الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.

بە دەم ڕێگاوە گوڵچنین

مێژووی سیاسی

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کتێبی سێ یەم
بەرگی یەکەم

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
مێژووی سیاسی کوردستان

نەوشیروان مستەفا ئەمین

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
مێژوی سیاسی کوردستان

کتێبی سێ یەم - بەرگی یەکەم

نوسراودانی وشە
زنجیرە
میژوی هاتن
ژمارەی پولین
جوری هاتن

الدار العربية للعلوم ناشرون ش.م.ل
Arab Scientific Publishers, Inc. S.A.L

2014 زاینی

ISBN: 978-614-01-1101-1

به بێ پرسی نوسەر لە چاپدانەوە و کۆپیکردن و لە بەرگرتنەوەی قەدەغەیە

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
الدار العربية للعلوم – ناشرون
بناية الريم، شارع ساقية الجنزير، عين التينة، ص ب 5574–13
بيروت–لبنان
تەلەفون: 785107–785108–786233–860138–(9611+)
فاکس: 786230 (9611+)
پۆستی ئەلەکترۆنی: asp@asp.com.lb

نوسەر: نەوشیروان مستەفا ئەمین
دیزاینەر: Houssein Atwe
بەرگ: Ali Kahwaji

ناوەرۆک

بەشی یەکەم
میرایەتی بابان لە نێوان
بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا

پێشەکی 19
"مێژو بۆچی ئەنوسرێتەوە؟" 20
پێداچونەوەیەکی ڕەخنەگرانە بە سەرچاوەکاندا 23
1. سەرچاوەکانی دەستی یەکەم........ 24
1. 1. بە زمانی فارسی 24
1. 1. 1. شرف خان بدلیسی "شرفنامه" 24
1. 1. 2. قاضی ملا محمد شریف سنندجی: "زبده التواریخ" 25
1. 1. 3. خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: "لب التواریخ" 25
1. 1. 4. ماه شرف خانم (مستوره): "تاریخ اردلان"........ 25
1. 1. 5. عبد القادر ابن رستم بابانی: "تاریخ وجغرافیای کردستان، موسوم به: سیر الاکراد" .. 25
1. 1. 6. علی اکبر وقائع نگار کردستانی: "حدیقەی ناصری در جغرافیا وتاریخ کردستان" 26
1. 1. 7. میرزا شکرالله سنندجی (فخر الکتاب): "تحفەی ناصری در تاریخ وجغرافیای کردستان".... 26
1. 1. 8. شێخ محمد مردوخ کردستانی: "تاریخ مردوخ"........ 26
1. 1. 9. ڕەنجوری:........ 27
1. 1. 10. ابو الحسن بن محمد امین گلستانه: "مجمل التواریخ"........ 27
1. 1. 11. میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی: "تاریخ گیتی گشا در تاریخ زند" 27
1. 1. 12. عبدالرزاق دنبلی: "ماثر سلطانیة" 27
1. 2. بە زمانی تورکی 28
1. 2. 1. نظمی زاده، مرتضی افندی: "گلشن خلفا"........ 28
1. 2. 2. الشیخ رسول حاوی الکرکوکلی: "دوحه الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء" 29
1. 2. 3. سلیمان فائق بگ: "تاریخ الممالیک الکولەمن فی بغداد"........ 29
1. 3. بە زمانی عەرەبی........ 30
1. 3. 1. عثمان بن سند الوائلی البصری: "مطالع السعود"،........ 30
1. 3. 2. یاسین العمری: "غرائب الاثر، فی حوادث ربع القرن الثالث عشر"........ 30
1. 3. 3. شیخ عبدالرحمن السویدی: "حدیقه الوزراء"........ 31
1. 4. بە زمانە ئەوروپییەکان........ 31
1. 4. 1. گەشتی ریچ........ 31

1. 4. 2. گەشتی فرەیزەر 32
1. 5. بە زمانی کوردی 32
1. 5. 1. دیوانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی 32
1. 5. 2. دیوانی نالی 32
1. 5. 3. دیوانی سالم 32
1. 5. 4. دیوانی ڕەنجوری 32
1. 5. 5. دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی 32
1. 5. 6. دیوانی حاجی قادری کۆیی 32
2. سەرچاوەکانی دەستی دوەم 33
2. 1. بە زمانی کوردی 33
2. 1. 1. محەمەد ئەمین زەکی: 33
2. 1. 2. حسێن حوزنی: 33
2. 1. 3. حسێن نازم ڕۆژنامەوانێکی سەرەتای بیستەکانە. 34
2. 1. 4. تۆفیق قەفتان: "مێژوی حوکمداری بابان" 34
2. 1. 5. د. کاوس قەفتان: 34
2. 1. 6. علاء الدین سجادی: 34
2. 1. 7. جەمال بابان: 35
2. 2. بە زمانی عەرەبی 35
2. 2. 1. محمد القزلجی: 35
2. 2. 2. الشیخ محمد الخال: 35
2. 2. 3. عبدالکریم محمد المدرس: 35
2. 2. 4. المحامی عباس العزاوی: 35
2. 2. 5. الدکتور سلیمان عبدالعزیز نوار: 36
2. 2. 6. سەرلەنوێ مێژوی 37
2. 2. 7. د. جابر الراوی: "مشکله الحدود العراقیه - الایرانیه" 38
2. 3. بە زمانە ئەوروپییەکان 38
2. 3. 1. لۆنگربک، ستیڤن هیمسلی: "چوار سەدە لە مێژوی نوێی عێراق" 38
2. 3. 2. ئیدمۆندز: 39
2. 3. 3. جەلیلی جەلیل: "کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی" 39
2. 4. بە زمانی فارسی 39
2. 4. 1. سعید نفیسی: "تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر" 39
2. 4. 2. دکتر غلامرضا ورهرام: "تاریخ سیاسی واجتماعی ایران در عصر زند" 40
2. 4. 3. دکتر محمد رضا نصیری: "اسناد ومکاتبات تاریخی ایرانی (قاجاریه)" 40
2. 4. 4. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی: "گزیده اسناد سیاسی ایران وعثمانی: دوره قاجاریه" .. 40
1. قۆناغی یەکەمی میرایەتی بابان 43
2. میر سلێمان: یەکەمین تەقەللای سەربەخۆیی لە بەینی بەرداش دا 51

3. خانە پاشا: کورد لە شەڕی ئەفغان و تورک دا 59
4. سەلیم پاشا: تێکچونی هاوسەنگیی سیاسی 73
5. پێنج براو 37 ساڵ براکوژی! 87
6. ئیبراهیم پاشا: بنیاتنانی شاری سلێمانی 101
7. ئەوڕەحمان پاشا: خولیای سەربەخۆیی 111
8. مەحمود پاشا: هەڵتەکاندنی بنچینەی ئەمارەتی بابان 131
9. لە زمانی گەورەپیاوەکانی کوردەوە: هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان 161
10. سالم: قارەمانی وشەی کوردی 171

پاشکۆکان 221

پاشکۆی یەکەم 221

1. ڕێککەوننامە 221
1. 1. پێکهاتنی ڕوسی - عوسمانی (11 ی حوزەیرانی 1724) 221
1. 2. پەیماننامەی زەهاو 223
1. 3. ڕێککەوتننامەی کردان 225
1. 4. عەهدنامەی یەکەمی ئەرزڕۆم 226
1. 5. موعاهەدەنامەی دوەمی ئەرزڕۆم 230

پاشکۆی دوەم 233

2. بەیت و چیرۆک 233
2. 1. بەیتی: کاکەمیر و کاکەشێخ 233
2. 2. دو چیرۆکی لاوچاکی: ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێم! 236
2. 3.چیرۆکی: دوانزە سوارەی مەریوان 240
2. 4. موناجات: 248
2. 5. بەیتی: ئەوڕەحمان پاشای بابان 251
2. 6. چیرۆکی: مامە یارە 258

پاشکۆی سێیەم 261

3. لیستی بەڵگە 261

بەشی دوەم
لەپەراوێزی مێژوەکانی ئەردەڵان دا

مێژوەکانی ئەردەڵان 273
"مذكرات"ی مەئمون بەگی کوڕی بێگە بەگ 273
"شەرەفنامە"ی ئەمیر شەرەف خانی بتلیسی 275
"زبدە التواریخ"ی مەلا محەمەد شەریف، قازی ئەردەڵان 276
"ذیل شرفنامە"ی محەمەد ئیبراهیم ئەردەڵانی 276
"لب تواریخ"ی خوسرەو بەگی بەنی ئەردەڵان 277
"تاریخ اردلان"ی ماهشەرەف خانم (مەستورە) 279
مەستورە نوسەری "تاریخ اردلان": 283
بنەماڵەکەی 283
لەدایکبونی 284
پەروەردەو خوێندنی 284
شوکردنی 284
کۆچی بۆ سلێمانیو مردنی 285
بەرهەمەکانی 287
سەرچاوەکانی 288
نوسراوەکان 288
بیستنەکانی 288
بینینەکانی 290
گێڕانەوەکانی 290
رێبازی نوسینەکەی 291
هەڵسەنگاندنی 291
پلاری ژن 292
مەستورە لەبەر تیغی زماندا 293
نەشتەرەکەی نالی 293
توانجەکەی فخر الکتاب 294
سەرەتای میرایەتی ئەردەڵان 297
مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ (862-900) 297
بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (915-957) 297
ئەلقاس میرزا 299
بەربونی مەئمون بەگ 299
سەربانی سوڵتان 299
سەربانی بێگە بەگ 300
شەڕی بێگەو زۆراب 300

تاڵانکردنی شارەزور 301
زۆراب بەگ لەدەرباری شادا 302
مردنی بێگە بەگ 302
مەئمون بەگ ئەبێ بەحاکمی شارەزور 302
شەڕی مەئمون بەگو زۆراب 303
لێخرانو گیرانی مەئمون بەگ 304
بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (915-957) 304
قزڵباش لەشارەزور 304
بەیعەت بەعوسمانی 304
سوڵتان سلێمان بە کوردستان دا تێ ئەپەڕێ 305
لەنێوان سوڵتان سلێمانو بێگە بەگ دا 305
سوڵتان سلێمان دیسانەوە بەکوردستاندا تێ ئەپەڕێ 306
سەردەمی بەگەکان: 309
سورخاب بەگ (945-975) و نەوەکانی 309
قەراردادی ئاماسیە 310
نەوەکانی سورخاب بەگ 311
رەچەڵەکی میرانی سۆران 311
سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ 311
بیسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ (975-986) 311
تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ (986-998) 311
سەردەمی خانەکان: 313
هەڵۆ خان (998-1026) 313
ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران 314
تێکەڵاوی ژنو ژنخوازی 314
گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەڵاتدار 316
گلدانەوەی میرە گومانلێکراو و سەرکێشەکانی ئەردەڵان لەپایتەختدا 316
سەرەنجامی هەڵۆخان 317
خان ئەحمەد خانی یەکەم (1025-1046) 319
پەلاماردانی موکریو بلْباس 319
داگیرکردنی بەغداد 319
داگیرکردنی ئەردەڵان 321
سەرەنجامی خان ئەحمەدخان 323
محەمەدخان کوڕی خوسرەوخان (1105-1113) 325
بوژانەوەی میرایەتی بابان 325
ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان (1111) 326

بنیاتنانی شاری سنە 327
سلێمان خان کوڕی عەلەمەدین (1046-1066) 327
بنیاتنانی سنە 327
گرتنەوەی بەغدادو پەیمانی زەهاو 328
سەرەنجامی سلێمان خان 328
کەلبعەلی خانی کوڕی سلێمان (1060) 329
خان ئەحمەد خانی دوەم، کوڕی کەلبعەلی خان 329
خوسرەو خانی یەکەم، کوڕی سلێمان خان (1089-1093) 329
تەیمورخانی ئاجورلو (1093-1099) 330
خان ئەحمەدخان، بۆ جاری دوەم (1099-1105) 330
عەباسقولی خان (1122-1136) 331
هەرای ئەفغان 331
میرەکانی ئەردەڵان دێنەوە سەر کار 332
عەلیقولی خان 332
سەرەنجامی عەباسقولی خان 333
سوبحانویردی خان (1143-1161) 335
سەرەنجامی سوبحانویردی خان 338
خان ئەحمەدخانی سێیەم (1153-1155) 339
باجی خوێن 339
حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان (1161-1164) 343
پەشێوانی هەلومەرجی ئێران 345
دەرکەوتنی کەریم خانی زەند 345
حەسەنعەلی خانی ئەردەڵانو ئیمامقولی خانی زەنگەنە 347
ئەردەڵانو کەریم خان 349
حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند 350
سەرەنجامی ئیمامقولی خان 351
شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان 351
سەرەنجامی حەسەنعەلی خان 352
سەرەنجامی سەلیم پاشا 353
خوسرەو خان (1168-1206) 355
حوسەینقولی خانی ئەردەڵان (.....؟-1263) 369
ئەمانوڵڵا خانی گەورە (؟-1240) 369
ئەمانوڵڵا خانی گەورە 370
ژنهێنانی حوسەینقولی خان 371
ژنهێنانی خوسرەو خان 371

خوسرەو خانی ناکام 371
رەزا قولی خان 372
مەعرەکەی دەشتی مەریوان (1257) 373
دو گێڕانەوەی جیاواز 374
کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانیو مردنی 374
ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان 375
کۆتایی ئەمارەتی ئەردەڵان 376

بەشی سێ یەم
حکومەتی کوردستان: کورد لە گەمەی سۆڤیێتیدا

پێشەکی 385
1. ئێران لە سایەی دەسەڵاتی پەهلەویدا 393
1. ئێران و دنیا 393
1. 1. ئێران و دراوسێکانی 393
1. 2. پەیمانی سەعداباد 395
1. 3. ئێران و زلهێزەکان 396
2. هەڵگیرسانی دوەمین جەنگی جیهانی 397
2. 1. ڕاگەیاندنی بێلایەنی ئێران 398
2. 2. ڕاگەیاندنی بێلایەنی روس 398
3. داگیرکردنی ئێران 399
3. 1. هێرشی ڕوسی ـ ئینگلیزی 399
3. 2. مەبەست لە داگیرکردنی ئێران 401
4. هەرەسی "ئەرتەشی شاهنشاهیی ئێران" 402
4. 1. دەستوری تەرکی موقاوەمەت 403
4. 2. لێخرانی رەزاشای پەهلەوی 404
4. 3. پەیمانی ئیتیحاد 405
5. کورد و ڕوداوەکانی شەهریوەر 407
5. 1. هەڵوێستی کورد 407
5. 2. ژیانی کورد لە سایەی ڕیژێمی پەهلەویدا 407
5. 3. بۆشایی دەسەڵات 410
5. 3. 1. سەرانی کورد و سەردانی باکۆ 411
5. 3. 2. ڕوداوەکانی بانە 414
5. 3. 3. ڕوداوەکانی ورمێ 417
5. 4. بۆشایی سیاسی 419

2. ڕێکخراوە کوردییەکانی ئێران 423
1. پێشینەی مێژویی........ 423
2. کۆمەڵەی ژ. ک 424
2. 1. چوارچێوەی گشتی 424
2. 1. 1. زەمینەی دامەزرانی 424
2. 1. 2. دامەزرێنەرەکانی 424
2. 1. 3. ئەندامەتی 425
2. 1. 4. ئامانجەکانی........ 425
2. 2. چالاکی ڕۆشنبیریی ژ. ک........ 427
2. 2. 1. گۆڤاری "نیشتمان" 429
2. 2. 2. ڕۆژژمێری کوردی 432
2. 2. 3. دیاری کۆمەڵەی ژ. ک........ 434
2. 3. حیزبی هیوا و کۆمەڵەی ژ. ک........ 434
2. 4. قازی محەمەد دێتە کۆمەڵەوە........ 435
2. 5. ژ. ک و سۆڤێت........ 436
2. 6. گیرانی زەبیحی و هەندێ لە هاوڕێکانی 438
2. 7. ژ. ک و بارزانییەکان........ 438
2. 7. 1. هەڵوێستی ژ. ک لە شۆڕشی 1945 ی بارزانییان........ 438
2. 7. 2. کشانەوەی بارزانییەکان بۆ ئێران........ 440
3. حیزبی دیمۆکراتی کوردستان........ 440
3. 1. ڕاگەیاندنی دامەزرانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان 440
3. 2. هەوەڵ کۆنگرەی حیزبی دیمۆکرات 442
3. 3. مەرامنامەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان 445
3. 4. هەڵکردنی ئالای کوردستان........ 447
3. 4. 1. هەڵکردنی ئالای لە مەهاباد 448
3. 4. 2. هەڵکردنی ئالا لە نەغەدە 448
3. 4. 3. هەڵکردنی ئالا لە بۆکان........ 450
3. ئاهەنگەکانی ڕێبەندان........ 459
1. کۆبونەوەی مەهاباد و دامەزراندنی حکومەتی کوردستان 459
1. 1. دوعای مەلا حسێنی مجدی........ 462
1. 2. نوتقی جەنابی پێشەوا و ڕەئیس جمهوری بەرزی کوردستان 462
1. 3. نوتقی فەرماندەکانی پێشمەرگە 464
1. 3. 1. محەمەد حسێن خان کومەگ فەرماندەی هەمو هێزی کوردستان 464
1. 3. 2. خیتابەی ئاغای نانەوازادە 465
1. 4. سەرانی ئێلەکان........ 465
1. 4. 1. عومەر خانی شکاک (7)........ 465

1. 4. 2. زێڕۆ بەگی هەرکی 465
1. 4. 3. ئیبراهیم ئاغای ئەدهەم مەنگوڕ 466
1. 4. 4. محەمەدی فەیزوڵابەگی 466
1. 4. 5. ئەحمەد ئاغای ئێلخانی زادە 466
1. 4. 6. محەمەدی قادری مامەش 467
1. 5. بنەماڵە دینییەکان 467
1. 5. 1. حاجی بابە شێخ 467
1. 5. 2. شێخ حەسەنی شەمسی بورهان 467
1. 5. 3. سەید عەبدولعەزیز سەید عەبدوڵا گەیلانی 468
1. 6. وتاری حیزبییەکان 469
1. 6. 1. سەید محەمەد تەهازادە 469
1. 6. 2. شیعری هەژار 470
1. 6. 3. شیعری هێمن 471
1. 6. 4. محەمەد ئەمینی موعینی 473
1. 7. ئافرەتان 474
1. 7. 1. یای ویلمەی سەیادیان 474
1. 7. 2. یای خەدیجەی حەیدەری 474
1. 8. قسەکان و قسەکەرەکان 475
2. بڕیاری کۆبونەوەی 2 ی ڕێبەندان 479
3. ئاینی سوێند خواردن 480
4. ئاینی بەیعەتی پێشەوا 481
4. 1. بەیعەتی پێشمەرگە بە پێشەوا 481
4. 2. بەرپرسەکانی ڕاگەیاندن 484
4. 3. بازرگانەکان 484
4. 4. سەرانی ئێلەکان 485
4. 5. کۆمەڵی یەهودی مەهاباد 486
5. دامەزراندنی دەزگاکانی حکومەت 486
4. گەشانەوەی ڕۆشنبیریی 491
1. بە کوردی کردنی زمانی ڕەسمی 491
1. 1. مزگەوت 492
1. 2. خوێندن 493
1. 3. زمانی حوکمڕانی 496
1. 3. 1. زمانی شەرعی 496
1. 3. 2. زمانی قانونی 496
1. 3. 3. زمانی بازرگانی 498
1. 3. 4. زمانی پێشمەرگایەتی 498

2. دامەزراندنی چاپخانەی کوردستان.......... 499
2. 1. گۆڤاری کوردستان.......... 500
2. 2. رۆژنامەی کوردستان 501
2. 3. هاواری نیشتمان.......... 503
2. 4. گۆڤاری گڕوگاڵی منداڵان 503
2. 5. گۆڤاری هەڵاڵە.......... 503
3. ڕادیۆی: "کوردستان قسان دەکا" 504
4. دامەزراندنی کتێبخانی میللی.......... 505
5. سینەمای کوردستان.......... 506
5. دامەزراوی پێشمەرگایەتی 513
1. ستراتیجی سیاسی - پێشمەرگەیی حکومەتی کوردستان 513
2. ڕیکخستنی پێشمەرگە 515
2. 1. وەزارەتی هێزی دیمۆکراتی کوردستان.......... 515
2. 2. هێزەکانی ئێلاتی کورد 516
3. بارزانیيەکان.......... 518
3. 1 پێشوازی ڕەسمیی مەلا مستەفا 518
3. 2 نوتقی محەمەد مەحمود 518
3. 3. بەرنامەی گەڕانی بارزانی 520
3. 4. ڕێکخستنی هێزی بارزانییان 521
6. 3. 5. پێکهێنانی پارتی دیمۆکراتی کورد 521
4. گفتوگۆ لە تاران و شەڕ لە سەقز.......... 522
4. 1. شەڕی سالح ئاوا: یەکەمین پێکادانی پێشمەرگە و ئەرتەش.......... 522
4. 2. هاتنی پێشمەرگە و لە خۆبوردوان.......... 523
4. 3. هێزەکانی ئێران لە سەقز.......... 524
4. 4. ڕاوەستان یا پێشڕەوی.......... 524
4. 5. بەردەوامی وردە شەڕ 525
5. گفتوگۆ یا خلافاندن 526
5. 1. کۆبونەوەی سەقز 526
5. 2 بۆ چونی کۆمیتەی مەرکەزی.......... 528
5. 3. بۆچونی فەرماندەی جەبهە 529
5. 4. بۆچونی قازی محەمەد.......... 529
6. ئاگربڕی تا سەر 530
6. 1. شەڕی مامەشا: دواین پێکادانی پێشمەرگە و ئەرتەش 530
6. 2. ڕێککەوتنی سپایی قازی - ڕەزمئارا 533
6. 3. دانانی نوێنەرانی کورد.......... 533
6. 4. بەربونەوەی نانەوازادە 534

6. 5. دۆخی جەبهە و ژیانی پێشمەرگەکانی 534
7. ڕێکەوتنی سپایی کوردستان و ئازەربایجان 535
6. کورد لە نێوان دۆست و دوژمنەکانیدا 539
1. ڕاگەیاندنی ئەتلانتیک و هیواکانی کورد 539
2. ترسی کورد: پەژارەی هاوبەش 543
3. کورد و ئازەر 546
3. 1. پاشماوەی ناکۆکییەکانی ڕابردو 546
3. 2. پەیمانی یەکێتی و برایەتی 547
3. 3. گفتوگۆی هاوبەش 549
3. 3. 1. خولی یەکەمی گفتوگۆ لەتاران 549
3. 3. 2. خولی دوەمی گفتوگۆ لە تەورێز 555
3. 4. کێشەی کورد لە سەبەتەی مەسەلەی ئازەربایجان دا 557
4. کورد و تاران 559
4. 1. بۆچونی کاربەدەستانی ئێرانی بۆ چارەسەری کێشەی کورد 559
4. 2. گفتوگۆی کوردی - ئێرانی 560
5. کورد و ڕوس 565
5. 1. سیاسەتی کوردیی یەکێتی سۆڤێت 565
5. 2. بانگهێشتنی سەرانی کورد بۆ باکۆ 567
5. 3. سۆڤێت: ئامۆژگاریکەرێکی خراپ 568
7. کوردستان لە ژێر هەرەسی سەرماوەزدا 573
1. کابینەی قەوام سەڵتەنە 573
1. 1. نائارامی سیاسی 573
1. 2. پێکهێنانی کابینەی قوام 574
1. 3. سەردانی مۆسکۆ 574
1. 4. قەوام دەستی ستالین ئەبڕێ 575
1. 4. 1. ڕێککەوتنی نەوتی ئێرانی - ڕوسی 575
1. 4. 2. "تودەیی" ئەبن بە وەزیر 576
2. گەڕانەوەی ئەرتەش 577
2. 1. کشانەوەی ڕوس 577
2. 2. کورد و ڕۆینی ئۆردوی سور 578
2. 3. فەرمانی شاه 581
2. 4. پلانی گشتی ستادی ئەرتەش 582
3. هەڵوەشانی حکومەتی کوردستان 582
3. 1. کۆبونەوەی مزگەوتی هەباس ئاغا 582
3. 2. خۆبەدەستەوەدانی سەرانی حکومەت 584
3. 3. ئەرتەش دێتە مەهابادەوە 585

3. 4. گیران و موحاکەمەی قازیەکان 586
3. 5. چارەنوسی قازییەکان و بەرپرسەکانی حکومەتی کوردستان 587
4. بارزانییەکان و حکومەتی ئێران 588

بەشی یەکەم

میرایەتی بابان لە نێوان

بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا

پێشەکی

-1-

ساڵی 1988، بۆ ئێمەی کورد لە کوردستانی عێراق دا، ساڵێکی پڕ کارەسات و مەینەتی بـو. جەیشـی ئیحتیلالی بەعسی لە زنجیرەیەک لەشکرکێشیی دڕندانـەدا، بـە نـاوی "عەمـەلیاتی ئـەنفالی 1 و 2 و 3 و 4 و ..." هەمو ناوچە ئازادەکانی کوردستانی عێراقی داگیر کرد. مەرگ و وێرانیی بـە سـەر کوردسـتانڎا بارانـد. ئێمەش ئیتر هێلانەمان لێ تێک چو. بارەگاکانمان گواستەوە سنورەکان. من لە شـوێنێک جێگیـر بـوم نـاوی "قاسمە ڕەش" بو. "قاسمە ڕەش" لەنێوان گوندی "شێنێ" ی عێراقـی و "کـانی زەرد" ی ئێرانـی دا بـو. چـۆن هەمو مەیدان و شەقام و ڕێگا و کۆڵانی شارەکان ناویان لێ نـراوە، ئاوەهـاش، هـەمو شـاخ و دۆڵ و شـیو و گرد و، زۆری ئەرز و کێڵگە و لـەوەڕگاکانی کوردسـتان، نـاوی ناوچـەییان هەیـە. "قاسـمەڕەش" تەختاییـەکی تەسک بو کەوت بوە ناوچەیەکی شاخاوی سەختەوە. پشتی دابو بە چیایـەکی پـڕ دار و دەوەنـەوە، چـەمێکی خوڕی ڕون بـە بـەردەمی دا ئـەڕۆیی، لـە دو زنجیرەچیـای سـەختی ئـەم لاو ئـەو لای دای بـڕی بـو. چەنـد کانییەکیشی لێ بو، ناویان"کانی بۆگەنە" و"کانی بۆق" بو.

ناوەکانی تریش هەر لەم بابەتە بون. پێم سەیر بو ئەو جـۆرە ناوانـە لـەم شـوێنانە نـرا بـو. چونکـە دیمەنی سروشتیی قاسمەڕەش و دەوروبەری لە جوانیی دا وێنەی کەم و، ئـاو و هەوایشـی تـابلۆی خـۆش و سازگار بو. نالی شاعیر، لە بوارێکی وەهادا، بۆ بیانو هێنانەوە وتویەتی:

شارێکە عەدل و گەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،

بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن: شاری شارەزور

ڕەنگە بۆ "دەفعی چاوەزار" ئەم ناوە ناخۆشانەیان لەم شوێنە خۆشـانە نابێ!ئـەگینا شایسـتەی نـاوی خۆشتر بون.

چەند ڕۆژێکی کەم نەبێ، کە بۆ ئیشوکار بەملاو ئەولادا ئەچوم، ئەوی تری:

چەند مانگی ساڵی 88 و هەمو مانگەکانی ساڵی 89 و 90 م لە وێ بە سەر بـرد. ناوچەکـە شـتێکی تێ دا نەبو پیاو خۆی پێوە خەریک بکا، جگە لەوانەی کاریان لەوێ بـو. تـەنیا ئـاوەدانی‌یش بریتـی بـو لـە: هەندێ ڕەبییەی ئێرانی و عێراقی بە شاخەکانی ئەم بەر و ئەو بەرەوە و، ڕێگایەکی کـاروانی قاچـاخی نێـوان عێراق- ئێران.

ئەو ماوەیە، ئەگەرچی، زۆری کاتی ڕۆژانەی من بە کاری سیاسی‌یەوە ئەڕۆیشـت، بـەڵام لـەو ڕۆژگـارە سەختەدا، "مستەفا بەگی کوردی" گوتەنی: کە لە "زێـد و یـار و مەسـکەن بـێ نسـیب" بـوم، تـەنیا "سـەبوری بەخشی عومری ناشەکیبم" خوێندنەوە و نوسین بو. کەرەستەی چەند باسـی مێـژوی سیاسـی و جوگرافیـای بەشەریم کۆکردەوە. ئەو سـەرچاوانەی بـۆ لێکۆڵینـەوەی باسـەکانم پێویسـتم بـون، هاوڕێکـانم لـە تـاران و کرماشان و ورمێ و شام و بێروت و سلێمانی و بەغداد، بۆیان پەیدا ئەکردم و، بۆیان ئەناردم.

کەرەستەی خاوی ئەم کتێبەم لەو ماوەیە دا کۆکردەوە.

-2-

"مێژو بۆچی ئەنوسرێتەوە؟"

ئەم پرسیارە ئەگونجێ بە باسی جۆراوجۆر وەڵام بدرێتەوە، بەڵام لە هەمویان سادەتر:

"بۆ ئەوەی پەند لە ڕوداوەکانی وەربگیرێ!"

ڕابردوی کورد پڕێتی لەخۆخۆری. ئەم دەردە، بەدرێژایی مێژو، ماڵوێرانی‌یەکی گەورەی بەسەر هێنـاوە، کەچی لە سەرانسـەری کوردسـتان دا و، لـە هـەمو قۆناغـەکان دا، دوبـارە و چەنـدبارە بۆتـەوە. 4 کـەس لـە بیرکەرەوەکانی کورد: ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی، ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیی، ئەمین زەکی بـەگ، لـە 4 قۆنـاغی جیـاوازی ژیـانی سیاسـی کـوردا، باسـیان کـردوە و، بـە هـۆی تێشـکان وکەساسـی و دیلـی و دەسبەسەری‌یان داناوە.

شـەرەفخان (1543 - 1604)، بلیمـەت و شـارەزای مێـژوی کـورد و، ڕوداوەکـانی کوردسـتان، لـە گێڕانەوەی مێژوەکەی دا لە چەندین شوێن دا ئیشارەت بە خۆخۆری و براکوژی و یەکترکوشتن ئـەکا، بـەڵام هیچ هۆیەکی"مەنتیقی" بۆ نەدۆزراوەتەوە.

شەرەفخان بە چاوێکی ورد سەیری ڕوداوەکـانی مێـژوی کـورد و میرایەتی‌یـەکانی کـردوە. بـە وردی تاووتوێی کـردون و لێـیـان کۆڵیوەتـەوە. هۆکـانی سـەرنەکەوتنی کـورد و مانـەوەی بـە ژێردەسـتەیی ڕون کردۆتەوە. یەکێ لەو دەردانەی لە ناو هەمو بنەماڵـە دەسـەڵاتدارەکانی کوردسـتان دا دوبـارە بۆتـەوە: دەردی خۆخۆری بوە. شەرەفخان بەداخێکی قوڵەوە باسی ئەکا. لە پێشەکی کتێبەکەی دا نوسیوێتی:

"کورد زاووزێ زۆر ئەکات و منداڵیان زۆر لێ ئەکەوێتـەوە ئەگـەر یـەکتریان نەکوشـتایە ئەوەنـدە زۆر ئەبون قات وقڕییان نەک ئەخستە مەملەکەتی ئێرانەوە بەڵکو هەمو دنیاوە.

ویفعل الله مایشاء ویحکم مایرید"

دیارە شەرەفخان خۆی نەی توانیوە هۆیەکی ژیرانە و بەجێ بۆ ئـەم دەردە بدۆزێتـەوە، لـە بـەر ئـەوە پەنای بردۆتە بەر ئەفسانەی هەڵبەستراو. شەرەفخان لـە زمـان "خواجـا سـەعدەدین" ی مێژونوسـی تورکـەوە ئەگێڕێتەوە: "لە سەرەتای دەعوەتی ئیسلامی دا تاقمێ کورد ئەچن بۆ لای پێغەمەر تا لە سـەر دەسـتی ئـەودا موسوڵمان بین، سەروسەکوت و قەڵافەتیان ئەوەندە دزێو و سامناک ئەبێ پێغەمەر سامیان لێ ئەکا، کەئـەڕۆن پێغەمەر ئەپرسێ: ئەمانە چ قەومێ بون؟ ئەڵێن: کورد. پێغەمەریش دوعایان لێ ئەکا هەرگیز یـەک نـەگرن و هەمیشە لە ناو خۆیان دا ناکۆک بن، چونکە ئەگەر یەک بگرن هەمو دنیا ئەخەنە ژاڵە!"

هەژاری موکریانی ئەم مێژوە بەنرخەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانە تایبەتیەکەی خۆی. دوجاریش چاپی کردوە:

جاری یەکەم، ساڵی 1973 لە گەرمەی هەراوهوریای 11 ی ئازاردا لە نەجەف.

جاری دوەم، ساڵی 1981 لە جەنگەی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران دا لە تاران.

بەڵام ئەم سەرگروشتەیەی لێ دەرهێناوە، گوایە بەڕاستی نەزانیوە.

هەژار کوردی ئێرانە. دوای ڕوخانی حکومەتی کوردستان لە مەهاباد ڕوی کردۆتە عێراق. بەشی زۆری ساڵانی ژیانی لە عێراق بە سەر بردوە. هەژار دوای ئەوەی لە ئێرانەوە هاتە عێراق هەمو ژیانی و، شیعرەکانی و، نوسینەکانی و، قسەکانی و، زمان لێدانی... تەرخان کرد بۆ قوڵکردنەوەی برینەکان و ناکۆکی ناوخۆ و، خۆشکردنی ئاگری شەڕی خۆبەخۆی کوردی عێراق. تەنانەت شاکارە نەمرەکەی شەرەفخانیشی، وەکو دیوانەکانی خۆی بەتێ ترنجاندنی جنێو پیس کردوە، "پێشەکی" و"پاشەکی" یەکی خستۆتە سەر، بێ ئەوەی هیچ پێوەندییەکیان بە شەرەفنامەوە هەبێ، پڕە لە سەرگوزشتەی سیاسی هەڵبەستراو و، جنێوی ناشیرین و، درۆی بێ بناغە.

ئەگەر تەفسیرە ئەفسانەییەکەی شەرەفخان ڕاست نەبێ، ئەبێ بۆ هەژاری شاعیر و ئەدیب و نوسەر و زمانزان لە باتی بانگەشەی "یەکێتی و تەبایی نەتەوەی کورد" پڕۆپاگەندە بۆ "شەڕی براکوژی" بکا و، هەتا مرد، لە پاش مردن ڕەحمەت چاکە، وازی لە ڕێبازی هاندانی شەڕی براکوژی نەهێنا؟ ئەوی باوەڕ ناکا با لەم ڕوانگەیەوە سەرلەنوێ بە پێشەکی و پاشەکییەکەی شەرەفنامە و، بە دیوانەکان و نوسینەکانی هەژاردا بچێتەوە.

ئەحمەدی خانی (1650 - 1707) دانەری "مەم و زین" یش سکاڵا لە دەس هەمان دەرد ئەکا و، ئەڵێ: ئەگەر ئێمە لەناو خۆمان دا "ئیتیفاق" مان هەبوایە، دین و دەوڵەت مان تەکمیل ئەکرد و، عیلم و مەعریفەت مان تەحصیل ئەکرد و، لەباتی ئەوەی وڵاتەکەی ئێمە ببێتە بەرزەخ لە نێوان لەشکرەکانی ڕۆم و عەجەم دا لە گۆمی خوێن دا نقوم ببێ، هەمو ئەوانە نۆکەرییان بۆ ئێمە ئەکرد. بەڵام ئەویش سەری لە "حیکمەتی خودێ" سوڕ ماوە، لە ناو هەمو گەلانی دنیادا بۆچی کوردی وەها لێ کردوە.

حاجی قادری کۆیی (1825 - 1897) لە خانیی تێ ئەپەڕێنێ و، ئەڵێ: تا گەلی کورد لە گەڵ یەک ڕێک نەکەون، وڵاتەکەیان هەروا "خەرابە ئاباد" ئەبێ و، "هەتاوەک ئاگری بن کا" بن "لە گەڵ یەک" ئەگەر "تۆفانە لەشکر"یان "بە پوشەک" و، بەهۆی ئەو دەردەوە لە "ژێری... بون بەدۆشەک".

ئەمین زەکی بەگ (1880 - 1948) پاش تاووتوێ کردنی سەراپای مێژی کورد، نوسیوێتی: "ئەم قیامانەی کە باسمان کرد... بە سورەتی عمومی بۆ عەینی مەقسەد و هەدەف بو، بەڵام هیچیان سەری نەگرت و بێجگە لەمەش زەرەرێکی زۆری بۆ ماڵ و ڕۆحی کورد بو. ئەگەر تۆزێک باش لەم قیامانە و لە دەوری دەوام و کوژانەوەیان تێ بفکرین، ئەبینین کە ئەسبابی موەفەق نەبونیان لە خاریجی زیاتر لە داخیلی خۆیان دا بوە و هێشتا بۆ ئەم تەرحە ئیشانە پێ نەگەیشتون و لە وەزعیەتی سیاسییەی دەوروپشتیان ئەوەندە ئاگادار نەبون...

... خولاسە ئەم حەرەکاتی مونفەریدەیە یەکە یەکە عەقیم مایەوە، وە سەبەبی ئەسڵیشی نیفاق و حەسەد بو!"

ئەمین زەکی، هۆی سەرەکی تێکشکانی هەمو ئەو شەڕ و بزوتنەوانە، ئەگێڕێتەوە بۆ "نیفاق" و"تەفرەقە" و"حەسادەت" و"ڕقەبەری" و"غەرەز" ی ناوخۆ. ئەنجامگیریی مێژوەکەشی بەم جۆرە ئەکا:

"بەڕاستی تاریخ ئاوێنەیەکی عیبرەتە، وە ئینسان و ئەقوام ئەبێ دائیمەن ئیستیفادەی لێ بکەن، وە لە سەبەبی سەرنەگرتنی بەعزێ ئیش و قیام باش ورد ببنەوە و توشی عەینی نەتیجە و فەلاکەت نەبن. لە

سەرەوە گوتمان کە سەبەبی هەرە ئەساسیی سەرنەگرتنی حەرەکاتی کورد پێ نەگەیشتنێتی. دوێنێ وابو ئیمڕۆش وایە.

"بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی سەربەخۆ - باخوسوس لەم دەورەدا - لە پێشی هەمودا دو شت زۆر پێویستە: عیلم و سەروەت. هەر قەومێک کە لەم دو خەزێنەیە مەحروم بێ، سەربەخۆیی چنگ ناکەوێ، وە هەر هەوڵێکی کە بۆی ئەدا بەبا ئەچێ و زەرەری ماڵ و ڕۆحی بۆی ئەبێ. شایەد سیاسەتی عومومیە موساعەدەی بکا و بە مەقسەدیش بگا، لەغایەکەی خێر نابینێ و ناحەسێتەوە بە نەوعێکی تر ئەسیر ئەبێ، بۆ ئیسباتی ڕاستیەتیی ئەم قاعیدەیە میسال زۆرە"

مێژوی پاشایەتی بابان نمونەیەکی دیاری دەردی خۆخۆری کوردە. سەیر ئەوەیە، ئەوان ئەوسا، کەسیان کەڵکی لە تەجروبەی ئەوی پێش خۆی وەرنەگرتوە و، هەمان بەزمی دوبارە کردۆتەوە. لەوەش سەیرتر ئەوەیە: کورد و حیزبە سیاسی‌یەکانی، هەتا ئێستاش تەجروبەیان لە ڕابردو وەرنەگرتوە. هەمان بەزم و ڕەزم بە جۆرێکی کوشندەتر دوبارە ئەکەنەوە. من ئەم باسەم بە دەستی ئەنقەست هەڵبژاردوە بەشکو نەوەی تازەپێگەیشتوی کورد پەندی لێ وەربگرن.

–3–

بۆ نوسینەوەی لێکۆڵینەوەی لەم بابەتە، وەکو ئەزانرێ، پێڕەوی چەند مەنهەجێک ئەکرێ لەوانە:

- نوسینەوەی بەشێوەی "حولیات" هەر ساڵەو ڕوداوەکانی بنوسرێ.
- نوسینەوەی سەردەمی میرەکان یەک لە دوای یەک.
- لێکۆڵینەوەی هەمو ماوەکە بەسەریەکەوە، بەڵام لێدوانی لایەنە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جەنگی، فەرهەنگی‌یەکانی هەریەکەی لە بەشێکی جیاوازدا.

من هیچ کام لەم ڕێگایانەم نەگرتوە. بەڵکو هەوڵم داوە لەهەر ماوەیەک دا ڕوداوێکی سیاسی گرنگ وەربگرم و، قارەمانەکانی ئەو ماوەیە لە گەڵ ڕوداوەکەدا باس بکەم و، هەمو لایەنە جیاوازەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و جەنگی و فەرهەنگی بە تێکەڵاوی باس بکەم و، زۆرتر لایەنی سیاسی باسەکان بگرم.

سەرەتای باسەکەم بەهەڵسەنگاندنی یەک بە یەکی ئەو سەرچاوانە دەس پێ کردوە کە باسی ڕوداوەکانی میرایەتی بابانیان کردوە. هەوڵم داوە ئەوانەی جێگەی باوەڕن لەوانە جیا بکەمەوە کەمتر جێگای باوەڕن.

باسەکەش هەموی کراوەتە 10 بەش:

8 بەشی بۆ گێڕانەوەی ڕوداوەکانی بابان و، قارەمانەکانی تەرخان کراوە، بەشی 9 هەمی هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان باس ئەکا لە زمانی شایەتەکانی سەردەمەوە و، بەشی 10 هەمی باسی سالم و شیعرەکانی ئەکا کە هەلومەرجی ناوچەی بابان باس ئەکا دوای داگیرکرانی لەلایەن تورکەوە.

لێکۆلینەوەکە 3 پاشکۆی هەیە:

پاشکۆی یەکەم بریتی‌یە لە 5 ڕێککەوتننامە کە پێوەندی‌یان بە باسەکانەوە هەیە.

پاشکۆی دوەم بریتی‌یە لە 6 چیرۆک و بەیت کە پێوەندی‌یان بە ڕوداوەکانی بابانەوە هەیە. گێڕانەوەی دەماودەمی مێژو، نرخێکی تایبەتی هەیە، نۆڕینی خەڵک دەرئەخا لە ڕوداوەکان و قارەمانەکانی. بێژەر حەزی ئەکرد قارەمانەکان بەو جۆرە بونایە کە باسیان ئەکا. بەیت و چیرۆکەکان پێویستیان بەلێکۆڵینەوە و بەراورد کردن و، لێدوان و لێکدانەوەی وشەکانی هەیە. بەڵام ئێرەجێگای ئەوە نیە.

پاشکۆی سێیەم بریتی‌یە لە لیستی هەندێ بەڵگەی ڕەسمی، کە پێوەندی‌یان بەمیرایەتی بابانەوە هەیە. بۆ یەکێ بیەوێ لێکۆڵینەوەی زیاتر بکا ئەتوانێ لەو سەرچاوانەدا بیان دۆزێتەوە.

-4-

ساڵەکانی ناو باسەکە زۆری، یان هەموی، بەهیجری قەمـەری نوسـرابون. زۆری سـەرچاوەکانیش ئـەو تەقویمەیان بەکار هێناوە. گۆڕینی بۆ ساڵی میلادی، ئەگەر خـۆم بمکردایـە، هەنـدێ هەڵـەی لـێ پەیـدا ئـەبو. چونکە ڕوداوەکان هەندێکیان ساڵەکانیان دیار بو، بەڵام زۆریان ڕۆژ و مانگەکانیان دیـاری نـەکرابون، لەبـەر ئەوە من هەمویانم بەهیجری قەمەری نوسی بو. دۆستی بەرێزم کەمال ڕەئوف محەمەد ئـەرکێکی زۆری کێشـا، هەمویانی گۆڕی بۆ میلادی، زۆر سەرنجی بەکەڵک و تێبینی بەنرخی لـە سـەر تێکـڕای باسـەکان دەربـڕی و، هەندێ سەرچاوەی بەنرخی پیشان دام. لێرەدا بەپێویستی ئەزانم پڕ بە دڵ سپاسی بکەم.

هیوادارم بەم کارەم توانی بێتم خزمەتێکی بچوکی گەلەکەم بکەم.

لەندن، 19 ی مایسی 1996
1 ی موحەڕڕەمی 1417
نەوشیران

ئەم کتێبە لە کوردستان لە ژێر چاپ دا بو، کەهێرشی هاوبەشی هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردسـتان و حەرەسی جمهوریی عێراق لە بەیانیی 31 ی ئابی 1996 دا بۆ سەر هەولێر دەستی پێ کرد. بـەهۆی ئـەو ڕوداوانەوە ئەمیش، وەکو زۆر شتی تر، چاپ و بڵاو کردنەوەی پەکی کەوت.

لەم ماوەیەدا هیچ سەرچاوەیەکی تازەم بەرچاو نەکەوتوە، کەباسەکان دەوڵەمەنتر بکا، تا پێویسـت بکـا پێیان دا بچمەوە، بۆیە ئەوسا چۆنم نوسی بو، هەروەکو خۆی بێ دەسکاری بڵاوی ئەکەمـەوە. حـەزم ئـەکرد یەکەم جار لە کوردستان بڵاو ببوایەتەوە، بەڵام وەکو ئێرانی ئەڵێن:

تەگبیر لە گەڵ تەقدیر هەمو جارێ یەک ناگرێتەوە.

پێداچونەوەیەکی ڕەخنەگرانە بە سەرچاوەکاندا

ڕیچ لە بیرەوەرییەکانی ڕۆژی 7 ی تشرینی یەکەمی 1820 دا نوسیویەتی:

"ئەمرۆ لە گەڵ میردا - مەبەستی مەحمود پاشایە - کە باسی مێژوی کوردستانمان کرد، پێم نـا بـە جەرگی خۆم دا و، سەرسامیی خۆمم بۆ باس کرد، کە بۆچی ئاگاداری تەواوی مێـژوی بنەماڵەکـەیان نیـە! ئـەویش بـە نەزاکـەت و سـەنگینیەوە پـێی وتـم: ئـەو مێـژوە شایسـتەی نوسـینەوە نیـە، چونکـە مێژوی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار نیە، بەڵکو مێژوی خێڵێکی سادەیە. منـیش پـێم وت: بـەڵام بنەماڵەکـەیان مێژویەکی دوریان هەیە و شەرەفمەندن. وتی: بنەماڵەکەیان زۆر کۆن نیە و، ئەندامانی بنەماڵەکەشیان تەنیا سەدەیەک ئەبێ بونەتە میر و سەردار... دوای ئەوەش وتی: جگـە لـە مێـژوی پێغەمبـەران و، پیاوچاکـان، ئەوەندەی بتوانم لە ڕۆژگار و گوزەرانیان بزانم، ئیتر زۆر تامەزرۆی مێژو نیم، لە شانامە زیـاتر، شـتێکی لێ ناخوێنمەوە."

ئەمە شایەتییەکی گرنگە، لە زمانی پاشایەکی بابانەوە، کە مێـژوی میرایـەتی بابـان تـا ئـەو سـەردەمە نەنوسراوەتەوە. هۆی نەنوسینەوەی چی بوە؟ ڕەنگە هەر کەسە بە جۆرێ لێکی بداتەوە.

مێژویەکی سەربەخۆ کە ڕوداوەکانی میرایەتی بابان لە سەرەتای دامەزرانیەوە تا کۆتایی بگێرێتەوە لـە سەردەمی خۆی دا نەنوسراوە، بەڵام لە زۆر سەرچاوەی ئەو سـەردەمە و، لـە هـی نـوێ دا و، هەواڵـەکانیان و، دەنگوباسیان هەیە:

1. سەرچاوەکانی دەستی یەکەم

1. 1. بە زمانی فارسی

1. 1. 1. شرف خان بدلیسی "شرفنامە"

ئەمیر شەرەف خانی بتلیسی ساڵی 1005 ە ق لە نوسینی "شەرەفنامە" بۆتەوە.

شەرەفنامە بە فارسی 3 جار بڵاو کراوەتەوە:

یەکەمین جار ساڵی (1276 / 1860 ز) لە لایەن "ولادمیر ولیامینوف زرنوف" لە پێتەربورگ.

دوەمین جار ساڵی 1930 لە لایەن "فرج الله ذکی الکردی" لە قاهیرە.

جاری سێهەم ساڵی 1343 ە ش لە لایەن "محمدی عباسی" هەمان چاپی قاهیرە بە ئۆفسێت لە تاران.

"شەرەفنامە" لە ریزی میرایەتییەکانی کوردیدا، بەشێکی تەرخان کردوە بۆ میرایەتی بابان. ئەمە یەکەمین سەرچاوەیە باسی میرایەتی بابان ئەکا تا ساڵی تەواو بونی کتێبەکە.

"شەرەفنامە" لەلایەن دو نوسەری شارەزای مێژی کوردەوە بە جیا کراوە بە عەرەبی: محمد جمیل بندی الروژبیانی و، محمد علی عونی. هەردوکیان پێشەکی و پەراوێزی بە نرخیان بۆ نوسیوە. هی یەکەمیان ساڵی 1953 لە بەغداد و، هی دوەمیان ساڵی 1958 لە قاهیرە چاپ کراوە.

"شەرەفنامە" کراوە بە تورکی و، بە هەندێ لە زمانە ئەوروپییەکان لەوانە ئەڵمانی و روسی.

مەلا مەحمودی بایەزیدی لە نیوەی دوەمی چەرخی رابردودا کردویەتی بە کوردی و، هەندێ بەشی تری بۆ زیاد کردوە.

حەفتەنامەی "پێشکەوتن" ی سلێمانی لە ژمارەی 24 ی 7 ی ئۆکتۆبەری 1920 ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی لە "شەرەفنامە" وەرگێراوەتە سەر کوردی و لە ژێر ناونیشانی "نەسەبی تەوائیفی کوردان و رەوشتیان" دا بڵاوی کردۆتەوە.

سەرەتاکەی بەم جۆرە دەس پێ کردوە: "نەسەب و تەوائیفی کوردان و رەوشتیان خوا چاکتری دەزانێ بەڵام شەرەف خان کوری شەمسەدینی بدلیسی 332 ساڵ لە مەوپێش لە شەرەفنامەدا وای فەرموە:..."

هەژار کردویەتی بە موکریانی و، دو کەرەت: جارێک لە نەجەف و جارێک لە تاران چاپ و بڵاوی کردۆتەوە.

باوکی شەرەفخان و بنەماڵەکەیان و ئێلەکەیان بە هۆی هەلومەرجی ئاڵۆزی کوردستانەوە ماوەیەک ئاوارەی ئێران بون. باوکی شەرەفخان میرێکی ناسراوی سەردەمی خۆی و، پایەبەرز و بەرێز بوە لای شا تەهماسبی صەفەوی. شەرەفخان بە منالی لە گەڵ شازادە و ئەمیرەکانی ئێران بۆ پەروەردەکردن و پێگەیاندن براوەتە دەرباری صەفەوی. دیارە شەرەفخان خۆشی پیاوێکی لێهاتو و زیرەک و کارامە بوە. کە گەورەش بوە ماوەیەک لە دەرباری صەفەویدا سەرپەرشتی کاروباری میرایەتییە کوردییەکانیان پێ سپاردوە. شەرەفخان ئاگاداری و زانیارییەکی زۆری لەسەر کورد و نیشتمانەکەی و میر و دەسەڵاتدارەکانی کۆکردۆتەوە. هەروەها ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی خوێندۆتەوە. شەرەفنامە یەکەمین مێژوی گشتی کوردە.

1. 1. 2. قاضی ملا محمد شریف سنندجی: "زبده التواریخ"

ساڵی 1214 ه ق (1799 ز) بە فارسی نوسیوێتی.

هێشتا دەسنوسە و چاپ نەکراوە. تـەنیا دەسنوسـی زانـراوی لـە زانسـتگای کـامبریجی بەریتانیایـە. فیلمێکی بە ژمارە /5769 لە "کتابخانەی مرکزی دانشگاه تهران" هەیە.

هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەڵکیان لە "زبدە" وەرگرتوە. هەروەها "لـورنس لکهـارت" بـۆ نوسـینی "انقراض سلسله صفویه".

1. 1. 3. خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: "لب التواریخ"

ساڵی 1249 ه ق (1833 ز) بە فارسی نوسیوێتی.

ساڵی 1356 ه ش لە تاران چاپ کراوە. وێنەی دەسخەتی ئەم کتێبە لە گەڵ لێکۆلینەوەیەک بە ڕوسـی لە یەکێتی سۆڤێتی جاران چاپ کراوە.

1. 1. 4. ماه شرف خانم (مستوره): "تاریخ اردلان"

ساڵی 1263 ه ق (1847 ز) بە فارسی نوسیوێتی.

ساڵی 1343 ه ش لە سنە بە اهتمام "ناصر ازادپور" چاپ کراوە.

د. حەسەن جاف و شکور مستەفا "تاریخ اردلان" یان کردوە بە کوردی. لە بەغدا چاپ کراوە.

1. 1. 5. عبد القادر ابن رستم بابانی: "تاریخ وجغرافیای کردستان، موسوم به: سیر الاکراد"

ساڵی 1268 ه ق(1851 ز) بە فارسی نوسیوێتی.

ساڵی 1366 ه ش لە تاران بە اهتمام "محمد رئوف توکلی" چاپ کراوە.

ئەم کتێبە جگە لە مێژوی ئەردەڵان، بەشێکی بۆ مێژوی بابان و سۆران و موکریان تەرخان کردوە.

ئەوەندەی پەیوەندی بە مێژوی بابانەوە هەبێ:

1. پێ ئەچێ نوسەر پشتی بە گێڕانەوەی دەماودەمی ڕوداوەکانی مێژوی بابان بەست بێ، نەک بـە کتێبـی نوسراو و، تۆماری حوکمڕانەکان. بۆیە:
2. ساڵەکانی تێکەڵاو کردوە. بە دەگمەن ساڵێکی بە دروستی نوسیوە. لەبەر ئـەوە هـیچ کـام لەسـاڵەکانی جێگای باوەڕ نین بۆ دیاریکردنی ڕوداوەکانی مێژوی بابان.
3. زنجیرەی حوکمڕانەکانی تێکەڵاو کردوە. پاش و پێشی کردون. هەندێ لـە حوکمڕانـەکانی کـردوە بـە کوڕی هەندێکی تر و، هەندێکی کردوە بە برا و باوکی یەکتری، کە لە ڕاستیدا وانیە، لە بەر ئـەوە بـۆ ئەمەش جێگای باوەڕ و پشت پێ بەستن نیە.
4. هەندێ لە گێڕانەوەکانی بەشێوەی سەرگروشتە و ئەفسانە نوسیوە. نرخی مێژویی و زانستی‌یان نیە.
5. زانیاری‌یەکانی لە سەر دوا ساڵەکانی تەمەنی میرایەتی بابان هەنـدێ باسـی بەکـەڵکیان تـێ دایـە، بـە تایبەتی پاش تاووتوێ و بەراورد کردن، دەربارەی ڕوداوەکانی سەردەمی: مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، سلێمان پاشا، عەبدوڵا پاشا و عەزیز بەگی بابان.
6. دەربارەی بنەماڵەی صاحێبقران، کە نوسەر خۆی یـەکێ بـوە لـەوان، هەنـدێ بابـەتی تـازەی تـێ دایـە بەتایبەتی دەربارەی مەحمود بەگ، کە باوکی مستەفا بەگی کوردی بوە. بە پێی گێڕانەوەی ڕوداوەکـان

ئەبێ نوسەر ئامۆزای سالم و کوردی بێ. هەروەها هاوزەمانی ئەوانیش بوە. کەچی سەیر ئەوەیە ناوی ئەم دو شاعیرە نابات. تۆ بڵێی ناوی نەبیست بن یا لە سەر دەمی نوسینەکەی ئەودا هێشتا نەناسراو بوبن؟

بڵاو کردنەوەی ئەم کتێبە لە لایەن کاک "محمد رئوف توکلی" یەوە ڕەنجێکی بـاش و کـارێکی بـە کەڵکە بۆ مێـژوی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی کـورد. جێگـەی سـوپاس و شـایانی ئافەرینـە. بـەڵام ئەبوایـە بایەخێکی زیاتری بدایە بەسـاغکردنەوەی زانیاریـەکانی و، ڕاسـتکردنەوەی چەوتیـەکانی، بـۆ ئـەوەی بابەتی دروستکراو و ناڕاست بە سەر خوێنەردا تێ پەڕی نەکردایە، بەتایبەتی سەرچاوەی باوەڕپێکراو لەم بارەیەوە کەم نین.

1. 1. 6. علی اکبر وقائع نگار کردستانی: "حدیقەی ناصری در جغرافیا وتاریخ کردستان"

ساڵی 1309 ه ق (1891 ز) بە فارسی نوسیویێتی.

ساڵی 1364 ه ش لە تاران بە اهتمام "محمد رئوف توکلی" چاپ کراوە.

عەلی ئەکبەر لە ناو کتێبەکەی دا چەنـد جـارێ باسـی کتێبێکـی خـۆی ئـەکات بـە ناونیشـانی "تـاریخ الاکراد". تائێستا ئەم کتێبە لە هیچ لایەک دەنگوباسی نیە. ڕەنگە دۆزینەوەی هەندێ لایەنی تاریکی ناوچەکـە ڕون بکاتەوە.

عەلی ئەکبەر ئامۆزای مەستورە بوە.

1. 1. 7. میرزا شکرالله سنندجی (فخر الکتاب): "تحفەی ناصری در تاریخ وجغرافیای کردستان"

ساڵی 1319 ه ق (1901 ز) بە فارسی نوسیویێتی.

ساڵی 1366 ه ش لە تاران بەاهتمام "دکتر حشمت الله طبیبی" لە لایەن "انتشارات امیـر کبیـر" چـاپ کراوە.

1. 1. 8. شێخ محمد مردوخ کردستانی: "تاریخ مردوخ"

لە دو بەرگ دا لە چاپخانەی ئەرتـەش لـەتاران چـاپ کـراوە. سـاڵی چـاپ و بڵاوکردنـەوەی لـە سـەر نەنوسراوە. جارێکی تریش لەلایەن "کتابفروشی غریقـی" لـە سـنە بـڵاو کراوەتـەوە. ئەمـە تـازەترینی هـەمو مێژوەکانە.

ئـەم مێژوانــەی سـەنەندوجی، خەسـرەوی ئـەردەڵان، مەسـتورە، فـەخرولکوتتاب، وەقـائیع نیگـاری کوردستانی، مەردوخ:

1. هەمویان نوسینەکانی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە. زۆر کەم باس و بابەتی تازەیان تێ دایـە مەگـەر ئەوەی لە سەردەمی نوسەر خۆی دا ڕوی دابێ.
2. لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا زۆر جار بێلایەنیی لە دەست ئەدەن. لـە نـاکۆکی ڕۆم و عەجـەم دا لایـەنی ئێران ئەگرن و، لە ناکۆکی نێوان بابان و ئەردەڵان دا بە لای ئەردەڵان دا دائەشکێنن.
3. هەواڵەکانی بابان لە پەیوەندی لە گەڵ ڕوداوەکانی ئەردەڵان دا ئەگێڕنـەوە. هەرچەنـدە کـەم و کـورتن بەڵام گرنگ و بە نرخن.

1. 1. 9. ڕەنجوری:

شـاعیرێکی گـەورەی کـورد و ئەسـتێرەوانێکی شـارەزا بـوە. چەنـدین کتێبـی زانسـتی نوسـیوە و نوسیوەتەوە. لە پەنای یەکێک لە کتێبەکانی‌دا چەند هەواڵنامەیەکی کورتی نوسیوە، یـەکێکیان "تـاریخ والیهـای کوردستان" ە تا ئەوڕەحمان پاشا گەیشتوە. ڕەنجوری چونکە نزیک بوە لە داوودەزگای بابانەوە، هەواڵەکانی ورد و جێگەی باوەڕن.

ئەم تەقویمە بەنرخە لـە لایـەن کـاک عەبـدولڕەقیب یوسـف دۆزراوەتـەوە و، پـاش سـاغ کردنـەوە و لێکۆلینەوەی لە گۆڤاری "ڕۆشنبیری نوێ - 1985" دا بڵاوی کردۆتەوە.

1. 1. 10. ابو الحسن بن محمد امین گلستانه: "مجمل التواریخ"

ئەم کتێبە ساڵی 1196 نوسراوە و چەند جارێ چاپ کراوە. دواییەنیان بە اهتمامی مدرس رضـوی لـە تاران ساڵی 2536 شاهنشاهی لە لایەن "دانشگاه تهران" ەوە بڵاو کراوەتەوە.

گولستانە هاوزەمانی نادر شا و کەریم خانی زەند بوە. لە سەردەمی نادر شـا دا مـامی نوسـەر قەڵاداری قەڵایەک بوە لە کرماشـان کـە نـادر کردویـەتی بـە دەبـۆی هـەڵگرتنی چـەکی پێویسـت بـۆ لەشکرکێشی بۆ سەر عێراق. نوسەریش لە کرماشان دانیشتوە. لە کاتی لەشکرکێشی کەریم خانی زەندا بۆ سەر کرماشان و سنە، ئەو لە کرماشان بوە و چۆتە سەردانی کـەریم خـان. نوسـەر و بنەماڵەکـەی ناحەزی کەریم خان بون. پاش ماوەیەک چوە بۆ پیرۆزگاکانی نەجەف و کەربەلا و لەوێوە هەڵاتوە بۆ هندستان.

ئەم کتێبە ڕوداوەکانی ئێـران بـە درێژایـی 35 سـاڵ لـە کـوژرانی نـادر شـاوە ئەگێڕێتـەوە و باسـی سەردەمی حوکمڕانیی کەریم خان ئەکا. گەلێ هەواڵی بەنرخی لە سەر کورد تـێ دایـە، لەوانـە لـە سـەر سـەلیم پاشای بابان و حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان.

1. 1. 11. میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی: "تاریخ گیتی گشا در تاریخ زند"

نامی هاوزەمانی کەریم خان و حوکمڕانەکانی زەند بوە. ڕوداوەکانی بەشێوەی "حولیات" و بە کـورتی نوسیوە. لە بەر ئەوەی لە دەزگای حوکمڕانی‌یەوە نزیک بوە گێڕانەوەکانی جێگای باوەڕن.

سعید نفیسی، ئەم کتێبەی ساغ کردۆتەوە و، پێشەکی بۆ نوسیوە و، لە تاران چاپ کراوە.

1. 1. 12. عبدالرزاق دنبلی: "ماثر سلطانیة"

ئەم کتێبە: "ماثر سلطانیة" لە لایەن "عبدالرزاق دنبلی"ەوە بە زمانی فارسی، لە سەر داوای عەباس میـرزا نائیبولسەلتەنەی ئێران، نوسراوە.

ڕوداوەکانی ئێران لە (1214 ە ق تا 1241 ە ق/ 1799 - 1825 ز) ئەگێڕێتـەوە. مـەرگ مۆڵـەتی نەداوە لەوە زیاتر درێژەی پێ بدا.

عەبدوڕەزاق بەگی دونبولی (1167- 1242 ک/ 1753 - 1826 ز) مێژونـوس و، ئـەدیب و شاعیر، کوڕی نەجەفقولی کوڕی شابازخانی دونبولی‌یە. ئێلی دونبولی کوردی یەزیدی بون. بە تێپەڕینی زەمان بون بـە شـیعە و، لـە نـاو کۆمـەڵی ئـازەری دا لـە تـەوریز و ئازەربایجـان دا جێگـای خۆیـان کردۆتەوە. باوباپیری عەبدوڕەزاق لە زەمانی صەفەوی‌یەکانەوە لە دەزگا حکومەتی‌یەکانی ئێران دا پلەی بەرزیان هەبوە. باوکی عەبدوڕەزاق سەردەمێ بەگلەربـەگی ئازەربایجـان بـوە. بـەڵام عەبـدوڕەزاق لـە

سەردەمی کەریم خانی زەند دا 14 ساڵ بە بارمتە لە شیراز گل دراوەتەوە. ماوەی گلدانەوەی خۆی بە خوێندنەوە خەریک کردوە. کە دەسەڵاتی زەند نەما گەڕایەوە تەورێز لە دیوانی عەباس میرزا دا بو بە "مونشی: سکرتێر".

چەندین کتێبی نوسیوە لە وانە "تاریخ دنابلە: مێژووی دونبولی‌یـەکان" و، بـە نازنـاوی مـەفتون شـیعری زۆری داناوە.

"ماثر سلطانیة" باسەکانی تەرخان کراوە بۆ ڕوداوەکانی ئێران لە سـەردەمی دامەزرێنـەری سـەڵتەنەتی قاجار: ئاغا محەمەد خان و، دوای ئەو فەتح عەلی شـاه دا. شـەڕەکانی ئێـران و ڕوس و، هـاتوچۆ و گفتوگـۆ دیپلۆماسـیەکانی نوێنـەری ئێـران، تورکیـا، ڕوسـیا، فەڕەنسـا، بـە درێـژی ئەگێڕێتـەوە. تێکسـتی فارسـی ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕومی تێ دایە.

بابەتەکانی ئەم کتێبە ساڵ لە دوای ساڵ ڕێک خراوە بە شێوەی "حولیات".

"ماثر سلطانیة" لە چەندین جێگادا هەواڵ و دەنگوباسی کوردی نوسیوە.

هەواڵەکانی ئەگونجێ بە دو جۆر دابەش بکرێن:

یەکێکیان هـەواڵی پچڕپچـڕی بلْبـاس، شـکاک، حەیـدەرانلو و ئێلـەکانی تـری ئازەربایجـان و، هەکاری‌یە.

ئەوی تریان هەواڵی ڕێکوپێکی ململانێی دەسەڵاتە لە نێـوان ئـەورەحمان پاشـای بابـان لـە لایـەک و، والی‌یەکانی بەغداد و، شازادە محەمەد عەلی میرزای قاجـار لـە لایـەکی تـرەوە. دوای ئـەویش نـاکۆکی نێـوان هەردو پاشای بابان: مەحمود و عەبدوڵڵا و، ململانێی مەحمود پاشا لە لایـەک و، والیـەکانی بەغـدا و شـازادە محەمەد عەلی میرزا و شازادە عەباس میرزای قاجار لە لایەکی تـرەوە. لـەم لایەنـەوە بـۆ لێکدانـەوەی مێـژوی بابان سەرچاوەیەکی بە کەڵکە.

نوسەر چونکە لە دەزگای دەسەڵاتدارەوە نزیـک بـوە، ئاگـاداری ڕوداوەکـان بـوە. بەڵگـە گرنگـەکانی دیوە. ساڵی ڕوداوەکانی بەوردی دیاری کردوە. بەڵام هەواڵەکانی لە بـاری سـەرنجی ڕەسـمیی کاربەدەسـتانی ئێرانەوە نوسیوە. لە گێڕانەوەدا پارێزگاری بێلایەنی نەکردوە. بەئاشکرا هەمیشە بەلای عەجەم دا دائەشـکێنێ و، هیچ هاودەردی‌یەک لە گەڵ کورد دەرنابڕێ، بگرە چەنـد جـارێ بـە "اکـراد بـدنژاد: کـوردانی بەدڕەسـەن" ناویان ئەبا.

ئەم کتێبە ساڵی 1241 ە ق (1825) بۆ جاری یەکەم لە تەورێز چاپی سربی، واتە بەقوڕقوشم، چـاپ کراوە. بە خەتێکی جوان نوسراوەتەوە. بەم پێیە یەکێکە لـە کتێبـە چـاپکراوە کۆنـەکان. جـاری دوەم سـاڵی 1329 ش لە سەر هەمان چاپی یەکەم بە ئۆفسێت بە "اهتمام: غلام حسـین صـدری افشـار" لـە تـاران چـاپ کراوەتەوە.

1. 2. بە زمانی تورکی

1. 2. 1. نظمی زادە، مرتضی افندی: "گلشن خلفا"

"گولشەن" بە کـورتی باسـی مێـژوی مـرۆڤ ئـەکا و، دێتـە سـەر خەلیفـەکانی ئەمـەوی و عەباسـی و، سوڵتانەکانی عوسمانی. لە دوا لاپەڕەکانی دا باسی میر سلێمان و میر بەکر ئەکا. ئەو هەڕەشەنامەیەی بۆ میر سلێمان نوسراوە، بە قەڵەمی نوسەری گوڵشەن نوسراوە و، لەم کتێبەدا تۆمار کراوە.

موسی کاظم نورس، "گوڵشەنی خولەفا" ی لە تورکی‌یەوە کردوە بە عەرەبی و بڵاوی کردۆتەوە.

1. 2. 2. الشيخ رسول حاوي الكركوكلي: "دوحه الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء"

ڕەسول حاوی کەرکوکی، کوڕی مەلا یەعقوبی ماهونی، نوسەر و شاعیر بوە. نوسینەکانی بە تـورکین. لە کـەرکوک ژیـاوە و خوێندویـەتی و گـەورە بـوە. وەکـو "عـەباس عـەزاوی" لـە زمـانی "هیجـری دەدە" وە ئەگێڕێتەوە، ئەبێ لە گەڵ بنەماڵەی ئەوان خزم بوبێ. بەو پێیە ئەبێ کورد بێ. حاوی پاشان چۆتە بەغـداد و، لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا بۆتە موچەخۆری دەوڵەت.

نوسەر خۆی ئەڵێ، ئەم مێژوەی بۆ تەواو کردنی مێژوی "گوڵشەنی خولەفا" نوسیوە. ڕوداوەکانی لە (1132/ 1719 ز) هوە دەس پـێ ئـەکا و، لـە سـاڵی (1237/ 1821 ز) دا ئەیبڕێتـەوە. حـاوی سـاڵی 1242 ک (1826 ز) مردوە. پێ ئەچێ نەخۆشیی یا کۆسپی تر ڕێگەیان نـەدابێ مێژوەکـەی تـا ئەوسـا درێژە پێ بدا.

ئەم کتێبە بەڵگەی بە نرخ و، هەواڵ و دەنگوباسی زۆری تێ دایـە، بـۆ لێکۆڵینـەی مێـژوی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی ناوچەکـە و، بـۆ لێکۆڵینـەوەی مێـژوی میرایـەتی بابـان، سـەرچاوەیەکی بـاوەڕپێکراوی دەوڵەمەندە.

1. نوسەر لە ناکۆکییەکانی نێوان ئێران و عوسمانی دا پشـتیوانی لـە عوسـمانی ئـەکا و، ڕوداوەکـان لـە باری سەرنجی ئەوانەوە ئەگێڕێتەوە.
2. نوسەر لە ناکۆکییەکانی نێوان والییەکانی بەغـداد و میرەکـانی بابـان دا پشـتیوانی لـە والییـەکانی بەغداد ئەکا.
3. ئەگەرچی نوسەر، لە سەر داوای داود پاشا، ئەم مێژوەی نوسیوە، بەڵام لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا بـێ ویژدانی ناکا.
4. لە بەر ئەوەی توانیویەتی بەڵگەکانی حکومـەت ببینـێ و، نزیکـی کاربەدەسـتان بـوە، بـە وردی چۆتـە بنجوبناوانی ڕوداوەکان و، تا ئەندازەیەکی باش لە دیاری کردنی ساڵەکانی دا ورد بوە.
5. جگە لە باسی بابان، هەندێ باسی گرنگی تری تێ دایە دەربارەی ئێلی بلباس.

"دوحه" ساڵی 1246 ک (1835 ز) بە سەرپەرشتی محمد باقر التفليسي لـە چاپخانـەی "دار السـلام" چاپ کراوە.

"دوحه" لە لایەن "موسى كاظم نورس" کراوە بەزمانی عەرەبی و، دوجار بڵاوکراوەتەوە: جـاری یەکـەم لە بێروت – لوبنان و، جاری دوەم ساڵی 1413 ه ق هەمان چاپی بێروت بـە ئۆفسـێت لـە قـوم – ئێـران لـە لایەن "منشورات الشريف الرضي" سەرلەنوێ بڵاو کراوەتەوە.

1. 2. 3. سليمان فائق بگ: "تاريخ المماليك الكولەمن في بغداد"

نوسەر: سلێمان فایەق بەگ کوڕی حاجی تالیب کەهیای داود پاشا بوە.

کتێبەکەی بە ناوی نهێنی "ثابت" لە ساڵی 1875 ز لە ئەستەموڵ چاپ کردوە.

ڕوداوەکـانی سـاڵانی 1749 – 1836 ز بــە کـورتی ئەگێڕێتـەوە. هەنـدێ هـەواڵ و دەنگوباسـی بابانیشی تێ دایە، بەڵام بە هۆی ڕیشـەی بنەماڵەکەیـەوە، بـەلای عوسـمانییەکان دا، دای شـکاندوە. لـە گـەڵ ئەوەش دا باسەکانی بە نرخ و جێگەی باوەڕن. محمد نجيب ارمناوی کردویەتی بە عەرەبی.

1. 3. بە زمانی عەرەبی

1. 3. 1. عثمان بن سند الوائلي البصري: "مطالع السعود"،

تحقيق: الدكتور عماد عبدالسلام رووف وسهيله عبدالمجيد القيسي، (موصل 1991).

عثمان بن سند، لە یەکێ لە جزیرەکانی خلیج لە دایک بوە، سەردەمێ لە لای مەلا عەبدوڵای بێتوشی خوێندویەتی. دوایی لە بەصرا نێشتەجێ بوە و، چەند جارێ سەردانی بەغدادی کردوە. نوسەر کتێبەکەی لە سەر داوای داود پاشا نوسیوە. لە بەرئەوە بەڵگە ڕەسمییەکانی لە بەردەس دا بوە. مێژوەکەی لە ساڵی لە دایک بونی داود پاشاوە دەس پێ ئەکا، پێش لابردن و گیرانی داود پاشا بە چوار ساڵ کۆتایی بە باسەکانی هێناوە. ڕەنگە مردن مۆڵەتی درێژەپێدانی نەدابێ.

هەواڵ و دەنگوباسی میرەکانی بابان لە ناو باسەکانی "مطالع السعود" دا زۆرە. نوسەر سوننییەکی توندڕەو بوە، لەم ڕوانگەیەوە لە ناکۆکییەکانی نێوان ئێران و عوسمانی دا بە توندی پشتیوانی لە دەوڵەتی عوسمانی ئەکا و، لە ناکۆکییەکانی نێوان میرەکانی بابان و والییەکانی بەغدادا، بە توندی پشتیوانی لە کاربەدەستانی عوسمانی ئەکا، بەڵام بە ڕێزەوە ناوی کورد ئەبا. کە ئەوڕەحمان پاشای بابان لە گەڵ والیی بەغدا بو بە شەڕی، بن سند هێرشی کردۆتە سەری، کەچی شیعرێکی درێژی لە ستایشی دا نوسیوە بە بۆنەی بەرپەرچدانەوەی هێرشەکەی محەمەد عەلی میرزاوە لە کۆیە. ئەو شیعرەی نەخستۆتە ناو ئەم کتێبەوە.

بن سند، مێژوەکەی بە زمانێکی گران و، بە"سەجەع" ێکی سەخت نوسیوە، ژمارەیەکی زۆری شیعرەکانی خۆی تێ هەڵکێش کردوە. زۆری شیعرەکانی پێوەندییەکی ئەوتۆیان لە گەڵ باسەکان نیە.

"امين الحلواني" ئەم مێژوە کە ناوی: "مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود" ە، کورت کردۆتەوە و شیعرەکانی لێ دەرهێناوە و، هەندێ هەواڵی زیادی خستۆتە سەری بە ناوی "مختصر مطالع السعود" ەوە. "مختصر" لە پێش "مطالع" دا دوجار چاپ کراوە: جارێک لە بەمبەی و جارێک لە قاهیرە.

ئەو کاتەی م. خالیدی نەقشبەندی کەوتۆتە بەر هێرشی توندوتیژی ناحەزەکانی، عثمان بن سند، بۆ دیفاع لە م. خالید کتێبێکی درێژی لە ژێر ناوی:

"اصفى الموارد في سلسال احوال الامام خالد" دا نوسیوە.

1. 3. 2. ياسين العمري: "غرائب الاثر، في حوادث ربع القرن الثالث عشر"

نشره: محمد صديق الجليلي، الموصل 1940.

العمري، وەکو خۆی نوسیوێتی، مێژوەکەی ڕوداوەکانی چارەکە سەدەیەکی گرتۆتە خۆی. ئەو باسە سەیر و سەمەرانەی بیستویەتی، کە هەندێکی ڕەنگە خورافیات و هەڵبەستی سەرزار بێ، هەموی تۆمار کردوە. بەڵام بایەخێکی تایبەتی داوە بە ڕوداوە سیاسییەکان. لە دەزگای حوکمڕانیی ئال جەلیلی نزیک بوە و، ئاگاداری ڕوداوەکان بوە.

لە "غرائب" دا دەنگوباسی میرەکانی بابان و بادینان هەیە. بەڵام شتێکی ئەوتۆی زیادتر نیە لە گەڵ دەنگوباسەکانی ناو "دوحه" و"مطالع".

"ئەلعومەری" نوسەرێکی بە برشت بوە. گەلێ کتێبی مێژویی تری نوسیوە.

لە ناو هەندێکیان دا بە کورتی هەواڵی کورد هەیە، لەوانە:

"زبده الاثار الجليه"، حققه: عماد عبدالسلام رووف، النجف 1974.

1. 3. 3. شيخ عبدالرحمن السويدي: "حديقه الوزراء"

بەشی یەکەمی لە بەغداد چاپ کراوە. بەڵام بەشەکانی تری هێشتا دەسنوسن. لە بەشی یەکەمی دا شتێکی ئەوتۆی دەربارەی بابان تێ دا نیە. بەڵام وەکو لە سەرچاوەکان دا ئیشارەتی پێ کراوە، لەم کتێبە دا، چەندین شیعری سیاسی و مێژویی هەیە سەبارەت بە سەرکەوتنی والییەکانی بەغداد بە سەر میرەکانی بابان دا، لەوانە: شەڕی قەمچوغە و سرۆچک (1164/ 1750)، شەڕی کۆشکی زەنگی (1176/ 1762 ز). ئەم شیعرانە نرخی مێژوییان هەیە. من دەستم نەکەوتن.

1. 4. بە زمانە ئەوروپییەکان

1. 4. 1. گەشتی ریچ

:CLAUDIUS JAMES .RICH

,NARRATIVE OF A RESIDANCE IN KOORDISTAN

LONDO 1836

کلۆدیۆس جەیمس ریچ، 1820 گەشتێکی بۆ کوردستانی بابان و ئەردەڵان کردوە. میر و مەزنەکانی کوردی دیوە و، بە درێژی گفتوگۆی لە گەڵ کردون. سەرنجەکانی خۆی بە وردی لە سەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جوگرافی... رۆژانە تۆمار کردوە. هەندێ نیگاری جوانی مەزنێکی سلێمانی و، کابرایەکی خێڵەکی جاف و، دو سەربازی ئەردەڵان و، ژن و پیاوێکی نەستوری و، ژن و پیاوێکی یەزیدی و، شایی و زەماوەنی سلێمانی، کێشاوە. زنجیرەی حوکمڕانەکانی بابانی لە پاشکۆی کتێبەکەی دا نوسیوە. سەرچاوەیەکی نایاب و بە نرخە بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی بابان.

بۆ یەکەمین جار حەفتەنامەی "پێشکەوتن" لە ژمارەی 19 ی 2 ی سێپتەمبەری 1920 ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی گرنگی یادداشتەکانی ریچی لە ژێر ناوی "صەد ساڵ لەمەوپێش" بەم پێشەکییەوە بڵاوکردۆتەوە: "صەد ساڵ لە مەوپێش قونسولوسێکی ئینگلیس لە بەغداد ناوی میستەر ریچ بو. لە بەر ئەمە کە نەختێک ناخۆشی بو، سەفەرکردنی کوێستانی بە باش زانی بە قسەی هەنێ لە مەئمورەکانی بەغداد لە بەر ئەوەی هەتا ئەو رۆژە هیچ کەس لە مەئموری ئینگلیس بە خزمەت پاشاکانی سلێمانی نەگەیشت بو، سەفەری سلێمانی بەچاک دی. لەپاشا سەفەرنامەیەکی نوسیوە کە لێرەدا دەینوسینەوە."

ناجی عەباس یش چەند بەشێکی لێ وەرگێڕاوە و، لە ژێر ناوی: "گەشتی کلودیۆس ریچ لەکوردستان" لە گۆڤاری "گەلاوێژ" دا لە مانگەکانی ئاب و تشرینی دوەمی 1947 دا، بڵاوی کردۆتەوە.

بهاء الدين نوری، ئەم گەشتەی کردۆتە عەرەبی و لە ژێر ناوی "رحله ريچ" دا ساڵی 1951 لە بەغداد چاپی کردوە.

محەمەد حەمە باقی، گەشتەکەی لە عەرەبییەوە کردوە بە کوردی و، لە ژێر ناوی: "گەشتەکەی ریچ بۆ کوردستان 1820" دا، ساڵی 1992 لە تەورێز چاپی کردوە.

1. 4. 2. گەشتی فرەیزەر

:FRASER, J. B

TRAVELS IN KOORDSTAN, MESOPOTAMIA, etc

LONDON 1840

جیمس بیلی فرەیزەر ساڵی 1835 گەشتێکی کردوە بە کوردستانی موکریان و بابان دا. ماوەیەکی کورت لە سلێمانی ماوەتەوە. پاشای بابانی دیوە. سەرنجەکانی خۆی بە نامە نوسیوە. باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لە سەر میرایەتی سۆران و بابان و، هەلومەرجی ئەو سەردەمە.

ئەمین زەکی"لە تاریخی سلێمانی" دا کەڵکی لەم سەرچاوەیە وەرگرتوە.

فلامورز (ڕەشید نەجیب) لە سەرەتای چلەکان دا هەندێ بەشی لەم گەشتە کردۆتە کوردی و، لە ژێر ناوی "گەشتێک لە کوردستان دا" بە زنجیرە لە ژمارەکانی کانونی یەکەمی 1939 تا نیسانی 1941 ی "گەلاوێژ" دا بڵاوی کردۆتەوە.

ئەو بەشانەی پەیوەندییان بە عێراقەوە هەیە لە ژێر ناوی: "رحلە فریزر الی بغداد 1834" کراوە بە عەرەبی و، لە بەغدا ساڵی 1964 بڵاو کراوەتەوە.

1. 5. بە زمانی کوردی

1. 5. 1. دیوانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی

1. 5. 2. دیوانی نالی

1. 5. 3. دیوانی سالم

1. 5. 4. دیوانی ڕەنجوری

1. 5. 5. دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی

1. 5. 6. دیوانی حاجی قادری کۆیی

2. سەرچاوەکانی دەستی دووەم

2. 1. بە زمانی کوردی

2. 1. 1. محەمەد ئەمین زەکی:

"خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان"

"تاریخی سلێمانی و وڵاتی"

"ناودارانی کورد"

"خولاصەیەکی تاریخی.." لە سییەکان دا بە 3 جزم لە بەغداد، هەروەها "تاریخی سلێمانی" چاپ و بڵاو کراوەتەوە. سەیدیان، هەر 3 جزمەکەی "تاریخی کورد و کوردستان" بە یەکەوە، بە ئۆفسێت سەرلەنوێ لە ئێران چاپ کردۆتەوە.

محمد علی عونی، هەر 3 بەرگی "خولاصەیەکی تاریخی.." لە ژێر ناوی "خلاصە تاریخ الكرد و كردستان" و"تاريخ الدول و الامارات الكردية" دا وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی و، لێدوان و پەراوێزی بۆ نوسیوە و، یەکەمیانی ساڵی 1939 لە قاهیرە چاپ کردوە و، ساڵی 1961 سەر لە نوێ لە بەغداد چاپ کراوەتەوە. دوەمیشیان لە ساڵی 1945 دا لە قاهیرە چاپ و بڵاو کردۆتەوە.

محمد جمیل بندی الروژبیانی، "تاریخی سلێمانی" لە ژێر ناوی "تاريخ السليمانية وانحاءها" کردۆتە عەرەبی و، ساڵی 1951 لە بەغداد چاپی کردوە.

سانیحەی کچی ئەمین زەکی یش "ناودارانی کوردی" کردۆتە عەرەبی و ساڵی 1945 لە بەغداد چاپی کردوە.

ئەمین زەکی بەگ زانایەکی گەورە بوە. شارەزاییەکی زۆری لە زانستە جەنگیەکان، هەروەها لە مێژوی کورد و ناوچەکەدا هەبوە. چەندین زمانی رۆژهەڵاتی و ئەوروپایی زانیوە. زۆر کتێبخانەی گەورەی ئەوروپا گەڕاوە. سیاسی‌یەکی کوردپەروەر و دڵسۆز بوە.

دوای "شەرەفخانی بتلیسی" ئەمین زەکی بەگ گەورەترین مێژونوسی کوردە.

نوسینەکانی زانستی و هێژان. سەرچاوەیەکی گرنگن بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی کورد.

لە هەمو کتێبە مێژوییەکانی دا باسی میرایەتی و میرەکانی بابانی کردوە. لە "تاریخی سلێمانی" دا بە درێژی لە سەری نوسیون. کەڵکی لە زۆر سەرچاوەی دەستی یەکەم وەرگرتوە. نوسینەکەی بایەخێکی زۆری هەیە.

2. 1. 2. حسێن حوزنی:

حوزنی رۆژنامەوان و ئەدیب و نوسەرێکی گەورەی کوردە. زۆر بابەتی مێژویی نوسیوە، لەوانە: "تاریخی حوکمڕانی بابان لە شارەزور و ئەردەڵان" کە ساڵی 1931 لە رەواندز چاپی کردوە و، "مێژوی میرایەتی سۆران" کە بۆ جاری دوەم لە سەرەتای شەستەکان دا لە هەولێر چاپ کراوەتەوە.

حوزنی، نەتەوەکەی خۆی زۆر خوش ویستوە. حەزی کردوە وەکو نەتەوەیەکی خاوەن رابردوی پرشنگدار و سەروەریی پیشان بدا. لە ناو نوسینەکانی دا ئاگاداری و دەنگوباسی مێژویی زۆری تێ دایە. بەڵام هەندێ باس و بابەتی تێ دایە بە هیچ سەرچاوەیەک پشت ئەستور نین. لەبەرئەوە ئەبێ بە وریاییەوە پاش تاووتوێ کردن باسەکانی لێ وەربگیرێ.

2. 1. 3. حسێن نازم ڕۆژنامەوانێکی سەرەتای بیستەکانە.

چەند جارێ نوسەر و سەرنوسەری ڕۆژنامەکانی سەردەمی شێخ مەحمود بوە لەوانە دواژمارەکانی حەفتەنامەی "ئومێدی ئیستیقلال". ڕۆشنبیرێکی شارەزای مێژوی کورد و، کاروباری سیاسی بوە. تورکی و فارسی باش زانیوە. بە هەر 3 زمان وتاری نوسیوە.

ئەمین زەکی لە نوسینەکانی دا، دەربارەی بابان، زۆرجار پشت بە دەفتەرەکەی حسێن نازم ئەبەستێ وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو. دەفتەرەکە بەزمانی تورکی نوسراوە. ئەم دەفتەرە کاتی خۆی بڵاو نەکراوەتەوە، دەسنوسەکەشی ئێستا دیار نیە.

جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی یەک دو لاپەڕەی، پاش ئەوەی وەریگێڕا بو بۆ کوردی، لە ژمارەی 4 ی ساڵی یەکەمی گۆڤاری "ڕۆژی نوێ" دا بڵاو کردەوە، بەڵام پێ ئەچێ کەشمەکەشی ڕۆژگار ماوەی نەدابێ تەواوی بکا.

2. 1. 4. تۆفیق قەفتان: "مێژوی حوکمداری بابان"

بەغداد 1969

ئەم نامیلکەیە ساغ نەبۆتەوە لە نوسینی تۆفیق قەفتان خۆیەتی، یان وەرگێڕاوە لە زمانێکی ترەوە. باسی بەنرخ و خۆشی تێ دایە. بەڵام ئیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەکی مێژویی تێ دا نیە.

2. 1. 5. د. کاوس قەفتان:

د. قەفتان ئەگەرچی خۆی مامۆستای مێژو بوە، بەڵام لە نوسینەکانی دا زۆرتر خەریکی بابەتی ئەدەبی و، وەرگێڕانی بابەتی مێژوی کورد بوە لە روسییەوە.

لەم بوارەدا چەند کتێبێکی بەنرخی جەلیلی جەلیل: "کوردەکانی ئیمپراتورییەتی عوسمانی" و"ڕاپەڕینی 1880" و، هی لازاریێف: "کێشەی کورد" ی بڵاو کردۆتەوە. دەربارەی مێژوی کوردیش خۆی چەند وتارێکی لە ژێر ناوی: "چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژوی بابان، سۆران، بۆتان" ساڵی 1985 لە بەغداد بڵاو کردۆتەوە. ئەم لێکۆڵینەوانە، بە تایبەتی ئەوانەی لە سەر بابان نوسراون، زۆر کەم ئاگاداریی مێژوی بە دەستەوە ئەدەن و، زیاتر بیروبۆچون و هەلسەنگاندنەکانی خۆی تێ دا باس کردون.

2. 1. 6. علاء الدين سجادي:

عەلائەدین سەجادی، ڕۆژنامەوان، مێژونوس، ئەدیب و نوسەر چەندین کتێبی نوسیوە. لە ناو هەندێکیان دا باس و بابەتی لە سەر بابان تێ دایە لەوانە: "مێژوی ئەدەبی کوردی" و"دو چامەکەی نالی و سالم"، لە ناو "ڕشتەی مرواری" یش دا هەندێ سەرگروشتەی بابانەکانی گێڕاوەتەوە.

لە "مێژوی ئەدەبی کوردی" دا "دو چامەکەی نالی و سالم" ئەگێڕێتەوە بۆ سییەکانی سەدەی نۆزدە. هەندێ لە مێژوناسەکانی کورد ئەمەیان بە لاوە ڕاست نەبو. چونکە شیعرەکان هی پەنجاکانی سەدەی نۆزدە و، هی دوای ڕوخانی میرایەتی بابانە. سەجادی بۆ سەلماندنی باری سەرنجی خۆی سەرلەنوێ "دو چامەکەی نالی و سالم" ی بڵاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە و، لە لێدوانەکەی دا سورە لە سەر بۆچونەکانی خۆی. بەڵام فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی "دیوانی نالی" دا مەسەلەکەی بە جۆرێکی بنەڕەتی و بە بەڵگەی مێژویی بە لادا خستوە.

2. 1. 7. جەمال بابان:

لەم ساڵانەی، دواییدا، چەند لێکۆڵینەوە و کتێبی بە کوردی و عەرەبی لە سەر مێژوی بابان نوسیوە. لە نوسینەکانی دا پشتی بە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی باوەڕ پێکراو بەستوە. هێشتا هەموی بڵاو نەکراونەتەوە.

2. 2. بە زمانی عەرەبی

2. 2. 1. محمد القزلجی:

مەلا محەمەدی قزلجی، ئاینناسێکی شارەزا بوە. سەردەمێ هاوکاری لە گەڵ سمکۆ کردوە و، ئەم یەکێ بوە لەوانەی خەریکی چاپ و بڵاوکردنەوەی جەریدەی فارسی - کوردی: "کورد" بوە لە ورمێ. پاشان ڕوی کردۆتە قاهیرە بۆ خوێندن و، دوای شکانی جوڵانەوەکەی سمکۆ لە عێراق ماوەتەوە و، لە بەغداد دامەزراوە. ساڵی 1938 لە بەغداد بە زمانی عەرەبی نامیلکەیەکی لە ژێر ناوی: "التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیه" دا بڵاو کردۆتەوە. ئەگەرچی نامیلکەکە بە قەوارە بچوکە، بەڵام لە زانیاری و هەواڵی میرایەتی بابان و میر و مزگەوتەکانی دا دەوڵەمەند و جێگای باوەڕە. پێ ئەچێ ژمارەیەکی زۆر لە دەسنوسەکانی مزگەوتی گەورەی سلێمانی دی بێ.

2. 2. 2. الشیخ محمد الخال:

شێخ محەمەدی خاڵ، زانایەکی ئاینناس و نوسەرێکی گەورە و پڕ بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. جگە لە "فەرهەنگی خاڵ" و"تەفسیری قورئان" و"پەندی پێشینان"، چەندین کتێب و وتاری بە زمانی عەرەبی نوسیوە، لەوانە: "الشیخ معروف النودهی البرزنجی" کە ساڵی 1958 و، "البیتوشی" کە ساڵی 1961 لە بەغداد چاپی کردون. لە ناو هەردو کتێبەکەدا باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لەسەر بابان. نوسینەکانی شێخی خاڵ نرخدار و جێگای باوەڕن و، ئەنجامی لێکۆڵینەوە و تاوتوێ کردنی سەدان کتێبی دەسنوس و نامە و بەڵگەی مێژوییە، کە هەندێکیان ئەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی میرەکانی بابان.

2. 2. 3. عبدالکریم محمد المدرس:

مەلا کەریمی مودەڕیس، زانایەکی ئاینناس و نوسەرێکی گەورە و پڕ بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. چەندین کتێبی لە سەر شەریعەتی ئیسلام و تەفسیری قورئان نوسیوە. دیوانی هەندێ لە شاعیرەکانی ساخ کردۆتەوە، ژیاننامەی هەندێ لە زاناکانی کوردی نوسیوەتەوە. لە ناو "دیوانی نالی" و"دیوانی مەولەوی" و"یادی مەردان" دا و، لە کتێبی: "علمائنا فی خدمة العلم والدین" کە ساڵی 1983 لە بەغداد بڵاو کراوەتەوە، هەندێ باس و بابەتی بابانەکانی تێ دایە.

2. 2. 4. المحامی عباس العزاوی:

"تاریخ العراق بین احتلالین"

ئەم کتێبە 8 بەرگە: ج1 /1935. ج2 /1936. ج3 و 4 / 1945. ج5 / 1953. ج6 /1954. ج7 /1955. ج8 /1956 لە بەغداد چاپ کراوە.

عەباس عەزاوی مێژونوسێکی عەرەبی عێراقییە. زمانی تورکی و فارسی زانیوە. ژمارەیەکی زۆر دەسنوس و بەڵگەی کۆنی لە لا بوە. سەردانی کتێبخانە گرنگەکانی ئەستەمبوڵی کردوە. چەندین کتێبی

مێژوویی له سەر لایەنی سیاسی، کۆمەڵایـەتی، ئـابوری، فەرهـەنگی، ئـەدەبیی، دینیـی... عێـراق و دانیشـتوانی نوسیوه.

"تاریخ العراق بین احتلالین" ی له سەر شێوەی "حولیات" نوسیوه. له داگیرکردنی بەغدادەوه لـه لایـەن مەغولەوه تا داگیرکردنەوەی بەغداد لـه لایـەن هێزەکـانی بـەریتانیاوه. گەنجینەیـەکی گرانبەهایـه بـۆ مێـژوی ناوچەکە. زۆری هەواڵ و دەنگوباس و ئاگاداری و زانیاری له سەر کورد تێ دایه. له بەرگـەکانی 5 و 6 و 7 دا زۆری ڕوداوەکانی بابانی نوسیوه. هەواڵەکانی له سەرچاوەی دەستی یەکەم و باوەڕپێکراو وەرگرتوه. زۆر کەم لێکۆڵینەوه و شیکردنەوه و باری سەرنجی خۆی تیا دەربڕیوه. بـه زۆری ڕوداوەکـانی گێڕاوەتـەوه. بـۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی میرایەتی بابان سەرچاوەیەکی بەنرخە.

عەزاوی جگه لەم کتێبه زله، چەندین کتێبـی تـری نوسـیوه. لـه نـاو کتێبـەکانی دا، زۆر باسـی کـوردی کردوه. به تایبەتی: 4 بەرگی "عشائر العراق" کـه باسـی هـەمو ئێـل و هـۆزه کوردەکـانی عێراقـی تـێ دایـه. "الکاکائیة فی تاریخ" و، "تاریخ الیزیدیة واصل معتقدهم" چاپ کراون. هەروەها "تاریخ شـهرزور - السـلیمانیة" و"تاریخ اربیل" ی نوسیوه بەڵام هێشتا بڵاو نەکراونەتەوه.

هەمو بەرگەکانی "تاریخ العراق بین احتلالین" به ئۆفسێت له لایەن "انتشارات الشریف الرضی - قم" له ئێران پێکەوه ساڵی 1410 ه ق چاپ کراوەتەوه.

2. 2. 5. الدکتور سلیمان عبدالعزیز نوار:

د. نەووار، مامۆستایەکی میصرییه، چەند کتێبێکی نوسیوه دەربـارەی مێـژوی عێـراق لـه وانـه: "داود باشا والی بغداد" و"تاریخ العراق الحدیث". هەردو کتێبی لـه قـاهیره چـاپ کردۆتـەوه، یەکـەمیان لـه 1967 و دومیان له 1968 دا.

د. نەووار کتێبی یەکەمی ساڵی 1958 وەکو نامەی ماجسـتێر و، کتێبـی دوەمـی سـاڵی 1963 وەکـو نامەی دکتۆرا له زانستی مێژودا بۆ "زانکۆی عەین شەمس" له قاهیره ئامـاده کـردوه. دوای ئـەوەی مـاوەی 3 ساڵ له "زانکۆی بەغداد" دەرسی مێژوی وتۆتەوه، ئینجا نامەکانی، بێگومان پاش دەسکاری، بەو جـۆرەی لـەم دو کتێبەدا داڕێژراونەتەوه له قاهیره بڵاو کردۆتەوه.

له هەردو کتێبـدا چەند بەشێکی بۆ میرایەتی بابان تەرخان کردوه. له گێڕانەوەی باسەکانیدا جگـه لـه سەرچاوه زانراوەکان، بۆ یەکەمین جار ئەم کەڵکی له ڕاپۆرتی دیپلۆماتـەکانی ئـەو سـەردەمەی نـاو ئارشـیفی بەریتانی وەرگرتوه، به تایبەتی هی دوا ساڵەکانی ژیانی میرایەتی بابان.

ئـەم لێکۆڵینەوەیـه لـه جەنگـەی هـەراوهوریای "وەحـدەی عـەرەبی" نەتـەوەپەرسـتەکانی سـەردەمی عەبدولناصردا نوسراوه. شوێنەواری ئەو کەشه سیاسی‌یەی پێوەیه:

1. لێکۆلینەوەکـه زیـاتر لـەوەی بـۆ مەبەسـتی زانسـتی کرابـێ، بـۆ مەبەسـتی سیاسـی بـوه. مامۆسـتای سەرپەرشتیاری هەردو نامەی ماجستێر و دکتۆرای نەووار، د. احمد عزت عبدالکریم لەو پێشەکی‌یەدا که بۆ کتێبی "داود پاشا" ی نوسیوه به ڕاشکاوی ئەڵێ:

"والحق ان اتجاه الدکتور نوار الی دراسه تاریخ العـراق الحـدیث انمـا یمثـل الاتجـاه العـام الـذی اتجهـت الیـه مدرسة التاریخ الحدیث بجامعة عین شمس منذ سنوات، کما یتضح فی الوسائل العملیة التی انتجهـا تلامیـذ هـذه المدرسة، والدکتور نوار احد طلائعها الممتازین وبفضل جهودهم اصبحت بـین ایـدینا - لاول مـرة فـی تـاریخ الجامعات العربیة - دراسات علمیة رصینة لجوانب هامه من التاریخ العربی الحدیث في العـراق، والخلـیج العربـي، وسوریة والسودان، والمغرب والیمن، والجزیرة العربیة، وغیرها من اقطار العرب شرقا وغربا.

ونرجو بذلك ان نكون حققنا هدفنا الذى هدفنا اليه وهو "دعم الاتجاه القومى العربي بالدراسة التاريخية الرصينة"، وليس اقوى من التاريخ عامل فعال في فهم الحاضر وبناء المستقبل."

نوسینەوەی سەر لەنوێی مێژوی ناوچەکە، بە مەبەستی سەلماندنی بۆچونە سیاسیە پێشەکی ئامادەکراوەکانی جوڵانەوە و حیزب و حکومەتە نەتەوەییەکانی عەرەب، دەمێکە بۆتە بەشێ لە بەرنامەی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب.

ئەم کتێبەش لەم چوارچێوەیەدا نوسراوە.

2. نوسەر وەکو زۆر لە نوسەرانی ئیسلام پێڕەوی ڕێبازی "لێکدانەوەی مێژو لە سەر بنچینەی تێوری پیلانگێڕان" ی کردوە. بۆیە سەرانسەری لێکۆلینەوەکانی پڕە لە باسی "موئامەرە". هۆی زۆر لە ڕوداوەکان، بێ خۆماندو کردنێکی زۆر، ئەگێڕێتەوە بۆ موئامەرە: موئامەرەی ناوخۆی مەمالیک، موئامەرەی ئێران لە عێراق، موئامەرەی ئینگلیز لە والی بەغدا، موئامەرەی کورد لەیەکتری. ئەم جۆرە پرۆگرامی لێکۆلینەوەیە لە زانستی مێژودا باوی نەماوە.

3. نەووار وەکو زۆر لە نوسەرە نەتەوەپەرستەکانی نەتەوە دەسەلاتدارەکان: گەشانەوەی هۆشی نەتەوەیی کورد و هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی ئەگێڕێتەوە بۆ هاندانی بێگانە بە تایبەتی بۆ ئینگلیز و ئێران، تەنانەت گەشتەکەی ڕیچیش بە یەکێ لەم هەوڵانە لە قەڵەم ئەدا.

ئەوەی بیەوێ کەڵک لەم سەرچاوەیە وەربگرێ، پێویستە زۆر بە وریایی لە جۆری گێڕانەوە، شیکردنەوەی ڕوداوەکان و، ئەنجامگیری و بۆچونەکانی ورد بێتەوە و، تاووتوێیان بکا ئینجا بەکاری بهێنێ، چونکە بۆ مەبەستێکی سیاسی دیاریکراو نوسراوە، نەک بۆ گێڕانەوەی مێژوی ڕاستەقینەی ناوچەکە.

2. 2. 6. سەرلەنوێ مێژوی

لە عێراق صەدام حسێن فەرمانی دا بە مامۆستاکانی زانستگاکانی عێراق سەرلەنوێ مێژوی عێراق بنوسنەوە. چەندین کتێب بە پێی ئەم فەرمانە و لەو چوارچێوەیەدا کە صەدام دیاری کردبو، چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

لەوانە:

"الحدود الشرقية للوطن العربي"

بغداد 1981

"العراق في التاريخ"

بغداد 1983

"الصراع العراقي – الفارسي"

بغداد 1983

هەروەها چەند کتێبێکی تر.

لەمانە و لە چەند جێگایەک دا باسی بابان دێ، ئەم کتێبانە ئەگەرچی سەرچاوەی زۆریان ڕیز کردوە و ناوی قەبەی مامۆستاکانی زانکۆکانی عێراقیان لە سەر دانراوە، بەڵام بۆ ئەوە ناشێن بکرێنە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی زانستی، چونکە لە گێڕانەوە و ئەنجامگیری ڕوداوەکانی ناوچەکە دا بێلایەنییان لە دەس داوە.

2. 2. 7. د. جابر الراوی: "مشكله الحدود العراقيه – الايرانيه"

بغداد 1973

نوسەر بەشێکی کتێبەکەی تەرخان کردوە بۆ باسێکی تیۆریی سنور و، جۆری دیاری کردن و کێشانی، لەبەشێکی تری دا، باسی کێشەی سنور ئەکا لە نێوان عێراق و ئێران دا. پێشینەی مێژویی کێشەکە ڕون ئەکاتەوە و، لە ڕوانگەی قانونی ناودەوڵەتانەوە، لە ڕێککەوتنەکانی: ئاماسیە، زەهاو، ئەرزەڕوم و، ڕێککەوتنەکانی نێوان حکومەتەکانی عێراق و ئێران، ئەکۆڵێتەوە.

کتێبەکە لە بنەڕەتدا دکتۆرانامەی نوسەرە، پێشکەشی کردوە بە زانستگای قاهیرە، ئەگەرچی زانیاری زۆر و بە نرخی تێ دایە دەربارەی ڕێککەوتنەکان و کێشەکانی سنور، بەڵام هەموی بۆ دیفاعە لە باری سەرنجی ڕەسمیی حکومەتی عیراق.

2. 3. بە زمانە ئەوروپیی‌یەکان

هەندێ لە ئەوروپیی‌یەکان بایەخیان بە مێژوی کورد داوە. تەنانەت سەرچاوەی زۆر لە نوسینی کوردەکان سەرچاوە ئەوروپیی‌یەکانە. لەم ڕوەوە ئێدمۆندز، کە دێتە سەر باسی بابان، ئەڵێ: "سەرچاوە کوردی‌یەکان کە لەم بارەیەوە لە بەردەس دان بایەخ و نرخێکی ئەوتۆیان نیە. چونکە مێژونوسانی خۆجێیی و هاوچەرخ زۆرتر پشت بە نوسینەکانی ڕیچ و نوسەرانی تری ئەوروپایی ئەبەستن نەک بە ئاگاداری و هەواڵی پێشینەی خۆیان..."

قسەکەشی تا ئەندازەیەکی زۆر ڕاستە. لەم باسەدا من هەوڵم داوە، ئەو توانجەی ئێدمۆندز لە نوسەرانی کوردی گرتوە، بە پێی توانا چارەسەر بکەم. لە ناو مێژونوسانی هاوچەرخ دا کە بە زمانە ئەوروپیی‌یەکان بابەتیان لە سەر بابان نوسیوە گرنگترینیان ئەمانەن:

2. 3. 1. لۆنگریک، ستیڤن هیمسلی: "چوار سەدە لە مێژوی نوێی عێراق"

وەرگێڕانی عەرەبی:

"اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث"

ترجمة: جعفر الخياط

بغداد 1968

لۆنگریک پشتی بە سەرچاوە کۆنەکانی دەستی یەکەم بە تورکی، عەرەبی، فارسی، هەروەها بە نوسینی ئەوروپیی‌یەکان بەستوە. باسی بابانی تێکەڵاوی ڕوداوەکانی عێراق کردوە. بەڵام لە زۆر گۆشە و کەنار دا بە درێژی باسیان ئەکا.

پێش یەکەمین جەنگی جیهانیی، عێراق 3 ولایەت بو: بەغدا، بەصرا، موصڵ. ئەم ولایەتانە، وەکو هەمو ولایەتەکانی تر، ڕاستەوخۆ بەسترابون بە بابی عالی‌یەوە. عێراق بەو تێگەیشتنەی بەریتانیا مەبەستی بو بە درێژایی مێژو نەبوە. بەریتانیا دروستکەری دەوڵەتی عێراق بو. عێراق وڵاتێکی فرە نەتەوەی فرە مەزەب و دین بو. ئەیویست لە عێراق دەوڵەت و دەوڵەت نەتەوە دروست بکا. لۆنگریک پشکنەری بە ڕێوەبەرایەتی حکومەتی عێراق بوە. ئەم کتێبە لەچوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا نوسراوە. هەوڵ ئەدا مێژوی عێراق بە یەکگرتویی بگێڕێتەوە. نوسەر ڕەنجێکی زۆری داوە. کتێبەکەی سەرچاوەیەکی بە نرخە بۆ لێکۆڵینەی ڕوداوەکانی ناوچەکە، لە ناو ئەوەدا، ڕوداوەکانی میرایەتی بابان.

2. 3. 2. ئیدمۆندز:

:G .C .EDMONDS

.TURKS AND ARABS .KURDS

LONDO 1957

ئیدمۆندز ماوەیەکی درێژ لە دەزگاکانی حکومەتی عێراق دا کاری کردوە. ئـەویش لـە سـەر هـەمان بۆچونی لۆنگریک بوە سەبارەت بەدروست کردنی عێراق. لە سـەرکوتکردنی بزوتنـەوەی کـوردا بەشـدار بوە. شارەزاییەکی زۆری لە کاروباری کوردا هەبوە. زمـان و ئـەدەب و مێـژوی کـورد شـارەزا بـوە. زۆر وتاری لە سەر زمان و ئەدەبی کوردی و، شوێنەوارە کۆنەکانی بە ئینگلیزی نوسیوە. بە هاوکاری لـە گـەڵ تۆفیق وەهبی "فەرهەنگی کوردی - ئینگلیزی" یان داناوە. ئەم فەرهەنگە یەکێکە لە باشترین فەرهەنگەکانی زمانی کوردی.

ئیدمۆندز، بەشێکی کتێبەکەی: "کورد، تورک و، عـەرەب" ی بـۆ باسـی بابـان تـەرخان کـردوە. بـەڵام باسەکەی دەربارەی بابان، هیچ بابەتێکی گرنگ و تازەی تێ دا نیە.

لە کۆتایی پەنجاکان دا "عەبدوڵا شاڵی" هەندێ بەشی لەم کتێبە کردوە بە کوردی لە ڕۆژنامەی "ژیـن" و گۆڤاری "بڵێسە" دا بڵاوی کردۆتەوە. بەڵام بە کتێبی سەربەخۆ بڵاو نەکراوەتەوە.

جرجیس فتح الله، ئەم کتێبەی لە ژێر ناوی "کرد وترک وعرب" کردوە بە عەرەبی و، لـە بەغـداد چـاپی کردوە.

2. 3. 3. جەلیلی جەلیل: "کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی"

جەلیل لە کوردەکانی یەکێتی سۆڤێتی جارانە. زۆر کتێب و وتاری بە نرخی سەبارەت بە مێژوی کـورد بە زمانی روسی نوسیوە. ئەمەش یەکێکیانە. بەشێکی ئەم کتێبە لە سەر بابانە.

نوسینەکانی جەلیل بە گشتی لێکۆڵینەی زانستی و بە نرخن.

د. کاوس قەفتان لە ڕوسی‌یەوە کردویەتی بە کوردی، ساڵی 1978 لە بەغدا چاپی کردوە.

2. 4. بە زمانی فارسی

2. 4. 1. سعید نفیسی: "تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر"

2 جلد، انتشارات بنیاد، چاپ ششم، تهران 1366

نەفیسی یەکێکە لە نوسەرە بە ناوبانگەکانی ئێران. لەم کتێبەدا، دامەزرانی زنجیرەی شـاهەکانی قاجـار و، پێوەندی‌یە سیاسی و بازرگانی‌یەکانی ئێران لە گەڵ دەوڵـەتانی عوسـمانی، بـەریتانی، روسـی و فەرەنسـی باس ئەکا. لە قۆناغە جیاجیاکانی جەنگی ئێران - ڕوسـیا و، ئێـران - عوسـمانی ئـەدوێ. چەنـدین بەڵگـەی مێژویی بەنرخی تێ دایە، لەوانە: مەتنی ڕێککەوتنەکانی ئێران لە گەڵ بەریتانیا، ڕوسـیا، فەرەنسـا و تورکیـا. هەروەها دو نامەی عەباس میرزا سەبارەت بە کاروباری ئـەمارەتی بابـان و، نامـەکانی جەنـەراڵ گـاردان بـۆ وەزیـری کاروبـاری دەرەوەی فەرەنسـا سـەبارەت بـە هەلومـەرجی ئێـران. گـاردان لـە دو نامـەی دا باسـی ئەوڕەحمان پاشا ئەکا.

2. 4. 2. دكتر غلامرضا ورهرام: "تاريخ سياسى واجتماعى ايران در عصر زند"

انتشارات معين، تهران 1366

ئەمە لێکۆڵینەوەیەکی ئاکادیمی کورتی سەردەمی زەندە. لە باسی ناکۆکی عوسمانی - ئێرانی و، کێشەی بابان دا پشتی بە کتێبەکەی نامی: "تاريخ گيتى گشا" بەستوە و، شتێکی زیادتری نەخستۆتە سەر.

2. 4. 3. دكتر محمد رضا نصيرى: "اسناد ومكاتبات تاريخى ايرانى (قاجاريه)"

جلد اول از 1209 تا 1338 ه ق، انتشارات كيهان، تهران، 1366 ه ش.

جلد دوم از 1239 تا 1263 ه ق، اتشارات كيهان، تهران، 1368 ه ش

ئەم کتێبە چەند بەرگێکە. بەرگی یەکەم و دوهەمی پێوەندییان بەم باسەوە هەیە.

هەر بەرگێکی پێک هاتوە لە دو بەش: پێشەکی بەرگی یەکەمی تەرخان کردوە بۆ لێکۆڵینەوەی "پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە سەرەتای سەردەمی قاجارەوە تا پەیماننامەی یەکەمی ئەرزڕوم". لێرەدا بە درێژی باسی دەوری ئەوڕەحمان پاشا ئەکات لەم ڕوداوانەدا. بەشی دوەمی بریتییە لە بەڵگەی مێژوویی کە لە ئارشیفەکانی تورکیا دەری هێناون. بەڵگەکانی ساغ کردۆتەوە و، بە ڕێنوسی فارسی تازە نوسیویێتیەوەو، پەراوێزی ورد و بە کەڵکی بۆ نوسیون. وێنەی بەڵگەکانیشی بڵاو کردۆتەوە.

لە ناو ئەم بەڵگانەدا نامەیەکی ئەوڕەحمان پاشا و چەند نامەیەکی مەحمود پاشا و، چەندین نامەی شا و وەلیعەهد و صەدری ئەعزەم و کاربەدەستانی گەورەی ئێران و عوسمانیان، سەبارەت بە کاروباری کوردستان، تێ دایە. ئەمانە کەرەستەی هێژان بۆ لێکۆلینەوەی ڕوداوەکانی ئەو زەمانە، بە تایبەتی هی بابان.

بەرگی دوەمیشی لە سەر هەمان شێوە ڕێکخراوە. پێشەکییەکەی تەرخان کردوە بۆ "پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە 1239، واتە دوای بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم تا 1263، واتە تا بەستنی پەیمانی دوەمی ئەرزڕوم". لێرەش دا دەیان بەڵگەی مێژوویی سەبارەت بە کورد تێ دایە.

2. 4. 4. دفتر مطالعات سياسى و بين المللى وابسته به وزارت امور خارجه جمهورى اسلامى ايران: "گزيده اسناد سياسى ايران وعثمانى: دوره قاجاريه"

واحد نشر اسناد، 6 جلد، (تهران 1369)

وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران بەشێکی دامەزراندوە بۆ هەڵبژاردن و ساخکردنەوە و بڵاوکردنەوەی بەڵگەکانی لە سەردەمی قاجارەوە تا ئێستا 6 بەرگی لێ بڵاو کراوەتەوە.

هەرچەندە لە بەر هۆی سیاسی ڕەنگە هەمو بەڵگەیەکیان بڵاو نەکردبێتەوە و، وەکو خۆیان ناویان لێ ناوە هەڵبژاردەیە، بەڵام کارێکی گەورە و بەنرخە. هەمو بەرگێکی پێشەکییەکی مێژوویی چڕوپڕی بۆ نوسراوە. بەڵگەکان زانیاری گرنگ و بە نرخیان تێ دایە. چەندین بەڵگەی تێ دایە دەربارەی کورد. بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی تازەی کورد سەرچاوەیەکی هێژایە. سەبارەت بە میرایەتی بابان چەند بەڵگەی تێ دایە کە گرنگەکانیان لێرەدا باس کراون. سەرەڕای ئەوەش بە درێژی هەواڵی گفتوگۆی یەکەم و دوەمی نوێنەرانی ئێران و تورکی تێ دایە کە ڕێککەوتنی یەکەم و دوەمی ئەرزڕومی تیا ئیمزا کرا.

بەڵگە تورکییەکان وێنەکانیان بڵاوکراوەتەوە. بەڵام تەرجومە نەکراون بۆ فارسی و، بە چاپ نەنوسراونەتەوە، لە بەر ئەوە کەڵکێکی ئەوتۆیان لێ وەرناگیرێ.

تاریخ والیهای کردستان و غیره

شکست میرپاشا [illegible] ١١١٠ — شکست [illegible] ١١٢٠ — فتح همدان ١١٣٦ — قتل نادرشاه در حوالی مشهد و کلات ١١٦٠ — تحویل شهرزور ١١٥٤

شهید شدن سلطان علی پاشا در قریه آغجلر ١١٤٦ — آمدن طهماسب برادرزاده نادر ١١٤٥ — آمدن شیخ علی خان ١١٧١

تسلط وکیل الدوله کریم خان زند ١١٦٩ — سال [illegible] ١١٥٥ — دعوای قره‌چوغه ١١٦٠ [illegible] ٨ — سوختن شهر بانه بسبب [illegible] ١١٧٦

[illegible] و قتل عثمان پاشا از کوی ١١٦٤ [illegible] ٢٦ — قتل خانه پاشا ١١٤٣ — فتح سنجار ١١٦٦ — قتل احمد پاشا [illegible] در [illegible] ١١٧٥ — قتل سلیمان پاشا بابا ١١٦٨ — وفات [illegible] ١١٥٩

شکست [illegible] ١١٦٤ [illegible] ٢٥ — [illegible] قلعه چوالان و آمدن بادینه ١١٧١ — قتل سلیم [illegible] ١١٧٠

آمدن [illegible] خان — شکست [illegible] — شکست [illegible] در [illegible] ١١٨٩ — ١١٨٨ — [illegible] بغداد [illegible] ١١٩٠ — و آمدن [illegible] ١١٨٦

قتل تیمور پاشا از کوی ١١٩٢ [illegible] ٢٥ — وفات احمد پاشا بابان ١١٩٢ [illegible] ٢٢ — قتل [illegible] پاشا ١١٨٧ ١١٩٢ — قتل محمد پاشا و [illegible] ١١٩٤ — جنگ [illegible] آغا [illegible]

قتل محمد پاشا بابان [illegible] ١١٩٨ [illegible] — وفات محمد پاشا [illegible] ١٢٠٢ — فتح [illegible] پاشا [illegible] ١٢٠٣ — ١٢٠٦ [illegible]

وفات عثمان پاشا در بغداد ١٢٠٤ [illegible] — [illegible] سلیمانیه و تخریب قلعه [illegible] ١١٩٩ [illegible]

رفتن عبدالرحمن پاشا [illegible] بغداد [illegible] از [illegible] احمد [illegible] [illegible] رمضان [illegible] ١٢١٢ [illegible] از حکومت سلیمانیه — نصب ابراهیم پاشا [illegible] ١٢١٢ [illegible] — و آمدن [illegible] حکومت [illegible] ١٢١٥ [illegible]

1. قۆناغی یەکەمی میرایەتی بابان

-1-

سەرەتای دامەزراندنی ئەمارەتی بابان ڕون نیە.

بابان، وەکو یەکێتی‌ی ئێلگەل (کونفیدراسیۆنی عەشایەر) و، وەکو ئەمارەت و، وەکو بنەماڵەیەکی ناسراو، لە پێش سەدەی دەیەمی هیجری‌دا باسی لە ناو سەرچاوە مێژوییەکانی ناوچەکەدا نیە. لە سەردەمی دەسەڵاتی قەرە قۆینلو و ئاق قۆینلودا ناوی نەهاتوە. ئەگەرچی هەمو شوێنەکانی ژیانی ئەمان لە ناو سنوری دەسەڵاتی ئەم دو بنەماڵەیەدا بوە. تەنانەت ئەسکەندەرمیرزای کوڕی قەرایوسف کاتێ لە ترسی سزادانی باوکی هەڵهات بو، لە ناوچەکانی کەرکوک - دوز، واتە لە ناوچەی ژیانی ئەم ئێلانەدا تەراتێنی ئەکرد، کەچی ناوی ئەم ئەمارەتە لە ڕوداوەکانی ئەو سەردەمەدا باسی نیە. ڕەنگە هۆی ئەوەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەو سەردەمەدا ئاواییەکانی ئەم ناوچەیە هەموی گوند و لادێ و، زۆرایەتی خەڵکەکەی هۆزی ڕەوەند بوبن. نە شارێکی گەورەی دەوڵەمەن و نە هیچ قەڵا و بنکەیەکی ستراتیجی لێ نەبوبێ، تا ببێتە جێگای چاوتێبڕینی ئەمیرەکانی ئاق قۆینلو و قەرە قۆینلو. بەڵام لە گەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی صەفەوی دا (907 ک/ 1501 ز) و، وەرچەرخانی دەوڵەتی عوسمانی بە لای فراوانخوازی دا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا دوای جەنگی چاڵدێران (914 ک/ 1520 ز) ئیتر ئەم ناوچەیەش وەکو هەمو شوێنەکانی تری کوردستان لە ستراتیجی گشتی هەردو هێزی گەورەدا بایەخی پەیدا کرد. ناوی بابانیش تێکەڵاوی ڕوداوەکانی ناوچەکە بو.

وشەی بابان لە سەدەی دەیەمی کۆچی‌یەوە هەم وەکو ناوی ئێل بۆ هەندێ لەو تیرە و هۆزانەی لە ناوچەکانی نێوان زێی بچوک و ڕوباری سیروان دا ئەژیان و، هەم وەکو ناوی شوێن بۆ هەندێ لەو شوێنانەی کەوت بوە ئەم ناوچەیەوە وەکو: پشدەر، مەرگە، سورداش، سەرچنار، شارباژێڕ، شارەزور، قەرەداخ، بەکار هێنراوە.

–2–

یەکەمین سەرچاوە کە باسی میرایەتی بابان ئەکا شەرەفنامەیە. شەرەفخان لە سەردەمی پەیدابونی شا ئیسماعیلەوە (907 - 930 ک/ 1501 - 1523 ز) ئەکەوێتە گێڕانەوەی سەرگوزەشتەی بابان و ئەڵێ: "... حاکمانی بابان لە ناو حاکمەکانی کوردستان دا بە زۆریی هۆز و فرەیی لایەنگر و نۆکەر ناوبانگی تەواویان هەبو. بەڵام کە حکومەتی ئەو زنجیرەیە، وەکو باسی ئەکرێ، بە پیر بوداقی بەبەیی، کە بابان ئەگرێتەوە، وە بە براکەی گەیشت و ئەوانیش بە وەجاخ کوێری مردن، ئیتر حکومەتی ئەو بنەماڵەیە کەوتە دەس نۆکەرەکانیان. کەسێک کە بۆ کاروباری حکومەت و سەرۆکایەتی لێوەشاوە بێ لە ناو ئەو بنەماڵەیەدا نەما"(1)

بنەماڵەی دەسەڵاتداری بابان بە هۆی وەجاخ کوێری و کوژران و لێخران، یاخود لە سۆنگەی هۆی نەزانراوی ترەوە، چەند جار گۆڕاوە و نوێ بۆتەوە.

–3–

لەکاتی سەرهەڵدانی دەسەڵاتی صەفەویدا مەزنی بابان میر بوداقی کوڕی میر ئەبدال بو. قەڵەمڕەوەکەی لە کەرکوکەوە تا شاربازێڕی ئەگرتەوە. لاجانی لە ئێلی زەرزا و، سێویی لە ئەمارەتی سۆران و، شاربازێڕی لە ئەمارەتی ئەردەڵان و، سندوسیی لە قزلباش، سەندەوە. چەن کەسی لە دەوروبەری خۆی بە میر سنجاغ داناوە.(2)

بنکەی سەرەکی ئەمارەتی ئەردەڵان لەو سەردەمەدا لە قەڵای زەڵم بو کە ئەڕوانێ بە سەر دەشتی شارەزوردا، لەو کاتەدا شارەزور، شاربازێڕ، سرۆچک، قەرەداغ، ئالان، شەمێران، هەورامان، لە ژێر دەسەڵاتی کوڕەکانی حاکمی ئەردەڵان مەئمون بەگی یەکەم: بێگە بەگ، سورخاب بەگ، محەمەد بەگ (901 - 942 ک/ 1496 - 1535 ز) دابو.(3)

ڕۆستەم بەگ لە گەڵ میر بوداقی برای لە سەر دەسەڵاتدارێتی تێک چو.

بوداق، ڕۆستەمی برای خۆی کوشت. خۆیشی لە تێکهەڵچونێک دا لە گەڵ میرەکانی سۆران بە وەجاخ کوێری کوژرا.(4) بوداقی کوڕی ڕۆستەم جێگەی گرتەوە، بەڵام ئەمیش کە مرد نەوەی لێ نەکەوتەوە. لە بەر ئەوە ئەم بنەماڵەیە کوێر بوەوە.

–4–

لە جێگەی ئەوان پیرنەزەری کوڕی بەیرام دەسەڵاتی گرتە دەست. پیر نەزەر بە زۆر مەڵبەندی کفریی لە "دارولسەلام" ی بەغداد دابڕی و خستیە سەر ویلایەتی بابان. لە پاش ئەو ناوچەکە بوە بە دو بەشەوە. دو کەس بە ناوی سلێمان و ئیبراهیم هەریەکەیان دەستی بەسەر بەشێکی دا گرت، بەڵام ئەمانیش لە سەر دەسەڵاتدارێتی لە ناو خۆیان دا تێکچون. سلێمان، ئیبراهیمی کوشت.(5)

سلێمان لە دوای کوشتنی ئیبراهیم 15 ساڵ مەزنایەتی کرد.

سلێمان لە پاش مردنی 4 کوڕی لێ بە جێ ما: حسێن، ڕۆستەم، محەمەد، سلێمان.

ئیبراهیمیش لە پاش کوژرانی 3 کوڕی لێ بە جێ ما بو: حاجی شێخ، میرە، میر سلێمان.(6)

حاجی شێخ لە دوای کوشتنی باوکی پەنای بۆ دەرباری شا تەهماسبی صەفەوی برد بو. لەبەر ئەوە لەوێ گوێی پێ نەدرا بو بە نائومێدی گەڕابوەوە وڵاتی خۆی(7) و چاوەڕوانی هەلی ئەکرد. کە سلێمان مرد ئەم توانی دەس بە سەر ناوچەکەدا بگرێ. ئەمجارەیان کوڕەکانی سلێمان پەنایان بۆ شا تەهماسب برد، ئەو

کاتــە گەرمــەی جــەنگی 20 ســاڵەی ڕۆم و عەجــەم (940 - 962 ک/ 1523 - 1554 ز) بــو. تەهماســب ویستی کەڵک لەم دەرفەتە وەربگرێ بۆ داگیر کردنی ناوچەکە. بەڕێبـەری و چاوسـاغی حسـێن و ڕۆسـتەم و محەمەد کوڕانی سلێمان 3 جار هێزی نارده سەر موڵکی بابان:

جاری یەکەم، بە سەرکردایەتی چراغ سوڵتان ئیستاجلوی والی دینەوەر، بەڵام هـیچ سـەرکەوتنێکی بـە دەس نەهێنا.

جـاری دوەم، بــە ســەرکردایەتی گۆگجـە سـوڵتانی قاجـار والـی هەمـەدان. ئـەویش لـە هێرشـەکەی دا سەرنەکەوت.

جاری سێیەم، لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی عەبدوڵاخانی ئێسـتاجلو نـارد. لـەم هێرشـەدا میـر شەمسەدینی بتلیسی، باوکی نوسەری شـەرەفنامە و، هەنـدێ لـە جـەنگاوەرانی هـۆزی ڕۆژکـی کـە ئەوسـا لـە خزمەتی شا تەهماسب دا بون، بە شدار بون. میر حسێن ڕێبەری ئەم لە شکرەی ئەکرد. بەڵام لە شاخی گەڵاڵە کەوتنە بۆسەی لەشکری بەبەوە 2 تا 3 کەسیان لێ کوژرا. بە تێکشکاوی گەڕانەوە. شا تەهماسب لە سەر ئەم ڕێبەرییە خراپە حسێن و براکانی تـری: محەمـەد و ڕۆسـتەمی هاویشـتە زیندانـەوە.(8) لـە دوای بـەربونیان هەڵهاتن بۆ لای سوڵتان سلێمان. ئەویش دوری خستنەوە، لە ڕۆم ئێلی کارێکی پێ سپاردن.(9)

لە کاتێک دا سوڵتان سلێمان دوای گرتنی تەورێز بۆ بـە سـەربردنی زسـتانی سـەختی ئـەو سـاڵە لـە هەمەدانەوە بە ناو کوردستان دا چو بۆ بەغداد، لە وێ خەریکی ڕێکخستنی کاروباری شـوێنە گیراوەکـان بـو (941 ک/ 1542 ز) حاجی شێخ لە گەڵ براکـانی بـۆ دەربڕینـی گوێڕایـەڵـی و دڵسـۆزی بـۆ سـوڵتان لـە مەرگەوە بۆ بەغدا بەڕێ کەوت. بەڵام لە مەرگە پەلامار دران و هـەمویان کـوژران.(10) ئـەم ڕوداوە لـە لایـەن کەسێکی نەناسراوەوە کراوەتە بەیتی "کاکە شێخ و کاکە میر" لەم بەیتەدا هۆی کوژرانی حـاجی شـێخ و کاکـە میر و براکانی تری، کە بە پـێی چیرۆکەکـە، ئـەبێ 12 بـرا بـو بـن، ئەدرێتـە پـاڵ ئـەو زوڵـم و زۆرە بـێ ئەندازەیەی لە خەڵکی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان کردوە.(11)

سوڵتان سلێمان لە ڕێکخسـتنەوەی کاروبـاری کوردسـتان دا ناوچـە کوردنشـینەکانی بـە سـەر چەنـد "سنجەق" دا دابەش کرد بو. هەندێکی بە ولایەتی شـارەزور، کـە ناوەندەکـەی کـەرکوک و، هەندێکیشـی بـە ولایەتی بەغدا و، هەندێکیشی بە ولایەتی موسڵەوە بەست. بەڵام بە پێی نەریتی پێشـوی سـوڵتان سـەلیم لـە دوای جەنگی چاڵدێران (920 ک/ 1514 ز) لە ناوچە گیراوەکان دا دەسەڵاتی سـپاردەوە بـە دەسـەڵاتـدارە خۆجێییەکان، کە مەزنایەتی ناوچەکانی خۆیان لە باوباپیرانەوە بە میرات بۆ ما بوەوە. لەبەرئەوە کە بیسـتی حاجی شێخ کوژراوە پاشایەتی ئیالەتی بابانی دایەوە بە بوداقی کوڕی.(12)

سوڵتان سلێمان هێزێکی لە شارەزورەوە نارده سەر قەڵای زەڵم، بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان، کە مـەئمون بـەگی دوەم (942 - 944ک/ 1535 - 1537ز) فـەرمانڕەوای بـو. لەشـکری ڕۆم و ئـەردەڵان لـە دەشـتی شـارەزوردا لـە ڕۆژی 8 ی زیلقەعیـدەی 944 دا بـە گـژ یـەک دا چـون. مـەئمون بـەگ بـە تێشـکاوی بـۆ خۆقایمکردن کشایەوە ناو قەڵای زەڵم، لە پاش ئابڵوقەدانێکی درێژ بە ناچاری خۆی بە دەستەوە دا.(13) بـە گیراوی ڕەوانەی بەغداد کرا.

سورخاب بەگی مامی (945 - 975ک/ 1538 - 1567ز) بنکەی ئەمارەتی لە قەڵای زەڵمـەوە گوێزایەوە بۆ قەڵای مەریوان. هەوڵی دا ناوچەکانی کە پێشوتر لە ژێر دەستی مەئمون بەگی برازای بە دیل گیراوی دا بون بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بەڵام ئیتـر ناوچـەکانی هـەولێر، کۆیـە، ڕەوانـدز، قەرەداغ، شارباژێر، سرۆچک، لە ژێر دەسـەڵاتـی ئـەردەڵان دەرهـات. نفـوز و دەسـەڵاتـی مەزنـەکانی ئەردەڵان کشایەوە پشتی زنجیرە چیاکانی سورێن و هەورامان و لێواری ڕۆژهەڵاتی ڕوباری سـیروان.

زۆری ئەو شوێنانەی پێشتر لە بەر فەرمانی ئەوان دابو، ئیتر کەوتە ناو موڵکی بابان و ژێر دەسەڵاتی عوسمانی‌یەوە.

سورخاب بەگ هەوڵێکی بێ سودی تـری دا بـۆ سـەندنەوەی شـارەزور. ڕۆسـتەم پاشـا بـە ئـۆردوی ڕۆمەوە چوە سەری. پاش تێکهەڵچونێکی خوێناوی ڕەجەبی (947ک/ 1547ز) دا سـورخاب بـە تێشـکاوی کشایەوە قەڵای زەڵم و لەوێ دا ئابڵوقەی درا. سورخاب داوای یارمەتی لە شا تەهماسب کرد. ئەویش پاش دو ساڵ ئینجا هێزێکی بۆ شکاندنی ئابڵوقەکە نارد. بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان ئیتر بە یەکجاری لە قـەڵای زەڵـم هەڵکەنرا و بۆ ئەوەی لە مەترسی هێرشی ڕۆم دور بکەوێتەوە برایە قەڵای مەریوان.(14) لەو کاتەوە ئەمارەتی ئەردەڵان ئیتر بە یەکجاری کەوتە ژێر فەرمانی دەوڵەتی صەفەوی‌یەوە.

سوڵتان سلێمانی قـانونی پـاش مـاوەیـەک ڕێگـەی دا بـە حسـێنی کـوڕی سـلێمان لـە ڕۆم ئێلی‌یـەوە بگەڕێتەوە بۆ موڵکی بابان و، فەرمانی دا بە سوڵتان حسێنی میری بادینان کە لەشکری مەزنەکانی کـورد کـۆ بکاتەوە، بچێ بۆ لابردنی بوداقی کوڕی حاجی شێخ و جێگیرکردنی حسێن. بـوداق بـە خـۆی دا ڕانەپـەرمو بەرەنگاری ئەم هێزە بکا. لە بەری هەڵات بۆ ئێران. حسێنی کوڕی سـلێمان بـو بـە مـەزنی بابـان. بـوداق و حسێن ماوەیەک ململانێ‌یان بو لە سـەر میرایـەتی بابـان. سـەرەنجام حسـێن بـە تـەواوی دەسـتی بـە سـەر ناوچەکەدا گرت.

بوداق لە سەر سوڵتان حسێنی میری بادینان لە لایەن سلێمانی قانونی‌یەوە سـنجاقی "عـەینتـاب" ی لـە باتی ئیالەتی بابان درایە.(15) لە کاتێک دا ناکۆکی نێوان کوڕەکانی سـوڵتان سـلێمان: سـەلیم و بایەزیـد لـە قۆنیە تەقیەوە، بوداق بۆ لایەنگرتنی بایەزید چو بۆ کوتاهیە. سلێمانی قانونی ڕقی هەستا بو لە وانەی لوتیان ژەند بوە ئەم ناکۆکی‌یەی ناوخێزانەکەیانەوە. بایەزید بۆ ئەوەی دڵی باوکی بهێنێتەوە جێ، لە سـەر خواسـتی ئەو، سەری بوداقی بڕی و بۆی نارد.(16)

–5–

جەنگی 20 ساڵەی ڕۆم و عەجەم بـێ ئـەوەی بـە ئـەنجامێکی کاریگـەر بگـا دوایـی هـات. قوڵبونـەوەی گیروگرفتی ناوخۆی ناو هەردو دەوڵەت، هەڕەشەی دەرەکی لە هەردوکیان: هەڕەشەی ئوزبەک لە ڕۆژهەڵاتی ئێران و هەڕەشەی ئەوروپی لە عوسمانی، سەرەنجام شا تەهماسب و سوڵتان سلێمانی ناچار کرد پێک بێن. لە ئـەنجامی ئاڵوگۆڕی چەن نامەیەک دا لە نێوان تەهماسب و سلێمان دا پاش ناکۆکی‌یـەکی 50 سـاڵە لـە سـەردەمی سـوڵتان سـەلیمی یەکـەم (907 - 926ک/ 1512 - 1519ز) و شـا ئیسـماعیلی یەکـەم (907 - 930ک/ 1501 - 1523ز) هوە بەردەوام بو، بۆ یەکەمین جار گەیشتنە "ڕێککەوتنی ئاشتی ئاماسیا 963ک/ 1555ز".(17)

ڕێککەوتنی ئاماسیا لە بەڵگەیەکی سەربەخۆدا نەنوسراوەتەوە، بەڵکو لە چەند نامەیەکی ئاڵوگۆڕکراوی نێوان شا تەهماسب و سوڵتان سلێمان و، گەورە کاربەدەستەکانیان دا باس کراوە.

بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە: دەوڵەتی عوسمانی دانی بـە هـەبونی دەوڵـەتی ئێرانـی صـەفەوی دا نـاو، هەردولا ڕێک کەوتن لە سەر لابەلا کردنی هەندێ لەو کێشە قوڵانەی مایەی ناکۆکی هـەردو لایـان بـو، وەکـو کێشەکانی سنور و دین و دانڵدەدانی ڕاکردوانی یەکتری.

گورجستان، ئەرمەنستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان، کە بوبونە "ناوچەی لەمپـەر" ی نێـوان ئـەم دوهێزە گەورەیەی ئەو سەردەمە، دابەش کران. لە ئەنجامی ئەمـەش دا شـارەزور و شـارباژێڕ و قـەرەداخ کـە مەڵبەندی دامەزراندنی ئەمارەتی بابان بو، کەوتە ژێر دەستی ڕۆم و، هەورامان و مـەریوان و بانـە و سـەقز و سنەیش کە مەڵبەندی دامەزرانی ئەمارەتی ئەردەڵان بو کەوتە ژێر دەستی عەجەم.

"ڕێککەوتنی صولّحی ئاماسیە" سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لە سـەربنچینەی کێشـانی هێڵـی دیـار و ئاشکرا دیاری نەکردبو، تا بزانرێ سنوری دەسەڵاتی هەر دەوڵەتە لە کوێ دا تـەواو ئـەبێ، بـەڵکـو ناوچـەی فراوان بە سنور دانرا بو، کە ئەبون بەهۆی دروست بونی کێشە و ناکۆکی.

بۆ جیاکردنەوەی سنوری دەسەڵاتی ئەم دو دەوڵەتە گوێ نەدرابوە هێڵی نەتەوەیی، ڕەگەز، زمـان، دیـن و مەزەب، تەنانەت گوێ نەدرابوە هێڵی عەشیرەتی. هەروەها گوێ نەدرا بوە دیاریکردنی کۆسپی سروشتی بۆ جیا کردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت لە یەکتری، بەڵکو ماندو بونی هەردولا لە جەنگ و گیروگرفتی نـاوخۆ و هەڕەشەی دەرەکی ناچاری پێکهاتنی کردبـون و، تـەرازوی هێزەکـانی هـەردولاش بـەو جـۆرە سـنورەکانی داڕشت بو. لە بەر ئەوە هەمو هۆ ڕاستەقینەکانی تەقینەوەی ناکۆکیـەکان و هـەڵگیرسـانەوەی شـەڕ مـابون. سەرەڕای ئەوەش گیروگرفتی دابەشکردنی ئەرزی نەتەوە ژێردەستەکان و، مانەوەی کێشەی جیاوازیی سـوننی و شیعی و دابەشبونیان بەسەر هەردو دەوڵەت دا، هەمیشە ئەیان توانی ئاگری ناکۆکی شەڕ لـە نێـوان هـەردو دەوڵەت دا خۆشتر بکەن.

ڕێکەوتنی ئاماسیا 4 ئەمارەتی کوردی: ئەردەڵان، موکریان، بابان، سۆرانی لە یەک دابـڕی بـو، کـە لـە ڕەگەز و زمان و دین و مەزەب دا لەیـەک ئـەچون و، دەسـکەوتی ئـابوری هـەمویانی پێکـەوە ئەبەسـت و، لـە ناوچەیەکی جوگرافی پێکەوە بەستراو دا بون، کە ئەیانتوانی لە سەر دەمی ململانێی ڕۆم و عەجەم دا خۆیـان بینە ناوکی پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی بەهێز. هەروەها سەروی کوردستانیشی لـەت کـرد و، بـە دەردی ئەمانی برد.

–6–

بۆ ڕاگرتنی ئەم پەیمانە کاتێک شا تەهماسب لە ژێر گوشـاری سـوڵتان سـلێمان دا، بەرامبـەر 4 سـەد هەزار سکەی زێڕ، بایەزید و کوڕەکانی کە لە ئێران داڵدە درابـون، دایـەوە دەس نێردراوەکـانی سـوڵتان بـۆ کوشتن (969ک/ 1561ز). کوڕەکانی بـوداقی بەبـەیـش کـە لـە خزمـەتی ئـەودا بـون لـەو کـەینوبـەینـەدا کوژران.(18)

حسێن مەزنی بابان لە شەڕی ناوخۆدا کـوژرا.(19) خـزر بـەگی کوڕیشـی کـە ناوچـەی مەرگـەی بـە دەستەوە بولە لایەن ڕۆمەوە لێخرا، ناوچەکەی درا بە میرە بەگی موکری. دوای ئەم ڕوداوانە ماوەیەک مـوڵکی بابان بێ سەرگەورە بو.

شەرەفخان لەم بارەیەوە نوسیویەتی: "ئێستە ئێلی بابان بێ حاکمـە. بـەڵام بەرامبـەر 4 هـەزار پیـاوی ئەسپ سواری پڕ چەک لە ناو ئەو قەومەدا هەیە و سەر بۆ کـەس دانانـەوێنن... هـەر ئاغایـەک لـە ئاغایـانی هۆزەکان، ناوچەیەکی ئەو وڵاتەی گرتۆتە دەس. هەمو ساڵێک 4 خەروار زێڕ لـە ناوخۆیـان دا کـۆ ئەکەنـەوە ئەی دەن بە خەزانەی شارەزور، ویلایـەتی بابـان لـە خەواصـی هومـایون - واتـە مڵکـی تایبـەتی سـوڵتانە - زۆرایەتی ئەمین و عامیلەکان - کاربەدەستانی عوسمانی - بە نەرمی و دڵدانـەوە ڕەفتاریـان لـە گـەڵ ئەکـەن. هەمو ساڵێک چەردەیەک نەختینە و شتومەکیان پێ ئەبڕێ، ئـەگینا بـە زۆر و دەسـدرێژی فلسـێکی سـور بـە میری میران و دەفتەردان و ئەمین و عامیلەکانی تر نادەن. تا ئەمڕۆ کە سـاڵی 1005 ی کۆچیـە (1596ز) هەلومەرجی ئەو ولایەتە بەم جۆرەیە."(20)

هەلومەجی بابان بەم جۆرە مایەوە تـا لـە سـەرەتای سـەدەی دوانزەهـەمی هیجـری دا فـەقێ ئەحمـەدی دارەشمانە هەڵکەوت و، زنجیرەیەکی نوێی میرەکانی بابانی دامەزراندەوە.

-7-

ڕێککەوتنی ئاماسیە تا مەرگی سلێمان (974ک/ 1566ز) و، تا مەرگی تەهماسب (984ک/ 1576) لە لایەن هەردولاوە پارێزگاری کرا، بەڵام لە ناوچەکانی سنوردا شەڕی ناوچەیی هەر ئەقەوما. دەسەڵاتدارانی سنور هەوڵیان ئەدا قەڵەمڕەوەکانی خۆیان فراوانتر بکەن، ئەمیرە خۆجێییەکان بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیان و بۆ دابینکردنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان ئەمبەر و ئەوبەریان ئەکرد، بە ئاسانی دڵسۆزیی خۆیان لە ئەمەوە بۆ ئەو ئەگۆڕی و بەگژ یەکتری دا ئەچون. کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت دەستیان وەرئەدایە کاروباری ناوخۆی بنەماڵە گەورەکانی کوردەوە، برایان ئەکرد بەگژ برادا و، کوڕیان لەباوک هەڵئەگێڕایەوە و، تۆوی دوبەرەکییان تێ دا ئەچاندن.

-8-

هەڵکەوتی جیۆپۆلیتیکی موڵکی بابان بو بە هۆی ئەوەی بەشی ئەمارەتی بابان لە ململانێی ڕۆم - عەجەم دا لە چاو هەندێ ئەمارەتی کوردی تردا زیاتر بێ، بە تایبەتی چونکە کەوت بوە سەر ڕێگەی شارە گەورە و پیرۆزگەکانی عێراق: بەغداد، موسڵ، نەجەف، کەربەلا، سامەڕا، کازمیە. لە هەمان کات دا ناوچەکە خۆی دەوڵەتێکی بەهێز و یەکگرتو، بەڵکو بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری تەبا و یەکگرتوی تێ دا نەبو تا بتوانێ خۆی لە بەر ئەو هێرشانەدا ڕابگرێ کە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواوە ئەهات، یاخود بۆ سودی خۆی کەڵک لە ناکۆکی ئەم دو هێزە وەربگرێ.

میرەکانی ئەردەڵان، کەڵکیان لە بۆشایی دەسەڵات وەرئەگرت، بە تایبەتی لە سەردەمی هەڵۆخان (996 - 1014ک/ 1588 - 1605ز) و خانی ئەحمەد خانی کوڕی دا (1026 - 1048ک / 1617 - 1631ز) هەندێ لە ناوچەکانی خواروی کوردستانیان خستە سەر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیان. بەڵام ئەمارەتی ئەردەڵانیش کە هەڵکەوتێکی جیۆپۆلیتیکی هاوتای ئەمارەتی بابانی هەبو نەیتوانی دەوڵەتی سەربەخۆ دابمەزرێنێ. هەر لە ئەنجامی ئەوەدا کە وڵاتەکەیان بو بو بە مەیدانی زۆرانبازی خوێناوی ناچار بون لە ماوەی سەدە و نیوێک دا 4 جار پایتەختی خۆیان بگوێزنەوە، بنکەی ئەمارەتەکەیان لە قەڵای زەڵمەوە گوێزایەوە بۆ قەڵای مەریوان، ئینجا بۆ قەڵای پلنگان، دوای ئەویش بۆ حەسەن ئاوا، سەرەنجام بۆ سنە (1046ک/ 1636ز) تاوەکو لە مەترسی ڕۆم دوری بخەنەوە.

-9-

جیاوازیی مەزهەبیی شیعە - سوننە هەمیشە یەکێک لە هۆ، یاخود لە بەهانە، گرنگەکانی هەڵگیرسانی جەنگ بو. چەوساندنەوەی مەزهەبیی دانیشتوانی ولایەتەکانی بەغداد و شارەزور یەکێک بو لە هاندەرەکانی لەشکرکێشییەکانی سەردەمی سوڵتان موڕادی چوارەم بە ناو کوردستان دا بۆ سەندنەوەی بەغداد لە عەجەم. تا لە دوایین لەشکرکێشیدا (1048ک/ 1638ز) سوڵتان موراد خۆی بەغدادی بە یەکجاری لە دەس عەجەم دەرهێنا و، ئەمەش بو بە هۆی بەستنی پەیمانی ئاشتی زەهاو (1049ک/ 1639ز).

ڕێککەوتنی زەهاو سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لە قافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لە ئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغدا، بەصرا، دیاری کرد.

مەریوان و قەڵای هەورامان و دەرەتەنگ لە گەڵ هۆزەکانی پیرە و زەردویی بەر ئێران کەوت.

بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەڵای زەڵم، قزڵجە، سەرچاوەی چەمی چەقان، لە گەڵ هۆزەکانی زیائەدین و هارونی ئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن.(21)

رێککەوتنی زەهاو دەسەڵاتی عەجەمی لە رۆژئاوای چیاکانی زاگرۆزدا نەهێشت و لە دیوی رۆژهـەڵاتـی دا رای گرت و ئەم سنورە لەم ناوچەیەدا بە کردەوە بو بە سنوری نێوان ئەمارەتی ئەردەڵان و ئەمارەتی بابان کە تازە خەریکی بوژانەوە و گەشە کردن بون. هەروەها قەڵەمرەوی دەسەڵاتی حاکمانی بەبەش کە دواییتر لـە ئەدەبی کوردی دا بە "موڵکی بابان" و"دارلموکی بابان" ناوبراوە بەپێ ی خورتیی و لاوازیی مەزنەکانی بابان و، گۆرانی تەرازوی هێزی نێوان ئەمان و ئەمارەتە دراوسێکانی: ئـەردەڵان و سـۆران و موکریـان و، گـۆرانی تەرازوی هێزی نێوان دەوڵەتەکانی عوسمانی و ئێران، تەنگ یا فراوان بوە. هەنـدێ جـار لـە لای سـەرویەوە گەیشتۆتە موکریان و، لە لای خوارویەوە گەیشتۆتە زەنگاباد، زەهـاو، جەبـەل حـەمرین، جەسسـان، بـەدرە و مەندەلی و، لە لای رۆژهەڵاتیەوە مەریوان، بانە، سەقز و سنە و، لە لای رۆژئاوایـەوە گـەیشـتۆتە کۆیـە، رانیـە، هەریر، ئاڵتون کۆپری و هەولێر.

پەراوێزەکان

1. بدلیسی: 362.
2. بدلیسی: 363.
3. فخرالکتاب: 95 - 94.
4. بدلیسی: 364.
5. بدلیسی: 365.
6. بدلیسی: 366.
7. بدلیسی: 366.
8. بدلیسی: 370.
9. بدلیسی: 371.
10. بدلیسی: 367.
11. ئوسکارمان: 685 -689.
12. بدلیسی: 367.
13. فخرالکتاب: 96.
14. فخرالکتاب: 98.
15. بدلیسی: 369.
16. بدلیسی: 369.
17. دەربارەی ڕێککەوتنی ئاماسیه بڕوانە: پورگشتال: 1222، پارسادوست: 26 - 27.
18. بدلیسی: 369.
19. بدلیسی: 371.
20. بدلیسی: 370 - 371.
21. الراوی: 211 - 216، پارسادوست: 45.

2. میر سلێمان:
یەکەمین تەقەللای سەربەخۆیی لە بەینی بەرداش دا

-1-

قۆناغی نوێی بوژانەوەی ئەمارەتی بابان لە نیوەی دوەمی سەدەی یانزەهەمی کۆچیەوە دەس پێ ئەکاتەوە، کاتێک فەقێ ئەحمەدی خەڵکی دارەشمانە لە ئێلی نورەدینی لە ناوچەی پشدەر - ناوچەی قەڵادزەی ئێستا - بنەماڵەی دەسەڵاتداری بابانی دامەزراند.

سەرگروشتەی فەقێ ئەحمەد و هاوسەرە ئەوروپاییەکەی، کە ئەبێ لە غەزایەکی ئەوروپادا بە دیلی گرت بێ، ئەگەرچی لە چیرۆکێکی خەیاڵی ئەچێ، بەڵام لە هەمان کات دا دەری ئەخا کە فەقێ ئەحمەد ئەبێ لە ئۆردوی عوسمانی دا سپایی بوبێ و لە هێرشێکی عوسمانیەکان دا بۆ سەر وڵاتانی مەسیحیی ئەوروپا بەشداری کردبێ.

ڕیچ لە سەردانەکەی دا بۆ شاری سلێمانی (1235 ک/ 1820 ز) لە زمانی مەحمود پاشای بابانەوە مێژوی ئەم بنەماڵەیە وەها ئەگێڕێتەوە: "ناوی هۆزەکەی لە نەژادا (کرمانج) ە، بەڵام وشەی بەبە نازناوی بنەماڵەکەیانە و ئەندامانی ئەم بنەماڵەیە سەرداری پشتاو پشتی ئەو خێڵەن، لەبەر ئەوە ئێستا هەمو ئەو ناوچانەی تیایدا دانیشتون و دانیشتوانی ناوچەکەش پێکەوە، بە حکومەتی "بەبە" یان "بابان" ناو ئەبرێ، هۆزەکەش لەبنەچەدا لە پشدەر، لە شاخەکانی باکوری نزیک (سێ کەنە) ی سەر سنوری ئێران دروست بوە." مەحمود پاشا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "لە کاتی شەڕی نێوان عوسمانی و ئێرانیەکان دا، یەکێک لە باپیرەکانی، خزمەتێکی باشی سوڵتانێکی عوسمانی کردوە، لە بەرامبەر ئەم چاکەیەدا بەوە خەڵات کراوە کە فەرمانداریێتی هەمو ئەو ناوچانە بکات کە بەشەڕ لە ئێرانی داگیر کرد بو، بەم جۆرە وردە وردە خۆی و ئەوانەی دوای خۆی هاتن، توانیویانە دەس بە سەر ئەو ناوچانەدا بگرن کە ئێستا بە دەستیانەوەیە. ئەو ناوچانەش کە لەو ساوە لە ئیرانیەکانی سەندۆتەوە، ئیتر هەمو ئەو ناوچانەش کەوتنە ژێر دەستی بابانەکان، یان بەبە و، بە فەرمانداریێتی شارەزوریان سپارد، کە پایتەختەکەی کەرکوک بوە. بەڵام میر لەم

گێرانەوەیەی دا نەیتوانی مێژوی هیچ ڕوداوێکیانم بۆ دەس نیشان بکا، هەر ئەوەندە نەبێ وتی باپیرانی ئەم، ماوەیەکی دورودرێژ سەرداری وڵات بون و، نزیک سەد ساڵێک لەمەو بەر فەرمانداریتی دو ناوچەیان دراوە."(1)

سلێمان بەبە، یان بابا سلێمان لە دوا چارەکی سەدەی 11 هەمی کۆچی‌دا کەوتە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی و دەسگرتنەوە بە سەر موڵکی بابان دا. ئیتر لەو کاتەوە کوڕ و نەوەکانی میرایەتی بابانیان گرتە دەست.

بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لە سەرەتادا "دارەشمانە" بو کە ئەکەوێتە نێوان شارەکانی قەڵادزە - سەردەشتی ئێستەوە. وەکو ئەڵێن ئەبێ ماوەیەکیش لە "ماوەت" و ئینجا لە "قەڵاچوالان" بو بێ.

–2–

ساڵی (1099ک/ 1687ز) وشکە ساڵ بو، کارەساتێکی سروشتی گەورەی بەدوا دا هات. گرانی و قاتوقڕی و برسێتی بڵاو بوەوە. ژمارەیەکی زۆری کورد و عەرەب ڕژانە ناو کۆڵانەکانی بەغدادەوە داوای خواردنیان ئەکرد. بە دوی ئەوەدا نەخۆشی تاعون بڵاو بوەوە. لە ماوەی 3 مانگ دا تەنیا لە بەغداد 100 هەزار کەس زیاتری کوشت. ساڵی دوای ئەوەش دیسان تاعون بڵاو بوەوە لە جاری یەکەم کوشندەتر بو. هەمو ڕۆژێ زیاتر لە هەزار کەسی ئەکوشت. تاعون شیرازەی کاروباری وڵاتی تێک دا. خەڵکی نەیانئەتوانی باجی سەرانە بدەن.

لەم هەلومەرجە ئاڵۆزەدا میر سلێمان و میر حەسەن بە لەشکری بابانەوە چونە سەر کەرکوکی ناوەندی ئیالەتی شارەزور. دەستیان بەسەر کەرکوک دا گرت و لەم شەڕەدا دلاوەر پاشای "موتەصەرِیف" ی کەرکوک کوژرا (1101ک/ 1689ز).

حەسەن پاشا وەزیری بەغداد، لە جێگەی دلاوەر، حسێن پاشای دانا بە موتەصەرِیفی کەرکوک و، هێز و دەسەڵاتی دایە بۆ لە ناو بردنی میر سلێمان. هەروەها ئەم هەڕەشە نامەیەشی بۆ نارد:

"ئێوە کە لە دانیشتوانی ناوچەکانی سەر بە شارەزورن و، لە ڕەعیەتەکانی دەوڵەتی بەرزی سەرکەوتون، واتان لێ چاوەڕوان ئەکرا گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن، بەڵام ئەوە چەند ساڵێکە دوژمنایەتی والی کەرکوک ئەکەن و، لە ڕێگای گوێڕایەڵی دەرچون و، دەستتان درێژکردوە بۆ سەر شوێنانی تر کە موڵکی سوڵتانن لەوانە شارەزور و دەوروبەری.

"کە موتەسەرِیفی کەرکوک هەوڵی دا بتانهێنێتەوە هۆش خۆتان و بتانگێرێتەوە سەر ڕێگای ڕاست، چونەوە بەگژی دا و پرکێشیتان کردو کوشتتان و، کەلوپەل و شتومەک و سەربازەکانیتان تاڵان کرد. شەیتان چوە بن کڵێشەتانەوە شارۆچکەی شارەزور و دەروپشتیتان داگیرکرد، لە کاتێک دا کە ئەتانزانی لە کۆنەوە و تائێستا ئەوانە موڵکی دەوڵەتی بەرزن. نەمانزانی هۆکانی ئەم کارانە چی بون و، بە دریژی ئاگادارمان بکەن چی پاڵی پێوەنان ئەم جوڵانەوانە بکەن. ئەبێ بە پەلە شارۆچکەی شارەزور چۆڵ بکەن و کاروباری ئەوێ بدەنە دەس ئەو "موتەسەللیمە" ی فەرمانی دانانی دەرچوە، هەروەها ئەبێ هەمو کەلوپەل و شتومەک و چەکی کە لە پاشای خوالێخۆشبوتان گرتوە بدەنەوە بە موتەسەللیمی نوێ.

"ئەوەش بزانن ئەگەر گوێ لەم ئامۆژگارییانە نەگرن و نەگەڕێنەوە ژێر باری فەرمانبەریی ئەکەونە بەر تورەبونی کاربەدەستانی بەرز، ئەوسا هەزاران لەشکرتان ئەنێرنە سەر، بێگومان ئێوەش توانای بەرامبەریتان نیە و ناتوانن لە ڕوی سەربازە سەرکەوتوەکان دا ڕابوەستن و، چارەنوستان ئەبێ بە پەند بۆ هەمو ئەوانەی ڕێ ئەدەن بە خۆیان ئەم جۆرە کارانە بکەن. بۆیە پێش ئەوەی دەنگوباستان بگاتە دەوڵەتی سەرکەوتو ئەبێ

چارەسەر بکرێ، ئەگینا بەلا بە سەر خۆتان و دانیشتوانی بەسزمانی بێتاوان دا ئەهێنن، لەبەرئـەوە پێویسـتە بگەڕێنەوە بۆ ناو ریزی موسوڵمانانی یەکتاپەرسـت و ملکـەچی شـەریعەتی ئیسـلامی بـن بـە پـێ ی ئایـەتی کەریمەی: "یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم" ئەگینا لـە ریـزی "بـاغی" یـان دا دائەنرێن کە بە پێی شەرع ئەبێ شەڕتان لە گەڵ بکرێ.

"وەرنەوە هۆش خۆتان و داوای لێبوردنی گوناهەکانتان بکەن و، شار و دەور و پشتەکەی بدەنـە دەس حاکمی نوێ و، ئەوەی لە پاشای خوا لێخۆشبو تالان کراوە بگێڕنـەوە و، لـەوە ئاگادارمـان بکـەن بـۆ ئـەوەی لاپەڕەی رابردو هەڵ بدەینەوە و لاپەڕەیەکی تازە بکەینەوە.

منیش لە لای خۆمەوەبەڵێنتان ئەدەمێ داوا لە دەوڵەتی بەرز بکەم لێتان خۆش ببێ. ئەگینا واوەیـلا لـەو چارەنوسەی چاوەڕێتان ئەکا.

"ئەوەش بزانن کەشیری دەوڵەت بڕندەیە و، حسابی شەوکەتی ڕۆشـنە، ئەگـەر گومانتـان لـەوە هـەیـە لەوانە بپرسن کە لە ئێوە بەساڵاچوترن و، لە خاوەن تەجروبەکان بپرس.

ئەگـەر عـەقڵتان هـەبێ گـوێ لـە ئامۆژگاریيـەکانم ئـەگرن وئـەی نـرخێنن. (وان کـل مغـرور مغلـوب والسلام)"(2)

لەشکرەکەی والی بەغداد و، حسێن پاشای تـازە موتەصـەریفـی کـەرکوک دو مانـگ لـەو دەوروبـەرەدا سوڕایەوە هیچی پێ نەکرا. بە سەرنەکەوتویی گەڕایەوە (1102ک/ 1593ز).(3)

هەلومەرجی بەغداد تێک چوبو. بەصرا لە لایەن ئێلەکانی عەرەبەوە پەلامار ئەدرا. والیيـەکان یـەک لە دوای یەک ئەگۆڕران. بەڵام نـەیـان ئـەتوانی کاروبـاری وڵات رێـک بخەنـەوە و، بـاجی حکومـەتی کـۆ بکەنەوە.

-3-

دەسەڵاتی سەربەخۆی سلێمان بەبە تا ئەهات زیادی ئەکرد. بەقسەی مەستورە: "لـە سـەردەمی جلوسـی شا سوڵتان حسێن دا کاروباری ئەمارەتی کوردستان (ئەردەڵان) لە ئەستۆی محەمـەد خـانی کـوڕی خەسـرەو خانی ئەردەڵان دا بو، لە کاتی ئیالەتی ئەو دا، سلێمان پاشای بابان لە بەر زۆریی سپا و لەشکر و، فرەیی زیو و زێڕ بایی بو. لەشکرێکی لە ژمارەی ئەستێرەی زۆرتری سازدا. لە هەمو مەملەکـەتی رۆم و ئێـران دا کەوتـە تالانی راووروت و، بانگی سەربەخۆیی و یاخیبونی دا بـە گـوێی دانیشـتوانی هـەردو وڵات دا. سـەرەتا بـە سپایەکی ژمارە زۆرەوە بەرەنگاری وەزیری بەغداد بو، دوای ئەوەی لە بەگژدا چونی وەزیردا بـە تێکشـکاوی هەڵات، ئەو سپا گـەورەیـەی بـەنیازی گرتنـی کوردسـتانی ئـەردەڵان جوڵانـد و، دەسـتی گرتنـی بـۆ ناوچـە سنورییەکانی ئەوێ درێژ کرد و دەرگاکانی فیتنە و فەسادی کردەوە. لە یەکەم کات دا هەورامان و مەریوان و سەقزیان گرت و، تەمر خان بەگی کوڕی زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلب عەلی خانی والیی کە لە سەقز و سـیاکۆ بو، هەروەها ئیبراهیم بەگی میـر ئەسـکەندەریی دەسـەڵاتـداری مـەریوانیان کوشـت. سـەرەنجام کـە هـەواڵی هەڵگەڕانەوە و ڕاپەڕینی سلێمان پاشا گەیشتە شا سوڵتان حسێن، پەژارەی ئەو ڕوداوە دایگرت. عەباس قولی خانی قاجاری بە سەرداری سپایەکی گەورەی زۆری لـە ژمـارە بـەدەر دانـا و، نـاردی بـۆ بەربەسـتی فیتنـەی سلێمان پاشا و، یارمەتی دانی سپای ئەردەڵان."(4)

شـــا ســـوڵتان حســـێن (1105 - 1135ک/ 1693 - 1722ز) بـــۆ ڕێگـــابڕین لـــە تەقـــەلا فراوانخوازییەکانی سلێمان پاشا هەم ڕێگەی دیپلۆماسی و هەم ڕێگەی جەنگیی گرت.

-4-

سنوری دەسەڵاتی سلێمان فراوان بو بو لە کەرکوکەوە تا ئەردەڵانی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. ئەم ناوچەیە لە ڕوی جوگرافیای بەشەری و سروشتی‌یەوە پێکەوە بە ستراو بو. لە ڕوی ڕەگەز و زمان و فەرهەنگەوە لە یەک ئەچو. لە ڕوی دین و مەزهەبەوە هەمویان سوننی شافیعی بون، لە گەڵ مەزهەبی ڕەسمیی دەوڵەتی صەفەوی و، مەزهەبی والی‌یەکانی ئەردەڵان جیاواز بو. هۆی یەکگرتن و یەککەوتنیان زۆرتر تێ دا بو لەوەی بەشێ لە دەوڵەتی صەفەوی یا عوسمانی بن.

-5-

لە سەردەمی شا سوڵتان حسێن دا دو ڕوداو قەوما ئەیانتوانی سەرلەنوێ ببن بە هۆی هەڵوەشانەوەی پەیمانی زەهاو و، هەوڵگیرسانەوەی شەڕ لە بەینی هەردو دەوڵەت دا.

یەکەمیان، لەشکرکێشی بەبە سلێمان بۆ سەر ناوچەکانی ئەردەڵان کە بە پێی پەیمانی زەهاو (1049ک/ 1639ز) بەشێک بون لە قەڵەمڕەوی صەوفەوی.

دوەمیان، داگیرکردنی بەصرا لە لایەن ئەمیری حوێزەوە کە بە پێی هەمان پەیمان بەشێ بو لە دەوڵەتی عوسمانی.

بەڵام لاوازی هەردو دەوڵەت و گیرخواردنیان بە گیروگرفتی گەورەترەوە: عوسمانی بە شەڕی دەوڵەتانی ئەوروپاوە و، صەفەوی بە گیروگرفتی ناوخۆوە، هەردولای وا لێ کرد بیر لە شەڕ نەکەنەوە. ڕێگای گفتوگۆی سیاسی‌یان گرت.

شای ئێران دو جار نامە و نوێنەری بۆ لای سوڵتانی عوسمانی نارد:

- نامەی یەکەمیان ساڵی (1109ک/ 1697ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا و دیاریی هێژا و بە نرخ دا ڕۆستەم خان دا نارد بۆ لای بابی عالی.

ڕۆستەم خان لە پێش دا سەدری ئەعزەم و شێخولئیسلامی بینی، ئینجا سوڵتان. بە گەرمی پێشوازی‌یان لێ کرد.

شا لەم نامەیەدا، پاش پێشەکی‌یەکی درێژی پڕ لە چاپلوسی و، بیرهێنانەوەی پێویستی ڕاگرتنی مەرجەکانی ئاشتی، باسی گیروگرفتەکانی سنوری هەردو دەوڵەت ئەکا. بەصرا بە موڵکی سوڵتان ئەزانێ. هەر لە بەر ئەوە کلیلی شارەکەی بۆ ناردۆتەوە. لە هەمان کات دا سکاڵا لە دەس بەبە سلێمان دەر ئەبڕێ کە "... ماوەیەکی درێژە هەمو ڕۆژێ شەڕ ئەفرۆشێ بە حاکمەکانی سەر سنور و ئێل و هۆزەکانی کوردی ئەم لایەنە... دەستی گرتوە بە سەر هەندێ لە ناوچەکانی حاکمەکانی ئەم سنورە و، ڕەفتاری نابەجێ ئەکا لە گەڵ پارێزەرانێ کە لەو سنورە مەئموری موراعاتی شەرایتی صولح ومیساقن..."

هەروەها گازندە لە پاشاکانی بەغداد ئەکا چونکە "... چەندین جار کردەوەی ناشایستەی ئەو کابرایە" یان پێ ڕاگەیانراوە بەڵام "... هەمو جارێ ئەوان بەڵێنی تەمێ کردنی ئەو و چارەسەرکردنی ئەم کارەیان داوە... بەڵێنەکانیان نەهێناوەتە دی، کەرکوک و ئەو شوێنانەی لە پاشا و سنجەق بەگەکانی گرت بو لە دەستی ئەودا هێڵراونەتەوە.." لە کۆتایی نامەکەی دا داوا لە سوڵتان ئەکا فەرمان دەربکا بۆ لە ناو بردنی سلێمان بەبە و، ئەمە دائەنێ بە هۆی پتەوبونی بناغەی پێوەندی دۆستانەی هەردولا. هەر بۆ ئەو مەبەستە هەندێ ڕاسپاردەی بە ڕۆستەم خان وتوە کە بە زار بۆ سوڵتانی ڕون بکاتەوە.(5)

- نامەی دوەمیان ساڵی (1112ک/ 1700ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا بە هەمان ناوەڕۆک بە ئەبولمەعصوم خان دا ناردەوە بۆ سوڵتان. ئەمجارەیان سوڵتان فەرمانی گرتنەوەی بەصرای دا.

ئەتوانرێ لە ناوەرۆکی ئەم نامانە چەند ئەنجامگیرییەک بکرێ:

(1) هەوڵدانی دەرباری صەفەوی بۆ پاراستنی پێوەندی دۆستانەی نێوان هەردو دەوڵەت لە سەر بنچینەی پەیمانەکانی رابردو. ئەوەش لە لایەکەوە ئەگەڕایەوە بۆ لاوازی و دارزانی دەوڵەتی ئێران کە ئیتر وزەی جەنگینی تێ دا نەمابو، وەکو دواییتر، هێرشی ئەفغانییەکان دەریان خست، وە لە لایەکی ترەوە خەریکیی شا و دەربارییانی صەفەوی بە رابواردنی رۆژانەوە.

(2) هەوڵدانی دەرباری صەفەوی بۆ یەکخستنی تەقەلای هەردو دەوڵەت لە بواری دامرکاندنەوە و سەرکوت کردنی بزوتنەوەی سەربەخۆییخوازی میری بابان و ئاڵۆزانی ناوچە سنورییەکان.

(3) رقی ئەستور و قینی قوڵی دەرباری ئێرانی لە کورد و مەزنەکانی.

–6–

شا سوڵتان حسێن لە پاڵ تەقەلای دیپلۆماسی دا بۆ ئەوەی بابیعالی بۆ هاوکاری و تەقەلای یەکگرتو رابکێشێ دژی میر سلێمان، لەشکرکێشی گەورەی قزڵباشی بە سەرکردایەتی یەکێ لە سەرانی ناسراوی قزڵباش ناردە سەر کوردستان. بۆ ئەوەی بەری پێشرەوی لەشکری کورد بگرێ و بیان گێڕێتەوە دواوە. لە هەمان کات دا ئەو کوردانەش تەمێ بکا کە هاوکارییان لە گەڵ لەشکری بابان کردوە، یا نەرمییان لە گەڵ نواند بون. مەستورە، لەم بارەیەوە نوسیویێتی: "کە مەوکیبی سپای قزڵباش و قوشونی ئەردەڵان گەیشتنە مەڵبەندی مەریوان، سلێمان پاشا پێی ئازایەتی و مەردایەتی بردە پێش و بو بە شەڕ، لە بەیانی 9 ی موحەڕەمەلحەرامی 1110 تا ئێوارێ هەنگامەی جەنگ لە بریسکەی تیغ و زرمەی رم گەرم بو، لە بەیانییەوە تا ئێوارێ نێزەی دلێران لە یەکتری کاریگەر و شمشێری دلاوەران گیانی ئەکوشت و سەری ئەبڕی، هیچ لایەکیان کارێکیان بۆ پێشەوە نەبرد.

بەیانی رۆژی داهاتو کە 10 هەمی مانگی ناوبراو بو، دوبارە تەپڵی شەڕ لە هەردو لاوە لێ درا، هەردولا بۆ شەڕ ریزیان بەست، وەکو نەڕەشێر هەڵیان ئەکوتایە سەر لە شکری یەکتری. سلێمان پاشا بۆیان دابەزییە ناو مەیدان ومەردانە و دلێرانە روی لە شەڕگە کرد و ئازایەتی نواند، سەری چەندین سواری ناوداری بەزەبری بازو بەردایەوە سەر ئەرز.

لە دوایی دا، لەبەرئەوەی فەتح و زەفەر بەندە بەتەقدیرەوە نەک بە زەبری بازوی دلێرانی رۆستەم ئاسا و هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەماڵی سەرکەوتن بە سەر ئاڵای دەوڵەتی عەباس قولی خان دا هەڵی کرد و، سلێمان پاشا و لەشکرەکەی ژێر کەوتن و تێکشکان، زۆری سەرکردەکانیان کوژران و گیران و بەشێکیشان بریندار و بەدیل گیران.

ئەوەی لە شمشێر رزگاری بو بە هەزار دەردەسەر و کێشە گیانی خۆی قوتار کرد. خێوەت و بارەگا و کەلوپەلی خۆیان بە جێ هێشت. بەرەو لای رۆم و قوستەنتین هەڵاتن"(6)

–7–

قاسم سوڵتانی هەورامی لای سەرکردەی لەشکری عەجەم زمانی لە مەزنەکانی ئەردەڵان دابو. تاوانباری کردبون بەوەی ئەوان بە "هۆی دراوسێیەتی و هاومەزەبی و هاوسێیەتی و دور بیرکردنەوە" دەستکێشیی لەشکری بابانیان کردوە بۆ داگیرکردنی ناوچەکە. لەسەرئەوە عەباس قولی خانی قاجار 1200 کەسی لە کوردەکانی ئەردەڵان سەربڕی. بۆ چاو ترساندن و تەمێ کردنیشیان گردێکی لە کەللەی سەریان دروست کرد. کە بە "کولێن کو" ناسراوە. قاسم سوڵتان کە دوزمانی کرد بو، ئەویش لە سزا رزگاری نەبو، سەری ئەویشی بە براوی لە سەر لوتکەی گردەکە دانا.(7)

شێخ ئەحمەد، شاعیرێکی ئەو سەردەمە، شیعرێکی فارسی بەم بۆنەیەوە داناوە. شیعرەکەی پـڕ مەعنایـە و توانجێکی کوشندە لە کورد خۆی ئەگرێ. ساڵی ڕوداوەکەشی باس کردوە. لە شیعرەکەدا ئەڵێ:

اگر چه او منارەکلەها ساخت
ولی باوی سلیمان نردها باخت
بسال سیزدە خان قزلباش
نحوست های مخفی کرد او فاش
نحوست ها زکس نبود، کە از ماست
از ان گفتند کز ماست انچە برماست

–8–

چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان، کە لـە نـاو کـوردا وەکـو ئەفسـانەیـەکی نەتـەوەیـی لـێ هـاتوە و، پیرەمێرد بە شێوەیەکی ئەدەبیی دایڕشتۆتەوە، ئەبێ لە سەردەمی میر سلێمان دا ڕوی دابێ. گوایە 12 سواری بابان لە شەبەیخونێکی کتوپڕدا ئەدەن بە سەر چەند هەزار سەربازی ئێرانی دا کە لە کەناری گۆمی زرێبار لـە مەریوان بارگەیان خست بو. هێزی ئێرانی‌یەکان ئەشکێن و پێش ئەوەی هێرشەکەیـان بـۆ بکـرێ پاشەکشـێ ئەکەن.(8)

–9–

تاعون بەصرای بە جۆرێ پەرێشان کـرد بـو خـەڵکـی نـەیانئـەتوانی تـەرمی مردوەکانیـان ببـەن بـۆ گۆرستان بیاننێژن. هەرکەس ئەمرد لاشەکەی یا لە ماڵەکەی خۆی دا ئەشاردرایەوە یان بە جێ ئـەما. خـەڵـک باج و سەرانەیان پێ نەئەدرا. لە سەر وەرگرتنی باج و سەرانە بو بە شەڕ لە بەینی والی و خەڵک دا. ئێلەکانی عەرەب یاخی بوبون. سەرپێچی‌یان لە فەرمانەکانی دەوڵەت و دانی باج و سەرانە ئەکرد. والی لە شەڕدا لە گەڵ ئێلی مونتەفیک کوژرا (1102ک/ 1690ز). بەصرا و دەوروپشتی پشێوی تێ کەوت بو. شـێخی مونتـەفیک "مانیع" دەستی بە سەر بەصرادا گرت بو. والی‌یەکانی بەغداد دەسەڵاتیان بە سەری دا نەما بـو. چەنـد جـارێ هێز لە بەغداوە کۆکرایەوە و لەشکرکێشی‌یان کرد بۆ گێڕانەی دەسەڵات بە سـەر بەصـرادا بـەڵام هیچکـام لـە هێرشەکان سەرکەوتو نەبو. بابی عالی خەریکی شەڕ بو لە مەیدانەکانی ئەوروپا نـەیئەپەرژایـە سـەر بەصـرا. والی‌یەکانی بەغداد نائومێد بون لەوەی خۆیان بتوانن دەس بگرنەوە بە سـەر بەصـرادا. ئـەمیری حـوێزە بـە ڕەزامەندی والی بەغداد بە فێڵ بەصرای لە دەس مانیع شێخی ئێلەکانی مونتـەفیک دەرهێنـا. مـانیعی دەرکـرد. بەصرا کەوتە دەس ئەمیری حوێزە. ئەمیری حوێزە شـای ئێرانـی، شـا سـوڵتان حسـێن، لـە گرتنـی بەصـرا ئاگادار کرد. شا نەیئەویست شەڕ و دوژمنایەتی لـە گـەڵ دەوڵـەتی عوسـمانی تـازە بێتـەوە. ڕازی نـەبو بـە گرتنی‌ی بەصرا. یەکێکی نارد بەصرا وەربگرێ تا تەسلیمی عوسمانی‌یەکان ئەکرێتەوە.

ساڵی (1112ک/ 1700ز) ئیتـر بـابی عـالی دەسـتی بـەتاڵ بـو فـەرمانی دەرکـرد بـۆ والی‌یـەکانی دیاربەکر، سێواس، قەرەمان، پیرەجیک، ئاماسیە، عەینتاب، مەرعـەش، حـەڵـەب، شـارەزور و میرەکـانی بـەدرە، باجەلان، بەیات و سوارەی کورد بۆ ڕزگارکردنی بەصرا. هەروەها ژمارەیەکی زۆریش کەشتی‌یان ئامادە کرد.

هێزی عوسمانی بە ڕێ کەوت بەرەو بە صرا. داودخان، حاکمی ئێرانیی بەصـرا، شـاری بـە بـێ شـەڕ بەدەسـتەوە دان (1112ک/ 1700ز). بـە درێژایـی سـاڵانی 1102ک (1690ز) تـا 1112ک (1700ز) بەصرا لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی دا نەبو.

-10-

ناردنی دوجار سەفیر و نامە لە لایەن شاوە بۆ لای سوڵتان و، ناردنی نامەی والـیی بەغـدا، بـەڵگـەی ئەوەن جوڵانەوەکەی سلێمان بەبە مەترسی‌یەکی زلی بۆ سەر دەسەڵاتـی صـەفەوی و بـۆ سـەر هـی عوسـمانی دروست کردوە لە ناوچەکەدا.

هەردو دەوڵەت کەوتنە هاوکاری بۆ لە ناوبردنی. دوای ئەم ڕوداوە لـە لایـەنی عوسـمانی‌یەوە حەسـەن پاشای وەزیری بەغداد کەوتە سەرکوتکردنی کوردەکـانی سـنجار و، سـۆران و، عەرەبـەکانی لای بەصـرا. لـە لایەنی عەجەمیشەوە حسێن خانی لوڕ نێردرایە سەر شارەزور و کەوتە تاڵان و کوشتنی خەڵک. ئێلی بڵباسـی ڕاونا بۆ ناوچەی ئاکۆ و قەندیل.(9)

سەبارەت بە چارەنوسی بەبە سلێمان قسەی جیاواز هەیە:

لۆنگریک ئەڵێ: "دوای تێشکانی لە هێزی ئێرانی پەنای بۆ ئەسـتەموڵ بـرد. بـە خۆشـی‌یەکی زۆرەوە پێشوازی لێ کرا. سنجەقی بابانی درایە کە بە ڕەسمی خرایە سەر پاشایەتی کەرکوک".

ئەمین زەکی بەگیش هەواڵەکانی لۆنگریکی دوبارە کردۆتەوە و، لە سەرچاوەیەکی تورکیەوە ئەگێڕێتەوە کە سنجەقی ئەدرنەی دراوەتێ. لابەلا باسی هاوکاری هێزەکانی ڕۆم و عەجەم ئەکەن دژی سلێمان. بەڵام هامەر پورگشتال، مێژونوسی ڕەسمی تورک، چارەنوسی میرسلێمانی ڕون کردۆتەوە و، نوسیوێتی: "لە ئاسـیا، بەبـە سلێمان سەرۆکی یاخی‌یانی کـوردی شـارەزور لـە زەمـانی حکومـەتی حەسـەن پاشـادا، کـە بـەر لـە دالتابـان حوکمڕانی بەغداد بو، بە یارمەتی پاشاکانی حەڵەب و دیاربەکر شکێنرا و، لە گەڵ حەقدە بەگی کـوردا، کـە لـە یاران و یاوەرانی ئەو بون، کوژرا... "(10)

ڕەنگە هەواڵەکەی هامەر لە هەمویان زیاتر جێگای باوەڕ بێ.

بەمجۆرە یەکەم هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ یەکخسـتنی کوردسـتانی بابـان و کوردسـتانی ئـەردەڵان و، دامەزراندی دەسەڵاتی سەربەخۆی کـورد لـە نێـوان بەرداشـی ڕۆم و هێـزی عەجـەم دا وردوخـاش بـو. دوای سلێمان پاشا موڵکی بابان لە نێوان کوڕەکانی و ئێلەکانی تردا بە تایبەتی زەنگەنە دابەش بوە.

پەراوێزەکان

1. ڕیچ: 102.
2. نەزمی زادە: 296 - 297.
3. العزاوي: 119/5.
4. مستورە: 59 - 61.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە هێرشی میر سلێمان بۆ سەر ئەردەڵان و، شکاندنی میرسلێمان لە لایەن لەشکری ئێرانەوە بڕوانە: لونگریک: 105. امین زکی، "تاریخ السلیمانیە": 62. فخر الکتاب: 127. وقائع نگار کردستانی: 141. ئەم دو سەرچاوەیە ڕوداوەکە ئەبەنەوە بۆ سەردەمی خان ئەحمەد خانی کوڕی کەلبعەلیخان (1099 - 1107ک/ 1687 - 1695ز) لە سەردەمی شاە سلێمانی صەفەوی دا، بەڵام ڕاستیەکەی ئەوەیە کە مەستورە نوسیوێتی، نامەکانیش شا سوڵتان حسێن نوسیونی.

5. نوائی: "اسناد..." 129 - 130.
6. مستورە: 61 - 62.
7. مستورە: 62. فخرالکتاب: 172 و 483. امین زکی، "کورد... ": 406.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەگەرچی هەمویان هاوبیرن لە گێڕانەوەی شەڕەکەدا و لە کوشتنی بە کۆمەڵی مەزنەکانی ئەردەڵان دا، بەڵام لە دیاریکردنی مێژوی ڕوداوەکە دا هاوبیر نین.
شیعرەکەی شێخ ئەحمەد ئەڵێ: 1113 ک بوە.
مەستورە ئەڵێ: ساڵی 1110ک (1698ز) بوە. تۆمارە کۆنەکانیش لەوانە تۆمارەکەی ڕەنجوری: "شکستی میرسلێمان ساڵی 1110" ئەم ساڵەیان بە ساڵی تێشکان و کۆتایی حوکمڕانی سلێمان پاشا داناوە.

8. لۆنگریک: ص 106. پیرەمێرد لە: "چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان" دا ڕوداوەکە ئەگێڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەحمەد پاشا.
9. پورگشتال: 3010. مستورە: 62.
10. لۆنگریک: 106. امین زکی: "تاریخ السلیمانیە" 63 - 64. پورگشتال: 1883/4.

3. خانە پاشا:
کورد لە شەڕی ئەفغان و تورک دا

-1-

بڵاوبونەوەی قاتوقڕی و تاعون، گۆڕینی یەک لە دوای یەکی والیەکانی بەغداد، هەلومەرجی بەغداد و ناوچەکەی پەرێشان و شپرزە کرد بو. لە ماوەی 16 ساڵ دا زیاتر لە 10 والی بۆ وەزارەتی بەغداد دانران و لێخران. بابی عالی لە شەڕدا بو لە گەڵ هەندێ لە دەوڵەتانی ئەوروپی نەیئەپەرژایە سەر ئاوڕدانەوە لە بەغداد و بەصرا. دەسەڵاتی بەغداد بە سەر ناوچەکانی دەوروپشتی دا کز بوبو لە هەندێ جێگادا هەر نەمابو.(1)

ساڵی 1116ک (1704ز) جەدید حەسەن پاشا بو بە والیی بەغداد. ماوەی 20 ساڵ کاروباری بەغداد و ولایەتەکانی شارەزور و بەصرای لە دەس دا مایەوە. وەزارەتی حەسەن پاشا سەرەتای قۆناغێکی نوێ بو لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی عێراق دا. حوکمی مەمالیک (کۆلەمەن) لە عێراق دا لە سەر دەستی ئەم دامەزرا و، لە سەر دەستی ئەحمەد پاشای کوڕی دا چەسپی. تا ئێستاش گەڕەکێکی بەغداد و یەکێ لە مزگەوتەکانی بە ناوی ئەمەوەیە.

حەسەن پاشا لە ماوەی وەزارەتەکەی دا لەشکرکێشیی، بۆ سەر ئێلەکانی عەرەب و کورد، کرد بو بە بەرنامەی کاری. سوارەی کوردی لە دژی ئێلەکانی عەرەب و سوارەی عەرەبی لە دژی ئێلەکانی کورد بەکار ئەهێنا. بەمەش دەسەڵات و شکۆی هێزە خۆجێییەکانی شکاند، سامان و داراییشی بە تاڵان ئەبردن. چەندین لەشکرکێشیی کرد بۆ سەر ئێلە عەرەبەکانی بەنی لام، شەممەر، زوبێدات، عوبێد، خەزاعیل، مونتەفیک، غزیە... و، چەندین جار پەلاماری ئێلە کوردەکانی شوان، بڵباس، یەزیدی، جاف و بابان... ی دا.

پردی ئاڵتون کۆپری چاک کردەوە و، پردی لە سەر چەمی نارین و چیمەن دروست کرد. ئەمەش هاتوچۆی بازرگانی و لەشکرکێشی ئاسان ئەکرد.

-2-

دوای تێشکانی میر سلێمان سەرچاوەکان ئاگاداری‌یەکی ڕون لە سەر مولّکی بابان و میرەکانی و ڕوداوەکانی بە دەستەوە نادەن.

تۆمارەکەی ڕیچ دوای میر سلێمان باسی کەسێ ئەکا کە ناوی تەمەر یان تەیمورخان بەگە ئەبێ ساڵی 1110ک (1698ز) تا 1115ک (1703ز) و، دوای ئەویش بەکر بەگ تا ساڵی 1128ک (1715ز) میری بابان بوبن.

دەربارەی تەیمورخان بەگ ئاگاداری‌یەک بە دەستەوە نیە. تەیمورخان بەگ نەوەی فەقێ ئەحمەد یا لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران بوە لە کۆیە، دیار نیە.

میر بەکر کەڵکی لە لاوازی دەسەڵاتی بەغداد و پەشێوی هەلومەرجی عێراق وەرگرت. بە سەربەخۆیی کاروباری بەڕێوە ئەبرد. چاوی بڕی بوە کەرکوک بیگرێ. میر بەکر وەکو ئەڵێن گردی بەکراوای شارەزوری کردوە بە مەڵبەندی حوکمڕانی و، جۆگای بەکرەجۆش ئەو ڕێکی خستوە.

نێوانی بەکر و پاشای کەرکوک تێکچو. والی بە بیانوی سەرپێچی‌یەوە ساڵی 1126ک (1714ز) لەشکری بردە سەر میر بەکر. میر بەکری شکاند. یەکێکی تری لە جێگای دانا. بەڵام نەیتوانی خۆی دەسگیر بکا. دوای 2 ساڵ میر بەکر بە خۆگۆڕین و لە بەرگێکی کەدا چو بۆ بەغداد. پیاوەکانی وەزیر ناسییانەوە، گرتیان و بە فەرمانی وەزیر کوشتیان (1128ک/ 1715ز). سەرچاوەکان هەندێکیان ئەڵێن: شێت بوە بۆیە چۆتە بەغداد و، هەندێکی تر ئەڵێن: بۆ "دەخالەت" و داوای لێبوردن چوە، بەڵام پێش ئەوەی "دەخالەت" بکا گرتویانە و کوشتویانە.

دوای کوشتنی بەکر چەند ساڵێ "موتەسەللیم" ی تورک ڕاستەوخۆ موڵکی بابانیان بەڕێوە بردوە.(2)

-3-

ساڵی 1128ک (1715ز) حەسەن پاشا 500 سوارەی کوردی لە گەڵ عەبدوڕەحمان پاشای کەهیای خۆی دا نارد بۆ بەشداری لە جەنگی نەمسادا. بەرامبەر بەوە دەرامەتی شارەزوریان پێ بەخشی.(3)

-4-

ئەفغانی‌یەکان لە قەندەهار شۆڕشیان دژی زوڵم و زۆری دەسەڵاتی صەفەوی بەرپاکرد. حوکمی شاهەکانی صەفەوی گەیشت بوە دوا قۆناغی گەندەڵی و، لە ڕوخان نزیک کەوت بوەوە. ئەفغان قەندەهاریان گرت (1131ک/ 1718ز).

لێشاوی ئێلە ڕاپەڕیوەکانی ئەفغان بەرەو ئێران کشا. کرمان و مەشهەد و گونابادی گرت و، گەمارۆی ئەصفەهانی دا. پاش ئابلۆقەدانێکی درێژ شا سوڵتان حسێنی صەفەوی خۆی و پایتەختی بە دەستەوە دا (1135ک/ 1722ز).

والی‌ی بەغداد حەسەن پاشا، یەکێ لە باوەڕپێکراوە ژیرەکانی خۆی بە نامەیەکی پیرۆزبایی‌یەوە نارد بۆ لای مەحمودی میروەیس، گەورەی ئەفغانی‌یەکان. حەسەن پاشا لەمە نیازی کۆکردنەوەی زانیاری و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ئێران بو دوای هێرشی ئەفغان. نێردراوەکەی حەسەن پاشا، دوای بەجێهێنانی ئەرکەکەی گەڕایەوە. لای وابو ئێران وەکو پارویەکی نەرم بە ئاسانی قوت ئەدرێ. والی بابی عالی ئاگادار کردەوە لە هەلومەرجی ئێران و دەوڵەتەکەی خۆی هان دا بۆ گرتنی.

پێشتریش والی‌ی ئەرزڕۆم بابی عالی لە شێوانی هەلومەرجی ئێران ئاگادار کرد بو.

لە نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانی دا پەیمانی زەهاو هەبو. بەڵام پشێوی بـارودۆخی ئێـران هـەلێکی باشی بۆ تورکیا و ڕوسیا هەڵخست تا پەیمانە کۆنەکان پشت گوێ بخـەن و تـەگبیری دابەشـکردنی کـەلاکی کەوتو بکەن.

بابی عالی بڕیاری دا ئەو شوێنانە بگرێ کە هێشـتا دەسـتی ئـەفغان نـەیان گەیشـتبویە. بـۆ ئەمـەش پێویستی بەوە بو زەمینەی سیاسی داگیرکردنی ئێران و، بیروڕای خەڵک بۆ لەشکرکێشییەکەی و، لە لایـەکی ترەوە کەوتە گفتوگۆ لە گەڵ ڕوسیا بۆ دڵنیا کردنی.

شێخولئیسلامی دەوڵەتی عوسمانی فتوای دا: عەجەم ددان نانێن بە "خەلافەت" ی ئەبوبەکر و عوسـمان و عومەردا، بەڵکو زۆری صەحابەکانی پێغەمەر، جگە لە ئیمامی عـەلی، بـە "کـافر" و"مورتـەدد" و"مونـافیق" دا ئەنێن. سوکایەتی بە عائیشە ئەکەن. زۆری ئایەتەکانی بە پێی ویستی خۆیان لێک ئەدەنەوە. کوشتنی "ئەهلی سوننە" بە "جائیز" ئەزانن و "ئیباحە" ی سامان و دارایيان ئەکەن و ژنەکانیان کە ئەگرن دەس لە گەڵ تێکـەڵ کردنیان بەبێ "عەقد" بە حەڵاڵ دائەنێن و وەکو "سەبایا" ی ناموسوڵمان ڕەفتاریان لە گـەڵ ئەکـەن... مـوفتی ئێرانییەکانی بە "مورتەدد" دانا کە ئەبێ ئەحکامی "ئەهلی ڕەددە" یان بـە سـەرا بسـەپێنرێ و وڵاتەکـەیان بـە "دارولحەرب" دابنرێ.

بابی عالی لە گەڵ ڕوسیا ڕێککەوتننامەیەکیان ئیمزا کرد بۆ دابەشکردنی سەر زەمینی ئێران (1721).

بە پێی مادەی سێهەمی ئەم ڕێککەوتنە: ئەبو سنوری عوسمانی و ئێران لە شوێنی تەواو بونی سنوری ڕوسیا و تورکیاوە لە دواوانی کور و ئاراسەوە بە لای ڕۆژئاوای شاری ئەردەبیلدا دەس پێ بکا بـە هێڵێکـی ڕاست بکشێ بۆ هەمەدان و کرماشان. ئەگەر ئەمە سەری بگرتایە ئەو دابەشبونەی کوردستان کـە بـە کـردەوە دوای شەڕی چاڵدێران بو بو، وە لە پەیماننامەکانی ئاماسیە و زەهاو دا شێوەی قانونی بە خۆیـەوە گـرت بـو هەڵئەوەشایەوە. هەمو ناوچە کوردنشینەکانی ژێر دەستی ئێران ئەکەوتە ژێر دەستی عوسمانیەوە.(4)

فەرمانی سوڵتان، کە پشت ئەستور بو بە فتـوای شێخولئیسـلام و، تێکگەیشـتنی ڕوسـی، دەرچـو بـۆ والییەکانی سنور بۆ "فەتح" ی ئەو ناوچانەی کە هێشتا دەستی ئەفغانیان نەگەیشـت بویـە. حەسـەن پاشـای والـی بەغـداد و، عەبـدوڵا پاشـای کـوپریلی والـی وان و، ئیبـراهیم پاشـای سـیلاحدار والـی ئـەرزڕۆم، هەریەکـەیان کـرا بـە فەرمانـدەی قـۆڵی خـۆی بـۆ بـەجێهێنانی فـەرمانی سـوڵتان و فتواکـەی شێخولئیسـلام (1135ک/ 1722ز).(5)

-5-

حەسەن پاشا، وەزیری بەغداد بۆ بەجێهێنانی فەرمانی سوڵتان دەربارەی گرتنی ئەو شوێنانەی هێشـتا دەستی ئەفغانیان نەگەیشتبویە سپایەکی گەورەی سازدا. ژمارەیەکی زۆر لە ئێلەکانی عەرەب و کورد بـە شـدار بون. لەو کاتەدا گەورەی بابان خانە محەمەد بەگ بو.

سپای ڕۆم بە سەرکردایەتی حەسەن پاشا بـەرەو کرماشـان بـە ڕێکـەوت. گـەورەپیاوەکانی کرماشـان پێشوازییان کردن و بە بێ شەڕ شاریان بە دەستەوە دا. لە هەمان کات دا وەزیر هێزی ناردە سـەر لوڕسـتان و نزیک هەمەدان. لوڕستان هاتە بەر فەرمان و جافی جوانڕۆ هاتنە ژێر ئاڵای عوسمانییەوە.

خانە محەمەد بەگی بابـان لـە چوارچێـوەی ئـەم سـتراتیجە گشـتییەی عوسـمانی دا بـەرەو ناوچـەی ئەردەڵان کشا. گەورەکانی مەریوان و هەورامان بەرەو پیری هاتن. بە بێ شـەڕ بونـە هاوکـاری. خانـە پاشـا بەرەو سنە چو. سنە پایتەختی میرایەتی ئـەردەڵان بـو. والـی ئـەردەڵان بـە بـێ شـەڕ سـنەی چـۆڵ کـرد. گەورەپیاوانی سنە پێشوازییان لە حاکمی نوێ کرد. ئەو ئاواتەی میر سلێمان لە گەڵ خۆی برد بویە ژێر گـڵ

ئەم هێنایە دی. دانیشتوانی شاری سنە و قەڵەمرەوی ئەردەڵان سوننە بون، بەڵام بنەماڵەی والیەکانی ئەردەڵان بۆ مەبەستی سیاسی بوبون بە شیعە. لەبەر ئەوە شتێکی ئاسایی بو بەخۆشییەوە پێشوازی دەسەڵاتی عوسمانی و خانە بکەن. هەمو مولّکی ئەردەڵان کەوتە ژێر دەستی خانە بەگ (1136ک/ 1723ز). خانە پلەی پاشایەتی درایە و بوبو بەمیری میران و، خالید بەگی براشی لە قەڵاچوالان بو بو بە پاشای بابان. سنوری دەسەڵاتی بابان لە هەمو کات فراوانتر بو بو. لە کەرکوکەوە تا نزیک هەمەدانی ئەگرتەوە.(6)

مێژونوسانی ئەردەڵان بە ستایشەوە لە خانە پاشا ئەدوێن. بە پیاوێکی ژیر و شارەزا و دادپەروەر و بە ویژدانی دائەنێن کە هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ڕازی کردنی دڵی خەڵک و، جێگیرکردنی ئارام و ئاسایش و ئاوەدانی. مزگەوت و مەدرەسەیەکی گەورەی لە سنە بە تەنیشت "دارولحکومە" وە بنیاد نا (1138ک/ 1725ز). دو منارەی بەرز لە مزگەوتەکەدا بوە. تا سەدەیەک ئاوەدان بو. ئەمانوڵڵا خان بۆ ئەوەی شوێنەواری بابان لە سنە بسڕێتەوە. تێکی دان و شوێنەکەی کرد بە "باخی فیردەوس".

–6–

حەسەن پاشا لە کاتێک دا چاوەڕوانی گەیشتنی وەرزی بەهار بو، بێ ئەوەی فریا بکەوێ لەشکر بباتە سەر هەمەدان، لە کرماشان مرد (1136ک/ 1723ز). تەرمەکەیان بردەوە بەغداد. ئەحمەد پاشای کوڕی، لەو کاتەدا، والی بەصرا بو. فەرماندەکانی حەسەن پاشا داوایان لە دەوڵەت کرد ئەحمەد پاشا لە جێگای باوکی بکەن بە والی بەغداد و سەرکردەی سپا. داواکەیان زو وەڵام درایەوە. ئەحمەد پاشا بۆ پرسەی باوکی چەند ڕۆژێکی کەم لە بەغدا مایەوە یەکسەر بەرێ کەوت بەرەو کرماشان. خانە پاشای میری ئەردەڵان و حسێن پاشای جەلیلی والی موسڵ و ژمارەیەکی زۆر سەرانی ئێلی عەرەب و کوردی لە گەڵ بو.

حەسەن پاشا داوای لە خەڵکی هەمەدان کرد بە بێ شەڕخۆیان بە دەستەوە بدەن. بەڵام ئەوان خۆیان قایم کرد و بەرەنگارییان کرد. سپای ڕۆم گەمارۆی دان. پاش ماوەیەک گەمارۆدان و شەڕی خوێناوی دیواری دەوری شارەکەیان هەڵتەکاند و ڕژانە ناو هەمەدانەوە. کوشتن و تالان و دیلکردن 3 ڕۆژ بەردەوام بو. خەڵکەکە داوای "ئەمان" یان کرد و وەزیریش "ئەمان" ی دان. میری ئەردەڵان خانە پاشا و میری درنە ئەحمەد بەگ لەم شەڕەدا بەشدار بون.(7)

ئەم شەڕانە 3 ساڵ درێژەیان کێشا بو. وەزیر گەڕایەوە بەغداد (137ک/ 1724ز) هەندێ لە ئێلەکانی عەرەب یاخی بوبون، جەردەیی و ڕێگرییان ئەکرد. ئەوەی کرد بە بیانوی پەلاماردان و تاڵانکردنیان.

–7–

ئەو دەمەی ئەشرەف خانی ئەفغانی تاجی شاهێتی ئێرانی لە سەر نا بەشێکی فراوانی ئەرزی ئێران لە لایەن سپای عوسمانی و ڕوسەوە داگیرکرا بو. ئەشرەف گومانی ئەکرد سپای عوسمانی بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئێران بکشێ و ئەصفەهانیش بگرێ. کەوتە هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکە بە ئاشتی.

دوای جلوس (دانیشتن لە سەر تەختی شاهێتی) بە ماوەیەکی کورت عەبدولعەزیز خانی بە سەفیری خۆی نارد بۆ لای بابی عالی لە ئەستەموڵ.

عەبدولعەزیز خان 3 نامەی پێ بو:

نامەیەک لە ئەشرەفەوە بۆ سوڵتانی عوسمانی.

نامەیەک لە ئیعتیمادولدەولەی ئەشرەفەوە بۆ صەدری ئەعزەم.

نامەیەک بە ئیمزای 19 مەلای ئەفغانی بۆ موفتی و زانا ئایینناسەکانی تری مەملەکەتی عوسمانی.

عەبدولعەزیزخان گەیشتە ئەستەمولّ. صەدری ئەعزەم پێشوازی لێ کرد. لە کۆڕێ گەورەدا کە بەم بۆنەیەوە کۆببونەوە عەبدولعەزیز نامەی ئیعتمادولدەولەی دا بە سەدری ئەعزەم و بە دەنگی بەرز خوێندرایەوە هەروەها نامەی مەلاکانی ئەفغانی دانێ و ئەویش خوێندرایەوە. بەڵام ویستی نامەکەی ئەشرەف کە بۆ سولّتانی نوسی بو لای خۆی هەڵبگرێ بۆ ئەوەی خۆی بیدا بە سولّتان. ئەوان نامەکەیان بە زۆر لێ سەند.

مەلاکانی ئەفغان لە نامەکەیان دا ئەوەیان ڕون کرد بوەوە کە چۆن سولّتان مافی هەیە لە لایەن "ئوممەت" ی خۆیەوە بە "ئیمام" دابنرێ، هەروەها ئەشرەفیش مافی ئەوەی هەیە لە قەڵەمڕەوەکەی خۆی دا لە لایەن میللەتەکەی خۆیەوە بە "ئیمام" بناسرێ. لە بەر ئەوەی ئەشرەف لە لایەن خەڵکی ئێرانەوە بە "فاتیح" دانراوە ئەو هەقە بە خۆی ئەدا وەکو شاهی قانونیی ئێران هەمو ئەو شارانە داوا بکاتەوە کە تورک و ڕوس گرتویانە.

کاربەدەستانی عوسمانی و موفتی و قازی و زانا ئایینناسە ناسراوەکانی عوسمانی زنجیرەیەک کۆبونەوەیان کرد بۆ لێدوان لە داواکانی ئەشرەف. ئەحمەد پاشای وەزیری بەغدادیش ئاگاداری کرد بون کە ئەفغان جەنگی پرۆپاگەندەیان لە ناو هێزەکانی دا دەس پێ کردوە دەربارەی "ناشەرعی" بونی شەڕ لە گەڵ هاومەزەبە سوننییەکانیان دا.

لە کۆڕێکی گەورەدا بۆ دیاری کردنی هەڵوێست لە ئەشرەف دو پرسیار لە موفتی کرا.

یەکەمیان، ئاخۆ باوەڕدارانی ڕاستەقینە ئەتوانن لە یەک کات دا پێڕەوی لە دو ئیمام بکەن؟

دوەمیان، موسوڵمانان سولّتانیان بە ئیمامی خۆیان دانـاوە، بەرامبەر کەسێکی کە بە زۆر و ناڕەوا ئەصفەهان و دەوروبەری گرتوە زات ئەکا داوای سەرزەمینێ بکا کە لە دەسەڵاتی ئێرانییانی "رافزی" ڕزگار کراوە و، خۆی بە ئیمام دائەنێ ئەبێ چی لە گەڵ بکرێ؟

موفتی هەردو کێشەکەی بە لادا خست.

دەربارەی پرسیاری یەکەم وتی: دو ئیمام لە یەک کات دا ناتوانن سەڵتەنەت بکەن مەگەر کۆسپێکی گەورەی وەکو ئۆقیانوسی هیندیان لە بەین دا بێ. بۆ ئەمەش "حەدیس" ێکیان ئەکرد بە بەڵگە: "اذا بويع لخليفتين فاقتلوا الثانى منهما".

لە وەڵامی پرسیاری دوەم دا وتی: ئەو کابرایە یاخییە ئەبێ داوای گوێڕایەڵی لێ بکرێ. ئەگەر سەری بۆ سێبەری خوا لە سەر ئەرز دانەواند ئەوا کێشەی نامێنێ. ئەگەر نافەرمانی کرد بە پێی قورئان حوکمی بریتییە لە: "فان بغت احدهما على الاخرى فقاتلوا التى تبغى حتى تفئ الى الله".

وەڵام بۆ ئەشرەف نوسرایەوە. فتواکانی موفتییشی لە گەڵ نێردرا.(8)

دانانی ئەشرەف بە "یاخی" وەکو ڕاگەیاندنی ڕەسمیی جەنگ بو دژی. عەبدولعەزیز خان گەڕایەوە لای ئەشرەف (1138ک/ 1726ز).

لە پایزی (1138ک/ 1726ز) دا ئەحمەد پاشای والیی بەغداد بە هێزێکی گەورەوە لە خوڕەمئابادەوە بەرەو هەمەدان بە ڕێ کەوت. ئەشرەف کە بەمەی زانی ئەویش خۆی ساز دا بە هێزێکەوە بە ڕێ کەوت.

سپاکەی ئەشرەف لە 17 هەزار ئەفغانی و دەرگەزێنی و ئێرانی تێ نەئەپەڕی. ژمارەیەکی کەم "زەمبورەک" یان هەبو.

سپاکەی ئەحمەد پاشا 70 تا 80 هەزار کەس ئەبو. تێکەڵاو بو لە تورک و عەرەب و کورد... توپخانەیەکی گەورەشی لە گەڵ بو.(9)

هێزی کورد لە ناو سپاکەی ئەحمەد پاشادا نزیکەی 20 هەزار کەس ئەبو. لە لایەن 20 میری کوردەوە سەرکردایەتی ئەکران لەوانە: حاکمی ئامێدی، میری درنە و دەرەتەنگ ئەحمەد بەگ، میری باجەلان عەلی بەگ، میری کۆیە عەلی بەگ، میری جاف صەفی قولی بەگ، میری گەڕوس حەسەن بەگ، میری حەریر مستەفا بەگ، میری سەعداباد سوبحان ویردی بەگ، میری کەلهوڕ ڕەزا قولی بەگ، میری زەنگنە محەمەد بەگ، میری سەرتاس حەسەن بەگ، میری ئاڵتون کۆپری ئەحمەد بەگ، میری قزڵجە فەرهاد بەگ زادە، میری شارباژێڕ فەرهاد بەگ، میری سرۆچک حەسەن بەگ... ئەمانیش هەمویان لە لایەن خانە محەمەد پاشای بابانەوە سەرکردایەتی ئەکران.(10)

ئەحمەد پاشا دوای ئەوەی هەمەدانی بە جێ هێشت پەیامێکی پڕ لە سوکایەتی بۆ ئەشرەف نارد: ئەفغانی بە گەلێکی بێ سەروبەر دانا بو، کە بە ناڕەوا شای قانونی‌یان لە سەڵتەنەت لابردوە. گوایە ئەم هاتوە شای قانونیی بخاتەوە سەر تەختی سەڵتەنەت. ئەشرەف لەم پەیامە ئەوەندە توڕە بو ناردی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی‌یان سەر بڕی و کەللە سەرەکەی بە هەڕەشەوە نارد بۆ ئەحمەد پاشا.

سپای تورک 80 میل لە هەمەدان دور کەوتبوەوە. لە نێوان ئەوان و سپاکەی ئەشرەف دا 12 میلیان بەین بو. هەردولا بار و بارگەیان خست.

هەردو سپا چەند ڕۆژێ لە بارەگاکانی خۆیان دا مانەوە. ئەشرەف کەڵکی لەم چەند ڕۆژ ئارامییە وەرگرت. چەند کەسێکی لە باوەڕپێکراوەکانی خۆی ناردە ناو ئۆردوی عوسمانی‌یەوە بە تایبەتی بۆ ناو کوردەکان. مێژونوسە ڕەسمی‌یەکان ئەڵێن گوایە ئەمانە بەرتیلێکی زۆریان داوە بە میرەکانی کورد و بەڵێنی پلە و پایەی "خان" یتی‌یان پێ داون.

لە کاتێک دا نۆکەرەکانی ئەفغان خەریکی تێکدانی ڕیزەکانی سپای تورک بون لەناوەوە. ئەحمەد پاشا 6 هەزار کەسی نارد تا ئاگاداریی لە سەر شوێن و بارو دۆخی دوژمن کۆ بکەنەوە. چاوساغەکانیان لە کوێرەڕێیەکی وەهادا عاسی‌یان کردن، ئەفغانی‌یەکان تێیان بەربون، تەفروتونایان.

کتوپڕ چوار مەلای ئەفغانی بە سیمایەکی نورانی‌یەوە بەرامبەر ئەحمەد پاشا لە ناوجەرگەی ئۆردوگاکەی دا دەرکەوتن. ئەوی لە هەمویان پیرتر بو ئاگاداری ئەحمەد پاشای کرد کە ئەوان لە لایەن خۆیانەوە نێردراون تا وا لە تورک بکەن دەس لە شەڕی هاومەزەبەکانی خۆیان هەڵبگرن و، لە گەڵ ئەوان "جیهاد" ی ئێرانی‌یە ڕافزی‌یەکان بکەن. ئەشرەف سەری سوڕماوە لەوەی تورک لە گەڵ دەوڵەتێکی عیسایی ڕێک کەوتوە بۆ زەوتکردنی سەڵتەنەتی ئەو. کابرای مەلا قسەکانی بەوە تەواو کرد کە ئەگەر ئەحمەد پاشا هەر سور بێ لە سەر پەلاماردانی ئەشرەف، ئەوا ئەشرەف بە داخە بۆ ڕشتنی خوێنی هاومەزەبە سوننیەکانی.

ئەم قسانە کاری لە هەمو ئەوانە کرد کە گوێیان لێ بو.

لە کاتێک دا ئەحمەد پاشا خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ مەلاکانی ئەفغانی، دەنگی بانگ بەرز بوەوە. مەلاکانی ئەفغان هەستان لە ڕیزی تورکەکان دا بۆ نوێژکردن ڕیزیان بەست. بەم جۆرە دیسان هاومەزەبیی خۆیان سەلماند. دوای تەواو بونی نوێژ سەرلەنوێ مەلاکان داوایان لێ کردەوە کە خوێنی موسوڵمانان نەڕژێ و، گەڕانەوە بارەگاکەی خۆیان.

بە کارهێنانی ئایین بۆ مەبەستی سیاسی تیغێکی دودەمە. سوڵتان دیسان بە کاری ئەهێنا بۆ یەکخستنی ڕیزەکانی سپاکەی و ئەشرەفیش بۆ هەڵوەشاندنی.

ئەم پڕو پاگەندە زیرەکانەیەی ئەشرەف کاری خۆی ئەکرد. ئەحمەد پاشا بۆ ئەوەی زیاتر ڕیزی سپاکەی هەڵنەوەشێ دەسبەجێ فەرمانی هێرشی دا. بەڵام زۆری سپاکەی نەک هەر بە قسەیان نەکرد، بەڵکو باڵی ڕاستی سپاکە کە هێزی میرەکانی کورد بو بە سەرکردایەتی خانە پاشا بە جێیان هێشت. هەرچەند

هەوڵی دا باڵی ڕاستی سپاکەی ڕیک بخاتەوە و، دو جار هێرشی پێ کردن بێ سود بو. ئەحمەد پاشا کە زانی هێرشەکەی سەرکەوتو نەبو بە ناڕێکوپێکی کشایەوە. 12 هەزار کوژراوی لە مەیدانی شەڕدا بە جێ هێشت و بارگە و بنە و تۆپخانەکەی بە دەستی ئەفغانی و کورد بە تالآن چو.(11)

وەزیر بە شکاوی کشایەوە بۆ کرماشان (1139ک/ 1726ز).

زۆر لە مێژونوسەکان هۆی دەسهەڵگرتنی کوردەکان لەو شەڕەدا ئەگێڕنەوە بۆ فروفێڵی ئەشرەف کە گوایە پەیمانی پلە و پایەی بەرزی پێ داون و، بەرتیلی زۆری بۆ ناردون. ڕەسوڵ حاوی کەرکوکلی لەمەش تێ ئەپەڕێ: ئەیگێڕێتەوە بۆ کاری جادوگەرانی ئەفغانی.(12)

ئەمە ئەگەر وابێ یا وا نەبێ ئەبێ دو مەسەلەی گرنگ بهێنرێتە بەر لێکدانەوە:

یەکەمیان، کورد وەکو گەلێکی دیندار تاڕادەیەکی زۆر گوێڕایەڵی قسەی مەلاکان بوە. تەنانەت وا باوە بە فتوایەکی مەلای خەتێ کە وتویەتی: "هەرکەسێ شەڕ لە گەڵ لەشکری خەلیفە بکا تەلآقی ئەکەوێ" لەشکرە گەورەکەی میر محەمەدی سۆران بڵاوەی کرد و هەڵوەشا. لێرەش دا قسەی مەلاکانی ئەفغان ئەبێ کاریگەر بوبێ.

دوەمیان، چەند ساڵێ پێش ئەو ڕوداوە بو والی‌یەکانی بەغداد میر سلێمانی بابان و 17 میری کوردیان کوشت بو و، میر بەکریشیان لە بەغداد هەڵواسی بو. ڕەنگە ئەمەش تۆڵەی ئەوە بوبێ.

کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی هۆی ئەم تێشکانەیان گێڕایەوە بۆ ئەوەی وەزیر راوێژی بە وەزیرەکان و سەرکردەکانی نەکردوە و بە هەڵەدا چوە. فەرمانی بۆ دەرچو جارێکی تریش خۆی ئامادە بکاتەوە بۆ شەڕ. وەزیر جارێکی تر لەشکری لە کرماشانەوە بەرەو ئەصفەهان جوڵان. ئەفغان داوای ئاشتی‌یان کرد. عوسمانی موافەقەتی کرد. گفتوگۆی - عوسمانی بە پەیماننامەیەکی ئاشتی 12 مادەیی تەواو بو کە لوڕستان، حوێزە، کرماشان، کوردستان، ئازەربایجان، شیروان، ئەرمەنستان، گورجستان لە ژێر دەسەلآتی عوسمانی دا بمێنێتەوە. سوڵتان ئەشرەفی بە شای ئێران ناسی، ئەویش سوڵتانی بە پێشەوای جیهانی ئیسلامی ناسی (1140ک/ 1726ز).(13)

بەڵام نە شاهێتی ئەشرەف تا سەر بڕی کرد و نە ئەم ڕێککەوتنەش سەری گرت، چونکە ئەستێرەی کابرایەکی نەناسراوی ئێلی تورکمانی ئەفشار هەڵهات، کۆتایی بە دەسەلآتی ئەفغان هێنا و، بە شەڕ هەمو ئەو ئەرزانەی وەرگرتەوە کە تورک بە شەڕ لە ئێرانی گرت بو.

لەم ماوەیەدا شای تازەی صەفەوی و، ناوو ناوبانگی سەرداری شەرکەرەکەی بە هەمو ئێران دا بڵاو بوبوەوە.

خانە پاشا، دوای 4 ساڵ حوکمڕانی، سنەی پایتەختی ئەردەڵانی بە بێ شەڕ بە جێ هێشت (1140ک/ 1726ز) و گەڕایەوە موڵکی بابان. والی پێشوی سنە بە فەرمانی نادر گەڕایەوە سنە.

–8–

کاتی گەمارۆدانی ئەصفەهان، تەهماسبی کوڕی شا حسێنی صەفەوی دەرباز بوبو. لە خوراسان خەریکی کۆکردنەوەی هێز بو. کابرایەکی نەناسراوی ئێلی ئەفشار بە ناوی نادرخان پەیدا بو. لە ماوەیەکی کورت دا بە هۆی ئازایەتی و لێوەشاوەییەوە ناوی دەرکرد و بو بە سەرداری هێزەکانی تەهماسب.

نادر کۆتایی بە دەسەلآتی ئەفغان هێنا لە ئەصفەهان (1142ک/ 1729ز). هێزی ئێرانیی کتوپڕ هێرشی هێنایە سەر هەمەدان و کرماشان. هێزەکانی عوسمانی تەفروتونا کرد. ولآتی لێ سەندنەوە (1143). ئەحمەد پاشا دیسانەوە خۆی ئامادە کردەوە بۆ شەڕ. هێزێکی گەورەی کۆکردەوە 3 مانگ لە شارەزور مایەوە

ئینجا ڕوی کردە کرماشان بە بێ شەڕ کەوتەوە ژێر دەستی. تەهماسب لە نزیک هەمەدان خۆی بۆ شـەڕ سـاز کرد بو. لە زنجیرە پێکادانێکی یەک لە دوای یەک دا هێزی ئێرانی شکا و بەرەو قـەزوین هـەڵات (1144ک/ 1731ز). لەم شەڕانەدا والیەکانی دیاربەکر، سێواس و میرەکانی مەرعەش و ئاماسیە وموسڵ بەشدار بـون. بەڵام پێشەنگی هێزەکانی عوسمانی ئێلاتی کـورد بـون.(14) هەمـەدان کەوتـەوە دەس عوسـمانی. تەهماسـب دوای ئەو شکانە قورسە داوای لە عوسمانییەکان کرد ئاشتی بکەن و نوێنـەری دەسـەڵاتداری خـۆی بـۆ ئـەم مەبەستە نارد. هەردولا پەیمانێکیان مۆر کرد. ئەو شوێنانەی عوسمانی بـە شـەڕ گرتبـونی ئەبوایـە بـە دەس عوسمانییەوە بمێنێتەوە.

نادرخان خۆی لە بیانو بو لە تەهماسب. ئەم ڕێککەوتنەی ڕەت کردەوە. هێزێکی گەورەی ئامـادە کـرد بۆ پەلاماردانی بەغداد.

هێزەکانی نارد بە ناو کوردستان دا هێرشیا دەس پێ کرد. خـۆی لـە قـۆڵی کرماشـانەوە بـۆ درنـە و خانەقین و، هێزێکی تریشی بـە لای قـەڵاچوالان و سـورداش دا بـۆ لای کـەرکوک. گـەمارۆی بەغـدادیان دا (1145ک/ 1732ز). لەم ساڵەدا خانە پاشا کـوژراوە. بـەڵام کـێ کوشـتویەتی و، لـە سـەرچـی و لـە کـوێ کوژراوە؟ سەرچاوەکان هیچ ئاگاداریەکی ڕون بە دەستەوە نادەن.(15)

پەراوێزەکان

1. العزاوی: 5 / 133 - 160.
2. العزاوی: 5 /191. امین زکی: "کورد و..." 407. هـەروەها: "تـاریخ السـلیمانیه.." 64 - 66. ریـچ: 427. لۆنگریک: 157.

بە گوێرەی گێڕانەوەی نوسەری "سیر الاکراد": "بەکر بەگ کـوڕی فـەرهاد بـەگ و سـاڵی 1017 لـە جێگـای بـاوکی دانیشـتوە. لـە هەڵسـوکەوت دا لاسـایی شـاهەکانی کردۆتـەوە. "دارولحکومـە" ی لـە "دارەشمانە" وە گوێزاوەتەوە "ماوەت" ئینجا بۆ گـردی "بـەکراوا" لـە دەشـتی شـارەزور. هێزێکـی لـە خەڵکی دەرەوەی ناوچەکە پێک هێناوە پێیان وتون "چەکمەزەرد". ئێلەکانی ڕەواندوز و کۆیە و هەریر و بڵباس شۆڕشیان لێ کردوە، پەلاماریان داوە و شکاندویانە. بەکر بـەگ ڕای کـردوە بـۆ شـاخەکان. جارێکی تر هێزێکی لە خەڵکی بابان ڕێک خستۆتەوە چۆتە سەریان لە سەر زێی کۆیـە شـکاندونی". بابانی: 112- 114.

ئەم گێڕانەوەیە جێگای باوەڕ نیە. ناوی باوکی و ساڵی حـوکمڕانی بـە هەڵـە تۆمـار کـردوە. لـە هـیچ سەرچاوەیەکی تریش دا پشتیوانی لەم ئاگاداریانە نەکراوە.

3. نظمی زادە: 193.
4. لکهارت: 269.
5. العزاوی: 5 /205 - 206.
6. العزاوی: 5 /206 - 207. فخر الکتاب: 136 - 137.
7. العزاوی: 5 /213.
8. لکهارت: 328.
9. پورگشتال: 3122/4.
10. العزاوی: 219/5.
11. الکرکـوکلی: 22. لکهـارت: 333 - 334. پورگشـتال: 4/ 3123. لۆنگریـک: 166. امـین زکـی، "کورد..." 200.
12. الکرکوکلی: 23. لکهارت: 332. پورگشتال: 3122/4. لۆنگریک: 166.
13. العزاوی: 222/5. لکهارت: 335 - 336.
14. العزاوی: 5/ 226.
15. حوزنی موکریانی لەم بارەیەوە نوسیویێتی: "هەروەکو بێژرا کە نادر هەڵات سەلیم بەگی بابان گەڕایەوە کوردستان ئەحمەد پاشای والیی بەغدا لە مێژ بو داخ لە دڵی خانک پاشا بو ئـەویش دەترسـا چونکـە پیاوێکی ناودار و حوکمدارێکی پاڵەوان بو، لە شەڕی تەهماسبی صەفەوی و گرتنی هەمەدان و مامڵـەت کردنی لە گەڵ نادر شا و گەلێک بزوتنەوەی دیکەشی لێی لە دڵ گرت بو، هاتنی عوسمان پاشا تۆپاڵی بە کەلێن ژمارد و شکستەی نادری بە غەنیمەت زانی بە فێڵ خانک پاشای خواستە بەغدا کـە هێنـدێک مەسایل هەن لێی دەدوێن. خانک پاشا لەوە دوڕدۆنگ بو وای بە چاک زانی کە خالیـد پاشـا بنێرێتـە لای توپاڵ پاشا بەخێرهاتنی بکات و بناغەی مەوەدەت دابمەزرێنێتەوە.

کە خالید پاشای خستە ڕێ و گەیشتە کـەرکوک تۆپـاڵ پاشـا گـەلێکی حورمـەت گـرت و نـەوازش و ئیکرامێکی بێ ژماری نیشان دا و بۆ حوکمداری بابان نامزەدی کرد بەڵام پێی نـەگوت لـە دڵـی دا ڕایگـرت

ناردیە دوی خانک پاشاش کە بۆ شەڕی نادر شا و مەسئەلەی تخوب مەشوەرەتێک بکەن بە هەزار درۆ و فێـڵ خانک پاشا خەڵەتاندرا و لە ڕێ دەرخرا، خانک بۆ بەخێرهاتن کردنی تۆپاڵ پاشا بە هەزار سوارە کـوردەوە چوە کەرکوک و سەلیم بێگی کردە وەکیلی خۆی و لە قەڵاچوالانی دانـا کـە خانـک پاشـا گەیشـتە کـەرکوک عوسمان پاشا لە پاش میوانداری و ئیحتیرام گرتنی بە خۆشی خۆی ناردیە بەغدا، ئەحمـەد پاشـا چتێکـی لـە خەودا چاوی پێ نەدەکەوت بە ئاشکرا دیتی. شەوێ لە خەودا خنکانـدی سـبەینە پـازدەی ڕەبیـع جەنازەکـەی ناردەوە کوردستان". حوزنی موکریانی: 104 - 105.

حوزنی لە گێڕانەوەی ئـەم هەواڵـەدا ئیشـارەت بـە هـیچ سـەرچاوەیەک ناکـا. ڕەنجـوری نوسـیوێتی: "کوشتنی خانە پاشا 1143". سەرچاوەکانی تر ساڵی (1145ک/ 1732ز) یان نوسیوە.

نامەیەکی دەسخەتی شێخ مارفی نۆدێ دەربارەی هێرشی عەجەم

[illegible] الی حضرة [illegible] الاسلام [illegible] له
امویده ولته علی احسن نظام حاملا لحا ایام حیاتهم وفاتهم
دین الاسلام وبان تکون وفاته علی الایمان عند حلول الحمام
وبان یعصم من هول المطلع وعذاب البرزخ وعذاب دار الانتقام
وبان یفوز فی زمرة الابرار بخلود دار السلام وکل واحد من
هذه الدعوات احب من طلاع الارض ذهبا الی من کان من ذوی الاحلام
وبعد فسادة برزنجة لهم فی مملکة بابان منذ قرون اکثر من
خمسمائة عام قری کثیرة متوطنین بها فی ارغد عیش واهنا حال متمکنین
من اقامة امورهم علی ما امر به الشرع ومنذ استولی شاه العجم وعساکر
الارفاض وجنود الشیعة الفظیعة علی هذه الممالک اختلت امور الدنیا
الدین فلم یبق فی القری اقامة الجماعة والجمع وکانت القری کلها عامرة والیوم اکثرها
غامرة وتعطلت مدارس البلدان عن التدریس ولم یبق فیها من المحتاجین الا
شرذمة قلیلون وکان بمدرستنا اکثر من سبعین طالبا والیوم بها اقل من عشرة
وخربت حجرات مدرستنا ومن اکثر المدارس [illegible] عزمنا معاشر سادة برزنجة
عزمنا علی الرحیل باهلنا وجمیع من یتعلق من الخدام والاحباء الی ممالک [illegible]
وقد اعلمنا [illegible] الزمان داوود باشا [illegible] ولم تنقطع الا [illegible]
فوائد الرجاء من جنابه بحضرة افندینا ان یعطینا لادن والزرع [illegible]
او غیرها من القری التی تناسب احوالنا وتکفینا لامور معاشنا وایضا کرکوک
دارا واسعة نسکنها ومدرسة ندرس بها ووظیفة للمدرسة [illegible]
ووظیفة لنا تکفینا لعقد [illegible] بالدعاء [illegible] الایام
ضیوفنا واکلة طعامنا [illegible] واولادنا
باللیالی والایام والدعاء [illegible] ختام

قلعه من اصله لانه تعذيب وكراهته في كلام الشافعي المراد بها التحريم وقد يحمل على ما لا
تعذيب فيه ان تصور وما لا روح له كقناة ودار لا تجب عمارتها على مالكها الرشيد
لا تها تنمية للمال وهي لا تجب نعم يكره تركها الى ان تخرب لغير عذر كتركه سقي زرع
وشجر دون ترك زراعة الارض وغرسها ولا ينافي ما هنا من عدم تحريم اضاعة المال
تصريحهم في مواضع بحرمته لان محل الحرمة حيث كان سببها فعلا كالقاء مال ببحر
والكراهة حيث كان سببها تركا كهذه الصور لمشقة العمل اما غير رشيد فيلزم وليه
عمارة داره وارضه وحفظ ثمره وزرعه وكذا وكيل وناظر وقف واما ذو الروح المحترم
فيلزم مالكه رعاية مصالحه ومنها ابقاء عسل للنحل في الكوارة ان تعين لغذائها وعلف
دود القز من ورق التوت وبيع فيه ماله كالبهيمة فاذا استكمل جاز تجفيفه بالشمس
وان اهلكه لحصول فائدته كذبح المأكول ولا تكره عمارة لحاجة وان طالت والاخبار
الدالة على منع ما زاد على سبعة اذرع وان فيه الوعيد الشديد محمولة على من فعل
ذلك للخيلاء والتفاخر على الناس وتكره الزيادة عليها اي لغير حاجة وصح ان الرجل
ليؤجر في نفقته كلها الا في هذا التراب اي ما لم يقصد بالانفاق في البناء به مقصدا صالحا

كما هو معلوم والله اعلم

تم وكمل في يوم الجمعة من شهر ربيع الاول سنة الف ومائتين واثنين واربعين بعد
الهجرة النبوية على مهاجرها افضل الصلوة وازكى السلام بقلم الفقير الى الله المعترف
بالذنب والتقصير الياس غفر الله له ولوالديه وللمسلمين باشا من موظفي
امره وحكمه ومروج الشريعة القويمة والطريقة المستقيمة اعني به اميرنا
وكيل بابان وكوي وحرير سليمان بيك ادام الله عمره ودولته
الى اخر الزمان ابن المرحوم المغفور المبرور عبد الرحمن
باشا غفر الله لهما ولسائر المسلمين امين
برحمتك يا ارحم الراحمين سبحان ربك رب
العزة عما يصفون وسلام على
المرسلين والحمد لله رب
العالمين

١٢٤٢

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل لكل أمة شرعة ومنهاجا، وخص هذه الأمة بأوضحها أحكاما وحجاجا
وقدم لهم إلى ما آثرهم به على من سواهم من متضح الأصول والفروع وتحرير المتون والشروح
لتستنتج منها الغويصات استنتاجا وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد
أن محمدا عبده ورسوله الذي ميزه الله على سائر خلقه بمعجزة ... ومعراجا صلى الله وسلم
عليه وعلى آله وصحبه الذين حفظوا أعلام الدين القويم من أن يلحقها بغي من مقاصده أو مبادئه
شبهة أو اعوجاجا صلاة وسلاما دائمين بدوام جوده الذي لا يزال هطالا ثجاجا وبعد
فقد طالما خطر لي أن أتبرك بخدمة شيء من كتب الفقيه القطب الرباني والعالم الصمداني ولي الله
بلا نزاع ومحرر المذهب بلا دفاع أبي زكريا يحيى النووي قدس الله روحه ونور ضريحه إلى أن عزمت
ثاني عشر محرم سنة ثمان وخمسين وتسعمائة على خدمة منهاجه الواضح ظاهرة الكثيرة كنوزه وذخائره
ملخصا معتمد شروحه المتداولة ومحصلا عامة ما فيها من الإيرادات المتطاولة طاويا بسط الكلام على الدليل وما فيه
من الخلاف والتعليل وعلى عزو المقالات والأبحاث لأربابها لتعطل الهمم عن التحقيقات فكيف بإطنابها
ومشيرا إلى المقابل برد قائله أو علته ... تفرغت في ذلك مستعينا بالله ومتوكلا
عليه ... الظاهرة والافتقار إليه أن يسبغ علي واسع جوده وكرمه وأن لا يعاملني فيما قصدت
بحيلة ... آمين ... الجواد الكريم الرؤوف الرحيم في تسميته تحفة المحتاج لشرح المنهاج
قال المؤلف رحمه الله تعالى (بسم الله الرحمن الرحيم) أي أؤلف وأفتتح ما أريد ... كونها للاستعانة
إلى أن ... لا أنهم شرعوا ... واسم ... مشتق من السمو وهو الارتفاع ...
... وقيل ... أعلام ... لكونه عرضا من ...
... من قواعد ... اسم ...

4. سەلیم پاشا: تێکچونی هاوسەنگیی سیاسی

-1-

شا تەهماسبی دوەم لە بەردەمی ئەشرەف خانی ئەفغانی دا شکا. بە تێشکاوی ڕوی کردە مازندەران و، بە سەرگەردانی لەوێ ئەسوڕایەوە. ئێران بوبو بە مەیدانی تەراتێنی هێزەکانی ئەفغان، عوسمانی و ڕوس. نادرقولی بەگ، یەکێ لە سەرانی هۆزی قرخلوی ئێلی ئەفشار، بە پێنج هەزار شەڕکەری تورکمانی ئەفشار و کوردی قوچانەوە چوە لای تەهماسب. سەرۆکی ئێلی قاجاریش بە 3 هەزار کەسەوە دایە پاڵی. کۆبونەوەی ئەم هێزانە جوڵانەوەیەکی تازەی دروست کرد.

نادر، تەهماسبی قانیع کرد، لە پێش دا پەلاماری خوراسان و، دوای ئەوە پەلاماری ئەصفەهان بدەن. نادر بە پیلانێک لە کاتی شەڕدا خانی قاجاری کوشت و، خۆی بو بە سەرکردەی گشتی هێزەکانی شا.

هێرش بۆ سەر خوراسان تەواو بو. پاش چەندین ساڵ لەشکری ئێران سەرکەوتنێکی جەنگیی بە دەس هێنا. مەشهەد و هیرات گیران (1140ک/ 1726ز). سەرەتای کۆتایی دەسەڵاتی ئەفغان دەستی پێ کرد.(1)

لە زنجیرەیەک شەڕدا نادر لەشکری ئەفغانی شکان. ئەصفەهان، پاش ئەوەی 7 ساڵ بو بە دەس ئەفغانەوە بو، گیرایەوە. ئەشرەف بەرەو قەندەهار هەڵات بەڵام لە ڕێگا کوژرا. بەمجۆرە دەسەڵاتی ئەفغان بڕایەوە.(2)

نادر لە مەراسیمی تاجگوزاری شا تەهماسب دا بە شدار بو. لە پاداشتی خزمەتەکانی دا بو بە سپاسالاری ئێران و، حاکمی خوراسان و سیستان و مازندەران. بەڵام نادر خۆی لەوە بە زلتر دائەنا بەم پایەیە ڕازی بێ.

شای ئێران، بەرخوردارخانی ناردە لای سوڵتانی عوسمانی و، داوای گێڕانەوەی ولایەتەکانی ئێرانی لێ کرد. بابی عالی گوێی نەدایە داواکەی. نادر ئەم هەوڵە دیپلۆماسیەی شای پێ خۆش نەبو. لای وابو عوسمانی تەنیا لە زمانی زۆر تێ ئەگەن.

نادر هێزێکی گەورەی سازدا. لە ماوەیەکی کورت دا هەمەدان، لوڕستان، کوردستان، کرماشان و، بەشێکی ئازەربایجانی لە تورک پاک کردەوە. چوە سەر قەڵای ئێرەوان و گەماڕۆی دا. نادر نەیتوانی درێژە بە شەڕ بدا دژی عوسمانی چونکە ئەبدالەکان لە هیرات شۆڕشیان کرد. نادر بەرەو هیرات بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەیان بەڕێ کەوت.

شکانی هێزەکانی تورک لە ئەستەموڵ دەنگێکی خراپی دایەوە. یەنیچەری سوڵتان ئەحمەدی سێیەمیان لابرد و، سوڵتان مەحمودی یەکەمیان لە جێ دانا. هێزی عوسمانی پەلاماری ئێرانی دایەوە. بێ شەڕ کرماشانی گرتەوە. کەوتە پێشڕەوی بەرەو هەمەدان. هاوزەمان لە گەڵ ئەم لەشکرکێشییەدا خالید پاشای بابان هەڵی کوتایە سەر سنە و گرتی (1144ک/ 1731ز). والیی ئەردەڵان هەڵات.

بەڵام پاش ساڵێک کە نادر کەوتە هێرش بۆ سەر هێزی عوسمانی، خالید پاشا سنەی بەجێ هێشت و، والیی لە ئەردەڵان دانایەوە (1145ک/ 1732ز).

شا ویستی خۆی سەرکردایەتی شەڕی بەرەنگاریی تورک بکا. بەڵام بە سەختی شکا و، هەمو ئەو شوێنانەی نادر ئازادی کردبون لە ماوەیەکی کەم دا کەوتەوە دەس تورک. شا هەڵات بۆ ئەصفەهان. صەفی قولی خانی شاملوی بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ گفتوگۆ لە گەڵ ئەحمەد پاشای والیی بەغداد. صەفی و ئەحمەد ڕێککەتنێکیان ئیمزا کرد. نوێنەری شا دەستی لەو ناوچانە هەڵگرت بو کە تورک بە شەڕ گرتبونی.

نادر بەم ڕێککەوتنە ڕازی نەبو. خۆی لە شا بە بەهانە بو. کەوتە قسە دژی. تێشکانی جەنگیی و، ڕێککەوتنی زەلیلانەی کرد بە بیانوی لێخستنی. نامەی بۆ والی و حاکمەکانی ئێران نارد کە ڕێککەوتنەکەی بەغداد هیچ نرخێکی نیە و، بە نەبوی دابنێن. صەفی قولی خانی نارد بۆ ئەستەموڵ کە ئاگاداری سوڵتان مەحمود بکا ڕێککەوتنەکەی بەغداد هەڵوەشێنراوەتەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئەگەر بە ئاشتی ولایەتەکانی ئێران چۆڵ ناکا، با خۆی بۆ جەنگ ئامادە بکا.(3)

نادر هێزێکی گەورەی لە گەڵ خۆی برد بۆ ئەصفەهان. تەهماسبی لە شاهێتی خست. کۆرپەیەکی چەند مانگەی لە جێگای ئەو داناو، خۆی کرد بە "وکیلولدەولە".

هاوزەمان لە گەڵ خۆ سازدان بۆ پەلاماردانی تورک، هەوڵی ڕێککەوتن و ئاشتی ئەدا لە گەڵ ڕوسیا. دوای مردنی پێتەری گەورە، لە ماوەی 5 ساڵ دا 3 قەیسەر گۆڕا بو. ڕوسیا بە وردی چاودێری گۆڕانەکانی ناو ئێرانی ئەکرد و، سەرکەوتنەکانی نادر وای لێ کرد بون چاو بە هەڵوێستی خۆیان دا بگێڕنەوە، بەتایبەتی بەو پەیمانەدا کە لە گەڵ عوسمانی دا بۆ دابەشکردنی ئێران ئیمزایان کرد بو.

نادر نوێنەرەکانی دوای زنجیرەیەک گفتوگۆ و هاتو چۆ لە گەڵ ڕوسیا، چەند ڕێککەوتنێکیان ئیمزا کرد و، زۆری ئەو ناوچانە کاتی خۆی پێتەر گرت بونی، بە ئاشتی چۆڵیان کرد نادر پەژارەی هێرشی ڕوسی نەما بو.(4)

–2–

نادر لەشکرێکی گەورەی سازدا و بەرەو هەمەدان کەوتە ڕێ (1145ک/ 1732ز) ئەحمەد پاشا کە هەوالی جوڵانی لەشکری عەجەمی بیست کەوتە قایمکردنی ناوچە سنورییەکانی درنە، مەندەلی، بەدرە، جەسسان، بە هێزی کورد، بە تایبەتی هێزی ئەمارەتی بابان، بەڵام نادر کتوپڕ هەڵیکوتایە سەریان تەفروتونای کردن و، لە بەهرز لە ئاوی سیروان پەڕیەوە.(5)

نادر هێزەکەی کردە دوبەش، بەشێکیانی بە سەر کردایەتی نێرگز خان ناردە سەر کەرکوک، وەکو ئەمین زەکی ئەڵێ: "ئەم قۆڵە بە سەر توزخورماتودا ڕۆیی و، هەر وڵاتێکی هاتە پێش وێران و تالانی کرد و زوڵم و شەناعەتی ئەم نێرگز خانە لە حەد بەدەر بو، ژن و منداڵیشی لە دەست نەجات نەدە بو، ئەترافی

کەرکوکیشی بەم دەردە برد و لە دوایی دا ڕوی کردە موسڵ لە دوای موحاصەرە و تەزیقاتێکی کەم هیچی پێ نەکرا و گەڕایەوە". لە شەڕی بەرەنگاریی هێرشی عەجەم دا دو کەس لە سەرکردەکانی کورد کوژران: ئەحمەد بەگی میری درنە و باجەڵان و، ئەحمەد پاشای کۆیە.(6)

بەشی سەرەکی هێزەکەی، لە ژێر فەرمانی خۆی دا لە بەهرز لە ئاوی سیروان پەڕییەوە بۆ سەر بەغداد. نادر گەمارۆی ناو شاری بەغدای دا.

سوڵتان، تۆپاڵ عوسمان پاشای بۆ سەرکردایەتی ئۆردوی ڕۆم بۆ بەرەنگاری نارد. هێزی یارمەتی کورد گەیشتە تۆپاڵ عوسمان پاشا. بەرەو بارەگای نادر کەوتە ڕێگا. نادر کەبەهاتنی ئەو هێزەی زانی 12 هەزار کەسی بۆ درێژە پێدانی گەمارۆی بەغداد گل دایەوە، پاشماوەی هێزەکەی لە گەڵ خۆی برد بۆ بەرەنگاری لەشکری ڕۆم. هەردو لەشکر لە کەناری ڕوباری دیجلە لە "دوجەیل" ڕوبەڕوی یەکتر بون. عەجەم شکا، 10 هەزاری لێ کوژرا، نادر خۆی بە تێشکاوی هەڵات (1146ک/ 1733ز) بەڵام نادر لە ماوەی 3 مانگ دا سەرلەنوێ لەشکری ڕێکخستەوە و ڕوی کردە عێراق، لەو کاتەدا تۆپاڵ عوسمان پاشا لە گەڵ هێزەکەی دا لە نزیک کەرکوک بون، ئەم دو هێزە دیسانەوە لە "لەیلان" نزیک کەرکوک بەرەنگاری یەک بون و، لە گەرمەی جەنگ دا تۆپاڵ عوسمان کوژرا و هێزەکەی شکا و، نادر سەرکەوت (1733ز).(7)

نادر هەوڵی دا کەڵک لەم سەرکەوتنە وەربگرێ بۆ پێکهاتن لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەتی و بۆ بە دەس هێنانی دانپیانانی ڕەسمیی بە مەزەبی شیعەدا بەڵام هەڵگیرسانی شۆڕشێکی ناوخۆ لە فارس دیسانەوە نادری ناچار کرد، کە بێ ئەوەی بگاتە ئەنجام، بە خۆی و هێزەکەیەوە بکشێتەوە بۆ سەرکوت کردنی یاخیبونەکەی فارس.

لە ئەنجامی هێرشەکانی نادر دا ناوچەی ئەردەڵان لە دەس پاشاکانی بابان دەرچو. ناوچەی بابان توشی زەرەری ماددی و گیانیی قورس بو.

–3–

نادر هەمو گەورە پیاوەکانی ئێرانی بانگ کرد بۆ کۆبونەوە لە دەشتی موغان.

سەفیرەکانی ڕوس و عوسمانیش بانگ کرا بون. نادر پەیامێکی بۆ ئەم کۆڕە نارد. تێی دا نوسی بوی دوای ئەوەی هەمو خاکی ئێران لە دوژمن ئازاد کراوە، ئیتر ئەو گەرەکێتی بگەڕێتەوە قەڵای کەلات. پاشماوەی ژیانی بە هێمنی بە سەر بەرێ. داوای لێ کرد بون کە یەکێکی شایستە بە "شا" ی ئێران هەڵبژێرن. بەشدارانی کۆڕەکە نادریان هەڵبژارد (1148ک/ 1735ز). بەڵام نادر بۆ ئەوەی ئەم هەڵبژاردنە قوبوڵ بکا 3 مەرجی بۆ دانان:

1. نابێ هیچ کەس پشتیوانی لە هێنانەوەی بنەماڵەی صەفەوی بکات.
2. نابێ ئیتر لە عنەتی 3 خەلیفەکەی ئیسلام و، عایشەی هاوسەری محەمەد و ئەو کەسانە بکرێ کە لای سوننە بەڕێزن.
3. هەمو سوێند بخۆن کە دڵسۆزی نادر و نەوەکانی و بنەماڵەی ئەفشار ئەبن.

کۆڕەکە مەرجەکانی پەسەند کرد. بەڵگەنامەیەکیان ئیمزا کرد. نادر تاجگوزاری کرد. بو بە شای ئێران (1148ک/ 1735ز).

بۆ گەیاندنی ئەم هەواڵە بە بابی عالی و، بۆ کۆتایی هێنان بە ناکۆکی شیعە و سوننە و، دانانی بناغەی ئاشتی لە نێوان ئێران و عوسمانی دا نادر دەستەیەکی سەفارەتی بە سەرۆکایەتی عەبدولباقی خانی زەنگەنە بە دیاری و پێشکەشی هێژا و زۆرەوە بۆ ئەستەموڵ نارد.

سەفیری ئێران 5 پێشنیاری پێ بو:

1. لە بەر ئەوەی خەڵکی ئێران وازیان هێناوە لە لەعنەت کردنی سوننە، دەوڵەتی عوسمانی مەزەبی جەعفەری بە مەزەبی پێنجەمی ئیسلام بناسێ.
2. لە کەعبە گۆشەیەک بۆ ئەم مەزەبە تەرخان بکرێ، وەکو چۆن مەزەبەکانی تر هەریەکەیان گۆشەی تایبەتی خۆی هەیە.
3. ئێران میرحەجی خۆی دابنێ و، دەسەڵاتدارانی تورک وەکو میرحەجەکانی شام و میصر ڕەفتاریان لە گەڵ بکەن.
4. پەیمان لە بەینی هەردو دەوڵەت دا ببەسترێ و، دیلەکانی هەردولا بەر بدریت.
5. هەردولا لە پایتەختی یەکتری دا سەفیریان هەبێ.

عوسمانی‌یەکان ئامادە بون بۆ بەستنی پەیمان و، ڕێککەوتن لە سەر مەسەلە سیاسی‌یەکان، بەڵام بە هیچ جۆرێ ئامادە نەبون ئەو پێشنیارانەی لایەنی دینی‌یان هەبو بسەلمێنن.

پەیمانێکی سەرەتاییان ئیمزا کرد دەربارەی سنوری هەندێ لە ناوچەکان و، ڕەفتار لە گەڵ زائیرەکانی ئێران و، کاروباری بازرگانی و گومرگ (1149ک/ 1736ز). بەڵام کێشەی سەرەکی کە ناسینی ڕەسمیی مەزەبی شیعە بو بە چارەسەر نەکراوی مایەوە.(8)

ئەوەش وەکو گرێکوێرەی ناکۆکی‌یەکانی نێوان هەردو دەوڵەت مایەوە.

لە پاش لەشکرکێشی بۆ سەر هیند، نادر سەفیرێکی بۆ ڕاگەیاندنی ئەم سەرکەوتنە ناردە ڕوسیا، هەروەها سەفارەتێکی سەرلەنوێ بە سەرۆکایەتی محەمەد ڕەزا خان ناردە لای بابی عالی (1153ک/ 1740ز) ئەم سەفارەتەش نەیتوانی پێکهاتنی شیعە و سوننە ئەنجام بدا.(9)

–4–

هێزی عەجەم هێرشێکیان هێنایە سەر مەندەلی و شارەزور (1154ک/ 1741ز)، بەڵام هێرشی گەورەی عەجەم بۆ دەسگرتن بە سەر عێراق دا ساڵی (1156ک/ 1743ز) دەستی پێ کرد، کە دیسان نادر خۆی سەرکردایەتی ئەکرد.

هێزی عەجەم بە 170 هەزار کەس تەقدیر ئەکرا لە شارەزور و مەندەلیەوە کەوتە هێرش بردن. لە دوای تاڵانکردنی شارەزور گەیشتە کەرکوک و پاش هەفتەیەک گەمارۆدان گرتی و، لە زێی کۆیە پەڕییەوە بۆ سەر هەولێر، ئەوێشی داگیرکرد و، بارەگای خۆی لە یارمجە دامەزراند و کەوتە ئابلۆقەدانی شاری موسڵ (1156ک/ 1743ز).

ئەحمەد پاشا لە نامەیەکی دا بۆ بابی عالی لە باسی ئەم هێرشەدا نوسیویێتی: ".. عوسمان ئاغا لە کرماشانەوە ئاگاداری کردین کە دوژمن بە تەمای پەلاماردانی بەغدایە... خۆمان و هێزەکانی سنورمان ئامادەکرد... بەڵام کتوپڕ بەیانی 26 ی جیمادی دوەم پەلاماری درنەی دا و بۆ ئێوارە گەیشتە خانەقین...

هێزەکانی ئازەربایجان بە سەرکردایەتی خانی تەورێز لە لای قەڵاچوالانەوە ڕویان کردۆتە کەرکوک... هیوام بە هێزەکانی کورد بو، بەڵام ئەوانیش خەریکی خۆیان و خێزانەکانیان بون، ناتوانن بگەنە لامان و، هیوامان لێ بڕیون..."

ئینجا باسی کەمیی هێزەکانی خۆی و داوای یارمەتی ئەکا و، بۆ ئەوەی بابی عالی بترسێنێ ئەڵێ: "ئەگەر ئێرە بشکێ تا ئەنادۆڵ ڕێگا کراوە ئەبێ". لە سەر ڕەفتاری لەشکرەکەی نادر نوسیویێتی: "دوژمنەکەمان ڕەفتارێکی نواندوە لاسایی هۆلاکۆ و تەیموری کردۆتەوە، خۆی بە یەکێ لەوان دائەنێ.."(10)

هاوزەمان لە گەڵ گەمارۆدانی موسڵ دا هێزەێکی 40 هەزار کەسی تر گەمارۆی شاری بەغدادی دابـو. ئەحمەد پاشای والیی بەغداد، بۆ تەفرەدانی نادر شا وەکو ئەڵێن "ئاگرە سورێ لە من دورێ!" بـەڵێنی دابویـە کە ئەگەر موسڵ بگرێ، ئەویش بەغدادی بە دەستەوە بدا، بەڵام خەڵکی موسڵ بە سەرکردایەتی حسێن پاشـای جەلیلی بەرەنگارییەکی قارەمانانەیان کرد و، شارەکەیان بەدەست نادرەوە نەدا.

–5–

نوسەری "جیهانگوشای نادری" لە رویداوەکانی سالی 1156ک (1743ز) دا کە هێرشی فراوانی نـادر شارەزوری لە گەڵ خۆی راماڵی بو ئەڵێ: "... خالید پاشای حاکمی بابان و شارەزور و سەلیم بەگی ئـامۆزای لە گەڵ مەزن و سەرۆکەکانی کورد واریدی دەرباری خەلافـەت مـەدار" بـون و "بـە نازنـاوی خـانی و ئیالـەت سەربڵند و، گشت ئەو مەرزوبومەی کوردستانی رۆم" کەوتە ناو "حەوزەی ئیتاعەتەوە".(11)

ئەم هەواڵە هەموی راست نیە کوردەکانی ناوچەی بابان بەدەگمەن هاوکارییان لە گەڵ نادر کـردوە. لـە کاتی هێرشەکەی نادردا خالید پاشا میری بابان بوە، کە ئـۆردوی نـادر گەیشـتە کوردسـتان خالیـد پاشـا لـە سەردەشت رێگای پێ گرت.(12) بەڵام هێرشی عەجەم ئەوەندە گەورە و خێرا بو لە توانای هێزێکـی بچـوکی وەکو لەشکری بابان دا نەبو بەری بگرێ. لە ماوەیـەکی کـورت دا ناوچەکـەی گـرت و، کـەرکوک و هـەولێری داگیرکرد و، گەمارۆی موسڵ و بەغدادی دا. خالید پاشا بە خاوخێزان و دەسـوپێوەندەکانیەوە روی کردۆتـە موسڵ. دانەری "ئورجوزە"ی "ملحمە الموصل" نوسیوێتی:

اذ جاء فوج زمر الاکراد
بالمال والعیال والاولاد
فقیل: من هذا؟ فقالوا: "خالد"
حامي قرەچوالان نا المعاند
وسار یبغي امد والعسکرا
وانە منذعر مما جرى
من بعد ان ضر قوي النافکر
وسار یطوي سبیا مع قفر
من بعدە جاءنا "قوچ" وقد
ادخل للموصل فی الدور رقد
من بعد ان ادی شروط الخدمة
فی نادي والینا کثیر النعمة(13)

لەم سەفەرەدا خالید پاشا نەخۆشییەکی گرانی گرت. شێخ صادق، یەکێ لە هاوسـەفەرەکانی، "موناجـات" ێکـی درێژی پڕ سۆزی بە کوردی هۆنیوەتەوە داوا لە خوا ئەکا شیفای خالید پاشا بدات. ئەوەی زانـراوە تـا ئێسـتە ئەمـە یەکەمین شیعرە بە زاراوی بابان هۆنرابێتەوە. خالید پاشا بەم نەخۆشییە لە ئورفا مرد (1156ک/ 1743ز).

وەکو دانەری "ئورجوزە" کە ئەڵێ: قۆچ پاشا و هێزەکەی هاوبەشی بەرگریی موسڵ بـون و، بەشـێ لـە هێزەکانی بابانیش لە ناو شاری بەغداد بون هاوبەشی بەرپەرچدانەوەی هێرشەکانی ئۆردوی نادر بون. کـاتێ تۆپاڵ عوسمانی سەرکردەی ئۆردوی رۆمیش گەیشتە ناوچەکە، وەکو هامەر نوسیوێتی، هێزەکانی کورد دایانە پاڵی. لە ناو میرەکانی بابان دا تەنیا سەلیم بەگی کوڕی بەکر بەگ خۆی لە گەڵ نادر شا سازاندوە و، ئەویش دوای ئەوەی نائومێد بو لە بەرهەڵستی ئۆردوەکەی نادر شا.

لەو سەردەمەدا یەکێ لە پیاوە بە ناوبانگەکانی ناوچەکە شێخ حەسەنی گڵـەزەردە (1677 - 1762ز) بوە. شێخ حەسەن مەلایەکی ناسراو و شـێخی تەریقـەتی قـادری بـوە. ئەسـتێرەوانێکی شـارەزاش بـوە. تـا ئێستاش حسابی گڵەزەردە لە ناو خەڵک دا ماوە.

نادر شا، وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕێتەوە، نامەیەکی بۆ شێخ حەسەن ناردوە داوای لێ ئەکا بچێ بۆ لای و، هەڕەشەی لێ ئەکا کە ئەگەر نەچێ ڕق و توڕەبونی خۆی بە سەردا ئەبارێنێ. بەلام شێخ حەسەن پیری و کەنەفتی خۆی کردوە بە بیانو. وەڵامێکی ئازایانەی داوەتەوە و نەچۆتە سەردانی.(14)

کوردەکانی ناوچەی بابان بە گشتی هاوکاریان لـە گـەڵ نـادر شـا نـەکردوە. بـۆ ئەمـەش دو هـۆی سەرەکی هەبوە: یەکەمیان، هۆی مەزهەبیی. ئەوان شیعە بون و کوردی بابان سـوننە بـون. دوەمیـان، ڕەفتـاری خراپی لەشکرەکەی نادر لە گەڵ دانیشتوانی ناوچەکە. ئەمین زەکی ئەڵێ: "موعامەلەی نادر دەرحـەق بـە کـورد زۆر خراپ بو و کوردەکان ئەیان بوغزاند. حەتتا دائیر بە شەڕی لە گەڵ تۆپاڵ عوسمان پاشادا، بـە لەهجـەی گۆران هەجویەکیان بۆ هەڵبەست بو. سەبەبی ئەم نەفرەتەش زوڵم و خراپەی نادر شا بو... "(15)

–6–

مەزەبی سوننە بنچینەی ئایدیۆلۆجی دامەزران و چەسپین و مانی دەوڵەتی عوسمانی و، مەزەبی شـیعە هی صەفەوی بو. جیاوازیی مەزەب ماوەیەکی درێژ هۆی ناکۆکی خوێناوی ئەم دو وڵاتـەی توشـی کارەسـاتی گەورە کرد بو.

نادر شا، لە سەردەمی حوکمڕانی خۆی دا، هەوڵێکی زۆری دا بۆ نزیک خستنەوەی شیعە و سـوننە لە یەکتری و، تەنانەت لە کاتی تاجگوزاری دا لە دەشتی موغان، یەکێ لە مەرجەکانی بۆ قبوڵ کردنی تـاجی شاهێتی ئێران ئەوە بو کە ئیتر زاناکانی شیعە دەس هەڵبگرن لە جنێودان بە سـوننە و خەلیفـەکانیان. لـە هەمو ئەو گفتوگۆیانەدا کە لە نێوان نوێنەرانی ئێران و تـورک دا ئـەکرا بـۆ ئاشـتی، یـەکێ لـە داواکـانی نوێنەرەکانی نادر ئەوە بو: دەوڵەتی عوسمانی شیعە وەکو مەزەبی پێنجەمی ئیسلام بسەلمێنێ و، لە کەعبـە گۆشەیەک بۆ ئەمان، وەکو مەزەبەکانی تر، تەرخان بکرێ. بابی عالی هەرگیز ئەم داوایەی بۆ نەسەلماندن. پاش ئەوەی نادر نائومێد بو لە گرتنی موسڵ و بەغداد، سەرلەنوێ هەوڵێکی تری دا بۆ نزیـک کردنـەوەی هەردو مەزەب لە یەکتری. داوای لە والیی بەغداد کرد یـەکێ لـە زانـا هەڵکـەوتوەکانی سـوننە بنێـرێ بـۆ پیلەبازی لە گەڵ زاناکانی شیعە. ئەحمەد پاشا، شێخ عەبدوڵای ئال سـویدی نـارد. سـویدی لـەو زەمانـەدا یەکێ لە زانا گەورەکانی سوننە بو.

سویدی کە ئەگاتە لای نادر شا لە حیللە. شا لێی ئەپرسێ: ئـەزانی تۆیـان بـۆچی نـاردوە و، مـن بـە تایبەتی بۆچی تۆم ویستوە؟

شێخ ئەڵێ: نازانم.

شا ئەڵێ: مەملەکەتەکەم دو فیرقەی تێ دایە: ئەفغان و تورکستان لە لایەک و، ئێرانییەکان لە لایەکی تر، هەر لایە "تەکفیر" ی ئەوی تر ئەکا، لە گەڵ ئەوەی کە "تەکفیر" شتێکی ناشیرینە، ویستم ئەوەیان لـە بـەین دا نەهێلم تۆم کردوە بە وەکیلی خۆم و بە شایەت بە سەر ئەوانەوە.(16)

شا فەرمانی دا بە ڕێکخستنی کۆڕەکە. کۆڕێکی گەورە لە ژێر گومـەزی ئارامگـای ئیمـام دا بـە ئامـادە بونی 70 مەلا لە زاناکانی شیعە و سوننەی ئێران و ئەفغانستان و ئەودیو ڕوبار بەسترا. بـۆ تێگەیشـتن لـە جۆری بیرکردنەوەی مەزهەبی و، تێگەیشتن لـە بنچینـەکانی ناکۆکییەکـە لێـرەدا لـە زەمـانی شـێخ عەبـدوڵای سویدییەوە، هەندێ لە وتووێژەکان ئەگێڕمەوە:

"مەلاباشی ڕوی کردە بەحرلعیلم وتی: ئەزانن ئەمە کێیە، دەستی بۆ من ڕاکێشا، ئەمە لە گەورەزاناکانی سوننەیە، شا داوای لە ئەحمەد پاشا کردوە بینێرێ بۆ ئەوەی لە بەینی ئێمەدا حەکەم بێ و، وەکیلی شـا بـێ و، شایەتی ئەوەش بێ کە لە سەری ڕێک ئەکەوین.

یەکەم پرسیاری کردی: ئەو هۆیانەمان بۆ ڕون بکەنەوە کە وای لێ کردون ئێمـە بـە کـافر دابنـێن بـۆ ئەوەی بە بەرچاوی ئەمەوە بەرپەرچی بدەینەوە، بێگومان ئێمە کافر نین، لە کتێبی "جامع الاصول" دا هاتوە کە ئیسلام پێنج مەزەبە و، مەزەبی پێنجەم ئیمامیە، هەروەکو لە کتێبـی "الفقـە الاکبـر" ی ئـەبو حەنیفـەدا وتـراوە: ئەهلی قبلە تەکفیر مەکەن. وە لە کتێیبی "شـرح الهدایـە" دا وتـراوە: ڕاسـتە ئیمامیـە لـە فیرقـەکانی ئیسـلامە. زاناکانی ئێمەش وەها باسی ئێوەیان کردوە، بەڵام توندڕەوە نەزانەکانی ئێوە ئێمەیان بە کافر داناوە، ئەوەش نەزانەکانی ئێمەیان وا لێ کردوە بە هەمان شێوە ڕوبەڕوتان بێتەوە و بە کافرتان دابنێن. ڕاستی‌یەکەشـی نـە ئێمە کافرین و، نە ئێوەش کافرن، با باسی ئەمە بکەین بۆ ئەوەی خراپ لە یەک گەیشتن لە ناوا نەمێنێ.

خواجە هادی وتی: ئەوەی لە سەر ئێوەمان هەیە ئێـوە صـەحابەکان بـە گـومڕا دائـەنێن و تـەکفیریان ئەکەن.

مەلاباشی وتی: صەحابەکان (خ. ر) هەمویان عدولن.

خواجە هادی وتی: ئێوە ئەڵێن "میتعە" حەڵاڵە.

مەلاباشی وەڵامی دایەوە: "میتعە" لای ئێمە حەرامە، تەنیا سەفیهەکانی ئێمە باسی ئەکەن.

بەحرلعیلم هادی خواجە وتی: ئێوە فەزلی عەلی ئەدەن بە سەر ئەبوبەکردا و، ئەڵێن دوای پێغەمبـەر ئـەو خەلیفەی بە حەق بوە.

مەلاباشی وەڵامی دایەوە: باشترین خەڵق لە دوای پێغەمبەر ئەبوبەکری کـوڕی ئـەبو قەحافەیـە، ئینجـا عومەر، ئینجا عوسمان، ئینجا عەلی خوایان لێ ڕازی بێ و، خەلافەتیشیان بەو جۆرە بەڕیز بوە.

بەحرلعیلم لێی پرسی: ئایا ئەمانە لە بنچینەکانی باوەڕتانە؟

مەلاباشی وەڵامی دایەوە: بنچینەکانی باوەڕی ئێمە پێڕەوی بنچینەکانی باوەڕی ئەبولحەسەن ئەلئەشعەری ئەکا.

بەحرلعیلم وتی: مەرجێکم هەیە، زەروریاتی دینیی کە ئیجماعی لە سەرە نـابێ حەڵاڵـەکانی بگـۆڕن بـە حەرام و، حەرامەکان بکەن بە حەڵاڵ.

مەلاباشی وتی: ئەم مەرجەمان قبوڵە.

بەحرولعیلم وتی: مەرجێکی تر، ئەبێ خۆتان لابدەن لەو شـتانەی کـە چـوار ئیمامەکـە ڕێکـن لـە سـەر حورمەت گرتنی.

مەلاباشی ئەمەشی قوبوڵ کرد. ئینجا مەلاباشی ڕوی کـردە بـەحرولعیلم وتـی: ئێمـە هـەمو ئەوانـەمان قوبوڵ کرد کە باستان کرد، ئاخۆ لێرە بە دواوە لە فیرقەکانی ئیسلام دامان ئەنێن؟

بەحرولعیلم ماوەیەک مات بو ئینجا وتی: جنێودان بە دو شێخەکە کفرە.

مەلاباشی وەڵامی دایەوە: جنێودانمان بە هەردو شێخ هەڵگرتوە، مەرجەکانی پێشەوەی ئێوەمان قوبـوڵ کردوە، ئایا لە ریزی فیرقەکانی ئیسلام دا دامان ئەنێن یان هێشتا بە باوەڕی ئێوە ئێمە کافرین؟

بەحرولعیلم دیسان مات بو ئەوەی دوبارە کردەوە کە جنێودان بە هەردو شێخ کفرە.

مەلاباشی وتی: ئەی جنێودانمان هەڵنەگرت؟

موفتی ئەفغان مەلا حەمزە کەوتە دوان: ئەی بەحرولعیلم ئایا ئەوانە پێش ئەم کۆڕە جنێویان بە هـەردو شێخ داوە؟

بەحرولعیلم وەڵامی دایەوە: نەخێر.

مەلا حەمزە وتی: کەواتە بۆچی لە ڕیزی فیرقەکانی ئیسلام دا دایان نەنێین دوای دەربڕینی ئیلتیزام بە جنێونەدان بە هەردو شێخ لە پاشەڕۆژدا. "وعفا الله عما سلف؟"

ئەوسا بەحرولعیلم وتی: بەڵێ ئەوانە موسوڵمانن "لهم ما لنا وعليهم ما علينا".

هەمویان هەڵسان و دەستی یەکتریان گوشی و هەرکەسەیان بە وی تریانی ئەوت برا مەرحەبا."(17)

ئەم ڕێککەوتنە لە لایەن هەمو بەشدارەکانەوە ئیمزا ئەکرێ. نـادر شـا ئەمـە بـە سـەرکەوتنێکی گـەورە دائەنێ بۆ خۆی نوێژی هەینی لە مزگەوتی کوفەدا ئەکەن و، ئەم پەیمانەش ئەخوێننەوە. دوای ئـەوە نـادر شـا گەڕایەوە ئێران و، هێزەکانی لە عێراق کێشایەوە و، کەوتـە هەوڵـدانی ڕێککـەوتنی ئاشـتی لـە گـەڵ دەوڵـەتی عوسمانی.

–7–

نادر چەند جارێ پەیامی بۆ بابی عالی ئەنارد بۆ پێکهاتنی ئاشتی.

بابی عالی ئامادە نەبو داخوازییە دینییەکانی نادر بسەلمێنێ و، شیعەی جەعفەری بە مـەزەبی پێنجـەم بناسێ. نادریش دەستی لەم داوایانە هەڵگرت. سەرەنجام حەسەنعەلی خان بەنوێنەرایـەتی نادرشـا و ئەحمـەد پاشا بە نوێنەرایـەتی سـوڵتان مـەحمود خـانی یەکـەم "عەهدنامـە" یـەکیان مـۆر کـرد (1159ک/ 1746ز). پەیماننامەی زەهاو (1049ک/ 1639ز) کرایـەوە بـە بنچینـە بـۆ دیـاری کردنـی سـنوری هـەردو دەوڵـەت. هەردولا ئەو سنورەیان سـەلماندەوە، بـەم پێیـە هـەمان سـنوری پەیماننامـەی زەهـاو بـوەوە سـنوری نێـوان ئەمارەتەکانی بابان و ئەردەڵان.

–8–

ڕێککەوتنەکە لە هەردو لا پەسەندکرا. بەڵام نادر شا لەو ماوەیەدا کوژرا (1160ک / 1747ز).

سەلیم بە درێژایی خەریکبونی هێزەکانی عێراق بە پەلاماری نادرەوە، بە سـەربەخۆیی کـاری ئـەکرد و، گوێی نەئەدایە فەرمانەکانی والیی بەغدا، ئەم بەشەی کوردستان بە کردەوە لـە دەسـەڵاتی تـورک دابـڕا بـو. ئەحمەد پاشا دەرفەتی ڕێککەوتنی ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەت و، کوژرانی نادرشـای بـە هـەل زانـی حسـاب لەگەڵ سەلیم پاشا تەواو بکا و، ناوچەی بابان بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی.

والیی بە بیانوی ئەوەی سەلیم دەستی لە گەڵ ئێران تێکەڵاو کردەوە لەشکری بـردە سـەری. لەشـکری عوسمانی بە سەرکردایەتی وەزیر ئەحمەد پاشا و بە هاوکاری مورتەزا پاشای والیی کـەرکوک بـەڕێ کـەوت. سەلیم خۆی لە قەڵای سرۆچک و شێربەگی برای لە قەمچوغە دا قایم کرد بو. ئەحمەد پاشا بە ڕێگای حەسـەن تەپە ئینجا تابین دا گەیشتە سەر قەمچوغە و پەلاماریان دا و گرتیان.

ئەحمەد پاشا و هێزەکەی بە ڕێ کەوتن بۆ گێچینە، سوسێ، تەپەڕەش، سەرچنار، تەپەکەل، بێستانسور، لەوێوە بە ناو دەشـتی شـارەزوردا بـەرەو سـرۆچک. لـە سـرۆچک سـەلیم پاشـایان گـەمارۆ دا. ئاووهـەوای شارەزور لە هاوین دا ناسازە. نەخۆشی مەلاریای تێ دا بڵاوە. زۆری لەشـکر توشـی لـەرزوتا بـون. ئەحمـەد پاشاش نەخۆش کەوت.

سەرچاوە ڕەسمییەکانی ئەحمەد پاشا ئەڵێن: سەلیم پاشا بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی کوڕەکەی بە بارمتـە نارد و، هەندێکی تریش ئەڵێن دایکی لای پاشا کردۆتە تکاکار. بەڵام پێ ناچێ ئەو هەواڵانە ڕاسـت بـن. ئـەم قسانەیان کردۆتە بەهانەی گەڕانەوەی هێزەکەی والی بە سەرنەکەوتویی.

نەخۆشی هێزەکە و ئەحمەد پاشای شپرزە کرد. لەوێوە بـە پەلـە گەڕانـەوە سـەرای سـەید صـادق، کـە پاشاکانی بابان بو ڕاو و شکار دروستیان کرد بو. ئەحمەد پاشا لە سەید صادقەوە بۆ بێستانسـور و ئینجـا گوێز قەڵا. والی کەوتە لابردن و دانانی حاکمەکانی ناوچەکە: سلێمانی کوری خالید پاشا بۆ بابان و، عوسمان پاشای بۆ کۆیە و، قۆچ پاشای بۆ هەولێر و، محەمەد بەگی بۆ قەرەداخ و، عەبدوڵڵا بەگی بۆ درنە دانا. سلێمان لە بنەماڵەی بابان و عوسمان و قۆچ لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران و عەبدوڵلا لە بنەماڵەی میرەکـانی باجـەلان، واتە لە 3 بنەماڵەی جیاواز بون.

والی بە نەخۆشی گەڕایەوە بۆ زادەشت و عەباسان. بە ڕێگای زەنگاباد و قەرەتەپە و نارین دا گەیشتە دەلی عەباس. والی، پاش نزیکەی 30 ساڵ حوکمڕانی 4 ساڵی لە بەصرا و، 24 سـاڵی لـە بەغـداد، لـە دەلـی عەباس مرد وجەنازەکەیان بردەوە بۆ بەغداد (1160ک /1747ز).(18)

-9-

دوای مردنی ئەحمەد پاشا بـابی عـالی ئەیویسـت دەسـەڵاتی ناوەنـدی لـە بەغـداد دامەزرێنێتـەوە. دو والی‌یان یەک لە دوای یەک دانا توشی شەڕ و بەربەرەکانی بون لە گەڵ یەنیچەری. کوێخاکانی ئەحمەد پاشـا، لە ناو ئەوانەدا سلێمان پاشا، خۆی بە شایستەی وەزارەت دائەنا. خەریکی پیلانگێران بون دژی والی‌یەکانی لە ئەستەمۆڵەوە دائەنران. سلێمان پاشا کۆیلەیەکی ئازادکراوی ئەحمەد پاشا بو. هـەروەها مێـردی عادلـە خـانمی کچی بو. لەو کاتەدا ولایەتی بەصرای پێ سپێردرا بو. کێشەی ململانێی دەسەڵات دو ساڵ زیاتری خایاند تـا سەرەنجام بە قازانجی سلێمان پاشا بە لادا کەوت. بابی عالی فەرمانی وەزارەتی بەغدادی بۆ دەرکرد.

ئەگەرچی ئەحمەد پاشا، پێش ئەوەی بمرێ، سەلیم پاشای لە میرایەتی بابان خست بو، سـلێمان پاشـای کوڕی خالید پاشای لە جێگا دانا بو، بەڵام سەلیم کـەڵکی لـە بۆشـایی دەسـەڵاتی بەغـداد وەرگرتبـو، هـەر لـە کوردستان مابوەوە لە ململانێ دا بو لە گەڵ سلێمان. وەزیری تازەی بەغداد سەر لە نوێ سـەلیمی دانایـەوە بـە میری بابان (1163ک/ 1749ز). سلێمان پاشا بە خۆشی ملی نەدا بەرەنگاریی کرد. بەڵام شـکاو کشـایەوە بۆ ئێران. بـە یارمـەتی والـی ئـەردەڵان جـارێکی تـر هێرشـی هێنایـەوە سـەر سـەلیم، دیسـان سـەرکەوتو نەبو.(19)

-10-

نوسەری "دوحە" نوسیوێتی: "هەڵسوکەوتی سەلیم پاشا لە زەمانی نادر شـاوە جێگـەی گومـان بـو، لـە ئێرانی‌یـەکان نزیـک ئەکەوتـەوە و، لـە گـەڵیان ڕێـک ئەکـەوت، لـە وەزیـر یـاخی ئـەبو و هەڵئەگەرایـەوە و، گوێڕایەڵیی فەرمانەکانی نەئەکرد. لەو ماوەیەی دواییش دا لە گەڵ حاکمی کۆیە عوسمان پاشا پێک هات بو و، جیابونەوە و سەربەخۆیی ڕاگەیاندبو، هەردوکیان کـەوت بونـە گـەڕان و سـوڕان بـە ناوچـەی کوردەکـان دا، بەرەبەرە دەستیان بە سەردا ئەگرت. ئیتر وەزیر نەیئەتوانی لێیان بێـدەنگ بـێ، لەشـکری کـردە سـەریان و، خۆی سەرکردایەتی لەشکرەکەی کرد"(20)

والی لە مانگی شەعبانی 1164 ک (1750ز) دا لەشکری کێشایە سەر سەلیم پاشا. والی گەیشتە دەلی عەباس، نارین، قەرەتەپە، گۆکتەپە، چیمەن، ئەسکی کفری، توزخورماتو. کوردەکان بەرگەیان نەگرت و شکان.

سەلیم پاشا بە تێشکاوی هەڵات بۆ ئێران. پاشای درنە و باجەڵانیش ڕایکرد بۆ ئێران. عوسمان پاشـا و قۆچ پاشا لە بەرپەرچدانەوەی هێرشی لە شکری ئێران دا، شەڕی زۆریان لە گەڵ ئێران کـرد بـو، نـەیانوێرا پەنا بۆ ئێران بەن. عوسمان پاشا لە کۆیە نەیئەتوانی بەرەنگاریی بکا، هێزەکـانی خـۆی سـازدا و کشـایەوە شاخی ئاوەگرد لەوێ دامەزرا. قۆچ پاشای برایشی لە قەڵای هەولێر دامەزرا.

وەزیر لە نزیک کەرکوک چـاودێری ئـەکردن. هێزێکـی نـاردە سـەر ئـاوەگرد. قـەڵا و سـەنگەرەکانی گەمارۆدان. ڕێگاکانی لێ گرتن و، ئاوی خواردنەوەی لێ بڕین ئینجا هێرشێکی قورسیان کردنە سـەر. قـەڵا و سەنگەرەکانیان هەڵتەکاندن و گرتیان. "ئەگەر چی ئازایەتی و بەرەنگاری‌یەکی بێ وێنەیان نواند" بەڵام وەکـو نوسەری "دوحە" ئەڵێ: سەرەنجام شکان و خەڵکێکی زۆریان لێ کوژرا و، پاش ماوەکەشیا ڕاونـان. عوسـمان پاشا و براکانی: ئیبراهیم بەگ و سلێمان بەگ و، کوڕەکەی: حەسەن بەگ بەدیل گیران. کەلوپەل و ئازوقـە و تفاقەکانیان کەوتە دەس تورک.

وەزیر خۆیشی لە کەرکوکەوە بە ڕێگای گۆک تەپە، ئاڵتون کـۆپری، بوسـتان (بێسـتانە)، دەربەنـد (ی گۆمەسپان) دا چوە سەر هەولێر. نامەیەکی بۆ مەلا و گەورە پیاوەکـانی هـەولێر نوسـی قـۆچ پاشـای حـاکمی هەولێری تەسلیم بکەن. بەقسەیان نەکرد. لە 16 ی شەوال دا تـورک هێرشـیان کـردە سـەری. لـە هـەمو لاوە گەمارۆیان دا. پاش 9 ڕۆژ قەڵای هەولێریان گرت. قۆچ پاشا و لایەنگرەکانی و عوسمان پاشـا و ئیبـراهیم و سلێمانی برای و حەسەن بەگی کوڕی لە ڕۆژی جەژنی قوربان دا بە فەرمانی وەزیر لـە گـەردنیان درا و کەللـە سەرەکانیان ناردن بۆ ئەستەموڵ. سلێمان پاشای ئامۆزای سەلیم پاشا جێگیر بو.(21)

–11–

ململانێی دەسەڵات لە سەر تـاج و تـەختی ئێـران هێشـتا بـە لادا نەکـەوت بـو. کـەریم خـانی زەنـد، عەلیمرادخانی بەختیاری، محەمـەد حەسـەنخانی قاجـار، ئازادخـانی ئـەفغانی... هەریەکـەیان لـە لایـەک و بـە جۆرێک خـەریکی چەسـپاندنی دەسـەڵاتی خـۆی بـو و، هـەوڵی شـاهێتی‌یان ئـەدا. ئازادخـان یـەکێ بـو لـە سەرکردەکانی نادر شا. لە گەڵ میرەکانی بابان دا تێکەڵاو بو. یەکێ لە ژنەکانی کچی خالید پاشای بابان بـو. هەر بەو بۆنەیەوە ماوەیەک ئازادخان کە شکا و، خۆی لە کەریخانی زەند شاردەوە، لە شارەزور خۆی حەشـار دابو.(22)

سەلیم پاشا دوای تێشکانی لە بـەردەم ئـۆردوی بەغـدادا ماوەیـەک لـە سـنورەکانی ئێـران دا مایـەوە. حەسەنعەلی خانی والی‌ی ئەردەڵان لەو کاتەدا بە لەشکرکێشی‌یەوە خەریک بو. ماوەیەک خەریکی شەڕ بـو لـە گەڵ ئیمامقولی خانی زەنگنە کە کرماشانی گرت بو، دوای شکاندنی ئیمامقولی چو بۆ یارمەتیدانی میهر عـەلی خانی تکەلوی حاکمی هەمەدان کە لە لایەن کەریم خـانی زەنـدەوە گـەمارۆ درا بـو. کـەریم خـان و هێزەکـەی دەسیان لە گەمارۆ هەڵگرت و گەڕانەوە ناوچەکەی خۆیان لە پەری و کـەمازان لـە مەلایـەر. بـەڵام حەسـەنعەلی خان لە کۆڵیان نەبوەوە لەشکری کوردستانی بردە سـەریان. کـەریم خـان ڕوبـەڕویان نـەبوەوە. خێزانـەکانی ناردە پەنایەکی ئەمین و خۆی کەوتە شەڕی پارتیزانی لە گەڵیان. حەسەنعەلی 45 ڕۆژ مایـەوە هیچـی بـەهیچ نەکرد، بەڵکو چەندین جار هێرشی ناکاوی ئەکرایە سەر و خەڵکی لێ ئەکوژرا و وڵاخ و کەلوپەلی لێ بە تاڵان ئەبرا. لەم ماوەیەدا حەسەنعەلی بیستی، کە سەلیم پاشای بابان بـەهێزێکی گـەورەوە بـە هاوکـاری هەنـدێ لـە گەورە و ڕیش سپی‌یەکانی ناوچەی ئەردەڵان، بە تایەتی محەمەد عەلی سوڵتانی حاکمی بانە و هـەورامان، کـە ماوەیەک لەوەوبەر، حەسەنعەلی چاوی دەرهێنا بو، کەوتۆتە ڕێ بـۆ گرتنـی سـنە. حەسـەنعەلی خـان وازی لـە ڕاونانی کەریم خان هێنا و بە پەلە گەڕایەوە کوردستان. لە نزیک سنە لەشکرەکانی حەسەنعەلی خان و سـەلیم پاشا دایان بە یەک دا. حەسەن عەلی شکا و بە تێشکاوی هەڵات. سەلیم پاشا چوە ناو سنەوە.(23)

وەکو سەرچاوەکانی ئەردەڵان ئەگێڕنـەوە حەسـەنعەلی پـەنای بـۆ ئازادخـانی ئـەفغانی بـردوە. بـەڵام ئازادخان بەرامبەر چەردەیەک پارەی زۆر کە لە سەلیم پاشای وەرگرتوە، حەسەنعەلی خانی بـەگیراوی تەسـلیم پاشای بابان کردوە. ئەویش دوای 6 مانـگ گیـراوی کوشـتویەتی (1164ک / 1750ز). بنەماڵـەی والـی‌ی ئەردەڵان لە سەرەتاوە لە گەڵ کەریمخان ناکۆک بون. محەمەد حەسەن خانی قاجار، یـەکێ بـو لەوانـەی داوای

تاج و تەختی ئێرانی ئەکرد و، گەورەترین مێملی کەریمخان بو. خەسرەو خانی ئەردەلان، بەیارمەتی محەمەد خانی قاجار، سەلیم پاشا، پاش ئەوەی چەند ساڵێ حوکمڕانی کرد، لە ئەردەلان دەرکرد (1170ک/ 1756ز).(24)

–12–

سەلیم پاشا لە ناوچەی بابان هەڵکەنرا بو، سلێمان پاشای بابان لە قەلاچوالان دا جێگیر بوبو. لە ئەردەلانیش دا هەڵکەنرابو، خەسرەوخان حوکمی گرتبوە دەست. سەلیم جێیەکی بەدەستەوە نەمابو. والی بەغداد، سلێمان پاشا، بە قسەی خۆش سەلیمی هەڵفریواند بچێ بۆ بەغداد. بۆ زیاتر دڵنیاکردنی عادلە خانمیش دەسەسرێکی ئاوریشمی بە دیاری بۆ نارد. عادلە خانمی کچی ئەحمەد پاشا، کە هاوسەری والی بو، ڕقی لە سەلیم بو. ڕەنگە هەر هی ئەوە بوبێ کە باوکی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر سەلیم نەخۆش کەوت و لە ڕێگا مرد. عادلە خانم دەستی بەسەر مێردەکەی دا ئەڕۆیشت. والی هان دا بۆ کوشتنی. والی سەلیم پاشای کوشت (1171ک/ 1757ز).(25)

سەلیم پاشا کە ماوەیەکی درێژ هەوڵی دا هاوسەنگیی لە نێوان ڕۆم و عەجەم دا ڕابگرێ و، کەڵک لە ناکۆکی هەردولا وەربگرێ بۆ چەسپاندنی دەسەلاتێکی سەربەخۆ، سەرەنجام چارەنوسی ئەمیش، وەکو هی باوکی، لە زیندانێکی بەغداد بە هەڵواسین تەواو بو.

پەراوێزەکان

1. مهدوی: 152.
2. مهدوی: 153.
3. مهدوی: 155.
4. مهدوی: 152 - 155. پورگشتال: 3177/4 و3187. امین زکی: "کورد..." 203.
5. پورگشتال: 3187/4.
6. العزاوی: 235/5. امین زکی: "کورد" 204.
7. پورگشتال: 1391. امین زکی: "کورد" 205.
8. مهدوی: 162 - 164. پورگشتال: 3218/4.
9. مهدوی: 169.
10. العزاوی: 5/ 235.
11. مهدی خان: 384.
12. امین زکی: "تاریخ السلیمانیه.." 73.
13. الموصلی: 10.
14. چەند سەرچاوەیەکی نـوێ باسـی ئـەم دو نامەیـە ئەکـەن لەوانـە: ئـەمین زەکـی بـەگ ئیشـارەت بـۆ "دەفتەرەکەی حسێن نازم" ئەکا. هەروەها شێخ محەمەدی خاڵ لە کتێبەکەی دا: "الشیخ معروف النـودهی البرزنجی" و، مەلا کەریمی مودەرِیس لە "علماؤنا فی خدمه العلم والدین". بەڵام لە سەرچاوە کۆنـەکان دا باسی بەرچاو ناکەوێ. ئەمەش هەردو نامەکەیە کە لە "خاڵ" وەرگیراوە:

نامەکەی نادر شا:

بسم الله الرحمن الرحیم

مني الی الحبر النبیل، والشریف الغطریف الاصیل، ذي المآثر والمناقب والمـنن، السـید حسـن، نسـمات التسلیمات، ونفحات التحیات،

وبعد: فان اجل مطالبي واول مأربي ترویج مذهب جدکم جعفر الصادق رضي الله عنه الامام الهمام، منبـع العلوم والحقائق، وان حبي لاجدادکم الاماجد لمعلوم، وان مجیئکم الینا لزم اشد اللـزوم، فبوصـول امـري الیکم ائتنا لنتبرک بکم وبمن لدیکم، والا فستنزل نار غضبي علیکم والسلام.

وەڵامەکەی شێخ حسەن:

"الحمد الله رب العالمین، والعاقبه للمتقین، ولا عدوان الا علی الظالمین، والصلاة والسلام علی سیدنا محمـد وعلی اله واصحابه اجمعین.

وبعد فقد اخذت کتابکم، اما دعوی حب اجدادي، فلا اعلم اهذا الحب مشوب ببغض الاصحاب ام لا؟ فـان کان مشوبا ببغضهم فلا ینفعک یوم الحساب، بل یکون سببا للحساب والعذاب!

واما قولکم: ان قصدی ترویج مذهب جعفر الصادق رضي اللـه عنـه فهـو، وان کـان مـن اجـل التـابعین، واکمـل المجتهدین، لکن لانقراض اصحابه ماصار مذهبه مدونا، ولو علمنا تدوینه لاتبعناه لکوننـا مـن ذریتـه، وامـا انـا مکاسف الحال علیل البال، لاأقدر علی المجئ. لکن اوصیک بوصایا ان عملت بهـا فنجـوت، منهـا: ان لا تحـارب مع السلاطین العثمانیه، اذ قد اطلع اهل الکشف علی بقائهم الی اقرب قیام الساعه ممتـازین بخصـائص لا توجـد فی غیرهم. ومنها ان ما اضمرت من تخریب الموصل والحرب مع اهلها، فلا تفعله، لان ذلک سببا لهلاک جندک.

ومنها ان تجعل فی التوبة والاستغفار قبل ان یفاجئک الحمام والبوار، فان بعض من اقاربـک اراد قتلـک، والسلام علی من اتبع الهدی.". الخال: "الشیخ معروف.." 75-76.

15. امین زکی: "کورد.." 207.

بەشێ لە لەشـکرەکەی نـادر شـا کـورد بـون، بەتایبـەتی لـە کوردەکـانی خوراسـان بـون. هەنـدێ لـە سەرکردەکانی لەشکرەکەشی کورد بوە.

شەڕی نادر لە گەڵ عوسمان تۆپاڵ کراوە بە داستانێکی هۆنراوەیی بە زاراوی هەورامی لـە ژێـر نـاوی "نادر و تۆپاڵ" دا. ئەم داستانە لایـەنگری عوسـمانی و دژی نـادرە، بـەڵام لـە هـەمان کـات دا "میـرزا ئەلماس خانی کەنولەیی" کە سەرهەنگ بوە لە هێزەکەی نادر شادا شەڕەکانی نادری بە ستایشـەوە بـە هەڵبەست لە "نادرنامە" دا بەزاراوی گۆران هۆنیوەتەوە.

16. الکرکوکلی: 54.

17. الکرکوکلی: 55 - 57.

18. الکرکوکلی: 93 - 094 العزاوی: 5 /279 - 281. امین زکی: "تاریخی سلیمانی.." 73 - 74.

عبدالله الشاوی هەواڵنامەی ئەم سـەرکەوتنەی بـۆ خـەڵکی بەغـداد نوسـی. عبـدالرحمن السـویدی بـەم بۆنەوەیە قەصیدەیەکی داناوە لە "حدیقه الزوراء" دا نوسراوە.

19. العزاوی: 6 /19 و 22.

20. الکرکوکلی: 117.

21. الکرکوکلی: 116 - 118. العزاوی: 6 /24 - 27. امین زکی: "تاریخی سلێمانی.." 74 - 75.

بەم بۆنەیەوە عبدالرحمن السویدی و عبدالله السویدی سەرو قەصیدەیان داناوە، لە "حدیقـه الـزوراء" دا نوسراون.

22. ورهرام: 50.

23. گلستانە: 165 - 167.

24. مستورە: 10.

25. لۆنگریک: 203 و 215.

5. پێنج براو 37 ساڵ براکوژی!

-1-

پەیمانی ئاشتی رۆم و عەجەم لە هەردولاوە پەسەند کرا (1159ک/ 1746ز). بەڵام نـادر شـا پـێ ڕانەگەیشت کەڵکی لێ وەربگرێ کوژرا (1160ک/ 1747ز). ئەحمەد پاشای وەزیر ئەمەی بە هـەل زانـی سەلیم پاشا لێ بخات و، مـوڵکی بابـان بهێنێتـەوە ژێـر ڕکێفـی دەسـەڵاتـی بەغـداد. لەشـکرێکی گـەورەی کۆکردەوە. میرەکانی بابان و کۆیە و باجەڵان و هێزەکانیان بەشداری ئـەم لەشکرکێشـیە بـون. وەزیـر ئەیویست سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشا لە جێگای سەلیم دابنـێ. لـە سـاڵانی شـەڕی ڕۆم و عەجـەم دا خالید پاشا بە دڵسۆزی مابوەوە بۆ عوسمانی، بەڵام سەلیم لە گەڵ ئێرانیـیـەکان دەسـتی تێکـەڵاو کردبـو. خالید پاشا لە ئورفا مردبو. چەند کوڕێکی لە دوا بە جێ مابون لە وانە: سلێمان، ئەحمەد، محەمەد، مەحمود، عومەر.

لەشکرکێشییەکە بە هۆی نەخۆش کـەوتنی زۆری سـپا و سـەرکردەکەیانـەوە بـە تـەواوی بـە ئامـانج نەگەیشت. ئەگەرچی ئەحمەد پاشا سلێمانی بە پلەی پاشا بـە میـری بابـان دانـا (1160ک/ 1747ز) بـەڵام سەلیمی بۆ نەگیرا. سەلیم لە ناوچەکەدا مایەوە.(1)

مردنی ئەحمەد پاشا و پەشێوانی هەلومەرجی بەغداد تا وەزارەت بە سلێمان پاشای (ئەبو لەیلە) گەیشت وای کرد بو سلێمان بە تەواوی جێگیر نەبێ. سەلیم لە ناوچەکەدا مابوەوە. پێ ئەچێ دەسەڵاتیشی بوبێ. ئەبو لەیلە سەلیمی دانایەوە بە میری بابان و، سلێمان هەڵات بۆ ئەردەڵان (1164). سلێمان گیروگرفتی گەورەی بۆ سەلیم و بۆ وەزیر دروست کردبـو. وەزیـر سـەلیمی لابـردەوە و، لەشکرکێشـیـیەکی گـەورەی کـردە سـەری. سلێمانی دانایەوە.

سلێمان یەکێ لە میرە لێهاتوەکانی بابان بو. لە ماوەیەکی کورت دا خۆی جێگیرکرد. سنوری دەسەڵاتی گەیشتبوە کۆیە، هەریر، هەولێر، بەدرە، جەسسان، مەندەلی، زەنگاباد، قەرەحەسـەن، ئـاڵتون کـۆپری، هـەروەها سنە.

–2–

سلێمان پاشای بابان بایەخێکی زۆری دابو بەمزگەوت و مەدرەسە و کتێبخانە. لە سەر دەمی ئەم دا مەدرەسەکانی قەڵاچوالان پڕبون لە مەلای گەورە و قوتابی و فەقێ. لەو وەقفنامەیـەدا کـە سـاڵی 1174ک (1760ز) نوسیوێتی ئەڵێ "وبعد فقد وقفت جميـع عقـاراتي مـن البسـاتين والرحـى والخانـات والاراضـى والقنوات والدكاكين والتيمارات التـى تملكـت بالشـراء والاحيـاء والاحـداث فـى شـهرزور وتوابعـه و فـى كويسنجق ولواحقه وفى اربيل ومضافاته وفى كركوك ومـا يليـه وفـى مريـوان وقـراه، علـى مـدارس قلعـه چوالان ومدرسيه وطلابه وجوامعه والجسر فيه وفى شهرزور، وعلى الايتام المتعلمـين بقلعـه چـوالان وعلـى المعتكفين فى شهر اخر رمضان والايام المعدودات وعلى دار الضيافه والوعاظ والمترجمين والمصـنفين فيهـا؛ وعلى مدرسه گولعنبر ومدرسيه وطلابه وجامعه وعلى مدارس وطلاب ومدرسـى قصـبه كـوى؛ وعلـى مدرسـه اربيل ومدرسيه؛ وعلى المدرستين اللتين بنيناهما بكركوك؛ وعلى الطـلاب والمدرسـين بالتفضـيل كتـب فـى الحجج على حده"

وەکو شێخ محەمەدی خاڵ نوسیوێتی ژمارەیەکی زۆر لە زانا دینیـیە ناسراوەکانی ئـەو سـەردەمە، ئـەم "وەقفنامە" یەیان مۆرکردوە. (2)

ئەم وەقفنامەیە جگە لەوەی سنوری دەسەڵات و نفوزی سـلێمان پیشـان ئـەدا نیشـانەی بایـەخ دانێکـی گەورەیە بە خوێندن خوێندەواری.

وەکو تۆمارەکەی ڕیچ باس ئەکا: سلێمان پاشا لە زەنگابادیش دا مزگەوت و حـەمام و خـانی دروسـت کردوە. کاتی خۆی دروست کردنی حەمامیش بە "کاری خێر" دانراوە.

–3–

سلێمان پاشا بایەخێکی زۆری بـە پیشـە و پیشەسـازی داوە. مێژونوسـەکانی تـورک ئـەڵـێن: کـە لـە قەڵاچوالان کشاوەتەوە لە گەڵ خۆی پیشەکارەکانی بردوە بۆ ناوچەی سنە، کە ماوەیەک مەڵبەندی حـوکمڕانی ئەم بوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش ئەڵێن: کە سنەی بـەجێ هێشـتوە هەنـدێ لـە پیشـەکار و بازرگانـەکانی ئەوێی لە گەڵ خۆی بردوە بۆ شارەزور.

یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە. بێگومان باروت کەرەستەیەکی گرنگی شەڕ بوە. پێ ئەچێ لەو سەردەمەدا لە ناو مەلاکان دا مشتومڕ هەبوبێ سـەبارەت بە "پاکیی" و"گڵاویی" ماددەکانی دروستکردنی باروت. بۆ بەلاداخستنی ئەم کێشەیە سلێمان پاشا مەسـەلەکەی بەرەو ڕوی یەکێ لە زاناکانی ئەو سەردەمە کردۆتەوە. سەید عەبدوللەتیفی بەرزنجی، زانای دینیـی وشـاعیر و نوسەر، بەمجۆرە کێشەکەی یەکالا کردۆتەوە:

"كثر التردد والتشاجر في حجر البارود اهو طاهر او نجس؟

وغالب ما يشاهد فيه انه يتكون فى المزابل ونحو مرج الاغنام بعد كنسها، فاشار لنا الـوالي اي سـليمان پاشا الكردى، بتحقيق الجواب ولم نراه فى كتاب فبادرت للامتثال والله اعلم بحقيقه الحال..."

بەمجۆرە کۆتایی بە فتواکەی دێنێ:

"ولنا وجه ان الاستحالة تطهر الاعيان النجسة فعلى هذا يكون طاهر العين وان تحقـق تولـده مـن عـين النجاسة نظير النوشادر... على اننا قلنا بالوجه القائل بطهارة الـدخان مـن النجاسـة او بـأن الاسـتحالة تطهـر الاعيان النجسة" (3)

-4-

سلێمان پاشای وەزیر مرد (1175ک/ 1761ز). کوێخاکانی هەریەکەیان خۆی بە شایستەی وەزارەت ئەزانی و، هەمویان داوایان کرد کە دەوڵەت یەکێکیان دابنێ. لە ناو ئەوانەدا عەلی پاشا دانرا بە وەزیـر. عـەلی پاشا گێچەڵی بە سلێمان پاشای بابان ئەکرد.

سلێمان پاشای ئەبو لەیلە کاتی خۆی سلێمان پاشای بابانی لە هەندێ باج بەخشی بو. بۆ ئـەوەی ئـەو دەرامەتە تەرخان بکا بۆ سازدانی لەشکر و ژیاندن و چەکدار کردنیـان. عـەلی پاشـای تـازە وەزیـر، سـلێمان پاشای هەڵپێچا بۆ بژاردنی باجی کەڵەکە بوی دوانزە ساڵی ڕابـردو. چەنـدی هـەوڵی دا لـە وەزیـری تـازەی بگەیەنێ کە وەزیری کۆچکردو، کاتی خۆی، لەم باجە بەخشیوێتی، کەڵکی نەبو.(4)

عەلی پاشا لەشکرێکی گەورەی بۆ سەر سلێمان سازدا. سلێمان کە بەمەی زانی ئەویش لە قەڵاچوالانەوە بە ڕێ کەوت و، هێزەکانی خۆی کۆ کردەوە. پێنج شەش هەزار سوارە و، حەوت تا هەشت هەزار پیـادەی کـۆ کردەوە. تۆپ و کەرەستەی تەواوی جەنگیی ئامادە کرد، لە جەبەل حەمرین دامـەزرا و لـە دامێنـی هـەردەکانی "صقال توتان" سەنگەری لێ دا. ڕێگای هاتوچۆی بڕی.

لەشکری وەزیر گەیشتە دەلی عەباس، لەشکری بابان خۆی پێ نەگیرا بە چەمی نـارین دا بـەرەو دواوە کشایەوە. وەزیر کەوتە دویان. هێزی بابان چوە کفری لە نێوان کفری و دوانزە ئیمـام دا لـە شـوێنێک دا بـە ناوی "کۆشکی زەنگی" هەردو لەشکر لێکیـان دا. لەشـکری بابـان شـکا. زۆری گیـرا و کـوژرا. سـلێمان بـە زەحمەت خۆی دەرباز کرد. بارگە و بنە و خێوەت و تۆپەکانی کەوتە دەست لەشکری مەمالیکی ڕۆم.

لەم لەشکرکێشی‌یەدا ئەحمەد بەگی برای سلێمان پاشا هاوڕێی سەفەری وەزیر و میوانـداری هێزەکـەی بو. وەزیر "خەلعەت" ی میرایەتی کردە بەر ئەحمەد و بە پلەی پاشا لە جێگای سلێمانی برای داینا (1176ک/ 1762ز).(5)

-5-

وەکو نوسەری "تاریخ زندیە" لە ڕوداوەکانی ساڵی 1173 دا نوسیوێتی ئەڵێ: "سلێمان پاشـا، پاشـای کوردستانی بابانیش بەندایەتی ڕاگەیاند و، دڵسۆزیی و نۆکەرایەتی و فەرمانبەیی خۆی دەربڕی."(6)

سلێمان هەڵات بۆ ئێران. والی ئەردەڵان کاتی خۆی بە یارمەتی حەسەنعەلیخانی قاجار گەڕابوەوە سنە. حەسەنعەلیخان یەکێ بو لە دوژمنە سەرسەختەکانی کەریمخان.

وەزیری بەغدا لەشکری سازدابو بۆ شەڕی ئێلی کەعب. هێزی بابانی بە سەرکردایەتی ئەحمەد پاشا لـە گەڵ خۆی بردبو. محەمەد پاشای بە هێزێکی کەمەوە لە قەڵاچوالان دانـا بـو. سـلێمان ئەمـەی بـە هـەل زانـی پەلاماری قەڵاچوالانی دا گرتیەوە. بەڵام وەزیر کـە شـەڕی کـەعبی تـەواو کـرد ڕێگـای بـە ئەحمـەد پاشـا دا بگەڕێتەوە بۆ قەڵاچوالان. هێزێکی گەورەشی بۆ یارمەتیدانی لە گەڵ نارد. سلێمان خۆی پێ نەگیرا. زستانێکی سەخت بو. قەڵاچوالانی بە جێ هێشت بەڵام لە گەڵ خۆی هەمو وەستا و سنعەتکارەکانی برد بۆ سنە.(7)

-6-

مێمڵەکانی عەلی پاشا خەریکی پیلانگێڕان بون بۆ لە ناوبردنی. عەلی پاشـا کـوژرا. عومـەر پاشـا، کـە یەکێکی تر بو لە کوێخاکانی سلێمان پاشای ئەبولەیلە، لە جێگای ئەو بو بـە وەزیـر. عومـەر پاشـا حـەزی لـە چارەی ئەحمەد پاشا نەئەکرد. دۆستایەتی کـۆنی لـە گـەڵ سـلێمان پاشـا هـەبو ئەحمـەد پاشـای لـێ خسـت، "خەلعەت" ی بۆ سلێمان نارد بۆ سنە.

ئەحمەد بەرەنگاریی نەکرد بەڵام دەستوپێوەندەکانی بردە ئامێدی خۆی چـوە موسـڵ لـە وێ دانیشـت. عومەر پاشا ئەحمەدی بردە بەغداد لەوێ داینا.(8)

-7-

هەندێ لەنوسەرانی ئەو سەردەمە بە ستایشێکی زۆرەوە باسی سلێمان پاشایان کردوە.

نوسەری "دوحە" نوسیوێتی: "... لەو پیاوە صـالحانە بـو کـە تـەقوای یـەزدانیان کردبـو بـە شـیعاری خۆیان و، لەو گوێڕایەڵانە بو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێ بەجێ کردبو "واطیعوا الله والرسـول واولـی الامـر منکم". حاکمی ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریر و هەولێر و کۆیری و قەرەحەسەن و زەنگابـاد و جەسسـان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بەجۆرێ بەڕێوە ئەبرد کە خوا و پێغەممەر و دەوڵەتی بـەرزی لـێ ڕازی بون. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێ بکا یا بەربەرەکانی بکا یا لێی یاخی ببێ...

بەڵام لە ماوەی دوایی دا کەوتە کۆکردنەوە ی ڕەسم و باج لەو ناوچانەدا و، وا ڕەفتاری ئەکرد کە وەکو ملکی خۆی بن. بەم جۆرە سامان و داراییەکی زۆری کۆکردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لە دەوڵـەت و هەندێ کەسیشی لێ کۆبوەوە.."(9)

نوسەرێکی تریش نوسیوێتی: "خۆی موتەدەیین و، بەمەزەب شافیعی بو. خۆی لە کـەموکوڕی لائـەدا و زاهید و خاوەن صەڵاح بو."(10)

ڕاستی‌یەکەی ئەوە بو، وەکو پێشتر باس کرا، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکرد.

-8-

سلێمان پاشا لە سنەوە تا کەرکوکی لە بەردەست دا بو. بەڵام تەنیا یەک ساڵ وەها مایەوە. لـە کاتێـک دا لە ماڵەکەی خۆی دا لە قەڵاچوالان لە ناوجێگادا نوست بو فەقێ ئیبراهیم بە خەنجەر کوشتی.

مەلا عەبدوڵڵای بێتوشی، ئەم ڕوداوەی بە چەند دێڕێ لە پەراوێزی یـەکێ لـە کتێبـەکانی دا بـەم جـۆرە تۆماری کردوە:

"مێژوی مردنی سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشا:

شەوی هەینی مانگی زیلحیجەی 1178 لە ماڵەکەی خۆی دا کـوژرا. کابرایـەکی خـەڵکـی شـارۆچکەی کۆیە ناوی فەقێ ئیبراهیم بو بە شەو چوە ناو حەرەمەکەیەوە خەنجەرێکی لێ دا لە کاتێک دا لە سەر جێگاکەی نوست بو. بەو خەنجەرە پاش چەند ڕۆژێکی کەم مرد. خوای گەورە ڕەحمی پێ بکا"(11)

سلێمان پاشا لە قەڵاچوالان بە خاک سپێردرا و، لە سەر کێلی گۆڕەکەیان نوسی بو:

مفسدی نیمە شبی با خنجر

جوهر جسم گرامیش بسمید (12)

ئێستا شوێنەواری گۆڕ و کێلەکەی نەماوە.

لە سەر هۆی کوژرانی سلێمان پاشا قسەی جۆرا وجۆر هەیە:

- نیبـور، کەسـاڵانی (1765 - 1766) هاتۆتـە عیـراق، هـەواڵی کـوژرانی سـلێمان پاشـا و باسـی قەڵاچوالان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

"ژمارەیەکی زۆری ئەم بنەماڵەیە بۆ بە دەسهێنانی پلەی پاشایەتی لە نـاو خۆیـان دا ڕقەبـەری لـە گـەڵ یەکتری ئەکەن، لەبەر ئەوە پاشای بەغداد هەمیشە پاشایەک لەم بنەماڵەیە دائەنێ. بـەڵام ئـەوەیـان دائـەنێ کـە لەوانی تر پارەی زۆر تر بدا.

پیاو ئەتوانێ پەی بەوە ببات کە ئەم ڕەعیەتە بەسەزمانانە چۆن بە دەس چەوسانەوەی هەردولایەنەوە گیریان خواردوە: لە لایەک حوکمی زۆرداری تورکە زاڵمەکان و، لە لایەکی ترەوە حوکمی تۆقێنەر کە ئەم بنەماڵەیە سەپاندویانە بە سەر کوردەکانی قەڵاچوالان و ناوچەکەدا. بۆیە لەم ناوچەیەدا شار و شارۆچکەی تێ دا نیە. قەڵاچوالانیش گوندێکی بچوکی هەژارە.

ئەگەر بمانەوێ نمونە لە سەر ڕەوشتی گەلێک بهێنینەوە، کە سیفەتێکی لە یەکچوی دیاریان هەبێ، ئەوە بە سەر کوردا جێبەجێ ئەبێ: گەلێکن حەز لە تۆڵە ئەکەن و خۆیان لە پێناوی سەندنەوەی تۆڵەدا بە کوشت ئەدەن. پێش ئەوەی بگەمە موسڵ بە ماوەیەکی کەم، مەلایەک شەو لە قەڵاچوالان هەڵی کوتاوەتە سەر پاشا لە ناوجێگاکەی دا کوشتویەتی، چونکە براکەی ئیعدام کردوە."(13)

نوسەری "سیر الاکراد" ئەڵێ: "لە نێوان بنەماڵەی فەقێ برایم و ماڵێکی تردا لە سەر ئاشێ یا کێڵگەیەک ناکۆکی هەبوە. سلێمان پاشا داوەری کردون. ئاشەکەی داوە بە ناحەزەکانی ماڵی فەقێ برایم. فەقێ برایم بەم داوەرییە ڕازی نەبوە. لە تۆڵەی ئەوەدا کوشتویەتی."(14)

- نوسەرانی مێژوی ئەردەڵان ڕقیان لە سلێمان پاشا بوە. هۆی کوشتنی ئەگێڕنەوە بۆ هەندێ هۆی تر.(15)

-9-

کە هەوالی کوژرانی سلێمان پاشا بە عومەر پاشای وەزیری بەغداد گەیشت، لەو کاتە دا ئەحمەد پاشا لە بەغداد بو، محەمەدی برایان کە لە سلێمان بچوکتر و لە ئەحمەد گەورەتر بو لە کوردستان بو. نەوەکو یاخی بێ و کێشە ساز بکا "خەلعەت" ی پاشایەتی بابانی بۆ محەمەد پاشا نارد.

عومەر پاشا هێرشی بە دەستەوە بو بۆ سەر ئێلەکانی عەرەب. داوای لە محەمەد پاشا کرد بەشدار بێ. 2 هەزار کەسی لە گەڵ خۆی هێنا. ئەرکی خۆی بە باشی بە جێ هێنا. لەم سەفەرەدا عومەر پاشا هەندێ تەکلیفی قورسی لە محەمەد کرد بو، دڵی ڕەنجاند بو، لە دڵی خۆی دا بڕیاری دابو کە گەڕایەوە وڵاتی خۆی جارێکی تر نەیەتەوە بۆ لای ئەم وەزیرە.

ئەحمەد پاشای برای لە بەغداد فەرامۆش کرابو. بەزەیی پێ دا هاتەوە. ناردی بە دوی دا ئاشتی کردەوە و، ناوچەکانی کۆیە و قەرەداخی پێ سپارد. عومەر پاشا ویستی هەڵی بگێڕێتەوە لە براکەی. پایەیەکی بەرزتری پێ ببەخشێ. ئەم قوبوڵی نەکرد.

چەند ساڵێ هەردو برا ڕێک بون. بەڵام دوایی تێکچون. ئەحمەد بە خۆی و دەسوپێوەندەکانیەوە گواستیەوە بۆ زەنگاباد. وەزیری بەغداد بۆ ئەوەی ناکۆکیەکەیان گەرمتر بکا بەدرە و جەسسان و مەندەلی پێ بەخشی.

لەم ماوەیەدا تاعون بڵاو بوبوەوە. شیرازەی کاروباری وڵات تێک چوبو. محەمەد پاشا بۆ ڕێکخستنی هەندێ کار چو بو بۆ لای کۆیە. ئەحمەد پاشا بە هەلی زانی کە ژمارەیەکی کەم هێزی لە گەڵە بە نیازی لە ناوبردنی ئەمیش چو بۆ ناوچەی کۆیە. لە سەر ئاوی زێ لای ئاڵتون کۆپری هەر یەکەیان لە بەرێکی زێ دا بون، خەریک بو ببێ بە شەڕێکی قورس. ناوبژیکەر بە "قورئان" ەوە کەوتنە بەینیانەوە ڕێکیان خستنەوە. ئەمجارەش کۆیە و قەرەداخ درایەوە بە ئەحمەد پاشا و محەمەد پاشا گەڕایەوە بۆ قەڵاچوالان.(16)

دوای ساڵێ دیسان تێکچونەوە. ئەحمەد پاشای بانگ کرد بۆ قزڵجە و گرتی، هێزێکی نارده سەر مەحمودی برای لە قەرەداخ ئەویش بگرێ. بەڵام مەحمود زو پێی زانی هەڵات بۆ بەغداد. وەزیر بە گەرمی پێشوازی لێ کرد و ناوچەی قزرابات (سەعدییە) ی بۆ تەرخان کرد.

–10–

محەمەد پاشا بە هۆی بڵاوبونەوەی تاعونەوە نەیتوانی داواکانی وەزیر جێبەجێ بکا. لە هەمان کـات دا دۆستایەتی لە گەڵ کەریمخانی زەند دامەزراند بو. وەزیر لەشکرێکی سازدا لە 50 بەیرەق لەوەند و سـپایی و لەوەندەکانی کەرکوک و هەندێ لە (ئوجاقلو) مکانی خـۆی بـە سـەرکردایەتی حـاجی سـلێمان ئاغـا بـۆ سـەر محەمەد پاشا. وەزیر محەمەد پاشای لێ خست بو. مەحمودی برای لە جێگا دانا بو. هێشتا هێزەکە بە ڕێگـاوە بو مەحمود پاشا گەیشتە لایان. "خەلعەت" ی میرایەتی‌یان لە بەر کرد.

محەمەد پاشا بەرەنگاریی پێ نەئەکرا بە بێ شەڕ کشایەوە بۆ ئێران. هێزی ڕۆم و مـەحمود پاشـا بـە بێ بەرهەڵستی چونە قەڵاچوالانەوە. ئەحمەد پاشایان لە زیندان دەر هێنا. مەحمود پاشـا بـە ئـارەزوی خـۆی دەستی لە میرایەتی هەڵگرت بۆ ئەحمەد پاشای کاکی. ئەحمەد پاشا بو بە میری بابان.

ڕەنگە ئەمە یەکەمین جار و دوایین جار بوبێ میرێکی بابان بە ئارەزوی خـۆی دەسـتی لـە پاشـایەتی هەڵگرتبێ بۆ براکەی.

–11–

عومەر پاشا والی بەغداد بە هۆی ڕەفتاری خراپەوە لە گەڵ ئێرانی‌یـەکان نێـوانی لـە گـەڵ کـەریمخان تێکچو.

نوسەری ڕەسمیی "تاریخ گیتی گشا" هۆکانی تێکچونی نێوان هەردو دەوڵـەت و، لەشکرکێشـیی ئێـران بۆ سەر بەصرا بەمجۆرە رون ئەکاتەوە: تاعون لە عێـراق بـڵاو بـوەوە. هەنـدێ لـەو ئێرانی‌یانـەی لـە نزیـک پیرۆزگەکانی شیعە نیشتەجێ بون یا بۆ زیارەت و کار و بازرگانی لەوێ بون، بەم نەخۆشی‌یە مـردن. عومـەر پاشا کەلەپوری مردوەکانی زەوت کرد بو نەیئەدایـەوە بـە میراتگرەکـان. کەسـوکاری مردوەکـان پـەنایان بـۆ کەریمخان برد. کـەریمخان نوێنـەرێکی خـۆی نـاردە بەغـداد بـۆ لای عومـەر پاشـا. داوای دانـەوەی میراتـی مردوەکانی لێ کرد. عومەر پاشا داواکەی کەریمخانی پشت گوێ خست.

عومەر پاشا کۆسپی ئەهێنایە ڕێگای حاجییانی ئێرانەوە. بە پێچەوانەی ڕێوشوێنی والی‌یـەکانی پـێش خۆی هەندێ باج و سەرانەی تازەی داهێنا بو لەو حاجی‌یانەی ئەسەند کە لە ئێرانەوە بە ناو عێراق دا ئەچون بۆ حەج. بۆ ئەمەش، کەریمخان، داوای لە عومەر پاشا کرد کە دەس لەم کارە هەڵبگـرێ. عومـەر پاشـا گـوێی نەدایە.

لە کاتی لەشکرکێشیی زەکی خان دا بۆ سەر عەرەبەکانی عومـان، کـە ئێرانی‌یـەکان بـە خـەواریجیان دائەنان، داوایان لێ کرد ڕێگا بە لەشکری ئێران بدا لە بەصراوە تێ بپەڕن. عومـەر پاشـا ڕێگـای نـەدان. بـە پێچەوانەوە کارئاسانی بۆ "خەواریج" کرد خواردەمەنی لە بەصراوە ببەن.

عومەر پاشا، محەمەد پاشای بابانی لابرد و، ئەحمەد پاشای لە جێگە دانا.

محەمەد پاشا پەنای بۆ کەریمخان برد. کەریمخان وا تێ گەیەنرا بو محەمەد پاشا بۆیە لابراوە چونکـە سەر بە دەسەڵاتی زەندە. کەریمخان تکای لە عومەر پاشا کرد بیکاتەوە بە میری بابان. عومـەر پاشـا گـوێی نەدایە داواکەی کەریمخان.

کەریم خان چەند جارێ داوای لە عومەر پاشا کرد ڕەفتاری دۆستانە لە گەڵ ئێران بنوێنێ کەڵکی نەبو. هەروەها داوای گۆڕینی کرد گوێیان نەدایە. بۆ تەمێ کردنی عومەر پاشا کەوتە سازدانی هێزێکی گـەورە بـۆ پەلاماردانی عێراق لە لای سەروی و ناوەڕاست و خوارویەوە. بۆ گرتنی "ئومولبیلادی بەصـرا و دارولسـەلامی بەغداد و ویلایەتەکانی تری تابیعی."(18)

–12–

کەریمخان هێزێکی 10 هەزار کەسی بە سەرکردایەتی عەلیمورادخان ئامادە کرد لە گەڵ محەمەد پاشا پەلاماری ناوچەی بابان بدا و، محەمەد پاشا لە جێگەی خۆی دابنێتەوە. لەشکری زەند لە پێش دا هێزی رۆمیان شکاند. بەڵام سلێمان ئاغا و ئەحمەد پاشا خۆیان رێکخستەوە لە چیای سەرسیر بۆ دوژمن دامەزران. هێزی ئێرانیان شکاند چوار تا پێنج سەد کەسیان لێ کوشتن و عەلیمورادخان بە دیل گیرا (1188). سەرچاوە ئێرانی‌یەکان ئەڵێن عەلیموراد بە سەرخۆشی و تاکە سوارە خۆی کردوە بە ئۆردوگای دوژمن دا. عەلیمورادیان نارد بۆ بەغداد. پاش ماوەیەک عومەر پاشا بە رێزەوە ئازاد و رەوانەی لای کەریمخانی کردەوە.(19)

عومەر پاشا بۆ ئەوەی دوژمنایەتی لە گەڵ ئێران بخەوێنێ، ئەحمەد پاشای لە میرایەتی خست و محەمەد پاشای دانایەوە بە میری بابان و هەولێر و ئاڵتون کۆپری. مەحمود پاشای برای و تەیمور پاشای کۆیە بەخۆیان و پیاوەکانیانەوە چون بۆ کەرکوک لەوێ دانیشتن. ئەمە ئێرانی‌یەکانی شێتگیرتر کرد.(20)

کەریمخان ئەم جارە لەشکرێکی بە سەرکردایەتی نەزەرعەلیخان لە کرماشانەوە بۆ سەر درنە و لەوێوە بۆ دەشتی کەرکوک و، لەشکرێکی تری بە سەرکردایەتی شەفیع خان لە سنەوە بۆ سەر شارەزور و سلێمانی نارد.(21)

هەروەها لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی صادق خانی برای بۆ سەر بەصرا بەرێ خست (1189). صادق خان پاش گەمارۆدانێکی درێژ بەصرای گرت.

–13–

لەم سەردەمەدا لەهجەی بابان وەکو زمانی نوسینی شیعر، لە لایەن دو لە زاناکانی کوردەوە، بە کارهێنراوە: مەلا محەمەدی ئیبنولحاج و مەلا محەمەدی سێوچی.

ئیبنولحاج ناوی محەمەدی کوری حاجی حەسەنی ئالانی بوە. زانایەکی پایەبەرز بوە لە زانستەکانی دین و رێزمانی عەرەبی دا. چەندین کتێب و شەرح و پەراوێزی نوسیوە کە تا ئێستاش لە ناو مەلاکان دا برەوی هەیە و، وەکو سەرچاوەیەکی باوەرپێکراو کەڵکی لێ وەرئەکرن. ئیبنولحاج بە شانازیەوە باسی کوردایەتی خۆی ئەکا. لە کۆتایی یەکێ لە مەنزومەکانی دا ئەڵێ:

ابیاته تضئ کعضب بارق
وهو بهذا العصر من خوارق
لاسیمامن عبد سؤ ابق
کردي طبع نشأة من شاهق
وربنا لما یشا فعال
و من له في فعله مقال
موهبة لحاضر وبادي
یلحق بالعربا من الاکراد

مزگەوت و مەدرەسەکەی لە گوندی هەزارمێردی خواروی سلێمانی بو. ئەوسا سلێمانی هێشتا بنیات نەنرابو. چەندین مەلای پایەبەرز لە لای ئەو خوێندویانە. لەوانە: مەلا عەبدوڵڵای بێتوشی و شێخ مارفی نۆدێ.

ئیبنولحاج بەهۆی "شۆرشی عەجەم" ەوە لە ناوچەی بابانەوە کۆچی کردوە بۆ ناوچەی بادینان و، لە گوندی "زەنتە" ی نزیک گەلی زەنتە لە مەڵبەندی ئاکرێ کۆچی دوایی کردوە (1189).(22)

ئیبنولحاج هەڵبەستێکی دینیی درێژی بەزمانی کوردی بەناوی "مەهدی نامـە" وە دانـاوە. پێکهـاتوە لـە 157 چوارینە. قافیەکانی نیوە بەیتی یەکەم و دوەم و سێهەمی هەمو هەڵبەستەکە وەکو یەکە و قافیەکانی نیوە بەیتی چوارەمیشی وەکو یەکە. هەڵبەستەکە باسی هەندێ بیروباوەڕی دینیی ئیسلام ئەکا و، ئەیـەوێ بـەزمانی سادەی نزیک بەزمانی خەڵک، بۆیان ڕون بکاتەوە.(23)

زانایەکی تری ئەم سەردەمە "مەلامحەمەدی سـێوچی" ە، کەخـەڵکی هـەمان ناوچـەیـە. سـێوچی سـاڵی 1192 کۆچی دوایی کردوە.

سێوچی هەڵبەستێکی دینیی درێژی بەزمانی کوردی بەناوی "تـذکره العـوام" وە دانـاوە. پێکهـاتوە لـە 127 بەند. هەر بەندێکی 3 بەیتە. نیوەی یەکەم و سێهەم و پێنجەمی بەندەکان یەک قافیەیان هەیە و، نیـوەی دوەم و چوارەم و شەشەمیشیان یەک قافیە.

هەرچەندە سێوچی ناوی ناوە "تذكرة العوام" گوایە بەزمانێکی سادەی وەها هەڵی بەستوە کە عەوام بـە ئاسانیی تێی بگەن، بەڵام ڕاستییەکەی پارچەیەکی ئەدەبیی بەرز و پاراوە. پڕە لەزاراوی دینیی.(24)

"موناجات" ەکەی شێخ صادق (کەئەبێ ساڵی 1156 هەڵی بەست بێ)، لە گەڵ "مەهدی نامە" کەی مـەلا محەمەدی ئیبنولحاج (1189) و، "تذکره العوام" ەکەی مەلا محەمەدی سێوچی (1192) سـەرەتای هۆنینـەوەی شیعرن بە لەهجەی بابان، کە دوابیتر لە لایەن نالی، سالم و کوردییەوە گەشەی پێ درا.

زانایەکی تری هەڵکەوتوی ئەم سـەردەمە مـەلا عەبـدوڵای بێتوشـییە (1135 - 1210 ک). گونـدی بێتوش لـە ناوچـەی ئالانـە، نزیـک بـوە لـە قـەڵاچـوالان. بێتوشـی لای ئیبنولحـاج، ئینجـا لـە مـاوەران لای حەیدەرییەکان و، دوابیتر لە بەغداد خوێندویەتی. مەلا عەبـدوڵا و مـەلا مـەحمودی بـرای هـەردوکیان ڕویـان کردۆتە بەصرا، ئینجا کوێت و، لە ئەحسا نیشتەجێ بون. بێتوشی 3 جار سـەردانی کوردسـتانی کردۆتـەوە. کەچی لە کوردستان نەماوەتەوە و لە ئەحسا گیرساوەتەوە. بەشی زۆری ژیانی لەوێ بەسەر بـردوە. لەبەصـرا مردوە. بێتوشی دەیان کتێبی بەنرخی لە زانستەکانی دین و ڕێزمانی عەرەبی دا داناوە. ڕەنگە ئەویش هەر بە هۆی نائارامی و ناڕەزاییەوە کوردستانی بـەجێ هێشـت بـێ، ئـەگینا بـۆ مەلایـەکی پایەبـەرزی کـورد ئـەبێ ئەحسای ئەوسا بۆچی لە کوردستان خۆشتر بوبێ.

بێتوشی لە یەکێ لە مەنزومەکانی دا ئەڵێ:

وان تجد شيئا خلاف الادب

فالطبع کردی و هذا عربی

لە کاتی گەمارۆدانی بەصرادا لە لایەن هێزەکانی صادق خانی زەندەوە بێتوشی لە وێ بـوە. لـە مـاوەی گەمارۆکەدا یەکێ لە مەنزومە بە ناوبانگەکانی داناوە. هەروەها لە کاتی گیرانی دا لـەوێ بـوە. بـەم بۆنـەیـەوە نامەیەکی بە سۆزی بۆ سلێمان شاوی نوسیوە، هـانی ئـەدا بـە هـاواری خـەڵکی بەصـراوە بچـن و ڕزگـاری بکەن.(25)

–14–

لە بەر ئەوەی عومەر پاشا بە مایەی تێکچونی پەیوەندی ئێران و عوسـمانی ئـەزانرا، پـاش 13 سـاڵ وەزارەت، لە وەزیری خرا (1190). بەغداد دیسان پشێوی تـێ کەوتـەوە. عومـەر پاشـا کـوژرا. بـابی عـالی ئەیویست دەستی مەمالیک لە بەغداد ببڕێ بەڵام نەیتوانی. سەرەنجام عەبدوڵا کەهیە کرا بـەوەزیری بەغـداد و کەرکوک درا بە حەسەن پاشا، کەهیەیەکی تری سلێمان پاشا. داوای لێ کردن خەریکی ڕزگـار کردنـی بەصـرا بن. حەسەن پاشا کەوتە هەوڵدان بۆ سازدانی هێز بـۆ پـەلاماردانی ئێـران. محەمـەد پاشـای میـری بابـان و

ئەحمەد پاشای میری کۆیە و هەریری سازدا. ئەبوایە محەمەد لە قەڵاچوالانەوە بەرەو سنە و ئەحمەد لە زەهاوەوە بەرەو کرماشان بکشێن و، بۆ هەریەکەیان چەردەیەک پارە و هەندێ سەربازی ڕۆمی بۆ ئامادەکردن.

ئەحمەد، لەحەسەن پاشا بێزار بو ماوەیەک لای دسکەرەی زەهاو هەڵی دا و چوە پاڵ لەشکری ئێران. بەڵام محەمەد پاشا هەڵی کوتایە سەر خاکی ئەردەڵان. خەسرەوخان 12 هەزار کەسی لە گەڵ بو. هێزی بابان و ئەردەڵان لە مەریوان لە یەکیان دا خەسرەوخان شکا. محەمەد دیلەکانی ئەردەڵانی بەڕێزەوە ئازاد کرد.(26)

کەریمخان هێزێکی تری بەسەرکردایەتی کەلبعەلی خان ڕێکخست بۆ پەلاماردانی دوبارەی کوردستان. ئەحمەد پاشای بابان چوبوە پاڵ ئەم هێزە. میرەکانی بابان دڵسۆزی و جێگەیان گۆڕی بوەوە. ئەمجارەیان محەمەد لە گەڵ عەجەم و ئەحمەد لە گەڵ ڕۆم بو.

محەمەد پاشا بەخۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاری بکا کشایەوە کۆیە بۆ لای تەیمور پاشا. داوای یارمەتی‌یان لە والی کرد کەسی بۆ نەناردن. هێزی عەجەم هیچ هێزێکی لە بەردەم دا نەبو بەرهەڵستی بکا ناوچەکەی ڕاماڵی (1191 ک/ 1777 ز). ئەحمەد پاشا قەڵاچوالانی گرت و لێی دانیشت. هێزی عەجەم بە هۆی بەفر و سەرمای زستانەوە کشایەوە.(27)

عەبدوڵا پاشای وەزیر بە نەخۆشی سیل مرد (1192 ک/ 1778 ز). کەهیەکانی لە ناو خۆیان دا کەوتنە شەڕ و پیلانگێران بۆ ئەوەی یەکێکیان بێ بە وەزیر. محەمەد پاشا ئاڵۆزانی هەلومەرجی بەغداد و کشانەوەی هێزی عەجەمی بە دەرفەت زانی قەڵاچوالان بگرێتەوە.

هێزی خۆی کۆکردەوە بۆ سەر قەڵاچوالان. ئەحمەد بەمەی زانی. ئەویش هێزی خۆی سازدا. لە جێشانە هەردو لەشکر بەیەک گەیشتن. هێزی ئەحمەد چواریەکی هێزی محەمەد بو. ژمارەیەکی زۆر لە پیاوە ناسراوەکانی هێزەکەی محەمەد کوژرا لەوانە تەیمور پاشای میری کۆیە. محەمەدیش گیراو، بە دیلی ڕەوانەی قەڵای سرۆچک کرا (1192 ک/ 1778 ز).(28)

ئەحمەد مەسەلەکەی بۆ حەسەن پاشای وەزیر نوسی. لە باتی ئەوەی لۆمەی بکا، جگە لە مڵکی بابان، کۆیە و هەریری لە گەڵ "خەلعەت" ێکی نایاب دا پێ بەخشی.(29)

چەند کەسێ لەکەهیەکانی وەزیری پێشو یاخی بون. هێزێکی گەورەیان لێ کۆبوەوە. وەزیر و بەغدادیان خست بوە مەترسی‌یەوە. وەزیر محەمەد بەگی شاوی نارد بۆ قەڵاچوالان هێزی بابان بهێنێ بۆ کوژاندنەوەی یاخی بونەکە. ئەحمەد پاشا خۆی ئامادە کرد بۆ ئەوەی لە گەڵ شاوی بەرەو بەغداد بەڕێ بکەوێ. محەمەدی برای هێشتا لە زیندان دا بو لە ترسی ئەوەی نەوەکو کێشەیەکی بۆ دروست بکا، ناردی چاویان دەرهێنا. ئەحمەد کەوتە ڕێ بەرەو بەغداد. لە ئەزمڕ نەخۆش کەوت. کە گەیشتە قەرەداخ، بە هۆی توند بونی نەخۆشی‌یەوە دواکەوت و، لە سەگرمە مرد (1192 ک/ 1778 ز). تەرمەکەیان بردەوە بۆ قەڵاچوالان لەوێ ناشتیان. لە سەر کێلی گۆڕەکەی نوسی بویان:

شاه غازی احمدی لشکر شکن
انکه تیغش قلب اعدا میبرید(30)
ئێستا شوێنەواری کێل و گۆڕەکەی نەماوە.

–15–

کە هەوالی مەرگی ئەحمەد پاشایان دا بە وەزیر لە جێگەی ئەو مەحمود پاشای برای دانا بە حاکمی بابان و کۆیە و هەریر. نامە و خەلعەتی بۆ ناردو، داوای لێ کرد بە پەلە بگاتە لای.

مەحمود پاشا هێزی بابانی سازدا. لە گەڵ سوارەی عوبێد بە سەرکردایەتی حاجی سلێمان بەگی شاوی و، هێزەکانی وەزیر بە سەرکردایەتی عوسمان کەهیە لە (ام تل) یەکیان گرتەوە. لە پێکادانێک دا لە لای خالص و لە پێکادانێکی ترا لە (سبع رحی) لای مەندەلی هێزی یاخییەکانیان تەفروتونا کرد. وەزیر جێگیر بو.(31)

بەڵام دەسەڵاتی وەزیر نزیکەی 18 مانگ درێژەی کێشا. خەڵکی بەغداد لێی هەڵگەڕانەوە و دەریان کرد. بابی عالی سلێمان پاشای کرد بە وەزیری بەغداد. سلێمان پاشا لە پێش گرتنی بەصرا دا موتەسەللیمی بەصرا بو. دوای داگیرکردنی بەصرا ئەویش بە دیلی نێردرا بو بۆ شیراز دوای مردنی کەریمخان و چۆڵکردنی بەصرا ئەویش ئازاد کرابو. بە یارمەتی شێخی مونتەفیک گەڕابوەوە بەصرا. لە مێژوی مەمالیک دا بە سلێمان پاشای گەورە "بیوک سلێمان" ناوی ئەبەن. کە گەیشتە بەغدا تەنیا یەک شەوی تێ دا مایەوە. هێزەکانی کۆکردەوە بۆ پەلاماردانی یاخییەکانی کە دیالەیان کردبو بە مەڵبەندی خۆیان.

لە سەر داوای وەزیر مەحمود پاشا، عوسمانی کوڕی لە گەڵ پێنج سەد سوار نارد بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییەدا (1194 ک/ 1780 ز).(32) عوسمان بەگی بابان لەم شەڕانەدا ئەرکی خۆی وەکو پێویست بە جێ هێنا. سەبارەت بەو ئازایەتییەی نواند بوی بە قسەی نوسەری "مطالع السعود" والی پێ ی وتوە: "انما انت يا عثمان، من سليمان كالعين او الانسان". بە قسەی نوسەری "دوحە" ش پلەی پاشایاتی دراوەتێ.(33)

–16–

چەند گەورەپیاوێکی ئەردەڵان لەوانە: محەمەد ڕەشید بەگی وەکیل و، کەهزاد خانی کوڕی سوبحانویردیخانی والیی پێشوی ئەردەڵان، لە خەسرەوخانی والی ئەڕەنجێن پەنا ئەبەنە بەر مەحمود پاشای بابان. لە هامان کات دا محەمەد پاشا و عومەر بەگی برای مەحمود پاشا هەڵدێن و پەنا ئەبەنە بەر والیی ئەردەڵان.

خەسرەوخان و مەحمود پاشا سەودایەک ئەکەن. ڕێک ئەکەون لەسەر گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزاد و محەمەد ڕەشید ئەنێرێتەوە بۆ سنە. خەسرەویش محەمەد و عومەر ئەنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان. مەحمود پاشا هەردوکیانی لەژێر دارە گەورەکەی قەڵاچوالان دا کوشت (1194 ک/ 1780 ز). (34)

–17–

سلێمان پاشا، عوسمان کەهیەی وەزیری پێشو، کە کەهیەی بەغداد بو ویستی لە خۆی نزیک بخاتەوە موتەسەللیمیی کەرکوکی پێ بەخشی. بەمە ڕازی نەبو ئەیویست بیێتەوە بە کەهیای بەغدا. دڵی ڕەنجا بو ویستی لە گەڵ عوسمان پاشای کۆیە و مەحمود پاشای بابان دا قسە یەک بخەن و، کارێک لە دژی وەزیر بکەن. وەزیر دەمێ بو لە بەهانە بو لە مەحمود پاشا ئەیویست بچێتە سەری.

وەزیر بە لە شکرەوە ڕوی کردە کەرکوک. لە کەناری شار خێوەتگای دامەزران. مەحمود پاشا و عوسمان پاشا و، عوسمان کەهیە پێنج تا شەش هەزار سوار و پیادەیان کۆکردەوە لە "دەربەندی بازیان" دامەزران. وەزیریش بارەگاکەی گوێزایەوە بۆ "خان کێشە"ی نزیک دەربەند.

وەزیر بۆ ئەوەی ڕیزەکانیان تێک بدا و، بنەماڵەی بابان بکا بە گژ یەک دا، بۆ یەکێ ئەگەڕا لە باتی مەحمود پاشای دابنێ. حەسەن بەگی کوڕی خالید پاشای کوڕی سلێمان پاشا ڕیزی لەشکری بابانی بە جێ هێشت و چوە ناو ڕیزی هێزەکانی وەزیرەوە.(35) هەروەها مەحمود پاشای کوڕی تەیمور پاشای چوە لا. حەسەنی لە باتی مەحمود و، مەحمودی لە باتی عوسمان دانا. مەحمود پاشا بەمە زۆر تێک چو. مەلا و

پیاوچاکانی کرد بە تکاکار، ئەگەر لە جێگەی خـۆی بمێنێتـەوە هـەمو مەرجـەکانی والـی قوبـوڵ بکـا. حـاجی سلێمان بەگی شاوی بە نوێنەرایەتی وەزیر چـو بـۆلای بـۆ ڕێککـەوتن. داوایـان لـێ کـرد: عوسـمان کەهیـە دوربخاتەوە. دەس لە کۆیەو هەریر هەڵبگرێ. سێ سەد کیسە دراو بدا. یەکێ لە کوڕەکانی بەبارمتە دابنێ لای وەزیر.

والی گەڕایەوە بەغداد. مەحمود پاشا مەرجەکانی پـێ جێبـەجێ نـەکرا. هێزێکـی نـاردە سـەر مـەحمود پاشای تەیمور پاشا لە کۆیە. بەڵام والیش هێزێکی ناردە سەر ئەم. سەرەنجام وا ڕێـک کـەوتن کۆیـە نـەبۆ مەحمودی تەیمور پاشا بێ و نە بۆ عوسمانی مەحمود پاشا. بە ڵکو بدرێ بە ئیبـراهیم بـەگی کـوڕی ئەحمـەد پاشا (1196 ک/ 1781 ز).

والی لە ژێرەوە لە گەڵ ئیبراهیم بەگ ڕێک کەوت بو، ئەو واز لە مەحمود پاشا بهێنێ، ئەمیش لە جێگەی ئەو بیکا بە میری بابان.

والی سەرلەنوێ لەشکرێکی گەورەی سازدا بەرەو کەرکوک، مەحمود پاشا و عوسـمان بـەگی کـوڕی لـە دەربەندی بازیان دامەزران.

وەزیر ناردی بە دوی ئیبراهیم بەگ دا. ئیبراهیم لە گەڵ هەمو براکانی گەیشتنە والی. هەروەها حەسەن بەگی کوڕی شێر بەگ و، هەندێ لە میر و گەورەکانی تر. والی خۆی چوە سەر دەربەند. پلـەی پاشـایەتی بـە ئیبراهیم بەخشی و، لە جێگەی مەحمود پاشا کردی بە میری بابان و کۆیە و هەریر.

ڕیزی هێزەکانی مەحمود پاشا تێکچو. هێزێکی ئـەوتۆی بـە دەورەوە نـەما بـەرەنگاری بکـا. خـۆی و دەسو پێوەندەکانی ڕۆیشتن بۆ ئێران. ئیبراهیم پاشا چوە قەڵاچوالان.(36)

–18–

دوای مردنی کەریمخان (1193 ک/ 1779 ز) ئێران شێوا بو.

میراتگرەکانی کەریمخان لـە نـاو خۆیـان دا لـە سـەر تـاج و تـەخت خـەریکی شـەڕی یـەکتری بـون. دەسەڵاتی بنەماڵەی زەند کزبوبو.

مەحمود پاشا لە ئاوایی باخچەی نزیک سنە جێگیر بو. عوسمانی کوڕی بە دیارییەوە نارد بۆ لای عەلیمورادخانی زەند، کە لەو کاتەدا ئیدیعای شایەتی ئێرانی ئەکرد. عەلیمورادخان دەستی بـە سـەر هـەمو ئێران دا نەئەڕۆیشت بە تایبەتی ئازەربایجان. لەو کاتەدا ئەحمەدخانی موقەددەم قەتڵوعامی ئێلـی بڵباسـی کرد بو. هەزار پیاوی بۆ میوانداری دەعوەت کرد بو بۆ مەراغە و شەو لـە خـەودا هـەمویانی کوشـت بـو. ئێلی بڵباس هاواریان بۆ مەحمود پاشا هێنا بو. وا گومان ئەکرا بوداقخانی مـوکری لـەم پیلانـەدا دەسـتی هەبوبێ.

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن: عەلی موراد خان پەشیمان بۆتـەوە لـە دانـانی مـەحمود پاشـا بـە حـاکمی موکریان، نامەیەکی نهێنیی بۆ فەرماندەکەی خـۆی و، حاکمـەکانی ناوچەکـە نوسـیوە، کـە مـەحمود پاشـا بکوژن، بەڵام نامەکە پێش ئەوەی بگاتە دەستی خاوەنەکانی، دەست ئـەوڕەحمان پاشـا کـەوتوە. مـەحمود پاشا لە "ئێلتیمور" کەوتە بۆسەی هێزی عەجەمـەوە گوللـەیـەک پێکـای و کـوژرا (1198 ک/ 1783 ز). کوڕەکانی مەحمود: عوسمان بەگ و ئەوڕەحمان بـەگ بەناڕەحـەتی کشـانەوە بـۆ سـەقز. حـاکمی سـەقز عەباسقولیخان لەم پیلانەدا دەستی هەبو. عەباسقولییان کوشت و سەقزیان تاڵان کـرد. بـە یارمـەتی ئێلـی بڵباس کشانەوە ڕەواندز.(37)

بەم جۆرە ڕۆژگاری پڕ شەڕوشۆڕ و برا کوژی و خۆخۆری ئەم 5 برایە کۆتایی هات.

پەراوێزەکان

1. الكركوكلي: 94.
2. الخال: "الشيخ معرف..." 18. القزلجي: 26 -27.
3. محمد: "شاعر باباني"، كاروان، ژ. 5، ل 159.
4. امين زكي: "تاريخى سليمانى.." 72.
5. الكركوكلي: 137. العزاوي: 6/ 34 - 35.

عبدالرحمن السويدى ئەم ڕوداوەی بە شیعر هۆنیوەتەوە لە "حديقه الزوراء" دا نوسراوە.

6. نامی اصفهانی: 95.
7. الكركوكلي: 146. العزاوي: 6/ 44 - 45.
8. الكركوكلي: 146.
9. الكركوكلي: 135 - 136.
10. العزاوي: 6/ 34.
11. نوسینەکەی بێتوشی بە عەرەبی بەم جۆرەیە: "تاریخ وفات سلیمان پاشا ابن خالد پاشا: لیله الجمعه من ذی الحجه سنه 1178 قتل فی بیته داخل الحرم دخل علیه لیلا رجلا من قصبه کوی اسمه فقه ابراهیم فضربه خنجرا وهو نایم علی فراشه فمات من تلک الضربه بایام قلایل. رحمه الله تعالی"

کتێبەکەیش ناوی: "البهجه المرضیه فی شرح الالفیه" لە مەکتەبەی ئەوقافی سلێمانیە بە ژمارە (2315).

ڕەنجوریش نوسیوێتی: "کوشتنی سلێمان پاشای بابان ساڵی 1178" گۆڕەکەی لە قەڵاچوالان بوە و، لە سەر کێلەکەی چەند شیعرێکی فارسی نوسراوە. عەبدولعەزیز یاملکی ساڵی 1916 چۆتە قەڵاچوالان و سەردانی گۆڕی سلێمان پاشای کردوە. دواییتر لە وتارێک دا بە زمانی تورکی لە سەری نوسیوە و، بەشێ لە شیعر و نوسینەکانی سەر کێلەکەی نوسیوەتەوە و لە "ژین"، ع 18، ئەستەموڵ، بڵاوی کردۆتەوە.

12. امین زکی: "تاریخی سلێمانی" 57. ئەمیش لە دەفتەرەکەی حسێن نازمی وەرگرتوە.
13. نیبور: 74.
14. البابانی: 121.
15. بۆ نمونە بڕوانە: مردوخ کردستانی: 2/ 132.

هەندێ سەرچاوەی کوردی ڕوداوەکە بە جۆرێکی تر ئەگێڕنەوە:

حوزنی نوسیوێتی: "ساڵی 1176 محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە سوپەهدار بو بە ئارەزوی حوکمداریی لە ژێرحوکمی سلێمان دەرچو و بە لەشکرەوە چوە سەر قەڵاچوالان. سلێمان پاشا چوە بەرابەری لە "تارن" دەست بە شەڕ کرا سلێمان پاشا شکا و هەڵات، محەمەد پاشا گەلێکی تاڵان و دیل دەس خست. ساڵی 1178 محەمەد پاشا هێزی زیاد بو لنگی دا سەر سلێمان پاشا لە مەیدانی شەڕدا سلێمان گیرا و کوژرا و لە شکرەکەی بڵاو کراوە." حوزنی موکریانی: 128.

هیچ سەرچاوەیەک پشتیوانی لەم گێڕانەوەیەی حوزنی ناکات و، خۆیشی ئیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەک نەکردوە.

مەحمود ئەحمەد محەمەدیش "بەڵگەنامەیەکی کۆن!" ی بڵاو کردۆتەوە تێی دانوسراوە:

"باباسلێمان دوای کوشتنی دلاوەری موتەصەرریفی کەرکوک ئیتر ناتوانێ لە دارەشمانە دانیشێ ئەچێتە قەلآچوالان. داوا لە سەید عومەر ئاغا ئەکا ماڵەکەی خۆی بۆ چۆڵ بکا. ئەویش خانوەکەی خۆی داداتێ. شەو سلێمان ئەدا بە سەریان دا سەید عومەر و منالەکانی و هەندێ لە دانیشتوانی گوند ئەکوژێ و ماڵەکەی لێ زەوت ئەکا. یەکێ لە کورەکانی سەید عومەر بە ناوی سەید عەلی هەڵدێ بۆ گوندی قاینەجە لە شارەزور. سەید عەلی کوڕێکی ئەبێ بە ناوی سەید ئیبراهیم. سەید ئیبراهیم بۆ تۆڵە کردنەوەی باپیری لە قەلآچوالان ئەبێ بە فەقێ. شەوێک هەلی بۆ هەڵ ئەکەوێ لە کاتی نوستن دا سلێمان پاشا ئەکوژێ لە تۆڵەی ئەوەی باپیری سلێمان پاشا باپیری برایمی کوشت بو." محەمەد: "کاروان"، ژ 36، ل 138 - 150.

ئەم بەڵگەیە، ئەگەرچی هەندێ لە ئاگاداریەکانی بەوردی رێکخراوە، بەلآم بەڵگەکە هەموی لە هەڵبەستراو ئەچێ و، پێ ئەچێ لەم ساڵانەی دوایی دا بۆ مەبەستێکی تایبەتی نوسرابێ. لە بەر ئەوە پشتی پێ نابەسترێ. "شەجەرە" و"بەڵگە" ی دروستکراو زۆرە.

16. الکرکوکلی: 148.
17. الکرکوکلی: 148 - 149. العزاوی: 6/ 47 - 49.
18. نامی اصفهانی: 180 - 183. ورهرام: 71 - 72.
19. الکرکوکلی: 149. نامی اصفهانی: 178 - 179. رەنجوری: "شکستی عەلی مەردان خان و محەمەد پاشا ساڵی 1188".
20. الکرکوکلی: 151. العزاوی: 6 /50.
21. رەنجوری: "هاتنی شەفی خان ساڵی 1189"
22. السلفی: "کاروان"، ژ 19، ص 150 - 151.
23. ابن الحاج: "مەهدی نامە", 1975.
24. مەلا محەمەدی سێوچی: "تذکرە العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر"، 1979.
25. شێخ محەمەدی خاڵ بە زمانی عەرەبی لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی کتێبێکی بە ناوی "البیتوشی" نوسیوە و ساڵی 1958 لە بەغداد چاپ کراوە.
26. الکرکوکلی: 158. رەنجوری: "شکستی خەسرەوخان لە زرێبار ساڵی 1191"
27. الکرکوکلی: 158. فخر الکتاب: 152. العزاوی: 6/ 66 - 67.
28. رەنجوری: "کوشتنی تەیمور پاشای کۆیە 25 ی صەفەری ساڵی 1192". بنەماڵەی پاشاکانی کۆیە ئەچنەوە سەرمیرەکانی سۆران.
29. الکرکوکلی: 164. العزاوی: 6/ 75.
30. الکرکوکلی: 165 - 166. العزاوی: 6/ 78. رەنجوری: "وەفاتی ئەحمەد پاشای بابان 27 ی جیمادی دوەمی ساڵی 1192"
31. الکرکوکلی: 166. العزاوی: 78/6.
32. الکرکوکلی: 172. العزاوی: 85/6.
33. البصری: 172.
34. ریچ: 432. فخر الکتاب: 155 - 157. رەنجوری: "کوشتنی محەمەد پاشا و عومەر پاشا رەمەزانی ساڵی 1194"
35. حەسەن بەگ کوڕی خالید پاشای سلێمان پاشا بو. خالید لە لایەن ئێرانەوە بە حاکمی مەندەلی دانرا

بو. خەڵکی مەندەلی لێی هەڵگەڕانەوە و کوشتیان. سەریان بڕی کەللەسەریان بە دیاری بـرد بـۆ والـی بەغداد (1190). العزاوي: 6/ 68.

36. الكركوكلي: 177. البصري: 156 - 157.

37. الكركـوكلي: 178. العـزاوي: 6/ 90 - 93. ادیـب الشـعرا: 189 - 191. ڕەنجـوری: "کـوژرانی مەحمود پاشای بابان لە مەحاڵی سابلاخ و یەلتیمور ڕۆژی یەکشەمە 6 ی جیمادی یەکەمی 1198".

6. ئیبراهیم پاشا:
بنیاتنانی شاری سلێمانی

-1-

سلێمان پاشای گەورە، وەکو وەزیرەکانی پێش خۆی، نەیئەهێشت هیچ کام لە گەورە پیاوەکانی عـەرەب یان کورد ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بمێنننەوە. زو زو ئـەیگۆڕین بـۆ ئـەوەی دەسـەڵاتیان جێگیـر نەبێ و، لە ناو خێزانەکانی خۆیان دا ملۆزمی بۆ ئەدۆزینەوە. ویستی مـەحمود پاشـا لا بـدات. چەنـد جـارێ گێچەڵی پێ کرد. دواجار تەنیا بابانی لە دەس دا هێشتەوە. کۆیە وهەریری سپاردە ئیبراهیم بەگ.

ئیبراهیم بەگ کوڕی ئەحمەد پاشای برا گەورەی مەحمود پاشا بو. ئەحمەد پاشا دوای مردنی: ئیبراهیم بەگ، عەبدولعەزیز بەگ و خالید بەگی لە پاش بە جێ ما بو. ئەمانە هەریەکـەیان بـە جـۆرێ لـە ڕوداوەکـانی ناوچەکەدا دەوریان بینی.

سلێمان پاشا لەشکری کۆکردەوە بۆ سەر مەحمود پاشا. مەحمود پاشا لـە دەربەنـدی بازیـان دامـەزرا. سلێمان پاشا ژێربەژێر لە گەڵ ئیبراهیم پێکهات بو، لە جێگەی مەحمود پاشا، بیکا بە میری بابان. ئیبـراهیم و براکانی و چەند کەسی تر لە بەگزادەکانی بابان گەیشتنە ئۆردوی وەزیر. بە یارمەتی ئەمان مـەحمود پاشـای شکان. مەحمود هەڵات بۆ ئێران. ئیبراهیم بە پلەی پاشا بـو بـە میـری بابـان و کۆیـە و هـەریر (1197ک/ 1782 ز).

-2-

کە مەحمود پاشـا لـە ئێلتیمـور کـوژرا (1198 ک / 1783 ز) کوڕەکـانی ماوەیـەک سـەرگەردان بـون. مەحمود پاشا لە دوای خۆی چەند کوڕێکی بەجێ هێشـت بـو: عوسـمان بـەگ، ئـەوڕەحمان بـەگ، سـەلیم بـەگ، عەبدوڵڵا بەگ، خالید بەگ... عوسمان بەگی کوڕە گەورەی مەحمود پاشا باروبنەی لـە سـەقز پێچایـەوە، لـە گـەڵ

خێزان و دەسوپێوەندەکانی بەیارمەتی ئێلی بڵباس ڕۆیشتە ڕەواندز. کەسوکار و خزمەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە ناو ئێلی بڵباس، دواییتر چوە ئامێدی، لە ناوکر دانیشت.(1) لەوێوە پێوەندی لە گەڵ وەزیری بەغداد، سلێمان پاشای گەورە، کرد. وەزیر بە هۆی مستەفا ئاغای سیلاحدارەوە "ئەمان" ی بۆ نارد. عوسمان پاشا ڕوی کردە بەغداد. وەزیر دڵنەوایی کرد. دوای ماوەیەک ناوچەکانی قزلرەبات، خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی.(2)

ئەمین زەکی لە بارەی ڕەنجاندن و دڵنەوایی میرەکانی بابانەوە نوسیوێتی:

"ئەم تەوجیە و دڵنەواییەی سلێمان پاشا، کە خیلافی تەبعی بو جارجارێ ڕوی ئەکردە بەعزێ ئومەرای بەبە، لە حسسێکی ئینسانی زیاتر بە مەقسەدێکی سیاسی بو، ئەیویست دائیمەن بەرامبەر بە حاکمێکی بەبە ئەمیرێکی بەبەی بە دەستەوە بێ. لە لایەکەوە حاکمێکی بەبەی پێ بترسێنێ و لە لایەکی تریشەوە ئەگەر بێ ئەمریی کرد دەسبەجێ ئەم ڕەقیبە بنێرێتە جێگەی. خولاسەی مەقسەد ئیبقای فیتنە و نیفاق لە بەینی ئومەرای بەبەدا بو." (3)

-3-

ماوەیەک بو میرەکانی بابان بیریان لەوە کرد بوەوە لە قەڵاچوالان بگوێزنەوە. سەرانسەری قەڵەمڕەوی بابان شارێکی تێ دا نەبو. قەڵاچوالان، سورداش، بازیان، قەرەداغ... کە ناوەندی بەڕێوەبەرایەتی هەندێ لە ناوچەکان بون، ئەمانە گوندی گەورە بون. مەحمود پاشا لە نزیک گوندی مەڵکەندی سەرایەکی دروست کرد بو بە تەما بو بیکاتە مەڵبەندی حوکمڕانی. بەڵام فریا نەکەوت تەواوی بکا لایان برد. ئیبراهیم پاشا درێژەی بەم پرۆژەیە دا. بازاڕ و خان و مزگەوت و چەند خانویەکی لێ دروست کرد و بنکەی حوکمڕانی لە قەڵاچوالانەوە گوێزایەوە بۆ شوێنی تازە کە ناویان نا: سلێمانی (1199). بۆ دروست کردنی شاری نوێ، خانوەکانی قەڵاچوالانیان ڕوخاند و، دارو پەردوەکەیان لە دروست کردنی خانوەکانی سلێمانی دا بەکار هێناوە.(4)

لە سەر ناونانی شارەکە بۆ چونی جیاواز هەیە.

هەندێک ئەڵێن: ئیبراهیم پاشا بە ناوی سلێمان پاشای والیی ئەوسای بەغدادەوە ناوی ناوە.

هەندێکی تر ئەڵێن: بە ناوی بابا سلێمانی دامەزرێنەری بنەماڵەی بابانەوە بوە. تا سەردەمی ئیبراهیم دو لە میرە گەورە و لێهاتوەکانی بابان ناویان سلێمان بوە. سلێمانی یەکەم باپیرە گەورەی ئیبراهیم و، سلێمانی دوەم مامی ئیبراهیم. جگە لەوان، یەکێ لەکوڕەکانیشی ناوی سلێمان بو.

هەر چەندە بۆ لێکدانەوەی هۆی دروستکردنی سلێمانی زۆر باس و بابەت ئەگێڕنەوە، بەڵام ڕەنگە هۆی سیاسی و جەنگی گرنگترین هۆی دروسکردنی بوبێ.(5)

سلێمانی بو بە ناوەندێکی گرنگی جوڵانەوەی سیاسی و فەرهەنگی و ئەدەبی لە مێژی نوێی کوردا.

-4-

یەکێ لەو بینایانە لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی دا بنیات نراوە مزگەوتێک بوە کە ناونراوە "مزگەوتی گەورە". ئەمە تەنیا مزگەوتی سلێمانی بوە نوێژی هەینیانی تێدا کراوە. ئەگەر مزگەوتەکانی کوردستان لە گەڵ مزگەوتەکانی بەغداد و کەربەلا و نەجەف یان ئەسفەهان و شیراز و تاران بەراورد بکرێن، زۆر هەژارانە دروست کراوە. هیچ هونەرێکی ئەندازە و بەناسازییان تێدا بەدی ناکرێ. بە خشتی کاڵ و قوڕ و دار دروست کراوە. مزگەوتی گەورەش هەروا بوە. بەڵام ئەم مزگەوتە کتێبخانەیەکی دەوڵەمەن و گەورەی تێ دا بوە. مامۆستای زانا و تێگەیشتو دەرسیان تێ دا وتۆتەوە. سەدان مەلای زانا و لێوەشاوەی تێ دا پێگەیشتوە.

یەکێ لەو مەلایانەی لە سەرەتای بنیاتنانی سلێمانیەوە لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە شێخ مـارفی نـۆدێ (1175 - 1254) بوە. شێخ مارف لە گوندی نۆدێ لە شارباژێڕ لە دایک بوە. لـە سـاداتی بەرزنجەیـە. بـە منالّی لە لای باوکی چۆتە بەر خوێندن. ئینجا براوەتە مەدرەسەکەی قەلاّچوالان لەوێ ماوەتـەوە تـا کـوژرانی سلێمان پاشا. بە هـۆی ئـەم روداوە ماوەیـەک فـەقێکان پـەرەوازە بـون ئـەویش چۆتـە لای مـەلا محەممـەدی ئیبنولحاج لە هەزار مێرد. 4 ساڵیش لەوێ خوێندویەتی. هەر ئەو کاتە مەلا عەبدوللاّی بێتوشی بە سـەردان لـە کوردستان ئەبێ و ماوەیەک لە هەزار مێرد لای ئیبنولحاج ئەبێ. مەلا مارف لە لای ئـەویش ئـەخوێنێ، ئینجـا ئەگەڕێتەوە بۆ قەلاّچوالان و لەوێ ئیجازە وەرئەگرێ.

لە مەزهەب دا سوننی و شافیعی و، لە تەریقەت دا قادری بوە. بـە هـۆی بیـروڕای ئاینیـەوە لـە نـاکۆکی ئێران و عوسمانی دا هەمیشە لە گەڵ عوسمانی بوە و، لە ناکۆکی نێوان پاشاکانی بابان و والی دا، هەمیشە لـە گەڵ والی بەغداد بوە.

ژمارەیەکی زۆر کتێبی بە پەخشان و هۆنراوە لە زانستەکانی دینـی ئیسـلام دا، هـەروەها لـە ڕێزمـانی عەرەبی و، بەلاغەت دا بە عەرەبی نوسیوە.

دوای ئەحمەدی خانی، شێخ مارف یەکەمین کەسە فەرهەنگی "ئەحمەدی" عـەرەبی - کـوردی، بـە نـاوی "کاک ئەحمەد" ی کوڕیەوە، بە هۆنراوەی کوردی داناوە 1475 وشەی عەرەبی گرتۆتەوە.

لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی ئەویش بانگ کراوەتە سلێمانی. لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە. خـەریکی دەرس وتنەوە و، نوسین بوە و، سەرپەرشتی کتێبخانەکەی کردوە.(6)

–5–

سلێمان پاشا هەوڵێکی زۆری ئەدا بۆ دامەزراندی کۆلەمەن (مەمالیک) و دورخستنەوەی گەورە پیـاوانی خۆجێیی عەرەب و کورد لە کاروباری حکومەت. سلێمان بەگی شـاوی، یـەکێ لـە سـەرۆکەکانی ئێلـی عـەرەبی عوبێد، دژی ئەم سیاسەتەی والی بو، لە دانیشتن و کۆڕەکانی دا توانجی لە وەزیر ئەگرت و گاڵتەی بـە ئەسـڵ و فەسڵی ئەکرد. لە هەمان کات دا دژی ئەحمەد ئاغای موهردار بو.

ئەحمەد ئاغا یەکە پیاوی وەزیر و خاوەن نوفوزێکی زۆر بو لە دەزگای بەڕێوەبەرایـەتی دا، دوایـی بـو بە کەهیەی وەزیر. بەڵام لەبەر ئـەوەی پیـاوێکی دەسـەڵاتدار بـو و، زۆری خزمـەتی دەوڵـەت کـرد بـو، والـی نەیئەتوانی بە ئاسانی سزای بدا. والی، شاوی لە بەغداد دور خستەوە. شاوی لە شوێنێکی نزیک بەغداد هەڵی دا. پیاوەکانی ئێلەکەی خۆی لێ کۆبونەوە.

وەزیر هێزی کۆکردەوە بینێرێتە سەری. ئەحمەد ئاغا و لەشکری بەغدادی ساز

دا. ناردی ئیبراهیم پاشا و لەشکری بابانیش بێن. هێزەکە خرایە ژێـر سـەرکردایەتی ئیبـراهیم پاشـا. سلێمان بەگ بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاریی بکا. هەڵات بۆ تکریت. لەوێش چونە سەری. باروبنەی بـەجێ هێشت و خۆی کشایەوە بۆ دەوروبەری خابور. کەلوپەلەکەی تاڵان کراو لەشـکر گەڕایـەوە بەغـدا (1200ک/ 1785 ز).(7)

–6–

ساڵی 1200 ک (1785 ز) وشکە ساڵ بو. گرانی و قاتوقڕی بڵاو بوەوە.

خەڵکی برسی لە بەغداد وروژان و هێرشیان کردە سەر سەرای حکومەت. لێیان دان هەندێکیان کوشتن و، هەندێکیان گرتن و هەڵیان واسین.(8)

–7–

سلێمان بەگی شاوی هێزی لە خۆی کۆکردەوە و، لە عانە دانیشت. والی دیسان هێزێکی نـاردە سـەری. بەشێکی ئەم هێزە دیسان کورد بو. لە نزیک فەللوجە هەردو هێز پێکا هەڵپژان. هێزی شـاوی لەشـکری والـی شکاند. لەم شەڕەدا بەکر پاشای کۆیی کوژرا و، سەرکردەی لەشکرەکە و، مەحمود پاشای تەیمور پاشای کۆیـە بە دیل گیران. بەڵام سلێمان بەگ مەحمودی بەردا و ئەسپ و کەلوپەلەکانیشی دایەوە.

دوای ئەم شەڕە بە مانگێ سلێمان بەگ هەڵی کوتایە سەر بەغداد. گەیشتە ناو کەرخ. بـەڵام هێزەکـانی والی هێزەکانی شاوییان شکاند. شاوی دیسان کشایەوە.

شاوی لە گەڵ سوەینی شێخی مونتەفیک و حەمەد ئال حەمود شێخی خەزاعیل پەیمانی بەسـت و بـون بە هاودەنگ. یەککگرتنی ئەم 3 هێزە مەترسییەکی گەورەی بۆ سەر والـی دروسـت کـرد. دەسـەڵاتی مـەمالیکی خست بوە مەترسییەوە.

وەزیر ناردی بە دوای ئیبراهیم پاشای بابان و عبدولفەتاح پاشای درنە و باجەڵان. کە بـەخۆیان و هێزەکانیانەوە ئامادە بن بۆ شەڕ. هەردوکیان بە هێزەکانیانەوە هـاتن بـەڵام وەزیـر بیـانوی ئـەوەی پـێ گرتن، کە هێزەکانیان وەکو پێویست پۆشتە و تەیار نین. هەردوکیانی لێ خست. عوسمانی مەحمود پاشای لە جێگەی ئیبراهیم و، عەبدولقادری لـە جێگـەی عبـدولفتاح دانـا (1201ک/ 1786 ز). بـەڵام هێزەکـانی هەموویانی برد بۆ شەڕەکە. عوسمان، ئەورەحمانی برای بـە پەلـە نـاردەوە بـۆ کوردسـتان بـۆ سـازدان و کۆکردنەوەی هێز. زۆری پێ نەچو بە 2 هەزار کەسەوە گەڕایەوە بۆ بەغداد. وەزیر دەستی خست بوە ناو شێخەکانی مونتەفیک و خەزاعیلەوە. حەمود بن سامیر لە مونتەفیک و موحسین ئال حەمەدی لـە خـەزاعیل هەڵ گیرا بوەوە.

لەشکری وەزیر چوە سەر ئێلەکانی عەرەب. سلێمان بەگ و سوەینی و حەمەد نزیکەی 20 هەزار سوار و پیادەیان کۆ کردبوەوە وخۆیان بۆ شەڕێکی گەورە ئامادە کرد بـو. لـە شـوێنێک دا بـە نـاوی (ام الحنطـه) هەردو هێز لێکیان دا. عوسمان پاشای بابان سەرکردایەتی باڵی چەپ و ئیبراهیم پاشای بابـان سـەرکردایەتی باڵی ڕاستی ئەکرد و، وەزیر خۆیشی لە ناوەڕاست دا بو. شەڕێکی قورس قەوما. ئێلـەکانی عـەرەب 3 هـەزار سوارو پیادەیەکی زۆریان لێ کوژرا. 3 منارەیان لە کەللە سەری کوژراوەکانیان دروسـت کـرد. شۆڕشـەکەیان شکا وسەرکردەکانیان بڵاوەیان لێ کرد (سەرەتای موحەڕڕەمی 1202 ک/ 1787 ز).(9)

عوسمان پاشا چوە سلێمانی و. ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشت.

–8–

مستەفا ئاغای کوردی "موتەسللیم" ی بەصرا ڕقی لە وەزیر بو. بە نهێنی کەوتە پێوەندی لەگەڵ عوسمان پاشا. دۆستایەتی کۆنیان لە بەین دا هەبو. پێوەندی لە گەڵ سـوەینی شـێخی مونتـەفیک کـرد. هـەروەها زۆر گەورە پیاوی تری کرد بو بە هاودەنگی خۆی. وەزیر ویستی لەشکرکێشـیی بکـا بـۆ سـەر مسـتەفا ئاغـا لـە بەصرا. عوسمان پاشای ئاگادار کرد هێزەکانی کۆبکاتەوە بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییەدا.

سلێمان بەگی شاوی ویستی تۆڵەی کۆنیان لێ بکاتەوە و دڵی وەزیـر لـە خـۆی پـاک بکاتـەوە. ئاگاداری وەزیری کرد کە ئەوانە شتێکیان لە بەین دا هەیە. داوای لە وەزیر کرد باوەڕپێکراوێکی خۆی بنێـری نهێنیـەکانی پـێ بڵـێ. وەزیـر بـاوەڕپێکراوێکی نـاردە لای. سـلێمان بـەگی شـاوی کـابرای باوەڕپێکراوی لە کەینوبەینی مستەفا ئاغای موتەسەللیمی بەصرا و عوسمان پاشا ئاگادار کرد، نامەکانی عوسمان پاشای دایە.

وەزیر بۆ ئەوەی عوسمان پاشا فریو بدا بانگی کرد بۆ بەغدا. خوازبێنی خوشکەکەی لێ کرد بۆ عەبدوڵڵا بەگی برای ئەحمەد کەهیە و، ڕێگەی دا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان، بەو مەرجەی لە بەهاردا بە خۆی ولەشکر بابانەوە بێت بۆ بەغداد بۆ هاوبەشی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر بەصرا.

بەهار عوسمان پاشا ئامادە بو. لەشکرکێشی بۆ سەر بەصرا دەستی پێ کرد. مستەفا ئاغا و سوەینی هەلاتن. بێ شەڕ بەصرا گیرا. والی گەڕایەوە بەغاد. لە نزیک بەغداد خێوەتی هەڵ دا. والی عوسمان پاشای لە گەڵ خۆی سواری کەشتی کرد و بردیە بەغداد.

لە کوڕێکی گشتی دا وەزیر بەرەو ڕوی عوسمان پاشا بوەوە. تاوانباری کرد بە "خیانەت". وەکو بەڵگەی ئەم خیانەتە، نامەکانی عوسمان پاشای بۆ سلێمان بەگی شاوی نارد بو، ئاشکرا کرد. عوسمان پاشا گیرا و خرایە زیندانەوە. لە هەمان کۆڕدا قاوەیەکی ژەهراویان دەرخوارد دا. عوسمان پاشا لە زیندان دا نەخۆش کەوت. نەخۆشییەکەی سەختتر بو. لە زیندانەوە گوێزایانەوە ماڵی یەکێ لە گەورەپیاوەکانی بەغداد: محەمەد سەعیدی دەفتەردار. پزیشک تەرخان کرا بۆ چارەسەرکردنی. سودی نەبو. ئینجا گوێزایانەوە بۆ ماڵی دایکی محەمەد سەعید. دوای چەند ڕۆژێ لەوێ دا مرد (1203ک/ 1787 ز). گەورەپیاوەکانی بەغداد، لەوانە ئەحمەد کەهیە، لە پشت تەرمەکەیەوە ڕۆیشتن، وا باو بو ئەم "ئەحمەد" ە دەرمانخواردی کردوە. تەرمەکەی لە گۆڕستانی ئیمام ئەعزەم بە خاک سپێردرا.(10)

ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشت بو. والی لە جێگەی عوسمان پاشا کردییەوە بە حاکمی بابان (1203ک/ 1787 ز) و کۆیەو هەریری سپاردەوە بە مەحمود پاشای کوڕی تەیمور پاشا. بەڵام لەم ماوەیەدا مەحمود پاشاش مرد. کۆیە و هەریریشی سپارد بە ئیبراهیم پاشا.

-9-

عوسمان پاشا کە بانگ کرا بو بۆ بەغداد، ئەوڕەحمان بەگی برای لە جێگەی خۆی لە سلێمانی دانا بو. ئەوڕەحمان بەگ کە بەگیران و مردنی عوسمان پاشای برای و، دانانی ئیبراهیم پاشای زانی، خۆی و کەسوکار و دەسوپێوەندەکانی کۆ کردەوە سلێمانی بە جێ هێشت و ڕوی کردە ئێران. نامەیەکیشی بۆ والی نوسی ئاگاداری کرد بو کە بڕیاری داوە ئەم وڵاتە بە جێ بهێڵێ و سەری خۆی هەڵبگرێ بۆ ئێران.

سلێمان پاشای وەزیر بۆ سەیران و ڕاو چوبو بۆ نزیک مەندەلی. ئەوڕەحمان بەگ ئەمەی بە هەل زانی نامەیەکی تری بۆ نوسی داوای لێبوردنی لێ کرد. والی لە پەنابردنی گەورەکانی کورد بۆ ئێران ئەسڵەمییەوە. هەوڵی ئەدا زو چارەی بکا. ناردی بە دوی ئەوڕەحمان بەگ دا و"ئەماننامە" ی بۆ نارد کە بە دڵنیایی بگەڕێتەوە.

ئەوڕەحمان بەگ خۆی و دەسوپێوەندەکانی چونە بەغداد و لەوێ نیشتەجێ بون. والیەکانی بەغداد هەرگیز نەیانئەهێشت پاشاکانی بابان ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بە ئاسودەیی بمێننەوە. زو زو ئەیانگۆڕین و، مێمڵ و ملۆزمیان لە ناو بنەماڵەکانی خۆیان دا بۆ ئەدۆزینەوە. والی بێ ئەوەی هیچ بیانویەکی بەجێی بە دەستەوە بێ دیسانەوە ئیبراهیم پاشای لێ خست و، ئەوڕەحمان بەگی بە پلەی پاشا لە جێگە دانا، ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد (1204 ک/ 1789 ز).

میرەکانی بابان لە ناوخۆیان دا، لە گەڵ یەکتری، زۆر خراپ بون. کە یەکێکیان لا ئەبرا و یەکێکی کە لە جێگەی دائەنرا، دەسوپێوەندەکانی پاشای پێشویان ئازار ئەدا و ئەیان ڕوتاندنەوە، تەنانەت هەندێ جار خێزانەکانیشیان، کەبە زۆری خزمی خۆیان بون، لەم تەنگ پێهەڵچنینە دەرباز نەئەبون. لەبەر ئەوە ئیبراهیم

پاشا کە بیستی لابراوە و، ئەورەحمان پاشا لە جێگەی دانراوە، خیزان و بار و بنەی پێچایەوە لە سلێمانیەوە ڕەوانەی بەغدایان بکا. عەبدولعەزیز بەگی برای لە گەڵ ناردن.

ئەورەحمان پاشا لە پێش خۆی دا سەلیم بەگی برای نارد کاروباری سلێمانی بگرێتە دەست. سەلیم بەگ لە گڵەزەردە توشی کاروانەکەی عەزیز بەگ بو. بو بە شەڕیان. عەزیز بەگ لە کاتی شەڕدا لە وڵاخەکەی گلاو بە برینداری بە دیل گیرا.

ئیبراهیم پاشا کە زانی ڕێگەی بەغدادی لێ گیراوە ڕوی کردە ئێران. ئەورەحمان پاشا عەزیز بەگی بە گیراوی نارد بۆ بەغداد. والی زانی ئیبراهیم پاشا بە ناچاری ڕوی لە ئێران کردوە. عەزیز بەگی بەردا و، محەمەد بەگی شاوی نارد بۆ ئێران بە دوی ئیبراهیم پاشا دا. ئیبراهیم پاشا گەڕایەوە بەغداد. والی بە ڕێزەوە لە بەغداد دایناو، ناوچەکانی قزلەبات، قولە، خانەقین، عەلیاوا، دیهاتەکانی بەشیر و تازە خورماتوی بۆ تەرخان کرد (1205 ک/ 1790 ز).(11)

–10–

لەوکاتەوە کە ئیبراهیم پاشا لێخرابو (1204ک/ 1789 ز) بە گۆشەگیری لە بەغداد دانیشت بو. والی ویستی دڵخۆشی بداتەوە. ئەورەحمان پاشای بانگ کرد بۆ بەغداد. دەسبەسەر گلی دایەوە. ناوچەکانی بابانی لێ سەندەوە و، دیسانەوە سپاردی بە ئیبراهیم پاشا، کۆیە و هەریر بە دەس ئەورەحمان پاشاوە مایەوە، سەلیم بەگی برای سەرپەرشتی ئەکرد.(12)

–11–

سلێمان پاشای والی مرد (1217 ک/ 1802 ز). عەلی پاشا بو بە والی.

والی نوێ کارەکانی بە تاڵانکردنی ئێلاتی کورد دەس پێ کرد. ئێلی بڵباس لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران تێکچوبون. حکومەتی ئێران داوای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد بو ئەویش تەمێ یان بکات. ئێلی بڵباس بۆ لەوەرخۆری تانزیک کۆیە و هەولێر ئەهاتن. والی ئەمەی بە هەل زانی. لەشکری کۆکردەوە بۆ سەر بڵباس. ئەورەحمان پاشای بابان و محەمەد پاشای کۆیە و عەبدولفەتاح پاشای باجەلان لە گەڵ هێزەکەی خۆی بو. فەرمانی دا بە ئیبراهیم پاشا، ئەویش بە لەشکری بابانەوە لەلای خۆیەوە بچێ بۆ سەرکوتکردنی بڵباس. لەشکری والی بەغداد بەرێکەوت بەرەو ئاڵتون کۆپری و لەوێوە بۆ هەولێر. ئیبراهیم پاشا نیشتە سەر بڵباس و، دەسکەوت وتاڵانی لە گەڵ خۆی برد و، لە هەولێر لە گەڵ والی یەکیان گرتەوە (1217 ک/ 1802 ز).

ئەو تاڵانییەی گەیشتە هەولێر، جگە لە وەی لە ڕێگە مردار بوبوەوە یان خورا بو: شەست هەزار سەر ئاژەڵ و، دو هەزار سەر مانگا و، زیاتر لە هەزار ئێستر بو.(13)

–12–

والی هەر لە هەولێرەوە ئەو لەشکرەی کۆی کردبوەوە سازی دا بۆ سەر یەزیدییەکانی سنجار. بەرەو موسڵ ڕۆیشتن و، هەڵیان کوتایە سەر سنجار و ئاواییەکانی یەزیدییەکان. ئەم شەڕەیان خستە بوە قاڵبی شەڕی دینیی ئیسلام و کافرەوە. نوسەری "دوحە" ڕەوتی شەڕەکە بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"دەوری یاخییەکانیان گرت و، بە توندی ئاگربارانیان کردن بە جۆرێک کە ناچار بون ماڵ و خانوەکانیان بەجێ بهێڵن و، بۆ ڕزگارکردنی گیانی خۆیان ڕایان کرد بۆ لوتکەی چیاکان، هێزەکە ماڵ و گوندەکانی داگیر کردن و، هەرچی کەلوپەل و ئازوقەیان تێ دابو بردیان، ڕەزو باخەکانیان وێران کردن...

... هێرشەکە تەنگی بە یەزیدییـەکان هـەڵچنی و لـە هـەمو لایەکـەوە دەوریـان دان، زۆریـان بـون بـە نیشانەی گوللەی تفەنگچییەکان کوژران و بریندار بون، کە ڕێگە درا بەوخێڵانەی لە گەڵ لەشکرکێشییەکە بـون: عوبێد و ئال جەبار و هیتر، پەلاماریان بدەن. ئەوانیش کەوتنە ڕاونان و ڕاوکردنیان، خەریک بو بـە تـەواوی لـە نـاوبچن، ئەوانـەیان بـە زیندویـەتی مـابون خۆیـان بـە دەسـتەوە دا و، گوێڕایـەڵی و سـەربدانەواندنیان ڕاگەیاند."(14)

ئیبراهیم لە کاتی ئەم شەڕەدا نەخۆشییەکی گرانی گرت. سەرکردایەتی لەشکری بابانی بە خالید بـەگی برای سپارد. ئیبراهیم پاشایان لە ناو تەختەڕەوان دا بردەوە بۆ موسڵ، لەوێ مرد و، لە "نـەبی یـونس" نێـژرا (1217 ک / 1802 ز".(15)

–13–

ئیبراهیم پاشا پیاوێکی تێگەیشتوی هەڵکەوتو بوە. لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت دا شارەزا بـوە. ڕێزی لە زاناکان گرتوە. وا باوە، لە ژیانی ڕۆژانەدا و، لە هەڵسوکەوتی دا لە گـەڵ خـەڵک وەکـو شـازادەیەکی ئەریستۆکراتی ڕەفتاری کردوە. گرنگترین کاری بنیاتنانی شاری سلێمانی بو، بەڵام بە هۆی نائارامی سیاسی و، ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی بابانەوە، نەیتوانی لەم شارەدا کە خۆی دروستی کرد بو، بـە ئاسـودەیی بـژی، تەنانەت جێگە گۆڕێکیشی بە نسیب نەبو. چەند کەسێ لە زانا ناسراوەکانی ئەو زەمانـە ستایشـیان کـردوە. لەوانە: سەید عەبدوللەتیفی بەرزنجی، بە عەرەبی و، مەولانا خالیدی نەقشبەندی، بە فارسی، چەنـد شـیعرێکیان لە ستایشی دا داناوە.(16)

پەراوێزەکان

1. ناوکر: ناوچەیەکە لە نێوان ڕوبارەکانی کومل و خازرا دا لە قەزای شێخان.
2. العزاوی: 6 / 93.
3. امین زکی، "تاریخی سلێمانی.. ": 97.
4. ڕەنجوری: "ئاواکردنەوەی سلێمانی و ڕوخاندنی قەڵاچوالان ساڵی 1199"
5. امین زکی، "تاریخی سلێمانی.. ": 89 - 90؛ خورشید: "کاروان"، ژ 54، ل 150-159.
6. شێخ محەممەدی خاڵ لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی شێخ مارف کتێبێکی بە عەرەبی لە ژێر ناوی: "الشیخ معروف النودهی البرزنجی" نوسیوە، ساڵی 1961 لە بەغداد چاپ کراوە. لەم ساڵانەی دوایش دا بەشێکی بەرهەمەکانی چاپ کراوە.
7. الکرکوکلی: 182؛ البصری: 169.
8. الکرکوکلی: 182؛ البصری: 169.
9. الکرکوکلی: 184 - 187؛ البصری: 172 - 177.
10. الکرکوکلی: 188 - 191؛ البصری: 179 - 183. العزاوی: 6 /103 - 106.
لە ساڵ و ڕۆژی مردنی عوسمان پاشا دا سەرچاوەکان جیاوازن. "مطالع السعود" ئەڵێ: "لە کۆتایی ڕەمەزانی 1203" دا بوە. نوسەری "دوحە" یش هەمان ساڵی نوسیوە، بەڵام ڕەنجوری ئەڵێ: "وەفاتی عوسمان پاشا لە بەغداد 9 ی جیمادی یەکەمی 1204" لە بەر ئەوەی ڕەنجوری خۆی لە ڕوداوەکان و داوودەزگای بابانەوە نزیک بوە ڕەنگە دیاریکردنەکەی ئەم لە هەمویان زیاتر جێگەی باوەڕ بێ.
11. الکرکوکلی: 193؛ البصری: 201 - 202؛ العزاوی: 6 / 107 - 108.
12. الکرکوکلی: 203؛ البصری: 211؛ العمری: 47؛ العزاوی: 6 / 120؛ ڕەنجوری: "دانانی ئیبراهیم پاشا لە سەر سلێمانی بە تەنیا ساڵی 1212 لە 16 ی زولقەعیدەدا"
13. الکرکوکلی: 222 - 223؛ البصری: 247؛ العمری: 62.
14. الکرکوکلی: 223.
15. الکرکوکلی: 223؛ البصری: 247 - 248؛ العزاوی: 6 / 155.
16. یەکێ لە شیعرەکانی مەولانا خالید ئەم قەصیدەیەیە بە فارسی:

از پس حمد ملک ذو الجلال
بعد درود مه برج کمال
به که اوصاف شه دادگر
خامه کنم رشک ده نیشکر
ان شه دریا دل والا تبار
داور دارا سیرجم و قار
کوه شرف، کان سخا و هنر
هرکه شود از کرمش بهرەور
رتبه (ی) عالیش بدانسان شود
تاج سرش صیقل کیوان شود

کشتی تن در یم احسان او
خرد کند موجه (ی) توفان او
خصم خجل گشته (ی) شمشیر او
چرخ سراسیمه (ی) تدبیر او
خواست برد سر به دراز امر او
خورد دو سیلی زکف قهر او
اینکه بر او چشمه (ی) شمس و قمر
مانده نشان بسته ز جوزا کمر
شاهد اقبال در اغوش او
صد جم و کی غاشیه بر دوش او
عالم و رغبت ده ارباب شرع
ارض و سمائی است به اصل و به فرع
گشت ز همنامی او پیش ازین
اتش نمرود چو خلد برین
تا زده ان مهر عدالت علم
رخت برون یرده ز عالم الم
باز به گنجشک دهد دانەرا
شمع نسوزد پر پروانەرا
الغرض از غایت امن و امان
دا غ نهد بر دل نوشیروان
مهدی اگر گردد ازین باخبر
"یحسبه سنه خیر البشر"
بانی این بلده (ی) جنت نهاد
رشک ده روضه (ی) "ذات العماد"
بس که فرح می دهد ان گلستان
حافظ شیراز بلاغت نشان
بیند اگر یک نفس جای خویش
نسخ کند نعت مصلای خویش
کرد خرد ختم سخن اینچنین
"انک فیها لمن الخالدین"
معتمدی: 329 - 330.

سەرەتا و کۆتایی عەقیدەنامەکەی مەولانا خالید

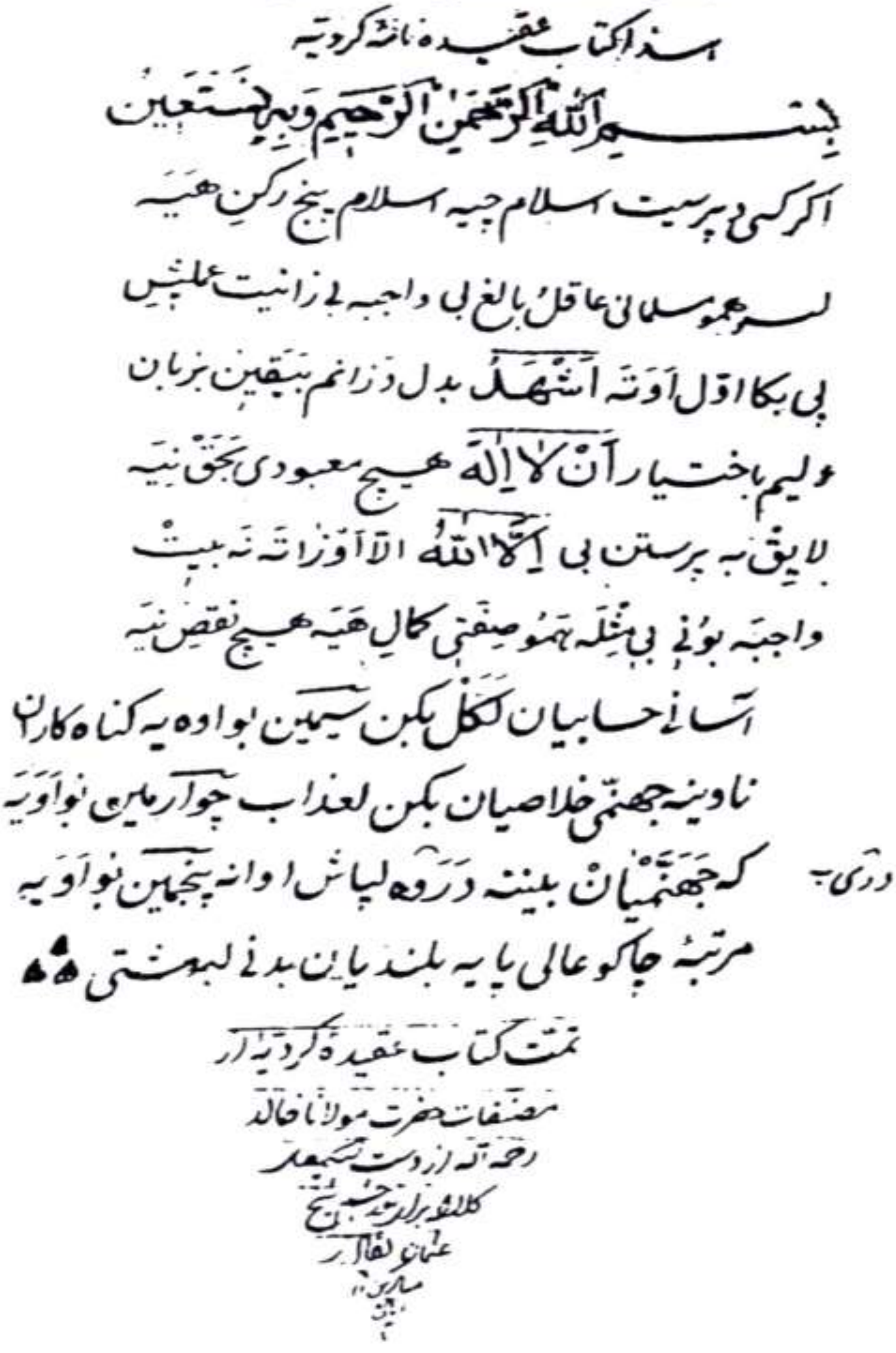

هذا کتاب عقیده نامه کردیه

بسم الله الرحمن الرحیم وبه نستعین

اگر کسی دپرسیت اسلام چیه اسلام پنج رکن هیه

لسر همو مسلمانی عاقل بالغ بی واجبه بزانیت عملیشی

پی بکا اول اوته اشهد بدل دزانم بیقین بزبان

ولیم باختیار ان لا اله هیچ معبودی بحق نیه

لایق به پرستن بی الا الله الا او زاته نه بیت

واجبه بونی بی شله همو صفتی کمالی هیه هیچ نقص نیه

... احسابیان لگل بکن سیمین بواوه یه گناه کاران

ناوینه جهنمی خلاصیان بکن لعذاب چوارمین نواویه

که جهنمیان بینه درو لپاش اوانه پنجمین نواویه

مرتبه جاکو عالی پایه بلند یاین بدنی لبهشتی

تمت کتاب عقیده کردیه از

مصنفات حضرت مولانا خالد

رحمه الله از دست ...

... ...

عثمان ...

...

7. ئەوڕەحمان پاشا: خولیای سەربەخۆیی

-1-

ئەوڕەحمان پاشا لە 1204 ک (1789 ز) ەوە حوکمڕانی بەردەوام بو تا 1212 ک (1797 ز). لەو ماوەیەدا وڵات بەرەو بوژانەوە چو. ئاسایش چەسپی بو. کاروباری وڵاتی بە ڕێکوپێکی بەڕێوە ئەبرد. والی بە پێی نەریتی والییەکانی پێش خۆی نەی ئەویست میری بابان ماوەیەکی وا درێژ بمێنێتەوە جێگیر ببێ و بنەماڵەکەیان یەک بخات. ماوەیەکی درێژ بو ئیبراهیم پاشا بە گۆشەگیری دور لە کاروباری سیاسی لە بەغداد بو. والی ویستی ئاوڕێکی لێ بداتەوە. ناردی بەدوای ئەوڕەحمان پاشادا بۆ بەغداد. نەخۆش بو لە ناو تەختەڕەوان دا هێنایان بۆ بەغداد. بەڵام لە گەڵ خۆی دیاری ی زۆری هێنابو، لەوانە چل دەس جل و، فەرش و، پارە. والی ئەوڕەحمان پاشای لە بەغدادا گل دایەوە. بە بیانوی نەخۆشییەوە کە گوایە کاروباری وڵاتی پێ بەڕێوەنابرێ ناوچەی بابانی لێ سەندەوە دای بە ئیبراهیم و، تەنیا کۆیە و هەریری لە دەس دا هێشتەوە. ئەویش سپێرا بە سەلیم بەگی برای. دەسوپێوەندەکانی ئەوڕەحمان پاشا چونە کۆیە (1212 ک / 1797 ز).(1)

چوار ساڵ ئەوڕەحمان پاشا بە دەسبەسەری لە بەغداد مایەوە. سەلیم بەگ سەرپەرشتی کۆیەی ئەکرد. لە گەڵ مستەفا بەگی حاکمی ڕەواندز بو بە شەڕیان (1216 ک / 1801 ز). یەکێ لە سەرکردەکانی هێزەکەی سەلیم بەگ کوژرا.

مستەفا لای والی ی بەغداد شکاتی لە سەلیم کرد. والی داوای لە سەلیم کرد لە گەڵ مستەفا پێک بێ. بەڵام سەلیم فرسەتی لە مستەفا بەگ هێنا نزیک ئاڵتون کۆپری کوشتی. والی لەمە تورە بو. فەرمانی دا کە ئیبراهیم پاشا، سەلیم بگرێ و، ڕەوانەی بەغدادی بکات. سەلیم لە پێش دا هەڵات بۆ کەرکوک و، دوایی خۆی چوە بەغداد.

والی خۆی لە بەهانە بو لە ئەوڕەحمان پاشا. گوایە "یاخی ئەبو لەو فەرمانانەی لە بەغدادەوە پێ ی ئەکرا" ئەمەی کردە بیانو، کۆیە و هەریری لێ سەندەوە و، دای بە محەمەد بەگی مەحمود پاشای کۆیە.

ئەوڕەحمان و سەلیمی گرت و، بە گیراوی ڕەوانەی زیندانی حیللەی کردن (1216 ک / 1801 ز).(2)

ئەوڕەحمان، قینی لە محەمەد پاشا هەڵگرت. پاشان تۆڵەی ئەمەی لێ کردەوە. دوای گیرانی ئـەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگ، براکانی: خالید بەگ، ئەحمەد بەگ، عەبدوڵڵا بەگ، ئامۆزاکانی بـە چـوار سـەد سـوارەوە پەنایان بۆ موسڵ برد. محەمەد پاشای ئـال جـەلیلی دالـدای دان و، دای مەزرانـدن و، موچـەی مانگانـەی بـۆ بڕینەوە. لای والی بەغدایش "شفاعەت" ی بۆ کردن. والی لێ یان خۆش بو.(3)

–2–

لەم ماوەیەدا تاعون لە بەغدا بڵاو بوەوە. هەروەها وەهابییەکان هەڵیان کوتایە سەر کەربـەلا و تاڵانیـان کرد و نزیکەی هەزار کەسیان کوشت.

والی فەرمانی بۆ عەلی پاشا دەرکرد بچێ بۆ دەرکردنی وەهابییەکان و، خۆیشی لە ترسی نەخۆشی بـە ماڵەوە چو بۆ خالص.

وەزیر سلێمان پاشای گەورە مرد (1217 ک / 1802 ز). نزیکەی 24 ساڵ حـوکمی بەغـدادی کـرد بو. وەزیر 3 کوڕ و 4 کچی هەبو. کوڕەکانی: سەعید، صالّح، صادق، بچوک بـون. کچـەکانیان درا بـون بـە شو: یەکێکیان هاوسەری عەلی پاشای کەهیە و، ئەوی تریان ژنی سەلیم ئاغـای موتەسـەڕیفی بەسـرا بـو. دو کچەکەی تری: یەکێکیان مارە بڕی داود ئاغا (دوایی داود پاشا) و، ئەوی تریان مـارەبڕی نەصـیف ئاغـا بـو. وەزیر بەر لە مردنی وەسێتی کرد عەلی پاشا، کە یەکێ لە کۆیلە ئازادکراوەکانی خۆی و زاوایشی بو، جێگـەی بگرێتەوە و، داوای لەوانی تر کرد هەمویان گوێڕایەڵی و پشتگیری بکەن. ئاژاوەیەکی گەورە دژی عەلی پاشـا دەستی پێ کرد. سەرۆکی یەنیچەری و سەلیم ئاغا لە پشتی ئاژاوەکەوە بون. بـۆ ئـەوەی ئاژاوەکـە بخـەوێنن، ویستیان سەعید بەگی کوڕی سلێمان پاشای گەورە لە جێگەی والی دابنێن. سـەلیم بـۆ بـە هێزکردنـی خـۆی، ناردی ئەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگی برایان لە حلە هێنایەوە بەغداد و ئازادی کردن. ئاژاوە درێژەی کێشـا. سەرەنجام عەلی پاشا ئاژاوەکەی دامرکاندەوە. ئەوڕەحمان پاشا هەڵات بـەڵام لـە ئەعزەمییـە گیرایـەوە. سـەلیم بەگی برای دەرباز بو بۆ موصڵ. ئەوڕەحمان پاشا خەریک بو لەم هەرایەدا سەری تێ دا بچێ. محەمەد پاشای ئال جەلیلی و، چەند پیاوماقوڵێکی والی بۆی تێکەوتن لە مردن ڕزگاریان کردن. عـەلی پاشـا لـە ئەسـتەموڵەوە دانرا بە وەزیری بەغداد (1217 ک / 1802 ز).(14)

ئەوڕەحمان پاشا لە بەغداد نیشتە جێ بو. وەزیر ئەیویست لە خۆی نزیک بخاتەوە.

–3–

لەو لەشکرکێشییەدا کە عەلی پاشا بۆ بڵباس و یەزیدییەکانی سنجاری کرد، داوای لە ئەوڕەحمان پاشـا کرد ئەویش بەشدار بێ. ئەویش ناردی بە شوێن سەلیم بەگ و براکانی دا، کە لە کاتی پشـێوییەکەی بەغـداد دا ڕایان کرد بوە موسڵ و ئال جەلیلی دالدەی دابون. هاتن و هەمویان لە بەغدادا کۆبونەوە.

والی، ئەوڕەحمان پاشا و، محەمەد پاشای تەیمور پاشای کۆیە و، عەبدولفەتاح پاشای باجەلانـی خسـتە پاڵ خۆی. فەرمانیشی دا بو، ئیبراهیم پاشای بابانیش، لە لای خۆیەوە، پەلاماری بڵباس بدا. بڵباس سـەرکوت و تالان کرا. لەشکر ڕوی کردە سنجار. لە بەختی ئەوڕەحمان پاشـا دا، ئیبـراهیم پاشـا لـە موسـڵ دا مـرد و، بەمەش ملۆزمێکی بەهێزی لە کۆڵ بوەبوە (1217 ک / 1802 ز).

عەلی پاشا ویستی خالید پاشای ئەحمەد پاشا لە جێگەی ئیبراهیم پاشای برایدا دابنێ، گەورەپیاوەکانی بابان، ئەوڕەحمان پاشایان پەسەند کرد. والی لە سەر داخوازی ئەوان ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بـە حـاکمی بابان (1218 ک /1803 ز). (5)

-4-

وەهابیەکان ڕوەو بەصرا کشا بـون. دەوڵـەتی عوسـمانیـیان خسـت بـوە غایلـەوە. سـوڵتان فـەرمانی دەرکرد بۆ والی‌ی بەغداد، تەمێ‌یان بکات. ئەویش کەوتە خۆی و بە لەشکرەوە ڕوی کردە حیللـە. ئـەورەحمان پاشای بابان و، محەمەد پاشای کۆیەش بانگ کران. دوای چەند ڕۆژێ پاشای بابان گەیشتە بارەگای وەزیر.

وەزیر سلێمان بەگی کەهیەی خوشکەزای و، ئەورەحمان پاشای نارده سەر بەصرا. لەشکرەکە "زوبێـر" ی بڕی و ڕوی کردە "ئەحسا" و، بە چەند پەلامارێ وەهابییەکانیان دەرپەڕاند و، زۆریـان لـێ کوشـتن و، بـە سەریان دا سەرکەوتن. لەم لەشکرکێشییەدا بە هۆی گەرمای بیابانەوە، سەدان کەسی بابان مـردن. ئـەورەحمان پاشا هاتەوە حیللە.

لەم هەلەدا شێخی خەزاعیل سەرکێشی کرد بو. وەزیـر خـۆی و، ئـەورەحمان پاشـا و، محەمـەد پاشـای کۆیەی بردنە سەر. دوای سەرکەوتن گەڕانەوە. وەزیر ئەورەحمان پاشا و محەمەد پاشای کۆیـەی لـە حیللـە دا هێشتەوە تا ماوەیەک ئاسایش و ئارامیی ناوچەکە ڕابگرن و ئەوجا بگەڕێنەوە کوردسـتان. خۆیشـی (22 ی زیلحەججەی 1219 ک / 20 ی مارتی 1805 ز) گەڕایەوە بەغداد. (6)

دوای مانگ و نیوێ، خالید کەهیەی سەرۆکی ئاغاکانی والی لە حیللەوەگەڕایەوە بەغـداد. دوای 8 ڕۆژی تر، ئەورەحمان پاشا و محەممەد پاشای کۆیەش ئیزنی گەڕانەوەیان پـێ درا. چەنـد ڕۆژێکـی کـەمی خایانـد هەواڵ گەیشتە والی کە کۆکردنەوەی هێزەکانی خێڵی عوبێد.

والی، دیسان داوای لە ئەورەحمان پاشا و محەمەد پاشا کرد هێزەکانیان کۆ بکەنەوە و، بە ئەورەحمانی ڕاگەیاند لە کەرکوک دا چاوەڕێ بێ و، داوای لە محەمەدیش کرد بـە هێزەکـەیـەوە بگاتـە لای ئـەورەحمان و، پێکەوە ڕوەو خابور بڕۆن.

وەکو نوسەری "دوحە" باس ئەکا: وەزیر ڕقی لە هەردوکیان بوە، چونکە "یەکەمیان بە هەمو ڕێگەیـەک لە پایەی وەزیری کەم ئەکردەوە... و دوەمیشیان لـەو سـنورەی بـۆی دیـاری کـرا بـو دەرچـو بـو... وەزیـر ئەیویست بە هەرچی چۆنێ بێ لە کۆڵ خۆیانی بکاتەوە" (7)

لە جێگەیەک بە ناوی "بەت" (8) ەوە هەردوکیان بە یەک گەیشتن. ئەورەحمان ڕقی کۆنی لە محەممـەد هەڵگرت بو. هەلی بە دەرفەت زانـی و کوشـتی. زۆریشـی لـە هێزەکـانی کوشـت و دیـل و پەرتـەوازە کـرد. والییشی، بە داوای لێبوردنەوە، ئاگادار کـرد و، چـو بـۆ کـەرکوک. (9) والـی لـەو کاتـەدا نـەیئـەتوانی شـتێ بەرامبەری بکا. هەندێ گلەیی لێ کرد و، ئامۆژگاری کرد جارێکی تر شتی وەها دوبارە نەکاتـەوە. بـۆ ئـەوەی زیاتریش دڵنیای بکا موڵکی کوژراوی بە بکوژ بەخشی. کۆیە و هەریری پێ سپارد و فەرمانی بۆ نارد.

-5-

موتەسەڕیفی کەرکوک، وەزیری ئاگادارکرد کە گوایە هێزەکەی ئەورەحمان پاشا، لە ڕێگەی گـەڕانـەوەی دا، زیانی لە کشتوکاڵی خەڵکی داوە و، تاڵان و بڕۆی کردوە و، خەڵکی کوشتوە. لە لایەکی تریشەوە، وەزیـر گومانی پەیدا کرد بو کە خالید ئاغای کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای "موتەسەللیم" ی پێشوی بەصـرا، بـە نهێنـی لـە گەڵ ئەورەحمان پاشا ڕێک کەوت بن و دەنگوباسی بۆ بنێـرن. هـەروەها نوسـەری دیـوانی وەزیـر، محەمـەد فەیزی لوتفوڵڵایشی لەم باسەدا تاوانبار کرد. وەزیر، لە پێش دا ئەو دوانەی گرت و، بەندی کردن. سێیەمیشی لابرد. ئینجا کەوتە هەڵگێڕانەوەی بابانەکان. بابانی بڕییەوە بۆ خالید بەگی کوڕی ئەحمـەد پاشـا، کـە چەنـد مانگێ بو ڕەوانەی ئامێدی کرا بو بۆ یارمەتیدانی قوباد پاشا. کۆیە و هەریریشی بڕییەوە بۆ سـلێمان بـەگی کوڕی ئیبراهیم پاشا و فەرمانی پاشایەتی و خەلعەتی بۆ ناردن.

وەزیر لە مانەوەی خالید کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای بەندکراو ئەسڵەمییەوە. یەکەمیانی کوشت و، دوەمیشیانی بە بەندیی نەفی کرد بۆ بەصرا. ەئینجا لە 5 ی ڕەبیعی یەکەمی 1220 ک (4 ی حوزەیرانی 1805ز) دا ڕوی کردە کوردستان بۆ پەلاماردانی ئەوڕەحمان کە زانی والی لە کۆڵی نابێتەوە، دەستپێشخەری کرد، ویستی بە خۆشیی ڕازی بکا، کەڵکی نەبو. ناچار کەوتە خۆی. لە لایەکەوە شێخی عوبێد: زامن ئال حەمەد و، شێخی غرێر: حەمەد ئال حەسەنی بانگ کرد بۆ هاوکاری و، لە قەرەحەسەن دا جێگیری کردن. لە لایەکی ترەوە، بۆ بەرگرتن لە عبدولفەتاح پاشای درنە و باجەلان و زەهاو، سەلیم بەگی برای بە 5 سەد سوارەوە ناردە سەر و، ڕاوی نا و ناوچەکەی گرت. خۆیشی بۆ بەرهەڵستی خالید بەگی ئامۆزای ساز دا، کە لە موسڵ و هەولێر دا لەشکری خڕ کردەوە.

والی موسڵ زیاتر لە هەزار کەسی بۆ وەزیر نارد. حاجی قاسم ئاغای "موتەسەللیم" ی هەولێریش لە گەڵ خالید بەگی بابان هەزار کەسێکیان کۆکردەوە.

ئەم هێزانە یەکیان گرتەوە و بەرەو ئاڵتون کۆپری کشان. ئەوڕەحمان پاشا وەڵامی بۆ عەبدوڵڵا بەگی قەرەمستەفازادەی سەرکردەی هێزەکەی لە موسڵ نارد لە ئاڵتون کۆپری نەپەڕێتەوە. ئەو گوێی نەدایە و خەریکی هەڵدانی خێوەت و، ڕێکخستنی خێوەتگا بو، ئەوڕەحمان پاشا هێزێکی ناردە سەریان. خالید بەگ و حاجی قاسم ئاغا بە زەحمەت لە مردن دەرباز بون. زۆری هێزەکە خۆی هاویشتە ئاوی "زێ"وە.

لە هێزەکەی موسڵ 50 کەس لە سەرکردەکانیان و 200 سەرباز و 200 یەنیچەری لە ئاودا خنکان، لە هێزەکەی هەولێریش 100 کەس خنکا و 100 کەسیش بە زیندویەتی بە دیل گیران و ڕوت کرانەوە. لەشکری بابانیش 250 خێوەت و ژمارەیەکی زۆر چەک و وڵاخ و ئازوقەی دەس کەوت (10 ی ڕەبیعی دوەمی 1220 ک /9 ی حوزەیرانی 1805 ز)(10).

عەزیز بەگی برای خالید بەگ، خۆی لەم شەڕە دەرباز کرد. لە ڕێگەی دوزخورماتو و بەیاتەوە خۆی گەیاندە وەزیر و ڕەوتی شەڕەکەی بۆگێڕایەوە.

ئەوڕەحمان پاشا کشایەوە قەرەحەسەن. وەزیر لەشکرکەی گەیشتە کەرکوک و ئەوڕەحمان ئاگادار نەبو. ناچار کشایەوە دواوە بەرەو دەربەندی بازیان. شێخی عوبێد و شێخی غرێر هەڵاتن و ڕویان کردە سنجار بەرەو خابور و لەوێوە بۆ شامییە. بەڵام لە ڕێگەدا کەوتنە بۆسەی شەڕکەرانی ئێلی شەممەرەوە کوژران. ئەوڕەحمان پاشا لە دەربەندی بازیان دا سەنگەری قایم کرد و، دەمی دەربەندی گرت. لەشکری وەزیر گەیشتە شیوەسور. خالید و سلێمان و دەستوپێوەندەکانیشیان لە گەڵ بو. وەزیر بۆ ڕێگەیەکی ئاسان ئەگەڕا کە پشت لە هێزەکانی بابان بگرێ. خالید و سلێمان ڕێگەیەکیان دۆزییەوە ئەوڕەحمان پاشا نەیگرت بو. پشتی هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا گیرا. شەڕێکی قورس قەوما 300 کەس لە لەشکری بابان کوژرا. ئەوڕەحمان پاشا شکا. عەلی پاشای وەزیر فەرمانی دا سەری دیل و کوژراوەکانی بابان ببڕن. 6 سنوقی لێ پڕ کرد و بە دیاری ناردی بۆ دەوڵەت. ئەوڕەحمان پاشا ناچار بو ڕو بکاتە وڵاتی ئەردەڵان (1220 ک / 1805 ز). بۆ بنکەی میرایەتی خۆیان. خالید بۆ سلێمانی و سلێمان بۆ کۆیە. (11)

–6–

ئەوڕەحمان پاشا پەنای بۆ ئەمانوڵڵاخانی والی ئەردەڵان برد.(12) لە سەقز نیشتەجێ کرا. وەزیر دەستی بەسەر سلێمانی دا گرت. ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان کێشەی ئەوڕەحمان پاشای گەیاندە فەتحعەلی شای قاجار. ڕۆیشتنی ئەوڕحمان بۆ ئێران تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لە پەیوەندییەکانی هەردو دەوڵەت دا دروست کرد. والیی بەغداد ئەحمەد چەلەبی لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران بە ئەنجامی ویستراوی نەگەیشت..

فەتحعەلی شا نامەیەکی دۆستانەی بۆ والی بەغداد نوسی بە میرزا محەمەد صادق خانی وەقائیع نیگاردا ناردی (1220 ک / 1805 ز). لە نامەکەی دا داوای لە والی کردبو لە ئەورەحمان پاشا ببورێ و، بیگێڕێتەوە سەر جێگە و رێگەی خۆی. (13)

والی گوێی نەدایە تکای شا. سلێمان بەگی فەخری بۆ دوبارەکردنەوەی خواستەکانی ناردەوە بۆ دەرباری شا. لە کاتێک دا سلێمان بەگ خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی ئەورەحمان پاشا گەیشتە تاران و سەردانی فەتحعەلیشای کرد و، دایناوە بە حاکمی بابان. فەتحعەلی شا رێزی زۆری لە ئەورەحمان پاشا گرت. نیگاری ئەورەحمان پاشا لە ریزی پیاوەگەورەکانی ئەو سەردەمەدا لە سەر دیواری "کاخی نیگارستان" لە تاران کێشراوە. شا فەرمانی دا بە محەمەد عەلی میرزا، کە ئەورەحمان پاشا بباتەوە سلێمانی.(14)

عەلی پاشا گوێی نەدایە داواکانی شا. لە باتی ئەوە خۆی بۆ هێرشێکی گەورە ئامادە کرد. محەمەد ئەمین ئاغا، یەکێ لە سەرکردەکانی، لە گەڵ چەند تیپ سوارە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا. خۆیشی لە بەغداوە بەرێ کەوت لە سیروان پەڕییەوە گەیشتە شارەبان. خالید پاشای حاکمی بابان و، عەبدولفەتاح پاشای موتەسەڕیفی درنە و باجەلان و، حەسەن خانی فەیلی گەیشتنە لای. ئەمانە رەئیان وابو: پیش ئەوەی هەنگاو بنێن پرس بە بابی عالی بکرێ. بەڵام وەزیر پێی لە سەر رەئی خۆی داگرت.

وەزیر، "زەهاو" ی کرد بە بنکەی خۆی. بەرایی هێزەکانی گەیشتە "پای تاق" و"ماهیدەشت". کەوتنە راووڕوت و تاڵان. خەڵکی کرماشان ترسان هەندێکیان چون بۆ هەمەدان. ئەم هەواڵانە گەیشتەوە شا. شا فەرمانی دا بە محەمەد عەلی میرزا پارێزگاری سنور بکا و، ئەگەر هاتنە ناو ئەرزی ئێرانەوە دەریان بکەن. هەروەها فەرمانی دا بە فەرەجوڵڵاخان بچێ بۆ یارمەتی دانی ئەمانوڵڵاخان و ئەورەحمان پاشا.

وەزیر هێزێکی 3 تا 4 هەزار کەسیی لە چەکدارەکانی کۆیە و هەریر و کەرکوک بە سەرکردایەتی سلێمان کەهیە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا.

بابی عالی فەرمانی دابو بە عەلی پاشا رێزی پەیماننامە کۆنەکان بگرێ و، هیچ لەشکرکێشییەک بۆ سەر ئێران نەکا. کاتێ ئەم فەرمانە هات ئۆردوی والی سنوریان بەزاند بو.

سلێمان کەهیە کابرایەکی هەڵەشە بو. لە پای تاقەوە بەرەو شارەزور کشا بو.

لە گەڵ هێزەکەی خالید یەکی گرت بوەوە. خالید ویست بوی قانیعی بکا ماوەیەک پشو بە لەشکرەکەی بدا بۆ حەسانەوە. گوێی لێ نەگرت بو. لە سنور تێپەڕی بو گەیشت بوە زرێبار. لە ماوەی چەند رۆژێکی کەم دا رێگەیەکی شاخاوی سەختی بڕی بو. لەشکرەکەی و وڵاخەکانیان ماندو بون. ئەورەحمان پاشا نەیهێشت پشو بدەن پەلاماری دان. لە ماوەیەکی زۆر کورت دا. زیاتر لە هەزار کەسی لێ کوشتن. زۆریشیان گیران لەوانە سلێمان کەهیە. خالید پاشا بە زەحمەت دەرباز بو. ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو بۆ ئەورەحمان پاشا (جیمادی دوەمی 1221 ک / 1806 ز).

کاتێ ئەم هەواڵە بە وەزیر گەیشت خۆی لە شێروانە بو. محەمەد عەلی میرزا ئەم دەستدرێژییەی رۆمی کرد بە بیانوی راووڕوت. هێزێکی نارد سنوریان بەزاند هەتا قزرباتیان تاڵان کرد و گەڕانەوە ئێران (15)

ئێرانیەکان، محەمەد عەلی میرزا لە لایەک و، ئەمانوڵڵاخان لە لایەکی ترەوە ئەم سەرکەوتنە بە هی خۆیان ئەزانن، بەڵام وەکو ریچ ئەیگێڕێتەوە: هێزەکەی ئێران نەکەوتونەتە شەڕەوە. ئەوەی شەڕەکەی کردوە و هێزەکەی رۆمی شکاندوە، ئەورەحمان پاشا و ئەو هێزەی بابان بوە کە لە گەڵی بون. لەم شەڕەدا سەلیم بەگی برای ئەورەحمان پاشا کوژرا. سەلیم بەگ لە فەرماندە ئازاکانی ئەورەحمان پاشا بو. (16)

–7–

میرزا شەفیع صەدری ئەعزەمی ئێران لە نامەیەکی درێژدا بۆ ئیبراهیم پاشای صەدری ئەعزەمی عوسمانی نوسی بوی کە ڕەفتاری خراپی عەلی پاشای والی بەغداد وای لە ئەوڕەحمان پاشای بابان و ئێلەکانی عەرەب کردوە بێزار بن و ڕو بکەنە ئێران. کاربەدەستانی دەوڵەت ئامۆژگارییان کردوە کە ئەوانە ئاشت بکاتەوە بەڵام لە بەر نەزانی بە قسەی نەکردون. خۆی بە هێزێکی عەرەب و وەهابییەوە ڕوی کردە کرند لە کرماشان و، سلێمان کەهیە و خالید پاشای لە

سلێمانی و شارەزورەوە نارده کوردستان. شازادە محەمەد عەلی میرزا... ئەگەر شارەزایەک بنێرن بۆ لێکۆلینەوە ئەزانێ لاشەی کوژراوەکان لە ئەرزی کام مەملەکەتدا کەوتوە و کام یەک لەم دو سپایە پێی ناوەتە سنوری ئەوی ترەوە. (17)

والی کشایەوە بەغداد. شێخ جەعفەری خەزاعی، کە لە نەجەف دائەنیشت. بۆ شەفاعەت ناردە لای محەمەد عەلی میرزا و لە وێوە چو بۆ تاران. یوسف زیای والی ئەرزڕوم، فەیزی مەحمود ئەفەندی بۆ لای عەبباس میرزا نارد بو شەفاعەت بۆ سلێمان کەهیە بکەن. فەتحعەلی شا، سلێمان کەهیەی ئازاد کرد و لە گەڵ میرزا صادق خانی وەقائیع نیگاردا ناردییەوە بۆ بەغداد. (18)

ئەم شەڕە لە کاتێک دا ڕوی دا فەرەنسە ئەیویست هاوپەیمانێتییەکی دوقۆڵی لە نێوان عەجەم و ڕۆم دا ڕێک بخات. ناپلیۆن بۆ ئەو مەبەستە دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لە گەورەئەفسەران و شارەزایان، بە سەرۆکایەتی جەنەراڵ گاردان، نارد بو بۆ ئێران.

شێخولئیسلام ئاقا ئیبراهیم، کە بە سەفارەت نێردرا بو بۆ ئەستەمول لە گەڵ محەممەد ڕەفیع ئەفەندی دا گەڕایەوە بۆ باسی یەکگرتنی 3 قۆڵی. ڕەفیع لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ عەبباس میرزا و میرزا عیسای قایمقام بە هیچ ئەنجامێکی سەرکەوتوانە نەگەیشت لە بەرئەوە گەڕایەوە ئەستەمول (1222 ک / 1807 ز). (19)

–8–

دوای ئەم شەڕە ئەوڕەحمان پاشا گەڕایەوە سلێمانی. والی بە ناچاری خالید پاشای لابرد و ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بە حاکمی بابان. جەنەراڵ گاردان لە یەکێ لە ڕاپۆرتەکانی دا بۆ شامپانی، وەزیری دەرەوەی ناپلیۆن، لەم بارەیەوە هەڵسەنگاندنی خۆی نوسیوە: "لەم دواییەدا ڕاستیی ئەم هەواڵەم پێ گەیشتوە کە خەلعەتی پاشایەتی شارەزوریان بە ئەوڕەحمان پاشا داوە، لە گەڵ هەمو ئەوەش دا وا دەرئەکەوێ ئاشتی نێوان سلێمان پاشا و ئەم سەرکردەیەی کورد، دیسان شتێکی ڕواڵەت بێ." (20)

–9–

تاقمێک لە کاربەدەستەکانی بەغداد پیلانێکیان لە عەلی پاشای وەزیر گێڕا. بە خەنجەر کوشتیان (1222 ک / 1807 ز). سلێمان کەهیە بە مۆقەت بو بە قایمقام. بابی عالی یوسف زیا پاشا، صەدری پێشو و والی ئەرزڕۆمی، دیاری

کرد ببێ بە وەزیر لە بەغدا. والی تازە پێش ئەوەی بگاتە بەغداد، خەلعەت و بیورلدی بۆ ئەوڕەحمان پاشا ناردوە. پێ ئەچێ ئەوڕەحمان پاشا لەو کاتەدا ئومێدی بە کاربەدەستانی عوسمانی نەبوبێ و، زۆرتر بە هیوای پشتیوانی ئێران بوبێ.

ئەمەی کردوە بە هۆیەکی تری خۆنزیکخستنەوە و باوەڕ بە دەستهێنانی ئێران.

بیورلدی و خەلعەتەکەی ناردەوە بۆ شازادە محەممەد عەلی میـرزا. لـە نامەکـەی دا نوسـیوێتی: "... بـە پێی فەرمانی شاهنشاهی ئەگەر دوژمنێ بۆ سەرکار لە لایەکەوە

پەیدا بێ، دوژمنی ئـەو دوژمنـە ئـەبم... والـی ئـەرزرۆم بـە پیـاوێکی مـاقوڵ دا بیورلـدی و کـورکی ناردوە... هیچ بایەخێک بە خەلعەت وبیورلدی باسکراو نەدراوە... هیچ رێزێکی ئێلچییەکەش نـەگیراوە... بـۆ ئەوەی بیورلدی بکەوێتە بەرچاوی کاربەدەسـتانی حکومـەتـی شاهنسـاهی بیورلـدی لـە ئێلچـی وەرگیـراوە و نێردراوە بۆ دارولسەلتەنەی تاران و تا هاتنەوەی وەڵام ئێلچی لێرە گل دراوەتەوە..."(21)

مەمالیک نەیان هێشت یوسف زیا کاروبار بگرێتە دەست. ئەورەحمان پاشا ویستی کەڵک لەم پشێوییە وەربگرێ کۆیە وهەریر و کفری بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بەڵام سەرکەوتو نەبو. (22)

–10–

سلێمان پاشا و ئەورەحمان پاشا هەر زو ناکۆکییان کەوتە بەینەوە. سلێمان رقی تێشکانی زرێبـاری لـە دڵ دا بو. ئێران کە هەردوکیانی بە "دەسنێژی خۆی ئـەزانی، چونکـە ئـەورەحمان پاشـا بـە یارمـەتی ئـەمان حوکمرانیی بابانی کوت بوەوە دەس و، سلێمانیش بە دیلی کەوت بوە دەس ئێران و، ئازادیان کـرد بـو. پـێ ئەچێ ئێران هەوڵێکی دابێ بۆ رێک خستنیان. گاردان لە نامەیەکی دا بۆ وەزیری دەرەوەی

فەرەنسا، لـەم بـارەیـەوە نوسـیوێتی: "شـازادە عـەبباس میـرزا... فـەرمانی داوە هـەمو هێزەکـانی لـە لەشکرگاکەی خۆی دا لە خـۆی کۆببنـەوە. فەرەجوڵڵاخانیشـی بـە سـوار نیزامەکانیـەوە ئامـادە کـردوە. ئـەم سـەرتیپە... دوای ئـەوەی چـوە مناوچـە سـنورییەکانی کوردسـتان نـەیتـوانی بـو لـەوێ بمێنێتـەوە و، ئـەو ناکۆکییانەی لە کۆنەوە لە نێوان سلێمان پاشـا و ئـەورەحمان پاشـا دا بـوە لابـەلا بکـا، ولـە قـەڵاچوالانـەوە گەڕاوەتەوە لای شازادە..."(23)

بە رواڵەت وا دەرئەکەوێ کە دەوری ئەورەحمان پاشا لە تیژکردنی ناکۆکییەکانی ئێران و عوسـمانی دا کاریگەر بوبێ، بەڵام راستیەکەی دەوری ئەو لاوەکی بوە و، ناکۆکییەکانی ئەم دوهێزە زۆر لەوە قووڵتر بـوە.. ئێران ئامانجی تایبەتی خۆی هەبوە لە کوردستان و لە عێراق دا. گاردان لە نامەیەکی تـردا نوسـیوێتی: "پایـە بەرز گەرەکێتی پیوەندی دوستانەی خۆی لە گەڵ بابی عالی دابمەزرێنێ، بۆ ئەوەی پێوەندی لە گـەڵ فەرەنسـا، لە رێگای ئەستەموڵەوە، ئاسان بکا. بەڵام بە

هیچ جۆرێ ئەو رەفارەی نەگۆڕیوە کە بەرامبەر ولایەتە تورکییەکانی دراوسـێی ئێـران هـەیبـو. وەکـو جاران دەس وەرداتە ئەو ناکۆکییانەوە کە لەنێوان پاشای بەغداد و سلێمانی دا هەیـە. لەشـکرییانی ئێـران لـە جوڵان دان بەرەو

کوردستان. ئەتوانرێ پێش بینی بکرێ، سـەرەڕای هـەمو ئـەو دڵنیاکردنـە گردەبڕانـەی وەزیـر دەری بڕیون، نەچنە ناو قەڵەمرەوی عوسمانییەوە. پایە بەرز دەستی هەڵ نەگرتوە لە داواکانی سەبارەت بـە عێراقـی عەرەب و قەڵەمرەوی بەعداد و بەصرا. یەک لە دوای یەک دان بەوەدا ئەنێ کە چاوەڕوانی هـەلی لـە بـارە بـۆ ئەوەی بیانگرێ. بەڵام دیارە پێویستە سلێمان پاشا بە تەواوەتی پێڕەوی ئێران بکا، ئەگەر چی دیار نیە کە پایە بەرز دەستی هەبوبێ لە دانانی ئەو دا بەحوکمرنی بەغدا. لای وایە لەم کارەدا یارمەتی ئەوی داوە، کە سلێمان لە شەڕی عەلی پاشا لە گەڵ ئەورەحمان پاشا دا بە دیل گیرا، ئەو ئازادی کرد. پاشای بەغداد ریعایەتی ئینگلستان و ئێران ئەکا: ریعایەتی ئینگلستان ئەکا بە هۆی بەصرا و بازرگانیی لەوێوە لە گەڵ هیند. ریعایەتی ئێـرانیش ئەکا چونکە ئاگاداری ویستەکانی فەتح عەلی شایە و، ترسی هەیە لە دەستێوەردانی ئەو هەمیشـە بـە قـەزانجی ئەورەحمانی یاخی. بەڵام نەفرەتێکی توندی بەرامبەر هەرشتێ هەیە کە ناوی ئێرانیی پێوە بێ."(24)

–11–

سلێمان کەهیە کە بە سلێمان پاشای بچوک (کوچک سلێمان) ناسراوە بو بە وەزیر. بناغەی دۆستایەتی لە گەڵ شای ئێران دامەزراند بو. ئەوڕەحمان پاشاش گوێی نە ئەدایە وەزیری بەغداد بە سەربەخۆیی کاری ئەکرد. وەزیر لەشکری ساز دا بۆ سەری. سلێمان تێشکانەکەی زرێباری لە چاوی خالید پاشا ئەناسی. خالیدی فەرامۆش کرد بو. بەڵام محەمەد پاشای کوڕی خالیدپاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای کردبو بە هاودەنگی خۆی. ئەوڕەحمان پاشا بە خۆ کەوت. چوار تا پێنج هەزار کەسی ئامادەکرد. ئەم جارەش لە دەربەندی بازیان دامەزرا. (25)

والی، وەکو جاری پێشو، ئەمیش ویستی پشت لە هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا بگرێ. لە لای ڕاستی دەربەندەوە، تفەنگچییەکانی کەرکوک و هەولێر و هەندێ بابان بە سەرکردایەتی محەمەد بەگی کەهیەی وەزیر و، چاوساغی محەمەد بەگی کوڕی خالید پاشا و، لە لای چەپەوە سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، بە شەو لە هەردو لاوە سەرکەوتن و شوێنەکانی خۆیان گرت. کە ڕۆژ بوەوە قۆڵەکانی سەر شاخ لە لای خۆیانەوە و، وەزیریش ڕوبەڕو لە دەربەندەوە هێرشیان

کردە سەر سەنگەرەکانی لەشکری بابان. ئەوڕەحمان پاشا بەرگەی نەگرت. بەشکاوی کشایەوە. محەمەد و سلێمان تا قزڵجە بە دوی کەوتن (جیمادی یەکەمی 1223). وەزیر سلێمان پاشای بە حاکمی بابان و، محەمەد بەگی بە موتەسەڕیفی کۆیە دانا. خەلعەتی لەبەر کردن. (26)

خالید پاشا لە مێژ بو فەرامۆش کرا بو بێ موچە و بێ کار لە کەرکوک دانیشت بو. پێنج تا شەش سەد سواری کۆکردەوە لە بەینی کفری و قەرەتەپەوە چو بۆ زەهاو و لە وێوە چو بۆ لای ئەوڕەحمان پاشا بۆ مەریوان. وەزیر بۆ ئەوەی کێشەکە گەورە نەبی سلێمان پاشای لە سلێمانی کێشایەوە بەغداد. مەندەلی و خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی. موڵکی بابانی دایەوە بە ئەوڕەحمان پاشا (1223). (27)

–12–

سکاڵاو گازاندە لە سلێمان پاشای وەزیر زۆر گەیشت بوە بابی عالی. دەستدرێژی کردبوە سەر سنوری هەندێ لە ولایەتەکانی دراوسێ. پێش ئەوەی ببێ بە وەزیر بەڵێنی دابو قەرزەکانی والییەکانی پێش خۆی بداتەوە. بابی عالی ئەیویست کۆتایی بە دەسەڵاتی مەمالیک بهێنێ و، بەغداد ڕاستەوخۆ بخاتەوە

ژێر دەستی ئەستەموڵ. لە ئەستەموڵەوە حالەت محەمەد سەعید، سەرۆکی دیوانی هومایونی، هاتە بەغداد. دەسەڵاتی تەواوی گۆڕینی وەزیر و دانانی وەزیرێکی تازەی درا بویە.

تەنانەت فەرمانی وەزارەتی هێنا بو تەنیا جێگەی ناوەکەی بە بۆشی هێڵرابوەوە، بۆ ئەوەی خۆی کێ ی بەپەسەند زانی بینوسێ.

حالەت داوای لە سلێمان کرد: یان بە ڕێک و پێکی دەرامەتی دەوڵەت بنێرێ، یان واز لە پایەی وەزیری بهێنێ. (28)

حالەت ماوەیەک لە بەغداد مایەوە هیچی پێ نەکرا. نەیتوانی خواستەکانی دەوڵەت بهێنێتە دی. نەقەرزەکانی پێ وەرگیرایەوە و نە وەزیریشی پێ لابرا. لەبەر دەسەڵاتی زۆری وەزیر نەیوێرا نیازی ڕاستەقینەی خۆی بدرکێنێ. بە دەستی بەتاڵ بەغدادی بە جێ هێشت و چوە موسڵ چاوەڕوانی ڕەئی دەوڵەت بێ. بەڵام حالەت کۆڵی نەدا. بۆ ئەو مەبەستە، پێوەندی لە گەڵ والی ی موسڵ کرد. والی موسڵ ڕەزامەندی بۆ بە جێهێنانی فەرمانەکانی دەربڕی. هەروەها پێوەندی لەگەڵ ئەوڕەحمان پاشای بابان کرد، ئەویش ڕەزامەندی دەربڕی.

هەردوکیان رقیان لە وەزیر بو.

حالەت، مەحمود پاشای والیی موسڵ و شێخی تەی و میری شەمامک سوارەکان لە گەڵ خۆی هێناو لە کەرکوک کۆبونەوە، ئەورەحمان پاشا زیاتر لە 10 هەزار سوارو پیادەی لە گەڵ خۆی هێنا بو، لە ناو ئەوانەدا سوارەی جاف بە سەرکردایەتی قادر بەگ و کەیخوسرەو بەگ. ئێلەکانی عوبێد و غرێر و بەیاتیشیان گەیشتێ. سلێمان پاشا خۆی ئامادە کرد بۆ بەرگری. (29)

حالەت بە نهێنی خەڵکی بەغداد و کاربەدەست و دەستوپێوەندەکانی وەزیری ئاگادار کرد کە فەرمانی لێخرانی دەرچوە. ئەمەش پشێوی خستە ناو ریزەکانیانەوە. لە ناو خۆیان دا هەندێ وردە شەڕ قەوما. هەندێ لە هێزەکانی وەزیر لە وەزیر تەکینەوە.

هێزەکەی حالەت بەرەو بەغدا کشا. وەزیر بەرەنگاریی کردن. شەڕێکی قورس روی دا. لە بەلادا خستنی شەڕەکەدا لەشکری ئەورەحمان پاشا دەورێکی کاریگەری هەبو. لە پەلاماردانی شەوێکیان دا نزیکەی 80 کەس لە سوارەکانی کوژران، یەکێکیان عەبدولعەزیز بەگی کوڕی ئەحمەد پاشا بو، کە ئامۆزای ئەورەحمان پاشا و زاواشی بو، هەروەها 150 کەسی لێ بریندار بو. سلێمان پاشا هەڵات بۆ ناو ئێلەکانی عەرەب. کابرایەکی عەرەبی خێڵەکی بە هەلی زانی کوشتی و کەللەکەی هێنایەوە بۆ ئەورەحمان پاشا (1225). لەو رۆژانەدا یەکەمین دەسەڵاتداری بەغدا ئەورەحمان پاشا بو. (30)

بەغدا بێ وەزیر بو.

–13–

هێشتا ململانێ ی دەسەڵات لە بەغداد بە لادا نەکەوت بو، دو کەس لەو ئێرانییانەی سەروکاریان لە گەڵ کاروباری عێراق هەبو چەند نامەیەکیان دەربارەی بارودۆخی عێراق بۆ دەربارى ئێرانی نوسیوە. محەمەد حسێن خان، کە ماوەیەک "کارگوزاری ئێرانی بوە لای وەزیری بەغداد لە نامەیەک دا بۆ عەبباس میرزا، نائیبوسەلتەنەی ئێران، نوسیویتی:

"پێش ئەوەی ئەورەحمان پاشا ببێتە باعیسی ئەم فیتنە و فەسادە و جوڵانی لە شارەزورەوە تا قەومانی شەڕەکە و چۆنیەتیکوژرانی وەزیر، رۆژ بە رۆژ و مو بە مو، بە خاکی پێی موبارەکی شەهریاری گەیەنراوە.. سلێمان پاشای بابان ئێستا

بریندارە و گیراوە لەوانەیە بیکوژن.. خەڵک لە خۆیانەوە رویان لە وەزیر وەرگێرا و لێ ی تەکینەوە.. وەزیریش کە بەوەی زانی لە گەڵ چەند کەسێ هەڵات، لە کەناری روباری دیالە بە دەستی عەرەب کوژرا.. دوای ئەوە فە یزوڵڵا ئاغای کەهیە خەزانەدار و مەسرەفیشی کوشت و داراییەکی زۆری لەوان و لە زۆری ئەعیانی بەغداد زەوت کردوە.. ئەڵێن پارەیەکی زۆری لە محەممەد سەعید بەگی دەفتەردار

سەندوە و کوشتویەتی.. کوشتنی ئەو کەسانە و سەندنی ئەو هەمو پارەیە لە خەڵک، هەموی ئەورەحمان پاشا ئەیکات. رەئیس ئەفەندی وەکو میوانێکی نەناسراو لەوێ دانیشتوە و خۆی لە هیچ ناگەیەنێ، هەرکەسێ ئەورەحمان پاشا

بیکوژێ یا لایبەرێ یا دایبنێ، ئەو یا کەسێکی تر دەسەڵاتی نیە..... یەکەمجار کارگوزارانی دەربار... ئاگادار کران کە ئەگەر بیروڕای کاربەدەستانی دەوڵەت.. بێتە سەرگرتنی عێراقی عەرەب هەلی لەمە باشتر هەڵناکەوێ... دوای ئەوەش دوبارە ئاگادارکران کە ئەگەر دوسێ هەزار کەس و.. چەند توغرا و فەرمان دەربکرێ.. هەمو عێراقی عەرەب بە ئاسانی ئەکەوێتە دەس کاربەدەستانی ئەم دەوڵەتە مەزنە.. ئەوەش نەکرا. ئێستا کار بە ئێرە گەیشت نەختێ بو بە هۆی بەدناوی ئەم لایەنە. ئەورەحمان پاشا کە لە سەرەتاوە بێ ئەقڵ

و شێت بو ئێستا کە مەملەکەتێکی وەکو عێراقی عەرەبی گرتوە و، چەند کرور سامانی کەوتۆتە دەس. هەڵبەتــە مێشکی تێک ئەچێ. هەندێ جوڵانەوەی نالەباری لێ ئەوەشێتەوە. لەو

لایەوە هەمو ڕۆژێ لە گەڵ والی ی کوردستان و لـەم لایــەوە لـە گـەڵ ئـەهالی ئـەم سەرسـنورانە هـەرا دروست ئەکا و سەرەنجام ئێخەی ئەولیای دەوڵەت.. ئەگرێ، ئەوسا سەرکوتکردن و تەمێ کردنی لـە دژواریــی و ئیشکال خاڵی نابێ، بەڵام ئێستا

چارەکردنی ئاسانە. هەرکاتێ.. ئەم... هێشـتا کاروبـاری عێراقـی عـەرەب ڕێـک نـەخراوە و وەزیـرێ دانەنراوە و پشێویی تەواو لەو ناوچەیەدایە، بۆ نمونە لەم ماوانەدا لە چوار فرسەخی نەجەفی ئەشرەف حەوت صەد تا هەشت صەد زائیری ئێرانی ڕوت کراونەتەوە وصەدوپەنجا کەسیان لێ کوشتون و، لە نێـوان قەسـر و خانەقینیش دا پەنجا شەست

کەس ڕوت کراونەتەوە و پێنج شەش کەسیان کوشتوە و، لە نێـوان کازمـەیـن و بەغـدادیش دا تـاقمێ تاڵان کراون و شەش حەوت کەسیان کوشتوە و، ئاژاوەیەکی زۆر لە کاروباری ئەوێ دا هـەیـە. بـە ئەنـدازەی دوانزەهەزار سوارە و تفەنگچی... مەئمورو، دانیشتوانی ئـەم دوسـێ ویلایەتــەی دراوسـێ ی ئاگـادار بکـەن، ئینشائەڵڵا بکەونە دەفعی فەسادی ئەوڕەحمان پاشا، بە ئاسانترین شـێوە کـار بـۆ پێشـەوە ئـەڕوا... چونکـە مەبەستی ئەولیای دەوڵەت، یەککرتنی هەردو دەوڵەتە...، ئەم موفسیدە سەرەندجام نێوانی هەردو دەوڵەت تێـک ئەدا.."(31)

محەممەد صادق خان، کە پێ ئەچێ لەو کاتەدا خۆی لە بەغداد بوبێ، لە نامەیـەک دا بـۆ میـرزا شـەفیع، صەدری ئەعزەمی ئێران، نوسیوێتی:

"... دوای کوژرانی وەزیر و، دەس بـە سـەردا گرتنـی داروسـەلام لـە لایـەن ئەوڕەحمانـەوە، هـەرچی کەلوپەلی دیار هەبو لە شتنی فروشتەنی و وڵاخ و چەک و کەرەسەی جەنگ و تۆپ و زەنبورەک بـە تایەفـەی بابانی بەخشی، لەوانەدا شەش

هەزار سەر ئێستر کەهی وەزیرەکانی بەغداد بو درا بە تایەفەی بابان.. هەرچی دراو بو لە ئەشرەفی و شتی تر لە دارایی سلێمان پاشا و عەلی پاشا و ئەم وەزیرە کوژراوە

هەموی بردوە.. کەهیەی کوشتو هەرچی هەبو زەوتی کرد.. باش ئاغا و خەزێنـەدار و حیشـمەت ئاغـا سی وتاقمێکی تر لـە ئـەعیانی بەغـداد کوشـتوە و، هـەمو کەلوپــەل و دارایــی بــێ دەنــگ و دەنگـداری زەوت کردون.. دەفتەر دارو کوڕەکەی گرتوە، دو

تەغاری ئەستەموڵیی زێڕ کە ئەکاتە 1200 مـەنی تـەوریزی، لـێ سـەندون.. سـەرەڕای ئـەوەی هـەمو ئەوانەی بردوە هێشتا داوای پارە لە بازرگانەکانی بەغدا- خۆماڵی و بێگانـە ئـەکا.. سـەد هـەزار قرۆشــی لـە کلیلدارو متەوەللی کازمەین سەندوە.. بۆ گوێزانەوەی کەلوپەل، وڵاخەکانی وەزیر بەشی نەکردوە، لە سلێمانی و دەوروبەریەوە وڵاخیان هێناوە.. پیاوێکی ناسراوی لە بەغدادا نەهێشتوە. سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، کە لە ناو تایەفەی بابان دا ناوو نیشانێکی هەبو و، خەڵکی بابان لایەنگیری بون، گرتوە و کوشتوە.. ئێسـتا دنیا بە ئارەزوی ئەم پیاوە شێتە پڕ هەوایە ئەگەڕێ.. عەبدوڵڵا پاشای خەزێنـەداری عـەلی پاشـا، کـە نۆکـەری ئەوڕەحمان بو، کردویەتی بە قائیمقام.. وەکو بیستراوە نامەیەکی نوسیوە بۆ

کاربەدەستانی ڕۆم، بەڵێنی داوە چەردەیەکی زۆر پارە بدا ئەگەر وەزارەتی بـدەنێ.. ئەگـەر وەزارەتـی ئەم قبوڵ نەکەن، وەزیرێ بۆ بەغداد ئەدۆزێتەوە، کە نۆکەری خۆی بێ.. زەهاو، خانەقین، بەعقوبە، مەندەلی بـە فەتاح پاشای زەهاو داوە، بەو مەرجەی کە ساڵی دو هەزار سوار ئامادە بکا.. دوای جەژنی ڕەمـەزان خـەیـاڵی گەڕانەوەی هەیە بۆ سلێمانی.. ڕەئیس ئەفەندی میوانێکە لە گۆشەدا کەوتوە.. لـە دەوری بەغـداد و سـەرکرد و

ناوشـــار وقزرابـــات و خانـــەقین و قەســـردا ســـێ چـــوار زائیـــر كـــوژران و، دە دوانـــزە هـــەزاریش ڕوت كراونەتەوە.."(32)

لەم دو ڕاپۆرتە ئەگونجێ چەند ئەنجامگیرییەک بكرێت:

1. پێش ئەوەی وەزیر لێ بخرێ و هەڵێ و بكوژرێ، داوایان لـە دەربـاری ئێرانـی كـردوە، پشـتیوانی لـە وەزیر بكا بۆ ئەوەی بمێنێتەوە، بەڵام دەرباری ئێرانی ئەم پێشنیارەی جێبەجێ نـەكردوە، ئیتـر لەبـەر ئەوە بوە ڕوداوەكانی ئەوەندە بەخێرایی هاتون ئێران فریای یارمەتیـدانی وەزیـر نەكـەوتوە، یـان بـە چاكی نەزانیوە خۆی لەو كێشەیە هەڵ بقورتێنێ، ئەمە باسێكی جیاوازە.
2. لە كاتی پەشێوانی هەلومەرجی بەغدادا، بە تایبەتی دوای كوژرانی وەزیر، پێشنیاریان كردوە ئێران هێز بنێرێ بۆ گرتنی ناوچەكە و، ئەو كاتەیان لە هەمو كاتێ پێ لە بارتر بوە، بۆ لەشكركێشییەكی وەها.
3. لە بەر ئەوەی مەترسی ئەوەیان هەبوە، ئەوڕەحمان پاشا دوای ئەم تەنگوچەڵەمەیە بەهێز بێ، دەربـاری ئێرانییان هان داوە هەر لە سەرەتاوە چاری بكەن و، نەهێڵن بەهێزو دەسەڵاتدار ببـێ. گومـانی تـێ دا نیە، هەردو كاربە دەستی ئێرانی بە گیانێكی دوژمنانەوە، ڕوداوەكانیان زلتر كردوە لـەوەی هـەبوە بـۆ ئـەوەی كاربەدەسـتانی ئێرانـی دژی ئـەوڕەحمان پاشـا بـوروژێنن. چەنـدین هـەواڵ و دەنگوباسـی ناڕاستیشیان تێ دایە. ئەگینا دوای ئەم ڕوداوە بە چەند سـاڵێک داود پاشا پـەنای بـۆ میـری بابـان نەئەبردو، جارێكی تریش لەشكری بابان نەیئەتوانی داود پاشا بباتەوە بەغداد.

عوسمان پاشای بابان كاتی خۆی لە بەغداد دەرمانخوارد كرابـو. هەنـدێ لـە گـەورەپیاوەكانی بەغـداد دەستیان لەم پیلانەدا هەبو. ئەوڕەحمان پاشا ئەو قینەی لە دڵ دا مابو. ئەم هەلەی بۆ هەڵ كەوت و، بە كوشتن یان بە تاڵانكردن، تۆڵەی لەوانە كردەوە، كە دەستیان لە كوشتنی كاكی دا هەبو. (33)

سەرەڕای ئەمەش، لەشكری بابان، بە سەركردایەتی ئەوڕەحمان پاشا، دەوری كاریگەری هەبوە لە بەلادا خستنی شەڕەكەدا و، زۆری كوژراوەكانی لەوانە بوە، لە بەر ئەوەی بە هەقی خۆیـان زانیـوە لـە بـاتی خـوێنی كوژراوەكانیان تاڵان و بڕۆ بكەن. لە ناوتاڵانییەكەدا تۆپ و خێوەت وقورسایی بوە. ئەوڕەحمان پاشـا دوانـزە تۆپی ناردۆتەوە بۆ سلێمانی. لە كەركوک هێزی یەنیچەری ڕێگەیان بە كاروانەكە گرتوە. ویسـتویانە نـەهێڵن بیگوێزنـەوە بـۆ سـلێمانی. وتویانـە: "ئەمـە خیانـەتێكی گـەورەیـە تـۆپ لـە گرنگتـرین شـوێنی مەملەكـەتی عوسمانییەوە ببرێ و بنێردرێ بۆ دێیەک" (34)

یەنیچەری سەرەنجام ڕێگەیان بە كاروانەكە دا تێ بپەڕێ و، نەیانتوانی گلی بدەنەوە.

–14–

والی ی بەغداد عەبدوڵڵا ئاغای خازن و تاهیر ئاغای نەفی كرد بۆ بەصـرا. پـاش چەنـد مـانگێ لێیـان بورد و داوای لێ كردن بگەڕێنەوە بەغداد. ترسان بۆ كوشتن بانگ كرا بن. نەیانوێرا بگەڕێنەوە بۆ بەغـداد. كە گەیشتنە قورنە لە ڕێگەی حوێزەوە هەڵاتن بۆ لوڕستان. لەوێوە هاتنە سلێمانی. لە گـەڵ ئـەوڕەحمان پاشـا ناسیاەیی كۆنیان هەبو. ئەوڕەحمان پاشا بە گەرمی میوانداری كردن و ڕێزی لێ نان.

عەبدوڵڵا ئاغا لە كۆیلە ئازادكراوەكانی سلێمان پاشای گەورە بو. حالەت لە جوڵانەكەی دا بەرەو بەغداد ئەمیشی لە گەڵ خۆی هێنا و كردی بە قایمقام. حالەت لە دڵی خۆی دا حەزی لە چارەی مەمالیک نەئـەكرد. بـە نهێنی كەوتە ئاژاوەنانەوە بـۆ ئـەوەی بـە بـەكترییان بهـارێ. وای بڵاوكـردەوە كـە عبـدوڵڵا ئاغـا، لـە لایـەن ئەوڕەحمان پاشاوە دانراوە، ئەویش سەر بە ئێرانە. هانی دان ئەوڕەحمان پاشا دەربكـەن و سـەعیدی كـوڕی سلێمانی گەورە دابنێن. ئەمە شەڕێكی نـاوخۆی هـەڵگیرسـاند. خـەریک بـو حالـەت تـێ دا بكـوژرێ. بـەڵام

ئاژاوەکە کوژێنرایەوە. حالەت ناچار بو فەرمانەکەی بۆ عبدوڵڵا ئاغا پڕ کردەوە. عبدوڵڵا پاشا بو بە وەزیـری بەغدا (1225ک / 1810ز). (35)

–15–

ئەو کاتەی حالەت ئەفەندی بۆ یەکێ ئەگەڕا دای بنێ بە والی، ئەوڕەحمان پاشا، لە ناو گـەورەپیاوەکانی عێراق دا، لە هەمویان بە دەسەڵاتتر و، بە ناوبانگتر، ڕەنگە لێوەشاوەتریش بوبێ.

سەرچاوەکوردیەکان، وەکو ڕیچ ئەگێڕێتەوە: حالەت "... داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کردبو، کە لە جێ ی سلێمان پاشا ببێتە والی ی بەغداد، کەچی ئەوڕەحمان پاشا زۆر مەردانەو بە توندی داواکەی ڕەت کردبـوەوە و وتبوی: ڕاستەمن بەوە، پلەی یەکەمی وەزیرم ئەدرێتێ، بەڵام قومێک لە ئـاوی چیاکـانی کوردسـتان، بـە هـەمو تەخت و بەختی دەوڵەتی عوسمانی ناگۆڕمەوە، ڕەنگە چونیشم بۆ بەغـداد، گوزەرانیشـم زۆر خۆشـتر بکـات، بەڵام ئەنجامەکەی ئەبێتە هۆی لە ناو چونی بنەماڵەی بابان."(36)

نوسەری "سیر الاکراد ئەڵێ: "... ئەوسا تاقمێ لە سـەرانی وڵاتـی داواکـراو بـۆ ڕاوێژکـردن لـە سـەر دانانی وەزیر. بە کۆمەڵ وتیان: "ئێمە لە حکومەتی ئێوە خۆشحاڵین و، جگە لە تۆ کەسی تر بۆ سـەرۆکایەتی عێراق دانانێین. گەورەکانی بابان وتیان: "پاشا نەریتی کوردی و خێڵایەتی لە دەس مـەدە و، دەس لـە وڵاتـی خۆت هەڵ مەگرە ژیان لە عێراق – تکلیفی مالایگاقە – ئەم چرایە ئەوەندە ڕۆشن نابێ. بە نان و دۆی خۆمان هەڵ ئەکەین و خەریکی شتێ نەبین."(37)

بەڵام سەرچاوە عوسمانییەکان ئەڵێن: ئەوڕەحمان پاشا زۆری هەوڵ داوە، تەنانەت ئامادەیی دەربڕیـوە کە باجی ساڵانەی ولاەیتی بەغداد پێنج قات بە زیادەوە پێشکەش بە بابی عالی بکا. بەڵام حالەت ڕازی نەبوە. بـابی عـالی هـەرگیز ڕازی نـەبوە گـەورە پیـاوێکی عـەرەب یـا کـورد بـە والـی ی بەغـداد دابنـرێ. چونکـە ئەترساعێراق بەرەو جیابونەوە و سەربەخۆیی ببەن، بە تایبەتی لە گەورەکانی بابان کە پەیوەنـدییان لـە گـەڵ ئێران هەبوە. (38)

بەڵام ئەوەی گومانی تێ دا نیە ئەوڕەحمان پاشا هەوڵێکی زۆری داوە لە باتی ئەوەی ببەسترێ بە والـی ی بەغدادەوە، ڕاستەوخۆ سەربە بابی عالی بێ. لە بەرامبەر ئەوە دا ئامادە بوە باجی ساڵانە زید بکا. (39)

–16–

ئێران سلێمان پاشای بە دەسنێژی خۆی دائەنا. ئەم گۆڕینەیان پێ ناخۆش بو جگە لەوەش عبدولفەتاح پاشای موتەصەڕڕیفی درنە و باجـەلان لـە گـەڵ ئـەوڕەحمان پاشـا هـات بـو بـۆ یارمەتیـدانی حالـەت، بـەڵام کەمتەرخەمی کردبو. سەرەڕای ئەوەش چەند جارێ لە لەشکرکێشی ڕۆم دا بۆ سەر ئەوڕەحمان پاشا بەشداری کردبو. وەزیر لە سەر دجاوای ئەوڕەحمان پاشا عبدولفەتاحی لابرد و خالیـد پاشـای ئـامۆزای دانـا محەممـەد عەلی میرزا داوای لە وەزیر کرد بیخاتەوە جێگەی خۆی، وەزیر لە ژێر گوشاری ئـەوڕەحمان پاشـادا داواکـەی بۆ جێ بەجێ نەکرا. سەرەنجام عبدولفەتاح و عەبدولعەزیزی کوڕی لە گەڵ پیاوەکانیان پەنایان برد بۆ شازادە لە کرماشان. 2 جاری تر شازادە داواکەی دوبارە کـردەوە، هـەردو جـار ئـەوڕەحمان پاشـا لاسـاری کـرد و، نەیهێشت عەبدولفەتاح پایەی پێشوی پێ بدرێتەوە. بۆ تـەنگاوکردنی ئـەوڕەحمان پاشـا ئێـران بـوداق خـانی میری سابڵاخی بە لەشکرێکەوە نارد بۆ گرتنی سەردەشت. سەردەشت لەو کاتەدا بەشێ بو لـە مـوڵکی بابـان. ئەوڕەحمان ئیزنی لە وەزیر خواست بگەڕێتەوە کوردستان. وەزیـر ڕێگـەی دا (11 ی صـەفەری 1226 ک / 5 ی مارتی 1811ز).

ئەورەحمان گوێ ی نەئەدایە وەزیر. هەروەها گوێ ی نەئەدایـە شـازادە. سـاردی کەوتـە بـەینیانـەوە. هەردولایان رێک کەوتن ئەورەحمان پاشا تەمێ بکەن. خالیدپاشا لەو کاتە دا لە زەهاو بـو. وەزیـر موافەقـەتی کرد لە جێگەی ئەورەحمان ببێتە میری بابان. ئەورەحمان وای ئەزانی خالید پاشا لە گەڵ ئەوە. نـەیئـەزانی لـە ژێرەوە لە گەڵ دوژمنەکانی رێک کەوتوە. ئەورەحمان خۆی ئامادەکرد بـۆ بـەرەنگاری و، سـلێمانی نـارد بـۆ بەرهەڵستی وەزیر.

محەممەد عەلی میرزا هێزێکی 60 هەزار کەسی بۆ سەر ئەورەحمان ئامادە کرد. ئـەورەحمان لای وابـو هێزەکەی خۆی و هێزی خالید پاشا بەسن بۆ بەرگری دژی شازادە. بـەڵام کەشـازادە گـەیشـتە زەهـاو خالیـد پاشا، لە سەر داوای وەزیر، چو بـە پیریـەوە و کەوتـە گـەڵ هێزەکـەی. ئـەورەحمان بـە خـۆی دا رانەپـەرمو بەرەنگاری بکاخۆی و خێزانەکەی و هەندێ لە پیاوەکانی کشانەوە کۆیە. کۆیەی قایم کـرد دژی گـەمارۆدان و هێرشی لەشکری عەجەم. وەزیر خەلعەت و بیورلدی میرایەتی بابان و کۆیە و هەریری بۆ خالیـد پاشـا نـارد. ئەمە جاری دوەم بو خالید پاشا جێگەی ئەورەحمان پاشا بگرێ. شازادەش دەوری کۆیـە ی گـرت وەزیـر لـە هاوکاری شازادە پەشیمان بوەوە. ترسا کوردستان بە تایبەتی کەرکوکی لـە دەس دەربچـێ. شـازادە 15 رۆژ ئەورەحمان پاشای گەمارۆ دا. ئەورەحمان پاشا حەفتا تا هەشتا شەرکەری بابانی لـە گـەڵ بـو. ئازایەتییـەکی زۆریان نواند. (40) شازادە نائومێد بو لە گرتنی لە گەڵی رێک کەوت: بابان بۆ خالید پاشـا بـێ و، کۆیـە و هەریریش بۆ ئەو (1226ک /1811ز). ساڵانە هەندێ دیاری بۆ بنێرێ. (41)

پاش 3 مانگ ئەورەحمان پاشا بە ناوی راوەوە چوە شوێنێکی نزیکسـلێمانی. خالیـد پاشـا هێزێکـی کەمی هەبو ترسا. سلێمانی بە جێ هێشت. چـو بـۆ زەهـاو و لـەوێوە بـۆ مەنـدەلی. ئـەورەحمان پاشـا چـوە سەرچنار. ئاگاداری وەزیری کرد. بە هۆی هاتنی وەرزی زستانەوە وەزیر لەشکرکێشی بە باش نەزانی. گـوێ ی خۆی لەم رووداوانە خەواند و سلێمانی بە ئەورەحمان سپارد و خالیدی بانگ کردەوە بۆ بەغـداد و مەنـدەلی بۆ تەرخان کرد (1227). (42)

–17–

لـە (1226ک / 1811ز) دا روسـیا و تورکیـا رێککەوتننامـەی "بوخارسـت" یـان ئیمـزا رکـد. لـەم رێککەتنەدا بە هیچ جۆرێ ناوی ئێران نەهات بو. ئێران وای دائەنا لە پشتەوە خەنجەری لێ دراوە. ئێـران لـە رێگەی سەفیری بەریتانیاوە. نارەزایی خۆی بە بابی عالی گەیاند. صەدری ئەعزەمی عوسمانی لـە وەڵام دا وت بوی: لە

کاتێـک دا دەوڵـەتی عوسـمانی لـە جـەنگ دا بـو دژی روسـیا، ئێـران نـەک هـیچ وەڵامێکـی باشـی عبدولوەهاب ئەفەندی نەدایەوە، بەڵکو پشتیوانی لە یاخی بونی ئەورەحمان پاشا کرد و، پەلاماری ولایەتەکانی رۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانییان دا. ئەبێ چاوەروانی چ دۆستایەتییەک لە ئێران بکەیـن؟ شـا لـە هـەڵوێسـتی بابی عالی سەبارەت بە پێکهاتن لە گەڵ روسیا بێ ئاگاداری ئێـران دڵگـران بـو. چـاوەروانـی هـەلێ بـو ئـەم داخەیان پێ برێژێ. (43)

–18–

سەرلەنوێ وەزیر کەوتەوە گێچەڵ بە ئەورەحمان پاشا. بۆجـاری سـێیەم خالیـدی لـە جێگـە دانایـەوە. هێزێکی گەورەی بردە سەر ئەورەحمان پاشا. ئەورەحمانخۆی بـۆ ئامـادە کـرد. لـە شـوێنێکی نزیـک کفـری لەشکری بابان و، رۆم لێکیان دا.

سەرەتا لەشکری وەزیر شکا و بەشێکی هێزەکەی لە مەیدانی شەڕ هەڵاتن. هێزەکەی خۆی و، تفەنگچییەکانی عوقەیل و، هەندێ شەرکەری بابان و، تۆپخانەکەی مایەوە. ئەمانە بە سەرکردایەتی داود ئەفەندی (دوایی داود پاشا) لە شەڕەکەدا

خۆیان ڕاگرت و شکستیان بە لەشکری ئەوڕەحمان پاشا دا. لەم شەڕەدا خالید بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا و زۆر کەسی تر کوژران (1227ک / 1812ز). منارەیەکیان لە سەری کوژراوەکانی کورد دروست کرد. ڕۆم بارەگا و کەلوپەلی بارەگاکەی ئەوڕەحمان پاشایان تاڵان کرد. (44)

وەزیر بە ڕێ کەوت بۆ کەرکوک. موتەسەللیم و قازی و میرئاڵای کەرکوک و ئاغای بەغداد و 3 کەس لە گەورەپیاوەکانی شەممەری تاوانبارکرد بە دەستێکەڵاو

کردن لە گەلچ ئەوڕەحمان پاشا و سزای دان. والی ی موسڵیش بە هەمان توهمەت تاوانبار بو. بەڵام بە دیاری و پاڕانەوە خۆی پەڕاندەوە.

ئەوڕەحمان پاشا دیسان پەنای بۆ ئێران برد. شا ئەمەی بە هەل زانی. فەرمانی دا بە محەممەد عەلی میرزا یارمەتی ئەوڕەحمان پاشا بدا. (45)

شازادە داڵدەی دا و، داوای لە وەزیر کرد بیگێڕێتەوە سەر میرایەتی بابان. وەزیر داواکەی جێبەجێ نەکرد. شازادە ڕوی کردە قزڕاباتو تاڵانی کرد و، خەڵکەکەی هەڵاتن. وەزیر خۆی سازدا بۆ بەربەرەکانی. لەم کاتەدا سەعیدی کوڕی سلێمان پاشای گەورە، لە ترسی گیانی خۆی، هەڵات بۆ ناو مونتەفیک. عەبدوڵڵا لەمە کەوتە پەژارەوە. ترسا بە فیتی دەوڵەت ئەمەی کرد بێ. وازی لە شازادە هێنا و، داواکانی جێبەجێ کرد. خالید و سلێمانی لە بابان و کۆیە و هەریر لادا و، ئەوڕەحمانی بۆ گێڕایەوە (1227ک /1812ز). بەڵێنی دا خەرجی لەشکرکێشییەکەی شازادەش بدا. بۆ ئەوەی دەستی بۆ سەعید بەگ واڵا بێ. (46)

ئێران و ڕوسیا پەیمانی گولستانیان ئیمزاکرد (1228ک / 1813ز). بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە ئێران، ناوچەکانی تەفلیس، قەرەباغ، شیروان، شەکی، دەربەند، باکۆی لە دەس دا. تورک لای وابو ئێران بە داگیرکردنی ئەرزی عوسمانی ئەیەوێ بێتەوە مایە و، زەرەرەکانی پڕ بکاتەوە. بۆ دەربڕینی نارەزایی لە لەشکرکێشی ئێران بۆ سەر ئەرزی عوسمانی، بابی عالی جەلالەددین محەممەد ئەفەندی لە ڕێگەی بەغدادەوە نارد بۆ تاران (1228ک/ 1813ز) جەلالەددین لە گفتوگۆکانیدا پێی لە سەر خۆتێ هەڵنەقورتاندنی ئێران لە کاروباری ناوخۆی عوسمانی و، گێڕانەوەی ئەو تاڵانییانەی دائەگرت کە لە دوا لەشکرکێشی دا برد بویان. ئێرانیش لە بەرامبەر ئەوەدا داوای گێڕانەوەی کەلوپەلی تاڵانکراوی زائیرانی ئەکرد. ئەم سەفارەتەش بە ئەنجام نەگەیشت. بەڵام هەمو هاتوچۆیەک زیاتر ڕێگەی لە یەککەیشتنی نزیک ئەکردەوە..

–19–

ئەگەرچی سەردەمی ئەوڕەحمان پاشا زۆر نائارام بوە. شەڕوشۆڕی زۆری تێ دا قەوماوە. لە ملوەی 24 ساڵ دا ئەوڕەحمان پاشا پێنج جار لابراوە. لە گەڵ ئەوەش دا ئەوڕەحامن پاشا هەروەکو سەرکردەیەکی هەڵکەوتوی مەیدانی جەنگ بوە، هەروەها پێشەنگێکی مەیدانی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوە. بێ مەڵامەت نیە ڕەنجوری بە بۆنەی گیرانەکەیەوە شیعرێکی پڕ ستایشی بۆ ئەنێرێ بۆ زیندانی حیلله و، م. خالیدی نەقشبەندی ستایشی ئازایەتی و دادپەروەری ئەکا و، لە شەری ئەم و والیی بەغدادا، کە لایکیان لەشکری خەلیفەی ئیسلام و لایەکەی تری شۆڕشگێڕێکی یاخی کوردە، پشتیوانی لە شۆڕشگێڕەکە ئەکا و، شیوەن بۆ کوژراوەکانی ئەکا. یان عەلی بەردەشانی شەڕەکانی بە "بەیت" ی درێژ ئەهۆنێتەوە و، ئەکەوێتە سەر زمانی شایەر و گۆرانیێژ و کۆڕ و دانیشتوانی پێ گەرم ئەکەن. ئەوڕەحمان پاشا لە بواری هاندانی خوێندەواری دا چەند کاری گرنگی کردوە:

1. دروستکردنی مزگەوت و مەدرەسەی نوێ.
2. هێنانی مەلا ناوبارەکان بۆ قەڵەمڕەوەکەی خۆی و، دابینکردنی پێویستیەکانی ژیان و خوێندن و دەرس وتنەوە.
3. کڕین و نوسینەوەی سەرچاوە گرنگەکانی خوێندنی مەلایەتی و، وەقف کردنی لە سەر مزگەوت و مەلاکان.

گرنگی دانی ئەم میرە مەزنە بە خوێندەواری لەوەدا دەرئەکەوێ، سەرەڕای کەشمەکێشی ئەو رۆژگارەی ئەوی تێ دا ژیاوە، وەکو ئەگێڕنەوە خویشی هەندێ جار دەرسی بە فەقێ و قوتابی مزگەوتەکان وتۆتەوە. (47)

–20–

عەبدوڵڵاپاشای وەزیر لەشکرێکی گەورەی سازدا بۆ سەر مونتەفیک کە داڵدەی سەعیدیان دابو. لەم لەشکرکێشییەدازۆری هێزەکەی وەزیر لە وەزیر هەڵگەڕانەوە. وەزیر بە دیل گیرا و کوژرا (1228ک /1813ز). سەعید بو بەوەزیری بەغدا لەم ماوەیەدا ئەوڕەحمان پاشا نەخۆش کەوت و، (شەوی 17 ی رەبیعی دوەمی 1228ک / 2 یمارتی 1813) مرد. لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی بە خاک سپێردراوە. وەکو ریچ ئەگێڕێتەوە ئەوڕەحمتن پاشا لە سەرەمەرگا وروژاوە چونکە بە کەساسی لە جێگەدا ئەمرێ لە کاتَک دا لەو هەمو شەڕانەدا نەکوژراوە. عینایەت بەگ، یەکێ لە شاعیرەکانی ئەو سەردەمە، لە شیوەنی ئەوڕەحمان پاشادا شیعرێکی فارسی داناوە لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

چو بود او ظل رحمن در حقیقت
از ان شد سال فوتش (ظل رحمن: 1228) (48)

پەراوێزەکان

1. الكركوكي: 203؛ العمري: 47. العزاوي: 6/ 120 - 121؛ ڕەنجوری: "ڕۆیشتنی ئەورەحمان پاشا بۆ بەغداد دوای کوشتنی ئەحمەد کەهیە خەربەندەئۆغلی و لێخرانی لە حکومەتی سلێمانی سەرەتای ڕەمەزانی 1212"
2. الكركوكي: 216؛ العمري: 60؛ العزاوي: 6/ 143. ڕەنجوری بەم بۆنەیەوە شیعرێکی داناوە ناردویەتی بۆ "پاشای کوردستان" ئەورەحمان پاشا لە زیندانی حیللە. ئەمە چەند بەیتێکێتی:

ڕەوان بە ڕاهی چون بەرق ڕەهوار
مدارا مەکەر تا وە "بەغدا" شار
نە بارگەی خاصان بوازە هیممەت
ڕوکەر نە ماوای قەیس پڕ بەینەت
دەور بدەر نە موڵک "بابل" بێ ئەندێش
بشۆ وە جایێ "حیللە" ماچان پێش
شەهزادێ جە ئەسڵ بەگزادەی بابان
جە نەوەی ئوجاغ مالیک ڕیقابان
والی ویلایەت گشت کوردستانەن
ئیسم شەریفش عەبدوڕەحمانەن
ستارەی بەختش قیران نەحسەن
جە "حیلە" ی دنیا نە "حیللە" حەبسەن

دیوانی ڕەنجوری: 205 - 207. بڵاوکەرەوەی دیوانەکە ئەڵێ کە شیعرەکە ناتەواوە و، بەشێکی فەوتاوە.

3. العمري: 61 - 62.
4. الكركوكي: 221؛ العمري: 6/ 151.
5.
6. الكركوكي: 227 - 228؛ زكي، "تاریخی سلێمانی؛ 106؛ العزاوي؛ 6/ 162 - 163".
7. الكركوكي: 228.
8. عباس العزاوي لە "رحلە المنشي البغدادي" دا ئەڵێ: "بەت" ڕوباری "عوزێم" ە.
9. العمري: 68؛ لونگریک: 279. پێ ئەچێ دوای کوژرانی محەممەد پاشا، نەوەکانی تەیمور پاشای کۆیە ئیتر دەورێکی ئەوتۆیان لە ڕوداوەکانی ناوچەکەدا نەمابێ.
10. العمري: 68 - 70.
11. الكركوكي: 228 - 231؛ العمري: 68 - 70؛ لۆنگریک: 179؛ العزاوي: ج 6، ص 164 - 167.
12. دنبلی: 166. دونبلی ئەڵێ: نزیکەی 5 هەزار ماڵی لە گەڵ بو. ڕەنگە ئەم ژمارە زۆرە ڕاست نەبێ.
13. نصیري: 1/ 51.
14. نصیري: 1/مقدمە/ 21 -22؛ العزاوي: 6/ 172؛ الكركوكي: 134؛ بابانی: 130؛ دنبلی: 166.
15. الكركوكي: 134 - 237؛ لۆنگریک: 279 - 280؛ العزاوي: 6/ 171 - 177؛ دنبلی: 167 - 169.

16. العمری: 71 - 72. مەولانا خالیدی نەقشبەندی دو "مەرسیە" ی جیاوازی بۆ سەلیم بەگ و یەکێکی تر لە میرەکانی بابان بە ناوی میرعوسمان نوسیوە. ئەبێ میـر عوسـمانیش لـەو ڕوداوانـەدا کـوژرا بـێ. ساڵی کوژرانی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردون.

"مەرسیە" ی یەکەم:

هزبر بیشەی مردی سلیم بن محمود انکه
به نوک نیزەاش بس عقدەی واناشده، واشد
زکینش رزمگه شد دشت چین از بس تن بی جان
تو می گوئی زجبهەش قابض الارواح هویدا شد
تمنا داشت پیش شیر شیران داور اعظم
کشد خودرا و اخر عمر او دراین تمنا شد
بسوی اشیان قدس در پرواز شد جانش
روانش طوطی نزهتگه فردوس اعلی شد
به ماتم داریش اشفتەشد شاهنشه ایران
به چشمش روز روشن چون شب تاریک یلدا شد
زمرگ او بسی اه و دریغا در جهان افتاد
همین تاریخ سال مرگ او "اه" و"دریغا" شد: (1221)

"مەرسیە" ی دوەم:

داد ازین گردون دون، فریاد ازین
نسیت جز مردان حق را در کمین
بحر احسان، کوه عرفان، کان جود،
فخر دوران، ناصب اعلام دین
میرعثمان انکه رای روشنش
بود نظم ملک را حبل المتین
گشت جانش تیر قدرت را هدف
باد بروی رحمت از جان افرین
ماه ذالحجه بد و بیست و یکم
رخش همت کرد در یکشنبه زین
رخت بیرون برد ازین دنیای دون
خیمه برافراشت در خلد برین
شد زصهبای شهادت جرعەنوش
گشت با همنام پیشینش قرین
خاک بر فرق فقیران کرد و رفت
خاطر خوشنود عالم شد حزین
بسکه گرد غم بجنبید از جهان
کس نداند اسمان را از زمین

زاریش را شب همه شب تا سحر
دیده‌ها بگشاده چرخ هشتمین
از پی تاریخ سالش گفت دل
"باد صد باره به مرگش افرین": (1221)
معتمدی: 301، 317 - 318.

17. نصیری: 1/ 57 - 59.
18. دنبلی: 168.
19. نصیری: 1/ مقدمه 22.
20. نفیسی: 1/ 147.
21. نصیری: 1/ 210.
22. العزاوی: 6/ 191.
23. نفیسی: 1/ 141.
24. نفیسی: 1/ 136.
25. پێ ئەچێ م. خالیدی نەقشبەندی بە بۆنـەی ئـەم خۆئامادەکردنـەوە ئـەم چەنـد بـەیتـەی لـە ستایشـی ئەوڕەحمان پاشادا هۆنی بێتەوە:
عبد رحمن، شیر میدان، شاه گردون، جاودان
با عموم شهرتش، مهر است مانند سها
توب اژدروار را چون بر عراده تکیه داد
پارەشد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
"دشمن بد چون رهد از شیر یا از اژدها": (1223)
معتمدی: 321.
26. العزاوی: 6/ 184 - 185؛ الکرکوکی: 242 - 243.
27. الکرکوکی: 244؛ العزاوی: 6/ 186.
28. لۆنگریک: 273.
29. بابانی: 143.
30. العزاوی: 6/ 195 - 201؛ دنبلی: 242 - 243؛ بابانی: 135؛ نصیری: 1/ 119 و 214.
31. نصیری: 1/ 119.
32. نصیری: 1/ 214.
33. فائق بک: 41.
34. العمری: 121.
35. العزاوی. 6/ 206 - 207. 36. ڕیچ: 115.
36. ڕیچ: 115.
37. بابانی: 137.
38. نوار. "داود پاشا": 50؛ "تاریخ العراق": 113؛ لۆنگریک: 273. 39. ڕیچ: 115.

40. ڕەنگە ئەو قەصیدە درێـژەی مێژونـوس، عثمـان بـن سـند، کـە بـە هـۆی صـەبغەتوڵڵا حـەیدەرییـەوە ناردویەتی بۆ ئەوڕەحمان پاشا و، وەکو ئـەیشـڵێ، وەڵامـی وەرنەگرتۆتـەوە، بـە بۆنـەی ئـەم شـەڕەی کۆیەوە بێ کە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتاییەکەی ئەمەیە:

اليه تحيات حساب تواترت
فاهدت من المدح الغريض له اللبا
تحيات حب لم يزل نا حشاشة
مقرحة من حب من قطن اللبا

*

وكيف وبيض الكرد تجزم للعلى
فثورتها كسرا وتمنعها نصبا
قفت "عابد الرحمن والفارسي الذى
له صدرت قحطان فى وردها الحربا

*

فدونكها حسناء ترفل بالثنا
منى انشدت فى الركب اطربت الركبا
فخذها فان السعد من ختمها هبا

البصری، "اصفى الموارد.. ": 75 - 77.

وەکو ئەڵێن تا ئێستاش لە کۆیە، لە نزیک "ڕەزی شۆخێ" شوێنەواری گۆڕستانی "شەهیدی عەجـەمان" ماوە، کە کوژراوەکانی ئەو شەڕەیان تێ دا نێژراوە..

41. الکرکوکی: 252 - 253؛ دنبلی: 261 - 262؛ العزاوی: 209/6 و 211.
42. الکرکوکی: 255.
43. نصری: 1/ مقدمه/ 25.
44. الکرکوکی: 256 - 257؛ لۆنگریک: 274 و 281.
45. نصیری: 1/ مقدمه /25.
46. الکرکوکی: 257 - 258؛ دنبلی: 280 - 281؛ لۆنگریک: 275؛ العزاوی: 6/ 212 - 214.
47. القزلجی: 37؛ الخال، "الشیخ معروف": 26.
48. الکرکوکی: 261؛ ڕیچ: 321؛ العـزاوی: 6/ 220؛ الخـال، "الشـیخ معـروف": 25؛ ڕۆژی نـوێ: ژ 1، 1961.

8. مەحمود پاشا:
هەڵتەکاندنی بنچینەی ئەمارەتی بابان

-1-

ئەورەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا دوای 24 ساڵ میرایەتی پچڕ پچڕی پڕ شەڕوشۆڕ و دەربەدەری و حوکمڕانی لە ساڵ (1228ک/ 1813ز) دا بە نەخۆشی لە سەر جێگە مرد. لە پێش مردنی دا "هەمو بەگ و ئاغا و شێخ و سەید و عالم و سەرانی عەشایەر و کوێخای گوندەکان" کۆبونەوە مەحمود بەگی کوڕیان لە جێگەی ئەورەحمان پاشا بە میری خۆیان هەڵبژارد.

ئەورەحمان پاشا دوای مردنی خۆی 3 برا: عەبدوڵا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەر بەگ و، چەند کوڕێکی لە وانە: مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، سلێمان بەگ، حەسەن بەگ، عەزیز بەگی... بە جێ هێشت بو. والی ی بەغداد سەعید پاشا، "خەلعەت" و"بیورلدی" بۆ مەحمود بەگ ڕەوانە کرد و بە پلەی "پاشایەتی" لیواکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد. دوای ماوەیەکی کورت مامەکانی: عەبدوڵا بەگ، ئەحمەدبەگ، عومەر بەگ، خۆیان و دەستوپێوەندەکانیان مەحمود پاشایان بە جێ هێشت. بە کۆمەڵ ڕویان کردە بەغداد.(1)

پێشتریش خالید پاشای ئەحمەد پاشا و محەمەد بەگی کوڕی چوبونە بەغدا. والی بەغداد ئەمانەی لای خۆی گل دابوەوە و، بۆ دابین کردنی ژیانی خۆیان و سوارەکانیان داهاتی ناوچەکانی مەندەلی و خانەقین و عەلیاوا و زەنگاباد و ئاڵتون کۆپری... بۆ بڕی بونەوە. لە بەرامبەر ئەمەدا خۆیان و سوارەکانیانی بەکار ئەهێنا: بۆ پاراستنی خۆی لە ملۆزمەکانی و، بۆ سەرکوتکردن و تاڵانکردنی عەشیرەتەکانی عەرەب و، بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی میری بابان و، بۆ لێخستن و گۆڕینی میرەکان..

-2-

نوسەری کتێبی "داود پاشا"، لە هەڵسەنگاندنی سیاسەتی سەعید پاشا و، هۆی سەرنەکەوتنی لە درێژەپێدانی وەزارەت دا ئەڵێ: "سەعید لە سیاسەتەکەی دا بە شێوەیەکی بنچینەیی پشتی بە عەرەب ئەبەست،

بەم جۆرە سەعید بە هێزی مەمالیک حوکمی نەئەکرد، بەڵکو بە هی عەرەب بە تایبەتی هی مونتەفیک و عوبێـد حوکمی ئەکرد. ڕۆژگاری سەعید بۆ عەرەب بو لە کاتێک دا ڕۆژگاری عەبدوڵا بۆ کورد، هـەردولا - مەبەسـتی کورد و عەرەبە - شەرەفی دانانی والیان پێ برا بو."(2) ئەم لێکدانەوەیە دروست نیە چونکە:

یەکەم، مەمالیک بێگانە بون بە کورد و عەرەب لە عێراق دا. کۆمەڵەکانی کورد و عەرەب لەو سـەردەمەدا کۆمەڵی خاوەن ڕێکخراوی خێڵەکی بون. ڕێچەڵەک و بنج و بناوانیان بە لاوە گرنـگ بـوە، مـەمالیک لـە نـاو عێراق دا ڕەگیان نەبوە. ئێل و عەشیرەت و بنەماڵە و، هەستی نەتەوەیی کوردی یا عەرەبی‌یشـیان نـەبوە. بـە منالّی بە پارە لە بازاڕەکانی قافقاس دا کڕدرابون و کرابون بە کۆیلـە. بـە کۆیلـەیی هێنرابـون بـۆ بەغـداد و پەروەردەیان کرد بون بۆ کاروباری حکومەتی.

دوەم، ئەگەرچی عەبدوڵا بە یارمەتی کورد حوکمی گرتە دەست، بەڵام هەر وەکو لەشکرکێشی بـۆ سـەر ئێلاتی عەرەب ئەکرد، کە خۆی قایم کرد چوە سەر پاشای کوردستانیش، لە کاتێک دا ئەو هێزی سـەرەکی بـو لە دانانی دا.

سێیەم، ئەگەرچی سەعیدیش بە یارمـەتی ئێلـەکانی عـەرەب کاروبـاری گرتـە دەسـت، بـەڵام هـەروەکو لەشکری ئەنارده سەر کورد ئاوەهاش ئەیناردە سەر عەرەب. ڕۆژگاری عەبدوڵا هی کورد و، ڕۆژگـاری سـەعید هی عەرەب نەبو، وەکو مێژونوسی میصری ئەڵێ، بەڵکو ڕۆژگاری هەردوکیان هی مەمالیک بو. ئێلەکانی کـورد و عەرەبیان بۆ سەپاندنی دەسەلاتی خۆیان بەکار ئەهێنا. هەر لەو ماوەیەدا داودیش بە یارمەتی کـورد بـو بـە والی. ئەویش پێڕەوی هەمان ڕێبازی حوکمڕانی کرد.

سەعید پاشا گەنجێکی بێ تەجروبە بو. گەنجێکی جوانیش بوبو بە هاوڕێ و هاودەمی ناوی حـەمادی ئەبو عەقلەین بو. سەعید لە قسەی حەمادی دەرنەئەچو. ئەویش تەگبیری خراپی بۆ ئەکرد. سەعید چەند جارێ سلێمان پاشا و خالید پاشای لە جێگەی یەکتری لە کۆیە و هەریر دائەناو لائـەبرد. حـەمادی زۆری لـە سـەعید کرد مەحمود پاشا لێ بخاو عەبدوڵا پاشای مامی مەحمود لە جێگەی دابنێ. سەعید فەرمانی لابردنـی مـەحمود پاشا و دانانی عەبدوڵا پاشای دەرکرد (1231ک/ 1815ز). عەبدوڵا پاشا لە گەڵ هێزی ڕۆم دا بە ڕێ کەوت بەرەو کەرکوک لە "قزل دەگرمان" خێوەتی هەڵدا. مەحمود پاشا بڕیاری دا بەرەنگاری بکا. هێـزی بابـانی بـە سەرکردایەتی عوسمان بەگی برای نارد بۆ دەربەندی بازیان.(3)

مەحمود پاشا داوای لە ئێران کرد هێز بۆ یارمەتی دانی بنێرن. لە هەمان کـات دا نامەیـەکی هەڕەشـەی بۆ کاربەدەست و گەورەکانی کەرکوک نارد داوای لێ کردن عەبدوڵا پاشا لە کەرکوک دەربکەن.(4)

–3–

سەعید پاشا جێگەی لەق و، ناحەزی زۆر بو بو. داود پاشا زاوای سەعید بو. لە خۆی ترسـا بیکـوژن، لە بەر ئەوە بە ناوی ڕاووشکارەوە لە بەغداد دەرچو، بەرەو کوردستان هـەلات و، چـو بـۆ سـلێمانی. مـەحمود پاشا خۆی بە پێشوازی‌یەوە هات بو بۆ کەناری شار.(5)

سەعید بە ڕاکردنی داود شپرزە بو. هەوالی بۆ شێخی مونتەفیک حەمود ئال سامیر نـارد بـە خـۆی و هێزەکانیەوە بچن بۆ بەغداد. هەروەها عەبدوڵا پاشـاش لەکەرکوکـەوە گەڕایـەوە بـۆ بەغـداد. مـەحمود پاشـا مەترسی هێرشی عەبدوڵای نەما. داود پاشا چل ڕۆژێ لە سلێمانی مایەوە. لەو ماوەیەدا ئەوانەی هەڵات بون بۆ ئێـران هاتنـە لای داود. سـلێمان پاشـای ئیبـراهیم پاشـای حـاکمی پێشـوی کۆیـە و هـەریر، خـەلیل ئاغـای (موتەسەللیم) ی کەرکوک، ڕۆستەم ئاغـای (موتەسـەللیم) ی بەصـرا، سـەید علێـوی ئاغـای پێشـوی یەنیچـەری بەغداد، ئەمانە لە داود کۆبونەوە. مەحمود پاشاش هیزەکانی خۆی سازدا.(6)

داود پاشا نامە و مەزبەتەی بە تەتەری تایبەتی دا بۆ بابی عالی نارد. داوای لێخستنی سەعید و دانـانی خۆی کردبو. داود بە پشتیوانی هێزەکانی مەحمود پاشا و سلێمان پاشا بەرەو کەرکوک بە رێ کەوت. خالیـد پاشا لەو کاتەدا حاکمی کۆیە بو گوێی نەدایە داود پاشا. عەبدوڵا پاشاش هەروەها. داود لە گونـدی تـەقماقلو بو نزیک کەرکوک کە فەرمانی لێخرانی سەعید و دانانی خۆی بە والیی بەغداد لە بابی عالیەوە پـێ گەیشـت. داود وێنەی فەرمانەکانی نارد بـۆ گـەورەپیاوەکانی بەغـداد. سـەعید گـوێی نەدایـە ئـەم فەرمانـە بڕیـاری دا بەرەنگاری بکا بەڵام ناو ڕیزەکانی دەوروپشتی پشێوییان تێ کەوت و، کەوتنە هـەڵاتن بـۆ لای داود پاشـا. سەعید بۆ ئەوەی سەر لە مەحمود پاشا تێک بدا، کە لەو کاتەدا لە گەڵ داود بو، عەبدوڵا پاشای بـە هێزێکـەوە ناردە سەر سلێمانی و، داوای لە خالید پاشاش کرد یارمەتی عەبدوڵا بدا. عەبدوڵا پەلاماری سـلێمانی دا بـەڵام حەسەن بەگی برای مەحمود پاشا چەند رۆژێ بەرەنگاریی کردن تاهێرشەکەی شکاندن.

داود پاشا بە هێواشی ئەجوڵا ئەیویسـت هەلومـەرجی نـاو بەغـداد ئامـادە بـێ. چـوە توزخورمـاتو و جەدیدە پاش ماوەیەک چوە نزیک بەغداد و، پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا. سەعید خۆی قـایم کـرد بـو بـەڵام پەلاماریان دا و کوشتیان (1232ک/ 1816ز). عەبدوڵا پاشا و خالید پاشـا بـە پەشـیمانی "دەخالـەت" یـان کرد. داود لێیان خۆش بو. داود پاشا بو بە وەزیر.(7)

نوسەری "داود پاشا" لێرەش دا لێکدانەوەیەکی خۆکردی هێناوەتە ناو باسەکەوە. هـۆی هەڵگەڕانـەوەی داود پاشا لە سەعید ئەگێڕێتەوە بۆ هەستی نیشتمانپەروەریی عێراقێتی. گوایە داود بۆیە شۆڕشی کـردوە بـۆ ئەوەی بەری پەرەسەندنی نفوزی ئێرانی بگرێ چونکە ترساوە ئێران بەغداد داگیر بکا و، ڕیچ، واتە ئینگلیـز، نفوز و دەسەڵاتی زیاد بکا.(8)

هیچ بەڵگەیەکی مێژویی بـە دەسـتەوە نیـە بـۆ سـەلماندنی ئـەم بۆچونـە. ڕاسـتییەکەی وەکـو هـەمو سەرچاوەکانی دەستی یەکەم ئەیگێڕنەوە ئەوەیە: سەعیدئەترسا داود پیلانی لێ بگێڕێ و جێگەکەی داگیر بکا، لەبەر ئەوە ڕێوشوێنی لەناوبردنی دانا. داودیش بەمەی زانی لە ترسـی گیـانی خـۆی هـەڵات بـۆ کوردسـتان. کەوتە هەوڵی لادانی سەعید و، بەدەستهێنانی وەزارەتی بەغداد. بە ئامانجەکەشی گەیشت.

نوسەری "داودپاشا" کە لە تێکڕای کتێبەکەی دا بە ستایشەوە لە داود ئەدوێ. بەمجۆرە باسی سیاسەتی داود پاشا ئەکا بەرامبەر بنەماڵەی بابان:

"هێزی کورد لەو کاتەدا مەترسییەکی گەورە بو لە سەر داود لە کاتێک دا هێشـتا جێگـەی پـێی خـۆی قایم نەکرد بو. ئەم مەترسییە بە تەنیا لە هێـزی جـەنگیی بابـان دا نـەبو، بگـرە لـەو هاوکارییـە کـوردی - ئێرانییەدا بو کە لە پایەی پاشای مەملوکی لای بابی عالی ئەهێنایە خوارێ، بەوەی کە ناتوانێ دڵسۆزی کـورد بۆسوڵتان دابین بکا. داود لە توانای دا نەبو لەو هەلوێستە زوەی حوکمڕانییەکەی دا جگە لە پێڕەوی ڕێبـازی کۆن لە بەرامبەر یاخیبونی کوردا کاتێ ویستی نینۆکی مەحمود بکا بە دو ڕێگە باوەکە ئەویش:

أ. دەس نانە بینی بۆ دەس بە سەردا گرتنی هەندێ ناوچەی ستراتیجی گرنگی کورد.

ب. ڕاکێشانی یەکێ لە میرەکانی بابان.

هەردو پیلانی جـەنگی و سیاسـی بـەجێهێنانیان ئاسـانە لـە سـەرەتاوە، لـە بەرئـەوەی هێـزی پاشـای کوردستان چەندە زۆر بێ، هەمیشە دو هەڕەشەی لە سەرە:

أ. لەشکری مەمالیکی بەغداد.

ب. خیانەتی یەکێ لە ئەندامانی بنەماڵەی پاشای دەسەڵاتداری بابان.

بەم جۆرە زەمینە لە بار بو بۆ دارشتنی پیلان دژی مەحمود پاشا و، بۆ ئەوەی داود هاوپەیمانی بـەهێز لە ناو خودی ئەندامانی بنەماڵەی بابان دا بدۆزێتەوە، عەبدوڵا پاشای داواکاری حوکمی سلێمانی هاوپەیمانێتی

کرد، هەروەها حەسەن بەگ - برای مەحمود پاشا - کـە بـە ڕێگـەوە بـو بچـێ بیـێ بـە بارمتـە لای شـازادە لەکرماشان."(9)

داود لە دەوری ساڵی (1188ک/ 1774ز) لە تفلیس لە خێزانێکی گورجیی مەسیحی لـە دایـک بوبـو. بە منالّی بە کڕین لە بازاڕی تفلیس یان بە فڕاندن هێنا بویانە بەغداد. لە پێش دا کابرایەک بە ناوی مسـتەفا بەگ کڕی بوی و، دوایی فرۆشت بویەوە بە سلێمان پاشای گەورە. سلێمان پاشا خستیە فێرگای تایبەتی‌یـەوە کە بۆ پەروەردە کردنی "مەمالیک" دایمەزراند بو. داود کوڕێکی قۆز و زیرەک بو. لای زانا گەورەکانی عێراق زانستەکانی دینی خوێند و شـارەزای ئـەدەبی عـەرەبی، فارسـی و تـورکی بـو. لـە شـەریعەت و حـەدیس دا شارەزاییەکی زۆری پەیدا کردو، لە چەند بابەتی گرنگ دا ئیجازەی لە مـەلا بـە ناوبانگـەکانی ئـەو سـەردەمە وەرگرت. سلێمان پاشا ئازادی کرد و کردی بە "خەزنەدار" ی خۆی و، یەکێ لـە کچەکانیشـی لـێ مـارە کـرد. سەردەمی وەزارەتی داود پاشا (1232 -1247ک/ 1816 - 1831ز) کوردستان ئارام و ئاسایشی لێ بـڕا و، بو بە مەیدانی ململانـێی لەشـکرەکانی تـورک و عەجـەم و، مەیـدانی زۆرانبـازی خوێنـاوی و وێرانکـەری میرەکانی بابان. ئاژاوە و پشێویی و هەژاری و شەڕوشۆڕێکی بێ بڕانەوەی تێ خست.

–4–

مەحمود پاشا لە سەردەمی باوکی دا ماوەیەکی درێژ وەکو بارمتـە لـە ئێـران گـل درابـوەوە. ناسـیاوی پێوەندی لە گەڵ زۆر لە کاربەدەستانی ئێران بە تایبەتی شازادە محەمەد عەلی میرزای حاکمی کرماشـان هـەبو. ئەوانە هەر لە ئێران مابونەوە. داود پاشا لە سەر نـەریتی حاکمـەکانی پـێش خـۆی بـۆ ئـەوەی نـەهێڵێ هـیچ میرێکی بابان جێگیر بێ و، بە ئاسودەیی میرایەتی بکا کەوتە پیلانگێڕان لە مەحمود پاشـا. حەسـەن پاشـای برای تەفرە دا. لە گەڵ 500 کەس هەڵات بۆ بەغداد (1233ک/ 1817ز). داود، عینایەتوڵا ئاغای موهرداری بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ لای مەحمود پاشا گوایە ئامۆژگاری بکا پێوەندی لە گەڵ ئێـران ببـڕێ. کۆیـە و هەریری لێ سەندەوە. عوسمان بەگی لێ لابرد و، حەسەن بەگی لێ دانا (1233ک/ 1817ز).

مەحمود پاشا لە خۆی ترسا داوای لە ئێران کرد هێزێک بنێرن بۆ پشتیوانی.

محەمەد عەلی میرزا، بۆ هەل ئەگەڕا دەس بخاتە ناو کاروبـاری عێراقـەوە، هێزێکـی بـە سـەرکردایەتی محەمەد عەلی خانی شامبەیاتی و، هێزێکی تری بە سەرکردایەتی حەسەن خانی فەیلی لەگەڵ لەشـکری لـوڕ بـۆ سەر مەندەلی و، هێزی عەلی خانی کەلوڕ و کەلبعەلیخانی گەڕوس بۆ سەر بەدرە و جەسسان، نارد.

داود پاشا بە خۆ کەوت هێزی نارد بۆ پاراستنی مەنـدەلی و بـەدرە و جەسسـان و هێزێکیشـی نـارد ڕێگەی پێوەندی نێوان هێزەکانی ئێران و مەحمود پاشا ببڕێ. خۆشی هێزێکی زلی ساز دا بەرەو کەرکوک لە وێوە بچێ بۆ سەر مەحمود پاشا.

لەم کاتەدا داود پاشا توشی گیروگرفتی ناوخۆ بو. صادق بەگی بـرای سـەعید پاشـا هـەڵات بـۆ نـاو ئێلەکانی زوبێد و قاسم بەگی شاوی هەڵات بۆ ناو خەزاعیل داود پاشا وازی لـە سـەفەری کـەرکوک هێنـا بـۆ ئەوەی خەریکی کوژاندنەوەی شۆڕشەکەی ئەمان بێ. بەڵام عەبدوڵا پاشا و محەمەد پاشای خالیـد پاشـای بـە هێزێکی گەورەوە نارد بۆ کەرکوک و، ئاگاداری ئێلەکانی دزەیی و شەمامکی کرد ئەوانیش بچنـە کـەرکوک و هەمویان لە عینایەتوڵا ئاغا کۆببنەوە.

شازادە بنکەی سەرکردایەتی لە پای تاق دانا بو. خۆی و هێزێکی گەورە لەوێ هەڵیان دابو.

هێزی ئێران گەیشتە کوردستان. هەندێ وردە شەڕیان کرد بەڵام هیچ جێگەیەکی گرنگیان پێ نـەگیرا. چەند جارێ سەفیر لە نێوان داود پاشا و شازادەدا هاتوچۆی کرد بۆ بەلادا خستنی کێشەکە. ئێران ئەیویست

بەهۆی پاشاکانی بابانەوە نفوزی خۆی لە کوردستان دا بە هێز بکا. داود پاشا، سەری بـۆ گوشـاری شـازادە دانەواند، حەسەن بەگی لە کۆیە کێشایەوە. سلێمان پاشا لە زەنگابـاد و، عـەزیز بـەگ لـە درنـە و باجـەلان و، عەبدوڵا پاشا لە کۆیە و هەریر و، مەحمود پاشا لە سلێمانی دانرانەوە. هێزەکانی هەردولا کشانەوە شوێنەکانی خۆیان (1233ک/ 1817ز).(10)

–5–

کلۆدیۆس جەیمس ریچ، نوێنەری کۆمپانیای هیندی رۆژهەڵات لە بەغداد، نفـوز و دەسـەڵاتێکی زۆری هەبو. نەخۆش کەوت. بۆ گۆرینی ئاووهەوا بریاری دا لەگەڵ هاوسەرەکەی و، دەسوپێوەندەکانی دا گەشـتێکی چەند مانگە بە کوردستان دا بکا. بۆ ئەمەش ئیزنی لە داود پاشا وەرگرت. تەنانەت داود نامـەی بـۆ مـەحمود پاشا نوسی، کە رێزی ریچ بگرێ و، گەشتەکەی بۆ ئاسان بکا و، هۆکـانی حەسـانەوەی بـۆدابین بکـا. بـەڵام داود پاشا، گومانی لە ریچ ئەکرد و، حەزی بە گەشتەکەی نەئەکرد و، لـێی دڵنیـا نـەبو. لای وابـو پیلانـی لـێ ئەگێرێ و پاشاکانی بابانی لێ هان ئەدا. سەیر ئەوەیە نوسەرەکانی عـەرەب هـەتا ئێسـتاش لـە سـەر هـەمان بیروران.

ریچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی چەند مانگێ مایەوە و، سەردانی بانـە و سنەشـی کـرد. بـە درێژایـی گەشتەکەی سەرنجی ورد و زیرەکانـەی لـە سـەر بـاری سیاسـی و، هـەلو مـەرجی کۆمەڵایـەتی و ئـابوری و، جوگرافیـای سروشـتی و مرۆیـی ناوچەکـە تۆمـار کـردوە. بیرەوەرییـەکانی کـە رۆژانـە نوسـیویێتی بـە سەرچاوەیەکی بە نرخ دائەنرێ بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو سەردەمە.

–6–

ئەورەحان پاشا تا مابو، خالید پاشا یـەکێ بـو لـە ملۆزمـە لاسـارەکانی. دوای مردنـی ئـەویش ئـارام دانەئەنیشت، کورەکانی لە کەرکوک دائەنیشتن. پیاوەکانی لە دێهاتەکانی دەوروپشـت جـەردەیی و رێگرییـان ئەکرد. چەند جارێ ئاگاداری محەمەد پاشای کوریان کرد نەهێڵێ پیاوەکانی کاری وەها بکـەن، کـەڵکی نـەبو. محەمەد پاشا خرایە زیندانەوە. بەڵام پیاوەکانی هەڵیان کوتایە سەر زیندانەکە و محەمـەدیان رزگـار کـرد. لـە باتی ئەو خالید پاشای باوکیان گرت. محەمەد چوە ناو شوان ماوەیەک لەوێ کەوتـە گفتوگـۆ. وەزیـر لێیـان خۆش بو. راکردوەکان گەرانەوە و گیراوەکان بەردران (1135).(11)

محەمەد پاشا دوای ماوەیەک پیاوەکانی خۆی کۆکردەوە هەڵات بۆ کرماشان. سلێمان پاشا تاوانبـارکرا بە وەی لە گەڵ ناحەزانی داود پاشا پێوەندی هەیە ئەویش هەڵات. عەبدوڵا پاشا، ماوەیەک لە سلێمانی گیرا لـە سـەر ئـەوەی گومانیـان لـێ کـرد بـو نامـەی لـە شـازادەوە بـۆ هـاتبێ. دوای بـەربونی ئـەویش هـەڵات (1236ک/1820ز). ئەمانە هەمو لە کرماشان کۆبونەوە.(12)

–7–

مەولانا خالید (1193 - 1242ک) کوری ئەحمەد کوری حسێن لە تیرەی مکایەڵی جاف لە ناوچـەی قەرەداخ لە دایک بوە. بە منداڵی چۆتە بەر خوێندن. لای مەلا گـەورەکانی ئـەو سـەردەمە خوێندویـەتی و، لـە سنە لای شێخ قەسیمی مەردۆخەیی ئیجازەی وەرگرتوە. ساڵی 1213 کە مامۆستاکەی: سـەید عەبدولکـەریمی بەرزنجی بە تاعون ئەمرێ، ئەورەحمان پاشا ئەم لە جێگەکەی ئەو لە مزگەوتەکەی دا، کە خـۆی دروسـتی کـرد بو، دائەنێ. ئەمەش بەڵگەی لێهاتویی بوە بەو گەنجییە لە جێگەی زانایەکی وا گەورە دابنـرێ. سـاڵی 1220

بە ڕێگەی موسڵ، دیاربەکر، حەڵەب، دیمەشق.. دا ئەچێ بـۆ حـەج. دیسـان ئەگەڕێتـەوە بـۆ سـلێمانی. سـاڵی 1225 ئەگاتە دەهلی لە هیندستان. تەریقەت لە شێخ عەبدوڵای دهلەوی وەرئەگرێ و، ئەگەڕێتەوە ماوەیـەک لـە بەغداد جێگیر ئەبێ ئینجا دێتەوە بۆ سلێمانی.

مەلا خالید ئیتر ئەبێ بە مەولانا خالید. ناوبانگێکی زۆر دەرئـەکات و، هـەزاران موریـد و مەنسـوب و خەلیفە پەیدا ئەکات. وەک مـەلا عەبدولکـەریم نوسـیوێتی: "... بەشـی زۆری مەنسـوبەکانی مـەولانا لـە زانـا ئایینناسە پایەبەرزەکان بون و، کەسی تر لە ناو پیرانی تەریقەت دا هەڵنەکەوتوە ئەو هەمو مەنسوبەی لە ڕیزی مەلا پایەبەرزەکان دا بێ"

ئەم ماوەیە هاوزەمان بو لە گەڵ ناکۆکی ئەوڕەحمان پاشا و والـی بەغـداد لـە لایـەک و، نـاکۆکیی ئەوڕەحمان پاشا و سلێمان پاشای کـوڕی ئیبـراهیم پاشـا لـە لایـەکی تـرەوە. هـەروەکو پێشـتریش شـایەتی ناکۆکی ئیبراهیم پاشا و عوسمان پاشا و، دواییتر ئەوڕەحمان پاشا و، ئینجا خالید پاشا و ئەوڕەحمان پاشا و، ئەوڕەحمان پاشا و والی بەغداد بو.

تەریقەتی نوێ کراوەی "نەقشبەندی" لە ماوەیەکی کورت دا پەرەی سەند. تا ئەوسا تەریقـەتی "قـادری" باوی بو. شێخانی تەریقەتی قادری لەم تەریقەتە نوێیە ناڕەحەت بون و چونەوە بەگژی دا. زانای پایـە بـەرز و گەورەی ساداتی بەرزنجە: شێخ مارفی نۆدێ، سـەرکردایەتی ئـەم بـەگژدا چونـەی ئـەکرد. کەوتـە هانـدانی والی بەغداد و مەلاکانی عێراق و میرەکانی بابان دژی م. خالید دواییەکەشی ئاشت بونەوە.

م. خالید سلێمانی بە جێ هێشت (1228) و چو لە بەغداد درێـژەی بـە ئیرشـاد و دەرس وتنـەوە دا. لەوێش لە ماوەیەکی کورت دا، جێگەی خۆی کردەوە و، ئەستێرەی کەوتە درەوشانەوە.

کاتێ کە سەعید پاشای والی بەغداد کوژرا و، داود پاشا بە یارمـەتی هێزەکـانی مـەحمود پاشـای بابـان شاری بەغدای گرت و، بو بە والی بەغداد و شارەزور و بەصرا. مەحمود پاشـا بینـی م. خالیـد پایەیـەکی زۆر بەرزی لە بەغداد هەیە، تکای لێ کرد بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. م. خالید گەڕایەوە. بۆ ڕێزلێ نانی م خالید، مـەحمود پاشا مزگەوت و خانەقایەکی بۆ بنیات نا و، تا ئێستاش بە ناوی"خانەقای مەولانا خالید" هوە ناسراوە.

م. خالید زانایەکی گەورەی ئایینناس و، ڕابـەری تەریقـەتی نەقشـبەندی، لـە سەرانسـەری ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاست دا هەزاران موريد و مەنسوب و خەلیفەی هەبوە. بە فارسی و عەرەبی و کوردی: بە هەردو زاراوەی گـۆران و بابـان، شـیعری دانـاوە. دیوانەکـەی چەنـد جـارێ چـاپ کـراوە. چەنـدین کتێـب و پـەراوێزی لـە زانستەکانی دین و ڕێوشوێنی تەریقەت دا نوسیوە.

م. خالید ڕەنگە یەکەم کەس بێ کـە بناغـەی نوسـینی پەخشـانی کـوردی بـە زاراوەی بابـان دانـابێ. "عەقیدەنامەی کوردی - لوببی عەقائید" ی بە پەخشان نوسیوە. دوای ئەویش شێخ حسـێنی قـازی (1225 - 1292) "مەولونامە" ی بە پەخشانی کوردی نوسیوە. بە چاولێکەری ئەم دو نامیلکە کوردییە، مەلاکانی کـورد چەندین "عەقائید" و"مەولودنامە" ی تریان بە زمانی کوردی نوسیوە.

م. خالید پێش ئەوەی ببێ بە مورشیدی تەریقەت، چەنـدین شـیعری لـە ستایشـی میرەکـانی بابـان دا داناوە بە تایبەتی لە ستایشی ئیبراهیم پاشـای بنیاتنـەری شـاری سـلێمانی و، ئـەوڕەحمان پاشـای بابـان دا. هەروەها بۆ "سوکواری" میرە کوژراوەکانی بابان چەندین شیعری هۆنیوەتەوە، بە تایبـەتی بـۆ سـەلیم بـەگی کوڕی مەحمود پاشا کە لە زرێبار لە شەڕی والی بەغداد کوژرا و، بۆ میرعوسمان کە ئەویش هەر لە یەکێ لـەم شەڕانەدا وەکو م. خالید ئەڵێ: وەکو هاوناوی پێشوی ئەمیش قومی لە "صەهبای شەهادەت" داوە.

م. خالید هەوڵی داوە یەکێتی لە ناو میرەکانی بابان دا پێک بهێنـێ: مـەحمود پاشـا و عوسـمان بـەگی برای و عەبدوڵا پاشای مامیان ڕێک بخات و پەیمانێکیان پێ ببەستێ. ئەمانە هەرسێکیان لە بەردەمی م. خالید

دا سوێند بە قورئان و تەڵاق و خەنجەر ئەخۆن، کە خیانەت لە یەکتری نەکەن و، هەرکاتێ نامە لە حاکمی کرماشان یا والی بەغدادەوە بۆ یەکێکیان بێ، لە یەکتری نەشارنەوە و، لە بەردەمی م. خالید دا بیکەنەوە. پێ ناچێ م. خالید باوەڕی بە پەیمانەکەیان و ئومێدی بە ڕێککەوتنەکەیان هەبوبێ، وەکو خۆی لە نامەیەک دا بۆ داود پاشای نوسیوە.

ساڵی (1236ک/ 1820ز) بە هۆی نائارامی سیاسی و، ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی بابانەوە، بە یەکجاری سلێمانی بە جێ هێشت و، سەری خۆی هەڵگرت بۆ بەغداد.

م. خالید دوای ئەوەی بوە بە شێخی تەریقەت هیچ شیعرێکی بۆ ستایشی هیچکام لە میرەکانی بابان دانەناوە، هۆی ئەمەش بێگومان ئەوەیە کە ئیتر ئەو بە تەمای هیچ دەسکەوتێکی دنیایی نەماوە، جگە لەوە ڕەنگە کەسیشیانی بە شایستەی ستایش کردن نەزانی بێ. بە پێچەوانەوە نامەکانی کە بۆ مەحمود پاشای نوسیوە پڕێتی لە گلەیی، ئامۆژگاری، تەنانەت کە مەحمود پاشا داوای گەڕانەوەی لێ کردوە بۆ سلێمانی، بێ پێچوپەنا، داواکەی ڕەت کردۆتەوە و، داوێتیە بەر لۆمە و پلار. کاتێکیش کە بۆ بە سەر بردنی هاوین ڕو ئەکاتە گوندێکی ناوچەی سلێمانی و، مەحمود پاشا پێ ئەزانێ و ئەیەوێ بۆ ئاشتکردنەوە و دڵنەوایی کردنی، قازی سلێمانی بنێرێتە لای، م. خالید بێ ڕاوەستان دور ئەکەوێتەوە بۆ یەکێ لە گوندەکانی هەورامان لە کوردستانی ئێران و، لەوێوە ئەگەڕێتەوە بۆ بەغداد.

پێ ئەچێ داود پاشا و، دەسەڵاتدارانی عوسمانی‌یش مانەوەی ئەمیان لە بەغداد پێ خۆش نەبوبێ، بۆیە لەوێش نەمایەوە و، چو بۆ شام.

م. خالید ساڵی 1238ک (1822ز) لە بەغدادەوە چوە شام و لەوێ جێگیر بو، سەرەنجام بە نەخۆشیی تاعون لە دەربەدەری و لە تەمەنی 51 ساڵی دا لە 11 ی زیلقەعیدەی 1242 (7 ی حوزەیرانی 1827ز) دا مرد و، لە شاخی قاسیۆن ناشتیان.(13)

–8–

ئێران بە تەمای لەشکرکێشی‌یەکی فراوان بو بۆ سەر خاکی ڕۆم. شازادە عەباس میرزا لە تەورێزەوە بۆ لای ئەرزڕۆم و شازادە محەمەد عەلی میرزا لە کرماشانەوە بۆ کوردستان و بەغداد.

داواکانی شازادە زۆر و قورس بون، بە تایبەتی پارەی زۆر و دیاری داوا ئەکرد. بە مەحمود پاشا هەڵ نەئەسوڕا. شازادە ویستی مەحمود پاشا لابدات و عەبدوڵا پاشا لە جێگەی دابنێ.

مەحمود پاشا داوای لە وەزیر کرد هێزی یارمەتی بۆ بنێرێ. وەزیر هێزێکی کەمی بۆ نارد بە سەرکردایەتی کابرایەک بە ناوی "محەمەد کەهیە". محەمەد لە بەغدادەوە بە ڕێ کەوت ماوەیەک لە کۆکس لای زەنگاباد و زیاتر لە مانگێ لە شیروانە مایەوە.

شازادە هێزێکی بۆ عەبدوڵا پاشا ئامادە کرد بو گەیشتە خواجایی.

کەیخوسرەو بەگی جاف کە ئەبو یارمەتی مەحمود پاشا بدا لێی هەڵگەڕایەوە دایە پاڵ عەبدوڵا پاشا.

هێزی محەمەد کەهیە هاتە باریکە لە نزیک تانجەڕۆ هەڵی دا، بەڵام نەخۆشی لە هێزەکەدا بڵاو بوەوە. هەمو ڕۆژێ چەند کەسێکی لێ ئەمرد و، ئەوی تریشی لە بەر نەخۆشی و، لاوازی نەیئەتوانی ئەرکەکانی خۆی بە جێ بهێنێ. عەبدوڵا پاشا کە بەمەی زانی لە خواجاییەوە بەڕێ کەوت بەرەو گەورەقەڵا و زەردەلیکاو لە دەربەند دامەزرا.

شازادە لە پای تاقەوە بەڕێ کەوت بۆ زەهاو. لە سیروان پەڕییەوە قەرەئولوسی لە زەنگاباد تاڵان کرد. محەمەد کەهیە هێزە نەخۆشەکەی لە باریکەوە برد بۆ بێستان سور و ئینجا قەرەگۆل.

ئێرانی‌یەکان بۆ درێژە پێدان تا گەیشتنی هێزەکەی شازادە بە ناوی عەبدوڵا پاشاوە کەوتنە گفتوگۆ.

هێزی هەردولا پێکا هەڵپژان. هێزەکانی بەغداد و بابان شکان.

مێژونوسەکانی داود پاشا ئەم شکستە ئەدەنە پاڵ خیانەتی کەهیە. کەهیەش پاش چەند ڕۆژێ لەم شکانە خۆی و براکانی و خزمەکانی هەڵاتن بۆ لای شازادە.

عەبدوڵا پاشا چوە ناو شاری سلێمانی. شازادەش ڕۆژانی موحەررەمی لەوێ بە سەر برد. شازادە بەرەو کەرکوک چو. وەزیر بەغدادی قایم ئەکرد ترسی هەبو پەلاماری بەغداد بدا. محەمەد کەهیەش بوبو بە هاوسەفەری شازادە.

نەخۆشی کولێرا لە هیندستانەوە داکەوت بو. گەیشت بوە بەصرا و بەغداد و کوردستان. ئەم نەخۆشی‌یە کەوت بوە ناو ئۆردوی ئێرانیشەوە. شازادە ئەیویست بە پەلە ڕێک بکەوێ. بە هۆی یەکێ لە ئاخوندە ناودارەکانی شیعەوە گفتوگۆ دەستی پێ کرا. شازادە داوای ئەکرد: عەبدوڵا پاشا لە سلێمانی و محەمەد پاشا لە کۆیە دابنرێن و، ئەوانەی کە پەنایان بۆ ئێران هێناوە چاوپۆشی‌یان لێ بکرێ لەشکری ئێران ناوچەکانی داقوق، توزخورماتو، کفری، قەرەتەپە و دەلی عەباسیان تاڵان و وێران کرد بو. شازادەش توشی نەخۆشی کولێرا بوبو. لە نزیک قزرابات مرد تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران (1237). مردنی شازادە کۆتایی بەم لەشکرکێشی‌یە هێنا و داود پاشا لە یەکێ لە دوژمنە گەورەکانی ڕزگاری بو.(14)

ئێرانی‌یەکان کشانەوە بەڵام بۆ پشتیوانی لە عەبدوڵا پاشا هێزێکیان لە سلێمانی دانا بو. مەحمود پاشا چوە سەریان هێزەکەی ڕاونا و عەبدوڵا پاشای دەرکرد. بەڵام مەحمود پاشا بە هۆی بڵاو بونەوەی نەخۆشی‌یەوە لە سلێمانی نەمایەوە. عەبدوڵا پاشا فرسەتی هێنا سلێمانی گرتەوە. بەمجۆرە چەند جارێ دەستاودەستی کرد.(15)

–9–

دوای مردنی محەمەد عەلی میرزا، شا کوڕەکەی: محەمەد حسێن میرزای لە جێگە دانا. بەڵام ئەم وەکو باوکی پێ نەئەکرا. فەتح عەلی شا کاروباری کوردستان و عێراقی عەرەبی بە عەباس میرزا سپارد. عەباس و محەمەد عەلی حەزیان لە چارەی یەکتری نەبو. لە شەڕی ڕوس دا محەمەد عەلی یارمەتی‌یەکی ئەوتۆی عەباسی نەدا بو.

عەباس میرزا، یەکێ لە پیاوە ژیر و ناودارەکانی خۆی بە ناوی محەمەد حسێن خانی ئێشک ئاقاسی بە نامەیەکەوە نارد بۆ لای مەحمود پاشا. نێردراوی عەباس میرزا لە کەرکوک مەحمود پاشای بینی و نامەکەی دایە. پێ ئەچێ مەحمود پاشا بێ ئومێد بوبێ لە داود پاشا، یارمەتی جەنگیی ڕۆم. عوسمان بەگی برای لە گەڵ محەمەد حسێن نارد بۆ تەورێز بۆ بینینی عەباس میرزا. لەم ماوەیەدا عەبدوڵا پاشا دیسان لە گەڵ داود پاشا سازا بو گوێی نەئەدایە ئێران. ئێرانیش خەریکی گفتوگۆی ئاشتی بو لە گەڵ عوسمانی. بۆ سەودای ناو ئەو گفتوگۆیە پێویستی بە پاشاکانی بابان بو. عەباس میرزا فەرمانی دا بە ئیبراهیم خانی سەرتیپی باکۆیی دو فەوجی تەورێز و مەراغە لەگەڵ عوسمان بەگ بچنە سەر عەبدوڵا پاشا لە سلێمانی و، مەحمود پاشا دابنێنەوە.

ئیبراهیم خان، مەحمود پاشای لە جێگەی عەبدوڵا پاشا لە سلێمانی و عوسمان بەگی لە جێگەی محەمەد پاشا لە کۆیە دانا و گەڕایەوە ئێران. مەحمود پاشا لە دوای ئەم لەشکرکێشی‌یە خۆیشی چو بۆ تەورێز بۆ بینینی عەباس میرزا (1237ک/ 1827ز).(16)

–10–

لەو کاتەوە کە میر محەمەد کاروباری میرایەتی سۆرانی گرتە دەست، میرایەتی سۆران چـوە قۆنـاغێکی نوێی پێشکەوتن و بەهێزییەوە. بە هەر چـوار لای خـۆی دا کەوتـە پەلهاویشـتن و پەرەسـەندن. پاشـایەتی بابان بە هۆی ململانـێی دەسـەڵاتەوە لـە نێـوان مـەحمود پاشـا و مـام و ئـامۆزا و براکانیـەوە و، بـە هـۆی دەستێوەردان و لەشکرکێشی ئێرانـەوە کـز و لاواز بوبـو. میـری سـۆران ئـەم هەلـەی بـە دەرفـەت زانـی لـە قەڵەمڕەوی بابان دا کەوتە پێشڕەوی لای ڕۆژئاوای زێی بچوکی هەمو گرت و، دەسەڵاتی گەیشتە قەمچوغە و سورداش و، لە قەشقۆڵی بنکەیەکی جەنگی دامەزراند (1237).

مەحمود پاشای بابان بە هۆی ناکۆکی ناوخۆوە هێزێکی ئەوتۆی بە دەستەوە نەما بو ڕێگـە لـە میـری سۆران بگرێ. شکاتی ئەبردە بەر عـەباس میـرزا، ناوچەکـەی بـۆ بپـارێزێ، میـری سـۆران لـە موکریـانیش پێشڕەوی کرد بو، شنۆ و سەردەشتی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. عەباس میرزا لە دەس میری سۆران بە تەنگ هات بو، سکاڵای بردۆتە بەر کۆنسوڵی ئینگلیز و، کاربەدەستانی عوسمانی و، داوای لێ کردون پێکەوە لەشکرکێشیەکی هاوبەش بکەن دژی میری ڕەواندز.(17)

–11–

لەو کاتەدا هێشتا حاڵەتی نەجەنگ و نەئاشتی بـە سـەر پێوەنـدی ئێرانـی - عوسـمانی دا زاڵ بـو. هـەردولا خۆیان کۆئەکردەوە بۆ خولێکی تری شەڕ و، لە هەمان کات دا لە هەوڵی گفتوگۆی ئاشتی دا بون. عەباس بـۆ ئـەوەی بە چاکترین شێوە کەڵک لە کارتی بابان وەربگرێ سیاسەتی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسـەلەی کـورد، بـە تایبـەتی بەرامبەر ناوچەکانی بابان و پاشاکانی، بەم جۆرە داڕشتوە کە لە دو نامەدا بۆ فەتح عەلی شاە ڕونی کردۆتەوە.

نامەی یەکەم:

"من بە خاکی پێی فەلەک فەرسای همایون سوێند ئەخۆم و دوژمنی خوێنی با محەکی شاهنشاهی بم، ئەگەر هەرگیز لە بارەی پێ سپاردنی خزمەتی شارەزور و بابان، خەیاڵی ئەوەم هەبوبێ، بـۆ ئـارەزوی نـەفس تەماعێکم لە وێ دا هەبوبێ، ویستبێتم سنوری دەسەڵاتی خۆم فـراوان بکـەم نـەم بـوە و نیمـە، ئـەم خـۆ تـێ هەڵقورتاندن و پرکێشیەشم سەبارەت بە نۆکەرایەتی و بەندایەتی هەرگیز نەئەکرد و بە جائیزم نەئـەزانی کـە بە بێ پرس و بێ ئیشارەت فەرمون لە خۆمەوە دەسپێشکەری عـەرز کردنـی ئـەم جـۆرە باسـانە بکـەم، خـوا ئەیزانێ کە هیچ شتێ نەبوە بە هۆی ئەم عەرز و جەسارەتە، جگە لەوەی کە لەم دو ساڵەدا کە جەنگی دەوڵـەتی عوسمانی لە گۆڕێ بو، هەر جارێ کە من بۆ خزمەت و سەفەر ئەڕۆیشتم لـە کوێسـتانەکان و کوردسـتانەکانی سنوری ورمێ و سابڵاخ دا دەسدرێژی زۆر ئەکرایە سەر ڕەعیەت و ولایەتەکانی شاهنشـاهی، ئەمسـاڵ بـەهار وێرانیەکی زۆر توشی ئاوایی و بەروبومی هەندێ لە ئێلات و ناوچەکان بو، کە منی ناچار کرد و، وای لێ کردم کە بۆ ڕێگە نەدانی وێرانبونی ئەم ویلایەتە بە عەرزی خاکی پێی پیرۆز جەسـارەت بکـەم و، بـۆ ڕێکخسـتنی کاروباری سولەیمانیە و بابان بە خۆ کەوین، بۆ ئەوەی هەر کاتێ لە لای ئەرزرۆم و موش و قارسەوە بکەوینە ڕێ و خزمەتێ بکرێ، لەم پشتەوە سەری دڵنیایی و فەراغەتی تەواو لە تصدقی فرقی شاهنشاهی بۆ نۆکـەرێک کە لەو ولایەتەوە ئەچێ بۆ سەفەر و خزمـەت، ئێسـتەش کـە قیبلـەی عالـەم - روح العـالمین فـداە - خزمـەتی ڕێکخستنی ئەو لایەی کە بە من سپاردوە، ئەو مەسەلەیە دیارە کە ئەو جۆرە کارانە لە من کە گرفتار و خەریکی چەندین کارم، ئەتوانم بۆ پێشەوە ببەم یان شتێکی ترە، کە خزمەتی گەورەی هەمان یەک کار بێ"(18)

نامەی دوەم:

"عەرزی نوابی نائیبولسەلتەنە، دام ایام اجلالە، ئەمەیە کە: لە بەر ئەوەی هەمو دەوڵەتانی کافر لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتی و سازانن، منیش هەمیشە هەوڵ و تەقەللامە و، تەلاش و ڕەنجم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە، کە ناکۆکی لە نێوان دەوڵەتانی ئیسلام دا نەمێنێ. تا ساڵی پار، کار لە ئاشتی و پێکهاتن ترازا و، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی موش و بایەزید و ئەرجیش کە گەڕاینەوە تەوریز لە لای خۆمەوە قایمقامم بە نیازی سازان نارد. ئەوان وەڵامی ڕاستیان نەدایەوە. چەند جار لە گۆشە و کەنارەوە لە دەرگای ئاشتی‌مان دا، بەڵام بە هیچ جێگەیەک نەگەیشتین، تا ئەمساڵ بە خواستی خوا و بەختی شاهنشا، گیانی هەمومانی بە قوربان بێ، توشی ئەو تێشکانە بون، دوای ئەوە دەسبەجێ خەڵکمان نارد و لە لای خۆمانەوە بە ئاشکرا داوای ڕێککەوتنمان کرد و، دواییتر میرزا تەقی مان نارد و ئەو خزمەتە پیرۆزەمان پێ سپارد، ئەویان ناردەوە و بەڵێنیشیان دابویە لە ماوەی چل ڕۆژدا وەڵام بدەنەوە، بەڵام بەجێ‌یان نەهێنا. سەرەڕای ئەوەش دیسان چەند جارێ لە ڕێگەی ئینگلیزەکانەوە، بە هۆی ئێلچی‌یانەوە لە ئەستەموڵ ئەوەمان دەربڕیوە، بەڵام تا ئێستەش بە هیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە، بەڵکو لە هەمو لایەکەوە بە گەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگ و هیچ نیشانەیەکی ئاشتی و سازین دیار نیە. لە گەڵ زانینی ئەمەدا، هەر کات ئێمەش کە نۆکەرانی ئەم دەوڵەتە و سنورداری ئەم مەملەکەتەین، ئەگەر بە هیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لە ڕوی شارەزایی و دڵسۆزی‌یەوە بە ئاشکرا ئەم مەسەلەیە عەرزئەکەم:

ئەگەر لە لایەن ئێمەوە پێش دەستی نەکرێ و، مانگی دوەمی بەهار نەچینە ناو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا جەوزا و سەرەتان بگا و قشون و تۆپخانە و هێز و خواردەمەنی ڕۆمی لە هەمو لایەکەوە کۆبکرێتەوە و، کوردەکان خێزان و ڕان و ڕەوە و کەلوپەلەکانی خۆیان لە کوێستانەکان و هەوارەکان دابمەزرێنن و، سوارە و سپایی‌یان لە هەمو لاوە وەکو مێرولە و کوللە هێرش بهێنن، ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکە گران و، چارە دژوار ئەبێ، لوتبەرزی و لە خۆبایی بونی ڕۆمی لە ئاشتی دا و، هێزو توانایان لە جەنگ دا زۆر زۆر زیاد ئەبێ، بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تا کوێستانەکان بەفری لێ نەچۆتەوە و ئەوان ناتوانن لە کەلێنەکانی دا بحەوێنەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوە و لە پێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببێتەوە شەرارەتی ئەشراری کورد، کە مایەی هەمو شەڕ و فەسادێک هەر ئەوانن، بە فەزڵ و کەرەمی ئیلاهی و تالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لە بەر یەک هەڵ بوەشێنین و، بە ویستی خوا لە موش بەرەو خوار ڕاویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یا ئاشتی بکەین، بە یارمەتی خوای گەورە، ئاسان ئەبێ و بە سوکی مەیسەر ئەبێ، لوتبەرزی و باییبونی ڕۆمی ئەگۆڕێ بە خۆشڕویی و زەبروزۆریشیان ئەبێ بە کزی و ناتەوانی.

لەبەر ئەو هۆیانە ئەگەر بیری شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کە پێشدەستی بکرێ، قشونی سوارە، کە مەئمور و تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجوڵێن کە لە کۆتایی حەمل دا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لە سەرەتای سەوردا بگەنە تەورێز، تا قشونی ئێرەش دوا نەکەوێ، بە بێ چاوەڕوانی بەو پەڕی پشت ئەستوری‌یەوە، ئینشائەڵڵا. هەر لەو کاتەدا بکەونە خزمەت، لەم حاڵەتە دا کە ئەگەر لە سەرەتای سەورەوە دەس بە کاری ئەم بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بە ئاشتی بێ یا بە جەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دڵنیایی بە دەس بێ.

کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە، کام نیعمەت باشتر و بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی ئیحزاری ئێمە بگات، لەم سەفەرەدا مولازیمی ڕیکابی فەلەک فەرسا بم و،

گیانبەختکەرانە لە حوزوری میرا دەر بکەوین، لەبارەی جوڵانی مەوکیبی جیهانگرەوە فەرمان فەرمانی ئەشرەفی همایونە، بەڵام لەبەر ئەوەی لە روی کەمالی عاتفیەتەوە لە ئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بە پێی فەرمانی باڵایان عەرز ئەکرێ کە مەوکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لە سوڵتانیەوە بکەوێتە رێ بۆ سازدانی سوپا و کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئیحتسابی روس و رۆم و دڵنیایی ولایەتەکانی سنور باشترو خۆشترە، بەڵام بە دیارە لە پاش مانگی شەووال دا زۆر زوە و، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزە و لە هیچ جێگەیەکەوە کۆسپ و گرفتاری نابێ، بگرە پێشکەوتنی هەمو کارەکان بە جۆرێ کە چەندین جار تەجروبە کراوە تالعی همایونی لە زیاد بونی شاهنشاهیە کە بە فەزل و تەئیید و تەوفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سوڵتانی لە هەر کەس بدات و، روی جوڵانی پیرۆزی بکاتە هەر لایەک، هەر کاتێک بێتە پێشەوە بێ زەحمەت و پەشۆکان بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەر ئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێک دەربارەی ئەو لایە بدرێ بە درێژی عەرزی خاکی پێی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەر چاو، کە حکومەتی شارەزور و بابان و دەوروپشتەکانی بە گوێرەی رێگە پێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا (مەبەستی مەحمود پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشایە) دڵنیایی لە راستی ی باوەڕ و خزمەتگوزاری ئەو کە ئەبێ ئێستە و پاشەڕۆژ بە دی بێت، بە چەند شتێک ئەهێنرێتەوە کەوا یەکە عەرز ئەکرێ:

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە، لەبەر ئەوەی کوڕە باشەکانی ئەو و، ئەو و عوسمان بەگ، کە هەردوکیان لە کرماشان بون، لەگەڵ ئەوەش دا ئەم سەرپێچییەیان لە یەک دوو ساڵ دا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بە مایەی دڵنیایی نەزانی و بڕیاری ئەوەم دا لە کاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لە گەڵ هەزار سوار یا زیاتر لە ئەعیان و گەورە و گەورەزادەکانی بابان ئینشائەڵڵا و تەعالا لە گەڵ بخا و لە پێشڕەوی سپای سەرکەوتودا، بە ڕاشکاوی و ئاشکرا دژی سپا و سەرعەسکەری عوسمانی بجەنگن

دووەم: بە ئاموشۆی محەمەد پاشا و عوسمان بەگی برای کە ماوەیەک بەر لە ئێستا عوسمان هات، مانگێک لە تەورێز مایەوە و، شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە، ئینشائەڵڵا و تەعالا دێت و، ئەو کە رۆیشت دیسان عوسمان بە فەزڵی خوا دێتەوە و، بەو شەرتەی بمێنم لە گەڕانەوەدا بە هەمان رێوشوێن ناهێڵم دیسان لە هاتوچۆ سارد بنەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبونی قشون و سپا و ئیستیعدادی دەوڵەتی قاهیرە لە ویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کە چەن جار لە تاقم و سپای بابان زۆرتر و زاڵترە و، لەو شوێنانە بوە، لە رۆژانی سەفەریش دا، باوەڕ پێکراوێک لە وێ دانێم و ئەوەندەی قشون کە لە غازییانی سەرباز و سوارەی ریکابی بە ساخلو لەوێ دابنێم، لە باتی ئەوان لە سوارەی بابان و بڵباس و هی تر ئەبەم بۆ سەفەر و، لە راستی دا خەڵکی کوردستان و ئەردەڵان و سابڵاخی موکری هەمویان پشتگیر و یارمەتیدەرئەبن و، ئەگەر بە قازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدێوییانە سەبارەت بە یارمەتی دا لە کاتی پێویست دا ئەفەرمون.

چوارەم: هۆی سەرەکی پەژارەیەک کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کە باری سەنگینی دراو و کەلوپەل و تەمەع و تەووەقوع بخرێتە سەر شانیان و، لە عۆدەی نەیەن و، بەڵێن و گفتێک بدەن و دوایی بۆیان جێبەجێ نەکرێ و لە هەردولاوە ببێتە هۆی ترس، ئێمەش ئەلحەمدولیللا نەبارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەو و، نە تەمەع و تەوەققوعێکمان هەیە، ئاسان ئاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزی کە لە حەزرەتی همایون دا نەختینەمان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵڵا تەعالا ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەڕو گا و قاتر و یابو ئەو جۆرە شتانەمان لێ وەربگرێ و، بە قشونی فەرمان پێ دراوی بدات و فەزلی خوا حسابی ئەوەش، بریتییەکەی هەرچۆنێک بێ لە کەلوپەلی بێ کەڵک و دراوی بێ برەو تا خۆمان بۆ سەفەر نەرۆیشتوین ئەی دەین، بێگومان ئەوانە کە بریتییەکەی دا و خزمەتی باشی کرد، بێ هودە ئەم خزمەتە لە دەس نادا و، پاش دانی پارەکە پێچەوانەی رێوشوێنێک ناجوڵێتەوە کەببێتە هۆی نارەحەتی همایون.

پێنجەم: ولایەتی شارەزور و کۆیە و حەریر لە سێ لاوە بە سابڵاخ و ئەردەڵان و سنورەکانی کوردستان و کرماشانەوە بەستراوە، کە مەملەکەتی پارێزراوی سەرکاری شاهنشاهی‌یە و، لایەکیشی بە شوێنی دەسەڵاتی وەزیری بەغدادەوە بەسراوە، لە هەر ڕێیەکەوە ئاژاوە و فەسادێک لەو ولایەتە و ئەم تایەفەیەوە بگات، تەنیا لەو لایەوەو بەس، ئەو لایەش لەم کاتەدا کە ئیبراهیم خانی سەرتیپ و محەمەد پاشا تا موصڵ ڕۆیشتون و کەرکوک و هەولێر و پردی سور غاشیەی دڵسۆز و گوێڕایەڵی‌یان دەربڕیوە، وەزیری بەغدادیش بەجۆرێ خزمەت و سازدانی پیشان داوە کە تائێستا دو سێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیپ و محەمەد پاشا و، بە پێی نامەیەک کە نوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا، ئەگەر لە پێش چونی ئێمەدا بۆ سەفەر ئینشائەڵڵا تەعالا، بە شیوەیەک کە مەبەستی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەیە، کاری بەغداد و وەزیر بۆ پێشەوە چو، لەو لایەشەوە دڵنیا ئەبین و ئەوێش لە حوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهنشاهی دا ئەبێ، هەر کاتێ پێشکەوتنێ پێک هات، عەزمێک کە لە کاری بەغدادا مەبەستی هیممەتی بەرزی سوڵتانی لەو بەهار و هاوینەدا کاروباری ئەوێ بەلادا ئەخات و ئەگەر ناتەواوی‌یەک بمێنێ لە فەسڵی پایزدا، ئەگەر بژی، لە کاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئینشائەڵڵا ئەتوانین زستان لە گەرمیانی عێراقی عەرەب دا بە سەربەرین و، بەغداد ئێستا لە سایەی سەری هومایونەوە ئەو توانەیەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهانناشوبی شاهنشاهی بگرێ.

شەشەم: عەبدوڵا پاشا کە گەورەترین و بەساڵاچوترین پاشایانی بابانە، لە گەڵ هەزار ماڵی ئێلی بابان، کە زۆریان لە پیاوی ناسراو و ئاغا و گەورەکانیانن، لێرەن. بەوپەڕی ڕێز و بەرزییەوە گلمان داونەوە و بە تەما هەین لەم ڕۆژانەدا لە دەوروبەری سابڵاخ بەش و تیولی بدەینێ. ئەم ڕێگەیەش ترسی مەحمود پاشا ئەبێ.

بە پێی ئەم ڕێوشوێن و شێوەیە کە بە درێژایی خرایە بەرچاو، ئومێدم وایە لە کاتی لێرە نەبونی ئێمەدا لە کاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتی و کەموکوڕی‌یەک ڕو نەدا. بە فەزلی خودا باتنی ئیمامە پاکەکان متەوەکیلین و، بە ئیمدادی تالعی ئەقەدەسی هومایون متەووەسیلین، ئەو تەگبیرەی بە بیری ئێمەدا هاتوە بەم درێژی‌یە ڕونمان کردۆتەوە و ڕونی ئەکەینەوە، ئینشائەڵڵا لە گەڵ تەقدیر موافیق ئەبێ و، تکام وایە کە هەر یەکێ لەو بڕگانە بگاتە بەر خاتری عەرش مەزاهیری وەحی و تەنزیل بە ئیرشادو هیدایەتی بفەرمون و، نامەی پیرۆز زوتر بگات کە هیچ کارێ بێ ئیجازە و عەرزی شەهریاری نەکرێ"(19)

–12–

ئێران و عوسمانی لە شەڕی یەکتری ماندو بوبون. ڕوسیا بوبوە هەڕەشەیەکی بەردەوام بە سەر هەردوکیانەوە. نوێنەرانی ڕۆم و عەجەم لە ئەرزڕۆم کۆبونەوە.

هەردولا گەیشتنە ڕێککەوتنی یەکەمی ئەرزڕۆم (1238ک/ 1822ز). لەم ڕێککەوتنەدا کێشەکان باس کران و چارەی سەرەتایی‌یان بۆ دانرا: کێشەکانی سنور، بازرگانی، حەج و زیارەتی پیرۆزگاکانی عێراق، دیاریکردنی ڕێوشوێنی کۆچی گەرمیان و کوێستان، ڕەفتار لە گەڵ ڕاکردوانی یەکتری.

مادەی یەکەمی ئەم ڕێککەوتنە دەربارەی بابان بو:

"هەر دو دەوڵەتی بەرز ئەبێ دەس وەرنەدەنە کاروباری ناوخۆی یەکتری‌یەوە. لێرە بە دواوە خۆ تێ هەڵقورتان لە لای بەغداد و کوردستانەوە نەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سەنجەقەکانی کوردستان، بە هیچ بەهانە و لە هیچ ڕوپەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ ڕێ بە خۆ تێ هەڵقورتان و، دەسدرێژی و، پەلامار بدا و، دالْدەی موتەصەرڕیفەکانی پێشو و لەمەودوایان بدات لەو شوێنانەدا ناو براون. لە بابەت ڕەسمی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دەعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیر و وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بەلادا بخرێ."

گفتوگۆکانی ئێران و عوسمانی و، پێکهاتنیان لە ئەرزڕۆم، لەناو لایەنگرانی ڕۆم و عەجەم دا لە بابان دا، بە دو جۆری جیاواز دەنگی داوەتەوە شێخ مارفی نۆدێ لە نامەیەک دا، کە دور نیە بۆ مەحمود پاشای بابانی نوسی بێ، ئەڵێ:

"ادعو لجناب الباشا بالعافية وسلامة الايمان، وهما اعظم مهمات الانسان، وادعو له بالرجوع الى هذا المكان، سالكا مسالك العدل والاحسان!

قد ذكر عندنا ان الروم والعجم تصالحوا على رد هذه البلاد الى الروم، لكن هذا الامر مجهول عندنا غير معلوم، فان صح هذا القول فبشرنا حتى نخبر الناس، فتطمئن القلوب وتنفرج الكروب، ولك الثواب الجزيل والاجر الجميل، وان كان هذا القول كاذبا، فخبرنا حتى ندبر للخروج الى بلاد الاسلام.

والدعاء لله كلام ختام الداعي(20)

شێخ مارف، لای خۆیەوە، گردەبڕ کێشەکەی بەلادا خستوە کە ئەگەر لەو ڕێککەوتنەدا بابان درابێتەوە بە ڕۆم ئەوا مژدەی بدەنێ بۆ ئەوەی ئەمیش بە خەڵک بڵێ، خۆ ئەگەر وانەبێ وا ئاگاداری بکەن بۆ ئەوەی وڵاتەکە بە جێ بهێڵێ و ڕو بکاتە وڵاتی ئیسلام، مەبەستی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عەسمانی بوە.

چەندین ساڵ بو دەرباری ئێران بە هۆی پاشاکانی بابانەوە نفوزیان لە کوردستان دا جێگیر بوبو. ئەم ڕێککەوتنە نفوزی ئێرانی لە کوردستان دا نەئەهێشت. پێ ئەچێ پاشا و میرەکانی بابان، ئەوانی سەر بەئێران بون، لەم ڕێککەوتنە ترسابن و، هانایان بردبێتە بەر فەتحعەلی شا کە ئێران دەستی لێ هەڵگرتون.

فەتحعەلیشا لە نامەیەک دا بۆ عەباس میرزای کوڕی، نائیبولسەلتەنەی خۆی، کە لەباتی ئێران لایەن بو لەم ڕێککەوتنەدا، نوسیوێتی:

"... وێنەی هەمو بەندەکانی موعاهەنامەیەکە لە سەرەتاوە تا کۆتایی خرایە بە ڕچاو..

ئەگەرچی زۆری مادەکانی بە پێی ویست و داواکاریەکانی دەوڵەتی عوسمانی دارێژرا و، قازانجی ئێران لە هەندێ مادەی دا ڕەزاو نەکراوە بەڵام چونکە جێگیری هومایونی ئێران ئارەزوی لە ئارامیی وڵات و خەڵک و، نەمانی خوێنڕێژی و فەسادە و، ئەو ڕۆڵەیەمان بۆ ئەم موعاهەدە و موصالەحەیە دەسەڵات و ڕێگە دابو وەکالەتی تەواومان دابویە هەمو ئەرک و مەرجەکانی لە بەڵگەی نێردراو دا نوسرابو قبوڵ و ئیمزامان کرد، لە بنچینەی ڕێککەوتن و ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەتی ئیسلام ئەوپەڕی خۆشی دەرئەبڕین. لە بابەت هیچ مادەیەکیانەوە قسەی نیە "مەگەر لە بابەتی ئێلی بابانەوە کە ساڵەهای ساڵە ڕوی تەوەککولیان کردۆتە ئەم دەوڵەتە و، دەستی تەوەسسولیان بە داوێنی خانیمانی دەرگای ئێمەوە گرتوە و، هەر کات ئەوان حوکمەن و حەتمەن بە وەزیری بەغداد بسپێرین... شکانی شانە بۆ دەوڵەت و پێچەوانەی غیرەت و سەڵتەنەتە. لەبەر ئەوەی ئەو ڕۆڵەیە تکای دەوڵەتی عوسمانی سەبارەت بە ئێلاتی حەیدەرانلو و سیپکی کە لە زەمانی زوەوە سەر بە دەوڵەتی ئێران بون و، دانیشتوی خوی ئێرەوان بون جێبەجێ کردوە لە گەڵ ئەوەی دەربارەی ئەم دوهۆزە بە هیچ جۆرێ ڕێگەی قسەی ئەوان نەبو تەنیا بۆ ئەوان شکانی شانی ئەو دەوڵەتەی تیا نەبێ، توشی عوسر و حەرەج نەبن سەختگیری و ئیستادەگی نەکراوە و قازانج و چاکەی پێکهاتنی نێوان موسڵمانان بۆ میهامی دەوڵەت و دین لەم شتە بچوکانە ڕەزاوکراوە... ئەبێ لە بابەت ئێلی بابانەوە گفتوگۆیەکی مەصڵەحەت ئامێز و مەوەددەت ئەنگێز تاوەکو چۆن لەو لاوە دەوڵەت و غیرەتی سەڵتەنەت ڕەزاو کراوە بۆ ئەم لایەش ڕەزاو بکرێ... "(21)

عەباس میرزا، لە نامەیەک دا بۆ محەمەد ڕەئوف پاشا والی ئەرزڕۆم ئەم داوایەی کردوە کەوەکو چۆن ئێران دەستی هەڵگرتوە لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلەکان سیپکی حەیدەرانلو، عوسمانیش دەس لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابان هەڵبگرێ..."(22)

عوسمانی داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابانی نەکردبو، بەڵکو داوای لە ئێران کردبو دەسهەڵبگرێ لە دەستێوەردان و خۆ تێهەڵقورتاندن. ئەمە دو بابەتی جیاواز بون.

لە نامەیەکی تردا عەباس میرزا کە نیسان بۆ ڕەئوف پاشای نوسیوە دەربارەی هەمان مەسەلە ئاگاداری کردوە، کە حسێن خان و بێگلەربێگی ئەریوان راسپێردراوە بە دوی ئەم مەسەلەیە بکەوێ و، ئەنجام وەربگرێ.(23)

محەمەد حسێن خان سەرداری ئەریوان چەند نامەیەکی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی سەبارەت بەم مەسەلەیە نوسیوە. نامەیەکیان بۆ ڕەئوف پاشای والیی ئەرزڕۆم. لەم نامەیەدا نوسیوێتی: "بەڵام لە بابەتی ئێلی بابان و هەندێ برگەی جوزئیەوە کە شایانی شانی دەوڵەتی قاهیرە نیە ڕەخنەیەکی پاشایانە بە وەلیعەهد کراوە چونکە عەلیانی ئێلی بابان ئیستیدعا و داخوازییان لە شاهنشا کردوە، کە سپاردنەوەی ئێمە بە دەستی بەسراو بە دەوڵەتی عوسمانی لە مروەت دور و پێچەوانەی غیرەتی شاهانەیە"(24)

بە هەمان ناوەڕۆک نامەیەکی تری بۆ والیی قارس نوسیوە. حسێن خان لە نامەیەکی تردا هەوڵئەدا ئەمانیش بکاتە هاودەنگی بۆ ئەوەی بابی عالی ڕازی بکەن دەسکاری ئەو ماددەیە بکەن سەبارەت بە ئێلی بابان.(25)

ئەم نامانە هەموی 1239 واتە یەک ساڵ دوای ئیمزاکردنی ڕێککەوتنەکە نوسراون. بابی عالی پێی داگرت لە سەر مانەوەی هەمو ماددەکانی پەیمانەکە و، بە هیچ جۆرێ ملی نەدا بۆ هیچ گۆڕین و دەسکارییەک. سەرەنجام ئێرانیش، بێ ئەوەی گوێ بداتە گلەیی پاشاکانی بابان، وەکو هەبو قوبوڵی کرد.

–13–

پێ ئەچێ مەحمود پاشا نائومێد بوبێ لەوەی دەرباری ئێرانی بیەوێ یا بتوانێ هیچ گۆڕینێ بە سەر ڕێککەوتنەکەی ئەرزڕۆم دا بهێنێ. دیارە لە چارەنوسی خۆی و، پاشە ڕۆژی مانەوەی لە ئێران دڵنیا نەبو. مەحمود پاشا نامەیەکی پڕ لە پاڕانەوەی بۆ داود پاشا نوسیوە و، "خالید بەگی ئامۆزای لە باتی خۆی بۆ دەخالەت ڕەوانەی دەرگای لێبوردن و بەخشینی بێ پایانی حەزرەتی وەلی نیعمەت" کردوە. لە نامەکەی دا بەیتێکی پڕ ماعنای مەولەوی ڕۆمی نوسیوە کە ئەڵێ:

لە دەس پێکردنی سەردەمی ئادەمەوە تا زەمانی پادشا

لە گەورەکان لێبوردن بوە و، لە ژێر دەستەکانیش گوناح. (1240ک/ 1824ز).(26)

پێ ناچێ مەحمود پاشا بەخشرابێ، یاوەکو بەو جۆرەی ویستبێتی بەخشرابێ، چونکە دوای ئەوەش پێوەندی لە گەڵ ئێران، بە تایبەتی لە گەڵ عەباس میرزا، هەر بەهێز بوە.

–14–

عەباس لە نامەیەک دا کە بۆ مەحمود پاشا "حاکمی سلێمانی و شارەزور و کۆیە و هەریر"ی ناردوە (1242ک/ 1826ز) گلەیی لێ ئەکا کە وەکو بەڵێنی دابو سوارەی بابان لە کاتی دیاریکراودا نەگەیشتون بۆ هاوبەشی لە شەڕی ڕوس دا داواکەی لێ دوبارە ئەکاتەوە و، بیری ئەخاتەوە کە ئەمە قازانجی دین و دنیای تێ دایە.(27)

سوارەی بابان ئەبێ لەم شەڕەدا بەشدار بوبن. چونکە هەر ڕاستەوخۆ هەمان شەوی مۆرکردنی پەیمانی ئاشتی تورکمانچای (1243ک/ 1827ز) عەباس میرزا نامەیەکی بۆ مەحمود پاشا نوسیوە ئاگاداری ئەکا لە ڕێککەوتنە کە و، داوای لێ ئەکا هەواڵەکە بە خەڵک ڕابگەیەنێ. (28)

مەحمود پاشا لە نامەیەکی تایبەتی دا ئەم هەواڵە و، هەندێ لە ناوەڕۆکی ڕێککەوتنەکەی بۆ سەید مەحمود نوسیوە کە ئاگاداری کاربەدەستانی بەغدا بکا.(29)

–15–

لە کاتَێک دا مەحمود پاشا هێزی سازدا بو بچێ بۆ گرتنەوەی هەریر هێشتا لە نزیک کۆیە بو، سلێمان بەگی برای تاقمێکی زۆری کرد بو بە هاودەنگی خۆی و، لە مەحمود پاشا هەڵگەڕایەوە. سلێمان چوە گڵەزەردە دامەزرا و، دوای ئەوە چوە کفری. نۆکەرەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە بەغداد. داود پاشا ڕقی لە مەحمود پاشا بو. ئەم هەلەی قۆستەوە. مەحمود پاشای لێ خست و، سلێمانی بە پلەی پاشا کرد بە حاکمی بابان و، هێزی دا بە سلێمان بچێ بۆ گرتنی سلێمانی.

هەردو برا بە خۆیان و هێزەکانیانەوە لە "قەرەگۆل" تێک هەڵچون. مەحمود پاشا شکا (1243ک/ 1827ز). سلێمان پاشا چوە سلێمانی و مەحمود پاشا کشایەوە بۆ بانە.

مەحمود پاشا لەشکری هۆزەکانی بانە، سەردەشت، پشدەر و مەرگەی کۆکردەوە و، دیسانەوە چوەوە سەر سلێمانی. سلێمان پاشا لە "گردەگڕوێ" بەرەنگاری لەشکرەکەی مەحمود پاشا بو شکانی (1244ک/ 1828ز).

مەحمود پاشا کۆڵی نەدا و چوە تەورێز ئەمجارە لەشکری عەجەمی هێنا و، قەهرەمان میرزای کوڕی عەباس میرزاشی لە گەڵ خۆی هێنا بو بۆ سلێمانی (1246ک/ 1830ز). بە تەما بو کچێکی خۆی بدا بە قەهرەمان میرزا و، کچێکی عەباس میرزایش بۆ یەکێ لە کوڕەکانی بهێنێ. سلێمان پاشا، سلێمانی بە جێ هێشت کشایەوە زەنگاباد. هێزی لە بەغداد داوا کرد. هێزیان بۆ نارد و چوە سەر سلێمانی. مەحمود پاشای دەرکرد. بەڵام مەحمود پاشا لەشکری ئێرانی لە گەڵ خۆی هێنایەوە. هەردو لەشکر دیسان لە ناڵپارێز تێکهەڵچون. سلێمان لەم شەڕەدا بریندار بو. بە برینداری هەڵات (1247ک/ 1831ز). مەحمود پاشا چوە سلێمانیەوە بەڵام سلێمان پاشا دیسان خۆی سازدایەوە و، یارمەتی هێزی لە بەغداد داوا کرد مەحمود پاشای دەرکرد و خۆی گەڕایەوە سلێمانی.(30)

–16–

بە هۆی ناکۆکیی ئەم دوبرایەوە: مەحمود پاشا و سلێمان پاشا، ناوچەکە کارەساتێکی گەورەی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی، بەسەر هاتوە.

– ناوچەکە بوە بە ژێر پێ ی لەشکرەکانی ئێران و تورکیاوە، چەند جارێ لە بەینی ئەم دو هێزەدا دەستاو دەستی کرد. دەستێوەردانی ئێرانی لە جاران زیاتر بو، تەنانەت وای لێ هات، ئێرانی‌یەکان "پادگان"ێکی هەمیشەییان لە سلێمانی دانا، هەمیشە چەند سەد سەربازێکی ئێرانی تێ دا بو. ئەمانە بوبون بەبارێکی قورس بە سەر ورگی دانیشتوانی ناوچەکەوە.

– لە ئەنجامی شەڕ و شۆڕشی بەردەوام دا وڵاتەکە کاول و، دانیشتوانی کەم بۆتەوە. تاعونیش بوەتە سەرباری نەگبەتی‌یەکە. فرەیزەر کە لە سەردەشتەوە بەرەو سلێمانی بەڕێ ئەکەوێ، بەدرێژایی ڕێگەکە گوندێکی ئاوەدان بە دی ناکا تەنانەت کە ئەگاتە سلێمانی بە ناو کەلاوەی خانوی ڕوخاودا ئەی بەن بۆ ئەو خانوە داتەپیوەی تەرخان کرابو بۆ ئەم و، بەڕەیەک نابێ بۆی ڕابخەن. سلێمان پاشاش لە کەناری شار دا لە ناو خێوەتێکی هەژارانەدا، بێ هیچ دەبدەبەیەکی پاشایانە، پێشوازی لەم میوانە ئەکا.

زۆری پیشەکار و بازرگان و جوتیارەکان هەڵاتن بۆ ڕەواندز و کەرکوک و موسڵ. دانیشتوانی سلێمانی لەو کاتەدا لە پێنج هەزار کەس کەمتر بۆتەوە.

– خەڵک ئەوەندە هەژار و نەدار ئەبن، کاتێ سەرکردەی هێزە ئێرانی‌یەکە ئەکاتە سەر پاشای بابان 200 تمەنیان بۆ دابین کردنی پێویستی‌یەکانی ژیانیان بۆ پەیدا بکا، سلێمان پاشا، بە خۆی و هەمو

دەوڵەمەندەکانی سلێمانی، ئـەو چـەردە کەمـەی پـێ هەڵناسـوڕێ. محەمـەد فـەیزی زەهـاوی کـە دوای بـو بـە ئەستێرەیەکی زانستی پرشنگداری ئاسمانی عێراق و، بو بە موفتی هەمو عێراق، لـەو کاتـەدا مـەلای مزگـەوتی ئەورەحمان پاشا ئەبێ، هاوسەرەکەی منالّی ئەبێ. زەهاوی، لە باتی ئەوەی بەم نـەوزادە دڵخـۆش بـێ، پـەژارە دای ئەگرێ، چونکە ئەوەندە پارەی پێ نابێ خۆراک بۆ ژنە زەیستانەکەی یا جلوبەرگ بـۆ کۆرپـە سـاواکەی بکرێ. لە کاتێک دا مەلا گوزەرانی بەو جۆرە بوبێ، ئەبێ خەڵکی سادە چۆن ژیا بن.(31)

- باری خوێندەواری ئەوەندە بۆ دواوە چوە، شێخ مارف نۆدێ لە نامەیەک دا کە بۆ والـی بەغـدادی نوسیوە ئەڵێ لەوەتەی شای عەجەم ئەم وڵاتەی داگیر کردوە، شیرازەی دیـن و دنیـا تێـک چـوە. ئاواییـەکان وێران بون و نوێژی جەماعەتیان تێ دا ناکرێ، مەدرەسەکان چۆڵ بون لە قوتابی... مەدرەسەکەی ئەو پێشـتر 70 قوتابی تێی دا خوێندویەتی بەڵام لەو سەردەمەدا کەم بونەتەوە بۆ 10 کەس.(32)

- نائارامی بە جۆرێ وڵات دائەگرێ کە فرەیزەر ئەیەوێ بچـێ بـۆ سـەیری شـوێنەوارەکانی عەربـەت، پاشا رێگەی نادا لە ترسی ئەوەی نەوەکو روتی بکەنەوە. عەربەت چەند کیلۆمەترێ لە سلێمانیەوە دور بوە.

ئەم کارەساتە بێ گومان کاری کردۆتـە سـەر پاشـەڕۆژی ناوچەکـە و، زەمینـەی لاوازبـون و روخـانی میرایەتیەکەشی خۆش کردوە.

–17–

بابی عالی ئەیویست ولایەتەکانی عێراق بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆ. پێشتر چەنـدجارێ هـەڵی دابو. والی لە ئەستەموڵەوە دائەنرا. بەڵام هەمو جارێ لە ئەنجامی پیلان گێرانی مەمالیک دا سـەری نەئـەگرت و، سەرەنجام والییەک لە "مەمالیک" دائەنرا و، بابی عالی بە ناچاری قوبوڵی ئەکرد.

داود پاشا بەهێز بوبو. هەوڵی ئەدا سەربەخۆ بـێ. بـابی عـالی بڕیـاری دابـو کۆتـایی بـە دەسـەڵاتی مەمالیک بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە عەلی ڕەزا پاشا ئامادەیی خۆی دەربڕی.

عەلی رەزا والی حەڵەب و، شارەزای کاروباری عێراق بـو. بـۆ ئـەوەی لـەم ئەرکـەدا سـەرکەوتو بـێ، سەرەڕای حەڵەب، سوڵتان ولایەتەکانی بەغداد و موسڵ و دیاربەکریشی پێ سپارد.

عەلی رەزا هێزی سازدا بۆ سەر بەغداد. داود پاشا ویستی بەرهەڵستیی بکات. پاش ماوەیەک جـەنگی ڕەوانی و پروپاگەندە و هەندێ وردەشەڕ، هێزەکانی عەلی رەزا لە ڕەبیعی دوەمی 1247ک/ ئـەیلولی 1831ز چونـە بەغـداوە. داود پاشـا خـۆی بـە دەسـتەوە دا. عـەلی رەزا بـە گیـراوی ڕەوانـەی ئەسـتەموڵی کـرد. لـە کۆبونەوەیەکیش دا کە ئەبو فەرمانەکەی سوڵتانی تـێ دا بخوێنرێتـەوە عـەلی رەزا مـەمالیکی قـەتڵوعام کـرد. بەمجۆرە کۆتایی بە دەسەڵاتی مەمالیک هات.

–18–

لابردنـی داود پاشـا (1249ک/ 1833ز) و، پـاش ئەمـەش بـە ماوەیـەک مردنـی عـەباس میـرزا (1249ک/ 1833ز)، کاری لە ڕوداوەکانی سلێمانی کرد.

عەباس چاوی تەماعی بری بوە کوردستان. بۆ ئەو مەبەستە پشـتیوانی لـە مـەحمود پاشـا ئـەکرد. بـە مردنی عەباس، مەحمود پاشـا پشـتیوانێکی بـە هێـزی لـە دەس دا. بـە لێخـران و گیرانـی داود پاشـاش، لـە دوژمنێکی سەرسەخت و خوێنەخوێ ڕزگاری بو. بەو هیوایەی سەرلەنوێ بگەڕێتـەوە سـەر تەختەکـەی خـۆی گەڕایەوە سلێمانی و، بە ڕواڵەت لە گەڵ سلێمان پاشای برای دا ئاشت بوەوە، ژیانێکی گۆشـەگیری بـۆ خـۆی هەڵبژارد. بەڵام زۆری نەخایان دیسان کەڵکەڵەی حوکمڕانی لەکەللەی دا.

لە کاتێک دا سلێمان پاشا چو بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر رەواندز، مەحمود پاشا هەڵات بۆ کـەرکوک. عەلی رەزا پاشا بانگی کرد بۆ بەغداد و، بە ناوی یارمەتی دانی والیی موسڵەوە ناردی بۆ موسڵ. لەوێ خـۆی دەسبەسەر رەوانەی ئەستەموڵ کراو بڵاوەشیان بە نۆکەرەکانی کرد (1250ک/ 1834ز)(33)

–19–

کە مەحمود پاشا لە کوردستان دور خرایەوە سلێمان پاشا ئیتر هـیچ ملـۆزمێکی نـەما بەربـەرەکانی لـە گەڵ بکا. بە ئاسودەیی کەوتە بـەرێوەبردنی کاروبـاری وڵات بـەڵام زۆر نەمایـەوە مـرد (1254). لـە گـردی سەیوان لە سلێمانی ناشتیان. ئەحمەد بەگی کوڕی لە جێگەی ئەو بو بە پاشـای بابـان. "نـالی" بـەم بۆنەیـەوە شیعرێکی هۆنیوەتەوە ستایشی هەردوکیانی کردوە و، شیوەنە بۆ مردنی سلێمان پاشا و ستایشە بۆ ئەحمـەد پاشا،ساڵی مردنیشی بە حسابی ئەبجەدی دیاری کردوە.(34)

–20–

شێخ مارفی نۆدێ یەکێ بوە لە پیاوە بە تەمەنەکانی سلێمانی لە قەڵاچوالانەوە تا دروستکردنی سلێمانی و، دوای ئەوەش پەنجا ساڵ زیاتر هاوزەمانی پاشا و میرەکانی بابان و، شایەتی ڕوداوەکانی ناوچەکـە بـوە. شێخ مارف بەرهەمێکی زۆری بە جێ هێشتوە، بەڵام توخنی ڕوداوەکانی ناوچەکە نەکەوتوە و، هیچی لـە سـەر نەنوسیوە. چەند نامەیەکی لە دوا بەجێ ماوە، ئەمانە نرخی مێژوییان هەیە.

شێخ مارف زۆر بێزار بوە لە لەشکرکێشییەکانی ئێران و، لە ململانێ و نـاکۆکیی نـاوخۆی میرەکـانی بابان. لەو نامانەدا بە جێ ماون بە لایەنی کەمەوە 3 جار و لە 3 سەردەمی جیاوازدا ویستویەتی سلێمانی بـە جێ بهێڵێ:

– جاری یەکەم نامەیەکی شیعری دورودرێژی بۆ سوڵتانی عوسمانی نوسیوە سکاڵای لە دەس هەلومەرجی نائارامی ناوچەکە و، بەرێوەبەرانی خراپ ئەکا و، داوای لێ ئەکا شوێنێکی تری بۆ دیاری بکا کۆچی بۆ بکا.

– جاری دوەم نامەیەکی بۆ داود پاشا نوسیوە لەوێش دا هەمان داوای دوبارە کردۆتەوە.

– جاری سێیەم نامەیەکی بۆ عەلی رەزا پاشا نوسیوە، داوای لێ ئەکا بـە خاووخێزانـەوە بیگوێزێتـەوە بۆ کەرکوک و، پێویستییەکانی ژیانی لە داهاتی بەشیر و ئەو ناوچانە بۆ دابین بکا، وەکو لە سـەردەمی داود پاشادا بەڵێنی پێ دراوە.

ویستەکەی شێخ مارف نەهاتۆتـە دی، جـا خـۆی دواجـار وازی لـە کـۆچکردن هێنـاوە یـا داواکـەیان جێبەجێ نەکردوە، یا قازانجی دەوڵەت و والییەکان لە مانەوەی شێخ دا بوە لە سلێمانی، دیار نیە. شێخ مـارف ساڵی 1254ک (1838ز)، کە هەمان ساڵی کۆچی سلێمان پاشای ئـەورەحمان پاشـایە، مـردوە و، لـە گـردی سەیوان بە خاک سپێدراوە (35)

–21–

ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا، پیاوێکی هەڵکەوتوی ڕۆشنبیر و شارەزای کاروباری بەرێـوەبردنی دەوڵەت بوە. لەو ماوە کورتەی حوکمڕانی دا دەستی کردوە بە ئەنجامدانی چەند کاری گرنگ لەوانە:

– هەوڵێکی زۆری داوە بۆ رێکخستنەوەی هێزی چەکدار "نیزام" لە سەر شێوەی سپا نوێیەکانی دنیا. چوار تیپی هەزار کەسیی رێک خستوە. پلەی سـپایی بـۆ دیـاری کـردون و، مەشـق و جلوبـەرگ و موچـە و چەکی بۆ دابین کردون.(36)

- بایەخێکی زۆری داوە بەخوێندن و خوێندەواری. مزگەوتی تازەی دروست کردوە و، ڕێزی مەلاکانی گرتوە و، ژیان و پێداویستی‌یەکانی دابین کردون. گوندی لە سەر وەقف کـردون و، کتێبخانـەکـەی مزکـەوتی گەورەی ئاوەدان کردۆتـەوە. ژمارەیـەکی زۆری کتێبـی بـۆ کڕیـون یـا بـە نوسـینەوەی داوە. تەنانـەت دوای دورخرانەوەشی لە کوردستان بەردەوام کتێبی بەنرخ و نایابی بۆ ئەم کتێبخانەیە ناردۆتەوە. دوای ئـەو هـەمو کارەساتەی بە سەر سلێمانی و کتێبخانەکەدا هاتوە تا ئێستاش دەیان کتێبی بەنرخ کـە ئەحمـەد پاشـا وەقفـی کردوە هێشتا لە کتێبخانەی ئەوقافی سلێمانی دا ماوە.

هەر لەم سەردەمەدا شیعر بە لەهجەی بابان گەشەی کرد و، "قوتابخانـەی شـیعری بابـان" لـە لایـەن 3 کوچکەی هەڵکەوتو: نالی، سالم و کوردی‌یەوە، دامەزرێنرا.

- هەوڵێکی زۆری داوە بۆ چەسپاندنی ئاسایشی سەر و سامانی خەڵکی و، سزادانی جەردە و ڕێگر و چەتە. هانی کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەسازی داوە.

–22–

چەند ساڵێ بو مەحمود پاشا دور خرا بـوەوە بـۆ تورکیـا. سـەرەنجام دەوڵـەت بەخشـی و، ڕێگـەیان دابگەڕێتەوە بۆ کوردستان. والی‌ی بەغداد، عـەلی ڕەزا پاشـا، داینایـەوە بـە پاشـای بابـان و ئەحمـەد پاشـای کێشایەوە بەغداد (1256ک1840ز). مەحمود پاشا نزیکەی ساڵێ حوکمی سـلێمانی کـرد. عـەلی ڕەزا ئـەمی لادا و، ئەحمەد پاشای لە جێگەی دانایەوە. مەحمود پاشا بە خۆی و خێزان و دەسوپێوەندەکانیەوە دیسـانەوە هەڵات بۆ ئێران (1257ک/ 1841ز).

–23–

لە ئەنجامی گفتوگۆکانی ئەرزڕۆم دا، لیژنەیەکی چوار قۆڵی ئێرانی، تورکی، ڕوسی، ئینگلیزی، خەریکی دیاریکردنی هێڵەکانی سـنوری ئێـران - عوسـمانی بـون. هـەردو دەوڵـەت لـە ناوچـەکانی سـنوردا کێشـە و گیروگرفتیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد و، زۆریان لە دانیشتوانی سەر سنورەکان ئەکرد بۆ ئەوەی خۆیان بە هاووڵاتی ئەو دەوڵەتە ساغ بکەنەوە. ئەحمەد پاشاش هەوڵێکی زۆری دا لە ناوچە سنوری‌یەکانی خۆی دا بـۆ ئەوەی بە لای عوسمانی دا ڕایان بکێشێ کاربەدەستانی ئێرانی لێی داخ لە دڵ بون. چەند جارێ گازانـدەیان لێ ئەکرد و، داوای دورخستنەوەیان لە کاربەدەستانی عوسمانی ئەکرد.

ئەحمەد پاشا ئەیویست ئاسایش لە ناوچەکەی خۆی دا بپـارێزێ. لـە سـنوری ئێرانـەوە چەنـد جـارێ دەستدرێژی ئەکرایە سەر ناوچەی بابان و، تاڵانی ئەکرا و، ئەگەڕانـەوە هـەورامان. ئەحمـەد پاشـا، بـۆ تـەمێ کردنیان، هەڵی کوتایە سەریان و زەرەرێکی زۆری لێ دان. ئێران ئەمـەی کـرد بـە بیـانو دیسـان شـکاتی لـە ئەحمەد پاشا کردەوە. کاربەدەستانی عوسمانی ئیتر بە تـەما بـون دەسـەڵاتی میرایەتی‌یـەکان نـەهێڵن والـی‌ی بەغداد بۆ هەلێ ئەگەڕا بـۆ دورخسـتنەوەی میرەکـانی بابـان و، هەڵتەکانـدنی بناغـەی دەسـەڵاتیان. شـکاتی ئێرانی‌یەکانی کرد بە بیانو، ئەحمەد پاشای بانگ کردە بەغداد و، بە بیانوی ئەوەی دەستدرێژی کردۆتە سـەر ناوچەیەک کە لە ژێر دەسەڵاتی ئەودا نیە، لە بەغدا گلی دایـەوە (مـارتی 1842ز). عەبـدوڵا بـەگی بـرای بـۆ سەرپەرشتی ناوچەکە دانرا.(37)

–24–

مەحمود پاشا لە سـلێمانی کـە هـەڵات پـەنای بـۆ ڕەزاقـولی خـانی والـی‌ی ئـەردەڵان بـرد (سـەرەتای 1257ک/ 1841ز).(38)

رەزاقولی خانی کوڕی خەسرەو خانی ناکام بو. دایکی کچی فەتحعەلی شا و توباخانمی هاوسەری کچی عەباس میرزا و خوشکی محەمەد شا بو. لەم ڕێگەیەوە نزیک بو لە دەربار. پاش ئەوەی ماوەیەک مەحمود پاشا بە پەنابەری لای والی مایەوە، رەزاقولی خان و توبا خانم بردیان بۆ تاران بۆ سەردانی شا. شا لە دوای بینینیان خەلعەتی بەنرخی دانێ و ڕێگەی دان بگەڕێنەوە کوردستان. فەرمانی بە رەزاقولی دابو کە دوای گەڕانەوەیان پرس و ڕاوێژ بە وەزیر و گەورە پیاوەکانی ئەردەڵان بکەن، ئەگەر بە چاکیان زانی مەحمود پاشا بگێڕنەوە سەر کاری خۆی لە سلێمانی و ملۆزمەکەی دەربکەن.

والی لە گەڕانەوەدا بۆ کوردستان پێش ئەوەی بچێتەوە ناو شاری سنە لە باخێکی کەناری شاردا خێوەتی هەڵدا و، کەوتە سازدان و کۆکردنەوەی هێز، بە نیازی دانانەوەی مەحمود پاشا بە حاکمی موڵکی بابان. لەشکرێکی زۆر پۆشتەی ئامادە کرد. هێزەکەیان کرد بە دو بەشەوە:

- بەشێکیان بە سەرکردایەتی ئەمانوڵا بەگی وەکیل لە گەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سلێمانی.

- بەشەکەی تریان لە گەڵ والی لە مەریوان بارگەیان خست. مەحمود پاشا و لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیک سلێمانی.(39)

لەو کاتەدا دوامیری بابان ئەحمەد پاشا دەستی لە کارکێشابوەوە بە دەسبەسەری لە بەغداد ئەژیا. کاروباری بابان بە عەبدوڵا پاشای برای سپێردرا بو دەوڵەتی عوسمانی خەریکی تەواو کردنی ڕێوشوێنی لە ناوبردنی میرایەتی بابان بو.

عەبدوڵا پاشا لە نامەیەک دا، کە لە ڕۆژی 5 ی جیمادی الاخری 1258/ 14 ی تەمموزی 1842 دا بە بۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیوێتی، لە ڕێگەی ئەحمەد پاشای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەرعەسکەری ڕۆم لە ئەرزڕۆم ناردوە، رەوتی ڕوداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"لە هاتنی والی سنە و مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزور و، لە دەستدرێژیانم ئاگادار کردبون. درێژیی باسەکە بەم جۆرەیە: رەزاقولی خان والی سنە بو دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی بە هێزێکی زۆرەوە لە سنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لە هەمو لایەکەوە ئاژاوە و پشێوییان نایەوە. لەشکری هەورامانیان نارد مەحاڵەکانی گوڵعەنبەر و هەڵەبجەیان داگیر کرد. لە لایەکی ترەوە مەحاڵەکانی قزڵجە و تەرەتوڵ و ئالان و سیوەیلیان گرت و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لە سەر دانا. لەبەر ئەوەی کار بەم ڕادەیە گەیشت و پێی بێگانە داخڵی موڵکی مەحروسەی شاهانە بو، غوڵام ناچار بە لە شاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونی و حاجی محەمەد ئاغای میرئاخوری پێشوم ناردە لای والی ناوبراو کە ئەم جۆرە جوڵان و ڕەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بە تەواوی پێچەوانەی مەرجەکان و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بە دەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرن و، ناوچە داگیرکراوەکان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بە زۆریی لەشکرەکەی مەغرور و بەقسەی ئەوان وایان زانی بو لە زۆری لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگا بون کە من لە لێپرسینەوەی شەهریار و گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لە ترسی زۆریی ئەوان من بۆ دوربینیی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بە دوان و سێیان تا گەیشتینە لای قزڵجە بۆ ئەوەی دەستی دستدرێژی بۆ سەر موڵکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوە و، شوێنە گیراوەکان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبو و بە هیچ جێیەک کەگەیشت. ئەو ڕۆژەی من گەیشتمە قزڵجە، ئەو شەوە والی هەزار کەس سواری بە سەرکردایەتی ئەمانوڵا خان (ڕاستەکەی میرزا هیدایەتوڵایە)، کوڕەزای محەمەد

ڕەشید بەگ، کە لە بنەماڵەگەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی نارد بو و، 7 سەد تفەنگچی بە سەرکردایەتی قوباد بەگی فەڕاشباشی لە ڕێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لە پشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لە من بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بە تاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لە گەڵ پێنج شەش هەزار سوارە و تابورێک نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بە ناچاری ئێخەی گرتم پشت بە خوا کەوتینە بەرەنگاری. لە نزیک ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لە یەکیان دا پاش نیو سەعات سێ چارەک بە پێ ی ئایەتی: "کم من فئه قلیلة غلبت فئة کثیره باذن اللـه" سەرەڕای کەمیی ئێمە و زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستی‌یان نەما و مەیدانیان بەجێ هێشت و شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتین و گەڕاینەوە ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عێراق بو، بەڵام لە نیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین نەوەکو لە سنور تێ بپەڕین، لە پێش شەڕەکەش دا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کە لە هیچ جۆرێ لە سنور تێ نەپەڕن ئەو شەوە لە شوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لە دەس ئەمانوڵاخان و مەحمود پاشا ڕومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کە سەر ڕێگەی لە ئێمە گرت بو، بە بیستنی شکانی والی هەڵات و، مەحمود پاشا و ئەمانوڵا خانیش کە چوبونە سەر سلێمانی، بە بیستنی گەڕانەوەی من و هەوالی تێشکانی والی، شار و ئاواییەکانی نزیکیان تاڵان کرد بو. چەند کەسێکیشیان بە ناڕەوا کوشتوە. کەلوپەلی تاڵانکراویان بە وڵاخی ئاغایان و نۆکەرەکانیان و قەتارچی‌یەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تاڵانی‌یە دوایان نەکەوتین چونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان و ویستی ئاصەفانە نەئەکرا دەستمان لە هەمو ئەو کەلوپەل و ئێستر و ماین و ڕەوە و گەلەیە هەڵگرت ناوچەکانی شارەزور کە داگیریان کرد بو هەمویان تاڵان کردوە. چەند ژن و پیاویان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێران و تاڵان کرا بو. زەرەر و زیانێ کە ئەم جارە بە هۆی رەزاقولی خانی والی سنەوە بە سلێمانی و ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لە حساب نایەت"(40)

عەبدوڵا پاشا زۆر لە سەر تێشکانی والی و، ئەو زەرەرە گیانییەی لە هێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵان و، ناووناوبانگی والی کەوتوە، نەدواوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵای وەزیری والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لە تاران بوە لە کۆڕێکی تایبەتی خۆی دا هەڕەشەی کوشتنی لە میرزا هیدایەتوڵا و میرزا جەعفەری کوڕی کرد بو. میرزا هیدایەتوڵا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بە سەرکەوتویی لە سەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لە ناو ببات، لەبەر ئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوە و، هەم بە نهێنی پێوەندی لە گەڵ عەبدوڵا پاشادا هەبوە. لە جموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.(41)

ڕەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بە سەر والی دا هاتوە. ئەگینا هیچ بەڵگەیەک نەئەوساو نە ئێستا بە دەستەوە نیە پشتیوانی لەم قسەیەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان بکا. مێژونوسەکانیش یەک لە دوای یەک قسەکانی ئەوانەی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە.

دوای ئەم ڕوداوە والی لە کارخرا.

ئەم تێشکانە، ئەوی ڕاستی بێ، تێشکانی مەحمود پاشا و پاشایەتی بابان بو. زیاتر پاڵی بە هەردو دەو ڵەتەوە نا هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنور و، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە دابنێن.

دوای ئەم سەرکەوتنە والی ڕێگەی بە ئەحمەد پاشا دا بگەڕێتەوە کوردستان. کۆیە و هەریریش خرایەوە ژێر دەسەڵاتی ئەم.

–25–

ڕێککـەوتنی یەکـەمی ئـەرزڕۆم (1238ک / 1822ز) چـارەی بـۆ زۆر لـە کێشـەکانی نێـوان هـەردو دەوڵەت دیاری کردبو، بەڵام کۆتایی بـە ناکۆکیـیەکانیان نـەهێنا. گفتوگـۆ و، کێشـمەکێش لـە نێـوان هـەردو دەوڵەت دا بەردەوام بو. ڕوسیا و بەریتانیا کەوتبونە بەینەوە بۆ نزیک کردنەوەی باری سەرنجی هـەردولا لـە یـەکتری ئـەوانیش لـە کۆبونـەوەکانیان دا بەشـداریان ئـەکرد و، بیروبۆچـونی خۆیـان لـە سـەر مەسـەلەکان دەرئـەبڕی. سـەرەنجام هـەردولا گەیشـتنە یـەک، ڕێککـەوتنی دوەمـی ئـەرزڕۆمیان ئیمـزا کـرد (1263ک /1847ز).

لەم ڕێککەوتنەدا، پێیان لە سەر بەنـدە گرنگـەکانی ڕێککـەوتنی یەکـەم داگرتـەوە و، هەنـدێ کێشـەی گرنگی تریان بەلادا خست. لە مەسەلەی کوردستانیش دا سەودایەکیان کرد و ڕێـک کـەوتن. مـاددەی دوەمـی ڕێککەوتنەکە بۆ ئەمە تەرخان کرا بو، ئەڵێ:

"دەوڵەتی ئێران بەڵێن ئەدا کە دەس لە هەمو ئەرزە دەشتاییەکانی ولایەتی زەهاو، واتە ئـەرزەکانی لای ڕۆژئاوای، بۆ دەوڵەتی عوسمانی هـەڵ بگـرێ، دەوڵـەتی عوسـمانی‌یش بـەڵێن ئـەدا دەس لـە لای ڕۆژهـەڵاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەمو ئەرزە شاخاوییەکانی ئەوێ لە گەڵ دەرەوەی کرند بۆ دەوڵەتی ئێران هەڵ بگرێ.

دەو ڵەتی ئێران بە توندی بەڵێن ئەدا کە واز بهێنێ لە هەمو خواسـتەکانی خـۆی لـە شـار و ویلایـەتی سلێمانی دا، هیچ کاتێ دەس وەرنەداتە مافی خاوەنێتیی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.

دەوڵەتی عوسمانیش، بە توندی بەڵێن ئەدا کـە شـار و بەنـدەری موحەمـەرە و جزیـرەی ئـە لخـزر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێواری خۆرهەڵات و، واتـە لای چـەپی شـەتولعەرەب کـە بـە دەس ئێلـە ناسـراوەکانی ئێرانەوەیە، بە موڵکایەتی لە دەس دەوڵەتی ئێـران دا بـێ. سـەرەڕای ئـەوەش، مـافی ئـەوەی ئـەبێ کەشـتی‌ی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنوری هـەردولا لـە ڕوبـاری ناوبراو هاتوچۆ بکا."

ئەم ڕێککەوتنە بناغەی سیاسی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبـەر میرایەتی‌یـە کوردی‌یـەکان و مەسـەلەی کورد داڕشت و، کۆتایی بە حوکمی بنەماڵە خۆجێییەکان هێنا لە هەردو بەشی کوردستانی عوسمانی و ئێرانی دا

–26–

عەبدوڵا بەگ کەڵکەڵەی میرایەتی لە سەری دابـو. شـەوێک لـە گـەڵ نۆکـەرەکانی هـەڵات بـۆ بەغـداد. نەجیب پاشا بە خۆشی‌یەوە پێشوازی کرد. نەجیب پاشـا ئەیویسـت دەسـەڵاتی ئـەم بنەماڵـە خۆجێییانـە لـە بنەڕەتەوە هەڵتەکێنێ. پێی خۆش بو میرەکانی بابان لە ناو خۆیـان دا نـاکۆک بـن نـەجیب پاشـا لەشـکری سازدا بۆ سەر ئەحمەد پاشا لە نزیک کۆیە بارەگای خست. هێزەکەی نزیکەی 3 هەزار کـەس ئـەبو عەبـدوڵا بەگ چاوساغی لەشکر بو. ئەحمەد پاشا هێزەکانی خۆی سازدا. فەوجەکان و سـوارەی ئێلـەکانی کـوردی کـۆ کردەوە. ئەویش لە نزیک کۆیە بەرامبەر ئۆردوی تورک بارەگای دانا.

شەوێک ئەبێ بە تۆفان و گێژەڵوکە و ڕەشەبا. چەند سەعاتێ درێژە ئەکێشێ تۆفانێکی بێ وێنە ئەبێ. تفەنگێک بە هۆی گێژەڵۆکەوە بەر ئەبێتەوە سەر ئەرز گوللەیـەکی لـێ دەرئـەچێ. لەشـکری بابـان وا ئـەزانن شەبەیخونی تورکە. ئەمانیش هەر کەسە لە ئاستی خۆیەوە دەس ئەکا بە تەقە. ئەحمەد پاشـا زۆر هـەوڵ ئـەدا ئارامیان بکاتەوە و تەقە ڕابگرن. کەڵکی نابێ. لەشکر بڵاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا بـە نائومێـدی سـواری وڵاخەکەی ئەبێ و ئەگەڕێتەوە سلێمانی. لەشکری بۆ کۆ ناکرێتەوە. نەجیب پاشا هێزێکی 2 هەزار کەسیی لـە گەڵ عەبدوڵا بەگ ئەنێرێ بۆ ڕاونانی. ئەحمەد پاشا هەر ئەوەندە فریا ئەکـەوێ خێـزان و دەسـوپێوەندەکەی

دەرباز بکا و، ڕو ئەکاتە مەریوان. عەبدوڵا بە پلەی پاشا لە لایەن نەجیب پاشاوە بە قایمقامی سلێمانی دائەنرێ (1264ک/ 1848ز).(42)

–27–

هەروەکو کاروباری میرایەتی بابان بەرەو تێکچون ئەڕۆیشت، کاروباری میرایەتی ئەردەڵانیش بەرەو نەمان خلۆر ئەبوەوە. پشێوی و ئاژاوە و پاشاگەردانی تێ کەوت بو. خەسرەو خان کە مرد (1250) کوڕەکانی: ڕەزاقولی خان و غولامشا خان، هێشتا منداڵ بون. ڕەزاقولی خانی کوڕە گەورەی تەمەنی یانزە ساڵ بو. لە جێگەی باکی بو بە والیی ئەردەڵان، لە باتی خۆی دایکی کاروباری بەڕێوە ئەبرد ناکۆکی نێوان ڕەزاقولی و غولامشا و، پیلانگێڕانی ژنانی سەر بە دەربار نێوانی کوڕ و دایک و، برا و برای تێک دا. ناکۆکییەکانیان وەها قووڵ بوەوە و درێژەی کێشا سەرەنجام دەربارەی قاجار بیری لەوە کردەوە کە کۆتایی بە دەسەڵاتی بنەماڵەی ئەردەڵان بهێنێ، کەسانێ لە دەرەوەی ئەم بنەماڵەیە بکاتە حاکمی کوردستان هەلومەرجی ئەردەڵان بە تەواوی شێوا. لە ئەنجامی ئەم نائارامییە سیاسییە دا زۆر لە کەسایەتییە ناسراو و دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان ئاوارەی ئەملاوئەولا بون. لە ناو ئەوانەدا دو لە کەسایەتییە ڕۆشنبیرە هەڵکەوتوەکانی ئەردەڵان: شاعیر و مێژونوس، مەستورە و، شاعیر و سیاسی، حسەینقولی خانی کوڕی ئامانوڵا خانی ئەردەڵان، ئاوارەی سلێمانی بون و، هەردوکیان بە ناکامی لەوێ مردون.

مەستورە، ماهشەرەف خانمی کچی ئەبولحەسەن بەگی قادری، کاتی خۆی وەکو بەشێ لە نرخی ئاشتبونەوەی بنەماڵەکەی ئەوان و والیی ئەردەڵان دا درا بو بە خسرەو خان مەستورە، نوسەری "تاریخ اردلان" یەکێکە لە ژنە هەڵکەوتوەکانی کورد. سەرەڕای ئەوەی مێژوی ئەردەڵانی نوسیوەتەوە بەشێکی گرنگی هەواڵەکانی میرایەتی بابانیشی لە ناو مێژوە بە نرخەکەی دا تۆمار کردوە. مێژوی بابان تا ڕادەیەکی زۆر قەرزاری ئەم ژنە بلیمەتەیە.

حسەینقولی خان، بە شیعرە سیاسییەکانی هەندێ لە ڕوداوەکانی سەردەمی خۆی، لەوانە شەڕەکەی 1258ک/1842ز، بە بیرێکی ورد و هەستێکی بەسۆز تۆمار کردوە و، شیوەنی بۆ قوربانییەکانی کردوە.

مەستورە خۆی کۆچی ناچاریی خۆیان لە سنەوە بۆ سلێمانی و، مردنی ناوەختی حسەینقولی خانی پورزای و، ئینجا نەخۆش کەوتنی خۆی، کە ئیتر لە تەمەنی 44 ساڵی دا بە سەری دا مردوە، بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"لە بەرەوەتر باسمان کرد، کاتێ کە خەسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستان و بە بەڵێن و سوێندی فراوان ڕەزاقولیخانی هەڵفریواند و بە لای خۆیدا ڕاکێشا، محەمەد سوڵتان خان و سەرلەبەری پیاوماقوڵانی ولایەتی ئەردەڵان ماڵ و ژن و منداڵی والی و زۆربەی خەڵکی ئەردەڵانیان بەرەو هەورامان کۆچ دا و لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێڕانە یەکێ لەو کۆچ کردوانە بوم هەر کە گەیشتنە شوێنێ کە ناوی هۆشبارانیە، حەسەن سوڵتانی هەورامی بە پیری کۆچکردوانەوە هات و بە شێوەیەک کە شایانی پلە و پایەیان بێ ڕێ و ڕەسمی پێشوازی لێ کردنیانی بە جێ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خان کە لە گەڵ والی دا دوڕی نێو یەک قەپیلک و ئەستێرەی یەک بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بو، سەبارەت بەوەی کە والی لە گەڵی دا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بە هەل زانی و، بەرەو ناوچەی هەورامان هات و مرخی لە گرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کرد بو، بەڵام هەر کە دیتی خەڵکەکە بە جارێ دەستیان لە گیانی خۆیان شوشتوە و هەروا بە ئاسانی خۆیان بە دەستەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.

ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە هەزار کەس زیاتر بون، لە گوندی هۆشبارانیان بە سەر برد. بۆ سبەینێ کە هێشتا ڕۆژ هەڵ نەهات بو بنە و باریان ڕادا و لە ڕێگەیەکی ناهەموار و سەختەوە، کە هەڵۆی بەسەردا فڕیبا پەڕی دەوەری و مانگی پێ سوکی ئاسمانی لێوە تێ پەڕی بـا دەکەوتە خـوارێ بـۆ نێـو کەنـدەڵان و هەڵدێری پەستی و هەپرون بە هەپرون دەبو، تێ پەڕین و بە گوندێ لـە گونـدەکانی شـارەزور گەیشـتن، کـە نێوی سەرگەتە و لەوێ لێ‌ی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمەد سوڵتان و میرزا عەبدوڵای مونشی باشی چـون بۆ سلێمانی و بە خزمەت عەبدوڵا پاشای بابان گەیشتن و ڕێ و ڕەسمی پێشوازی لێ کردنیان بە جێ گەیانـد و پیاوماقوڵێکی لە تەکیان دا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بە سەر گوندەکانی شـارەزوردا بەشرێنەوە و دابین بکرێن.

لە باسی خونچەی باخی خەسرەوانی، نوێباوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵڵاخانی سانی دا لە بیرمـان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە وڵاتێکـەوە و هـەر برێکیان لە بنارێک دا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مـامی ئـەمانوڵڵاخان کـە پـورزای مـن، نوسـیاری ئـەم کتێبەش بو، ڕوی لە سلێمانی کرد و بەو پەڕی ڕێـزەوە لـەوێ پێشـوازی لـێ کـرا و گیرسـایەوە و کـاتێکیش هەوالی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆر بە ئەسـپ و هێسـترەوە نـارد، سـەد کەسـێ لـە بنەماڵـەی ئێمـە بگوێزنەوە و لە لایەن خۆیشیەوە جێگەی هێورین و گـوزەرانی بـۆ ئامـادە کـردین و هـەر یەکـەی بـە پـێ‌ی پێداویستی خۆی کۆمەک و یارمەتی دەدا و لـە خزمـەتی دا کاتمـان بـە خۆشـی بەسـەر دەبـرد، بـەڵام پـاش چەنانێ، چارەنووسی خودا لە خۆش گوزەرانی ئێمە ڕازی نـەبو، ئـەوەبو لـە ڕۆژی 14 ی مـانگی زیلحجـەی 1263ک (1846/11/23ز) دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بە سەری دا زاڵ بو، لە ماوەی شـەو و ڕۆژێک دا گیانی بە بەهەشـتی بـەرین شـاد بـو و لـە پرسـەکەی دا هـەزاران سـینەی بـۆ هـەڵ دڕان و منـی مەستورەی سەر لێ شێواو و دەربەدەریش لە دوری لێک دابڕانی ئەو گیانـە ئـازیزەم دوسـێ ڕۆژێکـە لـەش و ڕۆحم بە بەڵای تای نەخۆشی‌یەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بەسـەر دێنـێ و ئـارەزوی بـە چیـە."(43)
مەستورە بەم نەخۆشی‌یە کۆچی دوایی کردوە. بەمجۆرە ئـەم دو کەسـە هەڵکـەوتوە لـە سـلێمانی کۆتـایی بـە ژیانیان هات. "سالم" کە بە دەربەدەریی گەیشتۆتە "حیلله" وتویەتی:

ئاخ وداخ دڵ غافڵە نازانێ قیسمەت چی دەکا
ئەمڕۆ وا لێرەم بەڵام ئاخۆ بەیانی کوێم دەبا
شاتری تەقدیر کە پێشکەوت، ڕاتدەکێشێ و تۆ دەڕۆی
کاتێ دەیزانی کەوا خستویتیە ناو دامی بەڵا

–28–

ئەحمەد پاشا، پاش ئەوەی لە بەردەم نەجیب پاشادا شکا، سەردانێکی والی‌ی ئەردەڵانی کرد بە موەقەت لە ڕەوانسەر جێگیر بو. هەندێ لە گەورەکانی بابان بەڵێنیان پێ دا هاوکاری بکەن. جـارێکی تـریش هەنـدێ هێزی کۆکردەوە، بەڵام لە کەناری ڕوباری سیروان عەبـدوڵا پاشـا چـوە سـەریان و ڕاوی نـان. دوای چەنـد مانگێ مانەوە لە ڕەوانسەر بە لای کرماشان دا بەرەو شەمزینان بـە ڕێ کـەوت. چەنـد مـانگێ لـە لای سـەید تەهای شەمزینان مایەوە. لەوێوە چوە موسـڵ خـۆی بـە دەسـتەوە دا. یەکسـەر ڕەوانـەی ئەسـتەمولیان کـرد. ئەحمەد پاشا لە ئەستەمول ماوەیەک دەس بەسەر بوە. ئیزنی لە دەوڵـەت خواسـتوە و چـوە بـۆ پـاریس. دو ساڵێ لەوێ ماوەتەوە. دوای گەڕانەوەی بۆ ئەستەمول لە بەر لێهاتویی چەند جارێ کراوە بە والـی لـە حیجـاز، یەمەن، وان، ئەرزڕۆم، پاشماوەی ژیانی لە ئەستەمول بە سەر بردوە.(44)

–29–

دوای ئەم ڕوداوە ڕەزاقولی خان لێ خرا. تەنانەت یەکێ لە پیاوماقوڵەکانی سنەی نارد بو بۆ تاران بۆ ڕونکردنەوەی هۆی تێشکانی، لەوێ گرتیان و کوشتیان. مەحمود پاشا ماوەیەک سەرگەردان بو، بانگ کرا بۆ دەربار. خۆی چو بۆ تاران و دەستوپێوەندەکانیشی لە سنە و بلوکەکانی نیشتەجێ کران. ساڵی 8 هەزار تمەن موچەیان لە "مالیات" ی کوردستان بۆ بڕییەوە. 5 ساڵ لە ئێران مایەوە تا محەمەد شاهی قاجار مرد (1264ک/ 1848ز). مەحمود پاشا، محەمەد ئەمین بەگی کوڕی عوسمان بەگ، کە برازای بو ناردبۆ لای ناصرەدین شا بڕیاری چارەنوسی بدا. وا بڕیار درا مەحمود پاشا و ئەوانی لە گەڵین لە سەردەشت نیشتەجێ بکرێن. هاوڕێکانی مەحمود پاشا جێگیر بونیان لە سەردەشت پەسەند نەکرد. زۆریان بڕیاریان دا بگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان. مەحمود پاشا خۆی و چەند کەسێ مایەوە. ئەویش بڕیاری دا خۆی بە دەست عوسمانییەکانەوە بدا. خێزانەکەی ناردەوە بۆ سلێمانی و، خۆی لە ڕێگەی شارەزورەوە لە گەڵ کورەکانی: ئەورەحمان و حەمەساڵح و عەبدوڵا، بێ ئەوەی لا بداتە سلێمانی بەرەو بەغدا بە ڕێ کەوت. نەجیب پاشا بەرێزەوە پێشوازی کرد. پاش ماوەیەک بەڕێ کرا بۆ ئەستەموڵ. تا مرد جارێکی تر ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان.(45)

–30–

عەبدوڵا پاشا لە سلێمانی بە قایمقام دانرا.

نەجیب پاشا لابرا (1265ک/ 1849ز) عەبدولکەریم نادر کرا بە والی ئەمیش 18 مانگ مایەوە. ئەویش لێخرا محەمەد وەجیە پاشا دانرا. پاش 10 مانگ ئەویش لابرا نامیق پاشا دانرا (1266ک/ 1849). نامیق پاشا، عەبدوڵای بانگ کرد بۆ بەغداد و گلی دایەوە. لە جێگەی ئەو ئیسماعیل پاشای دانا بە موتەصەڕیفی سلێمانی. بەمە کۆتایی هات بە میرایەتی بابان.

دوای ئەوەی عەبدوڵا پاشا ماوەیەک لە بەغداد دەسبەسەر مایەوە ڕەوانەی ئەستەموڵ کرا. ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان. لە کاتی شەڕی قرم دا هاتەوە بەغداد بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ کوردستان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. ڕەشید پاشای گوێزلگلی ڕێگەی نەدا.(46)

–31–

لەو سەردەمەدا کە میرەکانی بابان بە دەسبەسەری لە ئەستەموڵ ئەبن. جارێکیان دیواخانەکەی ئەحمەد پاشا پڕ ئەبێ لە میوان. عەبدوڵا پاشای براشی هەر لە کۆڕەکەدا ئەبێ. قاوەچیەکەی ئەحمەد پاشا قاوە ئەگێڕێ. چەند جارێ بەڕیز بە ناو میوانەکان دا دێ و ئەچێ هەمو جار عەبدوڵا پاشا ڕوئەکاتە قاوەچیەکە و دەس ئەبا بۆ دەمی خۆی. ئەم کارە چەند جارێ دوبارە ئەکاتەوە بە جۆرێ کە سەرنجی زۆر لە میوانەکانیش ڕائەکێشێ. میوان بڵاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا و عەبدوڵا پاشا ئەمێننەوە.

ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە عەبدوڵا پاشا و لێ ی ئەپرسێ: "عەبە ئەوە بۆچی وات ئەکرد؟" عەبدوڵا پاشا ئەڵێ: "زۆرم تێنو بو ئەم ویست ئاوی خواردنەوەم بۆ بهێنێ."

ئەحمەد پاشا ئەپرسێ: "لە باتی ئەوەی ئەو ئیشارەتە ناشیرینە بکەی بۆچی داوای ئاوت لێ نەکرد؟"

عەبدوڵا پاشا ئەڵێ: "قوربان لە حوزوری جەنابت دا شەرمم کرد لە ناو ئەو هەمو میوانە دا قسە بکەم."

ئەحمەد پاشا ئەڵێ: "عەبە! تا لە وڵاتی خۆمان بوین و لەوێ حاکم بوم و دەسەڵاتم هەبو و، خەڵک ڕێزی لێ ئەگرتم، چوی لەشکری تورکت هێنایە سەرم، ئێستاش لێرە کە بە کەساسی کەوتوین لە حوزوری من دا شەرم ئەکەی داوای ئاو لە قاوەچیەکەم بکەی؟ بە خۆمت بوتایە ئەحەی... هەڵسە ئاوم بۆ بێنە!"(47)

پەراوێزەکان

1. الكركولي: 262 - 263. العزاوي: 6/ 220 - 222.
2. نوار، "داود باشا": 61
3. الكركوكلي: 269 - 270. العزاوي: 6/ 230.
4. نصيري: 1/ 206.
5. الكركوكلي: 272. العزاوي: 6/ 232.
6. الكركوكلي: 273.
7. الكركوكلي: 273 - 276. العزاوي: 6/ 233- 24.
8. نوار، "داود باشا": 66.
9. نوار، "داود باشا": 123-124.
10. الكركوكلي: 282-286. العزاوي: 6/ 251-255.
11. الكركوكلي: 292.
12. الكركوكلي:294.
13. بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر مەولاناخالیدی نەقشبەندی و خەلیفەکانی، بڕوانە: عبدالكريم مـدرس: "یـادی مەردان"، 2 بەرگ، چاپی بەغداد. د. مهيندخت معتمدی: "مولاناخالید نقشبندی و پیـروان طریقـت او"، انتشارات پاژنگ، (تهران 1368)
14. الكركوكلي: 295-300. دنبلی: 270-281.
15. دنبلی: 371.
16. دنبلی: 371-374.
17. میرزا صالح: 2/ 144 - 146.
18. نفیسی: 2/ 207.
19. نفیسی: 2/ 207-21.
20. ئەم نامەیـە و گـەلێ نامـەی تـر، کـاک کـەمال ڕەئـوف محەمـەد سـاغی کردنەتـەوە و، پـەراوێزی بـۆ نوسیون. لە کتێبێکی تایبـەتی دا لـە سـەر "ئـەدەبی نامـە نوسـینی کـوردی" ئامـادەی کـردوە. هێشـتا دەسنوسە.
21. نصيري: 2/ 42 22. نصيري: 2/ 49.
23. نصيري: 2/ 51.
24. نصيري: 2/ 52.
25. نصيري: 2/ 54.
26. نصيري: 2/ 66.
27. نصيري: 2/ 86.
28. نصيري: 2/ 96.
29. نصيري: 2/ 98.
30. بابانی: 148. امين زكي، "تاريخ السليمانيه": 155.
31. المدرس: 566.

شیخ مارفی نۆدێ، لەم بارەیەوە، نامەیەکی بۆ کەسێکی نزیکی، کـە ڕەنگـە کـاک ئەحمـەدی کـوڕی بـێ نوسیوە، لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:

"اسلم علی الولد العزیز وادعو له ولاولاده بطول البقاء والعافية فی الدنيا و يوم اللقاء.
كلمت علی بک بباب دارنا فی رفع الذخيرة عن قرانا، فلم يسمع كلامي، وبعثت الی والده ارجـو ان يرفـع الذخيرة عنها، فلم يسمع رجائي، ويطلب مني عشرين حقة من الخبز وليس عندنا مـن الـدقيق مـا يكفـي حقتين، واخاف ان يأتي علی من العجم مني ذلك ولا اجده، فيؤذيني بمقالـة وفعالـة، وانـا ضـعيف عـن ذلك، فعليك عن تدعو لي ولنفسك واهل بيتك بالحفظ من شر العجم، لازلـتم سـالمين محـب معـروف"
کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەسنوس

32. المدرس: 577.
33. بابانی: 151.
34. ئەمە شیعرەکەی "نالی" ە:

تا فەلەک دەورەی نەدا – صەد کەوکەبی ئاوا نەبو
کەوکەبەی میهری موبارەک گهلعەتی پەیدا نەبو
تا نەگریا ئاسمان و، تەم وڵاتی دانەگرت،
گوڵچەمەن ئارا نەبو، هەم لێوی غونچە وا نەبو
تا چەمەن پیرا لە سەر، ئەصڵی درەختی لانەدا،
فەرعی تازە، خوڕڕەم و بەرز و بوڵند باڵا نەبو
تا "سولەیمانان" نەبونە صەدری تەحتی ئاخیرەت،
"ئەحمەد موختار" ی ئێمە شاهی تەخت ئارا نەبو
قیصە بێ پەردەو کینایەت خۆشە: شاهی من کەوا
عادیلێ بو قەت عەدیلی ئەو لە دنیادا نەبو
بۆ نشینگەی مورغی ڕۆحی ئەو کە عالی فیکرەتە
جێگەیی خۆشترە لە ڕەوچەی "جنة الماوی" نەبو
وەک قیاسێکی کە موپهت بێ، نەتیجەی بێتەجێ
حەمدولیللا شەە کە عالیجا بو، خالی جا نەبو
شاهی جەمجا، نالیا "تاریخ جم" تەئریخیە
دا نەڵێن لەم عەصرەدا ئەسکەندەری جەمجا نەبو

"تاریخ جم" بە حسابی ئەبجەدی ئەکاتە 1254ک (1838ز) کە ساڵی مردنی سـلێمان پاشـا و، هاتنـە سەر کاری ئەحمەد پاشایە. دیوانی نالی: 370 -374 35.

35. شێخ مارف نامەیەکی بۆ عەلی ڕەزا پاشای والی بەغداد(1831- 1842) نوسیوە، لێـرەدا دەقـاودەق ئەینوسمەوە:

"حضرة والی مدينة السلام، بان ينتظم امور دولته علی احسن نظام، عاملا لايـام حياتـه بوظـائف ديـن الاسلام، وبان تكون وفاته علی الايمان عند حلول الحمام، وبان يعصم مـن هـول المطلـع وعـذاب البـرزخ وعذاب دار الانتقام، وبان يفوز فی زمن الابرار بخلود دار السلام، وكل واحدة مـن هـذه الـدعوات احـب من طلاء الارض ذهبا الی من كان مت ذوی الاحلام وبعد: فسادة برزنجة لهم فی مملكه بابان منذ قرون اكثر من خمسمائة عام قری كثيرة متوطنين بها فی أرغد عيش وأهنا حال، متمكنين مـن اقامـة أمـورهم

على ما أمر به الشرع ومنذ استولى شاه العجم وعساكر الارفاض من جنود الشيعية على هذه الممالك، اخلت امور الدنيا والدين، فلم يبق من القرن اقامة الجماعات والجمع، وكانت القرى كلها عامرة، واليوم اكثرها غامرة، وتعطلت مدارس البلدان والتدريس ولم يبق فيها من المحصلين الا شرنمة قليلون، وكان بمدرستنا اكثر من سبعين طالبا واليوم بها اقل من عشرة، وخربت حجرات مدرستنا وحجر اكثر المدارس، ومن ثم عزمنا معاشر سادة برزنجة، عزمنا على الرحيل بأهلينا وجميع من يتعلق من الخدام والاحياء الى مملكه افندينا. وقد اعطانا فى سابق الزمان داود باشا بشير، ولم يقدر لنا الانتقال اليها، فوائق الرجاء من جناب حضرة افندينا ان يعطينا للجوت والزرع بشيرا، او غيرها من القرى التي تناسب احوالنا وتكفينا لامور معاشنا، ويعطينا بكركوك دارا واسعة نسكنها، ومدرسة ندرس بها، ووظيفة للمدرسة ووظيفة لنا، لقضاء حوائجنا بالبلد واطعام ضيوفنا واكله طعامنا لندعو نحن واولادنا بالليالي والايام والدعاء لله كلام ختام.

فى الحديث اربعة انابهم شفيع يوم القيمة: المكرم لذريتي، والقضى لهم حوائجهم، والساعي لهم فى امورهم انا اضطروا اليه، والمحب لهم بقلبه ولسانه. فانا قضى جناب الوزير على باشا الحاجة التى عرضناها عليه كان مستوجبا للشفاعة يوم القيمة على ما نطق به هناالحديث. وفى هذا الباب احاديث كثيرة رواها شيخ مشايخنا ابن حجر عليه الرحمة والسلام. الداعي الملهوف: محمد الشهير بالمعروف

کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەسنوس.

36. "نالی" ئەم شیعرەی لە ستایشی ئەم هێزەدا داناوە:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاصصەیی شاهن
ئاشوبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن
صەف صەف کە دەوەستن بە نەزەر خەتی شوعەن
حەلقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن
نەرگس نیگە و ساق سامەن، کورتە بەنەفشەن
مو سونبول و، ڕومەت گوڵ و، هەم لالە کولاهن
گوڵزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن
ئاهو صەف و، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن
صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن
قامەت شەجەر و، مەزهەری ئەلتافی ئیلاهن
گەه تاوس و، گەه کەبکن و، گەه بوقەلەمونن
گەه ئاتەش و، گەه شوعلە، گەهێ دودی سیاهن
لالەن بە بەدەن، ئەتلەسی ئەخزەر کە لە بەرکەن
نەوڕەستە گوڵن، بەستە لە گەڵ دەستە گیاهن
تەنهاییسەمەن بەرگی بەنەوشە کە لە بەر کەن
وەک نوری دڵی موئمین و زوڵماتی گوناهن
بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم سەرو قەدانە
صۆفی لە تەلەبدان و، هەمو سالیکی راهن
بۆ زولف و روخ و ئەبرۆی چون زولفی سیاتان
عالەم وەکو "نالی" هەمو با ناڵە و ئاهن

نالی" بە خودا حەیفە دەرِەنجێنی دڵی خۆت
ئەم تاقمە مەخصوصە هەمو صاحیبی جاهن
دیوانی نالی: 340 - 345.

37. نوار، "تاريخ العراق": 116.
38. سەرچاوەکان لە ژمارەی هاوسەفەرەکانی مەحمود پاشادا جیاوازن:

فخر الکتاب: 218، ئەڵێ: مەحمود پاشا لە گەڵ 100 سوار پەنای بۆ رەزاقولی خان هێناو پاش یەک ساڵ چو بۆ دیدەنی شا بۆ تاران.

بابانی: 74، ئەڵێ: لە گەڵ هەزار خێزان لە گەورەو مەزنەکانی بابان.

وقائع نگار کردستانی: 181، ئەڵێ: لە گەڵ هەزار خێزان لە گەورە و مەزنەکانی ئەو وڵاتە و پاش دو مانگ چو بۆ بینینی شا.

39. فخر الکتاب: 218 - 224. وقائع نگار کرستانی: 181 - 183.
40. نصیری: 2/ 184 - 186.
41. شاعیرێکی سنەیی، حسەینقولی خانی کوڕی ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان مامی رەزاقولی خان، ئەم ڕوداوەی بە فارسی کردوە بە شیعر، ئەڵێ:

نطع بازی تا قضا در تخته (ی) کیهان گشاد مهره (ی) بدنامی اندر طاس کردستان فتاد
حیف کردستان که تا نامی بدهر از رشد وغی غی او مهرنمایان چون سها پنهان رشاد
معذرت بس مدعا گویم که از بابان زمین کهنه پاشای مفتن رخ به کردستان نهاد
کوه پرشد از سوار ودشت سنگین شد زخلق کهنه پاشا بر کهن یابوئی امد در طراد
لشگر اندر جنبش امد میر ان لشگر که بود طفلک غازی طلب بر باده (ی) تازی نژاد
جیش را شرط است اول یکدلی وین مشت خلق ان باین اندر لجاج واین بان اندر عناد
شرط دوم هر سپهسالاررا استادگی است حرب را رکنی دگر رای وزیر اوخ وزیر با موالف در عداوت با عدو در اتحاد
نامەای بنوشت زی دشمن که اسب کین بتاز میر درسکر است ومن در فکر فردا بامداد
اندر ان ساعت که دستور معظم گفته بود بیخبر والی نظر بر چهره (ی) دشمن گشاد
روز نامد بود ورنه اردلان خالی نبود مردرا نامرد نامد میکند نامد مباد فخر الکتاب: 512.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی چەند ساڵێ دوای لە ناوچونی میرایەتی بابان یادی مانی ئەکاتەوە باسی شەڕی والی سنە و قایمقامی سلێمانی ئەکا ئەڵێ:

لە بیرم دێ سولەیمانی کە دارولمولکی بابان بو
نە مەحکومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بو
لە بەر قاپی سەرا، صەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید،
مەتافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت گردی سەیوان بو
لە بەر تابوری عەسکەر ڕێ نەبو بۆ مەجلیسی پاشا
صەدای مۆزیقەو نەققارە هەتا ئەیوانی کەیوان بو
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەصرە، ئەو ڕۆژە،
کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کانی ئاسکان بو
بە زەربی حەملەیە بەغدادی تەسخیرکرد و تێی هەڵدا

سولەیمانی زەمان، ڕاستت ئەویٚ، باوکی سولەیمان بو
عەرەب! ئینکاری فەزلی ئێوە ناکەم، ئەفزەلن، ئەمما
صەلادین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بو
قبوری پڕ لە نوری ئالی بابان پڕ لە ڕەحمەت بیٚ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بو
کە عەبدوڵا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد
ڕەزا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش، تیفلی دەبوستان بو

42. بڕوانە چیرۆکی "مامەیارە" لە نوسینی مەحمود جەودەت
43. مستورە، "وەرگێڕاوی کوردی": 236 - 238.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ستایشی ئەحمەد پاشای باباندا ئەڵیٚ:
یەعنی هەم نامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا
فەخری دین، کانی حەیا، بەحری کەرەم، کوهی ویقار
مەدحی ئیحسانی بکەم، عیلمی بکەم، فەزڵی بکەم
بە خودا خاریجە ئەوصافی حەمیدەی لە شمار
کەفی زەربەخشی کەوا مەنبەعی دوڕ و گەوهەرە
میسلی بەحرێکە نە ساحیلی بێت و نە کەنار
تەبعی جەواد و کەریمی هەروەکو قائانی دەڵیٚ:
"زر بە قنطار همی بخشد واشتر بە قطار"
تاوەکو دەورە بکات و بگەڕیٚ چەرخ و فەلەک
تاوەکو دێت و دەچیٚ، بێت و بچیٚ لەیل و نەهار
بە مورادی بگەڕیٚ شەمس و قەمەر، چەرخ و فەلەک
زەفەر و فەتحی قەرین، بەختی موعین، تالعی یار
ڕەئیی ئەو باعیسی تەنزیمی ئوموراتە وەلیٚ
بۆ کورەیی عالەم ئیمکان بوەتە قوتبی مەدار.

45. بابانی: 156 - 159.
46. نوار، "تاريخ العراق": 120.
47. مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد لە کۆڕێکی میوانداری دا ئەم سەرگروشتەیەی گێڕایەوە.

گەواهینامەی ئیسماعیل پاشای داگیرکەری سلێمانی بۆ یەکێ لە هاوکارەکانی

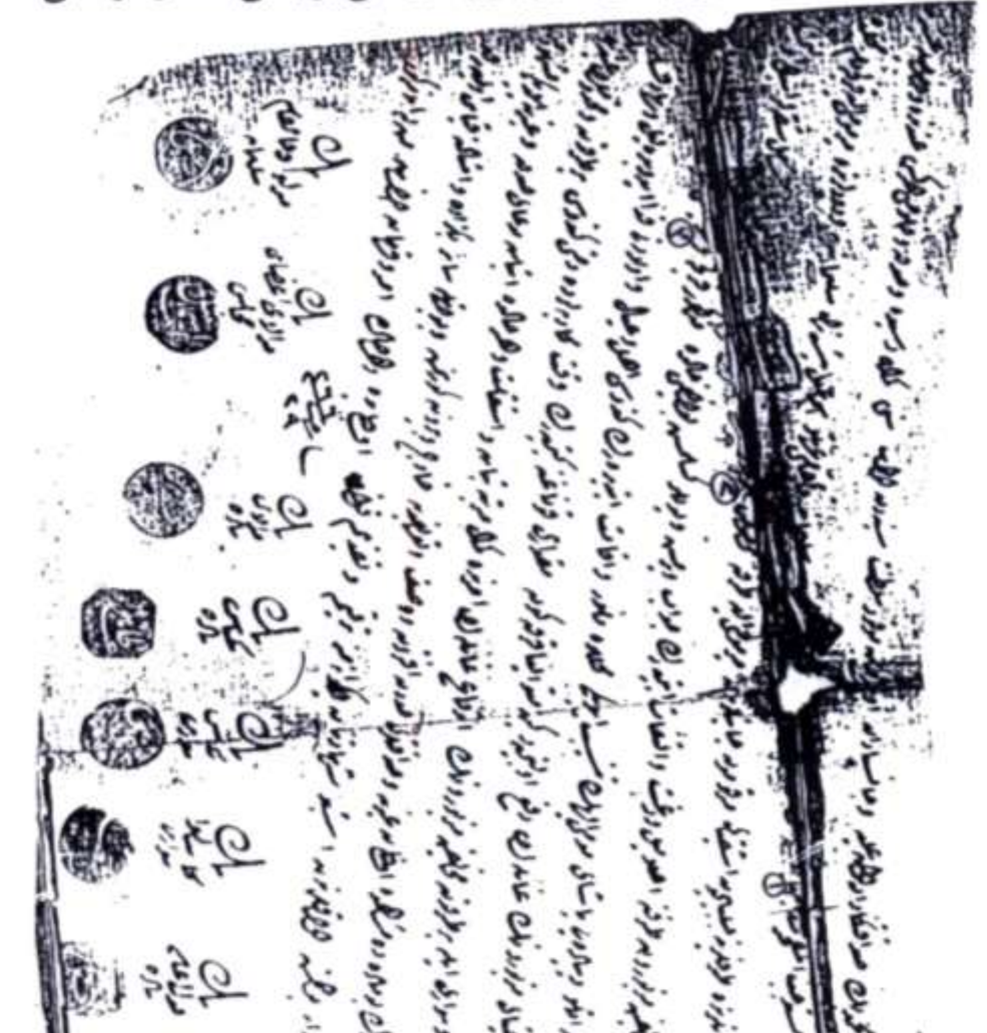

9. له زمانی گەورەپیاوەکانی کوردەوە:
هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان

-1-

ساڵی 1829 کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵات لە بەغداد، گەشتێکی چەند مانگەی بە کوردستان دا کرد. لە گەشتەکەی دا بۆ کوردستانی عوسمانی سەردانی میرایەتی بابان و، بۆ کوردستانی قاجاری سەردانی میرایەتی ئەردەڵانی کرد. لەو کاتەدا مەحمود پاشا میری بابان و ئەمانوڵاخان والی ئەردەڵان و، داود پاشا والی بەغداد و، شازادە محەمەد عەلی میرزا سنورداری کرماشان بو.

ڕیچ، لەو چەند مانگەدا چەندین جار گفتوگۆی قوڵی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی... لە گەڵ میر و مەزن و دەسەڵاتدار و گەورەپیاوەکانی کورد کردوە. سەرنجەکانی خۆی بە وردی تۆمار کردوە. لە زمانی ئەوانەوە هۆکانی لاوازیی و ڕوخانی میرایەتی بابان و لە ناوچونی ئەم بنەماڵەیە و دەسەڵاتیان پێش بینی ئەکا.

میر و پیاوە تێگەیشتوەکانی کورد، بە ڕاشکاوی و بێ ترس، بیر و بۆچونەکانی خۆیان سەبارەت بە: خراپی هەلومەرجی ناوچەکەیان، نەبونی ئارام و ئاسایش، دواکەوتنی کشتوکاڵ، خراپیی خانوبەرە و شوێنی ژیانیان، خۆخۆری و ناکۆکی ناوخۆی بنەماڵەی بابان، دەستێوەردانی بەغداد و کرماشان لە کاروباری ناوخۆی وڵاتەکە و ژیانی ناوخۆی بنەماڵەی بابان دا دەربڕن. لێرەدا چەند نمونەیەکی وەکو خۆی ئەگێڕینەوە:

- یەکەمین ڕۆژ کە ڕیچ ئەگاتە سلێمانی، مەحمود پاشا ئەچێ بۆ بەخێرهاتنی لە ناو قسەکانی دا: "پۆزشی بۆ باری وڵاتەکەی هێنایەوە... و کەوتە سکاڵا دەربرین سەبارەت بە گوزەرانی میرنشینەکەی و ئەو گیروگرفتانەی کە میرنشینەکەی ئەیکێشێ بە دەس ئەوەوە کە کەوتۆتە سەر سنوری دو دەسەڵاتی دژ بە یەک، چونکە یەکەمیان کە (ئێران) ە، بە ناوی داواکردنی باج و سەرانەوە، دەستبەرداری چەوساندنەوەی نابێ، دوەمیشیان کە دەسەڵاتدارێتیی (تورکەکان) ە و، میرنشینەکەی ئەم

پابەندێتی، بە بیانوی ئەوەی کە خزمەتی ئێران ئەکات و باجیـان ئـەداتێ. زۆر سـەر ئەکەنـە سـەری.. کەچی کە شازادەی کرماشان دەستدرێژیی کردە سەری و، ئەوەی مەبەستی بو، بـە تـۆپزی هێنایـە دی، تورکەکان نە بەرگرییان پێکرا و، نـە مەبەستیشـیان بـو بـەرگری بکـەن. چونکـە ئەمیشـیان خـۆش نەئەویست. بۆیە بە سنگ فراوانـی و لێزانی‌یـەوە، باسـی ئەنجامـە ناهـەموارەکانی ئـەم بەڕێوەبردنـە دوفاقیەی کرد، کە چەند زیان ئەبەخشن بە سامان و گەشەکردنی میرنشینەکەی..."

- لە کاتی سەردانی ڕیچ دا بۆ ماڵی میر. مەحمود پاشا ئەڵێ: "خوالێخۆشبوی باوکم ئەم ژورەی دروست کردوە، بەڵام پێویستی بە دەست پێداهێنانەوەیەک هەیە" پاشان لە سەر قسەکەی ڕۆیشت و وتی: "کـێ جێگەیەک چاک ئەکاتەوە، ئەگەر بزانێت تێی دا ناحەسێتەوە؟ هاکا تورکەکان، یان ئێرانی‌یەکان چەنـد ڕۆژێکی تر وێرانی ئەکەنەوە".
- محەمەد ئاغا یەکێ لە ناسیاوەکانی تری ڕیچ لە گفتوگۆیەک دا وتویەتی: "هۆی سەرەکی کاول بونی ئەم وڵاتە، نەبونی ئاسایشە لە هەمو ناوچەکەمان دا، چونکە ئێمەی خێڵـەکیی، ئەگـەر دڵنیـا نـەبین لەوەی ئەو ناوچانە هی خۆمانە، ئەوسا خۆشمان تەرخان ناکەین بۆ کشتوکاڵ تێ دا کردنی و، بەم ڕەنگە وڵاتەکەش گەشە ناکات و پێش ناکەوێ. بـۆ وێنـە: مـن ئەگـەر بـزانم سـەرۆکەکەم جڵـەوی فەرمانڕەوایی بە دەستەوە نامێنێ و، خۆشم تا وەرزی هەڵگرتنی خەلە و خـەرمان، زەوی‌یەکـەم بـە دەستەوە نامێنێ، یەک تەغار تۆو ناکەم. لەبەر ئەوە لە جیاتی ئەوەی خۆم زەوی‌یەکـەم تـۆو بکـەم، ئەیدەمە دەست لادێییەکان، خۆیان چۆنی ئەکەن با بیکەن و، من بەشی خۆمیان بە شێوەی زەکـات، یان دەیەک یان هەر لێ ئەسێنم، سەرباری ئەمەش بە هەر شێوە و پەڵپ و بیانویـەک بـێ، شـتێکی تریان لێ ئەسێنم"
- لە کۆڕێکی تریش دا عوسمان بەگ ئەڵێ: "وڵاتەکـەمان لـە بـارێکی زۆر ناهەموارداـیە، چونکـە ئەگـەر خزمەتی تورکەکان ئەکەیت بە سوک سەیرت ئەکەن و، هەر کاتێ ئارەزویـان کـرد لات ئەبـەن. ئەگـەر خزمەتی ئێرانی‌یەکانیش ئەکەیت، هەمیشە بە داواکردنی پارە بێزارت ئەکەن".

میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا زۆر ناکۆک بون، برا لە گەڵ برا و ئامۆزا لە گـەڵ ئـامۆزا و، مـام لـە گەڵ برازا نارێک بون. لە پێناوی دەسەڵات و پارەدا پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە و، هێزی بێگانـەیان هێناوەتـە سەر یەکتری و، یەکترییان کوشتوە. دور نیە لە سۆنگەی ئەم خۆخۆرییەوە بێ کەس بە شانازی نەزانی بـێ مێژوی میرایەتی بابان بنوسێتەوە، کەچی چەندین کەس مێژوی ئەردەڵانیان نوسیوە.

لە ماوەی میرایەتی مەحمود پاشادا مەولانا خالیدی نەقشبەندی ماوەیەک لە سلێمانی بوە. هـەر ئـەویش خانەقاکەی بۆ دروست کردوە. وەکـو ڕیـچ ئەیگێڕێتـەوە مـەحمود پاشـا و براکـانی و مامـەکانی پێکـەوە لـە بەردەمی مەولانا خالیدا بە "قورئـان و تـەڵاق و شمشـێر" سـوێند ئـەخۆن، پشـتیوانی مـەحمود پاشـا بـن و، هەرکەسێکیان نامەیەکی لە لایەن کاربەدەستانی ئێران یا عوسـمانی‌یەوە پـێ بگـا، لـە بـەردەمی مـەولانا و بـە ئامادە بونی چەند کەسێ کە خۆیان لە سەری ڕێک بکەون نامەکە بکەنەوە. سەرەڕای ئەم پەیمانە پیرۆزەی لـە گەڵ یەکتری بەست بویان کە: خیانەت لە یەکتری نەکەن، کەچی هەر لەو ماوە کورتەدا کە ڕیچ لە سلێمانی بـوە 3 ڕوداوی پەیمانشکێنی‌یان لێ ڕو ئەدات:

- هەر لەو ماوەیەدا عەبـدوڵا پاشـا ئـەگێرێ لـە سـەر ئـەوەی نامـەی شـازادە محەمـەد عـەلی میـرزای لـە کرماشانەوە بۆ هات بو، بەڵام ئاشکرای نەکرد بو، وەکو لە سەری ڕێک کەت بون.
- لە سەر ئەوەی عوسمان بەگ فەرمانی مەحمود پاشای براگەورەی بە جێ ناهێنێ سەرپەرشـتی کۆیـە و هەریر بکا، مەحمود پاشا هەمو دەسەڵات و موڵک و ماڵی لێ ئەسێنێتەوە.

- حەسەن بەگ کە پێشتر بە فیتی والـی بەغـداد هـەڵات بـو بـۆ بەغـداد، لەلایـەن والـی بەغـداوە بـە کەساسی ئەدرێتەوە دەس مەحمود پاشای برای. ساڵی پێشوتریش عەبدوڵا پاشای مـامی بـە دەسـتەوە دابو.

ریچ دیسان ئەگێڕێتەوە:

لە گفتوگۆیەک دا دەربارەی بنەماڵە گەورەکانی کورد، یەکێک لە دانیشـتوان وتـی: "شـورەیی نیـە بـۆ سەرۆکەکانمان ڕازی بین بە بەغداد، لەوێ مل کەچ بکەن بۆ تورکێک، کە هەر پـێش ماوەیـەک، وەک وڵاخ، بـە چەند سەد قروشێک فرۆشراوە، لەهەر کامێکیشمان تـورە بێـت، پێمـان ئـەڵێ: کـوردی کـەر! یـەکێکی تـر لـە دانیشتوان هەڵی دایە، وتی: "رقەبەریی نێوان میرەکانمان خۆیان، خۆیان لە ناو ئەبات، چونکە نە تورک و، نە ئێرانی، نـاتوانن بـە سـەرمان دا زاڵ بـن، ئەگـەر دوبـەرەکی و نـاکۆکی نێـوان بنەماڵـەکانی سـەرۆکەکانمان نەقۆزنەوە، ئێمە ئەمە باش ئەزانین، بە سەرمان دا زاڵ بن، بە ڕاستیش ئێمەی کورد درەنگ تێ ئەگەین".

کاتێ باسی ڕوخاویی و پیسیی ئەو خانوەشم کرد کە تیایدام، هەر هەمان پیاو وتی: "ڕاسـت ئەکـەیت، خانوەکەت پیس و ڕوخاوە، بەڵام بۆچی خانوی چاک دروست بکـەین و هـەمو دەمێکـیش چـاکی بکەینـەوە، ئەگەر دڵنیا نەبین لە ژیـانی خۆمـان و لـە وەی تـا دوا هەناسـەمان تیـای دا ئەحەوێینـەوە؟ جـا چ جـای بـۆ نەوەکانمان ئەم پاشایە ئەڕوا و، یەکێکی تر لە هـەمان بنەماڵـە، بـە خـۆی و دۆسـت و خزمەکانیـەوە دێـت و هەمومان لە ماڵ و حاڵ و زەوی و زارمان دەرئەپـەڕێنێ و ئەیـدات بـەوان. هـۆی سـەرەکی کـاول بـونی ئـەم نیشتمانەش ئەوەیە کە ئاسایشـی تیـا نیـەو، میرەکـانیش فەرمانڕەوایـەتییان زۆر ناخایـەنێ. فـەرمانڕەواش هەرچۆنێ ئەبێ بابێ، بەڵام ئەگەر دڵنیا بێ لەوەی تا دوایی ژیانی حوکم ئەکات، کەڵکی لێ وەرئەگرێ".

ناکۆکی خۆبەخۆی ناو بەگزادەکانی بابان بە ڕادەیەک مـەحمود پاشـای نائومێـدکردبو، هـەر ریـچ لـە میانەی قسەکانی دا ئەگێڕێتەوە:

سەرنجم دا هەر مشتومڕێکی لە گەڵ ئەکرد: ڕەقیی نیشان ئەدا، تا لـە دوایـی دا بـە گاڵتـەوە پـێم وت: "ئەگەر بە هیوایـە هـەمو کارامـەیی خـۆی بـۆ دۆزینـەوەی کۆسـپ و تەگـەرە بـەکار بهێنـێ، بـۆ چـاککردنی میرنشینەکەی، ئەوا هەموی کردوە و هیچ نەماوە بیکات، سەرەڕای ئەوەش لە خوا ئەپاڕێمـەوە خێروخۆشـی و توانا بدات بە بنەماڵەکە و میرنشینەکەی". لە وەڵامدا وتی: "مادەم بنەماڵەکە، ئەم هەمـو فرەکوێخایـەی تیـابێ، ئەو ڕۆژە هەر نایەت کە میرنشین و بنەماڵەکەی بەهێز بن". منـیش سـور بـوم لـە سـەر ڕای خـۆم و، وتـم: "ڕەنگە ئەو ڕۆژە هەر بێت". ئەویش وتی: "ڕەنگە ئەو ڕۆژە بێت، ئەگەر خوا بەڵایەکمان بۆ بنێرێ لە یـەکێک زیاتر کەسمانی لێ دەر نەچێ" منیش دوبارە پێم وتەوە: "بەبێ ئەمانەش ڕەنگە هەر ببێ، چونکـە خـوا هـەمو شتێکی لە دەس دێت" وتی: "بێگومان خوا ئەتوانێ ئاگری دۆزەخیش بکوژێنێتەوە، بەڵام نایکوژێنێتەوە..."

–2–

کێشەکەی دیاریکردنی سنوری ئێران و تورکیا و، وەرگرتنی باجی زۆر و نارەوا لە حاجی و زائیرانی ئێرانی و ئازاردانی بەردەوامیان و، دروستبونی گیروگرفتی هاتوچۆی ئێلەکانی سنور و پـەنادانی دوژمنـان و ڕاکردوانی یەکتری... بەچارەنەکراوی مابونەوە، ئەبون بە هۆی گرژیی نێوانی هەردو دەوڵەت. ئێران بەتـەمای داگیرکردنی هەندێ لە ئەرزەکانی عوسمانی بو. عەباس میرزا لە تەورێز و محەمـەد عـەلی میـرزا لـە کرماشـان خۆیان بۆ ئەم لەشکرکێشیـیە ئامادە ئەکرد.

هێشتا ماوەیەکی زۆر بە سەر گفتوگۆکانی ریچ و گەورەپیاوەکانی کورد دا تێ نەپـەڕی بـو، کـە چەنـد کەس لە پاشا و بەگەکانی بابان بە هەڵاتویی لە کرماشان کۆبوبونەوە. خۆیان و سوارە و دەسوپێوەندەکانیان

خستبوە ژێر فەرمانی شازادەوە. ماوەیەک بو سلێمان پاشای ئیبراهیم پاشا پەنای برد بو بۆ شازادە لە کرماشان، دوای ئەویش عەبدوڵا پاشا، ئینجا محەمەد پاشای خالید پاشا.

محەمەد عەلی میرزا لەشکرەکەی لە چەند لاوە ناردە سەر کوردستان. قۆڵێکی بەدرەو جەسسان و مەندەلی و کفری و قزرابادی هەتا قەرەتەپە و کفری گرت و تالانی کرد. قۆڵێکی تریشیان کە عەبدوڵا پاشا سەرکردایەتی ئەکرد لە شارەزورەوە کشا مەحمود پاشای ڕاونا و دەستی بە سەر سلێمانی دا گرت. شازادە ڕۆژانی عاشورای لە سلێمانی دا بە سەر برد.

بەڵام نەخۆشییەکی کوشندە لە ناو هێزەکەی دا بڵاو بوەوە. ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن. شازادەش بە سەختی نەخۆش کەوت. نەیتوانی بەری ئەم سەرکەوتنە بخوا و بیکا بە سەرەتای سەرکەوتنی گەورەتر. بە سەری دا مرد. تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران.

هەرچەندە دوای کشانەوەی هێزی ئێرانی مەحمود پاشا سلێمانی گرتەوە و عەبدوڵا پاشای دەرکرد، ئیتر میرایەتییەکەی مەحمود پاشا خۆی نەگرتەوە.

مەحمود پاشا کە ڕیچ لە چەند بۆنەدا ستایشی زۆری ئەکا بو بە ملۆزمێکی لاسار و کەللەرەقی هەمو ئەوانەی لە دوای ئەو بە میری بابان دائەنران. زۆری پێ نەچو عەبدوڵا پاشای مامی لە کرماشان و، عوسمان بەگی برای لە کۆیە و حەسەن بەگی برای لە سلێمانی بە نەخۆشی مردن. تەنیا سلێمان بەگی برای مابو. میرایەتی بابان بەو سپێردرا. مەحمود پاشا ڕوی کردە ئێران. ماوەیەک لە تەورێز و ماوەیەک لە سنە بو. ماوەیەکیش لە بەغداد و ئەستەموڵ. ئەبێ سالم لە دەربەدەری و کۆچوڕەوەی ئێران دا هاوسەفەری مەحمود پاشا بوبێ و، ئیلهامی شیعرەکانی: "ئەلوديعاع ئەی موڵکی بابان" و"ئەی قیبلەی مورادم" و"لە گەڵ دڵ شەرتە" و"تەخمیسی شیعرەکەی مەولانا" ی لەم ڕوداوانە وەرگرتبێ.

مەحمود پاشا چەندین جار بە یارمەتی لەشکری ئێران هاتە سەر سلێمان پاشای برای لە سلێمانی. وەکو، عەبدولقادر بابانی، شایەتێکی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، لە ماوەی 4 ساڵ دا 6 جار سلێمانی، مەڵبەندی دەسەڵاتی بابان، بەشەڕ لە بەینی ئەم دو برایەدا: مەحمود پاشا بە یارمەتی عەجەم و سلێمان پاشا بەیارمەتی ڕۆم، دەستاودەستی کردوە. ئەبێ چ وێرانی‌یەک بە سەر ئەم ناوچە نەگبەتەدا هاتبێ.

جەیمس بیلی فریزەر (1783 - 1856) گەڕیدەیەکی سکۆتلاندی، ساڵی 1834 واتە دوای ڕیچ بە 14 ساڵ، بە کارێکی دیپلۆماسی گەشتێکی درێژ لە ئەستەموڵەوە بۆ ئێران ئەکا. لە تەورێزەوە دەس ئەکا بە تۆمارکردنی سەرنج و گفتوگۆکانی و، لە شێوەی نامەدا ڕەوانەی ئەکات بۆ هاوسەرەکەی. پاشان بە دو بەرگ بڵاوی کردۆتەوە. لە نامەکانی دا باسی کوردستانی موکریان، ئەردەڵان، سۆران و، بابان ئەکا. لە ڕێگەی سەردەشتەوە چۆتە سلێمانی و، چەند ڕۆژێکی کەمی لێ ماوەتەوە. سلێمان پاشای بابانی بینیوە و، لە سەگرمەوە چوە بۆ کفری و لەوێوە بۆ بەغداد.

لە نامەیەکی دا کە ڕۆژی 1 ی تشرینی دوەمی 1834 لە سلێمانی‌یەوە نوسیوێتی، ئەڵێ:

"وا ئیمڕۆ گەیشتینە شوێنێک لە لای ڕاستمانەوە ڕیزە شاخێکی سەرکەش هەبو کە لە وڵاتی پاشای ڕەواندزدا بو، لە بەردەمیشمان دا ملەیەک هەبو کە هەولێر و کەرکوک ئەودیوی کەوت بون، لە دوریشەوە بە لای چەپ دا ڕێگەی بەغدادمان لە پێشەوە بو بە گردێکی ڕوتەن دا هاتینە خوارێ، نیو سەعات پێش ڕۆژئاوا گەیشتینە قۆناغ، بێ ئەوەی لەو ساکەوە لە سەردەشت دەرچوین توشی ئاواییەک بوبین. هەرچەندە چۆڵیی ڕێگەوبان دڵی پیاوی تەنگ ئەکرد، بەڵام نزیک کەوتنەوەمان لە شاریش وەنەبێ دڵی ڕون کردبینەوە، هەرگیز کۆمەڵە کوختە و وێرانەی وا داماو و هەژارم بە بیردا نەئەهات. بەرەو بارەگای پاشا بە ناو سەرەنوێلک دا تێ پەڕین، جگە لە قوژبنێ کە خێزانی پاشای تێ دا بو، هەموی وێران و چۆڵ بو. پاشا خۆی لە خێوەتێک دا

بو لە دەری شار. لە پێشەوە پیاوێکم نارد کە جێگەیەکمان بۆ پەیدا بکات، لە پاش کەمێک کابرا هاتەوە، بە ناو کەلاوەیەک دا بردینی بۆ ئەو جێگەیەی بۆمان دانرا بو. شوێنەکەمان خانوی پیاوێکی گەورەی خزمی پاشا بو، خۆی چو بو بۆ تەورێز و خانوەکەی بەجێ هێشت بو، خانویەکی لە قوڕ دروست کراو بو. دەستەیە ژوری سەر بەرەڵلای تێ دا بو، کە کاتی خۆی دیارە هۆدەی تەواو بون، لە ناوەڕاستی دا شتێکی چوارگۆشەی تێ دابو کە لای خۆی حەوز و فوارە بو. من یەکێک لە ژورەکانم بۆ خۆم هەڵبژارد کە لە هەمو لایەکەوە با ئەیگرتەوە."

پاشای بابان باوەڕپێکراوێکی خۆی بە ناوی عەول خدر ئاغاوە بۆ چاوساغی و ڕێبەریی لە گەڵ فرەیزەر ئەنێرێ، بۆ ئەوەی لە سلێمانییەوە بە سەلامەتی بیگەیەنێتە کفری.

دەمەو بەیانی بۆ تاشتی ئەگەنە گوندی "جامرێز" بۆ لای سەلیم ئاغای سەرۆکی خێڵی دەلۆ. ئەبینن ئەسپ زین کراوە و، تولە و تانجی و باز ئامادە کراوە، ئاغا و نۆکەرەکانی خۆیان سازداوە بۆ ڕاو. لە بەر ئەمان بەرنامەکەی تێک ئەدا و ئەمێنێتەوە. نانی بەیانی بۆ میوانەکان ئەهێنن.

سەلیم ئاغا لە میانەی قسەدا داخی خۆی دەربڕی چونکە کەرەسەی تەواوی حەواندنەوەیانی نیەو، خواردنەکەشی باش نیە بە جۆرێ شەرم ئەکا بەم جۆرە میوانداری‌یان بکا. ئینجا ئەڵێ: "ئێمەی کورد کەسانێکی ڕەقین لە دەشت و چیادا ئەژین. هیچ کاتێ هیچمان نەبوە شانازی پێوە بکەین. ئێستاش ئەو کەمەی هەمان بو نەمان ماوە. ئێمەمانان لە میرەوە تا پاشا بە تەمای کولێرەیەکین". دەستی برد بۆ پارچەیەک نانی ڕەش کە لە گەڵ نەختێ ماست لە سەر سینی‌یەک بۆ ئێمەیان دانا بو، وتی: "بڕوانە چی ئەخۆین؟ ئێمەو وڵاخەکانمان هەمان شت ئەخۆین. کاتی خۆی ئەمانتوانی نانی گەنم پێشکەش بە میوان بکەین، بەڵام ئەو زەمانە تێ پەڕی و، ئەبێ ئێستا بە شتی هەرزان قەناعەت بکەین". سەلیم ئاغا لە سەر قسەکانی ئەڕوا و ئەڵێ: "ئێمەی کورد لە سەر دەمێک دا سەربازی بەهێز بوین، تەنیا بیرمان لە سواریی و مەشقی شەڕەشیر و شەڕەڕم و ڕاو و شکار و، یاری لەو بابەتانە ئەکردەوە، چونکە ئەوسا بەشی گوزەرانی خۆمان هەبو، جوتیارەکانمان ئەرزیان بۆ ئەکێڵاین، بەڵام ئێستا هەمومان ناچارین شیر و ڕم دابنێین و خەریکی جوت بین. گەورەم! سەرباز چ کەڵکێکی ئەمێنێ کە دەستی دایە گاسن؟ داواکاری‌یەکانی ئێرانی‌یەکان و پاشا تەواو نابن. ئەنجامی ئەوەش چی ئەبێ؟ جوتیار هیچی بۆ نامێنێتەوە ڕاکردن نەبێ بۆ ڕەواندز و کرماشان و موسڵ یا هەر شوێنێکی تر لە باتی ئەوەی لێرە بمێنێتەوە. لەبەر ئەوە وەکو ئەبینی وڵات لە دانیشتوان چۆڵ بوە".

فرەیزەر و عەولی ڕێبەری بە درێژایی ڕێگە دەمە تەقێ ئەکەن لە سەر نائەمینیی ڕێگەوبان و، بڵاو بونەوەی جەردە و ڕێگر و، تاڵان کردنی کاروان، لەوانە کاروانی زائیرانی ئێرانی و، تەنانەت ڕوت کردنەوەی ژنان. دەربارەی یەکێ لەم جەردانە فرێزەر لە عەول ئەپرسێ: "ئەی پاشا لە سەر ئەمانە چی ئەڵێ؟ ئاخۆ ئەم ئاغایە لە نۆکەرانی پایەبەرزی نیە؟"

عەول وەڵامی دایەوە: "بێگومان. ئەگەر شتی وا بکا پاشا بابی ئەسوتێنێ. بەڵام گەورەم! چی بڵێم پاشا لە وڵاتەکەی خۆی دا گیروگرفتی زۆرە. هیچ حاکمێکی ئێمە ماوەیەکی ئەوەندە درێژ نامێننەوە تا ئەوەندە بەهێز بێ بتوانێ پارێزگاری هێمنیی گشتی و ئارامی بکا.." هەر عەول لە میانەی قسەکانی دا ئەڵێ: "... بەڵام ئەمە لە سەردەمی ئەوڕەحمان پاشای باوکی سلێمان پاشا و مەحمود پاشادا وەها نەبو. لە سەردەمی ئەودا کاری لەم بابەتانە ڕوی نەئەدا. لەوپەڕی قەڵەمڕەوی پاشایەتی‌یەوە تا ئەمپەڕی، لە سەردەشتەوە تا کفری و، لە کۆیەوە تا بانە، گەوهەرت بە سەرەوە بوایە و زێڕت بە دەستەوە بوایە، ئەتتوانی بڕۆی بێ ئەوەی هیچ کەس هیچت لێ پرسێ. دنیای ئێرە سەلامونعەلەیک و عەلیکوموسەلام بو. بەڵام ناکۆکی نێوان هەردو برا وڵاتی وێران کرد و بەڵای بە سەردا هێنا. جارێک مەحمود و جارێک سلێمان، بێ ئەوەی هیچیان لە 3 ساڵ

زیاتر بمێننەوە. دوای ئەوەش عەجەم خۆیان لە بەلاداخستنی کێشەکەدا هەڵقورتان. وڵاتەکەیان بۆ خۆیان برد و، ئەوان و ئۆردوەکەیان ولاتەکەیان خوارد. بە دوی ئەوەش دا تـاعون و برسـێتی هـات، ئەمانەخـەڵکیان لـە ڕەگوڕیشە دەرهێنا، هەر دوژمنەکان مانەوە. حـاڵ وای لـێ هـاتوە: کـە دزی ئـەکرێ، هـەر لایـەک لاکـەی تـر تاوانبار ئەکا. نۆکەرەکانی سلێمان ئەیدەنە پاڵ نۆکەرانی مـەحمود و، نۆکـەرەکانی مـەحمودیش ئەیدەنـە پـاڵ نۆکەرانی سلێمان! ڕاستی‌یەکەیشی ئەوەیە: پاشـا هێـزی پێویسـتی بـە دەسـتەوە نـەماوە سـزای تاوانکـار و گوناهبار بدات و، ڕێگە لەوانە بگرێ خراپە ئەکەن، چونکە ئێرانی‌یەکان هەرچی‌یـەکیان بکەوێتـە بـەر دەسـت هەڵی ئەلوشن. لە بەر ئەوە پیاوە پاکەکان ناچارن ڕابکەن و، دزەکان لە وڵات دا ئەمێننەوە".

دوای مردنـی سـلێمان پاشـا (1254 / 1838) ئەحمـەد پاشـای کـوڕی جێگـەی گرتـەوە. ململانـێی دەسەڵات لە نێوان مەحمود پاشا و ئەحمەد پاشادا درێژەی کێشا هەتا هەمویانی پێکەوە هاڕی. دوایین پێکادان ئەوەیە کە عەبدوڵا پاشای برای ئەحمەد پاشا، وەکو شێخ ڕەزا ئەڵێ: "لەشکری والی سنەی شڕ کرد"و مەحمود پاشا بە یەکجاری شکا. شاعیرێکی سنەیی بە ناوی حسەینقولی خانی ئـەردەڵان کـە ئـەم ڕوداوەی بـە شـیعر هۆنیوەتەوە، مەحمود پاشا "بە کۆنەپاشایەکی فیتنەگێڕ" ناو ئەبا. نـاکۆکی نـاوخۆ، میرەکـانی بابـانی لـە لای کاربەدەستانی ئێران و عوسمانی سوک کرد بو، وەکو مایەی فیتنەی نێوان دو دەوڵەت باسـیان ئەکـەن و، بـە سوک و بێ نرخ تەماشایان ئەکەن.

محەمەد عەلی میرزا لە نامەیەک دا، بۆ والی‌ی موسڵ، نوسیوێتی:

"... چند سال قبل که عبدالرحمن پاشای بابان از علی پاشای وزیر سابق وحشتی حاصل نمـوده روی نیاز به استان.. شهنشاه.. اورده، علی پاشای مزبور.. جمعیتی فراهم اورده، روی بـه سـرحدات ایـران اورده. از ان تاریخ الی حال هر یـک از جماعـت گرجیـه کـه در بغـداد بـر مسـند وزارت نشسـتە در حـین حیـات عبدالرحمن مفسد به اغوا و افساد او، بعد از فوت او اولاد او، فرصت غنیمت یافته، گـاهی خـود را بـه وزاری بغداد منسوب و باعـث فسـادی شـدند، گـاهی بـه ایـن دولـت علیـەخود را محسـوب نمـوده، موجـب غبـاری گردیدند..."

عەباس میرزا لە نامەیەک دا، بۆ ئێلچی ئینگلیزی لای بابی عالی، نوسیوێتی:

"... اوضاعی که دراین دو سال فی ما بین این دو دولت.. اتفاق افتـاده وباعـث حصـول فتنـه و نفـاق شده است.. سبب وقوع این جنگ و دعوی و اشوب وغوغا که بین الملکتین رو داده.. رفتار و کرداری که هر بار در وقتی که ما اراده صلح کردەایم، از جانب اکراد بدنهاد و سرحد نشینان ان طرف برای گرمی هنگامـه فساد ظاهر شده."

قائیممەقام لە نامەیەک دا، بۆ ئێلچی ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، نوسیوێتی: "امری که باعث حـدوث فتنه و فساد مابین دو مملکت گردید این بود کەجماعت اکراد از دو جانب بنای اشوب کذاشتند."

تەنانەت ئەم ئاڵۆزی و پشێوی‌یەی میرەکانی بابان دروسـتیان کـرد بـو، کـاری کـردە سـەر پێوەنـدی سیاسی هەردو دەوڵەتی ئێران و تورکیاو، یەکێ بو لەو هۆیانەی پاڵی بە هەردو لاوە نا زوتر ڕێککەوتننامـەی یەکەمی ئەرزڕۆم لە 1238 / 1822 دا و هی دوەم لە 1263 / 1847 دا مۆر بکەن، کە ئیتـر بـە یـەکجاری کۆتایی بە دەسەڵاتی میرایەتی‌یەکانی کورد هێنا، لەوانە میرایەتی بابان. مادەی یەکـەمی ڕێککـەوتنی ئـەرزڕۆم بۆ بە لادا خستنی کێشەی بابان تەرخان کرابو.

مـەحمود پاشـاش سـەرەنجام نائومێـد بـو. خـۆی دایـە دەس عوسـمانی. عوسـمانی‌یەکان هـەمو گەورەپیاوەکانی بابانیان لـە کوردسـتان دورخسـتەوە. هـەتا مـردن نـەیان هێشـت جـارێکی تـر بگەڕێنـەوە کوردستان.

–3–

لێکۆڵینەوەی دەمەتەقێ و گفتوگۆکانی ڕیچ و فرەیـزەر و گـەورە پیاوەکـانی کـورد و خـەڵکی تـر وای دەرئەخەن، هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان لە دەوری دو تەوەرەی سەرەکی بخولێنەوە،

یەکەمیان: هەڵکەوتی نالەباری جیۆپۆلیتیکی کوردستان.

کوردستان کەوت بوە نێوان دو دەسەڵاتی لە خۆی بـەهێزترەوە. بوبـوە مەیـدانی ململانـێ و ناوچـەی لەمپەری ئەو دو هێزە ناکۆکە. هەردولا چاویان تێ بڕی بو. دەستیان تێ وەرئەدا و تەراتێنیان تـێ دا ئـەکرد. پیاوە دەسەڵاتدارەکانیان ئەکرد بە گژ یەکتری دا. داهـاتی ئابوریـیـان هەڵئەلوشـی. لـە ئـەنجام دا ئاسایشـی تایبەتی سەر و سامانی هاوڵاتی و ئاسایشـی گشـتی وڵات و سـامانی نیشـتمانیی تێکچـو بـو، کـە یەکـەمین مەرجی پێویستی گەشەکردنی ئابوری و ئاواکردنەوەی وڵات بو.

دوەمیان: ناکۆکی ناوخۆ

کاربەدەسـتانی هــەردو دەوڵــەت دەسـتیان وەرئەدایــە کاروبــاری نــاوخۆی وڵات و نــاو خێزانــی کاربەدەستەوە. بۆ تەماعی دەسەڵات و پارە دژی یەکتری بەکاریان ئەهێنان و ئەیانکردن بەگژ یـەکتری دا. لـە ئەنجام دا وڵاتەکە تاڵان و وێران و خەڵکەکەی هـەژار و نـابوت و بنەماڵـەی دەسـەڵاتداریش کـز و کەسـاس ئەبون.

بێگومان جوگرافیا و پیلانگێڕانی بێگانە کارێکی خراپیان کردۆتە سەر چارەنوسـی میرایـەتی بابـان، بەڵام لێرەدا پرسیارێکی بەجێ دێتە پێشەوە:

- ئەگەر لە ناو خودی بەگزادە و پاشاکانی بابان دا ئامادەیی نەبوایە بـۆ خۆخـۆری و پیلانگێـڕان لـە یەکتری و دەسکێشی لەشکری بێگانە، ئاخۆ شازادەکانی ئێران لە کرماشان و تەورێز یا والییەکانی تورک لـە بەغداد وا بە ئاسانی ئەیانتوانی خۆیان لە کاروباری کوردستان هەڵ بقورتێنن؟

پەراوێزەکان

بابانی: 148.

ڕیچ: 93 - 94. 101، 109 -110، 115، 120. 148. 163. 323. 324.

العزاوی: 6/ 220. 225. 229. 232. 271.

فریزەر: 49-51.

میرزا صالح: 247، 249.

نصیری: 1/ 254.

نمونه له ديوانەكەی سالم

10. سالم: قارەمانی وشەی کوردی

-1-

باسی میرایەتی بابان و تێکچونی بە بێ باسی سالم ناتەواوە.

سالم (1805 - 1869) نـاوی ئـەورەحمان بـەگ و، کـوڕی محەممـەد بـەگی قەرەجەهەننـەمی کـوڕی ئەحمەد بەگە و، لە بنەماڵەی ساحێبقڕانە. بنەماڵەی ساحێبقڕان لە بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی سەردەمی بابان بوە و، هاوکاری میرەکانی بابان بون، وەکو ئەڵێن بۆیە ناو نراون ساحێبقڕان، چونکە سەرگەورەی ئەم بنەماڵەیـە یەکێ بوە لە سەرکردە جەنگییەکانی لەشکری بابان و، ڕوی کردۆتە هەر مەیدانێکی شەڕ دوژمنی شـکاندوە و، بە سەرکەوتویی گەڕاوەتەوە. ساحێبقڕان واتە: "خاوەن بەختی باش". ڕەنگە ئەم نازناوە خۆشـەیان هـەڵبژارد بێ بۆ لە بیر بردنەوەی نازناوەکەی تریان: "قەرەجەهەننەم" واتە: "دۆزەخی ڕەش".

نوسەری "سیر الاکراد" خۆی وا بە ناسین ئەدا کە نـاوی عەبـدولقادرە و کـوڕی ڕۆسـتەم بەگـە و، لـە بنەماڵەی ساحێبقڕانە. ڕۆستەم بەگ ئەبێ برای مەحمود بەگ و محەممەد بەگی کوڕی ئەحمەد بەگ بێ. لە نـاو باسەکانی کتێبەکەی دا چەند جارێ ئیشارەت بۆ باووباپیری و مامەکانی ئەکا.

بە پێی گێڕانەوەی ئەم: مەحمود بەگ لە شەڕی "کۆشک ئەسپان" دا، کـە لـە نێـوان لەشـکری مـەحمود پاشـا بـە یارمـەتی داود پاشـا و، لەشـکری محەمـەد عـەلی میـرزا بـە یارمـەتی عەبـدوڵڵا پاشـا دا ڕوی داوە، سەرکردەی لەشکری بابان بوە. لەو شەڕەدا ئەبێ مەحمود بـەگ خـۆی بـە سـەختی برینـدار و، فـەتاح بـەگی برابچوکیشی کوژرا بێ.

دوای ئەوەی مەحمود پاشا دور ئەخرێتەوە بـۆ ئەسـتەموڵ، سـلێمان پاشـا لـە سـلێمانی ئـەبێت بـە دەسەڵاتداری بێ ملۆزم. مەحمود بەگ لەو کاتەدا یـەکێ لـە پیـاوە دەسرۆیشـتو و لـە پێشـەکانی دەزگـای سلێمان پاشا بوە. بەڵام چەند کەسێ لە گـەورەپیاوەکانی سـلێمانی ئامـادە نـابن سـەر بـۆ سـلێمان پاشـا دابنەوێنن، لەوانە: ڕۆستەم بەگ و، حاجی بەگی مەسرەف کە خاڵۆی ڕۆستەم و ژنبرای مەحمود پاشا بوە. ئەمانە کۆچ ئەکەن بۆ کەرکوک و، لەوێ جێگیر ئەبن. سلێمان پاشا ئەیەوێ نـەیارەکانی ئاشـت بکاتـەوە.

ئەحمەد بەگ (دوایی ئەحمەد پاشا) ی کوڕی ئەنێرێتە لایان. مەحمود بەگیش دڵنیایان ئەکا لـە نیازپـاکیی پاشا.

نەیارەکانی پاشا ئەگەڕێنەوە سلێمانی، بەڵام پاش ماوەیـەکی کـورت لێیـان ئەکەوێتـە گومـان و بیـانو، هەمویان ئەگرێ و، زۆریان ئازار ئەدا و، پارەیەکی زۆریشیان لێ ئەسێنێ. ئینجا بە کەفالـەتی گـران ئازادیـان ئەکا. لە سـەر ئەمـە زیـز ئـەبن و بـە کۆمـەڵ کـۆچ ئەکەنـەوە بـۆ کـەرکوک. ئـەمجارە مـەحمود بـەگیش بـە خاووخێزانەوە، لە داخی پەیمانشکێنی پاشا، لە گەڵیان کۆچ ئەکا. مەحمود بەگ پیاوێکی بـە دەسـەڵات و ئـازا بوە. سلێمان پاشا هێزێکی ناردۆتە سەریان، ڕێگایان پێ بگرن، بەڵام هێزەکەیان شـکاندوە و، درێژەیـان داوە بە کۆچەکەیان. لە کەرکوک جێگیربون.

دیارە ئەمانە بە ئارامی لـە کـەرکوک دانەنیشـتون. بـۆ تێکـدانی دەسـەڵاتی سـلێمان پاشـا ئاژاوەیـان ناوەتەوە و، پیاوەکانیان ڕاووڕوت و جـەردەییان کـردوە. عـەلی ڕەزا پاشـا (1247 - 1258ک / 1831 - 1842ز) لە بەغدادەوە هێزێکی ناردۆتە سەریان. بە فێڵ مەحمود بەگیان گرتوە و، خنکاندویانە.

بە هۆی ئەم ڕوداوەوە، خزم و دەسوپێوەندەکانی مەحمود بەگ، لەوانە ڕۆستەم بەگ، تۆراون و بە دڵی شکاوەوە ڕویان کردۆتە ئێران، لە ڕێگا هەمەوەند هـەڵیان کوتاوەتـە سـەریان و، ڕوتیـان کردونەتـەوە. بـەڵام خۆیان گەیاندۆتە ئێران و لەوێ نیشتەجێ بون.(1)

بە گوێرەی گێڕانەوەی هەمو ئەوانەی ژیاننامـەی کـوردی و سـالمیان نوسـیوە، مـەحمود بـەگ بـاوکی مستەفا بەگی کوردی و، مامی ئەوڕەحمان بەگی سالم بوە. ئەوەی گومان ئەخاتـە نـاو هەواڵـەکانی نوسـەرەوە ئەوەیە: لەو شەجەرەیەدا کەسەجادی باسی ئەکا، ڕۆستەم بەگی تێ دا نیە. سەرەڕای ئەمەش کتێبەکەی لەساڵی 1286ک / 1869ز دا نوسیوە، لەو سەردەمەدا سالم و کوردی دو شاعیری بە ناوبانگ بـون لـە ناوچەکـە دا و، ئەبێ هەردوکیان ئامۆزای نوسەر بوبن و، لەو کاتـەدا هەردوکیشـیان لـە ژیـان دا نـەماون، کـەچی ئـەم لـە کتێبەکەی دا بە هیچ جۆرێ ناویان نابا.(2)

–2–

لە ململانێ ی دەسەڵات دا، مەحمود پاشا پشتی بە عەجەم و، سلێمان پاشـای بـرای و، ئەحمـەد پاشـا و عەبدوڵڵا پاشای ئامۆزای پشتیان بە ڕۆم بەستوە. کـە مـەحمود پاشـا لـێ ی قـەوماوە، لایـەنگرەکانی ڕویـان کردۆتە ئێران، لە سنە و میاندواو و تەورێز بڵاو بونەتەوە. کە سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشـا لێ یان قەوماوە، لایەنگرەکانیان لە کەرکوک و کفری و بەغدا بڵاو بونەتەوە. پێ ئەچێ بنەماڵەی ساحێبقڕان لە گەڵ مەحمود پاشا بوبن.

لە سەردەمی ژیانی سالم دا دو ڕوداوی گرنگ ڕویان داوە، هەردوکیان، کاریان لـە ژیـانی تایبـەتی ئـەو کردوە و، بە شیعرەکانیەوە دیارن:

یەکەمیان، نائارامی بەردەوامی هەلومـەرجی سیاسـی سـلێمانی و، لەئـەنجامی ئـەوەش دا چەنـد جـارێ دەربەدەربون و گەڕانەوە و دیسان دەربەدەربون.

دوەمیان، ڕێککەوتنی هەردو دەوڵەت: ڕۆم و عەجەم لە ئـەرزڕۆم. جـارێ یەکـەم لـە سـاڵی 1238ک / 1822ز دا و، جاری دوەم لە ساڵی 1263ک /1847ز دا. لە ئەنجامی ئەوەش دا ڕوخان و نەمانی میرایەتی بابان.

سالم هاوچەرخی مەحمود پاشا، سلێمان پاشا، ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشا بوە. بـەڵام وا پـێ ئـەچێ هاوسەفەری کۆچوڕەوی مەحمود پاشا بوبێ. پێ ئەچێ بەشداربونەکەشی، لەم کۆچوڕەوەدا، بە ئارەزوی خـۆی

نەبوبێت، خۆی ئەڵێ: "بۆ بیلادی رافیزی... روبەڕوی مەشریق... بۆ موڵکی رەی... وەک ئەسیری تورکومـان دەمبەن بە زۆر". بەڵکو بە هۆی "ئیلتیزامی" بنەماڵە و خێزانەکەیانەوە بە ناچاری بوبێ.

پێ ئەچێ ماوەیەک لە ئێران زیندانی کرابێ. لەم ڕوەوە ئەڵێ:

شۆرەزاری خاکی رەی ئەمجارە دامەنگیرمە
ڕو لە هەر وادی دەکەم خاری وەکو زنجیرمە
ئیبتیدا بۆ رەی کە هاتم فیکری عەقڵیم لێ نەکرد
حەپسی تارانم گوناهی کاری بێ تەدبیرمە

*

بە عەقڵ ئەمرۆژە پێم زانی دەفەوتێ
کە سالم عازمی موڵکی عەجەم بو

*

ماوەیەکیش لە سنە بوە بەڵام دیارە لە وێش نەحەساوەتەوە، ئەڵێ:

چ بلێم؟ حاڵەتی دڵ چۆنە لە هیجرا سالم؟
صەحنی گوڵزاری سەنەندوج وەکو زیندانی منە

*

بە بێ ڕوی تۆ فەزای باغی سەنەندوج
لە ناو دڵما وەکو ناری سەقەر بو

*

دەڵێی فیردەوسە گوڵزاری سەنەندوج
وەلێ بێ تۆ لە لای من وەک دەرەک بو

*

سالم لە سلێمانی دا لە دایک بوە و، هەر لەوێش دا گـەورە بـوە. شـارەکەی و وڵاتەکـەی خـۆی تـا رادەی پەرستن خۆش ویستوە. بەجێ هێشـتنی و لـێ دورکەوتنـەوەی ئـازارێکی گـەورەی لـە لا دروسـت کردوە. ئەمە لە شیعری "ئەلویداع" دا بە ئاشکرا دەرئەبڕێ. شـیعرەکانی سـالم ئـەوی لـە ئێـران داینـاون هەموی نارەزایی و دەردەدڵ وە گلەییە لە ئێران و دەزگای بەڕێوەبەرایەتیەکەی. تەنانەت شیعرێکی تەرخان کردوە بۆ هەجوی رافیزی و شیعە. سەرەڕای ئەوەش "لە گەڵ دڵ" ی خۆی "شەرت" ی کردوە کە "بەهەشت گەر بێتە دەشتی رەی" هێشتا ئەو بە "ئێران" دا گوزەر ناکات. ئەمە ئەو قسەیە پـوچ ئەکاتـەوە کـە گوایـە مەیلی ئێرانی هەبوە.

سالم خوێندەوارێکی رۆشنبیر و زمانزان بوە. لە بنەماڵەیـەکی دەسـەڵاتدار و ناسـراویش بـوە. دور نیە مەحمود پاشا کەڵکی لێ وەرگرتبێ، ئەمیشی خستبێتە دەستەی نوێنەرایەتی خۆیەوە بۆ گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی. هەر بەو بۆنەیەوە چوبێتە تاران و، لەوێ رەفتاری نالەباری ئێرانییەکانی دی بێ.

سالم چەندین شیعری هەیە لە کاتی دەربەدەری‌دا لـە ئێـران هـەڵی بەسـتون. گلـەیی لـە زەمـان ئـەکاو، نارەزایی دەرئەبڕێ لە هەلومەرجی ژیانی ناخۆشیی خۆی، بە تایبەتی لە تاران. ئەمانەی لێـرەدا نوسـراونەتەوە چەند نمونەیەکین:

–3–

1 ئەلویداع! ئەی موڵکی بابان ئەلویداع
ئەلویداع! ئەی جانی جانان ئەلویداع!
2 موستەعیدەم بو بیلادی رافیزیی
ئەلویداع، ئەی ئەهلی ئیمان ئەلویداع!
3 وەک ئەسیری تورکومان دەمبەن بە زۆر
ئەلویداع، ئەی شاهی خوبان ئەلویداع!
4 دەشتی هیجرەت تارە وەک دەریایی قیر
ئەلویداع، ئەی میهری ڕەخشان ئەلویداع!
5 ڕوبەڕوی مەشریق دەچم بۆ موڵکی ڕەی
ئەلویداع، ئەی قیبلەیی جان ئەلویداع!
6 ئەشکی دیدەم ڕەنگی گوڵناری هەیە
ئەلویداع، ئەی ناری بوستان ئەلویداع!
7 صیححەتی دا وەصڵی تۆ، هیجرەت مەرەز،
ئەلویداع، ئەی دەرد و دەرمان ئەلویداع!
8 دڵ بەرامبەر زوڵفی تۆ وازیح دەڵێ:
ئەلویداع، ئەی سونبولستان ئەلویداع!
9 زەخمی دڵ، بۆ ئابی پەیکان، تەشنە ما
ئەلویداع، ئەی تیری موژگان ئەلویداع!
10 گەرچی بۆ ئەحواڵی سالم بێ غەمی
ئەلویداع، ئەی ناموسوڵمان ئەلویداع! (3)

–4–

1 ئەی قیبلەیی مرادم! ئاخۆ بە ڕۆژگاران
جارێ ئەپرسی لە کەس: حاڵی غەریبی تاران؟
2 بەو سوێندەکەی کە خواردم من هەر ئەوەم کە دیوتم
حاشا بکەم فەرامۆش میساق و عەهدی جاران
3 تا نەقشی خاترم بێ خورپەم بەهاری حوسنت
دەتکێ لە هەوری چاوم ئەشکم بە میسلی باران
4 شەو تا سەحەر لە هیجرت بۆ من حەرامە خەوتن
هەر دێ صەدایی گریەم وەک ڕەعدی نەو بەهاران
5 لاکین لە ئەصڵی کارا ناسیومە حاڵەتی تۆ
سەنگینە گوێ ی سەماعت بۆ دادی داد - داران
6 تۆ هەر ئەوەی کە چاوت جەرگی بڕیم بە ئیما،
من هەر ئەوەم کە عەشقت کردومی وێڵی شاران

7 سالم لە جەوری دولبەر، کۆتاکە شەرحی دەفتەر،
تۆ بێ خەبەر لە تاو ئەو، ئەو بێ خەبەر لە یاران! (4)

–5–

1 خۆزگە دەمزانی لە تارانا نەجاتم کەی دەبێ
کویی یارە مەشهەدم، یا مەدفەنم هەر ڕەی دەبێ
2 تەیی ئەرزم بۆ نەکات گەر شاهی نەقشبەند،
کەی بە پێی پڕ ئابلەم وادی فیراقت تەی دەبێ؟
3 هەر کەسێ زانی لە سۆزی نالە، حالّی دەردی دلّ،
مەتلەبی ناوی هەمو حالّیی لە فەحوای نەی دەبێ
4 نێشی حەییەی زولّفی لەیلا ڕاستە مەجنونکوژ بوە
خۆ گەزیدەی ماری وا قەد نامرێ، هەر حەی دەبێ
5 عەیشی وەصلّم بردە سەر، ئەندوهی هیجریش سەر دەچێ
مەوسیمی ئوردی بەهەشتم دی، دەمێکیش دەی دەبێ
6 گەر بەحوججەت بێ ڕوخم سابیت دەکا صیدقی دلّم
مایلی سێبی ڕوخت ڕەنگی بە میسلی بەی دەبێ
7 من لە نەشئەی جامی لەعلت تا حەشر نائێمە هۆش
جامی وا سالم لە دەورا قیسمەتی جەم کە دبێ؟ (5)

–6–

1 بە من بێ، سینەیی سەختم بە قەڵغانی نەزەر ناکەم
نیشانەی تیری خوێنرێژت بە جوز لەختی جگەر ناکەم
2 دەمی نازت، بە ڕوسەختی کەتابی تیری غەمزەم بو،
لە ڕوی تیغی جەفاتا بەعدەزین جەوشەن لەبەر ناکەم
3 لە ناوشانت لە چینی زولّفتا دلّ حەلقەهای لێ دا
خوا گەر وا بدات قودرەت بە من کەس دەربەدەر ناکەم
4 لە فەردی وەصفی یارا عارە ناوی مودەعی بردن
لە رشتەی فیکرما خەرموهرە هەمسلکی گوهەر ناکەم
5 لە یاقوتی لەبت، یەک بوسە مایەم بێ، دەمی ئاخر
تەلەف کەم، گەر سەرو مالّم، لە سەوداتا زەرەر ناکەم
6 ئەگەر پایانی بێ هیجرت، لە دەرگاتا هەتا ئەمرم،
بە مەحزی جەوری حاجیب یەک وەجەب مەیلی سەفەر ناکەم
7 لە ڕەشکا گەر سەراسەر نوتقی توتی بێتە سەر هەجووم
لە مەدحی لێوی شیرینت ئیتر مەیلی شەکەر ناکەم
8 لە گەلّ دلّ شەرتە سالم گەر نەجاتم بێ لە تارانا
بەهەشت گەر بێتە دەشتی ڕەی بە ئێرانا گوزەر ناکەم (6)

-7-

"تەخمیس" لە سەر شیعری مەولانا خالید

سالم ئەم شیعرەی م. خالیدی نەقشبەندی (1193-1242ک) بەبێ مەلامـەت هەڵنـەبژاردوە. م. خالیـد ئەم شیعرەی لە دەربەدەری دا هۆنیوەتەوە لە کاتێک دا لە سەفەری هیندستان دا بو. جا لە چون دا بـوە یـا لـە گەڕانەوە دا. لە هەر کامێکیان دا بێ هەستێکی مرۆڤانەی پاک سەبارەت بە دوری لە "یار و دیـار" دەر ئـەبڕێ و، باسی سەیرانگاکانی سلێمانی دێنێتەوە بیری.

م. خالید لە ناو تێگەیشتوانی کورد دا، بە تایبەتی هی سلێمانی، وەکو قوربانیی چەوساندنەوەی بیـر و باوەڕ و، ململانێی ناجوامێرانە و، ڕەمزی ئاوارەیی و غوربەت تەماشای کراوە. حاجی قادری کۆیی لـە باسـی ئاوارەیی م. خالیدا ئەڵێ:

قوتبی زەمانە خالید، وەک من بوە ئاوارە
بێ قەدر و قیمەت و شان، بێ خانمان و بێ نان.

بێگومان م. خالید "بێ قەدر و قیمەت و شان" نەبوە، وەکو حاجی وتویەتی، لە زەمانی خۆی دا لـە نـاو خەڵک دا پایەیەکی بەرز و بەڕێزی هەبوە. هەر حاجی لەو شیعرە درێژەدا کە بـۆ باسـی شـاعیر و زاناکـانی کوردستانی تەرخان کردوە، بەمجۆرە ستایشی م. خالید ئەکا:

"مەعدەنی عیلم وعالیم و عامیل
قوتبی دەوران و مورشیدی کامیل
هەر لە ئەووەڵ جەنابی مەولانا
نەقشبەندی ڕەواقی الا الله"

سالم دەربەدەری خۆی و مەولانا تێکەڵاو ئەکاو ئەڵێ:

1. دڵ لە میحنەت کەیلە ڕێم کەن با لەغەم دەرچم لە شار
ئەمرۆ ڕۆژێکە لە جەمعی مەردومان بگرم کەنار
دەستە ئەژنۆ دانیشم بۆ حاڵی خۆم بگریم بە زار
"موسم عیداست و مانومید از دیدار یار
عالمی درعیش و نوش و ماو دو چشم اشکبار" (1)

*

2. ئەم جیهانە خولدە بۆ مەردوم، وەلێ بۆ من سەقەر
عومری شیرینم بە تاڵیی چو لە بەر تولی سەفەر
قەت لە موددەی عومری خۆم دا هەفتەیێ نەم دی حەزەر
"سینه سوزان، دل فروزان، کوچه کوچه دربدر
کس مبادا همچو من اواره از یار و دیار" (2)

*

3. دێتە گوێم دایم بەزاری ناڵەیی مەحزونی دڵ
بێ قەراری و ئیزتیرابە ساڵ ومەه قانونی دڵ
داتەپی کۆشکی موراد و، تێکشکا ئەستونی دڵ
"بکرەجوئی شد زهر چشمم روان از خون دل
عاقبت کردم دوا داغ فراق سرچنار"

4. کەس نەبێ سالم لە دنیادا وەکو من توشی دەرد
بێ نەوا کەوتومە غوربەت ناتەوان و ڕەنگی زەرد
شیعری مەولانا ئەخوێنم هەڵئەکێشم ئاهی سەرد
"خالدا گرنیستی دیوانە و صحرانورد
تو کجا و کابل و غزنین و خاک قندهار" (7)

–8–

تێکچونی پاشایەتی بابان، یان ڕاستتر نەمانی دەسەڵاتی کوردی، کارێکی قوڵی لە دڵ و دەرونی سالم کردوە. سالم بەم بۆنەیەوە چەند قەصیدەیەکی سیاسی درێژی هەڵبەستوە. قەصیدەکان، ئەگەر چی لە کاتی جیاواز و بە بۆ نەی جیا جیاوە دانراون، بەڵام هەموویان پێکەوە بەستراون. هەمویان یەک بابەت پێک ئەهێنن و، لە دەوری ئەو مەینەتیە نەتەوایەتیە ئەخولێنەوە کە دوای هاتنی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی تورک توشی ناوچەکە بوە. ڕەنگە ئەو لە هەمو کەس باشتر هەلومەرجی ناوچەی سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی تورکی داگیرکەردا گێڕا بێتەوە. خوێندنەوەی سەرلەنوێی ئەم شیعرانە پێکەوە وێنەیەکی گشتی ژیانی پڕ چەوسانەوە و، کوێرەوەری ئەوسامان بۆ ڕون ئەکاتەوە.

قەصیدەکان ئەمانەن:

1. باسی پەرێشانی نۆکەرانی بابان دوای نەمانی دەسەڵاتی خۆجێیی
2. ستایشی عەزیز بەگ
3. شەڕی عەزیز بەگ لە گەڵ لەشکری تورک
4. مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا
5. قەصیدەکەی نالی و، وەڵامەکەی سالم

ڕەنگە هەندێ شیعری تریشی دانابێ، فەوتا بێ، یا هێشتا نەدۆزرابێتەوە.

–9–

1 بەدە ئەحواڵی ئەشخاصێ کە خاصی موڵکی بابانن
لە بێدادیی فەلەک هەر یەک سەراسیمە و هەراسانن
2 جەوانانی سەهی قەد بەسکە داماون لە بێ چیزی
لە ژێر باری غەما هەریەک لە خەمدا میسلی چەوگانن
3 لە بابانا گرفتارن پەرێشان خاتر و بێ کەس
بە جەمعییەت سیەهبەختان وەک گێسویی خوبانن
4 گەدان و بو گەدا دەرگانە واناکەن لە بێ چیزی
وەکو نەڕڕادی دانا هەر لە فیکری خانەبەندانن
5 لە زوڵمی چەرخی دونپەروەر سەخی تەبعانی حاتەم دڵ
بە ڕاهی کویی دونانا لە هەرسو کاسەگەردانن
6 بە دەستی کەشمەکەش هەرسو دڕا بەرگی خودئارائی
قەبایی نۆکەر و ئاغا هەمو بێ چاک و دامانن
7 لە بابانا ئەمیستە چونکە قاوەی نۆکەری دوغە

له حەلقەی ئەهلی حەسرەتدا هەمو کەمۆڵە فنجانن
8 ئەوانەی تورمە پۆش و شەهدنۆش و نازپەروەر بون
ئەمیستە خانەبەردۆش و نەخۆش و زار و عوریانن
9 ئەوانەی جێ نشیمەنیان لە گۆشەی تەختی حاکم بو
بە دەشتی شەهرەزورا جوملە وەک غولی بیابانن
10 دەلەرزن هەوری نەو گەر بێتە ڕوی گەردون لە پایزدا
بە ڕوتی کۆنە خەزپۆشان لە فیکری بەرگی زستانن
11 صەفی پاشانی بابئوغلی لە دێی کۆستە و دەباشانا
بە دەوری گەللەدا چوما غ دەرکەف جوملە چوبانن
12 موریدی خانەقا زۆرن لە عەهدی عەدلی ڕۆمی دا
لە ئاغایانی بێ بەش حوجرەها جێی تۆبەکارانن
13 ئەگەرچی تاعەتی جەبرە وەلێ عیللەت بە بێکاری
وەکو قاری یەکایەک حافیزی سی جزمی قورئانن
14 لە تولی ڕۆزگارانا لە هەرلا خادم و مەخدوم
وەکو ئەصحابی پێغەمبەر عومومەن ڕۆزەدارنن
15 سیەهبەختانی بێ دەولەت، لە بەر بێ ماڵی و عوسرەت
گەهێ حەممالی مالانن، گەهێ عەللافی مەیدانن
16............. لە فەوجی لەشکری ئیسلام
لە خەوفا تیفلی مەردوم وەک عەیالی ئەهلی زەنگانن
17 صەفی مەقروزی قەرزی ئیلتیزامی حاصڵی ڕۆمی
لە ناو هەورامی و کوردا هەمو تەبدیل و پەنهانن
18 لە فیکری ئیلتیزاما شەو دەکەن شورا لە بەر عوسرەت
سەحەر بۆ هەوڵی قوتی شەو لە ناو شارا پەرێشانن
19 ئەوانەی بەرشکستی ئیلتیزامی حاصڵی ڕۆمن
لە تاو بێنە و نیە گاگەل چەرێنی میری جافانن
20 زەرەرکردەی ئیجارەی پادشاهی چۆتە دەروێشی
فەقیری موڵکی هەوشار و غەریبی شاری تارانن
21 بە دیهقانی بڵاو بون دایەرەی بێ کەس بە قۆپی دا
لە بەڵخە و دۆکەرۆ و نەوتی و دەلوجە و سەید سێنانن
22 بە کەوبازی خەریکن دەستەی مەعزولی بێ ئاغا
موقیمی قەهرەمان و مێوڵی و تیمار و باخانن
23 حەیادارانی بێ حورمەت لە تاو بێ ماڵی و عوسرەت
فەقیری دێی فەقیرە و تەکیە و ئەستێڵ و تافانن
24 گروهی چەمچەتاش هەروەکو ئوستادی خونساری
لە دێ ی تەنگی... و تیمار و دۆلانن

25 نەریمانی قەدیمی موستەعیدن بۆ خەرەک داری
بە یادی توربە و، کا و ئەفسار و پاڵانن
26 قەدیم تەن پەروەری نازن بە بازارا غوبار ئالود
ئەگەر گا باری کا ئاوەر وەگەر هێزم فرۆشانن
27 لە بیمی تازیانەی مەردی ڕۆمی سەیید و صۆفی
بە ئومێدی گەزۆ و مازو لە بن داری مەریوانن
28 هونەرمەندانی شێراوژەن، قەوی دەستانی پیل ئەفگەن،
لە ڕوی غەووا‌صی ئەتراکا وەکو ڕوبە گورێزانن
29 کوهەن سەوداگەری شاری لە شورا مەصلەحەت بێنن
وەلێ نۆکەر بە بەقاڵی تەرازوبازی دوکانن
30 کرێکارانێ ناکەس بۆ بناغەی کولبەی دیهقان
لە خانەی کاولی نۆکەر پەیاپەی خشت کێشانن
31 بە ڕێ ی بیم خەتەردا یەک بە یەک بۆ قاصیدی چاکن
بە بێ تەکلیفی ڕەهزەن، خود بێ چیز و عوریانن
32 صەفی مەقروزی بێ تەوسەن لە سەهمی سەت سەتی ئەتراک
وەکو عاشق لە هیجرانا یەکایەک ئەشک ڕێزانن
33 گەهێ قەلبولئەسەد بەسکە بە بێ سایەن لە وادی دا
وەکو مەجنونی سەحرایی لە بن خاری موغەیلانن
34 کزە و دودی کەباب دەردێ لە مەتبەخهای بێ دودا
بە یادی قوتی شامی شەو جگەرها بەسکە بریانن
35 تەلەب ناکا گەدا قەد سوی سفرەی صاحیبی نیعمەت
لە تاو ئەحواڵی بێ نانی لە هەرجا خانە میهمانن
36 بە زاهیر خورەم و شادن لە ڕوی تورکی ئەڕۆمی دا
لە دڵ دا گەرچی دیگ ئاسا بە مەخفی جوملە جۆشانن
37 بە ئەحواڵی ملوکانی گەداپەروەر دڵم سوتا
لە بابانا ئەمیستە موستەحەقی خێر و ئیحسانن
38 لە جەوری چەرخی گەردون بەسکە حەیرانن بە ناچاری
بە لەب خەندان و شادانن بە دڵ غەمگین و گریانن
39 بە نامەردی سەراسەر میسلی گورگینن لە لای ڕۆمی
ئەگەر ڕوبینتەنی عەهدن وەگەر سامی نەریمانن
40 نیزامانی مولازم مەنصەبی مازی بیحەمدیللا
لە لادێ دا بە دو شایی هەمو جۆچێنی دیهقانن
41 خەیانەت پیشەکانی فەوجی برنجی لە برسانا
بە ناچاری لە دێی صوفیلەرا وەرزێری دۆمانن
42 مەلەخ تەبعن لە هێشوی دەغڵی دیهقان بە هەر لادا
لە ناو جاڕی گەنم هەریەک وەکو داهۆڵی خەرمانن

43 دریغا بۆ سوارەی خاصی پایتەختی سلێمانی
لە قڕگە و قزلەر و قۆرخ بە ڕوتی جوملە گاوانن
44 بەسیَ سەگمەرگ و بیَ عار و گرانجان و سوبوک عەقڵن
ئەوانەی ئەهلی بابانن بە دڵ لەم عەهدە خەندانن
45 لە ئەوزاعی سلێمانی ئەوانەی شاد و ئاسودەن
لە فەرعا نوتفەی حەیزن لە ئەصڵا جنسی شەیتانن
46 لە ئەصڵا بانیی ئەم کارە کاسبهای شەهری بون
لە ئەمری فیتنە ئەنگێزا سەراسەر میسلی مەردانن
47 گەهیَ هەمدەردی ئەتراکن، گەهیَ هەمعەیشی ئەکرادن
لە یەکلا مادەری بەڕڕەن، لە یەکلا یاری گورگانن
48 لە زوڵمی چەرخی چەپگەردش، دریغا حەسرەتا دەردا
بە میسلی سالمی بێکەس گەلیَ کەس وێڵی شارانن. (8)

هەروەکو بە سەرناوەکەی دا دەرئەکەویَ: "لە وەصفی پەرێشانی نۆکەرانی بابان دا دوای ڕۆیشتنی عەبدوڵڵا پاشا بۆ قوستەنتین"، سالم ئەم قەصیدەیەی لە دوای لێخرانی عەبدوڵڵا پاشا و، کێشانەوەی بۆ بەغداد و، دورخستنەوەی بۆ ئەستەموڵ، هۆنیوەتەوە. والیی بەغداد ئیسماعیل پاشای بە موتەسەڕیفی سلێمانی داناوە.

ئیسماعیل پاشا ئۆردوی تورکی هێناوە. بنکە و بارەگای لە سلێمانی داناوە، بۆ ئەوەی شوێنەواری دەسەڵاتی بابان نەهێڵیَ، داوودەزگای پێشوی گۆڕیوە و، هی تازەی لە جێگا داناون. زۆر کەس لەوانەی لە سەردەمی دەسەڵاتی بابان دا خاوەن پلە و پایە و دەسەڵات و ئیمتیاز بون لابراون و لیَ یان قەوماوە. ئەمەش کاری کردۆتە سەر باری ژیانیان.

سالم لەم قەصیدەیەدا باسی چەند شتیَ ئەکا:

1. خراپی باری ژیان و هەلومەرجی گوزەرانی "هەڵبژاردە" ی دانیشتوانی سلێمانی: بنەماڵەی میرەکان و، کاربەدەست و موچەخۆرەکانی دەزگای بابان... ئەمانە بە جۆریَ لە ناز و نیعمەت کەوتون، کەوتونەتە سواڵ و، ناچار بون شوانی، گاوانی، حەماڵی و عەللافی... بکەن.
2. هەندێکی تریش لە ترسی زوڵموزۆری دەسەڵاتی تورک لە شاردا خۆیان گۆشەگیر کردوە خویان داوەتە خانەقا و مزگەوت و خۆیان بە نوێژ و خوێندنی قورئانەوە خەریک کردوە و، هەندێکی تریش لە دێهاتی دەوروبەری سلێمانی دا خۆیان حەشار داوە و، هەندێکیش ئاوارە و دەربەدەری شوێنان بون.
3. لەو سەردەمەش دا، وەکو هەمو سەردەمێک، تاقمێکی قازانجپەرست و دورو خۆیان لە دەسەڵاتی داگیرکەر نزیک خستۆتەوە بونەتە هاوکار و چاوساغیان، لە گەڵ "دایکی بەرخ" شیوەنیان کردوە و، لە گەڵ "گورگ" گۆشتیان خواردوە. سالم جنێوی قورس بەمانە ئەدا کە لە "ئەوزاعی" ئەو سای سلێمانی "شادان و ئاسودە" بون.
4. "کاسبەکانی شار" کە لە نائارامیی درێژخایانی سەردەمی دەسەڵاتی بابان و، نەمانی ئاسایشی گشتی و تایبەتی، دیارە ئەوەندە بێزار و هەراسان بون، هاوکارییان لە گەڵ دەسەڵاتی داگیرکەر کردوە. سالم ئەمان بە "بانی ئەم کارە"، واتە ئۆباڵی ئەو مەینەتییە لە گەردنی ئەوان توند ئەکا. ڕاستییەکەی ئەمان بەرپرسی ئەو ڕوداوە نەبون، چونکە ئەمە ئەنجامی سیاسەتی ناوەندیی دەوڵەتی عوسمانی بوە، نەک پیلانی "کاسبەکانی شار".

5. هەنـدێ بیـر و بۆچـونی سـالم سـەبارەت بـە "رەعییـەت" و"کاسـب" و"پیشـەکار" لـەم شـیعرەدا و لـە شیعرەکانی تریشی دا هەیە، لە گەڵ تێگەیشتنی ئەم زەمانەدا نـاگونجێ، بـەڵام هـەمو بیـر و بۆچـونێ ئەبێ ببرێتەوە زەمان و زەمینـی خـۆی و، بـە سـەنگ و تـەرازوی ئـەو سـەردەمە و، لـە چوارچێـوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی... ئەوساکەدا بکێشرێن، نەک بە هی ئێسـتا و، لـە هەلومەرجی ئێستا دا.

–10–

ستایشی عەزیز بەگی بابان

سالم قەصیدەیەکی درێژی تەرخان کردوە بۆ ستایشی عەزیز بەگی بابان.

عەزیز بەگ کوڕی ئەورەحمان پاشا و، برای مەحمود پاشا و سلێمان پاشا و، مامی ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشا بوە. کە تورک دەستی بەسەر سلێمانی دا گرتوە، عەزیز بەگ سەری بـۆ دانەنەواندون. بەربەرەکانی کردون و، خەریکی رێکخستنی بەرگری بوە. سـەرەتای قەصـیدەکە بـەمجۆرە دس پێ ئەکا:

دەکا دنیایێ پڕ شۆڕش بە دایم فیتنەها پەیدا
بە نەیرەنگ و فسون هەر دەم لە هەر مویێ وەغا پەیدا

تا ئەڵێ:

پەناهم شەهسوارێکە گوزەرکا گەر بە ئەلبولزا
دەکا نوکی سمی ئەسپی لە خارا توتیا پەیدا
بە حوجەت نێزە گەر لێ دا، سوپەر وەک کاغەزی قەندە
بە هەر زەربێ لە گەڵ بازویی ئەو، حوکمی قەزا پەیدا

*

لە سەهمی حەملەیی ئەو، بۆ عەدو هەرجا حەزەر لازم
لە دەس ئەو بو، کراسی رۆمیان شێوەی قەبا پەیدا

*

لە دەریای مەعرەکەی تیغی نەهەنگی گەر نمایان بێ
لە ناو ئۆردوی تورکانا دەبێ شین و صەدا پەیدا

سالم، سەرەتای ستایشەکەی وەکو لە سەرەوە نوسراوە، بە "موبالەغە" دەس پێ ئەکا و، لە سەرانسـەری قەصیدەکە دا ئەوەندە بـە ئازایـەتی و لێوەشـاوەیی و سـوارچاکیی عـەزیز بـەگ دا هـەڵ ئـەدا ئەگاتـە رادەی هەڵنانێکی بێ تام. بەڵام بێگومان ئەم هەڵوێستەی سالم، هەڵوێستێکی سیاسی بوە و، جێگای رێز لێ نانە. سالم بە تەمای هیچ پاداشتێکی ماددی نەبوە لە عەزیز بەگ. عەزیز بەگ لەو کاتـەدا نـەک هـەر دەسـەڵاتدار نـەبوە، بەڵکو شۆڕشگێرێکی یاخی بوە لە دەسەڵاتی زاڵی تورک و، دواییتر لە هی ئێرانیش. سالم باسی عەزیز بـەگ ئەکا وەکو قارەمانی نەتەوەیی کورد لە بەرامبەر تورکی داگیرکەر دا. لەو رۆژەدا ئازایەتییەکی بێ وێنە بوە کـە سێ زات بکا، بە چەک یا بە قەڵەم، بچێ بە گژ دەزگای حوکمرانی عوسمانی دا، ئەمە لـە دو لاوە غـەزەبی بـە سەر ئەو کەسەدا باراندوە: یەکەمیان، غەزەبی دەسەڵاتی داگیرکەر، کە ئەبو بەهۆی گیران و دەربـەدەری و بـێ بەشی لە هەمو ئیمتیازەکانی نزیکایەتی لە حوکم. دوەمیان، غەزەبی دژایەتی "خەلیفـەی موسـوڵمانان"، کـە لـەو سەردەمە دا لە بەر چاوی زۆر کەس، بە تایبەتی پێشەوایانی دینیی، "ئیتاعەت" ی "واجب" و"فەرز" بوە.

دوای دورخستنەوەی میرەکانی بابان "بۆشایی سەرکردایەتی" دروست بوە. سالم لە شیعرەکەی دا بە ئاشکرا باسی ئەمە ئەکا و، لە خوا ئەپاڕێتەوە عەزیز بەگ ڕزگار بکا یا بیگێڕێتەوە بۆ ئەوەی سەرکردایەتی موڵکی بابان بگرێتە دەس و، لە دەس تورک دەری بهێنێ و، ڕەواجی بۆ پەیدا بکا.

عەزیزم وا لە ناو چاها خوداوەندا نەجاتی دەی
لە چیهرەی ئەو بکا یەعقوبی دڵ ڕەمزی صەفا پەیدا
خودایا موڵکی بابان بێ ڕەواج و قەڵبە، سا لوتفێ!
بە ئیکسیری وجودی ئەو بکا، وەک مسک، بەها پەیدا.

–11–

شەڕی سوارەی بابان و ئۆردوی ڕۆم

ساڵی 1263 / 1847 ڕێککەوتنی دوەمی ئەرزڕۆم لە نێوان دەوڵەتی ئێران و تورکیای عوسمانی دا بە چاودێری دەوڵەتە گەورەکانی: بەریتانیا و روسیا، ئیمزا کرا و هەردو دەوڵەت پەسەندیان کرد. ئەمەش بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد و میرایەتیە کوردیەکان داڕشت. پاشاکانی بابان ئیتر بواری مناوەرە و، ئەمبەر و ئەوبەریان نەما.

ساڵی 1264 / 1848 نەجیب پاشای والیی بەغدا، ئەحمەد پاشای بابانی بە یەکجاری لێ خست و، عەبدوڵڵا پاشای برای لە جێگای ئەو دانا بە قایمقامی سلێمانی.

دوای نەجیب پاشا، عەبدی پاشا بو بە والیی عێراق، محەممەد بەگی برای عەبدوڵڵا پاشا، بەو هیوایەی ئەو لە جێگای عەبدوڵڵای برای بکەن بە قایمقام، هەڵات بۆ بەغدا. لە بەغدا گلیان دایەوە.

ساڵی 1266 / 1849 نامیق پاشای والیی بەغدا، عەبدوڵڵا پاشای بانگ کرد بۆ بەغدا، لەوێ گلی دایەوە. ئیسماعیل پاشای دانا بە قایمقامی سلێمانی و، هێزێکی 2 هەزار کەسیی لە گەڵ نارد. نامیق پاشا لە پێش دا محەممەد بەگ و، دوای ئەو بە چەند ڕۆژێ عەبدوڵڵا پاشای بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵ کرد. ئەرکی ئیسماعیل پاشا لە سلێمانی دا ئەوە بو: شوێنەواری دەسەڵاتی بابان نەهێڵێ و، دەسەڵاتی ناوەندیی تورکی تێ دا دابمەزرێنێ. ئیسماعیل پاشا یەکەمین حاکمی بێگانە بو لە سلێمانی.

عەزیز بەگی ئەورەحمان پاشا سەری دانەنەواند و، کەوتە خۆ ئامادە کردن بۆ بەرهەڵستی و، دەرکردنی ئۆردوی تورک. حسێن بەگی برای و، محەممەد ئەمین بەگی کوڕی عوسمان بەگی برازای و، هەندێ لە بەگزادەکانی تری بابان و، هەندێ لە سوارەی هەمەوەند و هۆزەکانی تر بون بە هاودەنگی. عەزیز بەگ و سوارەکانی هەمو ڕۆژێ لە دەوروبەری سلێمانی دا پەلاماری سەربازەکانی تورکیان ئەدا. هێزەکانی تورکیان شپرزە کرد بو. ئیسماعیل پاشا تەنگاو بو. موشیر نامیق پاشا هێزی زیاد و هەندێ تۆپی نارد بۆ بەهێزکردنی ئۆردوەکەی سلێمانی. بەڵام عەزیز بەگ بەردەوام بو لە سەر شاڵاوەکانی. عەزیز بەگ بە نیازی گرتنەوەی سلێمانی خۆی سازدا. لەمەش دا محەمەدئەمین بەگ و، کوڕەکانی سلێمان پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ و، چەندکەسێکی کە لە بەگزادەکانی بابان هاودەنگ و هاوکاری بون. پێ ئەچێ هەندێ لە بابانەکان لە ناو هێزی "نیزام" دا بوبن و بۆ "فێڵ" بەڵێنی هاوکارییان پێ دابێ، بەڵام لە کاتی شەڕەکە دا بەڵێنەکەیان بە جێ نەهێنا بێ. هێزی عەزیز بەگی بابان بە کۆمەڵ هێرشیان بۆ ناو شار کرد. ئیسماعیل پاشای تورک بەرپەرچی دانەوە. بە توندی تۆپبارانی کردن و، سەربازەکانی تورک ناو کۆڵانەکانیان لێ گرتن. شەڕێکی قورس قەوما. سوارەی بابان لە ئاگری تۆپ و تفەنگی تورک زەرەرێکی زۆریان پێ گەیشت و، شپرزە و پەرێشان بون. ژمارەیەکی زۆر کوژران. محەممەد ئەمین بەگ بە گولە برینداربو. بە زەحمەتێکی

زۆر لە شار دەرباز بو. خۆی گەیاندە ئاواییەکی دوری شار بەڵام چونکە برینەکەی کاریگەر بـو پـاش 3 ڕۆژ مرد. ژمارەیەکی زۆریش گیران. براکانی ئەحمەد پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ و، سلێمان بەگی هەڵەبجەیی بە دیل گیران و، بە گیراوی ڕەوانەی ئەسـتەموڵ کـران. پیرەمێـرد، لـە کورتـە باسـێکی ئـەم شـەڕەدا، وەکـو شەڕەکەی خستۆتە مانگی ناوجەژنانی 1266 / 1850 ەوە، ماوەی گـەمارۆدانی لەشـکری تـورک و، باسـی فێڵەکەشی کردوە ئەڵێ: "عەزیز بەگی مامی ئەحمەد پاشا عوسیانی کرد و، پەنجاویـەک ڕۆژ دەورەی سـلێمانی بەست. ئاخری بە فێڵ و، بە ناوی عەسکەری ئەحمـەد پاشـا وە - کاغـەزیان بـۆ نوسـی: وەرە ئێمـە تەسـلیم ئەبین! ئەویش بە دڵپاکی و بێ باکیی هاتە سەر قشڵە و تۆپخانـە، لـە پـڕ دەسـترێژی تـۆپ و تفـەنگیان لـێ کردن. زۆریان لێ کوشتن. هەمزەی مەسرەفی باپیرم لەو شەڕەدا یانزە برازاو کەسوکاری کوژرا. خۆیشـی بـە برینداری گیرا. لە چوخمەکەی حەساریماڵی کاک ئەحمەدی شـێخ حـەپس بـون. شـەو پەنجـەرەی شـکان و رایان کرد."

ئیسماعیل پاشای قایمقامی سلێمانی و ئەفسەرە داگیرکـەرەکانی لەشـکری تـورک، لـە 29 ی ڕەجـەبی 1266 / 12 ی حوزەیرانی 1850 دا. بۆ "پاکانە کردن و ئافەرین" ی محەمەد بەگی کـوڕی خالیـد بـەگ و کوڕەکانی: عەبدوڵڵا، عەبدوڕەحمان و، حسێن، کە ماوەی چل ڕۆژ، بە 300 سوارەوە لـە سـەنگەری تـورک دا دژی عەزیز بەگ جەنگیون، شەهادەتنامەیەکیان نوسیوە. هـەر ئەمانـەش فێڵیـان لـێ کـردوە. لـە بـەر نرخـی مێژویی ئەم بەڵگەنامەیە لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:

"لە بەگزادە و خانەدانە قەدرگرانـەکانی سـلێمانی: محەمـەد بـەگی کـوڕی خالیـد بـەگ، کـە دڵسـۆز و گیانبەخشی سەڵتەنەتی سامدارتانە و گەیشتۆتە تەمەنی تەواو و، لە لایـەن هەموانـەوە و، بـە تایبـەتی لـە نـاو عەشیرەتەکەی دا پەسەند کراوە و، ڕاستگۆیی و خزمەتگوزاری شایستەی پەسەندی شـاهانەتان بـوە، لـە گـەڵ گەیشتنی عیزەت مەئاب ئیسماعیل پاشای دانراو بە قایمقامی سلێمانی، میری ناوبراو لە ناوچـەی قزڵجـەدا لـە کاتی یاخی بونی بەگزادە و نۆکـەرەکان دا، چالاکانـە کـاری کـرد بـۆ ڕاکێشـانیان و پیـاوی تایبـەتی نـاردە سەریان و، بە هەمو جۆرە ئامۆژگاریی و دڵدانەوەیەک لە گەڵیان خەریک بو. بـە بۆنـەی ئـەو کـارە چـاک و ڕاستانەی خۆیەوە کە بە کاری برد و یاخییەکان و موخالیفەکان لێیان نەبیست و گوێڕایەڵی نـەبون، هـەروەها لەو ساتەی کە ڕێگاوبانی هاتوچونیش بەسترا بو، ئەو لە ناوچەی قزڵجەوە پتر لە 300 سوار وپیادەی خـۆی هێنا بۆ سلێمانی و لە لایـەن پاشـای نـاوبراو ڕێنمـایی کـرا و دامـەزرا و، خـۆی مـاڵ و کەسـوکار و، ڕۆڵـە گیانبەخشەکانی شـەو و ڕۆژ لـە قشـڵەدا پێشـخزمەتی پاشـای نـاوبراو بـون و، تـا بـە سـەر چـونی ترسـی یاخییەکان، ماوەی 40 ڕۆژ نەگەڕایەوە ناو خێزانەکەی. لە ڕۆژانی شەڕیش دا، لە لایەکەوە خۆی و کوڕەکانی: عەبدوڵڵا بەگ و عەبدوڕەحمان و حسێن بەگ، هاوکاری ئەو سوارە و پیادانەی ژێر فەرمانی بون و، خـەریکی بەرهەڵستی کاری ترسناکی نالەبارەکان بون، کە بەغیرەت و دڵسۆزییەوە، خۆیان لە ڕویان دا توند ڕاگرت. لـە لایەکی ترەوە، ئێمە لە دڵپاکیی و ڕاستگۆیی و بە جێهێنانی ئەرکیان دڵنیا بوین لە کۆتایی دا، لە بارەی غیرەت و دڵسۆزیی بینراوی میری ناوبراو و کوڕ و بەگەکانی کە باس و تاریفیان تـەواو نـابێ و بـەراوردی وێنـەی بەگزادەکانی تر ناکرێن، لە هەمو ڕویەکەوە شایستەی لێبوردن و مەرحەمەتی گـەورەی پایەبەرزیتانـە. لـە بـەر ئەمانـە، ئێمـە ئـەم شـەهادەتنامەیەمان بـۆ بارەگـای بـەرزتان نوسـی و پێشکەشـمان کـرد. فـەرمان فـەرمانی حەزەرەتتانە. لە 29 ی ڕەجەبی ساڵی 1266 دا

بەندە میرئالای پیادە حەسەن

بەندە میرئالای ئەندامی ئەنجومەن ئیسماعیل ڕاتب

بەندە میر لیوا قایمقامی سلێمانی ئیسماعیل

بەندە بێکباشی پیادە تاهیر

بەندە بێکباشی سواری محەمەد شەفیق

بەندە کاتب لیوای سواری سەعید

بەندە قۆڵئاغاسی پیادە حسێن

بەندە قۆڵئاغاسی سوارە عومەر

بەندە یوزباشی پیادە حسێن

بەندە مولازمی پیادە محەمەد

*

ئەمە دوایین شەڕی بابان بو لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی دا.

عەزیز بەگ لە گەڵ ژمارەیەکی کەم دەرباز بو. ماوەیەک وێڵ و سەرگەردان لە ناوچەکانی سـنوری ڕۆم و عەجەم دا سوڕایەوە. حکومەتی عوسمانی داوای لە ئێـران کـرد، حـاکمی کرماشـان، عـەزیز بـەگ دەر بکـا. عەزیز بەگ لە هیچ لایەکەوە هیوای نەمابو. سەرئەنجام بەتەنیا ڕێگای ئەستەمبوڵی گرت و خۆی بـە دەسـتەوە دا لە جێگایەکی دور لە کوردستان دەس بەسەر دایان ناو موچەیەکی مانگانەیان بۆ بڕییەوە.

میرەکانی بابان لە کوردستان دورخرانەوە. ئەگەرچی زۆریان پلـەو پایـەی دەوڵـەتییان پـێ بەخشـین، بەڵام هەتا مردن نەیان هێشت جارێکی کە پێ بنێنەوە سەر خاکی کوردستان. (9)

سالم ئەم شەڕەی بە هەڵبەستێکی درێژ هۆنیوەتەوە. دیمـەنی شـەڕەکە وەکـو شـەڕێکی نەتـەوەیی دژی دەسەڵاتی داگیر کەر و، عەزیز بەگ وەکو قارەمانێکی نەتەوەیی شەڕی بەرەنگاری بێگانە باس ئەکا.

1 لێم گەڕێن با گۆشەگیر بم، دەستەوئەژنۆ، کەف زەنان

گێژەڵوکەی بای نەدامەت تاری کرد صەفحەی جیهان

2 شارەزور بەحر و، سلێمانی لەسەر ئەو گەمیە ڕەنگ

بۆ شکستی وەک نەهەنگ بۆ فیتنەی ئاخر زەمان

3 کێ دوعای کردبێ بەسۆز ئەمساڵ لە کشتی شەهرەزور

دابارێنێ لە تەنخوای تەرزە، ڕۆمی ئاسمان؟

4 ڕاستە گەردون چاپوکە بۆ ڕەنگی بەد ڕیتن، وەلێ

نارژێنێ ڕەنگێ بەم ڕەنگە بە موددەی صەد قیران

5 بەزمی صەیدی ئێمە صەیاددی فەلەک کارێکی کرد

ڕەنگە باڵای تیر قەددان بێتە تەرکیبی کەمان

6 زیعفی تالیع جازیبە وەک کەهرەبا بۆ خوێن و دەم

سەیری چیهرەی بەختی من کەن بۆ بە ڕەنگی زەعفەران

7 نەو بەهاری من خەزانە و فێنکیی صوبحم تەموز

پرتەوی ماهە غەم وچاکی دەرونم وەک کەتان

8 ئاگری نەگبەت لە خەرمەنهای تالیع کەوتوە

شەمعی دەوڵەت هەر تەرەف دەگرا هەمو خامۆش کران

9 حەلقەدەین یاران بلا ئاشۆفتەبەخت و تیرەڕۆژ

ڕۆژگار دنیای لە ئێمە کردە گێسوی دولبەران

10 هەوری بەدبەختی کە هاتە روی فەلەک وەک رەنگی قیر
کەوکەبەی ماهی مورادی ئەهلی بابان بو نیهان
11 صاعیقە و بەرقی نەدامەت زولْمەتی دا شەرق و غەرب
بەردەبارانە بە مەخصوصی لە سەرمولْکی بەبان
12 چاوی عیبرەت هەڵبرە ئەی دڵ لە وەزعی دەهری دون
سەیرکە سا تورکی فەلەک چی کرد بە زومرەی کوردزوبان
13 چارەسەرکەن ئەهلی دەروێش نانی مونعیمتان برا
لولە بۆ سفرە و نواڵە، ون کراوە زەرف و خوان
14 ئەهلی سادات و مەلاو حاجی بلا شین کەن بە سۆز
دەفتەری ئەهلی وەزایف دیم عومەن حەک کران
15 عەرصەیی مەیدانی چەرخە ئێستە جەولانگاهی بوم
بو بەلانەی زاغی بەدخو ئاشیانەی باڵەبان
16 دڵ لە میحنەت کەیلە تابی سەیری ناو شارم نیە
عەینی چاوم خوێنی تێ زاوە لە داغی مەردومان
17 بێ زبان، کوکوزەنان، هەر خانەدان، تێ دەفکرم
عەنکەبوت خواجانشینەو جوقتە جوغدن دیدەبان
18 حاکمە رۆمی لەسەر تەختی سولەیمانی دریْغ
کەوتە دەستی دێوی دون موهری سولەیمان ئەلئەمان
19 مەجلیسێ وابێ موشەخخەص دودی گۆگرد عودە بۆی
دەروێش ئاغا بو، لە جێی مستۆ هەمو شەو نەغمەخوان
20 عەزل ونەصبی کرد بە تەدبیری کەیا مەنصوبی رۆم
قاوەچی ئەولاّی قاپی بێت و، سوران پاڵەوان
21 کێ دەکا تەقسیمی مەنصەب وا موقابیل شەئنی شەخص
بۆ عەزیز سەروازی کەوم و حاجی قادر ئاشەوان
22 ئاڵوگۆری مەنصەبی دو شەخصی عالیجاه کرا
مەحمودئاغای زل حەکیم باشی، حەمامچی بابەجان
23 کۆڵ بەدۆش، با خەرقە پۆش بن، تاج و کەشکۆڵ هەڵگرن
روبکەنە ئەملاکی (...) بچنە شاری خامۆشان
24 ئەسکەمل بێنن قەراریان دەن لە جێ ی ئاغالەران
مەجلیسی شورا ئەمێستە خاصە بۆ ئەصنافەکان
25 وا کەریم ئاغای نەنێ تەدبیری هەستەی جاف دەکا
خاڵ هۆمەر دارۆغەی شارە و مودیری حاجی ئەحان
26 کەس نەچێتە پێشەوە حاجی غەنی تەدبیرییە
مەئموری سەبتی نفوسە و شاغیلی باجی دوکان
27 حاجی میرزا کەوتە ناو کار و تەرازوی شاردەوە

مەصرەف ئاسا حاسیبە بۆ خاصەجاتی مالوان
28 میری خولمار و دەڵێن ئەمساڵ مەزەننە صالحە
باز بە جەباریان سپارد باقڵ ئوموری دۆمەکان
29 ئاغەتاها مەشوەرەتجویە لە گەڵ سەرکاتبی
وادەزانم وەرگرێ حوکمی چیاسەوزو شوان
30 بۆ گەڕانی دەوری شار ئەمشەو مەلا یونس دەچێ
مشتەکەی گورز و، کەمەندی کشتەک و، دەرزی سینان
31 حامید و، وەستا حسێنی کۆڵ لە شارا گەزمەچین
هەردو بۆ خوێن ڕیتنی دز کوبەکو توشنەن بەجان
32 شیری قەیچی، تیری دەرزی، زەرگی نیوگەز، زەرعی ڕم
نەخ کەمەند، ئەسپەر وتو، جەوشەن پەتی، بەن نەردەوان
33 غەڵبەغەڵبی هەی بکوژ هەڵسا لەدەشتی چوارباخ
قادری دەللاکە هەرشەو تا سەحەرگەە پاسەبان
34 سەتڵی سەرج و، سینیی تەپڵ و، ئەسپی قاپقاپی حەمام
لۆنگی جەوشەن، شیری گزلک، تۆپزی گازی ددان
35 وا موسەللەح بون بەئەسباب، یەلی نەجاڕی شار
بۆ کەمینگاهی گوزەر وەک شێری بەندی بەردران
36 ناخج و تیر و کەمان و زەرگ و دەشنە دەهرە بو
ئەسکەنە و تێشە و مشار و لێسک مەنگەنە و کەوان
37 چاکی کرد میرزا سلێمان پاسی دەککەی زیندرو
سەنگەر دەستگایە بۆ شەڕ، شەو هەتا وەختی بەیان
38 مشتەیی نایە هەمانە و دەیوەشێنێ میسلی گورز
کازنی تیژی نەخەج، زوبین درەفش، ئەسپەر هەسان
39 مونیسی خاص و ئەدەب ئاموز پاشایە بزە
بۆ نەدیمی چون دزەش بێنن لە تیمار و کچان
40 باشخەیاتی خەرقەیی کەهیا ئەلەی کۆپاندرو
ئەحمەد ئاغای دەرزیباشی بۆ بە قاترچی خەران
41 هەی پەنا بە خودا لە دەس ئێلی غەوارەی دەوری شار
کافرۆشی و چنگنی و چوچانی و جافی تەلان
42 عەزمی هەرکارێ بکا فەرزەن ئەگەر کاک ئەحمەدە
وای دەماڵن سێ کەڕەت تا دێتە کانی ئاسکان
43 بۆ نەجیبانی ولایەت بونە ئافەت نانەجیب
جامەیی شەهری لە دەست صەحرانشین بەس، دادڕان
44 بالەنی و ئەولا سوتەڵ هەردو شەریکی قیسمەتن
سەبتی توغرا بون بەحوکمی ماوەت و سەمتی قەشان

45 لوتفی رۆمی پرتەوی رۆژە لە نیک و بەد دەدا
لەقلەق و نێریش دەچن بۆ زابیتی نەهری موان
46 کەس نەڵێ رۆمی لە تەسخیری مەمالیک چاپوکن
سستیی بەختی عەشیرەت بو بەچالاکی ئەوان
47 وەرنە رۆستەم وەک ئەمان کەی دێتە دەست بۆ چاپوکی
وا بەجورئەت، وابەغیرەت، وا یەل و صاحێب سینان
48 وەختی حەملەی رۆژی مەیدان موددەعی وا پێ دەکەن
دێتە لەغزش پێی رێکاب و، سست دەبێ دەستی عەنان
49 شێری بێشەی موڵکی بابان، مەردی مەیدان، زاهیرە
گەر کەسێ بێنێتە خاتر دەستوبردی گەرمیان
50 مەرگی تورکانی جەفاجو صەد قەدەم پێش گولله کەوت
تا پەلە ئەنگوشتی بۆسی، ئەو گەیشتە سەر نێشان
51 ئیختیراعی تورک لە دڵ دا مەشقجوی شێوە شوغال
یەککە تازەی کورد لە دونبالی وەکو شێری ژیان
52 خۆ لە بیمی تیغی جان فەرسای میر ئەو رۆژە تورک
میسلی کەوباری هەڵۆبین شەش جیهەت لێک هەڵوەشان
53 هەر کە شوعلەی ماهیچەی تیغی بورەهنە بو زهور
وەک قوڵنگی شەو چرابین تێکەڵاو بون رۆمیان
54 گولله تۆپ وەک تۆپی قایش بو لە ئاقار غیرەتی
تەبعی جۆیای بەزمی شلليک بو لەجێ ی سینەکەمان
55 بۆ غیماری مەعرەکە تیغی بە روتی نابڕێ
بۆ جەلای جەوهەر لە خوێنی موددەعی وەردەگرێ قان
56 شۆری مەخفی رۆمیان زانیوتە بۆ زاهیر دەبو
نۆکی نەی دەیخوێند لە دڵیانا هەمو رازی نیهان
57 ئیسمی قابیز بو لە جێ ی جەوهەر لە حەربە رەزمی ئەو
وەک چەپەر پۆستەی ئەجەل هات و بەتورکی دا نیشان
58 وەختە بو تای پیرەهەن کفنی حەیات کەن بۆ مەمات
هەر لە ناکاوا نیزام دایان لە ریزی باڵەبان
59 ئاهی ئەم حاکمانە تەحقیقە ئەگەر نەگرێ نیزام
قەومی نوحیش دەچنە جەننەت بێ شک و شوبهە و گومان
60 صەرفی نەقدی رۆحی شیرین بو هەتا پەروەردە بون
بەچە گورگ ئاسا لە ئاخر کەوتنە کۆزی دودەمان
61 فەرقی فەخری میرئالا گەییە بەهرام و ئەسەد
کەوتە قەعری چاهی غەم لەو حاڵە میری بازیان
62 باز وەکو بازی تەوار دەورێکی کرد و هاتەوە

دەوری کەهیا و شاری دا دیسان بە ڕاڕای نۆکەران
63 ئاغەلەر وەک گورچکی گا هەریەکێ فیکرێ لە دڵ
خۆ نیزامیش میسلی سوسن جوملە خودرو و دوزبان
64 هاتە ژێر پاساری تەنگ لەشکر ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب
کەوتە سەر کۆڵان و بێ ڕێگە عەنان ئەندەر عەنان
65 بو بەجێ ی بەبر و غەزەنفەر کوچە کوچە و ناوسوقان
سەرمەحەلله ڕەنگی بێشەی گرت لە نێزەی جان ستان
66 ڕەنگی صەحرای مەحشەری بو شیوەکەی لای پیرمەسور
گرمەگرمی تۆپی ڕۆمی، هەوهەوەی سوارەی بەبان
67 پەیکی تەقدیر بو بەسەقا ڕاوییەی زوڵمی بە دۆش
ئاوی ئەڵماسی بەتیژی ڕێتە حەلقی تەڕدڵان
68 ئارەقێ، ئابێ، نەبو غەیرەز شەرەنگ مینایی تیغ
بێخودی نەشئەی خەمۆشی تا حەشر بو بۆ یەلان
69 بو بەجاڕوبی محەلله هەر تەرەف پەنجەی پەڕیو
پێکراو بێ پێ لە مەیدان، پەهلەوان وەک پاڵەوان
70 سەن سەنی سوارە نیزام و، گێل ئۆلانی تورک ئۆچاخ
بگرەبگرەی کورد زەبان و، ئاخ ئاخی تورکمان
71 قەهرناک و سەربورەهنە، ئاتەش ئەفشان، حەملەوەر
جەنگجو بون، یەک بە یەک، هەر سو وەکو بەبری بەیان
72 هەی خودا ڕۆ لەو دەمە چی کرد غەوای تۆپ و تفەنگ
سەرزەمین تاریک و، دنیا تۆز و، کەڕ گوێی ئاسمان
73 ماهی تالیع ڕێی مەحاق و ڕۆژی نەگبەت جیلوەگەر
خەرمەنی شادی لەبەر با، بەرقی غەم ئاتەش فشان
74 لاغیری تالیع شکاندی حەسرەتا بازوی قەوی
ئەختەری بورجی موزەفەر خۆی لە ئێمە کرد نیهان
75 گەرچی پێشاپێش بە هەیبەت چون و ئازا کەوتنە ماڵ
حەسرەتا باز هەم نەیان زانی نیزام وا بێ حەیان
76 سێ بلوک لای پشتی گرت و، سونگی دەوران هاتنە پێش،
فیرقەیێ لای پیرمەسور و نیوەی کۆڵانی ئەحان
77 پیش دەمیان ئۆغڵەمەی تۆپ، پشتی سەر ئەو ئاگرە،
گەییە چەرخی هەفتەمین، لەو حینەدا، ئاه و فوغان
78 غەیری تیغی تەڕ گەروی لەب توشنەگان ئاوی نەدی
کوشتەگانی کوردزەبان دەتوت شەهیدی کەربەلان
79 گوێی فەلەک کەڕ بو لەبەر ناڵە و نەفیری ئەهلی شار
لامەکانی گرت صەدای ناڵە و فوغان و ئەلئەمان

80 موددەعی کوێر بێ! نیزام ئیفلیج! مەکان ژێروزەبەر!
میری سورداش و، ئەمینەی پیاوی، هەردو ئەنگوان
81 گەر عەشیرەت گریە کەن هەریەک هەتا دەمرن کەمە
کوشتنی ئەو، بای موخالیف بو لە شەمعی دودەمان
82 ڕۆژی قەتل ئەمرۆیە ئەلحەق "وا حوسەین" ی پێ دەوێ
بۆ ئەدایی قەزییە سەراسەر نیلگونە ئاسمان
83 یادگاری حاکمان و، جانشینی سیلسیلە
نامورادو نەوڕەس و، مەقصەد نەدیوو نەوجەوان
84 سا فەلەک کەیخوسرەویی خوێنی سیاوەش گوم مەکە
ڕۆستەمی سانی عەزیزە و، موددەعی تورانییان
85 قادری قودرەتنوما تۆ قودرەتی خۆت کردە کار
قادری ئێمەت موسەلسیل خستە بەندی ڕۆمیان
86 وەرنە قادر تۆ دەزانی قەت کەسێ قادر نەبو،
وا بە مەقهوری، بکا قادر ئەسیری ڕۆمیان
87 گوللە وەک تەرزە دەباری ئەهلی لەشکر کەوتنە یاڵ
پای ڕیکابیان قورص لەنگەر بو، سوبوک دەستی عەنان
88 هاتنە ناو کۆزیلکەوە، چەندێک سەلامەت چونە دەر،
بەعزێ کوژران، جوملە گیران و، چەندێ ڕوت کران
89 ئەم لەغەم دا هاتە جۆش، ئەو سێر و، ئەمیان بو غەنی
سەگ لە لاک، عەسکەر لە ماڵ و، دڵ لە تیغی قاتلان
90 دەرپەڕین باز مەیلی ئیقدامیان نەبو لەو بیدعەتە
حەسرەتا یەک دڵ نەگەینە شیوەکەی گردی گولان
91 گەر محەللی گریە بو ئەو وەختە من زۆر پێکەنیم
پورە ماتان ئەحمەد ئاغای بردە شکڵی دۆمەکان
92 گەرچی میصرە شارەزور ئەمما خرابە بێ عەزیز
ڕو دەدا لەم لەم خەڵقە ئاخر حاڵەتی کەنعانییان
93 شێری بێشەی موڵکی بابان بو عەزیز، ئەمما درێغ،
وەک گرێی داموسکی، بێ ئەو، قەومەکەی زو هەڵوەشان
94 دیدە نابینایە وەک یەعقوب لەهیجرانی عەزیز
تۆی خودا صاحێب مەکان و تۆی خودایا لامەکان
95 کەوکەبەی بەختی عەزیزم وا لە چاها بێنە دەر
شەعشەعەی ئەمری مونەووەر کا زەمین و ئاسمان
96 چنگڵی شەهبازی بازی بازیانیی باز نەدی
فش هەڵات کەهیا لەسەر بەیزەی تەمەع وەک ماکیان
97 بۆ مەداری نانی عوشرەت، قەت مەدارێکی نەبو

ئاشەکەی تەبعی بەئاوی کەیدی ڕۆمی هاتە دان
98 بەختی سوتێ، سا لەڕێ ی حەق "حەق" حەقی لێ وەرگرێ
بەدنمەک گیری نمەک بێ، وەک ئەوانی دا بەمان (10)

ئەم قەصیدەیە چەند بابەتێکی گرنگی تێ دا کۆکراوەتەوە. من لەلایەنی ئەدەبی نادوێم. ئەوەی من لێرەدا من مەبەستمە لایەنی مێژویی و، ناوەرۆکی سیاسی و کۆمەڵایەتی هۆنراوەکەیە. لێرەدا چەند گۆشەیەکی رون ئەکەمەوە:

1. گلەیی لەڕۆژگار

سالم سەرەتای قەصیدەکەی بە سکاڵا دەس پێ ئەکا. چەن جارێ وشەی: فەلەک، گەردون، ڕۆژگار، ئاسمان، دەهری دون. دوبارە ئەکاتەوە. ئەوەی بەسەر کورد هاتوە ئەبەستێتەوە بەبڕیاری فەلەکەوە. پێ ئەچێ سالم باوەڕی بە "قەدەر" هەبوبێ.

2. تەشکیلاتی داودەزگای حکومەتی

دوای نەمانی دەسەڵاتی بابان و، هاتنی دەسەڵاتی تورک، وەکو بەشێ لە سیاسەتی چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی تورک کاربەدەستانی داودەزگای بابانیان لابردوە و، هی تازەیان لە جێ داناون. هەرچەندە هەندێ لەمانە کورد بون، سالم دژی ڕاوەستاوە. بەگاڵتە پێ کردنەوە باسیان ئەکا. چونکە فەرمانبەری تورک و هاوکاری ئەوان بون.

3. شەڕی نابەرامبەری کورد و تورک

سالم باسی ئەم شەڕە ئەکا وەکو شەڕێکی نەتەوایەتی کورد لە دژی تورکی داگیرکەر. بەڵام بەداخەوە باسی نابەرمبەریی ئەم دوهێزە ئەکا لە چەک و ژمارەدا. شەڕی تەنبەتەنی ناو شار. لە ناو شارێکی وەکو ئەوسای سلێمانی دا، لە نێوان تاقمێکی شۆڕشگێڕ و، هێزێکی گەورەی وەکو ئۆردوی عوسمانی دا، بێگومان هەر نابەرامبەر ئەبێ. سالم بەشانازیەوە باسی ئازایەتی سوارەی بابان ئەکاو، بە ستایشەوە لە هەڵمەتی شێرانەیان ئەدوێ.

4. ستایشی قارەمانەکانی شەڕەکە

ئەم شەڕ دۆڕاو بوە. پاداشتێکی ماددی پاڵی بەسالمەوە نەناوە بۆ دانانی قەصیدەیەکی وەها، ئەوەی پاڵی پێوەناوە هەستی نەتەوایەتی و، خۆشەویستی قارەمانەکانی شەڕەکە بوە. ئەگینا ستایشی عەزیز بەگی یاخی لە دەسەڵاتی تورک و، ستایشی میری سورداش و پیاوەکەی کە هەردو لە شەڕەکەدا کوژراون و، ستایشی قادربەگ کە بەدیلی کەوتۆتە دەس هێزی داگیرکەر ئەبێ چ قازانجێکی بەسالم گەیاندبێ جگە لەڕق و سزای کاربەدەستانی عوسمانی.

سالم زۆری بە ئازایەتی عەزیز بەگ دا هەڵداوە، بەڵام بێگومان، سالم ئەگەر لە عەزیز بەگ ئازاتر نەبوبێ، ئازایەتی ئەم لەو کەمتر نەبوە. پێوانەی ئازایەتی تەنیا شەڕە تفەنگ نیە. ئازایەتی لە دەربڕینی هەڵوێستی سیاسی، فیکری، کۆمەڵایەتی دا وەکو ئازایەتی مەیدانی جەنگ یابگرە زیاترە. پیاویک لەو ڕۆژگارە تاریکەدا، کە زوڵم و زۆرداری تورک گەیشتۆتە ئەو پەڕی، ستایشی قارەمانەکانی شۆڕش دژی دەسەڵاتداران بکاو، بە ئاشکرا هێرش بباتە سەر تورک و، بە ناو جنێو بەو کوردانە بدا کە هاوکاری داگیرکەریان کردوە. ئەمە سەرەڕای دوژمنایەتی کاربەدەستانی حکومەت، دوژمنایەتی لە گەڵ زۆر پیاوی دەسەڵاتدارو بنەماڵەی کاربەدەستی سلێمانی بۆ دروست کردوە.

5. گاڵتە کردن بە "ئەصناف"

خاوەن پیشە و دوکانداری بازاڕ هەمیشە و، لەهەمو شوێن، ئاسایش و ئارامییان ئەوێ. دیارە نائارامی سیاسی و، ململانێی نا جوامێرانەی نێوان میرەکانی بابان دانیشتوانی شاری سلێمانی و ناوچەکەی بە

جۆرێکی وا زۆر بێزار و هەراسان کردوە، کە دەسەڵاتی تورک گەیشتۆتە سلێمانی دوکانـدار و پیشـەکارەکان و، هەندێ لە ئاغاکان... هاوکاریان لە گەڵ دەسەڵاتی تورک کردوە، بە تایبەتی بۆ پارێزگاری ئاسایشی شار لە دزو جەردە.

-12-

مژدەی گەڕنەوەی عەبدوڵا پاشا:

عەبدوڵا پاشا دوایین حاکمی بابان بو لە سلێمانی. پێش ئەوەی بە یەکجاری لێ بخرێ و دوربخرێتەوە بۆ ئەستەمبوڵ، ماوەیەک لەلایەن والی بەغداوە بە "قایمقام" ی سلێمانی دانراوە. لە سەر ئەمە زۆر کەس پـلاری لە عەبدوڵا پاشا گرتوە و بە "موچە خۆری تورک" لە قەڵەمیان داوە.

دەوڵەتی عوسمانی لاواز بوبو. دەوڵـەتانی ئـەوروپی تـا ئـەهات نفوزیـان زیـادی ئـەکرد و، تـەماعیان ئەکردە کەلاکەکەی. لە شەڕەکاندا ئەدۆڕا و، رێککەوتنی قورس و گرانبەهایان بە سەر دا ئەسەپاند.

بابی عالی لە شەڕدا لە گەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی، بەناوی "جیهـاد" ەوە هێـزی عەشـائیری سـاز ئـەدا و، ئەیناردن بۆ بەشداری شەڕ. لەشەڕی قرم (کریمە) دا ڕوسیا باڵادەس بو. تـورک بـاری گـلا بـو. بـابی عـالی ئەترسا ئێران ئەم هەلە بقۆزێتەوە بۆ پەلاماردانی تورکیا. عەبدوڵا پاشا ویسـتی کـەڵک لـەم هەلـە وەربگـرێ. بابی عالی ڕێگایان دا بگەڕێتەوە کوردستان "موجاهیدین" ی بابان کۆبکاتەوە بۆ هاوبەشی لەشەڕی ڕوسـیادا، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تر ئەڵێ: بۆ پاراستنی سنوری عوسمانی لە دەسدێژی ئێران.

پێ ئـەچێ عەبـدوڵا پاشـا هـەواڵی گەڕانـەوەی خـۆی گەیاندبێتـە کوردسـتان. سـالم دیـارە ئاگـاداری گەڕانەوەی بوە، ئەو شیعرەی بەم بۆنەیەوە، هۆنیوەتەوە. عەبدوڵا پاشا گەیشتە بەغداد. والـی بەغـداد، ڕەشـید پاشای گوێزلگلی (عەینەک لە چاو) ڕێگای نەدا بگەڕێتەوە کوردستان، لە بەغداد گلی دایەوە. لە مەش دا ڕەشید پاشا دو شتی کردبو بە بیانو:

یەکەمیان، گێڕانەوەی میرێکـی بابـان بـۆ ناوچەکـە وا ئەگەیـەنێ دەسـەڵاتی تـورک لـە بـەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا سەرکەوتو نەبوە، بۆیە کابرای کوردیان هێناوەتەوە.

دومیان، مەترسی ئەوەی، لەو کاتە ناسکەدا کە دەوڵەتی عوسمانی توشی کێشەیەکی گەورە بوە لەوانەیە ڕێگادان بە گەڕانەوەی میرێکی کورد بۆ ناوچەکە، ببێتە هاندەری گەورەکانی کورد ئەم هەلە بە دەرفەت بزانن، لە دەوڵەت هەڵبگەڕێنەوە و شۆڕش بەرپا بکەن. (11)

والی، عەبدوڵا پاشای ڕوانەی ئەستەمبوڵ کردەوە. نەیهێشت بگەڕێتەوە سەر "موڵکی مەوروسـی بابـان" هیوا گەورەکەی سالمیش نەهاتە دی. دیارە تا ئێستا ناهـەقی دەربـارەی ئـەم پیـاوە کـراوە، پـلاری قـورس و توانجی سوکیان تێ گرتوە، ئەگینا کەسێکی کوردپـەروەری وەکـو سـالم بـەمجۆرە ستایشـی نەئـەکرد و، بـە تانوپۆی دا نەئەهات.

1 تیروەش دێمە گوزەشت و عەهدی نیسان هاتەوە
بولبولی بێدڵ لە دەوری گوڵ بە ئەفغان هاتەوە.
2 سەختگیری کرد ئەگەر سەرما وەکو ئەفراسیاب
بادی نەورۆزی بە میسلی پوری دەستان هاتەوە
3 لە شکری گوڵ جوملە خەندانن دەڵێن سەرما شکا
تا سلێمانی صەبا بۆ دێوی زستان هاتەوە
4 باخە پەژموردەی خەزان و خورەمی ئەوقاتی حوت

ماهی نەورۆزی بە عەکسی ماهی ئابان هاتەوە
5 بای شەماڵ هێنایە جونبوش قامەتی سەروی سەهی
بۆ خیابانی چەمەن قومری بە ناڵان هاتەوە
6 سارە دڵدادەی شکۆفەی شاخساری تەرفی باخ
بێخود و ڕەققاص و سەرمەست و غەزەلخوان هاتەوە
7 بۆ شکۆفەی تیفل واری یەکشەبەی شاخی درەخت
ڕەحمەتی ئیززەد لە گەڵ هەر قەترە باران هاتەوە
8 ڕوبەڕوی تیفلی نەباتاتی چەمەن موشتاق وار
دایەی ئەبری بەهاری ئەشک ڕێزان هاتەوە
9 دەنگی سەد ڕەنگی کولنگ و قاز و سۆنە و بۆرچین
سازوەش هەرسو لە گوێ سەبزە شەتاوان هاتەوە
10 سەیری گوڵشەن کەن لە چیهرەی گوڵ شەوی ئۆردی بەهەشت
هەر تەرەف بۆ مەجلیسی بولبول چراغان هاتەوە
11 سەبزە وەک مەخمەڵ لە هەرجا فەرشە بۆ صەنحی چەمەن
مەوسیمی عەیش و تەرەب بۆ مەی پەرستان هاتەوە
12 بۆ دەماغم عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی سەردی نەما
تا لە گوڵشەن دا بەسەرما بۆیی ڕەیحانە هاتەوە
13 پێ ی وتم دوێ شەو لە کونجی میحنەتا وازیح سروش
وا چراغی دودمانی ئەهلی بابان هاتەوە
14 چیهرەیی مەقسەد هوەیدا بو لە هەرجا صوبح وار
موژدە ئەی یەعقوبی دڵ، یوسف بە کەنعان هاتەوە
15 ئاشکارا هەر تەرەف هودهود لە پەروازا دەڵێ:
ڕوبەڕوی موڵکی سەبا تەختی سولەیمان هاتەوە
16 بەرق وەش بۆ موڵکی مەوروسی لە قوستەنتینەوە
حاکمی مەنفی بە ئەمری صەدر و سوڵتان هاتەوە
17 ئاصەفی سانی مورەخخەص بو بە ئەمری پادیشا
بۆ نیزامی موڵکی بەینی ڕۆم و ئێران هاتەوە
18 من وتم: چۆن بو لە ئاغدنگز نەجاتی؟ دڵ وتی:
شاە کەیخوسرەو بە جەیحونا بە ئێران هاتەوە
19 فیتنەخێزە ڕاهی قوستەنتین بەمیسلی هەفتخوان
ئەم بە هەر خوانێ وەکو ڕۆبین تەن ئاسان هاتەوە
20 نۆکەرانی بێ ڕەمەق کرد خیسسەتی تەبعی مونیب
بۆ تەنی موردەی خەلایق یەک بە یەک جان هاتەوە
21 شەهد و تەڵخە لوتف و قەهری بۆ قەراری نیک و بەد
شاە نەحل ئاسا بە یادی نۆش و نێشان هاتەوە

22 خۆش نوما شمشێری ئەو بو وەک هیلالی شامی عید
ماهی نەو دەرکەوت و عیدی ڕوزداران هاتەوە
23 بۆ قیصاصی موستەحەق و قەبز و بەستی موددەعی
شێری مەردی گوردی پیل ئەفگەن لە مەیدان هاتەوە
24 خۆشە ئەمجا بۆ تەرەددود بازیان و شەهرەزور
عابیلی نادروەش بۆ جانی دوزدان هاتەوە
25 بێن بە هەم با دەنگی گریەی مولحید و خەندەی مورید
بۆ نەمانی کفر و زوڵمەت بەدری ئیمان هاتەوە
26 شەب نشینانی خەفەت با زەرەئاسا بێنە رەقص
وا لە بورجی دەوڵەتا خورشیدی درەخشان هاتەوە
27 چونکە دیهقان نۆکەر و، بەگ چەرچیە و، ئاغا بەقاڵ
بۆنیزامی نۆکەر و بەقاڵ و دیهقان هاتەوە
28 بچنە سەر صنعاتی ئەووەڵ کەفشدۆز و پینەچی
حاکمی مەرکەزشوناسی ئەهلی دیوان هاتەوە
29 دیم لە بابانا رەعییەت زاڵم و نۆکەر فەقیر
مونعەکیس بو قەزییە وا بابی فەقیران هاتەوە
30 شەق وەشێن ئامادەبن بۆ کاسبی شورانشین
پشتی لەشکر، صەدری مەجلیس، میری میران هاتەوە
31 گریە کا تا دەنگی دەردێ با کەریم ئاغای نەنێ
حاکمی مەعزول کردەی ئەو بە شادان هاتەوە
32 تەپڵێ بدرێنێ، عەلەم ون کا، جەنابی کاک ئەمین
قابیلی بەیداخ و تەپڵ و لەشکر و سان هاتەوە
33 خۆی بە پەت ئەمجا بتاسێنێ مودیری پەت لە مل
صاحێبی چەتر و لیوا و تەوق و فەرمان هاتەوە
34 خرس خو کەهیای مازی بو لە دەشتی شەهرەزور
پێ ی بڵێن: خۆی ڕاگرێ، وا شێری غەرڕان هاتەوە
35 چونکە شێوەی زاغی بو سەرکاری کەهیا موددەتێ
بۆ شکاری ئەو لە سەربا بازی تەرلان هاتەوە
36 سەنگەری عەهدی عەزیز بەگ کەڵکی کەهیا ناگرێ
صاحێبی شمشێر و درع و خود و خەفتان هاتەوە
37 ڕەنگە ئەمجا بێتە کاران سەرحەدی موڵکی سنە
رم وەشێنی مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە
38 کەڕ و فەڕ با کەم بکا والی بە فەوجی چێشکەڕۆ
پشتبەندی لە شکری وەندات و جافان هاتەوە
39 تایری دەوڵەت بیحەمدیللا بە ئەمری شەهرەزور

موستەعید و خورەم و یازان و تازان هاتەوە
40 کەوتە ناو کەففی کەرەم دوبارە خەرجی شەهرەزور
تالعی دەروێش و موفلیس بو، کە قائان هاتەوە
41 من بە شک دەموت نەجاتی کەی دەبێ پاشا لە ڕۆم؟
دڵ وتی: سالم یەقینت بێ بە قورئان هاتەوە
42 ئەهلی دانش حاتەمی بەخشش بە ئەبجەد کەن حساب
با نەڵێن: کانی کەرەم کەی بو بەبابان هاتەوە؟(12)

–13–

شیعرنامەکەی نالی و،
وەڵامنامەکەی سالم:
1 قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مرور!
ئەی پەیکی شارەزا بە هەمو شاری شارەزور!
2 ئەی لوتفەکەت خەفی هەواخواە و هەمدەمە!
وەی سروەکەت بەشارەتی سەرگۆشەیی حوزور!
3 ئەی هەم میزاجی ئەشکی تەڕ و گەرمی عاشقان:
توفانی دیدە و شەرەری قەلبی وەک تەنور
4 گاهێ دەبی بە ڕەوح و دەکەی باوەشێنی دڵ!
گاهێ دەبی بە دەم دەدەمێنی دمی غورور
5 مەحوی قەبوڵی عاترشەمیمتە
گەردی شیمال و گێژی جەنوب و کزەی دەبور
6 سوتا ڕەواقی خانەی صەبرم، دڵ و دەرون
نەیماوە غەیری گۆشەیی زیکرێکی یا صەبور
7 هەم هەم عەنانی ئاهم و، هەم هەم ڕیکابی ئەشک
ڕەحمێ بەم ئاە و ئەشکە بکە، هەستە بێ قسور
8 وەک ئاهەکەم دەوان بە هەتا خاکی کویی یار
وەک ئەشکەکەم ڕەوان بە هەتا ئاوی شیوەسور
9 بەو ئاوە خۆت بشۆ لە کدوراتی سەرزەمین
شاد بن بە وەصڵی یەکدی: کە تۆی تاهیر، ئەو تەهور
10 ئەمجا مەوەستە تا دەگەیە عەینی سەرچنار
ئاوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چنور
11 چەشمێکە میسلی خۆر کە لە صەد جێ، بە ڕۆشنی
فەورانی، نوری صافە لە سەر بەردی وەک بلور
12 یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕابکشێن وەک شەهابی نور

13 یا چەشمەسازی خاتری پڕ فەیزی عاریفە
یەنبوعی نورە دابڕژێنێ لە کێوی تور
14 دەم وت دوچاوی خۆمە ئەگەر بەکرەجۆیی ئەشک
نەبوایە تیژ و بێ سەمەر و گەرم و سوێر و سور
15 داخڵ نەبی بە عەنبەری سارایی خاک و خۆڵ
هەتا نەکەی بە خاکی سولەیمانی یا عوبور
یەعنی ریازی ڕەوزە کە تێدا بە چەن دەمی
موشکین بە کاکۆڵی غیلمان و زولفی حور
17 خاکی میزاجی عەنبەر و، داری ڕەواجی عود،
بەردی خەراجی گەوهەر و، جۆباری عەینی نور
18 شامی هەمو نەهار و، فوصولی هەمو بەهار،
تۆزی هەمو عەبیر و، بوخاری هەمو بوخور،
19شارێکە عەدل و گەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،
بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن شاری شارەزور
20 ئەهلێکی وای هەیە کە هەمو ئەهلی دانشن
هەم نازیمی عوقودن و، هەم نازیری ئومور
21 سەیرێ بکە لە بەرد و لە داری مەحەللەکان
دەورێ بدە بە پرسش و تەفتیش و خواروژور
22 داخۆ دەرونی شەق نەبوە پردی سەرشەقام؟
پیر و فوتادە تەن نەبوە داری پیرمەسور؟
23 ئێستەش بە بەرگ و بارە عەلەم دارە شێخ هەباس،
یا بێ نەواو و بەرگە گەڕاوە بە شەخسی عور؟
24 ئایا بە جەمع و دائیرەیە دەوری کانی با،
یاخو بوە بە تەفریقەیی شۆڕش و نشور؟
25 سەیوان نەزیری گونبەدی کەیوانە سەبز و صاف،
یاخو بوە بە دائیرەیی ئەنجومی قوبور؟
26 ئێستەش مەکانی ئاسکەیە کانیی ئاسکان،
یاخو بوە بە مەلعەبەیی گورگ و لورەلور؟
27 ئێستەش سوروشکی عیشقی هەیە شێوی ئاودار،
یاخو بوە بە صوفیی وشکی لە حەق بە دور
28 داخۆ دەرونی صافە، گوڕەی ماوە تانجەرۆ
یاخو ئەسیری خاکە بە لێڵی دەکا عوبور؟
29 سەیرێکی خۆش لە چیمەنی خانەقا بکە
ئایا ڕەبیعی ئاهووە، یا چایری ستور؟
30 سەبزە لە دەوری گوڵ تەڕە وەک خەتی ڕویی یار

یا پوشی وشک و زورە وەکو ریشی کاکەسور؟
31 قەلبی مونەووەرە لە حەبیبانی نازەنین،
یا وەک سەقەر پڕە لە ڕەقیبانی لەندەهور؟
32 دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن،
یا حەلقەیانە صۆفیی مل خوار و مەندەبور؟
33 مەیلێ بکە لە سەبزە درەختانی مەدرەسە:
ئەوراقیا موقەددیمەیی شینە یا نە سور؟
34 حەوزی پڕی کە نائیبی دیدەی منە لەوێ،
لێڵاوی دانەهاتووە وەک سەیلی شیوەسور
35 ئێستەش کەناری حەوشەکە جێ ی باز و کەوشەکە،
یاریی تیایە، یا بووەتە مەعرەزی نوفور؟
36 چاوێ بخە لە سەبزەوو سێرابی دائیرە
جێ جیلۆەگاهی چاوەکەمە نەرمە یا نە زور؟
37 تو خوا فەزایی دەشتی فەقێکان ئەمێستەکەش
مەحشەر میسالە یا بوەتە چۆڵی سەلم و تور؟
38 واصیل بکە عەبیری سەلامم بە حوجرەکەم
چیی ماوە، چیی نەماوە، لە هەیوان وتاق و ژور؟
39 ئەو غاری یارە ئێستە پڕ ئەغیارە، یا نە خۆ
هەر غاری یارە، یا بوەتە غاری مار و مور؟
40 زارم وەکو هیلال و، نەحیفم وەکو خەیاڵ!
ئایا دەکەومە خەیاڵ و بە دڵدا دەکەم خوتور؟
41 لەم شەرحی دەردی غوربەتە، لەم سۆزی هیجرەتە،
دڵ ڕەنگە بێ بە ئاو و بە چاوا بکا عوبور!
42 ئایا مەقامی ڕوخصەتە لەم بەینە بێمەوە،
یا مەصلەحەت تەوەققوفە تا یەومێ نەفخی صور؟
43 حاڵی بکە بە خوفیە: کە ئەی یاری سەنگ دڵ
"نالی" لە شەوقی تۆیە دەنێرێ سەلامی دور(13)
وەڵامنامەکەی سالم:
1 جانم فیدای سروەکەت ئەی بادەکەی سەحەر!
ئەی پەیکی موستەعید لە هەمو ڕاهی پڕ خەتەر!
2 ئەی میروەحەی جەمالی مەهاسای دولبەران!
وەی شانەزەن بە کاکۆڵی تورکانی سیم بەر!
3 جاڕوکەشی مەنازیلی جانان لە خەڵوەتا!
فەڕاشی فەرشی بەهاران لە دەشت و دەر!
4 ماڵش دەدەی بەدەم لە دەمی خوابی صوبحدەم

هەم زوڵفی قیرەگۆنەوو هەم چیهرەیی قەمەر
5 باریَ بە سروەکەت بە شنەی ئەنگەبینی گەز
گرتویە جونبوشت بە هەم ئاغۆشی نەیشەکەر
6 وەقتی تەوافی عاریزی دولبەر شنۆیی تۆ
لە غزش دەخا بە توررە لە سەرتا بە پیَ کەمەر
7 کەی دێتە خەندە خونچە، دەمی، بیَ وەزیدەنت؟
گەر تۆ نەبی درەختی چەمەن ناگریَ سەمەر
8 ئیحیاکونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی
ڕەعنا گوشا لە تەربییەتی قامەتت شەجەر
9 ئابی حەیات و ئاشی ئەفسوردەیە دەمت
تەحریکی تۆیە گڕ لە تەنورا کەدێتە دەر
10 میحنەت ئەوەندە زۆرە، دڵم هێندە تەنگ بوە،
دودی هەناسەکەی سەحەرم هەوری گرتە بەر
11 هیممەت کە چاپوکانە بە ئیجرایی مەتلەبم
12 بۆ موڵکی شامە نامەی من، سویی نالی یە
هەر حەرفیَ، ئەو لە وەزعی ویلایەت دەدا خەبەر
13 پرسیویە زاهیرەن لە ڕەفیقانی یەک جیهەت
ئەحواڵی ئەهلی شەهر و ڕەفیقانی سەر بە سەر
14 لەو سایەوە کە حاکمی بابان بە دەر کران
نەیدیوە کەس لە چیهرەیی کەس جەوهەری هونەر
15 تا بو بە جایی مەتلەعی خورشیدی بەختی رۆم
سوتا گیاە و، تەشنەوو خوشکیدە بو سەمەر
16 ناکەن هەوایی هیچ کەبابیَ زەلیلی شەهر
بوریانە بەس لە ناری غەما پارەی جگەر
17 جوز گاە گاهی ئاە و ناڵە لە ئەیامی ڕۆمیان
نەمدیوە وا ببیَ لە عەدالەت لەبی بەشەر
18 سەیوان پڕە لە شەخصی ستەمدیدە خواروژور
هەر قەبری پڕە غەمانە لە هەر لا دەکەم نەزەر
19 جیَ ی تورکەکانی ڕۆمە دەر و ژوری خانەقا
غافڵ هەمو، لە جای موریدانی باخەبەر
20 ئەو حەوزە پڕ دەبو کە وەکو چاوەکانی تۆ
تەغییرە ئاوی وەک دڵی مەردانی پڕ کەدەر
21 سوتا دڵم بەحاڵەتی جۆباری سەرچنار
لێڵاوە چەشمەساری وەکو چاوی بیَ بەصەر
22 ئەو دەشتە جایی یاریی یارانی حوجرە بو

یەکسەر مەقامی ڕۆمییە هەر وەک تەهی سەقەر
23 زستانی ئەوەڵین بو درا بەرگی شێخ هەباس
ڕۆمی ئەوەندە شومە لە شەخصیش دەخەن زەرەر
24 وەک پیری ساڵخوردە، خەمە، داری پیرمەسور
مەشغوڵی لەغزشە هەمەجا، پایی تا بە سەر!
25 ئەو بەردەکانی ناوی نرا قسنی شەخسەکە
دایان بە شاخی دارەکەیا تورکی بێ هونەر
26 وەک چاوی بێ غەمانە هەمو شیوی ئاودار
بەس موشکیلە لە چەشمەیی ئەو قەترە بێتە دەر
27 ئەوسا مەکانی ئاسکە بو کانی ئاسکان
ئێستە لە دەنگ و ڕەنگی ڕۆمی پڕە لە کەر
28 تا دوزدی وەقتی نیمەشەبن تورکی بێ نیزام
دوزدن هەمو لە خەرمەنی مونعیم وەکو شەرەر
29 شارێکە پڕ لە زولم و، مەکانێکە پڕ لە شین،
جائێکە پڕ لە شور و، وڵاتێکە پڕ لە شەڕ
30 ئەمڕۆ فەزایی بازیگەهی جایی ڕەهزەنە
لەو دەشتە دێ لە غەیبەوە ئاوازی ئەلحەزەر
31 سەربانی پڕ لە کەژدوم و، دیواری پڕ لە مار،
کۆڵانی پڕ لە ڕەهزەن و، صەحرایی پڕ خەتەر
32 دڵ نایەڵێ بڵێم چییە سامانی حوجرەکەت
هەر تاری عەنکەبوتە حیجابی بیرون و دەر
33 نائێ صەدا لە پەنجەرەکەی جوز فوغانی جوغد
غەیرەز شەقامی مور نییە شوێنی پێ گوزەر
34 تو خودا بڵێ بە حەزرەتی نالی: دەخیلی بم
بەم نەوعە قەت نەکا بە سولەیمانییا گوزەر
35 "سالم" صیفەت لە بێ کەسییان با نەبێ هیلاک
من کردم ئەو نەکا لە غەما خوێنی خۆی هەدەر
36 ئەم موڵکە نەزمی نابێ بە بێ زەبتی واریسێ
بێ ئەو بە قەصدی ئەم تەرەفە با نەکا سەفەر (14)

پەراوێزەکان

1. بابانی: 150 - 152.
2. بۆ ژیان و شیعرەکانی سالم و کوردی بڕوانە:
دیوانی سالم، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریونی، بەغداد، 1933
دیوانی سالم: بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، 1972
علاء الدين سجادی: "مێژوی ئەدەبی کوردی"، بەغداد، 1952، ل 228 - 246، 296 - 308
د. مارف خەزنەدار: "لە بابەت مێژوی ئەدەبی کوردیەوە"، بەغداد، 1984، ل 201 - 320، 204 - 206، 235 - 252
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریوانی، بەغداد، 1931
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، 1961
3. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
3 - 1. ئەلویداع: خواحافیز. جای جانان: جێگای گیانەکان، مەبەستی شوێنی خۆشەویستەکانە.
3 - 2. موستەعید: ئامادە. بیلادی رافیزی: وڵاتی رافیزیەکان. مەبەستی ئێرانە کە دانیشتوانی لە سەر مەزهەبی شیعەن. لەو سەردەمەدا کە حکومەتەکانی ئێران و عوسمانی ناکۆکیی مەزهەبیی نێوان شیعە و سوننەیان تیژ کردبو، بە شیعەیان وتوە رافیزی و، لە ڕیزی موسڵمانان دا دایان نەناون.
3 - 3. شاهی خوبان: شای باشەکان یا جوانەکان.
3 - 4. هیجرەت: کۆچکردن، دورکەوتنەوە. تار: تاریک، ڕەش. میهری ڕەخشان: ڕۆژی ڕوناک.
3 - 5. مەشریق: ڕۆژهەڵات، مەبەستی وڵاتی ئێرانە کە کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی مولکی بابانەوە. ڕەی: تاران و بەشێکی ئێران پێی وتراوە ڕەی. نیوە بەیتی دوەم ئەگونجێ لەباتی قیبلەیی جان، قیبلەیی جیهان بێ..
3 - 6. ئەشکی دیدە: فرمێسکی چاو. گوڵنار: دارێکە لە بابەتی دارهەنار، بەر ناگرێ، بەڵام گوڵێکی سوری گەورە و جوان ئەگرێ. ناری بوستان: هەناری باخ.
3 - 7. صیحەت: لەش ساغی. وەصل: بەیەک گەیشتنی دو خۆشەویست. هیجر: بەجێ هێشتن، دورکەوتنەوە. مەرەز: نەخۆشی.
3 - 8: وازیح: ئاشکرا. سونبول: گوڵێکی بۆنخۆشی جوانە.
3 - 9: زەخم: زام، برین. ئاب: ئاو. پەیکان: تیغێکی تیژە لەئاسن دروست کراوە، کردویانە بە نوکی تیر و نێزەوە. تەشنە: تینو. موژگان: برژانگ، برژۆڵ.
4. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
4 - 1. فەرامۆش: پشت گوێ خستن، لە بیر خۆبردنەوە. میساق: پەیمان. عەهد: بەڵێن.
4 - 2. خاتر: بیر، خەیال. خورەم: خۆش. حوسن: جوانیی. میسل: وەکو.
4 - 3. سەحەر: بەیانی زو. صەدا: دەنگدانەوە. ڕەعد: هەورەگرمە.
4 - 4. لاکین: بەڵام. سەنگین: گران، قورس. سەماع: بیستن. داد: شکات، سکاڵا. دادار: شکاتکەر.
4 - 5. ئیما: ئیشارەت. وێڵ: ئاوارە، سەرگەردان.

4 - 6. جەور: زوڵم. کۆتا کە: بیبڕێنەرەوە. بێ خەبەر: یەکەمیان مەبەستی"بێ هۆش" و دوەمیان"بێ ئاگا"یە.

5. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

5 - 1. کویی یاری: بەردەرگای ماڵی یار. مەشهەد: شوێنی کۆبونەوەی خەڵک، شوێنی کوژران یا شەهید بون. مەدفەن: گۆڕ، شوێنی ناشتنی مردو.

5 - 2. تەی کردن: پێوانی ڕێگە. ئابلە: ئاوڵە. وادی فیراق: دۆڵی لە یەک جیابونەوە.

5 - 3. مەتلەب: مەبەست. نای: نەی، شمشاڵ. حاڵی: تێگەیشتن. فەحوا: ناوەڕۆک.

5 - 4. نێش: پێوەدان. گەزینی مار. حەیە: مار. گەزیدە: مارانگاز، مارپێوە داو. حەی: زیندو.

5 - 5. عەیشی وەصل: ژیانی خۆشیی بە یەک گەیشتن. ئەندوهی هیجر: خەمی دوری و لە یەک جیا بونەوە. مەوسیم: وەرز، کات. ئوردی بەهەشت: دوەمین مانگی ساڵنامەی ئێرانیە، لە نێوان مانگەکانی فەروەردین و خورداد دایە، خۆشترین مانگی وەرزی بەهارە. دەی: دەهەمین مانگی ساڵنامەی ئێرانیە. سەختترین مانگی وەرزی زستانە.

5 - 6. حوججەت: بەڵگە و بیانوی سەلماندن. ڕوخ: ڕو. صیدق: ڕاستگۆیی. مایل: ئارەزوکەر. سێب: سێو. بەی: بەهێ. لای شاعیرانی ئەو سەردەمە سێو نیشانەی ڕەنگسوری و، بەهێ نیشانەی ڕەنگزەردی بوە.

5 - 7. لەعل: بەردێکی بەنرخە لە خشڵ دا بەکاری ئەهێنن. دەمیان بۆ جوانی و ڕەنگی ئاڵ شوبهاندوە بە لەعل. دەور: مەبەستی ڕیزی دانیشتنی مەینۆشەکانە کە ساقی بە ڕیز جامیان ئەداتێ. قیسمەت: بەش. جەم: جەمشید، یەکێ لە شاهە گەورەکانی ئێرانە جامێکی هەبوە وەکو ئاوێنە هەمو دنیا تێ دا دیوە.

6. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

6 - 1. سینە: سنگ. سەخت: ڕەق. نەزەر: تەماشاکردن. جوز: جگە. لەختێ جگەر: پارچەی جگەر.

6 - 2. ڕوسەختی: ڕوقایمی. تاب: تاو، توانا. غەمزە: نیگاکردن. بەعدەزین: دوای ئەمە. جەوشەن: زرێ، کراسێک بوە لە زریزەی ئاسن دروستکراوە کاتی شەڕ پۆشیویانە.

6 - 3. فەرد: یەک بەیت شیعر. عار: شورەیی. ڕشتە: ملوانکە، زنجیرە. خەرموهرە: مورووەکەرانە، کوژەکە کەرانە. هەم سلک: لە ریزی یەک دا دانان، گوهەر: گەوهەر. وڵاخی بار هەڵگرتن لە بەر خۆشەویستی و بۆ ڕازاندنەوەی دەنکە مورووی گەورەیان ئەکرد بە سەر کەللەی دا.

6 - 4. لەب: لێو. بوسە: ماچ. مایە: سەرمایە. دەمی ئاخیر: کاتی دواهەناسە، سەرەمەرگ. تەلەف: فەوتان و، لە ناوبردن. سەودا: موعامەلەی بازرگانی.

6 - 5. پایان: کۆتایی، تەواوبون. مەحز: لێرەدا لە باتی سەرەڕای بەکاری هێناوە. حاجیب: پەردەدار، دەرگاوان. وەجەب: بست.

6 - 6. ڕەشک: حەسودی. نوتق: قسەکردن. هەجو: پێچەوانەی مەدح.

6 - 7. گوزەر: تێپەڕین.

7. شیعرەکانی حاجی لە چاپی هەولێری دیوانەکەی حاجی قادری کۆیی وەرگیراوە و، شیعرەکانی سالم لە بەر دەسنوسێکی مامۆستا نەجمەدین مەلا نوسراوەتەوەو، شیعرەکانی م. خالیدیش لە بەر چاپی تارانی دیوانەکەی م. خالید ڕاست کراوەتەوە.

وشە گرانەکانی شیعرەکە.

7 - 1. کەیل: پڕ. جەمعی مەردومان: کۆمەڵانی خەڵک. کەنارگرتن: گۆشەگیری. پیرەمێرد لە سەر هەمان کێش و قافیە شیعرەکەی م. خالیدی کردوە بە کوردی. ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:
رۆژی جەژنە من تەریک و بێ بەشی دیداری یار
خەڵکی خوڕڕەم، من بە خوڕڕەم ئاو لە چاوم دێتە خوار
7 - 2. خولد: بەهەشت. مەردوم: خەڵک. سەقەر: دۆزەخ. تولی سەفەر: درێژەکێشانی سەفەر. حەزەر: ئاوەدانی. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:
دڵ سوتاو و جەرگبڕاو، کۆڵان بە کۆڵان دەربەدەر
کەس بە دەردی من نەچێ دورکەوتەیی یار و دیار
7 - 3. بێ قەرار: نائارام. ئیزتیراب: شڵەژان، پەشۆکان. ئەستون: کۆڵەکەی ڕاگرتنی ڕەشماڵ. بەکرەجۆ: گوند و چەمێکی نزیک سلێمانیە. سەرچنار: سەرچاوەی ئاو و سەیرانگایەکی نزیک سلێمانیە.
7 - 4. بێ نەوا: داماو. غوربەت: ئاوارەیی و دەربەدەری. ناتەوان: بێ توانا. کابول و غەزنەین و قەندەهار: ناوی شوێن و جێگان لە ئەفغانستان. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:
پێم بڵێ خالید ئەگەر تۆ شێت نەبی و، سەحرانەوەرد
تۆ لە کوێ و، غەزنەین و کابول، خاکی هیند و قەندەهار

8. بۆ یەکەمین جار د. کەمال فواد، ئەم قەصیدەیەی لە ژمارە (35) ی 12 ی ئاغستۆسی 1971 ی رۆژنامەی "ژین" ی سلێمانی دا بڵاوکردۆتەوە. سەرناوی شیعرەکە بە فارسی بەمجۆرەیە "در وصف پریشانی نوکران بابان بعد از رفتن عبدالله پاشا بقسطنطین". گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی "دیوانی سالم" دا جارێکی تر بڵاوی کردۆتەوە.
وشە گرانەکانی شیعرەکە:
8 - 1. بەد: خراپ. خاص: هەڵبژاردە. بێدادی: زوڵم و بێ عەدالەتی. سەراسیمە: سەرلێشێواو. هەراسان: بێزار و وەڕس.
8 - 2. جەوان: لاو. سەهی قەد: بەژن و باڵا ڕێک و ڕەوان. بەسکە: ئەوەندە. چیز: شت. بێچیزی: نەبونی، بێ شتی. خەم: چەماوە، کۆماوە. چەوگان: گۆچان.
8 - 3. پەرێشان خاتر: پەشێواو بیر. جەمعییەت: کۆمەڵ. سیەهبەخت: بەختڕەش. گێسوی خوبان: ئەگریجەی ئافرەتانی جوان، مەبەستی ڕەشییە، یان ئاڵۆسکانە بە هۆی باوە.
8 - 4. گەدا: سواڵکەر. دەرگانە واناکەن: دەرگا ناکەنەوە. نەڕراد: تاوڵەچی، لە یاری (نەرد: تاوڵە)ەوە وەرگیراوە، خانەبەندان: خانە گرتن وەکو لە تاوڵەدا هەر یاریکەرێک هەڵئەدا خانە لەوی تر بگرێ. مەبەستی داخستنی دەرگای ماڵە لە دەرۆزەکەر بە هۆی نەبونیەوە.
8 - 5. سەخی تەبع: ئەوانەی تەبیعەتیان بەخشندە و دەسبڵاون. حاتەم: حاتەمی تەی یەکێکە لە بەخشندە بە ناوبانگەکانی عەرەب. راهـ: ڕێگە. کۆی دونان: بەر دەرگای ماڵی کەسانی نزم و سوک. هەرسو: هەرلا. کاسەگەردان: کاسە گێڕان، هەژارەکان ئێواران کاسەیان گرتوە بە دەستەوە لە دەرگای ماڵانیان داوە خواردنیان بۆ تێ بکەن.
8 - 6. کەشمەکەش: کەشمەکێش، بگرەوبەردە. خودئارائی: خۆڕازاندنەوە. قەبا: کەوا. چاک: ئێخە دامان: داوێن.
8 - 7. ئەمێستە: ئێستا. دوغ: دۆ. کەمۆڵە: کاسەیەکە لە دار تاشراوە تایبەتە بۆ تێکردنی دۆ. کەمۆڵە دۆ و، فنجان قاوەی تێ کراوە.

8 - 8. تورمە: جۆرێک بوە لە قوماشی بەنرخ. شەهد: شیرینی، هەنگوین. خانەبەردۆش: خانوەکەی بە کۆڵی خۆیەوەتی. عوریان: ڕوت.

8 - 9. جێ نشیمەن: شوێنی دانیشتن. جوملە: هەمو. غول: شتێکی ئەفسانەییە، وەکو دێو و درنج، لاشەیەکی گەورە و ترسناکی هەیە، لە چۆڵ و بیاباندا ئەژی.

8 - 10. خەز: ئاوریشم. فیکر: بیر.

8 - 11. کۆستە و دەباشان: دو گوندی بچوک بون لەسەروی سلێمانی. گەلە: ڕانەمەڕ. چۆماق دەرکەف: کوتەک بە دەستەوە. چۆپان: شوان.

8 - 12. مورید: لایەنگری دڵسۆز، بە تایبەتی هی شێخی تەریقەت. عەهد: سەردەم. عەدلی ڕۆمی: دادپەروەری تورکی عوسمانی. حوجرەها: ژورەکان. تۆبەکار: ئەوەی تۆبەی کردوە.

8 - 13. تاعەت: گوێڕایەڵی و سەر بۆ دانەواندن. جەبر: مەبەستی ئەرکی دینییە. عیللەت بە بێکاری: بە هۆی بێکارییەوە. قاری: ئەوەی قورئان ئەخوێنێ. حافز: ئەوەی قورئانی لەبەر کردوە.

8 - 14. تولی ڕۆژگاران: بە درێژایی ڕۆژگار. خادیم و مەخدوم: خزمەتکار و ئاغا. عوموومەن: بە گشتی. ڕوزەدار: بە ڕۆژ. ڕۆژوەوان.

8 - 15. بێ دەوڵەت: هەژار، بێ سامان. ماڵ: دارایی. عوسرەت: دەستەنگی. گەه: دەمێک. حەماڵ: کۆڵهەڵگر. عەلاف: ئەوی دانەوێڵە ئەکڕێ و ئەفرۆشێ.

8 - 16. ئیلتیزام: جۆرێک بوە لە بە کرێگرتنی زەویوزار لە حکومەت. شورا: کۆبونەوە و پرس کردن بە یەکتری. سەحەر: بەیانی زو. قوت: خواردن.

8 - 17. ئیجارە: بەکرێگرتن. هەوشار: ناوچەیەکە لە سەقز.

8 - 18. کەوباز: جۆرێکە لە سەرگەرمی کەو ڕائەگرن و شەڕە کەوی پێ ئەکەن. مەعزول: لێخراو. قارەمان، مێوڵی، تیمار، باخان: چوار گوندن لە قەرەداخ.

8 - 19. بیم: ترس. تازیانە: قامچی. مەرد: پیاو.

8 - 20. شێراوژەن: شێرشکێن، ئەوەی شێر لە ئەرز ئەدا، ئازا. قەوی: بەهێز. پیل ئەفکەن: ئەوەی فیل لە ئەرز ئەدا. غەوواص: ئەو مەلەوانەی ئەچێتە ژێر دەریاوە بۆ دەرهێنانی مرواری. ئەبێ لەگەڵ وشەی"قەوواس: کەواندار" لێ ی تێکەڵاو بوبێ. روبە: ڕێوی. گوریزان: لە ڕاکردن دان.

8 - 21. قاصید: نێردراو، ئەوەی نامە یا پەیام لە یەکێکەوە ئەبا بۆ یەکێکی تر. تەکلیف: داوا. ڕەهزەن: ڕێگر، جەردەی ڕێگەوبان. خودبە خود: خۆ بە خۆ.

8 - 22. دود: دوکەڵ. مەتبەخها: چێشتخانەکان. شام: شێو، نانی ئێوارە. جگەرها: جەرگەکان. بوریان: برژاو.

8 - 23. سو: لا. هەرجا: هەرجێ. میهمان: میوان.

8 - 24. ملوکان: لە (ملوک) شاهەکان.

8 - 25. لەب: لێو. خەندان: دەم بە پێکەنین. شادان: خۆشحاڵ.

8 - 26. گورگین، ڕوبینتەن، سامی نەریمان: پاڵەوانی ئەفسانەکانی ئێرانن.

8 - 27. مەلەخ: کوللە. مەلەخ تەبع: تەبیعەتی وەکو کوللە وایە. دەغڵ: پەڵەی گەنم و جۆ. جاڕی گەنم: ئەو پارچە زەوییەی گەنمی تێدا چێنراوە. داهۆڵ: شتێکە بە پەڕۆ لە شێوەی مرۆڤدا دروست ئەکرێ بۆ ئەوەی مەل لێ ی بترسێ و لێ ی بڕەوێتەوە.

8 - 28. قرگە، قزلەر، قۆرخ: گوندن لە نزیک سلێمانی.

8 - 29. سوبوک عەقڵ: عەقڵ سوک، گەوج.

8 - 30. نوتفە: تۆوی مرۆڤ. حەیز (بـە هەڵـە "حـیظ" نوسـرابو): دەورەی خـوێنی ئـافرەت. ئەمـە جنێوێکی زۆر قورسە، سالم بەوانەی داوە کە بە داگیرکردنی ئەو کاتـەی سـلێمانی لـە لایـەن تورکەوە" شاد و ئاسودە" بون.

8 - 31. بانی: دامەزرێنـەر. کاسـبهای شـەهری: کاسـبەکانی شـار. ئـەمر: کاروبـار. فیتنـە ئـەنگێز: هەڵگیرسێنەری فیتنە.

8 - 32. هەم دەرد: هاودەرد. هەم عەیش: هاوژیان. مادەری بەرە: دایکی بەرخ. یاری گورگ: دۆستی گورگ.

9. بابانی: 169 - 171؛ أمـین زکـی، "تـاریخ السـلمانیە": 74 - 275؛ العـزاوی: 91/7 - 92؛ نـوار، "تاریخ العراق": 120؛ حەفتەنامەی "ژین" ژ 877 و 894.

ئەمین زەکی لە "تاریخی سلێمانی" دا لە باسی عەزیز بەگ دا ئەڵێ: لە شەڕێکدا لەگەڵ ئـۆردوی تـورک لە بانی مقان کوژراوە. بەڵام بەڵگە زۆرە کە ئەم هەواڵە ڕاست نیە.

ئەم بەڵگەنامەیە لە ئارشیفی کاک عەبـدالرەقیب یوسـف وەرگیـراوە. مامۆسـتا ئەحمـەد خواجـە مەتنـە تورکیەکەی نوسیوەتەوە و کردویەتی بە کوردی. کاک کەمال ڕەئوف محەمەد دای ڕشتۆتەوە.

10. ئەم شیعرە لە چاپی یەکەمی "دیوانی سالم" دا بڵاونەکراوەتەوە. ڕەنگە ئەوسا لـە بـەر هـۆی سیاسـی و کۆمەڵایەتی فەرامۆشیان کرد بێ. بەڵام لە بەر گرنگیی ناوەرۆکی سیاسـیی ئـەم شـیعرە چەنـد جـارێ بەشی زۆری یا هەندێکی لێ بڵاوکراوەتەوە:

یەکەم جار گۆڤاری "گەلاوێژ" وەکو دیارییەک بۆ خوێندەوارەکانی لە نامیلکەیەکی جیـاوازا بـە بۆنـەی تێپەڕینی ساڵی یەکەمی دەرچونیەوە بڵاوی کردۆتەوە.

- علاء الدین سجادی لە مێژوی ئەدەبی کوردی دا لـە باسـی سـالم دا چەنـد بـەیتێکی بـە لێدوانـەوە لـێ هەڵبژاردوە.
- ڕەفیق حلمی لە بەرگی دوەمی "شیعرو ئەدەبیاتی کوردی" دا لە باسی سالم دا ئەویش چەند بەیتێکی بە لێدوانەوە لێ هەڵبژاردوە.
- کۆتایی شەستەکان کە دەستمان کرد بە بڵاوکردنەوەی گۆڤاری "ڕزگـاری" تکامـان لـە محەمـەد مسـتەفا کوردی کرد شیعرەکەمان بۆ ساغ بکاتەوە و مەعنای وشە قورسەکان و بەیتەکانمان بۆ لێـک بداتـەوە. مامۆستا کوردی، کوردینوسێکی کەم وێنە و شارەزاییەکی زۆری لە ئەدەبیی کلاسـیکدا هـەبو. چەنـدی تەقەللامان دا تەواوی شیعرەکەمان دەس نەکەوت. ئەوەندی پەیدا کرا مامۆستا کـوردی سـاغی کـردەوە بە زنجیرە بڵاوکرایەوە.
- گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی دیوانی سالم دا ئەم چەند بەیتەی لە "ڕزگاری" دا بڵاوکرابوە، خستۆتە دیوانەکەوە.
- بەشێکی زۆری ئەم شیعرە، بە بۆنەی تێپەڕینی 200 سـاڵەوە بـە سـەر دامەزرانـدنی سلێمانی دا، لـە لایەن دەزگای ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانی کوردستانەوە بڵاوکراوەتەوە.
- کاکەی فەلاح ڕەنجێکی زۆری داوە بۆ ساخکردنەوەی ئەم شیعرە و لە گۆڤاری "کاروان" دا بە لێدوان و لێکدانەوەی وشە گرانەکانیەوە، بڵاوی کردۆتەوە. لە ناو تێکستە بڵاوکراوەکـانی ئـەم شـیعرەدا ئـەوەی ئەم لە هەمویان درێژترە، بەڵام کارەکەی چەند ناتەواوییەکی تێ دایە:

1. هەمو قەصیدەکەی دەس نەکەوتوە.
2. هەندێ لە وشەکانی بۆ ساغ نەکراوەتەوە. یان لەو کەشکۆڵەدا کە ئەم لێی وەرگرتوە، بە هەڵە نوسراوەتەوە و ئەمیش بە هەڵە گواستویەتییەوە. یان بە دروستی بۆی نەخوێنراوەتەوە.

جەمال بابان لە کتێبەکەی دا لە سەر سلێمانی بەشێکی ئەم شیعرەی بڵاوکردۆتەوە..

من دیارییەکەی گەلاوێژم نەدیوە. لێرەدا تێکڕای شیعرەکەم جارێکی تر نوسیوەتەوە پشت ئەستور بـە دو دەسنوسی کۆن:

یەکەمیان، فۆتۆکۆپی ئەم قەصیدەیە کە لە دیوانێکی دەسنوس وەرگیراوە. د. کەمال فوئاد لە نامەخانەی پروسـیادا دۆزیوێتیـەوە. دیوانەکـە سـاڵی 1278 / 1861 لەسـەر داوای سـالم بـە خـەتێکی خـۆش نوسراوەتەوە. کۆتایی دیوانەکە بەمجۆرە هاتوە:

"بدرجه اتمان رسید شب یک شنبه بیست و دوم شهر شعبان المعظم 1278 حسب الخـواهش مخـدوم مکرم عبدالرحمن بیگ الکردی که الحق در فن شعرسـازی سـحربازی مینمایـد اللهـم اغفـر لـه ولکاتبـه ولسائر جمیع المسلمین بحرمه محمد خاتم النبیین امین امین امین"

دوەمیـان، فۆتۆکـۆپی کەشـکۆڵێکی دەسـخەت کـە سـاڵی 1387 / 1870 لـە "مـەنزڵی تـۆراخ تەپـە" نوسراوەتەوە. ئەم کەشکۆڵە هی مەحمودی یـاروەیس بـوە. مـەحمودی یـاروەیس ئـەدیب و شـاعیر و دۆستێکی نزیک و خۆشەویستی مەولەوی بوە. کۆپیەکانی ئەم کەشکۆڵە بە باشی نەخوێنرایەوە.

سەرناوی قەصیدەکە لە دەسنوسی یەکەم دا بەمجۆرەیە:

"رزم عزیزبیگ بابان با اسماعیل پاشای رومی"

لە هی دوهەم دا بەمجۆرە نوسراوە:

"ذکر محاربه میرجلیل الشأن عزیزبیگ بابان با طائفه رومی سنه 1266 (1849) و تسـخیر ولایـت بابان بدست رومی و اسمعیل پاشا".

پێ ئەچێ ئەم شیعرە چەند جارێ دەسـکاری کرابـێ و ئـاڵوگۆڕ لـە هەنـدێ وشـەو بـەیتی دا کرابـێ، "تسلسل" لە بابەتەکانی دا نەماوە. ڕەنگە سالم لە بەر هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆی ئاڵوگۆڕی تێدا کردبێ، چونکە لەم دیوانەش دا ئاڵوزان بە شیعرەکەوە دیارە. هەندێ لەو بەیتانەی کاکەی فەلاح بـڵاوی کردۆتەوە و پێش ئەویش عەلائەدین سەجادی و ڕەفیق حیلمی لە سەریان نوسیوە لەم مەتنەدا نیە. جـا یان سالم خۆی وازی لێ هێناون، بۆیە لەم دو دەسنوسە کۆنەدا نین، یا دوایی یـەکێکی تـر بـۆی زیـاد کردوە.

وشە گرانەکانی قەصیدەکە:

10 - 1. کەف زەنان: لە پی دەست بە یەکدا دان لە داخ و خەفەت دا. نەدامەت (ندامە): پەشیمانی، لـە فارسی دا نەگبەتی و مەینەتی. تار: تاریک. صەفحەی جیهان: ڕوی دنیا.

10 - 2. شارەزور، یـا شـەهرەزور: لـە سـەردەمی عوسـمانی دا "ولایـەتێک" بـوە هـەمو ناوچـەکانی کەرکوک و سلێمانی و هەولێری گرتۆتەوە. ناوەندەکەی شـاری کـەرکوک بـوە. ئێسـتا بـەو دەشتە بە پیتە ئەڵێن کە لە عەربەتەوە دەس پێ ئەکا تا بناری کێوەکانی هـەورامان ناوەنـدی بەڕێوەبردنی ئێستای سەید صادقە. گەمیە ڕەنگ: وەکو کەشتی. شکست: شـکان. نەهـەنگ: حوت، ئەو ماسیە گەورانەی لە دەریا زلەکان دا ئەژین و توانای وەرگەڕاندنی کەشتیان هەیـە. کورد کە لە خوا ئەپاڕێتەوە داوای لێ ئەکا: "لە شەڕی شەیتان و، بـەڵای ناگـەهان و، فیتنـەی ئاخر زەمان" بیپارێزی.

10 - 3. کشت: کشتوکاڵ. تەنخوا: لەباتی. تەرزە کە بە سەر شینایی دا بباریَ، نیشانەی نەهاتە، چونکە گەڵا و گوڵ و بەری بە جۆریَ ئەکوتیَ ئەو ساڵە ئیتر یا بەروبومی نابیَ، یا زۆر کەم ئەبیَ.

10 - 4. چاپوک: گورجوگۆڵ. ڕەنگی بەد ڕیتن: ڕەنگی خراپ ڕشتن، بە زمانی ئەمڕۆ: "دانانی پلان بۆ خراپە". وەلیَ: بەڵام. قیران (من قرن یقرن): نزیک کەوتنەوە لە یەکتری. بە پیَ3ی تێگەیشتنی ئەستێرەواەکانی کۆن، ئەستێرە گەڕۆکەکانی ناو بۆشایی ئاسمان جاروبار دوانیان یا زیادتر لە یەک نزیک ئەبنەوە، یا لە یەک ئەدەن، پیَی ئەڵێن: "قران کواکب". ئەم لێکدانە هەندیَ جار ئەبێتە هۆی کارەسات و نەگبەت "نحس". تێپەڕینی قیران: بەسەرچونی دەورانی نەگبەتیی و ناخۆشیی.

10 - 5. صەید: ڕاو، نێچیر. صەییاد: ڕاوکەر. تیرقەد: بەژن و باڵای ڕێک هەڵچو وەکو تیر. تەرکیبی کەمان: چەماوە وەکو شێوەی کەوان.

10 - 6. زیعف: لاوازی. تالیع: بەخت. جازیب (بەهەڵە "جازب" نوسرابو): ڕاکێشەر. دەم: خوێن، یاخود زار. چیهرە: چارە، ڕوخسار. زەعفەران: گیایەکە بنجەکەی پیازە، لاسکەکەی پاش وشککردنەوە لە ئاوی گەرم دا ئەتوێنرێتەوە ڕەنگێکی زەردی لیَ پەیدا ئەبیَ ئەکرێتە خواردنەوە، بە تایبەتی سەر برنج، بۆ زەردکردنی ڕەنگەکەی.

10 - 7. نەوبەهار: کاتی گوڵکردنی دارودرەخت. خەزان: کاتی وەرینی گەڵای دار، گەڵاڕێزان. صوبح: بەیانی. تەمموز: مانگی حەوتەمی ساڵی زایینیە و، زۆر گەرمە. پڕتەوی ماە: پرشنگی مانگ. چاک: لەتوپەت، یاخود باش. کەتان: گیایەکە لە لاسکەکەی قوماش و کاغەز و، لە تۆوەکەی ڕۆن و ڕەنگ دروست ئەکریَ. قوماشی لە کەتان دروستکراو زۆر بەرگە ناگریَ. زو ئەڕزیَ و پارچە پارچە ئەبیَ.

10 - 8. خەرمەنها: خەرمانەکان. خەرمانی دانەوێڵە بەرهەمی ڕەنجی ساڵێکی جوتیار وخێزانەکەیەتی، کە ئاگری تیَ کەوت، بە ماڵوێرانیەکی گەورە دائەنریَ. شەمعی دەوڵەت: مۆمی بەخت و خۆشی و دەسەڵات. هەر تەرەف: لە هەمو لایەکەوە. خامۆش کران: کوژێنرانەوە.

10 - 9. حەلقە دەین: لە دەوری یەک کۆببینەوە. بلا: با. ئاشوفتە بەخت: بەخت شێواو. تیرەڕۆژ: ڕۆژ ڕەش. گێسوی دولبەران: ئەگریجەی ئافرەتانی دڵڕفێن. نیشانەیەکە بۆ ڕەشیی، یان ئاڵۆزان و پەشێوانی قژی ئافرەت بە تایبەتی کە با لیَ ی ئەدا.

10 - 10. کەوکەبە: ئەستێرەی گەورە. نیهان: ئاوا بون. شاردرانەوە.

10 - 11. صاعیقە: هەورەتریشقە. بەرق: بروسکە. زوڵمەت: تاریکایی. شەرق و غەرب: خۆرهەڵات و خۆرئاوا.

10 - 12. عیبرەت: پەند. وەزع: بارودۆخ. هەلومەرج. دەهر: زەمانە. زومرە: تاقم.

10 - 13. مونعیم: نانبدە. لولە بو: پێچرایەوە. نوالە: خۆراک، تێشو. زەرف (بەهەڵە "ضرف" نوسرابو): قاپ و قاچاغی نان خواردن. خوان: سفرەی نان خواردن.

10 - 14. ئەهلی وەزایف (بەهەڵە "وضایف" نوسرابو): موچەخۆرانی داوودەزگا حکومەتیەکان. عوموومەن: بە گشتی. حەک: کوژانەوە.

10 - 15. عەرصە: مەیدان. چەرخەو، باڵەبان: دو مەلی ڕاوکەرن لە تیرەی هەڵۆ. جەولانگاە: فڕینگا. بوم: کوندە پەپو. بەپیَی تێگەیشتنی کۆن کوندەپەپو بە مەلێکی شوم دائەنریَ چونکە حەزی لە چۆڵەوانیە و هێلانە لە کەلاوەدا ئەکاو لە سەر هەر ماڵ و ئاواییەک

بخوێنێ وێـران ئـەبێ. زاغ: قەلـە ڕەش، بـە مـەلێکی سـوک و گەنـدەخـۆر دا ئـەنرێ. ئاشیانە: هێلانە.

سالم لێرەدا لە باتی "هێلانە" وشەی "لانـە" ی بـەکارهێناوە. لـە زمـانی فارسـی دا ئەگـەنجێ "لانە" بۆ هێلانەی باڵداریش بەکار بهێنرێ، بەڵام لە کوردی دا، لانە: بۆ شـوێنی ئـارامگرتنی درندەی کێوی وەکو شێر و پڵنگ... و هێلانە: بۆ شـوێنی ئـارامگرتنی مـەلی کێـویی وەکـو هەڵۆ، کۆتر، چۆلەکە... و، کولانە: بۆ مەلی ماڵیی وەکو مریشک... بەکارئەهێنرێ.

10 - 16: میحنەت: مەینەت، ناخۆشیی. تاب: تـاو، توانـا. عـەین: چـاو، یـاخود کـانیی. مـەردومان: خەڵک.

10 - 17. زەبان: زمان. کوکو: مەلێکی پچوکـە بـە نـاوی دەنگەکەیـەوە کـە ئـەڵێ کوکـو نـاونراوە، تاقتاقکەرە. خانەدان: خێزان، بنەماڵە. عەنکەبوت: جاڵجاڵۆکـە. خواجانشـین: دو سـەکۆی پچوکە لای ڕاست و چەپی دەرگای حـەوش لـە دیـوی دەرەوە لـە دیـوار ئەهێڵرێتـەوە بـۆ دانیشتن. جوفتە جوغد: جوتە کوندەپەپو. دیدەبان: ئەو کەسـەی لـە جێگایـەکی بـەرزەوە چـاودێری دەوروپشـتی شـوێنەکە ئـەکا، دیـدەوان. خـانوی جـاران لـە سـەربانەکەی دا "هەورەبان" ی هەبوە بە پلیکانە بۆی سەرکەوتون لەوێوە سەیری دەوروبەریان کردوە.

10 - 18. موهر: مۆر. وا باوە کە سولەیمان پێغەمبەر مۆرێکی هـەبوە هـەر شـتێکی داوا لـێ کـردوە بۆی جێ بەجێ کردوە، بەڵام دێوەکانی لێیان دزیوە. دون: نزم، سوک.

10 - 19. موشەخخەص: لێرەدا بە مەعنای بێگومان. دود: دوکەڵ. دوکەڵی گۆگرد زۆر بۆگەنە. عود: دارێکی باریکی بۆنخۆشە، بۆ خۆشکردنی بۆنی مەجلیس و مـاڵ ئەسـوتێنرێ. بـۆ: بـۆن، یاخود بۆ ئـەو. نەغمـەخوان: گـۆرانیبێژ. مسـتۆ: کـورتکراوەی مسـتەفایە، گـۆرانیبێژێکی ناوداری ئەو سەردەمە بوە. مستەفا بـەگی کـوردی لـە باسـی گۆرانیبێژەکـانی سـلێمانی و مەقامەکانی گۆرانی دا ئەڵێ:

مستۆ ئیبراهیمی و، ئەورەحمان نەوا و، فەتحی حەزین

مستەفا ناریی و سێگا، یونس بڵێ: دەشتی و حیجاز

10 - 20. عەزل و نەصب: لابردن و دانان لەسەر کار. کەهیا: بە کوێخاکانی والی‌ی بەغـداد وتـراوە. مەنصوب: دانراو. "ئەوڵا" بە"اوضا" نوسراوە. کاتی خۆی مـەلا و خوێنـدەوارەکانی کـورد پیتی"ضاد" یان بەلامی قەڵـەو خوێندۆتـەوە. بـۆ نمونـە وەکـو لـە سـورەتی فاتیحـەدا"ولا الضالین.. ". ئەوڵا کوتکراوەی عەبدوڵایە.

10 - 21. تەقسیمی مەنصەب: دابەشکردنی پلەو پایە. موقابیل شەئنی شەخص: شایستە بەو کەسـە. سەراوزی کەوم: سەرپەرشتی داهاتی خوێڵێن و مەملەحە.

10 - 22. عالیجاه: پایەبەرز. حەکیم باشی: سەرۆکی پزیشکەکان. لـە بـاتی "زل" نوسـراوە"ذل" دور نیە ئەمە نیشانە بێ بۆ ئەوەی کە زمانی محمود ئاغـای حـەمامچی "پسـک" بـوبێ، یـاخود مەبەستی"زەلالەت" بێ. بابـەجان: سـەرۆکی حەکیمـەکانی سـلێمانی بـوە لـە سـەردەمەکانی سلێمان پاشاو ئەحمەد پاشای بابان دا. سلێمان پاشا بەگوێرەی "حوکم" ێک کـە لـە 29 ی موحەڕەمی 1284 (1832) دا دەری کردوە، گوندی"هۆمەرە کوێر" ی لە نزیـک سـلێمانی بەخشیوە بە باباجان بۆ دابینکردنی گوزەران و پێویستیەکانی ژیانی.

10 - 23. کۆڵ: بار. دۆش: شان. خەرقە: پاڵتۆیەکی زبرو پینە کراو بـوە دەروێشـە هـەژارەکان لـە

بەریانکردوە. تاج: جۆرە کڵاوێک بوە دەروێشەکان وەکو نیشانەی دەسهەڵگرتن لە دنیا لـە سەریان کردوە. کەشکۆڵ: دەفرێک بوە دەروێشەکان بە زریزە بە ملیـان دا هەڵیانواسـیوە سواڵیان تێ دا کۆکردۆتەوە. شاری خامۆشـان: شـاری بێدەنگـەکان، مەبەسـت گۆڕسـتانی مردوەکانە. لەم بەیتەدا وشەی ناو کەوانەکە ساخ نەکرایەوە.

10 - 24. ئەسکەمل: کورسی. مەحوی ئەڵێ:

فەلەک هەرگا کەسێکی هەڵبری وەعدەی هیلاکەتیە

کە مل بۆ گەینە پەت بێ، پێ لە کورسی و ئەسکەمل چی بکا؟

ئاغالەر: ئاغاکان. مەجلیسی شورا: ئەنجومەنی ڕاوێژ و پرس. ئەمیسـتە: ئێسـتا. خـاص: تایبەتی. ئەصناف (صنف): خاوەن پیشە و دوکاندارەکانی ناو بازاڕ.

10 - 25. تەدبیر: تەگبیر، دانانی ڕێوشوێن. هەستە: باج و سەرانە. دارۆغـە: بەرپرسـی پارێزگـاری ئاسایش. حاجی ئەحان یا حاجی حان: گەڕەکێکی سلێمانی بوە.

10 - 26. مەئموری سەبتی نفوس: کار بەدەستی سەرژمێریی. شـاغیلی بـاجی دوکـان: کاربەدەسـتی کۆکردنەوەی باجی دوکانەکانی ناو شار.

10 - 27. مەصرەف: ناوی ئەو بنەماڵەیە بـوە کـە لـە سـەردەمی دەسـەڵاتـی بابـان دا کاربەدەسـتی کاروباری دارایی بوە. حاسـیب: موحاسـیب، ژمێریـار. خاصـەجات: موڵـک و زەویـوزار. مالوان: گوندە، هەروەها جۆگەیەکە لە شارەزور ئەڕژێتە چەمی تانجەرۆ.

10 - 28. خولمـار: خورمـاڵ، ئێسـتا ناحیەیـەکی قـەزای هەڵەبجەیـە. دەڵـێن: جۆگەیەکـە لـە شارەزور لە چەمی زەڵـم هەڵئـەگیرێ. ئومـور: کاروبـار. دۆم: هـۆزێکی پیشـەکار و دەسرەنگین بون، بێژنگ و کەو و کڵاشیان دروست کردوە. پەندێکی بـاوی کـوردی ئەڵێ: "دۆم بێ و کڵاش بۆ خۆی بکا". لەو سەردەمەدا پیشەکاری بـە چـاوی سـوک سەیری کراوە.

10 - 29. مەشوەرتجو: خەریکی پرس و ڕاوێژە. سەرکاتیب: سەرۆکی نوسەرەکانی، یان سـرکاتب: نوسەری کاروباری نهێنـی. چیـا سـەوز: گوندێکـە لـە ناوچـەی ئاغجەلـەر. شـوان: نـاوی عەشیرەت و ناوچەیەکە لە نزیک کەرکوک.

10 - 30. مشتە: پارچە ئاسنێکە سەری پان و دەسکەکەی پڕ بە دەستە تەختەی پەڕۆ و چەرمی بنـی کڵاشی پێ ئەکوتنەوە. "مشتەی ناو هەمانەکە" پەندێکی باوی کوردیە. کشـتەک: دەزویەکـە بنی کڵاشی پـێ قـایم ئـەکرێ. هـەروەها تـەزبیح و ملوانکـەی پـێ ئەهۆنرێتـەوە. دەرزی: ئامرازی درونە. گـورز: گوریسـێکی ئەسـتورە سـەرێکی بـە خـڕی گـرێ دراوە. کەمەنـد: گوریسێکی قایمە لـە شـەڕدا بـۆ گرتنـی دوژمـن گرتویانەتـە مـل و کەمـەری. بـۆ گرتنـی وڵاخیش بە کارهێنراوە. سینان: ڕم.

مشتە، کشتەک، دەرزێ: کەرەستەی دروستکردنی کڵاش بون.

گورز، کەمەند، سینان: کەرەستەی شەڕ بون.

10 - 31. گەزمەچی: حەسحەس، پاسەوانی شەو. کوبەکو: گەڕەک بە گەڕەک. تەشـنە: تینـو. جـان: گیان. حسێنی کۆڵ: کۆڵ، ئەگونجێ مەبەستی ئەوەبێ دەستێکی سەقەت بوە، یان حسـەینی کۆڵ: حسەین کە کوتاڵی بە کۆڵ گێڕاوە بۆ فرۆشتن. جاران ئەم پیشەیە هەبوە.

10 - 32. قەیچی: مقەست. زەرگ: شیشێکی ئاسنینی نوکتیژە. نیوگەز و زەرع: دو ئامرازی پێوانـە

بون لە باتی مەتر و یاردە. زەرع: بە ئەندازەی درێژیی باڵی زەلام بـوە. پەنـدێکی بـاوی کوردی ئەڵێ: "گەزی چی و جاوی چی؟". نەخ: دەزو. ئەسپەر: سوپەر، قـەڵغان. جەوشـەن: زرێ، سەربەرگێک بوە لە زریزەی ئاسن دروست کراوە کاتی شەڕ بـۆ پاراسـتنی لـەش لـە تیر و شیری دوژمن لە بەرکراوە. بەن: ئەو داوەی لە خوری نەرم دروست ئـەکرێ لـە دەزو ئەستورترە. نەردەوان: پەیژە.

قەیچی، دەرزی، نیوگەز، زەرع، نەخ، وتو، پەت و بەن: ئەمانە کەرەستەی کوتـاڵ فرۆشـتن و بەرگدرون بون.

شیر، تیر، زەرگ، ڕم، کەمەند، جەوشەن و نەردەوان: ئەمانەی کەرەستەی شەڕ بون.

10 - 33. غەڵبە غەڵب: هەراوهوریای قەرەباڵخی. چوارباخ: گەڕەکێکی سلێمانیە. دەلاک: ئەوانەی لـە حەمام دا زەلامیان شێلاوە. سەحەرگە: پێش بەیانی، سپیدەدەم.

10 - 34. سەتڵ: دەفرێکی قووڵە ئاوی تێ ئەکرێ. سەرج: زین. سینی: دەفرێکی پەلە شتی لـە سـەر دائەنرێ. تەپڵ: جۆرە تەپڵێکی پچوک بوە کراوە بـە قـەڵپوزی زینـی ئەسـپ دا لـە کـاتی شەڕدا بۆ هاندانی شەڕکەرەکان لێ دراوە. قاپقاپ: پێڵاوێکە ژێرەکەی تەختەیە لە گەرماو لە پێ کراوە. لۆنگ: پەشتەماڵ. گزلک: چەقۆی پچوک، قەڵەمبڕ. تۆپز: تێڵایەکی دار یا ئاسـن بوە سەرەکەی تۆپێکی خڕی بزمار ڕێژی پێوەبوە. گازی هەڵکێشانی ددان.

سەرج، تەپڵ، ئەسپ، جەوشەن، شیرو تۆپز: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

10 - 35. موسـەللەح: چەکـدار. یـەل: شـێر، ئـازا، پاڵـەوان. نـەجاڕ: دارتـاش. کـەمینگاە: جێگـای بۆسەنانەوە. گوزەر: تێپەڕین، یاخود ئەو ڕیزە دوکانەی جۆرە پیشەیەکی تێ دا کۆبۆتەوە، بازاڕ چەند گوزەری تێ دابـوە، وەکـو: گـوزەری ئاسـنگەرەکان، گـوزەری کەوشـدروەکان. شێری بەندی: شێری گیراو.

10 - 36. ناخج: جۆرێکە لە نێزەی نوکتیژ. کەمان: کەوانی تیر هاویشتن. دەشنە: نێزەیەکی پچوکـە سەرەکەی دوفاق بوە لە شەڕدا گرتویانەتە دوژمن. دەهرە: نیزەیەکە سـەرەکەی وەکـو داس چەماوەتەوە. ئەسکەنە: ئامرازێکـە بـۆ کـونکردنی دار. تێشـە: تەشـوێ. مشـار: ئـامرازی برینەوەی دار و تەختە. لێسک: تیغێکی کەوانەییە ناو کەوچک و کاسەی پێ هەڵئـەکۆڵرێ. مەنگەنە: ئامرازی لە قاڵبـدانی تەختـە بـە تایبـەتی دوای کـەتیرە لێـدان. کـەوان: دارێکـی کەوانەدارە چەرمێکی درێژی بەسەرەوەیە داری پێ کون ئەکرێ.

ناخج، تیر، کەمان، زەرگ، دەشنە و دەهرە: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

ئەسکەنە، تێشە، مشار، لێسک، مەنگەنە و کەوان: ئەمانە کەرەستەی دارتاشی بون.

10 - 37. پاس: پارێزگاری، بە زۆری بۆ سەگ بەکارئەهێنرێ. دەکە: سەکۆ.

سالم بە شیعرێکی درێژ هەجوی "میرزا سلێمانی زیندرو" ی کردوە. لە سەرەتاکەی دا ئەڵێ:

میرزا وەرە لێم لادە دەستی من و دامانت
ئەیمەن مەبە لێم نەک بێم یەک دەفعە بە مەیدانت
تۆ قازو ئەمن شاهێن، مەقرێنە بە دەورم دا،
نەک حەملە بەرم، گیر کەم چنگێ لە چیقەڵدانت!

بە هەجوەکەدا وا دەرئەکەوێ میرزا سلێمان شاعیر بوە.

10 - 38. هەمانە: لە پێستی مەڕی خۆشە کراو دروست کراوە. لە باتی جانتای ئێستا کەلوپـەلی تـێ

خـراوە. زوبــین: نێـزە. درەفـش: درەوش، سـوژنێکی نـوکتیژەی دەسـک دار بـوە بـۆ کونکردنی چەرم. پێشینان و تویانە: "مست لە درەوشـە ئەگەڕێتـەوە". هەسـان: بـەردێکی ڕەق و لوسە تیغی پێ تیژ ئەکرێ.

10 - 39. مونیس: هاودەم. ئەدب ئاموز: مامۆستا، ئەدیب. بز: بزن. نەدیم: هاودەم. تیمار و کچـان: دو گوندن لە ناوچەی قەرەداخ.

10 - 40. باش خەیات: سەرۆکی بەرگدروەکان. ئەلە: کـورتکراوەی عـەلی. کۆپـان: جلـی ئێسـتر و گوێدرێژ. دەرزیباشی: سەرۆکی بەرگدروەکان. قاتر: ئێستر. قاترچی: کاروانچی. خـەران: کەران.

10 - 41: ئێلی غەوارە: بەو هۆزانە وتراوە کە جـاف نـەبون و، خۆیـان هاویشـتۆتە پـەنای جـاف. کافرۆشی، چنگنی، چوچانی: 3 تیـرەن تـا ئێسـتاش لـە نزیـک سـلێمانی مـاون. تـەلان: گوندێکە لە ناوچەی سورداش.

10 - 42. عەزم: بڕیار. فەرزەن: گریمان. کاک ئەحمەد: حـاجی کـاک ئەحمـەدی شـێخ کـوڕی شـێخ مارفی نۆدێیە. زانایەکی گەورەی زانستە دینییەکان بوە. لە سەردەمی خۆی دا لای خـەڵک زۆر گـەورە و پایەبـەرز و پیـرۆز بـوە. تـا ئێسـتەش سـوێند بـە گۆڕەکـەی ئـەخۆن و "گوللەبەند" ەکەی بەناوبانگە. سـالم مەبەسـتی ئەوەیـە، ڕێگەوبانـەکان ئەوەنـدە نائـارام و نائەمینن، ئەگەر کاک ئەحمەدی شێخ بەو هەمو ڕێز و پیرۆزییەوە بەو ناوچەیەدا تێ پـەڕێ تا ئەگاتە گەڕەکی کانێسکانی ناو شاری سلێمانی 3 جار ڕوتی ئەکەنەوە. کانیی ئاسـکان: ئەوسا دەشتاییەکی تەخت و سەرچاوەیەکی ئاو بوە، ئێستا گەڕەکێکی سلێمانیە.

10 - 43. نـەجیبانی ولایـەت: خانەدانـەکانی ولات. ئافـەت: وەبـا، نەخۆشـیی کوشـندە. نانـەجیب: ناڕەسەن. جامەی شەهری: کراسی شاری. صەحرانشین: دانیشتوانی لادێ.

10 - 44. سەبتی توغرا: لە سەر کاغەزی ڕەسمیی عوسمانی نوسراوە. ماوەت: ناحیەیەکـە لـە قـەزای شارباژێڕ. قەشان: گوندێکە لە ماوەت.

10 - 45. لوتف: لوتف، دەربڕینی خۆشەویستی. نیک و بەد: چاک و خراپ. نێری: سابرێن، تەگە. زابت: ئەفسەر، ڕێکخەر. نەهر: چەم. موان: گوند و جۆگەیەکە لە شارەزور.

10 - 46. تەسخیری مەمالیک: داگیرکردنی ولاتان.

10 - 47. وەرنە: وە ئەگەر نا.

10 - 48. حەملە: هێرش. مودەعی: دوژمن. لەغزش: خزان، خلیسکان. ڕیکاب: ئاوزەنگی. عەنان: جڵەو.

10 - 49. بێشە: دارستانی چـڕ، شـوێنی ژیـانی شـێر. زاهیـر: ئاشـکرا. خـاتر: بیـر. دەسـتوبرد: چاپوکیی.

10 - 50. جەفاجو: ئەوەی بەدوی جەفادا ئەگەڕێ. قەدەم: هەنگاو. پەلە: پەلەپیتکەی تفـەنگ. بوسـی: ماچی کرد.

10 - 51. ئیختیراع: داهێنان. مەشق جو: ئەوی بە دوای مەشق کردن دا ئەگەڕێ. شـوغال: چەقـەڵ. یەکەتاز: سواری بێ هاوتا. دونبال: دوا، لـە دونبـالی: بـە دوایـەوە. شـێری ژیـان: شـێری تورەی ڕقهەستاو.

10 - 52. بیم: ترس. جانفەرسا: گیانکێش. کەوبار: بەچکە کەو. جیهەت: لا.

10 - 53. شوعلە: بریسکە. ماهیچە (ڕاستەکەی: ماهچە): نیشانەیە بۆ خواریی دەمی تیـغ کـە وەکـو

مانگی یەکشەوە چەمیوەتەوە. تیغی بورەهنـە: تیغـی ڕوت. قوڵنـگ: مـەلێکی ڕەوەنـدە لـە تیرەی قاز. لە قاز گەورەتر و باڵابەرزترە، لە کەناری ئاو دا ئەژی، مل و قـاچی درێـژە، بـە چرا بە شەوارە ئەکەوێ و ڕاوی ئەکەن. شەوارە یەکێکە لە شێوە کۆنەکانی ڕاوی کورد. بە شەو، بە تایبەتی شەوانی باران، چرایان هەڵگیرساندوە لە کەناری چـەم و نـاو شـەخەڵ و زەبەنگی چڕدا. ئەو مەلانەی تەڕیی باران کەنەفتی کـردون و ئەیانـەوێ ئـارام بگـرن، کـە ڕوناکی چراکە لە چاوی دان، ئەکەونە باڵە فـڕەو خۆیـان ئاشـکرا ئەکـەن. بـەڵام نـاتوانن خۆیان دەرباز بکەن، چونکە ڕوناکی چراکە بە شەوارەیان ئەخاو، ئەگیرێن.

10 - 54. تۆپی قایش: فوتبۆڵ. ئاقار: ئاست. شلیلک: دەسـڕێژ، تەقانـدنی بـە کۆمـەڵی هـەمو ئـەو گوللانەی لە تۆپ و تفەنگ دایە. سینەکەمان: کەمانچە، ئامرازی مۆسیقایە.

10 - 55. غیماری مەعرەکە: گەرمەی پێکدادان. لە مەتنەکەدا "قماری معرکە" نوسراوە، ڕەنگە سالم لـە وشەی "قمار" مەبەستی "غمار" بێ و، بە هەڵە وەکو هەنـدێ وشـەی عـەرەبی نوسـیوە ئـەم وشە عەرەبیەشی نوسی بێ. فارسی ڕەمەکی زۆر قـاف بـە غـەین (تلفظ) ئەکـەن. جـەلای جەوهەر: بریقانەوەی جەوهەری تیغ. خوێنی موددەعی: خوێنی دوژمن. قان: خوێن.

10 - 56. شوری مەخفی: کۆبونەوەی نهێنی. نەی: قامیش، شمشاڵ. ڕاز: نهێنی.

10 - 57. ئیسم: ناو. قابیز: گیانکێش، دەرهێنەری گیان. حەرب: شەڕ. چەپەر: تەتەر، ئەوەی نامە لە نێوان شوێنەکان دا ئەگوێزێتەوە. ئەجەل: مەرگ.

10 - 58. تا: توێ. پیرەهەن: کراس. مەمات: مردن. نیزام: ئەو سەربازانە بون کە لـە سـەر شـێوەی نوێ بۆ کاروباری جەنگیی ڕێکخرابون. ئەحمەد پاشا لە سلێمانی چوار تابوری لـەم هێـزە دروست کردوە. باڵەبان: جۆرە ئامرازێکی مۆسیقا بـوە لـە کـاتی ئامـادەکردنی لەشـکر و شەڕدا لێ دراوە.

10 - 59. تەحقیقە: بێگومانە. قەومی نوح: لە بەر گومڕایی خـوا غـەزەبی لـێ گـرتن و لـە تۆفـان دا خنکان و لە ناوچون. جەننەت: بەهەشت. شوبهە: گومان.

10 - 60. بەچەگورگ ئاسا: وەکو بەچکەی گورگ. کـۆز: شـوێنی ڕاگرتنـی کـارو بـەرخ. پێشـینان وتویانە: "کۆزی کارگەل ببینە، ئینجا قەپوچک دابگرە". گورگ دڕندەیەکە کە ئەکەوێتە ناو مەڕ جگە لەوەی ئەیخوا، چەندی بتوانێ ملی مەڕ ئەشکێنێ. ئەگەر بکەوێتە ناو کۆزی بـەرخ و کار هەمویان ئەکوژێ.

10 - 61. فەرق: تەوقی سەر. فەخر: شانازی. میرئاڵا: پلەیەکی سەربازیی ئـۆردوی عوسـمانی بـوە، میرلیوا. بەهرام: ناوی یەکێ لە بورجەکانی ئاسمانە. ئەسـەد: نـاوی یـەکێ لـە بورجـەکانی ئاسمانە. قەعر: ناخ، بن. چاهی غەم: چاڵی غەم، بیری غەم.

10 - 62. باز: دیسان. بازی تەوار: بازی مێ کە ناسـراوە بـە چـابوکیی و ئـازایی. نۆکـەران: لـەم سەردەمەدا نۆکەر بە موچەخۆر و چەکدارە ڕەسمییەکانی میرەکانی دەزگای بابـان وتـراوە، ئێستا بە مانای خزمەکار بە کار ئەهێنرێ. دەوردان: گەمارۆدان.

10 - 63. گورچکی گـا: مەبەسـتی ئەوەیـە پـێچ و پـەنا، یـا فڕوفێڵـی زۆری تیایـە. سـوس: چەنـد مەعنایەکی هەیە؛ مارمێلکە، بەرازی ئاوی، مۆرانە، لێرەدا ڕەنگە مەبەستی مۆرانە بێ. جوملە: هەمو. خودڕو: هیچ تەربیەت و تەعلیمێکی دا نەدراوە.

10 - 64. ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب: ئاوزەنگی بە تەنیشت یا لە دوای ئاوزەنگی. عەنان ئەندەر عـەنان:

جڵەو بە تەنیشت یا لە دوای جڵەو. لە کاتی هێرش دا کە سوارە شەڕکەرەکان ئاوزەنگی بە تەنیشت ئاوزەنگیەوە و، جڵەو لە ڕیزی جڵەوی یەکتری دا بۆ پێشەوە ئەڕۆن.

10 - 65. بەبر: بەور، بەوری بەیان، درندەیەکە لە تیرەی پڵنگ. غەزەنفەر (بە هەڵە "غظنفـر" نوسـرا بو): شێر. کوچە: کـۆڵان. سـوقاق: کـۆڵان. مەحەللـە: گـەڕەک، یـا شـوێن. جـان سـتان: گیانستێن.

10 - 66. صەحرای مەحشەر: ئەو دەشتاییەی لە ڕۆژی "قیامـەت" دا هـەمو خـەڵکی تـێ دا "حەشـر" و"نەشر" ئەکرێ. پیر مەسور: کورتکراوەی "پیرمەنصور"ە، گەڕەکێکی سـلێمانیە بـە نـاوی ئەم چاکەوە ناو نراوە.

10 - 67. پەیک: نامەبەر، تەقدیر: چارەنوس. سەقا: ئاوکێش. ڕاویە (مـن روی یـروی): مەشـکە یـا کوندەی پڕ لە ئاوی خواردنەوە کە ئەدرێ بە کۆڵ دا. دوش: شان، کـۆڵ. ئـاوی ئـەڵماس: کینایەیە بۆ تیژیی تیغی سەربڕین. تیز: تیژ، ڕیتە: ڕشتە. حەلق: گەرو.

10 - 68. غەیرەز: جگە لە، شەرەنگ: زەهر، شتی زۆرتاڵ، گوژاڵک، بێخـود: لـە خۆچـو. خەمۆشـی: کپی و بێدەنگی.

10 - 69. جاڕوب: گەسک. پێکراو: ئەنگێوراو. پەهلەوان: پاڵەوان. پاڵەوان (پالوانە): مـەلی ئـەبابیل، مەلێکی بچوکی ڕەش و سپیە هەمیشە لە فڕین دایە قاچەکانی کورتە کە بکەوێتە سەر ئەرز ناتوانێ هەستێتەوە.

10 - 70. سەن سەن: تۆتۆ. گێل ئـولان: وەرە کـورە. ئەمانـە وشـەی تێخـوڕینی کـاتی شـەڕن بـە تورکی.

10 - 71. قەهرناک: دڵ پڕ لە قین. سەربورهنە: سەرڕوت. ئاتەش ئەفشان: ئـاگرپڕژێن. حەملـەوەر: پەلاماردەر. جەنگجو: ئازا، دلێر. هەرسو: لە هەمو لایەکەوە.

10 - 72. غەوا: گومرا، مەبەستی گوللەی وێڵە. لە هەندێ ڕونوسی بڵاوکراوەدا لە باتی غەوا، دەعوا و تەقە نوسراوە.

10 - 73. مەحاق: ئاوابونی مانگ. جیلوەگەر: دەرکەوتو

10 - 74. لاغیر: لەڕ. حەسرەتا: بە داخەوە، مەخابن. ئەختەر: ئەستێرە. موزەفەر: سەرکەوتو.

10 - 75. ئەگونجێ لە باتی "ماڵ" "یاڵ" بخوێنرێتەوە کە بە مانای بەرازیی و گردە.

10 - 76. بلوک: یەکەیەکی سەربازیی ئۆردوی تورک بوە وەکـو "سـریە". سـونگی: نێـزە. دەوران: سوڕان، خولانەوە. سونگی دەوران: ئەبێ تاکتیکێکی جـەنگیی پـەلاماردان بـوبێ. فیرقـە: تیپی لەشکر.

10 - 77. چەرخی حەفتەمین: ئاسمانی حەوتەم. حین: کات، دەم. فوغان: گریان.

10 - 78. غەیری: جگە لە. لەب تەشنەگان: لێو تینوەکان. کوشتەگان: کوژراوەکان. شەهیدی کەربەلا: مەبەستی ئیمام حسێنی کوڕی ئیمام عەلی و یارەکانیتی کە لە دەشتی کەربەلادا کوژراون و، بە تینویەتی گیانیان دەرچوە.

10 - 79. نەفیر: هاوار. لامەکان: جیهانی ئولوهییەت. صەدا: دەنگدانەوە. ئەلئەمان: داوای "ئەمان".

10 - 80. بای موخالیف: بای پێچەوانە. قسەیەکی عەرەبی ئەڵێ: "تهب الرياح بما لا تشتهی السـفن" واتە: با بە ئارەزوی کەشتی ناوەزێ. دودەمان: خێزان، بنەماڵە، هۆز، نەژاد.

10 - 81. ڕۆژی قەتڵ: ئەو ڕۆژەی ئیمام حسێن و یارەکانی تێ دا کوژراوە. "واحسـێن": هاوارێکـە

شیعەکان لە عاشورادا ئەیڵێن. ئەدای قەزییە: جێبەجێ کردنی مەسـەلەکە، مەبەسـتی گێڕانـی شینی کوژراوەکانە. نیلگون: شین، ڕەنگی نیلی کە لە پرسەدا ئەپۆشرێ.

10 - 82. یادگاری حاکمان: مەبەستی کوڕ و نەوەی میرەکانی بابانە. جانشینی سیلسیلە: جێنشـینی زنجیرەی بنەماڵەی بابان. ناموراد: بە ئامانج نەگەیشتو. نەوڕەس: تازەپێگەیشتو. مەقصەد نەدیو: بە هیوا نەگەیشتو.

10 - 83. کەیخوسرەو سێهەمین پادشای زنجیـرەی کـەیانی و، کـوڕی سـیاوەش، هێشـتا لـە سـکی دایکی دا بو کە ئەفراسیاب باوکی کوشـت. کەیخوسـرەو کـە لـە دایـک بـو، بـە فـەرمانی ئەفراسیاب، بۆ ئەوەی ئاگـای لـە هـەواڵی باووبـاپیرانی نـەمێنێ دور خرایـەوە بـۆ کێـوە دورەکان و ئینجا بۆ قەڵایـەکی قـایم. گیـوی کـوڕی گـودەرز دۆزیـەوەوەو، ئـەو و دایکـی هێنایـەوە بـۆ ئێـران. کەیخوسـرەو فـەریبورز لـە سـەر جێنشـینی بـو بـە ناکۆکییـان. پاڵەوانەکانی ئێران وا پێکهاتن کە هەر کامێکیان قەڵای بەهمەن بگرێ، ئـەو بـە شایسـتەی پادشایی دابنرێ. کەیخوسرەو "فەڕی

کەیانیی" لە گەڵ بو قەڵاکەی گرت. بۆ وەرگرتنەوەی تۆڵەی خوێنی باوکی چوە سەر ئەفراسیاب و، کوشتی. ئەمە یەکێکە لە ئەفسانەکانی شانامە.

"خـوێنی سـیاوەش" بـۆ لـە بیرنەچونـەوەی خولیـای تۆڵەسـەندنەوە و، درێژەکێشـانی دوژمنایەتی و، ڕژانی خوێنی زۆر، لە زمـانی کـوردی دا بـوە بـە پەنـد. ڕۆسـتەمی سـانی: ڕۆستەمی دوهەم. مـوددەعیی تورانییـان: دوژمنـی تورانییـان. بـە گـوێرەی ئەفسـانەکانی شانامە دوژمنایەتییەکی خوێناوی دورودرێژ لە نێوان ئێران و توران دا بوە.

10 - 84. قادری قودرەت نەما: مەبەستی یەزدانە. قودرەت: توانـایی. قـادری ئێمـە: مەبەسـتی قـەدر بەگی کوڕی سلێمان پاشایە کە لـەو شـەڕەدا بـە دیـل گیـراوە. موسەلسـیل: مەبەسـتی بـە زنجیرکراوی.

10 - 85. وەرنە: وەگەرنا، ئەگینا. مەقهور: تێشکاو، خەمگین.

10 - 86. ئەهلی لەشکر: مەبەستی جەنگاوەرانی لەشکرەکەی عەزیز بەگە. پـای ریکـاب: پـێ ی نـاو ئاوزەنگی. سوبوک دست: دەست سوک. بۆ ئەوەی وڵاخ تاو بـدرێ پـێ لـە ئـاوزەنگی دا قورس و گیر ئەکرێ و، جڵەوی بۆ شل ئەکرێ.

10 - 87. کۆزیلک: کۆز. جێگای مۆڵ دانی کارژۆلە و بەرخۆلە.

10 - 88. سێر: تێر. غەنی: دەوڵەمەند. قاتیـل: بکـوژ. ئـەو: مەبەسـتی سـەگە "لـە لاک تێـر" بـوە. ئەمیان: مەبەستی عەسکەرە "لە تـاڵانکردنی مـاڵ غـەنی" بـوە. ئـەم: مەبەسـتی لـە "دڵ" ی خۆیەتی "لە غەمی تیغی قاتلان دا هاتۆتە جۆش".

10 - 89. مەیل: ئارەزو. ئیقدام: دەس پێشکەری. بیدعەت: شتی تازەداهێنراو. گردی گـولان: گردێکـە لای ڕۆژهەڵاتی سلێمانی. ئێستا بە گردی مامەیارە بە ناوبانگە. پیرەمێردیش لەوێ نێژراوە.

10 - 90. گەر محەللی گریە بو: ئەگەرچی شوێنی گریان بو. پورە ماتان: ئەبێ ناوی یـەکێ لـە ژنـە ناسراوەکانی هۆزی دۆم بوبێ کە ئەحمەد ئاغای بە شێوەی دۆمەکان ڕزگار کردوە.

10 - 91. عەزیزی میصر و حاڵەتی کەنعانیان: ئیشارەتە بە چیرۆکی یوسفی کوری یـەعقوب کـە لـە قورئان دا بـاس کـراوە. کـەنعانییان: قەومەکـەی یـەعقوبی بـاوکی یوسـف بـون. میصـر وڵاتێکی دەوڵەمەند بوە، بەڵام حەوت ساڵ لـە سـەر یـەک بـاران نـەباری و کەنعانییـەکان

توشی قاتوقڕی هاتن، عەزیزی میصر، کە یوسف بو، فریایان کـەوت لـە برسـێتی ڕزگـاری کردن. سالم لێرەدا عەزیز بەگی بابان ئەشوبهێنێ بە عەزیزی میصر. خەرابە: وێرانە.

10 - 92. داموسک: موی کلکی وڵاخ. گرێ ی داموسک زو ئەکرێتەوە.

10 - 93. دیدە: چاو. نابینا: کوێر. یەعقوب: باوکی یوسف. عەزیز: یوسـف. یـەعقوب کـە بیسـتی یوسفی کوڕی نەماوە کوێرایی داهات، بەڵام کە کراسەکەیان بـۆ بـرد و بـۆنی یوسـفی بـە سەردا هات، بینایی گەڕایەوە چاوەکانی. صـاحب مکـان: خـاوەنی جێگـا. لامکـان: جێگـا نادیار، جیهانی ئولوهییەت.

10 - 94. چاە: بیر، چاڵ. شەعشەعە: پرشنگ، درەوشانەوە. مونەووەر: ڕوناک.

10 - 95. چنگاڵ: چنگ و نینـۆکی بـاز. شـاهباز: شـاباز. بـاز: هـی یەکـەمیان، مـەلێکی ڕاوکـەری گۆشتخۆرە و، هی دوەمیان، دیسان. بازیان: ناوچەیەکـە کەوتۆتـە ڕۆژئـاوای سـلێمانی لـە سەر ڕێگەی کەرکوک. فش هـەڵات: کرکـەوت. کـەهیا: کوێخـا. بـەیزەی تەمـەع: هێلکـەی تەماع. ماکیان: مریشک. سالم لەم بەیتە و بەیتی 62 دا باسی کابرایـەک ئـەکا بـە نـاوی کەهیا کە هاوکاری لە گەڵ داگیرکەر کردوە. لەو قەصیدەیەش دا کە بـە بۆنـەی گەڕانـەوەی عەبدوڵڵا پاشـاوە داینـاوە لـە بەیتـەکانی 34، 35، 36 دا دیسـان باسـی ئـەکا. ڕیـچ لـە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی دەربارەی کەهیا ئـەڵێ: "ئەحمـەد کـەهیا کـە دوای مردنـی عـەلی پاشای والیی بەغداد هەڵات بو، هات بوە سلێمانی و بە هۆی زرنگیی خۆیـەوە، ئـەو مـاوە زۆرە لە سلێمانی ماوەتەوە. ئێستە وەکو یەکێ لە ئاغا یان یەکێ لە خانەدانەکانی کـوردە و، چەندان گوندی دەوڵەمەندیشی لە لایەن میری ئێستای سـلێمانی و پێشـوەوە دراوەتـێ. لـە بەر ئەوە ئیستە ئەگەر چاکترین پایە و پلەیشی بدەنێ، ئارەزوی بەغداد ناکـات. وا دیـارە ئەم حاڵەی ئێستای زۆر بە دڵ بێ". ڕەنگە سالم مەبەستی ئەم کەهیایـە بـێ، کـە سـەرەڕای ئەو هەمو چاکەیەی لە گەڵی کراوە، کەچی سپڵەیی و "بەدنمەکی" کردوە بەرامبەر میرەکـانی بابان.

10 - 96. مەدار: هەڵسوڕاندن، گێـڕان، خولگـە. عوشـرەت (عشـرە): ئـەگونجێ "عوشـرەت" خـۆش ڕابواردن بێ، یان "عەشرەت" بێ بە مەعنای عەشیرەت، هۆز. تەبع: تەبیعەتی مرۆڤ. کەید: فرۆفێڵ. واتـە بـۆ هەڵسـوڕاندنی نـانی ڕابـواردنی خـۆی، یـان بـۆ هەڵسـوڕاندنی نـانی عەشیرەتەکەس، لە هیچ خولگەیەک دا نەئەمایەوە و ئەیگۆڕی. نیشانەیە بۆ هەڵپەرستی.

10 - 97. نمەک: خوێ. بەدنمەک: سپڵە و بێ وەفـا. بـەختی سـوتێ: بەدبـەخت و چـارەڕەش بـێ. "حەق" حەقی لێ وەرگرێ: "حەق" مەبەستی خوایـە، خـوا هـەقی لـێ بسـێنێ و تۆڵـەی لـێ بکاتەوە. "بەدنمەک گیری نمەک بێ" یا "بەد نمەکگیری نمەک بێ": ئەمانە دوعای شەڕن.

11. نوار، "تاریخ العراق": 120.

12. د. کمال فوئاد، ئەم قەصیدەیەی دۆزیوەتەوە و، بۆ یەکەمین جار دوای ساغکردنەوە و لێکدانەوەی وشـە گرانەکانی، لە گۆڤاری "چرپەی کوردسـتان - لەنـدەن" دا بـڵاوی کردۆتـەوە. سـەرناوی قەصـیدەکە لـە دەسنوسێکیان دا نوسراو: "در ذکر امدن بندگان عبدالله پاشای بابان از دربار همیون بسـوی عـراق و روم و نظم سرحدات بین روم و ایران از گفتەی سالم" واتە: لە باسـی هاتنـەوەی بەنـدەگان عەبـدوڵڵا پاشای بابان لە دەرباری هومایون بەرەو عێراق و روم و ڕێکخستنەوەی سـنورەکانی ڕۆم و ئێـران لـە وتەی سالم. لەوی کەیان دا نوسراوە: "تهنیـەی مـرخص شـدن عبدالله پاشـای بابـان از قسـطنطین و

امدنش بعراق بغداد" واتە: پیرۆزبایی ڕێگە پێ درانی عەبدوڵڵا پاشای بابان و گەڕانەوەی بۆ عێراقی بەغداد. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

12 - 1. تیروەش: وەک تیر. دێمە گوزەشت: تێ ئەپەڕم. عەهدی نیسان: دەمی بەهار و خۆشیی. بێ دڵ: دڵتەنگ، مات. ئەفغان: هاوار و شین و گریان. ڕەنگە: "بە ئەفغان هاتەوە" ڕاست بێ نەک "با فیغان هاتەوە".

12 - 2. سەختگیریی کرد: سەختی نواند. ئەفراسیاب: پاشای دەیەمی پێشدادیان (بە پێ ی شاهنامەی فیردەوسی). باد: با، هەوا. پور: کوڕ. دەستان: نازناوی زاڵ، باوکی ڕۆستەم. پوری دەستان: کوڕی زاڵ (ڕۆستەم).

12 - 3. خەندان: دەم بە پێکەنین. صەبا: هەوای خۆش.

12 - 4. پەژمودە: ژاکاو، سیس. ئەوقاتی حوت: دوا مانگی زستان(21 / 2 - 20 /3). ماە: مانگ. ئابان: مانگی هەشتەم بە پێ ی ساڵنامەی ئێرانی (22 / 10 - 21 /11". خەزان: پایز.

12 - 5. جنبش: جوڵە. قامەت: باڵا. سەروی سەهی: سەروی ڕاست و ڕێک. خیابان: ڕاستە ڕێگەی ناو باخ و گوڵزار. چەمەن: چیمەن.

12 - 6. سارە: بەرگی سەوزی خونچە. دڵدادە: عاشق. شکۆفە: خونچە. شاخسار: لق و پۆپی زۆر و چڕ. تەرەفی باغ: کەناری باخ. ڕەقاص: سەماکەر، بە هەڵپەڕکێ و سەماوە. سەرمەست: سەرخۆش. غەزەلخوان: غەزەل خوێن، گۆرانی چڕین.

12 - 7. تیفل وار: وەک منداڵ. یەکشەبە: یەکشەوە. شاخە: چڵی درەخت. ئیزەد: یەزدان، خوا.

12 - 8. موشتاق وار: بە پەرۆشەوە. دایە: دایەن. ئەبر: هەور. ئەشکڕیزان: فرمێسک ڕێژ.

12 - 9. سۆنە و بۆرچین: دو جۆرە مراوین. سازوەش: وەک ساز. هەرسو: لە هەر لاوە.

12 - 10. ئوردی بەهەشت: مانگی دوەم بە پێی ساڵنامەی ئێرانی (21/ 4 - 20 / 5)، گەرمەی بەهار.

12 - 11. مەخمەڵ: قەیفە (قەدیفە: جۆرە کوتاڵێکە). لە هەر جا: لە هەرلاوە. صەحنی چەمەن: شوێنی چەمەن. دەماغ: لوت. عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی: دەمی سیس بونی گوڵ.

12 - 12. سروش: فریشتەی هەواڵ هێنەر (جوبرائیل). چراغ: چرا.

12 - 13. هوەیدا: دیار، ئاشکرا. صوبح وار: وەک دەمی بەیان.

12 - 14. هودهود: پەپو سلێمانە. پەرواز: فڕین. موڵکی سەبا: دەوڵەتی سەبەء (سبا). سولەیمان: مەبەست لە سولەیمان پێغەمبەرە وەک لە قورئان دا باسی هاتوە.

12 - 15. بەرق وەش: وەک بروسکە. قوسگە نگین: ئەستەموڵ. صەدر: مەبەستی "صەدری ئەعزەم": سەرەک وەزیرانی عوسمانیە. سوڵتان: سوڵتانی عوسمانی.

12 - 16. ئاصەف: وەزیری دەستە ڕاستی پێغەمبەر سولەیمان (بە ڕاوێژکەری زیرەک و زانا ئەوترێ). مورەخخەص بو: بەرەڵڵا بو: ڕێگە پێ دراو.

12 - 17. ئاقدنگز: دەریای سپی ناوەڕاست. جەیحون: ڕوبارێکە ئەکەوێتە ئاسیای ڕوسییەوە، بەشێکی سنوری ڕوسیا و ئەفغانستان پێک ئەهێنێ. پێشی ئەوترێت ئامو دەریا.

12 - 18. فیتنەخێز: بە ئاشوب، بە گوبەند. هەفتخوان: یەکێکە لە داستانەکانی شاهنامە کە بریتیە لە بەسەرهاتەکانی ڕۆستەم لە ڕێگەی مازندەران. کاتی چونی بۆ ڕزگار کردنی کەیکاوس لە بەندی، ڕۆستەم لە ڕێگە توشی حەوت شەڕ بوە کە بە سەر یەکەوە بە هەفتخوانی ڕۆستەم

ناسراوه. رۆبین تەن: لەش ئاسنین. بە یەکێک ئەوترێت کە شیر و تیر کاری تێ نـەکات. نازناوی رۆستەمە.

12 - 19. بێ رەمەق: بێ نان. خیسسـەت (خسـە): نزمـی. مونیـب: بـێ بـار، پەشـیمان. خـەلائیق: خەڵکی. "منیب" ناوی یەکێ لە کاربەدەستانی ئەوسای عوسمانی بوە.

12 - 20. شەهد: شیرین. تەڵخ: تاڵ. لوتف و قەهر: نەرمی و توندی، میهرەبانی و تورەبون. نـەحل ئاسا: وەک هەنگ. نۆش و نێشان: نۆشین و پێوەدان.

12 - 21. خۆش نەما: وێنە جوان. هیلالی شامی عید: مانگی یەکشەوەی ئێوارەی جەژن. ماهی نـەو: مانگی نوێ.

12 - 22. قیصاص: سزادان. قەبز و بە ست: گرتن و بەردان. گورد: دلێر، پاڵەوان.

12 - 23. تەرەددود: سەردان. نادروەش: وەک نادر. دوزە: دز.

12 - 24. بێن بە هەم: بێن بە یەک دا، تێکەڵاو بین. گریە: گریان. خەندە: پێکەنین.

12 - 25. شەب نشینانی خەفەت: ئەوانـەی شـەو بـە خەفەتـەوە رۆژ ئەکەنـەوە. زەررە ئاسـا: وەک زەررە، وەکو گەرد و تەپوتۆز. خورشیدی رەخشان: رۆژی روناک.

12 - 26. دیهقان: جوتیاری خاوەن زەوی.

12 - 27. کەفشدوز: کەوشدرو. مەرکەزشوناس: شارەزای کاروباری دەوڵەت. ئەهلی دیوان: شـایەنی دانیشتن لە بارەگای دەوڵەتی دا، لێوەشاوەی ئەو شوێنە.

12 - 28. رەعییەت: دانیشتوانی میرنشینی بابان بە گشتی.

12 - 29. شەق وەشێن: جاران هەر بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار و خاوەن موڵک چەند کەسێکیان هەبوە بە ناوی شەق وەشێنەوە بۆ گرتن و لێدانی ئەوانـەی سەرکێشـییان کـردون. شورانشـین: ئەوانەی لە ئەنجومەنی پرس و راوێژدا دانیشتون. صەدر: سەرۆک.

12 - 30. کەریم ئاغای نەنێ، کاکەمین، مودیری پەت لـە مـل، کـەهیای مـازی و، کەسـانی تـر کـە لـە شیعرەکەدا ناویان هاتوە، ئەوانەن کە لە گەڵ هێزی داگیرکەران هاوکار بون.

12 - 31. سان: پیشان دان و نواندی سوپا (ئیستیعراز).

12 - 32. لیوا: ئاڵا. تەوق و فەرمان: تـەوق و ئەڵقـەی فـەرمانرەوایی کـە لـە لایـەن دەوڵەتـەوە، بـە فەرمانی سوڵتان بەخشراوە و، کراوەتە مل.

12 - 33. خرس: ورچ.

12 - 34. زاغ: قەلەرەش. سەرکاری کەهیا: وەکیلی کەهیا. شکار: راو. بازی تەرلان: جـۆرە بازێکـە لە راودا زۆر چاپوک و ئازایە.

12 - 35. عەزیزبەگ: عەزیز بەگی بابان. دەرع: زرێ، قەڵخان. خود: کـڵاوی ئاسـنین کـە لـە کـاتی جەنگ دا لە سەر کراوە. خەفتان: جۆرە بەرگێکی تایبەتی بوە لە ژێر ئەسبابی جەنگەوە لـە بەر کراوە.

12 - 36. کاران: لێدان و بە یەک دا هاتن، شەڕ و جەنگ. سەرحەد: سنور. مـوڵکی سـنە: ولایـەتی ئەردەڵان کە پایتەختەکەی سنە بوە.

12 - 37. کەڕ و فەڕ: لێدان و هەڵاتن، پەلامار و کشـانەوە. چـێش کـەرۆ: چـی بکـەم. ئـەم وشـەیە هەورامییە بۆ گاڵتە پێ کردن بە کار هێنراو. نیشانەیە بۆ ئەوەی سـەربازەکانی فـەوجێکی هێزەکەی والی ی ئەردەڵان هەورامی بون.

12 - 38. تایری دەوڵەت: مەلی بەخت و ئیقبال. لە ئەفسانەی کۆن دا ئـەڵێن "هومـا" بـە سـەر هـەر کەسێک دا فڕی بێ، بوە بە فەرمانڕەوای وڵات، یان "باز" بە سەر هـەر کەسـێکەوە نیشـت بێتەوە، بوە بە شا. یازان: پایەداران، دەسەڵاتداران. تازان: بە تاو، بە پڕتاو.
12 - 39. کەفە: تای تەرازو. کەرەم: بەخشندەیی. خەرجی شەهرەزور: دەسکەوتی دەوڵەت لە خـەرج و باجی شارەزور.
12 - 40. قائان: خان، نازناوی پاشاکانی "مەغول" بوە.
12 - 41. یەقینت بێ: دڵنیا بە، گومانت نەبێ.
12 - 42. ئەهلی دانش: زاناکان. حاتەمی بەخشش: حاتەمی بەخشین.

13. دیوانی نالی: 174 - 197.

ئەم دو قەصیدەیە بە ناوبانگن و زۆرجار بڵاو کراونەتەوە.

- لە زۆر دیوانە دەسنوسەکانی هەردو شاعیردا نوسراون.
- بۆ یەکەمین جار پیرەمێرد لە گۆڤاری "ژین" ی ئەستەموڵ دا بڵاوی کردونەتەوە و، وەریگێـڕاون بۆ تورکی.
- لە چاپی یەکەمی دیوانەکانیان دا هەیە.
- گۆڤاری "گەلاوێژ" یش بڵاوی کردونەتەوە.
- لە سەرەتای شەستەکان دا، غەفور ڕەشید دارا، هـەردو قەصـیدەی لـە ژمارەکـانی سـاڵی دوەمـی گۆڤاری "ڕۆژی نوێ" دا بڵاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە.
- عەلادین سەجادی لە "مێژوی ئەدەبی کوردی" دا نوسی بوی: نالی ئەم شیعرانەی سـاڵی 1834 داناوە، کاتێ هێشتا ئەمارەتی بابان ما بو. چەند کەسێ لە نوسەرانی کورد ئەمـەیان بـە ڕاسـت نەزانی بو، سەجادی بۆ سەلماندنی بۆچونەکەی خۆی هـەردو قەصـیدەی دوای سـاخکردنەوە و لێکدانەوەی وشە گرانـەکانی، بـە لێکۆڵینەوەیـەکی تـرەوە، لـە نامیلکەیـەک دا بـڵاو کردۆتـەوە. بۆچونە کۆنەکانی خۆی دوبـارە کردۆتـەوە. سـورە لـە سـەر ئـەوەی ئـەم شـیعرانە هـی دوای ڕوخانی ئەمارەتی بابانین. بەڵگەکانی لاوازن بایی سەلماندنی بۆچونەکانی نابن. فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی "دیوانی نـالی" دا ئـەم هەڵـە مێژویـی و ئەدەبییـەی ڕاسـت کردۆتـەوە و، بـە شێوەیەکی زانستی سەلماندویەتی کە شیعرەکان دوای تێکچونی داوودەزگای بابان نوسراون.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

13 - 1. مرور: تێپەڕین. خۆش مرور: خێرا.
13 - 2. خەفی: نهێنی. بەشارەت: مژدە. گۆشە: سوچ.
13 - 3. هەم میزاج: هاوسروشت.
13 - 4. گاهێ: جارێک. ڕەوح: فێنکیی. دەم - یەکەم -: دەمەی ئاسنگەر، موشەدەمە.
13 - 5. عاتر شەمیم: بۆن خۆش. شیمال: بای شەماڵ. جەنوب: بای گەرمی باشور. دەبور: ڕەشەبا.
13 - 6. ڕەواق: هەیوان. خانە: خانو.
13 - 7. هەم عەنان: هاو جڵەو. هەم ڕیکاب: هاورکێف، هاوزەنگی.
13 - 8. دەوان: ئەوەی بە ڕاکردن بڕوا. ڕەوان: جاری. شیوەسور: شیوێکە لە نزیک چەمچەماڵەوە.
13 - 9. کودورات: تۆز و خۆڵ، تاهیر: پاک. تەهور: پاک کەرەوە.
13 - 10. عەین: کانی.

13 - 11. چەشمێکە: کانییەکە. فەوران: هەڵقولان.

13 - 12. چەشمەسار: سەرچاوە. عاریف: خواناس. یەنبوع: کانی. کێوی تور: ئەو کێوەی خوا قسەی لە گەڵ حەزرەتی موسا تێ دا کرد و، نوری خۆی تێ دا پیشان دا.

13 - 13. سارا: صەحرا. دەشت. خاک و خۆڵ: گوندێک بوە لە نزیک چەمی تانجەرۆ. جێ ی لە دایک بونی نالییە.

13 - 14. ریاز (کۆی رەوزە): باخ، بەهەشت. موشکین: بۆن خۆش وەک کەسێ موشکی لە باخەڵ دا بێ. کاکۆڵ: قژی درێژی پشت سەر. غیلمان (کۆی غلام): کوڕی تازە پێگەیشتو.

13 - 15. میزاج: تێکەڵ، سروشت. جۆبار: جۆگە.

13 - 16. شام: ئێوارە. نەهار: ڕۆژ. فصول (کۆی فەصل): وەرزەکانی ساڵ. بوخار: هەڵم.

13 - 17. دانش: زانین. نازم: هۆنەرەوە. عوقود (کۆی عقد): ملوانکە.

13 - 18. مەحللە: گەڕەک. دەور: خول. پرسش: پرسیار.

13 - 19. سەرشەقام: گەڕەکێکی سلێمانیە، کاتی خۆی کاروانی بەغدادیپێ دا تێ پەڕیوە.

13 - 20. بە بەرگ و بار: پۆشتە و پەرداخ. عەلەم دار: داری ئاڵا و پەڕۆ پیا هەڵواسراو، یا مرۆڤی ئاڵا هەڵگر. شێخ هەباس: ئارامگای پیاوچاکێ بوە، داری گەورەی لە سەر بوە، چەند جۆلانەی لە سەر هەڵخراوە. ئێستا گەڕەکێکی سلێمانیە.

13 - 21. کانی با: سەیرانگایەک بوە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و، گڵکۆی پیاوچاکێکی لێ بوە خەڵک بۆ چاک بونەوە لە نەخۆشی باداری چونەتە سەری. شۆڕش: هەرا و هوریا. نوشور: ڕۆژی قیامەت کە هەمو زیندوان ئەمرن.

13 - 22. سەیوان: گردێکە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی دا، ئێستا گۆڕستانە، کەیوان: ئەستێرەی زوحەل. ئەنجوم (کۆی نجم): ئەستێرە.

13 - 23. مەلعەبە: گاڵتەجاڕ.

13 - 24. شیوی ئاودار: شیوێکە لە ڕۆژئاوای سەروی سلێمانی.

13 - 25. تانجەڕۆ: چەمێکە بە خواروی سلێمانی دا ئەڕوا بۆ شارەزور لە دواوان ئەڕژێتە سیروانەوە.

13 - 26. خانەقا: مەبەستی ئەو مزگەوتەیە کە مەحمود پاشای بابان بۆ مەولانا خالیدی نەقشبەندی دروست کرد. ڕەبیع: بەهار، گژوگیای بەهار. ئاهو: ئاسک. چایر: بەهاربەند، تەویلە. ستور: چوارپێ.

13 - 27. زور: زبر.

13 - 28. قەلب: دڵ، دەرون، ناوەوە. مونەووەر: نورانی، ڕوناک. لەندەهور: چوارشانە و کەڵەگەت، مەبەست لە کەسانی وایە ئەوەندە زەبەللاح بن خەڵک لێیان بترسێ.

13 - 29. دەست بەند: دەستی یەک گرتن. نارەوەن: درەختێکی بەرز و گەورەی لق و پۆپ چڕی گەڵا وردە، لە حەوشی زۆر لە تەکیە و خانەقاکان دا هەیە بۆ سێبەر، بەری نیە. حەلقە: کۆبونەوەی سۆفییەکان بۆ یادی خوا و پیرانی تەریقەت و بیر کردنەوە لە مەرگ و قەبر و قیامەت، لە گەڵ بەکار هێنانی وردە بەردی گوێ چەم دا لە جیاتی تەزبیح. مەندەبور: بەدبەخت.

13 - 30. ئەوراق: (کۆی ورق): گەڵا. موقەدیمە: لای پێشەوە، سەرەتا،

13 - 31. نائیب: جێ نشین. سەیل: لافاو.
13 - 32. کەنار: قەراخ. باز و کەوشەک: وەرزشی بازدان، یەکباز و سێباز.
13 - 33. سیراب: تێراو، بەو چیمەنە ئەڵێن کە ئاوی زۆری درا بێ بۆ ئەوەی هەمیشە گەش و تێراو بێ. دائیرە: بازنە، دەوروبەر. جیلوەگاە: جێگای دەرکەوتن و ورشەدانوە.
13 - 34. دەشتی فەقێکان: تەختاییەک بوە لە سەر کارێز فەقێکان یارییانتێ دا کردوە.
13 - 35. واصیل بکە: بیگەیەنە.
13 - 36. غار: ئەشکەوت. ئەغیار: بێگانە. مور: مێروله.
13 - 37. زار: لاواز. هیلال: مانگی یەکشەوە. نەحیف: لەڕ. خەیاڵ: خەیاڵ کردنەوە. خوگور: تێپەڕین.
13 - 38. ڕوخصەت: ڕێگەدان. تەوەققوف: وەستان، چاوەڕوانی. یەوم: ڕۆژ. نەفخ: فوکردن. صور: شاخێکە لە ڕۆژی قیامەت دا ئیسرافیلی فریشتەی مراندن و ژیاندنەوە دو جار فوی پێ دا ئەکا. بە فوی یەکەم هەمو زیندوان ئەمرێنێ و، بە فوی دوهەم هەمو مردوان زیندو ئەکاتەوە.
13 - 39. خوفیە: نهێنی. سەنگ دڵ: دڵ ڕەق وەکو بەرد.

14. دیوانی نالی: 199 - 201.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

14 - 1. جانم فیدای: گیانم بە قوربانی. سروە: شنە بای فێنک. بادەکەی سەحەر: بای بەیانی. پەیکی موستەعید: نامەبەری ئامادە. ڕاهی پڕ خەتەر: ڕێگەی پڕ مەترسی.
14 - 2. میروەحە: باوەشێن. جەمالی مەە ئاسا: جوانیی وەکو مانگ. دولبەر: دڵڕفێن، یار. شانەزەن: شانەکەر. کاکۆڵ: قژی بەردراوەی پشتی سەر. سیم: زیو.
14 - 3. جاڕوکەش: گەسکدەر. مەنازیل (کۆی مەنزیل): ماڵ، شوێنی حەوانەوەی کاروان. جانان: گیانەکان. خۆشەویستەکان. خەڵوەت: شوێنی تەنیایی، گۆشەگیریی سۆفییەکان. فەڕڕاش: ڕاخەری فەرش، خزمەتچی.
14 - 4. مالش: مشتوماڵ. دەمی خوابی صوبحدەم: کاتی نوستنی بەیانیان. قیرگۆنە: ڕەنگی ڕەشی وەکو قیر. چیهرەی قەمەر: روی مانگ.
14 - 5. بارێ: جارێک، کەڕەتێک. شنە: شنەی با. ئەنگەبینی گەز: هەنگوین یا دۆشاوی گەزۆ. جونبوش: جموجوڵ، جۆش و خرۆش. ئاغوش: باوەش. نەی شەکەر: جۆرێکە لە قامیش شەکری لێ دەرئەهێنرێ.
14 - 6. وەقت: کات. تەواف: گەڕان و خولانەوە بە دەوری شتێک دا. عاریز: ڕوخسار. شنۆ: شنە. لەغزش: لەرینەوە، خلیسکان. توڕڕە: ئیمزای سوڵتانەکان، لێرەدا مەبەستی لولی ئەگریجەیە. کەمەر: ناوقەد.
14 - 7. وەزیدەن: وزان، هەڵکردنی با. سەمەر: بەری درەخت.
14 - 8. ئیحیاکون: زیندوکەرەوە: جەمیع: هەمو، گشت. نەباتات (کۆی نەبات): ڕوەک، گژوگیا. ڕەعنا: جوانیی بەژن. گوشا: کرانەوە. تەربییەت: پەروەردەکردن. قامەت: بەژن و باڵا. شەجەر: درەخت. ئەم نیوە بەیتە ڕەنگە لە نوسینەوەدا تێک چوبێ و بەمجۆرە بوبێ: "ڕەعنا گوشا لە تەربییەتت، قامەتی شەجەر".

14 - 9. ئابی حەیات: ئاوی ژیان، ئەو ئاوەی خدری زیندە خواردویەتیەوە و، تا هەتایە نامرێ و، هەر کەس لێ ی بخواتەوە تا هەتایە ئەژی. ئاتەشی ئەفسوردە: ئاگری ئالۆزاو، تەحریک: بزواندن، هان دان.

14 - 10. هیممەت: توانا نواندن. ئیجرای مەتلەبم: جێبەجێ کردنی داواکەم. بەرید: پۆستە. تەتەر: ئەوەی نامە لە بەینی شوێنێک و شوێنێکی کەدا ئەهێنێ و ئەبا.

14 - 11. موڵکی شام: وڵاتی سوریا کە ناوەندەکەی دیمەشقە، ئەو سەردەمە ویلایەتێکی عوسمانی بوە. سوی نالیە: بۆ لای نالیە. وەزعی ویلایەت: هەلومەرجی وڵات. خەبەر: دەنگوباس و هەواڵ.

14 - 12. زاهیرەن: بە ڕواڵەت. جیهەت: لا. ئەهلی شەهر: خەڵکی شار. سەر بە سەر: یەک بە یەک.

14 - 13. جا: شوێن. مەگلهعی خورشید: دەرکەوتنی ڕۆژ. خورشیدە: وشک.

14 - 14. هەوا: ئارەزو. زەلیل: کەساس. بوریان: برژاو. نار: ئاگر. پارە: پارچە.

14 - 15. جوز: جگە لە. گاە گاە: جار جار. ئەییام (کۆی یوم): ڕۆژان، ڕۆژگار. وا ببێ: بکرێتەوە.

14 - 16. شەخص: کەس، گڵکۆی پیاوچاک. ستمدیدە: زۆر لێ کراو. قوبور: گۆڕ. نەزەر: تەماشا.

14 - 17. غافڵ: بێ ئاگا. موریدان: لایەنگرانی تەریقەت. باخەبەر: ئاگادار.

14 - 18. حەوز: ئەستێڵ، مەبەستی حەوزی ئاوی خانەقایە. تەغییر: گۆڕان. کەدەر: خەم، ئاوی لێڵ و قوڕاو.

14 - 19. جۆبار: جۆگەی ئاو. چەشمەسار: سەرچاوە. بەصەر: چاو، مەبەستی بینابیە.

14 - 20. یارانی حوجرە: دۆست و هاوڕێکان کە لە ژوری فەقێکان دا کۆ ئەبونەوە. مەقام: جێگا. تەهی سەقەر: ناخی دۆزەخ.

14 - 21. ئەووەڵین: یەکەمین، سەرەتا. بەرگ: جل و بەرگی مرۆڤ، گەڵای درەخت.

14 - 22. ساڵخوردە: بە ساڵ دا چو. خەم: چەماوە، کۆماوە. مەشغوڵ: خەریک. هەمە جا: هەمو جێیەک. پا: پێ.

14 - 23. قسن: ئەو کۆمەڵە بەردەی کە لە دەوری گڵکۆی پیاوچاکاندائەنرێ. شاخی دار (راستەکەی شاخەیە): لقی دار.

14 - 24. چاوی بێ غەمان: مەبەستی ئەوەیە چونکە خەم و خەفەتیان نیە، چاویان وشکە و فرمێسکی لێ نایەت. موشکیل: گران، زەحمەت. چەشمە: سەرچاوە، کانی. قەترە: دڵۆپە.

14 - 25. نیمە شەب: نیوەشەو. بێ نیزام: ناڕێکوپێک، بێ سەر و بەر. خەرمەن: خەرمان. مونعیم: بەخشندە، نانبدە. شەرەر: پڕیشکی ئاگر.

14 - 26. شین: شیوەن و گریان. شور: ئاژاوە.

14 - 27. فەزا: بۆشایی، چۆڵیی. بازیگەه: یاریگە. غەریب: پەنهانی، نادیار. ئەلحەزەر: وریابە، بترسە.

14 - 28. کەژدوم: دوپشک. صەحرا: بیابان، مەبەستی دەشتە.

14 - 29. سامانی حوجرەکەت: کەلوپەلی ناو ژورەکەی نالی لە خانەقاکەی م. خالیدا. تاری عەنکەبوت: تەونی جاڵجاڵۆکە. حیجابی بیرون و دەر: پەردەی بەینی دەرەوە و ناوەوەی ژورەکە.

14 - 30. صەدا: دەنگدانەوە، زایەڵە. فوغانی جوغد: ناڵـەی کونـدە پـەپو. شـەقامی مـور: ڕێچکـەی مێروولە.

14 - 31. حەزرەت: گەورەی بەڕێز. بەم نەوعە: بەم جۆرە. قەت: هەرگیز.

14 - 32. سالم صیفەت: وەکو سالم. هەدەر: فیڕۆ.

14 - 33. ئەم موڵکە: مەبەستی وڵاتی بابانە. نەزم: ئاسایش و ڕێکوپێکی. زەبت: ڕاگرتن. واریـس: میراتگر. مەبەستی گەڕانەوەی دەسەڵاتی یەکێ لە ڕۆڵەکانی بنەماڵەی بابانە. قەصـد: نیـاز. ئەم تەرەفە: ئەم لایە، سلێمانی و موڵکی بابان.

پاشکۆکان

پاشکۆی یەکەم

1. ڕێککەوتننامە

1. 1. پێکهاتنی ڕوسی – عوسمانی (11 ی حوزەیرانی 1724)

پێشەکی:

لە بەر ئەوەی مەحمود ئەصفەهانی داگیر کردوە، شای هاویشتە زیندانەوە، گیروگرفتی گەورە لە ئێـران ڕوی داوە، تورکیا ناچار بوە هێزێ بنێرێ بـۆ دەس بـە سـەراگرتنی ئـەو شـارانەی گرتنیـانی بـە پێویسـت ئەزانێ. قەیسەر، دۆستی بابی عالی، دەربەند و باکی و چەند شـارێکی گرتـوە. ئـەو مەسـەلەی سـپاردنی ئـەم شارانە و ولایەتەکانی گەیلان و مازندەران و ئوسترابادی بـە پـێی ڕێککـەوتنێ لـە گـەڵ تەهماسـب تـەئمین کردوە. قەیسەر و پاپ ڕێوشوێنێکیان داناوە کە یارمەتی تەهماسب بدرێ، وە ئەو تا دڵنیـا نـەبێ لـە وەی کـە تەهماسب، ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکا بەو دەوڵەتە ئەسپێرێ، لە تەقەلا باشەکانی خۆی درێخی ناکا.

مارکی دوبنناک لە لایەن ڕوسیا و تورکیاوە بۆ کاری ناوبژی هەڵبژێردراوە.

مادەی یەکەم:

سنوری روسیا و تورکیـا ئـەبێ لـەو شـوێنەوە دەس پـێ بکـا بـە مـاوەی 22 سـەعات سـوارەڕێ لـە دەربەندەوە بۆ ناوەوەی وشکایی. سنورەکە ئەبێ لەو کێلەوە کە لـەم شـوێنە دا دائـەنرێ تـا کێلێکـی تـر کـە ئەکەوێتە سێیەکی ڕێگەی شەماخی بۆ دەریای خەزەر درێژ ئەبێتەوە. لە شوێنی دوەمەوە ئەبێ هێڵێکـی ڕاسـت تا دواوانی ڕوبارەکانی کورا و ئاراس بکێشـرێ. ڕوسـیا و تورکیـا، هـەردوکیان لـە نزیکـایی ئـەم شـوێنەی دواییانەوە مافی دروستکردنی قەڵایان هەیە، بەڵام جێگەکانیان ئەبێ 3 مەنزڵ لە سنورەوە دور بـێ. کـار پـێ سپێردراوانی هەردو لایەنی پەیمانکار، لە گەڵ کار پێ سپێردراوێکی کە ئیمپراتۆری فەرانسە دای ئەنێ ئەرکی

دیاری کردنی سنور هەڵ ئەگرن. هەردو لای پەیمانکار ئەتوانن لە ناوچـەکانی خۆیـان دا قایمکـاری بکـەن و بنکەی لێ دابمەزرێنن، بەڵام نابێ ئەم قایمکارییانە ماوەی 3 سەعات سوارەڕێ لە سنور نزیکتر بن.

مادەی دوەم:

شەماخی کە ئەبێ بارەگای خان یا حاکمێکی سەر بە شیروان بێ، بە هی تورکیا ئەناسرێ، بەڵام نـابێ قایمکاری لێ بکرێ یا بنکەی تورکی لێ دابنرێ. لە کاتی ڕودانی ئاژاوەدا ئەشێ سپای تورکی بۆ بنێردرێ.

ماددەی سێیەم:

سنوری تورکیا و ئێران ئەبێ لە شـوێنی تـەواو بـونی سـنوری ڕوسـیا و تورکیـا، واتـە لـە دواوانـی روبارەکانی کورا و ئاراسەوە دەس پێ بکا. ئەبێ لەم شوێنەوە هێڵـێ تـا شـوێنێکیتر کـە مـاوەی 1 سـەعات سوارەڕێ کەوتۆتە ڕۆژئاوای شاری ئەردەبیلەوە بکێشرێ، هەمو ئەو ئەرزانەی ئەکەونە ڕۆژئاوای ئەم هێڵـەوە، ئەکەونە ژێر دەسەڵاتی تورکیاوە. لەم شوێنەوە کە دورایییەکەی تا ڕۆژئاوای ئـەردەبیل1 سـەعات سـوارەڕێیە، ئەبێ هێڵێکی ڕاست بۆ هەمەدان و لەوێشەوە بۆ کرماشان بکێشرێ.

مادەی چوارەم:

قەیسەر بە پێی ئەو ڕێککەوتنەی لە گەڵ تەهماسب کردویەتی بەڵێن ئەدا تا دڵنیـا ئـەبێ لـە سـپاردنی هەمو شارەکانی، کە لە مادەی سێیەمدا ناوبراوە، بە بابی عـالی، تەقـەلای بـاش ئـەدا. بـەڵام ئەگـەر تەهماسـب نەچوە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو ڕێککەوتنەوە، ڕوسیا و تورکیا هەردو بە جوتـە بـۆ گرتنـی هـەمو ئـەو ئەرزانەی کە هی ئەوانە پێکەوە هەنگاو ئەنێن. دو دەوڵەتی گۆرین، پاشماوەی ئێـران دوای ئـەوەی ئاسایشـی تێ گەڕایەوە، بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە زۆرتر شایسـتەیی فـەرمانڕەوایی هـەبێ. ئـەو کەسـە خـاوەنی سەڵتەنەتی تەواو ئەبێ و سەربەخۆ ئەبێ.

ماددەی پێنجەم:

ئەگەر تەهماسب، لە ئەنجامی ناوبژی قەیسەردا، بە ئارەزوی خۆی ئەو شارانەی لە مادەی سێیەم دا نـاو براون بە تورکیا بسپێرێ، تورکیاش ئەو بە شای ئێران ئەناسێ و، هەمو جۆرە یاریدەیەکێ ئەکا. قەیسەر بـە پێی ڕێککەوتنەکەی خۆی لە گەڵ تەهماسب، یاریدەی کاریگەری ئەکا و هەمو گفتـەکانی خـۆی بەرامبـەر ئـەو جێبەجێ ئەکات، تا ئەو بە عینـوانی واریسـی قـانونی بتـوانێ ئیمپراتـۆریی ئێـران و ئەصـفەهان لـە دەسـتی مەحمودی داگیرکەر ڕزگار بکا. ئەگەر مەحمود، لەم بارەدا، هێرش بباتە سەر تورکیا، ڕوسـیاش ئەکەوێتـە کـار بۆ یارمەتی دانی تا ئەو لە ئێران دەر بکرێ. تورکیا و ڕوسیا بە پێی ئەم پێکهاتنە بـۆ دانـانی تەهماسـب لـە سەر تەختی ئێران پێکەوە هەنگاو ئەنێن.

مادەی شەشەم:

ئەگەر تەهماسب لە سپاردنی ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکات خۆی بوارد، ئەو وڵاتـە و ڕوسـیا لـە پێشـــەوە ئەکەونـــە گرتنـــی بەشـــەکانی خۆیـــان، وە کـــاتێ لـــەو وڵاتـــەدا ئـــارامی و ئاسایشـــیان دامـــەزران، فەرمانڕەواییەکەی بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە بە تـەواوی سـەربەخۆ بـێ. ئـەو کەسـەیش لـە لایـەن دو دەوڵەتی نـاوبراوەوە لـە سـەر تـەخت دائـەنرێ و، گـوێ نادرێتـە هـیچ نوێنـەرێکی مـەحمود و، هـیچ جـۆرە

پێکهاتنێکی لە گەڵ ناکرێ. ئەبێ ئەم رێککەوتنە بە بێ هیچ لێ دەرچونێ پێـڕەوی بکـرێ بـۆ ئـەوەی ئاشـتی هەمیشەیی دابین بکرێ و، بەم جۆرە ئەو شارانەی دراون بە تورکیا و روسیا بە یەکجاری تا هەتایە لە دەستی ئەوان دا بمێنێتەوە و، ئێرانی لە نوێ دامەزرێنراو، بەهێز بێ. سوڵتان ئەم پێکهاتنـە، پـاش ئـەوەی لـە لایـەن قەیسەرەوە پەسەند کرا، ئەویشپەسەندی ئەدا.

سەرچاوە: لگهارت، لارنس: "انقراض سلسله صفویه"، ترجمه: مصطفی قلی عمـاد، انتشـارات مرواریـد، (تهران 1364 ه ش)، 269 - 270.

1. 2. پەیماننامەی زەهاو

بسم الله الرحمن الرحیم

لا حول و لا قوة الا بالله

لە پاشان:

لە بەر ئەوەی بە مەشیئەتی جەنابی ذو العرش المجید و ئیرادەی حـەزرەتی فعـالی مایریـد، ئینتیزامـی ئەسبابی عالەم و رتق و فتقی ئوموری بەنی ئادەم، بەند و بەستراوە بە تەوافوق و ئولفەتی سـوڵتانەکانی روی زەمین و خاقانەکانی هیدایەت قەرینەوە، کە مەزهەری ئایەتی کەریمی "الذین جاهـدوا" و میصـداقی "والموفـون بعهدهم اذا عاهدوا" ن.

لە ژێر باڵی حیمایەتی ئەوان دا مەمالیکی ئیسلامیە لە شـەڕوشـۆڕ مـەئمون و مـەمالیکی مـوئمینین بـە کەمالی ئەمن و سەلامەت مەرهونـە، بـە تایبـەتی بـە مـەدلولی "انـا جعلنـاک خلیفـە فـی الارض" پلـەی بـەرزی سەڵتەنەتی کوبرا و پایەی بڵندی خەلافەتی عولیای ئێمەی مونتەهالغایاتی هەمو تەبەقەکان فەرموە، بە خۆشـیی خزمەت کردنی حرمین الشریفین "شرفها الله تعالی" ذاتی قودسـی صـیفاتی ئێمـەی شـەرەف و عیـزەت و، بـە موتابەعەتی سونەتی سونیەی حەزرەتی رسول الثقلین "صـلی اللـە تعـالی علیـە و سـلم" دایـرەی دەوڵـەت و سەڵتەنەتی ئێمەی فراوان و بەرین کردوە، دەرونـی صـەفا مەشـحونی ئێمـەی بـە ئـەنواری موحیبـەتی ئـال و ئەصحاب موحەللا و موصەفا پێڕەوی رێی پڕ تۆفیقی ئەوانی کردۆتە هۆی رزگاری رۆژی جەزا.

ئێمـەی بـە فـەحوای "فـاحکم بـین النـاس بالعـدل" مـالیکی عـەدل و داد و بـە ئـەمری لازمولئیمتیسالی "جاهدوا فی الله حق جهادە" سالیکی مەسالیکی غەزا و جیهاد فەرموە و، فەحوای شـەریفی "ان تنصرو الله ینصرکم" بەردەوام لە بیری ئێمەی دایە و بزوتن بە پێی لوتفی خوداوەندی هەمیشە کار و پیشەی ئێمە بوە، شمشێری زەفەرقەرینی ئێمەی بۆ دەفعی کافران و موشریکان کردۆتە دیـواری ئاسـنین و لـە دەوری سنوری مەمالیکی موسلیمین دا کردۆتە قەڵای پتەو. رۆژانی دەوڵـەتی روزئـەفزونی ئێمـەی سـەبات و دەوام و، سیلسیلەی سەڵتەنەتی هومایونی ئێمەی ئەبەدولدەهر ئیستیقرار و ئیستیحکام دا "جل مالا یعد نعمائـە، قـدمت ذاتە و اسمائە"

پاش پێشکەش کردنی تەسـلیماتی وافیـات و ئـەتحافی دەعـەواتی صـافیات بـە حـزوری - موصـافات زوهوری عالی حەزرەت، مەعالی مەنقەبەت، سامی روتبەت، گیرامی مەنزیلـەت، مەسـنەد نشـینی ئیقلیمـی ئێـران، حامی فارس و مازندەران، فەرماندەی موڵکی عەجەم (شاە صـەفی) - دام منظـورا بعنایـت ربـە الـوفی، انهـاء مسالمت انتها - کە:

نامەی خلت خیتامەی ئێوەی بە هۆی عەینولئەعیان موحەممەد قولی - رزقت سلامتە - گەیشتە عەتەبـەی عەلییەی گەردون ویقار و سدەی سونیەی عالەممەداری ئێمە، خولاصەی فەحوای بەلاغەت ئیحتیوای ئەو ئایەتی ئولفەت عینوان "وجعل بینکم مودە" ی تەفسیر و بەیان کریمەی مەرامـەت نیشـانی "و القیـت علیـک محبـە" ی

تەقریر و عەیان کردوە، لە بەر ئەوەی بـە سـیراتی موسـتەقیمی موصـافات موهتـەدی و بـە شـیمەی کەریمـەی قوددەما موقتەدی و تالیبی صولح و صەلاح و راغیبی فـەوز و فـەلاح بـوی، عومدەتولخـەواص وەلموقـەڕڕەبـین صارو - زید رشده

- تان وەکیلی خۆتان نارد بو لە گەڵ - دەستوری ئەکرەم، موشیری ئەفخەم، نیزامولعـالیم، نـازیمو مـە نازیولئومـە م - موسـتەفا پاشـا - ادام اللـه اجلالـە - کـەوەزیری ئـەعزەمی جەلیلولمیقـداری ئێمـە و سـەردار وسپاسالاری ڕۆژهەڵاتە، لە زەهاو یەکترییان بینی و، لە بارەی ڕێکخستنی کاروباری صولح و عهودی جێبـەجێ کردنی کێشەکانی سنور دوان و، بڕیاریان دا:

لە سنوری لای بەغداد و ئازەربایجان دو شوێن بە ناوی جەصـان و بـەدره هـی ئێمـە بـن، قەصـەبەی مەندەلی تا دەرەتەنگ، کە سەرمیل بە سنوری دیاری کراوە، لە گەڵ دەشتەکانی بۆ ئێمە بێ، شاخەکەی نزیکـی بۆ ئەولا بێ، میلباشی بۆتە سنور، دەرەتەنگ و دەرنە هی ئێمەن.

هۆزەکانی زیادین و هارونی لە ئێلی جاف هی ئەعلا حەزرەتی هومـایونی ئێمـەن و، پیـره و زەردویـی یش بۆ لاکەی تر ماوەتەوە.

قەڵای زنجیره کە بە لوتکەی شاخەوەیە وێـران بکـرێ، ئـەو گوندانـەش کەوتونەتـە ڕۆژئـاوای قـەڵای وێرانکراوی ناوبراو بۆ ئێمە ئەمێنێتەوە و ئەو گوندانەش ئەکەونە ڕۆژهەڵاتی بۆ ئەولا ئەبن.

لە نزیکی شارەزور ئەو کێوەی کەوتۆتە ئەولای زەڵم هەرشوێنێکی بڕوانێ بە سەر قەڵای ناوبراودا لـە لایەنی هومایونی ئێمەوە زەوت کراوە، قەڵای هەورامان لـە گـەڵ گونـدەکانی دەوروبـەری بـۆ لایەنەکـەی تـر، گەردنەی چەقان دانراوە بە سنوری شارەزور. قزڵجە و دەوروبەری هی ئێمەن و مـەریوان و دەوروبـەری هـی لایەنەکەی تر.

هەردولا بڕیاریان داوە قەڵای قوتور و ماکۆ لە سەر سنوری وان و، قەڵای مغازبرد لە لای قارس کـاول بکەن.

لەبەر ئەوەی لـەو نامـەیـەدا ڕەزامەنـدی خۆتـان بـە قـەول و قـەراری بـاس کـراو، بـەو جـۆرەی ڕون کراوەتەوە، ڕاگەیاند بو وە بەڵێنت دابو بە دواوە ئەم مەراسیمی موعاهده و موصافاتە ڕیعایـەت و مواسـات و موالاتی لازم صیانەت بکەی و، بە ئیمانی خۆت وەفا ئەکەیت و لە کەسر و خەلەفی خۆت لا ئەدەیت. وە داوات کرد بو کە بەڵگەی مۆرکراوی گەیشتوی ئێوە، لە لایەنی هومایونی ئێمەوە قوبوڵ بکـرێ، جـا لـە بـەر ئـەوەی "انجاز الوعد من دلائل المجد" لە پێناوی ئاسایشی خەلایەق و عیباد و ئارامی مەمالیک و بیلاددا، ئەم صـوڵحی موقەڕەر و صەلاح شموله قوبوڵ کرا بەو مەرجەی تائیفەی قزڵبـاش دەس هـەڵبگـرن لـەو مـەحاڵ و شـوێن و دەشت و ئەرزانەی کە بەشێکی مەمالیک و بیلادێ ئەژمێردرێ کە لە ناو سنوری دیـاریکراوی ئـەعلا حـەزرەتی ئێمە دان و لە ژێر سایەی عەدالەتی پایەبەرزی ئێمەدان. بە پێ ی "الشی اذا ثبت ثبت بلوازمه" ئەو ئەرزانە ئیتر چ ئاوەدان بن یا چۆڵەوانی لە گەڵ تەوابیع و لەواحیقی دا لە دەستی تەصەڕوفی موەککیلانی بارەگـای بـەرز و موتەعەهیدانی دەرگای بڵندی ئێمە دان.

سەرەڕای ئەوانەش کە ناوبران، ئەبێ ئـەوان دەسـتدرێژی نەکـەنـە سـەر قـیلاع و بیقـاع ونـەواحی و صەحاری و بەراری و تیلال و جیبالێ کە لە ناو سنوری ئاخسقه، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەصرا دان.

بە پێی شەرتە موعتەبەرە صەریحەکانی ئەو پەیماننامانەی لە زەمـانی سـەعادەت ئیقتیرانـی ئەجـدادی عیزامی ئێمە دا - انار الله تعـالی بـراهینهم - بـۆ ئەسـلافی ئێـوە نێـردراوە، وە بـە مـەدلولی قسـەی: "الدینـه النصیحه" ئەسافیل و ئەدانی کە لە ژێر دەستی حکومەتی ئێوە دان ئەبێ ڕێگە نەدرێن. دەمدرێژی بکەنـە سـەر شەیخەینی زولنورەین هاوسەری پاکیزەی رسول الثقلین و گشت ئەصحابی هەڵبژاردە و ئیمامە موجتەهیدەکان

- رضوان الله تعالی علیهم اجمعین - حاشا، دیسان حاشا، ڕێگەی دەمدرێژی نەدرێن و، لێیان قەدەغە بکرێ و، بە هیچ جۆرێ ڕێ نەدرێن بۆ ئەوەی ئەم صوڵحە موقەڕەرە، الی انتهاء القرون، سابیت و بەرقەرار بمێنێ.

مادەم لە لایەن ئێوەوە پێچەوانەی عەهد و میساق جولانی ناشایستە ڕو نەدا، لە قەرینولشەرەفی پادشاهانەی ئێمەشەوە، بە شێوەی باسکراو، شروت و قیود بەو جۆرەی نوسراون پێڕەوی ئەکرێ. پەلاماری ڕەعییەت و مەملەکەتی ئێوە نادرێ. لە بەرامبەر ئەو بەڵێننامەیەی ناردراوی ئێوەدا، ئەم نامە هومایونیە پڕ لە ڕاستگۆییە نوسرا، کە دوژمنایەتی لە ناوا نەمێنێ و، لە جاران زیاتر ڕیعایەتی مەراسیمی ئولفەت موافەقەت بکرێ.

سەفیری مەئموری شەرەفی ماچکردنی بیساتی عیزەت ئینبیساتی شاهانەی ئێمەی موفتەخیر بو، دوای ئەوەی ئادابی ڕیسالەتی - کما هو حقه - بە جێ هێنا، بە ئیجازەی شاهانەی ئێمە ڕێگە درا بگەڕێتەوە لاتان، هاوڕێ لە گەڵ ئیفتیخارولئەماجید وەلئەکاریم موحەمەد، دامە مەجدوهو، کە لە خزمەتگوزارانی دەرگا و مەئموری تەبلیغی نامەی هومایونی ئێمەیە، ڕەوانە کران.

صەلاح ئەندێشانی دین و دەوڵەت هەردەم مەزهەری ئیحسانی ملکی

مەننان بن، برب العباد و بالنبی واله الاماجد.

لە سەرەتای مانگی شەوالی ساڵی هەزارو چل و نۆی هیجری (کانونی

دوەمی 1639) دا نوسرا.

سەرچاوە: مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: "رساله تحقیقات سرحدیه"، بە اهتمام محمد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران 1348 ش)، 74 - 81.

1. 3. ڕێککەوتننامەی کردان

لە نێوان نادر شاه و سوڵتان مەحمود خانی یەکەم

بە هۆی:

وەکیلی ئێران حەسەن عەلی خان

ڕسپێردراوی عوسمانی والیی بەغداد ئەحمەد پاشا

لە مانگی شەعبانی 1159ک (1746ز) دا بەستراوە

پێشەکی: دیاریکردنی سنوری هەردو مەملەکەت.

فەسڵی یەکەم: دەربارەی حاجییان.

فەسڵی دوەم: دانانی نوێنەرانی هەردو دەوڵەت لە دەرباری یەکتریدا.

فەسڵی سێیەم: دیلەکانی هەردو دەوڵەت.

فەسڵی پاشکۆ: دەربارەی سنوری هەردو مەملەکەت و هەندێ مەرج لە بارەی دین. چەن مەرجێ دەربارەی زائیران و ڕەعیەتەکانی ئێران لە عوسمانی دا - دانەوەی هەڵاتوان.

بنچینە:

ئەو ڕێککەوتنەی لە سەردەمی سوڵتان موراد خانی چوارەم دا لە نێوان هەردو دەوڵەت دا کراوە پێڕەوی ئەکرێ و، ئەو سنورانەی لە ڕێککەوتنی گۆڕین دا دیاری کراون بێ هیچ دەسکاری و گۆڕینێ وەکو خۆیان ئەمێنن.

مەرج:

لێرە بە دواوە ئەبێ فیتنە خەوتو بێت و تیغی دوژمنایەتی لە کێلاندا بێ، ئەوەی شایەنی شانی هەردولا و چاکە و خێری هەردو دەوڵەت بێ. لە هەمو بوارێک دا جێبەجێ بکرێ و، هەرولا خۆیان لەو کارانە ببوێرن کە ئەبنە هۆی ناخۆشی و، پێچەوانەی تەبایی و هۆگرین.

فەسڵی یەکەم:

حاجیانی ئێرانی کە لە ڕێی بەغداد و شامەوە ئەچن بۆ بیت اللە الحرام، ئەو والی و حاکم و ئەمیرحەجانەی لە سەر ڕێگایان دان، ئەبێ ئەوانە بە ئەمینی و سەلامەتی لە شوێنێکەوە بگەیەننە شوێنێکی تر، صیانەتی حاڵ و ڕیعایەتی ئەحواڵیان بە لازم بزانن.

فەسڵی دوەم:

بۆ بەهێز کردنی دۆستایەتی و زیاد کردنی یەکێتی لە نێوانی هەردو دەوڵەت دا، هەر سێ ساڵ ئەبێ یەکێک لە لایەن دەوڵەتی ئێرانەوە لە عوسمانی و یەکێک لە لایەنی عوسمانیەوە لە ئێران بێ، مەسرەفی ئەوانەش لە سەر هەردولا بێ.

فەسڵی سێیەم:

دیلەکانی هەردولا بەربدرێن، کڕین و فرۆشتنیان ڕەوانیە، هەر کەسێکیان ویستی بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی ڕێگەی لێ نەگیرێ.

فەسڵی پاشکۆ:

ئەو سنورەی لە سەردەمی سوڵتان مورادخان دا دیاری کراوە جێبەجێ بکرێ.

دەسەڵاتدارانی سنورەکان کارێک نەکەن پێچەوانەی دۆستیی هەردولا بێ. سەرەڕای ئەمانە، لە بەر ئەوەی خەڵکی ئێران وازیان هێناوە لەو ئەحواڵە ناشایستەیەی، لە سەردەمی صەفەویەت دا، دایان هێنا بو، وە لە ئوصولی عەقائیدا چونەتە سەر ڕێگەی ئەهلی سوننەت، بۆیە خولەفای ڕاشیدین بە خەیری مەرزی ئەبێ یاد بکەن و، لێرە بە دواوە لە گەڵ خەڵکی ئێران کە هاتوچۆی کەعبەی موکەڕەمە و مەدینەی مونەوەرە و سەرانسەری وڵاتانی ئیسلام ئەکەن، ئەبێ هەمان ڕەفتاریان لە گەڵ بکرێ لە گەڵ حاجییان و زائیرانی ڕۆم و وڵاتانی ئیسلامی تر ئەکرێ، وە بە ناوی دورومە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی شەرع و قانون بێ هیچیان لێ نەسێنرێ.

هەروەها ئەو زائیرانەی ئەچن بۆ عەتەباتی عالیات، مادەم مالولیتجارەیان پێ نەبێ حاکم و موباشیرانی بەغداد داوای باجیان لێ نەکەن و، هەر کەسێ مالولیتجارەی پێ بو بە پێی قاعیدە و عادەتی دێرینە گومرگ بدا و لەوە زیاتری لێ داوا نەکرێ. لەولاش لە گەڵ تاجیر و ئەهالی ڕۆم بە هەمان شێوە ڕەفتار بکرێ.

لە دوای تاریخی ئەم پەیماننامەیەوە ئەگەر لە خەڵکی ئێران بۆ ڕۆم و لە خەڵکی ڕۆم بۆ ئێران هەڵاتن داڵدە نەدرێن و، ئەگەر داوا کرانەوە بدرێنەوە دەست وەکیلەکانی هەردولا.

سەرچاوە: نوائی، دکتر عبدالحسین: "نادر شاه و بازماندگانش"، انتشارات زرین، (تهران 1368 ش)، 373 - 383.

1. 4. عەهدنامەی یەکەمی ئەرزڕۆم

مەبەست لە نوسینی ئەم نامە ناوازەیە لەم چەند ساڵەدا بە هۆی ڕودانی هەندێ عەواریزوە لە نێوان هەردو دەوڵەتی بەرزی ئیسلام دا

پێوەندییەکانی صوڵح و صەفوەت و زەوابیتی دۆستی و ئولفەتی دێرین گۆڕا بە نیقار و خصومەت و بو بە هۆی جەنگ و کدورەت. بە موقتەزای جیبەتی جامیعەی ئیسلام و ڕازی نەبونی هەردولا بە ڕژانی خوێن و ڕودانی ئەو جۆرە قەوماو و غەوغایە، هەردو دەوڵەتی گەورە ئارەزو و موافەقەتیان دەربڕیوە بۆ گێڕانەوەی ئاشتی و مەوەدەت و نوێ کردنەوەی دۆستی و مەحەبەت.

بە پێی فەرمانی همایونی "ئەعلاحەزرەت، کەیهان حیشمەت، موڵک

بەخش، موڵک گیر، ئارایشی تاج و سەریر، خـدێوی زەمـین و زەمـان، جـەمالی ئیسـلام و موسـلیمین، جەلالی دنیا و دین، غیاسی حەق و یەقین، قارەمانی ئـاو و گـڵ، سـێبەری خـوای راکێشـراو بـە سـەر هـەردو ئەرزدا، حافزی حەوزەی موسڵمانی، باسیتی بیساتی جیهانبانی، داوەری جەمشید جـاه، سـولەیمـان دەسـتگاه، ئەنجوم سپا، ئیسلام پەنا، زینـەت بەخشـی تـەختی کـەیـان، مـەلیکی ملـوکی جیهـان، تـاج بەخشـی کامـەران، شاهنشاهی مەمالیکی ئێران، خاقان کوڕی خاقان، غازی: فەتحعـەلی شـا، خلـد اللـه ملکـە و اقبالـە، وە حـوکمی مەئموریەتنامەی رەفیعەی غورەی غەرای دەوڵەت و شەهریاری، دەوحەی عولیای شەوکەت و جیهانداری، مـالیکی ریقاب، گەردون جەناب، کەیوان هیمەت، جەرجیس فیتنەت، مولک فەزای، مولک ستای، روکنـی رەکـین جـەلال، غوصنی رەتیب ئیقبال، شازادەی ئازادە، وەلیعەهدی دەوڵەتی عەلیەی ئێران عەباس میرزا، عز نصرە، ئەم عەبدە مەملوک و چاکیرە جان نیسارەی بە وەکالەتنامە موباهی و، مەخصوص کردوە.

لە لایەن دەوڵەتی بەرزی عوسمانییشەوە، نامە و فەرمانی، ئەعلا حەزرەت، کەیوان مەنزیلەت، خۆری فەلـەکی شەهریاری، مانگی ئاسۆی تاجداری، پادشاهی ئیسلام پەنا، سوڵتانی هەردو ئەرز و هەردو، خـادیمی حەرەمـەینـی شەریفەین، خاوەن شەوکەت و شەهامەت، سوڵتانی کوڕی سوڵتان، غازی: مەحمود خان، ابد الله ملکە و اقبالە، نامـە بە جەنابی "عیزەت نیصاب، نەبالەت ئینتیساب، جەلالەت ئیکتیساب، تەواوکەری ئومـوری جمهـور بـە بیـری تیـژ، تەختکـەری قەواعیـدی ئومـور بـە رەئـی راسـت، صـەدری ئەسـبەقی ئـەکرەم، والـی ولایـەتی ئەرزەنـەی رۆم، سەرعەسکەری لای رۆژهەلات: موحەممەد ئەمین رەئوف پاشا، نامە مەجدوهو، عەتا و عینایەت کراوە.

ئەم عەبدە مەملوکە لە شاری نـاوبراو لـە گـەڵ سەرعەسـکەری نـاوبراو، پـاش ئـاڵوگۆڕی وەکالەتنامـە پیرۆزەکانیان بۆ ئەنجومەنی گفتوگۆ پێک هاتن، موصالەحەی پیرۆز بەم ئاینە تەرتیب و تەعیین کرا.

بنچینە:

پەیمانی ئاشتی کە لە 1159 دا بەستراوە، دەربارەی سنورەکانی کۆن و، مەرجەکانی پێشـو سـەبارەت بە حاجیان و بازرگانان و گێڕانـەوەی راکـردوان و بـەردانی دیلـەکان و دانیشـتنی کەسـێکی دیـاریکراو لـە دەربارەکانی هەردو دەوڵەت دا بە تەواوی هەموی وەکو خۆیان ماون و کاریگەر و نرخداران و بە هیچ کلۆجێ خەلەلی تێ نەکەوتوە و، لە نێوان هەردو دەوڵـەتی بڵنـدا مەرجـەکانی دۆسـتایەتی و پێویسـتیەکانی تـەبایی و خۆشەویستی هەمیشە ئەبێ کاری پێ بکرێ.

مەرج: شمشێری ئاژاوە و دوژمنایەتی لە کێلان دا ئەبێ، لە نێوان هەردو دەوڵەتی بەرزدا کارێ کە ببێتە هۆی ناخۆشی و ساردی و، پێچەوانەی ئاشتی و ئاسایش بێ رو نـەدات و، ئـەو شـوێنانەی لـە نـاو سـنوری کۆنی دەوڵەتی عوسمانی دا بون و لە کاتی جەنگ و بەر لەوە، کەوتونەتە دەس دەوڵەتی مەزنی ئێـران، لەوانـە قەلا و زەوی و قەزا و قەصەبە و گوند، لە رۆژی ئیمزا کردنی ئەم رێککەوتننامە خێرەوە تا شەست رۆژی تـر، بە تەواوی ئەدرێنەوە دەوڵەتی عوسمانی.

بۆ رێز لێنانی ئەم رێکەوتنە خێرە گیراوەکانی هەردو لا، بێ ونکردن و

شاردنەوە بەر بدرێن و، پێویستییەکانی رێگەیان وەکو خواردەمەنی و شـتی تـر بـۆ دابـین بکـرێ و، بگەیەنرێنەوە سەر سنورەکانی هەردو دەوڵەت.

ماددەی یەکەم:

هەردو دەوڵـەتی بـەرز ئـەبێ دەس وەرنەدەنـە کاروبـاری نـاوخۆی یەکتریـیـەوە. لێـرە بـە دواوە خـۆ تێهەڵقورتان لە لای بەغداد و کوردستانەوە نەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سەنجەقەکانی کوردستان، بـە هیچ بەهانە و لە هیچ رویەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ رێ بە خۆ تێهەڵقورتان و، دەسـدرێژی و، پـەلامار و، داڵدەی موتەصەریفەکانی پێشو و لە مەودوایان بدات.

لەو شوێنانەدا ناوبراون، لە بابەت ڕەسمیی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیر و وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بە لا دا بخرێ.

ماددەی دوەم:

لەبەر ئەوەی ئەم مەسەلەیە لە مەرجە دێرینەکانە کە ڕەفتار لە گەڵ ئەهالی ئێران، ئەوانەی هاتوچۆی کەعبەی موکەڕەمە و مەدینەی مونەوەرە و گشت وڵاتانی ئیسلامی ئەکەن وەکو حاجی و زائیر و گشت ئەهالی وڵاتانی ئیسلامی ڕەفتار بکرێ و، بە ناوی دوروومە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی قانونی شەرعی بێ شتێ داوا نەکرێ، هەروەها لە زائیرانی عەتەباتی عالییات مادەم کەلوپەلی فرۆشتەنیان پێ نەبێ داوای باج نەکرێ و، ئەگەر شتی فرۆشتەنی‌یان پێ بێ مافی گومرگی بە پێی قاعیدەی کارپێکراو وەربگیرێ وە شتی زیاتر داوا نەکرێ و، لە لایەن ئێرانیشەوە، هەمان ڕەفتار لە گەڵ بازرگانان و ئەهالی عوسمانی بکرێ.

لەبەر ئەوە لێرە بە دواوە لە لایەن وەزیرانی گەورە و، میری حاجی و میری میرانی بەڕێز و، هەمو زابتان و حاکمانی عوسمانی بۆ جێبەجێ کردنی ئەم مەرجە کۆنە دەرهەقی حاجیان و بازرگانانی ئێران نوسراوە ئەبێ دیققەت و ڕیعایەت بکرێ لە شامی شەریفەوە تا حەرەمەینی موحتەرەمەین و لەوێوە بۆ شامی شەریف.

لە لایەن ئەمین صورە (پریاسکەدار: بەرپرسی کاروباری دارایی) ی هومایونیەوە چاودێری بکرێ کە پێچەوانەی مەرجەکان هیچیان لێ وەرنەگیرێ و، پشتیوانی ناوبراوان بکرێ و، ئەگەر لە ناو ئەوانەدا ناکۆکی ڕوی دا لە ژێر چاودێری امین صرەی هومایون و ناوبژی باوەڕ پێکراوێکی ئەوان لێی بکۆڵێتەوە و، ژنانی حەرەمی شاهنشاە و حەرەمەکانی شازادە مەزنەکان و هەمو گەورەکانی دەوڵەتی ئێران کە ئەچن بۆ حەجی شەریف و عەتەباتی عالیات بە پێی مەرتەبەی خۆیان حورمەت و ڕێزیان لێ بگیرێ.

هەروەها دەربارەی مافی گومرگی بازرگانانی ئێران بە هەمان بڕیار ڕەفتار بکرێ کە لە گەڵ بازرگانەکانی ئیسلامی تەبەعەی عوسمانی ڕەفتار ئەکرێ و، لە کەلوپەلی بازرگانی ئەوانە تەنیا یەکجار 4 قرۆش لە 100 قرۆش گومرگ وەربگیرێ، بە پێچەوانەی وەسڵێ کە پێیان ئەدرێ و مادەم کەلوپەلی بازرگانی نەچوتە دەستێکی تر لە جێگەیەکی تر سەر لە نوێ حوقوقی گومرگی داوا نەکرێ و، بازرگانەکانی ئێران کە چوپوقی شیراز - جۆرێکە لە تەختە - بۆ دارولسەعادە - مەبەستی ئیسلامبو لە - ئەهێنن، کڕین و فرۆشتنی پاوان نەکرێ، بە هەر کەسێک کە بیانەوێ بیفرۆشن. وە لە گەڵ بازرگان و ئەهالی هەردو دەوڵەت کە بۆ مەملەکەتی یەکتری هاموشۆ ئەکەن، بە پێی پێویستیەکانی جامیعەی ئیسلامییە ڕەفتاری دۆستانە بکرێ و لە هەمو زەرەر و ئازارێ پارێزراو بن.

ماددەی سێیەم:

ئەوەی لە ئێلەکانی حەیدەرانلو و سیپکی کە هەردو دەوڵەت لە سەری ناکۆک بون، وە ئەمڕۆ لە خاکی دەوڵەتی عوسمانی دا دانیشتون، مادەم لە لای ئەوانن، ئەگەر دەستدرێژییان کردە سەر وڵاتی ئێران زەرەریان دا، سنورداران ئەبێ لە ڕێ پێ نەدان و تەمێ کردنیان دا دیققەت بکەن. وە ئەگەر دەستیان هەڵنەگرت لە دەستدرێژی و زیانیی و کاربەدەستانی سنور ڕێگەیان لێ نەگرتن، ئەبێ دەوڵەتی بەرزی عوسمانی واز لە داڵدەدانیان بهێنێ.

وە ئەگەر ئەوانە بە ئارەزو و ویستی خۆیان بگەڕێنەوە بۆ ئێران، دەوڵەتی عوسمانی داڵدەیان نەدا و ڕێگەیان لێ نەگرێ، پاش ئەوەی کە گەڕانەوە بۆ ناو دەوڵەتی بەهییەی ئێران و، دوایی بێنەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی بە هیچ جۆر نابێ داڵدە بدرێن و، وەربگیرێن.

لە حاڵەتێک دا کە ئەوانە بگەڕێنەوە ناو ئێران و ئەو کاتە لە سنوری

دەوڵەتی عوسمانی تەجاوەز بکەن، زیان بگەیەنن، سنورداڕانی دەوڵەتی بەهییەی ئێران لە ڕێ گـرتن و دەستدرێژییان دیققەت ئەنوێنن.

ماددەی چوارەم:

بە پێی مەرجەکانی دێرین، نابێ هەلاتوانی یـەکتری داڵـدە بـدرێن و لەوانـە عەشـایەر و ئـێلات، هـەر کەسێکیان دوای ئەمە، لە دەوڵەتی بەرزی عوسمانیەوە بۆ دەوڵـەتـی گـەورەی ئێـران و، لـە دەوڵـەتی بەهییـەی ئێرانەوە بۆ دەوڵەتی بەرزی عوسمانی بڕۆن، ئەبێ ئەو تێپەڕیوانە داڵدە نەدرێن.

ماددەی پێنجەم:

ئەو کەلوپەلی بازرگانییانەی ئێران کە لە دارولسەلتەنە و گشت ولایەتەکانی دەوڵەتی بـەرزی عوسـمانی دا، بە ئاگاداری شەرع و دەفتەر، بە هەڵگیراوی گل دراوەتەوە، لە ڕۆژی ئەم بەڵگەیەوە تا مـاوەی شەسـت ڕۆژ، لە هەر جێیەک بێ، بە پێی ئەو دەفتەرە نوسراوانە و، بە ئاگاداری شەرع و باوەڕپێکراوی دەوڵەتی ئێران، بـە خاوەنەکانی بدرێتەوە، جگە لە کەلوپەلی هـەڵگیـراو، ئـەوەی لـە کـاتێ ڕودانـی دوژمنایـەتی دا لـە حاجیـان و بازرگانان و خەڵکی تری ئێران کە لە وڵاتی عوسمانی دا بون، لە لایەن هەندێ وەزیر و کاربەدەستەوە بە زۆر سەندراوە، پاش ئیفادە و ئیزهاری دەوڵەتی گەورەی ئێران و فـەرمـانی لـە دەوڵـەتی بـەرزی عوسـمانیەوە بـە عۆدەی وەکیلی ئەوان لە هەر جێیەک، دەربچێ، پاش ئیسپاتی شەرعی، وەربگیرێتەوە و بدرێتەوە.

ماددەی شەشەم:

لە مەمالیکی دەوڵەتی بەرزی عوسمانی دا لە خەڵکی وڵاتانی هەردولا کە ئەمرن، ئەگەر واریس و وەصی شەرعییان نەبو، مەئمورانی بەیتولمال، بە ئاگاداری شەرع دەفتەری کەلوپەلی کابرای مردو بگیرێ و، لە سـجللی شەرع دا تەسجیل بکرێ و، هەمو ئەو کەلوپەلە وەکو خۆی لە جێگەیەکی ئەمین، تا ماوەی ساڵێک هەڵ بگیـرێ تا واریس و وەکیلی شەرعی مردوەکە دێ، بـە پـێی تەسـجیللی سـجللە شـەرعییەکە کەلـەپورەکانی بـدرێتێ و، ڕسومی ئاسایی و کرێی شوێنی هەڵگرتنی ئەو شتانە، لـە مـاوەی باسـکراودا سـوتا یـا لـە نـاو چـو داوای نەکرێ.

ئەگەر لە ماوەی باسکراودا واریس و وەصی نەگەیشتن، مەئمورەکانی بەیتولمال کەلوپەلی هەڵگیراو بـە ئاگاداری باوەڕپێکراوی دەوڵەتی بەرزی ئێران ئەفرۆشێ، نرخەکەی هەڵئەگرێ.

ماددەی حەوتەم:

بە پێی مەرجەکانی پێشو، بۆ پشتیوانی لـە دۆسـتایەتی و خۆشەویسـتی، هـەر 3 سـاڵ یـەک کـەس (هەریەکەی لە دەوڵەتێکەوە) لە هەردولای بەرز جێگیر ئەبێ، وە لە هاووڵاتیانی هەردو دەوڵەتەوە، کـە لـە کـاتی جەنگ دا بۆ هەردولا چون، بەرامبەر بەوان، بۆ ڕێزلێنانی ئەم پێکهاتنە خێرە، سزا نەدرێ.

دوایی:

ئەوەی لە بنچینەو مەرجەکان و ماددەکانی سەرودا باس کران، بەو پێیەی نوسراوە کە بـە گفتوگـۆ لـە سەری پێک هـاتون، لـە هـەردولاوە قوبـوڵ کـراوە، دەربـارەی ئیـدیعای کەلوپـەلی تـالانی و شـتی فـەوتاو و دابینکردنی خەرجی جەنگ هەردولا "ئەوەی ڕۆیی ڕۆیی: مضی ما مضی" یان لە سەر وتوە و چاوپۆشییان لێ کردوە.

وە لە لایەنی هەردو دەوڵەتەوە بە پێی عادەت تەصدیقنامەکانیان بگۆڕنەوە و بە هۆی سەفیری وەسەت لە ڕۆژی ئەم بەڵگەیەوە تا ماوەی شەست ڕۆژ لە سەر سنوری هەردو دەوڵەت یەکتری ئەبینن و، ئەنێردرێ بـۆ ئاستانەی هەردولا.

بەم پێیە بەستن و نوێ کردنەوەی ئەم موصالەحە خەیرییە لە ڕۆژی بەستنیەوە پێڕەویکراو و کاریگەر ئەبێ و لە هەمو لایەکەوە ئاگری ناخۆشی و دوژمنایەتی نامێنێ. هیچ لایەکیان دۆخ و جوڵانێ بە شیاو نەزانن کە پێچەوانەی دۆستی و پێچەوانەی ئەم مەرج و بەڵێنانە بێ.

وە لە لایەن وەکیلی موشار ئیلەیهی سەبارەت بە ڕێپێدانی تەواوی لـە لایـەن دەوڵـەتی عوسـمانیەوە لـە ڕۆژی یەکشەمەی 19 هەمی مانگی زیلقەعیدەی شەریفەیساڵی 1238 (28 ی تەموزی 1823ز) دا بەڵگـەی ئەم موصالەحەیە مۆر و ئیمزا کرا.

لەم لایەنەشەوە ئەم عەبدی مەملوکی دەوڵەتی بەرزی ئێرانە بە پێی ڕێپێدانی تـەواوی خـۆی بنچینـە و مەرج و ماددەکانی گۆرینێ وەکو باس کراوە قوبوڵ کرد و، ئەم بەڵگەیە نوسراو لە گەڵ وەکیلی دەسەڵاتـداری مشار الیە دا ئاڵوگۆڕ کرا.

بالخیر والسعاده والیمن والبرکه والحمد لله اولا واخرا وظاهرا وباطنا.

سەرچاوە: مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: "رساله تحقیقات سرحدیه"، بـە اهتمـام محمـد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. (تهران 1348 ش)، 18 - 22.

1. 5. موعاهەدەنامەی دووەمی ئەرزڕۆم

ماددەی یەکەم:

هەردو دەوڵەتی موسوڵمان بە پەسەندکردنی ئەم پێکهاتنە، چاوپۆشێ لـە هـەمو داوا مالیـەکانی خۆیـان ئەکەن کە لە یەکترییان هەبو، بەڵام ئەم ڕێککەوتنە، ئەو مەرجانەی لـە مـادەی چـوارەم دا بـو بـە لاداخسـتنی کێشەکان دیاریکراوە، ناگۆڕێ.

ماددەی دوەم:

دەوڵەتی ئێران بەڵێن ئەدا کە دەس لە هەمو ئەرزە دەشتاییەکانی ولایەتی زەهاو، واتـە ئـەرزەکانی لای ڕۆژئاوای بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ، دەوڵەتی عوسمانیش بەڵێن ئەدا دەس لە لای ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەمو ئەرزە شاخاویەکانی ئەوێ لە گەڵ دەرەی کرند بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ.

دەوڵەتی ئێران بە توندی بەڵێن ئەدا کە واز لە هەمو خواستەکانی خۆی بەرامبـەر شـار و ویلایـەتی سـلێمانی بهێنێ و، هیچ کاتێ دەس وەرنەداتە مافی خاوەنێتی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.

دەوڵەتی عوسمانیش، بە توندی بەڵـێن ئـەدا کـە شـار و بەنـدەری موحەمـەرە و جزیـرەی ئـەلخزر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێـواری ڕۆژهـەڵاتـی، واتـە لای چـەپی شـەتولعەرەب کـە بـە دەس ئێلـە ناسـراوەکانی ئێرانەوەیە، بە موڵکایەتی لە دەس دەوڵەتی ئێـران دا بـێ. سـەرەڕای ئـەوەش، مـافی ئـەوەی ئـەبێ کەشـتیی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنوری هـەردولا لـە ڕوبـاری ناوبراودا هاتوچۆ بکا.

ماددەی سێیەم:

هەردولای پەیمان بەستو، بەڵێن ئەدەن کە بـەم پێکهاتنـەی ئێسـتا، هـەمو خواسـتەکانی پێشـویان لـەو ئەرزانەی دەستیان لێ هەڵگرتون، بە بێ دواکەوتن لە هـەردولاوە موهەنـدیس و مـەئمور دیـاری ئـەکرێن، بـۆ ئەوەی بە پێی مادەی پێشو، سنوری نێوان هەردو دەوڵەت دیاری بکەن.

ماددەی چوارەم:

هەردولا موافقن لە سەر هەڵبژاردنی دەسبەجێی نوێنەرانی خۆیان بۆ لێکۆڵینـەوە و بـە لاداخسـتنی عادلانەی ئەو زەرەرانەی کە هەریەک لەم دولایە، لە زەمانی قبوڵی پێشنیاری دۆستانەوە، کە لـە ڕێگـەی دو

هێزی زلی ناوبراوەوە، تۆمار کراون و لە مـانگی جیمـادی یەکـەمی 1261 دا، ئاگـادار کـراون، هـەروەها لێکۆڵینە و بە لاداخستنی هەمو ئەو کێشانەی پەیوەندییان بە دانی قەرزی لـەوەرگـای ئـەو سـالانەی دوا کەوتون.

ماددەی پێنجەم:

دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا شازادە پەنادراوەکانی ئێران لە بورسە دابنیشـن و، ڕێگـەیـان نـەدا ئـەو شارە بە جێ بهێڵن یا پەیوەندی نهێنی لە گەڵ ئێران ببەستن. هەردو دەوڵەتی مەزن بەڵێن ئەدەن بـە یـەکتری، بە پێی پێکهاتنی پێشوی ئەرزڕۆم، گشت پەنابەرەکانی تر بدەنەوە دەس یەکتری.

ماددەی شەشەم:

بازرگانانی ئێرانی ڕەسمی گومرگی کەلوپەلی بازرگانی خۆیان بە پێی نرخی (ڕۆژ) بە پارە یا بە شت بە جۆرێ کە لە مادەی شەشەمی پەیماننامەی ئەرزڕۆمی 1238 دا لـە بـارەی بازرگانیـەوە نوسـراوە، ئـەدەن، لەوەی لە مادەی ناوبراودا دیاری کراوە نابێ زیاتریان داوا لێ بکرێ.

ماددەی حەوتەم:

دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا، وەکو لە پەیماننامەی پێشودا لە سەری ڕێک کەوتون، ئیمتیازاتێک کـە پێویست بێ بدا بە زائیرانی ئێرانی تا بتوانن بە هێمنی تەواوەوە بێ ئەوەی توشـی هـیچ جـۆرە ئـازارێ ببن زیارەتی پیرۆزگاکانی ناو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی کە ئەیەوێ پەیوەندی دۆستانە و یـەکێتی لـە نێوان هەردو دەوڵەتی موسوڵمان و هاووڵاتیەکانیان دا بەهێزو پتەو بێ، بەڵێن ئـەدا باشـترین ڕێوشـوێن دابنێ بۆ ئەوەی زائیرانی ئێرانی لە هەمو ئیمتازاتێ کە لە نـاو مـەمالیکی عوسـمانی دا هـەیانـە ئـەوانیش بەهرەمەند بن و، ئەبێ بپارێزرێن لە هـەمو جـۆرە زوڵـم و دەسـتدرێژی و سـوکایەتیەک چ لـە کاروبـاری بازرگانی و چ لە کاروباری تردا.

سەرەڕای ئەوانەش دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا باڵیۆزی هەڵبژێردراوی دەوڵەتی ئێـران لـە شـارەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی دا، جگە لە مەکەی موکەڕەمە و مەدینەی مونەورە، لەو شوێنانەدا کە بونی ئەوان پێویستە، هۆی قازانجی بازرگانی یا بۆ پاراستنی بازرگانان و هاووڵاتیـانی ئێـران بـە ڕەسـمی بناسـن و، هـەمو ئـەو ئیمتیازە شەخسیانەی بە کۆنسوڵی دەوڵەتانی دۆستی تر دراون، ئەبێ بەوانیش بدرێ.

دەوڵەتی ئێرانیش لە لای خۆیەوە بەڵێن ئەدا لە بەرامبـەر ئەمـەدا هـەمان ڕەفتـار بکـا، لـە بـارەی ئـەو کۆنسوڵانەوە کە دەوڵەتی عوسمانی، لەو شـوێنانەی ئێـران، بـە هـەڵسـەنگاندنی ئێـران پێویسـتن، هـەروەها بەرامبەر بازرگانانی عوسمانی و گشت هاووڵاتیانی - کە سەردانی ئێران ئەکەن.

ماددەی هەشتەم:

هەردو دەوڵەتی مەزنی موسوڵمان بەڵێن بـە یـەکتری ئـەدەن، بـۆ ڕێ گـرتن لـە دزی و پێشـگیری لـە جەردەیی کە لە لایـەن هـۆز و کەسـانی دانیشـتوانی سـنورەکانەوە ئـەکرێ، ڕێوشـوێنی پێویسـت دابنـێن و جێبەجێی بکەن، وە بۆ ئەم مەبەستە کەسانی نیزامی لە شوێنانی موناسیب دابنێن. سەرەڕای ئـەوەش بـەڵـێن ئەدەن، بەرامبەر هەمو جۆرە کارێکی دەسدرێژیکەرانە وەکـو تـالان، چـەپاو، کوشـتن کـە لـە سـنورەکانیان دا بقەومێ، ئیقداماتی جیدی بکەن.

سەبارەت بەو ئێلانەی کە جێگای ناکۆکیین و، دیار نیە لە ژێـر دەسـەلاتـی کـام دەوڵـەت دان، هـەردو دەوڵەتی مەزن یەک جار بۆ هەمیشە ئازادی تەواوی هەڵبژاردنی شوێنی دانیشتنیان بە خۆیان ئەدا، تا لێرە بە دواوە هەمیشە لەوێ دا بژین. ئەو ئێلانەی تابیعیەتیان دیار نیە، ناچار ئەکرێن کە بگەڕێنەوە قەڵەمڕەوی ئـەو دەوڵەتەی کە سەر بەو بون.

ماددەی نۆیەم:

هەمو بەنـدەکانی پێکهاتنـەکانی پێشـو، بـە تایبـەتی پێکهـاتنی 1238 (1823) ی ئـەرزڕۆم کـە لـەم پێکهاتنەدا دەسکاری نـەکراوە، یـا هـەڵنەوەشـێنراوەتەوە لێـرەدا سـەرلەنوێ تـەواوی هێـزی جێبـەجێ کرانـی ناوەڕۆکەکەی دوبارە ئەکرێتەوە، وەکو ئەوەی وشە بە وشە لەم پێکهاتنەدا گونجێنرا بێ.

هەردو دەوڵەتی مەزن پێکهاتن لە سەر ئەوەی پـاش گۆڕینـەوەی ئـەم ڕێککەوتنـە، هـەردوکیان قبـوڵ و ئیمزای بکەن و، لە ماوەی دو مانگ دا یا کەمتر، بەڵگە پەسەندکراوەکانی بدەن بە یەکتری.

16 جیمادی یەکەمی 1263 (1 ی نیسانی 1847ز)

ئیمزا: ئەنوەر ئەفەندی میرزا تەقی خان

سەرچاوە: مشیر الدولە، میرزا سید جعفر مهندس باشی: "رسالە تحقیقات سرحدیە"، بـە اهتمـام محمـد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران 1348 ش)، 43 - 47.

پاشکۆی دوەم

2. بەیت و چیرۆک

2. 1. بەیتی: کاکەمیر و کاکەشێخ

کاکەمیر و کاکەشێخ ئاغای مەرگەییان بون. مەیتەریان بۆ وەڵاغی خۆیان قەت نەدەگرت، دەبو ژنی رەعیەتان بێ تەویلەی بماڵێ، ئەسپان ئاو بدا، کا و جۆیان بداتێ. ئەگەر خەلاس دەبو بچێتەوە، دەیانگرت، دەرکەیان لێ دەگرت، دەیان دەیان گا و دەیان ناردەوە. ژن و کچیان هیچ نەیەشت.

هەیدەر گۆران پیاوێکی ڕەشید بو، خەڵقی دێیەکەی پاکی وەخڕ کردەوە، پاکی قورعانی خوارد، کوتیان: "دەبێ قسەمان یەک بێ، سبحەینێ دەبێ بانگ ئێشتنیان بکەین بۆ ماڵە هەیدەر گۆرانێ، فەسڵی نەهارێ."

کاکە میر و کاکە شێخ، دوازدە برا بون، بانگ ئێشتنیان کردن، هەر برایەکیان دە نێوانی دو کرمانج دا، دانا. نانیان هێنا، دایان نا، کوتیان: "بیسمیللا". دەستێکیش کوتی: "یا ئەڵڵا". هەر کەس جیرانی خۆی گرت، سەری هەر دوازدان لە مەجلیسیان بڕین، خوێن بە سەر نانی دا ڕژا، ڕایان کێشا ماڵە کاکە میر و کاکە شێخان، کچی وانیان فەساد کرد، بە تۆڵەی خۆیان، عیوەزیان کردەوە، هەیدەر گۆران هەمو مەخلوقەکەی هەڵگرت، پاکی بردە سەر خەمێ، پاکی دە خمێ نا، پاکی دەقوڕێ نان، ڕۆیین بۆ ئەستەمبوڵێ بۆ شکایەتی سوڵتانێ.

یای ئەستێ دەڵێ بە یای بەغدانێ:
"خوشکێ دڵم بە غلورە، چەندی بە غلورە!
تەماشای ئێختەرخانەی کاکان بکە، دە بەر بور و برەوانم کەوتوە جل و هەوسار و تورە
لە دیوەخانی کاکان هەڵگیراوە هەژدە موتەکا و دوازدە مافورە

ئەو ڕۆژانە خوشکی کاکان سەر بە قوڕیان ئەگەر لە سەر ماڵی کاکی مەیان هەڵگرت کـەوڵ و قـاقوم و سەمبورە

ئەویَ ڕۆژێ مل بە کوێن بای، ئەگەر لە داری جەنگەی لەشـکر، لـە دوی کـاکێ مـە دەبـو جـەمبورە بـە جەمبور

ئێستا بێ ساحێب بوم، حدودی بێ نیشانە، بێ سەلا بون خانمی دە ڕو سورە

چەندم کوت: کاکە مەچۆ ماڵە هەیدەرێ، پیاوێکی غەیان، لە دۆستایەتی بە دورە

خەڵقی مەرگە! ئەمن چبکەم چبکرێنم؟

بۆ خۆم دەعوایەک بکەم، یا بە سوڵتانی ڕابگەیێنم؟

ئەمن خۆێنی دوازدە برای خۆم لە کێ بستێنم؟"

یای بەغدان دەڵێ:

"یای ئەستییە!

خوشکێ ئەو هەلا و هەرایەت بۆ چیە؟

جارێ بچین، جەنازەیان بێنینەوە، لە ماڵە هەیدەر گۆرانێ، تەسلیمیان بکەین بە گڵییە

ئەو دەمێ مەسڵەحەتی لێ دەکەین بزانین تەگبیرمان چیە؟"

چەندی نۆکەر و پێشخزمەتە ڕاوەستاوە

ئەوی ڕەعییەت لە وڵاتی مەرگێ دا نەماوە.

چونە ماڵە هەیدەر گۆرانێ، جەنازەی برایان هەڵدەگرت و، دەیان هێناوە

بانگ لە سەر بانگیان لێ داوە

دەڵێ: "هیچ کەس وای لێ نەقەوماوە!

لە دوازدە برا یەک نەماوە

پاکی کفن و دفن کراوە

پاکی چو دە خاکێ نراوە

مەخلوق بۆ ماڵێ گەڕایەوە.

یای ئەستێ دەڵێ:

"خوشکێ یای بەغدانێ!

خەبەرێکم دەبیست، یەکەم دە دینە

غولوێک لە دەرکی ماڵە بابێ مەیە، نازانم ئەو غولوە نە شاییە و نە شینە!

کێ بو لە کارەکەرێ گوار زێڕینە

لەو لایەڕا دەچو بە گوشادی و بە پێکەنینە

لەو لاڕا دەهاتەوە بە گریان و ڕو پچڕینە

دەڵێ: خاتونینە!

وەرن هەمو وێکڕا بگرینە!

ئەو غولوە لە دەرکێ ماڵە با بمان بو، لێیان بو بە شینە

لە دیوەخانی کاکانیان هەڵگرتن ئافتاوە و مەسینە

لە ئێختەرخانی کاکی مەیان دەرهێنا جوانولەی دە نەوزینە

خاتونیان پیل دەگرت و دەریان دەهێنا
سواری جوانولەیان دەکردن بە قەرەپۆشی دە شینە
بە مردن و تالآنیش قایل نەبون ژنیان بە ئیخسیر بردینە
جا مە تەگبیرێ چلۆن بکەین، خەبەرێ بدەین بە سوڵتانی ئەمینە؟"
یای بەغدان دەڵێ:
"خوشکێ چەندم کوت: کاکە مەچۆ بەری مەرگێ بە میوانی!
مەچۆ ماڵە هەیدری دەگەڵ گۆرانی
فێڵی وانم گەلێک زۆرترن لە فێڵ و فەرەجی شەیتانی
قەت بوە، لە کنە خۆت، پیاوەتی بکەی، بدەیەوە نانی
قەت واش دەبێ، بێ روحمی و ئیمانی
سەری دوازدە برایان ببڕی لە سەر سفرەی دە نانی!
خولآ بکا مەرگەییان ببینم هەر وەهایان بە سەرێ
ڕسقێی وانم بچێتە سەر پشتی ماکەرێ
سەد باری رەحمەتان بێ لە کوڕی میری دەگەڵ میرە دسکەرێ
بە تۆڵەی ئاغای خۆی هەژدەی دانە بەر خەنجەرێ
هەژدەی دەدیشی داویتنە بەرێ
لە زەبری دەستان و لە خۆێنی جگەرێ
ئەوا لکەی شل دەبو لە خەنجەرێ
نەحلەت لە بابی ئەو وەستایە بێ لە پاش کوڕە میرە دسکەرێ
ئەگەر سێ بزماران نەدا لە گۆی خەنجەرێ
ئەگەر خەنجەر بزماری بێ، لە دەسکی نایەتە دەرێ
هەی ڕۆ، براڵە ڕۆ!
ئەو جێ ی کاکە میرو کاکە شێخ لێیان دەکرد شەقێن و شەڕە گۆ
ئێستا مەرگەیی گوخۆرباب دەیکەنە برنجاڕ و پەمۆ
کەس نیە جوتەی دە ئاغایان، جوتەی ناسکە سواران، هەڵگرێ و بیانباتەوە
موقبرەی کن بابێ خۆ"
"ڕەحمان" خۆش بێ، "ساحێب" ڕەحمەت لە تۆ.

سەرچاوە: ئۆسکارمان: "تحفەی مظفریە"، ساخکردنەوە و هێنانەوەی بۆ سەر ڕێنوسی کوردی: هـێمن، لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری
کورد، بەغداد 1971، ل 685 - 689.

2 .2. دو چیرۆکی لاوچاکی: ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێم!

خانی قەیغان

نوسینی: تۆفیق وەهبی

چەند ڕۆژێ لەمەوپێش نوێنەری سلێمانی ئەحمەد ئاغای حەماغا بۆ دیدەنی هاتبوە لام. لە کاتی یەک دواندنا و تەمان هاتە سەر "قەلای وێسو ئاسکە".

وێرانەی قەلایەکی کۆن هەیە لە ناو دەربەندی پژدەرا لە بەری چەپی روباری زێی خوارو، واتە لە بەری دێی "سەرسیان"، پێ ی ئەلێن "قەلای وێسو ئاسکە". من بە منالی چیرۆکی "وێسو ئاسکە" م بیست بو، لە ئاغام پرسی کە ئەم چیرۆکە ئەزانێ یا نە؟ دیار بو ئاغا شتێکی وای لێ نەئەزانی، بەلام لە گەڵ ئەوەدا کە وتەی دامێ کە بۆم بپرسێ، خۆی چیرۆکێکی تری بۆ گێرامەوە کە دراوەتە پاڵ حاکمێکی بەبە. ئەحمەد ئاغا گێرایەوە:

"لەشکری حاکمی بەبە، پیر بوداغی قەیغان لە گەڵ لەشکری دوژمندا لێکیان ئەدا. پیر بوداغ لە دورەوە ئەبینێ کە نۆکەرێکی لاوچاکی زۆر مەردانە شەڕئەکا، هەر شمشێرە ئەیوەشێنێ و هەر کەلەی دوژمنەو ئەکەوێ، پیری بوداغ خۆیئەگەیێنێت ئەلایەوە، ئەبیە کە هەرچەندە شیر دائەوەشێنێ، ئەچریکێنێ:

- ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێم!

پیر بوداغ هیچ دەنگ ناکا، بەلام نۆکەرەکە کە نەختێ لا ئەکاتەوە، پیر بوداغ ئەبینێ، دائەچڵەکێ و، دەس بەجێ ئەچریکێنێ:

- ئەز خولامی خانی قەیغانم!

شیرەکەی لە دەس ئەکەوێتە خوارەوە.

خان پێی ئەلێ:

- شیرەکەت هەلگرەوە، ئەوا کلۆلم تەلاق دا و دام بە تۆ.

شەڕەکە بە پیرۆزی ی پیر بوداغ ئەبڕێتەوە... ئەگەڕێنەوە ماڵەوە. خان نۆکەرەکە بانگ ئەکا و پێی ئەلێ:

- وەکو پێم وتی: کلۆلم داوە بە تۆ و بیبە، بەلام ئیتر نابێ تۆ نۆکەری من بی، بۆ من شەرمەسارییە. ئەبێ ببیتە گاوان، وە ژنەکەت هەمو ئێوارەیەک بێتە بەر ماڵی ئێمە و، بانگ بکا:

- ماڵی خانێ، ماڵ ئاوا، نانی گاوانێ!

لاوچاک کلۆڵ ئەباتە ماڵی خۆی و، لە سەر فەرموەی خان ئەبێ بە گاوان.

کلۆڵ ژنێکی زۆر جوان بو. ناوبانگی جوانیی ئەو لە هەمو ولاتی بەبان و سۆران و موکریان دا بلاو بوبوەوە، گشت کەسێ سەر سوڕما کە چۆن پیر بوداغ دەس لە ژنێکی وا ناسک و نازدار هەڵ ئەگرێ، کەس بڕوای بەوە نەئەکرد کە پیر بوداغ هەتا سەر کلۆڵی لە بیر بچێتەوە و دڵی بڕوایی بدا کە هی کەسێکی تر بێ.

ئەم قەوماوە، هەر کەسە بە چەشنێکی لێک ئەدایەوە.

ڕۆژێ ئاگا ئەدەن بە گاوان کە خان خواستی کوشتنی ئەوی هەیە، لاوچاک لە ترسانا کلۆڵ هەڵ ئەگرێ و ئەچن لە "کۆی ڕەبەنان" دا خۆیان ئەشارنەوە. پیر بوداغ کە ئەبینێ دیار نین، پیاو ئەنێرێ لە شوێنیان بگەڕێن. ئەیان دۆزنەوە و ئەیان هێننەوە. پیر بوداغ لاوچاک بانگ ئەکا، پێی ئەلێ:

- خواگرتو لەبەر چی ترسایت و هەڵ هاتی؟ من لە پاداشتی ئەو ئازاییەدا کە کردت، بە خۆشیی خۆم کلۆلم دایتێ، جارێکی تر چۆن لێت ئەسێنمەوە؟ دڵنیابە، کلۆڵ هەر بۆ تۆ، وەکو پێم وتی، گاوانی خۆت بکە و لە گەڵ کلۆلا پێکەوە بژین."

چیرۆکەکەی ئەحمەد ئاغا لێرەدا بڕایەوە. لە ئاغام پرسی کە "قەیغان" کێ بوە، وتی کە، "قەیغان" دایکی پیر بوداغ بوە" ئینجا چیرۆکە بە ناوبانگەکەی "فەقێ ئەحمەد و قەیغان" م هاتەوە بیر. ئەم چیرۆکە میستەر ڕیچیش 123 ساڵ لەمەو پێش، لە 4 ی تشرینی یەکەمی 1820 دا لە سلێمانی لە پیاوێکی پیری دارشمانەیی بیستوە و، لە نامە زۆر بە بەهاکەی دا کە ناوی "گێڕانەوەی دانیشتویەک لە کوردستانا" یە نوسیویەتیەوە، من کە لە ئەحمەد ئاغا جوێ بومەوە، نامەکەی میستەر ریچم دوبارە خوێندەوە و ئارەزوی کەسێتی "قەیغان" دای گرتم.

ئەوانەی لەم شوێنەدا پەیم پێ بردون، وا بزانم کەڵکێکی بچوکیان هەیە بۆ دێریک.

بەڵام لە پێش ئەوەدا کە ئەو سەرنجانەمتان بخەمە پێش چاو، وای بە باش ئەزانم کە چیرۆکەکەی "فەقێ ئەحمەد و قەیغان" تان لە نامەکەی میستەر ڕیچەوە بۆ وەربگێرم. گێڕانەوەکەی میستەر ڕیچ لە ئێسکی ئەو گێڕیارەی ئەمڕۆ لە ناو ئێمەدا بڵاوە، بە بەهاترە، چونکە 123 ساڵ لەمەوپێش لە پیرێکی دارشمانەیی بیستوە.

میستەر ڕیچ لە سلێمانی، لە سەردەمی مەحمود پاشای ئەوڕەحمان پاشای بەبەدا، لە ناو قەوماوی ڕۆژی 4 ی تشرینی یەکەمی 1820 دا، ئەمەی تۆمار کردوە:

"ئەمڕۆ پیاوێ لە دارشمانەوە گەیشتە ئێرە. هۆمەر ئاغا کە ئەزانێ من بە پەرۆشم بۆ شتی سەمەرە (عەجایەب)، دەس بەجێ چو بۆ چاو پێ کەوتنی، لە گەڵ ئەوەدا کە بەڵێنی دا کە سبەینێ ئەی هێنێ بۆم، ئەم... پەیوەندە بە بنچینەی خانەوادەی بەبەوە، مرۆڤی ئێستای ئەو دێیە (دێی دارشمانە) گشتیان لەوخانەوادەیەن و، فیزێکی تایبەتی ئەدەن بە خۆیان. هەندێ لەوان جار جار سەر لە سلێمانی ئەدەن. ئەوڕەحمان پاشای گەورە ئامۆزا کوێستانیەکانی خۆی بەڕێز ئەگرت و، هەرچەند ئەهاتن، بە هەندێ دیاریەوە ئەی ناردنەوە کە شیاوی بار و پێویستیان بێ. ئەوان لە بەردەم ئەوڕەحمان پاشا دا سەربەستیەکی گەورە، تا تەنانەت بەرزێتیشیان ئەنواند، بە بۆنەی ئەوەوە کە بەڵێ گەورەترن، یەکێ لەوانە کە بە هەچە هەچەی کەرێکەوە ئەهات بۆ سلێمانی، ڕاست ئەچو بۆ لای پاشا، لە بەر دەمیا دائەنیشت پێش ئەوە کە پێی بڵێن: دانیشە، قەندەیەکی کۆنی چڵکنی دەرئەهێنا، تێی ئەکرد دای ئەگیرساند، چەند قومێکی لێ ئەکێشا و ڕوی ئەکردە پاشا:

"ئێ، ئامۆزا، چۆنی؟"

لێرەوە میستر ڕیچ وا لە سەری ئەڕوا:

"با بێ ینەوە سەر چیرۆکەکەی من:

دو برا بون لە دارەشمانە، فەقێ ئەحمەد و خدر. ئەمانە لە دوژمنایەتیی بڵباسەکان کە مرۆڤی هەرە توانای پژدەر بون، زۆر لە ئازاردا بون. فەقێ ئەحمەد کە پیاوێکی زۆر ئازا و خۆناز بو، دێیەکەی خۆی بە جێ هێشت و، سوێندی خوارد کە هەرگیز نەگەڕێتەوە ئەوێ تاکو لە بارێکا نەبێ کە بتوانێ تۆڵەی خۆی بسێنێ.

لێی دا، چو بۆ ئەستەموڵ و، لەوێ چوە کەڵکی تورکەوە. وا ڕێ کەوت کە سوڵتان لەو دەمەدا لە جەنگ دا بو لە گەڵ فەڕەنگ دا (خزمەکە وتی، لە گەڵ ئینگلیزدا).

لەو ڕۆژانەدا شەڕ بە تاکە پاڵەوان ئەکرا. پاڵەوانێک لە لەشکری فەڕەنگەوە هاتبوە پێشەوە و، پێنج ڕۆژ بو لە سەر یەک پاڵەوانی تورکی لە ناو ئەبرد. فەقێ ئەحمەد خوایشتی کرد کە خۆی بۆ ئەم دژمنە ناودارە دەربچێ. لە سەر ئەمە سوڵتان ناردی بە شوێنیا، لە پاش ئەوە کە لێی پرسی کە کێیە و کوێندەریە و لە دیمەن و دیداری خوشنود بو، هێشتی کە خوایشتەکەی بهێنێتە جێ. لە پێش هەمو شتێکا ئەسپێکی باشی دایە و پڕ چەکی کرد. فەقێ ئەحمەد چوە مەییانەوە بۆ فەڕەنگە ئازاکە و، دای بە زەوی دا. خەریک بو سەری بڕێ،

بەڵام بە واق وڕیەوە دی کە دژمنە بەزیوەکەی کەنیشکێکە کە لێی ئەپاڕێتەوە، سەری نەبڕی، ئەبێ بـە ژنـی. فەقێ ئەحمەد کەنیشکەکەی بە پیرۆزی هێنایەوە لەشکرگای تورکەکان. لە سەر ئەمە سـوڵتان لـێی پرسـی کـە چی پاداشتێکی ئەوێ، ئەو فەرمانێکی ویست بۆ ئەوەی ببێ بە "بەگ" و دێی دارەشمانە و زەویەکانی ئەوێی پێ ببەخشرێ بۆ پشتاوپشت، دەسبەجێ فەرمانەکەی بۆ نوسـرا. لێـرەدا فـەقێ ئەحمـەد شـەرم، یـان نـەزانیی کردوە، ئەگەر هەمو کوردستانی بویستایە، ئـەی درایـە. فـەقێ ئەحمـەد بـەم دەسـکەوتە زۆر خوشـنود و، بـە پیرۆزی گەڕایەوە وڵاتی خۆی لە گەڵ ژنە تازەکەی دا. لەم ژنە دو کوڕی بو، "سلێمان بەبە" و"بوداغ کـەیغان"، ناوی کەنیە ئینگلیزەکە "کەیغان" بو. فەقێ ئەحمـەد ئیتـر لـە گـەڵ بڵباسـەکانا کەوتـە شەڕوشـۆڕەوە و، گـەلێ بەیدەسی کردن. ڕۆژێ لە ڕۆژان کە خۆی لە ماڵ نەبو، چوار سەد پێنج سەد سوارێ لە بڵباسەکان دایـان بـە سەریانا بۆ تاڵان. کەیغان بە تەنیا لێیان ڕاپەڕی، گەلێکی لێ کوشتن و هـەڵی بـڕین. کـەیغان لـە پـاش ئـەوە ئینجا مرۆڤی دارشمانەی کۆکردەوە و، پێی وتن:

– ئەی مرۆڤی دارشمانە، فەقێ ئەحمەد گیانی منی بەخشی لە کاتێکا کە لە ژێـر چنگیـا بـوم. مـن هـەر ئەوەم ئەویست و چاوەڕوانی ئەوە بوم کە ئەو چاکیەی بدەمەوە، وا ئەمڕۆ دامەوە. ئێسـتا هەرچیـەکتان چـاو پێ کەوت، بۆ فەقێ ئەحمەدی بگێڕنەوە و، پێی بڵێن کەوا من ڕۆیشتم بۆ جێیـە کـە هـەرگیز چـاوی بـە مـن ناکەوێتەوە و، پێیشی بڵێن کە نامەوێ شوێنم بکەوێ، چونکە بێ سود ئەبێ و، ئازاریشی ئەدەم کە، خوا ئەی زانێ، بە خوایشتی خۆم نامەوێ ببمە هۆی ئەوە.

سەری ئەسپەکەی وەرگێڕا و، لە پاش چەند دەقیقەیەک لە چاو ون بو.

فەقێ ئەحمەد کە گەڕایەوە، لەم قەوماوە سەری سوڕما و، بە لە دەس چونی کـەیغانی خۆشەویسـت زۆر خەفەتبار بو، خۆی پێ ڕانەگیرا، بڕیاری دا، شوێنی بکەوێ بە پێچەوانەی نەهێشتنەکەی ئەو.

لە دۆڵی "خدران" دا کە لە پژدەرە (وەها) توشی بو و، تکای لێ کرد کە بگەڕێتەوە. کەیغان وتی:

– ناکرێ، تۆ موسوڵمانی، من فەرەنگم، ئەچمەوە وڵاتی باوکم، بە درود! نزیکم مەکەوە، ئەگەنا ئـازارت ئەدەم.

فەقێ ئەحمەدی شەیدا دەسی هەڵ نەگرت لە پاڕانەوە، کەیغان نێزەکەی هەڵ بڕی و کردی بە ناو شانیا. فەقێ ئەحمەد کەوت و کەیغان دایە چوار ناڵە، بەڵام هێشتا دور نەکەوت بوەوە، بیری کـردەوە کـە پاداشـتێکی بێ فەڕی دابوەوە بەرامبەر بەو بەخشـینەی ئـەو لـە کاتێکـا کـە گیـانی لـە ژێـر چنگیـا بـو، ئـەو هەرچەنـدە موسوڵمانیش بو، لە گەڵ ئەمەشا باوکی مناڵەکانی بو. لە سەر ئەمە نـەرم بـوەوە و گەڕایـەوە، دی کـە هێشـتا هەناسەی تیایە، مەرهەمێکی بە کاری نایە سەر برینەکەی بۆ ئەوە کە ترکزەی (خەتەر) لێ دور بخاتـەوە هـەتا فریای پێ ئەگا کە زۆر دور نەبو. ئینجا بە جێ ی هێشتەوە.

فەقێ ئەحمەدی دڵداری سوتاو و مێرد، کە هەر برینەکەی سارێژ بو، بێ ئەوە کـە شەرمەسـار ببـێ لـەو کردەوە ڕەقە کە لە دەس ئەوی دی بو، لە سەر بڕیارەکەی خۆی ڕۆی، دیسانەوە شوێنی کەوتەوە، هەتا گەیشتە فەرەنگستان. لەوێ ڕۆژئاوایەک گەیشتە شارێکی گەورە، دەنگی شاییەکی بەر گوێ کەوت. مۆزیقەیان لێ ئەدا، شارەکە چراخان کرا بو و، هەمو پێویستیەکی شایی ڕێک خرا بو.

فەقێ ئەحمەد کە نەی ئەزانی چی بکا، یان لە کوێ شـەو ڕابـوێرێ، بڕیـاری دا کـە خـۆی بـدا بـە دەم هەڵکەوتەوە و، لە هەر کوێیە ئەسپەکەی بوەستێ، لەوێ بمێنێتەوە. بەم چەشنە جڵەوی بۆ ئەسپەکەی شل کـرد و، ئەسپەکەش لە بەر دەرگای ماڵی پیرێژنێکا وەستا. پیرێژن لە پێشا هەندێ دژواریی پیشان دا، بەڵام دوایـی بەرەوایی دا بیکا بە میوانی. فەقێ ئەحمەد بۆنەی ئەم شایی و زەماوەندەی لە پیرێژن پرسـی. پیرێـژن تـێی گەیاند کە کەنی قەراڵ چو بـۆ شـەڕی موسـوڵمانەکان، ئەمـە چەنـد سـاڵێکە شـوێنی نـەبو، ئـەوەتا ئێسـتا

گەڕاوەتەوە و، لە ئامۆزاکەی مارە ئەکەن. فەقێ ئەحمەد تکای کرد کە پیرێژن کارێکی وەها بکا کە خۆی بتوانێ بچێتە ئەم شاییە بۆ سەیر کردن. پیرێژن دوایی بەرەوا بو، بەلاّم بە گرەوی کە ئەو بەرگی ژنان بپۆشێ. فەقێ ئەحمەد چو بۆ شاییەکە و، لەوێ خۆی کوتایە جێیەکەوە کە ئامادە بێ لە نوخشە ژوانی کەیغانی جوان و دەسگیرانەکەیدا. بانو هاتە بەرەوە، زاوای دلّڕەق لە پڕێکا شەپازلەیەکی کێشا بە بن گوێی دا و پێی وت:

- تۆ دیل بوی لە ناو موسولّمانەکانا، تۆ ئابڕوت تکێنراوە، هێشتا ئەوێری لە بەردەم منا خۆت دەرخەی؟

بوکێ لە داخانا بە زمانی کوردی کە چاکی ئەزانی هاواری کرد:

- فەقێ ئەحمەد، خۆزگە لێرە بویتایە!

کەسەی هاوار بۆ براو دەسبەجێ پڕی دا بە ناوا، زاوای سەربڕی و بوکێی ڕفاند بۆ ئەستەمولّ. لە ئەستەمولّ سولّتان سەرباری ئەوەی پێشەوە هی تریشی پێ بەخشی.

فەقێ ئەحمەد و ژنە ئێستا خوایشتکارەکەی پێکەوە گەڕانەوە پژدەر، لەوێ پێکەوە هەتا سەر بەختیارانە ژیان. فەقێ ئەحمەد لە پێش مردنیا هەمو هەرێمی پژدەر و مەرگە و ماوەتی خست بوە ژێر دەس. لە پاش ئەو کوڕی گەورەی، سلێمان بەبە چوە جێی. سلێمان بەبە کە باپیرە گەورەی میرەکانی ئێستای سلێمانیە، ئەوپارچانەی تری کوردستانی داگیر کرد کە لە ژێر دەسیانایە. کوڕی دوەم بوداغ کەیغان بێ فرزەند مرد."

میستەر ڕیچ لە ژێر ئەم چیرۆکەدا وا ئەنوسێ:

"پاشا لەوە پێش هەندێ پارچەی ئەم چیرۆکەی بە تێکەلّ و پێکەلّی بۆ گێڕا بومەوە، وە بە چونەوە ئەسەر ئەوروپایەتی، لە کەیغانەوە، ئەی نازی، وە ئەی وت کە ئەشێ خزمی من بێ، بەلاّم قەوماوەکەی ئەدایە پالّ باپیری سلێمان بەبە.

بانوەکانی خانەوادەش هەر ئەو چیرۆکەیان بۆ میسز ڕیچ گێڕاوەتەوە.

لەم چیرۆکەدا، کە هەمو وشەکانی چیرۆک بێژەکەم بە کار هێناوە و، هیچم لێ پتر نەکردوەو نەم گۆڕیوە، گەلێ گیانی لاوچاکی هەیە کە ڕۆژهەلاّتیەکان بە تەواوی بێگانەن لێی، هیچ نەبێ لەم ڕۆژانەدا. قەوماوەکان بە تەواوی بێگانەن بە شێواز و سروشتی هەلّ بەستنیان و، وا دیارە کە لە هەندێ قەوماوی ڕاستەقینەوە هەلّ گیرا بن سەر بە سەردەمێک بێ زۆر کۆنتر لەو سەردەمەی چیرۆکبێژ نیشانی کرد. ئەشێ کە ئەمە بچێتەوە سەر هەندێ چیرۆکی لاوچاکی سەردەمی مرۆڤی چەلیپا، دەمی سەلاحەدین کە سولّتانێکی کورد بو و، لەوێوە گێڕیارەکە وەرگێڕانی لە لایەن چیرۆکبێژی نەزانی کوردەوە کە بە سروشت نای داتە پالّ هیچ سولّتانێ بێجگە لە سولّتانی ئەستەمولّ و ئەیەوێ بیکا بە چیرۆکێکی سەمەرە بۆ باپیرانی ڕاستەوخۆی سلێمان بەبەی قارەمانی خۆشەویستیان کە ژیانەکەی چاک دیارە و، سازگارە بۆ وەرگرتنی تێ ئاخنراوێکی وەها. ئەتوانم لەم چەشنە گەلێ وێنەی تێکەلّ وپێکەلّی دێریک و سەردەم پیشان بدەم کە گێڕەرەوەکانی ڕۆژهەلاّت ئەی کەن."

*

گشت نەتەوەیەک ئەم چەشنە گێڕیارە لاوچاکیانە و جوامێریانەیان هەیە، پێیانەوە ئەنازن، لە بیریان دەرناکەن، خستویانەتە سەر کاغەز، من ئەوا هۆی ژیانم دا بە چیرۆکەکەی "لاوچاک و کلّۆلّ" یش، خستمە سەر کاغەز، بەلاّم بە پێویستم زانی کە خاتری زانستیش بگرم، وە ئەوەندەی لێرەدا ئەکرێ، بە تەرازوی دێریک و زانیار هەلّیان کێشم. ئەم دەس لێ دانەی من نابێ لە بەهای ئەم چیرۆکانە و هاوچەشنەکانی کەم

بکاتەوە، ئەمانە پێوە نازراوی نەتەوەییمانن. ئەبێ ئەم سەربوردانە قەوما بن. بەڵام وەکو میستەر ریچ ئەڵێ، دێریک و سەردەمەکانیان تێکەڵ و پێکەڵ کرا بن.

*

تۆفیق وەهبی درێژە بە باسەکە ئەدا و، لە سەر بنچینەی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیی ناوەکانی "بوداق" و"قەیغان" ی ناو ئەم دو چیرۆکە، هەوڵی دۆزینەوەی سەردەمەکانیان ئەدا. لە بەر ئەوەی لە سنوری ئەم پاشکۆیە بە دەر بون، نەم نوسیوە.

سەرچاوە: تۆفیق وەهبی: "ئەز خولامی چاوی دە کلۆلیم - خانی قەیغان"، دەنگی گێتی تازە، ساڵی 1، بەرگی 5، شوباتی 1944.

2. 3.چیرۆکی: دوانزە سوارەی مەریوان

نوسینی: پیرەمێرد

مناڵ بوم هەرچەندە بەیتی دوانزە سوارەیان بۆ ئەکردم، بەو مناڵیە خۆم بە پاڵەوانێک دەزانی، کە داراغا ئەی گوت: "کورگەل فیدای هەڵمەتی شێرانەتان بم، ڕۆژێکەو ئەمرۆ، ڕوی خاکەکەتان سپی کەن!" منیش بە خەیاڵ لنگم ئەدایێ، ئێجگار کە ئەیان خوێندەوە:

جوامێر ئاغای ڕەنگێنە پڵنگی چنگ بە خوێنە

من ئەوەندەی تر شەیدای ئەبوم، ئینجا زۆر ئاواتەخواز بوم کە بۆم هەڵکەوێ ئەم دوانزە سوارە بنوسمەوە، بەڵام هیچ بەڵگە و بناغەیەکم دەس نەکەوت، منیش ڕاست و ڕەوان باوکم چۆن لە باپیرمی بیستوە و، منیش چۆن لە باوکم بیستوە، وا نوسیمەوە، ئەمەش ڕاستیەکەیەتی..

ئۆف شاعیرەکانی پێشین!

پیرەمێرد

هونەری سەلیم بەگ لە دیوانی شاە غازی دا شاری قەڵاچوالانە، ئەحمەد پاشای گەورە کە مەشهورە بە: "شاهی غازی ئەحمەدی لەشکرشکێن" حوکمڕانە، دەور دەوری شیر و قەڵغانە، سوارەی بەبە بە ڕاستی مەردی مەردانە.

ئێواران لە کەنار چەمی قەڵاچوالان دیوان دەگێڕدرێ، پیاوماقوڵ و نۆکەر و ئاغالەر و چەکمەڕەق کۆمەڵ کۆمەڵ لەو گوێ ئاوە دادەنیشن، تێ ئەفکرن وا پیاوێکی بە شکۆ و سیما، ڕیشێکی تەنک و سپی، ڕوخسارێکی ئەسمەر، بە وێ دا دێ و لۆزەندەرێکی کەڵەگەتی چوارشانە لە پشتیەوە، تازە خەتی داوە، چاوی وەک ئەستێرەی سیوەیل ئەدرەوشێتەوە. کە دەگەنە داوێنی دیوان بە شەرمەوە ئەپرسن: "پاشا لە کوێیە؟ سەلیم بەگی مامی لە کوێیە؟" کە ئەحمەد پاشای پیشان ئەدەن، لە دورەوە کڕنوشێکی بەندەگی ئەکێشێ. ئەوسا ئەحمەد بەگ ئەپرسێ: "ئەوە کێ یە؟"

خۆی دێتە زوبان ئەڵێ: "شاهم من مەلا هەمزەی ئەوغانیم، ئەمەش بەندەزادەت: ئەکرەمە، سەودای دلاوەریی و جەنگجۆیی لە کەڵلەدایە، لە کابول و زابولەوە ناوبانگی زەبروزەنگی سەلیم بەگی بیستوە و، بەڵێنی بە دڵی خۆی داوە ئەگەر سەلیم بەگ بتوانێ شیرەکەی هەڵ سوڕێنێ و، دای وەشێنێ، وا نۆکەری سەلیم بەگ ئەکات"

ئەحمەد پاشا کە سەرنج ئەدا ئەم کوڕە نەڕە دێوێکە و شیرەکەشی نیوە مشاکێکە.. ئەڵێ: "پەنا بەخوا! ئا بزانن سەلیم بەگی مامم لە کوێیە، بانگی بکەن، بڵێن میوانی هاتوە"

ئینجا ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە مەلا هەمزە و، زۆری لێ ئەکا، ئەڵێ:

"دانیشە!". ئەویش بە زۆر بە چۆکا دێ و دائەنیشێ، بەڵام ئەکرەم بە پێوە ڕادەوەستێ. لە پاش نەختێ سەلیم بەگ دێت. پاشا پێی ئەڵێ: "میوانت هاتوە!" ئەویش دەستی مەلا هەمزە ماچ ئەکا و، دەست ئەکاتە ملی ئەکرەم. لەم کاتەدا لە شێرەکەی ئەکرەم ورد ئەبێتەوە، زۆر جوانی دێتە پێش چاو، دەستور ئەخوازێ کە سەیری بکا، لە کالانی دەردەکێشێ، ئەم شان و بەو شانا هەڵی ئەسورێنێ، لە پاشا هەڵی ئەدا بە ئاسمانا.

ئینجا کە ئەحمەد پاشا بینی کە ئەو شیرەی دلاوەرێکی ئەوغانی پێوەی دەنازێ و، ئەی وت کەس ناتوانێ شیری من ڕاوەشێنێ، سەلیم بەگ هەر لە خۆیەوە لە قەدی هەڵ کێشا و وەک فرفرۆکە یاری پێ کرد، کە ئەحمەد پاشا ئەمەی دی وەک گوڵ گەشایەوە، ئەکرەمیش زۆر بە خۆشی و دڵخۆشییەوە، کە توشی ئاغای خۆی هاتوە، دەستی سەلیم بەگی ماچ کرد. سەلیم بەگیش ڕوی کردە پادشا و وتی:

"ئەمانە ئیتر میوانی منن، بەڵکو ئەکرەم دەستە برای منە، ئەیان بەمە لای خۆم".

پاشا وتی: "زۆر باشە".

پاش ئەم هەیتوهوتە، کوێخای بە کراوا و، کوێخای خورماڵ کە گوڵعەنبەرە، دادیان لە زۆریی بەراز کرد کە هیچیان بۆ نەهێشتونەوە و، کشتوکاڵیان نەماوە و، هەمو ساڵێک پاشا خۆی بۆ ڕاو تەشریفی هێناوەتە شارەزور، ڕاوە بەرازی کردوە، بەوە بەرازمان لە کۆڵ کەوتوە، بەڵام ئەمساڵ کە تەشریفی نەهاتوە، بەراز ئەمان خۆن! پاشاش فەرموی: "کوا شیروەشێنەکان؟ هونەر ئەمە نیە لە بەر دەمی ئێمەدا شیر هەڵ بسورێنن، هونەر ئەوەیە ئەو شیرە بۆ پارێزگاری دێهاتەکان بوەشێنرێ".

سەلیم بەگ دەسبەجێ تێ گەیشت کەوا پاشا لە گەڵ ئەوێتی، وتی: "توانج پیشەی پادشاهان نیە و، لە بەراز ترسانیش پیشەی ئێمە نیە!".

سەلیم بەگ ڕو ئەکاتە کوێخا و ئەڵێ: "ئامادە بە تۆ لە پێشەوە بڕۆ، سبەی ئێوارە خوا یار بێ لای تۆ میوانین"

بەو توندیەوە لە دیوان هەڵ دەستێ و ئەچێتە ماڵی خۆی و، ئەکرەمیش بە دوایەوە، خۆیان دو کەس و ئەنێرن: جوامێر ئاغای ڕەنگێنە و، ئاغاڵ ئاغای سیوەیلی و، زەینەڵ بەگی مەسرەف و، مەحمود بەگی قەدیمی باش چاوەش و، داراغای میرەدێ و، فەراموزی زەنگەنەو، سوار ئاغای بڵباس و، مەمەند ئاغای میراودەلی و، شاپور ئاغای بەختیاری و، زولاڵ ئاغای مەرگەیی و، میران بەگی وەلەد بەگی و، چەلەبی قەدیمی هەمەوەند کە چەلەبی باوکی شەریفی بە ناوەوە ناو نرا بو، ئەمانە هەمو کۆ ئەکاتەوە، هەمو ئەبنە دوازدە سوار و، پێیان ئەڵێ:

"بەیانی زو بە فێنکی سوار بین لێرەوە لە دۆڵی گەلالەوە بە سەر ئاوی سوبحان ئاغا دا لە بنەی سەید صادقەوە ڕاوی لێ دابەستین، ئەو سەرچاوەی قوماشە ئێجگار بەرازی زۆرە، لە وێوە دەس پێ دەکەین، بە سەر تەپەکەل و هوشبارا ئەیان ڕەوێنین بۆ خوار بەکراوا!".

لە سەر ئەمە هەمو بڕیار ئەدەن و، هەر کەسە ڕو ئەکاتە ماڵی خۆی، لێی دەنوێ.

ڕاوە بەرازی دوانزە سوارە لە شارەزور

بەیانی پێش بانگ ئەکرەم کە لە دیوەخانی سەلیم بەگ دا نوست بو و، ئەو شەوە، لە خۆشی ئەمە کە لە تەک سەلیم بەگ دا دەچن بۆ ڕاوە بەراز، خەوی لێ نەکەوتبو. دێتە دەرێ بۆ ئەوەی بزانێ شەو چ وەختە. ئەبینێ وا کۆ و تەرازو لە سەر گردی دار گوێژەکەوە گوێیان کێشاوە و، مەلایش خۆی لێ ئامادە کردوە سەلا بکا.

ئەکرەم دێت دەرگا بکاتەوە کە بچێ بۆ مزگەوت، سەلیم بەگ خەبەری ئەبێتەوە، ئەپرسێ: "ئەوە کێ بو دەرگای کردەوە؟". ئەڵێن: "میوانەکە بو". ئیتر سەلیم بەگیش نانوێتەوە و، دێتە دەرێ، بانگی مەیتەر ئەکا

ئەڵێ: "ئەسپەکەی خۆمم بۆ زین بکەن و ئەسپە ڕێشانیش، کە زۆر هێمنە، بۆ ئەکرەمی ئامـادە بکـەن نـەوەکو زۆر سواریی نەکردبێ، با سواری ڕێشان بێ! ئەو پیاوە پیرەش هـەتا مـن دێمـەوە خزمـەت و چاودێرییـەکی باشی بکەن!"

سەلیم بەگ ئەچێ دەسنوێژ ئەشوا تا لە نوێژ دەبنەوە ئەکرەمیش دێتـەوە و، دە سـوارەکەی کـەش بـە سواری لە بەر دەرگا ئەوەستن. هەمو ناوی خوا لێ ئەهێنن و سوار ئەبن.

سەلیم بە هەر لایەک دا چوبێ تەپڵی تایبەتی خۆی بوە، بەلام....

....

لە سەر ئەو بڕیارە خۆیان گرد دەکەنەوە بۆ ڕەو.

ئەو بەیانیە ئەسپ بۆ شا زین ئەکەن کە بڕون ڕەوی بۆ بکەن، مەیتەر ئەسپ لە تەویلە دێنێتـە دەرەوە. ئەسپ دەست ئەکا بە چەپۆکان و نەڕە نەڕ، مەیتەر قینی هەڵ دەستێ لـە بـەر خۆیـەوە دەڵـێ: "شـیرە شـیری چیتە، وا دەزانی بۆ مەیدانداری سوارت ئەبن؟ ئەم خەڵکانە ڕاو دەکەن".

ئەو دەمە ئەحمەد پاشا با ئەم توانجەی ئەدا بە گوێ دا. بانگ ئەکا مەیتەر ئەسـپ بێنـە ڕەو نیـە! پـێ ئەنێتە ئاوزەنگی، ڕو ئەکاتە سوپا و، بە دەنگی بەرز ئەڵێ: "مردن مردنە لنگ بڕاوتن چیە؟ تا ئەم سەرە سـەر بێ پشت ناکاتە دوشمن... یا عەلی دەی سوار بن مەریوانە، ڕۆژی مەیدانە!"

نەعرەتەی دلاوەران ئاوزەنگی لێ ئەدا و، ڕو ئەکاتە باسکە دریژی قەیماسە، ئەبینێ وا دەستە سـوارێک دیارن، سوار لە پێشەوە زرێ و کلاوزرێ و دەستوقوچاغ و چوار ئاوێنەیان ئەدرەوشێتەوە.

مامەند میراودەلی و سوار ئاغای بلْباس لە پێشەوە، لاوکی شەڕی قایغانی دەڵێن و، سەلیم بـەگ سـیری حەمایل کردوە و، دەسـتی چـەپی بـە جڵـەوەوە و، دەسـتی ڕاسـتی لـە سـەر کەمەربەنـدی قەبزەنوشـتەیی بـە تەهەورێکەوە چاوی بڕیوەتە تایدەر دەیەوێ بە زەهری چـاو ئـەو کێـوە هەڵکـەنێ و، بـدا بـە سـەر دوشـمنا. جوامێر ئاغای ڕەنگێنە کە دەڵێن پڵنگی چنگ بە خوێنە، قلیانی تێ کردوە، دوکەڵی قەندەی وەک باقە سـمێڵی لەم لاو ئەو لای سەریەوە با ئەیشەکێنێتەوە.

پاشا کە ئەمەی دەبینێ، ئەڵێ: "شەرت بێ مەیتەر خەڵات بکەم، ئەگەرئێستا من ڕام بکردایـە، ئەمانـە وا ڕویان کردۆتە لەشکری دوشمن و، گەڕانەوە، ئەبوایە من چیم بکردایە؟"

ئینجا ئەحمەد پاشا بە هێواشی ئەگەڕێتەوە دواوە و، بانگ ئەکا تەپڵی شـادی لـێ بـدەن. ئـەم عـەزم و ڕەزمە لەم دەستە سوارەدا دەبینم، فەتح و سەرکەوتنە.

نەقارەچی دەس ئەکەن بە گرم و هوڕی تەپڵ، ئاوازەی تەپڵی شادی بەو فێنکیی بەیانیە ئەیدا لە شاخی کەتو، دەنگی ئەدایەوە. کە سەلیم بەگ گوێی لە دەنگی ئەم تەپڵە ئەبێ و، ئەیناسێ تـەپڵی ئەحمـەد پاشـایە و، نقامی فەتحە، ئەگەڕێتەوە بە خۆی و یازدە سوارەی هاوڕێیەوە لە سەر ڕێ دا ئەوەستن. کە دەبینێ بە ڕاسـت وا ئەحمەد پاشای برازایەتی سەری سوڕ ئەمێنێ، لە خۆشیانا هیچ قین و گرژیەکی نـامێنێ. کـە پاشـا ئەگاتـە ڕاستیان هەمو گەردن کەچی بۆ ئەکەن. پاشا ئەڵێ: "هەر وەک پێشکەوتن یاخوا هەمیشە هەر پێشکەوتو بـن. دە بڕۆن ئێوە پێشدارن! ئێمە خۆ خەیمە و بارەگامان لە گەڵ نیە. هەمو سـەڵتە سـوارین و بـۆ ئێـوارە دەبـێ یەک سەڵەف بگەینە مەریوان. شەو قەڵای میردانە، بڕۆن لە پەنای یەزدانا بن!"

سەلیم بەگ ئەم قوماندەیە وەرئەگرێ، ئاوزەنگی پیا دێنێ، هەمو ئەیکەن بە تۆز و تێ ئەپەڕن.

دەمی ڕۆژئاوا، نزیک بە ئۆردوی ئێران، لە نەدیوێ بۆسە دەخۆن. نزیـک بـە بـانگی شـێوان سـوپای بەرودوای پاشایی سەرەتایان دەرئەکەوێ. ئارامگا بۆ پاشا ڕێک ئەخەن، کە پاشا دادەبەزێ و، کـەمێ مانـدوی ئەحەسێتەوە، ئەفەرموێ: "بە سەلیم بڵێن ئەمشەو میوانی ئەوین، نان و ئالیکی ئۆردو پەیدا کا!" سەلیم بەگیش

ئەڵێ: "بە چاوان، بەڵام ئێستا لە خاکی ئێرانین، ڕاهوڕەسمی ئێرانیش ئەمەیە شەو سەعات سێ نان ئەخۆن. ئێمەش لە سەعات سێدا هەمو فەرمودەیەک بەجێ دەهێنین"

سەلیم بانگ ئەکاتە ئەکرەم و، ئەڕوانن ئەکرەم دیار نیە. خەبەر ئەزانن کە نیو سەعات لەوە پێش بە پیادەیی ڕۆیوە تاکو هەندێ بەدگۆ بڵێن خۆی شاردۆتەوە.

سەلیم بەگ تێ دەگا کە بە تەنیا چوە کە چەند و چون و ڕێوشوێنی دوشمن تاقی بکاتەوە، سا چەند دەقیقەیەکی پێ دەچێ ئەکرەم ئەگەڕێتەوە. سەلیم بەگ لێی ئەپرسێ: "لە کوێ بوی؟" ئەکرەم ئەڵێ: "خۆم چوم دەوران دەوری ئۆردوی ئێران گەڕام، هیچ بە خەیاڵیانا نایە کە دوشمن بوێرێ ڕویان تێ بکا، بێ باکانە هەمو لە ئاهەنگ و بەزمان"

ئینجا سەلیم بەگ ئەڵێ: "برادەر من و تۆ ئەوەڵ ئاوەڵیمانە، چی لەم لەشکرە دەڵێی و، چی بکەین؟" ئەکرەم دەڵێ: "پاشا لە قەیماسە نوکتەیەکی فەرمو: شەو قەڵای مێردیە، من وا بە چاک ئەزانم تا سەر لە ئێوارەیە و، شپرزەی نان و ئالیکن، شتێکیان پێ بکەین، کە کەوتنە نیوەشەو ئەکەونە ئاگاداری، ئێمە دوازدە و ئەوان دوازدە هەزار بکەوینە ڕوناکی و بمان بینن لێمان ناترسن، تا شەوە و ئێستە شپرزەن پەنا بەخوا با تێیان هەڵکەین!"

سەلیم بەگ ئەمە پەسەند ئەکا و، هیچ ڕاناوەستن ئەنێرن لە نەقارەخانە دوانزە تەپڵ ئەهێنن، بە قەڵپوزی زین دا دائەبەستن و، سوار ئەبن و، ڕو ئەکەنە لەشکری ئێران. نەختێ لە ئارامگای خۆیان دور ئەکەونەوە، کانی و ئاوێکیان دێتە ڕێ، ئەکرەم ئەڵێ: "با دابەزین دەسنوێژێکی پاک بشۆین و، نوێژێک بۆ خوا بکەین و بپاڕێینەوە" هەمو دائەبەزن و نوێژ ئەکەن و لە خوا ئەپاڕێنەوە و، سوارئەبنەوە، ئینجا ئەکرەم ڕو ئەکاتە سەلیم بەگ و ئەڵێ: "قوربان! لە شەڕدا پیشەی تۆ چۆنە؟ شیر لە چ جێگایەکی دوشمن ئەدەیت؟" سەلیم بەگ ئەڵێ. "من تا ئێستە شیرم لە سەری دوشمن داوە، بەڵام بۆچی ئەپرسیت؟" ئەکرەم دەڵێ: "ئەمەوێ کردار و کوشتارمان دیار بێ، کەوا بێ من لە سەر شانی چەپ ئەدەم تا کوشتاری هەردو لامان دەرکەوێت"

دوای ئەمە دابەش ئەبن بە سەر دوانزە قۆڵا و لە دوانزە لاوە گرمەی تەپڵ و نەعرەی مەردان بانگی ئامان ئامان تێکەڵ ئەبێ.

شەڕ دەستی پێ کرد با جارێ ئەوان لەم هەراو هوریایەدا بهێڵینەوە، خۆمان بگەڕێینەوە سەر ئەو سەردەمە کە ئەکرەم بە پارێز لە پێوشوێنی ئۆردوی ئێران گەڕا بو، نەشارەزای ئەو مەڵبەندە بو، لە گەڵ ئەوەشا کە نزیک بە قەڵای مەریوان کەوت بونەوە، جوامێر ئاغای ڕەنگێنە بە سەلیم بەگی وت بو: "ئێمە کە دەگەینە قەڵا، ئەبێ لە شوێنێکەوە بڕۆین وەک ئێمە، تا ئەوان نەگەنە مەریوان پێمان نەزانن، ئێمەش ئەبێ لە نزیکەوە بڕۆین تا دەچینە بن دەستیان نەمان بینن، جارێ قەڵاکە خۆی سەختە، بەری لای ئێمەش گۆلی زرێبار گرتویەتی، ئەم گۆلە ڕێی ئێمەی بەستوە، ئەگەر بێت و پشت بەخوا ئەوان بشکێن ڕێی ڕاکردنی ئەوانیشی تەنگ کردوە".

سەیری زات و ئازایەتی مەردان بکەن بە دوانزە کەسەوە چاویان لە شکاندنی دوشمن بوە. وتی:

"بۆ ئێمە یەک ڕێ پەنا هەیە ئەویش (گوڵان) ە، گوڵان ڕێگەیەکە وەکو کۆڵانی(زێراب) ە تا نەگەیتە بەر قەڵا نات بینن، کە گەیشتینە داوێنی زرێبار لە (یەنگیجە) وە بە سەر (سێو) دا لەو تونکە تونکەی بەر گوڵان دا بۆسە بخۆین، پشتی گوڵان شاخێکە هیچ باوەڕ مەکە کە ئەوان نەیان گرت بێ، لەو کێوە لەشکریان دامەزراندبێ. زۆر ستەمە ئێمە بتوانین تێ پەڕین، ئەبێ هەمو لایەکمان و، پاشایش کە گەیشتە بەرەوە بێ دەنگ و بێ سەنگ، کە هەستمان نەکەن مۆڵە بخۆین تا شەو بە سەردا دێ، ئەوسا بەندە و ئەکرەم و، چوار

سواری تر یەک دو سەعات لە پێش شەبەیخون دا دەوری زرێبار بدەینـەوە. یـەکێکمان لـە (دۆڵاش) و (تـەی) ەوە، دوهەم لە (بەیزە) وە، سێهەم لە (موسەک) ەوە، چوارەم لـە (داسـێران) ەوە ئامـادە بـن تـا مـن و ئـەکرەم دەگەینە پشتی کێوەکە و پشتیان لێ ئەگرین، ئەوسا کە دەنگی تەپڵی ئێمـەتان بیسـت و، نـەعرەی ئـەکرەمتان هاتە گوێ، خۆت لە پێشەوە بە تاو بە ڕێی گوڵان دا لە ناوجـەرگی دوشـمنەوە هـەر شەشـتان هەڵمـەت بـەرن بدەن بە سەریانا، ئەو لەشکرە زۆربەیە کە ناردویانەتە سەر کێوەکە بڕ ئـەبن، کـە ئـەم هەرایـە ببیـنن نایەنـە خوارەوە".

سەلیم بەگ ئەم ڕا و دەستورەی زۆر لا پەسەند بو، هێجگار کـە سـەلیم بـەگی بـە مـەرد دانـا بـو بـۆ خەتەری هەڵبژارد بو، پێی خۆش بو.

ئەمە دەستوریان بوە. کە بەم ڕەنگە دامـەزران و، ئـەکرەم و جـوامێر ئاغـا گەیشـتنە شـوێنی نەبـەرد، جوامێر ئاغا دەنگی زۆر خۆش بو، موناجاتێکی بە دەنگی بەرز خوێند، ئەکرەم جۆشی سەند و، ڕاست بوەوە سەر ئاوزەنگی، کە نەعرەیەکی کێشا بە جارێ دار و بەرد و شاخ و کێو دەنگـی دایـەوە. خورپـە کەوتـە دڵـی ئۆردوەوە، ئێمە وەک ئێران ناڵێین: (زهرە شکاف شدند). بەڵام زۆر داچڵەکین و پەشۆکان و، هاتن بە یـەک دا و، ئەو شوێنەی کە ئەکرەم و جوامێر ئاغا گەیشت بونێ لە سەلیم بەگەوە تیرهاوێژێ دور بون، سەلیم بـەگ بە سەر سواریەوە ئامادە بو، گوێی بۆ ئەم نەعرەتە مەردانەیە گرت بو. کە دەنگی ئەکرەمی هاتە گوێ، هێنایە هیوا و هەڵمەت و، لە خۆشیانا ئەویش نەعرەتەیەکی لێ دا. هەردو سەدا بەرامبەر بە یـەک دەنگیـان دایـەوە و مژدەی سەرکەوتنیان گەیاندە گوێی ئەحمەد پاشا.. ئینجـا سـەلیم بـەگ دای لـە تـەپڵ و کـردی بـە گـەردش، هەرچەندە ئاوزەنگی بە ئەسپەڕەشی سێ تەنگەدا ئەهێنا، کۆڕەی ئەسـپ و تەقـەی نـاڵی پـۆڵای، بـەردی ئـەو شاخە ئاگری لێ دەبوەوە، پاشاش کە ئەمەی بیست و بینی، دەسبەجێ بانگی کردە نەقارەخانە و کەڕەنا بێنـە گرمە و، خۆشی سوار بو تا ڕوانی لە پێش دەمیەوە کەسی نەدی، بروسکەی چەخماخەی ناڵی وڵاخی سوارانی لە ناوجەرگی سوپای دوشمن دا دی، ڕوی کردە ئاسمان و پاڕایەوە، وتی: "خوایە! شەڕی لابەلایە و، ئەوان بـە سەرمانا هاتون، دەسگیری داماوان تۆی". خەریک بو بە شوێنیانا بچێ، نایب و پیاوماقوڵەکان نەیان هێشـت. هاتە سەر گردەکە گوێی گرت، هەر لە کانی سانانەوە بە دەوری ئۆردوی ئێرانـا گرمـەی تـەپڵی نەقارەخانـەی خۆی و، نەعرەی دوانزە سوارەی دێ، لاوکی شەڕی قایغـانی دیسـان هاتـە گـوێ، بـانگی کـردە سـوجادەچی باشی، بەرماڵی بۆ هێنا، دابەزی، سەری نایە سوجدەوە تا قەندەکێشێکی چاک سەری هەڵ نەبڕی، کـە سـەری بەرز کردەوە بانگی کردە باش چاوەش و داراغا کە دەنگی لەشکر بدەن ڕێی ڕاکردنی ئۆردوی ئێران بگرن، شکان و خراپیش شکان، بە شپرزەیی نازانن ڕو بکەنە کـوێ. بـاش چـاوەش (سوپەهسـالار) ی ئـەو دەورە خالید بەگی میرەدێ بو، قەدارەی باش چاوەش لە گەڵ شمشێری سەلیم بـەگ دا هاوشـانی دەکـرد و مەشـهور بو، جارێک لای وارماوا یەکانەیەک بەلەسە دەبێ، خالید بەگ هەڵ ئەکوتێتە سەر یەکانە و قەدارەیەک ئـەدا لـە گازەرەی پشتی، لە ژێر زگیەوە دێتە دەرێ.

ئەو قەدارەیەی هەڵکێشا، کەوتە بەر لەشکر، بانگی کرد: "کوڕینە! شەوێکە و ئەمشەو، لەو ڕۆژەوە کە خـوا ئەم خاکەی ئافەریدە کردوە تا ئیمڕۆ شەڕێکی تری وای تیا نەکراوە، سەرەتای سروشـتی کـرد هێشـتا ئازایـەکی تری وا نەنوسراوە، صەلاحەددین بە ئـۆردو سـوپاوە ئینجـا سـەرکەوتنێکی وای بـۆ ڕێ کـەوتوە، ئێمـە دوانـزە سوارمان ئەم ئۆردوەی پێچایەوە. هەرچەندە تا ئەم قەندەکێشە بەشی ئێمەی تێ نەخستوە، بەڵام وا نۆرەی چـاک کەوتە بەر ئێمە، فیدای دەست و شمشێر وشان و باهوی دلێرتان بم، بە خـوا ئـەزانم زۆر کفتـی ڕێگـەن و یـەک سەڵەف و سەرەڕەو لە قەڵاچوالانەوە ئیمڕۆ گەیشتونەتە ئێرە و ماندو و برسـین، بـەلام غیـرەت ئەمانـە لـە بیـر ئەباتەوە، شەیپورچی! دەی فیدای کەڕەناکەت بم، پێشکەوە، پێشکەوە! کوڕگەل وا ڕۆیم دوام کەون!"

ئەمەی وت و ئاوزەنگی پیا هێنا، ئینجا غولغولەی تەپڵ و گورەی نەقارە تێکەڵ بە (سەر دەرکە و ماڵ بسیارە) بو، بە راستی سوارەی بەبە ئەو شەوە کارێکیان کرد ئێستاش بە داستان ئەیگێرنەوە.

جەنگەی جەنگ جارێ لە باش چاوەش و سوپا گەرێین، شوێن سەلیم بەگ و پێنج سوارەکەی رەفیقیان کەوین، یەکسەر لەبەینی گولان و کێوەکەوە رژانە ناو سوپای ئێرانەوە، هەرچی پیاوێ کار.. ئێران بو لەو تورەیەوە بو.

سەلیم بەگ وای زانی کە تێی هەڵکردن ورە بەرئەدەن و، ئەشکێن، بەڵام وا نەبو، جارێ ئەو راستە لەشکرە وەک قولا.. ماسی سەر یەک نیشت بو، بارەگا و قەرارگایان بە ئاسانی بە جێ نەئەهێشت، ئەیانزانی ئەگەر رابکەن خراپتریان بە سەرا دێ. راستی بە لێ بوردوانە شەرێکی ئازانەیان کرد بەڵام... سەلیم بەگ لەوانە نەبو بگەرێتەوە. ئاغای زەنگەنە کە نوکتەچی و بێ خەم بو، کردیە گاڵتە وتی:

"هەرایە، کورگەل تاریکەشەوە،
مەنجەڵی پڵاوە وا لە پێشەوە!"
سەلیم بەگ بێ ئیختیار پێ کەنی و، وتی:
"هەرایە کورگەل، پاڵەوانینە!
رێ پاکەوەکەن، نەوجەوانینە!
وا هەڵمەتیان برد، یاران بە دەستە،
شاخ و کێو لە ژێر پێیانا پەستە!"

لە گەڵ ئەمەش دا دوشمن سەغڵەتی کرد بون و، رێی لێ بەست بون، چاریان نەما کەوتنە رایەڵە و بە شمشێر پاکۆیان ئەدا، سەلیم بەگ کە لە پێش دا بە بێ لێکدانەوە دوشمنی بە سوک زانی بو، بێ پەروا هەڵی کوتایە ناویان، لە سێ جێوە بریندار بوبو، سەرشانی چەپی و لارانی، برینەکانیان کەم بو، بەڵام قوڵی راستی گۆپاڵێکی توهمتەنی بەر کەوتبو، تا دەهات سارد ئەبوەوە، سا خواو راستان سوکە سواری وەک شەهێن کە بکەوێتە ناو قاز و قوڵنگەوە، لە بەرامبەریەوە دەرکەوت. بە دولادا سوار و پیادە تەرنینی لە خوێنی خۆی و، دوژمنا سور بوە، چریکەیەکی شەهێنیی کرد. برینداریی و ماندویەتی و خەفەتباری سەلیم بەگ نەما، تومەز ئەمە جوامێر ئاغای رەنگێنە بو کە لە گەڵ ئەکرەما لەو سەرەوە دەست ئەکەن بە در دانی و، تێ ئەفکرێت ئەکرەم هەر هەوڵی ئەوەیەتی لە جێ دا بکوژێ و، کوشتاری دیار بێ.

خۆ ئەم شەرەش شەری شڵەژاندن و لەشکر شکاندنە، وەستان کەڵک ناگرێ، بانگ ئەکا: "ئەکرەم بەس بکوژە سەلیم بەگ لە تەهلوکەدایە!"

ئەکرەم گوێی ناداتێ، ناچار خۆی تیپی لەشکر ئەدرێ، ئەوە بو گەییە سەلیم بەگ، بەڵام ئەویش زۆر بریندار بو.

(ئەگێرنەوە کە دوشمن شکا و، جوامێر ئاغا هات بە سواریەوە کەمێ بحەسێتەوە، قەندەیەکی بۆ تێ ئەکەن کە بە سەر سواریەوە بیکیشێ، نەفەس لە قەندەکە ئەدا و، دوکەڵ لە برینیەوە دێتە دەرێ) ئینجا کە جوامێر ئاغا تێپەری و ئەکرەم مایەوە، کەمێ هۆشی هاتەوە بەرخۆی، ئەویش دوا بەدوای جوامێر ئاغا تاوی دا، گەیشتە بەرەوە، زۆربەی سوپای ئێران و جەرگەی لەشکریان بە جارێ ورە بەر ئەدەن، ئەڵێن لە دواوە کەسمان نەماوە، کە ئەم سوارانە گەیشتنە یەک ناچار ئەوانیش رو دەکەنە قوتەکەی سەر کێوەکە و، خەیمە و خەرگا و، بارەگا و نان و خوانی پوخت و تەمیز بە جێ دێڵن.

جوامێر ئاغا بە سەلیم بەگ ئەڵێ:

"سەلیم! من تۆم خستە ئەم دەریای لەشکرەوە، زۆر پەشیمانم، بەڵام بە کەسی ترمـا ڕانـەدی هـەتا بـە خۆشما، تو خوا ڕاستم پێ بڵێ برینـەکانت چـۆنن؟ ئەترسـم زۆر برینـدار بـی، ئـاخ نـەوجوانی و ئازایـەتی غرور دێنێ، تۆ نەدەبوایە هێنـد بـێ پـەروا بـی و، دوشـمن بـە سـوکی ببینـی، سـوێندم بـە خـوا مـەردیی و دلاوەرییەکم لەم ئۆردوەدا دی خەنیمی هەر دوانزە سوارەکە بون، بـەڵام ئـەم شـەبەیخونەیان بـە بیـرا نـەهات بو، کەس نەی بیستوە شەبەیخون سەر لە ئێوارە، ڕاستیەکەیشی ئەمەیە ئێمـە لـێ بـوردو بـوین، سـوێندەکەی کە لە سەر دەستی میری سور خواردمان، ئێمەی شێت کرد بـۆ سـەر ئـۆردوی ئێـران دەچـوین، خەیاڵەکـەمان عەینی موبالەغەی ئێرانیان بو، تو خوا لێکی بدەنەوە: دوانـزە سـوار و دوانـزە هـەزار کـەس؟ ئەمـە شـیعری شانامە نەبێ چیە؟

"پیاو کە نزیک بە مەرگ بوەوە دڵی پاک ئەبێ، لە خوا ئەپاڕێمەوە: سەلیم نەکوژێ، جـوامێری لـە بـەر گەڕێ، چونکە من تۆم لە تەهلوکەدا ئەدی و، ئەویش من هێنامە پێشی تۆ. سەلیم سێ تەنگەیەکی تـر نابێتـەوە، بەڵام جوامێر زۆرە.

"تو خوا سەلیم چی بە برازا... کەت بڵـێم؟ ئەگـەر نەکەوتایەتـە سـەر سـەودای ڕەو و، بـە ڕێکـوپێکی بهاتایەتە مەیدان، ئێمـە بـۆچ توشـی ئـەم تەهلوکەیـە ئـەهاتین و، بـۆچی شـێتانە خۆمـان خسـتە نـاو دەمـی نەهەنگەوە؟ ئەڵێن جەسارەت لە شێتەوە پەیدا ئەبێ، ئەمڕۆ ئەگەر پاشا بـە سیاسـەت ئیـدارەی لـە گـەڵ ڕۆم و عەجەم دا بکردایە، بۆچی هەر ڕۆژە لە لایەکیانەوە لەشکرمان دەهاتە سەر؟

"هێشتا برینی شەڕی وەزیری بەغدامان سارێژ نەبوە، وا ئەمجارەش لەشم بوە بە بێژنـگ، خـوا بکـا سەلیم سەلیم بێ!"

سەلیم بەگ ئەڵێ: "جوامێر! کاک جوامێر! هێزی ئەژنۆ وهاناوی جەرگم ئەوە تۆ نیت کە ئەوە بڵێی لە شەڕ داین، بوارەی ئەوەم نیە زۆر بدوێم، بەڵام تا دەمرم بەندەگی ئەحمەدی بـرازام دەکـەم کـە ئێمـەی هێنایـە سەر ئەو قینەی بە دوانزە سوار ڕومان کردە دوانزە هەزار کەس. ئەمـە داسـتانێکە نـاوی کوردسـتان زینـدو ئەکاتەوە، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئێمە ئەمەمان بۆ ناموس و پارێزگاری خاکەکەمان کردوە، ئەگەر بشمرین لە دڵی میللەتا ئەژین"

"ئەم خاکە کە سروشتمان لەوە و، دایکی ئێمەیەو نیشتمانمانە فیداکاریەکی بۆ نەکەین، کـەڵکی چیمـان پێوەیە؟"

"جارێ با هەواڵێکی پاشا و لەشـکر بـزانین، ئایـا باشـچاوش بـە خـۆی و قەدارەیـەوە ڕوی کردۆتـە کوێ؟.. بۆنی پڵاوی سەدری دێتە لوت، تۆ بڵێی نەیان ڕشت بێ، چونکە بەڵێنمان بە پاشا داوە لە سەر نان و خوانی ئێران میوانمان بێ"

"ئەگەر ڕاستت دەوێ من لە سەر ئەم برینداریە و ماندویەتیە دا، ئەگـەر ئـەو نـان و چێشـتەم لـە دەس بچێ دەستم هیچ ناگرێ، دڵنیام کە پاشا ساغە و ئاگای لە شکستی لەشکری ئێـران هەیـە و، باشچاوەشـی بـە لەشکرەوە خستۆتە شوێن شکستە. تو خوا با منیش سەرێ لە ئاشپەزخانە بدەم، دڵم ئۆقرە ناگرێ"

جوامێر ئاغا پێکەنی، وتی: "ناحەقیان نیە ئەم خەڵکە پێت ئەڵێن چڵێسە، بـەڵام بـە بـەختت...... بابـە هەڵسە برۆ بە لای خۆت و نەوسنیتەوە، من ناتوانم، ئەچم بە پێ و شوێنێ پاشاوە. وەک تۆ دڵت بۆ سـەدری ناسرەوێ، من جەرگم بۆ سەدری کوردستان ئارام ناگرێ"

ئینجا لێک جیا بونەوە، سەلیم بەگ بۆ چێشخانە و، جوامێر ئاغا بۆ ڕەتی لەشکری پاشای. ئێمەش بـا دوی سەلیم بەگ بکەوین.

لە شوێنێکی پەنادا 3 خێوەتی گەورەی چوار ئەستونی هەڵ دراوە.

شکستی دوشمن و گەڕانەوە سەلیم بەگ کە زانی نان و خوان لە جێی خۆی ماوە و، نەڕژاوە، ئینجا خۆی لە ڕاستی خۆی تەریق بوەوە و، وتی: "یاران پاشا کەوا میوانە، دیار نیە، لەشکر تێک چڕاوە. جوامێر بە بریندارى کەوتە پێوشوێنێ لەشکر، من لە شوێنی نەوس بە کاسە و کەوچکەوە دەگەڕێم. دەستبەجێ گەڕایەوە و، هەر لە خۆیەوە دای لە تەپڵ، زۆری پێ نەچو ئەکرەم پەیدا بو، سەلیم بەگ پرسی: "ها ئەکرەم چیە؟"

"ئاغام! تەنگانەی چاک ئەم دەمەیە، هەرچەند لەشکر شکاوە و باش چاوەش سەر شکستە نیشتوە، بەڵام ئەوانەی لە پێش باش چاوەش و لەشکری ئیکەوەن کە من هێشتا زۆربەی لەشکر لە (داسێران و ئەستێران) ماوەتەوە، ئەمانە ئەگەر بێت و بجوڵێن، سوارەی ئێمە دەکەونە ناوەڕاستی دو لەشکرەوە، کە بزانن کەمین و بمانگرنە ناوەوە، هەمو ڕەنجمان بێهودە ئەڕوا، ئێستا من شارەزا نیم و، تیپی خۆیشمان لێک براوین، ئەگەر سێ چوار سواری ترمان بدۆزبایەتەوە بە گوڕ و هەرای تەپڵ بەرمان لە دەستەی دوایی لەشکری ئێران کە لە کێو بونەوە و، دوا بە دوای شکستەی خۆیان ئەڕۆن بگرتایە و، بمان خستنایە ڕەتی ڕێی (موسەک)، ئەم ترسەمان نەدەما، بەڵام من و، تۆ چی بکەین؟"

سەلیم بەگ وتی: "ڕاست ئەکەی، با جارێ هەردوکمان لە تەپڵ بدەین و، ڕو بکەینە پێش شکستەی دوایی"

ئەکرەم هەرچەند ئەمەی بە شێتی زانی، بەڵام ناچار سەرپێچی نەکرد، هێشتا دور نەڕۆیشت بون تیپە سوارێکی هەڵبژاردەی قوجاغ بێ دەنگ و بێ سەنگ لە دوایانەوە دەکشا، نزیک کەوتنەوە، سەلیم بەگ گەڕایەوە و تێی خوڕین، کە لێیان ورد بوەوە، ڕاوەستا تا پاشا گەیشتە بەرەوە، بانگی کرد: "مامە تۆی؟ ماوی؟"

سەلیم بەگ چاوی بە جارێ ڕون بوەوە و، وتی: "بەڵێ ساغم قوربان! جارێ شوێنم کەوە!"

پاشایش نەیپرسی بۆ کوێ، کە گەیشتنێ، ئیتر خوا بۆی ڕێک خستن، دوای لەشکری ئێرانیان لێک پچڕاند تا پشت موسەک. ئینجا لە سەریان نەڕۆیین، گەڕانەوە شوێن لەشکرگا، لە ڕێگا زوڵاڵ ئاغا پەیدا بو، پاشا ناردی بە شوێن باش چاوەشا کە بگەڕێتەوە ئیتر لە سەریان نەڕوا و، فەرمویشی تەپڵی بازگەشت لێ دەن، خۆیشیان هاتنە ناو خێمە و بارەگای بە جێ ماوەوە، دابەزین.

پاشا لە باتی ئەمەی ڕو خۆش و شادمان بێ، دڵتەنگ و مات و مەلول دانیشت بو، لە گەڵ سوارێ دەردەکەوت، دڵی ڕادەچەنی و هەواڵی جوامێر ئاغای دەپرسی. ڕوی کردە سەلیم بەگ و وتی: "مامە تۆ جوامێر ئاغات چۆن دی؟ دەترسم خوانەکردە جوامێرمان لە دەس بچێ؟ بە خوا سوێند ئەخۆم جوامێر بە هەمو لەشکر و کەسوکارمی ناگۆڕمەوە"

سەلیم بەگ بە گاڵتەوە وتی: "سا بە خوا پاشا شوکر برینەکانی لەوانەیە کە نەژی، تۆ ئەتەوێ نەکوژرێین و، بە مەرگی خۆمان بمرین! بە خوا ئێمە ئەمانەوێ لەم نەبەردەدا بمرین تا لە دڵی میللەت و تاریخا بژین"

کۆتایی

پیرەمێرد: "دوانزە سوارەی مەریوان"، سلێمانی 1935. چاپی دوەم، سلێمانی 1959. بە داخەوە لاپەڕەیەکی چیڕۆکەکە و، چەند وشەیەکی لاپەڕەیەکی تری لە کۆپیەکەدا دەرنەچو بو.

لێرەدا هەندێ سەرنجی مێژوویی

1. لۆنگریک ڕوداوی دوانزە سوارەی مەریوان ئەگێڕێتەوە بۆ سەردەمی سلێمان بەبە کە تا سـاڵی 1110 / 1698 حوکمڕانی کردوە، بەڵام پیرەمێرد لێرەدا ئەیگێڕێتەوە بۆ سەر دەمی ئەحمـەد پاشـای کـوڕی خالید پاشا کە تا ساڵی 1192 / 1778 حوکمڕانی کردوە. دیارە ماوەیەکی درێـژ لـە نێـوان ئـەم دو میرەدا هەیە و، یەکەمیان باپیرە گەورەی هەمو میرەکانی بابانە.
2. سەلیم بەگ، کە لە چیڕۆکەکەدا بە سەلیم سێ تەنگە ناوی هاتوە، کـوڕی مـەحمود پاشـا بـوە. مـەحمود پاشای باوکی سەلیم و، ئەحمەد پاشا برا بون. بەم پێ یە سەلیم بەگ برازای ئەحمەد پاشـا بـوە نـەک مامی.

   سەلیم بۆیە پێ یان وتوە سێ تەنگـە، چونکـە لـە کـاتی شـەڕدا، بـۆ ئـەوەی نـەگلێ، سـێ تەنگـەی لـە ئەسپەکەی بەستوە.
3. سەلیم بەگ ساڵی 1221 / 1806 لە شەڕی زرێباردا کوژراوە، ئەورەحمان پاشای برای سـەلیم بـەگ سەرکردایەتی شەڕەکەی کردوە، لەشکری وەزیـری بەغـداد بـە سـەرکردایەتی سـلێمان کەهیـە شـکا و، سلێمان بە دیل گیرا. مەولانا خالید "سوگواری" بۆ سەلیم بەگ نوسیوە.

2. 4. **موناجات:**

بەیتی خالید پاشا
فەرمودەی شێخ صادق
بسم الله الرحمن الرحیم
یا حەی بە نامت، یا حەی، کەرەم بێ پایان و پەی
ڕۆژیدەیی کوللی شەی، یا ڕەبی بدەی شیفای
ڕەبی جیهان ئافەرین، صاحیبی چەرخی بەرین
ڕەبی سەما و زەمین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا صەبور و، یا سەتتار، بە ئەنبیای دە نازدار
صەد و بیست و چوار هەزار، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە دانیاری ئەکبەر، بە دانیاری ئەصغەر
بە زەکەرییا پێغەمبەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە یەعقوبی کەنعانی، بە یوسفی زیندانی
بە (سبعه المثانی)، یا ڕەبی بەی شیفای
بە خالیقی لە ژورە، بە ئاسمانی پڕ نورە
نەیکوژی "پاشای سورە"، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە کەعبەیی موعەزەم، بە یەحیای موکەڕەم
بەعیسای بنی مریەم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ڕەئوف و، یا ڕەحیم، یا سەمیع و، یا عەلیم
یا قائیم و، یا دائیم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ڕەفیعولدەرەجات، یا کافیولموهیمات

یا دافیعولبەلیات، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی شیت و، ئیدریس، بە نوح و سام و، جەرجیس
بە تولادبانی تەدریس، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی لەوح و قەلەم، بە حەقی نوری ئادەم
بە ئابی چاهی زەمزەم، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئیحسان و ئیبراهیم، بە حەقی موسای کەلیم
گوستاخی توری عەزیم، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی حەملەتولعەرش، بە لەوح و کورسی و فەرش
بە صادیقانی بێ غەش، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئیبراهیمی ئازەر، بە ئیسماعیل پێغەمبەر
(قورەتولعەینی ئاجەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە داودی نەغمەخوان، بە خاتەمی سولەیمان
حاکمی کوللی جیهان، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئەرز و سەماواتەت، بە عەرش و ئەنبیاتەت
هەم نیل و هەم فوراتەت، یاڕەبی بدەی شیفای
بە رەسولولسقەلەین، بە حەسەن و بە حوسەین
بە حەقی قابە قەوسەین، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە خزر وبە ئەلیاس، بە حەمزە و بە عەبباس
بە سوڵتان سەعدی وەقاص، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە صاحیبانی مەزهەب، بە رەجەبولمورەجەب
بە ئەو شای عالی نەسەب، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا سوبحان و یا سوڵتان، یا ڕەب ئەمان ئەلئەمان
بە شەعبان و ڕەمەزان، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی شەمس و قەمەر، بە خورشیدی مونەووەر
بە حەبیبانت یەکسەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە غازیی شێر بە کەف، لە حەربیان دەگرن صەف
بە ئاجەتی ئەصحابو لکەهف)، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئەحمەدی مەدەنی، بە خاصانی یەمەنی
هەم بە وەیسولقەرەنی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخی صائیمولدەهر، بە سەلسەبیل و کەوسەر
بە فەزلی خۆت یا داوەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە سولتان عەبدولقادر، بە زاهیدانی شاکیر
بە عابیدانی زاکیر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئاجەتی هەر چوار کیتاب، دو عام بکەی موستەجاب
پادشای عالی جەناب، یا ڕەبی بدەی شیفای

یا صەبور و یا سوبحان، یا عەزیم و لامەکان
"خالید بنی سولەیمان"، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ شەقیقی بەڵخی، بە شێخ مەعروفی کەرخی
یا ڕەب، نەدەی چ تەڵخی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەسەنی بەصرایی، بە مەردی دە غەزایی
قەبوڵ کەی یا ئیلاهی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ ئەحمەدی جامی، بە بایەزیدی بوستانی
بە سیرڕی شێخ نیزامی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ سەعدی شیرازی، بە یارانی حیجازی
بە شاە مەحمودی غازی، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا دائیم و، یا موبین، یا غیاسولمستەغیسین
پادشای ساحیب تەمکین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا جەبار و یا جەلال، یا ئاگاهی کوللی حال
خالید پاشای پڕ کەمال، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ناڵەی دەروێشان، بە ئاهی یاهوکێشان
تو دڵ نەکەی پەرێشان، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا غەفار و، یا غەفور، بێ ناز نەکەی شارەزور
خالید پاشای صاحیب نور، یا ڕەبی بدەی شیفای
مەقصودم هەن لە دەرگات، قازی یی کوللی حاجات
ئەفەندیم بدەی نەجات، یا ڕەبی بدەی شیفای
شیفات بە دەست دەوانە، کارت بە دەست ئاسانە
مەوقوف نەکەی قوشخانە، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا کەریمی کارساز، یا خالیقی بێ نیاز
شازادان نەکەی بێ ناز، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا لەتیف و، یا خەبیر، بێ وەکیل و، بێ وەزیر
بێ ناز نەکەی قوڵە میر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا خالیقی چارەگەر، بەشقی سەیدی سەروەر
بێ ناز نەکەی ئاغالەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ڕەب! بەشقی حەبیبان، بە ئەسراری نەجیبان
لە بۆ بابی غەریبان، یا ڕەبی بدەی شیفای
نۆکەر گرد بون تەمامە، دوعایان کرد بە عامە
خزمەت لە مە حەرامە، یا ڕەبی بدەی شیفای
نۆکەر گرد بون بە یەکجار، بۆ وان ئەفغان و هاوار
بۆ خالید پاشای نازدار، یا ڕەبی بدەی شیفای
پاشای گوفتاری کردیا، لە دیوانی نوربیا

صەلای تەلەب کردیا، لە دیوانی بۆ لەشکر، یا رەبی بدەی شیفای
مەلام بێننە سەرینێ، دەست بکا بە یاسینێ
من دەچمە ژێر زەمینێ، یا رەبی بدەی شیفای
یا ئەڵڵاه و، یا صەبور، یا پادشاهی غەفور
بێ ناز نەکەی شارەزور، یا رەبی بدەی شیفای
یا ئەڵڵاه و، یا سوبحان، یا سەخی یی و، یا دەییان
خالید بنی سولەیمان، یا رەبی بدەی شیفای
خالید پاشا بە حوکمات، ئەوی خۆش کرد بو وڵات
ئەنجار موهلەتی بدات، یا رەبی بدەی شیفای
شیفای بدەی یا جەلیل، تەعیین نەکەی عیزرائیل
پاشا نەبێتن زەلیل، یا رەبێ بدەی شیفای
یا خالیقی زولمینەن، چون ئەز هائیم لە وەتەن
دەستم برا لە مەسکەن، یا رەبی بدەی شیفای
چون ئەز کەوتمە موڵکی غەریب، شیفای بدەی عەن قەریب
بە تەختی پادشای نەجیب، یا رەبی بدەی شیفای
صاحیبی چەرخ و ئەفلاک، خالید پاشای خۆش ئیدراک
بکەی دڵی فەرەحناک، یا رەبی بدەی شیفای
"صادق" بەندەی کەمترین، یا ئەرحەمەلراحمین
یا رەبی بدەی شیفای
سەرچاوە: محەمەد عەلی قەرەداخی.
کەمال رەوف محەممەد لە بەر دەسنوسێکی تر چەند چوارینەی دوایی خستۆتە سەر.

2. 5. بەیتی: ئەورەحمان پاشای بابان

دانانی: عەلی بەردەشانی

خالەق! هەر ئەتۆم قادری، رەببی! هەر ئەتۆم قادری، بێ خواردن و خۆف و فکری. تۆم ئەرز و ئاسمان راگری!

تۆم ئەرز و ئاسمان ڕاگر. داتنا بەهەشت و ئاگر، چەند ئاسمان و چەند هەور، چەند باران چەند بەفر، چەند تیپ و سوپا و لەشکر. پاشای هەشت هەزار عالەم وەڵڵا بێ شک زیاتر، ئەمنیش یەکێک بوم لەوان، خۆم پێ لە هەموان کەمتر، سەجدەی شوکرێم لە سەر بو، نەتخوڵقاندم بە کافر، تۆی ئەووەڵ و تۆی ئاخر، هەرچی تۆ پێت بێ ئەمر، نەش بێ تۆ دەیکەی حازر.

تاق و، تەنیا تەن: سوبحانی. تۆفیقدەری موستەعانی. خالق و حاکمی هەموانی، چاک و خراپ خۆت دەیزانی. ئەزم "عەلی بەردەشانی"، لەنگم نەکەی لە زوبانی، بەیتی دەڵێم بە رەوانیی: مەتحی پاشای کوردستانی.

عامیان پاشا، کامیان باشە؟ شایەد "رۆمی" ن، "قزڵباش" ە؟ هەرچەند جارێ شیری کێشا، عالەم دەهاتنە تەماشا. مەردە عەبدوررەحمان پاشا.

پاشای بەبان! جیهانگیری، ڕەنگ ڕۆستەمی زاڵ" ی پیری:

"ڕانابوێرم بە فەقیری، ناکەم خزمەتی وەزیری، نانی دەستێنم بە شیری

"بە شیر نەبێ قەت پێک نایە. سوێندم خواردوە بە وەڵڵایە. ناچمە سەفەری لەحسایە. یاغی دەبم لە بەغدایە

"یاغی دەبم ئینشائەڵڵا، تەوەکول و تەعالەڵڵا، ئافەرین و بارەکەڵڵا، هەی کوڕە بەبەینە هەڵڵا!"

بەبە هاتن بە لێمشت. دەستیان لە بەغدایە شوشت. حەمەد بەگی کۆیان کوشت.

کوشتنی ویم بە چ قرار بو؟ سەدی وەک ویم خزمەتکاربو.

خزمەتکار دەیهاتنە کن، خۆشهاتی دەستەوگەردن، ساتێک دانیشە ساکین، ئەتۆش یەکێکی وەک من، کەونە کۆیی دین دوژمن!

دەگەڵ تۆمە کەونە کۆیی! حەزم کرد هاتی، نەڕۆیی.

حەزم کرد بە میری سۆران، بێ کەسی دوژمنی زۆران، دو زوبانی وەکو گۆران، دەخۆی جێگای موچەخۆران، بە ئەقڵ هاتوی بۆ نۆران، ئەوجار لێی دەن بە ساتۆران!

ساتۆر دەبان، ڕەنگ شمشێری، دەس و باهو و حەملەی شێری، یاڵڵا پاشا گویم رابدێرێ، وا دەلێ شیعری شاعیری: "فورسەت هاتوە قەت نەیبوێری! مەرد هەر خۆی ڕە خودای دەسپێرێ"

هەرخودایە ساحێب سوڕە!

هەر ئەڵڵایە ساحێب سوڕە!

وە مستیان کەوت بە بێ جڕە، پشتیان شکا، زکیان دڕا، لە هەردوک ئۆردوان بو بە چڕە.

بو بە چڕە و سەڵاوات، قولە قول و هاتە هات، هەی دەستی بێ دەستەڵات، هەر خێوەت بون بێ قەڵات، کۆیی گیران، کێ هەڵات؟

لە بەر کۆیی دە بەدبەخت، خەلاس ناکەن ڕۆحی سەخت، ئەسپ و ئێستر، ڕەشمە و ڕەخت، کەلەپور و ماڵی نەخت، پاکیان گرت، نەخت بە نەخت.

ئەو دەگەڕا بە سەردارەوە، بە ئەتباع و بە سوارەوە، بە قەتارو نەهارەوە، بە کۆچ و کۆچبارەوە، پاشای بەخشین بە بارەوە

هەرچی دای پێی بو خەنی، پاشا سوار بو بۆ مەوتەنی، هات گەییە قەرەحەسەنی، مەتاڵ لە گوێی کەرگەدەنی، ئەسەح یاغییە، پێ دەکەنی!

لە پێکەنێنی سەرداری، خەبەر درا هەر چوار کەناری، لە شارێک هەتا سەد شاری، هەڵگیرا ڕێی ڕێبواری، ڕۆژی روناک، شەوی تاری، خوێن لە زامی سوری باری

خوێن باری لە زامی سوری، هەر لە نێزیک هەتا دوری، ناکرێ بەحسی کەلەپوری!

کەلەپور و کەیف و زەوق، گەرمێنیم دین بە بێ شەوق، ماڵی زۆریان لێ بوە تەوق، نەدەمان ساحێب مەترەق، جوان و پیر و چرچ و ڕەق، شەرابخۆرێ دە ئەحمەق

شەرابخۆری جوان و پیر، ونیان کردن ڕمب و شیر، شاری خورماتو و بەشیر،

ئێلچی ڕۆیین بێ تەخسیر

ئێلچی ڕۆیین بەرەو خوارە، کوتیان: "وەزیرم هاوارە! وڵاتت لێ بوە قەهارە. ئەو بەردیان لە کن خەیارە"

وەزیر لەوێ بو قەهارە، بانگی کردن خزمەتکارە، هەرچی غەیان بێ هەر خوارە، ئەوجا لەپی دەس، موم قەدارە، هێواش دەبوەوە دوبارە

دوبارە بوە هێواش، با بێینە سەر قسەی دە خۆش، پیاو عەیامن بێنە پێش
بێنە پێشێ سەر بە تەل، سوارچاکی دە موشەککەل، ئەو مەشوەرەی بکەن حەل

هەڵ بێ ئالای نەسرەتێ، یا خودای ئەووەل و ئاخیرەتێ، خالیند پاشان بۆ بخەڵـەتێ، دای دەنێـین بـە حاکمی دەوڵەتێ، ئەو لێی دەبینن فرسەتێ

فورسەت فورسەت بۆی وە نوسا، خالیند پاشا بە ناموسە، برۆ بیگرە لێی مەترسە، ئەمن بـێم یـان بـۆ خۆی بەسە؟

بۆ خۆی بڵێم زیاتر، نە بۆ خۆی بێ، نە لەشکر، خالیند پاشای موکابیر، ئـەورەحمان پاشـای نـادر، لـە بۆی دەگرم بە دەسگر.

"بە دەسگیر لە بۆی دەنێرم، لە چراغێی لە بۆ دەژمێرم، تا بەغدایـەی پـێ دەسـپێرم، لـە کـوڕی خـۆمی هەڵناوێرم، ئەوە کەوڵی بۆ دەنێرم. دادەی بزانم چ دەکا شێرم؟"

شێران پێ خۆش دەبو دڵ. موژدەی دەوڵەت بو حاسڵ، کۆیە و هەولێر و موسـڵ، دەزیـیم دیـن داخ لـە دڵ، سەلیم بەگ سەر قەرەوڵ.

حەیفە سەلیم بەگ بمرێ! پەڕ بە سەرن، مل بە زرێ، مەردچاکان مەتحیان دەکرێ، مـەردی فـەتحی قـەت نامرێ، تەواو بۆ کۆمەگ و گرێ، پاشا نەبێ هیچ ناکرێ!

پاشای وای فەرمو بە ڕاست، خەیاڵی کرد ئەزم و قەست، سوار بون، ڕمبیان دان بە دەست، سوارچاکان یاسەوڵیان بەست.

یاسەوڵیان بەست شێری نەڕ، ئەسپ حدودی گەردن تەڕ، ڕەشمە و ڕەخت و
زەنگوڵەو زەڕ، عەرز و عاسمان دەبو کەڕ، پاشا سوار بو بەرەو شەڕ

پاشا خودا دای نەسرەت، ئەی بێ عەیبی پڕ سیفەت، ڕە تۆم ناکەوێ غـەیبـەت، کـەس وەک تـۆ نـەبوە، نابێ قەت، بەیداغداران حەفتێ و حەوت، ڕوحی شیرین حازری مەوت، دنیـا بـو بـە قیـر و نـەوت، ئـەوها بـو چاومان پێ کەوت!

چاومان پێ کەوت و بەس، کە زاب گیران بێ حەبەس، لێی بە قڕ چو هەزار کەس
هەزار کەس لێی بو بە قڕ، لە زێیەی دابو بێ بڕ، نوقوم بون وەک کولەکەی خڕ
نوقوم بون، چون بە هیلاک، کیژ و کوڕ و باب و داک

باب و داک دە گەڵ منداڵی، بون بە حەشری عەمری خاڵی، شار بە جێ ما بە بـەتاڵی، هوجومیـان بـرد چونە باڵی، حەولی ئاڵتون و ڕیاڵی، وە خڕیان کرد بە جواڵی، هەڵیان دەگرت بە حەمباڵی، وە خڕیان کرد بـۆ سەد ساڵی، بەختی فەقیر و ڕەجاڵی

بەختی فەقیری نابوت. بەبان بە تورکیان دەکوت.

بە تورکیان دەدا خەبەر، ئەژنە و ئەزناف و مەیتـەر، کـێ لـە زافـەی چونـە دەر؟ بـو حەشـری ئەوبـەر ئەوبەر، جافان ملیان دابوە بەر، دنیا بۆ کەس نەچوە سەر

باقی دنیا کەس نەیبرد، ئەو ئەورەحمان پاشای کورد، بە خۆ و بە لەشکری خورد، پاشـا بـو، سـەهوی دەکرد، هەتا بەغدایەی نەبرد!

بەغدا زەمین ئەو هـەردا، شکسـتەی هـات بـە سـەردا، زرێی داودیـان لـە بـەردا، ئێمـەش دەبـەن بـەو دەردە.

وەزیر لە کنی نەما زات، ئێمەش بەو دەردەی دەبات، بێ پاشای، سێ جار هەڵات، کە زانی پاشا نـەهات، لێ ی کردن قۆنگرە و قەڵات.

قۆنگرە دە گەڵ ڕوگەردان، هەوهەوەی فۆتە زەردان، مەیدانە! حەملەی مەردان

مەیدانە! حەملەی مەشور. ئاقیبەت گەییە حزور. تۆپیا ئاور دان لە دور. لەشکر دەشکا خوار و ژور. بە جێی هێشتن کەلەپور. ئینتیقامی پردی سور

ئینتیقامی شا و میران. وا نابێ فێڵی وەزیران. چەند کەسی کوشتن بە شیران

شیران نەیکردن قوتار، پیاوی کۆم و پیر و خوار، سەری دانان بە قەتار

سەری دانا بون بە خشت، فەقیری هەمبان لە پشت، چەند کەشی ئوفتادەی کوشت

ئوفتادە و ڕوتی بێ خێر، ڕوت و ڕەجاڵ و ئاودێر، چەند کەسی کوشتن جوتێر

ئەو دەکوژێ ناوەجاغان. پاک هەڵاتن، چون بۆ شاخان. کوانێ ماخۆی قۆناغان؟ حەیف بۆ میر و ئاغان!

حەیف بۆ میری زەرەندە. ڕوی ویم چەندە تاڵ و توندە. مەردان مەعبێنی چەندە؟ ژوانمان ساڵی ئایندە!

ئەو ساڵەکەش ڕادەبرێ، ئەگەر ئەورەحمان پاشا نەمرێ، بە بێ شەڕ سەر ناگرێ، دەیگرد خانی کابرێ، بە شیری خۆی دای دەگرێ، تا ئەتباعی لێ وەردەگرێ

دای دەگرت ئەوساڵ زستانێ، سوێندی خواردوە بە قورئانێ، دامەزرێ خانەدانێ، خەیاڵمە بچمە تارانێ، سوارچاکی دەدان لە سانێ

لە سانی دەدان مەردی قوچاغ. تەووەککول و قسەی ساغ. هەر دەڕۆم ناگر ئۆتراغ. هاژوای قۆناغ بە قۆناغ

دەیهاژوا بە شەو و ڕۆژ، بە تیز ڕۆیین، چون بە تیز، حیفزن بکەی با حافیز!

حیفزن بکەی هەمو جاران، پێغەمبەر و هەر چوار یاران، ئاگادار بن لەوان سواران

نیگادار بون لە شای، چ بو، چ ڕەنگ دەستی شای؟ دە گەڵ ئیکلامێ کێشای. ئیکلامی کێشا لە شای

شا بزورگە لە بونیات، دەیبزاوت و، دەیئاخافت، ئاورەحمان پاشا دەهات:

"پاشای بەبان بە خێر هات، ئێران خۆشترە یان وڵات؟"

ئەورەحمان پاشا، دە عەقڵ دا دەڵێی ژیرە، دە قسان دا زۆر مودبیرە: "ئەگەر

ئەزم، ئەگەر میرە، بۆیەم مەوتەن بە بیرە، خەڵکی دوژمن دەڵێن: گیرە!"

کە شا وای زانی خەبەر، سوێندی خوارد بە پێغەمبەر: "برای خۆمی، ئەی

برادەر! ها ئەففان و، ها قاجەر. ها قۆشەن و، ها عەسکەر. ئەو جێی دەڵێی

بیچوە سەر!

"بیچوە سەر دە گەڵ ئاڵایە"

شا دەڵێ: "پێم بکە بەقایە! پیاوی دەنێرمە ڕجایە، خزمەت وەزیری بەغدایە"

پیاو هاتەوە بە موتڵەق، گەییە کن شای دەقاو دەق: "شام! بۆت بکەم قسەی هەق، وەزیرە وەک بەردێ ڕەق، ئەو غەیانی موستەهەق، لە سەر زینی نەکەی شەق، بەغدایەی پێ نەکەی لەق، ڕجایەت ناگرێ بە هەق!"

ڕجای نەگرت، شا پێی زانی، لە دڵی دەبوە بارگرانی، شا هەستا بوە سەر چۆکانی، هەردوک دەستی دان لە ڕانی: "مەگەر پاک ببڕێنەوە ئێرانی، پاشا دە گەڵ سەلیم خانی، دەنێرمەوە کوردستانی!

"لە کوردستان با بخێوێ، ئێران و توران نەشێوێ، لە بەغدایە سەر بزێوێ، لێوی دابنێ لە سەر لێوێ، نەرمی دەکەم هەر وەک مێوێ، دەری داوێم لەوێ نێوێ

"دەری دەکەم بە عەجەمان، بە هەوشار و موقەددەمان" راهـی دەبـون، چ قسـە نـەمان، ئـەورحمان پاشـا خۆش بێ، مەکێشە خەمان!

راهی بو دە گەڵ یـاوەران، دە گـەڵ ئـەففان و قەجـەران، میـری میـران، قـران قـران، بـون بـە سـەری سەرعەسکەران، سوێندی خوارد بە پێغەمبەران: "بۆ شای دەنێرمەوە سەران!"

سرکە سرکە بە زارەوە: پاشای سور هاتە خوارەوە. بە ئـەتباع و بـە سـوارەوە. بـە خـۆ و بـە چەنـد هەزارەوە.

هەزار هەزار بو شورەت. عەجەم هەروەک قاژو کەوت. پاشا فەرموی:

"عەشیرەت! هەر خۆمانین بە مننەت. ئێمە چاکترین: ئێک و سەت. حەیفە ببین بەر غەیبەت!

"غەیبەتمان خەڵک دەیزانی". هات گەییە کەڵکێ گارانی. غەزریوە دەگرێ دیوانی.

هەر لە وێ دیوان دەگرا. پاشای بەبان پڕ فکرە. بانگی کردن کوڕ و برا: "مـردن لـەو حاڵـەی چـاترە. خۆ دەربەندتان لە فکرە؟

"لێم مەکەن بە ڕۆژی دەربەندی، قونو لێ نابوم دە کەندی، بە سـەرو هێنـام روزەردی، زۆر هـەڵاتـن بـە نامەردی"

هەڵاتن بە بێ تەخسیر. حازری وەختێن هەمو میر.

"ئەی ڕۆستەمی زاڵی پیر!

جەهەندەم بێ و، زەمهەریر، عەرز ئاگر و، ئاسمان تیر، خۆی تێ داوێن

دەستەوشیر. دەربەندمان ناچێ لە بیر! بە جارێ دەربەندن گۆڕە. هەرچی هەڵێ زوڵف

شۆڕە!

هەرچی هەڵێ زوڵفدار بێ، چارشێو لە سەر، پەرچەم دیار بێ. لە ڕیزی یار و نەیار دیار بـێ. هـەروەک کوندەی دارەودار بێ. قاسیدی هات و هاوار بێ!"

قاسیدێک هات بە هەڕەمە: "خالینگ پاشا نەت بێ غەمـە! قوشـەنێکی بـێ زەمزەمـە. پـاک کرێگرتـە و عەجەمە. هەزارایان بۆ یەکێ کەمە!"

دابەش کرا یەک بە هەزار. لە نێو ڕۆمییان بو بە هاوار.

بو بە هاوار و غولو. زاقەزاق و قوە قو. فارسە جڵفە و عەبدە هو. تەتەر وەک تەیـران دەچـو. حـاکمی زەهاوێ ون بو. حەوت حاکمان شیریان دەسو. داغدارن لە سەری تو!

لێی داغدارن حەفت و هەشتن. لە دێگەڵەی پێ گەیشتن. شارەزوری رادەماشتن.

دە بەر دەچون شارەزوری. کەیا پاشا گوتیە میری: "دەستو بگاتە دەستی سوری، هیچ کەس لێ ی نەدا بە شیری، سەرو ئەتباعی لێ وەربگیری، بە دیاری بێ بۆ وەزیری!

وەزیر لازمیە، پێی دەوێ. خواردنی نیە دە گەڵ خەوێ، لە بۆی بـەر دەدەیـن سـەر ڕەوێ. دڵـی غـاوە، دەسمان ناکەوێ. خەیاڵ مەکەن بڕوا لەوێ. غەمزە ڕە مێردان ناکەوێ. کێوی گەردون نابن نەوێ. شێر لـە بـەر ئاسکان نارەوێ"

هەمو شێرن بەلەک رەش. تێکەڵ بون، جۆش و خرۆش. پاشا فەرموی: "دەچمە پێش.

"خۆم دەچمە پێش لە بەر لۆمان. قشڵە و شاری هەروەک چۆمان. دور و نێزیک هەروەک دۆمان. دیارە عەجەم ناکا بۆمان. دەست و باسک و ڕمبی خۆمان!"

لە دەست ڕمبی سەرداری، پاشای گوتیە خەزنەداری: "لە بۆم هەردو دیار

نەدیاری. لە بۆ ڕۆژی تەنگ و تاری، جێگای تۆم بە سەد سواری، تۆم برای باڵوڵی

نازداری!"

برای باڵوڵی نامدار، لەوێی دانا بۆ سەردار. داینا بو لە دیار نەدیار. لەشکری وانم هاتە خوار. یـەقین پترە سەد هەزار. ئەوان خەڵەتن لە پار.

پار کرا شەڕە کاوڕ. بانگە بانگ و گوڕە گوڕ. ناپەسەند و چڕەچڕ. لێک هاڵان وەک قرەقڕ.

لێک هاڵان هەروەک قرقران. موژدەی جواب هات، گەییە کوران. وە خۆکەوتن، قسە بڕان. با بیکێشـن تەنگی سم خڕان. خودا بە کێهەماندەکا قران؟ سەرمان دەبڕن لە لا خڕان؟

سەرمان دەبڕن بە دەیجون. تاریکستان، ڕۆژی ڕون. خودا ئێکە و لەشکر دون، هەردوک لایـان بـەرەو ڕون، داخوا چ دەکاتن گەردون؟

گەردان گەردونی لە سەر. ئایات و ئیبنولحەجەر. پاکیان دەخوێندن لە بەر. ئەڵڵا، ئەڵڵاهوئەکبەر.

ئەڵڵا ئەڵڵا کەماڵی بو. تەوەکول و ئیقباڵی بو. هەردو قۆڵی هەڵماڵی بو. وەک ڕۆستەمی لە زاڵی بو.

هەر ڕۆستەم بو مەپرسە! تیغە و، دەبانە و، قەوسە! چـی ڕوی تـێ بکـا حەپەسـا. مـەردچاکان هیمـەت کێشا. نامەردان قوفڵە پسا. هەڵمەیە فارسە جڵفە!

فارس چاوت بێ کۆر. زەینی داوە زاتی زۆر. هەڵێ نەکێشا ساتۆر. دە تەنیشـتی گـرت وەک قـالۆر. دۆڵکێشی کرد وەک بۆر بۆر.

دۆڵکێشی کرد بە خەبەرم. یارێکی بێ دەفتەرم. سەلیم بەگ بێ چاوی سەرم
سەلیم بەگ بو میری میران، پەسەندی شا و وەزیران. چەند کەسی کوشتن بە
شیران، ڕو وەرناگێڕێ لە تیران

ڕو وەناگێڕێ هەر قەت. چابوکسواری بە هیبەت. چ سوارێک و چ سـێ سـەت، هـەموی کـردن کـەت و لەت. هاتە گەییە هەوی ئاخرەت. جوابی بە پاشەوە هات: "ئەی هاوار! میرن ئەنگوت. پاشا سەرت سەلامەت!"

پاشا بۆی هەڵکێشا ئاخ. حەیف بۆ مەردی قوچاخ. پەڕەی کەوتن وەک بەیداخ. بێ نازی کردن چـراخ. چۆڵی کردن قەرەداخ. دۆست و دوژمن دەڵێن: ئاخ!

تورک و عەرەب و عەجەم، پاکیان بۆیان کێشا خەم

بوە غەم لە عامی هەندەران. وەک وەزیران لە بۆ قران. ئەی پشتی باب و پدەران. ئـەی خۆشەویسـتی قەجەران! هێرش لە هەمو سەنگەران. ئومێدی هەمو نۆکەران!

قەڵغان بو لە سەر دەکرا. ئێستا لە هەمو ڕاستان شەڕە.

وێستا شەڕە لە مەیدانێ. سلێمان پاشـا مـەردی یـەکانێ. وەک داود لـە سـەر سـندانێ. وا چابوکـە لـە لێدانێ.

چابوکە بە زەبری قینەوە. سوار بە زرێ و بە زینەوە. سەری دەبرد بە برینەوە.
هەروا لێی دا و، ڕۆیی و بردی. ماشاڵڵا لە دەستوبردی، موغابیر بوی وازو مردی؟
موغابیر بو لە بۆ تۆ، ئەو خالیندی برای تۆ، برینی هێنا بون دو، لە دوای شکستەی وە چو.
لە دوای چو، مەردی مەیدانێ. هەردوکیان بەبەی جەنگرانێ.
جەنگرانینە بەبەی. چونە تەبەعەی پاشای هەی، لێن ڕازی بن یەک بە دەی.
لێن ڕازی بن کەیفی خۆش بێ. بن دەوەینیان ڕویان ڕەش بێ.
ڕوڕەشان ڕامەگرن ئەو چەلە. قوەتیان هەروەک ڕێوی شەلە. یانە کێخوا بن یا لەلە.

یا لەلەی مندالّ لە بەر بێ. یان گەڕۆڵی کاروانی کەر بێ. با تۆزی ئاشێ لە سەر بێ. حەیفە بڵـحـی وا نۆکەر بێ.

بلّێ بلّحان لە مەعـدەنێ. خۆشـێرەوەن لـە قۆشـەنێ. وەک ڕێـوی دەچنـە دەوەنـێ. حیـزی وا نـانی مەدەنێ.

نان قابیلە بە شێر ئەنگێوان. لە بەر حەملەی سەربزێوان. شەڕی پاڵەوان و دێوان. سـواری کەرگـەدەنێ بە نوێژی شێوان. ڕوح هات، گەییە سەر لێوان.

ڕوح گەیینە سەر ئەنگوستێ. سوار لە سواری ڕاناوەستێ. مۆڵەت نیـە یـەک بـە بسـتێ. شـەقەی وەک سەهۆڵ دەبەستێ. هەروەکو پوشو و بەردەستێ. لەو جورەی ئاور هەڵ دەستێ.

ئاگری کورەی وا بە تاوە. مەردی بە ناوبانگ و ناوە. ماخۆی تەنبورە و قەتڵاوە. نە لوتیان دیـار بـو، نە چاوە. لێکیان دەدان لە ناکاوە. زرێی داودی دەبون جاوە. بە تیغی دە تازە ساوە.

تیغی دە جگەربڕ سێن: شام و، دەبان و، قەزوێن. حەملەی شێری شێرشکێن، تێکەڵی کرد مێشک و خوێن.

مێشک و خوێن دەبو تێکەڵی. سواری لە ڕەنگ ئیمام عەلی. ماخۆی سوری قۆچە تەلی.

غەنیمی ویم هەزار هەنگ. چەندی کوشتن وەک ئەرژەنگ. خەنیمان دەکا بێ دەنگ.

لێی کوشتن حەفت و هەشت. لە زاتی شێرانی چەشت. لێت موبارەک بێ سەردەشت.

موبارەک بێ میری تازە. بێ ئەحمەد پاشای برازا. هاتنی ویم بـێ خـۆف و لـەرزە. هـەروەک گیـو و فەلامەرزە. ڕمبی دەبو سەوزە. دیواودەر دەبو دو گەزە.

دو گەز دەبو هاتە دەرێ. ئەگەر ئاوری بێتە دەرێ.

.. عەولا بەگ هەمو جاران. سوارێک زێدەتر لە سواران. مەگەر سوار بو لە بۆ بناران. میسلی وەسمان پاشای جاران. گەییە تیپی فۆتەداران. دوی فڕێ دان، گەییە چواران. لێیان کردە ئاگرباران.

ئاور و دەرمان و باروت. دوازدە گوللەی پارچەم جوت. کەوتنە سەر باخـەڵـی ڕوت. زەخـم نـەبو بـەڵا سوت. پاشا دیار بو میر نەبزوت. دە وێ دا ئەسپی ئەنگوت.

ئەسپی ئەنگوت. کەوتە هەردی. چی پێ نەما ڕۆ بوە بەردی. بۆی هەڵکێشا ئاهی سەردی. جوبرائیل بە تۆم ئەسپارد. قەت مەردان نەکەی ڕوزەرد.

مەردی لە هەمو جێیان. مەرد شەڕی کرد بە پێیـان. لـە تیپـی سـاحێب زرێیـان. دوی فـڕێ دان گـەییـە سێیان. شاهیدییان بۆ دا سێیان. شێر شەڕی کرد بە پێیان.

شەڕی شێرشکێنی نەڕ، سوار چابوک و دەس تەڕ، بە پێیانی دەکرد شەڕ.

"تەواو"

هەندێ سەرنجی پێویست لەم بەیتە:

1. وەکو لە بەیتەکەدا وتراوە و، هەمو سەرچاوەکانیش پشتی ئەگرن، بێژەری "بەیتـی ئـەورەحمان پاشـا"، عەلی بەردەشانییە. زۆر بەیتی تر و چیرۆک و قسەی نەسـتەقی بـە پـاڵ ئـەدرێ. بێگومـان پیـاوێکی هەڵکەوتو بوە. حاجی قادری کۆیی لە ستایشی دا ئەڵێ:

   دو "عەلی" ن، شاعیرن وەکو حەسسان

   "بەردەشان" و"حەریر" ە مەسکەنیان

   بەردەشان گوندێکە لە بناری شاخی ئاسۆس. عەلی هاوزەمانی ئـەورەحمان پاشـا بـوە. بـەڵام شـتێکی ئەوتۆ دەربارەی ژیانی نازانرێ و، پێ نـاچێ شـیعر و بـەیتەکانیشـی لـە سـەردەمی خـۆی دا نوسـرا بێتەوە، بەڵکو لە بەر کراون و، دەماودەم لە دیوەخان و کۆڕی دانیشتن دا وتراون.

2. سێ مەتنی نوسراوەی ئەم بەیتە لە بەر دەس دایە: مەتنی ئۆسکارمان لە سـەرەتای ئـەم سـەدەیـەدا لـە دەمی ڕەحمان بەکری سابڵاخی بیستوە، مەتنی حوزنی موکریانی لە سییەکان دا کە باسی نـەکردوە لـە

کێی وەرگرتوە، مەتنی محەمەد تۆفیق وردی کە لە سەرەتای شەستەکان دا لە دەمی حەمەد ئەمینی کوردی ئێرانی وەرگرتوە.

مەتنەکەی ئۆسکارمان لە هەمویان کورتترە و، مەتنەکەی وردی لە هەمویان درێژتر و کۆکترە.

3. هەر 3 مەتنەکە ناتەواون، ڕوداوەکان بە پچڕپچڕی و، هەندێکیان بە شێواوی و، بێ "تسلسل" ی مێژویی ئەگێڕێتەوە. لە گێڕانەوەی دەماودەم دا لێی کەم و زیاد کراوە و، هەندێ لە ناو و ڕوداوەکانی بەر ئاڵوگۆڕ و، هەندێ لە وشەکانی بەر دەسکاری کەوتون.

4. هیچ کام لەو 3 کەسەی ئەم مەتنەیان کۆ کردۆتەوە، لێکۆڵینەوەی بەراوردییان لە گەڵ مەتنەکانی تر و، لێکۆڵینەوەی مێژویی و زمانەوانییان لە سەر نەکردوە. مەتنەکەیان بە سادەیی بە کەموکوڕییەکانیەوە نوسیوەتەوە.

5. کاک کەمال ڕەئوف هەر 3 مەتنی کۆ کردۆتەوە. وشە نائاشناکانی لیک داوەتەوە و، پەراوێزی مێژویی بۆ نوسیوە.

ئەم مەتنە بە دەسکارییەکی کەمی هەندێ وشەوە لەو وەرگێڕاوە.

ئۆسکارمان: 760 - 767. حوزنی موکریانی: گۆڤاری "رووناکی"، ژ 8، ساڵی 1، 3 ی نیسانی 1931. محمد توفیق ووردی: "بەیتی ئەوڕەحمان پاشای بەبە"، بەغداد 1961. ل11 - 56.

2. 6. چیرۆکی: مامە یارە

نوسینی: م ج

لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانیەوە نزیک بە شار گردێکی قوتی ڕوت و لماوی هەیە کە بە تەنیا و نەختێ دور لە گردەکانی تر وەک پاڵەوانێکی بە فیز و هێز، لوتی بە چەشنێ بەرز کردۆتەوە بۆ ئاسمان کە هەر وەکو بیەوێت بەو نزمی خۆیەوە شان لە شانی کوڕەکاژاو وپیرەمەگرون بدات.

ئەم گردە بەفیزە، گلەییەکی ئەگەر لە بەختی خۆی بوبێ ئەویش لە لایەن ناوەکەیەوەیە. هەتا نزیکی 37 ساڵ لەمەوپێش پێیان ئەگوت "گردی گولان" بەڵام لەو ساڵانەدا خوا بە ئاواتی خۆی گەیاند و، بە ناوێک شاد بو کە هەرچۆنێ پێوەی بنازێ بۆی ڕەوایە لەوساوە پێ ی ئەڵێن "گردی مامەیارە".

پیر مامە یارە ئێستا لە تەپڵەسەری ئەو گردەوە سەیری کردەوەکانمان ئەکا، بە لای زۆر لە لاوەکانی ئەمڕۆوە بۆتە کەسێکی دێرین، ڕەنگە هەندێکتان هەر باسیشتان نەبیستبێ چونکە ژیانی ئەمیش و هی هەمو گەورەیەکی کەمان ون بوە. بەڵام من بەختیارانە بە چاو پێ کەوتنی شاد بوم. پیاوێکی باریکەڵەی کەڵەگەت بو. دو چاوی تیژ و ڕویەکی چرچی هەبو. بە ڕیش چەرمگی و سمێڵی بەرقرتێنراویەوە دیمەنێکی سەیری هەبو. ڕوخۆش و ڕەند بو. لە جلوبەرگا ئەنتیکەخانەیەکی گیاندار بو. لە چراخان و ڕۆژانی هەینی دا زرێ و کلاوزەری ئەپۆشی. جوتێ قەرەبینای زلی بە پشتیا شۆڕ ئەکردەوە. دو دەمانچەی ئەکرد بە بەریا. شیرێکی ئەبەست بەپشتیەوە. ڕمێکی درێژی ئەگرت بە دەستیەوە و بەو چەشنە لە پێش موتەصەڕیف و کاربەدەستان و خەڵکەوە ئەڕۆیشت.

مامە یارە بە تایبەتی خۆشەویستی هەمو منداڵێک بو و، هەمو منداڵێکیش لای ئەو خۆشەویست بو. لە شەوی چراخان دا ئەو نەهاتایەو دەمانچەیەکی نەتەقانایە زەماوەن دەستی پێ نەئەکرد. لە بەر ئەوە منداڵان بە چوار چاو چاوەڕوانی هاتنی دەبون و هەر پریشکی باروت لە لولەی دەمانچەی ئەوەوە ئیتر ئاگربازی دەست پێ ئەکرا. لە بیرم دێت هەر وەختێ ئێمە: منداڵان، کە پێی ئەگەیشتین بە چنگ شەکری بە سەرا دابەش ئەکردین و، هەمیشە هەردو گیرفانی پڕ بو لەم چەشنە شتانە. چاک لە بیرم دێ دەستیشی ئەهێنا بە سەرمانا

و ئەیوت: "منالینە! هیوام هەر بە ئێوەیە" ئەوساکە، لە سێرەی منالیمانا، ئێمە مامە یارەمان تەنیا لەبەر شائاین و بەرگی ئەنتیکە و چەرەی خۆش، خۆش ئەویست بەلام کە گەورە بوین و تێ گەیشتین ئەم پیرە جوامێرەمان لە لا خۆشەویستتر و گەورەتر بو.

پیر مامە یارە ناوی یار ئەحمەد کوڕی خدر بەگی هۆمەر ئاغای خەڵکی دێی وەننەرێنە بو کە لای شاربازێڕە. هۆمەرئاغای باپیری یەکێک بو لە دوانزە سوارەی مەریوان. زۆر خۆشەویست بو لای ئەوڕەحمان پاشای بەبە. ئەوەندە خۆشەویست بوە لە لای کە پاشا ئەو شیرەی لە تاران فەتح عەلی شا پێشکەشی کرد بو دابویە. وەکو

تێگەیشتوین یارئەحمەد لە ساڵی 1804 دا لە وەننەرێنە لە دایک بوە. کە پێ ئەگا لە سەر ڕێوشوێنی باووباپیری ئەبێ بە نۆکەری پاشای بەبە. لە ساڵی 1840 دا لە لەشکری بەبە دائەنرێ بە ئەفسەری تۆپچی و هەتا شەڕەکەی کۆیە لەم فەرمانەدا ئەمێنێتەوە.

لە 1847 دا میانی ئەحمەدپاشای بەبە و دەوڵەتی عوسمانی تێک ئەچێ..

دەوڵەتی عوسمانی لە ژێر فەرمانی سەردار نەجیب پاشادا لەشکرێک ئەڕازێنێتەوە و ئەینێرێ بۆ سەر ئەحمەد پاشا. ئەحمەد پاشایش لەشکری لە ڕۆژئاوای کۆیە بەرامبەر بە یەک ئەوەستن. کات مانگی گوڵان ئەبێ. بارەگای ئەحمەد پاشا لە لای گردی ڕیزەتو هەڵئەدا. لەشکری کورد ئەوەندە ورەیان بە هێز بوە کە لە شکانی تورکەکان هەمو دڵنیا بون.

بەڵام داخی بە جەرگم بەختی ڕەشی کورد لێرەشا نەی هێنا بو. ئێوارەی پێنجشەمو کە دوایی مانگ ئەبێ سەرباز و موچەخۆر داوای موچە ئەکەن. یەکێ لە وەزیرەکان بە پاشا ئەڵێ: "تولە هەتا برسی بێت چاکتر ڕاو ئەکا" پاشا ئەمەی بە گوێ دا ئەچێ و ئەو ڕۆژە موچە نادات. ئەم قسەیە بە گوێی لەشکرەکە ئەکەوێتەوە. لە سەرێکەوە وەرنەگرتنی موچە و لە سەرێکی ترەوە بڵاوبونەوەی قسەیەکی وا سوک و، جگە لە مانەیش چاوڕاوی هەندێ، کە گۆیا، شەڕکردن لە گەڵ لەشکری خەلیفە پێچەوانەی دین و بڕوایە، بون بە مایەی سەرپێچی لەشکر و، لە ئەنجاما هەمو قسە ئەکەن بە یەک کە ئەو شەوە بڵاوەی لێ بکەن و، تەقەی تفەنگێک ئەکەن بە نیشانەی بڵاوە کردن. برینار ئاغای بینباشی شەوێ بە مەی زانی. زو ڕایکرد بۆ چادری پاشا کە خەبەری بداتێ. هەر لەو کاتەدا تەقەی تفەنگێک دێت دەستبەجێ لەشکر دەست ئەکا بە بڵاوە کردن. ئەحمەد پاشای بەدبەخت کە ئەمە ئەبینێ سوار ئەبێ و لە گەڵ چەند نۆکەرێکا سەری خۆی هەڵئەگرێ. بەم ڕەنگە دوا حوکمداری بەبە لە وڵاتی ماد و ئاری دەرئەچێ.

لەشکری تورک لەم بڵاوەیە ئاگادار نابن. بۆ سبەینێ دێنە پێشەوە بۆ شەڕ.

بەڵام هیچ بەرامبەریەک نابینن و تێ ئەگەن کە کەسیان لە بەرامبەر نەماوە ئیتر بە سەربەستی پێش ئەکەون. بەڵام کوتوپڕ تۆپخانەی ئەحمەد پاشا دەس ئەکا بە گوللە بارانـدن بە سەریانا. ئەیان پەشۆکێنێ. سەرداری تورک تێ ئەگا کە لە هەندێ تۆپچی بەولاوە کەسی تر نەماوە فەرمان ئەدا کە بیان گرن. لەشکرەکە چواردەوری

یارئەحمەدی تۆپچی داو بە دیل گرتیان. نەجیب پاشا ئەم ئازاییە کە یارە نواند بوی زۆری پێ خۆش ئەبێت. بانگی ئەکاتە لای خۆی و ئەم گفتوگۆیەیان ئەبێ:

نەجیب پاشا: لەشکری پاشاکەتان هەمو بڵاوەی کرد تۆ بۆچی بە تەنیا بەرامبەریت کرد؟

یارە: من فەرمانبەرم تۆپخانە بە من سپێردواە. فەرمانی شەڕم پێ درا بو.

کاری خۆم بە جێ هێنا.

نەجیب پاشا: فەرماندەرەکەت سەری خۆی هەڵگرت تۆ بۆچی دەستت لە شەڕ هەڵنەگرت؟

یارە: وەکو وتم فەرمانی شەرم وەرگرتبو، بەڵام لە پاش ئەوە فەرمانی شەڕ نەکردنم وەرنەگرت.

لە سەر ئەم قسە لاوچاکانەیە نەجیب پاشا پتر مامە یارەی ئەچێ بە دڵا و ئـەڵێ: بـۆ ئـەم لاوچاکیـەت ئەمەوێ پاداشتێکت بدەمەوە چیت ئەوێ بڵێ؟

مامە یارە: خوا پاشای خۆم بهێڵێ هیچم ناوێ.

نەجیب پاشا: پاشای خۆت نەما ڕۆیشت، ئیتـر وڵاتەکـەتان کەوتـە ژێردەسـتی دەوڵـەتی عوسـمانیەوە دڵویستت چیە بڵێ؟

مامە یارە: لە پاش ئەمە ژیانم ناوێ تا ماڵی دنیام بوێت.

نەجیب پاشا بە چاوێکی ئافەرینکاری و دۆستیەوە پیا ڕوانی و گوتی: باشە.

بەڵام هەر ئەو ڕۆژە نەجیب پاشا پێ‌ی زانـی کـە یـارە دێیـەکی بـە بـەرات بـە دەسـتەوەیە. فـەرمانی بەراتەکەی بۆ تازە کردەوە. دێیەکە ناوی کانی دڕکەی سەگان بو کە ئێستا بە دەست ئەحمەد ئاغای گوسالەی خزمێوەیەتی.

ئەوی ئێستا لەو گۆڕە تاریک و تەنیایەی گـردی گـوڵان دا ئەحەسـێتەوە و گردەکـە بـە ناویـەوە نـاو نراوە. ئەم میللەتپەروەرە گەورەیە کە 37 ساڵە بە داخەوە چاوەڕوانی جەژنی کورد ئەکات.

1. ڕەند: قسە خۆش و گورجوگۆڵ
2. شارئاین: تتویج
3. وا بە ناوبانگە ئەم تفەنگە کەس نەیتەقانوە. ئەو شەوە ڕەشەبا بوە. تفەنگێک بە کۆڵەکـەی خێوەتێکـا هەڵ واسراوە. کەوتۆتە خوارەوە و تەقیوە ئەمیش دیسانەوە کولۆڵی کـورد، چونکـە ئەشـیا کـە پاشـا بیزانیایە بتوانێ بەربەستی تەگبیرەکەیان بکردایە بەوە بە سەر دوژمان سەرکەوتنایە.
"دیاری لاوان"، بەغداد، 1932.
ڕەنگە نوسەرەکەی "مەحمودجەودەت" بێ.

پاشکۆی سێیەم

3. لیستی بەڵگە

1. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: دەستدرێژیی سلێمان بەبە بۆ سەر ناوچەکانی سنوری ئێران و، داوای سەرکوتکردنی
ساڵ: نەنوسراوە بە مەزەننە 1109ک
سەرچاوە: نوائی، "اسناد و مکاتبات.."، ص 127 - 130.
2. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: سەرکوتکردنی سلێمان بەبە
ساڵ: 1111ک
سەرچاوە: نوائی، "اسناد ومکاتبات.."، ص 122 - 126.
3. نامەی فەتح عەلی شا بۆ عەلی پاشای والیی بەغداد
بابەت: دانانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بە حاکمی بابان
ساڵ: 1220 / 1805
سەرچاوە: نصیری، 1 / 51.
4. نامەی فەتح عەلی شا بۆ والیی بەغداد
بابەت: گێڕانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بۆ حاکمێتی بابان
ساڵ: 1221 / 1806
سەرچاوە: نصیری، 1 / 55.

5. نامەی میرزا شەفیع، صەدری ئەعزەمی ئێران، بۆ صەدری ئەعزەمی عوسمانی
بابەت: شەڕی زرێبار و، دەستدرێژی لەشکری والی بەغداد بۆ سەر فەڵەمڕەوی ئێران
ساڵ: 1221 / 1806
سەرچاوە: نصیری، 1 / 57.
6. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەباس میرزا
بابەت: شەڕ ڕاگرتن و، ئازاد کردنی سلێمان کەهیە
ساڵ: 1221 / 1806
سەرچاوە: نصیری، 1 / 61.
7. نامەی محەمەد حسێن خان بۆ عەباس میرزا
بابەت: ئەورەحمان پاشا و، پەلاماردانی بەغداد بۆ لابردنی والی و، دانانی والی نوێ
ساڵ: 1225 / 1810
سەرچاوە: نصیری، 1 / 119.
8. نامەی محەمەد صادق خان بۆ میرزا محەمەد شەفیع، صەدری ئەعزەمی ئێران
بابەت: ڕەفتاری توندوتیژی ئەورەحمان پاشا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد
ساڵ:1225 / 1810
سەرچاوە: نصیری، 1 / 214.
9. نامەی محەمەد عەلی میرزا بۆخورشید پاشا، صەدری ئەعزەمی عوسمانی
بابەت: جەلالەددین و، مەسەلەی بابان و مەحمود پاشا
ساڵ: 1228 / 1813
سەرچاوە: نصیری - 1 / 164 - 165.
10. نامەی محەمەد حسێن خان بۆ ئەحمەد چەلەبی
بابەت: تالانکردنی ئێرانییەکان و، باسی ئەورەحمان پاشای کۆچکردو
ساڵ: 1229 / 1814
سەرچاوە: نصیری، 1 / 185.
11. نامەی محەمەد عەلی میرزا بۆ سلێمان ئەفەندی، باڵیۆزی عوسمانی
بابەت: بارمتەی بابانی لای ئێران
ساڵ: 1235 / 1819
سەرچاوە: نصیری، 1 / 237.
12. نامەی محەمەد عەلی میرزا بۆ ئەحمەد پاشای والی موسڵ
بابەت: زەمی داود پاشا و، تاوانبار کردنی کوڕانی ئەورەحمان پاشا بە ئاژاوە گێڕان لە نێوان هەردو دەوڵەت دا
ساڵ: 1237 /1821
سەرچاوە: نصیری، 1 / 253.
13. نامەی عەباس میرزا بۆ لۆرد سترافۆرد کانینگ، ئێلچی ئینگلیز لای بابی عالی
بابەت: ڕونکردنەوەی هۆکانی ناکۆکی ئێران و عوسمانی دەربڕینی ئامادەیی بۆ ئاشتبونەوە.

سالْ: 1238 / 1822

سەرچاوە: میرزا صالح، 1 / 246 - 247.

14. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک، ئێلچی ئینگلیز لای دەرباری قاجار

بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ پێکهاتن لە گەڵ عوسمانی

سەرچاوە: میرزا صالح، 1 / 248 - 251.

15. نامەی قائیم مەقام بۆ عەسکەری ئەرزرۆم

بابەت: هۆی درێژە کێشانی جەنگی ئێران و عوسمانی و، ئامادەیی ئێران بۆ ئاشتی

سالْ: 1238 / 1822

سەرچاوە: میرزا صالح - 1 / 252 - 254.

16. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک

بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ ئاشتی

سالْ: 1238 / 1822

سەرچاوە: میرزا صالح، 1 / 261.

17. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەباس میرزا

بابەت: دەستکاری رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزرۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

سالْ: 1239 / 1823

سەرچاوە: نصیری، 2 / 42: گزیدە اسناد سیاسی، 1 / 143.

18. نامەی عەباس میرزا بۆ محەممەد ئەمین رەئوف پاشا، والی ئەرزرۆم

بابەت: داوای دەستکاری رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزرۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

سالْ: 1239 / 1823

سەرچاوە: نصیری، 2 / 49.

19. نامەی عەباس میرزا بۆ محەممەد ئەمین رەئوف پاشا، والی ئەرزرۆم

بابەت: داوای دەستکاری رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزرۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

سالْ: 1239 /1823

سەرچاوە: نصیری، 2 / 51.

20. نامەی محەمەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ محەمەد ئەمین رەئوف پاشا، والی ئەرزرۆم

بابەت: داوای دەستکاری رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزرۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

سالْ: 1239 / 1823

سەرچاوە: نصیری، 2 / 52.

21. نامەی محەمەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ حسێن پاشا، موحافیزی قارس

بابەت: داوای دەستکاری رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزرۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

سالْ: 1239 / 1823

سەرچاوە: نصیری، 2 / 54 - 55.

22. فەرمانی عەباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان

بابەت: داوای سوارەی بابان بۆ بەشداری لە شەڕی روس دا

ساڵ: 1242 / 1826
سەرچاوە: نصیری، 2 / 86.

23. فەرمانی عەباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان
بابەت: ڕاگەیاندنی ڕێککەوتنی ئاشتی روسی - ئێرانی
ساڵ: 1243 / 1827
سەرچاوە: نصیری، 2 / 96.

24. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صەدری ئەعزەمی عوسمانی
بابەت: کاروباری سنور، عەشایەر، بازرگانی، شکات لە میری رەوانـدز، داوای لابـردن ئەحمـەد پاشـای بابان
ساڵ، 1257 / 1841
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، 1 /265.

25. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صارم ئەفەندی سەفیری عوسمانی
بابەت: شکات لە میری ڕەواندز، کە دەستدرێژی کردۆتە سەر ئـەرزی ئێـران و، شـکات لـە عـەلی رەزا پاشای والی بەغداد چونکە ڕێگای لێ ناگرێ
ساڵ: 1258 / 1841
سەرچاوە: نصیری، 2 / 197.

26. فەرمانی محەمەد شا بۆ میرزا تەقی خان (ئەمیر کەبیر)
بابەت: دەسەڵات دان بە میرزا تەقی خان بۆ گفتوگۆ، سلێمانی بە موڵکی خۆی ئەزانێ
ساڵ: 1262 / 1848
سەرچاوە: نصیری، 2 / 213.

27. نامەی وەزیری موختاری ئینگلیز بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران
بابەت: شەڕی والی ئەردەڵان و قایمقامی سلێمانی
ساڵ: 1262 / 1846
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، 1 /545.

28. نامەی ئەوڕەحمان پاشای بابان بۆ محەمەد عەلی میرزا
بابەت: ئاگاداری کردنی لە وەرگرتنی بیورلدی و خەلعەتی والی ئەرزڕۆم و گلدانەوەی نێردراوەکە.
ساڵ: نەنوسراوە بە مەزەننە 1222ک / 1807
سەرچاوە: نصیری، 1 / 210.

29. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سوڵتانی عوسمانی
بابەت: دەربڕینی سوپاس و ستایش سەبارەت بە ناردنی فەرمان و خەلعەت و بڕینەوەی بابان و کۆیە و هەریر
ساڵ: 1230 / 1814
سەرچاوە: نصیری، 2 / 203.

30. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەید مەحمود ئەفەندی، موفتیی کەرکوک
بابەت: گەیشتنی لەشکری ئێران

سالْ: 1230 / 1815

سەرچاوە: نصیری، 2 / 205.

31. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ گەورەکانی کەرکوک
بابەت: دەرکردنی عەبدوڵلا پاشا لە کەرکوک
سالْ: 1231 / 1815
سەرچاوە: نصیری، 2 /206.

32. نامەی مەحمود پاشا بۆ داود پاشا، والی بەغداد
بابەت: داوای لێبوردن
سالْ: 1240 / 1824
سەرچاوە: نصیری، 2 / 66.

33. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەید مەحمود ئەفەندی، موفتی‌ی کەرکوک
بابەت: رێککەوتنی روس و ئێران
سالْ: 1243 / 1827
سەرچاوە: نصیری، 2 / 98.

34. نامەی عەبدوڵا بەگی موتەصەرِیفی سلێمانی بۆ والی ئەرزرۆم
بابەت: هێرشی لەشکری ئەردەڵان بۆ سەر بابان و تێکشکاندنی
سالْ: 1258 / 1843
سەرچاوە: نصیری، 2 / 184 - 186.

بیبلیۆگرافی

به زمانی عەرەبی

امین زکی، محمد: "تاریخ السلیمانیه و انحائها"، ترجمه: محمد جمیل بندی الروژبیانی، شرکه الطباعـه و النشر المحدوده، (بغداد 1951)

البصری، عثمان بن سند الوائلی: "مطالع السعود"، تحقیـق: الـدکتور عمـاد عبـد السـلام رووف و سـهیله عبدالمجید القیسی، (الموصل 1991).

- - -: "اصفی الموراد فی سلسال احوال الامام خالد"، المطبعه العلمیه (مصر 1310 ه)

الخال، محمد: "الشیخ معروف النودهی البرزنجی"، (بغداد 1961)

- - -: "البیتوشی"، (بغداد 1958)

الراوی، د. جابر: "الحدود الدولیه ومشکله الحدود العراقیه الایرانیه"، (بغداد 1973)

العزاوی، عباس: "تاریخ العراق بـین احتلالـین"، 8 جلـد، (بغـداد)، طبعـه ثانیـه، الشـریف الرضـی، (قـم 1410)

العمری، یاسین: "غرائب الاثر فی حـوادث ربـع القـرن الثالـث عشـر"، نشـره: محمـد صـدیق الجلیلـی، (الموصل 1940)

فائق بک، سلیمان: "الممالک الکولەمەن فی بغـداد"، نقلـه مـن الترکیـه: محمـد نجیـب ارمنـاوی، (بغـداد 1961)

فریزر، جیمس بیلی: "رحله فریزر الی بغداد"، (بغداد 1964)
القزلجی، محمد: "التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیه"، (بغداد 1938)
الکرکوکلی، الشیخ رسول: "دوحه الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء"، نقله من ترکیه: موسی کاظم نورس، (بیروت بت)، طبعه ثانیه، منشورات الشریف الرضی، (قم 1413)
لونگریک، ستیفن هملسی: "اربعه قرون من تاریخ العراق الحدیث"، ترجمه: جعفر الخیاط، (بغداد 1968)
المدرس، عبدالکریم محمد: "علماءنا فی خدمه العلم والدین"، عنی بنشره: محمد علی القرەداغی، دار الحریه للطباعه و النشر، (بغداد 1983)
الموصل، سید فتح الله القادری: "ملحمه الموصل"، تحقیق سعید الدیوەچی، (بغداد 1965)
الموکریانی، حسین حزنی: "موجز تاریخ امراء سوران"، ترجمه: محمد الملا عبدالکریم، (بغداد 1967)
نظمی زاده، مرتضی افندی: "گلشن خلفا"، نقله من الترکیه: موسی کاظم نورس، (النجف الاشرف 1971)
نیبور: "رحله نیبور الی العراق"، ترجمه: الدکتور محمود حسین الامین، (بغداد 1965)
نوار، الدکتور عبدالعزیز سلیمان: "داود باشا والی بغداد"، (القاهره 1967)
- - -: "تاریخ العراق الحدیث"، (القاهره 1968)
به زمانی فارسی
ادموندز، سیسیل جی: "کردها، ترک ها، عرب ها"، ترجمه: ابراهیم یونسی، انتشارات روزبهان، (تهران 1367 ش)
ادیب الشعرا، میرزا رشید: "تاریخ افشار"، باهتمام: محمود رامیان و پرویز شهریار افشار، (تبریز 1346 ش)
بابانی، عبدالقادر ابن رستم: "تاریخ و جغرافیای کردستان، موسوم به: سیر الاکراد"، به اهتمام: محمد رئوف توکلی، (تهران 1366 ه ش)
بدلیسی، امیر شرفخان: "شرفنامه، تاریخ مفصل کردستان"، به اهتمام: محمد عباسی، (تهران 1343 ه ش).
پارسا دوست، د. منوچهر: "ریشەهای تاریخی اختلافات جنگ عراق و ایران"، شرکت سهامی انتشار، (1367 ه ش)
پورگشتال، هامر: "تاریخ امپراطوری عثمانی"، ترجمه: میرزا زکی علی آبادی، به اهتمام: جمشید کیان فر، 5 جلد، (تهران 1367 - 1369 ه ش)
دنبلی، عبدالرزاق: "ماثر سلطانیه"، باهتمام: غلام حسین صدری افشار،
(تهران 1392 ه ش)
فخر الکتاب، میرزا شکرالله سنندجی: "تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان"، باهتمام د. حشمت الله طبیبی، انتشارات امیر کبیر، (تهران 1366 ه ش)
گلستانه، ابو الحسن بن محمد امین: "مجمل التواریخ"، بسعی و اهتمام مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، (تهران 2536)
لگهارت، لارنس: "انقراض سلسله صفویه"، ترجمه: مصطفی قلی عماد، انتشارات مروارید، (تهران 1364 ه ش)
مردوخ کردستانی، شیخ محمد: "تاریخ مردوخ"، چاپخانه ارتش، (تهران بت)

معتمدی، دکتر مهیندخت: "مولانا خالـد نقشـبندی و پیـروان طریقـت او"، انتشـارات پاژنـگ، (تهـران 1368)

محمد معین: "فرهنگ فارسی"

مستوره، ماه شرف خانم: "تـاریخ اردلان"، بـه اهتمـام: ناصـر أزادپـور، چاپخانـەی بهرامـی، سـنندج 1343 ه ش.

مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: "رساله تحقیقات سـرحدیه"، بـه اهتمـام محمـد مشـیری، اتنشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران 1348 ش)

مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: "تاریخ روابط خارجی ایران"، انتشارات امیر کبیر، (تهران 1364 ه ش)

مهدی خان: "تاریخ جهانگشاهی نادری"، (تهران 1311 ش)

میرزا صالح، غلامحسین: "اسناد رسمی در روابـط سیاسـی ایـران و روسـی و عثمـانی"، نشـر تـاریخ ایران، 2 جلد، (تهران 1365 ش)

نامی اصفهانی، میرزا محمد صادق موسوی: "تاریخ گیتی گشـا در تـاریخ زندیـه"، بـا مقدمـەی: سـعید نفیسی (تهران 1366 ه ش)

نفیسی، سعید، "تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصـر"، 2 جلـد، انتشـارات بنیـاد، (تهـران 1366 ش)

نصیری، د. محمد رضا: "اسناد سیاسی دورەی قاجاریه"، 4 جلد، انتشـارات کیهـان، (تهـران 1366 - 1368 ه ش)

نوائی، دکتر عبدالحسین: "اسناد مکاتبات سیاسی ایران از سـال 1105 - 1135 هجـری - قمـری"، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، (تهران 1363ه ش)

- - -: "نادر شاه و بازماندگانش"، انتشارات زرین، (تهران 1368 ش)

واحد نشر اسناد: "گزیده اسـناد سیاسـی ایـران و عیمـانی دوره قاجاریـه"، 6 جلـد، دفتـر مطالعـات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجیه جمهوری اسلامی ایران، (تهران 1369 ش)

ورهرام، دکتر غلامرضا: "تاریخ سیاسـی و اجتمـاعی ایـران در عصـر زنـد" انتشـارات معـین، (تهـران 1366 ه ش)

وقائع نگار کردستانی، علی اکبر: "حدیقەی ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان"، بـه اهتمـام: محمـد رئوف توکلی، (تهران 1364 ه ش)

به زمانی کوردی

ابن الحاج، مەلا محەممەد حاجی حەسەن: "مەهدی نامە"، لێکۆڵینەوە و پێشکەش کردنی: محەممەد عـەلی قەرەداخی، بەغداد، 1975.

نوسکارمان: "تحفەی مظفریە"، هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی: هـێمن موکریـانی، چاپکردنـەوەی سەیدیان.

امین زکی، محمد: "خولاصەیێکی تاریخی کوردو کوردستان"، بـەرگی 1 و 2 و 3 لـە یـەک بـەرگ دا، چاپکردنەوەی سەیدیان

- - -: "تاریخی سلیمانی و ولاتی"، (بغداد 1939)

ڕیچ، کلودیۆس جێمس: "گەشتی ڕیچ بۆ کوردستان 1820"، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە: محەممەد حەمـە باقی، (تەوریز 1992)

خاڵ، شێخ محمدی: "فەرهەنگی خاڵ"
سجادی، علاء الدین: "مێژووی ئەدەبی کوردستان"، چاپخانەی مەعارف، (بەغداد 1952)
- - -: "دو چامەکەی نالی و سالم"، چاپخانەی مەعارف، (بەغداد 1973)
موکریانی، سید حسین حزنی: "تاریخی حکمدارانی بابان" چاپخانەی زاری کرمانجی، (ڕەواندز 1931)
سیوچی، مەلا محەممەد: "تذکره العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر"، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداخی، (سلێمانی 1979).
دیوانی شیعر
ڕەنجوری، مەلا عومەر: "دیوانی ڕەنجوریێ"، لێکۆڵینەوەی: محەمەد عەلی قەرەداخی، (بەغداد 1983)
سالم، ئەورەحمان بەگی صاحێبقڕان: "دیوانی سالم" بڵاو کردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر 1973)
کوردی، مستەفا بەگی صاحێبقڕان: "دیوانی کوردی"، بڵاو کردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر 1961)
نالی، مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی مکایەڵی: "دیوانی نالی"، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، (بەغداد 1976)
گۆڤار و ڕۆژنامە
بەردەشانی، عەلی: "عەلی بەردەشانی: بەیت"، ژین، ژ 892 ی 6 /11؛ ژ 895 ی 27 11؛ ژ 879 ی کانونی 1 / 1947، سلێمانی.
پیرەمێرد: "یا ڕۆحی مەولانا خالید: بۆ ئیبراهیم پاشا"، ژین، ژ 842، 10/10 1946، سلێمانی.
- - -: "وتار - سەرزەنشت"، ژین، ژ 887، 9/18/ 1947، سلێمانی،
- - -: "وتار - دوایی حوکمدارانی بابان"، ژین، ژ 894، 1947/11/20، سلێمانی.
- - -: "وتار - ئەندازە"، ژین، ژ 936، 1947/9/23، سلێمانی.
الخال، محمد: "مخطوطات مکتبە الخال"، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب1، ژ2، 1973، بەغداد، ل 637 - 690.
خورشید، فواد حمه: "مدینه السلێمانیه: دراسه جغرافیتها التاریخیه"، کاروان، ژ 54، نیسانی 1987، هەولێر، ل 150 - 159.
ڕەسول، د. عزەدین مستەفا: "عەلی بەردەشانی - ژیان و بەرهەمەکانی"، گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات، ژ 16، زانستگای بەغداد، 1973.
ڕۆژبەیانی، جەمیل بەندی: ڕۆژی نوێ، س 1 ژ 4، مارتی 1960، سلێمانی.
هاوکاری، ژ 1208، 1988/11/28، بەغداد.
ڕۆژی نوێ: "تۆمار: پەڕەکاغەزێ لە بارەی بابان و کۆچی ئەورەحمان پاشاوە"، ڕۆژی نوێ، س 2 ژ1، مارتی 1961.
السلفی، عبدالمجید: "الشیخ العلامه محمد بن حسن الالانی الکردی و منظومه المحاسن الغرر"، کاروان، ژ 36، ئەیلولی 1985، هەولێر، ل 150 - 151.
فوئاد، کەمال: "لە شیعرە بڵاو نەکراوەکانی سالم"، چریکەی کوردستان، لەندەن.

فیضـی، امـین: "بابـان کوردلرنـدن قابلیـت حربیـه"، ژیـن، س1، ع 23، 335 رومـی / 1919ز، ئەستەمول.

- - -: "بابان کوردلرندن قابلیت صـناعیه و علمیـەلری"، ژیـن، س1، ع 25، 335 رومـی / 1919ز، ئەستەمول.

قرەداخی، محمد عەلی: "الشیخ عبدالله الخرپانی من خلال مخطوطا ت مکتبته"، گۆڤـاری کـۆڕی زانیـاری کورد، ب 2، ژ 2، 1974، بەغداد، ل 262 - 266.

کۆڕی زانیاری کورد: "پاراستنی پاشماوەی کۆنمان لە کاری کـۆڕدا"، گۆڤـاری کـۆڕی زانیـاری کـورد، ب1، ژ1، 1973، بەغداد، ل 283 - 284.

م. ج. (مەحمود جەودەت): "مامە یارە"، دیاری لاوان، 1934، بەغداد، ل 26 - 73.

محمد، محمود احمد: "وثیقە تاریخیە نادرە: حلقە مفقودە من تاریخ شـهرزور او مـذکرات علمـاء الـدین البلباسیین.."، کاروان، ژ 36، ئەیلولی 1985، هەولێر، ل 138 - 150.

- - -: "شاعر بابانی..."، کاروان، ژ 50، تشرینی دوەمی 1986، هەولێر، ل 150 - 159.

ملا کریم، محمد: "عود علی بدء فـی الرسـائل البابانیـە"، کـاروان، ژ 19، شـوباتی 1984، هـەولێر، ل 143 - 148.

- - -: "عەقیدەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی"، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب 8، 1981، بەغداد، ل 199 - 223.

وهبی، توفیق: "ئەز خوڵامی چـاوی دە کڵـۆڵێم - خـانی قـەیغـان"، دەنگـی گێتـی تـازە، س 1، ب 5، شوباتی 1944، بەغداد، ل 3 - 8.

یاملکی، عبدالعزیز: "کرد تاریخندن بابان خانـدانی"، ژیـن، س1، ع 9 و 11، 13، 15، 16، 335 ی رومی / 1918 - 1919ز، ئەستەمول.

یوسف، عبدالرقیب: "بەشـێک لـە ژیـان و بەرهـەمی زانـا و شـاعیری کـورد مـەلا عومـەری ڕەنجـوری شاڵەبەگی"، ڕۆشنبیری نوێ، ژ 107، ئەیلولی 1985، بەغداد، ل 145 - 179.

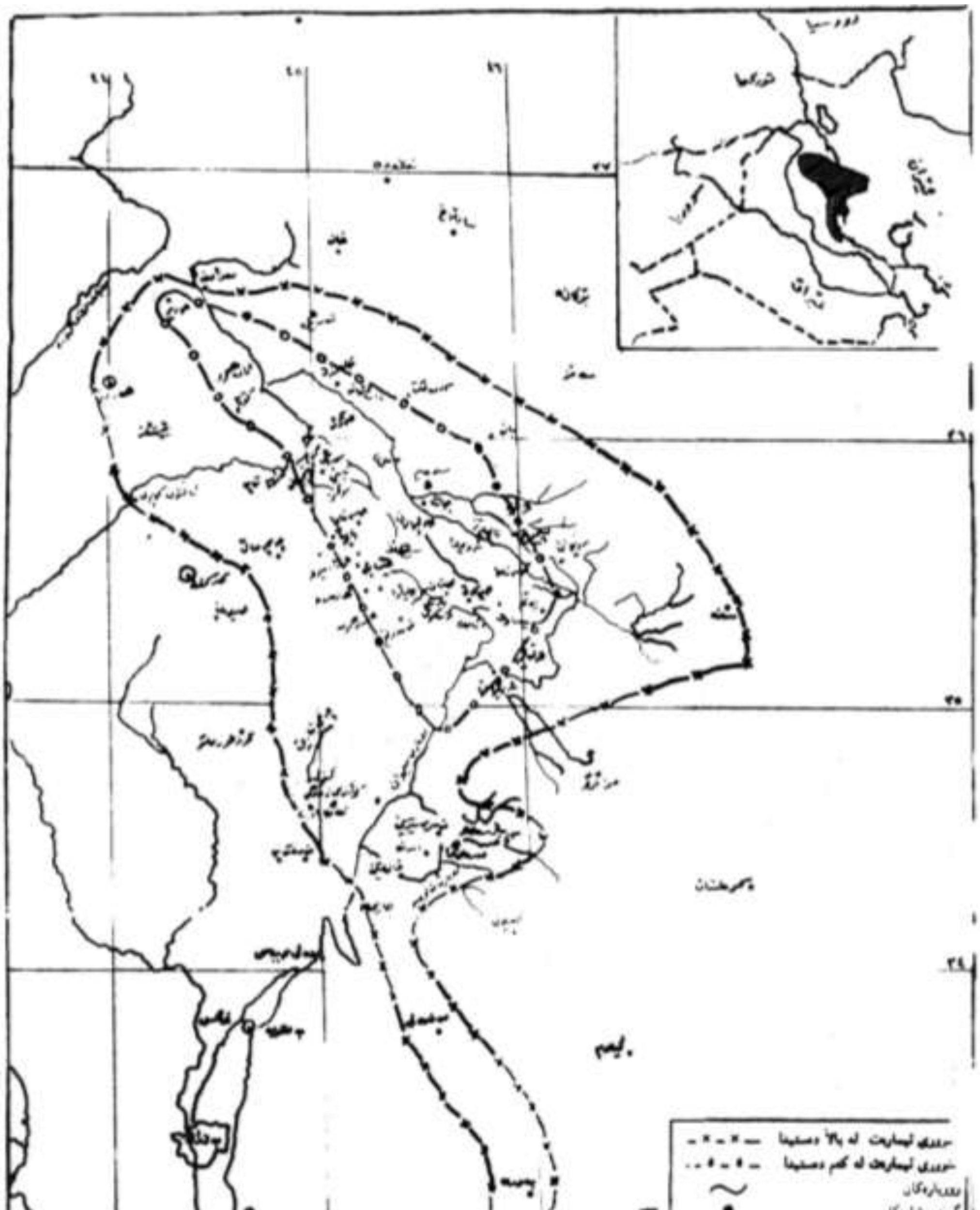

ئیمارەتی بابان

کۆمەڵەی ئاوەدانکردنەوە و گەشەپێکردنی کوردستان . KURDS . سلێمانی ١٩٩٦ ز (دەستکاریکراو)

بەشی دووەم

لەپەراوێزی مێژووەکانی ئەردەڵان دا

مێژوەکانی ئەردەڵان

-1-

هیچ کام لە میرایەتیەکانی کورد، ئەوەندەی میرایەتی ئەردەڵان، لە سەردەمی خۆیان و لـە دوای خۆیـان، لە سەری نەنوسراوە و روداوەکانیان وا بە رێکوپێکی تۆمار نەکراوە. ئەگەر مـەلا محەمـەد شـەریف لـە سـەر داوای خوسرەو خان و محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵان لە سەر داوای ئەمانوڵڵا خان مێژوەکانیان نوسی بێ، ئەوا داهێنانی نەریتی نوسینەوەی مێژوی ئەردەڵان پێ ئەچێ لە سەردەمی خوسـرەو خـان(؟ - 1206) دا داهێنـرا بێ و، دوای ئەویش ئەمانوڵڵاخانی کوڕی (؟ - 1240) درێژەی پێدابێ. ئەوان بۆ هەر مەبەستێ ئەمەیان کرد بێ، بێگومان چاکەیەکی گەورەیان لە گەڵ مێژوی کورد کردوە.

-2-

"مذکرات"ی مەئمون بەگی کوڕی بێگە بەگ

شەرەفخان لە باسی مەئمون بەگی کوڕی بێگە بەگ دا ئەڵێ (شەرەفنامە: 202): ئێسـتا کـە سـاڵی 1005 ە مەئمون بەگ سنجاقی حیللەی بە دەستەوەیە. ئەو مەئمون بەگە ماوەی 12 ساڵ و 10 مانگ لـە قەڵای بەغدادا زیندانی بوە. ئەو سەردەمەی سنجەقی حیللەی بە دەستەوە بوە، (مـذکرات: 36) یاداشـتێکی بە زمانی تورکی، لە مانگی رەبیعی ئاخری ساڵی 985 دا، لە شـێوەی سـکاڵانامەدا، بـۆ سـوڵتان مـورادی عوسمانی نوسیوە، ئەگونجێ ئەم "مذکرات" ە بە یەکـەمین سـەرچاوەی دۆزراوە بژمێـردرێ لـە سـەر ئـەم بنەماڵەیە.

ئەم نامەیە ئەگەرچی 20 ساڵ پێش تەواوکردنی شەرەفنامە نوسراوە، بەڵام نـە شـەرەفخان و نـە هـیچ کام لە مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەڵکیان لەم سەرچاوەیە وەرنەگرتوە، چونکە بـۆ ئـەوان نـەزانراو بـوە و، لـە حەفتاکانی ئەم چەرخەدا لە ئارشیفی عوسمانی دا دۆزراوەتەوە. بۆ یەکەم جار، لێکۆڵەرەوەی تـورک عیصـمەت بارماقسز ئۆغلو ئەم یادداشتەی لە ئارشیفی تورکیـادا دۆزیوەتـەوە و، سـاڵی 1973 لـە گۆڤـاری "بـولتن" دا

بڵاوی کردۆتەوە. جەمیل ڕۆژبەیانی و شوکر مستەفا لە تورکیەوە کردویانە بە عەرەبی و بە پەراوێز و لێدوانەوە، ساڵی 1980 لە بەغداد، بڵاویان کردۆتەوە.

مەئمون بەگ، ئەم یادداشتەی بە نیازی نوسینەوەی مێژوی بنەماڵەکەی نەنوسیوە، بەڵکو مەبەستی ئەوە بوە: نارەوایەتی حوکمی زۆراب بەگی مامی (سەر بە دەربارى صەفەوی) لە قەڵای مەریوان و، نارەوایەتی حوکمی محەمەد بەگی مامەکەی تری (سەر بە ئاستانەی عوسمانی) لە قەڵای سرۆچک و، دڵسۆزی خۆی و باوکی خوالێخۆشبوی بۆ دەوڵەتی عوسمانی و، رەوایەتی حوکمی ناوچەی ئەردەڵان بۆ خۆی، بە سوڵتانی عوسمانی، بسەلمێنێ.

ئەگەر چی ئەم "مذکرات" ە ئاگاداری و هەواڵی نەزانراو و بەنرخی تێدایە دەربارەی ڕوداوەکانی ئەو سەردەمە، بە تایبەتی دەربارەی بێگە بەگ، زۆراب بەگ، محەمەد بەگ، مەئمون بەگ خۆی و، دەربارەی هێرشی سوڵتان سلێمانی قانونی بۆ سەر ئێران و بەغداد و لەشکرکێشیەکانی بە ناو کوردستان دا و، دەربارەی هەڵاتنی ئەلقاس میرزای برای شا طەهماسبی صەفەوی بۆ لای عوسمانی و، گەڕانەوەی بە ناو کوردستان دا و گیران و بە دەستەوەدانی... بەڵام هەندێ بابەتی تریشی تێدایە کە ئەبێ ئیستیان لە بەردەمدا بکرێ:

1. لەم سکاڵانامە درێژەدا، لە هیچ جێگەیەک دا ناوی ئەردەڵان، وەکو بنەماڵەی حوکمڕان و وەکو ناوی میرایەتی، نەهاتوە، بەڵکو نوسەر بۆ مەبەستێکی سیاسی هەم ناوی بنەماڵەکەیانی گۆڕیوە و، هەم ڕێچەڵەکێکی دروستکراوی بۆ خۆی داتاشیوە.

   مەئمون بەگ، دەربارەی ناوی بنەماڵەکەیان، لە سەرەتای سکاڵاکەی دا (مذکرات:16) نوسیویتی: "لە کاتێک دا ئەم بەندەیە: مەئمونی کوڕی بێگە بەگی عادلانی..." هەروەها دەربارەی ڕێچەڵەکی بنەماڵەکەیان، (مذکرات:18-19) نوسیویتی: "ڕێچەڵەکی بەندە بێگە بەگ ئەگەڕێتەوە بۆ ئەبو عوبەیدەی جەڕاح لە عەشەرەی موبەشەرە و ئەمیری موئمینان عەباس. یەکێ لە باپیرە مەزنەکانی، بە ناوی عادل، لە سەرەتای ڕۆژانی کوشتاری جەنگیزییە زۆردارەکان دا والی شارەزل بوە. نەوەکانی گوێرایەڵی فەرمانی پاشاکانی هەردو عیراق بون، تا قەزاو قەدەری ئیلاهی ئیسماعیلی کوڕی حەیدەری هێنا..."

   ئەم گێڕانەوەیە لە هیچ سەرچاوەیەکی کەدا پشتیوانی لێ نەکراوە. شەرەفنامە و دوای ئەویش مێژوەکانی ئەردەڵان، کە هەمویان بە ئاگاداری میرانی ئەردەڵان و هەندێکیان بە قەڵەمی میرانی ئەردەڵان نوسراون، لەم بارەیەوە باسی تر ئەگێڕنەوە و، ناوی تر ئەهێنن. لە هیچ کامی ئەو سەرچاوانەدا عادل ناو لە ناو باپیرانی ئەردەڵان دا نە بوە و، کەسێکیان لە باتی: "ئەردەڵانی" بەخۆیان نەوتوە: "عادلانی".

2. مەئمون بەگ لە نامەکەی دا لە باسی ڕوداوەکانی سەردەمی باوکی زیاتر هەڵناکشێ، تەنانەت لە هیچ کوێیەکی کتێبەکەی دا ناوی باپیر و باپیرە گەورەی و بەرەوژورتری ناهێنێ و، بە هیچ جۆرێ توخنی ڕوداوەکانی سەردەمی ئەوان ناکەوێ. دیارە ئەمەیشی هەر بۆ مەبەستی سیاسی بوە، ئەگینا ناشێ پیاوێکی وەها شارەزا ناوی باپیرانی خۆی نەزانی بێ و، هیچ ئاگادارییەکی دەربارەی ڕوداوەکانی سەردەمی ئەوان نەبوبێ.

3. مەئمون بەگ ئەگەرچی ڕوداوەکان بە درێژی ئەگێڕێتەوە و ناوەرۆکی چەندین نامە و فەرمانی سوڵتان باس ئەکا، بەڵام ڕۆژ و مانگ و ساڵی هیچ کام لە ڕوداوەکانی نەنوسیوە و، تێکستی تەواوی هیچ کام لەو فەرمان و نامانەی تۆمار نەکردوە.

4. ئەم یادداشتە، کە یەکەمین سەرچاوەی دۆزراوەیە دەربارەی بنەماڵەی ئەردەڵان، هەندێ لە و گێڕانەوانــە هەڵئەوەشێنێتەوە کە مێژو نوسانی ئەردەڵان لە سەر بێگە بەگ و زۆرابی برای و ساڵانی حوکمڕانییان نوسیوە.
بە پێی گێڕانەوەی مەئمون بەگ (منکرات: 9) ئەبێ باوکی لە دوای کوژرانی ئەلقاس میرزا بە ساڵێک مربێ، ئەلقاس ساڵی 956 کوژراوە، بۆیە ئەبێ بێگەیش لە (957) دا مربێ و، بە پێ ی گێڕانــەوەی (شــەرەفنامە)یش کە ئەگەر 42 ساڵ حوکمڕانی کربێ ئەوا ئەبێ لە (915) دا کاروباری ئەردەڵانی گرتبێتە دەس.
هەر بەم پێیە مەئمونی کوڕی مونزیر (باوکی بێگە بەگ) کە بە پێی گێڕانەوەی شــەرەفنامە 32 ســاڵ حوکمڕانی کردوە ئەبێ لە ساڵانی (883-915) کاربەدەست بوبێ.
5. لەم یادداشتەدا سەدان ناوی شوێن و کەس و تیرە هاتون. نــاوی کەســەکان، هەنــدێکیان ئەناســرێن و هەندێکیان ئێستا نەناسراو و نەبیستراون و، ناوی شوێنەکانیش:
- هەندێکیان وەکو خۆیان هەتا ئێستا بە کار ئەهێنرێن وەکو: کەرکوک، ئەربیل، داقوق، قەرەتەپە، سرۆچک، شەهربازاڕ، قەرەطاغ، گاور، شاخی پشتە.
- هەندێکیان ئێستا نەزانراون، جا یــان ئــەو شــوێنانە کــوێر بونەتــەوە و شــوێنەواریان نــەماوە وەکو: مشعلە (ل58): قەڵایەک بوە لە هەورامان. بک باصان (ل56): دەربەندێک بوە لە شاخی سورێن. ئاقن توت (ل56): شوێنێک بوە لە شارەزور. تەخت گەڕا (ل33): دەربەندێک بوە لــە نێوان قەسری شیرین و کرماشان دا. ئاغجە قەلعە (ل28).
- یــان ناوەکانیــان بــە تێپــەڕینی زەمــان و گــۆڕانی دەســەڵاتــداریێتی ناوچەکــە، گــۆڕاوە، وەکــو: شەهرەزول (ل17): شــارەزور. مــەریوان: میهــرەوان. دەربەنــدی ئیمانشــاە (ل26): دەربەنــدی بازیان. قەرەخان (ل22): جەلەولا. جەسان (ل50): جەصان. قەرەصو (ل23): جۆگەیەک بــوە لە سیروان. مەندەلیجین (ل29): مەندەلی. حورین (ل30): هۆرێن. بن کدورە(ل31): بنکــورە. چغان (ل56): چەقان. سگرتمە (ل56): سەگرمە. شمع ایران (ل79): شەمێران.

–3–

"شەرەفنامە"ی ئەمیر شەرەف خانی بتلیسی

شەرەفخان بەشێکی شەرەفنامەی بۆ باســی مێــژوی میرایــەتی ئــەردەڵان تــەرخان کــردوە. شــەرەفخان سەرەتای دەستپێکردنی دەسەڵاتی ئــەم بنەماڵــەیــە ئەباتــەوە ســەر پیــاوێ بــە نــاوی بابــە ئــەردەڵان و، بابــە ئەردەڵانیش، وەکو ئەو لە ئەتابێگانی لوڕستانی بیستوە، بە ڕیچەڵەک ئەچێتەوە سەر بنەماڵــەی مەروانیــەکانی حاکمی دیاربەکر.

نوسەرانی دواتری مێژوی ئەردڵان درێژەیان بەم چیرۆکە داوە و، قسە و باسی زیادیان خستۆتە سەر. بۆ ئەوەی کۆنی و خانەدانی و پیرۆزی ئەم بنەماڵەیە و، شایســتەیــی بــۆ میرایــەتی و حــوکمڕانی بســەلمێنن، تێکەڵیان کردوە بە ئەفسانە. هەڵسەنگاندنی ئەم گێڕانەوە جیاوازانە، ڕەنگە بۆ لێکۆڵینەوەی پێوەنــدی نێــوان میثۆلۆجی و دەسەڵات بە کەڵک بێن، بەڵام بۆ لێکۆڵینەوەی مێژویی نرخێکی ئەوتۆیان نیە.

شەرەف خان زنجیرەی ئەم بنەماڵەیەی تا ساڵی تەواو کردنــی مێژوەکــەی (1005) بــەرێــز نوســیوە، بەڵام تەنیا قسە و باسی گشتی لــە ســەر کــردون. ســاڵی حــوکمڕانی و مــەڵبەنــدی دەســەڵات و ڕوداوەکــانی سەردەمی ژیانی ئەوانی نەگێڕاوەتەوە تا ئەگاتە سەر مەئمونی کــوڕی مــونزیر، چونکــە، وەکــو خــۆی ئــەڵــێ، هەواڵی ڕاست و دروستی دەست نەکەوتوە (ل194-212).

-4-

مێژونوسەکانی ئەردەڵان: قازی مەلا محەمەد شەریف، خوسرەو بەگی ئەردەڵان (ل9 - 40)، مەستورە (ل 12 - 41)، عەلی ئەکبەری وەقائیع نیگار (ل 111 - 128)، میرزا شوکروڵڵای فەخرەلکوتاب (ل 90 - 102)، کە "مذکرات" مەکەی بێگەیان نەدیوە، ئاگاداریەکانی شەرەف خانیان دوبارە کردۆتەوە و، ئەوانیش نەیانتوانیوە زانیاری نوێ و زیاتری بخەنە سەر. عەلی ئەکبەری نوسەری: "حدیقەی ناصری" هەندێ لە ساڵەکانی نوسیوە و، دوای ئەویش میرزا شوکروڵڵای نوسەری: "تحفەی ناصری"، لە بەر مێژوەکەی ئەم، ئەو ساڵانەی دوبارە نوسیوەتەوە، بەڵام پێ ئەچێ ئەوانیش ساڵەکانیان بە "قەرینە" دیاری کردبێ نەک لەسەر بنچینەی بەڵگەی نوسراو.

بەرهەمەکانی: قازی مەلا محەمەد شەریف، محەمەدی ئیبراهیمی ئەردەڵانی، خوسرەو بەگی بەنی ئەردەڵان، مەستورە، نرخێکی تایبەتی‌یان هەیە، چونکە لە سەردەمێک دا نوسراون، کە هێشتا ئەمارەتی ئەردەڵان مابو. لە بەر ئەوە لێرەدا بە کورتی لێیان ئەدوێم.

-5-

"زبدە التواریخ"ی مەلا محەمەد شەریف، قازی ئەردەڵان

لە دوای شەرەفنامە قازی مەلا محەمەد شەریف ساڵی 1214 "زبدە التواریخ، واتە کەرەتاوی مێژوەکان یان ڕاستتر، پوختەی مێژوەکان" ی داناوە. گەلێک مێژونوس بەم ناوەوە مێژویان نوسیوە، بۆ ئەوەی لەوانی تری جیا بکەنەوە پێ ی ئەڵێن: "زبدە التواریخی سنندجی".

من خۆم ئەم مێژوەم نەدیوە. (ئەنوەری سوڵتانی: 157- 165) باسی ئەکات. وەکو ئەو ئەڵێ: زبدە وەکو مێژوەکانی تری ئیسلام سەرگروشتەی مێژوی مرۆڤایەتی گێڕاوەتەوە و، لەم مێژوەدا فەسڵێکی بۆ مێژوی ئەردەڵان تەرخان کردوە.

قازی ئەبێ ئەم مێژوەی لەسەر داوای خەسرەو خان نوسی بێ. لە فەسڵی ئەردەڵان دا جگە لە وەی هەواڵەکانی شەرەفنامەی نوسیوەتەوە، درێژەی بە روداوەکانی، یان ڕاستتر بە باسی زنجیرەی حوکمڕانەکانی ئەردەڵان داوە تا گەیشتوەتە سەردەمی ئەمانوڵڵاخان.

-6-

"ذیل شرفنامە"ی محەمەد ئیبراهیم ئەردەڵانی

دوای قازی مەلا محەمەد شەریف، نوسەرێکی تر کە مێژوی ئەردەڵانی نوسیوە محەمەد ئیبراهیم ئەردەڵانیە.

پێ ناچێ نوسەری "ذیل شرفنامە" لە بنەماڵەی ئەردەڵان بێ، بەڵکو وەکو خۆی ئەڵێ ڕوداونوس (وقائع نگار) ی ئەم بنەماڵەیە بوە. ئەردەڵانی بۆ تەواو کردنی شەرەفنامە باسەکانی نوسیوە، لە بەر ئەوە لەو کاتەوە دەس پێ ئەکا کە شەرەفنامە کۆتایی هاتوە تا سەردەمی خۆی (1005-1225) و، هەر بەو بۆنەیەوە ناوی ناوە: "ذیل شرفنامە" و خراوەتە سەر یەکێ لە دەسنوسەکانی شەرەفنامە کە هی مالکۆڵم بوە. پێ ئەچێ ئەمانوڵڵا خان بۆی نارد بێ.

ئەردەڵانی دەربارەی سەرچاوەکانی مێژوەکەی، وەک خۆی ئەڵێ، تاریخی "عالم آرای عباسی" و"جیهان گوشای نادری" هەمیشە بە دەستەوە بوە. یەکەمیان ئەسکەندەر بەگی تورکمان، ڕوداونوسی تایبەتی شا عەباس و، دوەمیان میرزا مەهدی خانی کەوکەب، ڕوداونوسی تایبەتی نادر شا، نوسیویانە. دو کتێبی گرنگ و

باوەڕپێکراوی مێژوی ئێرانن. جگە لەمانەیش دیارە "شەرەفنامە"، کە ئەم "ذیل" ی بۆ نوسـیوە بـە مێژویـەکی باوەڕ پێکراو داناوە، بۆیە لەوێوە دەستی پێ کردوە. سەیر ئەوەیە هیچ ئیشارەتێکی بە مێژوەکەی قـازی مـەلا شەریف نـەکردوە. مێژوەکـەی نـەدیوە، یـان بـە ئەنقەسـت خـۆی لـە ناوهێنـانی بـواردوە، یـان بـاوەڕی بـە گێڕانەوەکانی نە کردوە و هەر هەموی فەرامۆش کردوە، ئەمە پێویستی بە لێکۆڵینەوە هەیە.

"ذیل شرفنامە" لە بەر ئەوەی لە سەر داوای ئەمانوڵڵا خان نوسراوە، بۆیە بێلایەن نیە و بـە مێژویـەکی ڕەسمی دائەنرێ. ئەگەر چی ڕوداوەکانی ماوەی 220 ساڵی میرانی ئـەردەڵان ئەگێڕێتـەوە، بـەڵام مێژویـەکی زۆر کورتە و هەموی چەند لاپەڕەیەکە. پێ ئەچێ بە ئەنقەست خـۆی لـە گێڕانـەوەی هەنـدێک لـە ڕوداوەکـان بوارد بێ، بە تایبەتی ئەگەر ئەوەیش بزانین کە ئەمانوڵڵا خان پیاوێکی زۆر دڵـڕەق و بـێ بـەزەیـی بـوە، لـە سزادان و کوشتن دا لە هیچ شتێک نەپونگاوەتەوە.

مێژوەکەی ئەردەڵانی، سەرەڕای کورتیەکـەی، هـەواڵ و دەنـگ و بـاس و ئاگـاداری زۆری تـێ دایـە و نرخێکی گرانی هەیە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی ئەردەڵان، تەنانەت بۆ هی بابانیش.

ئەردەڵانی لە کۆتایی مێژوەکەی دا ستایشی "دادپەروەری" و"بەخشندەی" و"میهر و بەزەیـی" ئـەمانوڵڵا خان ئەکا، لە کاتێک دا هەواڵ و دەنگوباس و ڕوداوەکانی ناو مێژوەکانی ئەردەڵان، پیشانی ئـەدەن کـردار و ڕەوشتی ئەمانوڵڵا خان بە تەواوی پێچەوانەی ئەم صیفەتانە بوە. جگە لەوەیش لە خـوا ئەپاڕێتـەوە تـا ڕۆژی دەرکەوتنی "ئیمامی زەمان"، سێبەری ئەمانوڵڵا خان و کوڕ و نەوەکانی بـە سـەر ئـەردەڵانـەوە بـەردەوام بـێ. ئەمەیش بێگومان بەشێکە لە باوەڕی شیعەی دوانزە ئیمامی، نوسەر ئەمەی لـە بـەر خـاتری ئـەمانوڵڵا خـان و دەرباری قاجار نوسیوە، کە شیعە بون، یان خۆیشی بە مەزەب شیعە بوە؟ لێکدانەوەی ئەو پارچەیەی لـە سـەر پەروەردەکردنی قزلباشانەی خان ئەحمەد خانی یەکەم نوسیوێتی، دەری ئەخەن کە شیعە نەبوبێ.

خانمی نسرین برنا، "ذیل شرفنامە" ی ساغ کردۆتەوە و پێشەکی و پەراوێزی بۆ نوسیوە و، ئەنوەری سوڵتانی وەری گێڕاوەتە سەر کوردی و تێکستی فارسی و، وەرگێـڕاوە کوردیەکـەی لـە ژێـر نـاوی: "مێـژوی ئەردەڵان" ی محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵانی دا ساڵی 1997 لە سوێد بڵاو کردۆتەوە.

–7–

"لب تواریخ"ی خوسرەو بەگی بەنی ئەردەڵان

خوسرەو بەگ خۆی لە بنەماڵەی میرانی ئەردەڵانە. کوڕی محەمەد بەگی کوڕی مەنۆچەر بەگی کـوڕی محەمـەد بەگی نەوەی سلێمان خانی والی بوە. باوک و باپیری لە دەزگای بەڕێوبەرایەتی ئەردەڵان دا بەشدار بون.

وەک خۆی ئەیگێڕێتەوە: کە خان ئەحمەدی خانی سێیەم لە دەس نادر شا هەڵدێ، ماوەیـەک مەنۆچـەر بەگی "نایب" باپیری ئەم کاروباری ئەردەڵان بەڕێوە ئەبا (ل94). هەر ئەمیش ئەچێتە لای نادر شا بـۆ بیـانو هێنانەوە بۆ دابەشکردنی دانەوێڵەی عەمارەکانی شا. بەڵام ئەویش سەرەنجام لە تاو زوڵمی نادر شا هـەڵاتـوە و، لە عەبابەیلێ ی نزیک هەڵەبجە مردوە (ل96). دوای ئەویش، محەمەد بەگی باوکی، چوە بۆ گرتنی ئەو ماڵە جافانەی بە دزیەوە هات بونە سنوری ئەردەڵانەوە و دوای ئەوەی ئەیانگرێ، خۆیان و مێگەل و کەلوپەلەکانیان بە سەر ئەعیانی سنەدا دابەش ئەکرێن و، ماڵی ئەمانیش 25 خێزانیان پێ ئەبڕێ (ل151).

خوسرەو بەگ لە ناو ئەم بنەماڵە ناسراوە دەسەڵاتدارە دا لە دایک بوە و گەورە بوە. بـە عـادەتی ئـەو زەمانە منداڵی میر و مەزنەکان بـۆ خوێنـدن نەخراونەتـە بەردەسـتی مـەلای مزگەوتـەکان، بـەڵکـو مامۆسـتای تایبەتی‌یان بۆگرتون. ئەبێ ئەمیش هـەر بـەو جـۆرەی خوێنـد بـێ. پێداچونـەوەی مێژوەکـەی دەری ئەخـەن خوێندەوارێکی باش و شارەزای ئەدەبی فارسی و ئایەتەکانی قوریان بوە.

لە پێشەکیەکەی دا دوای ستایشی خوا و پێغەمبەر دێتە سەر "پێشەوای هەر دوانزە ئیمامەکە: عـەلی کـوڕی ئەبی طالب" (ل9)، بەم پێ یە ئەبێ خوسرەو بەگیش وەکو زۆری بنەماڵەی ئەردەڵان، بە مەزەب شیعە بوبێ.

بەرهەمەکانی:

خوسرەو بەگ بە نوسینی مێژوی ئـەردەڵان ناسـراوە، کـە سـاڵی 1249 ه ق (1833ز) بـە فارسـی نوسیویێتی. مەستورە لە مێژوەکەی خۆی دا ئەم کتێبە بە "تاریخ الاکراد، واتە مێژوی کوردەکان" ناو ئەبا و، د. ئیسماعیل ئەردەڵان بە ناوی: "لب التواریخ، واتە کاکڵەی مێژوەکان" لە میهر ماهی 2536 لە تاران و، واسیلیوا ساڵی 1984 لە مۆسکۆ بە نـاوی "تـاریخ خسـرو بـن محمـد بنـی اردلان، واتـە مێـژوی خوسـرەوی کـوڕی محەمەدی بەنی ئەردەڵان" بڵاوی کردۆتەوە. بەم جۆرە ناوێکی یەکگرتوی نیە، لەو دەسخەتەیش دا کە واسیلیوا بڵاوی کردۆتەوە، هیچ ئیشارەتێک بۆ ناوی کتێبەکە لەلایەن نوسەر خۆیەوە نەکراوە، هەر لە بەر ئەوە ئـەمیش ئەو ناوەی بۆ داناوە، کە خۆی بە پەسەندی زانیوە.

واسیلیوا مێژوەکەی خوسرەو بەگی کردۆتە ڕوسی، پەراوێزی بۆ نوسیوە و پێڕستی بۆ ڕێک خسـتوە و، پێشەکیەکی ئینگلیزیشی بۆ نوسیوە و، لەگەڵ وێنەی دەسخەتێکی کۆنی دا بڵاوی کردۆتەوە.

چاپی تارانی مێژوەکەی خوسرەو بەگ گرنگیەکی تایبەتی هەیە، چونکە وەک د. ئیسـماعیلی ئـەردەڵان لە پێشەکیەکەی دا نوسیوێتی لە بەر نوسخەیەک چاپ کراوە کە بە خەتی نوسەر خۆی نوسراوەتەوە و مـۆری کتێبخانەکەی خوسرەو خانی ناکامی پێوە بوە، ناوەکەشی "لب تواریخ" بە حسابی ئەبجـەد ئەکاتـە 1249 ی هیجری کە ساڵی نوسینێتی. ئەم دو مەتنە لە هەندێ شوێن دا جیاوازن.

جگە لەم مێژوە، خوسرەو بـەگ شیعریشـی دانـاوە، میـرزا عەبـدوڵڵای مونشـی (ڕەونـەق) لـە کتێبـی: "تەنکەرەی حەدیقەی ئەمانوڵڵاهی" دا بەشێکی بۆ ئەم و شـیعرەکانی تـەرخان کـردوە و، بـە خوسـرەو بـەگی (مصنف، واتە دانەر) ناوی ئەباو، نازناوی شیعریشی "جەوهەری" بوە. دیوانی شیعری چاپ نـەکراوە، ڕەنگـە کۆیش نەکرابێتەوە.

هۆی نوسینەوەی مێژوەکەی، وەک خۆی ئەڵێ (ل10): نە کەس داوای لێ کردوە بینوسـێ و، نـە هـیچ تەماعێکی پارە و پول پاڵی پێوە ناوە، بەڵکـو لـە بێکـاری و دەسـبەتاڵی دا خـۆی بـە نوسـینی ئـەم کتێبـەوە مەشغوڵ کردوە.

سەرچاوەکانی، بریتی بون لە شەرەفنامە و ئەوەی لە دانیشمەندانی بیستوە، یان لە کتێبە موعتەبـەرکان دا دیوێتی (ل10). بەڵام لە ناو ئەو کتێبە موعتەبەرانـەدا تـەنیا نـاوی تـاریخی نـادری ئـەبات، کـە مەبەسـتی جهانگوشای نادری میرزا مەهدی خانە.

یەکێ لە سەرچاوە گرنگەکانی گێڕانەوەی دەماودەمی ڕوداوەکان بوە. لە بەر ئەوەی خۆی لەم بنەماڵەیـە بوە و لەم دەزگایەوە نزیـک بـوە، هـەواڵ و دەنگوباسـەکانی زانیـون و گێڕانـەوەی دەمـاودەمی ڕوداوەکـانی بیستون. ئەم گێڕانەوانە سەرچاوەیەکی گرنگی مێژوەکەی خوسرەو بەگ بون. لێرەدا نمونەیەک ئەهێنمەوە کە خۆی نوسیوێتی (138): "... لەم کاتەدا نوسەر چیرۆکێکـی هاتـەوە بیـر، کـە ئـەم مەهـدی خانـە شـاعیرە- مەبەستی مەهدی خانی شقاقیە کە یەکێ لە شەڕە سەر کەوتوەکانی خوسرەو خانی بە شیعر هۆنیوەتەوە- دێتە لای والی داوای هەندێ خەرجی لێ ئەکا. والی ئەڵێ: "هەرچەند بەرات بۆ خۆت ئەنوسی بیهێنە تـا بـۆت مـۆر بکەم!" ئەویش لە پێش دا بەراتێکی 50 تومانی ئەنوسێ، لە بەر خۆیەوە ئەڵـێ زۆرم نوسـیوە تـازە ئـەنعامی ئەوم پێ گەیشتوە. بەراتێکی 40 تومانی ئەنوسێ. دیسان ئەڵێ زۆرە. بەراتێکی 20 تومـانی ئەنوسـێ. هـەر 3 سێ بەرات ئەهێنی پیشانی خوسرەو خانی ئەدا کە یەکێکیانی بۆ مۆر بکا. بەڵام ئەو هەر سێ بـەراتی بـۆ مۆر ئەکا و پارەکەی هەر لەوێ دا بە تەواوی وەرئەگرێ...".

پەندێکی بەنرخی ئەم مێژوە، باسی لێبوردنە. تۆڵە بەشێکە لە کەسایەتی کورد. هەر ئەمەش زۆر جار بۆتە هۆی ڕژانی خوێنی زۆر و کاولبونی ئاوایی گەورە و کوێربونەوەی هەندێ خێزان و بنەماڵە. خوسرەو بەگ باسی گیران و ئازار و سزادانی بارام بەگی جاف ئەکا، کە دێتە سەر باسی لێخۆشبونی لەلایەن والیەوە، ڕوداوەکە ئەکات بە بۆنەیەک بۆ ستایشی "سەرەتای لێبوردن" و، ئەنوسێ (ل193): "پاش ماوەیەکی کورت (والی) لە خەتاکانی خۆش بو... بە مەدلولی والکاظمین الغیض والعافین عن الناس حاڵی ئەویشی گرتەوە. لە لێبوردندا لەزەتێک هەیە کە لە تۆڵەدا نیە. لە هەمو خەتاکانی بورد.

لێبوردنت هەبێ، لێبوردن لە لای بەخشندە،

لەزەتی لێبوردن لە هی تۆڵە خۆشترە!"

ئەم جۆرە لێکدانەوەیە نیشانەی تێگەیشتن و ژیری خوسرەو بەگە، کە لە کەم کەسی ئەو سەردەمەدا هەبوە.

مێژوەکەی خوسرەو بەگ هەواڵ و دەنگوباس و زانیاری زۆر و بە نرخی لە سەر میرەکانی ئەردەڵان تێدایە. لە چاو "ذیل شرفنامە" دا گێڕانەوەکانی ئەم درێژتر و تێر و تەسەلتر و، ئەم کتێبە یەکێک بوە لە سەرچاوە سەرەکیەکانی نوسینەوەی هەمو مێژوەکانی دوای خۆی. هەندێ هەڵە و کەموکوڕی تێدایە و لە بەر خزمایەتی نزیکی لە گەڵ والیەکانی ئەردەڵان لە باسەکانی دا بێلایەن نیە. بەڵام ئەوانە هیچی لە نرخی گەورەی ئەم مێژوە کەم ناکاتەوە.

–8–

"تاریخ اردلان"ی ماهشەرەف خانم (مەستورە)

لە بەر ئەوەی باسێکی تایبەتیم بۆ تەرخان کردوە، لێرەدا لێ ی نادوێم.

–9–

مێژوەکانی تری ئەردەڵان بریتین لە:

1. عبدالقادر ابن رستم بابانی:
"تاریخ و جغرافیای کردستان، موسوم بە: سیر الاکراد"
ساڵی 1286 ه ق بە فارسی نوسیویێتی.
ساڵی 1366 ه ش لە تاران بە اهتمام "محمد رئوف توکلی" چاپکراوە.
ئەم کتێبە جگە لە مێژوی ئەردەڵان، بەشێکی بۆ مێژوی بابان و سۆران و موکریان تەرخان کردوە.
2. عەلی اکبر وقائع نگار کردستانی:
"حدیقەی ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان"
ساڵی 1309 ه ق (1891) بە فارسی نوسیویێتی.
ساڵی 1364 ه ش لە تاران بە اهتمام "محمد رئوف توکلی" چاپکراە.
عەلی ئەکبەر لە ناو کتێبەکەی دا چەند جارێ باسی کتێبێکی تری خۆی ئەکات بە ناونیشانی "تاریخ الاکراد". تا ئێستا ئەم کتێبە چاپ نەکراوە.
عەلی ئەکبەر ئامۆزای مەستورە بوە.
3. میرزا شکرالله سنندجی (فخر الکتاب):
"تحفەی ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان"

ساڵی 1319 ە ق (1901ز) بە فارسی نوسیوێتی.
ساڵی 1366 ە ش لە تاران بە اهتمام "دکتر حشمت الله طبیبی" لە لایەن "انتشارات امیر کبیر" چاپ کراوە.

4. شێخ محمد مردوخ کردستانی:
"تاریخ مردوخ"

لە دو بەرگ دا لە چاپخانەی ئەرتەش لە تاران چاپ کراوە، ساڵی چاپ و بڵاوکردنەوەی لـە سـەر نەنوسـراوە. جارێکی تریش لە لایەن "کتابفروشی غریقی" لە سنە بڵاو کراوەتەوە. ئەمە تازەترینی هەمو مێژوەکانە.

ناصری ئازادپور کە "تاریخ اردلان" و محەمەد ڕەئوف تەوەکەلی بانەیی کە "حدیقەی ناصریە" و"سـییر الاکراد" و، د. ئیسماعیلی ئەردەلان و سیلیوا کە مێژوەکەی خوسرەو بەگیان چـاپ و بـڵاو کردۆتـەوە، ئەگـەر چی بەمە خزمەتێکی گەورەی مێژوی کوردیان کردوە، بـەڵام جگـە لـە سـاغکردنەوەی تێکسـتی مێژوەکـان و، ڕاست کردنەوەی هەڵەی زمان و ڕێنوسەکانی، پەراوێزێکی ئەوتۆیان بۆ باسی ناوەڕۆکی کتێبەکان نە نوسیوە و، لە گەڵ سەرچاوە مێژوییەکانی تردا بەراوردیان نە کردون. ئەم کارەیان بەجێهێشتوە بۆ خەڵکی کە. لە نـاو ئەوانەدا کە ئەم مێژوانەیان چاپ و بڵاوکردۆتەوە تەنیا د. حشمت الله طبیبـی کـە "تحفـەی ناصـریە" ی سـاغ کردۆتەوە، ئەم کارەی کردوە و تا ئەندازەیەکی باش لەگەڵ سەرچاوەکانی کەدا بەراوردی کردون.

–10–

ئەم مێژوانە، هەمویان، لە چاو مێژوەکانی هاو چەرخی خۆیان دا، چەند کەموکوڕی گەورەیان تێدایە:

1. هیچ کام لەم مێژوانە هیچ یەکێ لەو هەمو فەرمانانەی، لە لایەن شاهەکانی ئێرانەوە، بۆ دانان و لابردنـی والیـەکانی ئـەردەڵان دەرکـراوە، تۆمـار نـەکردوە. ئەگـەر ئەوانـەی سـەردەمی زو بـە هـۆی نائـارامی هەلومـەرجی وڵات و شـەڕوشـۆڕی بـەردەوام و گوێزانـەوەی بنکـەی میرایـەتی و تـاڵان و سـوتانەوە فەوتابێ، ئەوا ئەیانتوانی فەرمانی دانان و لابردنی والیەکانی هاوچەرخی خۆیان بنوسیایە.

2. ناتەواویەکی تر، کە لە هەمو مێژوەکانی ئەردەڵان دا بەدی ئەکرێ، ئەوەیە کە هیچ کام لەم نوسـەرانە لـە دور و نزیکەوە توخنی باسکردنی ئەو هەمو ڕێککەوتن و پەیماننامانە نەکەوتون، کە لە نێـوان ئێـران و عوسـمانی دا بەسـتراون: ڕێککـەوتنی ئاماسـیە (1555/ ڕەجـەبی 963)، ڕێککـەوتنی ئەسـتەموڵ (1589/ صـــەفەری 999)، ڕێککـــەوتنی ئەســـتەموڵ (1613/ 1022)، ڕێککـــەوتنی ســـەراب (1207/1618)، ڕێککـــەوتنی زەهـــاو (1639/موحـــەڕەمـــی 1049)، ڕێککـــەوتنی (1727/ موحەڕەمی1136)، ڕێککەوتنی نادر شا، ڕێککەوتنی یەکەم و دوەمی ئەرزرۆم.

ئەم ڕێککەوتننانە بێگومان کاری ڕاستەوخۆیان کردۆتـە سـەر چارەنوسـی هـەمو ناوچەکـە، لـەوەیـش کوردستان و ئەردەڵان، کە لە سەر سنوری ئەم دو دەوڵەتەدا بون و، هەندێ لە شەڕەکان لە سەر ئـەرزی کوردستان ڕوی داوە و، هەندێکیشی بۆ داگیرکردنی بوە. پێ ئەچێ نوسەرانی مێژوی ئـەردەڵان هـیچ ئاگادارییەکیان دەربارەیان نەبوبێ، لە بەر ئەوە نەیانتوانیوە پێوەندی ڕوداوەکانی کوردسـتان لـە گـەڵ ڕوداوەکانی ناوچەکە و کاریگەریان بۆ سەر یەکتری، باس بکەن.

3. هیچ کام لەم مێژوانە باسی لایەنی کۆمەڵایەتی، ئابوری، ژیانی ڕۆشنبیری و ئـەدەبی ئـەو سـەردەمانەی تێدا نیە. لەو سەردەمانەدا بە دەیان زانا و نوسەر و شاعیری گەورە هەڵکەوتون و، بە سەدان کتێب لـە زانسـتەکانی ئیسـلام دا نوسـراون و، بـە دەیـان چیرۆکـی جۆراوجـۆری دڵـداری، دینـی، جـەنگی... هەڵبەستراون. بێگومان ئەمانە بەشێکی گرنگ، بەڵکو سەرەکی، مێژوی ئەردەڵانن. ئەم مێژوانە بۆ ئـەم باسانە هیچ زانیاری و هەواڵ و دەنگوباسێکی ئەوتۆیان تێدا نیە، کەڵکێکی ئەوتۆیان لێ وەربگیرێ.

-11-

بەهۆی ئەم مێژوانەوە، بەشێکی گرنگی ڕوداوەکانی ئەو سەردەمە نوسراونەتەوە و لە نـاو نـەچون. لـە باسی دەوری والیەکانی ئەردەڵان و ئەعیانەکانی و دانیشتوانی دا، لە ناو ڕوداوەکـانی ناوچەکـەدا بـە گشـتی، گیانی لە خۆ ڕازی بون و بە خۆنازین و هەستی سەروەریەیان، تـێ دا ئەخوێنرێتـەوە. بـە شـانازیەوە باسـی سەربەخۆیی کاروباری ناو خۆیان و، ستایشی جوامێری و ئازایەتی و بەخشندەیی میر و مەزنەکانیان ئەکـەن و داستانی قارەمانێتی شەڕەکانیان ئەگێڕنەوە. جگە لەوەیش، تۆمار کردنی ڕوداوەکانی ئـەردەڵان بـە جیـا لـە ڕوداوەکانی ئێران و لە کتێبی سەر بەخۆدا و، باسکردنی ئـەردەڵان و کوردسـتان، زۆر جـار لـەم مێژوانـە دا، وەکو دو ناوی هاوواتا، جۆرێکە لە بەشداریی خوڵقاندنی هۆشی نەتەوەی کورد.

گیانیان شاد و یادیان زیندو بێ!

لەندەن، 1 ی تەمموزی 1998

6 ی ڕەبیعی یەکەمی 1419

پەیکەری مەستورە (1220-1264) نوسەری "تاریخ اردلان"

مەستورە نوسەری "تاریخ اردلان":
(1220–1264)

–1–

بنەماڵەکەی

باپیری مەستورە: محەمەد ئاغا، کە لەزۆری "فتوحات"ی خوسرەو خانی گەورەدا بەشدارو، خەزوری ئەمانوڵڵا خانی گەورەو یەکێ لەباوەڕپێکراوە نزیکەکانی بوە. بۆ کۆکردنەوەی باجو سەرانەو، بۆ بەشداری لەشەڕو لەشکرکێشیەکانی‌دا. بۆ نوێنەرایەتی لەدەرباری قاجاردا.

باوکی مەستورە: ئەبولحەسەن بەگ کوڕی محەمەد ئاغا، ژنبرای ئەمانوڵڵا خانی گەورەو بریکاری حوسەینقولی خانی خوشکەزای بوە. ئەمیش باوەڕپێکراوێکی نزیکی ئەمانوڵڵاخانی گەورە بوە. سەرپەرشتی زەماوەندی گواستنەوەی کچی فەتحعەلی شای قاجار بۆ خوسرەو خانی ناکام ئەم کردویەتی.

مامەکانی مەستورە: ئیبراهیم ئاغاو ئیسماعیل ئاغا هەر یەکە پلەیەکی بەرزیان هەبوەو، میرزا عەبدوڵڵایش مونشی دیوان بوە. (حدیقە: ل321). میرزا عەبدوڵڵای مونشی (رەونەق) نوسەری: "تەذکەرەی حەدیقەی ئەمانوڵڵاهی" یە، کەژیاننامەی شاعیرە فارسی بێژەکانی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوەو، نمونەی شیعرەکانیان ئەنوسێو، عەلی ئەکبەری ئامۆزایشی نوسەری: "حەدیقەی ناصری" و"تاریخ الاکراد" ە.

دایکی مەستورە: لەبنەماڵەی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر بوە.

بنەماڵەی باوکی مەستورە: "قادری"و، بنەماڵەی دایکی: "میرزا عەبدوڵلای وەزیر"، هەردوکیان، لەبنەماڵە دەوڵەمەنو دەسرۆیشتوەکانی سنە بون. بەتایبەتی بنەماڵەی وەزیر هەمیشە دەورێکی کاریگەریان هەبوە لەژیانی سیاسی، دارایی و جەنگی.. داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان دا.

–2–

لەدایکبونی

ماهشەرەف کچی ئەبولحەسەن بەگ، وەکو عەلی ئەکبەری ئامۆزای لە (حدیقە: ل321-322) دا نوسیوێتی لەتەمەنی 44 ساڵی دا لە 1264دا مردوە، بەم پێیە ئەبێ لە 1220دا، لەباوەشی ئەم خێزانە نەجیبزادەیەدا لەدایک بوبێ. ڕەنگە هەواڵەکەی ئەم لەهی نوسەرانی‌تر دروستتر بێ.

–3–

پەروەردەو خوێندنی

مەستورە نۆبەرە واتە یەکەم منداڵی دایکو باوکی بوە، لەبەر ئەوە باوکی بایەخی بەخوێندنو پەروەردەکردنی داوە. خۆی لەم بارەیەوە ئەڵێ: "پاش ئەوەی لەسای...خودای لەهەمو شتێ هەورازترو، لەپەنای بەزەییو داوەری بێ هاوتا، لەزگی دایکمەوە کەوتمە باوەشی پەروەردەی باوکمەوە... لەفەڕی نەخشی نێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای بەخشندەگیو لەبەرەکەتی ئەو ئەختەری چڵەپۆپەی زانستو خۆری گەردونی ئاوەزە کەمەیلی سروشتیو شەوقی ڕاستەقانیی پەروەردەکردنی منداڵانو بەهێزکردنی جگەرگۆشاندا زۆر بو، بەتایبەت منی یەکەم گوڵی ئەو گوڵشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە، کەدەستم خامەی ئاشنایی گرتو چاوم بەنامەی ڕۆشنایی هەڵێنا، ناو بەناو مەیلی سروشتیمو ئارەزوی زگماکم بەمتالای کتێبان دەبزوت..." (ل11).

–4–

شوکردنی

مەستورە داستانی شوکردنی خۆی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

"بەڵام لەبەرایی فەرمانڕەوایی‌دا (مەبەستی فەرمانڕەوایی خوسرەو خانی ناکامە) لەبەر کەم ئەزمونی، توشی چەند هەڵەیێ هات: باپیرو باوکو مامەکانی نوسیاری ئەم کتێبەی بەبێ تاوان کۆتو زنجیر کردو زۆر بەبێ بەزەییانەو ڕەفتارێکی دزێوەوە سێ هەزار تمەنی بەناوی باجەوە لێ سەندن. سەرەنجام خودا کردی بەدنیهادیو دڵپیسی بەدکارانی بۆ ئاشکرا بو لەدوی ناردنو بەخەڵاتی گرانباییو شایان سەربەرزی کردن." (ل198-199).

خوسرەو خان بەوە وازی لێ نەهێناون، بەدەوڵەمەنی زانیونو، لای وابوە جگە لەسامانەکەی خۆیان، سامانو دارایی حوسەینقولی خانی باوکبرایشی لەلای ئەمان حەشار دراوە، بۆ ئەوەی سامانەکەیان زەوت بکا، گێچەڵێکی تری پێ کردون. لەم بارەیەوە مەستورە نوسیوێتی:

"لە بەر ئەوەی حوسەینقولی خان زۆربەی سامانو نەختینەکانی لەکن بنەماڵەکەی منی کەمینە دانا بو، نێوبراو سەبارەت بەوە کە لەباوکەوە پورزایشم بو، کاربەدەستانی والی بۆ باوکمیان تێ چاندبو لەداستانەکەیانەوە وەرداو لەو کارەکەوەیان گلاندو ئەوەیان کرد بەبیانو، ئەو سامانو نەختینەیەش کەهەمان بو لێمان داگیرکەنو ئەویش بخەنە سەر گەنجینە. بەم مەبەستە حوسەینقولیخانیان فریوداو بەڵێنی فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادیان دایێو ئەمیش کەهێشتا ساردیو گەرمیو تاڵیو سوێری ژیانی بۆ کەس تا سەر نەماوی نەچێژتبو، بەتەماحی فەرمانڕەواییەوە پشتی لەمافی خاڵۆو خوارزایی هەڵکردو پاشان بەبیانوی بەسەرکردنەوەی یەکێ لەئامۆزاکانمان کەنەخۆش کەوت بو لەدوای باوکمی نارد، هەر کەباوکم گەیشتە ئەوێ، حوسەینقولیخان کۆڕێکی بەستو لەدژی والی دەستیان بەوتوێژ کرد، بەڵام لەدەرەوە، چەند کەسێکی لەپشت پەردەوە لێ ڕاگرت بون، گوێیان لەهەمو کەینو بەینەکە گرت بو. ئەو شەوە بۆ سبەینێ محەمەد بەگو مستەفا بەگ کوڕانی فەتح

عەلی بەگی وەکیلو ئەکبەر بەگ، کەبیو بەمایەی ئەم هەنگاوەیەو سوڵتانی کوڕی نەزەرعەلی بەگو ئەبولحەسەن بەگ باوکی ئەم کەمینەیەو مامو ئامۆزاکانی دیکەی سەرلەبەر فەرمانی کۆتو زنجیرکردنو زیندان کردنیان دراو هەمویان گیرانو بەکۆتو زنجیرکراوییەوە زیندان کران. پاش چەنانێ فەتحعەلی بەگو سوڵتانیان لەقەڵای قەسلاندا کوشت. ئەکبەریش بەهەزار تەڵەکەو دەهۆ، سا هەرچۆنێ بو، سەری خۆی رزگارکرد. مامی ئەم کەمینەیەیش، چونکە هیچ تاوانێکی نەبو، ئازادکراو بەبەزەیی و دڵاوایەکی زۆرەوە خەڵات کراو ئەوە بو بۆ پتەوکردنو چەسپاندنی نێوان تەبایی و نێوان کۆکی لەئەنجام دا بەندو بەندەواری هاوسەریم لەگەڵ خوسرەو خاندا سەروبەر نراو بەوپەڕی شانو شکۆوە پێم هاوێشتە حەرەمسەراوە." (ل201-202).

رەنگە لەو سەردەمەدا زۆر کچی سنەیی خەوی بەوەوە دی بێ ببێتە هاوسەری گەورەترین دەسەڵاتداری ناوچەکە: والی کوردستان، کەهێشتا لەناوەڕاستی سییەکانی تەمەنیدابو، بەڵام ئەم شوکردنە جۆرێ بوە لەسەودای سیاسی و کۆمەڵایەتی لەنێوان والی زۆردارو بنەماڵەی قادریی زۆرلێکراودا، بنەماڵەی قادری کچەکەیان لەنرخیدا داوە.

ئەگەر لە 1220 دا لەدایک بوبێ، وەکو لە(تحفە:322) تێ ئەگەینو، لە 1244دا شوی بەخوسرەوخان کردبێ، وەکو مەردۆخ ئەڵێ، ئەوا ئەبێ بە24 ساڵی بەبوکی بۆ حەرەمسەرا برا بێ.

خوسرەو خان لەژیانی تایبەتی خۆیدا پیاوێکی بێ بەندوبار بوە. لەم بارەیەوە (مەستورە:198) ئەڵێ: "زۆری حەز لەرابواردنو خۆش گوزەرانی دەکرد، دەنگی ئارەزوی رابواردنو خۆش گوزەرانەدنی ئەم پیاوە داستانی بارامی گۆڕی لەبیری خەڵک بردبوەوە.."

(بابانی:71) ئەڵێ: رۆژانی ژیانی بە"خواردنەوەی مەیو موعاشەرەتی ژنانی زیوئەندام" بەسەر ئەبرد، ئەم رەفتارە کاری لەدانیشتوانی سنەیش کردوە، "بەمفاد الناس علی دین ملوکهم، هەمو ئەعیانی کوردستان بەخواردنەوەی پێکی دەمادەمو هاونشینیی روسپییانی سۆزانییەوە خەریک بون".

(تحفە:203) ئەڵێ: "ئارەزویەکی لەئەندازە بەدەری لەژیانو رابواردن هەبو، هەمو شەوێ چل گۆرانیبێژو مۆسیقاژەنی ژنو پیاو لەمەجلیسەکەیدا ئامادە ئەبون."..

خوسرەو خان، کاتی خۆی بەرابواردن لەگەڵ ژنانی جوانو، خواردنەوەی زۆری مەی بەسەر بردوە. لەئەنجامی ئەمەیشدا نەخۆش کەوتوە، وەک (بابانی:72) ئەڵێ: "بەهۆی زیادەڕەوی لەخواردنەوەی مەیدا توشی ماخۆلان بو"، یان وەک (مەستورە: 203)ی هاوسەری ئەڵێ: "توشی نەخۆشی جەرگ بو". لەهەردو حاڵەتدا ئەلکهول ئەبێ هۆی سەرەکی نەخۆشییەکەیو ئینجا مردنی بێ. لە2ی رەبیعی ئەوەلی 1250دا لەتەمەنی 29 ساڵیدا مردو، مەستورەیش بەگەنجی بێوەژن کەوت. (مەستورە:204).

مەستورە لەخوسرەو خان منداڵی نەبوە، شوی تریشی نەکردۆتەوە. بەڵام هەوێکەی، حوسنی جیهان، 3کورو 3کچی هەبوە. پێ ئەچێ تا شیرازەی ئەم خێزانە بەتەواوی هەڵوەشاوە، مەستورە لەگەڵ ئەم بنەماڵەیەدا ژیابێ.

–5–

کۆچی بۆ سلێمانیو مردنی

ساڵانی (1250-1264) کە بەبێوەژنی بەسەر بردوە، لەژیانی مەستورەدا ساڵانی کامڵ بونو بڕشتی زۆرو بەرهەمی گرانبەها بون. هەر لەو ماوەیەشدا بوە "تاریخ اردلان"ی تەواو کردوە.

دوای مردنی خوسرەو خان، ئەردەڵان لەناو گەردەلولی ناکۆکیی ناوخۆی ئەمیرەکانی ئەردەڵاندا ئاسایشی بیرو، ژیانو، سامانی تێدا نەماوە. حوسنی جیهانو توبا خانمی بوکی، جوتە برا: رەزا قولیخانو

ئەمانوڵلاخان، مامەکانیان: محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان... نەک بەزەییان بەدانیشتوانی وڵاتەکەدا نەئەهاتەوە، بەڵکو بەزەییان بەیەکتریشدا نەئەهاتەوە، لەسەر دەسەلاتو پارە خەریک بون یەکترییان ئەهاڕیو، لەگەڵ خۆیان دەسەلاتی دێرینەی بنەماڵەی ئەردەلانیشیان بەرەو کوێربونەوە ئەبرد.

دوای ئەوەی رەزا قولیخانو ئەمانوڵلاخانی برای چەند جارێ لەلای دەرباری قاجار ملی یەکترییان شکاند، دەرباری قاجار بۆ ئەوەی ئاسایشو دەسەلات بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە، کەوتە سەر بیری دانانی حاکمێک لەدەرەوەی بنەماڵەی ئەردەلان. خوسرەو خانی گورجییان دانا، بەگەیشتنی حاکمی نوێ هەر لەرێگاوە رەزا قولیخانی بەزنجیرکراوی رەوانەی تاران کرد. دەستوپێوەندەکانی هەردو برا: رەزا قولیخانو ئەمانوڵلاخان، پەرەوازە بون. هەندێکیان بەکۆمەڵ رویان لەشارەزورو سلێمانی کرد. مەستورە لەم بارەیەو نوسیوێتی:

"لەبەرەوەتر باسمان کرد، کاتێ کەخوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستانو بە بەڵێنو سوێندی فراوان رەزا قولیخانی هەڵفریواندو بەلای خۆی دای راکێشا، محەمەد سوڵتان خانو سەرلەبەری پیاوماقوڵانی ولایەتی ئەردەلان ماڵو ژنو منداڵی والیو زوربەی خەڵکی ئەردەلانیان بەرەو هەورامان کۆچاو لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێرانە یەکێ لەو کۆچکردوانە بوم. هەر کەگەیشتنە شوێنێ کەناوی هۆشبارانیە، حەسەن سوڵتانی هەورامی بەپیری کۆچکردوانەوە هاتو بەشێوەیەک کەشایانی پلەو پایەیان بێ رێو رەسمی پێشواز لێ کردنیانی بەجێ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خان کە لەگەڵ والیدا دوری نێو یەک قەپیلکو ئەستێرەی یەک بورج بون، فەرمانرەوای مەریوان بو، سەبارەت بەوەی کە والی لەگەڵیدا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بەهەل زانیو، بەرەو ناوچەی هەورامان هاتو مرخی لەگرتنی کۆچکردوەکان خۆش کردبو، بەلام هەر کەدیتی خەڵکەکە بەجارێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتوەو هەروا بەئاسانی خۆیان بەدەستەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.

ئەو شەوە کۆچکردوەکان کە لەهەزار کەس زیاتر بون، لەگوندی هۆشبارانیان بەسەربرد. بۆ سبەینێ کەهێشتا رۆژ هەڵ نەهات بو بنەو باریان راداو لەرێگەیەکی ناهەمواری سەختەوە، کەهەڵۆی بەسەردا فریبا پەری دەوەریو مانگی پێ سوکی ئاسمانی لێوە تێپەڕی با دەکەوتە خوارێ بۆ نێو کەندەڵانو هەڵدێری پەستیو هەپرون بەهەپرون دەبو، تێپەڕینو بەگوندێ لەگوندەکانی شارەزور گەیشتن، کەنێوی سەرگەتەو لەوێ لێی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمەد سوڵتانو میرزا عەبدوڵلای مونشی باشی چون بۆ سلێمانیو بەخزمەت عەبدوڵلا پاشای بابان گەیشتنو رێو رەسمی پێشواز لێ کردنیانی بەجێگەیاندو پیاوماقوڵێکی لەتەکیاندا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بەسەر گوندەکانی شارەزوردا بەشرێنەوەو دابین بکرێن.

لەباسی خونچەی باخی خوسرەوانی، نوێباوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵلاخانی سانیدا لەبیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیانفیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە وڵاتێکەوەو هەر برێکیان لەبنارێکدا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵلاخان کەپورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، روی لەسلێمانی کردو بەو پەڕی رێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کراو گیرسایەوەو کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بەئەسپو هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لەبنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوەو لەلایەن خۆیشیەوە جێگەی هێورینو گوزەرانی بۆ ئامادە کردینو هەر یەکەی بەپێی پێداویستی خۆی کۆمەکو یارمەتی دەداو لەخزمەتیدا کاتمان بەخۆشی بەسەر دەبرد، بەلام پاش چەنانێ، چارەنوسی خودا لەخۆش گوزەرانی ئێمە رازی نەبو، ئەوەبو لەرۆژی 14ی مانگی زیلحیجەی 1263 ک (1846/11/23ز)دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بەسەریدا زاڵ بو، لەماوەی شەوورۆژێکدا گیانی بە بەهەشتی بەرین شادبو

لەپرسەکەیدا هەزاران سینەی بۆ هەڵ دڕانو منی مەستورەی سەر لێ شێواو و دەربەدەریش لەدوری لێک دابڕانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ ڕۆژێکە لەشو ڕۆحم بە بەڵای تای نەخۆشییەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بەسەر دێنێو ئارەزوی بەچیە..." (ل 236-238).

مەستورە بەو چەند دێڕە کۆتایی بەمێژوەکەی هێناوە، چونکە ئەویش هەر لەو ڕۆژانەدا بەپێی (حدیقە:321-322) لە 1264دا لەتەمەنی 44 ساڵیدا بەهەمان دەرد کۆچی دوایی کردوە.

-6-

بەرهەمەکانی

پێ ئەچێ ماهشەرەف خانم بەدانانی شیعر دەستی پێ کردبێ. لەدەرگای شیعرەوە چۆتە ناو دنیای نوسینەوەو، "مەستورە"ی هەڵبژاردوە بەنازناوی خۆی. "دیوان مستورە کردستانی" سێ جار چاپ کراوە:

جاری یەکەم، ساڵی 1304 هیجری شەمسی، لەسنە، لەلایەن حاجی یحیی معرفت کردستانی‌یەوە چاپو بڵاوکراوەتەوە.

جاری دوەم، ساڵی 1362 هیجری شەمسی، لەتاران نشرما، لەلایەن دیوان احمد کرمی‌یەوە.

جاری سێیەم، بەهاری 77، لەتاران انتشارات امیر بهادر، لەلایەن دکتر صدیق صفی زادە (بورەکەئی)یەوە.

شیعرەکانی ناو چاپی یەکەمو دوەمی دیوانەکەی فارسین. بەڵام چاپەکەی سەفی زادە جگە لەشیعرە فارسیەکانی 462 بەیتی کوردی تێدایە. زۆری شیعرە کوردیەکانی بەهەورامی هۆنیوەتەوەو، بەزۆری شیوەنی بەکوڵن بۆ مەرگی خوسرەو خانی ناکامی مێردی. هەندێ شیعری تریشی بەپاڵ دراوە. کە بەکرمانجی خوارو هۆنراونەتەوە، بەزمانەکەیو جۆری دارشتنیدا لەشیعری ئەو ناچن.

بەقسەی (صفی زادە: 16) دو کتێبی تریشی نوسیوە: "مجمع الادباء" کەبیۆگرافی شاعیرانی کوردەو، "رسالەی شرعیات" کەباسی بنچینەکانی عەقایدو ئەحکامی ئیسلام ئەکا.

(مجمع الادباء)ی جارێ لەبەردەستدا نیەو، کتێبەکەی تریشی لەژێر ناوی (عقائد) ساڵی 1998 لەستۆکهۆڵم (سوید) لەلایەن عەبدوڵڵای مەردۆخەوە بەپێشەکیو لێکۆڵینەوەی تێرو تەسەلەوە بڵاوکراوەتەوە.

لێرەدا من خۆم لەقەرەی شیعرەکانی نادەم، ئەوە بەجێ ئەهێڵم بۆ شارەزایانی مەیدانی ئەدەب براو کتێبەکەی تریشی بەجێی ئەهێڵم بۆ خەڵکی کە. ئەوەی من مەبەستمە کتێبە مێژوییەکەیەتی: "تاریخ اردلان".

"تاریخ اردلان"ی "مەستورە کردستانی"ی بەهیمەتی "ناصر ازادپور" ساڵی 1343 ه. ش، لە "چاپخانە بهرامی" لەسنە چاپ کراوە.

د. حسن جاف و شکور مصطفی، لەژێر ناوی، مەستورەی کوردستانی: "مێژوی ئەردەلان"دا کردویانە بەکوردی، ساڵی 1989 لەبەغداد، لەلایەن "دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی"ەوە بڵاوکراوەتەوە.

3 کەمایەسی لەم وەرگێڕانەدا هەیە:

1. زمانەکەی:

ئەگەرچی وەرگێڕەکانی: شکور مستەفا کەرکوکیو، د. حەسەن جاف گەرمیانیە، بەڵام لە نوسینەکەیاندا زمانە ڕەوانو باوەکەی کوردستانی عیراقیان بەکار نەهێناوە، بەڵکو زۆریان لەخۆیان کردوە بۆ ئەوەی لاسایی زمانەکەی "شەرەفنامە"ی هەژاری موکریانی بکەنەوە، لەم کارەدا سەرکەوتو نەبون، زمانەکەیان بۆ خوێندنەوە ناقۆڵاو بۆ تێگەیشتن سەختە.

2. وەرگێڕانەکەی:

لەهەندێ شوێندا بەوردی تەرجومە نەکراوەو، لەهەندێ جێگەیشدا رستەی گرنگی لێ قرتاوە ئاخۆ هۆی ئەم ناتەواویە نوسینەوەو چاپکردنێتی یان وەرگێڕەکان بەئەنقەست ئەو رستانەیان لێ دەرهێناوە دیار نیە.

3. چاپەکەی:

هەڵەی چاپی زۆری تێ کەوتوە، هەندێ لەساڵەکانیشی، کە لەئەسڵی فارسیەکەیدا بەڕاستی نوسراون، لێرەدا تێکچون. لاپەڕە 85 یشی ناتەواوە چونکە بەهەڵە، لەکاتی چاپدا، لاپەڕەی 58ی خراوەتە جێگەی.

–7–

سەرچاوەکانی

مەستورە خۆی دەربارەی هۆی دانانی "تاریخ اردلان"و جۆری سەرچاوەکانی ئەڵێ: ".. تا رۆژێکیان ریم کەوتە دیوانەکانی پێشینیانو تۆمارو بەیازی پاشینان مێژویێکم لەکوردانو دەستاویژێکم لەنیشتمانەکەم بەرچاو کەوت. پاش متالاو دوای نامە گۆڕینەوە، تەماشام کردو خوێندیشمەوە کەشەرحێکیان لەمەڕ چۆنیەتی حاڵو باڵی فەرمانڕەوایانی کوردستان نوسیوە. بەڵام بەهۆی ئەوەی کە کورتەیێک لەمانەی مانەوە دوری نەسمراو بو، منی کەمینە کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەک ئیرەم بنیات نراوە.. بەسروشتی بڵێسەدارو زەینی رەخنەگرانەوە بەدوی درێژەپێدانەوە چونم بەپێویست زانیو پەرژامە سەر نوسینی ئەم چەند دێرەو دەنگوباسی پاشەڕۆژ بەخێروخۆشیو بەختەوەری گوزەرێنی زنجیرەی پایەبڵیندی بەنی ئەردەلانم بە بەشێک کە لەمێژوم هەڵێنجاوەو لەپێشینانم بیستوەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتوە، لەم نوسخەیەدا رون کردۆتەوەو لەخوێنەرەوە چاوەڕوانی نزای چاکەم." (ل 11-12).

بەم پێیە سەرچاوەکانی بریتی بون لەنوسراو و باسو بابەتی بیستراو و بینینەکانی خۆی:

1. نوسراوەکان

گرنگترینی سەرچاوە نوسراوەکانی مەستورە، مێژوەکەی مەلا محەمەد شەریفی قازی: "زبدە التواریخ"و، خوسرەوی کوڕی محەمەدی مەنۆچەری ئەردەلان: "لب التواریخ"ـە. مەستورە کتێبەکەی خوسرەو بەگ بە"تاریخ الاکراد" ناو ئەبا.

مەستورە لەکتێبەکەیدا لەلاپەڕەکانی: 26، 28، 29، 49، 58، 83، 93، 98، 106، پەنجەی بۆ کتێبەکانی قازی شەریفو خوسرەو بەگ راکێشاوە. هەندێ جار گێڕانەوەی هەواڵەکان، کە لەگەڵ یەکتری جیاوازن، بەیارمەتی ئەم دو سەرچاوەیە، لەگەڵ یەک بەراوردو تاوتوێ ئەکا، بەڵام ناوی "نیل شرفنامە" نابا، رەنگە هۆی ئەمەیش ئەوە بێ، کە لەبەردەستیدا نەبوبێ.

بێگومان "شەرەفنامە"، ئەگەرچی ئەو بەناو ناوی نەهێناوە، سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم مێژوە بوە. هەروەها ئەبێ کەڵکی لەمێژوە باوەکانی ئێرانو، ئەو نامەو بەڵگانەیش وەرگرت بێ کە لەکتێبخانە ئاوەدانەکانی میرەکانی ئەردەلاندا هەبون.

2. بیستنەکانی

بنەماڵەی مەستورە لەگەڵ میرەکانی ئەردەلان تێکەڵاو بون. نەنکی هاوسەری خوسرەوخانو، خوشکێکی باوکی هاوسەری ئەمانوڵڵاخانو، خۆیشی هاوسەری خوسرەو خانی ناکام بوە. باوباپیریشی

بەشێ بون لەداوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئەردەڵانو، لەشەڕوشـۆڕەکاندا بەشـداربون. زۆر روداو و چیرۆکـی ئەم بنەماڵەیە کەنەنوسراونەتەوە لەناو خۆیاندا دەماودەم گێڕاویانەتەوە. لەم بارەیەوە ئەو هەلەی بۆ مەسـتورە هەڵکەوتوە، رەنگە بۆ مێژونوسەکانی تر هەڵ نەکەوتبێ.

مەستورە، بۆ سەلماندنی یەکێ لەبۆچونەکانی، ئەڵێ: "...بەڵام بەنـدەی کەمینـە لەگـەڵ رای یەکـەم دام. چونکە نەنکم یەکێ بوە لەوانەی کە لەباوەشی ئەو بنەماڵە بەرزەدا پێ گەییوەو هاوسـەری والـی بڵێنـد نـەژاد، خوسرەو خانی باوکی ئەمانوڵڵا خان بو، گۆڕیان پڕ لەنور، دەربارەی سەردەمی منداڵیی خـۆی، بەتایبـەت لـەو سەروبەندەدا . کەبنەماڵەکەیان لەهەمەدان بو، زۆری سەرگوزەشتەی بۆ دەگێڕامەوە..."(ل107).

لەشوێنێکی تردا ئەڵێ: "هەرچەندە لەکتێباندا بەرچاو نەکەوتوە، بەڵام وەک لەبەرینانم بیستوە.."(ل34.)

لەجێگەیەکی کەدا ئەڵێ: "... وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسـەر نـەڕۆیشـتوە، بـەڵام وەک لەپێشینانم بیستوە، دوای نیشان کردنی زەڕین کولاە، ئەو گەوهەرە گرانباییە ئەختەربڵێندە، بەهاوسەریی خان ئەحمەد خان قاییل نەبو.."(ل45).

ئەمانەیش چەند نمونەیەکی کەن:

"دەگێڕنەوە: ئەو دەسکەوتەی لە لەشکرەکەی ئیسماعیل خان وەگیر باپیرم کـەوت بـو زۆر لـەخۆی بەزیاتر دیت، لەبەر ئەوە بردیە خزمـەتی خوسـرەو خـان، بـەڵام ئـەو فـەرمانڕەوا دادگـەرە، بـەو هیمەتـە حاتەمی‌یەوەی کە هەی بـو، تـوخنی هیچـی نەکـەوتو سـەرلەبەری بـەرەو روی خـۆی کـردەوە، تەنانـەت ئاوێنـەیێکـی گرانبـایی زۆر نایـاب لـەو دەسـکەوتە تـا ئێسـتا بەموفـەڕک لەبنەماڵـەی ئێمـەدا هـەر ماوەتەوە"(ل157).

"میرزا لوتفوڵڵای کوڕی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر کەمامی راستەقینەی دایکی ئەم کەمینەیەیە، لەو شـەڕەدا حەڤدە کەسی لەسەر زینی ئەسپ گلاندو لەخوێنی خۆیـانیدا گەوزانـدنو بـەم رەنگـە ئازایـەتیو مەردایـەتیی خۆی ئیسپات کرد"(ل160).

"باپیرە گەورەم کەدەرامەتی عەباسـقولیخانو والـی شوشـتەری پـێ سـپێردرابو، هـەزار تمـەنی وەگیـر کەوت"(ل162).

"باپیری سەروەری ئەم کەمینە، لەو هەراوهوریایەدا لەگەڵ نارازییـەکاندا هاودەسـت بـو، لەبـەر ئـەوەی نەمامی پەنا سێبەری پەروەردەی ئەو بنەماڵەیە بو، بێ نمەکی کردبو، دەستی لەگـەڵ دوژمنـانی تێکـەڵ کردبـو، چەند رۆژێ بۆ گوێ راکێشان، چاوی بەزەیی لێ پۆشیو پێنج هـەزار تمـەنی چاوترسـێنانە لـێ سـەند، بـەڵام پاش 18 رۆژ دوبارە پلەی چاودێری کردنی دارایی پێ بەخشیەوە.."(174).

".. عەبـدولڕەحمان پاشـا جێگــەی خــۆی گرتــەوەو دەســەڵاتــی پــەیـداکردەوە ئــەمانوڵڵاخانیش بەسەرکەوتنەوە گەڕایەوە بۆ مەڵبەندی خۆیو کەهیەی بەغدای لەگەڵ دوسەد لە بەدیل گیراوانـی رۆمـیدا کەلـەم شەڕەدا بەدیل گیرابون لەگەڵ محەمەد ئاغای باپیرەی ئەم کەمینەیەدا نارد بۆ خزمەت فەتح عەلی شا، بـەڵام شـا ناردنیەوە بەغدا."(ل179).

"..بەنیازی لابردنی والی‌یەوە رویان کردە دەرباری تارانو هەر ئەو شەوە بۆ بەیانی کەئەم هەواڵـە بەوالی گەیشت محەمەد ئاغای سەرکاری کەباپیری پایە بڵندی، نوسیاری ئەم مێژوەیـە، بـۆ رونکردنـەوەی راسـتی کـەیـنو بـەینەکـەو بـەتاڵکردنـەوەی نیـازی پیسـی ناڕەزایـان، نـارد بـۆ دەربـاری فـەتح عـەلی شا.."(ل183).

"ئەمانوڵڵاخان ئەم کردەوەیەی بۆ قوت نەچو... محەمـەد ئاغـا بـاپیری نوسـیاری ئـەم کتێبـەی کـردە سەرداری لەشکرێ لەئازاو شێردڵانی ئەردەڵانو بۆ ناوچەی بانەی نارد.."(ل184).

"خەبەری سەرکەوتنیشی لەشەڕو هەراکەی بانەدا... پێگەیشت. محەمەد ئاغای باپیری سەروەری ئەم نوسیارە بەرانبەر ئەم خزمەتە گەورەیە بەجوبەیێکی تورمەو شیرێکی دەبان خەڵات کرد.."(ل187).

"شا لەم بارەیەوە تا بڵێی خەمبار بو، تەنانەت نارەزاییو نەفرینی خۆی بەمحەمەد ئاغا، باپیرەی نوسیاری ئەم کتێبە، کەئەمانوڵڵاخان بەناوی باڵیۆزەوەی ناردبو بۆ دەرباری قاجار بەئەمانوڵڵاخان ڕاگەیاند."(ل188).

"..نزیکەی سەد هەزار تمەنێ بۆ سەروبەرنانی ئەم شاییو ژن هێنانە خەرج کرا. لەم سەد هەزار تمەنە، چل هەزار تمەنی بۆ ئالاو والاو بۆ زەکو دۆزەکو خشڵ و زێڕوزیوی بوکێ خەرج کرا. خوالێخۆشبو باوکم بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەم زەماوەندەی کردوەو هەر خەرجو پولو دراوێکی بۆ شیرینیو خواردەمەنی خەرج کراوە ئەو سەرپەرشتی بوە. دەگێڕنەوە: لەم شاییەدا دە هۆڕ نوقڵ، لەگەڵ چەند تێڕ قەندو نەباتی سپیو چەند شیرینیەکی تر بەخەرج دراوە. ئیتر ئەو دواکەیشی هەر بەم پێودانە بوەو دەبێ هەروایش لەقەڵەم بدرێ"(ل189).

ئەم گێڕانەوانەی دەماودەم پشتاوپشت لەناو بنەماڵەکەیاندا هاتون، سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی باسەکانی.

3. بینینەکانی

مەستورە ئافرەتێکی زرنگو وریا بوە. هەر لەمناڵیەوە خوێندویەتیو سەودای خوێندنەوەو نوسین لەکەللەی داوە. لەناو بنەماڵەیەکی ناسراو و دەوڵەمەندو ڕۆشنبیردا پێ گەیشتوە. بەچاوێکی تیژ سەیری ڕوداوەکانی دەورو پشتیو چاودێری هەلومەرجی وڵاتی کردوە. کەچۆتە ناو حەرەمسەرای خوسرەو خانەوە ئەم بوارەی زیاتر بۆ فراوان بوە، بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاگای لەهەواڵو دەنگوباسو ڕوداوەکان بێو، زیاتر تێکەڵاو بێ لەگەڵ دەسەڵاتدارانی وڵات.

"..من ئەم کەمینەیە، بەچاوی خۆم دیتم باڵیۆزی ڕوسو ئینگلیز لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەمانوڵڵاخانی والیدا بەناوی دیتنی ئەم قەڵایەوە، بەسەر کوردستان (سنە)دا تێدەپەڕینو لەگەڵ ئەوەشدا کەقەڵاکە وێرانە بو، سەیرانی شوێنەوارو کەلاوەکەیان دەکرد.."(ل42).

"..لەساڵی 1138ی ک دا لەو جێگایەی کەئێستا باخێکەو نمونەی بەهەشتی بەرینەو نزیکی کۆشکو تەلاری مەرکەزی میرنشینەو بەفیردەوس بەناوبانگە، قوتابخانەیەکی بنیات ناو لەمەودایێکی کورتدا پاشای بابان هەر کەموکوڕییەکی هەی بو، تەواوی کردو هێندەی دیکەی وەسەرناو منارەیەکی جوانی لێدروست کرد، تا سەردەمی فەرمانڕەوایی پڕ شانازیی ئەمانوڵڵاخانیش هەر مابو، من بۆ خۆشم دیتم. ئەمانوڵڵاخان لەبەر ئەوەی بونی ئەو منارەو ئاسەوارەی بەمایەی سەرشۆڕیی ئەردەڵانەکان دەزانی وێرانو خاپوری کردو داری بەسەر بەردیەوە نەهێشت."(ل90).

ئەم دو ڕوداوەی ئەیانگێڕێتەوە هی سەردەمێکن کەهێشتا مەستورە شوی بەخوسرەوخان نەکردوە، کەنیشانەی ئاگادارییی زۆر و سەرنجدانی وردە، بێگومان دوای ئەوەی چۆتە ناو کۆشکی حوکمڕانیەوە ئاسۆی دیتنەکانی، بەتایبەتی ئاگاداری لەڕوداوە سیاسیەکان، فراوانتر بوە.

–8–

گێڕانەوەکانی

مەستورە لەگێڕانەوەی باسێکدا ئەنوسێ: "ئەقڵی بێخەوش و چێژو، سەلیقەی ڕاست، ئەم قسەیە ناسەلمێنێ چونکە..."(ل15) ئەم سەرنجە ئەقڵیو ڕەخنەگرانەیە بۆ مێژونوس زۆر پێویستە بۆ ئەوەی

ئەفسانە و روداوی هەڵبەستراو تێکەڵاوی روداوە راستەکانی مێژو نەکات. مەستورە وەکو یەکێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان لەباسەکانی‌دا بەلای ئەوان‌دا دائەشکێنێ، بەڵام راستگۆییەکی زۆر لەنوسینەکانی‌دا هەیە. ئەو هەواڵانەی بەتەواوی لێیان دڵنیا نەبوبێ، گومانی خۆی لەراستییو ناراستییان، بەچەند رستەیەکی وەکو: "خودا هەر خۆی لەراستی هەمو شتێ ئاگادارە" (ل15)، "خودا بۆ خۆی دەزانێ" (ل30، 50، 66)، "زانست لای خودایە" (ل34)، دەربڕیوە.

–9–

رێبازی نوسینەکەی

مێژونوسانی کۆن، لەنوسینی ئەم بابەتانەدا دو رێبازیان گرتوە: یەکێکیان، کەسەکانیان کردۆتە سەرباس لەژێر ناوی ئەوان‌دارو‌داوەکانیان گێڕاوەتەوە. یان، ساڵ بە ساڵ روداوەکانیان گێڕاوەتەوەو، ساڵەکەیان کردۆتە سەرباسو، باسی کەسایەتیو قارەمانی روداوەکانیان بەپێی ساڵەکانیان بەدوای یەکدا گێڕاوەتەوە. شەرەفخان لەنوسینی "شەرەفنامە"دا پێڕەوی رێبازی یەکەمی کردوە. هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش، لەوانە مەستورە، لەرێبازی نوسینو گێڕانەوەی روداوەکانیان‌دا لاسایی شەرەفخانیان کردۆتەوەو، بەچاولێکەری ئەو درێژەیان بەمێژوی ئەردەڵان داوە. ئەگەر یەکێکیان یا زیاتر روداوەکانی ساڵانە بگێڕایەتەوە، بێگومان ئێستا کەرەستەیەکی زۆرتری لێکۆڵینەوەی مێژوی ئەردەڵانمان لەبەر دەستدا ئەبو، بەراوردکردنی روداوەکان ئاسانتر ئەبو.

زمانی نوسینی "تاریخ اردلان"و جۆری داڕشتنی، هەر ئەوانە ئەتوانن هەڵی بسەنگێنن کەشارەزای پەخشانی فارسین. ئەگەرچی سەجعو وشەی هاوواتاو درێژەدانی زۆری تێ‌دایە، بەڵام بۆ من رەوانو تێگەیشتنی ئاسانە. مەستورە جگە لەوەی شارەزای مێژو بوە، لەچەندین جێگای گونجاودا ئایەتی قورئان، پەندی عەرەبی، شیعری فارسی هی خۆیو هی شاعیری تری، تێکەڵاوی نوسینەکانی کردوە. ئەمەیش نیشانەی ئەوەیە کەسەرچاوەی رۆشنبیریی مەستورە دەوڵەمەند بوە.

–10–

هەڵسەنگاندنی

هەواڵەکانی "تاریخ اردلان" بەتایبەتی هەواڵەکانی پەنجا ساڵی دوایی دەربارەی: ناکۆکی ناوخۆی نێوان میرەکانی ئەردەڵانو، نێوان ئەردەڵانو بابانو، پەنابردن بۆ یەکتریو، هاندانی یەکتری بۆ شەڕ و پەلاماردانی یەکتری.

زوڵمو زۆریو والیەکانی ئەردەڵان، بەتایبەتی لەڕوی کۆکردنەوەی زۆرەملێی پارە، گرتنو ئەشکەنجەو کوشتنی نارەوا، دانانو لابردنی وەکیلو وەزیرەکانو، کۆچی بەکۆمەڵ بۆ دەرەوەی ئەردەڵانو، نەمانی سەلامەتی سەرو سامان.

بۆگەن بونی دەزگای بەڕێوەبەرایەتیو، خەریک بونی میرەکانی بەشاییو رابواردنی ژنو، خواردنەوەو، راووشکارو، پێشکەشو بەرتیل.

گوێ نەدانە سکاڵاو گازندەی خەڵک، تەنانەت هی گەورەو دەسەڵاتدارەکانو، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە نارەزاییەک.

کارەساتی سروشتی قاتوقڕیو برسێتی، رێبەندانی بەفرو سەرما، رشانەوەو نەخۆشینی تر.

ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی ئەردەڵان، کوڕەکانی ئەمانوڵڵاخان: خوسرەوخان، محەمەد صادق خان، حوسەینقولی خان. دوای ئەوانیش ناکۆکی ناوخۆی کوڕەکانی خوسرەوخان: رەزا قولی خانو ئەمانوڵڵاخانی دوەم.

دەسوەردانی ژنانی قاجار(حوسنی جیهانی کچی فەتح عەلی شا: هاوسەری خوسرەو خانو، توبا خانمی کچی عەباس میرزاو خوشکی محەمەد شا: هاوسەری رەزا قولی خان) لەململانێی دەسەڵاتدا لەنێوان میرەکانی ئەردەڵاندا.

لێکدانەوەی روداوەکان مەستورە ئەگەیەنێتە ئەنجامگیرییەکی زۆر گرنگ دەربارەی پاشەڕۆژی میرایەتی ئەردەڵانو پێشبینی تێکچونی ئەکاو ئەنوسێ: "... ئیدی ئیدیو نەختە نەختە ئەم سەربزێویو سەرسەختیو گوێ نەدانە بو بەهۆی ئەوە شا پشتیان تێکاو رویان لێ وەرگێڕێو گوێیان راکێشێ. تەنانەت دەتوانین بڵێین. شا هاتە سەر ئەو بڕیارە کەبناغەی ئەم بنماڵە تێکداو داری بەسەر بەردییەوە نەهێڵێ."(ل231).

مەستورە، کە لەقۆناغی داروخانو هەرەسهێنانی ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری.. میرایەتیەکانی ئەردەڵانو باباندا، ژیاوەو، نزیکی داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان بوە، بەچاوی خۆی روداوەکانی بینیوەو، گێڕانەوە جیاوازەکانی بیستوەو، بەڵگەکانی خوێندۆتەوە، وەکو شایەتێکی ئاگادارو لێهاتوی سەردەمی خۆی، گێڕانەوەکانی لە"تاریخ اردلان"دا بۆ لێکدانەوەی مێژوی هەردو ئەمارەتی ئەردەڵانو بابان، نرخێکی گران و گرنگیەکی تایبەتییان هەیە.

–11–

پلاری ژن

مەستورە لەناو روداوەکانی سەردەمی خان ئەحمەد خاندا، گفتوگۆی ژنە بڵباسێکو خان ئەگێڕێتەوە، دوبارەکردنەوەی لێرەدا بێ جێ نیە.

ئێلی بڵباس لەخان ئەحمەد خان یاخی ئەبن، خان لەشکریان ئەباتە سەرو پەلاماریان ئەدا. هەردولا بەشەڕ دێن. لەشکری ئەردەڵان لەشکری بڵباس ئەشکێنێ. بڵباس ئەکشێتەوە شوێنێکی سەختو عاسی. لەشکری ئەردەڵان لەدویان نابنەوە. (مەستورە:53-54) لەسەری ئەڕواو ئەنوسێ: "چەند رۆژێ گەمارۆیان دانو رێی هاتوچۆو کاروباریان لێ بەستن تا بەم شێوەیە داوێنی دان بەخۆدا گرتنو سەبریان لەدەست بدەنو واز لەلوتبەرزی بێننو ملکەچی قوبوڵ بکەن. ئەگەرچی دوایی، هێرشەکەیان راگرت بەڵام ئەو روداوە لەهەمو کانگای دڵیانەوە نەبو. لەبەر ئەوەی رێگای بەوێ گەیشتنی یەکجار سەختو توش بو بواری شەڕوشۆڕیان نەبو، لەسەروبەرنانی ئەم کارەدا سەریان سوڕما لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە.

سەرەنجام رۆژێکیان کەڵەژنێکی جوانی ژیرو زیرەکی ئەو تیرەیە ئارەزوی گەشتو سەیران دەکا. دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەر بو. بەرێکەوت توشی بو بەتوشی کاربەدەستی خانەوە، لێی پرسی: "هۆی لێرە هەوارگرتنتان لەبەر چیەو ئەم هەمو خۆ ئامادەکردنو خۆسازکردنە لەبەر کێیە؟" کاربەدەستەکە لەوەڵامدا گوتی: "هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەی رێگاوبان نیەو رێڕەوەکە زۆر تەنگەبەرەو بەئاسانی توانی لێوە دەربازبونمان نیە".

ئەو ئافرەتە شەنگە بەتانوتو پلارێکی نازو عیشوەئامێزەوە، بو بەباوەشێنی بڵێسەی ئاگری تورەیییو رکی خان. هەر دەمودەست فەرمانی ئامادەبونی لەشکری سەرکەوتویداو چیرۆکی ئەم ژنە نیهادپاکەی لەنوکەوە بۆ سەردارانی سوپا گێڕایەوە. سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتو دەستیان بەقڵفی توندوتۆڵی فەزڵی خوداوەندی دو جیهانەوە گرتو لاوانی خەنجەر بەدەست بەتیخی ئاودارەوە چاکی ئازایەتییان لێ هەڵکردو دەستیان دایە شیرو رمو بەیارمەتیی خودای بێ هاوتا رویان کردە سەر لوتکەی چیاکانو لەو نشێوانەوە بەرەو هەورازان هەڵکشێنو دەروی شەڕوشۆڕیان لەڕوی دوژمنان

هاوێشته سەر گازی پشت. ئەم تیره چاره بەده ئەم هەنگامەیەیان دیت دەسبەجێ دەستیان بەشەڕکردو بەتەقەکردنو گابەرد گلۆر کردنەوەو تێهەڵچونو ئەو دلێره رۆستەم ئاکارانە بەتیغو تیرو تەورەوە خۆیان گەیانده سەنگەره بەسامەکانیانو نێرو مێیان لەتیغ کێشانو پاشماوەی ماڵو سامانیان بو بهدەسکەوتی ئەو سوپا سەرکەوتوەو لەشکری زاڵ بو بەدیلو یەخسیرێکی زۆرەوە، لەوە زێتر پێوە نەچو بەسەرکەوتنو زاڵ بونەوە گەڕایەوە."...

"ذیل شرفنامه" که له "تاريخ اردلان" کۆنتره ئەم باسەی تێدا نەنوسراوە، بەڵام پێش ئەم (لب:54-55) هەمان چیرۆکی گێڕاوەتەوە، پێ ئەچێ مەستورەیش لەوی وەرگرتبێ، دوای ئەویش هەم له"حديقه:131-132"و هەم له"تحفه:113"دا بەکەمێ دەسکاریەوە دوبارە نوسراوەتەوەو، هەردوکیان شوێنەکەیان بەقەڵای رەواندز دیاری کردوە. ئەم چیرۆکە ئەگەر راستو روداو بێ، یان خەیاڵو هەڵبەستراو، گێڕانەوەی لەلایەن مەستورەوە، بەو ئاشکراییو بێ پەردەییە، خۆی لەخۆیدا نیشانەی ئەوپەڕی ئازایەتی ئەدەبیە، بەتایبەتی بۆ ژنێکی چینی سەرەوەی کۆمەڵ، لەزەمانو زەمینی ئەوسای کوردستاندا. دورنیە نالی ئەم گێڕانەوەیەی مەستورەی خوێندبێتەوەو، هەر ئەمەش هانی دابێ پرکێشی بکا شیعره بەناوبانگەکەی لەسەر هەمان ڕێڕەوی تەنگ بهۆنێتەوە.

–12–

مەستوره لەبەر تیغی زماندا

دایکی رۆژگار نه پێش ئەو نه دوای ئەویش، ژنێکی هەڵکەوتوی وەکو مەستورەی بەمێژوی کورد نەبەخشیوە. بەڵام مەستورەش وەکو هەمو کەسایەتیەکی هەڵکەوتوی کۆمەڵ، لەسەردەمی خۆیدا، کەوتۆتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. خوا ئەزانێ لەسەردەمی خۆیدا چییان پێ وتوە؟ بەڵام ئەوەی بەنوسراوی بەجێ ماوە. شیعرێکی درێژی نالی، گەورەترین شاعیری ئەو سەردەمەو، کورتە لێدوانێکی فخر الکتاب، گەورەترین مێژونوسی ئەو سەردەمەیە.

–13–

نەشتەرەکەی نالی

مەستوره شاعیرێکی خاوەن دیوان بوە. بەقسەی (حديقه:321) نزیکەی 20 هەزار بەیتو، بەقسەی (تحفه:209)زیاد له 10 هەزار بەیتی بەفارسی هۆنیوەتەوە. نالی لەباتی ئەوەی لەشیعرەکانی بکۆڵێتەوەو بەهرەی هونەریو شاعیرانەی هەڵبسەنگێنێو، بایەخو ئایەخی بەرهەمەکانی لەیەک جیا بکاتەوە. کەسایەتی خودی مەستورەی داوەته بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. نالی شیعرێکی 49 بەیتی هۆنیوەتەوە، بۆ جوانکردنو رازاندنەوەی وەستاییەکی یەکجار زۆری تێدا بە خەرج داوە. کێشو قافیەی هەر 98 دێڕەکەی وەکو یەک دارشتوە. له شیعرەکەیدا خەو بەمەستورەوە ئەبینێو ئەکەوێتە گێڕانەوەی:

مەستوره کەحەسناو ئەدیبە بەحسابێ
هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێکو عیتابێ؟
هاتوم، وتی، عوقدەم هەیە، قەت مومکینە وابێ؟
هی تۆم ئەگەرەم مەسئەلە حەل کەی بەجەوابێ؟

لێره بەدواوه بەزمانی مەستورەوە 30 بەیت هەڵئەبەستێ، بۆ ئەوەی نالی تاو بکا و ئارەزوی جوتبونی له لا بوروژێنێ، ستایشێکی جنسی کونوکەلەبەری ناولنگی خۆی ئەکاو، داوای لێ ئەکا لەگەڵی دروست ببێو،

دوا بەیتی ئەم تاوکردنە گەرمە، بەزمانی مەستورەوە، بەم پرسیارە ئەهێنێتەوە:

کێ بێ لەجیهاندا چ گەدا بێتو چ شا بێ
تەرکێکی وەها ناسکو پڕ لەززەتی (...) بێ؟

لەوەڵامی ئەم پرسیارەی مەستورەدا، نالی بەزمانی چوکی خۆیەوە 13 بەیت هەڵئەبەستێو، ئەڵێ:

دێوانە کەزانی کەدەبێ عوقدە گوشا بێ
هەستاو، گوتی: ئەشکی ڕەوانم بەفیدا بێ!
لەشوێنێکی تریدا ئەڵێ:
کێ بێ وەکو تۆ بەم شەوە ڕەحمی بەمنا بێ؟
مەجزوبە سیفەت، یەعنی سیلەی ڕەحمی تێدا بێ!
هەم جازیبەو قابیلەیی ئەخزو عەتا بێ
مەستورەو مەخفی، شەبەهی بادی سەبا بێ؟
مەستانە هەڵستێتو بەکوێریی ڕوقەبا بێ!
ئەم باب زەنە گەرمو تەڕیکا بەکەبابێ! (دیوانی نالی: 603-630)

نالی، بێگومان، لەم شیعرە مەبەستی ستایشو پەسنی مەستورە نیە، بەڵکو ئەم شیعرەی بۆ ئـابڕوبردنی مەستورەو ئەتککردنی هەڵبەستوە. ئەبێ چی پاڵی بهنالییەوە نابێ سوکایەتی بە مەستورە بکا؟

-ئارەزوی شێتانەی گەنجی و حەز لێکردنی سەرەڕۆیانەی سەردەمی فەقێیەتی نالی بـوە لەسـنە، ئەگـەر وایە خۆ میرەکانی بابانیش لەسلێمانی هاوسەری جوان و کچـی جوانخاسـیان زۆر بـوە بـۆچی نـالی خـەوی بە کەسیانەوە نەدیوەو ناوی کەسیانی نەهێناوە؟

-یان ئەمیش "تێچێن"ێکە لەو ناکۆکیـە درێـژەی لـە نێـوان بنەماڵـەی ئـەردەڵانو بابـاندا هـەبوە، بـۆ شکاندنی یەکتری؟

-یان حەسودی بردن بەپایەی بڵندی ئەدەبیو ڕۆشنبیریو کۆمەڵایەتی مەستورە؟

ڕەنگە هەر نالی خۆی بتوانێ وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە، نالیش نەماوە.

ئەگەرچی نالی لەو سەردەمەدا بەمەبەستی جنێو پێدان باسی "سێکسی بون"ی مەستورەی کردوە، بەڵام لەم سەردەمەدا گەورەترین ستایش بۆ ژنێکی ئینگلیز ئەوەیە پێی بڵێ: "سێکسیترینی ژنان".

–14–

توانجەکەی فخر الکتاب

مەستورە لەدوای شەرەفخان، مەلا محەمەد شـەریف، محەمـەد ئیبراهـی ئـەردەڵانـی و، خوسـرەو بـەگی ئەردەڵان، پێنجەمین کەسە مێژوی ئەردەڵانی نوسی بێتەوە. فخر الکتاب چەندین ساڵ دوای مردنی ئەو ئینجـا دەستی داوەتە نوسینی "تحفەی ناصـری". بێگومـان یـەکێ لەسـەرچاوەکانی "تحفـە"، مێژوەکـەی مەسـتورە و سەرچاوەیەکی تریشی "حدیقەی ناصری" عـەلی ئەکبـەری ئـامۆزای بـوە. بـەراوردی "حدیقـە" و"تحفـە" دەری ئەخەن، فخر الکتاب زۆری ئاگاداریەکانی لەم دو سەرچاوەیە وەرگرتوە، تەنانەت هەندێ لەباسەکانی بـە کـەمێ دەسکاریەوە دەقاودەق لە"حدیقە"راگوێزراوە. کەچی فخـر الکتـاب لـەباتی ئـەوەی وەکـو مێژونـوس بکەوێتـە لێکۆڵینـەوەی نـاوەڕۆکـی مێژوەکـەی مەسـتورە و، ڕاسـتی و چـەوتی گێڕانـەوەکانی بخاتـە سـەر دەزگـای هەڵسەنگاندنو ڕەخنە، کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم.

فخر الكتاب (تحفه: 209) ئەڵێ "مستوره يكى از نسوان طائفهى قادرىو قدر بدصورت بـوده ولـى در ضرائف معانىو ظرائف سخندانىو طرز غزل سرائىو قافيه ارائى اعجوبـهى ان ايـامو بخسـرو خـان ناكـام عاشق بوده بوشاقت بيانو طلاقت زبانو غزلهاى عاشقانه دلربائى از والى كـردهو بهـر شـيوهو بهانـه خـودرا بحبالهى نكاح خسرو خان دراورده."...

لێرەدا چەند شتێ پێویستیان بەلێدوان هەیە:

1. بەپێی شیعرەکەی نالی ئەبێ مەستورە نەک "نەختێ بەدفەساڵ" نەبوبێ، بەڵکو ئەوەندە جوانو دڵرفێن بوە، پیاوی بەزەوقی وەکو نالی خەوی خۆشی پێوە بینیوە. نوسـەر بـۆ شـکاندنی ئـەم توانجـەی تـێ گرتوە. تەنانەت ئەگەرجوانیش نەبوبێ، نابێ لێی بەعـەیـب بگیـرێ، هـیچ کـەس جـوانیو ناشـیرینی بەدەس خۆی نیە.

2. وەکو ئەم ئەڵێ مەستورە بەزۆر خۆی بەسەر خوسرەو خـاندا سـاغ کردۆتـەوەو، بـە شـیعر و قسـەی جوان خوسرەو خانی راکێشاوەتە ناو داوی عەشـقی خـۆیو وای لـێ کـردوە مـارەی بکـا و بیهێنـێ.

ئەگەر ئـەم قسـەیـەی فخرالکتـاب راسـت بـێ، شـایەتیەکی زۆر گـەورەیـە بۆلێهـاتویی و زیرەکـی مەستورە و، کاریگەری ژن لە سەر پیاو. بەڵام مەخابن وەکو مەستورە خۆی ئـەیگێڕێتـەوە، ئـەم وەکـو قوربانیەکی دابـو نەریتی دواکەوتوی کورد لەنرخی لێخۆشبونی باوکیو خزمەکانیدا دراوە بەخوسرەو خان، نەک لەئەنجامی عەشق و دڵداریدا.

میرزا شوکروڵڵا، کەپشتاوپشت میرزا بون لەداوودەزگای میرەکانی ئەردەلاندا، ناشێ لەم کـەینوبـەینـە ئاگادار نەبوبێ، یا نەی بیست بـێ، یـا هـیچ نـەبێ "تـاریخ اردلان"ی مەسـتورەی نەخوێندبێتـەوە کـە بەئاشکرا باسەکەی گێڕاوەتەوە؟

3. ستایشی وەستایی مەستورە ئەکا لەشیعر و لەگفتوگۆدا کەچی هیچ ئیشارەتێ بەمێژوەکەی نادا.

فخر الكتاب لەنوسینەکەیدا مەبەستی شکاندنی مەستورە و سوکایەتی پـێکردنێتـی. ئـەبێ چـی پـاڵی بە فخر الكتابەوە نابێ سوکایەتی بە مەستورە بکا:

- دوژمنایەتی بنەماڵەیی لەنێوان بنەماڵەی میرزا شوکروڵڵا و بنەماڵەی قادریدا؟
- یان حەسودی بردن بەپلەی بڵندی ئەدەبی، رۆشنبیریو کۆمەڵایەتی مەستورە؟

سەرەتای میرایەتی ئەردەڵان

-1-

سەری زنجیرەی حوکمڕانەکانی ئەردەڵان لە بابە ئەردەڵانەوە دەس پێ ئەکا.

لەدوای بابە ئەردەڵان، کوڕو نەوەکانی بەڕیز: کلۆڵی کوڕی بابەئەردەڵان، خدری کوڕی کلۆڵ، ئەلیاسی کوڕی خدر، خدری دوەم کوڕی ئەلیاس، حەسەنی کوڕی خدری دوەم، باڵوڵی (بابلو) کوڕی حەسەن، مونزیری کوڕی باڵوڵ...

-2-

مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ (862-900)

32 ساڵ حوکمڕانی کردوەو، یەکێ لەپیاوە هەڵکەوتوەکانی ئەم بنەماڵەیە بوە، بۆیە ئەم بنەماڵەیە بەناوی ئەوەوە ناوی نراوە: "مەئمونی"و کوردیش کردویوتی بە: "مامۆیی".

مەئمون، لەسەردەمی ژیانی خۆیدا قەڵەمڕەوەکەی بەسەر 3 لەکوڕەکانیدا دابەش کردون:

بێگە بەگ، کوڕی گەورەی، لەسەر زەڵم، گوڵعەنبەر، شەمێران، هاوار، دوران، نەوسو، داناوە.

سورخاب بەگ، کوڕی ناونجی، لەسەر نەوێ، مەریوان، تەنورە، هەورامان، کەوڵۆس، کڵاش، نشکاش، داناوە.

محەمەد بەگ، کوڕە بچکۆلەکەیشی، لەسەر سرۆچک، قەرەداخ، ئالان، شارەزور، داناوە.

-3-

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (915-957)

مەئمون بەگ لەیادداشتەکەیدا ئەڵێ:

"کاتێ شا ئیسماعیلی سەفەوی کاروباری ئێرانی گرتە دەسو کەوتە پەلهاوێشتن بەم لاو ئەولای ئێراندا بێگە بەگی کوڕی مەئمون بەگ حاکمی ئەردەڵان بو. بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵمدا بو

قەڵەمڕەوەکەیشی بەزۆری لەجنوبی خۆرئاوای کوردستان‌دا بـو. ناوچـەکانی مـەریوان، هـەورامان، شـاربـاژێر، سرۆچک، قەرەداخ لەبەر دەس دا بو.

بێگە بەگ نەچوە ژێر باری فەرمانبەری شا ئیسماعیلەوە. شا هێزێکی گەورەی بەسـەرکردایەتی چاپـان سوڵتان ناردە سەری لەگەڵ دوانزە میری تردا کەهەمو نازناوی سوڵتانیان هەبو. ئەم هێزە گوندەکانی دەشـتی شارەزوریان تاڵانو وێرانو، 3 لە قەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بـەڵام قەڵایـەکیان کـە بەشـاخێکی سـەختەوە بـو (ئەبێ قەڵای زەڵم بوبێ) پێ نەگیرا دوای ئەوەی ساڵێک گەمارۆیان دا سەرەنجام دەستیان لێ هەڵگـرت، بـەڵام ناوبەناو هێرشیان ئەهێنایە سەر ناوچەکە.

لەسـەردەمی جـەنگی 20 سـاڵەی ڕۆمو عەجـەمدا کـەئۆردوی ڕۆم خـۆی سـازدا پـەلاماری ئێـران بـداو، بەراییەکەی بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا گەیشتە حەلەب، بێگە بەگ کوێخا حەیـدەری بەنامەیەکـەوە نـاردە لای. ئەوان چونکە سوننەن هەمیشە لەژێر گوشاری قزڵباش دا بونو دڵسۆزی خۆی بۆ سەڵتەنەتی عوسمانی دەربڕی.

ئۆردوی ڕۆم بەرەو ئێران کشاو تەورێزی پایتەختی سەفەوی گرتو سـوڵتان سـلێمانی قـانونی خـۆی سەرکردایەتی ئەم لەشکرکێشیەی ئەکرد. لەبەر سەرمای زستانو کـەمی خـۆراکـو ئالیـک سـوڵتان بڕیـاری دا هێزەکەی بباتە ناوچە گەرمەکانی نزیک بەغداد. لەڕێگەی هەمەدانەوە بەناو کوردستان دا بەڕێ کەوتن. لـەڕێگا هەندێکی هێزەکەی لەناو بەفردا مردنو هەندێ لەوڵاخە باربەرەکانیشی تۆپین. بۆ ئەوەی تـۆپـو کەلوپەلـەکانی نەکەونە دەس قزڵباش فەرمانی‌دا هەندێ لەتۆپەکانیان لەژێر گڵ دا شاردەوەو هەندێکیان هاویشـتە روبـارەوە، بەقسەی مەئمون بەگ هەندێکیان لەپشتە شاخو هەندێکیان خستۆتە ناو چەمی قەرەسوەوە (ل 23).

کەسوڵتان گەیشتە بەغـدادو حەسـایەوە پرسـی نزیکتـرین دەسـەڵاتدارو وڵات بەشـوێنی شـاردنەوەی تۆپەکان کێیەو لەکوێیە؟ وتیان بێگە بەگـو وڵاتـی شـارەزورە، کەپێشـتر خـۆی نامـەی بەندایـەتی نـاردوە. سوڵتان فەرمانی‌دا کەنامەو نێردراوی بنێرنە لا بۆ ئەوەی خەریکی دۆزینەوەو هێنانەوەی تۆپـەکان بـێ. بێگـە بەگ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی فەرمانی سوڵتان سوهرابی برای بەنامەو دیاریەوە ناردو، داوای کرد کەسـانێکی بـۆ بنێـرن کـەبزانن تۆپـەکانیان لـەکوێ شـاردۆتەوە بـۆ ئـەوەی بیدۆزنـەوە. سـوڵتان بـۆ درێژەپێـدانی لەشکرکێشیەکانی بەناو کوردستان دا دیسانەوە بەرەو ئێران ئەچو. لەبەر ئەوە فەرمانی‌دا بێگە بەگ خـەریکی دۆزینەوەی تۆپەکان بێو بۆ ئەو مەبەستە شـارەزاو عەرەبانـەی بـۆ نـاردو، فەرمانیشـی‌دا بەسـوهرابی بـرای بگەڕێتەوە کوردستان خەریکی دابینکردنی خۆراکـو ئالیکـو پێویستیەکانی تری ئۆردوی عوسمانی بێ.

زۆراب لەگەڵ پێشەنگی ئۆردوەکەی ڕۆم دا بەڕێکەوتـو تا گەیشتنە مەراغە ئەرکی خـۆی لـەدابینکردنی پێویستیەکانی‌دا بەجێ هێناو، بێگەیش ئاسنگەرو دارتاشەکانی وڵاتـی بانـگ کـردو ژمارەیـەکی زۆر ئەسـپـو ئێستری کۆ کردەوە. کەموکوڕی عەرەبانەکانیان چاک کردەوەو ئەو تۆپانەی دۆزرابونەوە لەزەنگاباد تەسلیمی کوێخاکەی میری میرانی بەغدادی کرد.

لەو ماوەیەدا سوڵتان سلێمان گەڕایەوە ئەستەموڵ. بێگە بەگ نەبەشداری شەڕەکانی کردبو، نەکەسیشی نارد بو بۆ نوێکردنەوەی دڵسـۆزیو بـۆ پیرۆزبـایی لـەو سـەرکەوتنانە، وەکـو مـەئمونی کـوڕی نوسـیوێتی ڕێوشوێنی ئەم بەندایەتیەی نەزانیوە. دوژمنەکانی بۆیان تێ چاند. سلێمان پاشای میـری میرانـی بەغـداد بـە لەشکرەوە چوە سەری. قەڵای هۆرینی لێ گرت. بێگە کەبەم لەشکرکێشیەی زانی کوێخاکەی بەنامەی پاڕانەوەو بەدیاریەوە ناردو دوای ئەوەیش بۆدڵنیاکردنی کلیلی قەڵاکانی بەمەئمون بەگی کوڕی‌دا نارد.(مذکرات:32)

سەرداری لەشکر مەئمونی لای خۆی بەبارمتە گل دایەوەو، ئیبراهیم بەگی برای بێگەیشی بەنامەیەکـەوە ڕەوانەی ئاستانە کرد. ئەگەرچی لەسەرەتادا شارەزور درایەوە بەبێگە بەگ بەڵام دیسـان ناحـەزەکانی بۆیـان تێ چاند. مەئمونیان خستە زیندانی قەڵای بەغدادەوە.

کاربەدەستانی عوسمانی گومانیان لەدڵسۆزی بێگە بەگ هەبوە. محەمەد پاشای میـری میرانـی بەغـداد لەنامەیەک دا بۆ بێگە بەگی نوسی بو: "ئەگەر لەنۆکەرانی پادیشای ئەبێ راستگۆییو سەرراستی خـۆت بـەوە بسەلمێنی کەسەری پەڕێنراو و زمانی براوی قزڵباشمان بنێری بۆ ئـەوەی منـیش مەسـەلەکەت بەپایـەی بـەرز رابگەیەنم. بەشکە بێتە هۆی بـەربانی کورەکـەت!" (مـذکرات:35) کورەکەی(مـەئمون بـەگ) 12 سـاڵو 10 مانگ لەزیندانی بەغدادا بەگیراوی مایەوە. دیارە بێگە بەگ نەیتوانیوە داواکەیان بەجێ بهێنێ.

ئەلقاس میرزا

ئەردەڵان یەکگرتو نەبو، وەکو لەسەردەمی باوکیاندا بەسەر کورەکانیدا دابەش کرابـو. بێگـە لەقـەڵای زەڵمو، زۆراب لەقەڵای مـەریوانو، محەمـەد لەقـەڵای سـرۆچک بـو. هەریەکـەیان لەناوچەکـەی خـۆیدا جـۆرێ لەسەربەخۆیی هەبو، پێ ئەچێ گوێیان نەدابێتە یەکتری، بەتایبەتی کەناوچەکەیان بو بەمەیدانی ململانێی رۆمو عەجەم، ئەمانیش لەسەر دەسەڵات، لەناو خۆیان دا کەوتنە ململانێو، داشکاندن بەلای لایەکیان دا.

ئەلقاس لەترسی گیانی خۆی هەڵات روی کردە شارەزور. هێزی رۆم دوای کەوت بـون. ئـەلقاس داوای لەبێگە کرد لەشوێنێکی عاسی وڵاتەکەیدا دالدەی بدا. بەڵام بێگە وەڵامی دایەوە: "بەهیچ جۆرێ رێگـەت نـادەم پێ بنێیتە شارەزورەوە تۆ بوی بەمایەی فیتنەو ئاژاوە!" بەڵام ئەلقاس چونکە تەنگاو بـو گـوێی نەدایـە ئـەم هەرەشەیەو ویستی لەملەی چەقانی شاخی سورێن تێ بپەڕێ. بێگە فەرمانیدا بەعەلەمەدینی کوڕی رێگـەی پـێ بگرێ. شەڕێکی خوێناوییان بو بەڵام ئەلقاس دەرباز بو گەیشتە ناوچـەی مـەریوان. پـەنای بـۆ زۆراب بـرد. بێگە داوای لەزۆراب کرد ئەلقاس بدەنەوە بەکاربەدەستانی عوسمانی، لەهەمان کاتدا لەشکری قزڵباش گەیشت بوە ناوچەکەو داوای بەدەستەوەدانی ئەلقاسیان ئەکرد.

بەربونی مەئمون بەگ

کەهەواڵی بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا گەیشتە بابیعالی سوڵتان فەرمانیدا مەئمون بەگ بـەر بـدرێو، سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان هێزێک لەگەڵ خۆی ببات بۆ ئەوەی بەهاوکاری بێگە بـەگ سـزای زۆراب بەگ بدەن. لەم روەوە (مەئمون بەگ:60) خۆی وەهای ئەگێڕێتەوە:

"بەڵام لەم لایەوە خورەم چاوەشی سەرۆکی زیندانی بەغداد هاتو منی لەزیندان دەرهێنـاو نـاردمی بـۆ لای محەمەد پاشا لەکەرکوک. سوڵتان حسێن بەگیش لەگەڵ چاوەشی نێردراودا کەوتـە رێ بـۆ بینینـی بێگـە بەگ. گەیشتە شارەزورو بینی، بەزەییو دڵنەواییەکانی سوڵتانی پێ راگەیاند، بێگە بەگ سوێندی بـۆ خـوارد کە لەبەختکردنی سەرو ماڵ لەپێناوی دەرگای هومایونیی سوڵتاندا درێخی ناکاو، هەمیشە لـەخوا ئەپاڕێتـەوەو دەس بەدوعا ئەبێ بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرز.

سەردانی سوڵتان

کاتێک ئەم بەندەیە(مەئمون بەگ مەبەستی خۆیەتی) نێردرا بۆ بابی عـالی دەوڵـەت، سـوڵتانی خـاوەن شکۆو بەختیاری، لەدیاربەکرەوە ئەگەڕایەوە بۆ بارەگای تەختی سەڵتەنەت، ئۆردوگای سەرکەوتو گەیشت بـوە لیوای رەهای سەر بەدیاربەکر. رۆژی دوەم بەزیارەتی رۆستەم پاشا لەناوچەی سروج، کەدو مـەنزڵی لـێ دورە، شەرەفاوی بو. لەرۆژی سێیەمدا کەژاوەی سوڵتانی گەیشـتە شـارۆچکەی بیرەجکـی سـەر بەولایـەتی حەلـەب، دوای ئەوە بەهەیبەتو شـکۆوە لـەروباری فـورات پەڕییـەوە. لەکـەناری رۆژئـاوایدا دو رۆژ بارگـەی خسـت. ئەنجومەنی بەرزی تێدا کۆکرایەوە. ئەم بەندەیەش بۆ ماچکردنی دەرگا بانگ کرا. پاش ئەوەی لێیان پرسـیم چی بەسەر ئەلقاس هاتو روداوەکـە چـۆن قـەومابو بـەدرێژی گێڕایـەوە، بـەزەیی سـوڵتانی خرۆشـا، لیـوای کەرکوکی بەموچەی 300 هەزار ئاقچە پێ بەخشیم، هەروەها شمشـێرێکـو قـەفتانێکـو ئەسـپێک کەزینەکـەی رازێنرابوەوە بایی 100 هەزار ئاقچە بو، لەگەڵ ئەسپێکی رەسەنی ترو هەندێ ئێستری دامێ، ئەمە سـەرەڕای

ئەوەی ڕۆستەم پاشایش دو ئەسپو دو قەفتانی دابومێ. هەروەکو کورەی وراسیو ناوچەکانی بەر دەستی، وەکو هەبو، دایەوە بەبێگە بەگ لەگەڵ خەلعەتی شەریفو پاداشتی سوڵتانیدا.

ڕۆژی دوایی کەژاوەی بەرزی سوڵتانی بزوت، بەندە وریایی کرد کەپەلە بکاتو پێش بکەوێو لەئەسپەکەی دابەزێ بۆ ئەوەی ماوەیەک بەراکێشانی جڵەوی ئەسپی سوڵتانی شەرەفاوی ببێو، ئینجا ئاوزەنگیەکەی ماچ بکا. ئەوسا سوڵتان قسە گەوهەربارەکانی کردو وتی: "بەبێگە بەگی باوکت بڵێ، ئەو شیرەی هەڵم کێشاوە، کارێکە لەڕێی خوادایەو، ئەو مەینەتییانەی بەسەرم دا هاتوە لەپێناوی یەزدانو غیرەتی ئیسلامیو دینی محەمەدا بوە، ئەبێ تۆیش تۆڵە لەزۆراب بکەیتەوە کەڕێگەی بە ئەلقاس داوە بگەڕێتەوە باوەشی شا. ئەگەر ئەوەی کرد، سوێند بێ بەگیانی باوباپیرم، بەر بەزەیی گەورەم ئەکەون..." منی کۆیلە پاش ستایشو نزا وەڵامم دایەوە: "بەندە بێگە بەگو ئەم بەندەیە درێخی لەسەرو ماڵ ناکەینو هەرزانو گرانی خۆمان بەخت ئەکەین لەپێناوی خزمەتی سوڵتان دا، هەمو هەوڵێک ئەدەین بۆ ئەوەی هیچ کەموکوڕییەک رو نەدا، هەمو شتێ بهفەزڵی بەزەیی سوڵتانو هیمەتی هێژایو بەختی دەوڵەتە کەریمەکەی جێبەجێ ئەبێ!" جارێکی تریش ئاوزەنگیی هومایونیی ماچ کردەوە. سوڵتان دەستیدا بەپشتم دا وتی: "ئادەی بتبینم!"

سەردانی بێگە بەگ

لەو مەنزڵە گەڕامەوە، چاوەش ئوروجم لەگەڵ بو کەڕاسپێردرابو سنجەقەکە بەبێگە بەگ بگەیەنێ، تا گەشتینە کەرکوک. ئەوسا چاوەش بەرێ کەوت سنجەقی شەریفو بەراتو خەڵات بیا بۆ بێگە بەگ. بێگە بەگ بەخۆشیو شادییەکی زۆرەوە پێشوازی کردو، بەسڵاوێکی زۆرو نزایەکی زۆری خێرەوە پەسنی خاوەن گەورەییو سەڵتەنەتیدا. منیش ئەو ڕاسپاردانەی سوڵتان فەرموبوی دەربارەی زۆرابم پێ ڕاگەیاند. بێگە بەگ وتی: "بیستمانو گوێڕایەڵی ئەکەین!" بۆ نیشاندانی ملکەچیو کەساسی دەستی خستە سەر سەریو، وتی: "فەرمانی سوڵتان گوێ لێ گیراوەو هەرچی سەرکێشی لەدەرگای بەرز بکا لەئێمە بەریەو ئێمەیش لەو بەرین"

شەڕی بێگەو زۆراب

بەو هێزەوە کە لەگەڵی بو، هاوڕێ لەگەڵ ئوروج هەڵی کوتایە سەر زۆراب، ناوچەکەی وێرانو کاول کردو، خۆی گەمارۆی قەڵاکەیدا، ناردی بۆلای میری میرانی بەغداد تمر عەلی پاشا، داوای لێ کرد 100 کەسی ئینکیشاری بۆ بنێرێ، بۆ ئەوەی شایەتی حاڵو گەواهی ڕاستیی قسەکان بن. ماوەی 3 مانگ گەمارۆی قەڵاکەیدا. خەریک بو دەستی بەسەردا بگرێ. بەهار نزیک بوبوەوە، ئەو بەفرە ئەستورەی لەسەر ڕێی نێوان شارەزورو وڵاتی عەجەم دا بو دەستی کرد بەتوانەوەو ڕێگەکان ڕەش بونەوە. شا هەزاران کەسی لەهێزەکانی خۆی بەسەرکردایەتی سوندگ بەگ نارد بۆ ڕزگارکردنی زۆراب لەگەمارۆکە. چەند سەرکردەیەکی بەدڕەفتاری تریشی ناردە سەر شارەزور. کەجاسوس بێگە بەگیان لەهێرشی قزڵباش ئاگادار کرد، وازی لەگەمارۆدانی وڵاتەکەی زۆراب هێناو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەقەڵای زەڵمو، لەبەردەمیدا سەنگەری لێ داو، وەڵامی نارد بۆ خەڵکی شارەزور کەئاگایان لەخۆیان بێو وریا بنو، لەشاخەکانی نزیکیاندا بڵاو ببنەوەو بۆسەیان بۆ بنێنەوە. لەگەڵ ئاوابونی خۆردا لەشکری لێقەوماوی شا گەیشت، زۆرابیان لەگەمارۆ ڕزگارکرد. ئەو شەوە بێگە بەگ ڕۆیشتو دەمەو بەیانی گەیشتە دەربەندی زەڵم. بۆ ئەوەی گیانی ئازایەتیو هەڵمەت بکا بەئینکیشاریەکانی بەغدادو پیادەکانی هێزەکەی خۆی، سواری ئێسترەکەی بو بۆ شەڕ ڕوبەڕوی دوژمنانی دین ڕاوەستا. هەردولا پێکا هەڵپژانو لێکیان دا. 300 کەس لەهەردولا لەو مەیدانەدا بەکوژراوی کەوتن. دیار بو لەنێوان محەمەد بەگی برای بێگە بەگو برایەکی تریدا زۆراب کەینوبەینێ هەبوبێ. کاتێ دوژمن لەلای چەپەوە هێرشی هێنا، محەمەد بەگ بەهەڵاتویی پشتی تێ کردن، لەشکری دوژمن پەلاماری بێگە بەگیانداو

شکاندیان، 78 کەس لەهێزەکەی شەهید بون، بێگە بەگ خۆیشی لەدو لاوە سەری برینـدار بـو، مێکوتێکیـان لەپشتی سرەواند لەئێسترەکەی کەوتە خوارەوە. ئەم بەندەیە لەلای راست بـو، هـەڵی کوتایـە سـەر قزڵبـاشو هـارپینیو بێگـە بـەگی لـەو چورتمـە کوشـندەیە رزگـار کـردو چەکـدارەکانی قزڵباشـی ئاگربـاران کـرد زۆر لەپاسەوانەکانی کوشتنو، لەخوێن دا گەوزان. بێگە بەگی سواری ئێسترەکەی کردەوە. هێزی قزڵباش لـەدەنگی تەقینی گولله تۆقینو هەڵاتن. داوامان لەبێگە بەگ کرد بیگوێزنەوە ناو ئاوایی، بـەڵام قوبـوڵی نـەکرد، بـەڵکو پێی باشتربو خەریکی ناشتنی تەرمی کوژراوە شەهیدەکانو، برینی سەری دوژمنە کوژراوەکان بێ، واتێپەڕی تا شەو داهات ئەوسا گەڕایەوە ئاوایی".

شایەتێکی تری ئەم روداوە، حەسەن بەگی رۆملو، نوسەری "احسن التواریخ"ـە. حەسەن بەگ خۆی لـەم شەڕەدا بەشدار بوەو، لەناو روداوەکانی ساڵی 957دا بەمجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

"شا تەهماسب، سوندگ بەگی قۆرچی باشیو حەسەن بەگی یوزباشـی نـاردە سـەر بێگـەی ئـەردەڵان: زۆرابی کوردی ناردیە لای دەروازەی ئاینپەنا شاو ئاگاداری کرد کەبێگەی ئەردەڵانی والـی شـارەزور لەگـەڵ تاقمێ رۆم پەلاماری قەڵاکەیان داوە. کەئەم هەواڵەیان دا بە شا، تورە بو، فەرمانی گوێ لێ گیراوی دەرکرد بـۆ سوندگ بەگی قۆرچی باشیو حەسەن بەگی یوزباشیو رۆستەم بەگی ئەفشار بە 5 هەزار سوارەوە بچـن بـۆ دەفعی شەڕی ئەم موفسیدە. میرەکان بەرێ کەوتنو لەڕوباری تلـوار، کەلـەو کاتـەدا هەسـتابو، پەڕینـەوە. 80 کەس لەقۆرچیەکان، لەکەناری بێستانەکانی شارەزوردا، توشی بێگە بون کە 7 سـەد سـواری لەگـەڵ بـو، هـەر یەکەیان بەرۆستەمی داستان دائەنران. شەڕێکی قورس رویداو بێگەیان لەئەسپەکەی بەردایەوە. بەڵام لـەمردن رزگاری بو. 40 کەس لەنزیکەکانی کوژران. لەو رۆژەدا نوسەری ئەم پیتانە، حەسـەن رۆملـو، لەبەرزاییەکـەوە کەئەیڕوانی بەسەر قەڵای زەڵم دا، لەشەڕدا بوم لەگەڵ تاقمێ لەکوردەکان. قۆرچیەکان کەپەنجا کەسـێک ئـەبون لەبەردەم کوردەکان دا هەڵاتن. کوردێ کەلەم شەڕەدا شادی بەگی زولقەدری کوشت بو، خەریک بو شـاهویردی بەگی کوڕی قنقرات سوڵتان بەدیل بگرێ. حسێنقولی خولەفا، کە لەگەڵ ئەم هەژارەدا بو، غیرەتـی ئەدایـە بـەر قۆرچیەکانو هانی ئەدان: "لاوەکان هەڵمەت بەرن! ئازا بنو وەکو ژن رامەکەن!" بەڵام ترسیان وەها لێ نیشت بو لەبەرزایی شاخەکانەوە هەڵاتن بۆ قوڵایی دۆڵەکە. بـەڵام ئـەم هـەژارە هەسـتی بەمەترسـیەکە کـردو لەگـەڵ حسێنقولی خولەفا هەڵیان کوتایە سەر کوردەکانو بڵاوەیان پێ کردنو، شاهویردی بەگیان سواری ئەسـپەکەی کردەوە دریژەیان دا بەشەڕ لەگەڵ ئەو کوردانەی کە 40 کەسیان لەقۆرچیەکانیان بەدیل گرت بو.

سوندگ بەگ لەشارەزور هەڵی داو زۆراب لەقەڵا هاتە دەرو دایە پاڵی. غازیەکان پەلاماری شارەزوریان داو ئاڵای سەرکەوتنیان تێ چەقاند. سوندگ بەگ، رۆستەم بەگی ئەفشاری بەتاقمێ لەدلاوەرەکانەوە نـارد بـۆ تاڵانکردنی ولایەتەکە، وێرانیان کردو گەڕانـەوە ئۆردوگـا. پـاش 20 رۆژ راونـان سـوندگ بـەگ گەڕایـەوە قەزوین."

حسن روملو: "احسن التواریخ" بسعیو تصحیح جارلس نارمن سیدن، ج 1، استنساخ تهران، انتشارات کتابخانه شمس 1342ش، (ل345 - 346).

تاڵانکردنی شارەزور

(مەئمون بەگ:64) لەسەری ئەڕوا و ئەنوسێ:

"کە لەشکری قزڵباش گەڕایەوە کورانی زۆرابیان کرد بەپێشەنگی خۆیـانو نیشـتنە سـەر گونـدەکانی دەشتی شارەزورو وێرانیان کرد. لە هەر جێیەک ئاوەدانیەکیان بینـی کردیـان بەکـەلاوەو، هـەرچی چـوارپێو ئاژەڵێکیان بەردەس کەوت تاڵانیان کردو، دەستیان گەیشتە هەر پەککەوتەو بەسەزمانێ کوشـتیان. زەرەریـان دا لەجوتیارانو هەژارانو، پـەلاماری شـوێنە قایمـەکانیان دا. کوردەکـان بـۆ بـەرگریو بەرهەڵسـتی لەمـەکۆو

حەشارگەکانیانەوە دەرپەڕین، نزیکەی 60 کەسیان لەقۆرچیەکان کوشتو سەلکەکانیان بۆ بێگە بەگ هێنا. لەشکری داخ لەدڵ پەلاماری زەردەکەمەریدا کەسەر بەبەغدادو هی تیرەی تیلەکۆی ئێلی کۆچەری قەرەئولوسە. تالاَنیان کردو گەڕانەوە شارەزور، قایتمز بەگی برای بێگە بەگ لەدەمی قەڵای دەربەند گاوردا ڕێگەی پێ گرتن. ئاروق شاهقولی سەرۆکی کوشتنو ئاڵاکەی داگرتنو ژمارەیەک لەقوروچی ناسراوەکانی کوشتن. ئەو ئاژەڵو وڵساتەی بەتاڵان برد بۆیان لێی سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی، هەروەها دیلەکانیشی لێ سەندەوە.

دوای ئەم روداوانە سوندگ بەگ، سەرداری لەشکری قزڵباش، 50 رۆژ لەناوچەی شارەزوردا مایەوە تا دەغلودان زەرد بو، ئەوسا دەغلودانی ناوچەکەی هەمو سوتاندو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی. بێگە بەگ هێزێکی بەدودا ناردن توانییان دو قورچی ناودار بەدیل بگرن. دوای ئەو سەری بڕڕاو و زمانی دەرهێنراوی بەم بەندەیەدا نارد بۆ میری میرانی بەغداد عەلی پاشا، عەلی پاشا نێردراوی نارد بو دەروازەی بەرزی دەوڵەت لەهێرشی قزڵباش ئاگادار بکا. بە کەتخوداکەیدا سەرە بڕڕاو و زمانە دەرهێنراوەکانی بۆ ئاستانەی بەرز نارد. کەنێردراوەکان گەیشتنو لەوانو لەقورچیەکان زانرا چی قەوماوەو درێژەی روداوەکان بەئاستانەی بەرز گەیەنرا، عینایەتی سوڵتانی بە سەر بێگە بەگ دا خرۆشا، شیرێکی نەخشدارو قەفتانێکو زریزەیەکی زێڕو گۆو پەردەی زێڕینو ئەسپێکی زین نەخشکراوی بۆ ناردو، خەڵاتی بەنرخیشی نارد بۆ ئەو خزمانەی کە لەو شەڕەدابون. دیاریەکان بە یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش دا بۆ بێگە بەگ نێردراو فەرمانی شەریف دەرچو لەزەویوزاری سوننیو خەواسی هومایونی نزیکی 4 هەزار کیلەی بدرێتێ.

زۆراب بەگ لەدەرباری شادا

لەلاکەی ترەوە قورچی باشی زۆراب بەگی بردە لای شا، بەڵام زۆراب پێی وتن: "من دێم بۆ لای شا بەو مەرجەی بەڵێنم بدەنێ شا داوام لێ نەکا جنێو بەمەزەبەکەی خۆمو دژون بە سەحابەکانی پێغەمبەر بدەم!" قورچی باشی بەسوێندی گەورە تەئمینی کردو، لەگەڵ خۆی بردی بۆ لای شا لەقەزوین. کە گەیشتە بارەگای شا، خەڵاتی رەنگینو ماڵی، کەجیفەی دنیان، درایە، زۆراب لەڕێگەی باووباپیری لای دا. دوای ئەوەی ماوەیەک مایەوە گەڕایەوە بارەگای شەقاوەتەکەی... بەڵام بێگە بەگ مۆڵەتی نەدا، هەڵی کوتایە سەریو لەقەڵاکەیدا گەمارۆیدا، زۆراب هاواری بردەوە بەر شا. شا، ئیسماعیل میرزای کوڕی نارد بۆ یارمەتیدانی. ئیسماعیل پەلاماری قەڵای قزڵجەی سەر بەشارەزوریداو دو مانگ گەمارۆی دا، کەزستانی سەخت داهات ئیسماعیل گەڕایەوە بۆ قەزوینو باوکی بینیو روداوەکانی بۆ گێڕایەوە.

مردنی بێگە بەگ

"لەو ماوەیەدا بێگە بەگ بە نەخۆشی لەجێگەدا کەوت، لەو کاتەدا ئەم بەندەیە لەلیوای کەرکوک بوم، نامەیەکم لەباوکمەوە پێ گەیشت نێردراوێ هێنا بوی، تێیدا نوسرابو: "خێرا بێرەوە بۆ لامانو پشت گوێی مەخە. هەوڵ بدە بەزیندویەتی بمبینی!" ناوەرۆکی نامەکەی باوکمم لەمیری میرانی بەغداد گەیاند داوام لێ کرد ڕێم بدا بچم بۆ شارەزور. باوکم بینیەوە هێشتا زیندوبو، سوپاس بۆ خوا، دوعا خێرەکانیم پێ برا. دوای چوار رۆژ مانەوەم مرد".

مەئمون بەگ ئەبێ بەحاکمی شارەزور

(مذکرات: 66) زۆراب کەمردنی باوکمی بیست پەلاماری شارەزوریداو تالاَنی کرد. عەلی پاشام لەڕوداوە تازەکان ئاگادار کردو، لەگەڵ زۆراب کەوتینە شەڕەوە. کەنێردراوەکەمان گەیشتە بەغداد عەلی پاشا مەسەلەکەی بەهۆی ئوروجی کەتخودایەوە بەئاستانەی بەرزگەیاند. ئەرکانی دەوڵەت زستانی ئەو ساڵەیان

لەئەدرنەی پارێزراو بەسەر ئەبرد، کەتخودا مەعروزاتەکەی لەوێ بەئاستانەی بەرز گەیاند، پاش ئاگادار بونی عینایەتی خوسرەوانیو هیمەتی خاقانی خرۆشا، بەقەرە موراد پاشا کەچاوەش بو، بو بەمیری میرانی ئەرزرۆمو، مرد، شیرو خوفتانو بەراتی همایونی، چون باوکم حاکمی ناوچەکە بو، بۆ ناردم. چاوەشی ناوبراو لەرۆژی حەڤدەهەم دا گەیشتو، دوعا بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرزی سوڵتانی خوێنرایەوەو، خۆشیو کامەرانی هەمو لایەکی گرتەوە. منیش ئەم بەندەیە ئەو بەراتە شەریفەم بەسەرمایەی دەوڵەت داناو، پشتێنی خزمەتم لەو سنورانەدا بەستو سەرو ماڵم دائەنا.

جارێکی تریش مەتارەچی ئەسکەندەر چاوەش لەلایەن ئاستانەوە هات بۆلام، لەگەڵ نێردراوێک دا کەفەرمانی شەریفی سوڵتانی گوێ لێ گیراوی پێبو، ناوەرۆکەکەی بریتی بو لەوەی: "فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم دا بەمیرەکانی کوردی سەر بەولایەتەکانی دیاربەکرو بەغداد، گەورەو بچوکیان، کەمن تۆم بەسەرۆکو سەرکردەی هەمویان داناوە، دامناون بە بەرفەرمانو یاریدەدەری تۆ. لەبەر ئەوە پێویستە پەلاماری زۆراب بدەیو بەڕاستیو ئازایەتی هەوڵی گرتنی بدەی. ئەگەر لەلایەن شاوە یارمەتیەکی بۆ هات لەتوانای تۆدا نەبو، فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم داوە بەمیرانی عەرەبو کوردی ولایەتەکانی قەرەمانو سیواسو حەڵەبو مەرعەشو دیاربەکرو بەغداد، وێنەیەکی ئەم فەرمانەم بۆ هەر یەکێکیان ناردوە، تا ئەگەر پێویستیت پێیان بو بەپەلە فریات بکەونو بێن بۆ یارمەتیدانتو، هەمویان هەوڵ بدەن بۆ پارێزگاری سنور، بەپێی فەرمانی همایونی گوێ لێ گیراو".

شەڕی مەئمون بەگو زۆراب

سوڵتان حسێن بەگی حاکمی ئامێدی کەبەم فەرمانە گوێ لێ گیراوەی زانی دەربارەی دانانم بەسەردارو سەرۆکی گشتیو، هەستی بە بەزەیی سوڵتانی کرد بەرامبەرم، ئاگری حەسودی لەدڵیدا هەڵگیرسا، لەگەڵ مامم محەمەد بەگی میری سروچک ڕێک کەوتو کەوتنە پیلانگێڕانو فرۆفێڵی شەیتانیو، بەرۆستەم پاشایان وت: "ئەگەر ولایەتی شارەزور بدرێ بەمحەمەد بەگو مەئمون بەگ، بەهەر توهمەیەک بێ، بگیرێ، هەرچی کەلوپەلو قورساییو دیاری بەنرخو شتی ناوازەو ناوماڵو شتومەکێ کە لەبێگە بەگ بەجێ ماوە ئەیدەن بەو و ڕێوشوێنی ئەوەش دائەنێن ناوبراو بگەیەننە لای ئەو". بەمجۆرە تەماعیان خستە بەردەم رۆستەم پاشاو، بەئارەزوی دڵی خۆیان فەرمانێکیان لێ وەرگرت. بەڵام بێ ئاگا بون لەناوەرۆکی حەدیسی شەریفی "الحريص محروم" و لەکاکڵی پەندی "العبد يدبر والله يكدر" ... ئەم بەندەیە لەو رۆژانەدا قۆڵی کاری لێ هەڵ ماڵی بو، پشتێنی دڵسۆزی سوڵتانی همایونی لێ بەست بو، بەسەرو ماڵ شەڕی دوژمنانی ئەکرد، بەفەڕی هیمەتی سوڵتانو بەلوتفی حەق عز وجل بو بەمەزهەری عینایەتی سوڵتانیو، جێبەجێکەری بیری راست، هەڵی کوتایە سەر قەڵاکەی زۆراب کە بەمشعلە ناسراوە، کاتی خۆی ئەلقاس خۆی تێدا مەڵاس دابو، داگیری کردو هەمو پارێزگارو پاسەوانەکانی بەدیل گرت.

زۆراب ئەوەندە توڕەبو خەریک بو شێت بێ- خوا دوژمنانی دین کەساسو خۆشەویستانی دەوڵەت خۆشنود بکا- عەلی پاشا هەواڵی گرتنی قەڵاو، چونی شا تەهماسب لەولایەتی شیروانەوە بۆ شکی بیست. داوای لێ کرا 100 کەس لەمەمالیکی بەغدادو 100 پیادەی ئینکیشاری، بەپێی فەرمانی گوێ لێ گیراوی سوڵتان بنێرێو، نامە بەچاوەشەکانیدا بۆ سوڵتان حسێن بەگو میرەکانیتر بنێرێ، بۆ ئەوەی لەشوێنێک دا کۆ ببنەوە بۆ قۆستنەوەی هەلی چۆڵیی سنورو ناوچەکە، بۆ پەلاماردانی زۆرابو داگیرکردنی قەڵاکانی، بەیارمەتی خواو، گرتنو راونانو دورخستنەوەی لەولایەتەکەی.

کەنامەو نێردراوەکەمان گەیشتن، پاشای ناوبراو 200 سوارو پیادەی بەغدادی ناردو، ئاگاداری کردین نامەی بەتەتەردا ناردوە سوڵتان حسێن بەگو میرەکانی تر پەلە بکەن لەناردنی یاریدەو فریاکەوتن دا.

لێخران‌و گیرانی مەئمون بەگ

لەماوەی 10 ڕۆژدا، سوڵتان حسێن بەگ‌و محەمەد بەگ پێکەوە هاتن، بەندە پێشوازیم لێ کردن. لە 5 مەیدانەکەدا کەقەڵای گوڵعەنبەری تێ دا دروست کراوە بارگەیان خست. بەتەمای ئەوە بوین بەیانی ڕۆژی داهاتو لەزنجیرەی چەقانەوە هەڵکشێین‌و، دەربەندی بک باسان ببڕین‌و پەلاماری ناوچەی مەریوانی زۆراب بدەین. بەیانی هەمان ڕۆژ هێزەکانی خۆمم نارد بۆ جێگەی ناوبراو، خۆم چوم بۆ ئەوەی سوڵتان حسێن بەگ ئاگادار بکەم لەوەی کردومە. لەگەڵ هەندێ لەپیاوەکانم دا گەیشتمە خێوەتەکەی ئەو لەئەسپەکەم دابەزیم، چومە ناو خێوەتەکەیەو لەتەنیشتیەوە دانیشتم. سوڵتان حسێن بەگ دەسبەجێ فەرمانێکی ڕەسمیی دەرهێنا، ناوەڕۆکەکەی ئەمە بو: "ولایەتی شارەزور بەمحەمەد بەگ دراوەو فەرمانی گرتنی تۆیش دەرچوە" منیش وتم: "فەرمان فەرمانی سوڵتانە، بەڵام چەند کەسێ بنێرن بۆ قەڵا کەسوکارو کەلوپەلەکانم دەرباز بکەن، ئێوە خۆتان کاروباری قەڵاکە باشتر ئەزانن!" محەمەد بەگ قسەکانی منی وەرنەگرت، دەسبەجێ لەگەڵ هەندێ لەپیاوەکانی خۆی‌دا رویان کردە قەڵاکە.

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (915–957)

(مەئمون بەگ:16 دەربارەی سەردەمی باوکی نوسیوێتی:

لەکاتێک دا ئەم بەندەیە: مەئمونی کوڕی بێگە بەگی عادلانی...ڕۆژانی تەشریف هێنانی شاهنشاهی جیهان...مورادخانی سێیەم بۆ سەر تەختی سەڵتەنەت، ئەم بەندە سوکە هەلی لەستنەوەی دەروازەی بەرزی بەدەرفەت زانی، خۆی پێ بەناسین بداو بڵێ: باوکی خوا لێ خۆشبوم بێگە بەگ لەکاتی پێشودا حاکمی شارەزور بو، لەڕۆژانی فەتحی بەغدادا بەهێزی شکێنەری سولەیمانی‌و مەهابەتی پاڵەوانانەی سوڵتانی ساڵی 941 ە، دڵسۆزی‌و بەندایەتی خۆی بۆ سوڵتان دەربڕی، ئینجا کار گەیشتە ئەوەی ئەم بەندەیە لەئەنجامی دوزمانیی غازی خانی باغی‌دا خرایە زیندانی بەغدادەوە. هەروەها ئەم وتارە ئەو بەڵایانەی بەسەر ئەلقاس میرزا هات ئەگێڕێتەوە.

قزڵباش لەشارەزور

ڕێچەڵەکی بەندە بێگە بەگ ئەگەڕێتەوە بۆ ئەبو عوبەیدەی جەڕاح لەعەشەرەی موبەشەرەو ئەمیری موئمینان عەباس. یەکێ لەباپیرە مەزنەکانی، بەناوی عادل، لەسەرەتای ڕۆژانی کوشتاری جەنگیزییە زۆربارەکان دا والی شارەزول بوە. نەوەکانی گوێڕایەڵی فەرمانی پاشاکانی هەردو عیراق بون، تا قەزاو قەدەری ئیلاهی ئیسماعیلی کوڕی حەیدەری هێنا. کەئیسماعیل زانی، بێگە بەگ ئامادە نیە گوێڕایەڵی دەسەڵاتی بێ‌و گوێ بەفەرمانەکانی نادا، یەکێ لەسەرکردەکانی: چایان سوڵتانی راسپارد، کەدوانزە میر بەر فەرمانی بون‌و، پێیان ئەوتن سوڵتان‌و سەرکردایەتی هێزی زۆریان ئەکرد، بچێ بۆ داگیرکردنی وڵاتی بێگە بەگ. کەئەم هێزانە گەیشتنە خاکی شارەزور ئاواییەکانی ناو دەشتەکەیان وێران‌و کاول کردو، سێ لەقەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەڵام قەڵایەکی قایمیان پێ نەگیرا کە بەشاخێکی سەختەوە بو. ماوەی ساڵێک گەمارۆیان دا، تا لێی نائومێد بون‌و بەجێیان هێشت. شەڕی ڕوبەڕو لەنێوان هەردو لا نەئەقوما جگە لەو شاڵاوانەی دوژمنان بەردەوام لەهەمو لایەکەوە ئەیانهێنایە سەر ناوچەکە.

بەیعەت بەعوسمانی

زۆری پێ نەچو ناوچەی شارەزور، بەعینایەتی مەلیکی مەنان، کەوتە ناو پارێزراوەکانی سوڵتانیەوە. بەداگیرکرانی ولایەتەکانی دیاربەکرو موسڵ تا لای هەولێر، شارەزوریش چوە ناو مەمالیکی پارێزراوەوە. ئینجا کەوەزیری گەورە ئیبراهیم پاشا، ڕەحمەتی خوای لێ بێ، بڕیاری‌دا بچێتە سەر وڵاتی عەجەم‌و، بۆ زستان لەحەڵەبی پارێزراو ئارامی گرتو، بێگە بەگ هەواڵەکەی بیست نامەیەکی درێژی نوسی، تێیدا رونی

کردبوەوە کەئەوان لەباوباپیریانەوە ئەهلی سوننەتو جەماعەت بون. تا ئەو کاتـە لـەنێوان ئـەوانو قزڵبـاش‌دا چەند جارێ شەڕو پێکادان قەوماوە. نامەکەی بـۆ گەیانـدنی بـەدەروازەی بـەرز بەکوێخاکـەی‌دا حەیـدەر نـاو رەوانە کرد. کوێخا نامەکەی گەیاندو ئاستانەی بەرزی ماچ کرد. کەسوڵتان سـلێمانی قـانونی لـەوە ئاگـاداربو کەبەندە بێگە بەگ توشی چـی بـوە، عینایـەتی سـوڵتانی سـەرڕێژی کـرد، ئـەحکامی شـەریفی بـۆ دەرکـردو باشترین چاودێری کراو، بەنامەی پڕ لەلوتفـو بەزەیی سەربەرز کرا.

سوڵتان سلێمان بە کوردستان دا تێ ئەپەڕێ

ئیبراهیم پاشای سامدارو سەنگین. لەبەهاری ئەو ساڵەدا بەرەو وڵاتی عەجەم چـو، لەشـکری لـەئوجانی ئازەربایجانی نزیک تەورێز بەزاندو بەقەد ژمارەی ئەستێرە خێوەتی هەڵدا، کەژاوەی سوڵتان سولەیمان، خـوا بەهەشـت بکاتـە مـەئوای‌و رەحمـەتی خـوای لێبـێ‌و بیبەخشـێ، ئۆجـان بـەهاتنی شـەرەفاوی‌و، لەشـکری سەرکەوتویش بەلوتفی بوژایەوە. بەڵام زۆری ناخایاند زستانی سەخت هات، کەژاوەیش ناچاربو بەشاخەکانی قەرەخان‌دا بەسەر ولایەتەکانی هەمەدانو دینەوەردا بەرەو عیراقی عـەرەبی بـڕوا. لـەکاتێکدا گەیشـتنە مـاهی دەشت توشی سەرمای سەختی زستانو کـەمیی خـۆراکـو ئازوقـە بـون، پیادەیـەکی زۆری لەشـکرەکە مـردن، هەروەکو باربەرەکانیشیان تۆپینو ئەسپو ئێسترەکانی عەرەبانەی تۆپـەکانیان رائەکێشـا وەسـتان. کێشـەکە خرایە بەردەم سوڵتانی کامەرانو چارەی لێ پرسرا. فەرمانی‌دا تۆپەکان لەشـاخی پشـتەدا بشـارنەوەو ئەگـەر توانرا بیگەیەننە دەشتو بیهاونە نـاو ئـاوی قەرەسـو، عەرەبانـەکانیش بسـوتێنن بـۆ ئـەوەی نەکەونـە دەس دوژمن. سوڵتان هەر فەرمانێکی‌دا جێبەجێ کرا. ئینجا سوڵتان بـەرەو بەغـداد بـزوت. کـەهێزەکانی گەیشـتنە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بەکلیلی قەڵای بەغدادی پێشوازی کرا. خۆشی لەشکری سەرکەوتوی داگـرت کە بەزوترین کات ئەچنە ناوی بۆ پەیداکردنی ئازوقە، لەروباری دیالە کە بـەنۆڕێ ناسـراوە نزیـک کەوتـەوە، هەر کەچونە ناو ئاوەکەوە وڵاخە شەکەتەکانیان نقوم بونو زۆریان خنکان.

لەنێوان سوڵتان سلێمانو بێگە بەگ دا

کەسوڵتانی گەورە بەتەمای بەسەربردنی پاشماوەی وەرزی زستان گەیشـتە بەغـدادو، بەسـامو شـکۆوە لەوێ جێگیر بو، پرسی کەکێ خاوەنی نزیکترین ولایەتە لەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان، شارەزاکانی ناوچەکە وەڵامیان دایەوە: "ولایەتی شارەزور لەو شوێنەوە نزیکە، حاکمەکەیشی ناوی بێگە بەگە، کە لەئەهلی سـوننەتو جەماعەتەو، لەشەڕو دوژمنایەتی‌دا بوە لەگەڵ قزڵباش. لەسەردەمی رابوردودا کەسانێکی نـاردوە بـۆ دەربڕینـی بەندایەتی سوڵتان." سوڵتان فەرمانی‌دا چاوەشێ بەسوارەوە بنێرن پێی رابگەیەنێ: "کـاتی خـۆی دڵسـۆزی‌و گوێڕایەڵیتان بۆ ئاستانەی بەرز دەرکەوتوە، بـەڵام مـەرجی دڵسـۆزی‌و گوێڕایـەڵی ئەوەیـە تۆپـەکانی لەڕێگـە بەجێمان هێشتون بگەیەنیتە بەغداد، بەوەیش خزمەتەکانت بزر نـابێ‌و رەنجـەکانت بـەفیرۆ نـاڕواو، بـەزەیی پاداشتی منیشت پێ ئەبڕێ..."

موسەلا چاوەش، رەحمەتی خوای لێ بێ، فەرمانی بەرزی گەیانـدە بێگـە بـەگ. بەفـەرمانی هومـایونی خوشحاڵ بو. دەسبەجێ زۆرابی برای لەگەڵ چاوەش باشی بەدیاریەکی زۆرەوە نـارد بـۆ دەروازەی دەوڵـەت، بۆ ئەوەی بەسوڵتان بڵێ: "بیستمانو گوێڕایەڵین، فەرمانی بەجێ ئەهێنین. بـا ئـەو رێبەرانـە بـێن کەشـوێنی شاردنەوەی تۆپەکان لەناو روباردا ئەزانن، بۆ ئەوەی بەگیانو سەر ئەو خزمەتە بکەین!" زۆرابی ناوبراو چـو بۆ ماچکردنی ئاستانەی بەرزی سوڵتانی‌و راسپێرییەکانی پێ راگەیاند.

سوڵتان سوپاسی خوای کردو بەستایشەوە دوعای خێرو سەرکەوتنی بۆ بێگـە بـەگ کـردو، دڵنـەوایی زۆرابی سنجەقی میهرەوانی پێ بەخشی. فەرمانی ناردنی ئەوانەی‌دا کەتۆپەکانیان لەئاوەکەدا شاردبوەوە لەگەڵ تاقمێ سایەقی لێوەشاوەی عەرەبانە لەرێکابی میردا بەدیاری شایانەوە بۆ لای میر بێگە بەگ. کـەنێردراوەکان

گەیشتن، بێگە بەگ فەرمانیدا ئاسنگەرو دارتاشەکانی وڵات کۆبکرێنەوە بۆ ئەوەی عەرەبانەکان چاک بکەنەوە، هەروەها فەرمانیدا ژمارەی پێویست ئەسپو ئێستر ئامادە بکرێن بۆ راکێشانی عەرەبانەو تۆپەکان. لەکاتێکدا خەریکی ناردنی تۆپەکان بون چاوەش باشی گەیشتو فەرمانێکی پێ بو کە: "لەبەر ئەوەی من بەتەمای سەفەرم بۆ تەورێز. بەسەر شارەزوردا ئەبێ ئازوقەو ئالیک ئامادە بکرێو بایەخ بەناردنی تۆپەکان بدرێ بۆ بەغداد. لەسەر مەمالیکو خزمەتکارەکانیش پێویستە هاورێ لەگەڵ براکەت خەریکی ئامادە کردنی ئازوقەو پارێزگاری تۆپەکان بن تا بەهار!"

سوڵتان سلێمان دیسانەوە بەکوردستاندا تێ ئەپەڕێ

سوڵتان بەغدادی بەڕێگای داقوقو کەرکوک دا بەجێ هێشت. بەناو دەربەندی ئیمانشادا تێپەڕیو گەیشتە دەشتی شارەزور، بەو رێگایەدا رائەبورد کەهەناوی ئەسکەندەری زولقەرنەینی تیدا نێژراو بو. رۆژانی جەژنی قوربانی لەنزیک قەڵای قزڵجەدا بەسەر برد. خادیم سلێمان پاشا، کە لەولایەتی میسرەوە هات بو هەزاران مەمالیکی تایبەتی، خاوەن تاجی زێڕینو مەناتقی زیوینو جلوبەرگی ئاوریشمینو سەربازی پڕ چەک کە بەجوانترین جل رازابونەوە بەسواری ئەسپە عەرەبیەوە، لەگەڵ بو. لەو کاتەدا دایانە پاڵ لەشکرگای لەشکری سەرکەوتو لەشارەزور. زۆراب بەفەرمانی بێگە بەگ بەدیاریو کلیلی قەڵاکانەوە هاتو، مەنزڵ بەمەنزڵ ئازوقەو ئالیکی پێویستی لەشکری دابین ئەکردو، لەگەڵ پێشەنگی تیپەکانی سوڵتان دا بو تا گەیشتنە باژێڕی مەراغەی سەر بەئازەربایجان. ئەوسا هەمو جۆرە رعایەتو ئیعزازی لەسوڵتان پێ گەیشت. زۆراب بەفەرمانی سوڵتانیی گوێ لێ گیراوەوە بۆ بێگە بەگ دەربارەی گەیاندنی تۆپەکان بەبەغداد بەزوترین کات، کەفەرمانی گوێ لێ گیراو گەیشتە بێگە بەگ، لەو کاتەدا ئەو لە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بو. کوێخا عوسمان پێشوازی لەتۆپەکان کرد، کەسلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بۆ ئەم ئیشەی نارد بو، تۆپو کەلوپەل پێویستیەکانی تری لەبێگە بەگ وەرگرت بیگوێزێتەوە بۆ بەغداد، چەندین پیاوی کارامەی عەشیرەتەکانی خۆیشی لەگەڵ نارد بۆ ئەوەی بەسەلامەتی بیگەیەننە بەغداد.

بێگە بەگ گەڕایەوە شارەزورو بەچاوی بێدارەوە چاودێریی هەواڵە نوێکانی سوڵتانی دەسەڵاتداری ئەکرد، لەجێی خۆیدا جێگیرو ئەوەندەی توانی بوی پیاوی کۆ کردبوەوەو، ئامادەبو بۆ بەجێهێنانی هەر کارێکی پێی بسپێردرایە. لەم کاتەدا زانی کەسوڵتانی بەتوانا بەشکۆو سامەوە لەتەورێزەوە گەڕاوەتەوە بۆ نزیک یانەی بەرزی سەڵتەنەت، بێگە بەگیش بەهەمو پتەویو پایەداریەکەوە لەنیشتمانەکەی خۆیدا مایەوە لەخوای عەزەوەجەل ئەپاڕایەوەو، ئایەتی ئەخوێندو نزای ئەکرد بۆ دەوامی سوڵتانو مانەوەی بەختیاریو، ناو بەناویش دڵسۆزییو بەندایەتی خۆی نوێ ئەکردەوە.

ئەیویست نێردراو رەوانە بکا بۆ دەروازەی بەرز، جارێکیتر نیشاندانی بەندایەتی بۆ نوێ بکاتەوە، بەڵام نە رێوشوێنی نیشاندانی بەندایەتی ئەزانیو نەشارەزای چۆنیەتی دەربڕینی نەریتی ملکەچیو کەساسی بو. ناردی بۆلای حسێن بەگی داسنی والیی هەولێر لەم روەوە یارمەتی بدا. حسێن بەگ، کەزەعامەتی دیاربەکری بەدەسەوە بو، کوێخا مەجنونی نارد. کەبەندە کوێخا مەجنون هات، بێگە بەگ ئیبراهیمی برای لەگەڵ نارد تا ئەوەندەی ئەتوانن دیاری لەگەڵ خۆیان هەڵبگرن بۆ پێشکەش کردنی بەدەروازەی بەرز. کەنێردراوەکان گەیشتنە ئاغجە قەلعە، ئەوەی چاوەڕێی نە ئەکرا رویدا. غازی خان کەپێشتر لەخزمەتی چوقە سوڵتاندا بو، پەروەردەی ئەو لەبەردەسی ئەودا گەورە بوبو، بەڵام لایەنی شای بەردابو و دابویە پاڵ دەروازەی بەرزی سوڵتانی، نیوەی ولایەتی بەغدادی بەپلەی میری میران درابویە. چوقە سوڵتانیش خۆی لەسەردەمی سەڵتەنەتی شا ئیسماعیلی سەفەویدا حاکمی مەندەلیجینو دینەوەری دراوسێی شارەزول بو. لەبەینی ئەمانو ئەوان دا، لەسۆنگەی غیرەتی قەومایەتیو دینییەوەو، بۆ پاراستنی هەژارانو بێنەوایان، شەڕو

شۆڕی زۆر قەوما بو. شوێنەواری کینەو دوژمنایەتییان لەناودا مابو. غازی خان تاقمێ لەپیاوەکانی خۆی بەدوی نێردراوەکان دا: ئیبراهیمو کوێخا مەجنون، نارد لەئاغجە قەلعە کتوپڕ هەڵیان کوتایە سەریان، کوێخاکەی بێگە بەگ حسێن ناو کوێخا مەجنونو چەند کەسێکی تریان لێ کوشتن. ئیبراهیم بەعینایەتی ملکی قەدیم لەم چورتمە رزگاری بو هەڵات بۆ هەولێر. پاش دو رۆژ رۆیشتن گەیشتە پێشگای حسێن بەگ، ئەوەی لێی قەومابو بەدرێژی بۆی گێڕایەوە.

لەکاتێک دا خەریکی ئەوە بون بێگە بەگ لەوە ئاگادار بکەن کەنێردراوەکان چییان لێ بەسەر هاتوە، غازی خانی ناوبراو کوێخاکەی ئەنێرێ بۆ بەر دەروازەی بەرز. بۆ ئەوەی بڵێ: "ولایەتی شارەزول شایستەی ئەوەیە ببێتە بارەگای میری میرانێ، ئەگەر هیمەت بکەیتو هێزێکی لەشکر بدرێ بە بەندە فەتحی ولایەت کارێکی ئاسانە.

بەمجۆرە نامەکەی غازی خان بو بەهۆی دەرچونی فەرمانی همایونی شەریف بۆ لەشکرەکانی دیاربەکرو مەرعەشو شامو حەڵەب کەپشتیوانی سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بکەن بۆ پەلاماردانی شارەزول. سلێمان پاشا بۆ ئەوەی لەمەسەلەی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر شارەزول سەر لەبێگە بەگ بشێوێنێ، نامەیەکی بۆ نوسی کەوا ئەچێ بۆ سەر جەزائیر. بێگە بەگ وەڵامی دایەوە نامەکەی بەپیاوێکی خۆی‌دا بۆ نارد تێیدا نوسی بو: "ئەگەر فەرمان بدەن هێزێکتان بەسەرکردایەتی ئیبراهیمی برام دا بۆ ئەنێرم" سلێمان پاشا وەڵامی دایەوە پێویست ناکا کەس بنێری، خەریکی کۆکردنەوەی دەنگوباسی قزڵباش بە.

لەکاتێک دا بێگە بەگ لەدڵسۆزی دا پایەدارو بەدڵێکی پڕ لەدڵسۆزیەوە لەخوای عەزەوەجەل ئەپاڕایەوە، کە لەشکر بەزویی سەربکەوێ، هەندێ لەهەژارانی رەعییەتی هەواڵیان بۆ هێنا. لەشکرێ بەقەد ژمارەی ئەستێرە هاتونەتە ناو سنوری شارەزولو قەڵای حورینیان گرتوە. بێگە بەگ دەسبەجێ کوێخاکەی بەنامەیەکەوە ناردە لای سەرداری سوپای سەرکەوتو سلێمان پاشا: "چ خیانەتێ لەم بەندە دڵسۆزە دەرکەوتوە تا لەشکر بنێرن بۆ ئازاردانی؟ ئەگەر قەڵاکانتان ئەوێ ئەوا بەندەو هەرچیەکی هەیەتی هی گەورەمانە، من کەبەندایەتی خۆمم بۆ سوڵتان راگەیاندوە نرخی قەڵاکان چیە؟ ئەگەر سوڵتان بەندایەتی من قوبوڵ ناکاو قەڵاکانمی ئەوێ کلیلی قەڵاکانی بەبەندایەتی خۆمەوە پێشکەش بێ" پاشای ناوبراو سوێندی گەورەی بەخوا خوارد کەدەستی ئەو لەم هێرشەدا نەبوە، بەڵکو ئەمە ئەنجامی نامەی غازی خان بوە، ئەوە هیچ گومانێکی لەسەر راستیو راستگۆیی ئەم نیە." بۆ نیشاندانی دۆستایەتی بێگە بەگ کلیلی قەڵاکانیو دیاریەکی زۆری بەم بەندەیەدا بۆ پاشای ناوبراو نارد. کەکلیلو دیاریەکان گەیشتن پاشا لەسەر راستی دڵنیابو، فەرمانی بڵاوە پێ کردنی سەربازەکانی داو، ئەم بەندەیەی، سەرەڕای کەمی تەمەنی، لای خۆی بەبارمتە گل دایەوە.

سەردەمی بەگەکان:
سورخاب بەگ (945–975) و نەوەکانی

–1–

کەمەئمونی دوەم بەدیلی رەوانەی دیاری رۆم کرا، وڵاتەکەی بێ سەرپەرشت مایەوە، سورخاب بەگی مامی، ئەم دەرفەتەی بەهەل زانی دەستی بەسەر ناوچەکانی ژێردەستی مەئمونی برازای داگرت، هەروەها ناوچەکانی ژێردەستی محەمەد بەگی برایشی داگیر کرد. محەمەد بەگ هەڵاتو پەنای بۆ رۆم برد.

–2–

نزیککەوتنەوەی ئەردەڵان لەدەرباری سەفەوی

ئەلقاس میرزای سەفەوی لەسەر دەسەڵات لەشا تەهماسبی برای هەڵگەڕایەوە، پەنای بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی برد (954). ئەو کاتە گەرمەی جەنگی 20 ساڵەی رۆمو عەجەم بو. لەلایەن عوسمانیەوە پێشوازیەکی گەرمی لێ کراو، لەشکرێکی گەورەیان بۆ سازدا. لەشکرکێشیەکە سەرکەوتو نەبو. ئەلقاس ترسا سوڵتان بیکوژێ هەڵات بۆ شارەزورو، چوە لای سورخاب بەگ. شا تەهماسب کردیە سەر سورخاب، ئەلقاسی تەسلیم بکا، سورخاب بۆ ئەوەی وڵاتەکەی نەکەوێتە بەر هێرشی قزلباش، ئەلقاسی تەسلیم کردن(956). تەهماسب ماوەیەک ئەلقاسی برای لەقەڵای قەهقەهەدا زیندانی کرد، ئینجا فەرمانیدا لەسەر قەڵاکەوە فرێیان دایە خوارەوەو مرد.

تەسلیم کردنی ئەلقاس بەتەهماسب، بوە هۆی نزیک کەوتنەوەی سورخاب لەدەرباری سەفەوی. تەهماسب لەپاداشتی ئەم چاکەیەدا موچەی ساڵانەی بۆ سورخاب بڕیەوەو ئیتر بەلای ئەواندا ساخ بوەوە. عوسمانیەکانیش لەتۆڵەی ئەمەدا مەئمونیان لەبەند ئازاد کرد، بەڵام لەباتی گێڕانەوەی بۆ ئەردەڵان حیللەیان پێ سپارد.

-3-

بنکەی حوکمڕانی میرەکانی ئـەردەلان لەقـەڵای زەڵـم بـوە. قـەڵای زەڵـم بەقـەد شـاخی سـورێنەوەیە. شوێنێکی عاسیو دژوارە، کەوتۆتە لایەکی چەپەکەوە، هـیچ شـارو ئاواییـەکی گـەورەی لـەنزیک نـەبوەو هـیچ ڕێگەو بانێکی گرنگیشی پێدا تێ نەپەڕیوە. ناوچەیەکی کەم دەرامەتو هەژار بوە.

مەئمونی دوەم، کـەدوای بـاوکی کاروبـاری وڵاتـی گرتـە دەس (942)، ئیتـر نـەیتوانی خـۆی لەشـەڕ دورەپەرێز بگرێ. سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان، بە لەشکری عوسمانیەوە هاتە سەریو، لەقـەڵای زەڵـمدا گەمارۆیدا. سەرەنجام ناچاربو خۆی بەدەستەوەدا. بـەگیراوی ڕەوانـەی لای کاربەدەسـتانی عوسـمانی کـراو خرایە زیندانەوە.

سورخاب بەگ، مامی مەئمون، ڕێی بۆ چۆڵ بو ناوچەکەی هێنایە ژێردەستی خۆیـەوە. ئـەمیش خـۆی لەبەشداریی لەشکرکێشییەکانی جـەنگی 20 سـاڵەی ئێـرانو عوسـمانی دور ڕاگرتـوە. چەپـەکیی ناوچەکـەو، دابڕاویی لەمەیدانە سەرەکییەکانی جەنگەوە، یارمەتیدەری بون.

-4-

قەراردادی ئاماسیە

هەردو دەوڵەت: ئێرانو عوسمانی، لەئەنجامی کێشەی نـاوخۆو هەڕەشـەی دەرەکـیدا، ناچـاربون شـەڕ ڕابگرنو، پەیمانی ئاشتی ببەستن. دوای ئاڵوگۆڕی چەندین نامە لەنێوان گەورەکاربەدەستانو، شـا تەهماسـبی سـەفەوییو سـوڵتان سـلێمانی قـانونیدا، ئێـرانو عوسـمانی لەڕەجـەبی 963 (مایسـی 1555)دا گەیشـتنە ڕێککەوتنێک، کە لەمێژودا بە"قەراردادی ئاماسیە" ناسراوە.

ئەم ڕێککەوتنە زۆرتر بەپێی سەرەتای "باری هەبو" ڕێک خرابو، هێـزی هـەر لایـەک گەیشـتبوە هـەر جێگایەک لەوێدا مایەوە. بەم پێیە: ئازەربایجان هەموی بەر ئێرانو عیراقی عـەرەبی هـەموی بـەر عوسـمانی کەوتو، ئەرمەنستان، گورجستانو، کوردستان، بەشێکی کەوتە ژێر دەستی ئێرانو بەشێکی کەوتە ژێر دەستی عوسمانی. لەئەنجامی ئەمەیشدا قەڵەمڕەوی ئەردەلان بو بەدو بەشەوە: هەورامان، مەریوان، بانە، سەقز کەوتنـە ناو سنوری عەجەمو، شارەزور، شارباژێر، قەرەداخ کەوتنە ناو سنوری ڕۆم.

(شەرەفنامە: 206-207)و بەدوی ئەویشدا مێژونوسەکانی ئەردەلان (لب: 32-33)و (مەسـتورە: 33)و (حدیقە: 123-124)و (تحفە: 97-98) ئەڵێن: سورخاب بـەگ ناوچەکـەی محەمـەد بـەگی بـرای زەوت کرد. محەمەدیش بۆ ئەوەی ئەردەلان بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە پەنای بـۆ ڕۆم بـرد. هێزێکـی گەورەیان دایە. چونە سەر قەڵای زەڵمو گەمارۆیاندا. گەمارۆدان دو ساڵ درێـژەی کێشـا. شـا تەهماسـب هێزی بەفریای گەمارۆدراوەکانەوە نارد. لەشـکری عوسـمانی دەوری قـەڵایان بـەرداو بڵاوەیـان لـێ کـرد. گەمارۆدراوەکان، چونکە لەمێژبو لەناو قەڵاکەدا گیریـان خواردبـو، کـەڵکیان لـەو هەلـە وەرگـرتو خۆیـان دەربازکردو هەر یەکەیان بەلایەکـدا ڕای کرد. یەکێ لەسەرانی لەشکری عوسمانی چۆڵیی قەڵاکـەی بەهـەل زانیو، یەکسەر چوە ناویو گرتی. قەڵای کرد بەبنکەی خۆیو لەوێوە دەسـتی بەسـەر ناوچەکـەدا گـرت. "لەوساوە -969- شارەزور وەسەر قەڵەمڕەوی عوسمانی خرا." بنکەی میرایەتی ئـەردەلان ئیتـر لەقـەڵای زەڵم هەڵکەنراو گوێزرایەوە قەڵای مەریوان.

ئەم شەڕە لەو ساڵەدا ئەگەر قەومابێ یا نە، ئەمە هیچ لـەو ڕاسـتیە نـاگۆڕێ کـە: شـارەزور بـەپێی قـەراردادی ئاماسـیە لـە963وە خرابـوە سـەر قەڵـەمڕەوی عوسـمانی، ئەگـەر ئـەم شـەڕەیش بـوبێ بـۆ جێبەجێکردنی بوە.

-5-

نەوەکانی سورخاب بەگ

سورخاب بەگ بەقسەی هەندێ 60 ساڵو بەقسەی هەندێکی تر 67 ساڵ حوکمڕانی کردوەو 11 کوڕیشی هەبوە: حەسەن بەگ، ئەسکەندەر بەگ، ئەسلەمس(!) بەگ، شاسوار بەگ، سارۆخان، قاسم بەگ، سوڵتان عەلی بەگ، یەعقوب بەگ، بارام بەگ، زولفەقار بەگ، بیسات بەگ.

-6-

رەچەڵەکی میرانی سۆران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان، (لب: 34)و (مستوره: 34)و، (حدیقة: 125)و (تحفة: 115) هەمویان لەسەر ئەوە یەکن کە: بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ کەئەو زەمانە بەفەرمانی باوکی کراوە بەحاکمی ئامێدیو رەواندز، باپیری زنجیرەی بنەماڵەی میرانی سۆرانەو، هەمویان سورن لەسەر ئەوەی کەمیر محەمەدی میری رەواندزو هەریرو کۆیە، کە لەو سەردەمەدا یەکێ لەپیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە بوە، لەنەوەی بارامی کوڕی سورخابە.

ئاگاداریەکانی(شەرەفنامە: 484) کەکۆنترین سەرچاوەی مێژوییە باسی بنجوبناوانی هەردو بنەماڵەی ئەردەڵانو سۆرانی کردبێ، لەم روەوە هیچ بەڵگەیەک بەدەستەوە نادا، کەبارام بەگ باپیری میرانی سۆران بێ. جگە لەوەیش شەرەفخان کەباسی سورخاب بەگی کردوە، لەم بارەیەوە هیچی نەوتوە. لەناو زنجیرەی میرانی سۆرانیشدا بارام بەگیان تێدا نیە. بۆیە ئەم قسەیە جێگەی گومانە.

-7-

سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

لەپاش ماوەیەکی کورتی حوکمڕانیی بەگەنجی مرد. دو کوڕی مناڵ: تەیمور خانو هەڵۆ خانی لەپاش بەجێ ما. دایکی ئەم دو کوڕە، کچی مونتەشا سوڵتانی ئیستاجلو بوە، کەیەکێ بوە لەگەورەکانی قزلباش (شرفنامە: 208). رەنگە سورخاب دوای بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا، لەکاربەدەستانی دەرباری سەفەوی نزیک بوبێتەوەو، ئەم ژنو ژنخوازیەیش بەرهەمی ئەوە بوبێ.

-8-

بیسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ (975–986)

کوڕەکانی سوڵتانی عەلی بەگ مناڵ بون، لەبەر ئەوە مامیان بیسات بەگ کاروباری وڵاتی گرتە دەس. کەتەیمورو هەڵۆ گەورە بون چونە دەرباری شا ئیسماعیلی دوەم (984-985) بۆ ئەوەی حوکمی وڵاتەکەیان لەمامیان بۆ وەربگرێتەوە، بەڵام بەهۆی پەشێوانی هەلومەرجی دەربارەوە سەرکەوتو نەبون.

تەیمور کێشەی زۆری بۆ مامی دروست ئەکرد. تاڵانو راوڕوتی ئەکردو ئاژاوەی خست بوە ناوچەکەوە بەڵام زەفەری بەمامی نەبرد تاخۆی بەدەردی خوا مرد (986).

-9-

تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ (986–998)

بەمردنی مامی کاروباری گرتە دەس. تا سەردەمی تەیمورو هەڵۆ نازناوی هەمو میرەکانی ئەردەڵان "بەگ" بوە، لەدوای ئەمانەوە ئیتر هەمو نازناوی "خان" یان هەڵگرتوە.

دوای مردنی شا تەهماسب (984) سەرانی قزلباش ئیسماعیلی دوەمیان لەزینـدان دەرهێنـاو، لـەجێی باوکی کردیان بەشای ئێران. ئیسماعیل زیاتر لە 19 ساڵ بەتەنیا لەزیندانی قەڵای قەهقەهەدا بو. کـەبو بەشـا کەوتە کوشتنی براو خزمەکانی و، سەرانی قزلباش. سەرانی قزلباش پیلانێکیان لـێ گێـڕا کوشـتیان (985). سەرانی قزلباش دوای ململانێیەکی زۆر، تەنیا کوڕی زیندوی تەهماسب، محەمەدی خودابەنـدەیان، دانـا بەشـای ئێران. محەمەد (985-996) بودەڵەو بێکارەبو، سەرەڕای ئـەوەیش چـاو کتوکوێربـو. ئـەم بـەناو شـا بـو، دەسەڵاتداری راستەقینەی دەربار هاوسەرەکەی بو.

هەلومەرجی ناوخۆی ئێران پەشێواو نێوانی لەگەڵ عوسمانی تێک چوبو. سەرلەنوێ بارودۆخی جـەنگ زاڵ بوبو بەسەر پێوەندیەکانیاندا. بابیعالی ئەیویست هەل لـەلاوازی دەربـارو پەشـێوانی هەلومـەرجی ئێـران بهێنێ و، لەچەند لاوە پەلاماری ئێرانیانداو، سـەرزەمینێکی فراوانیـان لـەرۆژئاواو سـەروی ئێـراندا، تەنانـەت تەورێزیشیان، داگیر کرد. هێزەکانی ئێران بەری ئەم هێرشانەیان پێ نەئەگیرا.

تەیمور خان، بەهۆی پشێوی ناوخۆی ئێران و کزی دەسەڵاتی دەرباری سەفەویەوە، نێوانی خۆی لەگـەڵ عوسمانی چاک کرد. وەکو (شەرەفنامە: 209) ئەڵێ: ساڵی 986 پـەنای بـردە بـەر سـوڵتان مـرادی سـێیەم (982-1004). سوڵتان لەداهاتی زەوییە تایبەتیەکانی شارەزور موچەی ساڵانەی بـۆ بڕییـەوەو، هـەر چـوار کوڕیشی بەخەڵات سەربەرز کردن: سنە، حەسەناوا، قزڵجـە، زەڵـم. شـارەزور درا بەسـوڵتانعەلی. قـەرەداخ بـە بداغ. مەریوان بەمراد بەگ. شاربـاژێڕ بەمیر عەلەمەدین.

تەیمور خان لەهەوڵی فراوانخوازیدا بو، هەوڵی ئەدا ناوچەکانی دراوسێی لەکرماشان، هەمەدان، ورمێ، داگیر بکا. لەگەڵ کەڵوڕو لوڕ توشی شەڕ هات. لـەکاتی گـەمـارۆدانی قـەڵای زەڕینکەمـەر (گـەڕوس)دا کـوژرا (998).

پەراوێز:

1. سنە ئەو کاتە هێشتا بنیات نەنرابو. 2. وەکو دەریش ئەکـەوێ قەڵـەمڕەوی ئـەردەڵان لـەو کاتـەدا بەزۆری خواروی کوردستان، بەتایبەتی بەشێکی سلێمانی ئێستای گرتۆتەوەو، سنورەکەی لەناو ئێراندا تەسک بوە.

سەردەمی خانەکان:

هەڵۆ خان (998–1026)

لەدوای کوژرانی تەیمور خان هەڵۆ خانی برای کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس سەردەمی هەڵۆخانیش ئێران هەر لەنائارامیدا بو. سەرانی قزلباش هەڵیان کوتایە سەر کۆشکی شاو، بەبەرچاوی ئەوەوە ژنە دەسەڵاتدارەکەیان کوشت. لەدوای زنجیرەیەک پیلانگێڕان، شا محەمەد کەنارەگیری کردو عەبباسی کوڕی لەسەر تەختی شایەتی دانرا (996-1039). لەو کاتەدا دەرباری ئێران لەوپەڕی بێ دەسەڵاتیو شپرزەییدا بو. خانەکانی قزلباش هەر یەکەیان لایەکی ئێرانی بۆ خۆی دابڕی بو. عوسمانی ناوچەیەکی فراوانی ئێرانیان لەژێر دەسدابو. سوپای ئێران لەچاو ئۆردوی عوسمانیدا ناڕێکوپێکو لاوازو بێ بەش بو لەچەکی گەرم. شا عەباس پێویستی بەکات هەبو، بۆ ئەوەی هەلومەرجی ناوخۆی ئێران چاک بکاتو، دەسەڵاتی دەربار بەهێزو، سوپای ئێران ڕێک بخاتەوە، ئەوەیشی لەبارودۆخی جەنگدا لەگەڵ عوسمانی بۆ نەئەکرا. لەبەر ئەوە لەسەرەتادا هەوڵیدا لەگەڵ بابی عالی ئاشتی بکا. شا عەباس، مەهدیقولی خانی چاوەشلوی حوکمڕانی ئەردەبێلی لەگەڵ برازایەکی بەدیاریەوە نارد بۆ ئەستەموڵ. سەفیری ئێرانی لەسەفەوی 999دا ڕێککەوتنێکی لەئەستەموڵ لەگەڵ بابی عالی ئیمزا کرد. بەپێی ئەم ڕێککەوتنە:

1. ولایەتەکانی ئەرمەنستانو شەکیو شیروان، گورجستانو قەراباغ، شاری تەورێزو بەشی ڕۆژئاوای ئازەربایجان، کوردستانو لوڕستانو قەڵای نەهاوەند بەدەوڵەتی عوسمانی درا.
2. هەردولا بەڵێنیان بەیەکتریدا دیلەکانی جەنگ بدەنەوە بەیەکتری.
3. هەردولا بەڵێنیاندا بەیەکتری داڵدەی راکردوانی یەکتری نەدەن.
4. دەوڵەتی ئێران بەڵێنیدا سوکایەتی بەهاوسەری پێغەممەرو خەلیفەکان نەکا.
5. بۆ دەستەبەرکرنی جێبەجێ کردنی ئەم پەیمانە ئێران حەیدەر میرزای برازای شا عەباسی بەبارمتە لەلای بابیعالی دانا. (پارسادوست: 35-36)

هەڵۆخان لەم هەلومەرجەدا کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. قەڵاکانی زەڵم، پڵنگان، حەسەناوای ئاوەدان کردەوە، مزگەوتو خانو، بازاڕ، حەمامی تێدا دروست کردن. وڵات ئاوەدان بوەوە. هەڵۆخان بەهۆی قایمیی قەڵاکانیو، زۆریی سوپاکەیو، سامانو زەخیرەوە، "شا عەباسی بەهیچ نەئەزانی". (لب: 42) نێوانی لەگەڵ هەردو دەوڵەت ڕۆمو عەجەم باش کردبو. بەسەربەخۆیی کاروباری وڵاتی بەڕێوە ئەبرد.

شا عەباس هەروەکو دەسەڵاتی ناوەندیی بەسەر هەمو ئێراندا سەپاندەوە، ئەیویست کوردستانیش بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. شا عەباس چەند جارێ لەشکری کردە سەری، بەڵام بەسەرنەکەوتویی ئەگەڕانەوە.

هەلومەرجی کوردستان هەتاسەر بەم جۆرە نەمایەوە. لەسەردەمی هەڵۆخاندا ئاڵوگۆڕی بنەڕەتی بەسەر جۆری بەڕێوەبەرایەتی ئەردەڵاندا هاتو، بناغەی 4 نەریتی نوێ لەم میرایەتیەدا داڕێژرا.

–2–

ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: 44)، (مەستورە: 44-45)، (حدیقە: 130)، (تحفە: 105-106) بەکەمێ جیاوازیەوە چیرۆکی ناردنی یەکەم بارمتەی ئەردەڵانی ئەگێڕنەوە:

شا عەباس بەهێزێکی گەورەوە بۆ گرتنی کوردستان لەئەسفەهانەوە مەنزڵ بەمەنزڵ کەوتە ڕێ لەمەیهەمی ئەسفەندئاباد بارگەی خست. بۆ تەماشای چیاکانی کوردستانو ڕێگەوبانەکانی ئەچێتە سەر شاخێکی بەرز. ئالی (عەلی) بالی زەنگەنە، کەلەو کاتەدا جڵەوداری تایبەتی شا بو، لەگەڵی ئەبێ. شا عەباس هەواڵی کوردستانی لێ ئەپرسێ. ئەویش کەخۆی بەکورد دائەنێو ئەیەوێ چاکە بکا ئەڵێ: "کوردستان چیای گەورەو قەڵای قایمی وای تێدایە باڵداریش نایگاتێ، بەردەڵانی سەختو باریکەڕێی پڕ درەختی کەیەکانگیر ئەبن هیچ ملبەرزێ ناتوانێ بەسەریدا سەربکەوێ، سەرەڕای ئەوەیش شەرکەری شێرگلێنو ئازای لێیە کەهەر یەکێکیان لەگەڵ رۆستەمو ئەسفەندیار لافی بەرامبەرێو لەگەڵ ئەفراسیاوی تورک دەعوای هاوسەری ئەکەن چاک وایە حەزرەتی شا دەس لەمە هەڵ بگرێ ئەگەر خوانەخواستە لەکاتی پێکاداندا شکان بەسەر سوپای شادا بێ، ئەم نەنگو شورەییە تاقیامەت لەناو بنەماڵەی سەفەویدا ئەمێنێ!" شا عەباس قسەکەی ئالی بالی ئەچێتە دڵو، واز لەو بیرە ئەهێنێ کە بەزۆر داگیری بکا.

شا عەباس دەرگای گفتوگۆو دۆستایەتی لەگەڵ هەڵۆخان کردەوە. بەنامەو خەڵاتو دیاری هێنایە ژێر باری فەرمانبەرێو گوێڕایەڵی. خان ئەحمەد خانی کوڕی وەکو نیشانەی گوێڕایەڵی بە بارمتە ڕەوانەی دەرباری شاهی کرد. لەو کاتەوە ئیتر ئەمە بو بەنەریتێکی پێڕەوی کراوی دەربار، هەمیشە یەکێ یا چەند کەسێ لەمیرەکانی ئەردەڵان لەدەربارەکانی سەفەوی، ئەفشار، زەند، قاجاردا بارمتە بن.

–3–

تێکەڵاوی ژنو ژنخوازی

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: 45)، (حدیقە: 130)، (تحفە: 107) چیرۆکی ژنهێنانی خان ئەحمەدخان ئەگێڕنەوە، کەشا عەباس لەبەر لێهاتویی زەرینکولاهی خوشکی لێ مارە کردوە. بەڵام (مستورە: 45-46) لەهەمویان زیاتر بایەخی بەم چیرۆکە داوەو، وەکو لەپێشینانی بیستوە، تێکەڵاوی ئەکا بەئەفسانەو خەیاڵی ژنانەو ئەنوسێ: "پاش ماوەیێ کەبەهرەو توانی خان ئەحمەد خان لەشا عەباس ڕون بوەوە، لەپایەو پلەی زیادکردو خوشکە گەوهەرە درەخشانەکەی نێو گەوهەردانی شاهێتییو ئەستێرە

پرشنگدارەکەی ناو بورجی سەڵتەنەتی، کەناوی زەڕنکولاە بو، پیٚبەخشیو سەری بەزاواو خـەزوریی شـا بەرز بوەوە. وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەڕۆیشتوە، بـەڵام وەک لەپێشـینانم بیسـتوە، دوای نیشانکردنی زەڕینکولاە، ئەو گەوهەرە گرانباییە ئەختەربڵندە، بەهاوسەری خان ئەحمەد خـان قایـل نەبو.

حەزرەتی پاتشـا کـەلاوچاکیو ئازایـەتی خـان ئەحمـەد خـانی لـیٚ رون بـو دلێـریو کەڵـەمێردیی کەجێگەی شانازیی بنەماڵەی ئەردەڵان بو، لەئاوێنەی بیریدا رەنگی دابوەوەو سەردەرانەی تالاری بەبونی بەختەوەرانەیەوە رازاندبوەوەو بەفەڕی هێنابو، زەڕینکولاهی بۆ ئەو جێگایە کەئاسمانی بو، لەسـەر زەوی جێگیر ببو، لەتەنیشت خۆیەوە دانا، ئەنجا فەرمانیدا کە لەدەرگای حەوشـەوە خـان ئەحمـەد خـان بێـننو لەدەرگایەکی دیکەشەوە، نەڕەشێرێکیان، کەچەنـدین سـاڵ بـو لـەکن شـێرەوانەکانی شـا لـەزنجیر درابـو، بەرەڵڵاکەن. شێری تایەن لەو چەقی مەیدانـەدا هـەڵی کـردە سـەر خـان ئەحمـەد خـانو پـەلاماریدا، ئـەو هۆژەبرە چاونەترسە نەسڵەمییەوە، یەکسەر شمشێری دلێری هەڵکێشاو بەهێزی بـازوی شـێرانەیو دەمـی شمشێری دلێرانەی شێرەکەی کوشتو لەناوی برد. شای سەفەوی ئەگەرچی ئازایەتیو دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبەر چاو زیاتر بو، بەڵام لەکوشتنی شێرەکەو بێباکی ئەو دلێرە، ناوبراوی سەرزەنشت کـرد. خـان ئەحمەد خان لەوەڵامدا فەرموی: "ئێمە دو شێری هاوتـاو دلاوەر پـەلاماری یـەکتریمان دا، یـەغباڵ هێنـایو بەخت سواربو، من ئەوم بەزاند." شا فەرمایشتە جوانەکەی ئەو لاوچاکەی زۆر بەدڵـەوە چـو، زەڕینکـولاە بەهاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بڵندیە شادبو. ئینجا بەڕیٚو رەسـمێکی شـایانی شـاریاران بـیٚو بـە بەزەکـو دۆزەکـو دەبدەبەو سەنسەنەیێکی لەشانی گەورەپیاوان بوەشێتەوە هەردو پرشنگدار جوت بـونو بەیەک گەیشتن."

دیارە ئەم چیرۆکە ئەفسانەییە دروستکراوی خەیاڵی ژنانی بنەماڵەی ئەردەڵانە، بۆ ئەوەی ئازایەتیـەکی نائاسایی بدەنە پاڵ کەسیٚ کە لەخەیاڵی ئەواندا پیاوێکی نائاساییو پاڵەوانێکی بیٚ وێنە بوەو، بـەم چیرۆکـە شانو شکۆی بەرز بکەنەوە.

هەروەکو ئەم چیرۆکە بەسەر زمانەوە بوەو، مەستورە لەپێشینانی خۆی بیستوەو لەمێژوەکەیدا تۆماری کردوە، چیرۆکێکی تریش هەر بەسەر زمانەوە بوە، ئەبیٚ ئەویشی بیست بیٚ، بەڵام بۆ رێز لیٚنان لەم بنەماڵەیە خۆی لەگێڕانەوەی بواردوە. لەپێش ئەمو لەدوای ئەمیش، جگە لەنوسەری (سییر الاکـراد: 45) کـە لەبنەماڵـەی ئەردەڵان نەبوە. کەسێک لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان باسیان نەکردوە.

دەماودەم ئەگێڕنەوە: خاتو کڵاوزەڕ حەز لەیوسف یاسکە ئەکا کەنۆکەرێکی قۆزی خۆیان بوەو دەسـتی لەگەڵ تێکەڵاو ئەکا. خان بەکەینوبەینی کڵاوزەڕو یوسف ئەزانیٚ. لەسەر ئەوە یوسف سزا ئەداو، فەرمان ئـەدا لەچینی دیواردا بەزیندویەتی بینێژن. یوسف شـاعیرێکی دەم پـاراو بـوە. لەگـەڵ هـەمو چینێکـی دیوارەکـەدا شیعرێک ئەڵیٚو، لەخان ئەپاڕێتەوە لیٚی ببوریٚ. ئەم هەمو پاڕانەوەیە کەڵکی نابیٚ چینەکانی دیوارەکـە ئەگاتـە راستی سەری. ئەوسا ئیتر ئومێدی بەژیانو لێبوردن نامێنیٚ. بـۆ دەربڕینـی داخـی دڵـی ئەکەوێتـە جنێـودان، ئەڵیٚ: "ئەگەر ئەمکوژی(...)، ئەگـەر نـامکوژی(...)، خـاتو کـڵاوزەڕ کەوتـە ژێرمـەوە." وەسـتاکە بـۆ ئـەوەی بەیەکجاری یوسف بێدەنگ بکا تۆپەڵێک گەچ ئەماڵیٚ بەدەمیدا.

بەشی یەکەمی چیرۆکەکە هەموی لەهەڵبەستراو ئەچیٚ. شا عەباس خوشکێکی نەبوە نـاوی زەڕینکـولاە بیٚو، هیچ سەرچاوەیەکی ئەو سەردەمەیش باسی ئەم ژنهێنانو شێرشکاندنە ناکـات. رەنگـە ئـەم ژنـەی دراوە بەخان ئەحمەد خان، وەکو نوسەری (نیـل: 18) ئـەڵیٚ: ".. یـەکیٚ لەپەردەنشـینانی حەرەمسـەرای شـاهی..." بوبیٚ، نەک خوشکی شا. شاهەکانی ئێران هەرگیز لەژنو پارە تێر نەئـەبون. حەرەمسـەراکانیان هەمیشـە پـڕ

بوە لەژن‌و کەنیزەک. جاروبار لێیان بەخشیون. بۆ نمونە: شـا سـوڵتان حسـێن، دوایـین شـای سـەفەوی، 5 هەزار ژنی سیغە کردوە، لەوانە 2 هەزاریان کچ بون. فەتحعەلی شای قاجاریش نزیکەی هـەزار ژن‌و کـەنیزەک لەحەرەمسەراکەی‌دا بوە. جاروبار هەندێ لەم ژنانەیان، بەکاربەدەست‌و دەستوپێوەندەکانیان ئەبەخشێ.

–4–

گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەڵاتدار

میرەکانی ئەردەڵان تا هەڵۆخان هەموبان سوننە بون. لەخان ئەحمـەد خانـەوە کـە لـەدەرباری شـا عەباس‌دا پەروەردە کراوە، ئیتـر بـون بەشـیعە. لـەم روەوە نوسـەری (نیـل: 18) ئـەڵێ: "شـاە عەباسـی بەهەشـتی، خـان ئەحمـەد خـانی کـوڕی هـەڵۆخانی چەنـد سـاڵێک بەنـەریتی قزلباشـی پـەروەردە کـردو بەجلوبەرگ‌و نازو نیعمەت، لەداب‌و شوێنی کوردی‌و عەشیرەیی دوری خستەوە. دوای ئەوەی خستیە سـەر رەسم‌و رێگای قزلباشی، بەنەزەری شاهانە چاوی لێکـردو یـەکێ لەپەردەنشـینانی حەرەمسـەرای شـاهی.. شانازی پێ بەخشی."

تێبینـی: دەربـارەی ژنـەکانی شاسـوڵتان حسـێن، بڕوانـە: (رسـتم التـواریخ: 70-83)و، دەربـارەی ژنەکانی فەتحعەلی شا، بڕوانە (تاریخ عضدی).

نوسەری (سییر: 44)یش چیرۆکێکی تری هەڵۆخان ئەگێڕێتەوە کەدیارە بیسـتویەتی‌و ئـەڵێ: "لەسـەر دینی ئیسلام‌و مەزهەبی ئەهلی سوننەت‌و جەماعەت بو. تەعەسوبێکی تـەواوی لەگـەڵ گروهـی دوانـزە ئیمـامی هەبو، هەرگیز رێگەی نەئەدان بێنە وڵاتەکەیەوە. کەبیستی خان ئەحمەد خان خوشـکی شـای هێنـاوەو تـاقمێ قزلباشی لەگەڵ خۆی هێناوە، وتی: "انا لله وانا الیه راجعون. زۆر ناخایەنێ کەدەعوەتی رافیـزی لەکوردسـتان‌دا بڵاو ئەبێتەوە!" نوسەری (تحفە: 109)یش، ئەگێڕێتەوە کە لـەکۆڕێکدا هـەڵۆخان بەتوڕەییـەوە روی کردۆتـە خان ئەحمەدو نزای لـێ کـردوەو وتویـەتی: "...رۆڵـە جوانـە مـەرگ بـی! وا کـەپێی قزلباشـت هێنایـە نـاو مەملەکەتی کوردستانەوە..."

ناکۆکی شیعە-سوننە لەو سەردەمەدا زۆر توندوتیژو، یەکێ لەگرنگترین بیانوەکانی شەڕوشۆڕی نێوان رۆم‌و عەجەم بوە. ئێران مانی خۆی لـەپێڕەوی مەزهـەبی شـیعەو عوسـمانی مـانی خـۆی لـەپێڕەوی مەزهـەبی سوننەدا دیوە. گۆڕینی مەزەب بـەناوی میرەکانیشـەوە دیـارە: کەلبعـەلی، عـەلیقولی، عەباسـقولی، حەسـەنعەلی، رەزاقولی... کەهەمو ناوی شیعەن.

–5–

گلدانەوەی میرە گومانلێکراو و سەرکێشەکانی ئەردەڵان لەپایتەختدا

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: 48-50)، (مستورە: 47-50)، (حدیقە: 130)، (تحفـە: 110-111)، دەربارەی ناردنی هەڵۆخان بەگیراوی بۆ دەرباری شا عەباس، بەکـەمێ جیاوازیـەوە هـەموبان یـەک چیـرۆک ئەگێڕنەوە:

شا عەباس کەهاتە سەر تەخت، دەسەڵاتی ناوەنـدیی دەربـاری سـەفەوی لەوپـەڕی لاوازی‌دا بـو، بـەڵام بەشـێنەیی هێـزی تـێ گێڕایـەوەو دەسـەڵاتی بەسـەر سەرانسـەری ئـەرزی ئێـران‌دا پەیـداکردەوەو، گـەورەو دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی هێنایەوە ژێر باری فەرمانبەری. هەڵۆخان، یەکێ بو لەوانـەی گـوێی نـەدابوە شـا عەباس‌و، نەچوبو بۆ لای‌و، لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیشی‌دا بەشـداری نـەکردبو. دوای نـاردنی خـان ئەحمـەد خانی کوڕیشی بەبارمتە، پێوەندییان هەر بەمجۆرە مابوەوە.

شا عەباس داوای لـەخان ئەحمـەد خـان کـرد بگەڕێتـەوە کوردسـتان، خـۆی کاروبـاری وڵات بگرێتـە دەستو باوکی بۆ لای ئەم بنێرێ. خان ئەحمەد بەخەڵاتو بەراتەوە گەڕایەوە بۆ کوردستانو کەوتە دڵنەوایی‌و ڕاکێشانی خەڵک. هەڵۆخان بۆ ڕێز لێنانی کوڕەکەی کۆڕی میوانداری ڕێکخست. فەرمانی‌دا مێوژو گـوێزێکی زۆریان هێناو بەسەر دانیشتوانی کۆڕەکەدا دابەشیان کرد. مشتێ مێوژو دو مشت گوێزو دو بەردیان لەبەردەم هەر یەکێکیاندا دانا. بەردەکان بۆ شکاندنی گوێزەکان بو.

خان ئەحمەد ئەم سفرەو خوانو ئەم میوانداریـەی بەسـوکایەتی ئـەزانێ بـۆ خـۆی، بەتایبـەتی کەئـەم ماوەیەکی درێژی لەناو شارستانێتی قزلباشدا بەسەر بردبو، کەسانی بێگانەی بـۆ ئـەم سـەفەرە لەگـەڵ خـۆی هێنابو. نـاردی لـەناو بارەکـانی خـۆیدا قوتـوی ڕەنگینـی پـڕ لەحەلـەویاتو شـیرینی جۆراوجـۆری هێنایـە کۆڕەکەوە. هەڵۆخان لەمە زۆر توڕە ئەبێ بەخان ئەحمەد خان ئـەڵێ: "بـەم شـیرینیە ژیـانی منـت تـاڵ کـردو کاروباری کوردستانت گەیاندە جێیەکی زۆر خراپ!" بەتوڕەییـەوە لەکۆڕەکـە هەڵئەسـتێ‌و ئەچێتـە نـاو قـەڵای حەسەناواوەو دەرگاکانی لەڕودا دائەخا.

خـان ئەحمـەد خـان گـەمارۆی قەڵاکـەیدا، بـەڵام نـەیتوانی بیگـرێ تـادایکی پاسـەوانەکانی قـەڵای هەڵفریواندو، مەلا یەعقوبی ناردە لای خان ئەحمەدو شوێنێکی بۆ دیاری کرد کەنیوەشەو لـەو شـوێنەوە بێتـە ناو قەڵاوە. هەڵۆخان پێ ئەزانێ‌و لەگەڕانەوەدا مەلا یەعقوب ئەگرێ‌و بڕیار ئـەدا لەسـەر ئـەم خیانەتـە کـەرۆژ بوەوە بیکوژێ. هەمان شەو خان ئەحمەد دەرگای قەڵای بۆ ئەکرێتەوە ئەچێتە ناوی، هەڵۆخانی باوکی ئەگرێ‌و ڕەوانەی ئەسفەهانی ئەکا، مەلا یەعقوبیش ئازاد ئەکا.

مەلا یەعقوب، کە بەتەمای مردن بـو، بـەجۆرێکی چاوەڕێنـەکراو بـەر بـو. لـەو کاتـەوە ئیتـر کەیـەکێ ئەکەوێتە بەر هەڕەشەی مەترسیی مردنەوە، هاوار ئەکا: "خوای مەلا یەعقوب ڕزگارم کـە!" ئەمـە بـوە بەپەنـدو کەوتۆتە سەر زار.

–6–

ئەم نەریتانە کەبنەماڵەی ئەردەڵانی بەشاهەکانی ئێرانـەوە ئەبەسـتەوە، ئەگـەرچی لەسـەردەمی شـا عەباسدا داهێنران، بەڵام دوای نەمانی زنجیرەی سەفەویش، لەدەرباری ئەفشـار، زەنـد، قاجـاردا پێـڕەوی کرا.

–7–

سەرەنجامی هەڵۆخان

شا عەباس، لەهەڵۆخانی ئەردەڵان دڕدۆنگ بو، چونکە بۆ دەربڕینـی دڵسـۆزی‌و فەرمانبـەری، هـەرگیز نەچوبوە لای‌و لە لەشکرکێشیەکانی‌دا بەشداریی نەکردبو. بـەبیانوی ئـەوەی هـەڵۆخان لەبـەر پیـری کەنـەفت بوەو، لەناو عەشائیردا دەسەڵاتی نەماوە، خان ئەحمەدخانی کوڕی، کەهەر لەمناڵیەوە لەدەرباری شادا پـەروەردە کرابو، ناردەوە بۆ کوردستان، بۆ ئـەوەی ئـەم لەجێگـەی بـاوکی ببـێ بـەوالی ئـەردەڵان (1023). (عـالم ارا: 867).

هەڵۆخان ئەمەی پێ خۆش نەبو، بەخۆشیی ئامـادە نـەبو کاروبـاری وڵاتـی تەسـلیم بکـا. مێژونوسـی سەفەوی ئەم لاملییەی هەڵۆخان بەجۆرێکو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش بەجۆرێکی تری لێک ئەدەنەوە. (عـالم ارا: 926) ئەڵێ: بەپێی سروشتی مرۆڤ کە تا ئەمرێ ئامادە نیـە دەس لـەماڵو مـوڵکی دنیـاو پلـەو پایـەو دەسەڵات هەڵبگرێ، کاروباری وڵاتی تەسلیمی خان ئەحمەدی کوڕی نەکرد. مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش ئەڵێن:

خان ئەحمەدخان ڕەفتاری کوردیو عەشیرەتی گۆڕیبو بەرەفتاری قزلباشو، هەڵۆخان ئەترسا سەربەخۆیی وڵاتەکەی بەهۆی ئەمەوە لەناو بچێ.

خان ئەحمەد ساڵی 1026 دوای ئەوەی بەشەڕوشۆڕ هەڵۆخانی باوکی شکاندو ناچاری کرد بکشێتەوە قەڵای حەسەناوا، بەیارمەتی دایکی بەفێڵ قەڵای حەسەناواو، لەناو قەڵاکەیشدا باوکی گرتو، بەگیراوی ڕەوانەی ئەسفەهانی کردو، خۆی کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. (عالم ارا: 926)، (لب: 49-50)، (مستوره: 48-49)، (حدیقه: 130-131)، (تحفه: (110-111).

هەڵۆخان لەو کاتەدا وەکو (عالم ارا: 927) ئەڵێ تەمەنی لەهەشتا تێپەڕی بو بەڵام بەحەفتا ساڵ ئەچو. شا بڕیاریدا پاشماوەی ژیانی لەسەڵتەنەتخانەی ئەسفەهان، بەسەر بەرێ.

بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان شا عەباس ڕێزی زۆری لەهەڵۆخان گرتوە، قازی مەلا شەریف ئەڵێ هەتا مرد لەئەسفەهان گل درایەوە، بەڵام (خوسرەو بەگ: 50) ئەڵێ پاش ماوەیەک ڕێگە درا بگەڕێتەوە کوردستان بەو مەرجەی دەس نەخاتە ناو کاروباری ئەمارەتەکەوە. (مستوره: 49) هەردو قسەی گێڕاوەتەوە بێ ئەوەی ڕەئی خۆی بداو ئەڵێ خوا خۆی باشتری ئەزانێ. نوسەرانی (حدیقه: 131)و (تحفه: 111) قسەکەی خوسرەو بەگیان وتۆتەوەو، ئەوەندەیان لێ زیاد کردوە کەدوای 6 مانگ بەڕێزو سەربەرزیەوە ڕێگەی گەڕانەوەی دراوە، بەڵام (عالم ارای عباسی: 1070) مەسەلەکەی بەچاکی ڕون کردۆتەوەو، لە ناو ڕوداوەکانی ساڵی 1036 دا نوسیویەتی: "هەڵۆخان، لەمیرەکانی زەمانی شا... بو، بەو جۆرەی کەپێشتر باس کرا مەملەکەتی میراتیی بەخان ئەحمەدخانی کوڕی سپارد، بەپێی فەرمان لەئەسفەهان دانیشت بو. تەمەنی لە90 تێپەڕی بو، لەم ساڵەدا بێ ئەوەی نەخۆش بکەوێ، کتوپڕ مرد".

لێرەدا چەند پرسیارێ دێتە پێشەوە: تۆ بڵێی مێژونوسەکانی ئەردەڵان "عالم ارای عباسی" یان نەخوێندبێتەوە، کەیەکێ لەبەناوبانگترینی مێژوەکانی ئەوسای ئێرانەو، نوسەرەکەیشی ڕوداونوسی ڕەسمیی شا عەباسو هاوزەمانی ڕوداوەکە بوە. یان خوێندویانەتەوە، بەڵام باوەڕیان بەگێڕانەوەکەی ئەو نەکردوە؟ یاخود بۆ مەبەستێکی سیاسی ئەبێ ئەم ڕوداوەیان گۆڕی بێ؟

خان ئەحمەد خانی یەکەم
(1025–1046)

–1–

سەردەمی ژیانو حوکمڕانی خان ئەحمەدخان، سەردەمێکی نائارامو ئاڵۆزو پڕ شەڕوشۆڕ بوە. لەلایەکەوە شەڕوشۆڕی ڕۆمو عەجەمو لەشکرکێشی یەک لەدوای یەک، لەلایەکی ترەوە نائارامی هەلومەرجی ژیانی تایبەتی خۆی: خیانەتی خاتو کڵاوزەڕی هاوسەری، بەشداری لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادو کەرکوکو موسڵ، شێت بونی، کوێرکردنی کوڕەکەی، هەڵگەڕانەوەی لەدەرباری سەفەوی، پەنابردنی بۆ عوسمانی، شکانی لەدەشتی مەریوان... بێگومان، خان ئەحمەد خان یەکێ بوە لەخانە هەرە گەورەکانی ئەردەڵانو، دەورێکی گرنگی لەڕوداوەکانی ئەردەڵانو ناوچەکەدا گێڕاوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان، هەمویان بەڕێزێکی زۆرەوە چەندین لاپەڕەی مێژوەکانیان بۆ باسی سەروەریەکانی تەرخان کردوە، بەڵام زنجیرەی روداوەکانیان لێ تێکەڵاو بوە. درێژەیان بەهەندێ روداوی بچوکو بێ بایەخ داوەو، هەندێ روداوی گرنگو کاریگەریان فەرامۆش یان بەکورتی گێڕاوەتەوە. لێرەدا، بەیارمەتی ئەوانو هەندێ سەرچاوەی مێژویی تر، هەوڵ ئەدەم سەرلەنوێ روداوەکان دابڕێژمەوە.

–2–

شاعیرێکی ئەو سەردەمە روداوە گرنگەکانی ژیانی خان ئەحمەد خانی، بەحسابی ئەبجەد بەوردی بە5 وشە، لە 4بەیتی فارسیدا کورت کردۆتەو، ئەڵێ:

خان اکراد یعنی خان احمد
سال (بخت: 1002) امد از عدم بیرون
سال (کج بخت: 1025) یافت حکم جلوس
در (غلط: 1039) گشت ابله و مجنون

باز صحت بیافت اندر (غم: 1040)
یافت حکمی از پیشتر افزون
سال (غم ها: 1046) هزیمتش دادند
رفت بیرون از این زمانە دون
کوردیەکەی:
خانی کوردەکان، واتە: خان ئەحمەد،
ساڵی (بەخت) لەنەبون هاتە دەرێ
ساڵی (بەختی کەچ) فەرمانی حوکمڕانی وەرگرتو، لە (غەڵەت)دا گەوج و شێت بو
لەناو (غەم)دا چاک بوەوە، لەجاران زیاتر دەسەڵاتی پەیداکرد
ساڵی (غەمەکان) شکاندیانو، لەم زەمانە دونە دەرچوە دەرێ!

–3–

پەلاماردانی موکریو بلباس

پێ ئەچێ خان ئەحمەد خان سەرەتای فراوانخوازی قەڵەمڕەوەکەی بە لەشکرکێشی بـۆ سـەر مـوکریو بلباس دەس پێکرد بێ. لـەم هێرشـەدا بـێ بەزەییانـە کەوتۆتـە راونـانو کوشـتنو تاڵانکردنیـان. ئێلـەکانی موکریو بلباس لەو ئێلانەبون، کە بەدرێژایی سەردەمی سەفەوی، لەگەڵ دەسەڵاتی قزلباشدا لـەململانێدا بـون. چەندین جار کەوتونەتە بەر هێرشی خوێناوی قەتڵوعامو تاڵانی سەرو ماڵ. یـەکێ لـەو هێرشـە خوێناوییانـە، لەساڵی 1019دا، شا عەباس خۆی سەرکردایەتی کردوە، کەمـەلا جـەلالی مونـەجیم بـەدرێژی گێڕاویەتیـەوە. خان ئەحمەدخانیش کەپەروەردەی دەرباری شا عەباسو دڵسـۆزی گوێڕایـەڵی بـێ چـەنوچونی بـوە، دورنیـە هێرشەکانی ئەمیش درێژەکێشانی هێرشەکانی ئەو بوبێ. (بڕوانە: ملا جلال الدین مـنجم: "تـاریخ عباسـی، یـا روزنامە ملا جلال"، بە کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، 1366)

–4–

داگیرکردنی بەغداد

بەکر، یەکێ لەئینکشاریەکانی بەغداد کەگەیشتبوە پلەی سوباشی، دەسەڵاتی زیـادی کردبـو چـاوی بـڕی بـوە ئەوەی ببێتـە پاشـای بەغـداد، لـەپیلانێکی شـێوە کودەتـاییدا پاشـای کوشـتو، ناحـەزەکانی تـری لـەناوبرد. داوای لەبابیعالی کرد خۆی بکەن بەپاشای بەغداد. بابیعالی کەسێکی تری دانا بەپاشاو تا گەیشتنی ئەویش کەسێکیان نـارد کاروباری بەغداد وەربگرێ تا وەزیری تازە ئەگات، بەکر ئەمیشی کوشت. فەرمان درا بـەحافز ئەحمـەد پاشـای والـی دیاربەکر والی تازە بیاتـە سـەر شـوێنەکەی. ئـەمیش هێزەکـانی پاشـاکانی دیاربـەکر، موسـڵ، مەرعـەشو سیواسـی کۆکردەوەو بەڕێگای موسڵو کەرکوکدا بەرەو بەغداد چو، لەسەروی شاردا، نزیک ئەعزەمیە، بارگەی خست.

دانوسەندنی نێوان بەکرو حافز بەئـەنجام نەگەیشـت، چونکـە بـەکر سـوربو لەسـەر ئـەوەی فـەرمانی پاشایەتی بەغدادی بۆ دەربچێ. چەند شەڕێ لەنێوان هێزەکانی بەکرو حافز دابو، بێ ئەوەی هێزەکـانی حـافز هیچ سەرکەوتنێ بەدەس بهێنن. بەکر کلیلی شاری بەغدادی بۆ شا عەباس ناردو داوای یارمەتی لێ کـرد. شـا عەباس ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی، بۆ ئەوەی عیراقو پیرۆزگاکانی بگرێ. دەسبەجێ فەرمانی بـۆ حاکمـەکانی سەرسنور، لەوانە حاکمی ئەردەڵان، کە ئەوسا خان ئەحمەد خان بو، دەرکرد، بەسەرکردایەتی حـاکمی هەمـەدان کۆببنەوەو، بچن بۆ یارمەتیدانی بەکر سوباشی.

هێزێکی گەورەی ئێران بەسەرکردایەتی قەرچغای خان گەیشتە شارەبان. لەوێوە هەواڵیان بۆ سەرداری عوسمانی نارد: لەبەر ئەوەی بەغداد بۆتە شارێکی ئێرانیو، بۆ ئەوەی ئاشتی لەنێوان ئەم دو میللەتەدا دابین ببێ، داوایان لێ کرد ئەو ناوچەیە چۆڵ بکات. لێشاوی هێزی ئێرانی بەرێگاوەبو. حافز پاشا، بەرەو دوا کشایەوە موسڵ. قەرچغای خان گەیشتە بن دیواری بەغدادو داوای خۆبەدەستەوەدانی لەبەکر کرد. بەکر ملی نەدا.

شا عەباس لەهاوینی 1033 (1623)دا گەیشتە بەغداد. گەمارۆدانی بەغداد پێی نایە مانگی سێیەمەوەو، پارێزەرانی قەڵاو دیوارەکان ورەیان بەرداو، محەمەدی کوڕی بەکر بەنهێنی لەگەڵ شا پێکهات شاری بەدەستەوە بدا بەو مەرجەی ژیانی بپارێزێ. شەوی 28ی تشرینی دوەمی 1623 سەربازی ئێرانی چونە ناو بەغدادەوەو، لەبەیانیدا لەمنارەو سەربانی شوێنە بەرزەکانەوە شەیپوری سەرکەوتنی شای ئێران لێ دار. بەکر گیراو بە بەرچاوی محەمەدی کوڕیەوە بەئەشکەنجە کوژرا. هەمو سەربازەکانی عوسمانیو ژمارەیەکی زۆر سوننە گیرانو، دەوڵەمەندەکان خرانە ژێر ئەشکەنجەوە. شا ئەیویست هیچ سوننەیەک بەزیندویەتی نەمێنێ. گۆڕخانەکانی ئەبو حەنیفەو شێخ عەبدولقادری گەیلانی روخێنرانو، زۆری مزگەوتو قوتابخانەکان کرانە تەویلە. بەهەزاران ژنو مناڵ بەدیلی نێردرانەوە ئێرانو فرۆشرانو، جارێکیکە وڵاتەکەی خۆیان نەبینیەوە.

شا عەباس دوای ئەوەی زیارەتی پیرۆزگاکانی کردو، سەفیقولی خانی بەحاکمی بەغداد دانا، خۆی گەڕایەوە ئێرانو، قەرچغای خان چوە سەر ولایەتەکانی موسڵو شارەزور، ئەوێشیان گرت. (لۆنگریک: 76-80).

هەندێ لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان عاتیفە هەڵی گرتونو، ئەم سەرکەوتنە جەنگیە: گرتنی بەغدادو کەرکوکو موسڵیان، بەپاڵ خان ئەحمەد خان داوە. (لب: 60-61)، (مستورە: 57-58)، (حدیقە: 133)، (تحفە: 116-117) بێگومان خان ئەحمەد خان لە لەشکرکێشیەکانی ئێراندا بۆ سەر عیراق بەشداریەکی کاریگەری کردوەو، بەسوپای کوردستانەوە لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی شا عەباس شاری بەغدادی گرتو، لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی قەرچغای خان موسڵو کەرکوکی گرت، بەشدار بوە. (عالم ارا: 1002-1006) بەڵام نەخان ئەحمەد بەتەنیا قارەمانی ئەم سەرکەوتنە بوەو نەهێزەکەیشی هێزی سەرەکی شەڕەکان بوە، ئەمیش یەکێ بوە لەو سەدان میرو سەردارانەی کە لەسەرانسەری ئێرانەوە لەگەڵ شا عەباس هات بون بۆ گرتنی بەغدادو، هێزەکەیشی جۆگەیەکی بچوکی دەریای ئەو لەشکرە گەورەیە بوە.

–5–

مێژونوسەکانی ئەردەڵان درێژە بە لەشکرکێشیەکانی خان ئەحمەد خان ئەدەنو ئەڵێن: چوە سەر رەواندز، حەریر، کۆیە، ئامێدیو، بۆ هەر یەکێ لەم شارانە حاکمێکی لەبنئامۆزاکانی: کوڕو نەوەکانی بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ، کە کەشمەکەشی رۆژگار بێدەسەڵاتی کردبون، دانا. هەروەها موسڵی گرتو چوە سەر یەزیدیەکان کوشتاری زۆری لێ کردنو تاڵانی کردن. ئەم سەفەرە وەکو (لب: 61) ئەڵێ: 7 ساڵو 3 مانگی خایاندوە.

هەرچەندە ئەم هەواڵانە زۆریان پێوە نراوە، بەڵام ئەبێ لەو ساڵانەدا بوبێ، کەبەغدادو موسڵو کەرکوک گیراوەو، دەسەڵاتی عوسمانی لەعیراقدا نەماوەو، عیراق بۆتە بەشێکی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی فراوانی سەفەوی. لەو ساڵانەدا خان ئەحمەد خان جگە لەوەی والی ئەردەڵان بوە، بەگلەربەگی شارەزوریش بوە. قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لەهیچ سەردەمێک دا، نە پێش ئەمو نە دوای ئەم، بەئەندازەی ئەم سەردەمەی خان ئەحمەد خان فراوان نەبوە.

–6–

خان ئەحمەدخان ساڵانی 1039-1040 توشی نەخۆشی ئەقڵیی بوە. نەخۆشینەکەی ئەوەندە سەخت بوە، گەورەپیاوانی ئەردەڵان ناچار بون لـەژورێکی تـەنیادا بـەزنجیرکراوی زینـدانیی بکـەن. (عـالم ارا)یـش لەروداوەکانی سـاڵی 1039 دا، لـەم بارەیـەوە ئـەڵێ: "خـان ئەحمـەدخان، کـە لەخاسـانی حـەریمی عیـزەتو پەروەردەکراوەکانی ئەم دەوڵەتە بو... بەپێی فەرمانی شا، والیی گوێلێگیراوی تایەفەکانی ئەردەڵان بو.. لـەم کاتەدا توشی نەخۆشینێبو نەیئەتوانی کاروباری وڵات بەرێوە ببات، لەبەر ئەوەی پشت بەمیر مـەئمونی بـرای نەئەبەستراو، گومانی لێ ئەکرا بیکوژێ، کاربەدەستانی دەوڵەت بـەچاکیان نـەزانی لـەوێ بمێنێتـەوە، هێنایانـە دەربار بۆ ئەوەی پزیشکەکانی شا تیماری بکەن".

نەخۆش کەوتنی خان ئەحمەدخان هاوزەمان بوە لەگەڵ چەنـد روداوی گرنـگدا: مردنـی شـا عـەباس (1039) و هاتنی شا سەفی بۆ سەر تەختو، هێرشی گەورەو فراوانی خوسرەو پاشای سـەرداری عوسـمانی بۆ سەر موسڵو شارەزورو ئەردەڵانو هەمەدان.

–7–

داگیرکردنی ئەردەڵان

عیراقو پیرۆزگاکانی بۆ دەوڵەتی عوسمانی گرنگیەکی گەورەی هـەبو، بەتایبـەتی لـەروی مەعنەویـەوە. لەبەر ئەوە نەیئەتوانی وازی لێبهێنێ. چەند جارێ لەشکری ناردە سەری سەرکەوتو نەبو.

(لۆنگریـک: 87-90) بەیارمـەتی سـەرچاوە عوسـمانیەکان دەنگوباسیلەشکرکێشـیەکی گـەورەی عوسمانی بۆ سەر مەڵبەندی ئەردەڵان ئەگێرێتەوە، کەخوسرەو بەگـو مەستورە لێی بێدەنگ بونو، (حدیقـە) و (تحفە)یش بردویانەتە سەردەمی حوکمرانی سلێمان خانی کوری عەلەمەدین.

خوسرەو پاشا، لەئایاری 1629 (1039)دا، بە لەشـکرێکی گـەورەوە بـەرەو عیـراق بـۆ ئـازادکردنی بەغداد کەوتە رێ. بەسەر قۆنیەو حەڵەبـو دیاربـەکردا گەیشـتە موسـڵ. ئـەو وەرزەی سـاڵ زۆر سـەخت بـو. لەهەندێ شوێن بەفری زۆرو لەناوەراستی عیراقدا بارانێکی زۆر باری. پیرەکـانی وڵات بـەدرێژایی تەمـەنیان بارانی وا زۆریان لەموسڵ نەدی بو. رێگەوبانەکان هـەموی بوبـون بـەقورو چڵپـاو. لەبـەر ئـەوە پـەلاماردانی بەغدادیان لەو هەلومەرجەدا بەباش نەزانی.

هێزەکە لەزێی گەورە پەرییەوە بەنیازی ئەوەی پـەلاماری خـواروی عیـراقو رۆژهـەڵات بـدا. لـەنزیک هەولێر ئەنجومەنێکی جەنگییان بەسـت. حاکمـە ئێرانیـەکانی هـەولێرو کـەرکوک هـەڵاتن بـۆ بەغـداد. هـەمو سەرکردەکانی سوپاو سەرۆکی تیمارەکانو بەگەکانی کوردو شێخەکانی عەرەب، لەم ئەنجومەنەدا، بەشدار بون. دەرکەوت هێرش بەرەو خواروی عیراق، بەهۆی قورو چڵپاوی رێگەو مەترسی گوشـاری دوژمنانـەی ئـەردەڵان لەپشتەوە، لەکردن نایەت. بریار درا یەکەمین هێرش بۆ سەر شارەزور بکرێ، بۆ پاککردنـەوەی لەلایـەنگرانی ئێران.

ئەو کاتە هێشتا خان ئەحمەدخان والی ئەردەڵانو بەندەی دڵسۆزی شا بو، بەڵام خۆی نەخۆشو لـەناو خزمەکانیشـیدا زۆری تـێدا بـو لایـەنگری ئیمپراتۆرییـەتی عوسـمانیی سـوننە بـون. کـەئۆردوی رۆم لەکەرکوکەوە بەرەو رۆژهەڵات کشا زۆر لەبەگەکانی ئـەردەڵانو 20 خـانی کـورد بـۆ دەسـماچکردنی وەزیـر ئامادە بون.

سـوپای عوسـمانی لەبـەردەم تولـەرێی شـاخەکانی هـەورامانـدا لـە گوڵعەنبـەر (خورمـاڵ) راوەسـتاو، سەرکردەکانی ئەنجومەنێکی جەنگیی گرنگیان بەست. بریاریاندا ئەو قـەڵا کۆنـە ئـاوا بکەنـەوە، کەسـوڵتان

سلێمانی قانونی کاتی خۆی لەسەر سنور دروستی کردبو، دوای ئەو شا عەباس روخاندبوی. پاش 7 حەفتە کاری سەخت قەڵاکەیان دروست کردەوە. ئینجا خوسرەو پاشا پێشەنگی هێزەکانی نارده سەر وڵاتی ئەردەڵان، یەکەم ئامانجیان قەڵای مەریوان بو، گرتیانو هێزێکی پارێزگارییان لێدانا. هێشتا هێزی سەرەکی عوسمانی لەشارەزور چاوەڕوان بو، زەینەڵ خانی شاملو، سەرکردەی گشتی هێزەکانی ئێران، لەهەمەدانەوە بەخێرایی جمی، بەتەمابو راستەوخۆ هەڵ بکوتێتە سەر شارەزور کەبنکەی ئۆردوی رۆمی لێبو. سوپای قزلباشو ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان بەرەنگای یەک بون. لەسوپای قزلباش چەند هەزار کەس کوژراو، زەینەڵ خان بەشکاوی گەڕایەوە ئۆردوگای شا سەفی. شا لەسەر ئەم شکانە لەسەری زەینەڵ خانیداو، رۆستەم خانی لەجێگەی ئەو کردە سوپا سالار.

لۆنگریک نوسیوێتی کەخان ئەحمەدخان، لەم لەشکرکێشیەدا، لەگەڵ زەینەڵ خان بوە. ئەمە جێگەی گومانە، چونکە لەو کاتەدا باری تەندروستی خان ئەحمەد بەڕادەیەک خراپ بوە تینو توانی بەشداری تێدا نەبوە. رەنگە ئەوەی بەشداربوە، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدین بوبێ، کەیەکێ لەنزیکەکانی شا سەفیو، دواتریش لەجێگەی خان ئەحمەدخان کراوە بەوالیی ئەردەڵان. رەنگە هەر لەبەر ئەوەیش بێ نوسەرانی حدیقەو تحفە لەژیننامەی ئەودا گێڕاویانەتەوە.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشا چوە ناو خاکی ئەردەڵانەوە. قەڵای حەسەناوای گرتو زۆری لێ کوشتنو تاڵانی کرد. لەحوزەیرانی 1630 (1040)دا گەیشتە هەمەدان. 6 رۆژ کوشتاریان تێدا کردو شارەکەیان تاڵانو وێران کردو گەیشتنە دەرگەزێنو ئەوێشیان وێران کرد.

لەئەنجومەنێکی جەنگیدا، سەرکردەکانی ئۆردوی عوسمانی بڕیاریاندا بەرەو بەغداد بگەڕێنەوە، بەتایبەتی ئیتر کەهاوینیش داهات بو، ئەو وەرزەی عیراق لەباربو بۆ لەشکرکێشی. ئۆردوی رۆم روی بەرەو رۆژئاوا وەرگێڕا. بەلورستاندا گەڕایەوە دەشتی دیالەو، لەتشرینی دوەمدا دەوری بەغدادی دا. گەمارۆدانەکە سەرکەوتو نەبو. خوسرەو پاشا بڕیاری کشانەوەیدا لەڕۆژانی یەکەمی 1631دا گەیشتە موسڵ.

–8–

ساڵی 1041 خان ئەحمەدخان لەنەخۆشینەکەی هەستایەوەو، هەر ئەو ساڵە بەهێزێکی ئێرانیەوە بەرەو شارەزور بەڕێ کەوتو، هێزەکانی ئەردەڵانیش دایانە پاڵی. هەمو ئەو شوێنو قەڵایانەی شارەزوری گرتەوە، کەساڵی پێشو لەشکری عوسمانی گرتبونی، ناوچەکە هاتەوە ژێردەستی خۆی. 5 لەو پاشایانەی لەم ناوچەیەدا دانرابونو، خان ئەحمەدخان لەم هێرشەدا راوی نابون، هەڵاتن بۆ موسڵ، لەسەر ئەم هەڵاتنە هەر پێنچیان کوشتن. (نیل عالم ارا: 59)، (لۆنگریک: 90).

–9–

سەرەنجامی خان ئەحمەدخان

سورخابی کوڕی خان ئەحمەدخان، کەوەکو (نیل شرفنامە: 19) ئەڵێ: "کەبنەچەکەی دەگەڕایەوە بۆ پەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی"، لەزەمانی شا عەباسەوە لەئەسفەهان لەدەرباری سەفەویدا بۆ پەروەردەکردن راگیرابو. شا سەفی دڵی لێ پیس کردو چاوی دەرهێنا. ئەم هەواڵە خان ئەحمەدخانی هەژاند. بەقسەی (نیل عالم ارا: 189): ساڵی 1046 لەئێران هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ دەوڵەتی عوسمانی برد.

لەو کاتەدا لەنێوان رۆمو عەجەمدا هێشتا بارودۆخی جەنگ بەردەوام بو، هێزێکیان بۆ یارمەتیداندا بەخان ئەحمەدخان. هێزێکی ئێرانی لەدەشتی مەریوان هاتە سەر ئەم هێزەی لەگەڵ خان ئەحمەدخان بو. شەڕ

بەقازانجی ئێران بەلادا کەوت. لەشکری ڕۆمو خان ئەحمەدخان شکان (1046). خان ئەحمەدخان بەشکاوی کشایەوەو چوە موسڵ. هەر لەو ساڵەدا لەتەمەنی 44 ساڵیدا بەئاوارەیی لەموسڵ جوانەمەرگو لەنەبی یونس بەخاک سپێردرا. (لب: 63-66).

بەم پێیە ئەو هەواڵەی (حدیقە: 134) و (تحفە:120) ئەیگێڕنەوە، کەگوایە: خان ئەحمەدخان، کرماشان، هەمەدان، ورمێی هێناوەتە ژێر دەستی خۆیو، حاکمەکانی قزلباشی لێ دەرکردنو هی خۆی لەجێگە داناونو، سوڵتانی عوسمانیش ولایەتەکانی موسڵو کەرکوکی پێ بەخشیوە. ماوەی 7 ساڵ بەسەربەخۆیی حوکمڕانی کردوەو، لەمینبەری مزگەوتەکاندا خوتبە بەناوی ئەمەوە خوێندراوەتەوەو سکەی پارەی بەناوی خۆیەوە لێ داوە... لەهیچ سەرچاوەیەکدا، تەنانەت لەمێژوەکانی خوسرەو بەگو مەستورەیشدا، پشتیوانی لەم چیرۆکانە نەکراوە، لەبەر ئەوە دور نیە هەڵبەستی خەیاڵی خۆیان بێ.

محەمەدخان کوڕی خوسرەوخان
(1113–1105)

–1–

ئەگەرچی خوسرەوخانی باوکی بەفەرمانی شا سلێمان کوژرابو، بەڵام خۆی لەدەزگای سەفەویدا لەئەسفەهان مابوەوە. شا سوڵتان حسێن، کەهاتە سەر تەخت، محەمەدخانی لەجێگەی خان ئەحمەدخان کرد بەوالیو رەوانەی کوردستانی کردەوە.

–2–

بوژانەوەی میرایەتی بابان

لەسەردەمی ئەمدا، میرایەتی بابان، سەرلەنوێ بوژایەوەو، وەکو هێزێکی کاریگەر لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا هاتە مەیدانەوە. سلێمان بەبە، ناوچەکانی مەرگە، شاربازێڕ، قەرەداخی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو، هێزێکی گەورەو دەزگایەکی زلی پێکەوە نابو. لەو ماوەیەدا قاتوقڕیو برسێتیەکی کوشندە لەبەغداد بڵاوبوەوە. سلێمان بەبە لەگەڵ دلاوەری، موتەسەڕیفی شارەزوردا بو بەشەڕی، دلاوەر کوژراو، سلێمان بەبە کەرکوکی گرت، کەناوەندی ولایەتی شارەزور بو. والی بەغداد بەگفتو گەف ویستی بیهێنێتەوە ژێرباری فەرمانبەری، کەڵکی نەبو. هێزی ناردە سەری ئەویش چاری نەکرد.

–3–

لەهەوڵی فراوانخوازیدا، سلێمان پەلاماری قەڵەمڕەوی ئەردەڵانیدا. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزی گرت. محەمەدخان چاری هێرشی سلێمان بەبەی پێ نەکرا. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی ناردو، لەهەمان کاتدا لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی زیادئۆغڵی قاجار ناردە سەری. لەدەشتی مەریوان لێکیاندا. دوای شەڕێکی خوێناوی سەرداری قزلباش سەرکەوتو،

سلێمان بەبە بەتێشکاوی کشایەوە. (لب: 74) ئەم هێرشەی سلێمان بو بەهۆی هەڵتەکاندنی دەسەلاتی محەمەدخانو، دورخستنەوەی میرەکانی ئەردەلان، تا چەندین ساڵ، لەکاروباری کوردستان.

-4-

ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان (1111)

میر سلێمان، میری بابان بەشێکی وڵاتی ئەردەڵانی گرت. لەو کاتەدا محەمەدخانی کوڕی خوسرەوخان والی ئەردەلان بو. والی خۆی بەرگەی ئەم هێرشەی نەگرت. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی، لەلایەکەوە نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی ناردو داوای سزادانی میری بابانی کردو، لەلایەکی ترەوە لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولیخانی قاجار ناردە سەری. لەدەشتی مەریوان شەرێکی قورس لەنێوان لەشکری بابانو سەفەویدا قەوما. لەشکری بابان شکا. ئەم شەڕە دو ئەنجامی بەدوی خۆیدا هێنا:

یەکەمیان، ئێران قەتڵوعامی کوردەکانی ئەردەڵانو، عوسمانی قەتڵوعامی کوردەکانی بابانی کرد.

"قاسم سوڵتانی هەورامی بەعەباس خانی سەردار رائەگەیەنێ کەمحەمەدخانی والیو ئەهالی کوردستان لەگەڵ سلێمان پاشای بەبە هەم بەیعەتو هەم داستان بون. سەردار حوکمی کوشتنی ئەهالی کوردستان دەرئەکا. منارەیەک لەکەللەی سەرەکانیان دروست ئەکەنو سەری قاسم سوڵتانیش لەسەرو هەمو سەرەکانەوە دائەنێن. من حفر بئرا لاخیە فقد وقع فیە" (لب: 76)، (مستورە: 76-77) و، بەقسەی (تحفە) و (حدیقە) لەسەر ئەم دوژمانیە، سەرداری لەشکری سەفەوی، 1 هەزارو 5 سەد کەسی لێ کوشتنو، منارەیەکی لەکەللەی سەریان دروست کرد.

بەڵام بەپێچەوانەی قسەکانی (لب: 76) کەئەڵێ: سلێمان بەبە (لەگەڵ تاقمێکی کەم هەڵاتو رەوانەی ئەستەموڵ کرا"، یان قسەکانی (مستورە: 77) کەئەڵێ: "سلێمان پاشای بابان کە لەهەردو دەوڵەت یاخی ببو پاش وتوێژ لەگەڵ والی بەغدا چارەنوسی خۆی لەوەدا دیت، کەعوزر بۆ دەرباری عوسمانی بێنێتەوەو لێیان نزیک بکەوێتەوە." یان (لۆنگریک: 106) کەئەڵێ: "لەئەستەموڵ بەخۆشیەوە پێشوازی لێ کرا..". یان (زکی، تاریخ السلیمانیە: 63-64) کەئەڵێ: "کرا بەحاکمی ئەدرنە". بەڵکو وەکو (هامەر پورگشتال: 4/ 2883) نوسیوێتی: "لەزەمانی حکومەتی حەسەن پاشادا... بەیارمەتی پاشاکانی حەڵەبو دیاربەکر شکێنراو، لەگەڵ 17 بەگی کوردا کە لەیارانو یاوەرانی ئەو بون، کوژرا...".

دوەمیان، لەهەردو ئەمارەتدا تا چەند ساڵێ دەسەلات لەم لا لەدەست بنەماڵەی ئەردەڵانو لەولا لەدەس بنەماڵەی بابان دەرچو.

لەم روداوانەدا محەمەدخانی ئەردەڵان لێخرا، ئاخۆ ئەویش کوژراوە یان دور خراوەتەوە، مێژوەکانی ئەردەڵان، جگە لە (لب: 77) کەئەڵێ تا ساڵی 1113 والی بوە، ئەوانیتر لەو بارەیەوە هیچ زانیاریەک بەدەستەوە نادەن. بەڵام دەرباری سەفەوی دوای ئەوە تا ماوەیەک ئیتر راستەوخۆ حاکمی بۆ کوردستان داناوە. بەڕێز محەمەدخانی گورجی (1113-1116)، حەسەنعەلیخانی ئیعتیمادەل دەولە (1116-1118)، ئینجا حسەینعەلیخانی برای (1118-1119)، ئەنجا کەیخوسرەو بەگ (1119-1121) کراون بەحوکمڕانی کوردستان. (مستورە: 79)، (تحفە: 128-130).

لەو لایش میرایەتی بابان لەو پەڕی نائارامیدا دابەش بوبو، ماوەی چەند ساڵێ "موتەسەللیم"ی تورک راستەوخۆ بەڕێوەیان ئەبرد، تا خانە پاشا، لەسیبەکانی ئەو چەرخەدا، هاتەوە مەیدان. (العزاوی: 5/ 191)، (لۆنگریک: 157).

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (نیل: 22)، (لب: 74-76)، (مستورە: 75-77)، (تحفە: 127)، (حدیقە: 141)، (نوائی: 129-130)، (لۆنگریک: 105)، (امین زکی، تاریخ السلیمانیە: 62).

بنیاتنانی شاری سنه

سلێمان خان کوڕی عەلەمەدین (1046–1066)

–1–

کەخان ئەحمەدخان لەدەرباری سەفەوی هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ رۆم برد، شا سەفی (1039-1052)، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدینی لەجێکرد بەوالی ئەردەڵان. میر عەلەمەدینی باوکی، لەسەردەمی خان ئەحمەدخان دا پەنای بۆ رۆم بردبو، بەڵام بەنائومێدی لەوێ مردبو، ئەو کاتە سلێمان خان لەگەڵ خان ئەحمەدخان دا بەشداری شەڕو لەشکرکێشیەکانی بو. سلێمان خان ئازاو لێوەشاوەبو. خان ئەحمەدخان سڵی لێئەکرد، ویستی لەناوی بەرێ. سلێمان لەخۆی ترساو هەڵات. پەنای بۆ دەرباری شا سەفی برد. لەپێشدا گوێی پێ نەدراو ژیانێکی ناخۆشی بەسەر ئەبرد. تا شا سەفی بەلەشکرەوە بۆ شەڕی عوسمانی چوە سەر قەڵای ئێرەوان. سلێمان لەم شەڕەدا ئازایەتی نواند. ئەمە بو بەهۆی نزیککەوتنەوەی لەدەزگای سەفەوی. کە خان ئەحمەدخان لێخرا، شا سەفی ئەمی نارد بۆ کوردستان.

–2–

بنیاتنانی سنه

سلێمان بەڵێنی بە شا دابو، "دارولمولکی کوردستان" بگوێزێتەوە،ساڵی 1046 هەمان ساڵی دەسپێکردنی حوکمڕانی خۆیو، تێشکانی خان ئەحمەدخانو مردنی، لەسەر گردێک لەجێگایەکدا کەناوی "سینه" بو قەڵایەکی قایمی دروست کرد. خانو و حەمامو مزگەوتو بازاڕی تێدا بنیات نا. چەند جۆگەیەکی لەدەشتی سەرنوێی رۆژئاوای سنەوە راکێشاو، بە 3 حوشترگەرو ئاوەکەی بۆ ناو قەڵا سەرخست. قەڵاکانی زەڵم، حەسەناوا، پڵنگانی روخاندو، "دارولحکومە"ی ئەردەڵانی گوێزایەوە قەڵای تازە، کە لەناو خەڵکدا بە سنه ناوی دەرکرد. (لب 67-69)، (مستورە: 64-66)، (حدیقە: 136-137).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن نیاز لەروخاندنی قەڵاکانی زەڵم، حەسەناوا، پڵنگان، ئـەوە بـوە کـەئیتر هیچکام لەمیرەکانی ئەردەڵان نەتوانن لەکاتی سەرپێچیو یاخی بـوندا لەشـاکانی ئێـران خۆیـانی تـێدا قـایم بکەن. رەنگە ئەمە هۆیەک بێ، بەڵام هـۆی لەمـە گرنگتـر ئـەوەبوە: میرەکـانی ئـەردەڵان ویسـتویانە بنکـەی ئەمارەتەکەیان لەسنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیو دەستدرێژیەکانی پاشەڕۆژی دور بخەنـەوە. بەتایبـەتی دوای ئەوەی شارەزور، شـاربازێر، قـەرەداخ لەسـنوری قەڵـەمرەوی ئـەماندا نـەماو، کەوتـە سـنوری دەوڵـەتی عوسمانیەوە، ئیتر ئەم قەڵایانە هەمو کەوتبونە سەر سنورو، بەئاسانی لەشکری دوژمن ئەگەیشتە سەریان.

گوێزانەوەی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵایەکەوە بۆ قەڵایەکیتر، پێوەندی بەخۆشییو ناخۆشیی ئـاو هـەواو، هەژارییو دەوڵەمەندیی ناوچەکەو، هاتوچۆی بازرگانیو، کاروباری ڕۆشنبیرییەوە نـەبوە، بـەڵکو هـۆی بڕیـاردەر لەپلەی یەکەم دا، هەمیشە ئاسایش بوە. دروستکردنی شاری سنەیش هەر لەبەر هۆی ستراتیجی-جەنگیی بوە.

سنە بەدرێژایی چەند قەرن، جگە لەوەی ناوەندی دەسەڵاتی والیەکانی ئەردەڵان بـو، بـو بەمەڵبەنـدێکی گرنگی شارستانی، خوێندەواری، ڕۆشنبیریو بازرگانی.

–3–

گرتنەوەی بەغدادو پەیمانی زەهاو

سوڵتان مرادی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی سازداو خۆی لەگەڵی بەرێ کەوت بۆ گرتنـەوەی بەغـداد. شا سەفەوی کابرایەکی لاوازو زۆرتر خەریکی ڕابواردنو خۆشگوزەرانی بو، تـا دەوڵەتـداریو لەشکرکێشـی. دوای گیرانی بەغداد گفتوگۆی لەگەڵ سوڵتانی عوسـمانی دەس پێکـرد. ئـەم گفتوگۆیانـە سـاڵی 1049، بـۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە ئەرزی، دینی، سیاسیەکانیان، بە بەستنی"پەیمانی زەهاو" کۆتایی هات. کـەگرنگترینی هەمو ئەو پەیمانو ڕێککەوتنانە بو، کە تا ئەو کاتە لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا بەسترابون. بەپێی ئەم پەیمانە:

سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لەقافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لەئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغـداد، بەسرە، دیاری کرد. لەم دابەشکردنەدا: مەریوان، قەڵای مەریوان، دەرەتەنگ، لەگەڵ هۆزەکانی پیـرەو زەردویـی بەر ئێران کەوت. بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قـەڵای زەڵـم، قزڵجـە، سـەرچاوەی چـەمی چـەقان لەگەڵ هۆزەکانی زیادینو هارونی لەئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن.

ئێران بەڵێنیدا ئیتر لەمینبەری مزگەوتەکانەوە واز لەسوکایەتی بەخەلیفەکانی ڕاشیدینو سەحابەکانی پێغەمبـەر بهێنێو، عوسمانی بەڵێنیدا کەڕەفتاری باش لەگەڵ زائیرانی پیرۆزگاکانی عیراقو، حاجییانی ئێرانی بکرێ.

هــەردولا بــەڵێنیان بەیــەکتریدا کەداڵــدەی ڕاکردوانــی یــەکتری نــەدەن. (الــراوی: 211-216) (پارسادوست: 45).

–4–

سەرەنجامی سلێمان خان

سلێمان خان هەتا سەر نەیتوانی لەو شارەدا بژی کـەخۆی بنیـاتی نـابو. دوای ئـەوەی سـوڵتان مـراد هێرشی کرد بۆ سەر بەغدادو گرتی. خوسرەو پاشا بەلەشکرێکی گەورەوە پەلاماری شـارەزوریدا. شـارەزور، قـەرەداخ، قزڵجـە، شـاربازێری گـرتو چـوە مەریوانـەوە. وەکـو (مەسـتورە: 66) ئـەڵێ: "... لەبەرئـەوەی کەسنورەکانی بەدەست ڕۆمەوە بونو سلێمان خان توانستی ئەوەی نەبو بەرەنگاریان بێتەوە، شا سـەفی لـێی بەگومان کەوت، بۆ ئەسفەهانی بانگ کردو لـەوێی هێشـتەوەو نـەی هێشـت جـارێکی دیکـە بـۆ کوردسـتان بگەڕێتەوە، هەر لەوێ مایەوە تا فەرمانی خودای بەجێ هێنا".

-5-

کەلبعەلی خانی کوڕی سلێمان (1060)

سلێمان کە لەئەسفەهان مرد، مورید سوڵتانی کەڵوڕ سەرپەرشتیکەری کاروبارەکانی بو، پیاوێکی تێگەیشتوی زیرەکو، لەدەرباری شادا دەسرۆیشتو بو. لە لای شا تێکەوت موڵکەکانی بەسەر منالەکانی دا دابەش بکا، شا رازی بو:

کەلبعەلی خان لەسنەو، خوسرەو خان لەمەریوانو، زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلبعەلی خان لەسیاکێو و، مورید سوڵتان لەپلنگان، دانران. هەورامان بەیەکێ لەسانەکانی خۆیو، ئێلی جافو جوانرۆیش بەیەکێ لەگەورەکانیان سپێردرا.

-6-

خان ئەحمەد خانی دوەم، کوڕی کەلبعەلی خان

کەباوکی مرد ئەم لەجێگەی بو بەفەرمانڕەوای ئەردەڵان. بەپێچەوانەی باوکیەوە ئەم کابرایەکی دەسبڵاو بو. زۆرتر لەوەی خەریکی کاروباری وڵاتەکەی بێ، خەریکی خۆشگوزەرانیو رابواردنو راووشکار بو. لەبەر ئەوەی لەدەسبڵاوی دا بێ حساب بو، ناویان نابو خانە زێڕینە.

خوسرەو خانی مامی، کەحاکمی مەریوان بو، لای شا سلێمان زمانی لێداو بۆی تێچاند. شا سلێمان، فەرمانی لێخستنی خان ئەحمەدو دانانی خوسرەو خانی بەوالی ئەردەڵان دەرکرد. خوسرەو خان لەمەریوانەوە بەخێرایی بەڕێ کەوتو لەناکاو دای بەسەر خان ئەحمەدخان دا لەسنەو گرتی. بەزنجیرکراوی رەوانەی ئەسفەهانی کرد.

-7-

خوسرەو خانی یەکەم، کوڕی سلێمان خان (1089-1093)

(مستورە: 71) لەباسی خوسرەو خان دا ئەڵێ: "کاتێ لەساڵی 1089دا خوسرەو خان چوە سەر تەختی فەرمانڕەوایی، بەئازارو ئەشکەنجەدانو ستەمکاری گیانی خەڵکی هێنایە کونەلوتیانو دەروی هەمو بژێو و گوزەرانو بەرێوەچونێکی لەهەژارو دەستەوسانان پێوە داو، بناغەی زوڵمو زۆری دامەزراندو چەسپاند. بانگی دەستدرێژیو ستەمکاریی بەگوێی ژێردەستیان دا راهێشتو سامانێکی، خان ئەحمەدخانی برازای لەسەروبەندی فەرمانڕەوایی دا بەخەڵکی کوردستانی بەخشی بو، بەشەقو تێهەڵدانو ریسواکردنو هەزار چەرمەسەرێ، لێی سەندنەوە. بەدئاکاریو بەدزمانیی بەئەندازەیێ گەیاند دڕندە بەدڕندەیی خۆی نەی گەیشتوبەتێ. گەورەو پچوک گیانیان هاتە کونە لوتیان، ناچار سکاڵاو گلەو گازنیان بردە بەر دەرباری سەفەوی".

شا سلێمان لەئەسفەهان لەباتی ئەوەی دادیان بپرسێ، ئاشتی کردنەوەو رەوانەی کوردستانی کردنەوە. دوای گەڕانەوەی لەجاران خراپتر کەوتە ئازاردانو چەوساندنەوەی خەڵک. ئەمجارەیش بۆ دەربڕینی سکاڵا خەڵکی زۆرلێکراو رویان کردەوە دەرباری سەفەوی. لەکاتێکدا ئەمانە لەقوشخانەی شادا مانیان گرت بو، بۆ ئەوەی لەهەلێک دا شا ببینن و سکاڵای خۆیانی لەلا بکەن. خوسرەو خانو دەسوپێوەندەکانی هەڵیان کوتایە سەریانو هەندێکیان بریندار کردن. شا لەم دەستدرێژیە زۆر توڕەبو. فەرمانی دا خوسرەو خانیان گرتو لەمەیدانی شاهی دا لەئەسفەهان کوشتیان (1093). (لب: 73)، (مستورە: 72)

–8–

تەیمورخانی ئاجورلو (1093–1099)

پێ ئەچێ شا لەم شکاتو شکاتکاریو ئاڵوگۆڕە بێزار بوبێ، یەکێ لەباوەڕپێکراوانی خۆی دانا بەکاربەدەستی ئەردەڵان. 6 ساڵ مایەوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان بەچاکە باسی ئەکەنو، سەردەمی ئەم، بەپێچەوانەی خانەکانی ئەردەڵانەوە، سەردەمی ئاسایشی سەرو سامانو بوژانەوەی خەڵکی وڵاتەکە بوە.

–9–

خان ئەحمەدخان، بۆ جاری دوەم (1099–1105)

خان ئەحمەدخان کەخوسرەوخان کاتی خۆی بەگیراوی رەوانەی ئەسفەهانی کردبو، ئەبێ لەئەسفەهان مابێتەوەو، چوبێتە دەزگای سەفەویەوە. شا دوبارە ئەمی دانایەوە بەوالی. بەڵام خووڕەوشتی پێشوی نەگۆڕیو، لەسەر کەیفو رابواردن بەردەوام بو. (مستورە: 74) لەباسی خان ئەحمەدخاندا ئەڵێ: "دوبارە ملی لەرابواردنو کەمتەرخەمی نایەوەو زۆری گوێ بەکاروباری وڵات نەداو زۆربەی کاتی بەڕاووشکارو خانوبەرە دروست کردنی بێ سودو نامەحکەم بەسەر برد... دەگێڕنەوە: کە زیاد لەسێ سەد کەس لەپیاوماقوڵانو گەورەو مەزنانی ئەیالەتی کوردستانی کردبو بەبازەوانو خوسرەو بەگی، کەیەکێ بو لەو بنەماڵەیەو هەمیشە بریکاربو، کرد بەمیرشکارو بێ لێبڕان خەریکی ڕاووشکار بو، ناو بەناویش حەزی لەگوڵ چاندن دەکردو بەم کارەوە خۆی خەریک دەکرد...".

کە شا سوڵتان حسێن (1106-1135) هاتە سەر تەخت ئەمی لابرد.

عەباسقولی خان
(1122–1136)

–1–

هەرای ئەفغان

ساڵی 1120-1121 میروەیسی ئەفغانی غەلەجایی پەلاماری قەندەهاریدا گرتیو حاکمەکەی کوشت. قەندەهار لەژێر دەسەڵاتی سەفەوی دەرچو. دەرباری سەفەوی نەیتوانی بیهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری. میروەیس مرد (1127) عەبدولعەزیزی برای جێگەی گرتەوە. عەبدولعەزیز ویستی سەرلەنوێ بچنەوە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایەڵی شای سەفەوی، بەڵام مەحمودی کوڕی میروەیس مامی کوشتو، خۆی بو بەڕێبەری غەلەجایی. دەرباری سەفەوی چەندی هەوڵیدا شۆڕشەکەیان بکوژێنێتەوە کەڵکی نەبو. مەحمود بەرەو خوراسان بەڕێ کەوتو کرمانی گرت (1133) ئینجا بەرەو ئەسفەهانی پایتەختی سەفەوی بەڕێ کەوت. پاش گەمارۆدانێکی سەختی شەش مانگە، کەنزیکەی 80 هەزار کەسی لەبرسا تێدا مرد، شا سوڵتان حسێنی سەفەوی خۆیو شارەکەی بەدەستەوەدا (1135) و، مەحمودی ئەفغانی چوە ئەسفەهانەوە. مەحمود توشی نەخۆشیەکی ئەقڵیی کوشندە بو، ئەشرەفی ئامۆزای لێی هەڵگەڕایەوەو، زیندانیی کردو، خۆی لەجێگەی ئەو بو بە شا(1137).

لەشکری عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای والیی بەغدادو لەشکری ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەفی ئەفغانی لەنزیک هەمەدان لێکیاندا (1139). سەرەڕای نابەرامبەری نێوان ئەم دو هێزە. لەشکری عوسمانی شکستێکی گەورەی وای لێ قەوما، بابی عالی ناچار بو پەیمانی ئاشتی لەگەڵ ئەشرەف بەست. هەلومەرجی میرایەتی ئەردەڵانیش بەهۆی ئەم روداوانەوە ئاڵوگۆڕیان بەسەردا ئەهات.

-2-

میرەکانی ئەردەڵان دێنەوە سەر کار

عەباسقولیخانی کوڕی محەمەدخان، کەماوەیەک لەدەزگای بەڕێوەبەرایەتی سەفەویدا کاری کردبو، لەلایەن شا سوڵتان حسەینی سەفەویەوە دانرا بەوالیی ئەردەڵانو گەڕایەوە کوردستان (1122-1129).

نوسەری (تحفە: 131) ئەڵێ: "لەساڵی 1121ی کۆچی عەباسقولی خان نەبیرەی خان ئەحمەدخان بەهەڵبژاردنی ئەهالی مەملەکەت دەستی بەسەر مەسنەدی ئیالەتداگرت. ماوەیەک خەریکی ڕێکخستنی کاروباری ولایەتو راپەڕاندنی ئەرکەکانو دڵنەوایی رەعییەت بو، تا لەساڵی 1128ی کۆچیدا شاە سوڵتان حسێن، عەباسقولی خانی لەگەڵ لەشکری کوردستان دەفعی فیتنەی ئەفغانی ئەبدالی راسپارد بۆ دارولمولکی قەندەهار، خانی ناوبراو بە 8 هەزار سوارەوە لەکوردستانەوە بەرەو جێگەی مەبەست بزوت کەچونە تاران نیشانەی ئاشکرای تێکچونی سەڵتەنەتی سوڵتان حسێن بینرا. سوارەکانی کوردستان لەعەباسقولی هەڵگەڕانەوەو بەرەو کوردستان گەڕانەوە. عەباسقولی خان بەتەنیا لەگەڵ چەند کەسێ لەهاوڕێکانی چو بۆ دەرباری شا سوڵتان حسێن، باسی خۆیو سوپاییەکانی عەرزی شا کردو، تاوانی ئەم جولانەوە وەحشیانەیەی خستە ئەستۆی عەلیقولی بەگی نەبیرەی کەلبعەلی خانی بەنی ئەردەڵان. شاریاری ئێران عەباسقولی خانی عەزلو حەبس کردو، هەمان عەلیقولی بەگی نەناسراوی تاوان بەپاڵ دراوی کرد بەحاکمی کوردستان...".

شا لەباتی ئەوەی سزای عەلیقولی بدا، پێی وابو مادەم ئەو لەعەباسقولی بەتواناترەو توانیویەتی لەشکری کوردستانی لێ هەڵبگێڕێتەوە، ئەوی لەجێگەی ئەم کرد بەوالیی ئەردەڵان (1129-1132). (لب: 80)، (مستورە: 82).

-3-

عەلیقولی خان

عەلیقولی خان، یەکێ لەمیرە گۆشەگیرەکانی ئەردەڵان بو، لەدێی شەخەڵەی سەر بەناوچەی خوڕخوڕە بەهەژاری ئەژیا. دەستی کورتو گوزەرانی سەختو پیاوێکی بێ تەماع بو. زۆر جار کەپێیان ئەوت: "بۆ ناچی تۆیش، وەکو میرەکانی تری ئەردەڵان، هەوڵێ بدەی شتێ بۆ خۆت پێکەوە بنێی؟"لەوەڵامدا ئەیوت: "ئەگەر خوا بیدا لەشەخەڵەیش ئەیدا!" دوای ئەم روداوە قسەکەی عەلیقولی بو بەپەندو کەوتە سەر زار.

شای ئێرانو داوودەزگای حوکمڕانیی سەفەوی لەو کاتەدا کەوت بوە بەر مەترسی هەڕەشەی روخێنەری شۆڕشی ئەفغان. پێ ئەچێ ئەمیش ئەرکە قورسەکانی شای ئێرانی پێ هەڵنەسوڕابێو، نەی توانی بێ داواکانی جێبەجێ بکا. لەبەر ئەوە ئەمیشیان لابردو دیسان عەباسقولی خان گەڕایەوە سەر کار (1132-1136).

-4-

نوسەری (ذیل شرفنامە: 22-23) ئەڵێ:

"لەساڵی 1134 ی کۆچیدا کاتێ مەحمودی ئەفغان گەیشتە ئیسفەهان، ئاڵۆزیو پشێوییەکی زۆر کەوتە کاری شاە سوڵتان حسێنو ناوچەی عیراقی عەجەمەوە. عەباسقولی خانی والی هەمو ئەو هێزو سوپایەی هەیبو و لەشەش هەزار کەس تێپەڕی دەکرد، بەسەرۆکایەتی ئەمیرێک لەئەمیرانی خۆی، تەرخانی یارمەتی شاە سوڵتان حوسەین کردو بەرەو ئیسفەهانی ناردن.

کاتێ سوپای ئەردەڵان گەیشتە مەنزڵی "سیاه چال" کە دو قۆناغ لەئیسفەهانەوە دورە، مەحمودی ئەفغان، هەواڵی پێ گەیشتو ئەشرەفی خزمی خۆی کەدوای ئەو بو بەجێنشینو ناوی ئەشرەف شاهی لێ نرا، بەحەوت هەشت هەزار سوارەی ئەفغانیەوە ناردە شەڕی قشونی ئەردەڵان.

هەردو لەشکر لەمەنزڵی سیاه چال بەگژیەکدا چونو هەر لەرۆژهەڵاتەوە تا نزیک ئێواریێ شەڕو گەڕیان درێژەی کێشا. شیرو نێزەو چەکی کوشندەی شەڕو لێدانیان بەنیازی گرتنی کوردستان لەبابانەوە جولاو، گەیشتە سنوری مەریوان. کەسێ بەرەنگاریو پێشگیری لێ نەکرد. ئەشراری مەریوانو هەورامانو دێهاتەکانی سەرەڕێ رویان لەحاکمی خۆیان وەرگێڕاو بونە هاوڕێو هاوداستانی لەشکرەکەی خانە پاشای بابان. خانە پاشا بەهێزبو بێباکانە تا پێنچ فرسەخی سنە هات. ئەم هەواڵە بەعەلیقولی خان گەیشت لەم روداوە خەزمو بێگانە هەراسو لەکاری خۆی سەری سوڕما بەم جۆرە توانای بەرهەڵستی لەخۆیدا نەدی ناچار بۆ ئەسفەهان هەڵات. گەورەو سەروەرەکانی سنە لەبینینی ئەم روداوانە بۆ پارێزگاری گیانو ماڵی خۆیان سەری گوێڕایەڵییان بۆ دانەواندو پێشوازییان کردو بەرێزەوە هێنایانە ناو شار. لەساڵی 1132ی کۆچیدا خانە پاشا بەبێ شەڕو کوشتار کوردستانی گرت لەسنوری کەرکوکەوە تا هەمەدانی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە..".

–5–

سەرەنجامی عەباسقولی خان

(مستورە: 88-89) ئەڵێ: "لەم سەروبەندەدا ئەفغانیەکان پتریان پێداگرتو دایانە سەرەڕۆییو بەجارێ ئێرانیان داگیرو شا سوڵتان حوسەینیان لەتیغی بێ دادی کێشاو کوشتیانو لەوڵاتی فارسو عیراقو خۆراساندا بون بەفەرمانڕەوا. سەرۆکەکانی سوپاو پاشا عوسمانیەکان کە لەسەر سنورەکانی ئێرانەوە نزیک بونو بەدەسەڵات بون، لەدەرباری عوسمانییان راگەیاند، کەئێران بەجارێ وێران بوەو بێشەو بێشەڵانی بوە بەلانەی ئوزبەکو ئەفغان. ئەگەر بێتو لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە رێ بدرێ ئەوانیش ئەو ناوچانەی لەخۆیانەوە نزیکن لەئێران داگیر دەکەن. سوڵتانی عوسمانی داخوازیەکەیانی پەسەندکردنو دنەی دان تا زوە داگیریان کەن. ئەوانیش یەکسەر بەلەشکرێکی زۆرەوە پەلاماری قەڵاو قەڵایچەکانی ئێرانیاندداو هەمویان داگیر کرد. سەرلەشکرێکی بەناوبانگی ناوچەی ئەرزرۆم قەڵایچەکانی یەریڤانو شیروانو موشو وانو هەمو ناوچەکانی ئازەربایجانی تا مەراغەو خەمسە داگیر کرد. پاشاکانی بابانو عیراقی عەرەب سودیان لەم هەلە وەگیرکەوت، ناوچەی ئەردەڵانو کرماشانو هەمەدانو برۆجەردو نەهاوەندو گەڕوسیان لەماوەیەکی کورتدا داگیر کردو فەرمانڕەوای خۆیانیان لەسەر قوت کردنەوە. خانە محەمەد پاشای بابان لەساڵی 1136ی ک دا هەڵیکردە سەر ئەردەڵانو داگیری کردو بو بەفەرمانڕەوای.

عەباسقولیخانیش لەم شەڕوشۆڕانەدا کوژرا.

–6–

لێرەدا هەندێ روداو پێویستیان بەساخکردنەوەو، هەندێ هەواڵی پێویستیان بەراستکردنەوە هەیە.

1. بەپێی نوسینەکەی نیلو مەستورە لەکاتی هاتنی خانە پاشادا عەباسقولی خان والیئەردەڵان بوەو لەو شەڕوشۆڕانەدا کوژراوە، بەڵام بەپێی نوسینەکانی حدیقەو تحفە لەو کاتەدا عەلیقولی خان والی بوەو، دوای هاتنی خانە پاشا بەرەو ئەسفەهان هەڵاتوە.
2. خانە پاشا وەکو (حدیقە: 147) و (تحفە: 134) ئەڵێن: کوڕی محەمەد پاشاو لەئامۆزاکانی سلێمانی پاشا نەبوە. بەڵکو خۆی ناوی محەمەدو کوڕی سلێمان پاشا بوە، لەبەر نازناری پێیان وتوە خانە

محەمەد پاشا، مەستورەیش هەر بەخانە محەمەد پاشا ناوی بردوە. جگـە لـەوەیش لـەو کاتـەدا بنکـەی ئەمارەتی پاشاکانی بابان لەقەڵاچوالان بوە. چونکە ئەوسـا شـاری سـلێمانی هێشـتا بنیـات نـەنرابو، شاری سلێمانی لە 1199دا ئاوا کراوەتەوە.

3. کەخانە پاشا بەرێ ئەکـەوێ بـۆ گرتنـی سـنە وەکـو نوسـەرانی حدیقـەو تحفـە ئـەڵێن: "ئەشـراری!" مەریوانو هەورامان داوییانەتە پاڵی. بەڵام وەکو روداوەکان دەری ئەخەن ئەوانـەی هاوکارییـان کـردوە هەر ئەشراری مەریوانو هەورامان نەبون، بەڵکو کەسانی ناوداری بنەماڵەی ئەردەڵانیشـیان تـێدا بـوە لەوانە: سوبحان ویردی خان. ئەو کاتەی خانە پاشا حوکمڕانی سنە بوە، سوبحان ویردی کاربەدەستی ئەسفەند ئابادو گەڕوسو خەمسە بوەو نازناوی پاشایشی دراوەتـێ. (لـب: 87)، (مسـتورە: 91) لـەو شەڕە گەورەیەش دا کە لەنێوان لەشکری عوسـمانیو لەشـکری ئـەفغانیدا رویدا (1139)، ئـەم یـەکێ بوە لەو 20 میرە کوردەی لەژێر سەرکردایەتی خانە پاشادا بـاڵی چـەپی لەشـکری عوسـمانییان پێـک هێناوە. (العزاوی: 5/ 219).

4. (حدیقە: 148) و (تحفە: 136) ئەڵێن: کەدەنگوباسی سەرکەوتنەکانی نادری سەرکردەی لەشکری شـا تەهماسبی سەفەوی بەسەر ئەفغانیەکان بڵاو بوەوە. عەباسقولی خان لەگەڵ هەنـدێ لەدەسـوپێوەندەکانی چوە لای شاو، نادر بەرەزامەندی شا، عەباسقولی خانی دانایەوە بەوالیی ئەردەڵان. عەباسـقولی بـەرەو کوردستان گەڕایەوە. عەلی خانی بابان بەبێ شەڕ سـنەی بـۆ بەجێهێشـت. عەباسـقولی هاتـەوە سـنە (1142) بەڵام عەباسقولی هەمان ساڵ مردو، سوبحان ویردی خانی کوڕی لەجێگەی دانرا.
ئەگەر عەباسقولیخان، وەکو مەستورە ئەڵێ، لە شەڕو شۆڕەکانی 1136دا کوژرا بێ، ئـەم گێڕانەوەیـەی حدیقەو تحفە هیچ بناغەیەکیان نامێنێ.

5. مێژونوسەکانی ئەردەڵان لەساڵی گرتنی ئەردەڵانو شاری سنەدا لەلایەن خانـە پاشـای بابانـەوە یـەک نین: (نیل: 23) ئەڵێ: 1134 و، (مستورە: 71) ئەڵێ: 1136 و، (حدیقـە: 147) و (تحفـە: 135) ئەڵێن: ساڵی 1132 بوە. هەمو مێژونوسەکانی عوسمانی کـەدەربارەی روداوەکـەیان نوسـیوە، باسـی ساڵی 1136 یـان کـردوە. (العـزاوی: 5/206-207) لەبـەر ئـەوە دیاریکردنەکـەی مەسـتورە لـەناو ئەوانەدا راستە.

6. بە قسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان (حدیقە: 147-148) و (تحفـە: 35-136) خانـە پاشـا 4 سـاڵ حوکمڕانی ئەردەڵانی کردوە (1132-1136) و، ئەوسا حـوکمڕانیی سـنەی بـۆ عـەلی خـانی کـوڕی بەجێ هێشتوەو، خۆی گەڕاوەتەوە موڵکی بابان. گوایە عـەلی خـانیش 6 سـاڵ حـوکمڕانی سـنە بـوە (1136-1142). ئەگەر خانە پاشا 4 ساڵ حوکمڕانی سنە بوبێ (1136-1140) و ئیتر بۆ عـەلی خانی کوڕی بەجێهێشت بێ، ئەوا عەلی خان تەنیا دو ساڵ حـوکمڕانی کـردوە، چونکـە وەکـو ئـەوان ئەڵێن لە 1142 دا عەباسقولی خان هاتۆتەوە سنەو، عەلی خان بەبێ شەڕ رۆیشتوە.

7. ئەو ماوەیە هەلومەرجی ناوچەکە بەهۆی هێرشی گەورەی عوسمانیەوە بـۆ سـەر لوڕسـتانو کرماشـانو هەمەدانو دواتر شەڕی لەشکری عوسمانیو ئـەفغانی لـەنزیک هەمـەدانو شـکانی لەشـکری عوسـمانی بەهۆی هەڵگەڕانەوەی خانە پاشاو لەشکرەکەیەوە لەعوسـمانیەکان. ئـەو ماوەیـە خانـە پاشـا خـەریکی بەشداری بوە لەم لەشکرکێشییانەدا. خانە پاشا بەقسەی رەنجوری ساڵی 1143 و بەقسەی سـەرچاوە عوسمانیەکان لە ساڵی 1145دا کوژراوە.

سوبحانویردی خان
(1161–1143)

–1–

تەهماسبی دوەم کە لەگەمارۆی ئەفغانیـەکان لـە ئەسـفەهان دەربـاز بـو بـو، خـەریکی سـازدانی هێـزو پەیداکرنی پشتو پەنا بو. یـەکێ لـەو کەسـانەی دابویانـە پـاڵی کابرایـەکی نەناسـراوی ئێلـی ئەفشـار بـو. لەماوەیەکی کورتدا ئەم پیاوە هەڵکەوتوە ناوی وەکـو قارەمـانی ئێـران دەرکـردو بـو بەسـەرداری هێزەکـانی تەهماسبو، لەدو شەڕی چارەنوسسـازدا ئەشـرەفی ئـەفغانی شـکاند (1141-1142). ئەشـرەف بەشـکاوی ئەسفەهانی بەجێ هێشتو، بەرەو قەندەهار هەڵات. بـەڵام لەڕێگـە کـوژرا. کـوژرانی ئەشـرەف کۆتـایی هێنـا بەحوکمی 7 ساڵەی ئەفغانی لەئێراندا.

(مستورە: 90-91) ئـەڵێ: "چـون دەوڵـەتی نادرشـا لەڕۆژهـەڵاتی ئێرانـەوە ئەسـتێرەی پرشـنگیداو شاتاماسبیش کە لەو سەروبەندەدا نێوی کەوت بوە نێو نێوانەوە، نادرقولی ئەمەی بەهەل زانیو کردی بـەبیانو و دەسـپێک بـۆ خـۆیو تـوانی ئێـران لەچـەنگاڵی بیـانی رزگـار کـاو بـە لەشـکرێکەوە بـەرەنگاری پاشـا عوسمانیەکان کەکرماشانو سنەو هەمەدانو کوردستانیان داگیر کردبو. بۆوەو پـاش شەڕوشـۆڕی عوسـمانیو بابان بەزینو هەڵاتنو لەشکری نادرشا سەرکەوت، زۆربەی پیاومـاقوڵانی کوردسـتان لـەو شـەڕەدا کـوژرانو لەناوچونو بەشێکیشیان لەکۆتو زنجیـر دران، خوسـرەو بـەگی مونشـیو مـەلا عەبدولکـەریمی قـازی لـەناو کوژراوەکاندا بونو هەروەها محەمەد عەلی (!) بەگی وەکیلیش لـەناو لـەکۆتو زنجیردراوەکـاندا بـو. لەسـاڵی 1132ی ک دا (ئەبێ ساڵی 1142 بێ) لەشکری پیرۆزی نادرشا هاتە ناو سنەوە. نادرشا محەمەدقولی بەگی وەکیلی، کە لەنێو بەندکراوەکاندا بو، بانگ کردو لـێی پرسـی: "کەسـێ لەبنەماڵـەی ئـەردەڵان مـاون شـیاوی فەرمانڕەوایی بێ، تا پلەو پایەی فەرمانڕەوایی باوباپیرانی پێ بسـپێرێ؟" محەمـەدقولی بـەگ، سـوبحانویردی خانی (کوڕی محەمەد بەگی!) دەس نیشان کرد. گوتی: "هـەر ئـەو دەتـوانێ ئـەم کاروبـارە لەئەسـتۆی خـۆی بگرێ." نادر شایش نێوبراوی کرد بەفەرمانڕەوای کوردستانو ئەیالەتەکەی پێ سپارد."

-2-

سەردەمی سوبحان ویردی خانی کوڕی عەباسقولی خان زۆر نائارام بوە لەبەر ئەوە هەشت جار دانراوەو لابراوە (لب: 98). لەو شەڕەدا، کەشا تەهماسب لەگەڵ لەشکری عوسمانی کردو شکا، ڕۆژهەڵاتی ئێران کەوتەوە دەس عوسمانی. خالید پاشای بابان بو بەحوکمڕانی ئەردەڵان (1144). سوبحانوێردی خۆی شاردەوەو، بەخاو خێزانەوە هەڵات بۆ تاران، دو ساڵ لەوێ مایەوە، تا دیسان نادرشا عوسمانیەکانی دەرکرد، ئینجا ئەویش گەڕایەوە ئەردەڵان. (مستورە: 92).

-3-

نادر شا لەکاتی لەشکرکێشیدا بۆ سەر شیروان چوە سنە (1147). سوبحان ویردی خانو ئەعیانی سنە بەپیریەوە چونو، سوبحان ویردی لەکۆشکەکەی خۆیدا جێگەی حەسانەوەی بۆ نادر ئامادە کردبو. نوسەری (تحفە: 137) ئەگێڕێتەوە:

"بۆ ڕێز لێ نانی-نادرشا-لەدەمی تەلارەکەدا بەپێوە ڕاوەستابو. لەبەر ئەوەی سوبحان ویردی خان پیاوێکی ریش سپیو کامڵ بوە، نادر شا دوای دەربڕینی مەکارمو میهرەبانی پێی ئەڵێ: "مامە! ئێمە نەهاتوین جێگەی تۆ زەوت بکەین. تەلارەکەتان ئەوەندە فراوانە جێگەی سەڵتەنەتی منو حکومەتی تۆی تێدا ئەبێتەوە-مسکن وسیع است ای عمو ما گوشەی تو گوشەی-وەرە سەرەوە" بەم شێوە جوانە ڕێگەی دانیشتنی ئەداو پاشان ئەڵێ: "والی نامانەوێ ببینە هۆی زەرەرو زەحمەتی ئێوەو رەعییەت. بەئەندازەی پێویست نانو دۆیەکمان بەرێ!" سوبحان ویردی خان لەوەڵامدا 14 هەزار مەن رۆن کەلەو رۆژانەدا بایی نزیکەی 5 هەزار تمەن بو لەگەڵ 10 هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش کردو هەمو پێویستیەکانی تریشی جێبەجێ کرد..

ئەمە بو بەهۆی خۆشنودیو ڕەزایەتی نادر شا. لەکاتی نانی نیوەڕۆدا ڕێگە بەوالی ئەدا نانی لەگەڵ بخواو لەسەر سفرەکە نەختێ لەگەڵی ئەدوێ، فەرمویەتی: "بۆ فراوان کردنی تیۆلو ئیدارەو پایەو ئیمتیاز هەر تەمەننایەکت هەیە بیڵێ!" سوبحان ویردی لەوەڵامدا ئەڵێ: "جگە لەسەلامەتی حەزرەتی نادری داوایەکی ترم نیە. بیستومە ترشیاتی عەنبە لەکارگەی پیرۆزدا دەس ئەکەوێو ترشیاتێکی خۆش مەزەو بەتامە. ئەگەر یەکدو گۆزە مەرحەمەت بکەی بۆ من لەهەمو شتێ چاکترە" نادر شا زەردەخەنە ئەیگرێو فەرمانی داوە چەند گۆزەیەک ترشیاتی عەنبە بنێرن بۆ ماڵی والی. مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەمە بەوە لەقەڵەم ئەدەن کەگوایە سوبحان ویردی "تەبیعەتی قانعو کەم تەماعو زۆر زاهیدو سادە لەوح بوە"، بەڵام نادر شا ئەم وەڵامەی بەنیشانەی بودەڵەییو لێ نەهاتویی سوبحان ویردی خان دائەنێ. (تحفە: 137-138).

-4-

نادر شا لەیەکەمین هەلدا ئەمی لابردو مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (1149). بەڵام مستەفا خەڵکی ئازار ئەداو زوڵمو زۆرداری ئەنواند، پاش چەند مانگێ خەڵک لێی هەڵگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادر شا برد. نادر مستەفای لێ خستو بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (1149). (تحفە: 139).

نادرشا، لەسەریەک چەند جارێ سوبحانویردیخانی داناوەو لابردوە:

جاری یەکەم، مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (1149). بەڵام مستەفا خەڵکی ئازار ئەداو زوڵمو زۆرداری لێ ئەکردن، پاش چەند مانگێ خەڵک لێی هەڵگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادرشا برد. نادر مستەفای لێ خستو بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (1149). (تحفە: 139).

دەربارەی هەلومەرجی ئەردەڵان لەو رۆژگارەدا (مستورە: 94) ئەنوسێ: "بەبۆنـەی ئـاژاوەو ئاشـوبەوە وڵات وا وێران ببو، بەجارێ داری بەسەر بەردیەوە نەمابو. بوجەی دەوڵـەت بـەجارێ کـز ببـو بەشـی هیچـی نەدەکرد. بەم جۆرە وڵات بەجارێ وێران ببو.."

جاری دوەم، کە لەسەفەری هیندستان گەڕایەوە خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگـەی دانـا (1153). لـەو کاتەدا ژنی سوبحانویردی بەبارمتـە لەئەسـفەهان بـو، داوای لەخۆیشـی کـرد بچێتـە ئەسـفەهانو چـو. خـان ئەحمەدی لەجێگەی دانا. (مستورە: 95) بەڵام نـادر پێویسـتی بەلەشـکری ئـەردەڵانو خـان ئەحمـەد بـو بـۆ لەشکرکێشی بۆ سەر داغستان، بۆیە خان ئەحمەدی بانگ کردەوەو دیسان سـوبحانویردی بـۆ جـاری سـێیەم دانایەوە (1154).

جاری سێیەم، کە لەسەفەری داغستان گەڕایەوە نادر شا سـەرلەنوێ سـوبحانویردی خـانی لاداو، خـان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (1155). بەڵام خان ئەحمەدخان لەبەر ئەوەی دانەوێڵـەی عەماری نادرشـای شکاندبو، لەترسی سزای شا هەڵات بۆ ناو عوسمانی. نادر کە بەهەڵاتنی خان ئەحمەدی زانی، سـوبحانویردی دور خستەوە بۆ تاران (1156) و، کابرایـەکی بـەناوی حـاجی مـەولاویردی خـانی قاجـارەوە کـرد بـەوالی ئەردەڵان (1157). مەولاویردی شیعەیەکی توندڕەوبو. زوڵمی زۆری لەخـەڵک ئـەکرد. خـەڵک هاواریـان لـێ هەڵساو سکاڵایان بردە بەر نادر. نادر مەولاویردی لێخستو سوبحان ویردیخانی بۆ جاری چوارەم دانایەوە (1158).

-5-

وەکو (مستورە: 99) نوسیوێتی: "خەڵکی ناوچەی ئەردەڵان کە لەترسی شۆڕشێکی لـەپاش رۆیشـتنی خان ئەحمەدخان کەوتبۆوەو وڵاتـی بـەجارێ گرتبـۆوەو لەدەسـت زۆرداریو سـتەمکاریی نادرشـا کەهەریەکـە بەلایەکدا بڵاوەی لێ کردبو لەوڵات هەڵات بون، هەمو گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان...".

نادرشا ئەمجارەیان هێزێکی چەند هەزار کەسی لەئەفغانیو خۆراسـانی لەگـەڵ چەنـد کاربەدەسـتی باوەڕپێکراوی خۆی لەگەڵ نارد بۆ کوردستان. پاشتر نادرشا، میرزا تەقی خانی گولستانە، مامی نوسەری "مجمل التواریخ"یشی نارد. میرزا تەقی "مستەوفی" واتە بەرپرسی کاروبـاری کۆکردنـەوەی بـاجو سـەرانە بو.

ئەم هێزە تاکوژرانی نادرشا(1160) لەکوردستان بون. لەو ماوەیەدا زوڵمو زۆرێکی زۆریـان لەخـەڵک ئەکرد. لەترسی نادرشا، نە والی ئەوێرا بەرهەڵستییان بکاو نەکەسیتر. بەڵام کەهەواڵی کوژرانی نادر گەیشتە سوبحان ویردی، پێش ئەوەی هەواڵەکە لەناو خەڵکدا بڵاوبێتەوەو، بیێتە هۆی وروژانی خـەڵکو پـەلاماردانی هێزی بێگانە، سوبحان ویردی سەرکردەی هێزەکـە بانـگ ئـەکاو داوای لـێ ئـەکا تـا خـەڵک بەهەواڵەکـەیان نەزانیوە، بۆ ئەوەی توشی هیچ بەڵایەک نەبن، خۆیان دەربـاز بکـەن. هێزەکـە بەشـەو شـار بـەجێ ئـەهێڵنو ئەڕۆن. (تحفە: 143-144).

بەڵام (گلستانە: 137)، سـوبحانویردی، لەمـەدا بـەوە تاوانبـار ئـەکا، کـاتێ کـەمیرزا تـەقی گولسـتانە لەسنەوە بەرێ ئەکەوێ بۆ کرماشان، ئەم بەنهێنی هـەواڵی بـۆ هەنـدێ لەسـەرانی ئێلـەکانی زەنـدی کەڵەشـێرە ناردبێ، رێگەی پێ بگـرن دەسـکەوت بـەنیوەیی روتـی بکەنـەوەو بیکـوژن. لەرێگـە روت ئەکرێتـەوە، بـەڵام ناکوژرێ.

–6–

سەرەنجامی سوبحانویردی خان

دوای ئەویش بۆ جاری چوارەم، کاتێ ئیبراهیم لەجێگـەی نـادر بـانگی شـایەتی‌دا، حەسـەنعەلی خـانی ئەردەڵان لەناو هێزەکەی ئەودا خزمەتی بەو کردبـو. ئیبـراهیم لەپاداشـتی ئـەو خزمەتـەدا حەسـەنعەلی خـانی لەجێگەی سوبحان ویردی خان کرد بـەوالی ئـەردەڵان (1161). حەسـەنعەلی گەیشـتەوە کوردسـتان بـەڵام هەندێ لەگەورەکانی ئەردەڵان بەتایبەتی جەعفەر سوڵتانو، محەمەد عەلی سوڵتانی بانە، والیەتی حەسـەنعەلییان قوبوڵ نەکردو، سوبحان ویردیان دانایەوەو حەسەنعەلییان دەرکـرد. بـەڵام سـەرەنجام حەسـەنعەلی خـان لـەو ململانێیەدا سەرکەوت. (مستوره: 88) پێ ئەچێ حەسەنعەلی خان چاوی محەمـەد عـەلی سـوڵتانی لەسـەر ئـەم هەڵگەڕانەوەیە دەرهێنابێ‌و، ئەویش لەسەر ئـەم کـارە سـەلیم پاشـای بابـانی لەیەکـەمین هـەلدا بـۆ تۆڵـە لـێ کردنەوە، هێنابێتە سەری. (گلستانە: 167).

سوبحان ویردی خان چوە هەمەدانو 5 سـاڵی پاشـماوەی ژیـانی لـەوێ بەسـەربردو هـەر لـەوێ مـرد (1167)و پاش شەش مانگ ئینجا تەرمەکەیان هێنایەوە کوردستان لەسەر کێـوی شـەیدا بـەخاکیان سـپارد. (مستوره:89)، (تحفه: 144).

خان ئەحمەدخانی سێیەم
(1155–1153)

–1–

باجی خوێن

والیەکانی ئەردەڵان سەرەڕای ئەوەی ساڵانە باجێکی زۆریان ئەدا بەشاکانی ئێران، ئەبو "باجی خوێن" یش بدەنو لەهەمو لەشکرکێشیەکانیدا بەشدار بن. ئەمە کارێ بو کەوالی لەشا نزیک ئەخستەوە. لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشیەکانی نادر شادا بەشدار بون. سوبحانویردی، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەلەشکری ئەردەڵانەوە نارد بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیدا جارێک بۆ سەر هندستانو جارێکی تر بۆ سەر داغستان. هەردو جار خان ئەحمەد خان ئازایەتی زۆری نواندوەو، لەبەرامبەر ئەوەدا شا ئەمی لەجێگەی باوکی ئەکرد بەوالی.

لەو بارەیەوە (مستورە: 94) نوسیوێتی: "لەم سەردەمەدا خان ئەحمەدخانی کوڕیشی لەگەڵ برێ لەگەورەپیاوەکانی کوردستانی ئەردەڵان، وەک ئەڵڵاویردی بەگو حەسەن بەگی میر ئەسکەندەریو پێنچ سەد کەسی تر لەئازاو دلێرانی بەناوبانگی کوردستان لەنێو ئەو لەشکرەدا بون، کەنادر بۆ گرتنی هندستان بەڕێی کرد. لەساڵی 1152ک گەڕانەوە. چون خان ئەحمەدخان لەو سەفەربەرەدا پیاوەتیو مێرخاسی زۆری نواندبو شێرانە کوشتارێکی زۆری لەدوژمن کردبو خزمەتێکی زۆری کردبو، نادرشا کردی بەجێگری فەرمانڕەوای کوردستانو لەگەڵ شەریف خانو چەند میرێکی دیکەدا بۆ ئەردەڵانی ناردنەوە".

دەربارەی بەشداری لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشی نادردا بۆ سەر داغستان، (مستورە: 96) ئەڵێ: "لەکاتێکدا نادرشا لەساڵی 1154ی ک بۆ داغستان دەچو سوبحانویردیخان داوای لێ کرد رێگەی بدا بۆ سنە بگەڕێتەوە. خان ئەحمەد خانی کوڕیشی لەگەڵ نادر شادا نارد بڕوا بۆ داغستان..".

-2-

دوای لەشکرکێشی داغستان نادر شا سوبحانویردی لادایەوەو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانایەوە. خان ئەحمەد کەوتە ڕاپەڕاندنی کاروباری ئەردەڵان (مستورە:97) گوتەنی: ".. ئەیالەتی سنەی بەخێرو خۆشی ڕازاندەوەو خەڵکی وڵاتەکە هەمو دڵیان خۆش بو لەنارەحەتی ڕزگار بون. لەپێناوی وڵاتپارێزیو ژێردەست دڵدانەوەدا زۆر تێکۆشاو ڕەنجێکی فرەی بەخەرجدا. بۆ لەناوبردنی پیاو خراپو دزو درۆزن هەوڵو تەقەلایەکی زۆریدا. زۆری نەبرد قاتوقڕێکی قورسو گران لەوڵاتەکە کەوتەوە...".

(نیل: 25-26) لەم بارەیەوە نوسیوێتی: "شا تەهماسب لەساڵی 1155 کۆچیدا، سوبحان ویردیخانی لەبەر پیریو کەنەفەتی لابردو ئەحمەدخانی کوڕە گەورەی لەسەر کورسی والیگەری ئەردەڵان داناو بەم خەڵاتە سەربەرزی کرد، ئینجا ناردیەوە بۆ خاکی ئەردەڵان.

لەم کاتەدا بەهۆی (زۆریی) پیتاکو سەرانەو (ڕادەی بەرزی) چەوساندنەوەی دیوەخان (ی شاە)و کەم بونەوەی داهاتی ناوچەی ئەردەڵانەوە ئاگری قاتوقڕی بەچەشنێک هەڵگیرسابو، لەدڵ(ی مرۆڤ) لەسوێی گەنم، وەک دەنکی گەنم قەڵشتی هێنابو باڵندەی گیان لەخەمی دەخڵودان لەداوی هیلاکەت دا ئەسیر مابو.

نادرشا دوازدە هەزار خەڵوار دانەوێڵەی لەناوچەی عیراقەوە نارد بوە ئەردەڵانو لەعەماردا بۆ مەسرەفی قشونی ڕاگرت بو. لەو ڕۆژانەدا بەهۆی بارینی بەفرێکی زۆرەوە، ڕێگاوبان بەستراو ڕێی هاتوچۆ گیرا.

خەڵکی ئەردەڵان داوێنی ئەحمەدخانی والیان گرتو (گوتیان) با ئەو پیتاکی سورساتە وەک یارمەتیەک وەرگرینو لەکاتی بەهاردا کەرێگەوبان کرایەوە، دانەوێڵەکە بخەینەوە عەمباری شاهی.

بەڵام لەوەرزی بەهارو لەدوای توانەوەی بەفردا، بەقودرەتی خوا، (نرخی) مەنێکی تەورێزیی گەنم لەئەردەڵانو ناوچەکانی دەوروبەری گەیشتە دو هەزارو دەستەواوی عەماری شاهیو پیتاکو باجو سورو ساتی نادر شاە گەیشتە ڕادەیەک کە لەتاقەتی ئەحمەد خانو خەڵکی ئەردەڵاندا نەماو، ناچار خان خۆیو 500 کەس لەگەورەپیاوانی خاوەن ڕێز لەساڵی 1055 (ئەبێ 1155 بێ)ی کۆچیدا هەڵاتنە خاکی ڕۆمو لەوێ چونە لای سوڵتان مەحمودی خوندکار" (نیل: 25-26).

-3-

هەندێ لەنوسەرانی ئەردەڵان درێژە بە باسەکە ئەدەنو هەندێ ڕوداوی ڕونەداوی بەپاڵ ئەدەن. نوسەرانی (لب: 92-93) و (حدیقە: 151-152) و (تحفە: 141) ئەڵێن: لەگەڵ دو هەزار سوار لەدەسوپێوەندەکانی خۆی ڕوی کردە شارەزور، زاهیر بەگی سەرۆکی جاف ڕێگەی پێ گرت بەڵام ئەم شکاندیو کوشتی. لەوێوە ڕوی کردە سلێمانیو خالید پاشای بابان بەوپەڕی دۆستایەتیەوە پێشوازی کردو دوای چەند ڕۆژێ میوانداری کردو دیاری شایانی دایە، ئینجا ڕوی کردۆتە موسڵ. حاکمی موسڵ لەڕویدا ڕاوەستاوە، ئەمیش بەشەڕ شاری موسڵی گرتوەو حاکمەکەی بەدیل گرتوەو دوای چەند ڕۆژێ کوشتویەتیو محەمەد چەلەبی لەجێگەی ئەو کردوە بەحاکمی موسڵ. خۆیشی چوە بۆ دیاربەکرو حەڵەبو دوای یەک مانگو چوار ڕۆژ گەیشتۆتە ئەستەمولو سوڵتان، سەدری ئەعزەمو شێخەل ئیسلامو هەندێ لەکاربەدەستانی گەورەی ناردوە بۆ پێشوازی.

(مستورە:99) درێژە بەباسەکە ئەداو ئەنوسێ: "دەربباری سوڵتانی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی خستە تەک خان ئەحمەدخانو ئەرکی بەگژ ئێراندا چونی لەئەستۆ خرا. لەڕێگای ئەرزڕۆمەوە بەرەو ئێران بەڕێ کەوت. نادرشایش بۆ بەرەنگاربونی خان ئەحمەدخان خۆی تەیارو ئامادەکرد. پاش شەڕێکی گەورە خان ئەحمەدخانو لەشکرەکەی ڕۆمی شکاندو تا توانی ڕاوەدوینان، بەڵام خان ئەحمەدخان هەر وازی نەهێنا،

دوسێ جاری دیکە بەلەشکرێکی گەورەوە لەگەڵ سەرکردە ناودارەکانی عوسمانیدا، لەرێی موسڵو بەغداوە بۆ داگیرکردنی سنە، هاتە ناوچەکەوە. بەڵام هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەس نەهێنا، پاش شەڕو تێک گیرانێ، کە لەهەمویاندا شکستی دەهێنا، ناوچەکەی بەجێ دەهێشتو دەگەڕایەوە بۆ ناوچەی رۆم.

ئەم بارودۆخە هەر بەو رەنگە مایەوە، تا نادرشا لەگەڵ دەوڵـەتی عوسـمانیدا رێـک کـەوتو بـەم شـێوەیە سوڵتان بۆ بەرژەوەندی هەردو دەوڵەت، هێنای کردی بەوالیی ئەدرنە، ئیتر بەم جۆرە خـان ئەحمـەدخان دەسـتی لەو ناوچەیە پچڕاو خەڵکی ناوچەکە بۆ خۆیان ئاسودەسەر بونو ئەویش لەئەدرنە فەرمانی خودای بەجێ هێنا".

بەڵام (گلستانە: 168) چارەنوسی خان ئەحمەدخان بـەجۆرێکی تـر بـاس ئـەکا: "خـان ئەحمـەدخان کوڕی سوبحانویردی خان کەهاوئاوزەنگی نادر شا بو، لەرۆژانی نادر شادا لە لەشکر هـەڵات بـو، پـەنای بـۆ ولایەتی رۆم بردبو. پاشاو ئەعیانی مەمالیکی رۆم داڵدەدانیان بەچاک نەزانی بو، لەسـەر داوای نـادر شـایش ناردنەوەیان بەنەنگی دەوڵەتی عوسمانی دانابو، لەبەر ئەوە بەدزییەوە دەرمانخواردیان کرد".

پێ ئەچێ ئەم چیرۆکانە هەڵبەستی میر یا مێژونوسەکانی ئەردەڵان خۆیان بێ بۆ زلکردنی ئەم ئـەمیرە هەڵکەوتوە لێقەوماوە، چونکە هیچ کام لەسەرچاوە ئێرانیو عوسمانیەکانی ئـەو سـەردەمە باسـی هیچکـام لـەم روداوانە ناکەن، ئەمە جگە لەوەی هەندێ هەڵەی مێژوییان تێکەڵاو بوە:

1. نادر لە 1145دا تەهماسبی لەسەر تەختی شایەتی داگرتو، زەماوەندی شایەتی بۆ عەباسی سێیەم گێڕا کەساوایەکی 8 مانگەی تەهماسب بو. لە 1148یش دا بەیەکجاری کۆتایی بەزنجیرەی سەفەوی هێناو، لەدەشتی موغان لەکۆبونەوەیەکی گەورەدا خۆی بو بەشای ئێران. لەبـەر ئـەوە نوسـینەکەی "نیـل" کـە تەهماسب، خان ئەحمەدخانی دانابێ لەگەڵ روداوەکانی مێژودا یەک ناگرێتەوە. لەو کاتەدا نـادر، نـەک تەهماسب، شای ئێران بوە. (مهدوی: 162-164).
2. لەو کاتەدا هێشتا سلێمانی بنیات نەنرابو. سلێمانی لە 1199دا بنیات نراوە. بنکـەی میرایـەتی بابـان ئەوسا لەقەڵاچوالان بوە. خالید پاشایش بەهۆی هێرشی نادر شاوە بۆ سەر ناوچەی بابان لـەو کاتـەدا بەخاووخێزانەوە هەڵات بو بۆ موسڵ، ئینجا لەوێوە بەنەخۆشی چوە بۆ ئورفاو لەوێ مردوە (1156). لەبەر ئەوە ناگونجێ پێشوازی لەخانو میوانداری کردبێ.
3. عەجەم لە 1154دا هێرشیان کردە سەر مەندەلیو شارەزورو، بەڵام هێرشی گـەورەیان بەسـەرکردایەتی خودی نادر شا لە 1156دا دەس پێ کرد لەم هێرشەدا هـەمو ناوچـەی بابـانو کـەرکوکـو هـەولێریان گرتو گەمارۆی موسڵو بەغدادیاندا. بەڵام هیچ کام لەو دو شارەی بۆ نەگیرا. حاکمی موسڵ لەو کاتەدا حسێن پاشای ئال جەلیلی بوە کەبەوپەڕی ئازایەتیەوە بەرەنگاری نادر شا بوەو نەیهێشـتوە شـارەکەی بگیرێ. نادرشا، دوای ئەوەی زیاتر لـە 40 رۆژ گـەمارۆی موسـڵیداو ئاگربـارانی کـرد، لەسـەرکەوتن نائومێدبو داوای ئاشتبونەوەو رێککەوتنی لەدەوڵەتی عوسمانی کردو، خۆیو لەشکرەکەیشـی گەڕایـەوە ئێران. جا ئەگەر نادرشا بە 170 هەزار کەسەوە نەیتوانی بێ موسڵ بگـرێ، خـان ئەحمـەدی دامـاو و هەڵاتو (بە 5 سەد کەسەوە وەکو "نیل" ئەڵێو بە 2 هـەزار کەسـەوە وەکـو "حدیقـە" و"تحفـە" ئـەڵێن، ئەبێ چۆن موسـڵی بـۆ گیرابـێو حاکمەکـەی کوشـت بـێو محەمـەد چەلـەبی لەجێگـە دانـابێ؟ (عمـاد عبدالسلام: 102-115).
4. لەناو لیستی والیەکانی موسڵدا کەسێکی تێدا نیە بەناوی محەمـەد چەلـەبی. لـەو رۆژگـارەدا (1154-1159) حسێن پاشای ئال جەلیلی والی موسڵ بوە. (عماد عبدالسلام: 499-500)

پەراوێز: بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر گەمارۆدانی موسڵ لەلایەن نادرشاوە بڕوانە: عمـاد عبدالسـلام رووف، "الموصل فی العهد العثمانی-فترە الحکم المحلی 1139-1249 هـ 1726-1834م"، النجف، 1975.

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان
(1164–1161)

حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانی ئەردەڵان کەساڵی 1161 لەئەسفەهان لەلایەن ئیبراهیم شای ئەفشار دانرا بەوالیی کوردستانو، لە 1163دا لەمەریوان لەلایەن سەلیم پاشای بابانەوە شکێنراو، لە 1164دا لەقەڵاچوالان کوژرا، جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەناو مێژوی ئەردەڵاندا، چونکە لەسەردەمی میرایەتیی تەمەن کورتی ئەم والیەدا روداوی چارەنوسساز لەئێرانداو، شەڕوشۆڕی زۆر لەکوردستاندا قەومان. بەڵام لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا بەکورتیو کەموکوڕی باسی کراوە. هەندێ لەمێژونوسەکان، روداوی رونەداویان بەپاڵ داوەو، هەندێکیشیان ساڵی حوکمڕانییان گەیاندۆتە ساڵی 1166 و، کوژرانەکەیشیان بردۆتە ساڵی 1167.

لێرەدا من هەوڵ ئەدەم روداوەکانی سەردەمی حەسەنعەلی خان سەرلەنوێ دابڕێژمەوەو، هەندێ لەو هەڵانەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان تیێ کەوتون راست بکەمەوە.

لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا "زبدە التواریخ"و "ذیل شرفنامە" لەهەمویان کۆنترن.نوسەری (ذیل شرفنامە) دەربارەی حەسەنعەلی خان نوسیویێتی:

"لەساڵی 1160دا نادر شا کوژراو لەساڵی 1162ی کۆچیدا لەسەردەمی شاهێتی ئیبراهیم شادا حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانو برازای سوبحانویردی خان بەمەنسەبی والیێتی ئەردەڵان سەرفرازکراو لەهەمان ساڵدا ئیبراهیم پاشا کوژراو ئاڵۆزی کەوتە وڵاتی ئێرانەوە: لەلایەک کەریم خانی زەندو لەلایەکی تر ئیمامقولی خانی زەنگەنە سەریان بەرزکردەوەو دەستی تاڵانو ئازاریان بۆ سەر دراوسێی دورو نزیک درێژ کرد.

کەریم خان بەهێزێکی زۆرەوە هەڵیکوتایە سەر میهر عەلی خانی تەکەللو، حاکمی هەمەدان. میهر عەلی خانیش بەسوپاو هێزی خۆیەوە بەرامبەر بەکەریم خان وەستاو لەمەلایەر بەگژیەکدا چون. میهر عەلی خان هەڵاتو هانای بردە بەر حەسەنعەلی خانی والیی ئەردەڵان بەنیازی ئەوەی تۆڵەی (میهر عەلی خان لەکەریم

خانی زەند) بسێنێتەوە، بەسوپاو شەڕکەری خۆیەوە کەوتە ڕێو گەڕ لەشوێنی پەریە دەستی پێکرد. تێکشکانی زۆرو لەڕادەبەدەر توشی ئۆردوی کەریم خانو هۆزی زەند هات، کۆمەڵێکی زۆریان بونە خۆراکی شمشێری پاڵەوانانی ئەردەڵانو حەسەنعەلی خان والی سەرلەنوێ میهر عەلی خانی لەهەمەدان دابین کردەوەو خۆی بەسەرکەوتوییو زاڵیو بەغەنیمەتێکی زۆرەوە گەڕایەوە شوێنی حکومەتی خۆی لەئەردەڵان.

بەساڵێک دوای ئەم کارەساتە ئیمامقولی خانی زەنگەنە کۆمەڵێکی زۆری دە پانزە هەزار کەسی عەشایری لەخۆی کۆکردەوەو ئاڵای یاخیبونی هەڵکردو کەوتە بیری ئەوەی بەگژ حەسەنعەلی خاندا بچێ. بۆ ئەمەش لەکرماشانەوە گەیشتە بیلاوەر.

حەسەنعەلی خانیش هەر بەو کۆمەڵە خەڵکەوە کە لەشاری سنەو دەوروبەری ئامادەبون، کەوتنە ڕێو هاتنە داکۆکی کردن. لەشوێنی بیلاوەری کرماشان هەردو تاقم دایان بەیەک داو شکستێکی یەکجاری کەوتە سوپای ئیمامقولی خانی زەنگەنەوەو زۆربەی قشونەکەی کەوتە بەر تیغی خوێنڕێژی (لەشکری ئەردەڵان). حەسەنعەلی والیش زاڵو سەرکەوتو، گەڕایەوە شوێنی خۆی.

لەکۆتایی ئەم ساڵەدا (1163)، سولەیمان پاشای بەبە لەدەست سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵاتو پەنای هێنایە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان. سەلیم پاشا لەسەردەمی نادرشادا، پاشای سەربەخۆی شارەزور بو، زۆر کاتیش بەخۆیو هەزار سواری بابانەوە لەخزمەت نادرشادا بو.

حەسەنعەلی خانی والی، بەنیازی ڕێکخستنی کاروباری سلێمان پاشاو تێکشکاندنی سەلیم پاشا، بەهێزێکی زۆرەوە لەئەردەڵان کەوتەڕێ. سەلیم پاشا کەدەستوپێوەندی وەزیری بەغدابو، یارمەتی لێ خواست. محەمەد ئەفەندی کەهیای خۆی بەحەوت هەشت هەزار سوارەوە، لەگەڵ پاشایانی کۆیو حەریریو هتد.. ناردە یارمەتیدانی.

لەناوچەی مەریوان هەردولا ڕوبەڕوی یەک بونەوەو پاش بگرەو بەردەی زۆرو بەکارهێنانی کەرەستەی جۆربەجۆری شەڕو گەڕ، حەسەنعەلی خان هەڵاتو سەلیم پاشا دەم لەسەرپشت، گەیشتە سنە" (ئیبراهیم ئەردەڵانی: 27-29).

"ذیل شرفنامە" ساڵی 1225 نوسراوە، مێژویەکی لەو کۆنتر: "مجمل التواریخ" کەساڵی 1196 ئەبولحەسەنی گولستانە نوسیوێتی ڕوداوەکان بەجۆرێکیتر ئەگێڕێتەوە. هەر 3 ڕوداو: شکاندنی ئیمامقولی خانی زەنگەنە، پەلاماردانی زەند، تێشکانی لەبەردەم سەلیم پاشادا، بەدوای یەکدا لەیەک ساڵدا بوە.

ئەبولحەسەن خۆی شایەتی ڕوداوەکان بوە. لەو کاتەدا میرزا محەمەد تەقی گولستانە، مامی نوسەر، لەسەردەمی نادر شادا مستەوفی بوە لەسنە، دوای کوژرانی چۆتە کرماشان. لەوێ بۆتە یەکێ لەپارێزەرانی قەڵای کرماشان. ئەبولحەسەنیش هەر لەگەڵ ئەو لەقەڵای کرماشانو ماوەیەک لەهاروناوا دانیشتوە. کەئیمامقولی خانی زەنگەنە گەمارۆیان ئەداو، هاوارنامەی بەهاناوە هاتن ئەنێرن بۆ حەسەنعەلی خانو، شەڕی بیلاوەر ئەقەومێ ئەم خۆی بەدیار ڕوداوەکانەوە بوە. کاتێ کەریم خانی زەند دێتە کرماشانو، دوای 14 مانگ گەمارۆدان، لەسەر بەڵێنی کەریم خان قەڵای کرماشان ئەدەن بەدەستەوە، ئەبولحەسەن نوێنەری مامی بوە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کەریم خان. کاتێ کەریم خان بەرەو سنە بەڕێ ئەکەوێ، ئەمیش لەگەڵ لەشکرەکەی کەریم خاندا ئەبێ، بەڵام لەڕێگا بیانویەک ئەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی خۆی بدزێتەوە.

لەبەر ئەم هۆیانە ئەبێ هەواڵەکانی کە گولستانە لە "مجمل التواریخ"دا ئەیانگێڕێتەوە زیاتر جێگەی باوەڕ بن تا گێڕانەوەکانی نوسەرانی ئەردەڵان کەکۆنترینیان "زبدە التواریخ" 18 ساڵو، "ذیل شرفنامە" 30 ساڵو، "لب التواریخ" 55 ساڵو، "تاریخ اردلان" 67 ساڵ دوای ئەو، "حدیقەی ناصری"و "تحفە ناصری" ش کەزۆر درەنگتر دوای ئەوان نوسراون. ئەمە جگە لەداشکاندنی مێژونوسانی ئەردەڵان بەلای میرەکانیاندا.

پەشێوانی هەلومەرجی ئێران

لەدوا ساڵەکانی حوکمڕانی خـۆیدا نـادر شـا بەوپـەڕی دڵڕەقییـەوە لەگـەڵ خـەڵکو کاربەدەسـتەکانی ئەجولایەوە. لەسەر شتی بچوکـو، زۆر جار بەخۆڕایی سزای توندی ئـەدان. کـاتێ نـادر زانـی عـەلیقولیخانی برازای لەگەڵ هەندێ لەناحەزەکانی قسەیان کردوە بەیەک، دوری خستەوە بـۆ سیسـتان. عـەلیقولی بەئاشـکرا لەنادر هەڵگەڕایەوە. نادر بەتەمابو لەشکر بنێرێتە سەری. (مهدوی: 175).

لەهەمان کاتدا خۆی بەڕێ کەوت بو بچێتە سـەر کوردەکـانی خەبوشـان کـەڕەوەی شـاهانەیان تـالان کردبو. لەفەتحئابادی لای قوچان بارگەی خست بو. لەگەڵ سەرداره سوننیەکانی سوپاکەیدا رێـک کـەوت بـو، سەرداره شیعەکانی سوپاکەی بکوژێ. سەردارەکانی کەبەمەیان زانی ئەوان دەس پێشـکەرییان کـردو، بەشـەو لەناو خێوەتەکەی خۆیدا کوشتیان (1747/1160).

بەکوژرانی نادر دەورانێکی نائارامو خوێناوی لەئێراندا دەسـتی پێکـرد نزیکـەی 10 سـاڵ درێـژەی کێشا.

ئەحمەد خانی ئەبدالی، فەرماندەی ئەفغانیەکانی ناو سوپاکەی پاش ئەوەی دەستی گرت بەسـەر بەشـێ لەگەنجینەی نادردا چوە قەندەهار، ناوی لەخۆی نا ئەحمەد شاهی دەرانی.

عەلیقولی کە لەگەڵ بکوژانی نادردا هاودەنگ بو، بەپەلە خۆی گەیاندە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا سـوڵتان عەلی عادلشاو، لەڕاگەیاندنێکی ئاشکرادا ئۆباڵی کوشتنی نادری گرتـە خـۆی، چونکـە "وازی لەمـەزەبی شـیعە هێنا بو"و، هەمو بنەماڵەی ئەفشار، کە لەکەلات بون جگە لەشـاهڕوخی نـەوەی نـادر، کوشـتو، دەسـتی گـرت بەسەر گەنجینەکەی نادردا. (مهدوی: 176).

سەڵتەنەتی عادلشا یەک ساڵ زیاتری نەخایاند. ئیبراهیم خانی برای کەفەرمانفەرمای ئازەربایجـان بـو ملی بۆ نەداو، لێی هەڵگەڕایەوە. عادلشا بەلەشکرەوە کەوتە رێ بۆ سەر ئیبراهیم لـەئازەربایجان. هـەردو بـرا لەسوڵتانیە دایان بەیەکدا. عادلشا شکاو گیراو بەفەرمانی براکەی چاویان دەرهێنا (1748/1161).

ئیبراهیم چوە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا ئیبراهیم شـا. بـەڵام سـەڵتەنەتی ئـەمیش 6 مـانگی نەخایانـد. بەدەستی سەرانی سوپا گیراو، عەلیقولیو ئیبراهیم هەردو کوژران. شـاهڕوخ، نـەوەی نـادر، کەتـەنیا زینـدوی بنەماڵەی ئەفشار بو لەمەشهەد کرا بەشای ئێران (1748/1161).

هەندێ لەنارازییەکانی مەشهەد، بەبیانوی ئەوەی شاهڕوخ ئەیەوێ وەکو باپیری برەو بەمـەزەبی سـوننە بداو شیعە لەناودا نەهێڵێ، لەشاهڕوخ هەڵگەڕانەوە. شاهڕوخیان گرتو هەردوچاویان دەرهێناو، لەجێگەی ئـەو میر سەیید محەمەد، متەوەللی ئاستانی قودسی رەزەوییان، بەناوی شا سولەیمانی دوەمەوە، لەسەر تـەخت دانـا. (مهدوی: 177).

سـەیید محەمـەد تـەنیا 40 رۆژ شـایەتیکرد. هێزێکـی سـەر بەشـاهڕوخ مەشـهەدی گـرتو، سـەرانی شۆڕشەکە، لەوانە میر سەیید محەمەدیان، کوشت. شاهڕوخ لەسەر تەخت دانرایـەوە. بـەڵام سـنوری دەسـەڵاتی لەخۆراسان تێ نەئەپەڕی، چونکە لەو کاتەدا 4 لەگەورەپیاوەکانی ئێران: ئازاد خـانی ئـەفغانی لـەئازەربایجان، محەمەد حەسەن خانی قاجار لەئەستەرئابادو مازندەران، عەلی مەردان خانی بەختیاری لەئەسفەهانو خوزستان، کەریم خانی زەند لەلوڕستانو فارس هەر یەکـە لـەلای خۆیـەوە ئەیویسـت دەس بەسـەر تـاجی بـێ خـاوەنی ئێراندا، یاهیچ نەبێ دەس بەسەر ناوچەکانی خۆیدا بگرێ. (مهدوی: 178-179)، (هدایت: 261-262).

دەرکەوتنی کەریم خانی زەند

ئەو کاتەی ئێران لەژێر دەستی ئەفغاندا بو، لەشکری عوسمانی هێرشیان کردە سەر رۆژئـاوای ئێـران، کرماشـانو هەمـەدانیان گـرت. گـەورەپیاوەکانی ناوچەکـە لەبەرامبـەر هێـزی زۆری عوسـمانیدا نـەیانتوانی

بەرەنگاری بکەن. هەندێکیان سەریان دانەواندو هەندێکیان هەڵاتن بۆ ناوچە شاخاوییە سەختەکان. یەکێ لەوانە کابرایەکی زەند بو بەناوی مەهدی خان.

مەهدی خانو خزمەکانی 700 کەسێ لەسوارەو پیادە ئەبون. لەگوندەکانی پەریو کەمازان دائەنیشتن. ئەمانە بەردەوام شەبەیخونی ڕۆمیان ئەکرد. لێیان ئەکوشتن، وڵاخو کەلوپەلیان بەتاڵان ئەبردنو رایان ئەکردو ئەکشانەوە ناوچە شاخاوییە سەختەکان. هێزەکانی عوسمانییان نارەحەت کردبو.

کە نادر شا لەشکری بەرەو ڕۆژئاوای ئێران بەڕێ خستو هێزی عوسمانی راو ناو، هێزی سازدا بەرەو بەغداد، ماوەیەک لەکرماشان مایەوە. مەهدی خان جەردەیی و راوڕوتی کردبو بەپیشە. کاروانی بازرگانەکانی روت ئەکردەوە. نادر شا یەکێ لەفەرماندەکانی خۆی: باباخان چاوەشلوی، راسپارد کەمەهدی خانو داروەستەکەی بگرێ.

باباخان ناردی بەدوی مەهدی خاندا کەنادر شا ئەیەوێ پلەو پایەی پێ ببەخشێو خەڵاتی بکا. بەم فێڵە مەهدی خانی تەفرەداو، راکێشایە ناو داو.

باباخان مەهدی گرتو 400 کەسی لەپیاوەکانی کوشت. دوای ئەوەی سامانو دارایی مەهدی خانی تاڵان کرد ئەویشی کوشتو، پاشماوەی بنەماڵەو ئێلەکەی دور خستەوە بۆ خۆراسان. لەو کاتەدا کەسێ کەخاوەن ناو و دەسەڵات بێ لەناو زەندا نەما بو. کەریم، شێخە، عەلی وەیس، ئەسکەندەر، نادر خان.. کەبرازای مەهدی خان بون هێشتا منداڵ بون. لەخۆراسان سەری خۆیان کز کردبو.

دوای کوژرانی نادر شا زۆری ئەو عەشیرەتانەی دور خرابونەوە ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. کەریم خانو خزمو ئێلەکەیشیان گەڕانەوە پەریو کەمازان. وەکو جاران کەوتنەوە جەردەییو راوڕوت. کەریم خان ناوی دەرکردو بو بەدەسەڵاتداری کزازو تویسرکان.

میهر عەلی خانی تکەلو، حاکمی هەمەدان، 12 هەزار سواری هەبو. چاودێری هەواڵی جموجوڵی کەریم خانی زەندی ئەکرد. ویستی بەلای خۆیدا رایان بکێشێ. نامەی بۆ کەریم خانو گەورەکانی زەند نوسیو بەسوارێکدا بۆی ناردن.

میهر عەلی لەنامەکەیدا بۆ کەریم خانی نوسی بو: کەئەو لەسایەی خواوە بوە بەدەسەڵاتداری ناوچەکەو هەمو گەورەو سەردارەکانی ناوچەکە ملیان بۆ کەچ کردوە. داوای لەویش کردبو بچێتە لایو فەرمانبەرداری دەرببڕێ.

کەریم خانو گەورەکانی زەند بۆ سوکایەتی بەفەرمانەکەی میهر عەلی، لوتو گوێی کابرایان بڕیو ناردیانەوە.

میهر عەلی لەم کارە زۆر توڕەبو. پێنج هەزار کەسی لەگەڵ یەکێ لەسەردارەکانی ناردە سەریان. فەرمانیدا کەریم خان بەزیندویەتی بگرنو بیهێنن بۆلای خۆی، بۆ ئەوەی خۆی سزای بدا.

زەند کەزانییان لەشکریان هاتۆتە سەر ئەوانیش خۆیان سازدا. لەناکاو کەریم خان بەدوسەد کەسەوە پەلاماری ناوجەرگەی لەشکرەکەیانیداو، تەفروتونای کردن. 3 تۆپو کەلوپەلێکی زۆریان دەس کەوت.

میهر عەلی بۆ تۆڵەی شکانی لەشکرەکەی، خۆی لەشکری کۆکردەوە چوە سەر کەریم خان. شەڕێکی قورس رویدا. کەریم خان سەرکەوتو میهر عەلی خان بەشکاوی کشایەوە. لەشکری زەند بۆ راونانی کەوتنە دوی. میهر عەلی خۆی لەقەڵای ولاشجرد لەنزیک هەمەدان قایم کرد. لەشکری زەند گەمارۆی قەڵاکەیاندا. زۆری هێزەکانی میهر عەلی لەترسی زەند بڵاوەیان لێ کرد.

میهر عەلی، عەبدولغەفار خانی برای بەشەو لەقەڵا دەرباز کردو بەنامەیەکەوە ناردی بۆ لای حەسەن عەلی خانی ئەردەڵان.

حەسەنعەلی خان والیو بەگلەر بەگی ئەردەڵان بو. هێزەکەی کەپێک هات بو لەکوردو قزڵباشو ئـەفغان 20 هەزار کەس ئەبو.

عەبدولغەفار گەیشتە لای عەلی خان. 12 رۆژ لەلای مایەوە.

حەسەنعەلی خان رێزی زۆری لەغەفار گرتو بەڵێنی دایە بەدەنگ هاوارەکەیانەوە بچێ. بەڵام لەو کاتەدا نەیئەتوانی داواکەیان جێبەجێ بکا، چونکە خەریکی خۆسازدان بو بۆ لەشکرکێشییەکی تر. (گلستانە: 146-151).

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵانو ئیمامقولی خانی زەنگەنە

وەکو گلستانە ئەگێڕێتەوە:

ئیمامقولی خانی زەنگەنە (کوڕی محەمەد رەحیم بەگی زەنگەنە) کەدوای شـکانی لەشـکرەکەی ئیبـراهیم پاشا هەڵات بو، لەگەڵ حەیدەر خانی زەنگەنـە بـە 3 سـەد کەسـەوە هـات بـوە بێسـتون لـەنزیک کرماشـان، ئەیویست سەرانی زەنگەنەو کەڵوڕو ئێلاتی ناوچەکە بکا بەهاودەنگی خۆی.

لەو کاتەدا مورتەزا قولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا محەمـەد تـەقی گولسـتانە، دەسەڵاتداری کرماشان بون. میرزا تەقی پارێزەری قەڵای کرماشان بو کەنادر شا چەکـو تفاقی جـەنگی تـێدا هەڵگرت بو، بۆ لەشکرکێشی داهاتو بۆ سەر عوسمانی.

گەورەکانی کرماشان بۆ دەرکردنی ئیمامقولی بەخۆ کەوتن. مورتەزاقولی خـانی زەنگەنـەو نەجـەفقولی خانی ئێلبەگی کەڵوڕ 6 هەزار کەس سوارو پیادەیـان کـۆکردەوە لەکرماشـان دەرچـون بـۆ سـەر ئیمـامقولی. نەجەفقولی کوێربو، چونکە نادرشا چاوی دەرهێنا بو.

ئیمامقولی ئەو هێزە زلەی پێ چار نەئەکرا ویستی فێڵیان لێ بکا. نێردراوێکی ناردە لایـان وتـی: مـن خەیاڵی گەورەییم لەسەردانیە. هاتوم سەردانی خزمو سەرانی ئێلات ئەکەم. ئەگـەر پێتـان ناخۆشـە ئـەڕۆم بـۆ لایەکی تر.

مورتەزا لەگەڵ سەردارەکانی لەشکرەکەی کۆبوەوە بۆ راوێژ. ئەمانیش ویستیان فێڵی لێ بکەن. وتیـان ئەگەر دەری بکەین لەوانەیە بچێتە پاڵ ناحەزو دوژمنەکانمان لەگەڵ ئەوان رێک ئەکـەوێو بـەهاوکاری ئـەوان گێچەڵمان بۆ ئەنێتەوە، چاکتر وایە لەخۆمانی نزیک بخەینەوە، لەنزیک خۆمان بێ هەر کات سـەربزێوی کـرد، سەری پان ئەکەینەوە.

وەڵامی ئیمامقولییان دایەوە، کەئەوان بۆ پێشوازی هاتون نەک بۆ شەڕ. ئەگینا، ئیمـامقولی بـەو ژمـارە کەمەوە لەگەڵ ئەوان چی پێ ئەکرێ. داوایان لێ کرد بچێتە لایان بۆ ئەوەی پێکەوە بچن بۆ ناو کرماشان.

نێردراوەکە گەڕایەوە، راسپاردەکانی بەئیمامقولی گەیاند.

ئیمامقولیو حەیـدەر بیریـان لـەپیلانێک کـردەوە. ئـەمان کـەم بـونو ئـەوان زۆر. بڕیاریـاندا تەفرەیان بدەنو شەو شەبەیخونیان بکەن. بەکابرایەکی زمان لوسدا هـەواڵیان بـۆ نـاردن کەسـبەینێ بەیانی دێنە لایان.

هێزەکە شەو بەخەیاڵی ئاسودە پاڵی لێدایەوە. بەر لەوەی رۆژببێتەوە لە 3 لاوە شـەبەیخونیان کـردن. هێزەکەی کرماشان شکاو هەڵات. مورتەزاقولی خۆی هەڵات بۆ قەڵای کرماشـانو، نەجـەفقولی هـەڵات بـۆ نـاو ئێلەکەی خۆی. ئیمامقولی بەسەرکەوتویی چوە ناو کرماشانەوە.

ئیمامقولی نامەی بۆ سەرانی زەنگەنەو ئێلەکانی تر نوسیو داوای لێ کردن بێنە سەردانی.

لەماوەی 10 رۆژدا نزیکەی 4 هەزار کەسی لێ کۆبوەوەو، لەماوەی 20 رۆژدا بون بە11 هەزار کەس. کەوتە گەمارۆدانی قەڵاکە. وڵاخو ئاژەڵی تاڵان کردن.

دانیشتوانی قەڵا بەتەنگ هاتن. مورتەزاقولیو عەبدولعەلیو میرزا تەقیو گەورەکانی تری ناو قەڵای گەمارۆدراو بڕیاریاندا داوای یارمەتی لەحەسەنعەلی خانی ئەردەڵان بکەن. نامەیەکی بەکۆمەڵیان بۆ نوسی.لەنامەکەدا بەڵێنیان دایە لەو شەڕەدا هەرچی چەکێکی بەکار هێنا بۆی ببژێرن. نامەو نێردراو گەیشتە لای حەسەنعەلی خان.

حەسەنعەلی خان لەوەڵامدا بۆی نوسینەوە کە: داواکەی ئێوە ڕەوایە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا شوێنی شا چۆڵە، ئەگەر ئەم شەڕە بکەین توشی دوژمنایەتی خێڵەکی ئەبین، چونکە ئێلاتی کوردستانو کرماشان دراوسێی یەکترین، لەهەرلایەک بکوژرێ، دوژمنایەتی لەپاش بەجێ ئەمێنێ، بەتایبەتی کەئیمامقولیش زەنگەنەیە. داوای لێ کردن نامەیەکی تری بۆ بنوسنو بەکۆمەڵ مۆری بکەن، لەو نامەیەدا ئەوان ئۆباڵی شەڕەکەو خوێنی کوژراوەکانی هەردولا بگرنە ئەستۆ، بۆ ئەوەی ئەمان لەدوارۆژدا توشی دوژمنایەتیو لێپرسینەوە نەبن. بەڵێنی دانێ دوای گەیشتنی نامەیەکی وەها هێزێکی گەورە ساز بداتو بچێتە سەر ئیمامقولی، ئەگینا خۆی لەو شەڕەوە ناگلێنێ.

دوای گەیشتنی ئەم وەڵامە مورتەزاقولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا تەقی خانی گولستانەو، هەمو سەرانی قەوم، کە لەقەڵادا گەمارۆ درابون، بەڵگەیەکیان نوسیو بەکۆمەڵ مۆریان کرد. ئۆباڵی شەڕو کوژراوەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان.

حەسەنعەلی خان 25 هەزار سواری کۆکردەوە. بەو لەشکرەوە بەڕێ کەوت بۆ سەر کرماشان. لەبیلاوەر خێوەتگای دامەزراند. کەوتە خۆئامادە کردن بۆ شەڕی داهاتو.

ئیمامقولی لاوێکی سەرگەرمو هەڵەشە بو. بەئازایەتی خۆیەوە ئەنازی. کەهەواڵی هاتنی لەشکری ئەردەڵانی پێ گەیشت، هەزار کەسی لەهێزەکەی هەڵبژاردو بەرەو بیلاوەر کەوتە ڕێ.

پیاوە نزیکەکانی زۆری لەگەڵ خەریک بون بۆ ئەوەی بەهێزێکی واکەمەوە نەچێتە سەر لەشکری بەژمارە زۆری ئەردەڵان. بەڵام ئیمامقولی گوێی لێ نەگرتن. کەزانییان گوێیان لێ ناگرێ، زۆری لەگەڵ خەریک بون بۆ ئەوەی جارێ چاوەڕێ بکا تا لەشکری ئەردەڵان لەدەربەندەکە تێ ئەپەڕێو دێتە دەشتاییەوە، ئەوسا پەلاماریان بدا. لەمەشدا بەقسەی نەکردن بەڵکو دانیە بەر توانجو تانەو بەترسنۆکی لەقەڵەم دان. لای وابو بەو هێزە پچوکە لەشکری ئەردەڵان ئەشکێنێو تا سنە ڕاویان ئەنێ.

حەسەنعەلی خان لەناو دەربەندەکەدا بۆیان دامەزرا.

تفەنگچییانی هەورامی لەکێوەکانی ئەمبەرو ئەوبەری دەربەندەکەدا دامەزراند. چەمێک کە بەناو دەربەندەکەدا ئەڕۆیشت، ئەم بەبەردی زل بەری گرتو ئاوەکەی شکاندە سەر ڕێگاکە، بۆ ئەوەی گڵی ڕێگاکە ببێ بەقوڕ، زەلامو وڵاخی تێدا بچەقێ.

دەمەو بەیان ئیمامقولی گەیشتە دەمی دەربەند. گەنج محەمەد بەگی زەنگەنەو سلێمان بەگی زەنگەنە، کەدو کەسی شارەزای شەڕ بون، هەریەکەی لەگەڵ 100 کەس کرد بەچەرخەچی. سەیدی سوڵتانی جەلیلوەندیشی بە 3 سەد سوارەوە نارد بەشاخەکەدا هەڵبگەڕێ. خۆیشی بە 500 سوارەوە خۆی ئامادەکرد بۆ هێرش بۆ ناو دەربەند.

چەرخەچیەکان بەخێرایی بەڕێ کەوتن، بەڵام هەمویان لەناو قوڕدا چەقین، چەندی تەکانیان ئەدا زیاتر ئەچەقین. چەرخەچیەکانی ئەردەڵان کە لەوشکاییدا بۆیان دامەزرا بون، دایان گرتنەوە زۆریان لێ کوشتن.

حەسەنعەلی خان 3 هەزار سواری لەشاخەوە نارد بەدیوی ئەودیودا شۆڕببنەوە، دەمی دەربەندەکەیان لێ دابخەنو، ڕێگەی کشانەوەیان لێ بگرن.

سەیدی کە بەشاخەکەدا هەڵگەڕا دی هێزەکەی خۆی کەمو دوژمن زۆر، بەخۆیدا ڕانەپـەڕمو پـەلاماریان بدا لەنشێوێکەوە ئاوابو بەرەو ناوچەکەی خۆی گەڕایەوە.

ئیمامقولی هێرشی کرد بۆ ناو دەربەند. ئەمانیش لەقوڕدا چەقین.

حەسەنعەلی خان فەرمانیدا دەوری ئیمامقولی بگرنو نەهێڵن کەسیان لێ دەربچێ.

ئیمامقولی بەزەحمەتێکی زۆر خۆی لەقوڕەکە دەرباز کردو لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەسوارەکانی گەڕایـەوە دواوە. ویستی لەدەمی دەربەند تێ بپەڕێ دی گیراوە. بەناچاری بەغارو شەڕ خۆی کرد بەناویاندا دەرباز بو.

جگە لـەئیمامقولیو چەنـد کەسـێ لەسـوارەکانیو سـەیدی کـە لەسـەرەتاوە هـەڵات بـو، کەسـی کـەیان دەرنەچو. ئەوانی تریان هەندێکیان کوژرانو هەندێکیان بەدیل گیران.

هەواڵی شکانی ئیمامقولی لەپێش خۆیدا گەیشتە کرماشان. زۆری ئەوانەی لێی کۆبوبونەوە بڵاوەیـان لێ کردو گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. ئیمامقولی هاتەوە کرماشان بۆ ئەوەی هێزەکەی ڕێک بخاتـەوە. هێـزی پێ کۆ نەکرایەوە. کرماشانی بەجێ هێشت روی کردە ناو ئێلاتی وەند کەهاوپەیمانی زەنگەنە بون.

وەند ئێلێکی گەورە بو پێک هات بو لەم تیرانە: ئەحمەد وەند، کاکە وەنـد، قـولی عـەلی وەنـد، جـەلال وەند، جەلیل وەند، مافی وەند، بەهتلی وەند، قوریە وەند، خەلیل وەند، خواجا وەنـد، زوبێـرە وەنـد، نانەکـەلی وەند، بوجول وەند. (گلستانە: 151-158).

حەسەنعەلی خان هەواڵی ئەم سەرکەوتنەی بەگەمارۆدراوەکـانی نـاو قـەڵاداو خۆیشـی هاتـە نزیکیـان. سەردارو گەورەکان بۆ پێشوازی لەقەڵا دابەزینو بۆ میوانداری بردیانە ناو قەڵاکە.

سەربانی قەڵاو جبەخانەکەی کرد. 5 تۆپی لێ وەرگرتنو ڕۆژی دوایی گەڕایەوە خێوەتگاکەی خۆی.

ئەردەڵانو کەریم خان

لەمێژوی ئێراندا کەریم خانی زەند، کە خۆی بەوەکیلی دەوڵـەتو وەکیلـی ڕەعایـا نـەک بەشـا دانـاوە، بەیەکێ لەداپەروەرترین حوکمڕانەکانی ئێران ناسراوە. کەچی مێژونوسانی ئەردەڵان بەچاک باسـی ناکـەنو هەندێکیان هێرشیان بردۆتە سەری، بەتایبەتی نوسەری (لب التواریخ: 104-105). بەدوای ئەویشدا (تـاریخ اردلان: 101)، (حدیقەی ناسری: 154)، (تحفەی ناسری: 145)، کەریم خان تاوانبار ئەکەن بەوێران کردنو تاڵان کردنو سوتاندنی سنە. کەسیان هۆی ئەم کارەیان رون نەکردۆتەوە.

هەواڵـەکانی (حدیقـەی ناسـری: 154) گێڕاوێتیـەوەو، (تحفـەی ناسـری: 145) دوبـارەی کردۆتـەوە سەبارەت بەهێرشی کەریم خان بۆ سەر کوردستانو گەمارۆدانی حەسەنعەلی خان لەقـەڵای قـەراتورا (1164) و، دوای ئەوە هێرشی هاوبەشو بەجوتـەی حەسـەنعەلی خـانو کـەریم خـان بـۆ سـەر عـەلی مـەردان خـانی بەختیاری، ڕاست نین. لەو ساڵانەدا حەسەنعەلی خان نەک هەر والیی کوردسـتان نـەبوە، بـەڵکو لـەژیانیشدا نەماوە.

گلستانە بەدرێژی هۆی دوژمنایەتی کەریم خانی لەگەڵ ئەردەڵان رون کردۆتەوە.

قەڵای کرماشان نزیکەی 14 مانگ لەگەمارۆی هێزەکـانی زەنـدا بـو، پـارێزەرانی قـەڵا ئامـادە نـەبون خۆیانو قەڵاکە بەدەستەوە بدەن. کەریم خان بۆ بەلادا خستنی ئـەم کۆسـپە بـەهێزێکی گـەورەوە روی کـردە کرماشان، کێشەکەی بەگفتوگۆ بەلادا خست (بە مەزەنە ئەبێ ساڵی 1165 بوبێ). ئینجا روی کردە سنە.

خەڵکی ناوچە کە بەهاتنی کەریم خانیان زانی، خوسرەو خان، کە لەو کاتەدا والـیی ئـەردەڵان بـو، لەگـەڵ ئەعیانی سنە بەپیریەوە چونو، بەگەرمی پێشوازییان کردن. خوسرەو خان خۆی میواندارییی لەکەریم خان کرد.

حەسەنعەلی خان، والیی پێشوی کوردستان، لەسەر داوای میهر عـەلی خـان بـۆ سـەرکوتکردنی کـەریم خانو لەشکری زەند چو بۆ هەمەدانو دوایی دویان کەوت بۆ پەریو کـەمازان، مەڵبەنـدی ژیـانی ئێلـی زەنـد،

لەوێ مایەوە تا سەلیم پاشای بابان هێرشی کرد بۆ سەر ئەردەڵان. کەریم خـانو سـەردارەکانی ئـەم داخـەیان لەدڵ دا بو.

وەکو گلستانە ئەڵێ: کەریم خان لەبەر ئەو دوژمنایەتیە بڕیاریدا کوردستان وێران بکا. بەقسەی تاقمێ هەرچیو پەرچی، کە لەناو لەشکرەکەیدا بونو کاری تەواویان تێ ئەکرد، کەوتە بێدادی.

کـەریم خـان لەسـەرەتای دەوڵەتـداریدا بـو، بەتـەواوی دەسـتی بەسـەر لەشـکرەکەیدا نەئەڕۆیشـت. هەرچیەکیان ئەکرد رێگەی لێ نەئەگرتن. لەو چەند رۆژەدا زیانێکی زۆریان بەسەنەو ناوچـەکانی دەوروبـەری گەیاند. خەڵکەکەیشی بەهۆی نیفاقی ناوخۆیانەوە زەرەری جۆراوجۆریان لێ کەوت. (گلستانە: 179-180).

کەریم خان سنەی بەجێ هێشت بەرەو هەمەدان.

حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند

گولستانە ئەم شەڕە بەدرێژی ئەگێڕێتەوە:

حەسەنعەلی خان، دوای شـکاندنی ئیمـامقولی، وەکـو بـەڵێنی دابـو لەشـکرەکەی لەکرماشـانەوە بـەڕێ خست بچێ بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خان، کەهێشتا لەقەڵای ولاشـجردا لەلایـەن لەشـکری زەنـدەوە گـەمارۆ درابو.

حەسەنعەلی خان بەرەو هەمەدان بەڕێ کەوت. لەشکری زەند کەبەمەیان زانی، دەوری قەڵاکەیان بـەرداو کشانەوە پەریو کەمازان، مەڵبەندی خۆیان.

حەسەنعەلی خان لەزاغە لەنزیک هەمەدان خێوەتگای دامەزراند. میهر عەلی بـۆ پێشـوازی لەحەسـەنعەلی خان لەقەڵا دابەزی. خۆی کەوتە کۆکردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە پەراگەندەکـەیو، داوای لەحەسـەنعەلی خـان کرد بچێ بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانی زەند.

حەسەنعەلی خان بەلەشکرەکەیەوە بەرەو پەریو کەمازان کشا. کەریم خان بەخۆیدا رانەپـەرمو شـەڕی روبەرویان لەگەڵ بکا. ژنو منداڵەکانی نـاردە جێگایـەکی ئـەمینو خـۆیو هێزەکـەی دەسـتیان کـرد بەشـەڕی پارتیزانی. هەمو شەو پەلاماری لەشـکری ئـەردەڵانیان ئـەدا. خـەڵکیان لـێ ئەکوشـتنو وڵاخو کەلوپـەلیان لـێ ئەگرتن. حەسەنعەلی خان چەندی هەوڵیدا لەشوێنێکا بەگیریان بهێنێ نەیتوانی.

45 رۆژ بەو جۆرە مایەوە. لەو ماوەیەدا هەواڵی پێ گەیشت سەلیم پاشـای بابـان بەهانـدانی گـەورەو ریش سپیەکانی ناوچەکە، بەلەشکرێکی 18 هەزار کەسییەوە هاتۆتە ناوچەی ئەردەڵان، گەرەکێتی سنە بگـرێ. حەسەنعەلی خان وازی لەڕاونانی زەند هێناو، بەپەلە بەرەو کوردستان گەڕایەوە.

ئـەمجارە کـەریم خـان وازی لەحەسـەنعەلی خـان نـەهێنا. بـەدرێژایی رێگـای گەڕانـەوەیان لـەدوایی هێزەکەیانی ئەدا لێی ئەکوشتنو، وڵاخو کەلوپەلی لێ گل ئەدانەوە. لەنزیک تویسرکان لەدەربەنـدێکا کـە ئـەبو لەشکرەکەی حەسەنعەلی خانی پێدا تێ بپەڕێ، کەریم خان بەهێزێکی 70 کەسییەوە خۆی بۆ لەبۆسە نـابون. لەناکاو هەڵی کوتایە ناوجەرگەی لەشکرەکەوە. هەندێکی لێ کوشتنو پشـێویەکی زۆری تـێ خسـتن. دەسـتی گرت بەسەر گەنجینەکەی حەسەنعەلی خـانیدا. 2 ئێسـتر کـەبارەکانیان زێـڕی سـپیو 1 ئێسـتر کەبارەکـەی ئەشرەفی بو لەگەڵ چەند بار کوتاڵو شتی گرانبـەهاو چەنـد سـەر ئەسـپی بـەتاڵان بـردو بەسـەلامەتی بـۆی دەرچو. (گلستانە: 160).

سەرەڕای ئەوەش بنەماڵەی ئەردەڵان نەک هەر هیچ دۆستایەتیەکان لەگەڵ کەریم خانو گەورەکانی زەند دانەمەزراندبو، بەڵکو لەگەڵ دوژمنەکانی کەریم خان هاوکـار بـون. سـوبحانویردی خـانو حەسـەنعەلی خـان لەلایەن شاهەکانی ئەفشارەوە دانرابونو، خوسرەو خانی نـەوەی سـوبحانویردیش لەلایـەن محەمـەد حەسـەن خانی قاجار، دوژمنی خوێنەخوێی کەریم خانەوە، دانرابو.

سەرەنجامی ئیمامقولی خان

میهر عەلی خان کەوتە کۆکردنەوەی سوپا. مورتەزاقولی خانی کۆسە ئەحمەدلوی ئەفشـار بـە 2 هـەزار سوار لەسەر داوای شاهرۆخ گەیشتە هەمەدان. لەگەڵ میهر عەلی یەکیان گرتەوە. 13 هەزار سواریان کۆکردەوە بەرەو کرماشان بەرێ کەوتن. لەپێشەوە سواریان نارد ئاگاداری دانیشـتوانی قـەڵای کرماشـانیان کـرد کـەوا بەرێگاوەن. گەیشتنە بێستون. کاربەدەستانی قەڵا چەند کەسـێکیان نـارد بـۆ پێشـوازیو بـەخێر هێنانیـانو بردنیان بۆ کرماشان. لەو کاتەدا ئیمامقولی خەریکی خڕکردنەوەی لەشکربو لەناو ئێلاتی وەندا.

دوای ئەوەی گەیشتنە کرماشان خانەکان لەقەڵا دابەزینو کەوتنە تەگبیر بۆ چارەسەرکردنی ئیمـامقولی. هەندێکیان پێیان وابو یەکسەر پەلاماری بدەن، بەڵام هەندێکی تریان لایـان وابـو کەلـەو ناوچـە شـاخاوییەدا توشی زەرەری گیانی زۆر ئەبن، چاکتر وایە بەقسەی خۆش بیخەنە ناو داو.

کابرایەکیان بەناوی حسێن چراخ کەباوەرپێکراوی میهر عەلی بو، لەزمان لوسیو فێڵبـازیدا بـێ نمونـە بو، هەڵبژارد بچێتە لای ئیمامقولی بۆ ئەوەی رازی بکا بیهێنێ بۆ لایان.

ئیمامقولی بەقسەکانی حسێن چـراخ هەڵخەڵـەتا، بـێ تـرسو بـەدڵنیایی سـواربو لەگـەڵی بـۆ بینینـی خانەکان لەکرماشان.

ئیمامقولی کەگەیشتە لایان چاویان دەرهێناو بەگیراوی رەوانەی قەڵایان کـرد. لەشـکرەکانی هەمـەدانو ئەفشار گەرانەوە جێگەکانی خۆیان. (گلستانە: 161-165).

شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان

نوسەری "نیل" ئەڵێ: سلێمان پاشای بەبە لەدەس سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵاتو هانای بۆ حەسـەنعەلی خان هێنا. گوایە حەسەنعەلی بۆ ئەوەی سلێمان بباتەوە سەر جێگای خۆی لەمەریوان توشی شـەڕ بـوە لەگـەڵ سەلیم پاشاو، شکاوە.

بەڵام گلستانە کەهاوچەرخو ئاگاداری روداوەکە بوە بەجۆرێکی تری ئەگێرێتەوە:

لەکاتێکـدا حەسەنعەلی خان خەریکی راونانی کەریم خانی زەندو، لەشکرەکەی بو، هەواڵی بۆ هـات کەسەلیم پاشای بابان بەهێزێکی گەورەوە بەهاندانی هەندێ لەگەورەو ریش سپییەکانی ئەردەڵان، لەشکری هێناوە بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان دەس لەراونانی کەریم خـان هەڵئـەگرێو بەپەلـە ئەگەرێتـەوە بـۆ ئەردەڵان. حەسەنعەلی خان دڵی زۆر کەسی لەگەورەکانی ئەردەڵان رەنجانـد بـو. ئەمانـە سـەلیم پاشـایان هاندا بوبێت بۆ گرتنی سنە. لەرێگاش هەندێ لەوانەی لەگەڵی بـون، خۆیـان ئەدزییـەوەو ئەیاندایـە پـاڵ سەلیم پاشا.

حەسەنعەلی خان لەشوێنێکی نزیـک سـنە (دەشـتی مـەریوان) پـەلاماری سـەلیمیدا. سـەلیم شـەڕەکەی بردەوەو حەسەنعەلی خانی بەخراپی شکاند. حەسەنعەلی خان لەگەڵ چەند کەسێ لەهێزەکەی دەربـازبونو بـۆ خۆحەشاردان روی لەشاخ کرد. (گلستانە: 167).

1. زۆری بنەماڵەی ئەردەڵان، بۆ رازی کردنی دڵی شاکانی ئێران مـەزەبی رەسـمیی دەوڵـەتیان وەرگـرت بو، بوبون بەشیعە. حەسەنعەلی خان یەکێ بو لەوانە. لەکاتێکـدا دانیشتوانی ئەردەڵان وەکو میرەکـانی بنەماڵەی بابان هەمویان سوننە بون. لەو سەردەمەدا نـاکۆکی شـیعەو سـوننە تونـدوتیژو، یـەکترییان بەکافر دائەنا.
2. حەسەنعەلی خان رەفتاری لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکەو گەورەپیاوەکانی توندوتیژ بو. هەر لەو ماوەیەدا چاوی محەمەد عەلی سوڵتانی دەرهێنابو، کەگەورەی بانەو هەورامان بو. لەتۆڵەی ئەمەدا ئەمیش دەسـتی هەبو لەهاندانی خەڵکی ناوچەکەدا دژی حەسەنعەلی خانو، هێنانی سەلیم پاشادا.

3. لەو ماوە کورتەدا هێزەکەی حەسەنعەلی خان توشی زنجیرەیەک شەڕی یەک لەدوای یەک بوبو: شەڕ لەگەڵ ئیمامقولی زەنگەنە لەنزیک کرماشان، شەڕ لەگەڵ زەند لەنزیک هەمەدانو مەلایەر. کە لەگەڵ لەشکرەکەی سەلیم پاشادا چون بەگژ یەکدا، هێزەکەی ئەم شەکەتو ماندو بو.
رەنجوری ئەڵێ: "شکست حەسەن ئەلی خان 1163"

سەرەنجامی حەسەنعەلی خان

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

"حەسەنعەلی خان بەهیوای دەسگرۆییو یاریدە وەرگرتن چوە لای، (ئازاد خانی ئەفغان) کەئەو کات لەناوچەی ئازەربایجان ئاڵای شاهێتیو سەربەخۆیی هەڵکردبو. سەلیم پاشا لەترسی یارمەتیدانی ئازاد خانو گەڕانەوەی حەسەنعەلی خان، بێوچان کەوتە شوێنیو گەیشتە هۆردوی ئەفغان.

ئازاد خان کەباری حەسەنعەلی خانی لاواز هات بوە بەرچاو سەلیم پاشای لەوپەڕی هێزو دەسەڵاتدا دەدی، سەرشۆڕی بێ مروەتی بەخۆی رەوا دیتو بەتەماعی ماڵی دنیاو پارە زۆری سەلیم پاشا، کە لەگەڵ گەلێک خزمەتی دیکەدا بەڵێنی پێدا بو، حەسەنعەلی خانیدا بەدەستی سەلیم پاشاوە. بەڵام هەر لەو رۆژانەدا حەسەنعەلی خان بەمەرگی وەعدەکراو مردو، سەلیم پاشاش بەهۆی ئەو نزیکایەتیەوە، روی ئیتاعەتی لەوەزیری بەغدا وەرگێڕا، سەری بۆ ئازاد خان دانەواند. ئیتر لەو سەردەمەدا هیچ گەورەپیاوێک لەبنەماڵەی مەزنی باوە ئەردەڵان نەمابو، مەزنایەتی خانەدانەکە مابوەوە بۆ خوسرەو خانی کوڕی ئەحمەد خان کەئەو کات لەتەمەنی 22 ساڵیدا بو". (ئیبراهیم ئەردەڵانی: 29).

ئازاد خان وەکو مێژونوسەکانی ئەردەڵان تاوانباری ئەکەن، بۆ تەماعی دنیاو بەرامبەر چەردەیەک دراو وەکو (وقائع نگار: 154)و (فخر الکتاب: 146) ئەڵێن: 4 هەزار تمەن، نا پیاوی کرد حەسەنعەلی خانی بەگیراویو زنجیرکراویدا بەدەس سەلیم پاشاوەو، ئەویش وەکو (ذیل شرفنامە: 29) ئەڵێ: هەر لەو رۆژانەدا بەمەرگی وعدەکراو مرد، یا وەکو (لب التواریخ: 104) ئەڵێ: کوشتی، یان وەکو (مستورە: 100) ئەڵێ: دوای گلدانەوەی 7 مانگ بەگیراوی ساڵی 1164 لەقەڵاچوالان کوشتی.

ئازاد خان لەو کاتەدا لەململانێی دەسەڵاتدا بو لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەمەد حەسەن خانی قاجار، کە هەریەکەیان لەلایەکی ئێراندا خەریکی پەیداکردنی دەسەڵات بون. ئەو دو گەورە پیاوە هەردوکیان شیعە بون، لەکاتێکدا ئازاد خان سوننە بو. حەسەنعەلی خان شیعەو سەلیم پاشا سوننە بو. ئازاد پێویستی بەکەسێکی ناودارو دەسەڵاتداری وەکو سەلیم بو لەو ناوچەیەدا، لەو ململانێ سەختەدا ببێتە پشتیوانی.

پێ ئەچێ سەلیم پاشا ماوەیەکی زۆر لەسنەدا نەمابێتەوە، چونکە کە کەریم خان چۆتە سنە (1166) خوسرەو خانی ئەردەڵان والیی کوردستان بوە. وەکو هەندێ لەمێژونوسانی ئەردەڵان ئەڵێن: (فخر الکتاب: 147)، (مستورە: 101). لەسەر کوشتنی حەسەنعەلی خان خەڵکی سنە لەسەلیم پاشا رەنجاونو دەریان کردوە. رەنگە ئەمە هەندێ راستی تێدا بێ. بەڵام لەو کاتەدا ململانێی دەسەڵات لەنێوان کەریم خانی زەند کەخوراسانو، محەمەد حەسەن خانی قاجار کەسەروی ئێرانو، ئازادخانی ئەفغانی کەئازەربایجانو، عەلی مەردان خانی بەختیاری کەلوڕستانی کردبو بەبنکەی لەشکرکێشیەکانی، گەیشت بوە بەرزترین لوتکەی توندوتیژی. میرەکانی بابانو ئەردەڵان بوبون بەبەشێ لەم ململانێیەو، بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێز لەنێوان ئەم سەرکردە ناکۆکانەدا، ئەوانیش ئەگۆڕان.

سەلیم پاشا چارەنوسی خۆی بەئازاد خانەوە بەست بو، بەڵام خوسرەو خانی ئەردەڵانو بنەماڵەکەیان هاوکاری نادر شاو جێنشینەکانیو، دوای ئەوانیش هاوکاری محەمەد حەسەن خانی قاجار بون.

پێ ئەچێ لەو کاتەدا کەکەریم خان روی کردۆتە کرماشانو، دوای ئەوێ ئەردەڵان، سەلیم پاشا سنەی بەجێ هێشت بێو، دابێتیە پاڵ ئازاد خان لەورمێ. لەو شەڕەدا کە لەنزیک ورمێ لەنێوان هێزەکانی کەریم خان لەلایەکو، هێزەکانی ئازاد خان: فەتحعەلی خانی ئەفشار، شاباز خانی دونبولی، سەلیم پاشای بابان، لەلایەکی ترەوە، قەوماو بەتێشکانی زەند تەواو بو، سەلیم پاشا دەورێکی کاریگەری لەبەلادا خستنیدا گێڕاوە.

سەلیم پاشا بە 10 هەزار سوارەوە هەڵی کوتاوەتە سەر "بونە" ی کەریم خان، لەکاتێکدا کەهێشتا هەندێکیان باریان نەخست بو، هەندێکیشیان پشتێنیان کردبوەوەو پاڵیان دابوەوە. هەندێ خێوەتیان هەڵدا بو، هەندێکیشیان هێشتا نەگەیشت بون. لەشکر کەوتە هەڵاتن. کەریم خان چەندی هەوڵیدا هێمنیان بکاتەوەو بەری راکردنیان بگرێ، کەڵکی نەبو. لەشکری زەند پەرەوازە بو. خانەکانی زەند گەڕانەوە پەریو کەمازانو، کەریم خان چو بۆ ئەسفەهان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. (گلستانە: 273).

ململانێی دەسەڵات کۆتایی نەهات تا عەلی مەردان خانی بەختیاری لە 1167داو، محەمەد حەسەن خانی قاجار لە 1172دا کوژران. (هدایت: 263و 269). ئازاد خانیش پاش چەند سەرکەوتنو شکان، ماوەیەکی بەخۆشاردنەوە لەشارەزورو هەکاریو، بەپەنابەری لەبەغدادو گورجستان بەسەر برد، سەرەنجام سەری بۆ کەریم خان دانەواند.

سەرەنجامی سەلیم پاشا

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

"لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەمەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قوڵاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەڵاتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایییو میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بەڵێنی والێتیو حکومەتی ئەردەڵانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد، تا کاتێ کەشەڕی محەمەد حەسەن خانو ئازاد خانی ئەفغانی نزیک بوەوە. پاش سێ چوار مانگێک، لەساڵی هەزارو شەستو نۆدا (1169)، شەڕی محەمەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغانی لەناوچەی ورمێ روی دا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خان دابو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر لەخوسرەوخان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەکاری هەڵاتو سەلیم پاشای بەبەش روەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد.

سلێمان پاشای بەبە، بە رقەبەرایەتی بنەماڵەی باوە ئەردەڵان، بەفێڵ لەگەڵیدا ئاشت بوەوەو هەردوکیان پێکەوە پێشکەشیەکی قورسیان بەچەند کەسی باوەڕپێکراوی خۆیاندا نارد بۆ دیوەخانی محەمەد حەسەن خانی قاجار، هەموشی بەو هیوایەی کەناوچەی ئەردەڵان بدرێت بەسەلیم پاشا. محەمەد حەسەن خان، بەهۆی گەورەیی رۆحو غیرەتی زگماکیەوە، پێشکەشیەکانی نەخستە بەرچاو داخوازییەکانی وەرنەگرت. لەوەڵامیشدا فەرموی: ئەگەر سەلیم پاشا خزمەتمان پێ بکات، ئەوا ناوچەیەکی تر لەممەلەکەتی ئێرانی دەدینێ. لەهەمان کاتیشدا، هەر بە بەرچاوی نوێنەرەکانی ئەوەوە خەڵاتی والێتی (ئەردەڵانی) بەئەسپو زینو بەرگی ئاڵتونو میناو خەنجەری جەواهیرنیشانەوەدا بەخوسرەو خانو رەوانەی ئەردەڵانی کرد.

کاتێ خوسرەو خان گەیشتە ناوچەی بانەی سەر بەئەردەڵان، سەلیم پاشای بەبە، بەخۆیو بەهەزار سوارەوە بەتەماحی ئەوەی بتوانن شتێک بەشتێک بکەن، سەرەڕێیان پێ گرت. هەردو قشون لەمەحاڵی بانە

تێک ئاڵانو دوای کوشتوبڕێکی زۆر، شکستی گەورە بەسەر سەلیم پاشای بەبەدا هاتو سێ سەد چوار سەد کەسێک لەسوارەی دەوروبەری بونە خۆراکی شیری ئازایانی ئەردەڵان.

دوای هەڵاتن، سەلیم پاشا چارەی کاری لەوەدا دی بچێ بۆ بەغدا، وەک گوتویانە: "کاتێ ئەجەل نزیک دەبێتەوە، راو دەچێتە لای راوچی". ئەویش هەر ئەوەندە گەیشتە بەغدا، لەسەر شاهیدی شاهیدانو بەحوکمی وەزیر، لەگۆڕەپانی ئیمامی ئەعزەمدا کوژرا". (ئیبراهیم ئەردەڵانی: 29-31).

خوسرەو خان (1168–1206)

–1–

لەساڵانی 1163-1168دا پێ ئەچێ هەلومەرجی ئەردەڵان نائارامو شێواو بوبێو، دەسەڵات لەسنەدا لەنێوان سەلیم پاشای بابان، کەریم خانی عەباسقولی خانو خوسرەو خانی خان ئەحمەد خاندا دەستاودەستی کردبێ.

سەلیم پاشای بابان دوای شکاندنی حەسەنعەلی خان (1163) دەستی بەسەر سنەدا گرت، بەڵام وەکو هەندێ لەمێژونوسەکان ئەڵێن، دوای کوشتنی حەسەنعەلی خان (1164) خەڵکی سنە سەلیمیان دەرکردوەو، کەریم خانی برای حەسەنعەلییان کردوە بەحوکمڕانی خۆیان. بەڵام کەریم خان کابرایەکی بودەڵەو بێ فەڕ بوە. شارەزای کاروباری حوکمڕانی نەبوە، بەڵکو زۆردار بوە. (لب: 106) نمونەیەک لەسەر جۆری حوکمڕانیی کەریم خان ئەگێڕێتەوە: "پیاوی ئەعیانێ بۆ دزی ئەچێتە سەر ماڵی یەکێ. خاوەن ماڵ دزەکە ئەگرێو ئەیباتەلای کەریم خان. کەریم خان دەسبەجێ دزەکە بەرئەداو گوێی خاوەن ماڵەکە ئەبڕێ". کەریم خان زۆر نەماوەتەوە. ئینجا خوسرەو خانی کوڕی خان ئەحمەد خان خۆی سەپاندوە. (مستورە: 101-103).

خوسرەو خان لەسەرەتادا نەیتوانیوە جێگیر بێ چونکە هەمیشە هەڕەشەی سەلیم پاشای لەسەر بوە، کە لەو کاتەدا یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانی بوەو، بنکەی دەسەڵاتداری ئازاد خانیش لەورمێ بوە.

نوسەری (نیلشرفنامە: 29)ئەڵێ:

"لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەمەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قوڵاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەڵاتو لەگەڵ

چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایىو میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بە بەڵێنی والیتیو حکومەتی ئەردەڵانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد..".

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن، سەلیم پاشا پەنای بۆ محەمەد حەسەن خانی قاجار بردوە، کە لەو کاتەدا دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرت بو، بۆ ئەوەی حوکمڕانی ئەردەڵانی پێ ببەخشێ. هەمویان ئەم چیرۆکە، بەکەمێ جیاوازییەوە، ئەگێڕنەوە: (لب التواریخ: 110، حدیقە: 155-156)، (تحفە: 147).

سەلیم پاشا بەهیوای ئەوەی بکرێتە حاکمی کوردستان پەنا بۆ خانی قاجار ئەبا. خوسرەو خان کەبەم هەواڵە ئەزانێ، ئەویش بەهەڵەداوان خۆی ئەگەیەنێتە لای خانی قاجار. سکاڵای حاڵی خۆیو، باسی کوشتنی حەسەنعەلی خانی بۆ ئەکا. خانی قاجار ئەڵێ: "تۆ محەمەد حەسەن خانت خراپ ناسیوە، من ئەو کەسە نیم چاو لەنەنگیو عار بپۆشمو وڵات بەبێگانە بفرۆشم..".

بەگێڕانەوەیەکی تر گوایە وتویەتی: "خوسرەو خان تۆ سەرکەچەڵ محەمەد حەسەنت خراپ ناسیوە، قسەی من یەکێکە، کوردستان هی تۆیە، ئەم قسانەی پێ ناوێ، لەهەمو رویەکەوە دڵنیابە!".

بەقسەی (حدیقە: 156)، (تحفە: 148) دوای ئەوەی خانی قاجار، خوسرەو خانی دانا بەوالی ئەردەڵان، گەڕایەوە سنە (موحەڕرەمی 1168). یاریدەدانی خوسرەو خان لەلایەن خانی قاجارەوە، ئەشێ راست بێ، بەڵام پەنابردنی سەلیم پاشا بۆ خانی قاجار رێی تێ ناچێ، چونکە سەلیم پاشا یەکێ بوە لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانیو، لەهەمو شەڕەکانیدا لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەمەد حەسەن خانی قاجاردا هاوبەش بوە. لەم روەوە نوسەری (نیل:31) ئەڵێ: ".. لەساڵی هەزارو سەدو شەستو نۆدا (1169)، شەڕی محەمەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغان لەناوچەی ورمێ رویدا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خاندا بو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر لەخوسرەو خان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەکاری هەڵاتو سەلیم پاشای بەبەش روەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والیی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد". خوسرەو خان ئەم ملۆزمەی لەکۆڵ نەبوەوە تا لەبەغداد گیراو، کوشتیان (1170).

–2–

کوشتنی سەرانی جاف

ئێلی جاف یەکێکە لەئێلە گەورەکانی کورد. لەنێوان جەبەل حەمرینو کوێستانەکانی سنەدا گەرمیانو کوێستانیان کردوە. بەزاندنی سنورو زیان گەیان بەکشتوکاڵی دانیشتوانی دێهات، زۆر جار کێشەو شەڕی لێ پەیدا بوە. لەڕوی سیاسیەوە سەر بەمیرایەتی بابان بونو، لە لەشکرکێشیەکانی باباندا بەشدار بون.

خوسرەو خان بۆ ئەوەی تەمێیان بکاتو سەریان پێ دابنەوێنێ ساڵی 1172، بەفێڵ میهر عەلی سوڵتانو خوسرەو بەگ، کە لەسەرۆکە دەسڕۆیشتوەکانی جاف بون، بانگ ئەکا بۆ راو، بانگهێشتنەکەی قوبوڵ ئەکەن، بەڵام چونکە لێی دڵنیا نەبون. بۆ ئەوەی هەردوکیان پێکەوە نەکەونە داو، کەئەچن بۆ لای، یەکێکیان ئەچێتە ناو قەڵا بۆ لایو ئەوی کەیشیان لەدەرەوەی قەڵاکەدا لەگەڵ سوارەکانی تردا چاوەڕێ ئەبێ. هەروەها کەئەچن بۆ راو، خوسرەو بەگ بەهانەیەک ئەدۆزێتەوە لەماڵ ئەمێنێتەوەو، میهر عەلی لەگەڵی ئەچێ.

دوای تەواوکردنی راوەکە، لەکاتێکدا خوسرەو خان بۆ نانی نیوەڕۆ لائەدا، دەستەیەک لەپیاوەکانی ئەنێرێ خوسرەو بەگ بگرنو، لەوێش فەرمان ئەدا میهر عەلی بگرن.

میهر عەلی ئەگرنو کۆتو پێوەنگی ئەکەن. ئەوانەش کەئەچنە سەر خوسرەو بەگ، خوسرەو لەکاتی بەرگریدا ئەکوژنو، کەللەی سەری بەبڕاوی ئەبەنەوە بۆ خوسرەو خان. خان کەسەری بڕاوی ئەبینێ ئەڵێ: "میهر عەلی لەهەمو شتێکدا لەگەڵ خوسرەو بەگ شەریکو هاوڕێ بوە، ئینساف نیە خوسرەو بەگ بەتەنیا لەدیاری عەدەمدا بەجێ بهێڵێ، ئەویش بەخێرایی بنێرن بۆ دیاری عەدەمو بیگەیەنن بەخوسرەو بەگ!" دەسبەجێ ئەویش ئەکوژن. (تحفە: 150-151)، (لب: 113).

جاف چەندین جار کەوتۆتە بەر پەلاماری میرەکانی ئەردەڵان.

-3-

کەریم خانی زەندو خوسرەو خان

کەریم خان کەئەچێتە سنە خوسرەو خان پێشوازی لێ ئەکا. بەڵام لەشکری زەند سنە تاڵانو وێران ئەکا. ململانێی دەسەڵات هێشتا لەنێوان خانی زەندو مێملەکانیدا بەلادا نەکەوت بو. خوسرەو خان، بەلای خانی قاجاردا دائەشکێنێ. رەنگە یەکێ لەهۆکانیش ئەوە بوبێ کەرێچەڵەکی خانی زەندی پێ نزمتر بوبێ لەهی خۆی، بەتایبەتی کەخانی زەند لەبنەماڵەیەکی خێڵەکی نەناسراوی کوردی لەک بوە.

خوسرەو خان بەیارمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار کاروباری ئەردەڵانی گرتبوە دەس، کەخانی قاجار کوژرا خوسرەو خان پشتیوانەکەی لەدەس داو، ترسی لێ نیشت کەریم خان تۆڵەی لێ بکاتەوە. لەبەر ئەوە کەوتە قایمکردنی قەڵاو، سازدانی لەشکر. خانی زەند کەبەمەی زانی، بۆ ئەوەی ترسی خوسرەو خان برەوێنێتەوە، فەرمانی ولایەتو خەڵاتی بۆ نارد.

کاتێ کەریم خان لەتارانەوە گەیشتە سوڵتانیە، خوسرەو خان بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵیو فەرمانبەری، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەدیارییەوە نارده لای. ئەویش رێزی لێ ناو، دڵنەوایی کردو، بەخەڵاتو بەراتەوە رەوانەی کوردستانی کردەوە. (حدیقە: 158)، (تحفە: 151-152).

-4-

سلێمان پاشای بابان لەسنە

نوسەری تحفە ئەڵێ:

"لەساڵی 1176دا سلێمان پاشای بابان بەنیازی داگیرکردنی کوردستان بەسوپایەکی فراوانەوە روەو مەریوان هات. خوسرەو خان کەبەوەی زانی بەو کۆمەڵەی کە لەبەردەستیدا بون چو بۆ بەرەنگاری سلێمان پاشا. لهمەریوان هەردولا دایان بەیەکدا. دوای کەششو کۆششێکی زۆر خوسرەو خان سەرکەوتو سلێمان شکا.

پاشای شکاو ئەم مەسەلەیەی بەنەنگو سوکی دانا بۆ خۆی. دوای بیرکردنەوەیەکی زۆر چاکەی کاری خۆی لەوەدا دی کەبۆ تۆڵە سەندن بچێ بۆ دەربارى کەریم خان تەبەعییەتی ئێران قوبوڵ بکا. بەخۆئامادەکردنی پێویستەوە پەنای بۆ دەرگای کەریم خان برد. بەفێڵو فەرەجی زۆر خوسرەو خانی بەئیتیهامی سەیر تاوانبار کردو 3 هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش بەکەریم خان کرد.

ئەم زمان لێدانەی سلێمان پاشا کینەی دێرینەی کەریم خانی وروژاند. خوسرەو خانی بانگ کرد بۆ شیراز. بەگەیشتنی دەستی لەکارکێشایەوەو، سلێمان پاشای کرد بەحاکمو رەوانەی سنەی کرد.

خوسرەو خان ماوەی یەک ساڵ لەشیراز نیشتەجێ بو. (تحفە: 152-153)

سلێمان پاشا لەسنە بەوپەڕی بەدخوییەوە حوکمڕانی ئەکرد. پاش یەک ساڵ لەجلی نوستندا بەدەستی فەقێ برایم ناوێک کوژرا. محەمەد پاشای برایشی بەفەرمانی کەریم خان بو بەحاکمی کوردستان. لەبەر ئەوەی محەمەد پاشا لەسلێمانی موتەسەڕیفو فەرمانگوزار بو لەلایەنی خۆیەوە عەلی خانی کوڕی نارده سنە.

دو ساڵی تەواو لەم شتە تێپەڕی نائارامیەکی زۆر کەوتە کوردستانەوە. کاروباری شارو بلوکەکان لەهەمو رویەکەوە تێک چوبو. کەریم خانی وەکیل لەکردەی خۆی پەشیمانو دوبارە بەرامبەر خوسرەو خان دڵی نەرم بو. ئەوی کردەوە بەحاکمو رەوانەی کوردستانی کردەوە". (تحفە: 153). نوسەری (حدیقە: 158-159) هەمان هەواڵ ئەگێڕێتەوە، بەڵام ئەم لەباتی 3 هەزار نوسیوێتی 30 هەزار تمەنی داوە بەکەریم خانو، گەڕانەوەی خوسرەو خانی خستۆتە ساڵی (1179).

گێڕانەوەکانی مێژونوسانی ئەردەڵان پێویستیان بەتاوتوێ کردنو بەراورد هەیە لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی تر.

1. سلێمان پاشا دو جار روی کردۆتە ئێرانو هەردو جارەکە بەتێشکاوی چوە. جاری یەکەم، کەوالی بەغداد ئەمی لەسەر کار لابردو، سەلیم پاشای لەجێگە دانا (1164). سلێمان پاشا پەنای بۆ ئەردەڵان برد. بەڵام چەند مانگێ زیاتری نەخایاند کەوالی بەغداد سەلیمی لادایەوەو، دیسان سلێمانی دانایەوە بەحوکمڕانی بابان. جاری دوەم کە لەکۆشکی زەنگی لەبەردەم لەشکری والی بەغدادا شکاو، بارەگاو، کەلوپەلی هەموی دەس سوپای عوسمانی کەوت. پەنای بۆ کەریم خانی زەند برد (1176). بەڵام هەر لەو ماوەیەدا والی بەغداد، عەلی پاشا، کوژراو لەجێگەی ئەو یەکێکی تر، عومەر پاشا، بو بەوالیو سلێمانی گێڕایەوە سەر موڵکی بابان. هەمان ساڵ لەقەڵاچوالان، فەقێ برایم لەکاتی نوستندا بەخەنجەر کوشتی.
2. سلێمان یەکێ لەمیرە هەڵکەوتوەکانی بابان بوە. بایەخێکی زۆری داوە بەخوێندنو مزگەوتو مەدرەسەو کتێبخانە. هەروەها بایەخێکی زۆری بەپیشەو پیشەسازی داوە. یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە.

لەڕوی هەڵسوکەوتو خوڕەوشتەوە، هەندێ لەنوسەرانی هاوچەرخی بەستایشێکی زۆرەوە باسیان کردوە. نوسەری (دوحە: 135-136)، کەهاوزەمانی سلێمان پاشا بوە، نوسیوێتی: "... لەو پیاوە ساڵحانەبو کەتەقوای یەزدانیان کردبو بەشیعاری خۆیانو، لەو گوێڕایەڵانەبو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجێ کردبو "واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم". حاکمی ناوچەکانی بابانو کۆیەو هەریرو هەولێرو کۆیڕیو قەرەحەسەنو زەنگابادو جەسسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بەجۆرێ بەڕێوە ئەبرد کەخواو پێغەمەرو دەوڵەتی بەرزی لێ رازی بون. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێبکا یا بەربەرەکانی بکا یالێ یاخی بێ... بەڵام لەماوەی دوایی‌دا کەوتە کۆکردنەوەی رەسمو باج لەو ناوچانەداو، وا رەفتاری ئەکرد کەوەکو موڵکی خۆی بن، بەمجۆرە سامانو داراییەکی زۆری کۆکردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لەدەوڵەتو هەندێ کەسیشی لێ کۆبوەوە..".

راستییەکەی ئەوەبو، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکردو، نەیان ئەویست ئەو کەمە سەربەخۆییەی دایمەزراندبو جێگیر بێ.

-5-
شکستی زرێبار (1191)

سادق خانی زەند پاش گەمارۆدانێکی چەند مانگە شاری بەسرای گرت. لەو کاتەدا نائارامیەکی زۆر لەبەغداد بو. والیەکانی دائەنران یاخۆیان ئەسەپاند زۆر نەئەمانەوە. لەناو خۆیاندا ناکۆکو لەسەر دەسەڵات پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. لەبەر ئەوە نە لەکاتی گەمارۆدانی بەسرادا پەرژایان هێز بنێرن بۆ شکاندنی گەمارۆکەو، نەدوای گرتنی هێز بنێرن بۆ رزگارکردنی. کەعەبدوڵڵا کەهیە بو بەوالی بەغداد، یەکێ لەو ئەرکانەی بەو و بەحەسەن پاشای والی کەرکوک سپێردرا بو رزگارکردنی بەسرا بو لەداگیرکردنی ئێرانی. ئەمانە وا رێک کەوتن:

عەبدوڵڵا پاشا هێزەکانی بەغدادو موسڵ بباتە سەر بەسراو، حەسەن پاشاش هێزەکانی کوردستان، بۆ خەریک کردن، بنێرێتە سەر کرماشانو ئەردەڵان. حەسەن پاشا، هێزەکانی کوردستانی سازدا، چەردەیەک پارەی بۆ تەرخان کردنو، هەندێک زیادەی دانێ. ئەحمەد پاشای بابانی نارد لەزەهاوەوە پەلاماری کرماشانو، محەمەد پاشای بابان لەقەڵاچوالانەوە پەلاماری سنە بدا.

ئەحمەد پاشا، لەحەسەن پاشا رەنجابو، هێزەکانی خۆی لەدسکەرەی نزیک زەهاو مۆڵ داو، لەوە زیاتر پێشرەوی نەکردو هیچ جموجوڵێکی نەنواند. بەڵام محەمەد پاشا بەرەو مەریوان بەرێ کەوت. عەبدوڵڵا پاشای والی بەغداد، کەئەبو پەلاماری بەسرا بدا، لەبەغداد نەجوڵا.

خوسرەو خان، لەزرێباری مەریوان، بەرەنگاری لەشکرەکەی محەمەد پاشای بابان وەستا. شەرێکی سەخت قەوما. خوسرەو خان شکاو، نزیکەی هەزار کەسی لێ کوژراو، بەشێکی هێزەکەیشی بەدیل گیرا. لەبەر ئەوەی لەهیچ قۆڵێکی ترەوە هێرش نەکرا. محەمەد پاشا لەمەریوان تێ نەپەڕی. دیلەکانی ئازاد کردو، گەڕایەوە قەڵاچوالان.

کەریم خان کەئەم هەواڵەی بیست، بۆ تێ هێنانەوەی ئەو شکستە هێزێکی گەورەتری ناردە سەر موڵکی بابان. محەمەد پاشا داوای یارمەتی لەوالی بەغداد کرد، یارمەتییان نەدا، لەبەر ئەوە کشایەوە کۆیە. لەشکری زەند بێ بەرگری هاتە ناو کوردستانەوە، کەوتە کوشتنو گرتنو تاڵانکردنو سوتاندن. ئەحمەد پاشای بابان لەم دەسدرێژیە تورە بو، غیرەتی بزوت. کەوتە پەلاماردانی لەشکری زەند. ناچاری گەڕانەوەی کردن. (دوحه الوزراء: 157-159)، (تحفه: 153).

رەنجوری ئەڵێ: "شکستی خوسرەو خان لەزرێبار ساڵی 1191".

-6-
مەرگی کەریم خان (؟-1193)

لەماوەی 22 ساڵ حوکمڕانیدا (1757-1779) کەریم خان جۆرێ لەئاسایشی ناوخۆی لەئێراندا چەسپاندبو. بەڵام بەمردنی ئەو سەرلەنوێ پشێوی کەوتەوە ناو ئێران. خزمو کەسوکارەکانی خانی زەند لەو کاتەوە کەمردبو لەسەر سەڵتەنەت لەناو خۆیاندا کردبویان بەشەڕ. ماوەی 3 رۆژ تەرمی کەریم خان کەوت بو، بەهۆی شەڕی ناوخۆیانەوە نەیانتوانی بو بەخاکی بسپێرن.

زەکی خان. دایکبرای کەریم خان 15 کەس لەگەورەکانی زەندی کوشتو، ئەبولفەتح خانی کوڕی کەریم خانی لەسەر تەختی سەڵتەنەت داناو، خۆی کاروبارەکانی گرتە دەست.

زەکی خان بەدەستی یەکێ لەسوپاییەکانی خۆی کوژراو، سادق خان لەبەسراوە بەهەڵەداون گەڕایەوە شیراز ئەبولفەتحی لێ خستو، خۆی کاروباری گرتە دەست. عەلیموراد خان، کەلەو کاتەدا حوکمڕانی

ئەسفەهان بو، سەڵتەنەتی بەشایانی خۆی ئەزانی. پەلاماری شیرازیدا بـۆی نـەگیرا. دوای ئـەوە بەماوەیـەک لەنزیک هەمەدان سادق خانی شکاندو بای دایەوە بۆ سەر شیراز. دوای گەمارۆدانێکی چەنـد مانگـە شـیرازی گرت. چـاوی سـادق خـانو ئەبولفـەتحو تـاقمیَ لەخزمـەکانی خـۆی دەرهێنـا. لەئەسـفەهان تـاجگوزاری کـرد (1782).

لەم قۆناغەدا گەورەترین مێملی بنەماڵەی زەند، ئاقا محەمەد خانی قاجار بو، ئاقا محەمەد کوڕی محەمـەد حەسەن خانی قاجار بو، کەسەردەمیَ مێملی کەریم خان بو، ئەیویسـت ببـیَ بەشـای ئێـرانو، لـەو ململانێیـەدا کوژرابو. ئاقا محەمەد خان، بەدرێژایی ماوەی حوکمڕانی کەریم خان لەشیراز بەدەسبەسەری وەکو بارمتـە گـل درابووەوە. (مهدوی: 188) دوای مردنی کەریم خان یەکسەر لەشیرازەوە هەڵات بۆ ئەستەرئاباد، سەرانی ئێلـی قاجاری کۆکردەوەو، دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرتو، لە (1783/1197)دا ناوی لەخۆی نـا شاو، تارانی کرد بەپایتەخت.

لەسەردەمی سەڵتەنەتی عەلیموراد خان کە 3 ساڵی خایاند (1782-1785) ئاقا محەمەد زاتی نەئەکرد پەلاماری قەڵەمڕەوی زەند بدا. بەڵام کەئەم لەموچەخورتی ئەسفەهان مرد (1785/1199) و، جەعفـەر خـانی کوڕی لەجێگەی ئەو لەسەر تـەخت دانیشـت. ئاقـا محەمـەد ئیتـر کەوتـە پەلهاوێشـتن جەعفـەر خـان 4 سـاڵ سەڵتەنەتی کرد. لەو 4 ساڵەدا 2 جار لەگەڵ ئاقا محەمەد بەشەڕ هاتو، هەردو جـار بەشـکاوی کشـایەوە نـاو دیواری شیراز. دیوارەکەی شیراز لەگرتن نەئەهات.

جەعفەر خان دەرمانخوارد کراو مرد(1789/1204) لوتفعەلی خانی کوڕی کەهێشـتا گـەنجێکی تـازە پێگەیشـتوبو، سەرپەرشـتی کاروبـاری بەنـدەرو کـەنارەکانی خـەلیجی ئـەکرد. دەسـبەجیَ گەڕایـەوە شـیراز بکوژەکانی باوکی کوشتو، لەجێگەی ئەو دانیشت. ئاقا محەمەد چوە سەر شـیراز ئـەمجارەش بـۆی نـەگیراو گەڕایەوە تاران لەزنجیرەیەک پیلانو فێـڵو هێـرشو کشـانەوەدا سـەرەنجام لوتفعـەلی شـکاو گیـراو کـوژرا. زنجیرەی بنەماڵەی زەند پێچرایەوە. بنەماڵەی قاجار کاروباری ئێرانی گرتە دەست. (مهدوی: 190).

-7-

کۆڕینەوەی پەنابەر (1194)

محەمەد ڕەشید بەگی وەکیل، کەیەکیَ لەگەورە دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان بـو، نێـوانی لەگـەڵ خوسـرەو خان تێکچو. کەهزاد خانی کوڕی سوبحانویردی خانو تاقمیَ لەگەورەکانی ئـەردەڵانی لەگـەڵ خـۆی بـرد بـۆ دەرباری عەلیموراد خان بۆ دەربڕینی سکاڵا لەدەس خوسرەو خان. خوسرەو لابراو، کـەهزاد خـان لەجێگـەی دانرا. گەڕانەوە سنە. خوسرەو بەمە قایل نەبو. شەوێک لەناکاو دای بەسەریاندا. (تحفه: 155).

بەزۆر دەری کردنو هەتا گوندی سورەتو لەمەحاڵی پڵنگان ڕاوی نان. کەهزادو محەمەد ڕەشـید بـەگـو دەستوپێوەندەکانیان پەنایان برد بۆ مـەحمود پاشـای خالیـد پاشـای بابـان. لـەو کاتـەدا دو بـرای مـەحمود پاشایش، محەمەد پاشاو عومەر بەگ، پەنایان بـرد بـوە بـەر خوسـرەو خـان. مـەحمودو خوسـرەو پێکهـاتن سەودایەک بکەن بۆ گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزادو محەمەد ڕەشـید بنێرێتـەوە بـۆ سـنە، خوسـرەویش محەمەدو عومەر بنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

ڕەنگە خوسرەو خان لەم سەودایەدا، تۆڵەی شکانەکەی زرێباری لەمحەمەد پاشا کردبێتەوە، ئـەگینا ئـەم جۆرە سەودایە لەکوردەواریدا بەکارێکی ناشیرین دائەنریَ. مەحمود پاشا، محەمەد پاشاو عومەر بەگی کوشـت (1194 ک/ 1780ز). (تحفه: 156) (لب: 122).

ڕەنجوری ئەڵیَ: "کوشتنی محەمەد پاشاو عومەر پاشا ڕەمەزانی ساڵی 1194"

-8-

خوسرەو خان لەشیراز

محەمەد رەشید لەرێگە هەڵاتو روی کردە بەغداد. ماوەیەک لەبەغداد مایەوە هیچی بەهیچ نەکرد لەبەر ئەوە گەڕایەوە ئێران. چوە لای جەعفەر خانی زەند. جەعفەر خان هێزێکی گەورەی سازدا لەگەڵ محەمەد رەشید بەڕێ کەوت بۆ سەر سنە. پێشتر رەزاقولی خانی برای خوسرەو خانی هەڵگێرا بوەوەو کردبوی بەهاودەنگی خۆی. رەزاقولی دایە پاڵیان.

خوسرەو خان بەخۆیا رانەپەرمو بەرەنگارییان بکا، خاووخێزانی لەگەڵ خان ئەحمەد خانی کوڕیدا رەوانەی شارەزور کردو، خۆی چو بۆ شیراز بۆ لای عەلیموراد خان.

جەعفەر خان گەیشتە سنە. ئەمجارەیان رەزاقولی خانو محەمەد رەشید بەگ دوای راکردوەکانی ئەردەڵان کەوتن تا هەورامان. (تحفە: 157)

جەعفەر خان کەوتە زوڵمو زۆرداریو دڵی دانیشتوان، تەنانەت دڵی دەسکێشەکانی خۆیشی رەنجاند. هاوکارەکانی هەر یەکەیان هەڵاتن بۆ لایەک. رەزاقولی خان چو بۆ ورمێو، کەهزاد خانو لوتفعەلی خان بۆ کرماشان. محەمەد رەشیدیش جەعفەر خانی بەجێهێشتو چو بۆ کرماشان. لەو کاتەدا یەکێ لەوانەی بەتەمای شاهێتی بو، بەلەشکرەوە روی لەئەسفەهان کردبو. جەعفەر خان کەئەم هەواڵەی بیست سنەی بەجێ هێشتو بەپەلە بەرەو ئەسفەهان بەڕێ کەوت.

رەزاقولی خان کەزانی سنە چۆڵە لەورمێوە گەڕایەوە سنەو کاروباری گرتە دەس، پاش چەند رۆژێ کەهزادو لوتفعەلیو محەمەد رەشیدیش گەڕانەوە سنە. لەگەڵ رەزاقولیدا بو بەشەڕیان. رەزاقولی بەبرینداری هەڵات بۆ گەڕوسو دوای حەفتەیەک مرد. (تحفە: 158).

هەواڵی پەشێوانی هەلومەرجی ئەردەڵان بەعەلیموراد خان گەیشت. بۆ چارەسەرکردنی ئەو پشێوییە خوسرەو خانی بانگ کرد، سەرلەنوێ دانیایەوە بەوالیی ئەردەڵان. بەڵام خۆی لەوێ گل دایەوەو، لەباتی ئەو کاروباری ئەردەڵان سپێردرا بەخان ئەحمەد خانی کوڕی کەلەو کاتەدا لەشارەزوربو. خان ئەحمەد گەڕایەوە سنە. میرەکانی ئەردەڵان پێشوازییان لێ کردو سەریان بۆ دانەواند.

بەهۆی ئەم ئاڵوگۆڕانەوە هەندێ لەباجی ئەردەڵان دوا کەوت بو. عەلیموراد خان بۆ کۆکردنەوەی باجی کۆنەکراوە، جەعفەر خانی ناردە سنە. جەعفەر خان دیسانەوە دەستی کردەوە بەزوڵمو زۆرو ئازاردان. کەعەلیموراد بەجەورو ستەمی جەعفەرو پەرێشانی خەڵکی زانی، خوسرەو خانی رەوانەی کوردستان کردو، جەعفەر خانی کێشایەوە. دوای ئەمە بەچوار مانگ عەلیموراد خان مرد. (تحفە: 159).

-9-

شەڕی ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەو خان

دوای مردنی کەریم خان زۆر لەو ئێلانەی کەریم خان لەکرماشانەوە گوێزابونیەوە بۆ شیرازو ئەسفەهان گەڕانەوە کرماشان، لەدەوری گەورەی زەنگەنە، ئەڵڵاقولی خان، کۆبونەوە.

ئەڵڵاقولی خان بەهیوای دامەزراندنی سەڵتەنەت بو. محەمەد رەشید بەگ کە لەکرماشان بو، دایە پاڵ ئەڵڵاقولی خانو، هانیدا وەکو سەرەتای فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی خاکی ئەردەڵان بگرێ. ئەڵڵاقولی خان هێزێکی گەورەی لەئێلەکانی کرماشان کۆکردەوە بەسەر سەحنە، کەنگاوەرو دینەوەردا بەرەو سنە بەڕێ کەوت. هەواڵ بەخوسرەو خان گەیشت. ئەمیش هێزەکانی خۆی کۆکردەوە. نوسەری حدیقەو تحفە ئەڵێن: هێزەکەی ئەردەڵان بەهەموی 740 کەس بوە.

خوسرەو خان هێزەکەی ئەکا بە 7 بەشەوە. شەش بەشیان کەهەر یەکەی 100 سوار بوە بەیەکێ لە 6 کوڕەکەی ئەسپێرێو، خۆیشی 40 سواری لەگەڵ ئەمێنێ. لەنیوەشەودا پێشەنگی هەردولا ئەدەن بەیەکداو، لەگەڵ هەڵاتنی خۆردا ئەبێ بەشەڕ. هێزی ئەردەڵان فێڵێکی جەنگی ئەکەن. بۆ ئەوەی هێزەکەی ئەڵڵاقولی خان لەتۆپو زەنبورەکەکانیان دور بخەنەوە، لەبەردەم هێزەکەی ئەڵڵاقولی خاندا پاشەکشە ئەکەنو، خۆیان بەشکاو پیشان ئەدەن. ئەڵڵاقولی خان فەرمان ئەدا شەیپوری جەنگ لێ بدەنو، هێرشیان بۆ بکەن. هێزی ئەردەڵان لەناکاو لێیان ئەسوڕێنو تێیان بەر ئەبن. هەندێ ئەکوژنو هەندێ ئەگرن. ئەڵڵاقولی خان ئەکوژرێ. شکست ئەکەوێتە لەشکری ئەڵڵاقولی خانەوە. دەس ئەکەن بەهەڵاتن. خێوەتی شاهانەی ئەڵڵاقولی خانو، کەلوپەلی بارەگاکەیو رانو رەوەی ئەڵڵاقولی خان کەوتە دەس لەشکری ئەردەڵان.

کەللەی ئەڵڵاقولی خان بەبڕاویو، محەمەد رەشید بەگو نەسیر خانی کولیاییان بەدیلی بۆ خوسرەو خان هێنا. والی رو ئەکاتە محەمەد رەشید بەگو ئەڵێ: ".. بەشێلمو بڕوێشەکەی خۆت قەناعەت بکەی باشترە لەخواردنە خۆشەکانی بەغدادو کرماشان!" (نیل: 32-33، حدیقە: 159-165، تحفە: 160-165).

نوسەری (نیل: 32) ئەڵێ: 6ی جیمادی ئەوەلی 1199 کاتی مردنی عەلیموراد خانو، نوسەری (حدیقە: 165) ئەڵێ رەبیعی ئەوەلی 1193 یەک مانگ دوای مردنی کەریم خانو، نوسەری (تحفە: 165) ئەڵێ: رەبیعی ئەوەلی 1194 دوای مردنی کەریم خان.

–10–
جەعفەر خانی زەند و خوسرەو خان (1200)

دوای مردنی عەلیموراد خان، جەعفەر خانی کوڕی هاتە جێگای. ناکۆکی نێوان خانی زەندو ئاقا محەمەد خانی قاجار لەسەر تاجو تەختی ئێران لەوپەڕی توندوتیژیدا بو. هەر یەکەیان ئەیویست سنوری قەڵەمڕەوەکەی خۆی فراوانتر بکاتو، ئەویکە لەناو ببات.

جەعفەر خان لەئەسفەهانەوە هاتە هەمەدان. ئەیویست خانی ئەردەڵان بەلای خۆیدا رابکێشێ. پەیکو پەیامی بۆ خوسرەو خان ناردو، داوای لێ کرد بچێ بۆ سەردانی. خوسرەو خان بۆ راوێژ ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە. قسە لەوە کرا کەگوێڕایەڵی بۆ جەعفەر خان دەرببڕن یا بەرهەڵستی بکەن. (حدیقە: 165)، (تحفە: 166).

نوسەری "سیر الاکراد" لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

میرزا ئەحمەدی وەزیر کەباووباپیری پشتاوپشت لەکوردستاندا خاوەن پلەو نیشان بون... بەخوسرەو خانی وت: "خانەکانی زەند لەئێلییەتدا هەمیشە لەحاکمانی کورد نەویتر بون، جگە لەکەریم خانی وەکیل کەخوابو بەدەلیلو هادیو گەیشتە پایەی سەڵتەنەت، دوای ئەو خزمو کوڕەکانی لەگەڵ یەک کەوتنە نیفاقو ئیتیفاقیان تێدا نەبو. بەپێی رەوتی روداوەکان وا دەرئەکەوێ لەناوچونی دەوڵەتی زەند رونو ئاشکرایە. ئەگەر چەند ساڵێ کەریم خان لەم دنیایەدا ئیقباڵی بو، چ پێویستە کەخوسرەو خانی والی کوردستان گوێڕایەڵی فەرمانی جەعفەر خان بێ؟" (بابانی: 53-54).

نوسەری (حدیقە: 165)، (تحفە: 167) لەو راوێژەدا بڕیاریاندا دژی جەعفەر خان رابوەستنو گوێڕایەڵی بۆ خانی قاجار دەرببڕن. لەبەر ئەوە بەتوندی وەڵامی جەعفەر خانی دایەوەو، لەشکری ئەردەڵانی سازدا بۆ شەڕو، هەواڵی بۆ خانەکانی خەمسەو گەڕوس نارد بەلەشکرەوە بێن بۆ یارمەتی دانی.

نوسەری (ذیل گیتی گشا، میرزا عبدالکریم: 285) ئەڵێ خوسرەو خان نامەیەکی دڵسۆزانەی بۆ ناردبو کە لەشکری ئەو سولەیمانپایەیە خۆی ئەرکی هاتنی کوردستان نەکێشێ، ئەو مێرولە بێ توانایە نەکا بەژێر سمی ئەسپەکانیەوە.

لەشکری ئەردەڵان بۆ بەرەنگاری خـانی زەنـد بـەرەو هەمـەدان کشـا، هێـزی قـەراگوزلو و خانـەکانی خەمسەو گەڕوس گەیشتن‌و، لەبەهاری نزیک هەمەدان یەکیان گرتەوە.

لەشکری هەردولا دایان بەیەکدا (24ی شەعبانی 1200). رۆژی یەکـەم شـەڕ هـەتا ئێـوارێ درێـژەی کێشا بـێ ئـەوەی بەسـەرکەوتنی هـیچ لایـەک تـەواو ببـێ. رۆژی دوەم تێهەڵچونـەوە. لای نیـوەڕۆ لەشـکری خانەکانی خەمسە بەشکاوی شەڕیان بەجێ هێشت. خوسرەو خان لەمە پەشۆکا. خۆی‌و کوڕەکانی بەدو هەزار سوارەوە بۆیان چونە مەیدانەوە. لەشـکری زەنـدیان شـڕ کـرد. 1300 کـەس لـەهێزی زەنـد کـوژراو 800 کەسیان لێ گیراو، 340 کەسیش لەهێزی ئەردەڵان کوژراو 54 یشیان بەسەختی برینداربون. مێژونوسەکانی ئەردەڵان بۆ ئەوەی جەعفەر خان سوکـو خوسرەو خان زل بکەن ئەڵێن: خانی زەند چونکە قەڵەو ورگن بـو، نەیتوانی بو هەڵێ لەناو سەنگەرەکانی تۆپخانەکەی‌دا خۆی قایم کردبو. کەشەو داهات یەکێ لەمەلا بەرێزەکانی هەمەدانی بەقورئان‌و جەواهیرێکی زۆرەوە نارده لای خوسرەو خان بۆ ئەوەی رێگەی بدا بڕوا. خان پیاوەتی لەگەڵ کرد رێگەی‌دا لەگەڵ 3 کەس لەنۆکەرەکانی بڕۆن. هەر ئەو شـەوە بەپەلـە بـەرەو ئەسـفەهان گەڕایـەوە. (حدیقە: 166)، (تحفە: 168).

دیارە لەگێڕانەوەی ئەم چیرۆکـەدا هـیچ لایـەکیان: مێژونوسـەکانی زەنـدو مێژونوسـەکانی ئـەردەڵان، بێلایەن نین، هەر لایەک لایەنی میرەکەی خۆی ئەگرێ‌و، زلتری ئەکا.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو کەوتە فراوانکردنـی قەڵەمڕەوەکـەی. ناوچـەکانی مەلایـەر، تویسـرکان، کـزاز، فراهـان، گوڵپایـەگانی گـرت. (تحفـە: 167-168) لـە گوڵپایـەگان 3 رۆژ پشـوی حەسـانەوەی بەئۆردوەکەی‌دا. لەکۆڕێکی بەزم‌و رابواردن دا لەجەعفەر بەگ، یەکێ لەهاونشینەکانی، پرسی: "ئەم سـەڵتەنەتەی ئێمە چۆن ئەبینی؟" جەعفەر بەگ بۆ ئەوەی لەو بیرە پەشیمانی بکاتەوە ئەڵێ: "والی! پـێ راکێشـانی زیـادتر لەبەرە جگە لەمەینەتی‌و، قوتدانی پاروی گەورە جگـە لـەدرانی گـەرو، شـتێکی تـری لـێ پەیـدا نـابێ. شـێلم‌و برویشکەی خۆمان لەهەمو خواردنێکی شاهانە خۆشترە!".

ئەم قسانە کاریان لەخوسرەو خان کـردو، وازی لـەبیری دامەزرانـدنی سـەڵتەنەت هێنـا. رۆژی دوایـی دیلەکانی شەڕەکەی لەگەڵ نامەیەکی دڵسۆزی‌و چەردەیەک جەواهێری بەدیاری بۆ ئاقـا محەمـەد خـانی قاجـار، کەتازە خەریک بو بناغەی شایەتی دائەمەزراند، نارد. (حدیقە: 167)، (تحفە: 169).

–11–

سەرەنجامی خوسرەو خان

ئاقا محەمەد خان چەند جارێ هاتە هەمەدان، ئەیویست دەس بەسەر کوردستاندا بگرێ. بەڵام هـیچ جارێ خوسرەو خان نەچو بۆ سەردانی، ئەترسـا شـتێکی لـێ بکـا، تەنانـەت لەئاهـەنگی تـاجگوزاریش‌دا بەشدار نەبو. هەمو جار نامەی دڵسۆزی‌و گوێڕایەڵی‌و دیاری‌و پێشکەشی بـۆ ئـەناردو، خۆیشـی لەقـەڵای حەسەناوادا قایم ئەکرد. ئاقا محەمەد داوای لێ کرد یەکێ لەکوڕەکانی بنێرێ بەدایمی لەگەڵی بـێ. (تحفـە: 171) ئەمانوڵڵا خانی کوڕی‌و، لوتفعەلی خانی مامی نارد. ئاقـا محەمـەد رێـزی زۆری گـرتن‌و، بـەرێزەوە ناردنیەوە بۆ وڵاتی خۆیان. داوای لێ کرد کەخۆی‌و خان ئەحمەد خانی کوڕی بۆ دەربڕینی دڵسۆزی بچنە لای. والی ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە راوێژی پێ کردن. هەمویان هاتنە سەر ئەوەی کەدیسان ئەمانوڵڵا خان بنێرێتەوە بۆ دەرباری قاجارو، خۆیشی لەبەهاردا بچێ. لەبەهاردا، خان ئەحمەد خانی کوڕی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چو بۆ تاران بۆ سەردانی ئاقا محەمەد خان. خانی قاجار خوسـرەو خـانی گـل دایـەوە (1203). (تحفە: 172).

خوسرەو خان دوای ماوەیەک تێکچو. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەندێکیان ئەڵێن لەترسی ئاقا محەمەد خان شێت بوە (حدیقە: 168)، (تحفە: 173)، بەڵام مەردوخ ئەڵێ ئاقا محەمەد خان دەرمانخواردی کردوە.

ئێلاتی موکری‌و بڵباس کەبیستیان خان تێکچوە، ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی یاخی بون لەدەسەڵاتی ئەردەڵان. خان ئەحمەد خان بۆ ئەوەی بیانهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری لەشکری بردە سەریان. لەگەڕانەوەدا یەکێ لەهێزەکەی خۆی کوشتی. ئەم هەواڵە کەگەیشتە خوسرەو خان، نەخۆشییەکەی توندتر بو. حەکیمەکان نەیانتوانی چاکی بکەنەوە. شا لەچابونەوەی نائومێدبو، لەجێگەی ئەو لوتفعەلی خانی مامی کرد بەوالیی ئەردەڵان‌و، ڕەوانەی سنەی کرد (1204). لوتفعەلی خان 4 ساڵ بو بارمتە بو لەدەرباری قاجاردا.

پێ ئەچێ دوای ئەوەی خوسرەو خان نەخۆشیش کەوتوە، ڕێگە نەدرا بێ بگەڕێتەوە کوردستان، بۆیە بەو جۆرە مایەوە تا لەساڵی 1206 وەکو (لب: 147) ئەڵێ لەتاران مردو لاشەکەیان بەتەختەڕەوان برد بۆ پیرۆزگاکان‌و هەندێکی تریشیان ئەڵێن لەئەسفەهان مرد. (تحفە: 173، حدیقە: 169، نیل:37).

دور نیە ئەم نەخۆشییە (وراثی) بوبێ، چونکە پێش ئەمیش ئەحمەد خان‌و، دوای ئەویش ئەمانوڵڵا خان، توشی هەمان نەخۆشین بوەو، بەهەمان دەرد مردون.

پاشکۆ

شێخ عەبدولموئمینی مەردۆخی بەبۆنەی لێخستنی خوسرەو خانەوە شیعرێکی داناوە. (در عزل عالیجاە معلی جایگاە معدلت پناە خسروخان ابن احمد خان واقع شد).

میرزام نەمەندەن
سەیران چارباخ چاخش نەمەندەن
نەمامان زویر، خاتر چەرکەندەن
ریشەی شادیشان جە بێخ داکەندن
گەرد ماوی تەم زەرگون نی دیار
بەرگ گوڵ زایف، تەرز توڵ زگار
عەرعەر قامەتان عوریان وە ماتەم
گوڵان، گوڵچینان، گشت ماتەن نە خەم
چەمەنان بێ نور، گوڵاڵان بەداخ
نەرگس جەمینان نەداران دەماخ
تەتاران بێ خەوف نە سای چناران
مەکەران سمکۆ هەر سوب ئێواران
مەگێڵان بێ باک سوب نەسەر شاخان
شەو، جاو مەکۆشان نە پای یاتاخان
پەی چی؟ پەی نەدین خان خوسرەو خو
کەیانی، کەی تەبع، کەیخوسرەو شکو
بێ نازو نیاز، نە موڵک عەجەم
جەم غوڵامش شێویان وەهەم
هەر رۆ پەرێ عەیش، شادی‌و بەشارەت

نمەیۆ نە پای عالی عەمارەت
هاهای کەڕەناو سەدای تەپڵو کوس
ئاموشۆی دیوان، میران وەپابوس
ئوتاخ بێ دەماخ، خانەران دڵتەنگ
نە مەی، نە مەینۆش، نە ساز چلچەنگ
نە تەختو نە تاج، نە سوپاو سانش
نەمەندەن نە ئەمر، حوکم فەرمانش
ئیسە وێنە فیکر هەئیەتی پەروەر
موجەڕڕەد مەندەن خان لال کەمەر
دوشمنان پەردەی شادی دەردەوە
خانان خەوفشان جەدڵ بەردەوە
مەهتاب نشینان ماوروی فەنامەن
بە سەیل ئەسرین تەڕ کەردەن دامەن
بێ سورمە، سپین دیدەی تەتاران
نور دیدەشان بەچەم مەداران
جەیرانان بێ خەوف شین بەباخان دا
بەسەهەندو حەوز، جای خوسرەو خان‌دا
واتەن بەیەکدی، هەرکەس جە نەدوێ
دەستگای خوسرەوی شەوق نەمەندەن پێ
سارایی کۆ گەرد پۆکە نە سای سەنگ
چون خان مازول، مات مەندەن، بێدەنگ (مەردۆخی 333-334).

مەردۆخی ئەم شیعرەی وەکو خـۆی نوسـیوێتی: (در کنـار اب رود شـهر... وی رقـم انشـاد بژیرفـت 1196)

کەخوسرەو خان عەزل ئەکرێو، لەشیراز گـل ئەدرێتـەوە، خـان ئەحمـەد خـانی کـوڕیو خێزانەکـەیو دەسوپێوەندەکان رو ئەکەنە شارەزور. پێ ئەچێ شێخ موئمین یش، کەخەتیبی نوێژی هەینی سنە بـوە، لەگـەڵ ئەوان رۆیشت بێ، یان وەکو ئەڵێن ناردویانە بەدویان‌دا بیان هێنێتەوە، بەڵام بۆ دەربڕینی نـاڕەزایی ئـەویش لەوێ ماوەتەوە. پێ ئەچێ ئەو وشەیەی کوژاوەتەوە شەهرەزور بێو، ئاوی روبارەکەش چەمی زەڵم بـێو، ئـەو ئاو هەوا ناخۆشەی لەشیعرەکەدا باس کردوە ئاوهەوای دەشتی شارەزوری پڕ دوپشکـو مارو مور، بێ.

میرزام وەگەردان
بدیە وەگەردش گەرون گەردان
ئەی زەدەی مەینەت، ئاوارەی هەردان
بێ تۆ چونش کەرد وێڵ سەرگەردان
کەفتیم وە مەسکەن عارەبانی بەڕ
یۆرد چۆڵگەردی قەیس ئەربەد گەڕ
شەو سەرد، رۆ گەرم، ئاب تەڵخو شور

جای ئەفعاو عەقرەب، ماهیو مارو مور
ماوای تاو لەرز، سەرێشەو سپڵ
یاگەی ئیستیسقاو سەفراو دەرد دڵ
شەو ڕۆ دایم تاقەت لێم سەندەن
هەر نیمە نامێم بەزۆر پێ مەندەن
ئەویچ هەم جە تاو دەرد فیراقەت
زەرڕێ، نیم لەحزە، نییەن فیراقەت
هەر نە پەژارەن، شەوانو ڕۆان
بێ خوردو بێ خاو، بێ تابو تەوان
وێڵ وێڵ مەگێڵۆ، بەیدی بە بەیدی
بێزار جاوایی، هەی نائومێدی
چەنی کۆهییان مەسکەن نە تونیم
چۆڵ ئەربەد گێڵ کۆهیو زەبونیم
ئاوارەی زامن، دورکەوتەی وڵات
کەس نی عەرزو حاڵ باوەرۆ وەلات
بەی گشت دەردەوە منەتبارەنان
بلا بەی مەینەت گرفتارەنان
هەرگیز نەپرسان هامسەران من
جە کۆن؟ جە کۆبو؟ کۆ کەرد بەزامن؟ (مەردۆخی: 335)
(در بیان عدالت معدلت دستگاه معلی جایگاه خسرو خان واقع شده)
میرزام نەمەندەن
روکن زەلالەت پایەش نەمەندەن
.. نەجام، خاتر پەڕ کەندەن
ریشەی شاخ زوڵم جە بێخ داکەندن
پەی چێش؟ کەپەروێز بەهزادی ئەڕەنگ
جانشین تەخت خانان ئەرژەنگ
بازبی بەساحێب تاج خوسرەوی
هامراو هامبەزم جیهان پەهلەوی
عەهد خوسرەوی تازە کەرد ئایین
بڵند بی ئاواز کۆس عەدڵ ئایین
هەرچەند جە زوڵمات سوپای زوڵمو جەور
تەمام بی سیا عەرزەی دون دەور
جە مەطلەع ئیحسان نور عەدالەت
سا چون طلوع کەرد، کەم بی زەلالەت
دڵ پەی نەقد عەدڵ ساکە بێ مەحەک

عەین عافیەت جێش نەبێ مونفەک
چون خاتر بەعەدڵ تەمام بی کامڵ
کەسر ئیقباڵش بەفەتح بی واسڵ
داد مەزڵومان، فوقەراو مسکین
سەند جە زاڵمان ئەهل ئی زەمین
عەدڵو دادو عیلم، وەچەرخ سەر ساوا
زاڵم بەرد وەقەعر چای بێژەن ماوا
دوشمنان ئەبواب خەمان گوشاد کەرد
نە دڵ خەوفــو بیم بێ پەروا جا بەرد
خانان سەرحەد، تەمام جەسامش
داخڵ بین وە نەجم جەرگەی غوڵامش
پەروین ئەعداش، هەراسەندە بی
چون "بنات النعش" پەراگەندە بی
سوپای شادیو عەیش مەزڵومان بەعام
تاراج کەرد ئەحشام زاڵمان یام
جە عەدلش ئەیمەن موڵکو مەملەکەت
حامی مەزڵومان، ماحی زوڵمەت
بینای موڵک نیا جە چەدلش ئەساس
حوکم کەرد بەعەدڵ تەمام "بین الناس"
جە سایەش یاوا خەڵک بەئاسایش
چون سایە ساوان گشت نە سەر پایەش
سەریرش بەعەدڵ قایم کەرد پایە
پایە بڵند بۆ پەرێ سەر سایە
تاکە سارایی دورکەوتەی زامن
بیۆ نە زامن، بگیرۆ زامن! (مەردۆخی: 338-339)

(کەشــکۆڵە شــیعرێکی کــوردی "گــۆرانی" گردەوەکــۆیی شــێخ عبــدالمومنی مــەردۆخــی (1152-1211/1739-1797)، ساغ کردنەوەو سەرەتا نوسینی: ئەنوەری سوڵتانی، لەندەن 1998).

حوسەینقولی خانی ئەردەڵان
(.....؟–1263)

–1–

ئەمانوڵڵا خانی گەورە (؟–1240)

ئەمانوڵڵا خانی گەورە یەکێ لەوالیە دەسەڵاتدارو هـەرە دەوڵەمەنـدەکانی ئـەردەڵان بـوە. بەرامبـەر رەعییەت، تەنانەت بەرامبەر خزمو کەسوکارەکانی خۆیشی، زۆر دڵڕەقو بـێ بـەزەییو جنێـوفرۆش بـوە. لەپارە سەندنو ئەرز داگیرکردنو روتاندنەوەی دانیشتوانی قەڵەمرەوەکـەیدا چـاوچنۆکێکی زۆرداری بـێ نمونە بوە، بۆیە مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەباسی سامانو دارایی ئەکەن، ئەڵێن گەیشتۆتە 6 کرور (تحفە: 200-201). لەوە 2 کروری موڵکـو خشڵو کەلوپـەلی مـاڵو گەلـەو رەوەو رانو 4 کرورەکـەی تریشـی زێڕی نەختینە بوە.

لەگەڵ ئەوەشدا بایـەخی زۆری داوە بەئاوەدانکردنـەوەی وڵات. کۆشـکو سـەرا، خـانو کاروانسـەرا، بازاڕو دوکان، حەمام، مزگەوتی... دروست کردوە. یەکێ لەشوێنەوارە گرنگەکانی مزگـەوتی "دار الاحسان"ـە کە لەهەمان کاتدا ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری بوە. هەروەها کتێبخانەیەکی ئاوەدانی هەبوە کتێبی ناوازەو دەگمەنی وەکو شەرەفنامەی تێدا بوە، کەدانەیەکیانی بەدیاری داوە بەریچ.

ئەمانوڵڵاخان چەندین ژنی هێنانەوە چەندین منالّی نێرینەی لێیان بوە. لەوانە محەمـەد حەسـەن خـان، خوسرەو خان، محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان، حوسوینقولی خان، ئەبولفەتح خـان... جیـاوازی پایـەی کۆمەڵایەتی بنەماڵەکانی دایکی ئەم کوڕانە کاری لەپاشەڕۆژیان کردوەو، ناکۆکی لەنێواندا دروست کردون.

لەناو کوڕەکانیدا هەندێکیان شاعیر بون لەوانە:

ئەمانوڵڵا خانی گەورە

حوسەینقولی خان کەشاعیرێکی بەتوانا بوە، بەنازناوی "حاوی" زۆر شیعری بەفارسی دانـاوە. حـاوی لەباوکەوە لەناو ئەم بنەماڵەیەدا پێ گەیشتوە. دایکیشی: خورده خانم، کچی محەمەد ئاغای قـادریو، خوشـکی ئەبولحەسەن بەگی باوکی مەستورە بوە. بەم پێیە لەگەڵ مەستورە خاڵۆزاو پورزا بون.

هەروەها خوسرەو خان، کەدوایی بو بەوالیو دواتر بو بەهاوسەری مەسـتورە، ئـەویش شیعردۆسـتو، هەندێ جار خۆیشی شیعری داناوە.

–2–

ژنهێنانی حوسەینقولی خان

ساڵی 1236 ئێلی جاف زیانیان کردبو، خەڵکی مەریوان سکاڵایان بردە بەر ئەمانوڵڵاخان. ئـەویش ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی لەشکری کۆکردەوە چوە سـەریان، لـەنزیک مـەریوان گـەمارۆی دان. هەنـدێکی لـێ کوشتنو هەندێکی لێ گرتن، نزیکەی دو کرور رانو رەوەی بەتاڵان بردن. لەهیچ سەردەمێکی پێشتردا زیـانی وا زۆر لەجاف نەکەوتوە. (تحفە: 193) لەسرانی جاف وەڵەد بەگـو کوڕەکانی: رۆستەم بەگـو حەبیب بەگ، لەناو گیراوەکاندا بون. وەڵەد بەگ لەزینداندا مایەوە تا وەک(مستورە: 191) ئـەڵێ: "بـەر نەوازشـتی والـی کەوتو لیی خۆش بو، یەکێ لەکیژە بەئابڕوەکانی، کە بەڕاستی لەئاسمانی داوێنپاکیو جوانیدا مـانگی تابـان بو، دا بە حوسەینقولی خانو سەری پێ بڵێند کرد..".

–3–

ژنهێنانی خوسرەو خان

فەتحعەلی شا نزیکەی هـەزار ژنـی هـەبوە. یـەکێ لـەو ژنانـەی، سـەروناز خـانمی، بـەدیاری بەخشـی بەئەمانوڵلاخان. فەتحعەلی شا لەژیانی خۆیدا لەو ژنانەی نزیکەی هەزارو پێنچ سەد کوڕو کچو نەوەی هەبوە. ئەمانوڵڵا خان، یەکێ لەکچەکانی فەتحعەلی شـا، حوسـنی جیهـان خـانمی، بـۆ خوسـرەو خـانی کـوڕی هێنـا. خەرجی ئەم ژنهێنانە، بەقسەی (مسـتورە: 191) 100 هـەزار تمـەنو، بەقسـەی (بابـانی: 71) 200 هـەزار تمەنو، بەقسەی (تحفە: 194) 224 هەزار تمەنی ئەو سەردەمەی تێ چوە. لەسەر ئەمە محەمەد حەسـەن خـان لەباوکی زیزو هەڵگەڕایەوە، چونکە ئەمەی بەنیشانەی ئەوە لێک دایەوە کـەباوکی خوسـرەو ئامـادە ئـەکا بـۆ جێنشینی خۆی، لەکاتێکدا ئەم خۆی بەشایانی بوکی تایـەنو جێنشـینی دائـەنا. لەشـەڕێکی خوێنـاویدا کـە 440 کەسی تێدا کوژراو 110 کەس، کـە بـەدیل گیرابـون، ئـەوانیش بەفـەرمانی ئـەمانوڵڵا خـان کـوژران، محەمەد حەسەن خان کوژرا. دیلەکانی بەباوکـو براکانیان کوشت (1237). (حدیقە: 177) ئەم زەماوەنـدەی خوسرەو خان رەنگە گرانترین شایی مێژوی کوردەواری بێ لەڕوی تێچونی خوێنی زۆرو پارەی زۆرەوە!

ئەمانوڵڵا خان ساڵی 1240 مرد. بەر لەمردنی بەچەند ساڵێ توشی نەخۆشینی ئەقڵیی بوە. هۆی ئەمە ئەگێڕنەوە بۆ کوژرانی کوڕەکەی.

–4–

خوسرەو خانی ناکام

خوسرەو خان لەجێگەی باوکی لەتەمەنی 19 ساڵیدا بو بەوالیی ئەردەڵان. دیارە زاوایەتی لەگـەڵ شـا لەمـەدا دەوری هـەبوە. خوسـرەو خـان بەپێچەوانـەی باوکیـەوە، پیـاوێکی بـەرچاوتێرو دەسـبڵاو بـوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەڵوێستێکی جوامێرانەی لێ ئەگێڕنەوە:

ساڵی 1243 قاتوقڕیو گرانی وڵاتی داگرت. خەڵکی لەبرسان‌دا ئەمردن. خوسرەو خان نزیکەی 50 هـەزار تەغار گەنمو دانەوێڵە، کە لەعەمارەکانی‌دا بو، بەسەر خەڵکدا دابەشی کرد، "سەنەد"ی لێ وەرگرتن کەدوای بەسەرچونی گرانیەکە نرخەکەی بیژێرن. خەڵک لەبرسێتی رزگاریان بو. پاش ماوەیەک بوژانەوە. میرزا فەرەجوڵڵا خـانی وەزیـر سەنەدەکانی هێنا بۆ خوسرەو خان تا فەرمانی وەرگرتنەوەی نرخەکانیان بدا. نرخی ئـەم سـەنەدانە بـایی زیـاتر لـە 150 هەزار تمەن بو. خوسرەو خان هەمو سەنەدەکانی دایە ناو ئاگرو سوتاندنی. (حدیقة: 178-179).

وەزیر لۆمەی والی کرد چونکە مـاڵو دارایـی بـەخۆڕایی بـەفیرۆ ئـەدا. بـەڵام خوسـرەو خـان وتـی: "...ئینسافتان بێ! 700 ساڵە ئەهالی ئەم مەملەکەتە بەگیانو ماڵ خزمەتی ئەم بنەماڵەیە ئەکەنو، گیانو مـاڵی خۆیان وەقفی رەزای ئەم بنەماڵەیە کردوەو، شاردراوە نیە کەموڵکـو دەوڵەتـو ئیعتبارو مەکنەتی بنەماڵەی ئێمە لەقازانجو سودی ئەم رەعییەتە حەقگوزارانەوەیە. هەمو کات ئێمە لەوانمان وەرگرتوەو نانو خواردنی ئەوانمان خواردوەو، موڵکـو دەوڵەتی ئەوانمان بەهەر جۆرێ بێ بردوە، ئێستاش کـە بەتەقـدیری خـوایی، ئـەهالی ئـەم مەملەکەتە یەک ساڵ توشی بەڵای قاتوقڕیو گرانی بونو، بون بەمیوانی سفرەو خوانی ئێمە. بەکام ئینسافـو مروەت جائیزە مەئمورانی توندگر بنێرمو نرخی نانو خواردنیان لێ داوا بکەم." (تحفە: 202-203).

لەگەڵ ئەم دەسبڵاویەدا، لەپارەسەندنو، تاڵانکردنو، توندوتیژی سزادان‌دا، چەپی لـەباوکی گەڕاوەتـەوە. تەنانەت لەگەڵ باوک براکانیشی‌دا بەوپەڕی دڵڕەقیەوە جوڵاوەتەوە:

عەباسقولیخانی زڕبرای، لەپلەوپایەی سەردەمی باوکی روت کردەوەو، خۆیو دایکی تاڵان کردو هەرچی سامانو داراییان هەبو، هەموی لێ زەوت کردن. (مستورە: 199)

"حوسەینقولی خانی بـرای، کـە لەسـەردەمی بـاوکی‌دا فـەرمانڕەوایی ئیسـفەندئابادی پـێ سـپێردرابو، سـەرەڕای هـەمو ملکـەچیو گوێڕایەڵییـەکی، دوای مـاوەی سـاڵێک، دەسـتی لـەکار کێشـایەوەو لای بـردو فەرمانڕەوایی ناوچەکەی بەباباخانی مەراغەیی سپارد. حوسەینقولی خانی بێ چـارەیش هیچـی بـۆ نەمایـەوە، هەر ئەوەندەی بۆ لوا، هەرچی سەروەتو سامانێکی نەختینەی هـەبو پێچایـەوەو بەقورئانێکـەوە، بەهەڵـەداوان چو بۆ خزمەت خوسرەو خان، رای گەیاندێ: ئەوەی هەیەتیو نیەتی، هەر ئەمەیـەو بـەس، ئیتـر هـەڵی گـرەو لەکۆڵم بەوەو رێسی ملم مەخە ژێر بیوری سەربڕەوە." (مستورە: 199).

محەمـەد صـادق خـان، زڕبراکـەی تـری، دو جـار تـاڵان کـردو هـەرچی هـەبو لـێ سـەند، تەنانـەت کارەکەرەکانی چێشتخانەکەیشی بەتاڵان بردو بەنۆکەرەکانی خۆی بەخشی (تحفە: 203).

نوسەری (لب: 181)یش ئـەڵێ: "ئەگـەرچی جـودو عـەتای زۆری هـەبو بـەڵام نوسـەری ئـەم کتێبـەی لەوپەڕی زیللەتو برسێتی‌دا بەجێ هێڵا".

خوسرەو خان تەنیا 10 ساڵ حوکمڕانی کردو بە29 ساڵی مرد (1250)، لەبـەر ئـەوە پـێی ئـەڵێن: خانی ناکام، واتە جوانەمەرگ. لەحوسنی جیهان 3 کوڕ: رەزاقولی، ئەمانوڵڵا ناسراو بەغولامشا، خان ئەحمـەد خان، و 3کچی هەبوە. کوڕە گەورەکەی 10 ساڵ بوە، بەڵام لەجێگەی باوکی کراوە بەوالیی کوردستان. دیارە لەم دانانەش‌دا دایکی دەوری کاریگەری هەبوە.

–5–

رەزا قولی خان

حوسنی جیهان بۆ ئەوەی ئەم بنەماڵەیە زیاتر ببەستێتەوە بەدەرباری قاجارەوە، توبـا (طـوبی) خـانمی کچی عەباس میرزاو، خوشکی محەمەد شای بۆ رەزاقولی کوڕی هێنا. رەزاقولی کەگەورە بـو کاروبـاری گرتـە دەس، نێوانی لەگەڵ دایکی خۆش نەبو، هەروەها لەگەڵ براکانیو مامەکانی.

-6-

مەعرەکەی دەشتی مەریوان (1257)

ساڵی (سەرەتای 1257ک/ 1841ز) مەحمود پاشای بابان سلێمانی بەجێ هێشتو، پەنای بۆ رەزاقولی خان برد. پاش ئەوەی سەردانی دەرباری قاجاریان کرد گەڕانەوە بۆ ئەردەڵانو، بۆ ئەوەی مەحمود پاشا بیاتەوە سەر موڵکی بابان، لەشکری ساز دا هێزەکەیان کرد بەدو بەشەوە: بەشێکیان بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵا بەگی وەکیل لەگەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی. بەشەکەی تریان لەگەڵ والی لەمەریوان بارگەیان خست. مەحمود پاشاو لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیک سلێمانی (تحفە: 218-224)، (حدیقە: 181-183).

ئەم لەشکرکێشیەی والی ئەردەڵان بۆ گێڕاندنەوەی مەحمود پاشا بۆ سلێمانی، پێچەوانەی ماددەی یەکەمی پەیماننامەی ئەرزڕوم بو، کە لەساڵی 1238 (28ی تەموزی 1823ز)دا لەنێوان ئێرانو عوسمانیدا بەسترا بو.

ئەگەرچی مەحمود پاشا لەگەڵ ئەو هێزەی بۆ پشتیوانی لەگەڵی هات بو، بێ شەڕو بەرەنگاری، گەیشت بونە سلێمانی. بەڵام عەبدوڵڵا پاشای بابان، لەناکاو هەڵی کوتایە سەر بارگەو بارەگای والی لەدەشتی مەریوان. هێزەکەی والی تەفروتونا کردو، ژمارەیەکی زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی ئەردەڵان کوژران. بەبیستنی ئەم هەواڵە مەحمود پاشاو ئەو هێزەی لەگەڵی بو، ورەیان بەردا سلێمانییان بەجێ هێشتو گەڕانەوە سنە.

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (مستورە: 210-215)، (حدیقە: 181-182)، (تحفە: 218-221).

-7-

رەزا قولیخان دوای تێکشکانی لەمەریوان، پیاوماقوڵێکی خۆی بەناوی میرزا عەبدولمەجیدەوە ئەنێرێ بۆ تاران، بۆ ئەوەی روداوەکە بۆ کاربەدەستانی دەرباری قاجار رون بکاتەوە. میرزا عەبدولمەجید نەوەی میرزا شوکروڵلاو ئامۆزای میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر، فەرمانڕەوای جوانڕۆو عێلی جاف بو. "لەسەرگرانیو سەرڕاستیو زیرەکیو ژیریدا ئیفلاتونی دوەم بو..." بەڵام دەسبەجێ مەجید ئەگرنو ئەیکوژن. (مستورە: 215)، (حدیقە: 183)، (تحفە: 223)

حوسەینقولی خان بەم بۆنەیەوە شیعرێکی 18 بەیتی بەسۆزی لەشیوەنیدا داناوە. لەدوا بەیتیدا ئەڵێ:

سال این سوک نمایان وقت این نقش شگرف

زد رقم حاوی شهید دوست شد عبدالمجید (1257)

لەسەر شەڕی مەریوان رەزاقولی لەوالیەتی خرا. لەجێگەی ئەو، وەزیرەکەی، کەئەمان تاوانباریان ئەکرد بەخیانەت، دانرا کاروباری ئەردەڵان بەڕێوە بیا. حوسەینقولی خان، مامی رەزاقولی خان، ئەگەرچی لەناکۆکی ناو بنەماڵەکەیاندا دژی ئەمو لایەنی ئەمانوڵڵا خانی گرتوە، بەڵام لەتێکشکانی ئەردەڵان زۆر نارەحەتو، بۆ کوژراوەکانی دڵتەنگ بوە. لەسەر ئەو روداوانە چەند قەسیدەی بەفارسی داناوە. لەسەرەتای شیعرێکی 26 بەیتیدا ئەڵێ:

نطع بازی قضا در تختەی کیهان کشاد

مهرەی بدنامی اندر طاس کردستان فتاد

لەو تێکشکانەدا مێژونوسەکانی ئەردەڵان تاوانی خیانەت ئەدەنە پاڵ میرزا هیدایەتوڵڵا، گوایە پلانێکی خراپی بۆ شەڕەکە داناوە بۆ ئەوەی لەشکری ئەردەڵان بشکێ، لەهەمان کاتدا هەواڵی بۆ عەبدوڵڵا پاشاش ناردوە هێرش بکاتە سەر بارەگای رەزاقولی خان. (مستورە: 213)، (حدیقە 181)، (تحفە: 220)

حوسەینقولی خانیش هەمان تاوان ئاراستەی هیدایەت ئەکا، هەر لەو دەوروبەرەدا شیعرێکی 50 بەیتی لەسەر شەڕەکەو لەسەر حکومەتەکەی میرزا هیدایەت داناوە، سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا:

زنسل اردلان اصل سنندج تا که بنیاد شد

ب طومار ممالک اردلان اباد عنوان شد

حوسینقولی سیاسیەکی رۆشنبیرو شاعیرێکی بەتوانا بوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی لەحدیقەی ئەمانوڵلاهیدا کۆکراوەتەوەو چاپ کراوە. هەروەها نامیلکەیەکی ئەدەبیی درێژی تێکەڵاو لەپەخشانو شیعر کە بەبۆنەی جوانە مەرگ بونی کوڕێکی خاڵۆزایەوە دای ناوە.

–8–

دو گێڕانەوەی جیاواز

گێڕانەوەکەی عەبدوڵڵا پاشا، کە لەنامەیەکدا بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسیوە، لەهەندێ شوێندا لەگەڵ گێڕانەوەکانی مێژونوسەکانی ئەردەڵاندا یەک ناگرێتەوە.

عەبدوڵڵا پاشا بەپێچەوانەی گێڕانەوەی مێژونوسەکانی ئەردەڵانەوە، وا ئیدیعا ئەکا کەشەڕەکە لەنزیک ئۆردوگاکەی ئەمان لەقزڵجە لەناو ئەرزی عوسمانیدا، واتە لەقەڵەمڕەوی باباندا قەوماوە، نەک لەناو خاکی ئێراندا. بەڵام هەمو سەرچاوەکان وا ئەگێڕنەوە کەشەڕەکە لەمەریوان بوە. تەنانەت سالم لەو شیعرەدا کە بەبۆنەی هەواڵی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشاوە وتویەتی، ئەڵێ: "رموەشێنێ مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە" ئەو کاتە مەریوان بەشێ بوە لەقەڵەمڕەوی ئەردەڵان، واتە ئەرزی ئێران بوە.

عەبدوڵڵا پاشا لەنامەکەیدا ئەڵێ ئەوان پەلاماری ئێمەیاندا چونکە وایان زانی ئێمە ژمارەمان کەمە، کەچی هەمو سەرچاوەکان وا رائەگەیەنن، کە لەشکری والی لەدەشتی مەریوان هەڵی داوەو، عەبدوڵڵا پاشا لەناکاو هەڵی کوتاوەتە سەریان. عەبدوڵڵا پاشا زۆر لەسەر تێشکانی والیو، ئەو زەرەرە گیانییەی لەهێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵانو، ناو ناوبانگی والی کەوتوە، نەدواوە، بەڵکو باسی ئەو زەرەرە زۆرە ئەکا کە لەسلێمانیو شارەزور کەوتوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیری والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لەتاران بوە لەکۆڕێکی تایبەتی خۆیدا هەڕەشەی کوشتنی لەمیرزا هیدایەتوڵڵاو میرزا جەعفەری کوڕی کردبو. میرزا هیدایەتوڵڵا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بەسەرکەوتویی لەسەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لەناو بیات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوەو، هەم بەنهێنی پێوەندی لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشادا هەبوە. لەجموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.

رەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بەسەر والیدا هاتوە، یان توهمەیەک بێ بۆ شکاندنی کەسایەتی میرزا هیدایەت. میرزا هیدایەت لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە، بەڵام لەجێگەی ئەوان کراوە بەحاکمی ئەردەڵان. ئەگەر وەکو ئەوان ئەڵێن خائین بوبێو، هاوکاری ژێربەژێری لەگەڵ پاشای بابان کردبێ بۆ شکاندنی لەشکری ئەردەڵان، شای ئێران چۆن دوای ئەم کارەساتە راستەوخۆ لەجێگەی رەزاقولی ئەمی بەحاکمی ئەردەڵان دائەنا.

–9–

کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانیو مردنی

سەردەمی کوڕانی خانی ناکام نا ئارامو پڕ لەپیلانگێڕانو شەڕوشۆڕ بوە.

رەزاقولی خان لەسالانی (1250-1257) بەناو والیی ئەردەڵان بو، بەڵام کاربەدەستی راستەقینە والیە (حوسنی جیهان خانمی دایکی) بو. رەزاقولی بەهۆی تێکشکانەی مەریوانەوە لێخرا، ئەو و براکانی برانە

تاران دەسبەسەر دانـران. کاروبـاری ئـەردەڵان بـەمیرزا هیدایـەت سـپێردرا (1257-1258). جـاری دوەم سەرلەنوێ ڕەزاقولی خان دانرایـەوە بـەوالی (1260-1261) بـۆ ئـەوەی بتـوانێ کاروبارەکـانی بێکێشـەو گیروگرفت بەڕێوە ببا، ئەمانوڵڵا خانی برای‌و، مامەکانی: حوسەینقولی خـان، عەباسـقولی خـان، لەگـەڵ میـرزا هیدایەت بۆ ئەسفەندئاباد دور خرانەوە (مستورە: 217).

ئەم گوریسێنەی نێوان ئەم دو برایە لەسەر دەسەڵات هەمو خەڵکی وڵاتی تێوە گلابـو. زۆری نەخایانـد ڕەزاقولی خان لابراو، ئەمانوڵڵا خان (1261) لەجێگەی دانرا. لەسەردەمی ئەم دا دارودەستەی ڕەزاقولی خـان بۆ ئەسفەندئاباد دور خرانەوە. هەندێ لەگەورەپیاوەکانی ئەردەڵان رویان کردە بابـان‌و هـەورامان. ئـەمانوڵڵا خان پێشکارەکەی ڕەزاقولی خانی برای لەزیندان دا کوشت (فخر الکتاب: 228).

بۆجاری سێیەم دیسان ڕەزاقولی خـان کاروبـاری گرتـەوە دەس (1261-1263). بەتونـدی تۆڵـەی لەوانە کردەوە دەستیان لەکوشتنی پێشکارەکەی‌دا هەبو. دانـی یـەکێکیانی دەرهێنـاو بهچـەکوش دایـان کوتـا بەکەللەی سەری‌داو، 3 پەنجەی نوسینی "مونشی باشی" بڕی. (فخر الکتاب: 230).

زەبروزەنگی درندانەی هەردو برا زۆر کەسی ئاوارە کـردوە، یـەکێکیان حوسـەینقولی خـان بـوە. لـەم بارەیەوە (مستورە: 229) نوسیویێتی: "حوسەینقولی خـان کـە بەفـەرمانی نـەواب ئـەمانوڵڵا خـان پاراسـتنی کەوشەن‌و بومی ڕەوانسەری پێ سپێردرابو، بەدەست خەڵکی ئەو ناوچەیە تاڵان کـراو دەسـتدرێژیەکی زۆری لێ کرا... ئەویش بەناچار لەگەڵ دوسێ کەسێکـدا گیانی خۆی بەهەزار شەڕەشـەق ڕزگـار کـردو سـا بەهـەر جۆرێ بو، لەڕێی ئەفشارەوە خۆی گەیاندە سولەیمانی‌و خزایە پاڵ عەبدوڵڵا پاشای بابانەوە".

حوسەینقولی خان ژیانێکی نائارامی بەسەر بردوە، بەتایبەتی دوای مردنی باوکی. هەر لەماوەی ژیـانی ئەم‌دا 3 جار ڕشانەوەو تاعون لەناوچەکەدا داکەوتوە (ساڵانی، 1246، 1250)و، بەکۆمەڵ خـەڵکی کوشـتوە. چەند جارێ بەشداری شـەڕ بـوەو، چەنـد جـارێ تـاڵان کـراوەو، توشـی "دەسـتکورتی‌و تەنگانـەی بژێـو و بەڕێوەچون" بوە. لـەنێوان سـنە، ئیسـفەندئاباو جـوانڕۆو ڕەوانسـەردا جێگـۆڕکێ کـردوە، تـا سـەرەنجام لەسلێمانی لەڕۆژی 14ی مانگی زیلحیجـەی 1263 ک (1846/11/23ز)دا بەوەبایـەکی کوشـندە، کەڕەنگـە کۆلێرا بوبێ، لەئاوارەیی‌دا سەری نایەوە. (مستورە: 238).

هەلومەرجی سیاسی سەردەمی ژیانی حوسەینقولی خان نائـارام‌و ئـاڵۆز بـوە. خۆیشـی چەنـد جـارێ دوچاری ڕاونان‌و گـرتن‌و دورخسـتنەوەو تـاڵان کـران هـاتوە. بەشـێکی گرنگـی شـیعرەکانی حوسـەینقولی ڕەنگدانەوەی ئەو نائارامی‌و ئاڵۆزانەیەو، ئەچێتە خانـەی شـیعری سیاسـیەوە. بـۆ لێکۆڵینـەوەی هەلومـەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی ئەردەڵان نرخێکی زۆریـان هەیـە. ئـەهێنێ ئـەم شیعرانەی لەفارسیەوە بکرێنە کوردی‌و، بەلێکۆڵینەوەی مێژوییەوە بڵاو بکرێنەوە.

وەکو شێخی خاڵ لەفەهرستی دەسنوسەکانی کتێبخانەکەی‌دا نوسیویێتی ئەبێ دیوانەکـەی حوسـەینقولی خان کەوتبێتە کتێبخانەکەی ئەوانەوە. هەوڵێکی زۆرم‌دا بۆ ئەوەی چـاوێکی پـێ‌دا بگێـڕم‌و بـزانم ئـاخۆ هـیچ شیعرێکی بەکوردی هۆنیوەتەوەو هیچ شـیعرێکی سیاسـی تـری دانـاوە کـە لەحەدیقـەی ئـەمانوڵڵاهی‌دا بـڵاو نەکرابێتەوە، بەڵام سەرکەوتو نەبوم. هیوادارم لەدوارۆژدا کەسێکی کە ئەم کارە ئەنجام بدا.

–10–

ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان

دەشتی مەریوان ناوچەیەکی ستراتیجی بوە لـەنێوان ڕۆم‌و عەجـەم‌و، لـەنێوان بابـان‌و ئـەردەڵان‌دا. گرتنـی مەریوان کلیلی گرتنی شاری سنەو، ناوچەی ئەردەڵان بوە. لەم دەشتەدا چەندین جار شەڕی خوێناوی قەوماوە.

خوسرەو پاشای سەرداری ئۆردوی ڕۆم لەدەشتی مەریوان زەینەڵ خانی سوپا سالاری قزلباشی شکاند (1040) و هەتا هەمەدان پێشڕەوی کرد.

خان ئەحمەد خان، کەڕوی لەدەرباری سەفەوی وەرگێڕاو هێزی عوسمانی هێنا بۆ ئـەوەی دەس بەسـەر ناوچەکەدا بگرێتەوە، لەگەڵ لەشکری سەفەوی لەمەریوان لێکیان دا (1046). خان ئەحمەد شکاو کشایەوە بـۆ موسڵو، هەمان ساڵ لەوێ مرد.

میر سلێمانی بەبەو، لەشـکری سـەفەوی بەسـەرکردایەتی عەباسـقولی خـانی قاجـار هـەر لـەم دەشـتەدا بەرەنگاری یەک بونو، سلێمان شکا (1111) و، عەباس قولی قەسابخانەیەکی بۆ کوردەکانی ئەردەڵان دانا.

خانە پاشای بابانیش هەر لەمەریوانەوە کشا بۆ گرتنی ئەردەڵان (1136).

سەلیم پاشـای بابـان (1163) کـەچو بـۆ گرتنـی ئـەردەڵان لەمـەریوان حەسـەنعەلی خـانی شـکاندو، ناوچەکەی لێ داگیر کرد. (نیل: 28).

محەمەد پاشای بابان لەدەشتی مەریوان لەشکری خوسرەو خانی دوەمی شکاند (1191).

ئەوڕەحمان پاشای بابان بەیارمەتی هێزی ئێران، لـەناکاو لـەم دەشـتەدا هـەڵی کوتایـە سـەر لەشـکری والی بەغدادو، شکاندیو سلێمان کەهیەی سەرکردەی لەشکرەکەی بەدیل گرت (1221).

هەر بەو جۆرە چەندین شەڕی تر.

ئەم شەڕەیش، مەعرەکەی دەشتی مـەریوان (1257)، ئەڵقەیـەک بـوە لـەزنجیرەی ئـەو شـەڕانەی، لـەم دەشتەدا، بەدرێژایی چەند سەدە لەنێوان ئەم دو میرایەتیەدا، سا ئیتـر بەیارمـەتی لەشـکری ڕۆمو عەجـەم یـان بەبێ یارمەتی ئەوان، قەوماوە. بەڵام گرنگی ئەم شەڕەیان لەوەدایە دوایـین شـەڕبو، چونکـە دوای ئـەم شـەڕە بەماوەیەکی کورت، ئەم دو ئەمارەتە ئیتر ڕوخانو، لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا دەوریان نەما.

وەکو نوسەرانی (حدیقە: 182) و (تحفـە: 221) ئـەڵێن: شـەڕەکە لـەڕۆژی 4 شـەممە 14ی ڕەبیعـی یەکەمی 1257دا قەوماوە. ئەم تێشکانە، هەروەکو تێشکانی ڕەزاقولی خانو میرایەتی ئەردەڵان بـو، بەهـەمان ئەندازە بگرە زیاتر، تێشکانی مەحمود پاشاو پاشایەتی بابان بو. ئەم ڕوداوە زیاتر پاڵی بەهەردو دەوڵەتـەوە نا زوتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنورو، دانانی سنورێ بۆ ئەم جـۆرە گیروگرفتانـە دابنـێن. ئـەوەبو هەردو دەوڵەت لە 16 ی جیمادی یەکـەمی 1263 (1ی نیسـانی 1847ز) پەیماننامـەی دوەمـی ئـەرزڕۆمیان بەستو بناغەی هەڵوەشاندنەوەی میرایەتیە کوردیەکانیان دانا.

–11–

کۆتایی ئەمارەتی ئەردەڵان

بەبیانو ئەوەی لەگەڵ یەکێ لەمیرەکانی قاجار خەریکی پیلانگێڕانە، محەمەد شا، ڕەزاقولی خانی لابردو، خوسرەو خانی گورجی نارد بۆ گرتنی. خوسرەو خان، ڕەزاقولی خانی بەگیراوی ناردە تارانو خۆی حوکمی ئەردەڵانی گرتە دەس (1263-1264). دوای ئـەمیش بـۆ جـاری چـوارەم ڕەزاقـولی خـان (1264) و، بـۆ جاری دوەم دیسان ئەمانوڵڵا خان (1265-1276) بون بەوالی. سـەرەنجام ناسـرەدین شـا، فـەرهاد میـرزا موعتەمیدەل دەولە، کەمامی خۆیو خاڵۆی کوڕەکانی خوسرەو خان بو، نـارد بـۆ سـنەو، بەیـەکجاری کۆتـایی بەداوودەزگای دێرینەی ئەمارەتی ئەردەڵان هێنا.

پاشکۆ

نامەی عەبدوڵڵا پاشای بابان، کە لەڕۆژی 5ی جیمادی دوەمی 1258 (14ی تەموزی 1842) دا بەبۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیویّتی، لەڕێگەی ئەحمەد پاشای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەرعەسکەری ڕۆم لەئەرزڕوم ناردوە، ڕەوتی روداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"لەهاتنی والی سنەو مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزورو، لەدەستدرێژییانم ئاگادار کردبون. درێژیی باسەکە بەمجۆرەیە:

ڕەزاقولی خان والی سنە بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی بەهێزێکی زۆرەوە لەسنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لەهەمو لایەکەوە ئاژاوەو پشێوییان نایەوە. لەشکری هەورامانیان نارد مەحاڵەکانی گوڵعەنبەرو هەڵەبجەیان داگیر کرد. لەلایەکی ترەوە مەحاڵەکانی قزڵجەو تەرەتوڵو ئالانو سیوەیلیان گرتو، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لەسەر دانا. لەبەر ئەوەی کار بەم رادەیە گەیشتو پێی بێگانە داخڵی موڵکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لەشاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونیو حاجی محەمەد ئاغای میرئاخوڕی پێشوم ناردە لای والی ناوبراو کەئەم جۆرە جوڵانو ڕەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بەتەواوی پێچەوانەی مەرجەکانو قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بەدەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرنو، ناوچە داگیرکراوەکان بەجێ بهێڵنو بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بەزۆریی لەشکرەکەی مەغرورو بەقسەی ئەوان وایان زانی بو لەزۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگابون کە من لەلێپرسینەوەی شەهریارو گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لەترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینیی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بەدوانو سێیان تا گەیشتینە لای قزڵجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سەر موڵکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوەو، شوێنە گیراوەکان بەجێ بهێڵنو

بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبو بەهیچ جێیەک نەگەیشت. ئەو ڕۆژەی من گەیشتمە قزڵجە، ئەو شەوە والی هەزار کەس سواری بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵاخان، کوڕەزای محەمەد ڕەشید بەگ، کە لەبنەماڵە گەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی ناردبو، 7 سەد تفەنگچی بەسەرکردایەتی قوباد بەگی فەڕاشباشی لەڕێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لەپشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لەمن بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بەتاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لەگەڵ پێنج شەش هەزار سوارەو تابورێک نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بەناچاری ئێخەی گرتم. پشت بەخوا کەوتینە بەرەنگاری. لەنزیک ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لەیەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەک بەپێی ئایەتی: "کم من فئە قلیلە غلبت فئە کثیرە باذن اللە" سەرەڕای کەمیی ئێمەو زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستییان نەماو مەیدانیان بەجێ هێشتو شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتینو گەڕاینەوە. ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەڵام لەنیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین نەوەکو لەسنور تێبپەڕین، لەپێش شەڕەکەشدا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کە بەهیچ جۆرێ لەسنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لەشوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لەدەس ئەمانوڵڵا خانو مەحمود پاشا ڕومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کەسەر ڕێگەی لەئێمە گرت بو، بەبیستنی شکانی والی هەڵاتو، مەحمود پاشاو ئەمانوڵڵا خانیش کەچوبونە سەر سلێمانی، بەبیستنی گەڕانەوەی منو هەواڵی تێشکانی والی، شارو ئاواییەکانی نزیکیان تاڵان کردبو. چەند کەسێکیشیان بەناڕەوا کوشتوە. کەلوپەلی تاڵانکراویان بەوڵاخی ئاغایانو نۆکەرەکانیانو قەتارچییەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تاڵانییە دوایان نەکەوتین چونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمانو ویستی ئاصەفانە نە ئەکرا. دەستمان لەهەمو ئەو کەلوپەلو ئێستروماینو ڕەوەو گەلەیە هەڵگرت. ناوچەکانی شارەزور کەداگیریان کردبو هەمویان تاڵان کردوە. چەند ژنو پیاویان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێرانو تاڵان کرابو. زەرەرو زیانێ کەئەم جارە بەهۆی ڕەزاقولی خانی والیی سنەوە بەسلێمانیو ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لەحساب نایەت" (نصیری: 2/184-186).

سەرچاوەکان

ئەنوەری سوڵتانی: "دەسنوسی کوردی (وفارسی سەبارەت بەکورد) لەکتێبخانـەکانی بـەریتانیا"، کتێبی ئەرزان، (سوید1997).

ئیبـراهیم ئـەردەڵانی، محەمـەد: "مێـژوی ئـەردەڵان، نەیلـی شـەرەفنامەی بەتلیسـی"، سـەرەتا نوسـینو ساغکردنەوەی: نەسرین برنا. وەرگێڕانی: ئەنوەری سوڵتانی، (سوید 1997).

بابانی، عبدالقادر ابن رستم: "تاریخو جغرافیای کردستان، موسوم به: سیر الاکراد"، به اهتمـام "محمـد رئوف توکلی"، (تهران 1366 ه.ش).

خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: "لب التـواریخ"، وێنـەی دەسـخەتو وەرگێڕانـی روسـی، مۆسـکۆ 1984.

رونق، میرزا عبداله سنندجی: "تذکره حدیقەی امان اللهی"، بەتصحیحو تحشیه د. ع. خیامپور، موسسه تاریخو فرهنگ ایران، (تبریز 1344 شمسی).

فخر الکتاب، میرزا شکراله سنندجی: "تحفەی ناصـری در تـاریخو جغرافیـای کردسـتان"، بـه اهتمـام (دکتر حشمت الله طبیبی"، انتشارات امیر کبیر، (تهران 1366 ه. ش).

گلستانه، ابو الحسن بن محمد امـین: "مجمـل التـواریخ"، بسـعیو اهتمـام مـدرس رضـوی، انتشـارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، (تهران 2536 شاهنشاهی).

مستوره، ماه شرف خانم: "تاریخ اردلان"، به اهتمام "ناصر ازادپور"، (سنندج 1343 ه.ش).

مەستورەی کوردستانی: "مێژوی ئەردەڵان"، وەرگێڕانی بۆ کوردی: د. حسن جـافـو شـکور مصـطفی، دەزگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی، (بەغداد 1989).

مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: "تاریخ روابط ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنـگ دوم جهـانی"، انتشارات امیر کبیر (تهران 1364 ش).

وقائع نگار کردستانی، علی اکبر: "حدیقەی ناصری در جغرافیاو تاریخ کردستان"، بـه اهتمـام "محمـد رئوف توکلی"، (تهران 1364 ه. ش).

هدایت، رضاقلی خان: "فهرس التواریخ"، بەتصحیح و تحشیه: دکتـر عبدالحسـین نـوائی و میـر هاشـم محدث، پژوهشگاه علوم انسانیو مطالعات فرهنگی، (تهران 1373).

امین زکی، محمد: "تاریخ السلیمانیه وانحائها"، ترجمه: محمد جمیل بنـدی الرۆژبیـانی، شـرکه الطباعـه والنشر المحدوده، (بغداد 1951)

عماد عبدالسلام رووف: "المصل فی العهد العثمـانی - فتـره الحکـم المحلـی 1139-1249 ه 1726-1834 م"، (النجف 1975)

العزاوی، عباس: "تاریخ العراق بـین احتلالـین"، 8 جلـد، (بغـداد)، طبعـه ثانیـه، الشـریف الرضـی، (قـم 1410)

لونگریک، ستیفن همسلی: "اربعه قرون من تاریخ العراق الحدیث"، ترجمه: جعفر الخیاط، (بغداد 1968)

پورگشتال، هامر: "تاریخ امپراطوری عثمانی"، ترجمه: میرزا زکی علی ابادی، به اهتمام: جمشـید کیـان فر، 5 جلد، (تهران 1367-1369 ه ش)

نصیری، محمد رضـا: "اسـناد سیاسـی دوره قاجاریـه"، 4 جلـد، انتشـارات کیهـان، (تهـران 1366 - 1368 ه ش)

نوائی، دکتر عبدالحسین: "اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از سـال 1105 - 1135 هجـری قمـری"، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، (تهران 1363 ه ش)

"کەشکۆڵی شیعرێکی کوردی (گۆرانی) گردەوەکۆیی شێخ عبـدالمومنی مـەردۆخی (1152 - 1211 / 1739 - 1797)، ساغ کردنەوە و سەرەتانوسینی: ئەنوەری سوڵتانی، (لەندەن 1998)

دیوانی نالی: لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم.

تاریخ خسرو بن محمد بنی اردلان، چـاپ عکسـی از روی نسـخه خطـی، ترجمـه بـه روسـی، مقدمـه، تعلیقات و فهرستها از: ا. واسیلیوا، (مسکو 1984)

دیوان مستوره کردستانی، ویراسته دکتر صدیق صفی زاده (بورەکەئی)، انتشارات امیر بهادر، (تهـران بهار 77)

مذکرات مامون بک بن بەگە بک، نقلها الـی العربیـه وعلـق علیهـا: محمـد جمیـل الروژبیـانی و شـکور مصطفی، من مطبوعات المجمع العلمی العراقی - الهیئه الکردیه، (بغداد 1980)

Kurdish Independent Kingdoms and Autonomous Principalities circa 1835:

BABAN - Independent kingdom or principality and its approximate domain

ARDALAN - Autonomous vassal principalities and khanates

Rewanduz - Capital

Arbil - A major populous city

— - International boundaries

— - Boundaries of autonomous principality

KURDISTAN
(Ruin)
Hissar
Sekiz
Nueishgeh
Karaften
Tikan Tepe
Haidar Pyamber
Zamain
Yulglun Agatch
Berozeh
Serkuani Sheikh
Surmuzi
Kelekova
Kizil
Uzen
Kizilbulah
Pevandere
Jagha
Bijar
Abbasbei Mt.
Ahmetabad
Amiskan
Safaris
Merivan
Dolabendi
KETCHIGIRISH
Dilbutan
SEHNA
Hassanabad
Avarik
Semnaja
Mahran
Koorba
Diza
Hamadan
Khanashin
Paweh
Bamu
Garoo
Juanru
Zohab
Saadabad
Mt. Elwund
Pemez
Tusurkan
Tahl-i-Bostan
Velazjird
Kermanshah
Karind & Pass
Besitun
Kengawar
Anareesh Mt.
Sar-i-pul Zohab
Kasri Shireen

بەشی سێ یەم

حکومەتی کوردستان
کورد لە گەمەی سۆڤێتیدا

رێبەندانی 1324– **سەرماوەزی** 1325

22 **ی جەنیوەری** – 17 **دێسەمبەری** 1946

پێشەکی

حکومەتی کوردستان لە مەهاباد، دوای تەجروبەی حکومەتی کوردستانی جنوبی لە سلێمانی لە سەرەتای بیستەکاندا، دوەمین تەجروبەی حوکمڕانی کوردە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا. ئەم تەجروبەیە سەرەڕای کورتیی ماوەکەی یەکێکە لە کێلە بەرزە دیارەکانی سەر ڕێگای دورودرێژی خەباتی نەتەوەی کورد لە پێناوی ئازادی و سەربەخۆییدا. هەر بۆیە نوسەرانی کورد و بێگانە بایەخێکی تایبەتییان پێ داوە.

لەسەر حکومەتی کوردستان لە مەهاباد و، ڕوداوەکانی پێش و پاش دامەزراندنی زۆر وتار، باس و بابەت، بە زمانی جیاجیا، لە لایەن کورد و ئێرانی و ئەوروپایی و ئەمریکاییەوە نوسراوە.

کەس نیە لەسەر مێژوی نوێی کوردی نوسی بێ، کەم و زۆر باسی مەهابادی نەکردبێ. گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکان وەکو "خەبات - النضال"، "ئازادی"، "دەنگی کورد - صوت ألاکراد"، "ژین"، گۆڤارەکانی "ڕۆژی نوێ"، "ڕۆناهی" لە سالانی 1959 - 1960 دا گەلێ بابەت و وتاری بەنرخیان لە سەر بڵاوکردۆتەوە. تا ئێستاش حیزبی دیموکراتی کوردستان سالانە یادی ئەم ڕوداوە مێژوییە ئەکاتەوە و لە سەری ئەنوسێ.

لەناو کوردا ئەوانەی بە کوردی لە سەریان نوسیوە:

عەلادین سوجادی، عەبدوڕەحمان زەبیحی (ع زانا)، مەحمود مەلا عیزت، جەلال تاڵەبانی، د عەبدوڕەحمان قاسملو، کەریمی حسامی، ڕەحیمی قازی، سەید محەمەدی سەمەدی، هێمن، ئەحمەد تۆفیق (أ ت سوارە)، بەکر عەبدولکەریم حەوێزی (ب ئەڵوەند)، عەبدولقادر دەباغی.

ئەوانەی بە عەرەبی لە سەریان نوسیوە:

جەلال تاڵەبانی، عەبدوڕەحمان زەبیحی، د. سەید عەزیز شەمزینی، مەسعود بارزانی، کەریم زەندی، د عەبدوسەتار تاهیر شەریف.

ئەو ئێرانییانەی لە سەریان نوسیوە:

بە فارسی: نەجەفقولی پسیان، جەعفەر مەهدی نیا، مستەفا ئەلەموتی.

بەئینگلیزی: د روحوڵا ڕەمەزانی و حەسەن ئەرفەع.

بێگانە لەوانە:

بە ئینگلیزی ئارشی روزفێلت و ولیام ئیگلتن و ویلسن هاوێل.

بە فەرەنسی کریس کوچرا.

ئەوانەی نوسینە ئینگلیزییەکانیان وەرگێڕاوەتە سەر کوردی یا عەرەبی وەکو:

ناجی عەباس و زاهیر حەمەد، کە هەریەکەیان لە ماوەیەکی جیاوازدا، وتارەکەی ئارشی روزفیلت یان بە لێدوانەوە کردۆتە عەرەبی.

جەرجیس فەتحوڵا و سەید محەمەدی سەمەدی کتێبەکەی ئیگلتن یان بە لێدوانەوە یەکەمیان بۆ عەرەبی و دوەمیان بۆ کوردی وەرگێڕاوە.

چەند کەسێکیش نامەی ئاکادیمی‌یان لە سەر ئامادەکردوە لەوانە:

خانمی فەریدە کەمالی دیهکوردی بەزمانی ئینگلیزی نامەی ماستەر بۆ زانستگا ئۆکسفۆرد 1986 و، د گوڵمراد مرادی بە زمانی ئەڵمانی نامەی دکتۆرا بۆ زانستگای هایدلبیرگ 1991.

ڕەنگە هەبێ بڵێ جا ئەگەر ئەم هەمو شتەی لە سەر نوسرابێ چ پێویست ئەکا شتی تری لە سەر بنوسرێ؟

بە لای منەوە، لێکۆڵینەوە لە سەر حکومەتی کوردستان هەمیشە بە ناتەواو دائەنرێ تا ئەو ڕۆژەی بە کەرەستەی چەند سەرچاوەی تر دەوڵەمەند ئەکرێ وەکو:

دۆکۆمێنتەکانی ئێران و ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمەی تاران

دۆکۆمێنتەکانی حکومەتی سۆڤێتی

دۆکۆمێنتەکانی حکومەتی ئەمریکی

دۆکۆمێنتەکانی حکومەتی کوردستان خۆی

بۆ ئامادەکردنی ئەم باسە هەوڵی کردنی دو شتم داوە: یەکێکیان، زۆری ئەو بابەت و لێکۆڵینەوانەم پشکنیوە کە بە زمانی جیاواز و لە سەردەمی جیاوازدا لەسەر حکومەتی کوردستان نوسراون. ئەوی تریان، لەم باسەدا پشتم بە بەڵگەکانی حکومەتی کوردستان، لە پلەی یەکەم دا، بە ڕۆژنامە و بڵاوکراوەکانی ئەوکاتە بەستوە. هەوڵم داوە خوێندەوار ببەمەوە ناو ڕوداوەکانی ئەو زەمانە بۆ ئەوەی خۆی داوەری بکات.

بۆ ئەوەش زۆر جار هەندێ لە نوتقەکانی پێشەوا و بەرپرسانی تری حکومەت و وتار و لێدوانەکانی ڕۆژنامەی کوردستانم، بێ لێ قرتاندن وەکو خۆی نوسیوەتەوە. یاخود ڕوداوەکانم بە درێژی وەکو خۆی گێڕاوەتەوە. ڕەنگە هەندێ کەس ئەمەیان پێ زیاد بێ، بۆ من ئەگەرچی ئەمە ماندوبونێکی زۆرتر بو، بەڵام وام بە پێویست و بە چاک زانی. دوەمین تەجروبەی حوکمڕانیی کورد ئەهێنێ پیاو بچێتە ناو وردە باس و بابەت و ڕوداوەکانیەوە.

بۆ تەواو کردنی ئەم کارە زۆر کەس یاریدەیان داوم:

دۆستانی بەڕێز: ئەحمەدی ئەسکەندەری، عومەری ئێلخانی زادە، عەبدولقادری دەباغی، د سادقی شەرەفکەندی، سەلاح ڕەشید، مەحمودی مەلا عیزەت، حەسەنی قازی، د لەتیف ڕەشید، محەمەد قەرەداخی... گەلێ سەرچاوەی نایابیان بۆ پەیدا کردم.

مامۆستایانی بەڕێز: ئیبراهیم ئەحمەد و سەلاحەدینی موهتەدی، پێشنوسی کتێبەکەیان خوێندەوە، گەلێ تێبینی مێژویی و سیاسی و زمانەوانی بەنرخیان دەربڕی.

کاک بەکرئاغای حەوێزی بە نامەیەکی تایبەتی وەڵامی پرسیارەکانی دامەوە.

برایانی بەڕێز: شازاد صائیب، کاکەمین قادر، ئازادی کاک مستەفا، بەختیار مستەفا، یاریدەی هونەرییان دام.

ئەگەر چاکەی ئەو جوامێرانە نەبوایە لەوانە بو ئەم بەرهەمە هەرگیز ڕوناکی نەبینێ. پڕبەدڵ سپاسیان ئەکەم.

بێگومان هەر بیرو بۆچون و داوەرییەک لەم کتێبەدا هاتوە، ڕاست بێ یا چەوت، ئۆباڵەکەی بە تەنیا لە ئەستۆی خۆم دایە.

هیوام وایە لە کارەکەم دا سەرکەوتو بم.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

لەندەن، مایسی 1993

نەخشەی -١-

کوردستان لەباری سەرنجی مێژوونوسێکی کوردەوە

سەرچاوە: محمد امین زکی، کورد و کوردستان، بەغداد، ١٩٣٠

تێبینی: نووسەر ئەم پەراوێزەی لەسەر نەخشەکەی نوسیوە:

قەومی کورد ئەم وەضعییەتی قەومی کوردە، بە گوێرەی خەریتەی عەشائیری کورد (سیر مارك سایکس)، خەریتەی ئەتنوگرافی‌ی (چوار عەصری دوایی عیراق، میجەر لونگریك)، خەریتەی لیجنەی عصبە الامم و، خەریتەیەکی سری کە لە ساڵی ١٩١٢داو ٢٦تاغستوس دا بۆ ضابطانی ئوردوی هند طبع کرابو و، لە سەر مەعلوماتی ئینسیکلوپیدیای ئیسلام و، (کردلر، مهاجرین مدیر عمومیە)

نەخشەی -٢-

کوردستان لەباری سەرنجی ئەفسەرێکی ئێرانییەوە

سەرچاوە: حسن ارفع، کوردەکان (بە ئینگلیزی)، لەندەن ١٩٦٦

نەخشەی -٣-

کوردستان لەباری سەرنجی دیپلۆماتێکی ئەمریکاییەوە

سەرچاوە: ولیام ئیگلتن، کۆماری کوردی ١٩٤٦ (بە ئینگلیزی)، لەندەن، ١٩٦٣

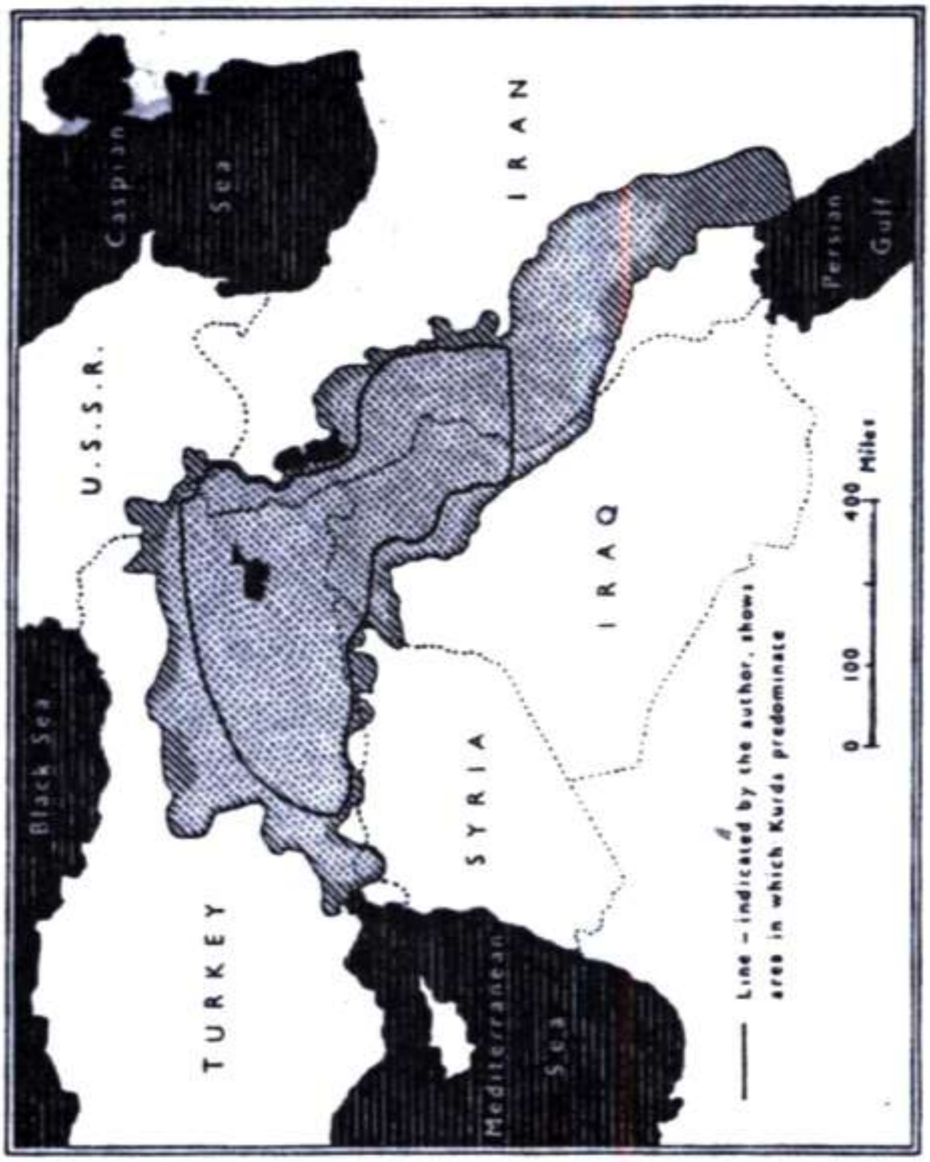

نەخشەی -٤-

میرایەتییەکانی کورد تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە

سەرچاوە: امیر حسنپور، نەتەوایەتی و زمان لە کوردستاندا (بە ئینگلیزی)،
سانفرانسیسکۆ، ١٩٢٢

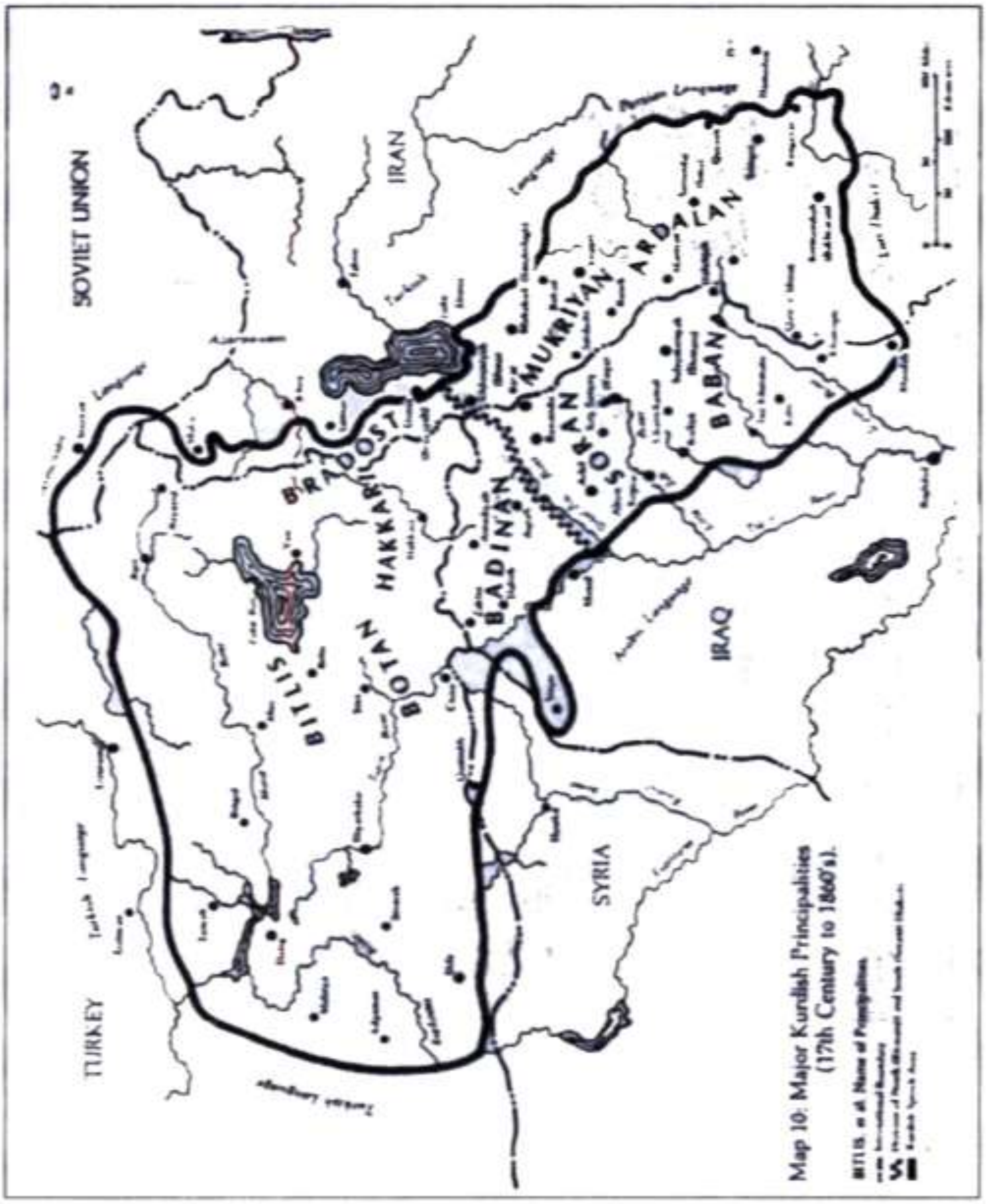

1. ئێران لە سایەی دەسەڵاتی پەهلەویدا

1. ئێران و دنیا

ڕەزاشا بۆ ئەوەی بیپەرژێتە سەر بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی لە ناوەوەی ئێراندا زۆری مەبەست بو پەیوەندییەکانی ئێران لەگەڵ دەوڵەتانی دنیا، بەتایبەتی لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێی، باش بکا.

1. 1. ئێران و دراوسێکانی

حکومەتی ڕەزاشا تا ساڵی 1929 ئامادە نەبو بە ڕەسمی دان بە دەوڵەتی تازە دامەزراوی عێراقدا بنێ. حکومەتی عێراقی پشت گوێ خست بو. هەر شتێکی پێوەندی لەگەڵ کاروباری عێراق هەبوایە ڕاستەوخۆ لە گەڵ کاربەدەستانی بەریتانیا باسی ئەکرد. ساڵی 1929 ئێران بەڕەسمی دانی بە دەوڵەتی عێراقدا نا. هەردو دەوڵەت ڕێککەوتنێکی کاتییان ئیمزا و ئاڵوگۆڕی دیپلۆماسییان کرد. هەر لەو ساوە چەندین ناکۆکی ئەرزی و ئابوری لە نێوان ئەم دو دەوڵەتەدا هەبو. هەندێ لەم ناکۆکییانە لەسەردەمی عوسمانییەوە بەمیرات بۆ دەوڵەتی تازە- دامەزراوی عێراق بەجێ مابو.

لە ساڵەکانی دو جەنگی جیهانیدا سەرانسەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ژێر دەسەڵات، یاخود نفوزی ئینگلیزدا بو. بیری بەستنی پەیمانێکی دیفاعی لە نێوان دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بۆ ڕێبڕین لە تەنینەوەی نفوزی ڕوسی بەرەو خەلیج و پاراستنی پەترۆڵجارەکانی ناوچەکە لای کاربەدەستانی ئینگلیز گەڵاڵە بو. بۆ ئەم مەبەستەش هەوڵی ئەدا دەوڵەتانی ناوچەکە لە یەک نزیک بخاتەوە، ناکۆکییەکانیان بەخۆشی چارەسەر بکات، پێوەندی دۆستانەیان لە نێواندا دروست بکات بۆ ئەوەی زەمینەی بەستنی پەیمانێکی وەها خۆش بکات.(1)

ساڵی 1932 مەلیک فەیسەل، شای عێراق، سەردانێکی ڕەسمیی ئێرانی کرد. ئێرانییەکان بۆ کۆبونەوەکانی ئەم سەردانە 3 کێشەیان خستبوە بەرنامەی گفتوگۆکانەوە:

1. کێشەی جیاکردنەوەی سنوری شەتولعەرەب.
2. هاوکاری لە کاروباری نەوتدا.
3. دانانی سیاسەتێکی هاوبەش بەرامبەر کورد.(2)

ئەم سەردانە پێوەندی دوقۆڵی هەردو وڵاتی بۆ پێشەوە برد.

شەتولعەرەب وەکو کێشەیەکی زینـدو لـە پێوەندیـیـەکانی هـەردولادا مایـەوە تـا لـە سـاڵی 1937 دا "ڕێککەوتنی سنوری لە نێوان عێراق و ئێراندا" ئیمزا کرا. بە دوای ئەم ڕێککەوتنەدا "پـەیمـانی دۆسـتایەتی" یشیان بەست. بەگوێرەی ئەم پەیمانە هـەردولا پێکهـاتن لەسـەر دانـانی ڕێوشـوێنی چەنـد ڕێککـەتنێکی تـر دەربارەی، دراوسێیەتی بـاش و ئاسایشـی سـنور، گێڕاندنـەوەی تاوانکـاران، ئیقامـە و جنسـیە، کاروبـاری بازرگانی، هاوکاری دادوەری، پێکهاتنی کۆنسوڵی، پۆست و تەلگراف.(3)

لە سەرەتای دامەزراندنی جمهوریەتی تورکیـاوە ڕەزاشـا هـەوڵی دا پێوەنـدی دۆسـتانە لەگـەڵ مسـتەفا کەمال دروست بکا. هەر ئەوسا قورئانێک و شمشێرێکی بە دیاری بۆ ناردبو.

لە ساڵی 1926 دا "موعاهەدەنامەی ویدادیە و تەئمینیە" یان بەست. هەرچەندە هەڵگیرسانی شۆڕش لە کوردستانی تورکیا و تێکچونی ئاسایشی سنور و گومانی کاربەدەستانی تورک لە تێوەگلانی ئێران ماوەیەک نێوانی تێک دان، بەڵام زۆری نەخایان نێوانیان خۆش و پێوەندیەکانیان گەرم بوەوە.

لە 1930 دا ڕێککەوتنێکی گومرگییان ئیمزاکرد.

لە 1932 دا ڕێککەوتنی سنورییان مۆر کرد. بە پێی ئـەم ڕێککەوتنـە ئێـران بەشـێ لـە بنارەکـانی چیای ئاراراتی دا بە تورکیا بەرامبەر پارچە ئەرزێکی فراوان لە ورمێ.

لە 1932 دا ڕێککەوتنی دۆستایەتی و بێتەرەفی و هاوکاری ئابوری نێوان دو وڵات لە ئەنقـەرە ئیمـزا کرا.

ساڵی 1934 ڕەزاشا لە سەر بانگهێشـتی مسـتەفا کـەمال سـەردانێکی ڕەسـمیی تورکیـای کـرد. لـەم سەردانەدا هەردو پێشەوا لەسەر سیاسەتی دەرەوە پێک هاتن.

ڕەزاشا پتەوکردنی پێوەندی لەگەڵ تورکیا ئەوەندە بەلاوە گرنگ بو، لە کـاتی بێنەوبـەرەی نوێنـەرانی ئێرانی و تورکی لەسەر دابەشکردنی مەڵبەندەکانی سنوری هەردو دەوڵەت، هەردولا لە سـەر خـاوەنێتی چەنـد بەرزاییەک کێشەیان بو، ڕەزاشا بە نوێنەرەکانی خۆی گوت بو: "دۆستایەتی ئێران و تورکیـا بنچینـەیـە ئـەم گردە بەشێ بێ لەخاکی ئێران یا لەخاکی تورکیا گرنگ نیە، بیدەن بە وان."(4)

پاش ئەوەی ئەفغانستان لە 1921دا سەربەخۆیی تەواوی لـە بـەریتانیا وەرگـرت ئێـران بـە ڕەسـمیی دەوڵەتی ئەفغانستانی ناسی و هەر لە هەمان ساڵدا "عەهدنامەی موەدەت و بێتەرەفی ئیران و ئەفغانسـتان" لـە کابول ئیمزا کرا. ئـەمانوڵاخان و هاوسـەرەکـەی سـاڵی 1928 دوای گەشـتی ئـەوروپا سـەردانی تورکیـا و ئێرانیشی کرد. ئەمانوڵاخان ویستی لاسایی ئێران و تورکیا بکاتـەوە لـە چاولێکـەری ئـەوروپادا بـەڵام ئێلـە کۆنەپارێزەکانی لێ ڕاست بونەوە شۆڕشیان کـرد. ئـەمانوڵاخان شـکا. سـەردار محەمـەد نادرخـان، وەزیـری موختاری ئەفغانستان لە پاریس، کاروباری گرتە دەست و شۆڕشگێڕەکانی شکاند. ئێـران حکومـەتی نـوێی بەڕەسمی ناسی. لە 1930دا ئاستی ئاڵوگۆڕی دیپلۆماسی لە ئاسـتی کۆنسـوڵییەوە بـەرزکـردەوە لـە کـابول سەفارەتی دامەزراند.

لە 1934 دا لە ئەنجامی ناوبژی و "تەحکیمی" تورکیادا ناکۆکیـیە ئەرزییەکانی ئێران و ئەفغانسـتان لە خوراسان و سیستان لابەلا کرا.(5)

ئێران نێوانی لەگەڵ دراوسێکانی باش بوبو. زەمینـەی بەسـتنی پـەیمـانێکی هاوبـەش خـۆش بوبـو. ئینگلیزیش ڕەنجێکی زۆری دا بو ئـەم دەوڵەتانـە لـە یـەک نزیـک بخاتـەوە و لـە چوارچێـوەی پـەیمـانێکی "ئیقلیمی" دا دژی مەترسی یەکێتی سۆڤێت یەکیان بخا.

1. 2. پەیمانی سەعداباد

ڕۆژی 17 ی ڕەزبەری 1314 لە خانوی دەستەی نوێنەرایەتی ئێران لە جنێف پرۆژەی "عەهدنامەی عەدەم تەعەڕوز" لە نێوان نوێنەرانی دەوڵەتەکانی ئێران و تورکیا و عێراق هەروەها پرۆژەی "بەلاداخستنی هێمنانەی ناکۆکییەکان" لە نێوان دەوڵەتانی ئێران و عێراق دا نوسرا. ڕۆژی 29 ی خەزەلوەریش ئەفغانستان چوە پاڵ "عەهدنامەی عەدەم تەعەڕوز" ی نێوان هەر 3 دەوڵەت.

بەمجۆرە زەمینەی بەستنی پەیمانی سەعداباد ساز بو.(6)

11 ی خەزەلوەری 1315 سەردار شاه مەحمود خان سەدری ئەعزەم و وەزیری جەنگی ئەفغانستان سەردانی ئێرانی کرد.

10 ی پوشپەڕ ناجی ئەسیل گەیشتە تاران و "عەهدنامەی حدودی ئیران و عیراق" و"حەللی ئیختیلافات راجیع بە شەتولعەرەب" ی لەگەڵ سەمیعی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران ئیمزا کرد.

هەر لە هەمان ماوەدا تۆفیق روشدی ئاراس وەزیری کاروباری دەرەوەی تورکیاو فەیز محەمەد خان وەزیری کاروباری دەرەوەی ئەفغانستان گەیشتنە تاران.

وەزیری دەرەوەی ئێران، عێراق، توکیا و ئەفغانستان لەرۆژی 17 ی پوشپەڕی 1316 دا لەکۆشکی سەعداباد (لە شەمێرانی نزیک تاران) پەیمانێکیان ئیمزا کرد بە ناوی "عەهدنامەی عەدەم تەعەڕوز" کە بە پەیمانی سەعداباد ناوی دەرکرد.

پەیمانی سەعداباد پێک هات بو لە 10 مادە.

لە مادەکانی 1 و 2 و 3 و 8 یدا، دەوڵەتانی پەیمانکار بەڵێنیان بە یەکتری دابو: بەهیچ جۆرێ دەسوەرنەدەنە کاروباری ناوخۆی یەکترییەوە، ڕێزی سنورەکانی یەکتری بگرن و لەو ناکۆکییانەدا کە لە ناو دەوڵەتاندا ڕو ئەدەن ڕاوێژ بە یەکتری بکەن و ناکۆکییەکانی ناوخۆیان بە ڕێگای گفتوگۆی هێمنانە بەلادا بخەن.

مادەکانی 5 و 6 و 9 و 10 ی تەرخان کرابو بۆ باسی شکاندن و هەڵوەشاندنەوەی پەیمانەکە و کارنەکردنی لەو بەڵێنانەی لایەنە پەیمانکارەکان دابویان بە کۆمەڵی گەلان و بۆ زمان و وەرگرتنی رونوسەکانی.

گرنگترینی بابەتەکانی لەمادەی 4 و 7 دا باس کرا بون:

مادەی 4 هەمی ئەڵێ:

"دەوڵەتانی پەیمانکار بەڵێن بە یەکتری ئەدەن کە لە هیچ کاتێک دا نە بە تەنیا و نە لەگەڵ یەکێ یا چەند دەوڵەتێکی تردا هیچ جۆرە کارێکی دەستدرێژیکەرانە دژی یەکتری نەکەن.

ئەم کارانەی خوارێ بە دەستدرێژی دائەنرێ:

1. ڕاگەیاندنی جەنگ.
2. هێرشی هێزی چەکداری وڵاتێک، تەنانەت بێ ڕاگەیاندنی جەنگ، بۆ سەر خاکی وڵاتێکی تر.
3. هێرشی هێزی زەمینی و دەریایی یا ئاسمانی، تەنانەت بێ ڕاگەیاندنی جەنگ، بۆ سەر خاک یا بۆ سەر کەشتی یا فڕۆکەکانی وڵاتانی تر.
4. یارمەتی هاوبەشی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆی دەسدرێژیکەر.

ئەم کارانەی خوارێ بە دەستدرێژی دانانرێن:

1. بەجێهێنانی مافی دیفاعی مەشروع واتە بەرهەڵستی کارێکی دەستدرێژیکەرانە وەکو لە سەرەوە تەعریف کرا.

2. هەنگاونان بۆجێبەجێکردنی مادەی 16 ی پەیمانی کۆمەڵەی نەتەوەکان.
3. هەنگاونان لە ئەنجامی بڕیاری هاوبەشی کۆبونەوەی گشتی یـا ئەنجومـەنی کۆمـەڵـەی گـەلان یـا بـۆ جێبەجێ کردنی بەندی 7 ی مادەی 15 ی پەیمانی کۆمەڵەی گەلان بەو مەرجەی ئەمەی دوایی‌یـان دژی دەوڵەتێ بکرێ کە لە پێشەوە دەستدرێژی کردبێ.
4. یارمەتیدانی دەوڵەتێ کەوتبێتە بـەر هێـرش و پـەلامار یـا ڕاگـەیانـدنی جـەنگی یـەکێ لـە دەوڵـەتانی پەیمانکار کە بە پێچەوانەی ناوەڕۆکی پەیمانی قەدەغەکردنی جـەنگی 27 ی ئـابی 1928 ی پـاریس ڕوی دابێ."

مادەی 7 هەمی ئەڵێ:

"دەوڵەتی پەیمانکار بەڵێن ئەدەن لـە مـەڵبەنـدە سـنوریەکانی خۆیـانـدا ڕێ نـەدەن بـە دامەزرانـدنی ڕێکخراو یا بە جموجوڵی تـاقمی چەکـدار یـا بـە هـیچ جـۆرە تـاقم یـا ڕێکخسـتنێ کـار بکـا بـۆ تێکـدانی دامەزراوەکانی هەبو یا بۆ شێواندنی ئاسایش و ڕێکوپێکی بەشێ لە خاکی پەیمانکارەکـەی تـر (سـنوریی یـا ناسنوریی بێ) وە یا بۆ هەڵگێڕانەوەی جۆری حکومەتی لایەنەکەی تر."(7)

ڕۆشنبیر و سیاسی‌یەکانی کورد لایان وا بو ئەم پەیمانە، بەتایبەتی مادەی حەوتـەمی، دژی بزوتنـەوەی ڕزگاریی کورد بەستراوە و لە دوای جەنگی جیهانیی یەکەمەوە بۆ یەکەم جار بنچینەی سیاسـەتێکی ئیقلیمیـی هاوبەشی لە نێوان 3 دەوڵەتی داگیرکەری کوردستاندا دارشتوە.

هەندێ لە سیاسی‌یەکانی ئێرانیش لایان وا بو ئێران لە بەستنی ئەم پەیمانە زەرەر و تورکیـا و عێـراق قازانجیان لێ کردوە، تورکیا بنارەکانی ئارارات و عێراق شەتولعەرەبی دەس کەوتوە.

بەڵام ڕەزاشا خۆی بەستنی ئەم پەیمانەی بـەلاوە ڕوداوێکـی گرنـگ بـو چونکـە پـەژارەی نـاکۆکی و دوژمنایەتی لە گەڵ دراوسێکانی لە کۆڵ ئەکردەوە. لە بەردەمی خولی یانزەهەمی "مەجلیسـی شـورای میللـی"دا وتبوی: "پەیمانی سەعداباد لە مـەشـریقدا شـتێکی بـێ سـابیقەیـە، لـەم کاتـەدا کـە کاروبـاری دنیـا شـێواوە یارمەتی‌یەکی گەورەی مانی ئاشتی ئەدا."(8)

1. 3. ئێران و زلهێزەکان

دەوڵەتان گۆڕینیان بەسەردا دێ، ڕژێمی سیاسی و کۆمەڵایـەتی و بۆچـونی ئایـدیۆلۆجی‌یان ئـەگۆڕێ، بەڵام فاکتەری جیۆپۆلیتیک لە ژیانی دەوڵەتدا وەکو شتێکی کاریگەر و گرنگ هەمیشە ئەمێنێ. ئەرزی ئێـران و نزیکیی لە ئاوی گەرمی خەلیجەوە هەروەکو بۆ ڕوسیای قـەیسـەری گرنگـی ژیـانـی هـەبوە بـۆ ڕوسـیای سۆڤێتیش هەمان گرنگی ژیـانـی هـەبوە. ئەگـەرچی ڕوسـیای سـۆڤێتی دوای شۆڕشـی ئۆکتۆبـەری 1917 هەوڵێکی زۆری دا پێوەندی باش لە گەڵ حکومەتی ئێران دابمەزرێنێ و دەستی لە زۆر دەسـکەوت و قـازانجی ئابوری و سیاسی سەردەمی قەیسەر هەڵگرت، بەڵام لە هەمان کـاتدا چەنـد مـادەیـەکی گرنگـی بـە قـازانجی ستراتیجی خۆی خستە ناو "پەیمـانی دۆسـتایەتی ئێـران - ڕوسـی 26 ی شـوباتی 1921"ەوە بـۆ ڕۆژی مەبادا.

ئێران مەترسی‌یەکی دێرینەی لەچاوتێبڕینی ڕوسیا هەبوە. ڕوسیای قەیسـەری سـەرزەمینێکی فراوانـی بەزۆر لێ زەوت کردبو. گۆڕانی سروشتی سیاسی و ئابوری بگرە ئایدیۆلۆجی ڕژێمی حوکمڕانی نەیئـەتوانی ترسی ئێران بڕەوێنێتەوە.

ئێران لە سیاسەتی دەرەوەیدا هەمیشە هەوڵی دۆزینەوەی هاوپەیمانێکی زلی بەهێزی ئـەدا بـۆ ئـەوەی هاوسەنگی تەرازوی هێزی خۆی لە بەرامبەر ڕوسیادا ڕاست بکاتەوە.

سەردەمی فەتحعەلی شا هەوڵی دا لە گەڵ ناپلیۆن‌دا و دوای ئەویش لە گەڵ بەریتانیا و پێش جەنگی جیهانی یەکەم لە گەڵ ئەڵمانیا. رەزاشایش لە ناوەڕاستی سییەکانەوە خۆی لە ئەڵمانیا نزیک خستەوە.

ساڵی 1927 ئیمتیازی گوێزانەوەی پۆستی ئاسمانیی ئێران درا بە کۆمپانیای ئاسمانیی یونیکەرس.

ساڵی 1928 دروستکردنی بەشێ لە ڕێگای ئاسنینی شیمال درا بە قۆنتەراتچی ئاڵمانی.

ساڵی 1930 بەڕێوەبەرایەتی کاروباری "بانکی ملی ایران" بە شارەزایانی ئاڵمانی سپێردرا.

ساڵی 1939 هیتلەر پێشەوای نازی‌یەکان کاروباری ئەڵمانیای گرتە دەست و رایخی سێ‌یەمی دامەزراند. پێوەندی ئێرانی - ئاڵمانی چوە قۆناغێکی گرنگەوە. ئاڵمانی‌یەکان پروپاگاندەیەکی فراوانیان دەربارەی "ئارێتی" ی ڕەگەزی هەردو نەتەوەی ئێرانی و ئاڵمانی و ئامانجی هاوبەشی هەردوکیان دژی کۆمۆنیزم و ئیمپریالیزم دەست پێ کرد.

ساڵی 1935 د. شاخت وەزیری ئابوری ئاڵمان سەری لە ئێران دا. دەربارەی پەرەپێدانی پێوەندی بازرگانی هەردو وڵات گفتوگۆی کرد. بە دوای ئەمەدا لە کانونی دوەمی 1935 دا ڕێککەوتنێکی ئابورییان ئیمزا کرد. ئاڵوگۆڕی بازرگانی بە ئەندازەیەک زیادی کرد لە ماوەی پێنج ساڵدا هەناردەی ئاڵمانی بۆ ئێران بو بە پێنج قات و ئەڵمان بو بە گەورەترین کڕیاری کەرەستەی خاوی ئێرانی.

ساڵی 1938 ڕێگای دەریایی یەکسەری خورەمشەهر - هامبورگ و، کۆمپانی لوفتهانزاش ڕێگای ئاسمانیی تاران - بەرلینی کردەوە.

سەدان ئەندازیار و شارەزای ئاڵمانی لە ئێران کاریان ئەکرد.(9)

2. هەڵگیرسانی دوەمین جەنگی جیهانی

کاتێ هیتلەر لە دوای مردنی هندنبورگ کاروباری ئەڵمانیای گرتە دەست، ئەڵمانیای بەرەو خۆ چەکدار کردن و خۆ بەهێز کردن برد و کەوتە سەرپێچی لەو ڕێوشوێنانەی دەوڵەتانی سەرکەوتوی یەکەم جەنگی جیهانیی سەپاندبویان بە سەر ئەڵمانیادا.

ڕۆژی 21 ی ڕەشەمەی 1316 هێزێکی ئاڵمانی چوە ناو خاکی نەمساوە بێ شەڕ خستییە سەر ئەڵمانیا.

لە ڕۆژانی هەوەڵی ڕەزبەری 1317 دا خاکی سودیتی ئاڵماننشینی چیکۆسلۆڤاکی بوهیم و مراوی دایە دەم ئەرزی ئەڵمانیا.

لە خەرمانانی 1318 دا هێزی زەمینی و دەریایی و ئاسمانیی ئاڵمانی هەڵیکوتایە سەر پۆڵۆنیا بە بیانوی ئەوەی بە خۆشی ئامادە نەبوە داڵانی دانستیگی بداتێ. بەریتانیا و فەرەنسە ناڕەزایی‌یان لەم هێرشە دەربڕی. هەڕەشەیان لە ئاڵمانیا کرد کە ئەگەر هێزەکانی بە خۆشی لە پۆڵۆنیا نەکێشێتەوە ئەوان بە زۆر ناچاری کشانەوەی ئەکەن.

ئەڵمان گوێی نەدایە هەڕەشەکەیان.

ڕۆژی 13 ی خەرمانان فرۆکەکانی بەریتانیا پەلاماری میناکانی ئەڵمانیایان دا لە دەریای سەرودا و هێزی فەرەنسیش دەستی کرد بە پێشکەوتن بۆ ناو خاکی ئاڵمانیا. بەم جۆرە دوەمین جەنگی جیهانی هەڵگیرسا.

لە خاکەلێوەی 1319 دا هێزی ئاڵمانی پەلاماری دانیمارک و نەرویجی دا و لە بانەمەڕدا هێرشی کردە سەر هۆلندە و بەلجیک و لۆکسەمبۆرگ و داگیری کردن.

لە20 ی جۆزەردانی 1319 دا ئیتالیاش جەنگی دژی فەرەنسا ڕاگەیاند.(10)

یەکێتی سۆڤێت ئەیویست لە شەڕەوە نەگلێ. پێی وا بو لە شەڕی ناو دەوڵەتانی سەرمایەداریدا ئەبێ یەکێتی سۆڤێت وەکو تەماشاکەر ڕابوەستێ. ئەڵمانیاش لەسەرەتادا بۆ ئەوەی هێزەکانی روسیای سۆڤێتی لە شەڕەکە دور ڕابگرن ڕێکەوتنێکیان لەگەڵ ئیمزاکردن دەربارەی دەستدرێژی نەکردن بۆ سەر یەکتری، بەڵکو ڕێکەوتن لەسەر دابەشکردنی هەندێ لەوڵاتانی ئەوروپی.

تا ئەو کاتە سۆڤێت لە شەڕ دور بو، نێوانی لەگەڵ حکومەتی ئێرانیش ئاسایی بو. کە هێزەکانی بەریتانیا ڕێگەیان لە هەناردەکانی ئاڵمانی بۆ ئێران گرت، ئەڵمانیا کەلوپەلی بەناو خاکی روسیادا ئەنارد بۆ ئێران.(11)

2. 1. ڕاگەیاندنی بێلایەنی ئێران

کە هەواڵی هێرشی ئەڵمانی بۆ سەر پۆلۆنیا بڵاوبوەوە سەروەزیرانی ئێران بێلایەنی وڵاتەکەی بەم بەیانە ڕاگەیاند:

"لەم کاتەدا بەداخەوە ئاگری جەنگ لە ئەوروپا هەڵگیرساوە حکومەتی شاهنشاهی ئێران بە پێی ئەم بەیانە بریاری خۆی بە هەموان ڕائەگەیەنێ کە لەم شەڕەدا بێلایەنە و پارێزگاری بێلایەنی خۆی ئەکات.سەروەزیر مەحمود جەم"(12)

ئێران لە یەکەمین جەنگی جیهانیدا بێلایەنی خۆی ڕاگەیاند بو. بەڵام لەبەر ئەوەی ئامادە نەبو بە هێزی چەکدار پارێزگاری لەم بریارەی خۆی بکات، نە لە ساڵانی یەکەمین جەنگ و نە لە ساڵانی دوەمین جەنگی جیهانی دا هیچ کام لە لایەنەکانی جەنگ ڕێزی ئەم بێلایەنی‌یەیان نەگرت. هەردوجار سەرزەمینی ئێران پێخوستی هێزەکانی بێگانە ئەبو. بە ئارەزوی خۆیان بێ هیچ بەرهەڵستی‌یەک تەراتێنیان تێدا ئەکرد.

2. 2. ڕاگەیاندنی بێلایەنی روس

یەکێتی سۆڤێت نەیئەویست تێکەڵاوی شەڕ بێ. پشتئەستور بو بە پەیمانی دەستدرێژی نەکردن بۆ سەر یەکتری کە لە گەڵ ئەڵمانیا ئیمزای کرد بو. کاتێ هێزەکانی ئینگلیز لە دەریادا ڕێگەیان بە کاروانی کەلوپەلی هەناردەی ئەڵمانی بۆ ئێران گرت، روسیا ڕێگەی ترانزیتی بۆ گەیشتنی کەلوپەلی ئەڵمانی بە ناوخاکی خۆیدا بۆ ئێران کردەوە.

ساڵی 1941 لە ناکاو ئەڵمانیا هێرشێکی گەورەی بۆ سەر یەکێتی سۆڤێت دەس پێ کرد. لە ماوەیەکی کورتدا زەرەرێکی زۆری لە ڕوسیا دا و سەرزەمینێکی فراوانی لێ گرت. دوای تێوەگلانی روس لە شەڕەوە، گرنگی ئێران بۆ یەکێتی سۆڤێت لە دو سەرەوە زیادی کرد: یەکێکیان، ژمارەیەکی زۆری شارەزا و ئەندازیار و کارگەری ئەڵمانی لە ئێران کاریان ئەکرد، ئەمانە ئەیانتوانی دژی ڕوسیا جموجوڵی کاریگەر بکەن. ئەوی تریان، لە هیچ ڕێگایەکەوە هاوپەیمانەکان نەیانئەتوانی بە ئاسانی یارمەتی بۆ ڕوسیا بنێرن لە ڕێگای ئێرانەوە نەبێ. بەشێکی گرنگی کارگەی روسیا کەوتبونە ژێر دەستی هێزی ئەڵمانی‌یەوە. ڕوسیا پێویستی‌یەکانی هێزەکانی خۆی پێ دابین نەئەکرا، ئەبو هاوپەیمانەکانی بۆی بنێرن. بۆ چارەکردنی کێشەی لۆجستیکی نێوان ڕوسیا و هاوپەیمانەکانی 4 ڕێ هەبو، ڕێگاکانی مورمانسک و ولادیوستک چەندین مانگ بەفر ئەیگرتن. ڕێگای بوغازەکانی بۆسفۆر و دەردەنێل، تورک لە ڕوی هاتوچۆی هاوپەیمانەکاندا دایخستبون، ئەبو بە شەڕ پێیان بکەنەوە. هەر ڕێگای ئێران ئەمایەوە کە لەبار بێ بۆ گوێزانەوەی پێویستی‌یەکان لە خەلیجەوە بۆ سەردەریای خەزەر و لە وێوە بۆ ڕوسیا.

حکومەتەکانی سۆڤێتی و بەریتانی دوجار داوایان لە ئێران کرد شارەزاکانی ئەڵمان دەر بکات. حکومەتی ئێران گوێی بەم داوایە نەدا. بەتایبەتی لەو کاتەدا هێزەکانی ئەڵمانیا لە زۆری مەیدانەکانی جەنگدا ڕو لە سەرکەوتن بون. هێزەکانی ڕوسیا و بەریتانیا ئەوەیان کرد بە بەهانە. ڕێوشوێنی داگیرکردنی ئێرانیان دانا.

3. داگیرکردنی ئێران

نوسەری ئێرانی حسێن مەکی نوسیوێتی:

"لە سەعات چواری بەیانیی ڕۆژی دوشەممو سێیەمی شەهریوەر لە کاتێکدا دانیشتونی پایتەخت لە خەودا بون، کاربەدەستانی وڵات لە سەرو ئەوانەوە شەخسی یەکەمی مەملەکەتیش لە پێخەفی حەسانەوەدا نوستبون، لەگەڵ ئەو جیاوازییەی کە ئەمان سەرەڕای خەوتنی ئاسایی، لە خەوی غەفڵەت و بێخەبەریدا، کە لەمێژ بو باوەشی بۆ کردبونەوە، ڕاکشابون.

لەو سەعاتەدا دو ئوتۆمۆبیل کە یەکێکیان ئاڵای چەکوش و داس و ئەوی تریان ئاڵای ئینگلستانی بە سەرەوە بو لە بەردەمی ماڵی مەنسوری سەروەزیردا ڕاوەستان. دوای ئەوەی زەنگی ماڵەکە بەردەوام لێ درا، دوایی خزمەتکاری ماڵەکە هاتە پشت دەرگاکە و ناسنامەی هاتوەکانی پرسی.

وەڵام درایەوە سەفیرانی ڕوس و ئینگلیز بێ ئەوەی کات بە فیرۆ بدەن هەر ئێستا ئەیانەوێ لە گەڵ سەروەزیر دابنیشن. دەسبەجێ مەنسور لە خەو هەڵسێنراو پێیان وت کە سەفیرەکانی هەردو دەوڵەتی ئینگلستان و سۆڤێتی لەو دیو دەرگای ماڵەکە ڕاوەستاون و گەرەکیانە ئێوە ببینن. مەنسور فەرمانی دا ئەوانە بۆ ژوری میوان ڕێنوێنی بکەن تا جلەکانی بپۆشێ و بێتە ساڵۆن.

مەنسور لەم دیدەنییە چاوەڕواننەکراو و نابەجێیە سەخت کەوتە بیرکردنەوە ئەبێ چی ڕوی دابێ؟ لەبەرئەوە بە پەلە جلەکانی لەبەر کرد و چو بۆ ژوری میوان.

دوای چاک وخۆشییەکی کورتی ئاسایی سەفیرانی دەوڵەتانی ئینگلستان و سۆڤێتی هەریەکە یادداشتێکیان دا بە سەروەزیر تێیا زۆر بەتوندی لە جموجوڵی هاووڵاتییانی ئەڵمان لە ناوئێراندا پەژارەیان دەربڕی بو، بە قسەش ڕونیان کردەوە لەبەرئەوەی حکومەتی ئێران گوێی نەداوەتە یادداشتەکانی 28 ی پوشپەڕ و 25 ی گەلاوێژ 1320 دەربارەی دەرکردنی هاووڵاتییانی ئەڵمانی لە ئێران و، بیرخستنەوەی هەردو دەوڵەتی بە نیازی پاک وەرنەگرتوە، ناچار هێزی زەمینی و دەریایی و ئاسمانیی ئێمە دێنە ناو خاکی ئێرانەوە و ئەوان لە ئێران دەرئەکەن.

مەنسور کە دوای بیستنی ئەم هەواڵە - کە لەڕاستیدا وەکو ڕاگەیاندنی جەنگ وا بو دژی حکومەتی ئێران - توشی نارەحەتی و پەشۆکان بوبو، یادداشتەکانی وەرگرت. سەفیرانی دەوڵەتانی ناوبراو لە شوێنی خۆیان هەستان، خواحافیزییان کرد و ڕۆیشتن. ئەم دیتنە هەموی نزیکەی 25 دەقیقەی خایاند.

مەنسور لە پێش هەمو شتێکدا عامیری وەکیلی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئاگادار کرد خۆی ئامادە بکا تا پێکەوە بڕۆن بۆ سەعداباد..."(13)

3. 1. هێرشی ڕوسی _ ئینگلیزی

شەوی 3 ی مانگی خەرمانانی ساڵی 1320 هێزی ڕوسی لە لای سەروی ئێرانەوە لە 3 لاوەو هێزی بەریتانی لە لای ڕۆژئاوا و خواروی ڕۆژئاواوە لە چەند لاوە لەناکاو خۆیان کرد بە ناو خاکی ئێراندا.

نەخشەی -٥-

دابەشکردنی ١٩٤١–١٩٤٦ی ئێران لە نێوان سۆڤێت و بەریتانیا

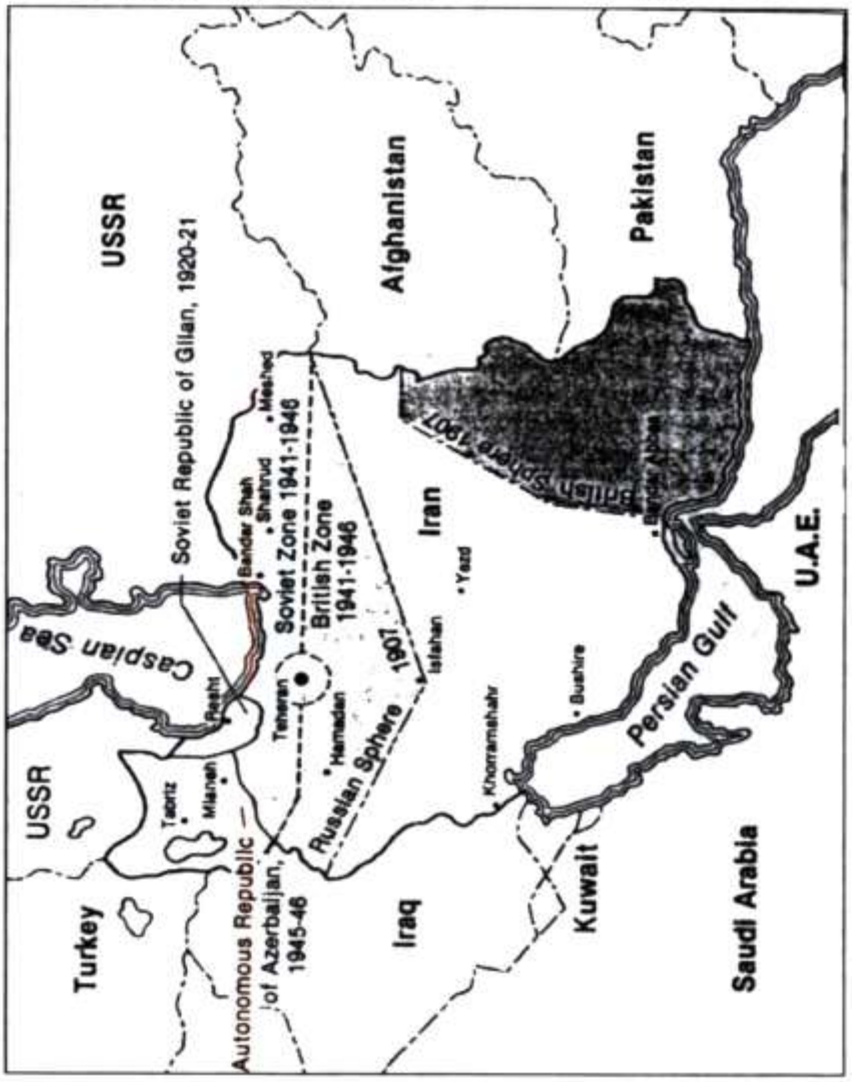

سەرچاوە: لینچوفسکی، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کاروباری دنیادا (بە ئینگلیزی)، ١٩٧٠

ستادی ئەرتەشی شاهنشاهی ئێران بەم بۆنەیەوە ئەم بەیانەی دەرکرد:
"ڕاگەیاندنی ژمارە 1

1. سەعات 4 ی ڕۆژی 3 ی شەهریوەر سپای سۆڤێتی لە لای سەرو و سپای ئینگلیزی لـە لای ڕۆژئـاوا و خواروی ڕۆژئاوا سنورەکانی دەوڵەتیان شکاندوە.
2. شارەکانی تەورێز، ئەردەبێڵ، رەزائیە، خۆی، اهر، میاندواو، ماکۆ، مەهاباد، بناب، رەشت، حەسەن کیادە، میانە، ئەهواز و بەندەر پەهلەوی بۆمبارانی ئاسمانی کراون، زەرەری کە لە خەڵـک کـەوتوە زۆر و هـی نیزامی‌یان، ئەگەرچی سەربازخانەکانیان بۆمباران کردوە، لەگەڵ ئەوەشـا زەرەر تـا ئەنـدازەیـەک کـەم بوە. فرۆکەیەکی پەلاماردەر لە مەڵبەندی تەورێز لە ئەنجامی تەقەی تۆپخانەی دژی ئاسمانی دا خراوەتە خوارێ.
3. هێزی مۆتۆریزە و میکانیزەی سۆڤێتی لە ڕێگای جولفا، مەرەنـد، پـول دەشـت، مـاکۆ، قەرەزیائـەدین و هێزی مۆتۆریزە و میکانیزەی سپای ئینگلیزی لە ڕێگای خانـەقین، قەسـری شـرین، نەفتخانـە، گـیلان، ئابادان، بەندەر شاهپور و قەسری شێخ، کەوتونە هێرش کردن.
4. هێزی دەریایی سۆڤێتی لە کەنارەکانی دەریای خەزەر و هێزی دەریایی ئینگلیز لـە بەنـدەر شـاهپور و خورەمشەهر هێرشیان کردوە.
5. یەکەکانی ئەرتەشی شاهنشاهی کە غافڵگیر کراون بە پێی توانا بەرەوڕویان چون و لە شوێنی جیاجیا لە گەڵ ئەوان لێکیـان داوە و دیفاعیـان کـردوە و ئەرابـە زرێپۆشـی پـەلاماردەر لـە ناوچـەی ڕۆژئـاوا ئەنگێوراوە و لە کار کەوتوە و پێشڕەوی هێرشبەرەکانیان ڕاوەستاندوە.
6. ورەی خەڵک لە هەمو شوێنەکانی سەرو و ڕۆژئاوا زۆر باشە، بەگشتی داوا ئەکەن لە ریزی ئەرتەشـی‌دا وەربگیرێن و بۆ پارێزگاری لە نیشتمان ڕەوانەی جەبهە بکرێن."(14)

ناوەرۆکی ڕاگەیاندنەکەی ستادی ئەرتەش هەنـدێکی ناڕاسـت و هەنـدێکی فیشـاڵ و پێوەنانـە. ئەمـە یەکەمین و دوایین بەیان بو دەری کرد.

3. 2. مەبەست لە داگیرکردنی ئێران

ئێرانی‌یـەکان خۆیـان داگیرکردنـی وڵاتەکـەیـان وەکـو زۆر ڕوداوی تـر لـە سـەر بنچینـەی "تیـۆری پیلانگێڕان" لێک ئەدەنەوە. هەندێکیان وایان دائەنا کە بۆ ڕوخاندنی ڕێژیمی رەزاشا و هەندێکی تر ئەیـانوت بۆ داگیر و دابەشکردنی ئێرانە.

ڕەزاشای پەهلەوی خۆی داگیرکردنی ئێران و پێشـکەوتنی هێزەکـانی دەوڵـەتانی هاوپـەیمـانی بـەرەو تاران بەوە ئەزانی کە هەموی دژی ئەوە و بۆ ئەوەیە ئەو ناچار بکەن، واز لە "سەڵتەنەت" بهێنـێ.(15) گوایـا ئێران لە ژێر سایەی سەڵتەنەتی ئەودا زۆر بۆ پێشەوە چوە، بە لابردنی ئەو ئەیانـەوێ ڕێی پێشـکەوتنی لـێ بگرن.

مەنسور، سەرەوەزیری ئەو کاتەی ئێران، لە بیرەوەری‌یەکانی خـۆی‌دا لـە ژێـر سـەرناوی "مەبەسـت لـە پەلاماردانی ئێران چی بو؟" نوسیوێتی: "مەبەستە بنەڕەتی‌یەکانی ئەوان بەمجۆرە دەرکەوت:

- هەڵوەشاندنی بنچینەی وڵات و توانای ناوەندی دەوڵەت.
- دەسبەسەراگرتن و چاودێری هەمو سەرچاوەکانی دارایی و هۆکانی پێوەندی..."(16)

ڕادیۆی لەنـدەن لـە زمـانی هـەواڵنێری ڕۆژنامـەی ئینگلیـزی "تـایمز"ەوە لـە وتـاری ڕۆژانـەی 15 ی ئۆکتۆبەری 1942دا لەم بارەیەوە وتبوی:

"هاوپەیمانەکان لە گرتنی ئێران 3 مەبەستیان هەبو: یەکەم، ئەیانویست پێشگیری لە نفـوزی ئـەڵمـانی بکەن. دوەم، بڕیاریان دابو پارێزگاری سەرچاوەکانی نەوتی ئێران و عێراق بکەن. سێیەم، مەبەستێکی تریان ئەوە بو کە مەسەلەی گوێزانەوەی کەلوپەلی پێویست بۆ ڕوسیا پەرە پێ بدەن..."(17)

دواییتریش چەرچڵ سەروەزیری ئەوسای بەریتانیا لە "یاداشـتەکانی دا" هـەر هـەمان بیـانوی دوبـارە کردەوە.

4. هەرەسی "ئەرتەشی شاهنشاهی ئێران"

ڕەزاشا هەوڵێکی زۆری دا بۆ دامەزراندن و بەهێز کردن و چەسپاندنی ئەرتەشی شاهنشاهی ئێـران. هەر بۆ ئەو مەبەستە دەستی ئەمیرەکانی لەشکری ئازاد کرد بو لە مەڵبەنـدە دورەکـانی ئێـران دا چـی ئەکـەن بیکەن بێ ئەوەی هیچ قانونێ بتوانێ لێیان بپێچێتەوە. ئازاردانی خەڵک و سوکایەتی پێ کـردن، زەوتکردنـی زەویوزار و تاڵانکردنی سـامانی دەوڵەمەنـدەکان، بـەرتیلخواردن، گـرتن و کوشـتن و دەرمـانخوارد کـردن و گومکردنی بێ لێپرسـینەوەی سـەرانی ئێـل و پیـاوە ناودارەکـانی ئێـران... بەشـێ بـون لـە شـێوەکارەکانی فەرماندەکانی هێزە چەکدارەکانی ئێران بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی حکومەت لە سەرانسەری ئێران دا.

ڕەزاشا و فەرمانـدەکانی تـا ئەنـدازەیـەکی زۆر بـە خۆیـان و ئەرتەشـەکەیانـەوە ئـەنازین. لـە پـێش ڕوداوەکانی خەرمانانەدا ئەفسەرێکی ئێرانی بە ناوی ئازمین لە مـەهاباد لـە وتارێـکدا بـۆ خـەڵـک گوتبـوی: "ئەمڕۆ ئەرتەشی ئێران لەگەڵ بەهێزترین ئەرتەشەکانی دنیا بەرامبەرە، زمانم لاڵ بێ، بەرزترە."(18)

ئەمە نمونەیەک بـو لـە بۆچـونی ئەفسـەرەکانی ئێـران بەرامبـەر خۆیـان و ئەرتەشـەکەیـان. تەنانـەت شاهنشاهیش هەر وای ئەزانی. یەکێ لە ئەفسەرە زلەکانی ئەرتەش ڕوداوێکی لەو بابەتە ئەگێڕێتەوە.

لەشکرەکانی 1 و 2 مناوەرەیەکیان لە خواروی ڕۆژهەڵاتی تاران ئەنجام دا. ئەمیرەکانی هەردو لەشکر، هەروەها شاگردەکانی "دانیشگاهی جەنگ" بەشدار بون. لە کاتێکدا ئەمانە هەمو لە کـەناری ئـاوی جـاجرودا بەڕیز ڕاوەستابون بۆ سانی فەرماندەی گشتی هێزەکان. یەکێ لەوانەی بەشداری ئەم مناوەرەیە بون جەنـەراڵ ژاندار بو. ژاندار جەنەراڵێکی فەرەنسی شارەزا بو. هاوبەشی شەڕەکانی یەکەم جەنگی جیهانیی بوبو. ئەوسا لە ئێران سەرۆکی "دانیشگاهی جەنگ" بو. دوای ئەوەی فەرمانـدەی گشـتی سـەیـری هێزەکـانی دەکـا و بـە بەردەمی ڕیزی ئەمیرەکانیدا تێ ئەپەڕێ بەرامبەر جەنـەراڵ ژانـدار ڕائەوەسـتێ و لـێی ئەپرسـێ: "ئەرتەشـی ئێران بەرامبەر ئەرتەشی بێگانە ئەتوانێ تاچەند مقاوەمەت بکا؟" جەنـەراڵ ژانـدارماوەیـەک ڕائـەمێنێ ئینجـا ئەڵێ: "دو سەعات" فەرماندەی گشتی وەڵامەکەی بەدڵ نابێ و ئەڕوا. ئـەمیرەکانی ئەرتـەش بـە گلـەییـەوە بـە جەنەراڵ ژاندار ئەڵێن: "ئەمە چە وەڵامێ بو تۆ داتەوە؟" ئەویش بە ئەوپەڕی خوێن ساردییەوە ئـەڵـێ: "ئـەو دو سەعاتەشم بۆ دڵخۆش کردنی کابرا گوت ئەگینا وەڵامی ڕاستەقینەی پرسیارەکەی ئەبو بڵێم هیچ..."(19)

ڕوداوەکانی خەرمانانی 1320 و پێشـکەوتنی هێزەکـانی ڕوسـیا و بـەریتانیا بـەناو خـاکی ئێـراندا خۆهەڵکێشانەکەی ئازمین و هەڵسەنگاندنەکەی ژانداری خستە بەر تاقیکردنەوە.

کاتێ هێزەکانی بێگانە کەوتنە پێشڕەویی بۆ ناو خاکی ئێران، ئەرتەشی شاهنشاهی چەندین لەشـکری لەو مەڵبەندانەدا مۆڵ دابو، لەوانە:

لەشکری 1 ی تاران بە فەرمانـدەیی سەرلەشکر کەریم بوزەرجەمهەری
لەشکری 2 ی تاران بەفەرماندەیی سەرلەشکر عەلی ئەسغەر نەقدی
لەشکری 4 ی ڕەزائیە بە فەرماندەیی سەرلەشکر موعینی

لەشکری 3 ی تەورێز بە فەرماندەیی سەرلەشکر مەتبوعی
لەشکری 15 ی ئەردەبیل بە فەرماندەیی سەرتیپ قادری
لەشکری 11 ی گەیلان بەفەرماندەیی سەرتیپ قادر
لەشکری ی ئوستراباد بە فەرماندەیی سەرهەنگ موعتەزید
لەشکری 9 ی خوراسان بە فەرماندەیی سەرلەشکر موحتەشەم
لەشکری 5 ی کوردستان بە فەرماندەیی سەرلەشکر موقەدەم
لەشکری 2 ی کوردستان بە فەرماندەیی سەرتیپ پوریا
لەشکری 6 ی خوزستان بە فەرماندەیی سەرلەشکر شاهبوختی (20)

هێرشی لەناکاوی هێزەکانی سۆڤێتی و بەریتانی ریزەکانی ئەرتەشی هەڵوەشان. زۆری نەخایان ئەم لەشکرانە بڵاوەیان لێ کرد.

ڕوداوەکانی ساڵی 1320 ی ئێران دەریخست:

هێزە چەکدارەکانی ئەم جۆرە وڵاتانە بۆ سەرکوتکردنی گەلەکانی خۆیان و بۆ پارێزگاری ڕێژیمە زۆردار و بۆگەنە دەسەڵاتدارەکانی وڵاتەکانی خۆیان ئازان. ئەتوانن هەمو ڕۆژێ قەسابخانە بۆ میللەتەکانی خۆیان دابنێن بێ ئەوەی لە هیچ شتێ بسڵەمێنەوە. بەڵام لە بەرامبەر دوژمنی دەرەوەدا، لە بەرامبەر هێزە زلەکان دا، کەساس و کۆڵەوارن. بە ئاسانی سەر شۆڕ ئەکەن و خۆیان بەدەستەوە ئەدەن.

پەیماننامە و ڕێککەوتنە ئیقلیمییەکانی نێوان ئەم جۆرە دەوڵەتانە بۆ پشتیوانی کردنی یەکتری دژی ڕاپەڕینی ناوخۆی گەلەکانیان و بۆ پاراستنی حکومەتەکانی خۆیان لە مەترسی شۆڕش و ناڕەزایی میللەتەکانی خۆیان بەکەڵک دێن، بەڵام لە بەرامبەر گوشاری هێزە زلەکانی دنیادا نەک هەر بەکەڵک نایەت، بەڵکو هەر زۆر زو بێهودەیی خۆی ئەسەلمێنی و هەرەس ئەهێنێ.

کاتێ هێزەکانی بەریتانیا و ڕوسیا چونە ناو ئەرزی ئێرانەوە نە ئەرتەشی شاهنشاهی بایی ئەوەندە بەرەنگاری کردن کە ڕەزاشا بتوانێ ڕێککەوتنێکی ئابڕومەندانەیان لە گەڵ ئیمزا بکا و نە هاوپەیمانەکانی سەعدابادی بەدەنگیەوە هاتن لە سەری بکەنەوە.

4. 1. دەستوری تەرکی موقاوەمەت

سەربازەکانی لەشکرەکانی 1 و 2 ی تاران بە فەرمانی ڕەزاشا خۆی لە ترسی هەڵگەڕانەوە و شۆڕش بڵاوەیان پێ کرا. بە پێ بە ڕێگاکانی دەوروبەری تاراندا بەرەو شار و ئاواییەکانی خۆیان گەڕانەوە.

لەشکرەکانی 3 و 4 و 9 و 11 و 15 ی ئازەربایجان و خوراسان لە بەر هێرشی هێزەکانی ڕوسیا و لەشکرەکانی 5 و 6 و 12 ی کوردستان و خوزستان لە بەر هێرشی هێزی بەریتانیادا خۆیان پێ نەگیرا، تەنانەت نەیانتوانی ڕێوشوێنی کشانەوەیەکی ڕێکوپێک دابنێن، بەڵکو تەفروتونابون.(21)

هێزی دەوڵەتانی هاوپەیمان درێژەیان دا بە هێرش و بۆ پێشەوە چون. شا بۆ ئەوەی نیازی پاکی خۆی بۆ هاوپەیمانەکان دەرببڕێ و هێرشەکەیان ڕابگرێ "دەستوری تەرکی موقاوەمەت" واتە فەرمانی بەرهەڵستی نەکردنی هێزی داگیرکەر بێ هیچ مەرجێکی پێشەکی دەرکرد. عەلی سوهەیلی وەزیری کاروباری دەرەوەی کابینەی نوێی محەمەد عەلی فروغی کە ڕاستەوخۆ دوابەدوای هێرشی هاوپەیمانەکان دامەزرا لە ڕۆژی 6 ی خەرماناندا ئەم نامەیەی بۆ سیر ریدەر بولارد سەفیری بەریتانیا و، سمیرنوف سەفیری یەکێتی سۆڤێت سەبارەت بە بڕیاری حکومەتی ئێران دەربارەی "تەرکی موقاوەمەت" نوسی:

"بیری ئەو جەنابە ئاگادارە کە دەوڵەتی شاهنشاهی ئێران بە پێڕەوی سیاسەتی بێلایەنی بەردەوام هەوڵی داوە پێوەندی دۆستانەی خۆی، بەتایبەتی لە گەڵ دەوڵەتانی دراوسێی، پارێزگاری بکا. لەم کاتەشدا کە هێزە جەنگییەکانی یەکێتی سۆڤێت و ئینگلیز هاتونەتە ناو خاکی ئێرانەوە، حکومەتی ئێران بۆ دەرخستنی ئەوپەڕی نیاز پاکی و پاراستنی پێوەندی دراوسێیەتی، شەڕی نەکردوە. لە گەڵ ئەوەش دا هێزەکانی ئەو دەوڵەتە کەوتونەتە کاری جەنگی و بۆمبارانی شارەکان و هێزی پادگانی ئێران لە شارستانەکاندا دیارە لە بەرامبەر هێرشێ کە کراوەتە سەریان بەناچاری دیفاعیان لە خۆیان و موقاوەمەتیان کردوە.

وە بە بیری بەرزی ڕائەگەیەنێ کە دەوڵەتی شاهنشاهی ئێران بۆ سەلماندنی نیازی ئاشتیخوازانەی خۆی فەرمانی داوە هێزی دەوڵەتی بەتەواوی دەست لە موقاوەمەت هەڵبگرن و خۆیان لە هەمو جۆرە بەرەنگارییەک لابدەن. چاوەڕێیە هێزەکانی ئەو دەوڵەتەش پێشڕەویی خۆی ڕابگرێ و کاری جەنگی ڕابوەستێنێ. نوێنەرانی دەوڵەتەکانی تریش لەم بریارەی حکومەت ئاگادار ئەکرێنەوە."(22)

دەستوری تەرکی موقاوەمەت بە هەمو هێزەکانی ئەرتەش ڕاگەیەنرا. بەڵام لە ڕاستیدا نە هیچ لەشکرێ بە پێوە مابو تا "موقاوەمەت" بکا و نەهیچ موقاوەمەتێ هەبو تا "تەرک" بکرێ.

نوێنەرانی سۆڤێتی و بەریتانی وەڵامی حکومەتی ئێرانیان دایەوە. چەند دوایەکیان لێ کردبون لەوانە:

".. ئەبێ حکومەتی ئێران هێزەکانی خۆی لە خواروی خەتێکەوە کە لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژهەڵات بەم شوێنانەی خوارێ دا ڕائەبورێ بکێشێتەوە دواوە: باژێڕی شنۆ (لە خواروی ڕۆژئاوای دەریاچەی ڕەزائیە)، حەیدەرئاباد و میاندواو (لە خواروی دەریاچەی ڕەزائیە)، زەنجان و قەزوین و خورەمئاباد (لێواری خواروی دەریای خەزەر)، بابل و زیراب و سەمنان و شاهرود لە ڕۆژهەڵاتی عەلی ئاباد. ئەو شوێنانەی ئەکەونە ژوروی ئەم خەتەوە ئەبێ بە مۆقەت لە ژێردەستی هێزی سۆڤێتی دا بن.

حکومەتی ئێران ئەبێ فەرمان بە هێزەکانی خۆی بدات کە لە ژورو و ڕۆژهەڵاتی خەتێک کە بەم شوێنانەی خوارێدا ڕائەبورێ بکێشێتەوە دواوە: خانەقین و کرمانشاە و خورەمئاباد و مەسجید سولەیمان و هەفتگل و گەچساران و ڕامهورمز و بەندەر دەیلەم. ئەو شوێنانەی ئەکەونە ژێرو و ڕۆژئاوای ئەم خەتەوە بە مۆقەت هێزەکانی ئینگلیز داگیری ئەکەن."(23)

هەمو ئەم شوێنانە بە کردەوە لە ژێردەستی هێزەکانی ڕوسی و بەریتانیدا بو، مابو حکومەتی نوێی ئێران بە ڕەسمی بۆیان بسەلمێنێ و گیروگرفتیان بۆ دروست نەکا.

4. 2. لێخرانی ڕەزاشای پەهلەوی

شا بە هەمو نرخێ ئەیویست تاج و تەختەکەی بپارێزێ. ئامادە بو هەمو مەرجەکانی هاوپەیمانەکان قوبوڵ بکا. پێی وابو بە گۆڕینی حکومەت و دانانی وەزارەتێکی تازە و تەرکی موقاوەمەت و قوبوڵ کردنی مەرجەکانی تری هاوپەیمانەکان وازی لێ ئەهێنن.

شا وەزارەتەکەی عەلی مەنسور (مەنسورولمولک) و هاوکارەکانی لێ خست. محەمەد عەلی فروغی (زەکائولمولک) ی کرد بە سەروەزیری ئێران و وەزارەتێکی نوێیان پێک هێنا. دەستوری تەرکی موقاوەمەتی دا. خێزانەکەی نارد بۆ ئەسفەهان. هێزی هاوپەیمانەکان بەردەوام لە پێشکەوتن دا بون. تاران کەوتبوە ژێر مەترسی گیرانەوە.

وەزارەتەکەی فروغی چەند کارێکی گرنگی ئەنجام دا، ڕەزاشا دەستی لە تاج و تەختی ئێران هەڵگرت بۆ محەمەد ڕەزای کوڕی. ڕازی بو خۆی لە ئێران دور بخرێتەوە بۆ خواروی ئەفریقا. ئێران لە باری بێلایەنی

دەرچو، جەنگی دژی ئەڵمانیا و دەوڵەتانی میحوەر ڕاگەیاند. پەیمانێکی 3 قۆڵی لـە گـەڵ بـەریتانیا و ڕوسـیا بەست، بەمجۆرە سەرلەنوێ پێوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ڕێکخستنەوە.

4. 3. پەیمانی ئیتیحاد

عەلی سـوهەیلـی وەزیـری کاروبـاری دەرەوەی ئێـران و، سـیر ریـدەر بـولارد سـەفیری بـەریتانیا و، سمیرنوف سەفیری یەکێتی سۆڤیێت، لە تاران لە ڕۆژی 9 ی ڕێبەندانی 1320 دا بەرامبەر بـە 29 ی کـانونی دوەمی 1942 لە کۆشکی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران کۆبونەوە، پەیمانی 3 قۆڵی: ئێـران، بـەریتانی، سۆڤیێتی "ئیتیحاد" یان ئیمزا کرد.

پەیمانی ئیتیحاد پێک هات بو لە 9 مادە.

لە مادەی 1 هەمی دا هەمویان بەڵێنیان دابو ڕێزی یەکێتیی ئـەرز و حاکمییـەت و سـەربەخۆیی ئێـران بگرن.

لە مادەی 2 هەمی دا ئێران ئامادەیی دەربڕی بو بۆ ئیتیحاد لەگەڵ دەوڵەتانی یەکگرتو دژی ئەڵمانیـا و میحوەر.

لە مادەی 6 هەمی دا بەڵێنیان بە یەکتری دا بو کە دەوڵەتانی هاوپـەیمـان کـارێ نەکـەن یـا پـەیمـانێ نەبەستن زەرەری یەکێتی ئەرز و حاکمییەت و سەربەخۆیی سیاسی ئێرانی تێدا بێ و ئێرانیش کارێ نەکا یـا پەیمانێ نەبەستێ پێچەوانەی ئەم پەیمانە بێ.

لـە مـادەی 7 هـەمی دا بـەڵێنیـان بـە ئێـران دابـو یارمـەتی بـدەن بـۆ چارەسـەر کردنـی دژوارییـە ئابورییەکانی.

لە مادەی 8 هەمی دا ئەبو هەمو ئەو بەڵێنانەی بە یەکتری درا بون، هەمو لاکان وەکـو یـەک بـە جـێی بهێنن.

لە مادەی 9 هەمی دا ماوەی کارپێ کردنی پەیمانەکە دیاری کرا بو.

مادەکانی 3 و 4 و 5 ی پەیمانەکە گرنگییەکی تایبەتییان هەبو کاری لە پاشەڕۆژی دەوڵەتی ئێران و گەلەکانی ئەکرد.

مادەی 3 هەمی ئەڵێ:

1. دەوڵەتانی یەکگرتو پێکەوە و هەریەکەیان بەتەنیا بەڵێن ئەدەن کە بە هەمو ڕێگەیـەکی لـە بەردەسـتیان دایە ئێران لە هەر دەسدرێژییەکی ئەڵمان و هەمو دەوڵەتێکی تر بپارێزن.
2. خاوەن شکۆی هومایون شاهنشاهی ئێران بەڵێن ئەدەن کە:

أ. بە هەمو وەسیلەیەکی کە لە دەستیان دایە و بە هەر شـێوەیـەکی بۆیـان بلـوێ هاوکـاری لەگـەڵ دەوڵەتانی یەکگرتو بکەن بۆ ئەنجامدانی بـەڵێنـی سـەرو، بـەڵام پشـتیوانی هێزەکـانی ئێـران سنوردار ئەبێ بە پاراستنی ئاسایشی ناخۆی خاکی ئێران.

ب. بۆ تێپەڕینی لەشکرییان و تفاق لە یەکێ لە دەوڵەتانی یەکگرتوەوە بۆ یەکێکی تر لە دەوڵەتانی یەکگرتو یا بۆ مەبەستی لەو بابەتە مافی بێ سنور بدەن بە دەوڵەتانی یەکگرتو کە ئەوان هەمو هۆکانی پێوەندی لە خاکی ئێراندا بەکاربهێنن و چاودێری بکەن و بپـارێزن و لـە حاڵـەتێکـدا پێویستی جەنگی ئیجاب بکا بەهەر جۆرێ کە بە چـاکی بـزانن بیگرنـە دەسـت، ئـەم برگـەیـە ڕێگەی ئاسنین و ڕێگەی ڕوبار و فڕۆکەخانە و مینـا و لولـەی نـەوت و دامـەزراوی تەلـەفۆن و تەلەگراف و بێتەل ئەگرێتەوە.

ج. هەمو جۆرە یارمەتی و کارئاسانییەکی لە توانـادا بـێ بنـوێنن بـۆ چـاودێری و بـاش کردنـی هۆکانی پێوەندی ناوبراو لە برگەی (ب) دا، دامەزراو و کرێکار ئامادە بکەن.

د. بە ڕێککەوتن لەگەڵ دەوڵەتانی یەککگرتو هەرجۆرە سانسۆرێ لە سەر هۆکانی پێوەنـدی نـابراو لە برگەی (ب) دا بە پێویست بزانن دابنێن و بیهێڵنەوە.

3. ڕون و دیارەکە لە جێبەجێ کردنی برگەکانی (ب، ج، د) ی بەندی دوەمی ئەم مادەیە دەوڵەتانی یەککگرتو پێویستییەکانی ئێران بەتەواوی لە بەرچاو ئەگرن.

مادەی 4 هەمی ئەڵێ:

1. دەوڵەتانی یەککگرتو ئـەتوانن لـە خـاکی ئێـراندا هێـزی زەمینـی و دەریـایی و ئاسـمانی بـەو ئەندازەیەی بە پێویست ئەزانن بهێڵنەوە و تا جێیەکی پێویستییەکانی ستراتیجی ڕێگا بـدەن ئەو شوێنانەی ئەم هێزانەی تێدا ئەهێڵرێتەوە بە موافەقەتی دەوڵـەتی ئێـران دیـاری ئـەکرێن. هەمو کاروبارەکانی پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتانی یەککگرتو و ئیداراتی دەوڵەتی ئێران هەتا بتوانرێ بە هاوکاری ئیداراتی ئێران بە لادا ئەخرێن، بە جـۆرێ کـە ئاسایشـی هێـزی گـۆرین بپارێزرێ. بێگومانە کە هەبونی ئـەم هێزانـە لـە خـاکی ئێـراندا داگیرکردنـی سـپایی نـابێ و بەرامبەر بە بەڕێوەبەرایەتی و هێزەکانی ئاسایشی ئێران و ژیـانی ئـابوری وڵات و هـاتوچۆی ئاسایی دانیشتوان و جێبـەجێ کردنـی قـانون و بڕیارەکـانی ئێـران ئەوەنـدەی بکـرێ کـەمتر خۆیانی تێ هەڵئەقورتێنن.

2. ئەوەندەی بتوانرێ زو لە پاش جێبەجێ کردنی ئەم پەیمانە یـەکێ یـا چەنـد ڕێکـەوتنێ دەربـارەی بەڵێن دانی دارایی کە دەوڵەتانی یەککگرتو بە هۆی بڕیارەکانی ئەم مادەیە و برگەکانی (ب، ج، د) ی بەندی دوەمی مادەی سێیەم دەگرنە ئەستۆ لە کاروباری وەکـو کڕینـی نـاوخۆ و کـرێی خـانو و دامەزراوی پیشەسازی و بەکرێ گرتنی کرێکـار و خـەرجی هـەڵگرتن و گواسـتنەوەی شـتی لـەو بابەتانە لە نێواندا ئەبەسترێ. ڕێکـەوتنێکی تایبـەتی لـە نێـوان دەوڵـەتانی یـەکگرتو و دەوڵـەتی شاهنشاهی ئێراندا ئەبەسترێ ئەوە دیـاری ئـەکا کـە پـاش جـەنگ خـانو و ئیسـلاحاتی تـر کـە دەوڵەتانی یەکگرتو لە خاکی ئێران دا کردویانە بـە چ مـەرجێ ئـەیـدەن بـە دەوڵـەتی شاهنشـاهی ئێران. لەو ڕێکەوتنانەدا کە باس کران ئەو پارێزگارییانەش بڕیار ئەدرێن کە هێزەکانی دەوڵەتانی یەکگرتو لە ئێران دا ئەیان بێ.

مادەی 5 هەمی ئەڵێ:

دوای ئـەوەی هـەمو دوژمنایەتییـەکانی نێـوان دەوڵـەتانی یـەکگرتو لـە گـەڵ دەوڵـەتی ئاڵمـان و هاوبەشەکانی دا بە پێی یەک یا چەند ڕێکەوتنێکی ئاگربڕی جەنگ ڕاگیرا دەوڵەتانی یەککگرتو لە ماوەیەکدا کە لە شەش مانگ تێ ناپەڕێ هێزەکانی خۆیان لە ئێران ئەبەنە دەرەوە. ئەگەر پەیمـانی ئاشـتییان لـە پـێش شـەش مـانگی دوای ئـاگربڕدا لـە نێـوان دا بەسـترا ڕاسـتەوخۆ هێزەکانیـان ئەبەنـە دەرەوە. مەبەسـت لـە هاوبەشەکانی ئاڵمان هەمو دەوڵەتێکی ترە کە ئێستە یا لە پاشەڕۆژا دوژمنایەتی یەکێ لە دەوڵەتانی یەککگرتوی کرد بێ یا بیکا."(24)

پەیمانی ئیتیحاد سەرکەوتنێکی گەورە بو بۆ دیپلۆماسی ئێرانی چونکە بێ شەڕ و بەرهەڵستی:

(1) دەوڵەتانی گەورە سەرلەنوێ یەکپارچەیی خاک و سەربەخۆیی حکومەتی ئێرانیان سەلماندەوە،

(2) حاڵەتی دوژمنایەتی و داگیرکراوی ئێرانیان گۆڕی بە حاڵەتی دۆستایەتی و هاوپەیمانێتی،

(3) دەوڵەتانی داگیرکەر گفتیان دا دوای بڕانەوەی جەنگ ئێران بە جێ بهێڵن.

5. کورد و ڕوداوەکانی شەهریوەر

5. 1. هەڵوێستی کورد

بە پێچەوانەی نوسینی ڕەسمیی ئێرانەوە زۆرایەتی کورد بە خۆشی‌یەکی بێ وێنەوە هەواڵی هاتنی هێزەکانی ڕوسی - ئینگلیزی‌یان وەرگرت. "حیزبی ئازادیخوازانی کوردستان" بەم بۆنەیەوە بەیانێکی دەرکرد بۆ بەخێرهاتنی ئۆردوی سور.

"هێمن" ی شاعیر بیروەری‌یەکانی خۆی ئەگێڕێتەوە:

"... لە مانگی خەرمانانی 1320 - 1941 ڕۆژێکی چوبومە سەر خەرمانان کرێکارەکانمان خەریکی مالۆسک زرینگاندنەوە و باڵەکەو بون و منیش لە کنیان دانیشتبوم و ئەسپەکەم وەسەر کوێزەر کرد بو ئەو دەمی فڕۆکە و ماشین زۆر کەم بون و خەڵک پێی سەیر بون. لەپڕ دو فڕۆکەی ڕەشی زەلام پەیدا بون. ئێمە تا وێستا فڕۆکەی ئەوەندە زلمان بە ئاسمانەوە نەدی بو. هەمو دەستیان لە کارهەڵگرت و تەماشای فڕۆکەکانیان دەکرد. دیمان فڕۆکەکان نێزیک بونەوە و نەوی بون و کاغەزیان بەردانەوە. هەمویان ڕایانکرد بزانن چییە؟ ژنێک لەپێش هەموانیدا گەڕاوە و کاغەزێکی دامێ و گوتی ها بە قوربانت دەبم بیخوێنەوە بزانە چییە و چی تێدا نوسراوە؟

بڕوا بکەن وەختا بو لەخۆشیان باڵ بگرم. ئەو کاغەزە بەیاننامێک بو کە بەزمانی کوردی نوسرا بو. چۆن ئەوە خەونە یا ڕاستی‌یە؟ دەوڵەتێکی گەورەی وەک یەکێتی سۆڤیەتی بە زمانی کوردی بەیاننامە بڵاو بکاتەوە؟ بۆ من هەروا کەم نەبو.. ئەو بەیاننامە بۆنی شەڕی لێ دەهات... هەرچەندە دڵخۆشی خەڵکیان دابوەوە و... بەیانی دو فڕۆکە هاتن و چەند نارنجۆکی بچوکیان بە شاردا دا، ئەرتەشی شاهەنشاهی وەک تۆوی هەرزن بڵاوبو..."

ئەو "چەند نارنجۆکە بچوکە" لە ناو خەڵکی موکریان دا بە سەرەتای شادی و ڕزگاری دائەنرا پێیان ئەگوت "بۆمبی ڕەحمەت". شاعیرەکانی کورد بە ستایشێکی بێ ئەندازەوە لە هاتنی "فریشتەی ئازادی" و"مژدەهێنەری ئازادی" ئەدوان. هەژار بە بۆنەی ئەو بەیاننامەیەوە وتویەتی:

بە بڵاوبونی دو پەڕ ئاگاهی   بو بڵاو، ئەرتەشی شەهەنشاهی

5. 2. ژیانی کورد لە سایەی ڕیژێمی پەهلەوی‌دا

بۆ تێگەیشتن لە مەلامەتی شادمانی کورد بە هاتنی هێزی ڕوسی - ئینگلیزی بۆ ناو کوردستانی ئێران ئەبێ سەرنجی هەلومەرجی ژیانی گەلی کورد لە ژێر سایەی دەسەڵاتی ڕیژێمی ڕەزاشادا بدرێ. بۆ زانینی باری ژیانی کورد و خواستەکانی لەو سەردەمەدا، چاکتر وایە هەندێ لە وتارەکانی ڕۆژنامەی کوردستان. وەکو خۆی رابگوێزین.

ڕۆژنامەی "کوردستان" لە ژێر سەردێری "لە بەر چی کورد قیامی کرد؟" نوسیوێتی:

"کورد تەنها میللەتێکە کە رسوم و ئادابی باستان و شەعائیری میللی و خەسایسی زاتی خۆی لە دەست نەداوە و بێگانەکان قەت نەیانتوانیوە دەستی تەعەددا بۆ سەر زەمینی کوردان درێژ بکەن. فیتنەی جەنگیز و حادیسەی مەغۆل، ئەو دو ئاورە خانمان سوتێنانە نەیانتوانی چکۆلەترین تەئسیرێکی لە ڕوحیەی کوردان بکەن ئەو میللەتە قەدیمەی بێننە ژێر باری نفوزی خۆیان. تاریخی ئێران و عالەم، تاریخی ئیسلامی فیداکاری ئەو شێرمەردانەی لەبیرە. وێستاش واقیعەی گزنفۆن و تەلەف بونی ئەکسەری لەشکرییانی بە دەست کوردانی کوێستان نشین لە بەر چاوە.

خولاسە دەتوانم بڵێم کە لە تەواوی ئەدواری درەخشانی ئێراندا غاشیەی شەوکەت و عەزەمـەتی ئێـران لەسەر شانی موباریزانی بێنەزیری کوردی بوە وەلێ حەقیقەتێک کە لە ئیفشـای وی نـاتوانم خـودداری بکـەم ئەوەیە: کوردی بێچارە وەکو سایری برادەرانی ئێرانی نە لە دەورەی سەراسەر زوڵمەتی دیکتـاتۆری و نـە لـە دەورەی دیمۆکراسی موشەعشەع لە حقوق و مەزایای ئینسانیەت بەرخوردار نەبوە و ئەغلەب یوغی بەندەگی و بوردەگی حکومەتانی دیکتاتۆری لە مل دا بو. هیچ وەختێ ڕۆژی عەدالەت و دیمۆکراسـی نەهاتۆتـە سـۆراخی ئـەو تـودە ڕەنجبـەرەی کـە ڕەگـی ئـەعزەمی ئیقتیسـادی ئێرانـی تەشـکیل داوە، قـەت باسـکی مەعدەلـەت و ئازادیخواهی پەنجەی زۆر و قولدوری لەسـەر گـەروی ئـەو میللەتـە لا نـەبردوە و دەسـتی ڕەددی لـە سـینگی ئەربابانی وی نەداوە.

ئەگەرچی گاە گاهێک لە ئەتراف و سەرحەداتی ئەو مەملەکەتە ئیقداماتیک لە لایەن بەعزێک لەو میللەتـە نەجیبەی واقیع بوە و مونجەڕ بە خونریزی تەرەفەین بوە لەو ئیقداماتە نەزەرێکی مونافی ئیستیقلالی ئێرانیان نەبوە بەڵکو وەختێک لیباسی عەمەلیان لەبەر... ئیقداماتی خۆیـان کـردوە کـە شـەرەف و نـاموس و غیرەتـی میللی خۆیان لە مەعرەزی ئەغرازی دوچە و دیکتاتۆران دیوە و شەهامەتی فیتریان ئیجازەی نـەداوە حقـوقی میللی خۆیان فیدای مەتامیع وحیرس و وەلەعی چەند نەفەر سپاهی و کیشوەریی ئێران ناشوناس بکەن وە بۆ ئاوری ئیحساساتی میللیان هەڵگیرساوە و خائینین و غاسیبینی حقوقیـان لـە خۆیـان دور خسـتۆتەوە ئـەو دیفاع لە حقوقانەیە کە بە قەولی ئەوانەی دەیانەوێ میللەتی کورد بە خوێنخوار و چەپاولگەر موعـەڕەفی کـەن، سەرکەشی! و توغیانی نێوە.

لەو بیست و چەند ساڵەی ئەخیردا وکەلا و وزەرای دەوڵەتی عەریز و تەویلی شاهنشاهی! لـەباتی وەی حاسڵی دەسترەنجی مە سەرفی خوێندەوار کـردن و تەربیـەتی مـە بکـەن و لـە ئیسـتیعدادی زاتـی و هۆشـی سەرشاری مە ئیستیفادە بکەن و چەرخی سنعەت و کیشاوەرزی مەملەکەت وەکارخەن لـەباتی ئـەو کارانـە، کـە زامنی وەحدەتی میللی و ئارامشی سیاسی مەملەکەتە، ئاغایانی وزەرا و وکەلای سەلاحیەتدار حاسـڵی عـەرەقی جەبینی و کەددی یەمینی مەیان بە سورەتی ماشینی لوکس و ئاپارتمان و غـەیریهـی دەرێنـا. ئازادیخواهـانی کوردی یەک لە پاش یەک حەپس و تەبعید و دەرمانداو کران.

نزیک بو بە کوللی میللەتی کورد، کە لە ژێر مەنگەنەی زوڵم و زۆری ڕەزاخان دەینالاند، مەحو و نابود بـێ. خۆشـبەختانە لـە شـەهریوەرمانگی سـاڵی 1320 بایـەکی شـەماڵ وەزی و بـەفری زوڵـم و شـەقاوەتی دیکتاتۆری تواندەوە. ئەو هەمو حەبس و تیرۆڕ و زەجـرو شـکەنجە و بێحقـوقی و کوشـت و کوشـتارە بـو ئیحساساتی میللی کوردی وە جۆش هێنا، ئینعیکاسی ئەعمالی شـەنیعەی ڕەزاخـان و ئـەترافیانی بـو میللـەتی کوردی ئازادی و خودموختاری وەگیر کەوت. هیچ قوە و قودرەتێک نـاتوانێ لـە دنیـای دیمۆکراسـی فیعلـیدا ئێمە بێنێتەوە ژێر یوغی ئەسارەت و بەنـدەگی چـون ئـەو حەقـە ئـەوڕۆ ئێمـە بـە دەسـتمان هێنـاوە ڕوحـی مەنشوری ئەتلانتیک و موعاهەداتی موتەفیقینە."(25)

لە سەروتارێکی تری دا لە ژێر سەردێڕی "ئێمە دەڵێین چی؟" بە قەڵەمی ح قزڵجی نوسیوێتی:

"ئێمـە دەڵێـین: لـە دەوری بلـەوەزی و دیکتـاتۆریی بیسـت سـاڵەدا زوڵـم و زۆرێکـی یـەکجار زۆر و زەوەندمان لێ کراوە، بەروبوی کوردستان کە بە ڕەنجی باسک و ئارەقی نێوچاوانی کوردان ڕەنێو دەهات بـە فیڕۆئی دەبرا، بەندیخانە و زیندانی شاران لە برا کوردەکانی ئێمە پڕ دەکران لە هەمو شوێنێکەوە هـەر کـورد بو دەماندی بۆ وڵاتانی دور دەردەکران. زمانی زگماکمان یاساغ بو، نەیان دەهێشت جلوبەرگی خۆمـان لەبـەر کـەیـن، بـە زمـانی خۆمـان بخـوێنین و بنوسـین، دەرگـای مزگەوتـەکانیان لـێ دەبەسـتین تـا عیبـادەت و خواپەرستنمان بۆ نەکرێ، مەوقوفەکانیان گـرت بـوە دەسـت خۆیـان و مـەلا و فـەقێکانیان پـەڕەوازە کـردن،

بەتایبەتی ئەمنییە گوزەرانیان لە لادێییە هەژارەکان وا تاڵ کرد بو مەرگی خۆیان بە ئـاوات دەخواسـت وەکـو سەیفولقوزات، ڕەحمەتی خودای لێ بێ، لەو دەمی‌دا گوتویە:

لا هەڵدراو و جگەربراو و فڕێ دراو

ڕامان دەدەن بە جارێ لە هەوراز بۆ نشێو

حاسڵی ئێمە هەرچی بومان: تـوتن، گـەنم، پـەمبۆ، خـوری، شـتی لێـرەوار، هـەموی ئینحیسـار بـو بـە نرخێکی زۆر کەم لێ‌یان دەسەندین و دەیان برد بەشی خۆشمان بۆ نەدەماوە. کوتاڵ و وردەواڵـەی خۆشـیان نەدەداینێ. ماڵیات و عەواریزی بەلەدیە و شێروخورشیدی سـوریان لـە ئێمـە دەسـەند و لـە تـاران کۆشـک و باڵەخانەیان پێ دروست دەکرد و بە خـەرجی مـۆدی ژن و فـۆرمی جلـی ئـەوان دەچـو قـامکی مـادموزیلی... ئێمەش لە شاخ و داخ هەناسە سارد و ڕەشوڕوت بە دەست مەئمورە غەدارەکانەوە دەلەرزین، دیسـان شـاعیری ناوبراو گتویەتی:

بۆ وانە هەرچی جوانە لە جێ، دێ، لە ژن، لە ماڵ

هەر شاخ و داخە بۆ مە، کوڕی ڕەش، کچی دزێو

هەرگیز لە بیرم ناچێ جارێک کابرایەکی بەقاڵ لە مەلایەکی دەپرسی: چۆنم لەو مشـکوزمەییـە نـەجات دەبێ؟ گوێزم لە کابرایەکی لێرەواری کڕی، کابرا گوتی تا وڵاغەکانم تاقەت دەکەم جەواڵـەکانم بـۆ بـەتاڵ کـە، برێکی پێ چو کابرا هاتەوە پڕی دا جەواڵەکانی و هەڵات ئەوەندی بانگم کرد وەرە حەقەکەت بـدەمێ ئـاوڕی نەداوە و ڕۆیی. دوای چەند دەقیقە پیاوێکی مالیە هات و لە کابرای پرسـی، کـە ورد بومـەوە دوقـاتی قیمـەتی گوێزەکەی ماڵیات داوا لێ کرد بو بۆیە کابرای بەدبەخت هەقی گوێزەکەشی نەویست و هەڵات.

ئەمە تنۆکێکە لە دەریایەک و کایەکە لە کێوێکی ئەزیەت و ئازاری ئـەودەم، هـیچ کـەس نیـە ئێسـتاش نەناڵێنێ و ئاگای لەو کارەساتە نەبێ هێندەش لەمێژ نیە شایەد و بەڵگەی بوێ، ئەو چوار ساڵە تەواوی گۆڤار و ڕۆژنامەکانی تاران لەم بابەتەوە دەدوێن هێشتا لە عۆدەی نەهاتون.

ئێمە دەڵێین: ئێستاش بەشی گەورەی کوردستان بەو دەردەوە دەناڵێنن، لە سەقز و بانـە و سەردەشـت خەڵکی حاڵێکیان نیە، دەیانگرن، لێ‌یان دەدەن، شتیان لێ دەستێنن، لەبەر سوغرە و بێگـار لـە کـار و کاسـبی بون. بە زۆر کاغەز و تەلگرافی ڕەزامەندی‌یان پێ دەنوسن. هاتوچۆیان بڕیوە. خەڵکی لای ئێمە بچنـە ئـەوێ دەیانگرن. لەو ڕۆژانەدا سەرهەنگێک خەڵکی سەقزی کۆ کردۆتـەوە و نـوتقێکی بـۆ کـردون گوتویـەتی ئـەو تۆپانەی لە سەر ناری قەڵام دابەستوە بۆ گیانی ئەوانەیە بوی مەرامی دیمۆکراسی‌یان دەسەردا بێ!

دو نەفەر ئەفسەری سنەیی کە موتەهەم بون بـە گونـاحی گـەورەی ئـازادیخوازی!! باڵیـان بەسـتون و بردویانن بۆ سنە. قەدەغە کراوە لە بازاڕ و کوچە و شەقام و قاوەخانە لە دو کەس پتـر پێکـەوە ڕانەوەسـتن. شەوانە هاتوچۆی خەڵک بۆ ماڵی یەکـدی سـەخت یاسـاغە. خـۆ نوسـینی زمـان و خوێندنـەوەی مـەتبوعاتی کوردیش ئەوە هیچ کە باسی سەروماڵە لە هـەورامان و مـەریوان و جـوانڕۆ و کرماشـان و سـنە و تیلـەکۆ و گەروسیش گوزەرانی خەڵک هەروایە.

بە ڕاستی پێ‌یان وایە ئەم شەڕە گەورەی دونیا بۆ ئەستورکردنی ملی بەچکە دیکتاتۆران کـراوە وا خۆیان هەڵمساندوە و سمێڵیان گیڤ کردۆتەوە، دەنا ئێستا کە لە حەبەشە و زەنگەباریش گوڕەی ئـازادی گوێی ئامانی پڕ و کەڕ کردوە بۆ دەبێ لە کوردستان جەنابی زوحاک و ئارژمی () فیرعەون لـە گـۆڕێ دا بێ؟ بۆ دەبێ حکومەتی ئیرتیجاعی دە هەزار تۆن توتنی کوردستان بکڕێ؟ لە بری دراو درۆ و فڕوفیشاڵ دەدەست خاوەنی توتن نێ و، قاقا بە ژن و منداڵی سـەرمابردو و ریشـی بـەفراوی وەرزێـری کـورد پـێ بکەنێ؟

ئێمە دەڵێین: قانونی خۆرسکاو (تەبیعەت) هەر وەکو لە حەیوان و گیا و شتی وادا دەسەڵاتی هەیە، لە کۆمەڵ و پۆل و بیر و فیکر و عەقڵ و شعور و هونەر و سنعاتیش دا حوکمی هەیە. منداڵ کە دەبێ پلەگۆشتێک پتر نیە کەچی پاش ساڵێک بەخۆدا دێ و برێک زل دەبێ، وردە وردە پێوە دەچێ تا دەبێتە ئینسانێکی تەواو و خۆی دەناسێ. کاروباری خۆی بۆ خۆی پێ ڕادەگا. دیارە کەمیش رەگەڵ زۆر و هێندیش رەگەڵ هەمو (جوزێ رەگەڵ کول) دەکەوێ.

لە دەوری شارستانیەتی و زانستی ئەمڕۆکەدا کە دەنگوباسی ئەمپەڕ و ئەوپەڕی دونیا هەمو ڕۆژێ هەمو کەس بە گوێی خۆی دەبیسێ و ئینسان وەک مەل و باڵندە بۆ هەمو جێگایەک بە باڵ دەفڕێ و دونیا هێندە لێک نزیک بۆتەوە بە ڕاستی وەک خێزان زۆری لێ هاتوە.

دیارە کوردستانیش برێکە لە دنیا و کوردیش کۆمەڵێکن لە نەوعی ئینسان بە ئەندازەی خۆیان لە گەڵ دنیا و ڕەگەزی بەشەر سەرکەوتون و بیر و شعوریان لە ئاسۆگی جاران بەرز بۆتەوە، تێ گەیشتون ئەم جۆرە حکومەت و ڕژێمە وەکو گیرەی هۆمەرەکوێر وایە هەر بۆیە کە دەستەیەک خوێنمژ و خۆهەڵمسێن بە نێوی (هەیئەتی حاکیمە) نەقیزەیان تێوەژێنن و مەبەست و ئارەزوی خۆیانیان پێ گێرە کەن. کابرایەکی ئازەربایجانی لە سەر فارس یا فارس لە سەر ئازەربایجانی یا ئازەربایجانی و فارس لە سەر کورد دەکەنە ملۆزم تا ئەم نەتەوانە لەگەڵ یەک بینە دوژمن و قین لە یەک هەڵگرن و قەت دەس نەدەنە دەستی یەکدی نەکو مەقامی فیرعەونیی ئەوان لەق بێ وەکو کوردستان و ئازەربایجانی ئێستای لێ نەیە، کە ئەو هەمو دوژمنایەتی و بەربەرەکانی‌یەی داروەستەی دیکتاتۆری دەبەینی خست بون بە جارێک فڕێیان داوە و بونە برایەکی بە ڕاستی و قازانج و زەرەری یەکتری بە هی خۆیان دەزانن.

چەندە سەیرە کە ئێستاش خەیاڵی خۆهەڵمساندنی نەتەوایەتی لە سەردا ماوە!

تێ گەیشتون ژیانی ئەو هەمو عالەمە تۆپی فوتباڵ نیە چەند کەس بە شەق بۆ یەکتری بهاوێژن.

ئێمە دەڵێین: سەعادەت و خۆشبەختی خۆمان و تەواوی میللەتانمان دەوێ و مانیعی کاری کەس نین بەڵام ئەوانەی بەرهەڵستی ئەو خۆشبەختی‌یەن بە دوژمنیان دەزانین.

ئەو ئیسلاحاتەی بیوەلە دیکتاتۆرەکان دەیلێن و سەری ئەو سەری دەگاتە ئاڵوگۆری مەئموران بە لایەلایە و چاوبەستنی دەزانین. ئەوە بۆ فریودانی خەڵکی هەزار ساڵ لەوە پێش دەبێ. دەنا تازە لەم عەسرەدا گوێی ئێمەی پێ نائاخندرێ و چاوی مەی پێ نانوسێ.

ئێمە پێمان وایە دەبێ ڕیژێمێکی موناسیبی دونیای ئەمڕۆ بۆ ئێمە بێتە ڕو، سیستەم چەشنێکی دیمۆکراتیک حاکم بێ لەبەر ئەمە لە کوردستاندا لە ژێر باڵی پیرۆزی لایەنگرانی ئازادی بەشەر بەرێکخستنی حیزبی دیمۆکرات و شارەزایی کردنی جەنابی قازی محەمەد پێشەوای کوردستان کاروباری خۆمان دەدەست گرتوە و چاوەنۆڕیشین برا کوردەکانی کەش لەگەڵ ئێمە لە سفرەی ئازادی کوردستان کۆببنەوە."(26)

5. 3. بۆشایی دەسەڵات

هەرەسی ئەرتەش بۆشایی‌یەکی گەورەی لە دەسەڵاتی حوکمڕانی دا بەجێ هێشت بو. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئێران، تەنانەت هێزەکانی ژاندارم، بە پشتیوانی ئەرتەش دەستی بە سەر کاروباری ناوچەکاندا ئەڕۆیشت. نەمانی دەسەڵاتی ئەوان ڕێگەی تەخت کرد بۆ پیاوە دەسڕۆیشتوەکانی کورد خۆیان لە ناوچەکانی خۆیاندا حوکمڕانی بکەن. زۆر لەوانەی لە سەردەمی دیکتاتۆری ڕەزاشا گیرا بون و دور خرا بونەوە بۆ دەرەوەی کوردستان، لە دوای ڕوخانی ڕەزاشا ئازادکران و گەڕانەوە کوردستان. سەرانی کورد لەزۆری ناوچەکاندا کەوتنە جموجوڵ. بە ئازادی هاتوچۆیان ئەکرد. لە زۆر جێگەی مەڵبەندەکانی شیمال و

جنوبی کوردستان کاروباری ناوچەکانی خۆیان گرتە دەست و پەلاماری ئەو پاسگایانەیان ئەدا کـە نیشـانەی زوڵموزۆری سەختی ساڵانی دورودرێژی دیکتاتۆریتی رەزاشا و دەزگای بۆگەنی بەرێوەبەرایەتی ئێرانـی بـو. چەکیان لێ ئەسەندن و دەریان ئەکردن.

5. 3. 1. سەرانی کورد و سەردانی باکۆ

د قاسملو نوسیویێتی:

"پاش ئەوەی لە 3 ی خەرمانانی 1320 (25 ی ئوتی 1941) دا رژێیمی رەزاشا روخـا و لەشـکری سور هاتە ئێران و لە بەشی شیمالی کوردستانی ئێران دا جێگیر بـو، کاربەدەسـتانی سـۆڤێتی راسـتەوخۆ لـە گەڵ مەسەلەی کورد روبەرو بون. هێندێک جوڵانەوەی وەک بزوتنـەوەی ورمـێ لـە بـەهاری سـاڵی 1321 دا سەرنجی دەوڵەتی سۆڤێتی بۆ ئەو راستیـە راکێشا کە لە کوردستان دا هەستێکی بەهێزی نەتەوایەتی هەیـە و کوردستان بیلقـوە ناوچەیـەکی شۆرشـگێرە. هـەر بۆیـە هێنـدێک لـە کومیسـێرە سیاسـی‌یەکان و ئەفسـەرە سۆڤێتی‌یەکان کە لە تەورێز و ورمێ کاربەدەست بون، بەرەبەرە تێ گەیشتن کە پێویسی بەوە هەیە کە یەکێتی سۆڤێتی لە گەڵ گەلی کورد پێوەندی پتەوتر دابمەزرێنێ. بەڵام لە بەر نەبونی رێکخراوێکی سیاسی و هەروەها لە بەر ئەوەی سەرۆک عەشیرەتەکان و ئاغا و شێخەکان لـە نێـو خۆیـان دا رێـک نەدەکـەوتن تـا نوێنـەرێک هەڵبژێرن و یا چەند کەسێک وەک نوێنەری خۆیان دیاری بکەن، یەکێتی سۆڤێت لەم بارەیەوە توشی سەر لـێ شێواوی بو نەی دەزانی دەگەڵ کێ دەبێ پێوەندی بگرێ و وتوویژ بکا و کێ دەتوانێ نوێنـەری راسـتەقینەی گەلی کورد بێ.

لە وەزعی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەو کاتەدا و بە لـە بـەر چـاو گرتنـی پلـەی پێگـەیشـتن و تەرکیبی چینایەتی کۆمەڵی کوردەواری، بەرە بەرە نوێنەرانی سۆڤێتی تێ گەیشتن کە واقیعبینانـەتر و باشـتر ئەوەیە لە گەڵ کەسانێک پێوەندی بگرن کە چ لە باری عەشیرەتی و ئـاینی و چ لـە بـاری روناکبیریـیـەوە لـە کوردستان دا خاوەن نفوزن، ئەوە بو کە یـەکێتی سـۆڤێتی لـە مـانگی سـەرماوەرزی 1320 دا پـاش ئـەوەی ئەفسەر و کۆمیسێرە سیاسی‌یەکان چەندین جار هاتوچۆی مەهابادیان کرد، هەیئەتێکی 30 کەسی‌یان لە پیاوە ناسراوەکانی کوردستان بۆ باکۆ بانگ هێشتن کرد. تەرکیبی هەیئەتەکە بریتی بو لە سەرۆک عەشیرەتەکان و هێندێک شێخ و ئاغا و هەروەها نوێنەری چین و توێژە نێوەنجی‌یەکانی شاری مەهاباد. ئەندامانی ئەم هەیئەتە کە لە لایەن نوێنەرانی سۆڤێتی‌یەوە هەڵبژێردرا بون لە سەرەوەی هەموان قازی محەمەد بو کە ئەو وەختە هەم بە شەخسییەتی ئایینی و سیاسی و هەم بە روناکبیرێکی بە نفوز ناسـرا بـو. ئەوانـە بـە رەسـمی نـە نوێنـەری حیزبێکی سیاسی بون نە نوێنەری جوڵانەوە، تەنانەت بیروباوەریشیان بە تەواوی پێکەوە رێک نەدەکەوت.

لە راستی‌دا ئەم سەفەرە زیاتر باری یەکترناسینی هەبو، یانی مەبەست ئەوە بو کە هـەم سـۆڤێتی‌یەکان نوێنەرانی کوردەکان بناسن و هەم سەرۆکە کوردەکان کۆمەڵی سۆڤێتی لە نزیکەوە بە چاوی خۆیـان ببیـنن و بیناسن. هەرچەند لە بنەرەتـەوە ئـەم سـەفەرە، سـەفەرێکی سیاسـی بـو، بـەڵام بـە رەسـمی وەک سـەفەرێکی فەرهەنگی ناویان برد."(27)

جگە لە قازی محەمەد، ئەوانەی بۆ ئەم سەفەرە بانگ کرا بون: حاجی بابـە شـێخ، عـەلی ئاغـای ئـەمیر ئەسعەدی دێبوکری، عومەر عەلیاری دێبوکری، رەشید بەگی هەرکی، زێرۆ بەگی هـەرکی، تـەها هـەرکی، سـەیـد محەمەد سدیق، محەمەد ئەمین شکاک، حەسەن هەنارەی شکاک، حەسەن تیلۆ شـکاک، حـاجی قـەرەنی ئاغـای مامەش، کاک هەمزەی نەڵۆسی مامەش، مەجید خانی میاندواو، نوری بەگی بەگزادە، نورکـۆ بـەگزادە، ئەحمـەد بەگی فەیزوڵابەگی، بایزئاغای گەورک، محەمەد حسێن سەیفی قازی.(28)

نەخشەی ژمارە -٦-

ناوچە کوردنشینەکانی ئێران

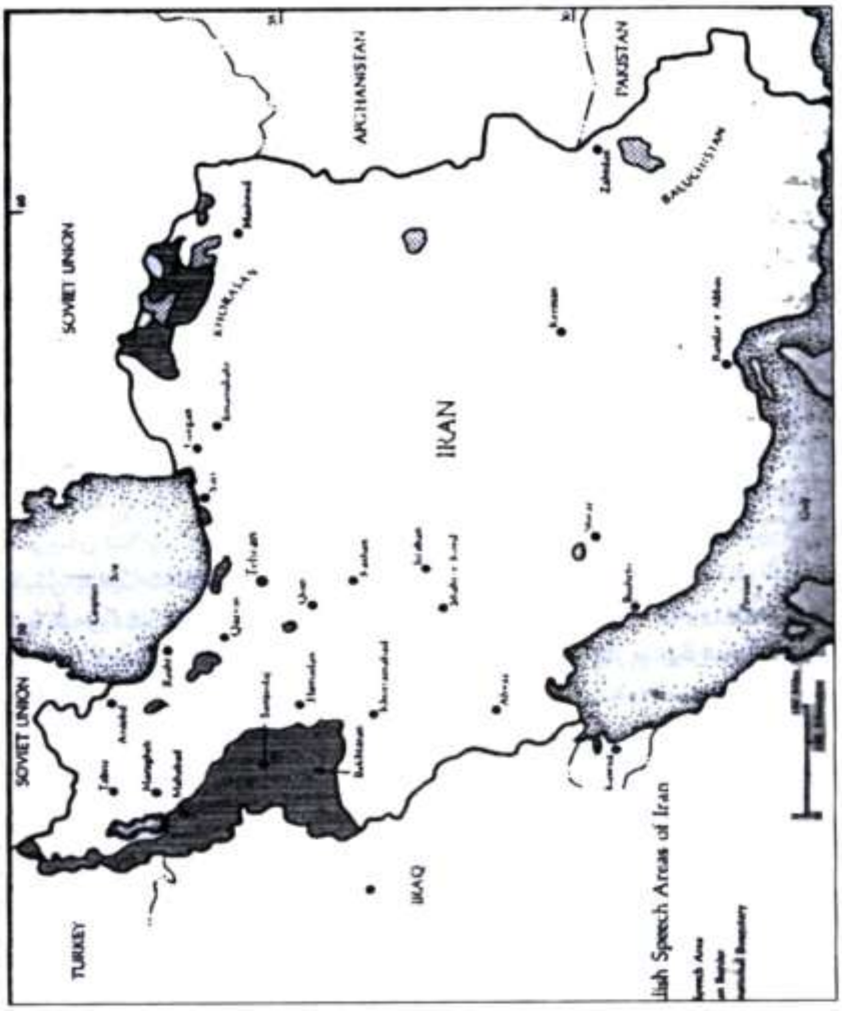

سەرچاوە: امیر حسنپور، نەتەوایەتیو زمان لەکوردستاندا، سانفرانسیسکۆ، ١٩٢٢

لەو کاتەدا سیاسەتی سۆڤیتی وابو: کورد هێمن و ئارام بێ. لە هیچ کام لەو وڵاتانەی تیا بون گیروگرفت دروست نەکەن. ئەویش هەمان سیاسەتی بەریتانی هەبو. ئەی ویست تا شەڕ کۆتایی دێت، بۆ ئەوەی کۆریدۆری ئێرانی بۆ گوێزانەوەی پێویستییەکانی خۆی ئارام بێ، لە ئێران و تورکیا و عێراق هیچ پشێوییەک ڕو نەدات. بۆ ئەم سەفەرە کاربەدەستانی سۆڤیتی هەر کوردە ناسراوەکانی موکریان، واتە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیان، بانگ کرد بو. لە کوردەکانی سنە و، کرماشان و، ئیلام... هیچ کەسێکیان بانگ نەکرد بو.

لەم سەفەرەدا کاربەدەستانی سۆڤیتی سەرانی بانگکراوی کوردیان هان نەدا بو هیچ چالاکییەکی سیاسی یا ڕۆشنبیری. تەنانەت کە بەریتانییەکان پەژارەی خۆیان بەرامبەر بەم دیدەنییە دەربڕی، وەزیری کاروباری دەرەوەی سۆڤیتی مۆلۆتۆف، سەفیری بەریتانی سێر ریدەر بولاردی دڵنیا کرد لەوەی لەم دیدەنییەدا "هیچ جۆرە گفتوگۆیەکی سیاسی نەکراوە."(29)

گۆڤاری "نیشتمان" زمانی "کۆمەڵەی ژ. ک" بە گاڵتە پێ کردن و ڕەخنە لێ گرتنەوە باسی ئەم سەردانەی ئاغاکانی کورد بۆ باکۆ لە گۆشەی "دەمەتەقەیەکی دوکەسی"دا بەم شیعرانەی لای خوارو ئەگێڕێتەوە:

بایز: ئەرێ مام باپیرکتێبە پەرپوت
باپیر: سندان، دەڵێی چی، دیسان بایزە ڕوت
بایز: پرسینم هەیە، جوابم دە زوبە
ئاغا تەشریفی، بۆ چوە....
باپیر: ڕەئیسێک ناردی، لە شوێنی و بردی
نامەی ڕزگاری بدا بە کوردی
بایز: زۆرباشیان بەخێرهێنا بو؟.
باپیر: ئەی چۆن،
دەی فەرمو بە پێی فێڵان قەیسی و ڕۆن
بایز: وای هەرنەگوتوە، پێم ئیفتەرایە
باپیر: بۆ لای تۆ ئاغا ئیبنو سینایە؟
وەڵا وای دەگوت لە خۆم بیستوە
بایز: کەوابێ ئاغا... بوە
باپیر: بەڵێ هەمو کەس پێی ماخۆلیایە
بایز: نەفام چی وەختی جەفەنگە و کایە
پێم بڵێ چی کرد چلۆن هاتەوە
باپیر: بەتۆن و نیوێک خورافاتە
بایز: ئاخر شەرحی دە مەی ڕێسە نەفام
نازانیی عەیبە ڕستن بێ مەرام
باپیر: ئاخر هی ئاغاش وەک هی من وایە
چوبو لای ئەوەی... شایە
گوتبوی: بە مەردی لێوت بیزێوی

ڕزگاریت بوێ دەبی بە خێوی
ئاغا فەرمو بوی: ئازادی چیە؟
فەرمایشتی من لەسەر قەندیە
ئەگەر دەم دەنێ قەند و زین باشە
وە ئیللا هێچگار کارم لە پاشە
بۆ موغالەتە زینی هێنا بو
لە سایەی وانیش تێر قەند و چا بو
بایز: دەک نەژی باپیر، ئەمەش خەبەر بو
دەخوێنی سالّی جارێک، ئەمیش...(30)

دیارە ئەم شیعرانە ماوەیەک لە دوای سەردانەکەی باکۆ نوسراون چونکە ئەوکاتەی ئاغاکانی کورد بانگ کرابون بۆ باکۆ هێشتا کۆمەڵەی ژ. ک دانەمەزرا بو.

5. 3. 2. ڕوداوەکانی بانە

جموجوڵی سەرانی کورد لە دو مەڵبەندی کوردستان دا گەیشتە ئەوپەڕی توندوتیژی و فراوانی: یەکێکیان لە مەڵبەندی بانە - سەقزدا و، ئەوی تریان لە مەڵبەندی ورمێ، بێ ئەوەی هیچ پێوەندییەکیان لەگەڵ یەک هەبێ. حەسەن ئەرفەع، سەرۆکی ئەوسای ستادی ئەرتەشی شاهنشاهی ئێران، سەبارەت بە ڕوداوەکانی بانە و، سەقز لە ژێر سەرناوی "یەکەمین شۆڕشی کوردەکانی ئێران لە ماوەی دوەمین جەنگی جیهانیدا" نوسیوێتی:

"پەلاماردانی ئێران لە لایەن هێزەکانی سۆڤێت و بەریتانیاوە و، داگیرکردنی ئوستانەکانی ژورو و ڕۆژئاوای ئێران بو بە هۆی هەڵوەشانی ئەرتەشی ئێران لە ناوچە داگیرکراوەکاندا و، کزبونی کۆنترۆڵی حکومەتی ناوەندی لەوێ. بە هۆی فەرمانێکی ناڕاستەوە کە جەنەراڵ ئەحمەد نەخچەوان وەزیری جەنگ دەری کرد بو سەربازانی وەزیفە بڵاوەیان لێ کرد، ئەگەرچی ئەم فەرمانە لە ماوەیەکی کورت دا ڕاست کرایەوە، بەڵام زۆر دژوار بو ئەوانە بهێنرێنەوە بۆ خزمەت، بە تایبەتی لە ناوچە خێڵەکییەکانی وەکو کوردستان. کوردەکانی ناوچە سنورییەکان، بە یارمەتی ئەوانەی لە عێراقەوە هات بون، دەوری پۆست و پادگانە پچوکە دابڕاوەکانی سنوریان دا و، چەکیان کردن. بەمجۆرە چەکێکی زۆریان کەوتە دەست.

هێزەکانی سۆڤێتی پادگانی بانەیان گرت. سەربازەکانیان بەردا بچنەوە ماڵی خۆیان و ئەفسەرەکانیان بە گیراوی ڕەوانەی سەرو کردن. هەروەها شاری سنەیان چەند سەعاتێ داگیر کرد بەڵام بە هۆی ڕێککەوتنی سۆڤێتی - ئینگلیزییەوە دەربارەی دابەش کردنی ناوچە داگیرکراوەکان، ئەوێ ناوچەی بەریتانیا بو، بۆیە ئەوان بەجێیان هێشت بەرەو سەقز کشانەوە، هێزێکی ئینگلیزی کە پێک هات بو لە تیپێکی مۆتۆریزەی هندی شارەکەیان داگیر کرد.

هەر کە ئۆردوی سور لە بانە ڕۆیشتن و ئەفسەرە ئێرانییەکانیان لە گەڵ خۆیان برد، حەمە ڕەشید، سەرکردەیەکی کوردی ئێلەکانی بانە کە لە گوندی وێنە لە دیوی عێراقیی سنوردا ئەژیا، بە چوار سەد سوارەوە پەلاماری ئێرانی دا پاش دو ڕۆژ شەڕ لە گەڵ تاقمێ سەربازی ئێرانی کە پادگانی بانەیان ئەپاراست، بانەی گرت. لە هەمان کات دا ئێلەکانی مەڵبەندی مەریوان کە لە لایەن کوردەکانی عێراقەوە لە لای پێنجوێنەوە یارمەتی درا بون، پەلاماری پۆستی سنوریی باشماخیان داو گرتیان. پادگانەکانی مەریوان و سنە پێشتر لە ئەنجامی هێرشی ڕوس و ئینگلیز دا هەڵوەشا بون کوردەکان چونە ناو مەریوانەوە. بەڵام نەیان توانی بچنە

ناو سنەوە چونکە لە ژێردەستی هێزەکانی ئینگلیزدا بو. لـەم کاتـەدا، جەنـەراڵی لێهـاتو، مـەحمود ئـەمین، بـە حاکمی عەسکەری سنە دانرا.

فەرماندەی گشتی هێزەکانی ڕۆژئاوا جەنەراڵ موقەدەم، هێزێک کە پێک هات بو لـە 3 گـوردانی پیـادە (300 کەس) و 6 ئوتۆمۆبیلی زرێپۆش بە فەرماندەیی براکەی من، کۆلۆنێل ئیبراهیم ئەرفەع، بـۆ گرتنـەوەی سەقز و بانە نارد. ئەم هێزە لە دوای گرتنی سەقز بەرەو بانە بەڕێ کەوت. لە ڕێگا لە لایەن دوهەزار کەس لـە هێزی ئێلەکان بە سەرکردایەتی حەمە ڕەشید خـان گـەمارۆ درا کـە لـە لایـەن ئێلـەکانی بانـە و خوڕخـوڕەوە یارمەتی درا بو. 5 ماشینی زرێپۆش بە هۆی سوتاندنی پردی تەختەی سەر ڕێگاکە لە دەس چـو. هێزەکـەش ناچار بو بگەڕێتەوە سەقز. کوردەکان بەشێکی هێزە پیادەکەیان بەدیل گرت. بەڵام براکەی من بە ژمـارەیـەکی کەمەوە پاش دو ڕۆژ بە پێ ڕۆشتن خۆیان گەیاندە میرانشاە. ئینجا لەوێوە گەڕانەوە دیوانـدەرە. لـەوێش لـە لایەن چوارهەزار کەسی هێزی حەمە ڕەشیدەوە گەمارۆ دران. وەکیلیەکان، ئەردەڵانەکان، ڕەسوڵ ئاغا و عـەلی ئاغای جەوانمەردی گەورک و، سەرشیو و، سلێمان جاف بەشدار بون. ئەگـەر چـی براکـەی مـن تـەنیا 170 کەسی لە بەر دەستدا بو، لە گەڵ ئەوەشدا توانی کوردەکـان بگێڕێتـەوە دواوە، کـە لـەم پێکدادانـەدا دو کـەس لـە سەرانی کورد کوژران و ڕەسوڵ ئاغا بریندار بو، ورەیان بەردا و کشانەوە سـەقز. لـە ڕێگـا تیلەکۆییـەکانی عەلی خانی حەبیبی، کە لە هۆبەتوەوە لە ڕێگای میرانشاوە بۆ یارمەتی دانی هێزەکانی حکومەت هاتبو، هـەڵـی کوتایە سەریان و تەفروتونای کردن.

پاش ئەم ڕوداوە براکەی من چو بۆ کرماشان دانرا بە سەرکردەی لەشکری 12 و چو بۆ شـەڕی ئێلـە یاخییەکانی لوڕ. جەنەراڵ ئەمین کرا بە فەرماندەی هێزەکانی کوردستان.

کوردەکانی ژێر فەرمانی محەمـەد ڕەزا مـەریوانی، مـەحمود کـانی سـانانی، محەمـەد ڕەشـید ئەلەمانـە، محەمەد عەلی مرادی گەڵباخی، عەلی ولەژیری، فەرەج کۆماسی، جـەلال گـەمباری، مـەحمود لهـۆنی، بـەرەو سـنە چون. جەنەراڵ ئەمین، کە تازە گەیشت بوە سنە بۆ گفتوگۆ و ڕێککەوتن چو بـۆ لایـان. کوردەکـان گرتیـان، بەڵام لە ماوەی 24 سەعات دا بەریان دا. ئەمەش لە سەر داوای ئەفسەرانی ئینگلیزی نیشتەجێی سنە بـو. لـە هەمان کاتدا کوردەکان داوایان کرد بو دان بەسەربەخۆیی کوردستان دا بنێن. پـاش 10 ڕۆژ سـەرکردایەتی ئینگلیز لە سنە وەڵامیان دانـەوە، کـە ئـەو نـاتوانێ کێشـەکە چارەسـەر بکـا بـەڵکـو ئـەبێ بخرێتـە بـەردەم سەرکردایەتی بەرز لە بەغداد. کۆبونەوەی هێزەکانی ئێران لە سنە بو بە هۆی ڕێ گرتن لە هێرشی کوردەکـان بۆ سەر ئەو شارە. دوای ماوەیەک بڵاوەیان لێ کرد، هێزە خێڵەکییەکان نە تاقـەتی چـاوەڕوانیـی و نـە هـیچ هۆیەکی لۆجستیکیی مانەوەیەکی درێژخایانیشیان هەبو.

لە مانگی نۆڤەمبەردا جەنەراڵ ئـەمین هێزێکـی سـاز دا و بـەرەو دیوانـدەرە جـوڵا. دوای پێکـدادانێ لـە گوندی زاغە کوردەکانی حەمە ڕەشید شکان و گەیشـتە دیوانـدەرە و کەوتـە پێشـکەوتن بـەرەو سـەقز. ئـەم شارەش کەوتە دەست هێزەکانی حکومەت، بەڵام چەند دەستەیەک کورد کە پێشتر لە نـاو ماڵـەکان دا خۆیـان حەشار دا بو، پەلاماری ئەرتەشیان دا هاوزەمان لەگەڵ ئەو هێزانەی لـە دەری شـارەوە هێرشـی پێچەوانـەیـان دەس پێ کرد بو. جەنەراڵ ئەمین کوژرا و هێزەکەش بەشێکی بڵاوەی کرد و بەشێکی گیـرا. 300 کـەس لـە ئێلی تیلەکۆی کورد بە سەرکردایەتی سەرۆکەکەیان، عەلی خانی حەبیبی، کە بـۆ هاوکـاری لـە گـەڵ هێزەکـانی حکومەت هات بون، ئەوانیش تەفروتونا بون. حەبیبی، لە لایەن حەمەڕەشیدەوە کوژرا.

لە دوای مەرگی جەنەراڵ ئەمین، کۆلۆنێل ئیبراهیم ئەرفەع لە جێگەی ئـەو بـو بـە فەرمانـدەی لەشـکری کوردستان. هێزەکانی ڕێک خستەوە و دوبارە لە سنەوە بەرەو سەقز جوڵا. محەمەد خانی حەبیبی، برای عەلی خان، و کوردەکانی تیلەکۆ، کە ئەیان ویست تۆڵەی کوژرانی سـەرۆکەکەیـان بسـێننەوە، بەشـداری ئـەم هێـزە

بون، هەروەها حەبیبولا خانی مەندمی. کوردەکانی مـەریوانیش، کـە هەوڵـەکانیان بـۆ گرتنـی سـنە بـە هـۆی ئینگلیزەکانەوە سەری نەگرت بو، ئیتر دەمیان لە سەربەخۆیی کوردستانەوە نەئەدا، تەنانـەت نوێنـەریان نـارد بوە لای براکەی من پێشنیاریان کرد بو هاوکاری لە گەڵ بکەن دژی حەمە ڕەشید.

لەم کاتەدا منیش لە تارانەوە نێردرامە کوردستان بۆ لێکۆڵینەوەی بارودۆخی ئەوێ، دوای گەیشـتنم بـە سنە لە گەڵ ئەو نوێنەرە چوین بۆ سەقز. لە ڕێگا دڵنیای کردم لە دڵسۆزی هۆزەکەی بۆ شا و بۆ ئێـران، وای دەر ئەخست کە جموجوڵەکانیان بە هاندانی بێگانە بوە و، ئەوان ئامادەن یارمەتی ئێمە بدەن بـۆ شـکاندن و سزادانی حەمە ڕەشید، ئەگەر ئێمە چەک و تەقەمەنی‌یان بدەینێ... من گەیشتمە میرانشا لە کاتێکدا هێزەکانی حکومەت لە هێرش دا بون بۆ سەر ئاوایی سوننەتە، پاش 5 سـەعات پێڕۆیـی بـە نـاو بـەفرێکی ئەسـتوردا. منیش لەم شەڕەدا بەشدار بوم. کوردەکانی حەمە ڕەشید بە سەختی شکان و خێڵەکی‌یەکانی تیلەکۆ ڕژانە نـاو ئاوایی و کەوتنە تاڵان کردنی دوژمنەکانیان هەر لە جل و سەرپۆشی ژنانەوە تا سەماوەر و قۆری.

لە مایسی 1942 دا کۆلۆنێل ئەرفەع بە 2 هەزار کەس و 14 تانکی سوک و شەڕکەرانی ئێلی تیلـەکۆ چوە سەر سەقز، حەمە ڕەشیدی شکان و بەرەو بانە کەوتە پێشکەوتن. بە ڕێگاوە بو، لە سەرکردە تازەکەیەوە، جەنەراڵ شاهبوختی، فەرمانی پێ گەیشت، کە ئیتر بۆ پێشەوە نەچێ، بەڵکو خەریکی ڕێککەوتن بـێ لـە گـەڵ حەمە ڕەشید. مێجەر فلێتچەر، ئەفسەرێکی سیاسی بەریتانی لە کرماشـانەوە بـۆ سـەقز هـات بـۆ ئـەوەی لـەم گفتوگۆیەدا بەشدار بێ. حەمە ڕەشید بە ناوی تارانەوە دانرا بە فەرمانداری بانە و، ڕێگەی پێ درا چەکـەکانی پێ بمێنێ، لە کاتێکدا ئەبو هێزەکانی ئەرتەش و پۆلیسی ئێـران مـەڵبەنـدەکانی بانـە - سەردەشـت بـە جـێ بهێڵن.

پاش ماوەیەک کۆلۆنێل ئەرفەع، کەلەم کاتەدا گەیشت بوە پلەی جەنەراڵ، بـو بـە فەرمانـدەی لەشـکری 2 ی تاران و، جەنەراڵ هۆشمەند ئەفشار لە جێگـەی ئـەو بـو بـە فەرمانـدەی لەشـکری کوردسـتان. هـاوینی 1942 بانە دوبارە لە لایەن هێزەکانی حکومەتەوە گیرایەوە..."(31)

جەنەراڵ هۆشمەند ئەفشار وەکو ئەفسەرەکانی پێش خـۆی ڕەفتـاری کـرد. لـە ئـازار دان و، گـرتن و ڕاونـان و کوشـتن و، تـاڵان و زەوت کردنـی مـاڵ و دارایـی خـەڵـک و، بـەرتیلخۆری درێخـی نەئـەکرد. هاووڵاتی‌یەکی کورد چیرۆکی خۆی لە زیندانی هۆشمەند ئەفشاردا بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"... خەریکی کارو کاسبی بوم و سەفەرێکم بۆ سەردەشتێ کرد سەرتیپ هۆشمەند ئەفشاری خوێنخۆر کە هەمیشە عادەتی وی خوێنمژتنە خسوسەن دەگەڵ کوردان فەورەن ئەمری بە گرتنی مـن دا و هـەمو مالولتیجـارەی کە لە ئەسەری زەحمەت کێشانی چەند ساڵەدا کۆم کرد بـوەوە لێیـان ئەسـتاندم و حەبسـیان کـردم و حەواڵـەی حەبسـی تـاریکی خەفـەکونی لەشـکری 4 ی کوردسـتانیان کـردم. مـودەتی 16 مانگـان بـە بـێ قسـور دەو حەبسخانەی دا کە زۆر مردنم پێ خۆشتر بو ڕایان گرتم و هەمو ڕۆژێ ئەزێتیان دەدام و بـۆ ئـەوەی کـە نـەمرم ڕۆژی نانێکی ویشکیان دەدامێ هەرچەندە هاوارم دەکرد لە بەر چی ئەمنو گرتوە؟ کـەس نـەبو جـوابم داتـەوە و ڕۆژبەڕۆژ زەحمەتیان زیاتر دەکردم ئەگەر بێتو هەمو ئەزیەتەکانی خۆم بنوسم شانامەیەک زیاتر دەبێ..."(32)

سەرتیپ ئەفشار بەو پـەڕی دڵڕەقی‌یـەوە سـەرکردایەتی هێزەکـانی ئێرانـی کـرد بـۆ دامەزراندنـەوەی حکومەتی ناوەندی لە هەورامان، مەریوان، بانە. زیاتر لە 1500 تفەنگی لە خەڵکی ناوچەکـە سـەند. مـەحمود خانی کانی سانان و حەسەن خانی ڕەزاو تەسلیمی عێراق بون. مەحمود خانی دزڵـی لـەو مـاوەیـەدا لـە سـەر سنور مرد. لە نۆڤەمبەری 1944 دا حەمە ڕەشید خان لە ژێر گوشاری هێزەکانی ئێران دا هیچی تر خۆی پێ نەگیرا هەڵاتە ناو ئەرزی عێراق و تەسلیمی کاربەدەستانی عێراق بو. حەمە ڕەشید خان دەسبەسەر لە کەرکوک دانرا. زۆر لەوێ نەمایەوە دیسان لە ڕێگای پێنجوێنەوە هەڵات و چوە مەهاباد.(33)

ڕۆژنامەی کوردستان هەواڵی لابردنی هۆشمەند ئەفشاری لە لاپەڕەی یەکەمی دا بە خۆشییەوە بڵاو کردۆتەوە:

"پاش برادەرکوژی کوردستان و ئاوارە کردنی دەهەزار ماڵ هەورامی و مەریوانی، پاش زەرەردانێکی زۆر لە دەوڵەت و لە کوردستان هۆشمەند ئەفشار دەستی ڕاستی ئەرفەع لە کار دەرکرا. دیارە دەرکردن کافی نیە و کوردستان چاوەنواڕی موحاکەمە و موجازاتی ئەو خائینەیە."(34)

5. 3. 3. ڕووداوەکانی ورمێ

سەرلەشکر ئەحمەد زەنگەنە، یەکێ لە ئەفسەرانی لەشکری 4 ی ڕەزائیە لە ژێر سەردێڕی "دەربارەی هەلومەرجی ڕەزائیە لە ساڵی 1321 دا" نوسیوێتی:

"دوای هەڵوەشانی لەشکر لە شەهریوەری 1320 دا لە ڕەزائیەش وەکو هەمو شوێنەکانی تری وڵات ئارام و ئاسایشی بیست ساڵە گۆڕا بە نائەمینی و شێوان. هەندێ لە سەرانی کوردی ئاژاوەخوازی دەوری ڕەزائیە وەکو: عومەر شەریفی شکاک لە ناوچەی سۆمای برادۆست لە مەڵبەندی سەروی ڕەزائیە. ڕەشید بەگی جیهانگیری لە ناوچەی تەرگەوەڕ، دەشت، مەرگەوەڕ لە مەڵبەندی ڕۆژئاوای ڕەزائیە. زێرۆ بەگی بەهادوری لە ناوچەی بالانوش و مەڵبەندی خواروی ڕەزائیە. تەها هەرکی لە مەڵبەندی دۆڵی خواروی بالانوش. کەوت بونە ژێر نفوز و هاندانی بێگانە و پروپاگەندەی ئەفسەرانی سۆڤێتی. دەستیان کرد بە بەدڕەفتاری و شەرارەت و و ڕاووڕوت و، پەلاماردان و تالان کردنی ئاواییەکانی دەوری شاری ڕەزائیە و تا ئەهات سنوری جەردەییان فراوانتر ئەبو. لە بەر ئەوەی لە ناو ڕەزائیەدا هێزی ئەرتەشی لێ نەبو بۆیە بێ هیچ کۆسپ و ڕێگرێک هەرجیۆیەکی ویستیان تاڵان و هەر تاوانێکی ویستیان کردیان. درێژەکێشانی ڕاووڕوت و ڕێ لێ نەگرتنیان ئەشراری جەردەی ئازاتر کرد، بەجۆرێ سنوری ڕاووڕوتیان فراوان کرد تا گەیشتە شاری ڕەزائیە و شاریان گەمارۆ دا، لەبەر ئەوەی ڕەزائیە لەلایەن سۆڤێتەوە داگیر کرا بو کوردەکان بەئازادی هەمو تاوانێکیان ئەکرد.

دانیشتوانی دێهات کە کەوت بونە بەر پەلامار و تاڵان پەنایان بۆ شار هێنا مزگەوت و کۆڵانەکان پڕ بون لە ژن و منداڵی دێهاتیی ئاوارە. ئەهالی شاری ڕەزائیە سەرەڕای ترسیان لە پەیدا کردنی دەسەڵاتی کورد، لە مەترسی کەمی ئازوقە و خواردەمەنی و بڵاوبونەوەی نەخۆشی ساری دا بون، کورد بە جۆرێ چاویان قایم بو بو شەوانە هێرشیان ئەکردە سەر پاسگای ژاندارمری دەروازەی شاپور. ژاندارمەکانی پاسەوانی پاسگاکەیان کوشت. لە ناوشاریش کەلانتەری 3 ی خیابانی داریوش لە لایەن کوردەوە پەلامار درا. لە بەر ئەوەی هێزی ئەرتەش لە ڕەزائیە نەبو بە هیچ جۆرێ نەئەتوانرا ڕێ لەم کارەسات و کوشتن و تاڵانە بگیرێ."(35)

کۆنسوڵی گشتی بەریتانیا لە تەورێز، بەجۆرێکی جیاواز لەمان، هۆی نائارامی لە ڕەزائیە شی کردۆتەوە، لەراپۆرتەکەی دا نوسیوێتی:

"لە گەڵ سەربانی سەرهەنگ هاشمی بۆ ڕەزائیە ڕوداوەکان دەستیان پێ کرد. فەرمانێکی دەرکرد بۆ کوردەکان لە ناو شاردا نابێ چەک هەڵ بگرن و داوای لە ژاندارمەکانی کرد بو فەرمانەکەی بە زۆر جێبەجێ بکەن. سەرهەنگ هاشمی ژاندارمەکانی لە ناو شیعەکانی دانیشتوی ئەوێ دا هەڵئەبژارد و چەکداری ئەکردن بۆ ئەوەی هێزێکی گەورە پێکەوە بنێ، ئەم پیاوە بێ دیسیپلینانە بە کوشتنی یەکەمین کوردێکی کە ویستیان چەکی بکەن دەستیان پێ کرد. زنجیرەیەک ڕوداو بە دوای یەک دا وایان لە کورد کرد بو کە وا بزانن ئەفسەرانی فارس هەوڵی گێڕانەوەی دەسەڵاتی زۆرداریانە ئەدەن بۆ ناوچەکە. کوڕێکی شێخ تەها، لە ناو ڕەزائیەدا بەسواری عەرەبانەیەکەوە تفەنگێکی پێ بو، دایان بەزاند بو لێیان دابو. کوردێ مێزەری لە سەردا

بوە دابویانە بەر زلە. دو کوڕ و سێ نۆکەری حاجی ئاغا کە لە ناو شار یا لە نزیکیەوە تفەنگیان پێ ئەبێ لـە لایەن ژاندارمەوە پەلامار ئەدرێن و لە ناو ئەبرێن..."(36)

بە پێی ڕاپۆرتێکی تری کۆنسوڵ، لە مایسی 1942 دا لە ڕەزائیـە، کۆبونـەوەیـەک کـراوە، سـەرۆکی شارەبانی ورمێ، کۆنسۆڵی گشتی سۆڤێتی لە تەورێز، چەند ئەفسەرێکی ئۆردوی سور و 12 کەس لەسـەرانی کورد، لەم کۆبونەوەیەدا بەشدار بون. سەرانی کورد وەکو مەرجی پێشەکی بۆ گەڕانەوەی ئاشـتی و ئاسـایش بۆ ناوچەکە داوایان کرد بو:

1. پۆستی ژاندارم لە ناوچە کوردنشینەکانی نێوان خوی و مەهابادا نەمێنێ.
2. ڕێ بە کورد بدرێ چەک هەڵ بگرن.
3. ئەو 1200 تفەنگەی دەستی بە سەردا گیراوە بەسەر لادێیەکانی مەڵبەندی ڕەزائیەدا دابەش بکرێ.
4. لە هەمو دائیرەکانی حکومەت دا لە ڕەزائیە نوێنەرێکی کوردی تێ دا بێ.
5. کورد لە کاروباری نەتەوەیی خۆیان دا ئازادییان هەبێ.
6. حکومەتی فارس قوتابخانە بە زمانی کوردی لە کوردستان دا بکاتەوە.
7. ئەو ئەرزانەی داگیر کراون بدرێنەوە بە خاوەنە ئەسڵییە کوردەکانی.
8. ئەو 20 کوردەی گیراون بەر بدرێن."(37)

کاربەدەستانی ئێرانی گوێی خۆیان لە ئاستی ئەم خواستانەدا کەڕ کرد. جموجوڵـەکانی ئـەوێیان بـە جەردەیی و شەرارەت و، بە هاندان و فیتی بێگانە دائـەنا. حسـین ئەفشـار، نوێنـەری ڕەزائیـە لـە مەجلیسـی شورای میللی دا، لە دانیشتنی ڕۆژی 13 ی بانەمەڕی 1321 دا، ڕوی قسەی کردە سەرۆوەزیران وتی:

".. بە پێی تەلگراف و ڕاپۆرتەکان 8 ڕۆژە ئەو ئەشرارەی لە کۆتایی جەنگی جیهانی ڕابـردودا بونـە هۆی تێکدان و کوشتن و تالانی مەڵبەندی خۆشی ورمـێ و، دوای ئـەو شـەڕە ئـەم شـوێنەیـان کـردە گـردی خۆڵەمێش ئەوەتا دەستیان داوەتە دەستی یەک و 8 ڕۆژە کەوتونەتـەوە کوشـتن و تـالان و ئـەتکی ناموسـی ئەهالی 300 پارچە دێهاتی ئەفشارنشینی ڕەزائیە...

تا ئێستا هەر ئەمنییە فیداکارەکانن کە بەو ژمارە زۆرکەمەوە لە بەرامبەر هێزێکی چەند جار لە خۆیـان زۆرتر بە ئازایەتییەکی شایانی ڕێزەوە بەرهەڵستی ئەکـەن ئێسـتاش کـە ئاغـای سـەروەزیر تەشـریفیان لـە مەجلیسن ئەمەوێ بپرسم کە بۆ ڕەفعی ئـەم غائیلـەیـە و پاراسـتنی گیـانی ئـەهالی ڕەزائیـە و دەوروبـەری چ کارێکیان کردوە و ئەکەن؟"

عەلی سوهەیلی، سەر وەزیری ئەوسای ئێران لە وەڵامی نوێنەری ڕەزائیەدا، بێ ئاگایی خۆی پیشـان دا لە هۆی نا ئارامی ناوچەکە و هێرشی کوردەکان بـۆ سـەر شـاری ورمـێ، بـەڵام ڕایگـەیانـد کـەوا لـە ڕێگـای سیاسییەوە هەوڵی دۆزینەوەی چارە ئەدەن.(38) مەبەستی لە ڕێگای سیاسی گفتوگۆ بو لەگەڵ کاربەدەستانی روسی بۆ وەرگرتنی موافەقەتی ناردنی ئەرتەش.

سەروەزیر، سەرلەشکر ئەمانوڵا جیهانبانی وەزیری جەنگی نارد بـۆ ورمـێ بـۆ لێکۆڵینـەوەی لـە هـۆی نائارامی هەلومەرجی ئەوێ و، دانانی ڕێگاوشوێنی پێویست. وەزیری جەنگ دوای سـەردانی ورمـێ و دیتنـی کاربەدەستەکانی، کەوتە گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی سـۆڤیەتی بـۆ وەرگرتنـی موافەقـەتی نـاردنی هێزێکـی ئەرتەش بۆ ئەوێ، بۆ ئەوەی پارێزگاری ئاسایشی ناوچەکە بکات، دوای گەڕانەوەشی بۆ تاران درێژەیـان بـە گفتوگۆ دا تا کاربەدەستانی سۆڤێتی موافەقەتیان کرد.

ڕۆژی 26 ی بانەمەڕی 1321 هێزێکی لەشکری 1 ی مەرکەز بە فەرماندەیـی سـەرهەنگی تۆپخانـەی مهین چو بۆ ڕەزائیە...."(39)

هاتنەوەی ئەرتەش بۆ ناوچەکە و دامەزراندنەوەی پادگانەکانی هەرگیز نەیتوانی ئاسایش بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە. هۆکانی نائارامی ناوچەکە هەر مابون، لەبەر ئەوە نائاراممییش درێژەی کێشا. پێکدادانی چەکدارەکانی ئێلە کوردەکانی هەرکی و شکاک لەگەڵ هێزەکانی ئەرتەش و ژاندارم بەردەوام بو تا لە سەرماوەرزی 1324 دا ورمێ بەیەکجاری کەوتە دەست هێزەکانی دیمۆکرات، واتە دوژمنانی رژێمی پەهلەوی. ئەوانەی سەرلەشکر زەنگەنە لە "خاترات" مەکەی دا بە "ئەشرار" ناوی برد بون، لە ئازادکردنی ورمێ و مەڵبەندەکانی دەوروپشتی دا، دەورێکی دیارو کاریگەریان گێڕا و، لە حکومەتی کوردستان دا هەمو پلەی سیاسی و پێشمەرگەیی بەرزیان پێ درا.

5. 4. بۆشایی سیاسی

ناوچەی بانە و سەقز مەڵبەندی نفوزی هێزەکانی بەریتانیا و، ناوچەی ورمێ مەڵبەندی نفوزی هێزەکانی سۆڤێت بو. هەر دولا ئەیان ویست ئێران ئارام بێ، نە کورد و نە هیچ تاقمێکی تر ئاڵۆزی و پشێوی و نائارامی دروست نەکەن.

سۆڤێتی‌یەکان لایان وابو: ڕوداوەکانی بانە بە فیتی ئینگلیزەکان قەوماوە و، بەریتانی‌یەکانیش پێیان وابو: ڕوداوەکانی ورمێ بە هاندانی روسەکان بوە. هەر دولا لە یەکتری دوڕدۆنگ بون و، بە چاوی گومانەوە سەیری ئەو کوردانەیان ئەکرد کە لەم ڕوداوانەدا بەشدار ئەبون.

ڕوداوەکانی ورمێ و دەوروبەری پێوەندی‌یان لە گەڵ ڕوداوەکانی بانە و سەقز دا نەبو. بە واتەیەکی تر لەژێر سەرکردایەتی‌یەکی یەکگرتو و، بە هاوکاری و ئاگاداری یەکتری نەبو. هێشتا ئەوسا لە کوردستانی ئێران دا نە ڕێکخراوێکی سیاسی دامەزرا بو ئەم جوڵانەوە نارێکوپێک و لە یەک دابڕاوە خێلەکی‌یانە رێک بخا و پێکەوە گرێیان بدا و ڕەنگی سیاسی - نەتەوەیی‌یان لێ بدا و، نە هێشتا سەرکردەیەکی ناسراوی دەسەڵاتداری وا لە ناو کوردا پێ گەیشت بو، نفوزی لە هەمو ناوچەکان و لە ناو هەمو گەورەپیاوەکانی کوردا هەبێ. هەوڵ دانی کوردەکانی دەوری ورمێ لە گەڵ سەید عەبدوڵای گەیلانی (شەمزینی)، کە ئەوسا بە ناوبانگترین گەورەپیاوی کورد بو، بۆ ئەوەی ببێتە سەرکردە و دەمڕاستییان سەری نەگرت.(40) کوردستان بۆشایی‌یەکی سیاسی تێ دا دروست بو بو، ئەبو بە ڕێکخراوێکی سیاسی پڕ بکرێتەوە.

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

1. عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صـفویه تـا پایـان جنـگ دوم جهانی، انتشارت امیر کبیر، چاپ سوم، تهران، 1364، ص 390. لێرە بە دواوە ئەنوسین: مەهدەوی.
هەروەها: حسین مکی، تاریخ بیست سالەی ایران، نشر ناشـر، تهـران، 1362، ج 6، ص 144. لێـرە بە دواوە ئەنوسین: مەکی.
2. توفیق السویدی، مذکراتی: نصف قرن من تاریخ العراق و القضیه العربیه، دار الکاتـب العربـی، 1969، بیروت، ص 232.
3. عبـدالرزاق الحسـنی، تـاریخ العـراق السیاسـی الحـدیث، ط 6، مطبعـه دارالکتـب، بیـروت، 1983، ص 347-395، مەکی، 6/ 350- 362.
4. مەکی، س ن، ل 367.
5. مەهدەوی، س ن، ل 391.
6. مەکی، س ن، ج 6، 324.
7. بۆ تێکستی پەیمانی سەعداباد بڕوانە: مەکی، س ن، ج 6، ص 347-350.
8. حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات، چ 4، زوار، تهران 1363، ص 412.
9. مەهدەوی، س ن، 397- 398.
هەروەها: لینچوفسکی، تاریخ خاورمیانه، ترجمه: دکتر هـادی جزایـری، انتشـارات اقبـال، تهـران، ص 181- 182.
10. مەکی، س ن، ج 6، ل 440 - 446.
11. مەهدەوی، س ن، ل 399.
12. مەکی، س ن، ج 6، ل 443.
13. مەکی، س ن، ج 7، ل 113- 114.
14. مەکی، س ن، ج 7، ل 265.
15. مەکی، س ن، ج 7، ل 336.
16. مەکی، س ن، ج 7، ل 127.
17. مەکی، س ن، ج 7، ل 132.
18. گ ڕۆژی نوێ، ژ10، سلێمانی، 1/ 1961/1، ل 5.
19. مەکی، س ن، ج 7، ل 459.
20. مەکی، س ن، ج 7، ل 437.
21. دەربارەی چارەنوسی هێزەکانی ئەرتەشی ئێران دوای پەلاماری ڕوسی - بەریتانی بڕوانە:
سرلشکر احمد زنگنه، خاطراتی از مأموریتهای من در اذربایجان (از شهریورماه 1320 تـا دی مـاه 1325)، انتشارات شرق، تهران، بلا، ص 61. لێرە بە دواوە ئەنوسین: زەنگەنە. هەروەها بڕوانە:
مەکی، س ن، ج 7، ل 436 - 486.
داود امینی، از سوم تا بیست و پنجم شهریور.
سپهبد کمال، گوشەای از خاطرات.
22. مەکی، س ن، ج 7، ل 314.

23. مەکی، س ن، ج 7، ل 188.
24. مەکی، س ن، ج 8، ل 246- 250.
25. ر کوردستان، ژ 3، 24/ 10/ 24 بەرامبەر 15/ 1/ 1946.
26. ر کوردستان، ژ 6، 1/ 11/ 24: 21/ 1/ 46.
27. قاسملو، ل 60- 62.
28. Eaglton,William,Jr. The Kurdish Republic of 1946, London,1963. p. 133.
لێرە بە دواوە ئەنوسین: ئیگلتن.
Hassan Arafa,The Kurds,London,1966,P. 70- 71.
لێرە بە دواوە ئەنوسین: ئەرفەع.
29. فریدە کوهی - کمالی دیهکوردی، کۆماری کوردستان: دامەزران و ڕوخانی، نامەیەک بـۆ بەدەسـتهێنانی پلەی ماستەر بە ئینگلیزی دراوە بە زانستگای ئۆکسفۆرد، 1986، ل 23.
بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر سەردانەکەی باکۆ بڕوانە:
مەحمود عیزەت، کۆماری میللی مەهاباد: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، 1984، ل 89-90.
هەروەها: ئیگلتن، س ن، ل 23.
30. گ نیشمان، ژ 3 و 4، سەرماوەز- ڕێبەندانی 1322، ل 12-13. ئەو شوێنانەی نوقتەی لـێ دانـراوە لە بنەڕەتدا خۆی وەها نوسراوە.
31. ئەرفەع، س ن، ل 67- 70.
32. ر کوردستان، ژ 18، 4/ 12/ 1324: 23/ 2/ 1946.
33. بەڵگەنامەی بریتانی: FO/391/67352
34. ر کوردستان، 27/ 4/ 1325.
35. زەنگەنە، ل 36.
هەروەها: علی دهقان، سرزمین زردشت، انتشارات ابن سینا، تهران، 1348. ل 669.
36. بەڵگەنامەی بریتانی: FO/ 371/31426/May 1942
37. بەڵگەنامەی بریتانی: FO/ 371/31414/May 1942
38. دهقان، س ن، ل 671.
39. زەنگەنە، س ن، ل 35- 37.
40. ر کوردستان، ژ 21، 11/ 12/ 1324.

2. ڕێکخراوە کوردییەکانی ئێران

1. پێشینەی مێژویی

نەریتی پێکهێنانی ڕێکخراوی سیاسی یا ڕۆشنبیریی کوردی لە کوردستانی ئێراندا تا درەنگانێ نەبوە.

لە پێش یەکەمین جەنگی جیهانیدا "کۆمەڵەی جیهاندانی" بە دەسپێشکەری عەبدوڕەزاق بەگی بەدرخان و بە هاوکاری سمکۆ و هەندێ لە گەورەپیاوەکانی تری کورد، لە خوی و ماکۆ دامەزراوە، بەڵام ئەم کۆمەڵە نەتەنییەوە بۆ شارەکانی تری کوردستان و زۆر زوش پوکایەوە. هیچ شوێنەوارێکی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ڕۆشنبیری، لە کوردستانی ئێراندا بە جێ نەهێشت.

دوای ئەویش لە دوا ساڵی جەنگ دا کە کۆمەڵەی "ئیستیخلاسی کوردستان" لە لایەن سەید تەهای شەمزینییەوە بە هاوکاری سمکۆ و هەندێ لە گەورەپیاوەکانی تری کورد لە ناوچەی ورمێ دامەزرا ئەویش زو شوێنەواری نەما.

چەسپینی دیکتاتۆرێتی ڕەزا شا لەئێراندا و، چەسپینی دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی لە کوردستاندا ماوەی هەمو جۆرە چالاکییەکی بڕی. یاخیبونە خێڵەکییە چەکدارەکانی مەحمود خانی دزڵی و مەحمود خانی کانی سانان لە ناوچەی مەریوان و هی جافرسان لە هەورامان و، هی مەلا خەلیل لە سەردەشت، بە تێشکان کۆتاییان هات. زۆری سەرۆکی عەشیرەتەکان و پیاوە ناسراوەکانی کورد بەگیراوی لە کوردستان دورخرانەوە، لە تاران و شوێنە دورەکان یا خرانە زیندانەوە یا دەسبەسەر گل درانەوە. لە کوردستان دەسەڵاتێکی پۆلیسیی زۆردار و ترسێنەر جێگیر بو بو. ئەم دۆخە تا ڕوخانی ڕەزاشا درێژەی کێشا. لە گەڵ ڕوخانی ڕەزاشادا بو، گەلەکانی ئێران لەوانە کورد هەناسەیەکی ئازادیان هەڵکێشا.

کۆمەڵەی "خۆیبون" دوای دامەزرانی لە لوبنان (1927) و پەلهاویشتنی بۆ ناو کوردە هەڵاتوەکانی تورکیا لە سوریا و، دواییتر پەرەسەندنی بۆ ناو کوردستانی تورکیا بۆ دانانی ڕێوشوێنی شۆڕشی سەرتاسەری لەوێ، توانی پێوەندی لە گەڵ هەندێ لە کوردەکانی ئێران بە تایبەتی هەندێ لە پیاوە

ناسراوەکانی بنەماڵەی قازیەکان دابمەزرێنێ. تەنانەت یەکێ لە رۆشنبیرانی ئەم بنەماڵەیە کە لە تورکیا بو بۆ هەمان مەبەست گەڕایەوە سابڵاخ. ئەم پێوەندییە لە سنورێکی تەسکی دیاری کراودا بو، چەند کەسێ زیاتری نەگرتەوە و نەبوە رێکخراو.

وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە لە سەرەتای چلەکاندا "حیزبی ئازادیخوای کوردستان" دامەزراوە. تەنیا چالاکییەکی ئەم حیزبە نواندویەتی دەرکردنی بەیانێکی تایبەتی بوە دەربارەی "بەخێرهاتنی لەشکری سوری سۆڤێتی بۆ ئێران". هیچ ئاگاداریەکی تر یا هیچ بەڵگەیەکی زانراوی لە دوا بە جێ نەماوە.(1)

2. کۆمەڵەی ژ. ک

2. 1. چوارچێوەی گشتی

2. 1. 1. زەمینەی دامەزرانی

د. قاسملو دەربارەی خۆشبونی زەمینەی دامەزرانی کۆمەڵەی ژ. ک نوسیوێتی:

"کە شەڕی دوەمی جیهانی دەستی پێ کرد، ڕەزاشا بەرەبەرە خۆی لە ئەڵمانی نازی نزیک کردەوە و وەزعێکی ئەوتۆ پێک هات کە ئێران بو بە مەیدانی هات و چۆ و نفوزی جاسوس و پیاوەکانی ئاڵمانی هیتلەر. پاش ئەوە کە ئاڵمان لە هاوینی ساڵی 1941 ی زایینی دا هێرشی کردە سەر یەکێتی سۆڤێتی، بە کردەوە جەبهەیەکی گەورە لە دەوڵەتە گەورەکان لە یەکێتی سۆڤێتی و ئەمریکا و ئینگلستان دژی ئاڵمان و ئیتالیا و ژاپۆن کە وڵاتانی میحوەر بون پێک هات. پاش وتووێژ ئەم 3 دەوڵەتە ئێرانیان بۆ ئەوە هەڵبژارد کە هەم نفوزی ئەڵمانی نازی لەم وڵاتە خاشەبڕ بکەن و هەم لە وێ را بتوانن یارمەتی و بە تایبەتی چەک و تەقەمەنی بۆ یەکێتی سۆڤێتی بنێرن. بۆ ئەوە بڕیاریان دا لە رۆژی 3 ی خەرمانانی 1320 (25 ی ئوتی 1941 دا) لەشکری سور لە شیمالەوە و لەشکری ئەمریکا و ئینگلیس لە جنوبەوە ئێران داگیر بکەن. ڕیژیمی دیکتاتۆری ڕەزاشا نەیتوانی چوکترین بەربەرەکانی بەرانبەر بە هاتنی لەشکری هاوپەیمانەکان بکا و تێک روخا. کۆنترۆڵی جنوبی وڵات کەوتە دەست ئینگلیس و ئەمریکا و کۆنترۆڵی شیمال کەوتە دەست یەکێتی سۆڤێتی. بە تێکچونی دیکتاتۆری ڕەزاشا هێندێک ئازادی دیمۆکراتی لە ئێران دا پەیدا بو و حیزب و رێخراوە سیاسیەکان بوژانەوە و پەرەیان گرت. پاش بیست ساڵ دیکتاتۆری ئێران روی ئازادی بە خۆیەوە دی.

لە کاتێک دا کە بەشی جنوبی کوردستانی ئێران لە لایەن لەشکری ئەمریکا و ئینگلیسەوە داگیر کرا بو، لە بەشی شیمالی تا شاری ورمێ لەشکری سور جێگیر ببو.

ناوچەی مەهاباد لەو وەزعە دور بو، واتە نە وڵاتە رۆژئاواییەکان لەشکریان تێدا جێگیر کرد بو و نە لەشکری سور. بەم شێوەیە وەزعێکی تایبەتی لە ناوچەی مەهاباد خولقا بو. لە لایەکی دیکەوە مەهاباد و دەوروبەری ڕابردویەکی دورودرێژیان لە جولانەوەی نەتەوەیی کوردا هەبو. ئەوەبو کە یەکەم رێکخراوی بە هێزی سیاسی کوردی بە ناوی کۆمەڵەی ژ. ک یان کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد لە ناوچەی مەهاباد پێک هات."(2)

2. 1. 2. دامەزرێنەرەکانی

لە گێڕانەوەی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەدا هەندێ لەیەکنەچون هەیە. زەبیحی کە سکرتێری کۆمەڵەکە بوە، هەروەها د. قاسملو کە پیاوێکی شارەزای روداوەکانی کوردستانی ئێرانە بەم جۆرە ناویان ئەبەن:

حسێنی فروهەر، عەبدورەحمانی زەبیحی، عەبدورەحمانی ئیمامی، عەبـدولقادر مودەرپیسـی، نەجمـەدینی تەوحیـدی، محەمـەدی نانـەوازادە، عـەلی مـەحمودی، محەمـەدی ئەسـحابی، عەبـدورەحمانی کـەیانی، سـدیقی حەیدەری، قاسمی قادری.(3)

مەلا قادری مودەرپیسی، کە خۆی یەکێ لە دامەزرێنەرانی ژ. ک بوە، لە گفتوگۆیەکی تایبەتی دا ئەڵێ:

"بناغەدانەرەکانی ئەوانە بون:

محەمەدی نانەوازادە، رەحمانی زەبیحی، حسێنی فروهەر، عەبدورەحمانی ئیمامی، قاسـمی قـادری، مـەلا عەبدوڵا داودی، محەمەدی یاهو، عەبدولقادری مودەرپیسی، سدیقی حەیدەری، عەبدورەحمانی کەیانی، میرحـاج". بە قسەی مەلا قادر ماوەی دو ساڵ حسێنی فروهەر (حسێنی زێرینگەران) سەرۆکی کۆمەڵە بوە.(4)

ئیگلتن، ناوی هەندێ لەمانە نابا، بەڵام لـە بـاتی ئـەوان نـاوی هەنـدێ کەسـی تـر ئـەبا. ئـەویش بـەم جۆرەیان باس ئەکات:

رەحمانی حەلەوی، محەمەد ئەمین شەرەفی، محەمـەد نانـەوازادە، رەحمـانی زەبیحـی، حسـێنی فروهـەر (زەرگەری)، عەبدورەحمانی ئیمامی، قاسمی قادری، مەلا عەبدوڵای داودی، قادری مودەرپیسی، ئەحمـەدی عیلمـی، عەزیزی زەندی، محەمەدی یاهو، میرحاج لە عێراق.(5)

رەنگە هەندێ لەمانە لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵە نەبن، بەڵام ئەبێ هەمویان لە گەشـەپێدان و بـەهێزکردنی دا بەشدار بوبن.

2. 1. 3. ئەندامەتی

بە قسەی مەلا قادری مودەرپیسی:

"کەسێک کە دەبوە ئەندامانی ژێ. کاف هەوەڵـی دەچـوە حـەمامێ وە لـە روانگـەی ئاینیـەوە خـۆی خاوێن دەکردەوە، ئەوجار دەهاتە لای سێ کەس، وە لە لای وان حەوت جاری بە قورئان سوێند، بۆ وەبەرچاو گرتنی ئەو شەش مەبەستانە، دەخوارد:

1. خەیانەت بە نەتەوەی کورد نەکات.
2. کۆشش بۆ خودموختاری کوردان بکات.
3. هیچ رازیکی رێکخراوە، نە بە زمان، نە بە قەڵەم، نە بە ئیشارە، ئاشکرا نەکات.
4. هەتا ئاخری عومری هەر ئەندام بێت.
5. تەواوی پیاوانی کورد بە برای خۆی و تەواوی ژنانی کورد بە خوشکی خۆی بزانێ.
6. بە بێ ئیزنی کۆمەڵەی ژێ. کاف نەبێتە ئەندامی هیچ رێکخراو و دەستەیەکی تر.

وە غەیری ئەو سێ کەسەش کەسێکی دیکەی نەدەناسی."(6)

کۆمەڵە پێڕەوی رێکخستنی نهێنی شانەی پچوکی ئەکرد.

کۆمەڵـەی ژ. ک وەکـو رێکخراوێکـی سیاسـی بـە نهێنـی کەوتـە چـالاکی رێکخراوەیـی و سیاسـی. زۆری نەخایانـد سـەدان کەسـی لـە موکریـان رێـک خسـت و پـەلوپۆی بـە زۆر لای کوردسـتانی ئێـران دا هاویشت.

2. 1. 4. ئامانجەکانی

کۆمەڵەی ژ. ک رێکخراوێکی نهێنی بو پرۆگرامێکی نوسراوی لەبەر دەس دا نیە ئامانجەکانی بە رونی دیاری بکا. بۆ خوێندنەوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ک ئەبێ لە دو توێی یادداشتەکانی دا بۆ حکومەتی ئێـران و،

وتارەکانی ناو 9 ژمارەکەی گۆڤاری "نیشتمان" ی "بڵاوکەرەوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ک" و، لەوانەش ڕونتر لەو نامە تایبەتی‌یەی دا کە بۆ مەلا مستەفای بارزانی نوسیوە، بگەڕێین.

لە یەکەمین ژمارەی "نیشتمان" ی "بڵاوکەرەوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ک" دا لە ژێر سەردێڕی "ئامانجی ئێمە" دا نوسیوێتی:

"ئەی برای کوردی خۆشەویست!

کۆمەڵەی ژ. ک بە پێچەوانەی هەمو بەرهەڵست و قۆرت و چەڵەمەیەکی وەکو دوژمنایەتی خۆبەخۆ، دوبەرەکی و خۆخۆری، پولپەرستی و بێگانەدۆستی، کە ڕێگای پێشکەوتن و سەرکەوتنی کوردا هەیە بە هەمو هێز و توانای خۆی تێ ئەکۆشێت تا زنجیر و کەڵەمەی دیلی و ژێردەستی لە ئەستۆی نەتەوەی کورد داماڵێ وە لەم کوردستانە لەت و کوتەی ئێستا کوردستانێکی گەورە و ڕێکوپێک بێنێتە بەرهەم کە هەمو کوردێک بە سەربەستی تیا بژیت.

زۆر کەس وا لێک ئەدەنەوە کە ئەبێ نەتەوەی کورد بە زۆر و نیروی چەک لە دیلی ڕزگار بکرێت بەڵام ئەوانە هەمو بە هەڵە چون و ڕێگای ڕاستیان لێ ون بوە چونکو چەک و تفاقی شەڕ کە لە چەنگ کوردایە لە بەرانبەر چەک و تفاقی شەڕی ئەمانەی بونە بەرهەڵستی سەربەستی ئێمە کار ناکات ئەبێ کورد بزانێت ئیمڕۆ تفەنگ لە چاو گوللەپژێن و تۆپ و تانک و فڕۆکەو ... توقتوقەیەک زیاتر نیە تەنیا ڕێگایەکی ئەبێ کورد بەرەو سەربەستی پێ‌یا بڕوا شەقامی شارستانێتی‌یە، ئەم ڕێگایە ڕاست و ڕەوان ئەچێتە ناو مێرگی ئازادی و سەربەستی.

کۆمەڵەی ژ. ک بڕیاری داوە بۆ ڕوناک کردنەوەی بیری نەتەوی کورد و دۆزینەوەی هۆی چارەڕەشی و دواکەوتنی ئەم میللەتە بەستەزمان و بێدەسەڵاتە لە هیچ فیداکاری‌یەکی ڕو وەرنەگێڕێت ئەوا لە سەر بڕیاری هەیئەتی ناوەندی ئەم گۆڤارە دەرئەچێت تا بەرەبەرە هەر چەوتی و ناڕەوایی‌یەکی لە ژیانی کوردا هەیە پیشانی بدا و ببێتە شارەزای نەتەوەی کورد لە ڕێگای سەربەستی و سەربەخۆیی‌دا."(7)

لە ژمارەی پێنجەمی دا نوسیوێتی:

"بۆ وەڵامی هێندێک لە نەفام و تێ نەگەیشتوەکان بەندێکی مەرامنامەی کۆمەڵە دەنوسین:

کۆمەڵەی ژ. ک لە سەر چوار کۆڵەکەی ئیسلامەتی، کوردایەتی، مەدەنییەت، سولح و ئاشتیخوازی دانراوە و هەمو قانون و نیزامنامەکانی لە گەڵ شەریعەتی موقەدەسی ئیسلام تەتبیق ئەکرێ و ئینجا ئەخرێتە کار." (8)

لە ژمارەی شەشەمی دا نوسیوێتی:

"چەند بەندێک لە مەرامنامەی کۆمەڵە

7. بۆنەی موتەدەین بونی بەشی زۆری نەتەوەی کورد بە دینی ئیسلام کۆمەڵە لە کوردستان تەنیا دینی موقەدەسی ئیسلام بە ڕەسمی دەناسێ و بۆ تەرویجی شەریعەتی خاوێنی ئیسلام و بەجێ گەیشتنی هەمو ڕێوشوێنێکی ئیسلامەتی تێ دەکۆشێ و لە گەڵ مونافیقان بەربەرەکانی‌یەکی بە شیدەت ئەکا.

8. مەسلەکی کۆمەڵە دیمۆکراتی‌یە و لەم پێناوەدا بۆ خۆشی ژیانی بەشەرییەت کۆششت ئەکرێت.

11. کۆمەڵە هەمو قەبیلە و عەشیرەتەکانی کورد بە چاوێک تەماشا دەکا و بۆ برایەتی هەموان کۆششت ئەکا. ڕەخنەگری و ئینتیقاداتی کۆمەڵە لە ئاکاری ئەوان تەنیا لە ڕوی دڵسۆزی کوردایەتی‌یەوەیە کە حەز بە لەناوچونی ئاکارە و ڕەفتاری ناشیرین لە ناو کوردەواری دا دەکا."(9)

بە پێی گێڕانەوەی گۆڤاری "ڕۆژی نوێ" بەرنامەی کۆمەڵەی ژ. ک ئەبێ بەمجۆرە بوبێ:

"لە ساڵی 1944 دا کە شەڕی جیهانگیری بەرەو بڕانەوە ئەچو کۆمیتەی ناوەندی کۆمەڵەی ژ. ک کۆبونەوەیەکی کرد بۆ ڕێوشوێن دانان بۆ دوارۆژی کورد، لەو کۆبونەوەیەدا سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی

ڕاپۆرتێکی بە نرخی پێشکەش کرد، وە لە ئەنجامی لێدوان و لێکۆڵینەوەیەکی وردا کۆمیتەی ناوەندی ئەم بڕیارە مێژوویی‌یانەی دا:

1. هەر کە شەڕ کۆتایی هات دەوڵەتی کوردستان ئیعلان ئەکرێ.
2. خاکی ئەم دەوڵەتە لە ناوچەی ژورووی عێراقەوە دەس پێ ئەکا بە بانەدا ئینجا سەقز و هەمو ناوچەکانی لای سنوری ڕۆژهەڵاتی عێراق تا شاخەکانی دالانپەڕ لە سەر سنوری تورکیا، وە خوارووی ئەم سنورە وە لە ڕۆژئاوای ماکۆ وە بە کەناری ڕۆژئاوای گۆمی ورمێ دا بەرەو خوارو بۆ ناوچەی ئەفشار.
3. ڕژێمی ئەم دەوڵەتە کۆماری ئەبێ.
4. بۆ پارستنی دەوڵەت کۆمەڵەی ژ. ک لەشکرێکی بەرگری پێک دێنێت کە پێی ئەوترێ "میلیشیا".
5. پێویستە لە سەر کۆمەڵە کە بەشەکانی تری کوردستان ڕزگار بکا.

وە ئەو ناوچانەی کە لە سەر کۆمەڵە بو هەوڵی ڕزگارکردنی بدا، هەموی دیاری کرابو وە بڕیاریان لەسەر دابو."(10)

هەر بە پێی گێڕانەوەی گۆڤاری "ڕۆژی نوێ" ئەبێ کۆمەڵەی ژ. ک یادداشتێکی دابێ بە حکومەتی ئێران بەمجۆرەی خوارێ:

"... حکومەتی تاران، خەلیل فەهیمی "فەهیمولمولک" ی نارد کە وەزیری ڕاوێژ بو، بۆ کوردستان، کاتێ کە ئەم وەزیرە گەیشتە مەهاباد "کۆمەڵەی ژ. ک" یادداشتێکی پێشکەش کرد کە ئەمە کورت کراوەی ئەو یادداشتەیە لە خوارەوە ئەینوسین:

1. لە لایەن حکومەتی ئێرانەوە زمانی کوردی بە "ڕەسمی" دابنرێ بۆ هەمو ناوچەکانی کوردستان کە ژمارەی دانیشتوانی 3 ملیۆن پترە.
2. زمانی کوردی ببێت بە زمانی خوێندن و بەڕێوەبەرێتی و دادگەری لە کوردستاندا.
3. فەرمانبەران لە هەمو کوردستاندا کورد بن.
4. ئەو باجەی "زەریبە" لە کوردستاندا کۆ ئەکرێتەوە ئەبێ بۆ کوردستانیش بە کار بهێنرێتەوە، بۆ دروستکردنی خەستەخانە و قوتابخانە و ئاوەدانکردنەوەی کوردستان، نەک بۆ ڕازاندنەوەی تاران.
5. ئەبێ ئەم داخوازی‌یانە لە پەڕلەمانا باس بکرێن وە قانونێک دەربارەیان دابنرێت تا کورد دڵنیا بێ.
6. ئەمانە داخوازی ئێستامانن بەڵام کۆمەڵەکەمان ژ. ک بڕوای تەواوی هەیە بەوەی کە "هەقی دواڕۆژ دانان - حق تقرير المصير" مافێکی ئاسایی و سروشتی‌یە بۆ هەمو نەتەوەیەک، لە بەر ئەوە پێویستە دوای کۆتایی شەڕی جیهانگیری دوەم لەم لایەنەوە گفتوگۆ بکرێ، وە هیچ گومانی تیا نیە کە کورد خۆی دوا ڕۆژی خۆی دائەنێ.
7. کۆمەڵە ئەم یاداشتە بڵاو ئەکاتەوە، وە نەتەوەی کورد کە "چارەنوسی خۆی - حق تقرير المصير" دانا حکومەتی ئێران ئەوسا بە دراوسێ‌یەکی باش و بێ وەزەن دا ئەنێ"(11)

2. 2. چالاکی ڕۆشنبیریی ژ. ک

چەرخی ڕابوردو تا پێش هەڵگیرسانی جەنگی جیهانیی یەکەم چەندین شاعیری گەورەی وەکو وەفایی، ئەدەب (1859- 1912)، حەریق (1851- 1907) لە کوردستانی ئێران بە تایبەتی لە موکریان هەڵ کەوتن، کە بە پیرەوی لە قوتابخانەی بابان شیعریان ئەهۆنییەوە و، لەو مەیدانەدا شانیان لەشانی شاعیرەکانی کوردستانی جنوبی ئەدا. هاتنی ڕەزاشا بۆ سەرکار، هەروەکو کارەساتێکی سیاسی و ئابوری بو بۆ

کوردستان، هەروەها کارەساتێکی گەورەش بـو بـۆ زمـان و ئـەدەب و ڕۆشـنبیریی کـوردی. لـە بیسـتەکان و سییەکانی سەدەی بیستەم دا کوردی توشی سەرکوت کردن بو.

لە کاتێکـدا لە کوردستانی عێراق لە 1919ەوە بێ پسانەوە ڕۆژنامـە و گۆڤـار و بڵاوکـراوەی کـوردی بەردەوام بو: بانگی کورد، تێگەیشـتنی ڕاسـتی، پێشـکەوتن، بـانگی کوردسـتان، ڕۆژی کوردسـتان، ئومێـدی ئیستیقلال، بانگی حەق، ژیانەوە، ژیان، زبان، ژین، دیاری کوردستان، زاری کرمانجی، ڕونـاکی، دیـاری لاوان، یادگاری لاوان، پەیژە، گەلاوێژ... بـە دوای یـەک دا لـە بەغـداد، سـلێمانی، ڕەوانـدوز، هـەولێر، دەرئـەچون و گەشەیان بە زمان، ئەدەب، ڕۆشنبیریی، مێژوی کورد ئەدا، لـە کوردسـتانی ئێـران بـە دوای ئـەو چەنـد ژمـارە کەمەی ڕۆژنامەی "کورد" ی سمکۆ ئیتر هـیچ ڕۆژنامـە، گۆڤـار، بڵاوکراوەیـەکی کـوردی دەرنـەچوە. تـرس و تۆقاندنی ڕەزاشا کارێکی کرد بو باسی ئەدەبی کـوردی لـە هـیچ بوارێـکدا نەیەتـە پێشـەوە. کاربەدەسـتانی ئێرانی ڕیوشوێنیان دائەنا بۆ تواندنەوەی کورد لە ناو بۆتەی نەتەوەی ئێران دا.

لە بیستەکان و سییەکاندا شاعیر یا نوسەری دیاری ئەوتۆ پەیـدا نـەبون جێگـەی پەنجـەیان بـە زمـان و ئەدەبی کوردیيەوە دیار بێ. ئەبولحەسەنی سـەیفولقوزات (1255- 1323)، مـەلا مـەعروفی کۆکـەیی (1254- 1324)، عەلی بەگی حەیدەری "سالار سەعید" (1251- 1335) ئەمانە ئەگەر بەرهەمی ئەدەبیيشـیان بـوبێ و، شیعری کوردییان هـۆنی بێتـەوە، ئـەوا لـە بـەر نـەبونی ئـازادی نوسـین و چاپەمـەنی کـوردی، بەرهەمـەکانیان بەدەسنوسی ماوەتەوە، خۆ ئەگەر بڵاویش بوبێتەوە لە سنورێکی زۆر تەسک و تەنگ نەترازاون.

هاتنی هێزی هاوپەیمانـەکان بـۆ نـاو ئێـران و، ڕوخـانی دەزگـای دیکتـاتۆری ڕەزاشـا، دەرفـەتی بـۆ دانیشتوانی ئێران ڕەخسـاند هەناسـەیەکی ئـازاد بـدەن. ئـازادی نوسـین و چـاپ و چـالاکی ڕۆشـنبیریی و سیاسی تا ئەندازەیەک پەیدا بو. بەشێکی موکریان کە لە نێوان دەسەڵاتی ڕوسـی - ئینگلیـزی دا بـە بۆشـی مابوەوە و، بوە مەڵبەندی دامەزران و پەرە سەندنی کۆمەڵەی ژ. ک و، لەئەنجامی ئەوەش دا مەڵبەندی چـالاکی سیاسی و ڕۆشنبیریی و ئەدەبیی کورد.

دامەزراندنی ژ. ک دابڕاو نەبو لە ڕوداوەکانی دوەم جەنگی جیهانی. ئینگلیز و هاوپەیمانەکانی ئـەیان ویست کورد کە گەورەترین نەتەوەی چەوساوەی "بێدەوڵەت" ی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بو لە سەردەمی شەڕدا ئارام و ژێر بێ، ئاژاوە نەنێتەوە و گێچەڵ دروست نەکا.

لـە کوردسـتانی عێـراق سـەرەڕای ئـەوەی هەمیشـە وەزیـری کـورد لـە وەزارەتدا هـەبون، لـە پارلـەمانی عێراقیشدا نائیبی کورد هەبون، بوارێکی ڕۆشنبیری دیاری کراویشی دا بو. لە مێژ بـو لـە سـلێمانی حەفتەنامـەی "ژین" ی پیرەمێردی شاعیری بەناوبانگی کورد دەرئەچو. مانگنامەی "گـەلاوێژ" لـە کۆتـایی 1939 واتـە لەگـەڵ هەڵگیرسانی جەنگ دا کەوتە دەرچونێکی ڕیکوپێک، دوای ئەویش "دەنگـی گێتـی تـازە" بـۆ بـڵاو کردنـەوەی هەواڵەکانی جەنگ و پروپاگاندە بو هاوپەیمانەکان لەلایەن سەفارەتی بریتانیيەوە لە بەغدا کەوتە دەرچون.

لە سوریا و لوبنان هاوزەمان لە گەڵ کوردستانی عێراق نەوەکانی بەدرخان کەوتنـە چالاکیيـەکی زۆر. هاوار، ڕوژا نو، ستێر، بە یارمەتی فەرەنسیيەکان لە بەیروت و دیمەشق دەرچون.

لە کوردستانی ئێران ڕەزاشا زو ڕوخا. بەڵام ڕەزاشا فەرهەنگی کـوردی وەهـا ڕوخانـد بـو ماوەیـەکی ئەویست، لەوێش چالاکیی ڕۆشنبیری وەکو بەغدا، سلێمانی، شـام، بـەیروت دەس پـێ بکـا. لـە تـاران، سـنە، کرماشان، ورمێ، هەمان دەرفەت بۆ ڕۆشنبیرانی کورد پەیدا بو. بەڵام ڕەزاشا پرزەی لێ بڕی بون بـە جـۆرێ کە هەندێ ڕۆشنبیری بەتوانا نەیان ئەوێرا کارێ بکەن.

لەو سەردەمەدا هەمو بڵاوکراوەکانی کوردستانی عێراق، هەروەها بڵاو کراوەکانی شام و بەیروتیش، بـە پۆستەو بە ڕێگەی کاروانچی ئەگەیشتە دەست خەڵک.

لە کوردستانی ئێران چەندین نوسەر و شاعیر پەیدا بو بون. نوسینەکانی خۆیان ڕەوانەی گۆڤار و ڕۆژنامەکانی کوردستانی عێراق ئەکرد. لەوانە سەید تاهیری هاشمی، سـدیقی حیـدەری، ئیبـراهیم نـادری، دڵشادی ڕەسوڵی، هەژار، هێمن، نوسـین و شـیعرەکانیان بـڵاو ئەکرانـەوە کەسیشـیان نـە ئەکەوتنـە بـەر ئەشکەنجە و سزادان. ڕاستی ئەوە بو هێشتا لە کوردستانی ئێران زەمینەی چاپکردنی گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی ئامادە نەبو. نە کەسانێکی ئەوتۆ هات بونە پێشەوە ئەو ئەرکە بگرنە ئەستۆ، نە لە کوردسـتانیش چاپخانە هەبو.

2. 2. 1. گۆڤاری "نیشتمان"

لە مـانگی بانەمـەڕی 1322 (ئـاوریلی 1943) نزیکـەی 100 کـەس لەئەنـدامانی کۆمەڵـە لـە بـاخی خوداپەرسـت کۆبونــەوە. کۆبونەوەکـە شـێوەی کـۆنگرەی بەخۆیـەوە گـرت. هـەم سـەرکردایەتی کۆمەڵـەی هەڵبژاردەوە، هەم بڕیاری دا گۆڤارێک بۆ بڵاوکردنەوەی بیروڕاکانی خۆی بڵاو بکاتەوە. ئەوە بو لەو ماوەیەدا دەستی کرد بە چاپکردنی گۆڤاری "نیشتمان".(12) دەرکردنی گۆڤـاری "نیشـتمان"، ئەگـەرچی بـێ ئیجـازەی دەوڵەت و بە نهێنی بو، هەلێکی لەباری هەڵخست بۆ پێگەیاندن و پەروەردەکردنی دەستەیەکی باش لـە شـاعیر و نوسەر. ئەمە یەکەمین تەجروبەی کوردەکانی ئێران بو. یەکەمین جار بو گۆڤارێکی تایبـەتی خۆیـان هـەبێ شیعر و نوسینەکانی خۆیانی تێ دا بڵاو بکەنەوە.

بابەتەکانی "نیشتمان" لە لایەن نوسەر و شاعیرەکانەوە بەدەستی بە ڕێکخستنەکانی کۆمەڵەدا ئەنێردرا بو دەستەی نوسەران. دەستەی نوسەران پاش ئامادەکردنی ئەی نارد بۆ تەورێز لـە چاپخانـەی "خەلیفەگـەری ئەرامینەی ئازەربایجان" لەشەقامی "شەهناز" بە نهێنی چاپ ئەکرا و دیسان ئەهێنرایەوە مەهاباد و لـەوێوە بـە هەمو کوردستان دا بڵاو ئەکرایەوە.

نیشتمان لە نوسین و شیعرەکانی دا هەستی نەتەوەیی کوردانی ئەبزواند. هـانی ئـەدان بـۆ یـەکێتی و یەکگرتن، بۆ خەبات بۆ دەرچون لە دیلـی، بـۆ هەوڵـدانی گەیشـتن بـە ئـازادی. عەبـدوڕەحمانی زەبیحـی "ع بێژەن" سکرتێری کۆمەڵە، لەگـەڵ دڵشـادی ڕەسـوڵی "م نـادری"، جوتـە شـاعیری نەتـەوەیی: عەبـدوڕەحمانی شەرەفکەندی "هەژار" و محەمەد ئـەمینی شێخولئیسـلامی "هـێمن"، زۆری بابەتـەکانی نیشـتمانیان ئەنوسـی و ئامادە ئەکرد بۆ چاپ "نیشتمان" بە سەریەکەوە 9 ژمارەی لێ دەرچوە.

ژمارەی یەکەمی ساڵی یەکەمی لە پوشپەڕی 1322 بەرامبەر جولای 1943 دەرچوە.

لە سەرەوەی لاپەڕەکەدا نوسراوە: بژی سـەرۆک و کـورد و کوردسـتان و هیـوا. لـە سـەرەوەی نـاوی نیشتمان بە پیتی لاتینی لە ناو خۆرێکی خڕدا نوسراوە J. K.و بەدەوری خۆرەکەدا ئایەتی: (کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة بأذن الله). لە ژێری دا نوسراوە "بڵاوکراوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ک" لەژێر ئەویش دا نوسراوە "گۆڤارێکی کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، خوێندەواری و مانگی کوردیە"

بابەتەکانی ژ 1 بریتی‌یە لە: ل 1 تا 2، ئامـانجی ئێمـە. 3 تـا 4، تـەماع. ل 4 تـا 5، دەردی دەرون: دەمەتەقەیێکی دوکەسی. ل 5 تا 6، ڕێک کەون تا سەرکەون. ع. بیژەن. ل 6 تا 7، مێجەر سۆن دەرحـەق بـە کورد چی ئەڵێ. ل 8، سەرکەوتن بە زۆر و کـەمی نیـە. ل 9 تـا 10، (شـیعر)، م م هۆشـەنگ. 11 تـا 12، (شیعر)، مەولەوی. 12 تا 13، (شیعر)، زێوەر. ل 13 تا 14، شاعیری بەناوبانگ وەفـایی، ع بیـژەن. ل 14 تا 15، بەشی تیبی: جیگارە چۆن ئەکێشرێت. ل 16، بۆ گەنم کرد. ل 17 تا 19، کـورد و عیسـبەتولئومەم. ل 19 تـا 21 (شـیعر). ل 21 تـا 22، کوردسـتان مـاڵی کـوردە، ع سـامان. ل 22 تـا 23، پەلامارەکـەی ئەوساڵی ئەڵەمان لە ڕوسیا، م فەروخ. ل 24، دەستیاوی بۆ چاپ

بژی سەروك و کورد و کوردستان و هیوا !

كم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة بإذن الله

J.K

نیشتمـــــــــــان

گوواریکی کومەلایەتی ! ئەدەبی؛ خوێندەواری و مانگی کوردیە

ژمارەی ـ١ سالی یەکەم پوش پەری ١٣٢٢ جولای ١٩٤٣

آمانجی ایمە

ئەی برای کوردی خوشەویست :

کومەلەی ژ.ك بە پیچەوانەی هەمو بەر هەلست و قورت و چەلەمەییکی وەکو دوز منایەتی خوبەخو ! دوبەرەکی و خوخوری ؛ پول پەرستی و بیگانە دوستی کەلەریگای پیش کەوتن و سەرکەوتنی کوردا هەیە بەهەمو هیزو توانای خوی تی ئەکوشیت

ژ 2 ی س 1 ی لە خەزەلوەری 1322 دا بڵاو کراوەتەوە.

لە سەر دروشمەکەی ژ. ک ئایەتی: (ومن یتوکل علی الله فهو حسبه) نوسراوە.

بابەتەکانی ژ 2 بریتی‌یە لە: ل 1، بۆ خوێنەرە خۆشەویستەکانمان. ل 2 تا 3، لە ناو کۆمەڵەدا چەباسە؟. ل 4 تا 8، مایەی ڕزگار نەبونی ئێمە لە زنجیرو کەڵەمەی دوژمن چیە و کێ یە؟ بۆچی پێش ناکەوین. ل 8 تا 9، ئێمەو مەردم، بیژەن. ل 9 تا 10، دەردی دەرون: دەمەتەقەێیکی دوکەسی. ل 11، خۆت بناسە، م ش هێمن. ل 12، مەحکەمەی مەنحوسی ئیستیقلال. ل 13 تا 20، گەنجینەی ئەدەبیات (شیعر): مەحکەمەی ئیستیقلال، م ش هێمن. حوڕ بژی، فانی. نادەم بە فەلەک، گیوی موکریانی. مناڵێکی بوێژ. کوردمو... م ش هێمن. ئیمڕۆ مەوقیعی ئازادیە، م حەریق. ل 21 تا 22، زایەعەێیکی گەورە (بۆکۆچی دوایی مەلا محەمەدی کۆیی). ل 22 تا 23، ئەی لاوی کورد، م ئاریا. ل 24، ئینقیلابی گەورەی ئۆکتۆبەر، م فەروخ. ل 24 تا 25، دەمی ڕاپەڕین (شیعر)، لە ئیستگای ڕادیۆی کوردستان. لەم ژمارەیەدا وێنەیەکی شێخ عەبدولقادری شەمزینی و، وێنەیەکی مەلا محەمەدی کۆیی چاپ کراوە.

ژ 3 و 4 ی س 1 پێکەوە لە سەرماوەرز - ڕێبەندانی 1322 دا دەرچوە.

لە سەر دروشمەکەی ژ. ک ئایەتی: (نصر من الله وفتح قریب وبشر المؤمنین) نوسراوە.

بابەتەکانی ژ 3 و 4 بریتی‌یە لە: ل 1 تا 4، بەهەشتی بەختیاری، م نادری. ل 3، ئیستگەی ڕادیۆی کوردستان. ل 5 تا 9، کوردی دەبێ چۆن بنوسرێ، برای ڕاست. ل 9 تا 10، لە ناو کۆمەڵەدا. ل 11، شیعار بۆ هەمو کوردێک. ل 12 تا 13، دەمەتەقەیەکی دوکەسی. ل 13 تا 15، بەشی تیبی: ئالکول. ل 15 تا 24، گەنجینەی ئەدەبیات (شیعر): پایزی نیشتمان، قانع. دەڵێم بیڵێم و ناوێرم، فانی. کۆمەڵی هیوا و حەرفی ژ. ک، شاعیرێکی بەناوبانگ. مەرامی کۆمەڵەکەم دینگە، هەژار. ئاخافتنی خوشک و برایان، م ش هێمن. ل 24 تا 26، بۆچی نەگریم؟ع بیژەن. ل 26 تا 27، ئەستێرەیەکی تازە لە ئاسمانی چاپەکانی کوردی دا. ل 27 تا 28، وتارێکی فەلسەفی: هێزی بیر لە ڕەوانی میللەتان دا، م بەیان. ل 29 تا 30، ژنێکی بوێژی کورد، م لاو. ل 30 تا 33، تاران - ئەنکارا. ل 34، کوردستان. ل 35 تا 36، ئینقیلابی گەورەی ئۆکتۆبەر، م فەروخ.

ژ 5 ی لە ڕێبەندانی 1322 دا دەرچوە.

لە سەر دروشمەکەی ژ. ک ئایەتی: (وتعاونوا علی البر والتقوی) نوسراوە.

بابەتەکانی ژ 5 بریتی‌یە لە: ل 1 تا 4، کورد لە حەیات ئینسیکلۆپیدیاسی دا، ع بیژەن. ل 5 تا 8، پیاوی چاک بەو مەی خوێنەوە، م نادری. ل 8 تا 9، دەردی دەرون: دەمەتەقەیەکی دوکەسی. ل 10، لە ناو کۆمەڵەدا. ل 11، قسەی نەستەق، م نادری. ل 12 تا 13، ڕۆژی کارە، م ش هێمن. ل 14 تا 15، فەلسەفەی ژیان، ع بیژەن. ل 16 تا 22، گەنجینەی ئەدەبیات(شیعر): قەڵای نیشتمان، م ش هێمن. ناڵەیی دڵ، مەلاحەسەنی قازی. چوار، قانع. بیکەن بە جمهوری، شاعیرێکی بە ناوبەنگ. جوجەڵەی نیشتمان، هەژار. ئەمن دەیڵێم و بێ باکم، م ش هێمن. ل 23 تا 24، بەغدا. ل 24، ئینقیلابی گەورەی ئۆکتۆبەر، م فەروخ.

ژ 6 ی س 1 ی لە ڕەشەمەی 1322 دا بڵاو کراوەتەوە.

لە سەر دروشمەکەی ژ.ک ئایەتی: (ان الله یأمر بالعدل والاحسان) نوسراوە.

بابەتەکانی ژ 6 بریتی‌یە لە: ل 1 تا 4، بۆچی گەورەکانی قورەیش موسلمان نەدەبون، ع بیژەن. ل 5 تا 6، سکاڵایەک لە گەڵ نیشتمان، م ش هێمن. ل 7 تا 9، خۆشبەختی چیە؟ م ش أزەر. ل 9 تا 10، دەردی دەرون: دەمەتەقەیەکی دوکەسی. ل 11 تا 12، تکا لە کوردە ناودارەکانی ئێستا، پشتیوان. ل 13 تا 14، کوردستان (وەرگێڕان)، م نادری. ل 15، عەشایری کورد، ع راد. ل 16، لە ناو کۆمەڵەدا. ل 17، گەنجینەی

ئەدەبیات (شیعر): ئەگەر مردم، قانع. ناڵەیی دڵ. دڵی دایک، هەژار. کەمی ماوە، بویژێکی ناودار. خەوی غەفڵەت بەسە، ع هونەر. ل 22، بەشی تیبی: تیفوس، م ئیرەج.

لەم ژمارەیەدا وێنەیەکی لینین چاپ کراوە. لە ژێری دا نوسراوە:

باقیە ناووت ئەتو، گەرچی دەمێکە مردووی

نا، لەنین! ماوی هەتا ڕۆژی قیامەت زیندووی.

ژ 7 و 8 و 9 ی س 1 ی پێکەوە لە بەرگێک دا لە خاکە لێوە، بانەمەڕ، جۆزەردانی 1323 دا بڵاو کراوەتەوە.

لەسەر دروشمەکەی ژ. ک ئایەتی: (کل حزب بما لديهم فرحون) نوسراوە.

بابەتەکانی ژ 7 و 8 و 9 بریتی‌یە لە: ل 1 تا 2، کوردستان قوت نادرێت، ع بێژەن. ل 2، گۆڤاری نیشتمان، م نادری. ل 2، راسپێری شەماڵ بۆ کورد (شیعر) ئاواڵ. ل 4، ونارێکی شێخ سەعید پێشەوای ئینقیلابی میللی کورد. ل 5 تا 6، مۆسکۆا - واشنگتۆن - لۆندۆن، ع مرو. ل 6 تا 7، شێخ یوسف شەمسەدین بورهانی، م ش هێمن. ل 7، قەومی کورد لایەقی ژیانە ئاریا. ل 8، هاوار، م ش ازەر. ل 10، دوکچە کورد لە تورکیەدا لە داری سیاسەت دران. ل 12، ئاشتی، رژدی. ل 13، برون برون، م فەرروخ. ل 14، دەردی دەرون: دەمەتەقەیێکی دوکەسی. ل 15 تا 8، سەربەستی یامردن. م نادری. ل 18 تا 19، سەربەستی نادری دەستیندەری، بێستون. ل20 تا 26، گەنجینەی ئەدەبیات (شیعر): خەوی غەفڵەت بەسە، ع هونەر. کوردە گیان و خەونم دێت، م ش هێمن. وەتەن، م م عشقی. دەمەتەقەی دوباز پێکەوە، ع هەژار. ل 27 تا 29، خۆشبەختی، م نادری. ل 29 تا 30، کورد چی دەوێ، هێمن. ل 31، مەلا عەلی ئەشنوی - شێخانی، گرشاسب. ل 32، بەشی پزیشکی: تیفۆس، ئیرەج.

لەسەر بەرگی زۆری ژمارەکانی نیشتمان وێنەی سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی چاپ کراوە. نیشتمان، بەم ژمارەیە ئیتر لە دەرچون وستاوە. بەڵام زەمینەی دەرچونی چەندین گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی تری خۆش کرد.

2. 2. 2. ڕۆژژمێری کوردی

کۆمەڵەی ژ. ک دوساڵ لەسەر یەک: 1322 و 1323 ی کۆچی ڕۆژی بەرامبەر 1943 و 1944 ی زاینی دو ڕۆژژمێری کوردی چاپ و بڵاو کردەوە.

لەسەرەتای ڕۆژژمێری ساڵی 1322 دا لەژێر سەرناوی "پەیامێکی کۆمەڵە بۆ دایکی نیشتمان" نوسیویێتی:

"ئەی دایکی نیشتمانی کورد دڵنیابە

ئەندامەکانی کۆمەڵەی ژ. ک ناڵەی دەرونی و سکاڵای تایبەتی تۆ بە هەمو ناوچەکانی کوردستان دا بڵاو ئەکەنەوە و لاوەکان بۆ خزمەتی تۆ هان ئەدەن.

بە هەمو کوردێکی نیشتمان پەروەر ڕائەگەیەنین کە دونیای ئیمڕۆ دونیای شارستانێتی و تەمەددونە.

ئەوەندەی لە توانایان دا بێت بە بروسکەی زانست و خوێندەواری سەرەڕێی پێشکەوتنی کورد روناک ئەکەنەوە، پەیامی تۆ کە ئەڵێی سەرکەوتن لە ڕێککەوتنایە بە گوێی هەمو دانیشتوکانی کوردستان ڕائەگەیەنن"

لە ڕۆژژمێری ساڵی 1323 یشدا لە ژێر سەرناوی "پەیامی کۆمەڵە بۆ دایکی نیشتمان" نوسیویێتی:

"ئەی دایکی نیشتمان!
ئێمە لە نەورۆزی رابوردودا وەعدەمان پێ دای کە بۆ رزگار کردنی تۆ لە هیچ تالّی و ناخۆشی‌یەکی ژین نەپرینگێینەوە بە یارمەتی یەزدان و ناردراوی خۆشەویستی ئەم پەیمانەشمان بە جێ گەیاند بۆ گەیشتن بە ئامانجی پاکی خۆمان کۆششتێکی زۆرمان کرد رۆڵە ناخەلەف و پارەپەرستەکانت گەلێ قۆرت و تەگەرەی زلیان هێنایە پێش بەڵام یەزدان لانی حەقی بەرنەدا ئەم نەیروە نەگریسەمان بەرەو دوا کشاندەوە ئەوا دیسان هاتونە پێش نازانن کۆمەڵی ئێمە پەنجەی شێری ژیانی بێشەڵانی کوردستانە گاڵتەی پێ ناکرێت.
ئەی دایکی نیشتمان!
وا لە سەرەتای ئەم ساڵەش دا پەیمانت لەگەڵ ئەبەستین کە زۆر لە پار بە تین و تاوتر کۆششت بکەین تا بە یارمەتی یەزدان و ناردراوی گەورەی ئیسلام حەزرەتی محەمەد (صلی الله علیه وسلم) لە هەمو شوێنێکی نیشتمان رەگوریشەی نیفاق و دوبەرەکی دەربهێنین.
ئەی دایکی نیشتمان!
دڵنیابە کۆمەڵەی ژ. ک هەرچی دەبێ ببێ لە پێناو رزگاری تۆ بە هەمو هێزێکی یەزدان داوێتێ کۆششت ئەکا هەرکەسیش بەربەرەکانی بکا بێگومان بزانێ ریسوای شار و بازێری کوردستان ئەکرێ و تەپڵی بەدناوی بۆ دەکوترێت.
ئیتر پەنا بە یەزدانی بەرز".
رۆژژمێرەکە، هەمان رۆژژمێری "هیجری شەمسیی" بو کە ئێرانی‌یەکان بە کاریان ئەهێنا.
ناوی فارسی مانگەکان کرا بون بە کوردی.
هەمو سەری ساڵێکی تازە لە رۆژی 21 ی مارت بەرامبەر 1 ی خاکەلێوە، واتە لە رۆژی نەورۆزەوە دەستی پێ ئەکرد.
6 مانگی نیوەی یەکەمی ساڵ هەموی یەکی 31 رۆژ و 6 مانگی نیوەی دوەمی ساڵ یەکی 30 رۆژ بون.
ئەمە یەکەمین جار بو بەرێکوپێکی ناوی کوردیی مانگەکانی ساڵ بنوسرێ وەکو لای خوارو:

مانگی 1 فەروەدردین (حەمەل)	خاکەلێوەمارت - نیسان
مانگی 2 ئوردیبەهەشت (سەور)	بانەمەڕ نیسان - مایس
مانگی 3 خورداد (جەوزا)	سجۆزەردانمایس - حوزیەران
مانگی 4 تیر (سەرەتان)	پوشپەڕحوزیوران - تەمموز
مانگی 5 مورداد (ئەسەد)	گەلاوێژ تەمموز - ئاب
مانگی 6 شەهریوەر(سونبول) خەرمانان	ئاب - ئەیلول
مانگی 7 میهر (میزان)	رەزبەر ئەیلول - تشرین1
مانگی 8 ئابان (عەقرەب)	خەزەلوەرتشرین1 - تشرین2
مانگی 9 ئازەر (قەوس)	سەرماوەزتشرین2 - کانون1
مانگی 10 دەی (جەدی)	بەفرانبار کانون 1 - کانون2
مانگی 11 بەهمەن (دەلو)	رێبەندانکانون2 - شوبات
مانگی 12 ئەسفەند (حوت)	رەشەمە شوبات - مارت

ئەم رۆژژمێرانەی بە شیعری نەتەوەیی و دینیی رازاند بوەوە. هەندێ لە بیرەوەری‌یە گرنگەکانی تێ دا نوسی بو وەکو:

25 ی گەلاوێژ جێژنی سەرساڵی کۆمەڵەی ژ. ک.
30 ی پوشپەڕ سەرساڵی گۆڤاری نیشتمان.
16 ی ڕەشەمە ڕۆژی بنیادی چاپخانەی ژ. ک.
کۆمەڵە بەهۆی ئەم ڕۆژژمێرانەوە ئەچوە زۆر ماڵی کوردەوە.

2. 2. 3. دیاری کۆمەڵەی ژ. ک

کۆمەڵە لە ساڵی 1322 (1943) دا چەند کۆمەڵە شیعرێکی لە نامیلکەی سەربەخۆدا لە ژێر ناوی: "دیاری کۆمەڵەی ژ. ک بۆ لاوەکانی کورد" و"دیاری مەلا محەمەدی کۆیی" و"گوڵبژێرێک لە دیوانی حاجی قادری کۆیی بلبلی نیشتمان" و"دەستە گولێکی جوان و بۆنخۆش لە باغی نیشتمان پەروەری" بڵاو کردەوە.

لە سەرەوەی بەرگی دیاری نوسراوە: "بژی سەرۆک و کورد و کوردستان و هیوا" و لە دەوری دروشمەکەی ژ. ک "لا اله الا الله محمد رسول الله" ئینجا "بە پارەی کۆمەڵەی ژ. ک بۆ هەڵساندنی ئاغاوات و سەردار عەشیرەتەکانی کورد لە خەوی نەفامی چاپ کرا"

لە سەر بەرگی گۆڵبژێرێک نوسراوە: "بە پارەی کۆمەڵەی ژ. ک بۆ وشیاری ئاغاوات و سەردار عەشیرەتەکانی کورد لە چاپ درا"

لە سەر بەرگی دەستە گولێک نوسراوە: "بە پارەی کۆمەڵەی ژ. ک بۆ بەهێز کردنی هەستی نیشتمان پەرستی لە ناو ئاغاوات و سەردار عەشیرەتەکانی کورد لە چاپ درا"

2. 3. حیزبی هیوا و کۆمەڵەی ژ. ک

ساڵی 1942 حیزبی هیوا کە ئەوسا بە هێزترین ڕێکخراوی سیاسی بو لە کوردستانی عێراق دا دو کەس لە ئەندامە شارەزاکانی خۆی، میرحاج ئەحمەد و مستەفا خۆشناو، کە هەردوکیان ئەفسەر بون بۆ دروستکردنی پێوەندی هاوکاری و هاوخەباتی لە گەڵ کوردەکانی ئێران ناردە کوردستانی ئێران. دوای پێوەندی کردن لە گەڵ چەندین کەس لە ڕۆژی 25 ی شەهریوەر (خەرمانان) ی 1321 (16 ی ئەیلولی 1942) دەستەیەک لاوی سابڵاخی لە باخی حاجی داود لە نزیک چۆمی سابڵاخ بە ئامادە بونی نوێنەرانی حیزبی هیوا: میرحاج ئەحمەد و مستەفاخۆشناو، کۆبونەوە بۆ پێکهێنانی ڕێکخراوێکی سیاسی بە ناوی کۆمەڵەی ژ. ک.(13)

پێوەندی نێوان ژ. ک و هیوا بە پتەوی مایەوە. تەنانەت کۆمەڵەی ژ. ک دو ڕۆژژمێری ساڵانەی بڵاو کردەوە، هەردوکی بە ناوی خۆی و هیواوە چاپ کرد بو. لە سەر دێڕی "ڕۆژنەژمێری تایبەتی کۆمەڵەی ژ. ک بۆ ساڵی 1322" دا نوسراوە "بژی سەرۆک و کورد و کوردستان و هیوا" و لە هی ساڵی 1322 نوسراوە "ڕۆژنەژمێری تایبەتی کۆمەڵەی ژ. ک بۆ وەرزی 1323 ڕۆژیی 64 - 1363 ی هیجریی و 45 - 1944 ی میلادی. ئەم ساڵی تازەیە لە هەمو ئەندامەکانی ژ. ک و هیوا و هەمو کوردێکی کە لە پێناوی سەربەستی نەتەوەی کورد تێ ئەکۆشێ پیرۆز بێت".

نوێنەرانی هەردو ڕێکخراو دیدەنی یەکتریان ئەکرد و ئاڵوگۆڕی بیرو ڕایان ئەکرد. لە ئازاری 1944 دا محەمەد ئەمین شەرەفی بە نوێنەرایەتی ژ. ک بۆ دانانی ڕێوشوێنی هاوکاری سەردانی کوردستانی عێراقی کرد. لەوکاتەدا حیزبی هیوا لە تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی ڕێکخراوەیی و سیاسی دا بو. یونس عەبدولقادر لە جێگەی ڕەفیق حلیمی کاروباری حیزبی هیوای گرت بوە دەست. کۆمەڵەی ژ. ک لقی خۆی لە عێراق دامەزراند

بو. لەم سەردانەدا ژمارەیەک لە بەرپرسەکانی هیوای بینی لەوانە: عیزەت عەبدولعەزیز، مستەفا خۆشناو، سەید عەزیزی شەمزینی، ئەمین ڕاوەنـدوزی و شـێخ قـادر. هـەر لـە هـەمان سـاڵ دا لقـی عێراقـی ژ. ک ئیسـماعیل شاوەیس و عوسمان دانشی بە نوێنەرایەتی خۆی نارده مەهاباد. دواییتریش چەند کەسـی تـر وەکـو حـەمزە عەبدوڵا و محەمەد تۆفیق ووردی خۆیان چونە مەهاباد.

بە ئیمزای "شاعیرێکی بە ناوبانگ" لە یەکێ لە ژمارەکانی نیشتمان دا، شیعرێکی درێژ، بە ناونیشـانی "کۆمەڵەی هیوا و حەرفی ژ. ک" بڵاو کراوەتەوە. ئەڵێ:

ئەی خودایا بۆم بنێری قاسیدێکی سینە ساف
بچتە خزمەتی کۆمەڵی هیوا و حەرفی ژێ و کاف
گیر نەبێ بڕوا لە قەولی من بچێ پێیان بڵێ
ئەی مودیری ئیتیحاد و ئەی مەداری ئیئتیلاف
هیمەتو ئەوڕۆکە بێ، ئەوڕۆ کە ڕۆژی غیرەتە
دەس بدەینە دەستی یەک ڕو بکەینە مەیدانی مەساف
ڕەفعی زوڵم و حیفزی ناموس و حقوقی میللەتێ
چاکترە سەد مەرتەبە لە زیارەتی بەیت و تەواف
یا بە ئازادی و بە شادی دەچنە نێو حەلقەی میلەل
یا لە سەر کورسی سەرومل دەچتە نێو حەلقەی تەناف"(14(

2. 4. قازی محەمەد دێتە کۆمەڵەوە

ڕێکخراوەکانی کۆمەڵە پەرەیان سەند ژمارەیەکی زۆر ئاغا، مەلا، شێخ، دوکانـدار، بازرگـان و سـەرۆکی عەشیرەتەکان چونـەڕیزی کۆمەڵـەوە لەوانـە ئاغـا و گـەورەکانی دێبـوکری، مامـەش، زەرزا، مـەنگوڕ، هـەرکی، شکاک، جەلالی، ساداتی نەهری. تەنانەت پەلوپۆی هاویشت بۆ پارچەکانی تری کوردستان و لـە گـەڵ زۆر لـە پیاوە ناسراوەکانی کوردستانی عێراق و تورکیا و سوریا پێوەنـدی دامەزرانـد. لـە کوردسـتانی عێـرق، دوای هەڵوەشانی حیزبی هیوا، لقێکی دامەزراند ڕۆشـنبیری ناسـراوی کـورد ئیبـراهیم ئەحمـەد، خـاوەنی گۆڤـاری گەلاوێژ، بەرپرسی بو. کەسانی وەکو فایەق بێکەس، ئیسماعیل حـەقی شـاوەیس، سـدیق شـاوەیس، محەمـەد عەلی مەدهۆش، عەتا تاڵەبانی، سالح روشدی، ئەندامی بون.

بنەماڵەی قازیەکان لە سابڵاخی ئەو سەردەمەدا خاوەنی پایەیەکی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و سیاسـی و ئابوری بون. خاوەنی زەویوزارێکی فراوان بون و پێوەندی بەهێزیان لە گەڵ ئێڵەکانی موکریان و سـەرۆک و بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانیان هەبوە. دەسەڵاتی قەزاوەت بە ڕەسمی، پشت لە دوای پشت، لـە دەسـت یـەکێ لـە مەلا ناسراوەکانی بنەماڵەی ئەوان دا بوە. چەندین مـەلا و خوێنـدەواری ناسـراویان تـێ دا هەڵکـەوتوە، کـە قوتابی و شاگرد لە بەردەستیان دا خوێندویانە و پێ گەیشتون.

لە بزوتنەوەی مەشروتەدا بەشدار بون. هاودەنگ و هاوکار لە گەڵ ئـازادیخوازانی ئێـران دا بـۆ گـۆڕینی شاهێتی موتڵەق بە شاهێتی مەشروتە (دەستوری). لـە گـەڵ شـێخ محەمـەدی خیابـانی، سـەرکردەی ئـازادیخوازی ئازەربایجان، هاودەنگ و هاودەرد بون. قازی عـەلی لـە گـەڵ سـمکۆ لـە کـاتی ئـازادکردنی مـەهاباد دا هاوکـاربو. ڕێکخراوی خۆیبون پێوەندی لە گەڵ دروست کرد بون و، ئەمانیش پشتیوانییان لە شۆڕشگێڕانی ئارارات کرد.

بنەماڵەی قازییەکان بە خۆشییەوە هاتنی هۆردوی سوری سۆڤێتی و ڕوخـانی دەسـەڵاتی ڕەزاشـایان وەرگرتوە. سەیفولقوزات بەو بۆنەیەوە شیعری هۆنیوەتەوە.

قازی محەمەد (1901 - 1947) کوڕی قازی عەلی کوڕی قازی ئەبولقاسمە. لە مەهاباد لە دایـک بـوە. هەر لەوێ خوێندنی دینیی تەواو کردوە و، ئیجازەی عیلمیی وەرگرتوە. مامۆستای تایبەتی هەبوە بۆ فێربونی زمانە ئەوروپاییەکان. جگە لە فارسی و عەرەبی و تورکی هەندێ ڕوسی و فەرەنسی زانیوە.

ماوەیـەک سـەرۆکی بەڕێوەبەرایـەتی پـەروەردە و فێرکردنـی مـەهاباد بـو. دوایـی بـو بـە "قـازی" مەهاباد.(15)

لە سەرماوەزی1320 دا ڕوسەکان 30 کەسیان لە گەورەپیاوەکانی کورد بانگ کرد بۆ باکو، یەکێکیان قازی محەمەد بو. قازی لە حکومەتی ئێران قاچـاخ و ڕاکـردو نـەبو. بـەڵکو فەرمانبـەری حکومـەت و، لـە لای کاربەدەستانی تاران بەڕێز و قسە لێ وەرگیراو بو. لە کاتی پشێوییەکانی ورمێ دا ئێرانیـەکان هـەوڵیان دا بە هۆی قازییەوە هەلومەرجی گرژی ئەوێ ئاسایی بکەنەوە.

هەر لە ئەنجامی ئەو ڕێزە تایبەتییەدا کە بنەماڵەی قازییەکان لە موکریان هەیان بو، ئەبولقاسم سەدری قازی برای قازی محەمەد بۆ خولی 14 هەمی مەجلیسی شورای میللی هەڵبژێردرا.

کۆمەڵەی ژ. ک تا ئەهات پەرەی ئەسەند و لە ناو خـەڵک دا خۆشەویسـت ئـەبو. هەسـتی کوردایـەتی بوژایەوەوە. ڕوداوەکان ڕویان لەوە بو کورد هەلی بۆ بێتـە پێشـەوە هەنـدێ دەسـکەوتی نەتـەوەیی بـە دەس بهێنێ. لەو هەلومەرجەدا کۆمەڵە پێویستی بە سەرکردەیەکی ناسراو بو ڕابەرایەتی جوڵانەوەکە بکـات. کۆمەڵـە لە سەرەتای دامەزراندنی دا بڕیاری دا بو سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد نەداتە دەس هیچ ئاغـا یـا شـێخ یـا دەرەبەگێ.(16) بەڵام پێ ئەچێ تەوژمی گوشاری ڕوداوەکـان لـە ویسـت و ئـارەزوی دامەزرێنـەرانی کۆمەڵـە بەهێزتر بوبێ. کاتێ مەسەلەی وەرگرتنی قازی محەمەد بە ئەندامی کۆمەڵە هاتە پێشێ، سـەرکردایەتی کۆمەڵـە دو بۆچونی جیاوازیان هەبو: هەندێکیان پێیان وا بو کە ئەبێ قازی وەربگیرێ، چونکە ئەبێتـە هـۆی بـەهێز بونی کۆمەڵە. بە پێچەوانەی ئەمە هەنـدێکی تریـان لایـان وا بـو، قـازی پیـاوێکی بـە توانـای دەسـەڵاتداری ناسراوە، زو دەسەڵات لـە نـاو کۆمەڵـەدا ئەگرێتـە دەسـت و ئـەوەش ئەبێتـە هـۆی گەڕانـەوەی سـەرلەنوێی دەسەڵاتی دەرەبەگیی بۆ سەرکردایەتی جوڵانەوەی کورد. سەرەنجام قازی محەمەد لە ماڵی ئەندامێکی کۆمیتەی ناوەندی، بە ئامادە بونی چەند ئەندامێکی تر سوێندی ئەندامەتی خوارد و بە نـاوی نهێنـی "بینـایی" بـو بـە ئەندام. ئەندامەتی قازی محەمەد لە کۆمەڵەدا کۆمەڵەی بەهێزتر کرد. بەڵام زۆری نەخایان بە کردەوە قـازی بـو بە سەرکردەی کۆمەڵە و خاوەنی بڕیار.

2. 5. ژ. ک و سۆڤێت

کاربەدەستانی سۆڤێتی دوابەدوای هاتنی لەشکری سور بۆ ناو ئێـران، لـە سـەرماوەزی 1320 دا 30 کەسیان لە سەرانی ئێل و پیاوە ناسراوەکانی موکریان بانگ کرد بۆ باکۆ.(17) لەم سەردانەدا کاربەدەسـتانی ڕوسی شتێکی ئەوتۆیان دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد لە گەڵ میوانە کوردەکانیان باس نـەکرد. نـە هانیـان دان بۆ دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی کـوردی و، نـە هانیـان دان بـۆ دامەزرانـدنی حیـزب و ڕێکخـراوی سیاسی، تەنانەت هانیشیان نـەدان بـۆ دەرکردنـی بڵاوکراوەیـەکی کـوردی. بـەڵکو مەبەسـتیان دامەزرانـدنی پێوەندی دۆستایەتی و ئاشنایی بو لە گەڵ پیاوە دەسرۆیشتوەکانی کورد. ئەو کاتە یەکێتی سـۆڤێتیش وەکـو بـەریتانیا سیاسـەتی وابـو لـە سـەردەمی شـەڕدا ناوچەکـە بـە ئـارامی بمێنێتـەوە و، کـورد هـیچ پشـێوی و ناخۆشییەک بۆ ئێران و عێراق و تورکیا دروست ناکا.

لە هەلومەرجی دواکەوتوی کۆمەڵایـەتی، ئـابوری، سیاسـی و فەرهـەنگی کۆمـەڵی کـوردەواری ئـەو سەردەمەدا کە هێشتا سەرانی عەشیرەت و، ئاغا و مەلا و شێخ نفـوزی گـەورەیان هـەبو، هێشـتا زەمینـەی

پێکهێنانی ڕێکخراوی کۆمۆنیستی یا سۆسیالیستی ئامادە نەبو. ژ. ک ڕێکخراوێکی کۆمۆنیستی یا تەنانەت مارکسییش نەبو. بەڵکو وەکو خۆی نوسی بوی لە سەر 4 کۆڵەکەی: ئیسلامەتی، کوردایەتی، مەدەنییەت، سولح و ئاشتیخوازی دامەزرا بو. کاتێ هەندێ لە ناحەز و دوژمنەکانی تاوانی کۆمۆنیستی‌یان بەپاڵ دان، دەسبەجێ سکرتێری کۆمەڵە ع بیژەن بە جواب هات. بیژەن لە ژێر سەردێڕی "ئێمە و مەردم" دا نوسیوێتی:

"تۆز و غوباری تەبلیغات و پروپاغاندای ژەهراوی فاشیستەکان ڕوی مینای بێ گەردی کوردستانیشی وەکو زۆر وڵاتانی گێتی وەها تاریک داهێنابو ئێستاش پاشماوەی دوایی نەهاتوە.

لە کاتێک دا کە موبەلیغەکانی نازی لە عێراق و ئێرانا خەریکی لێڵاو و شلوێ کردنی ئاوی هێمنی سیاسەتی ئەم وڵاتانە بون گەورەترین پروپاغاندیان خراپ پیشاندانی کۆمۆنیزم و کۆمۆنیست بو بە ناوی شیوعی ئەیان دا بە گوێی مەردما. وایان برد بوە مێشکی خەڵکەوە کە شیوعی‌یەکان زۆر دوڕندە و وەحشین و پیاوکوشتن لە لایان زۆر ڕەواجی هەیە ئەم مەوزوعە وەها چو بوە مێشکی دانیشتوانی ئەم وڵاتانە کە بە بیستنی ناوی شیوعی (بولشەویک) تورە دەبون و نێوچاوانیان تێک ئەنا. دوای هاتنی ئۆردوی سور (جیش الاحمر) بۆ کوردستان ڕەفتار و ئاکاری وا باشیان پیشان دا کە ئەم هەمو ڕەنجی موبەلیغەکانی هیتلەر بەبا چو بەڵام هێشتا هێندێک مێشکی وا هەن دەسخەڕۆی ئانتریکات و درۆو دەلەسەی فاشیستەکانن.

چەند کەسێک لەم بێ مێشکانە کە کتێبی دیاری و ژمارەی یەکەمی نیشتمانیان خوێند بوەوەو لە لایەنگری و تەمایولی ئێمەیان بەلای حکومەتی سۆڤێتی دا دی بو گوت بویان ئارمانی کۆمەڵەی ژ. ک بڵاو کردنەوەی مەسلەک و باوەڕی کۆمۆنیزمە. ئەم قسەیە بێ شک لە سەرچاوەی تەبلیغاتی فاشیستەکان ئاو ئەخواتەوە دەنا ئێمە کۆمۆنیست نین ئەگەر کۆمۆنیستیش بین جێگای هیچ ئیعتیرازێک بۆ خەڵک نیە. لەم مەوزوعەدا هەیئەتی مەرکەزی کۆمەڵ بەیاننامەی ڕەسمی دەر ئەکات."(18)

هەیئەتی ناوەندی کۆمەڵەیش بەیاننامەیەکی بەم بۆنەیەوە لە ژمارەی 3 و 4 ی نیشتمان دا بڵاو کردۆتەوە. نیشتمان، لە چەند وتارێکی کورت دا، بە ستایشێکی زۆرەوە لە سەر شۆڕشی ئۆکتۆبەری نوسیوە و، وێنەی لینینی بڵاو کردۆتەوە. بەڵام نیشتمان بە ستایشێکی زۆرەوە لە "جوامێری و مەردوم دۆستی بەریتانیای گەورە" ش ئەدوێ. بە خۆشی‌یەکی زۆرەوە هەواڵی دامەزراندنی "ئیستگای ڕادیۆی کوردستان" ی لە یافا و، بڵاو کردنەوەی "دەنگی گێتی‌ی تازە" ی لە بەغداد بڵاو کردۆتەوە. بەو بۆنەیەوە نوسیوێتی:

"کورد ماوەیەکی زۆر لەمێژە هەستی بە نەجابەت و مرو خۆشەویستی بەریتانیا کردوە ئەم حکومەتە گەورەیە بە درێژایی مێژوی ئیمپراتۆرێتی خوی هەمیشە پارێزگاری ئازادی و سەربەخۆیی و پەروەرێنەر و پێ گەهێنەری نەتەوە پچوکەکانی گێتی بوە زۆر جاران وەکو ئەم جارەی ئێستا لە سەر حەقی نەتەوەیەکی پچوک بەرەنگاری نەتەوەیەکی زل و بێدادگەر و ستەمکار بوە ئاسایشی نەتەوەی خۆی لە پێناوی ئاسودەیی مەردوم ناوە بە تایبەتی تیشکی ئەم هەتاوە داویە لە کوردی بێچارە و چارەڕەش و ستەمدیتو.."(19)

بە درێژایی سالانی جەنگ کاربەدەستان و ئەفسەرانی سۆڤێتی لە ناوچەکەدا ئەسوڕانەوە و، پێوەندی‌یان لەگەڵ خەڵک ئەکرد، بێ‌ئەوەی هانیان بدەن بۆ جوڵان و کارکردن دژی دەسەڵاتی تاران. پێشتر کۆمەڵەی ژ. ک یان پشت گوێ خست بو. هیچ هەوڵێکیان نەئەدا بۆ ناسین و دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵی و، هیچ پشتیوانی‌یەکیان لە خەبات و چالاکی‌یە سیاسی‌یەکانی نەئەکرد چونکە: ژ. ک لەگەڵ حیزبی هیوا و سەرۆکەکەی ڕەفیق حیلمی پێوەندی پتەویان هەبو. ڕوسەکان حیزبی هیوا و سەرۆکەکەیان بەگومانلێکراو، یان ڕونتر بە نۆکەری ئینگلیز، لە قەڵەم ئەدا ژ. ک یشیان بە ڕێکخراوێکی نەتەوەیی دائەنا.

دوای تەواو بونی شەڕ بەپێی مادەی پێنجەمی "پەیمانی 3 قۆڵی ئیتیحاد" یەکێتی سۆڤێت ئەبو

هێزکانی خۆی لە ئێران بباتە دەرێ، بەڵام سەرکردایەتی سۆڤیتی نەی ویست هێزەکانی هەروا بە خۆڕایی و بە ئاسانی بکێشێتەوە، بە تایبەتی جەنگی ساردی نێوان هەردو ئۆردوگای ڕۆژهەلاتت و ڕۆژئاوا خەریکی گەرم بون بو، روسیا خەریکی پەل هاویشتن بو لە ئەوروپای ڕۆژهەلاتت و لە بەلقان.

دوای تەواو بونی شەڕ کە ئیتر باسی پێویستی کشانەوەی هێزەکانیان هاتە کایەوە. پێوەندی‌یان لە گەڵ پیاوە ناودارەکانی ئازەربایجان و کوردستان کرد. کاربەدەستانی سۆڤێتی هەندێ لە پیاوە ناسراوەکانی کورد لەوانە: قازی محەمەد، سەیفی قازی، مەنافی کەریمی، عەلی رەیحانی و قاسمی حاجی بایزئاغای ئێلخانی زادە، عەبدوڵا قادری مامەش، کاک هەمزەی نەڵۆسی مامەش، نوری بەگی بەگزادەیان بانگ کرد بۆ باکۆ. لەوێ جەعفەر باقیرۆف بینینی. کاربەدەستانی سۆڤیتی باسی گۆڕینی ناوی کۆمەڵەی ژ. ک و شێوەی کارکردنیان لەگەڵ کردن.(20) داوایان لە قازی و هاوڕێکانی کرد: لە باتی ژ. ک، ڕیکخراوێکی جەماوەری نوێ بە ناوی حیزبی دیمۆکراتەوە دابمەزرێنن و، زۆری سەرانی ئێلە کوردەکان لەم حیزبەدا کۆبکەنەوەو، لەباتی کاری ژێرزەمینی، کاری سیاسی و کۆمەلاتیەتی و ڕۆشنبیری ئاشکرا بکا و، گۆڤارو ڕۆژنامە بڵاو بکاتەوە.

2. 6. گیرانی زەبیحی و هەندێ لە هاوڕێکانی

سەرلەشکر زەنگەنە نوسیویێتی:

"سەرەتای خەزەلوەری 1324 ئاگاداری‌یەک گەیشتە تیپی رەزائیە و هەنگی ژاندارمری کە تاقمێ لە لایەن کۆمەڵە و قازی محەمەدەوە بە ڕێگاوەن بۆ رەزائیە، پێوەندی لەگەڵ سەرانی عەشایەری ببەستن و ئەیانەوێ لەگوندی کوکیا لە خانوی زیروَی بەهادوری کۆببنەوە. ژاندارم لەسەر ڕێگای مەهاباد بۆسەیەکیان دانا. پاش تەقوتۆقێکی کەم عەبدورەحمان زەبیحی و دڵشادی رەسوڵی و قاسم قادری" وەکو ئەو ئەڵێ "بە 8 نامەوە گیران"(21)

نامەکان، وەکو زەنگەنە ئەڵێ، قازی محەمەد بۆ جەعفەر باقیروَف و کاربەدەستانی تری سۆڤیتی نوسی بو. ناوەرۆکی نامەکان بریتی بون لە باسی سەردان و دیدەنی خۆی لە باقیرۆف و کاربەدەستانی سۆڤیتی و ئەو بەڵێنانەی پێ‌ی درا بون و، گلەیی لەوەی کە هیچیان جێبەجێ نەکراون. هەروەها داوای یارمەتی چەک، دەزگای ڕادیۆ، کاغەز و چاپخانە. نامەکان و گیراوەکان بە پەلە ئەنێرن بۆ ستادی ئەرتەش. وەک ئەم ئەڵێ ئێران کەڵکی لەم نامانە وەرگرتوە بۆ شکات لە لای ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان.(22)

2. 7. ژ. ک و بارزانی‌یەکان

2. 7. 1. هەڵوێستی ژ. ک لە شۆڕشی 1945 ی بارزانی‌یان

حیزبی هیوا لە سەرەتادا پشتیوانی‌یەکی کاریگەری لە شۆڕشی 1943 - 1945 ی بارزانی‌یان کرد. تەنانەت چەند کەس لە ئەندامە ئەفسەرەکانی خۆی نارد بەشداری کارەکانی شۆڕشەکە بکەن و خواستەکانی لە قاڵبی نەتەوەیی‌دا دابرێژن. کۆمەڵەی ژ. ک یش بە گەرمی پشتیوانی لەم شۆڕشە کرد. لە ژمارەی دوەمی نیشتمان دا بە خەتێکی درشت نوسیویێتی "ئەم جەنگەی سەرۆکی گەورەی کورد مەلا مستەفای بارزانی هەڵیاییساندوە ئیختیلالێکی میللی کوردە". هەر لەو ماوەیەدا نامەیەکیشی بۆ مەلامستەفا سەرکردەی شۆڕشەکە نوسیوە. لەبەر گرنگی مێژویی ناوەرۆکی نامەکە لێرەدا هەموی وەکو خۆی ئەنوسینەوە:

"بۆ جەنابی زەعیمی ئازادی مەلا مستەفای بارزان

بە ناوی هەیئەتی کۆمەڵەی ژ. ک... لە پاشی زانینی دەنگوباسی شۆڕشی ئازادی موقەددەسی ئێوە ئەم موخابەرە... هیوامان وایە بە تەفسیل وەڵامان بدەنەوە:

1. لە پێش هەمو شتێک تەبریکی زەعیم و لەشکری ئازادی کوردستان دەکەین کە زاڵ بوە بەسەر دوژمن دا.

2. بۆ ئەوەی کە ئێمە ئەو عاتیفە جوانەی کە بەرامبەر ئێوەمان هەیە و شعوری برایەتی، کوردایەتی، یەکەتی، یارمەتی‌یەکی عەمەلی و فیعلی بێ ولیە ئەم مەعلوماتەی خوارەوە بزانی، چونکە خۆمان تەقدیری مەوقیفی ئەمە دەکەین بەرامبەر بە مەسئولییەتی سیاسەتی دوەل.
3. بەراعیسی سەورەی ئێوە چیە ئایا ئیدیعای ئازادی کوردستانی عێراق دەکەن وە یاخود هەمو کوردستانی گێتی وە زیمنەن کوردستانی تورکیا.
4. مەوقیفی ئێوە بەرامبەر سیاسەتی ئەجنەبی لە عێراق دا چیە و ئەگەر هاتو لە تەرەف ئەم سیاسەتە تەهدید وە یاخود ئیقناع کران سەورە ڕائەوەستێنن و یاخود دەوام دەکەن.
5. ڕەئی ئێمە ئەوەیە کە سەورەی موقەددەسی ئێوە ناوێکی عومومی وەربگرێ یەعنی ئیدیعای ئازاد کردنی هەمو کوردستان بکەن وە بۆ ئەمە دەبێ هەمو کوردێکی گێتی بە مەشوەرەت تەعاونتان لە گەڵ بکا و ژێر قیادەی ئێوە لەشکرێکی کوردی لە هەمو کوردی گێتی بۆ ئەوەش دەبێ ئامادە... موئتەمەرێک لە حاڵی حازر لە ئێوە و هەیئەتی ئیستیشارەی ئێوە و هەیئەتی ئیستیشارەی ئێمە تەنزیم بکرێ و جێگا و زەمان تەعیین بکرێ... ئەم موئتەمەرە چی لە ئەرزی عێراق چی لە ئەرزی کوردستانی ئێران لەم موئتەمەرە هەمو... کورد بە شکلی پەیمانێکی میللی تەعیین دەکرێ... هەموان ئیمزا دەکرێ وە لەم موئتەمەرەدا نیزامی عەسکەری کورد تەعین دەکرێ و واجیباتی هەمو لایەک لە سەورەی میللی تەعیین دەکرێ.
6. پێویستە مەوقیفی حەربی خۆتان لە گەڵ مەوقیفی حەربی دوژمن بۆمان موفەسەللەن و بە دیققەت تەعیین بفەرمون لە گەڵ مەوقیفی عەشائیری کوردی عێراق بەرامبەر ئێوە.
7. بۆ ئازاد بونی کوردستان دەبێ سیاسەتی یەک لە دوەلی موعەزەمە لە گەڵمان بێ بە ڕەئی ئێمە ئەم دەوڵەتە دەوڵەتی شورەوییە، ڕای ئێوە بەم خوسەسە چیە چونکو نابێ عەلەلحیاد بین لە گەڵ هەمو دەوڵەتان.
8. لە هەموی موهیمتر پێویستە بە سورەتێکی موستەعجەل ئیجتیهادی خۆتان بەیان بکەن بە خسوسی ڕای ئینگلیس بەرامبەر سەورەی ئێوە و گفتوگۆیان لە گەڵ ئێوە چیە چونکی ئێمە دەزانین بە... نابێ ئینگلیس لەم سەورەیەدا بێ دەخل بێ.
9. ئێوە زەعیمێکی ئازادپەرستن هیچ نەبێ موکافەحەی زوڵم ئەکەن بۆ عەشرەتی خۆتان وە کوردی ئێران بە روحی برایەتی کوردایەتی زۆر ئیشتیاقی هەیە بۆ موەفەق بونی ئێوە بە هەرچی نەوعێک بێ.

وە ئامادەیە بۆ یارمەتی ئێوە بە گوێرەی موسامەحەی زروفی سیاسی مەملەکەتمان وە کە ئەم سوئالانە ئەکەین مەقسودمان ئەوەیە کە تەئمینی یارمەتی‌یەکی زۆر گەورە بۆ ئێوە بکەین و حەرەکەتی موبارەکی ئێوە بکەینە حەرەکەتی میللی عومومی تاکو لە تاریخ دا ئەم فەخرە بۆ ئێوە تەسجیل بکرێ.

لە لایەن هەیئەتی شورای شاری أ - خ

ئەم نامەیە هەڵئەگری ئێستێکی لە ئاستا بکرێ، نەک بۆ گومان لێ کردنی بەڵکو بۆ زیاتر لێکۆڵینەوەی:

(1) ئەم نامەیە لە ئارشیفی بریتانی دا دۆزراوەتەوە، ئەبێ بۆچی گەیشتبێتە ئەوێ؟
(2) نامەکە بە زمان و داڕشتنێ نوسراوە لە گەڵ زاراوی موکریان و سەرکردەکانی کۆمەڵەی ژ. ک و نوسینەکانی گۆڤاری نیشتمان جیاوازی هەیە زۆرتر لە زاراوەی کوردی عێراق نزیکە، جا نوسەر بەوجۆرەی داڕشتوە بۆ ئەوەی لە زمانی کوردی عێراقەوە نزیک بێ، ئەوە باسێکی ترە.
(3) ناوەرۆکی نامەکە، پرسیارەکانی و بۆچونەکانی و پێشنیارەکانی پتر لە هەمو نوسینەکانی تری ژ. ک

ســتراتیجی نەتــەوەیی کۆمەڵــە دەر ئــەخا و، لــە هەنــدێ مەســەلەی ســەرەکی دا لــە گــەڵ بۆچونــە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵە دا ناسازێن.

2. 7. 2. کشانەوەی بارزانییەکان بۆ ئێران

دوای ئەوەی گفتوگۆی سـەرکردایەتی شۆڕشـی بـارزان و حکومـەتی عێـراق بـە تێشـکان تـەواو بـو، حکومەتی پاچەچی بڕیاری لەشکرکێشی دا بۆ سەر بارزان. یەکـەمین تێکهـەڵچون لـە 25 ی ئـابی 1945 دا دەستی پێ کرد. جەیشی عێراق زۆرایـەتی هێزەکـانی خـۆی بـۆ ئـەم هێرشـە سـاز دابـو. هێـزی ئاسـمانیی بەریتانیاش پشتیوانی هێزی زەمینیی عێراقی ئەکرد. هێزەکانی شۆڕش پاش چەند شەڕ و پێکادان بڕیاریـان دا بکشێنەوە بۆ کوردسـتانی ئێـران. لـە کۆتـایی ئـەیلول دا بارزانیـیـەکان و خێزانـەکانیان لـە کـانی ڕەش کۆبونەوە بە ڕێگای کێلەشین دا بە ڕێ کەوتن. لە 11 ی 10 ی 1945 دا گەیشتنە ناو ئـەرزی کوردسـتانی ئێران. مەلا مستەفا خۆی چو بۆ دیتنی بەرپرسی هێزی سۆڤێتی بۆ نیشتەجێ کردنی خێزانەکانیان. خێزانـی بەرزانییەکان لە مەرگەوەڕ، تەرگەوەڕ، شنۆ، نەغەدە، مەهاباد، دامەزرێنران.(23)

کشانەوەی بارزانییەکان بۆ کوردستانی ئێران هاوزەمان بو لـە گـەڵ خۆشـبونی زەمینـەی دامـەزرانی حیزبی دیمۆکرات و حکومەتی کوردستان.

سۆڤێتییەکان داوایان لە مەلا مستەفا کرد ماوەیەک خۆی لەبەر چاوان بـزر بکـا. بـارزانی چـوە گونـدی میراوای سەردەشت تا کۆتایی 1945 لەوێ مایـەوە. دوای ئـەوە چـوە شـنۆ. هەنـدێ سـەرچاوە ئـەڵێن بـەهۆی دەربڕینی نارەزایی و گوشاری بریتانی و عێراقییەوە بوە.(24) بەڵام هەندێ سەرچاوەی تـر ئـەڵێن لەبـەر ئـەوە بو ڕوسەکان لە بەرزانی دوڕدۆنگ بون، گومانیان هەبوە لە گەڵ ئینگلیز پێوەندی هەبێ. قازی محەمەد و سـەرانی تری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان کشانەوەی بارزانییەکان و چونی کوردی عێراقیان بۆ ئەوێ پێ خۆش نەبو.

3. حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

هێشتا کۆمەڵەی ژ. ک نەگۆڕا بو بە حیزبی دیمۆکراتی کوردستان بە هاندانی قـازی محەمـەد و چەنـد کەسێکی تر لە هاوکار و هاوبیرەکانی تۆمارێکی چەند گەزی لە قوماش ئامادەکراویان لە ناو خـەڵک دا گێـڕا بۆ کۆ کردنەوەی ئیمزا بۆ پشتیوانی لـە دامەزرانـدنی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان. هـەزاران کـەس ئـەو تۆمارەیان ئیمزا کرد.

3. 1. ڕاگەیاندنی دامەزرانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

ح د ک دامەزرانی خۆی بە بەیاننامەیەکی کـوردی - فارسـی ڕاگەیانـد. بەیاننامەکـە زیـاتر لـە حـەفتا کوردی ناسراو ئیمزایان کرد بو. خواستەکانی گەلی کوردی بە دیاریکراوی تێدا ڕون کـرا بـوەوە. تێکسـتی بەیانەکە وەکو لای خوارو بو:

بسم الله الرحمن الرحیم

بەیاننامەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

هاونیشتمانان، برایان!

ئاگری شەڕی جیهانگیری کە بە هۆی دوژمنانی ئازادی و لەژێرپێنەرانی دیموکراسی هەڵگیرسا بو، بـە باسکی بەهێزی سەربازانی ئازای هاوپەیمانی گەورەی ئێمە کوژایەوە. دنیای دیموکراسی سـەرکەوت و دنیـای

فاشیستی کە هەوڵی دەدا گەلان و نەتەوەکانی جیهان لە ژێردەستی چەند نەفەر ملهوڕ و سەرەڕۆدا یەخسیر بکا بە شێوەیەکی قەتعی تێک شکا و لێک بڵاوبو و هەروەها کە چاوەڕوان دەکرا بۆ ئازادی گەلان و نەتەوەکانی جیهان ڕێگا خۆش کرا. ئەمڕۆ گەلانی دنیا لە گەورە و چوک دەیانهەوێ لەو ڕێگایەی کە بەرەو ئازادی خۆش کراوە کەڵک وەرگرن و لەو بەڵێنی‌یانەی کە بە هۆی مەنشوری مێژویی ئەتلانتیکەوە دراوە سود ببینن و هەڵسوڕاندنی کاروباری خۆیان بەدەستەوە بگرن و چارەنوسی خۆیان بە مەیل و ویستی خۆیان دیاری بکەن.

ئێمەی کورد کە لە ئێران دەژین ساڵەها و بەڵکو چەندین سەدساڵە کە لە پێناوی ماف و دەسەڵاتی نەتەوەیی و مەحەللی خەباتمان کردوە و قوربانی‌مان داوە. بە داخەوە کاربەدەستانی سەرەڕۆی ئێران بە هیچ جۆرێک حازر نەبون قسەی حسێبیی ئێمە قبوڵ بکەن و تەنانەت نەیان هێشتوە ئێمە لەو مافەش کەڵک وەربگرین کە قانونی ئەساسی بۆ ئەیالەتەکان و ولایەتەکانی ئێران دای ناوە و بەردەوام وەڵامی ئێمە گوللە و بۆمب و تۆپ و زیندان و تەبعید و یەخسیری بوە. بە تایبەتی لە سەردەمی بیست ساڵەی ڕەزاخان‌دا تەنانەت لە لەبەرکردنی جلوبەرگیش‌دا ئازاد نەبوین. بە زۆری سەرنێزە بە هۆی ئەفسەرانی دز و خائین و تاڵانکەرەوە هەمو دارایی و ژیانی ئێمەیان تەفروتونا کردوە و چاویان لە ناموس و شەرەفی ئێمەوە بوە و بۆ لە نێو بردن و خاشەبڕ کردنی نەسلی ئێمە لە هیچ نزمی و دڕەندیی‌یەک خۆیان نەپاراستوە. ئاخر ئێمەش ئینسانین، ئێمەش مێژو، زمان و شوێنەواری خۆمان هەیە کە لامان خۆشەویستن. بۆچی دەبێ مافی ئێمە لە ژێر پێ بنرێ؟ بۆچی ناتوانین لە نێو ماڵی خۆمان‌دا ئازاد و موختار بین؟ بۆچی ڕێگا نادرێ منداڵانی خۆمان بە زمانی کوردی پەروەردە بکەین؟ بۆچی نایەڵن کوردستان ولایەتێکی خودمختار بێ و لە لایەن ئەنجومەنی ولایەتی‌یەوە ئیدارە بکرێ کە قانونی ئەساسی دیاری کردوە؟

هاونیشتمانانی بەڕێز! دەبێ بزانن حەق نادرێ، حەق وەردەگیرێ، ئێمە دەبێ بۆ وەرگرتنی ماف و دەسەڵاتی نەتەوەیی و مەحەللی خۆمان خەبات بکەین. ئەم خەباتە یەکێتی و یەکڕەنگی پێویستە، ڕێکخراو و پێشەنگی پێویستە، بۆ ئەم مەبەستە پیرۆزەیە حیزبی دیموکراتی کوردستان دامەزراوە و دەستی بەکار کردوە. ئێوە هاونیشتمانانی خۆشەویست، دەبێ چاو و گوێی خۆتان بکەنەوە و لە دەوری حیزبی نەتەوەی خۆتان کۆببنەوە و لە پێناوی وەرگرتنی مافی ڕەوای نەتەوەیی خۆتان فیداکاری بکەن.

حیزبی دیموکراتی کوردستان ڕێبەر و ڕێنوێنی ئێوەیە. تەنیا لە ژێر ئاڵای ئەوە کە نەتەوەی کورد لە مەترسی تەفروتونا بون ڕزگار دەبێ و هەبون و ناموس و شەرەفی نەتەوەیی خۆی دەپارێزێ و دەتوانێ لە نێو سنوری دەوڵەتی ئێران دا خودموختاری نەتەوەیی خۆی وە دەست بێنێ.

هاونیشتمانان! ئێمە بێجگە لە مافی ڕەوا و ئینسانی خۆمان هیچمان ناوێ دروشمەکانی ئێمە لە بەندەکانی خوارەوەدا خولاسە کراون. بیان خوێننەوە و هەمو گەلی کورد فەرد فەردیان تێ بگەیەنن. ئەوە دروشمەکانی ئێمەن:

1. نەتەوەی کورد لە نێوخۆی ئێران دا بۆ هەڵسوڕاندنی کاروباری مەحەللی خۆی سەربەخۆ و ئازاد بێ و لەسنوری دەوڵەتی ئێران‌دا خودموختاری خۆی وە دەست بێنێ.
2. مافی خوێندنی بە زمانی زگماکی خۆی هەبێ و تەواوی کاروباری ئیدارەکان بە هۆی زمانی کوردی‌یەوە بەڕێوە بچێ.
3. لەسەر بناخەی قانونی ئەساسی، ئەنجومەنی ولایەتی کوردستان بە زویی هەڵبژێردرێ و بە هەمو کاروباری کۆمەڵایەتی و دەوڵەتی ڕابگا و چاودێری‌یان بە سەردا بکا.
4. کاربەدەستانی دەوڵەت دەبێ بە بێ قسە لە خەڵکی ناوچەکان بن.

5. دەبێ لەسەر ئەساسی قانونێکی گشتی لە نێوان لادێیی و خاوەن موڵک دا ڕێککەوتنێک پێک بهێنرێ و دوارۆژی هەردولا دابین بکرێ.
6. حیزبی دیمۆکراتی کوردستان تێ دەکۆشێ کە لە خەبات دا بە تایبەتی لە گەڵ نەتەوەی ئازەربایجان و کەمایەتی‌یەکانی تر کە لە ئازەربایجان دەژین، ئاسوری‌یەکان و ئەرمەنی‌یەکان و هی دیکە، یەکێتی و برایەتی‌یەکی تەواو پێک بهێنێ.
7. حیزبی دیمۆکرات بە ئامانجی بەرەو پێش بردنی کشتوکاڵ و بازرگانی و پەرەپێدانی فەرهەنگ و لەشساخی و باشترکردنی ژیانی ئابوری و مەعنەوی گەلی کورد دەست دەکا بە سود وەرگرتن لە سامانەکانی سروشتی و کانگاکانی کوردستان و لەم ڕێگایەدا تێ دەکۆشێ.
8. ئێمە دەمانەوێ تەواوی گەلەکانی ئێران هەلی تێکۆشانی بە ئازادییان بدرێتێ بۆ بەختەوەری و پێشخستنی نیشتمانی خۆیان.(25)

3. 2. هەوەڵ کۆنگرەی حیزبی دیمۆکرات

"کوردستان" گۆڤاری "بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان" لە ژمارەی یەکەمی ساڵی یەکەمی دا کە لە 15 ی سەرماوەزی 1324 بەرامبەر 6 ی دێسەمبەری 1945 لە ژێر ناونیشانی "حیزبی دیمۆکراتی کوردستان" نوسیوێتی:

"لە دوای ئەوە لە هەوەڵی مانگی خەزەلوەر (ابان) ی 1324 حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لە مەهاباد داندرا و بەیاننامەی خۆی بڵاو کردەوە لە ڕۆژی 2 ی 8 ی 1324 دا هەوەڵ کۆنگرەی خۆی کە تێکەڵ بو لە سەران و نوێنەرانی کوردان بە تەرتیبی ژیرو.

1. ماکۆ و ئارارات:

ئاغای عومەر خانی جەلالی، ئاغای شێخ حەسەن، ئاغای شێخ کی، ئاغای حەسەن ئاغای دلایی، ئاغای عەبدوڵا ئاغای ملان. ئاغای فەخری.

2. سۆما، برادۆست، دەشت، مەرگەوەر:

ئاغای عومەرخان شەریفی، ئاغای تاهیرخانی سمکۆ، ئاغای عەباس ئاغای فەنەک، ئاغای قۆیتاس ئاغا مەمەدی، ئاغای حاجی وەتمان، ئاغای شیرۆ، ئاغای عەبدی، ئاغای حەسەن تێلۆ، ئاغای تەمەرخان، ئاغای مراد، ئاغای نورکۆ، ئاغای زبید، ئاغای عەزۆ، ئاغای حەسەن هەنارە، جەنابی ئاغای حاجی سەید عەبدوڵا ئەفەندی.

3. شنۆ:

ئاغای موسا خانی زەرزا، ئاغای قەرەنی ئاغای زەرزا، ئاغای میرزا سەعید، ئاغای قازی محەمەد، ئاغای کاک حەمزە.

4. سندوس

ئاغای ئەحمەدی کاخزر، ئاغای قاسم ئاغای پیرۆتی، ئاغای محەمەد ئەمین ئاغای پیرۆتی.

5. لاهیجان

ئاغای عەبدوڵا ئاغای قادری، ئاغای کاک مامەند قادری، ئاغای کاک حسێن محەمەدی، ئاغای پیرۆت ئاغای ئەمیر عەشایر، ئاغای محەمەد ئەمین ئاغای پیرۆتی.

6. پیران

ئاغای محەمەد ئەمین ئاغا، ئاغای قەرەنی ئاغا.

7. میاندواو:

ئاغای محەمەد حسێن خان سەیفی قازی.

8. بۆکان:

ئاغای عەبدورەحمان شەرەفکەندی، ئاغای رەشید عەلیزادە.

9. مەنگوڕ:

ئاغای ئیبراهیم ئاغای ئەدهەم، ئاغای مام حەسەن، ئاغای کاک سلێمان، ئاغای کاک حەمزە، ئاغـای مـین ئاغا.

وە باقی برایانی کورد تەشکیل دا و لە لایەن سەران و رەوشنفیکرانی حیزبەوە نوتقی زۆر چاک دایر بە دیمۆکراتی و یەکەتی ئیراد کرا. لەم کۆنگرەدا هەمو لکەکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان تەسویب کرا و نوێنەری تایبەتی‌یان بۆ داندرا. هەریەک لە جێی خۆیان دامەزران و دەستیان بەکار کرد.

هەژار هۆنەری جەوانی کوردستان ئەم شیعرانەی خوارەوەی کە باسی دیمۆکرات دەکا خوێندەوە:

دیمۆکراتمان دەوێ

حەوت ساڵی ئاگری شەڕی دونیایە دایسا
دیزەی شەڕی تیا دەکوڵی گۆشتی پیر و جەوان
میلیۆنها جەوان تەڕو تازە نەونەمام
ملیۆنها بە عیلم و هونەر نابیغەی زەمان
ئێسکیان کرا بە خواردەمەنی کرم و مورومار
سەریان کرا بە گۆ لە مەیدان فڕێ دران
سەد هەزار شار و دێهات تێکدران بە بۆم
پیستر لە وەزعی مەملەکەتی کوردی بارزان
بۆچی هەڵایسا؟ لەبەر ئاسایشی بەشەر
ڕیشەی فەساد و زوڵمێ ببەتڵێ لە روی جیهان
میللەت پچوک و گەورە حەقی وە دەس کەوێ
مەئمور و شا لە خۆی بێ چە جای خەت و زمان
کوردیش نەخو بە شەر بو کەچی هەر دەیان کوژن
ورده و ئەسیرە دی لە عێراق و لە کوردسان(!)
وا دیارە هی ئەوانە لەبەر نەفعی شەخسی‌یە
کێ ڕاستە؟ قەولی سابیتە بێجگە لە ڕوسەکان؟
ئەو لەشکری کە فەتح و زەفەری یاوەری وییە
بەیداغی سوری داس و ستارە و چەکوچ نیشان
ئەو لەشکرەی بە ئەمری ستالینی پێشەوا
بەیداغی فەتح و مەردی لە سەر بیرلەنی چەقان
ئەو لەشکرەی کە مستی گرێ کردوە و دەڵێ
زاڵم لە کوێ‌یە تێکی شکێنم دەم و ددان
وا ئەو بەزەیی بە حاڵی مەدا هاتوە کە بۆ

کورد بێ کەسن لە گێتی و بێ جێن و بێ نەوان
بۆچی دەبێ لە ڕیزی بەشەر کوردی چارەڕەش
نانی نەبێ زمانی نەبێ تام نەکا ژیان
پێویستە قەومی کورد وەکو سایری بەشەر
بەهرەی ببێ لە حەقی ژیان بێتە نێو ئەمان
ئێمەش لە سایەی ئەو لوتفی قیمەتی
دەستمان لە دەستی یەک دەگرین زۆر بە ڕوح و گیان
حیزبێکی ساز دەکەین و دیمۆکراتمان دەوێ
فارس چلۆنە کورد دەیەوێ بێ وەکو ئەوان
مەئمور لە خۆم بێ هەرچی گوتی چاکە تێی دەگەم
خوێندن زمانی خۆم بێ گەلێک زوی دەکەم ڕەوان
گەر حاسلم لە خۆمی خەرج کەم چە زو دەبێ
دانێم مەتەب لە شاری و مەکتەب لە دێیەکان
ئەو قەومە پاکی فێری سەواد و عیلم دەبێ
بێگانە چیدی پێم نەڵێ کورد وەحشییەو نەزان
ئەی گەورەکانی کورد موبارەک بێ کۆمەڵو
تەوفیقو بێ لە لایەنی خەللاقی بێ مەکان
یا ڕەب بژی بە فەتح و زەفەر لەشکری قزل
هەر چەرخ و خول بە مەیلی ستالین بدا زەمان(26)

چەند کەسی تر لەم کۆبونەوانەدا شیعرو وتاریان خوێندەوە لەوانە خاڵەمین شیعرێکی خوێندۆتەوە کە لە هەمان ژمارەدا بڵاو کراوەتەوە.

لەم کۆنگرەیەدا قازی محەمەد بە سەرۆک و پێشەوای حیزب و چەند کەس بە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی هەڵ بژێردران. ناوی ئەندامەکانی کۆمیتەی ناوەندی لە هەمو سەرچاوەکان دا وەکو یەک نین. بەڵکو هەندێ جیاوازییان تێ دایە. ئێگلتن بەمجۆرە ناوی بردون:

حاجی بابەشێخی سیادەت، محەمەد حسێن سەیفی قازی، مەنافی کەریمی، سەید محەمەدی ئەیوبیان، عەبدورەحمانی ئێلخانی زادە، ئیسماعیلی ئێلخانی زادە، ئەحمەدی ئیلاهی، خەلیلی خوسرەوی، کەریمی ئەحمەدین، حاجی مستەفا داودی، محەمەد ئەمین موعینی، مەحمود وەلی زادە، محەمەد ڕەسولی دلشاد، محەمەد ئەمین شەرەفی، عەبدورەحمانی زبیحی(27)

لەو لیستانەی بڵاوکراونەتەوە هەندێ ناویان تێدا نیە، کەچی لە بەڵگە بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەمەدا ناویان براوە، وەکو:

سید محەمەد تەهازادە کە لە هەمو بۆنە سیاسییەکان دا بە ناوی "معاونی حیزب" واتە پلەیەکی وەکو سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی دواوە و، سەید عەبدوڵای گەیلانی و، عومەر خانی شکاک و، زێرۆ بەگی هەرکی و، ڕەشید بەگی جیهانگیری، کە هەر چواریان وەکو لە پێشەکی مەتنی "پەیمانی یەکێتیی و برایەتیی کوردی - ئازەری" دا نوسراوە بە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی حیزب ناو براون.

ئەگەرچی یەکەمین بەیاننامەی خۆناساندنی حیزب بە خەڵک و، دانانی یەکەمین مەرامنامەی و، هەوەڵ کۆنگرەی لە سەرەتای مانگی خەزەلوەردا بوە، کەچی حیزب هەمو ساڵێ بۆ یادی دامەزراندنی خۆی لە ڕۆژی

25 ی گەلاوێژدا ئاهەنگ ئەگێڕێ هۆی ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ح د ک خۆی بـە درێـژەی کۆمەڵـەی ژ. ک دا ئەنێ و، ژ. ک یش وەکو خۆی لە ڕۆژژمێرەکانی دا نوسیویێتی لە 25 ی گەلاوێژدا دامەزرا بو.

ڕۆژنامەی کوردستان، لەم بارەیەوە، بە ناونیشانی "جێژن و چراخانی" نوسیویێتی:

"ڕۆژی 25 ی گەلاوێژ بە بۆنەی ڕۆژی پێنجەمین ساڵی دامەزراندنی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لـە بەر هەیوان و حەساری عەمارەتی پێشەوا جێژنێک گیرا بو. لەم جیژنەدا تەواوی ئـەهالی شـیرکەتیان کـرد و شیرینیات و چـا و میوەجاتیـان مەسـرەف کـرد. جێـژن لـە سـەعاتی 1 ی پـاش نیـوەڕۆ دەسـت پـێ کـرا. دەوروبەری عەمارەتی پێشەوا بە ئاڵای سێرەنگی کوردستان و وێنەی پێشەوای موعەزەم ڕازا بوەوە و شـەوێ سەعات 7 بەرنامەی جێژن دەست پێ کرا و بە بۆنەی ئەم جێژنە لە لایەن ئاغایانی: عـەلی خوسـرەوی، سـەید محەمـەد تـەهازادە، دڵشـاد رەسـولی، سـەید محەمـەدی حەمیـدی، جەعفـەر کـەریمی، ووردی، سـدیقی، سـەید عوبەیدوڵای تەهازادە، عوسمان دانش، محەمەد ئەمین قادری، کاک ئەمین شەرەفی.. نوتق و مەقالات و ئەشـعار خوێندرایەوەو دەنێوان نوتقەکاندا بێوچان مۆزیکی میللی کوردستان دڵی حازرانی فێنک دەکـرد و جێـژن لـە سەعاتی 12 زۆر بە خۆشی دوایی هات."(28)

هەر لـە هـەمان ژمـارەدا سـەید محەمـەدی حەمیـدی وتـارێکی بـە ناونیشـانی "موبـارەزەی ئـازادی و دیموکراسی ئێمە پێی دە پێنجەمین ساڵی خۆی نا" هەمان بابەتی دوبارە کردۆتەوە.

3.3. مەرامنامەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

ح د ک هەر لەو ماوەیەدا مەرامنامەی خۆی داڕشت و لە مانگی سەرماوەزی 1324 دا بـڵاوی کـردەوە. تێکستی تەواوی بەمجۆرە بو:

فەسڵی یەکەم

1. ناوی حیزب: حیزبی دیمۆکراتی کوردستانە.
2. حیزب لە سەر ئەم بناغانە دامەزراوە: حەقیقـەت، عەدالـەت، تەمـەددون. هـەمو نیزامنامـە و قانونـەکانی حیزب پاش پەسند کرانی لە لایەن کۆنگرەوە جێبەجێ ئەکرێن.
3. قەڵەم و گوڵە گەنم بۆ عەلامەتی حیزب قوبوڵ کراوە.

فەسڵی دوەم

4. لە قۆناغی ئێستادا گەورەترین ئامانجی حیزب بریتی‌یە لەوەی کە لە ناو سنورەکانی دەوڵەتی ئێران دا، پارێزگاری مافەکانی کورد بکا و بۆ جێگیر کردنـی ڕێگـەی خودموختـاری هـەڵبژێرێ. لـە هـەمو ئـەو ئەیالات و ولایاتانەدا کە بە درێژایی مێژو کوردیـان تـێدا ژیـاوە و زەحمـەتی کێشـاوە، هـەروەها لـە کوردستان ئەبێ لە سەر بنچینەی دیموکراسی، قازانجەکانی کۆمەڵانی خەڵک ڕەچاو بکـرێ. ئـەبێ بـێ گوێدانە جیاوازی میللی و مەزەبی، بۆ هـەڵبژاردنی نوێنـەر بـۆ مەجلیسـی شـورای میللـی مـافی وەکـو یەکیان هەبێ.
5. ئامانجی حیزب بریتی‌یە لە پەرەپێدانی دیموکراسی، لە سەر ئـەو بنچینەیـە تـێ ئەکۆشـێ بـۆ خۆشـی مرۆڤایەتی.
6. حیزب هیچ دوژمنایەتی و ناکۆکی‌یەکی لەگەڵ حکومەتی ناوەندی نیە، بەڵام ئەیەوێ بە ڕێگـای هێمنانـە تێ بکۆشێ بۆ گەشەپێدانی فەرهەنگ و لەشساخی و کشتوکاڵی گەلی کورد، کە لە ئـەنجامی دەسـەڵاتی چەوسێنەران دا، بە دواکەوتویی ماوەتەوە، بۆ ئەمەش داواکاری مافی خودموختاری میللی‌یە.

فەسلی سێیەم

7. هەمو ماڵیات و عەواریز بە شێوەی زەروری کۆئەکرێتەوە، لەسەر بنچینەی بودجە ڕێک ئەخرێ و دابەش ئەکرێ.
8. یەکەمین هەنگاوی میللی ئەوەیە دەس ئەکا بە ئاواکردنەوەی وڵات و پەرەپێدانی ڕێکخراوەی ئابوری و سیاسی، لە بەر ئەوە زیادتر لە 30% ی ماڵیاتی کۆکراوە بە حکومەتی مەرکەزی بدات.
9. ئەبێ هەمو مەئمورانی کیشوەری و سیاسی و دائیرەکانی کشتوکاڵ کورد بن. حکومەتی میللی هەر کاتێ بە پێویستی زانی ڕاوێژکارانی بێگانە بانگ ئەکا. هەمو کارەکانی کۆمەڵایەتی و دەوڵەتی و دادگوستەری ئەبێ بە زمانی کوردی بنوسرێن و بەڕێوە ببرێن.
10. حیزب تێ ئەکۆشێ بۆگەشەپێدانی کشتوکاڵ ماشین بکڕێ و، هەوڵ ئەدا ئەو بەروبومەی جوتیاران بەرهەمی ئەهێنن بە باشی بفرۆشرێ.
11. حیزب تێ ئەکۆشێ بۆ ئاوەدانی و پاراستنی لە شساخی دێهات و، بۆ نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی لەڕێی هاتوچۆدایە لە دێیەکەوە بۆ دێیەکی تر.
12. حیزب بە بێ جیاوازی نەتەوایەتی و قەومی و مەزهەبی حیمایەت لە ژیانی سیاسی و ئابوری و فەرهەنگی و لەشساخی هەمو زەحمەتکێشان ئەکا کە لە کوردستان ئەژین.
13. بە مەبەستی پەرەپێدانی زانست و شارستانێتی لە ناو خەڵکی کوردستان دا، خوێندنی قۆناغەکانی سەرەتایی و ناوەندی ئەکرێتە ئیجباری و لە هەمو قوتابخانەکاندا ئەبێ بە زمانی کوردی دەرس بخوێنرێ.
14. بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی زانین و ژیان و شارستانێتی خەڵک، ژمارەیەکی زۆر ناوەندی زانستیی، کتێبخانە، قەرائەتخانە، کلوب، تیاتر و مەیدانی وەرزش، دائەمەزرێنێ.
15. هەمو مەئمورانی کوردی کە لە ئەیالات و ولایاتی تردا لە ئیدارە و ئەرتەش دا کارئەکەن ئەبێ بگەڕێنەوە کوردستان.
16. حکومەتی میللی بە لە بەر چاو گرتنی قازانجەکانی خۆی پێوەندی فەرهەنگی و ئابوری لە گەڵ دەوڵەتانی تر، لە پلەی یەکەم دا لە گەڵ دەوڵەتی گەورەی یەکێتی سۆڤێتی، دائەمەزرێنێ.
17. حکومەتی ناوچەیی کوردستان لە هەمو کۆنفرانسە جیهانییەکان دا کە بۆ ژیانی مرۆڤایەتی ئەبەسترێن، بە پێی ژمارەی خۆی، داوای بەشدار بون ئەکات.
18. حکومەتی خودموختاری کوردستان ئەبێ دەسەڵاتی هەبێ کە ئیمتیازی دەرهێنانی کانە دەرهێنرا و و دەرنەهێنراوەکانی کوردستان بدات بە هەرکەسێ کە بیەوێ.

فەسلی چوارەم

19. حکومەتی میللی بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی خەڵکی کوردستان بە ڕێگای هەرزان و ڕەحەت بە توندی دژی سەلەم و گرانفرۆشی و موحتەکیران ڕائەوەستێ.
20. حکومەتی میللی پەرە بە ئابوری کوردستان ئەدا و لە هەمو شارەکاندا کارگە دائەمەزرێنێ، ئەبێ دەستی گڵاوی ئیستیعمار لە سامانی سروشتی ئێمە ببڕێ، ئەبێ بۆ خۆمان سود لەم سامانە وەربگرین و لە هەمان کات دا سود بە مرۆڤایەتییش بگەیەنین.
21. ئەبێ لە هەمو کاروباری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی دا ژنان وەکو پیاوان مافی وەکو یەکیان هەبێ.
22. ئەبێ مافی کەمە نەتەوەییەکانی کە لە کوردستان ئەژین وەکو ئازەربایجانی، ئەرمەنی و ئاسوری، بە تەواوی دابین بکرێ.

حیزبی دیموکراتی کوردستان سەرماوەزی 1324(29)

لێکۆڵینەوەی بەرنامەکەی ح د ک دەری ئەخات کە زۆری پێویستییەکانی گەشەکردنی ژیانی کۆمەڵی کوردەواری ئەوسای گرتۆتە خۆی:

چارەسەر کردنی کێشەی نەتەوەیی کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئێران دا لە سەر بنچینەی "خودموختاری میللی" و، نەهێشتنی چەوسانەوەی نەتەوەیی، دینی، مەزەبی، لە نێوان کورد و کەمایەتییەکانی وەکو ئازەری و ئاسوری و ئەرمەنی و، لە نێوان ژن و پیاودا، لە ژێر سایەی دەسەڵاتی حکومەتی کوردستاندا... گرنگترین لایەنی سیاسی و؛ گەشەپێدانی کشتوکاڵ و ماکینەدار کردنی و، دابینکردنی بازاڕی ساخکردنەوەی بەروبومەکانی و، دەرهێنانی سامانی ژێرزەمین و، دامەزراندنی کارگەی پیشەسازی و، کردنەوەی ڕێگاوبان و، دابەشکردنی دەرامەتی باج لە نێوان دەسەڵاتی ناوچەیی و ناوەندیدا بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی خەرجی گەشەپێدانی ڕۆشنبیری، ئابوری، کۆمەڵایەتی، گرنگترین لایەنی ئابوری و؛ بە کوردی کردنی زمان و بەرنامەی خوێندن و، بە ئیجباری کردنی خوێندنی قۆناغی سەرەتایی و ناونجی بۆ کچ و کوڕ و، دانانی ڕێوشوێنی گەشەپێدانی ژیانی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی... گرنگترین لایەنی بەرنامەکە بون.

ئەم بەرنامەیە لە لایەن دانیشتوانی کوردستانەوە پشتیوانییەکی زۆر و قوڵی لێ کرا، ڕەخنەی هەرەگەورە کە لە بەرنامەکە گیراوە: باس نەکردنی هیچ جۆرە چارەیەک بو بۆ گیروگرفتی دژواری پێوەندی زەویدارەکان و جوتیارانی بێ زەوی.

لە ڕوانگەی کاربەدەستانی ئێرانەوە، ئەم مەرامنامەیە لە گەڵ "قانونی ئەساسی" ناکۆک و نەگونجاو بو چونکە کوردستانی ئەکرد بە "دەوڵەتێکی تەواو جیاواز" لە ئێران. بۆ سەلماندنی ئەم قسەیەش: جۆری دابەشکردنی باج و داهاتی ناوچەکە لە نێوان حکومەتی خودموختار و دەسەڵاتی ناوەندی دا و، یەکخستنی ناوچە کوردنشینەکان و، هەڵبژاردنی ئەنجومەنی ئەیالەتی و ولایەتی کوردستان ئەکاتە بیانو.(30)

3. 4. هەڵکردنی ئاڵای کوردستان

مانگی سەرماوەزی ساڵی 1324 سەرانسەری ئازەربایجان هات بوە جۆش و خرۆش. فیداییەکانی فیرقەی دیمۆکراتی ئازەربایجان پەلاماری ناوەندەکانی دەسەڵاتی حکومەتیان ئەدا. تەورێز و شارەکانی تریان یەک لە دوای یەک گرت. فیداییەکانی دیمۆکرات و خەڵک دەوری ناوەندەکانی ئەرتەش و ژاندارمی ڕەزائیەیان دابو.

کوردەکانی دەوری ورمێ لە مەدا بەشدار بون. هەواڵەکانی ئەم بزوتنەوە جەماوەرییە گەیشت بوە کوردستانیش. ڕۆژی 26 ی سەرماوەز خەڵک، بە هاندانی هەندێ لە سەرکردەکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، هەڵیان کوتایە سەر "شارەبانی مەهاباد" کە دوایین نیشانەی ڕواڵەتی دەسەڵاتی تاران بو. پاش تەقوتۆقێکی کەم گرتیان. ئاڵای حکومەتی ئێران داگیرایە خوار و، ئاڵای کوردستان لە جێگەی هەڵ کرا. خەڵک ئەیان ویست لە باتی زەبیحی و هاوڕێ گیراوەکانی ژاندارم و فەرمانبەرە گیراوەکانی ئێران بە بارمتە لە لای خۆیان گل بدەنەوە، تا کاربەدەستانی تاران ئەوان ئازاد نەکەن، ئەمانیش ئەوان بەرنەدەن. قازی محەمەد ئەم کارەی بە لاوە پەسند نەبو. ئەوانە بەر دران.

کوردستان هات بوە جۆش. بە دوای مەهابادا لە شارەکانی نەغەدە و بۆکان و، لە زۆر شوێنی تر ئاڵای کوردستان هەڵ کرا. هەڵکردنی ئاڵای کوردستان ڕوداوێکی مێژویی بو لە ژیانی سیاسی خەڵکی کوردستان دا. لێرەدا بۆ نمونە ئاهەنگی هەڵکردنی ئاڵا لە 3 شار وەکو بڵاوکراوەکانی ئەوسا نوسیویانە، ئەگێڕینەوە:

3. 4. 1. هەڵکردنی ئاڵای لە مەهاباد

گۆڤاری "کوردستان" لە ژمارەی سێهەمی دا لە ژێر سەردێڕی "هەڵکردنی ئاڵای موقەدەسی کوردوستان لە مەهاباد" نوسیویێتی:

"هەروەکو لە پێش دەرهاتی کوردستاندا عەرز کرا ڕۆژی 26 ی سەرماوەز تەواوی نوێنەرەکانی ئەهالی کوردستان لە شاری مەهاباد کۆبونەوە. لە سەعات 10 ی بەیانی لە کانگای حیزب ئالای کورد بە حوزوری دەهەزار نەفەر هەڵگیرا و لە کاتێک دا دەستەی موزیک مارشی میللی لێ دەدا و لە سەرتاسەری شەقامی وەفاییدا سەفی نیزام کە لولەی تفەنگ و موسەلسەل و سەرنێزەیان دەدرەوشا، دەستەی لاوان و قوتابیەکانی مەکتەب، کچ و کوڕ، لە لای ڕاستی ئاڵا لە حەرەکەتدا بون. گەورە و چوکی مەهاباد هەیئەت و نوێنەرانی حیزبی دیمۆکرات لە پشت سەری ئاڵا سەری تەعزیمیان بۆ دانەواند بو و، بۆ ئیحتیرام چەپڵەیان لێ دەدا و هوڕایان دەکێشا و، پێشەوای موعەزەمی کوردستان جەنابی قازی محەمەد وتارێکی بەتینی لە بابەت ئاڵای موقەدەسی کوردستان ئیراد فەرمو.

ئەوجار لە پاش نوتق و خیتابە و تیر هاویشتنێکی زۆر و بەجێهێنانی مەراسیم و نەسبی ئاڵا لەسەر عەمارەتی هەیئەتی رەئیسەی میللی کوردستان جێژنە دوایی هات."(31)

3. 4. 2. هەڵکردنی ئاڵا لە نەغەدە

گۆڤاری "کوردستان" لە ژمارەی دوهەمی دا لە ژێر سەردێڕی "هەڵکردنی ئاڵای موقەدەسی کوردوستان لە نەغەدە" نوسیویێتی:

"بە پێی دەستوری هەیئەتی ناوەندی حیزبی دیمۆکراتی کوردوستان برایانی خۆشەویست: ئاغای حسێنی فروهەر، عەلی خوسرەوی ڕۆژی 26 ی 9 ی 24 مەئمور کران کە ئاڵای موقەدەسی کوردوستان لە نەغەدە هەڵکەن. دەسبەجێ ئەو نوێنەرانە وەسائیلی حەرەکتیان ساز کرد. بۆ جێی ئەمرکراو حەرەکەتیان کرد و ڕۆژی 27 ی 9 ی 24 گەیشتنە نەغەدە و بە بێ ئەوەی مەعتەل بن دەستوری چەقاندنی سادر کراو جۆشوخرۆشێکی بێ غایەت لە دانیشتوانی نەغەدە و دەوروپشتی پەیدا بو لە پاش 3 سەعات لە ئاخرین نوقتەی ئەتراف ئاغایان و دێهاتی و ژن و منداڵ لە حیزبی دیمۆکرات کۆبونەوە و فیداییانی موسەللەح سوارە و پیادە نزیکی700 نەفەرێکیان تەشکیل دابو و، وەسائیلی ئەو جێژنە لە هەمو قیسمەتەوە بە هەیئەتی ئەو نوێنەرانە و ئاغایانی ئەحمەدی قادری رەئیسی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لکی نەغەدە، کاک محەمەد قادری، ئاغای غوڵام ڕەزاخان خوسرەوی، ئاغایان ئەحمەدی عوزیری و ئیبراهیم ئیرەجمەندی موکری و... و قاسم ئاغای پیرۆتی و کاک بایز و میرزا ئیبراهیم ڕەئیسی شارەبانی حازر کرا.

ڕۆژی چوارشەممو سەعات 9 ی بەیانی جێژنە دەست پێ کرا و قوتابیانی کورد و ئەرمەنی و ئاسوری بە سرود خوێندنەوە لە مەحەللی جێژنەدا ئامادە بون. برایانی خۆشەویست ئاغای فروهەر و خوسرەوی ئاڵای موقەدەسیان بۆ بەشی سواران کە لە شەقام ئامادە بون برد. وەختێکی ئاڵاکە وە دەرکەوت هەزار تیر بە ئیفتیخاری دیتنی ئاڵا هاوێژرا. سوارەکان ئاڵایان وەرگرت و بۆ کانگای حیزبی دیمۆکرات چون وە تا گەیشتنە بینای حیزب هەرچەند قەدەم گاوگەردون دەکرا. خەڵکی لێکدا لێکدا چەپڵەیان لێ دەداو هوڕایان دەکێشا لەو وەختەدا بە جارێک هەزار نەفەر بۆ زیارەتی ئاڵای موقەدەس هێرشیان برد و، لە پاش زیارەتی عموم ئاڵای موقودەس هەڵکراو سڵاوی ئاڵا خوێندراوە و، سەدویەک نەفەر فیدایی موسەللەح هەر یەک سێ تیریان بەتاڵ کرد لە پاش ئاغای ئیبراهیم ئیرەجمەندی نوسەری حیزبی دیمۆکراتی لکی نەغەدە نوتقێکی راجیع بە ئازادی بە عەزەمەتی ئاڵای موقەدەس ئیراد کرد کە بە چەپڵەلێدانێکی زۆر دوایی هات. لە پاش وی سرودی میللی لە لایەن...

ئینجا برای خۆشەویست ئاغای خوسرەوی بە دەنگێکی بەرز و شێرانە گوزاریشی خۆی داو لە بابەت ئالآی کوردستان و شەهیدانی رێگای ئازادی و حکومەتی کوردستانەوە نوتقیکی زۆری ئیراد کرد کە تەئسیرێکی زۆری لە ناو خەڵکی کرد و بە هورا و چەپڵە لێدانێکی زۆر تەواو بو.

سرودی "ئەی رەقیب" لە لایەن لاوانەوە خوێندراوە.

برای بەرز حسێنی فروهەر لە وەسفی ئالآی موقەدەس چەند وتەیەکی ئیراد کرد کە جێگای تەقدیر بو. لە دوایی دا کوڕی ئاغای تەقی خان لە تەرەف ئەهالی‌یەوە جێژنە پیرۆزی لە حیزبی کرد و عیدەیەکی زۆر لە برایان لە وەسفی ئالآی کوردستان هەریەک بە جۆرێک چەند وتەیەکیان فەرمو.

ئینجا برای خۆشەویست ئاغای خوسرەوی لاوی خوێن گەرم دوایی بە نمایش هێنا و خەڵکی، بە دڵێکی شادەوە، دەم بە دوعاوە بۆ ئالآی موقەدەسی کوردوستان و میللەتانی ئازادی خوا، بڵاوەیان لێ کرد..."(32)

لە ئاهەنگی هەڵکردنی ئالآی کوردستان لە نەغەدە، کوردەکانی عێراق بەشدار بون. وەکو رۆژنامەی کوردستان دواییتر بڵاوی کردۆتەوە، محەمەد مەحمود لەو رۆژەدا ئەم وتارەی خوێندۆتەوە:

"گەورەکانم! ئەی گەلی بەشەرەف! خۆشەویستان و راوەستاوان!

ئەی کرێکار و فەلاح و سەپان و پاڵەی کوردی بە نرخ!

رۆژەها بەسەر شۆڕشی میللی پیرۆزی کوردا هەلآت و تیری دوژمن کەللە و سینگی بەچکەشێرانی کوردی پێکا و خاکی کوردستان لاشەی جەوانانی گرتە باوەش. چیاو دۆڵ و دەشتەکانی کوردستان پڕە لە گۆڕستانی دلێران و نەبەزانی کورد کە لە پێناوی رێگای ئازادی‌دا، لە پێناوی هەڵکردنی ئالآی موقەدەسی کوردا گیانی پاکیان لە لاشەیان جیاواز بوەوە.

ئەی برای کورد! شۆڕشەکانی دیاربەکر، دەرسیم، سلێمانی، ئامێدی، بارزان، هەمو نیشانەی ئەو جەوانمەردی‌یەیە کە بۆ ئازادی کراوە. ئەمرۆ، ئەمرۆ کە گەورەترین و پیرۆزترین رۆژە بۆ کورد، ئەبینن هەڵۆی بە هێزی کورد بە چنگی ئاسنینی خۆی ئەو ئالآ پیرۆزە هەڵدەکا. بەڵێ ئەو ئالآیە هەڵ ئەکات کە لە سەرەتای مێژوەوە کورد خۆی بۆ بەخت کردوە.

برایان! پیرۆزبایی خۆم پێشکەشی هەمو کوردێک و هەمو میللەتێکی ئازادخواە دەکەم.

ئەی برای کورد! ئەزانی ئالآی خۆشەویست چە ئامۆژگاری‌یەکت دەکا؟ ئەڵی بۆ کۆبونەوەیەکی بێ جیاوازی گەورە و پچوک، ئاغا و کرێکار، قوتابی و شوان و فەلاح و ژن و پیاو، منداڵ و کچ، هەمو پێکەوە بە یەکدڵ بۆ یەک ئامانج تێ ئەکۆشن، هەوڵ دەدەن. دیسان دەڵێ:

رەنگی سورم نیشانەی جەنگاوەری و نەبەزی گەلی کوردە.

رەنگی سپیم دەڵێ میللەتی کوردی نەجیب گیانێکی پاک و راستی هەیە.

رەنگی سەوزم هاوار دەکا خاکی کوردستان پڕە لە دەغڵ و دان، کانگای زێڕ و زیو. ئەی کورد هەمو بە گیانێکی خاوێنەوە و، بیرەوەری‌یەکی پاک و راستەوە، هەمو پێکەوە کەڵک لە کوردستانەکەتان وەر گرن. دیسان دەڵێ:

ئەی فەلاح، ئەی کرێکار و پاڵەی کورد، دڵت لە خۆت نەمێنێ لە سەر نیشانەی پاکی و راستی نیشانەی تەقەلا و هەوڵی دەسی تو ئەو دو گوڵە گەنم و جۆیە هەمیشە بە پێش چاوتەوەیە پێت ئەڵێت هەوڵ بدە، ئیش بکە و وڵاتت بڵێند بکەرەوە.

ئەی کورد دیسان ئالآکەت ئەڵێ و ئەمرت پێ ئەکات سەرکەوتنت و گەورەییت لە خوێندنایە، ژن و پیاو، کوڕ و کچ بە جارێ بخوێنن چونکی خوێندن هەمو میوەیەکی خۆشی و زیندەگانی پێوەیە. کردگاریش تیشکی رۆژی خۆی بەسەر هەمو سیفاتی جوانی ئینسانی دا بڵاو ئەکاتەوە و جوانتری ئەکا.

ئەی کورد ئێمەش بەرامبەر بە ئامۆژگاریەکانی ئەڵێین:

ئەی ئاڵا پەیمانت ئەدەینێ، هەمو پێکەوە بە یەکدڵ بە تەنیکی ئاسنینەوە هەوڵ بـدەین ببینـە سـپەرت. ڕاست بین. ئیش بکەین. بخوێنین.

ئەی کورد ئاڵا ڕەمزمانە لە دوای هەڵکردنی نرخی هێنانە خـوارەوەی قوربـانی کردنـی هـەمو میللـەتی کوردە.

ئیتر بژی کورد و کوردستان

بژی پێشەوای یەکێتی جەماهیری شورەوی سۆسیالیستی مارشاڵ ستالینی مەزن.

بژی هەمو میللەتێکی ئازادیخواە." (33)

3. 4. 3. هەڵکردنی ئاڵا لە بۆکان

ڕۆژنامەی "کوردستان" لە ژمارەی یەکەمی دا لە ژێر سەردێڕی "هەڵکردنی ئاڵای موقەدەسی کوردوستان لە شاری بۆکان" نوسیوێتی:

"بە پیێ دەستوری هەیئەتی مەرکەزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و ئەمری جـەنابی قـازی محەمـەد، سەدری ئەعزەم و پێشـەوای کوردسـتان، قـەرار درا ئـاڵای موقـەدەس و سـێڕەنگی کوردسـتان لـە بۆکـانیش هەڵکرێ ئاغایان میرزا مستەفا سوڵتانیان، عەبـدولقادر مودەریسـی، حسـێنی فروهـەر، میـرزا محەمـەد ئـەمین شەرەفی، عەلی خوسرەوی، مەحمود وەلی زادە، میرزا ڕەحیم لەشکری و، ئەعزای هەیئـەتی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردستان و، ئاغای شێخولئیسلامی هێمن شاعیری میللـی و نومایـنـدەی هەیئـەتی ڕەئیسـەی میللـی و، ئاغـای محەمەد نانەوازادە فەرماندەی ئۆردوی میللی بە فەرماندەری گاردی ئیحتیرام و، دەستەی موزیک لە گەڵ ئاغـای قاسم ئاغای ئێلخانی زادە نومایندەی کۆمیتەی محەللی حیزبی دیمۆکرات لکی بۆکان، بـە مـەئموری هـەڵگرتنی ئاڵای موقەدەس مەعلوم کران.

سەعات 1 ی پاش نیوەڕۆیە ڕۆژی چوارشەمو 5 ی 10 ی 24 بە ئیفتیخاری وە ڕێکـەوتنی هەیئـەتی هەڵگری ئاڵا لە حەساری کانگای حیزب مارشی میللی کوردستان خوێندراوە و موزیک لێ درا.

لەو کاتەدا ئوتۆمۆبیلی مەخسوس لە نێـوانی هـەزاران نەفـەر خوشـک و برایـانی سـابڵاغی گەیشـتنە بـەردەرکی کانگـای حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان ڕاوەسـتا هەیئـەتی هـەڵگری ئـاڵا، لـە نێـوان شـریخەی چەپلەرێزانا و نەعرەتەی توند و بڵێندی هـوڕاو بـژی کـورد و کوردسـتانی بەرێکەرەکانـەوە، کـە لـە دڵێکـی گەرموگوڕەوە بە کوڵەوە دەهات وە ڕێ کەوت.

سەعات دوونیوی پاش نیوەڕۆ هەیئەت گەیشتە میاندواو و لەوێ پێشوازی هاتوەکـانی ئاغایـان: قـازی قزڵجی، حەسەن خانی بوداقی، برایم ئاغای ئێلخانی زادە، حەمەد ئەمین ئاغای ئێلخانی زادە، ئەبوبـەکر ئاغـای ئێلخانی زادە و دو نەفەر شاعیری میللی: هەژار و حەقیقی، لە گەڵ سەد نەفەر پتر لە ئەعزای کۆمیتـەی محـەللی بۆکان گەیشتنی و مەراسیمی ئیحتیرامیان بەجێ هێنا، مارش و موزیک خوێنـدرا ولێـدرا. ئـەم جـار قـەتاری ئوتمۆبیلی هەڵگری هەیئەت و پێشوازی هاتوەکان کەوتنە ڕۆین تا گەیشتنە (تەقی ئاباد).

لەوێ برا دیمۆکراتە ئەرمەنی‌یەکان بە فەرمانـدەی عیشـقی خـان لـە لای ڕاسـتەوەی ڕێگـاوە، خوشـکە ئەرمەنی‌یەکانیش لە لای چەپەوە ڕاوێستا بون، ئیحتیرامی نیزامی و هـوڕا و چەپڵـەرێزانیان کـرد و، عیشـقی خان لە تەرەف هەموانەوە تەبریکی هەڵکردنی ئاڵای کوردستانی کـرد. قاسـم ئاغـای ئێلخـانی زادە لـە لایـەن هەیئـەت و تـەواوی برایـانی کـوردەوە ئیزهـاری مەمنونییـەت و سپاسـی بـە خوشـک و بـرا ئەرمەنی‌یـە هاوئامانجەکان کرد (حیزبی دیمۆکراتی کوردوستان سوپاسیان دەکاو قەدری عیشقی خان دەزانێ) هەیئەت لـە

نێو هوریا و چەپڵەڕێزانی برا ئەرمەنییەکان وە ڕێ کەوت تا گەیشتە قەرەموسالیان (یانی ئەو دێیە کە مانگی ڕەشەمەی پارەکە - سەروان خاکسار و سەربازەکانی - خەیاڵی خاوی دیکتاتۆر بای باڵی دان و بە ڕێبواری هات بونە ئەوێ و مزگەوتیان هەڵوەشاند و نیر و ئاموریان سوتاند بو و خەڵکی ئەوێیان پەرشوبڵاو کرد بوەبوە) لەوێ میرزا مستەفا موقتەدیری و مەحمود خان و یونس خان و عەبدوڵا خان ئەمیری ئەعزای لکی محەللی دیمۆکراتی ئەوێ لەگەڵ تەواوی خەڵکی دێ و چەند دێی دەوروبەریش ڕیزیان گرت بو میرزا مستەفا لە جیاتی هەموان تەبریکی ئیزهار کرد و سێ دەسرێژ کراو هوریا و چەپڵەیەکی زۆر لێ درا و گاوگەردونیان کرد.

هەیئەت وەڕێ کەوت و سەعات چوارونیوی پاش نیوەڕۆ گەیشتە (عەلی ئاباد) سێ کیلۆمەتری بۆکان لەوێ گاردی ئیحتیرام بە فەرماندەری سەلیم ئاغای ئێلخانی زادە و عیدەی سوار لە ژێر دەستوری جەعفەر ئاغا و مارف ئاغای ئێلخانی زادە و قوتابییەکانی قوتابخانەی بۆکان و ئاغایانی ئەحمەد بەگی فەیزوڵابەگی و فەیزوڵا خان و عەلی خانی قازلیان و ئەحمەد ئاغا و عومەرئاغا و کەریم ئاغای عەباسی و هەباس ئاغا و خالید ئاغای حیسامی و چوارپێنج هەزار نەفەر خەڵکی بۆکان و دەوروبەر بە پێشوازەوە هات بون. لەوێ هەیئەتی هەڵگری ئاڵا پیادە بون و ئاڵای موقەدەس وەک ڕۆژ لە پشت هەور بێتە دەرێ لەیف دەرکەوت و کوردستانی گرتە ژێر شاباڵی پیرۆزی خۆی و مزگێنی و سەعادەت و خۆشبەختی بە نەتەوەی کورد دا.

مارشی میللی خوێندرایەوەو موزیک دەستی کرد بە لێدان و لە تەرەف گاردی ئیحتیرامی مەهاباد و بۆکان و سواران 3 شیلینگ کرا. گاوگەردون کراو ئاڵا لە سەر شانی جەوانی ڕەشید ئەبوبەکر ئاغای ئێلخانی زادە لە نێو چەپڵەڕێزان و هوریا و بژی کورد و کوردستان دا گەیشتە کێلەشین دیسان گاوگەردون کراو بە خۆشی و بەشارەت و شایییەوە ئاڵا گەییە سەر حەوزی بۆکان. تەواوی کۆمەڵی خەڵکی لە دەوری حەوز و مەیدانی ئەوێ کۆبونەوە و، قازی محەممەد سادق قزڵجی وتار و شیعری بە تینی خۆی لە ژێر ئاڵادا خوێندەوە و پاش وی حەقیقی و هەژار شاعیری میللی هەر کام دەستە شیعرێکی زۆر چاکیان خوێندەوە و هەیئەتی هەڵگری ئاڵا چونە عەمارەتی قەڵا کە لە پێش دا بۆ بەخێر هێنانی ئەوان ساز کرا بو.

....

سەعات 12 ی بەیانی ئەوێ ڕۆژێ جەنابی حاجی بابەشێخ ڕەئیسی میللی کوردستان، لە گەڵ ئەحمەد ئاغای ئێلخانی زادە واریدی بۆکان بون و سڵاوی سەربازی و تەپڵ و موزیک بە جێ هات و ئەوێ ڕۆژیش لە بەر وەی کە تەواوی ئەهالی ئەتراف لە نیعمەتی ئەو جێژنە میللییە بەهرەوەر بن و بگەنە شارێ ئاڵا هەڵ نەکرا.

ڕۆژی هەینو 7 ی 10 ی 24 لە سەعات 8 ی بەیانییەوە دەست بە تەشریفات کرا.

1. لە سەر بانی عەمارەتی قەڵای بۆکان بۆ هەڵکردنی ئاڵا لە تەرەفی ڕاستی ئاڵاوە جەنابی حاجی بابەشێخ و لە لای چەپەوە جەنابی حاجی بایز ئاغا ڕاوەستان و لە هەردولاوە دو موسەلسەل داندرا.
2. قوتابییەکانی قوتابخانەی بۆکان و مامۆستاکان و خەڵکێکی یەکجار زۆر لەسەر سەکۆی قەڵا - دەستەی موزیک و گاردی ئیحتیرامی مەهاباد و بۆکان بە فەرماندەری ئاغای محەمەدی نانەوازادە فەرماندەری ئۆردوی میللی مەهاباد و سەلیم ئاغای ئێلخانی زادە فەرماندەری بۆکان لە هەیوانی نێوەڕاستی قەڵا ئامادە بون - تەواوی ئاغایانی ناوبراوی سەرەوە و جەمعییەتێکی کەش لە ئاغایان مین جوملە حسێن ئاغای عەلی یار و براکانی لە سەربانی قەڵا بەڕیز لە ملاولای ئاڵاوە بە چەند سەف ڕاوێستان. خەڵکێکی بێ ژماریش لە مەیدانی خوارەوە و دەوروبەری حەوزی گەورەی بۆکان ڕاوەستان.

3. قاسم ئاغای ئێلخانی زادە پرۆگرامی خوێندەوە و، جەنابی حاجی بابەشێخ نوتقێکی زۆر گەرمی فەرمو مزگێنی خۆشبەختی نەتەوەی کوردی دا و ئالای موبارەکی بە دەستی خۆی هەڵ کرد.

حەسەن قزڵجی لە باتی رەحمان ئاغای ئێلخانی زادە وتاری پیرۆزبایی دا. قازی محەمەد سادقی قزڵجی، عەلی خوسرەوی سەرەکی دائیرەی چاپ و بڵاوکردنەوەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، ئەحمەد ئاغای ئێلخانی زادە، رەحمان مودەریسی، حەمەدەمین ئاغای ئێلخانی زادە، مارف ئاغای ئێلخانی زادە، جەعفەر ئاغای ئێلخانی زادە، حاجی بایز ئاغای ئێلخانی زادە، هەریەکە وتارێکی بۆ پیرۆزبایی لە هەڵکردنی ئالا دا و، هەژار، حەقیقی، خالید ئاغای حیسامی، بەم بۆنەیەوە سەرو شیعریان خوێندەوە.

لە خاتیمەدا قاسم ئاغای ئێلخانی زادە نوتقێکی زۆر بەتینی لە بابەت خۆشی و ئازادی کوردەوە بەیان کرد و سەعات 1 ی دوای نیوەڕۆ بە خوێندنەوەی مارشی میللی و لێدانی موزیک جێژن تەواو بو.

برا مەهابادیەکان سەعات چواری پاش نیوەڕۆ بە هوریا و چەپڵەڕێزان و نەعرەتەی بژی کوردو کوردستان بەڕێ کران."(34)

پەراوێزەکانی بەشی دووەم

1. علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی مەعارف، 1959، ل 276. لێرە بە دواوە ئەنوسین: سجادی.
2. د قاسملو، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی: کورتەیەک لە مێژوی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران. بەرگی یەکەم، چ 2، 1988: 1367، ل 26 - 27. لێرە بە دواوە ئەنوسین: قاسملو.
3. جلال الطالبانی، کردستان والحرکه القومیه الکردیه، دار الطلیعه، بیروت، 1970، ص 124.

هەروەها: الدکتور عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات والاحزاب الکردیه فی نصف قرن 1908- 1958، بغداد 1989. ص 216.

هەروەها: قاسملو، س ن، ل 28.

4. سەید موحەممەد سەمەدی، ژێ. کاف چبوو؟ چی دەویست؟ وە چی لێ بەسەرهات؟، مەهاباد، 1360: 1981، ل 15.
5. Eaglton,William,Jr. The Kurdish Republic of 1946, London,1963. p. 133.

لێرە بە دواوە ئەنوسین: ئیگلتن.

6. سەمەدی، س ن، ل4، قاسملو، س ن، ل29. ئیگلتن، س ن، ل24.
7. گ نیشتمان، ژ 1، س 1، پوشپەڕی 1322 بەرامبەر جولای 1943، ل 1-2.
8. گ نیشتمان، ژ 5، ڕێبەندانی 1322، ل 10.
9. گ نیشتمان، ژ 6، ڕەشەمێ 1322، ل 16.
10. گ ڕۆژی نوێ، ژ 10، سلێمانی، 1961/1/1، ل 13.
11. گ ڕۆژی نوێ، ژ 10، سلێمانی، 1961/1/1، ل 47.
12. قاسملو، س ن، ل 29.
13. دکتور عزیز شمزینی، الحرکه القومیه التحرریه للشعب الکردی، مطبعه الشهید ابراهیم عزو، نیسان 1986، ص 131. سجادی، س ن، ل 275.
14. گ نیشتمان، ژ 3 و 4، سەماوەز و ڕێبەندانی 1322، ل 20- 21.
15. دەربارەی ژیانی قازی محەمەد بڕوانە:

ر کوردستان، ژ 25، 26/ 12/ 1324.

گ ڕۆژی نوێ، ژ10، سلێمانی، 1961/1/1، ل 16.

16. سەمەدی، س ن، ل 13.
17. قاسملو، س ن، ل 61.
18. گ نیشتمان، ژ 2، خەزەلوەری 1322، ل 8-9.
19. گ نیشتمان، ژ 3 و 4، سەماوەز و ڕێبەندانی 1322، ل 27- 28.
20. بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر ئەم سەردانە بڕوانە:

علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی مەعارف، 1959، ل 278.

مەحمود عیزەت، کۆماری میللی مەهاباد: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، 1984، ل 92 تا 96.

ئیگلتن، س ن، ل 43-133.

قاسملو، س ن، ل61.

21. سرلشکر احمد زنگنه، خاطراتی از ماموریتهای من در آذربایجان (از شهریور 1320 تا دی ماه 1325)، انتشارات شرق، تهران، بلا، ص 61.
22. زنگنە، س ن، ل 62.
23. مسعود البارزاني، البارزاني و الحركه التحرريه الكرديه: ثوره بارزان 1943 - 1945.
24. مسعود البارزاني، البارزاني و الحركه التحرريه الكرديه: ثوره بارزان 1945 - 1958. ل 13.
25. ئەم بەیانە لە بنەڕەت دا بە دو زمانی فارسی - کوردی بڵاو کراوەتەوە. تێکستە کوردییەکەی تا ئێستا لە بەردەست دا نیە. ئەوی هەیە وەرگێڕانی تێکستە فارسییەکەیەتی.

بۆ تێکستی فارسی بڕوانە: ویلیام ایگلتون جونیر، کۆماری کورد لە ساڵی 1946 ی زایینی، وەرگێڕانی سید محمد صمدی، بەرگی 2، ل 91 - 92.

بۆ تێکستی کوردی بڕوانە:

عەبدوڕەحمان قاسملو، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی، بەرگی یەکەم، چاپی دوهەم، 1988: 1367، ل 35-38.

مەحمود عیزەت، کۆماری میللی مەهاباد: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، 1984، ل 75-77.

بۆ تێکستی عەرەبی بڕوانە: عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات والاحزاب الکردیه فی نصف قرن 1908- 1958، ل 241-243.

بۆ تێکستی ئینگلیزی بڕوانە: فریده کوهی - کمالی دیهکوردی، ل 51-54. ئەویش لە دۆکۆمێنتەکانی بەریتانیا دەری هێناوە:

FO/371/45436-Nov 8,1945

26. گ کوردستان، ژ1، س 1، 15/ 9/ 1324 بەرامبەر 1945/12/6، ل 11-12.
27. ئیگلتن، س ن، ل 134.
28. ر کوردستان، 1325/5/29
29. ئەم مەرامنامەیە لە بنەڕەت دا بە کوردی نوسراوە. لە لایەن "سازمان انقلابی حزب توده ایران در خارج از کشور" کراوەتە فارسی و لە ژمارەی 19 ی ئۆرگانەکەیدا بەناوی "توده" کە لە ئەوروپا دەرئەچو بڵاو کراوەتەوە. لە بەرئەوەی تێکستی ئەسڵی لە بەر دەس دا نەبو سەر لەنوێ کرایەوە بە کوردی.

د شەریف لە ئارشیفی نیشتمانی عیراق دا وێنەیەکی ئەسڵی ئەم "مەرامنامە" یەی دۆزیوەتەوە کە لە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد چاپ کراوە. دەقەکەی کردۆتە عەرەبی و، کۆپییەکی لە پاشکۆی کتێبەکەی دا بڵاو کردۆتەوە، بەڵام لە بەر ڕەشیی کۆپییەکە بە باشی ناخوێنرێتەوە. بڕوانە: الدکتور عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات والاحزاب الکردیه فی نصف قرن 1908- 1958. بغداد 1989. ل 341-346.

بۆ بەراوردی زمانی ئەسڵیی مەرامنامەکە لە گەل وەرگێڕانەکەی دا، چەند مادەیەکی ئەنوسینەوە:

فەسڵی ئەوەڵ

مادە 1. حیزب نێو دەبرێ بە حیزبی دیمۆکراتی کوردستان.

مادە 2. حیزب لە خوارەوە ئەساسی لە سەر ئەو پایانە داندراوە: حەقیقەت، عەدالەت، تەمەدون. تەواوی نیزامنامەی حیزب و قانونی لە کۆنگرەدا تەسدیق دەکرێ و لە پاشان ئیجرا دەبێ.

مادە 3. وێنەی حیزب قەڵەم و گوڵەگەنم قبوڵ کراوە.

فەسڵی دوەم

مادە 4. عومدە ئامانجی حیزب لە کوردوستاندا لە سنوری دەوڵەتی ئێران بە پەرە پێ دانی حقوقێکی مەخسوس بۆ خۆی بە واسیتەی ئوسول و ئەرکانی ئیدارەکانی خودموختاریەت تەشکیل دانە ئەو ئەیالەت و ولایەتێکی میلەتی کورد کە قەرنەها لەوە پێش لەوێدا زەحمەت کێش بون بە پێی قانونی دیمۆکراتی، هەروەها لە مەنتیقەی کوردستان دا دەبێ تەواوی مەنفەعەتی ئەهالی کە لەوێدا دەژین لە نەزەر بگیرێ. (میلیەت، قەومیەت، مەزهەب) بە بێ تەفاوت بە میقدارێکی تەواو نمایندە بۆ مەجلیسی شورا هەڵبژێررێ.

......

30. ئەرفەع، س ن، ل80.
31. گ کوردستان، ژ 3، س 1، مانگی خاکەلێوە بەرامبەر مارسی 1946
32. گ کوردستان، ژ 2، س 1، 9/30/ 1324 بەرامبەر 1945/12/21.
33. ر کوردستان، ژ 5، 29/ 10/ 1324 بەرامبەر 1946/1/20.
34. ر کوردستان، ژ 1، 20/ 10/ 1324 بەرامبەر 1946/1/11.

کوردوستان

بلاو کەرەوەی بیری حزبی دیموکراتی
کوردستان

گووارێکی ئەدەبی کومەلایەتی سیاسییە

هەر پازدە روژ جارێك بلاو دەکرێتەوە

ژمارە ١ سالی یەکەم ١٥ سەرماوەز ١٣٢٤ ٦ دسامبر ١٩٤٥

فهرست

١ ـ شرح حال استالین ٢ - ٤
٢ ـ پەیام من بملت کورد ٥ ٨
٣ ـ بوپەیدابوونی جەنگی سێیەم ٩ ١٠
٤ ـ کردەوەی حزب دیموکرات ١١ ١٦
٥ ـ دیموکراسی چیە ١٨ ٢٠
و گەلی باسی دیکەی تێدایە

مهاباد چاپخانەی کوردستان

هەڵکردنی آلای مقدسی کوردوستان

✡ لە مەهاباد ✡

هەروەکو لەپێشدا دەرحەقی کوردوستاندا عرض کرا ڕۆژی ٢٦ سەرماوەز تەواوی نوێنەرەکانی اهالی کوردوستان لە شاری مەهاباد کۆبوونەوە لە سەعات ١٠ی بەیانی لەکۆنگای حزب آلای کورد بەحوزووری دەهەزارنەفەر هەڵگیرا ولەکاتێکدا دەستەی موزیک مارشی مڵی لێدەدا ولەسەرتاسەری شەقامی وەفایی دا صفی نظام کەلاولەی تفنگ و مسلسل و سەرنیزەیان دەدرەوشا دەستەی لاوان وقوتابیەکانی مکتب «کچ و کوڕ» لەلای ڕاستی آلا لەحرکتدابوون گەورەوچوکی مەهاباد هەیئەت و نوێنەرانی حزبی دیموکرات لەپشت سەری آلاسەرتەنزیمیان بودانواندی و احترام چەپلەیان لێدەداو هورایان دەکێشا، وپێشەوای معظمی کوردوستان جنابی قاضی محمد ووتارێکی بەتینی لەبابەت آلای مقدسی کوردوستان ایرادفەرمو ئەوجار لەپاش نطق و خطابە و تیر هاویشتنێکی زور وبەجێ هێنانی مراسم و نصبی آلا بەسەربەرزی هێشتی ڕێسەی مڵی کوردوستان جێژنەدوای هات .

کوردوستان : ایمە ئەو موفەقیتە گەورەیە بە تەواوی کوردەواری بەتایبەتی بە پێشەوای معظم جناب قاضی محمد و هەیئەتی مرکزی حزبی دیموکراتی کوردوستان کە ئەرێی ئازادی و بەڕێوەبەرەکانی لە گەل استعمار بە گیان و مال فداکاریان کردوە تبریک عرض دەکەین و امیدوارین ڕۆژ بەڕۆژ آلای مقدسی مڵی لە دڵی واندا بەرزتر و گەشتر بێ .

بەڵگەنامەی ٣: ڕیپۆرتاجی گ «کوردستان»
دەربارەی هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لە مەهاباد

3. ئاهەنگەکانی ڕێبەندان

1. کۆبونەوەی مەهاباد و دامەزراندنی حکومەتی کوردستان

ڕۆژنامەی "کوردستان" لە ژێر سەردێڕی "جێژنی سەربەخۆیی و ئیستیقلالی کوردستان، یا درەوشینی ئەستێرەی خۆشبەختی کوردان، بژی سەرۆک و کورد و کوردستان" ڕیپۆرتاجێکی درێژی دەربارەی ئاهەنگەکانی ڕێبەندان بە قەڵەمی سەرنوسەری ڕۆژنامەکە، سەید محەمەدی حەمیدی، بڵاو کردۆتەوە. لە بەر نرخی مێژویی ئەم ڕیپۆرتاجە، لێرەدا بەشە گرنگەکانی ئەنوسینەوە:(1)

"ڕۆژی 28 ی بەفرانبار (دەیماە) ی 1324 ی شەمسی هەیئەتانی مودیرەی هەمو لکەکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و نوێنەرانی قەبایل و عەشایر و تەواوی تەبەقات لە مالیک و غەیرە مالیک هەر یەک لە چەند سەد فرسەنگ ڕێگاوە بو کانونی ئیحساساتی میللی و قیبلەی ئارەزو و ڕوناکیدەری ئەفکاری هەموانی خۆیان: شاری پڕ لە ئیفتیخاری میللی مەهاباد، وەکو بلبل بۆ لای گوڵ و وەکو پەپولە بۆ دەوری چرا هاتن و کۆبونەوە. لەم ویشکە سەرمای چلەی زستان بە نێو بەفر و رنوی زۆردا چەن هەزار برایانی ئێمە بێ ئیختیار تەنیا بە حوکمی ویجدان وەکو عاشق بۆ لای مەعشوق یا چاتر بڵێم وەکو ئاسن بۆ لای ئاسنڕفێن (أهن ربا) بە توندی لینگیان دا و، هاتن هەستی سەرما و مەینەت و ماندوێتی ڕێگایان نەکرد هەمو بە ڕوخۆشی و پێکەنین دەگەل چەپڵەرێزانی بێوچان لە کاتێک دا کە وەکو ڕەعد دەنگی هوڕا کێشانیان بۆ ئاسمان دەچو... بون.

بۆچی؟

چونکو عەشق: عەشقی نیشتمان، عەشقی ئازادی و سەربەخۆیی، عەشقی پێشەوای خۆشەویست وە ڕەهبەری بزورگەواریان، ئەوانی وە ڕێ خست بو. چونکو فریشتەی بەخت و ئیقبال و پەری سەعادەت و خۆشبەختی لە لاسەروی فەزای گیان فێنکەرەوەی مەهاباد ئەوانی بە دەنگی دڵ لاوێنەوە و گیان پەروەردەی خۆی بۆ بەشدار بون لە دیتنی ئەستێرەی خۆشبەختی و پیت (فەیز) وەرگرتن لە مەواهیبی هەرە گەورەی عالەمی سەرەوە بانگ کرد بو.

دڵان هەمو پێکەوە وە لە یەک سەرچاوەوە پڕ لە میهر و وەفا بون. گیانان هەمو دەگەڵ یەک جوت و لە یەک مەنشەئەوە شین و سەوز ببون: حیزبی دیمۆکراتی کوردستان ئەو دڵانەی پێکەوە ڕاگرت بو و هەستی میللی‌یەت ئەو ئەرواحەی بە یەکەوە بەست بو.

ئەمانە هەمو لە کێ ڕا بون؟

هەمو لە هێزی دەستی بەیزا و ئیعجازی وێنە مەسیحایی بێ وێنەی کورد و تاقە کوڕی با شەهامەتی کوردستان مامۆستا و ڕەهبەری مەزنی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان جەنابی قازی محەمەد، کە دەگەل جید و جەهدی خەلەل ناپەزیر و باوەڕی ڕاسیخ و شەجاعەت و مەتانەتی بێژمار، ڕێگای ڕەهنومایی قەومی خۆی وە پێش گرت و، تەواوی خەتەراتی زۆر سامناک و بەرهەڵستی زلی ملۆزمان و دوژمنانی بە نەبو دانا و بە بێ شک و تەردید و خەیاڵات هەوەڵ بە لابردنی هەمو بەرهەڵستەکان خەریک بو، پاشان بە فەراهەم کردنی زەمینە و ئیجاد و ئیستیعدادی کۆمەڵ لە ڕێی دانانی فیرقەی دیمۆکرات ئیقدامی فەرمو.

ئەی کوردستانی مەزن! ئەی دایکی نیشتمانی 9 ملیۆن کوڕانی ڕەشیدی کورد، سەرت لە دۆشەکی بیماری و دیلی هەڵێنە و نیقابی سپی بەفر لە ڕوی خۆت هەڵگرە بۆ کفن بۆ کوڕەکانتی واگوزار کە. ئەوەتا ئەرشەدی کوڕانی تۆ ئیعجازی کرد و ئاخر رایەڵە و پۆی فێڵ و تەڵەکەی نابەکارانی لەبەر یەک دەرێنا و ژیان و خۆشبەختی بە یەکجاری تۆ و کوڕانتی سازو قایم کرد.

ئەی نیشتمانی ماد و ئەشکانی‌یان، ئەی لانکەی سەلاحەدین و نورەدین، دەیسەم، مزگێنیت لێ بێ ئاخر میکرۆبی ئەنواعی نەخۆشی‌یان لەم خاکە ماڵدراوە و، کوڕانی تۆ وەک دانەی بەرموری گەوهەر هۆندراونەوە و لە حزوری پێشەوای بزورگەواری خۆیان دا بە سان دەڕون و بە دەنگی فێنکاییدەری: "بژی کورد و کوردستان" دڵی گڵاوی دوژمنان وەلەرزین دێنن، ئەی جێگای باوک و باپیرمان شاد و خوڕەم بە کە زستانت بە تازە بەهار و بەفر و رنوت بە گوڵستان گۆڕدراوە. ئەوەتا ڕۆژی دوەمی ڕێبەندان (بەهمەن ماە) 1324 ساتی 8 ی بەیانی خۆشتر و ڕوناکتر ڕۆژانی مێژوی شەش هەزار ساڵەی تۆ گەیشتوە، لە سێڕێی قازی، هێزی بە هێزی دیمۆکرات بە ساز و بەرگ و ئەسلەحەوە لە لایەکەوە قوتابی‌یەکانی کچان و کوڕانی هەمو قوتابخانەکان و لەلایەکی دی بیست هەزار نەفەر لە تەواوی تەبەقاتی نەتەوەی بەرزی کورد هەر یەک لە جێی خۆی تەرتیب ڕێزیان بەستوە و ئاڵای سێرەنگی کوردستان لە هەمو لایەکی میتینگەکەوە و لە ڕاست و چەپی جێگای تایبەتی پێشەوای گەورەی، کە لە قەلبی میتینگ دا قەراری گرتوە، دەلارێتەوە.

حوزار هەمو چاویان بڕیوەتە ڕێی پێشەوا، ئاسمانی مەهاباد ڕوی خۆی ساف و ڕوناک کردوە، ڕۆژ پەردەی هەوری لە ڕوی هەڵایساوی خۆی هەڵگرتوە و هەمو چاوەنۆڕی مەوکیبی موبارەکی پێشەوان. بەڵێ چاوەنۆڕن و دەبێ چاوەنۆڕیش بن چونکە عەشق، عەلاقە، خۆشویستن، ئیحساسات، میللی‌یەت، هومێدی سەربەستی، لە ڕەگ و شاڕەگی وان دا دەگەڕێ و نوختەی یەکێتی ئیتیسالی هەموان وجودی مەسعودی ڕەهبەری گەورەیە.

لەم کاتەدا بزۆکی پێشەوای خۆشەویست لە نێو سەلامی نیزامی و چەپڵەڕێزان و هوڕا و ئیحساسات و شەوق وشەعەفی فەوقولعادەی کۆمەڵ دا وە دەرکەوت و پێشەوای بەرز لە کاتێک دا کە ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی لە پشت سەری دەهاتن و ئاڵای سێرەنگی کوردستان لە ڕاست و چەپی تریبون لە ئیهتیزاز دا بو ئەستۆی بەرزی بۆ ئاسمان هەڵێنا بو نزولی ئیجلالی فەرمو. موتابیقی بەرنامەیەک کە لە پێشدا ساز کرا بو بە تەواوی حوزار ڕۆژباشی فەرمو پاشان تەشریفی لە تریبون هاتە خوارێ و بەپێش تەواوی گوردان و گروهان و دەستەی سەربازان و پێشمەرگەکانی کوردستان دا هات و هەموی تەماشا کردن و بەهەموان ڕۆژباشی فەرمو، لەم کاتەدا بە دەستوری معاونی فەرماندەی هەمو هێز لەلایەن سەربازان و پێشمەرگەکان و

تۆپخانەی کوردستان دە دەقیقە بێوچان بە ئیفتیخاری سەربەستی کوردستان و ناساندنی ڕەئیس جمهوری کوردستان شیلینگ کرا.

پاشان لە کاتێکدا کە دەنگی هورا دەچو بۆ ئاسمان و لە قەلبی میتینگ دا موزیک و سرودی میللی کوردستان لێ دەدرا و دەخوێنرایەوە برای خۆشەویست غەنی خوسرەوی شەهرداری مەهاباد بە پێی دەستور هاتە پێشەوە و بە تەرتیبی ژێرەوە میتینگی ئیفتیتاح کرد و وتی:

"ئەمن غەنی خوسرەوی شەهرداری مەهاباد ئەو موەففەقیەتە گەورەیەی کە میللەتی کورد لە پاش هەزاران قوربانی دان ئەورۆ لە نەتیجەی فەعالییەت و کارزانی و میللەتپەروەری فەوقولعادەی پێشەوای موعەزەمی کوردستان جەنابی قازی محەمەد نسیبی بو وە پیرۆزی و موبارەکبادی بە مەقامی گەورەی پێشەوای مەزن و میللەتی ڕەشیدی کورد عەرز دەکەم وە میتینگ و جەلەسەی ئەورۆ بە نێوی شاری مەهاباد ئیفتیتاح دەکەم و بە دڵێکی خاوێن و پاکەوە دەڵێم بژی پێشەوای موعەزەمی کوردستان."

لە دوایە ئاغای خوسرەوی بەرنامەی میتنگی بەتەرتیبی ژێرەوە بە ئیتیلاعی حازران گەیاند:

1. دوعای جەنابی مەلا حسێن مەجدی
2. نوتقی جەنبی پێشەوا و ڕەئیس جمهوری کوردستان
3. نوتقی جەنابی حاجی بابە شێخ
4. نوتقی ئاغای محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی
5. ئەشعاری ئاغای هەژار شاعیری میللی
6. ئەشعاری ئاغای هێمن شاعیری میللی
7. خیتابەی ئاغای سەید محەمەد تەها زادە
8. نوتقی ئاغای شێخ حەسەنی شەمسەدینی
9. نوتقی ئاغای عومەر خان
10. نوتقی ئاغای زێرۆ بەگ
11. نوتقی ئاغای محەمەد ئەمین موعینی
12. نوتقی ئاغای سەید عەبدولعەزیز
13. نوتقی ئاغای ئیبراهیم ئەدهەم
14. نوتقی ئاغای محەمەد فەیزوڵابەگی
15. خیتابەی ئاغای نانەوازادە
16. سرودی مەدرەسەی کوردستان
17. سرودی مەدرەسەی پەروانە (کچان)
18. خیتابەی یای ویلمەی سیادیان
19. خیتابەی یای خەدیجەی حەیدەری
20. سرودی مەدرەسەی گەلاوێژ
21. سرودی مەدرەسەی سەعادەت
22. خیتابەی ئاغای ئەحمەدی ئیلخانی زادە
23. خیتابەی ئاغای محەمەد قادری(2)

1. 1. دوعای مەلا حسێنی مجدی

ئاغایان، حازران! ئەوەڵەن لەخودای بەرز دەخوازین کە پێشەوای مەزنی ئێمە لە عەدالەتی عومەری کوڕی خەتاب و ئەمانەتی ئەبو عوبێدە و شەجاعەتی خالیدی کوڕی وەلید و عیلمی عەلی کوڕی ئەبوتالیب (خودایان لێ ڕازی بێ) بەهرەوەر بێ. ئامین. پاشان ئەی ئاغایان وحازرینی نەتەوەی کوردی غەیور حەق تەعالا لە قورئانی مەجیددا دەفەرموێ: (ان المتقین فی جنات و عیون ادخلوها بسلام امنین) کە پەرهێزگاران لە باغاتی بەهەشت و کانییان دا دادەنیشن و مەلائیکە بەوان دەڵێن: وەرن بە سەلامەت و لە هەمو ناڕەحەتییەک ئەمین بن دەرد و بەڵای دنیا لاچو. پاشان خودا دەلیلی ئەم سەلامەتییە و واریدبونی ئەم ئەشخاسە دەفەرموێ: (ونزعنا ما فی صدورهم من غل اخوانا علی سرر متقابلین) یانی ئێمە لەبەر سەعی و کۆششی خۆمان حەسەد و کینە و بوغزمان لەوان دور کرد و وەکو برایانێ کە لەیەک ڕەنگ بوبن لەسەر تەختان دادەنیشن و بە ئەدەب ڕو لەیەکدی دەکەن، چونکو پشت لە یەکدی کردن نیشانەی ناڕەزایەتییەو ئەم نەتەوانەی جورجوری کە لە بەهەشت دا ئیتیفاقیان هەیە لە ئەسەری تەرکی حەسەد و کینە و لە ئەسەری نیشان دانی تەعاون و کومەگی بوە کە لە دنیادا پێکیان کردوە، ئەگەر وابو ئەمە تەرکی کینە و بوغز و نیفاق بکەین و بە مەقامی ئەشخاسی سزاوار حەسەد نەبەین. ئەمن حەدیسێک لە کتێبی(مسلم) ئەویش لە ئەبوسەعدی خدری نەقڵ دەکا کە پێغەمبەر (ص) بە ڕوخۆشی فەرموی ئەبوسەعید بانگدەرێک لە کاتی چونی بەهەشت بانگ دەکا: کە لە بەهەشت دا بژی بێ مەرگ و لەشساغ دەبێ، بێ نەخۆشی و هەمیشە جوان دەبێ، پیر نابی لە نیعمەتی خوا بەشدار دەبی بێ ناڕەحەتی و ناهومێدی.

ئەمەش نەتەوەی کورد ئینشئەڵا لە ژیانی سەربەستی بە یەکجاری و، لە لەشساغی بێ نەخۆشی و، لە نەمامی ئازادی بە بێ سیس بون و، لە نیعمەتی ئازادی بێ زەواڵ، بەهرەمەند دەبین.

خوداوەندا ئەم ئاڵایە کە بە خوێنی لاوان چەقاندومانە قایم و یەکجاری کەی. ئامین.

یانی دەرەجەی بەرزو سەربڵێند بیت و سوفەرای دەوڵەتی ئێمە لە هەندەران گەورە و قسە لێ قبوڵکراو بن. ئامین.

وە دەوڵەتی جیرانی ئێمە: "ئیتیحادی جەماهیری شورەوی" هەمیشە لە عیزەت و شەوکەتی زیاد بێ و لە سەر دوژمنی موزەفەر بێ. ئامین

وە ئەو زاتانە کە لە ڕێی سەربەستی گیان و بەدەن و ماڵی خۆیان بەتڵاند موریدی ڕەحمەتی خودا و لە دەرەجەی شوهەدا بن.

وە ئاخر کەلیمەی ئێمە جوملەیەکە کە ئەهلی بەهەشت لە ورودی ئەوەڵی دا دەڵێن: حەمد بۆ خودایەکە کە چرای هیدایەتی هەڵکرد و ئەگەر چرای ڕوناک نەکردایە بەو نیعمەتە بێ پایانە نەدەگەیشتین و دو نەفەر شازادەی بەنی هاشم و سیراجەدین کە لێرە حازرن لە خودا دەخوازین کە لەسەر خزمەت بە نەتەوەی کورد بە دڵ هیمەت بکەن و موەفەق بن.(3)

1. 2. نوتقی جەنابی پێشەوا و ڕەئیس جمهوری بەرزی کوردستان

"کوردستان مەوقیعیەتی جوغرافیائیەکی مەخسوسی هەیە کە بێ پسانەوەو بێ ئەوەی نەتەوەو میللەتێکی کە لە نێویان دا فاسیل و لێکیان بپچڕێتەوە کورد بەسەریەکەوە و پێکەوە سکونەتیان تێی دا هەیە و دارای مالکییەتی میللین دەوێ دا. بەسەرهات و سەوابیقی تاریخییان یەکە و عمومەن تێی دا شەریکن. خاوەنی ئاداب و عادات و ڕسومی میللییەکی وان کە هیچ جۆرە سەدەمە و حەوادیسێک نەی توانیوە سستییەک لە بناغەی میللیەتی ئەوان دا پەیدا بکا.

کورد لە قەدیم ڕا هەزاران پادشا و حوکمدار و تەشکیلاتیان بوە. هەر لەم کوردستانی ئـازادی ئێسـتادا بنەماڵەی ئومەرای موکری کە سەر سیلسیلەی ئەوان ئەمیر سەیفەدین بوە تا 1020 ی ە بیلئیستیقلال یەک لە دوی یەک: ئەمیر سەیفەدین، سارم بەگ، شێخ حەیدەر، ئەمیر بەگ، ئـەمیر پاشـا تـا دەگاتـە قوبـاد خـان بـە دەسەڵات و قودرەتەوە حکومەتیان کردوە.

میللەتی ڕەشید و بە غیرەتی کورد لە هەمو دەور و زەمانێک دا هەر کـەس خـەیاڵی ئیسـتیلای نیشـتمانی ئەوانی بو بێ بەرەنگاری بون بەربەرەکانییان کردوە و لە هیچ فیداکارییەک دەستیان دانەنەواندوە. لە پـاش لـە دەست چونی سەڵتەنەت و حوکمداریشیان بو وەگیرخستنەوەی ئیستیقلال و ئازادی بە ملیۆن قوربانییان داوەو لە بەر ئەوەی کە هەمیشە لە موبارەزە و ملە دا بون هیچ جۆرە ئەزییەت و ئازارێک نەماوە نەی چێژن و نەی بینن.

لەگەڵ ئەوەش هەمو کوێرەوەری و کوشتن و بڕینێکیان تەحەمول کردوە و قەت لە ئامـانج و ئـارەزوی خۆیان شل نەبونەوە و لە ڕێی وە دەست خستنەوەی ئازادی دا وچانیان نەداوە، بە دڵێکی ئەوەندە بە هێـزو عەزمێکی هێنـدە سـابیتەوە تێکۆشـاون تـا ئێسـتا هێزێکـی وا پەیـدا نـەبوە بتـوانێ تێکـڕا خەفـەیان بکـا. میرەکوێرەیان کوشتوە بابان سەریان هەڵداوە، بابانیان بێـدەنگ کـردوە ئـەردەڵان بڵینـد بـون، ئـەوانیان لـە عەرزی داوە بتلیسی بەرز بونەوەو هەزاری دیکەی وەک ئەوان.

تا لەو دواییانەدا لە پاش شەڕی بەینەلمیلەلی پێشوەوە کە دیکتاتۆری ئێران و تورکیـا هاتنـە سـەرکار و زمان و عادات و مەزهەب و خسوسیاتی میللی کوردیان بە جارێک لاواز و کز و کەنەفت کرد، لە هیچ وەحشـییەت و دڕندەییەک ڕانەوەستان، خوێندن و نوسینی زمانی کوردی مەمنوع و پۆشینی لیباسمان قەدەغە بو.

نەیان دەهێشت لە هیچ جۆرە مەزایا و حقوقێکی بەشـەرییەت بەشـمان ببـێ، ڕێگـای فێربـونی عـیلم و سنعەتیان لێ بڕی بوینەوە، هەر ڕۆژە بە بەهانەیەک و هەردەمێ بە تەشـقەڵەیەک دەسـتە دەسـتە و پـۆل پـۆل کوردی هـەژار و بەدبـەختیان حـەبس و تەبعیـد دەکـرد و دەیـان کوشـتن و لـە بـەینیان دەبـردن، حاسـل و دەسرەنجی ئەو میللەتە بێچارەیان دەبرد بۆ خۆیان و ئەوانیشیان برسی و تینو و ڕوتوقوت دەهێشتەوە.

تا لە شەهریوەری 1320 دا فریشتەی ئازادی دەستگای دیکتاتۆری و فاشیستی ڕەزاخانی تێکشکاند. کورد سەری لەو هەمو فشار و ئەزێتە کەمێ فاریغ بو فەوری ئیحساسی کرد، چۆن دەبێ لە فرسەت ئیسـتیفادە بکات و، ڕێگای سەلاح و وەدەست خستنی ئازادی ئەو میللەتە چیە و چبکا؟ پیاوانێکی بە بیـرو هـۆش و بـە شەرەف کە زۆر لە مێژ بو خوێناوی دڵی خۆیان دەخواردەوە و بۆ زەلیلـی ئـەو میللەتـە دوکـەڵ لـە دەرونیـان دەهاتە دەرێ زۆر زو تەشخیسیان دا کە وەختی کارە و لەو فرسەتە دەبێ بەهرە وەربگیرێ و ئەوە تەواو ئـەو ڕۆژەیە کە پشتاوپشتمان چاوەڕوانی بون. یەکجار و خێرا، بێوچان و ڕاویستان، دەستیان بە کار کرد حیزبی دیمۆکراتی کوردستانیان تەشکیل دا و بە دەستوبرد خەریکی کاروباری میللی بـون و بـە چـاوێکی ورد و بـە دیقەت ئیحتیاج و پێداویستی کوردیان تەشخیس داو بەدی کرد.

لە پێش هەمو شتێک دا ئیختیلاف و دوبەرەکانی عەشایەری کە بە دەسیسە و حیلەبازی ئیسـتیعمارچی و دیکتاتۆران بۆ ئیستیسمار و خواردن و کروشاندنەوەی ئەو میللەتە بە قەولی خۆیـان: "تەفرەقـە بیەنـداز و حکومەت کون" دە بەینی خست بون و تا ئەندازەیەک ئەو ئاورە بڵێسەی ساند بو برای دایکوبـابی لـە یـەک بەزاند بو یەکەتی لە گورێ هەڵگیرا.

چەند مەدرەسەی کچان و کوڕانمان کردەوە، مەدرەسەی شەوانەمان دایر کرد و کتێب بە زمانی کـوردی تەرجەمە کران... کوڕ و کچ و پیاوی گەورە لە مەداریسی شەوانە و ڕۆژانـە بـە زمـانی کـوردی دەخـوێنن لـە جیاتی ئەوەی شەش حەوت ساڵ خەریکی خوێندن و فێربونی زمانی فارسـی بـن لـە مانگێـک و دومانـگ دا دەبنە خوێندەوار و هەمو شتێک دەخوێننەوەو دەنوسن.

بۆ ناساندنی لیاقەتی میللی و دەرخستنی حەیاتی ئەدەبی و فەرهەنگی کورد و بۆ ڕاگەیانـدنی هـاواری خۆمان بە گوێی دنیای بەشەریەت و عەدالەت موحتاجی وەسیلەی چاپ و بڵاوکردنەوە بـوین. چاپخانـەی زۆر چاک تەئسیس کرا و دانرا لە شاری خۆمان دا بە زمـانی خۆمـان بـە چاپخانـەی خۆمـان گۆڤـار و ڕۆژنامـە دەردەچێ و بیر و فیکر و داخوازی ئێمە لە دنیادا بڵاو دەکاتەوە.

حاسل و بەروبوی ئێمە کە میقدارێکی زۆرو زەوەند و بە قیمەت بو بە فیرۆیی لە دەستیان دەرهێنان و دەستی ئیستیعمار سەددێکی لە پێش ئێمە و بازاڕی دنیا دروست کرد بو ڕێگای حەلمان دییەوەو تیجـارەت و ئیقتیسادی کوردستان زۆر باش تەئمین کرا.

لە زەمـانی دیکتـاتۆری دا کـە هـەمو عـەواریزێکیان لـێ دەسـتاندین کـەموزۆر وەسـیلەی لەشسـاغی و موعالەجە، نە حەکیم، نە دەرمان، نە مەریزخانە، بۆیان سازنەکردین ئێمە بۆ خۆمان مەریزخانەی زۆر باش بەو زوانە دایر دەکەین و لەشساغی وڵاتمان تەئمین دەبێ.

هێزێکی میللیمان تەشکیل داوە کە بە شەجاعەتێکی تەواو حازرە دیفاع لە نیشتمان بکا.

دیارە موەفەقییەتی ئێمە سەراسەر لـە عـەینی مـەرامی دیمۆکراسـی و لـە نەتیجـەی فەعالییـەتی حیزبـی دیمۆکراتی کوردستان و بە پشتیوانی عالەمی دیمۆکراتە لەبەرئەوە... دەڵێین بژی موئەسیسینی دیمۆکرات.

میللەتی کورد هەزاران سـەد و بەرهەڵسـتی سـەخت و سـەهەندەی لـە ڕێ دا بـو دەسـتەودایرەی دیکتـاتۆری بێوچـان کارشـکێنی ئێمـەیان دەکـرد و لـە هـیچ نامەردیـیەک ڕانەدەوەسـتان. ئیختیلافـاتی عەشـایەر بـۆ داخلیش ئیشکالێکی گەورە بو بۆ ئێمە. ئەمما ئەوانە هیچکامێکیان نەیان توانی پێش بە ئێمە بگرن بە دڵێکی بـەهێز پایەداریمان کرد و ئیدامەمان بە فەعالییەتی خۆمان دا تا ئیستیقلال و ئازادی نەتەوەی کوردمان بە دەست هێنا.

دیارە بەقایایەکی ئەو خەتەراتەش کە ماوە چە لە داخل دا و چە لە خاریجا میللـەتی کـورد موبـارەزەی خۆی لە گەڵیان ئیدامە پێ دەدا بە پشتیوانی خودا موزەفەر و مەنسور دەبێ.

ئەورۆ لە نوماینەدەکانی تەواوی نەواحی و نوقاتی کوردستان بـێ ریعایـەتی تەبـەقات ئەعـەم لـە ئاغـاو ڕەعییەت و، گەورە و چوک، کۆبونەوە و یەکدڵ و یەکزمان هاواری دیمۆکراسی دەکەن بـە ڕێی دیمـۆکرات دا دەرون قودرەت و قوەتی دیمۆکرات نیشان دەدا."(4)

1. 3. نوتقی فەرماندەکانی پێشمەرگە

1. 3. 1. محەمەد حسێن خان کومەگ فەرماندەی هەمو هێزی کوردستان

ئەمن بە نوێنەری لە لایەن هێزی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتانەوە پیـرۆزەی خـۆم دەگـەڵ گیـانی سەربازی و پێشـمەرگەیی بـە پێشـگای ئەقدەسـی جـەنابی قـازی محەمـەد ڕەئیسـی خۆشەویسـتی جمهـوری کوردستان و بە هەمو نەتەوەی کورد ڕادەگەیەنم و، شانازی ئەوەم هەیە کە بڵێم یەکەیەکەی سەربازانی کـە بـە تەواوی ساز و بەرگ و ئەسلەحەوە لە کن حەزەراتی گەورە ڕاوەستاون و منیش یەکێکی چکۆلەم لـەوان وەکـو شێری ڕق هەڵستاو لەشی ڕوت و گیانی بێ بەهای خۆمان بۆ دیفاع لەو ئاو و خاکی کوردستانە تـا ڕژانـدنی دوایی تنۆکی خوێن لە سەر دەسمانە.

.... برایانی هاوخوێن بە پشتیوانی یەکەتی و دڵپاکی کە لە کوردستانی ئەورۆ و لە نێو ئێمەدا، لـە ژن و پیاو و، چکۆلەو گەورەدا، هەیە لە سەر ئەو مێزە ڕاوەستاوم و دەڵێم و داوا دەکەم: کە ئێمە بـۆ هێزپێـدان و سەرکەوتنی جمهوری کوردستان لە هەڵاویشتنی گیان و دە پێناو دانانی دریغ ناکەین و دریغمان نیە، بە پـێی ئەم پایەش پێویست دەزانم کە خائین و خادیم، ڕاست ودرۆزن بە ئەنگۆ و براکانی تر بناسێنم."

سەیفی قازی ئینجا ناوی چەند کەسێ لەوانەی هاوکاری لە گەڵ دوژمن ئەکەن، ئەهێنێ لەوانە: عەلی عـەلی یـار،

رەحیمی وەستا عەزیز، غەفوری مەحمودیان، حەمزەی عەلی قاوەچی، مـەلا رەحمـانی سـرنجداغی، محەمـەدی عەباسـی، عەلی نەوزەری، عەبدوڵا بایزئاغا، بایز ئاغا و کاکەڵا ئاغای گەورک، قەرەنی ئاغای مامەش، محەمەد فاروقی.(5)

1. 3. 2. خیتابەی ئاغای نانەوازادە

فەرماندەی هێزی مەرکەزی حزبی دیمۆکراتی کوردستان

ئەی قارەمانان و جەنگاوەران!

ئەی رەشیدان و دلێرانی خاکی پاکی کوردستان!

تاریخی ئەورۆکەو هیچ وەخـت لـە بیـر نـەچێ. ئـەورۆ رۆژێکـە لـە ئاینـدەی نیشـتمان و میللـەتی کـورد ئەسەراتێکی زۆر و بێ سـابیقەی هەیـە. خـۆم ئیعتیـراف دەکـەم لـە عوهـدەی ستایشـی ئـەورۆژە نایەمـە دەر و باوەڕیش ناکەم کەسیش بێتە دەرێ. چون تەقدیری خودای لایەزال ئەو رۆژەی گەورە و سەربەرز کردوە. ئـەورۆ مەنشەئی تەحەولێکی گەورەیە بۆ نەژادی کورد، بۆچی؟ نیشتمان و تەبیعەت ئەورۆکانێ چاکترین هەدیەی خۆیـان پێشکەشی میللەت کردوە یەگانە نابیغە و پێشەوای کوردیمان وە دەرخست تا بە بێکەسی و دەربـەدەری و دەرد و زیللەتی کوردەواری خاتیمە بدا و کوردان بو هەزاران موەفەقیەت و سەربەرزی ئامادە بکا.

ئەی خالیقی لایەزال! پێشەوا و رەئیسی جمهوری کوردان موەفەق و پایەدار بکەی، کوردسـتان جێگـای دلێران و لە گیان رابردوانە. کورد بە رەشیدی و بێباکی شوهرەی دونیا بون و رابردوی زۆر رەوشەنی ژیانی ئەو میللەتە قەدیمە وەکو ئەستێرە روناکی چاوی هەموانە.

ئەی لاوان و پێشمەرگانی کورد! ئەنگۆ کوڕی ئەشخاسێکن کە بە مروری زەمـان دەنگـی شـەهامەت و گوڕەی وان عالەمگیر بوە و یادگاری زۆر روناک لە شەهامەت و عیزەتی نەفس و رەشادەتی وان بـاقی مـاوە. نۆبەی ئەنگۆیە، سینگ وە پێش خەن و بە ئیمـانێکی قـایم داخڵـی خزمـەتی سـەربازی و پێشـمەرگەیی بـن. بۆچی؟ ئیفتیخاراتی سـەربازی لـە هـەمو ئیفتیخاراتێـک مـەزنترە. چـۆن سەرفرۆشـتن لـە رێگـای نیشـتمان گەورەترین فیداکارییە. بۆیە گەورەگەوران فەرمویانە: قشون روحی مەملەکەتە. مەملەکەت دەبێ ساحێب هێز و قوەت بێ تاکو ئیفتیخاراتی میللی خۆی راگرێ، دەلیلێکی زۆر قایم و نیزیـک هـۆردوی سـورە کـە بـە هێـز و قوەتی خۆی بە دنیای نواند کە هۆردوی سور بە ئیفتیخارترین ئەرتەشی دنیایە، ئەو ئیفتیخـارە گەورەیـە کـە خودا نسیبی مەی کردوە بە جەبونی و کەم دڵی لە دەستی نەدەین.

ئەمن فەرد فەردی لاوانی بە جەرگ و هەناوی کورد بـۆ مەیـدانی رەشـادەت و شـەجاعەت و ئیفتیخـار دەعوەت دەکەم کە لە رێگای نیشتمان و پێشەوای موعەزەم ئیفتیخاری جانبازیمان هەبێ.

لە ئاخری دا بە دڵێکی خاوێن و ئیمانێکی قایم بە میللـەتی خـۆم پایـەدار بـونی دەوڵـەتی کـوردی لـە خودای بەرز و بێ هاوتا دەخوازم و بە دەنگێکی بڵیند دەڵێم:

بە سەلامەتی رەئیس جمهوری و پێشەوای مەحبوب هورا!

بۆ بەرزێتی خاکی پاکی نیشتمان هورا!(6)

1. 4. سەرانی ئێلەکان

1. 4. 1. عومەر خانی شکاک (7)

1. 4. 2. زێرۆ بەگی هەرکی

"ئەمن بە نوێنەری لە لایەن هەمو قەبایلی شکاک و هـەرکی موبارەکبـادی ئـەم جێژنـە خۆشەویسـت و مەزنە بە هەمو برا کوردێک بە تایبـەتی بـە حـزوری جـەنابی پێشـەوا و ئەندامـەکانی کۆمیتـەی مەرکـەزی و کارگەرانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان عەرز دەکەم و بەڵێنێ دەدەم کە تەواوی نەتـەوەی شـکاک و هـەرکی

ئامادەن بە وێنەی باب و باپیری خۆیان سەروماڵیان لە ڕێی ڕاگرتنی سەربەخۆیی کوردستان بەخت بکەن.

قسێکی دی کە بۆ ڕون بونەوەی بیری هەمو کەس زۆر بە پێویستی دەزانم عـەرز دەکـەم ئەوەیـە: کـە ئاغای حاجی سەید عەبدوڵا ئەفەندی لە پاش شەهریوەری 1320 کـە کـورد دەسـتیان بـە ملـە و موبـارەزەی میللی کرد و ویستیان حەقی مەشروعی خۆیان بستێنن، عیدەیەکی زۆر لەبەر چاوەنۆڕی کە لە وی‌یان هەبو وە دوی کەوتن و دەیان ویست بە پێشـەوایی و پشـتیوانی ئـەو ئاغایـە ڕەهنمـایی بکـرێن. بـەڵا ئـەو زاتـە بـە پێچەوانەی ئینتیزارات و چاوەنۆڕی هەمو کەس لە ساڵی 1321 هەڵستا چوە تاران و بە زدی کوردان دەگەڵ کاربەدەستانی تارانی بە تایبەتی دەگەڵ ستادی ئەرتەشی ئێران خەریکی گفتوگۆ بو وە خەیانەتی بـە کـوردان دەکرد و سەد دەر سەد کاری کوردانی وەپاش خست..."(8)

1. 4. 3. ئیبراهیم ئاغای ئەدهەم مەنگوڕ

پاش ئەوەی تەبریکی جێژنی سەربەخۆیی کوردستانی بە حزوری پێشەوای موعەزەم و هـەمو حـازران گەیاند گوتی:

"تەواوی ئێلی مەنگوڕ بە تایبەتی بابوباپیری من بۆ دەفعی دیکتاتۆران و دەرهێنانی نیشتمانی کوردسـتان لە ژێر چەنگی وان هەمیشە دەکێشە و ملە و هەرادا بون. حەمزە ئاغای گەورەی باپیرم کە زۆر بە نێوبانگـە چـەن جار دەگەڵ بلەوەزەکانی ئێران بە شەڕ هاتوە و مەراکیزی لێ چۆڵ و وێران کردون و بە دەسیسەی ئێرانی‌یان لـە ئاستەنبول 12 ساڵ گیرا پاش بەربون دیسان چەن جار لـە گـەڵ ئێرانی‌یـە موسـتەبیدەکان بـە شـەڕ هـاتوە تـا چارەیان نەما بە فێڵ و فریو حەمزە ئاغایان دەگەڵ کاکە سواری برایم ئاغا گرت و سەریان بڕین.

حەمزە ئاغای براشم دەگەڵ حەسەن ئاغای بایز ئاغا چەن وەختێک بەند کران و سلێمانی ڕەسول ئاغا و عەبدوڵای فەتاحی ئەوانیش بە نۆرەی خۆیان حەبسی زاڵمەکانیان زۆر دیوە.."

ئیشارەی بە شەڕی مەلا خەلیل کرد. ئەمانەی هەر بۆیە بو کە ئیسپات بکا کە ئێلی مەنگوڕ هەمیشە بۆ نەجات دانی وەتەنی خۆی لە ژێر دەستی زاڵمان سەعی‌یان کردوە و قوربانی‌یان داوە. پاشان گوتی:

"ئەمەش کە نەوەی ئەو شێرمەردانەین ئامادەین وە دوای ڕابردوانی خۆمان کەوین و بە خوی چـاک و ڕێوشوێنی چاک دا لە ڕێی نیشتمان دا بمرین."(9)

1. 4. 4. محەمەدی فەیزوڵابەگی (10)

1. 4. 5. ئەحمەد ئاغای ئێلخانی زادە

"برایانی خۆشەویست!

من یەک نەفەرم دەتوانم سابیت ڕەوشەنی بکەم کە لـە دەوری دیکتـاتۆری ئێـران دا لـە مـن بێنـەوا و پەرێشانتر کەس نەبو، چونکو ویجدان و میللی‌یەتم ئیجازەی نەدەدا کە بچـم و بـە وان تەمـەلوق و فروتـەنی بکەم، و گەلێ جار بە خـۆم دەگـوت: خۆزگـا نـەدەمردم و بـە چـاوی خـۆم دەمـدیت جـارێکی دی تفـەنگ و فیشەکدانم هەڵدەگرت و بە ئەسلەحە دەڕازامەوە. و وجودی ئەمنییـەم نـەدەدیت، ئێسـتا دەبیـنم لـە مـەراحیمی ئیلاهی لە باتی بێگانان برایانی بەهێزی کورد پێ بە عەرزی دا دەدەن و دەرجا لـێ دەدەن و دەنگـی چەکمـەی ئەو لاوە ڕەشیدانەی کورد و برایـانی کـوردی خـۆم مونعـەکیس بـوە و بەتـەواوی دوژمنـانی بەشـەرییەت و دیکتاتۆران دەڵێ: کە لەمەوپاش بە ئەندازەی بەرەی خۆتان پێ ڕاکێشـن و، بـۆ حقـوقی خـەڵکی دەسـدرێژی مەکەن دەنا بەم چەکمانە سەرتان پان دەکەینەوە.

ئێستاش، کە لە حەمدی خوداوە لە سایەی ئازادی، ئەملاک و داراییم زیاد بوە، ئـەوا سـێ دانگـی دێی "عیش ئاوا" ی موڵکی خۆم کە پێم وایە لە ژیانی ماڵ و منـداڵم زیـادە، بـە دەوڵـەتی سـەربەرزی کوردسـتانم

پێشکەش کرد، چونکو لە پێش چاوم گەلێ چەتونە کە برایانی خـۆم بـێ سـەواد و ئەسـبابی خوێنـدنیان نـا مورەتەب بێت و من لە عەیشی کامەرانی دام، دیسان گیانی خۆم وەقفی دەوڵەتی سەربەزی کوردستان کرد کـە لە رێی نیشتمانی خۆشەویست دا گیانی خۆم بـەخت و هـەمو هێـزی سـەرف کـەم و بـە یارمـەتی خـودا و هومێدی رەسولی ئەکرەم خوێنی دوژمنانی کوردستان دەگەڵ مێشکی سەریان برێژم و بـە نوێنـەریی برایـانی ئەفسەران ئەوانەو عەرز دەکەم: مەبادا دوژمنانی کوردستان خەیاڵی یەک زەرە تەجاوەز بۆ خـاکی کوردسـتان بکەن دەنا بە یارمەتی خودا لە سنوری خۆیان دا مەحو و نابودیان دەکەین.

بژی کوردستان!

بژی رەئیسی جمهوری کوردستان جەنابی قازی محەمەد!

1. 4. 6. محەمەدی قادری مامەش

"ئەی ئاغایانی مەزن

ئەی برا سەپان و تیجار و کاسبە باشەرافەتەکان!

پێویستە ئێوە بزانن وەزعیەتی کوردستانی ئێمە ئیمرۆ لـە هـەمو کـاتێکی رابـردو ئەهمییـەتی زیـاترە چونکە لە لایەکەوە حکومەتی زاڵمی ئێرانی کەوتۆتە پەلە و دەستەپاچە بوە بە هەر وەسیلەیەکی کە لـە دەسـتی دایە هەوڵ دەدا کە یەکێک لە برایانی ئێمە فریو بدات و بیان خاتە ژێر پەنجەی دێوی ئیستیبدادەوە لە لایەکی تر چەند کەسێ لە پیاوە تێنەگەیشتو و مێشک رزیوەکانی وەکو قەرەنی ئاغای پەسوێ و عەلی ئاغا لەم قـەرنی بیستەمی تەمەددونەدا تەماع و تەکەبور چاوی بەستون و شەرافەت و میللییەتی لە دەست داون. سـەهلە لـە بـۆ ئازادی کورد تێ ناکۆشن بەڵکو چاوەنۆڕی دەرفەتیش دەکەن کە ئێمە دوبارە ئەسیر کەنەوە. ئەنجا ئـەی بـرا کاسبکارەکانی باشەرافەت! ئەی شێربەچانی مێشەی کوردستان! ئیمرۆ بۆ ئێمە دو شت زۆر لازم و پێویستن: ئەوەڵ فیداکاری و گیانبازی هەموان بۆ کوردستان. دوەم فیداکاری پێشەوای بەرز بۆ هـەمو کـورد. فیـداکاری ئێمە بۆ کوردستان ئەمەیە کـە گیـان و مـاڵی خۆمـان بـە تـەواوی دە ئیختیـاری پێشـەوای مـەزن بنێـین بـۆ پێداویستی وڵات بەختی بفەرمون و فیداکاری پێشەوای مەزن..."(11)

1. 5. بنەماڵە دینییەکان

1. 5. 1. حاجی بابە شێخ (12)

1. 5. 2. شێخ حەسەنی شەمسی بورهان

"برایانی خۆشەویست، ئاغایانی موحتەرەم!

ئەورۆ رۆژێکی زۆر بەنرخ و قیمەتە. ئەورۆ رۆژێکی یەکجار گەورە و بە حورمەتـە. ئـەورۆ جێژنێکـی پیرۆز و موبارەکە. ئەورۆ ئەو رۆژەیە کە گەلی کورد لەمێژ بو چاوەڕێی هاتنی بو و لەمێژ بو هەوڵی بـۆ دەدا و هەزاران پیاوی ناودار و لاوی نازداری خۆی لە سـەر بـە کوشـت دا. سـوپاس بـۆ خـوا کـە پـاش گـەلێک کوێرەوەری و دەربەدەری و ئەسیری و فەقیری و زیللەت و مەینـەت بـەو ئاواتـە پیـرۆزە گەیشـتین و ئێسـتا جێژنی ئازادی و سەربەخۆیی دەگرین.

شنەبای رەحمەت هات و تەپوتۆمانی نەگبەتی لە سەر رەواندین و هەتاوی خۆشبەختی هەڵات و زوقم و سیخواری چارەرشی لە کوردەواری دا تواندەوە، ئەو رێبەندانە بۆ ئێمە بەهاری ئازادیە.

براکان! چاو هەڵێنن و ئاڵای موقەدەس و سـێرەنگی کوردسـتان ببیـنن و چـاو و دڵتـان رون بێتـەوە و رەئیسی جمهوری خۆشەویست ببینن و شوکرانەی خودا بە جێ بهێنن. لە ئەنجام دا جێژنە پیرۆزەتان لێ دەکـەم و دەڵێم خۆشەویستەکانم بۆ پاراستنی ئەو ئاڵا موقەدەسەو، بۆ خزمەتی ئەو پێشەوا مەحبوبە بکۆشن."(13)

1 .5 .3. سەید عەبدولعەزیز سەید عەبدوڵا گەیلانی

"براکانم گەورە و ئاغایانی کورد!

خانەوادەی نەهری بە گەورە و پچوک و، ژن و پیاو و، کچ و کوڕیانەوە زۆر بە ئیفتیخارەوە تـەبریکی ئەم جێژنە موبارەکە و موقەدەسە ئەوەڵەن تەقدیمی مەقامی عالی ڕەئیس جمهوری موحتەرەم دەکەن کە لـە ڕێی ئەم ئازادیەدا هیچ جۆرە قسورێکی نەکردوەو بە هیمەت و عەزم و ڕوحبەرزی و حیکمـەت و تـەوانای خـۆی توانی موکافەحە بکا و ئەم ئازادیەمان بۆ وەگیر بخات.

وە دوەم جێژنە پیرۆزە لە هەمو برا کوردێک دەکەن کە ئەوانیش لە ڕێی ئەم ئازادیەدا نەبەزیون و موقابیـل بەو سەدەماتە و نەکەباتەی زەمان کە بە نیسبەت کورد هەمیشە عەکسی بوە و هەمیشە هێـز و پەنجـەی ئیسـتیعمار و جەهالەت لە کوردستان دا سەرکەوتو بوە بە عەزم و سەبات وەکـو پـۆلا ڕاوەسـتاون و هـەر نەبـەزیون و هـەر وەکـو تاریخ بۆمان ئیسپات دەکا کە کورد لە هەموو فرسەتێک دا محاوەلەی ئازادی وەرگرتنیان کـردوە بـەڵام لەبـەر ئـەوەی پەنجەی ئیستیعمار هەمیشە لەسەر کورد غالب بـوە و بـە ئـەنواعی وەسـائیلی وەحشـیانەو بـە نـاوی دیـن و دنیـا حەرەکاتی ئازادیان کوژاندۆتەوە کە کورد نەیتوانیوە ئازادی خۆی بستێنێ. بەڵام لە نەتیجـەی ئـەو هـەمو کیفـاح و سەعی و هەوڵدانەی کورد دەوڵەتی شورەوی کە پشتیوانی میللەتانی بێ کەسە لەسەر حەقی میللەتی بێچارەی کورد بـە جواب هات و مەجالی نەدا ئەمجارەش ئیستیعمار سەری پـان کاتـەوە ئـازادی پـێ بەخشـین و دەبـێ بشـزانین کـە ئەوەش لە نەتیجەی سەعی و هەوڵدانی ڕەهبەری موحتەرەم ڕەئیس جمهور حـەزرەتی قـازی محەمـەد بـو کـە شـەو و ڕۆژی خۆی لەو ڕێیەدا سەرف دەکرد و مەعنای ئیسراحەتی نـەدەزانی کـە تـوانی بـە هـۆی سـەعی و محـاوەلات و نەبەزینی خۆی میللەتی کورد بە دەوڵەتی شورەوی بناسێ و داوای ئازاد بونی کورد بکا.

ئەی برا کوردەکانم بزانن شوهەدای خانەوادەی نەهری کە لە ڕێی ئەم ئازادیەدا خـوێنی خۆیـان ڕشـتوە و شەهید کراون و سەفحەی تاریخی خۆیان بە ئاوی زێڕین نوسیوە ئێستەکە لـە ئێمـە مانـان شـادترو مەسـرورترن و ئێستەکە جێژنی ئەوانە. بەڵێ جێژنی ئەوانە چونکە زانیان کـە خـوێنی ئـەوان بـە خـۆڕایی نـەڕۆیوە و نەتـەوەی ئەوان بەو ئازادیە موقەدەسە شاد بون ئەوەش بزانن کە ئێستاکە ڕوحی پاکی ئەو شـەهیدانە لێـرەدا حـازرن و بـە یەکدەنگ جێژنە پیرۆزە لە هەمو برا کوردێک دەکەن و تەواوی ئەفرادی خانەوادەی نەهری بە گـەورە و بچوکیانـەوە بە ڕویەکی زۆر سپی و موفتەخیرانەوە ڕجا و تکا لە هەمو کوردێک دەکەن کە بۆ خاتری خودای: مازی و عەنعـەناتی کۆن و ئاکاری سەخیفانەی ئیقتاعی و ئیستیعماری لە بیر بکەن. تـەوائیفولملوکی و دوژمنایـەتی و مـەنافیعی مـادی و مەعنەوی شەخسی تازە مەکەنەوە. گەورەیی و بچوکیی و ئاغایی و گەدایی لە ناو خۆتـان هـەڵگرن. هـەر وەکـو بـرا دەست دەنە دەست یەک و بخوێنن و موتەحیدو یەکدڵ و جانفیدا بن بۆ ئەوەی ئەو ئازادیەی کە لە پاش سـەعی و کیفاحی هەزاران ساڵ بە دەستمان کەوتوە لە دەستی نەدەین و بەرقەرار و بەهێزتری بکەین.

براکانم دەزانن کـە زۆر بـرای دیمـان هـەن ئێسـتاکەش لـە ژێـر زنجیـری ئیسـتیعمار و ئیسـتبداد و ئەسارەت دەناڵێنن و بە چاوێکی زۆر برسیەوە چاوەڕێی هیمەت و پیاوەتی ئێوە دەکەن؟ لە بەر ئەوە نـابێ هیچ کوردێکی بە شەرەف بەم ئازادیە کەمە ڕازی بێ بەڵکو فەرزە و پێویستیشە لەسەر هەمو کوردێک مازی و ڕابوردوی ڕەشی لـە بیـر کـا و بـە هـۆی عـەزم و برایـەتی و هێـزو هیمـەتی خۆیـان لـە ژێـر ڕیاسـەت و سەرپەرشتی ڕەئیسی جمهورمان قازی محەمەد ئامادە بین ئەو برا کوردە ئەسیرانەی دیمـان کـە حـاڵی حـازر ژێر زنجیری ئیستیعمار و ئەسارەت دا دەناڵێنن دەربێنین و خوێنی خۆمان لەو ڕێگایەدا بڕێژین و بە خۆمان نەڵێین ئازادین تاوەکو کوردستانی گەورە بە تیشکی ئازادی ڕوناک دەکەینەوە.

ئێمەش هەر فەردێک لە خانەوادەی نەهری حازر و ئامـادەین بـە ڕوح و گیـان و سـەرو ماڵمـان و بـە ڕوحێکی زور پڕ ئیخلاسەوە لەو ڕێیەدا خزمەت و فیداکاری بکەین.

لە دوایەدا لە خوای عەزەوەجەل دەپاڕێینەوە کە خوا بە گەورەیی و عەزەمەتی خۆی عومری ڕەهبەرو ڕەئیس جمهورمان قازی محەمەد درێژو پایەدار کا کە بتوانێ ئەو ڕیسالە موقەدەسە گەورەیە کە دەستی پێ کردوە تەواو و بەرقەرار کا و کوردستانی گەورە ئازاد کا. وە بە دەنگێکی بەرز هاوار دەکەین و دەڵێین:

هەر بژی ڕەهبەرمان ڕەئیس جمهوری کورد قازی محەمەدو

هەر بژی کورد و کوردستانی گەورەو

هەر بژی جەنرالیسموس ستالین ڕەهبەرو پێشەوای ئازادی گێتی!"(14)

1. 6. وتاری حیزبی‌یەکان

1. 6. 1. سەید محەمەد تەهازادە

"بسم الله الرحمن الرحیم

ئاغایانی موحتەرەم برایانی خۆشەویست

ئەوڕۆکە ڕۆژێکی زۆر موبارەکە، ڕۆژێکی تاریخی‌یە، تا ئەوڕۆکە دایکی نیشتمانی کوردستان وای بە خۆیەوە نەدیوە کە کوڕەکوڕەکانی بە شادی و کەیف خۆشی لە دەوروبەری دا کۆبونەوە و لە هاتوچۆدان بە قاە قاە پێ دەکەنین داوەتیانە و هەوری نەگبەت و چارەڕەشی بەنوکی قەڵەمی ڕوناک فیکران بە زۆری باسکی لاوە بەغیرەتەکان زنجیری دیلی و بەدبەختی‌یان لە ئەستۆی دارنیوە و چاوی بە فرمێسکی بە دەسرەی خۆشەویستی دەسترنەوە ڕۆڵە دەنگ خۆشەکانی وردەبرینی خوێ پێ وەرکراوی دەرمان دەکەن... قیمەت و بەرز بیندراو. دەبێ قەدری بزانین و بۆ بەرقەراری ڕاوەستانی دەستەو دوعا ڕو بە قیبلە ڕاوەستین و بە دەنگێکی بەرز لە خودای بێ هاوتا تەمەنا بکەین ئەو ڕۆژەمان لێ پیرۆز کا و تا زەمان بەروبو درێژ بۆمان ڕاوەستاو و بەرقەرار بکا - ئامین.

... بیکیش دەمەوێ موختەسەرێک لە زەمانی چارەڕەشی و بەدبەختی دایکی نیشتمان کە کوردستانە کە بە سەر گەنجە ئازا و خوێنگەرمەکانی هاتوە بەیان بکەم.

ساڵەهای ساڵە پەنجەی ئیستیبداد و دیکتاتۆری گەروی دایک و بابی ئێمەی ڕێک دەگوشی. ڕوچنە روناکی ئێمەی بە پەردەی زوڵم دادەپۆشی، دەستی مەردانەگی و ئیتیحادی ئێمەی بە زنجیر دەبەست و ڕێگای جادەی سەرکەوتنی ئێمەیان بەو دەردە دەبرد چاڵاوی دوبەرەکی و نیفاقیان لەسەر ئێمە هەڵ دەقەند، چاوی تیژبینی ئێمەیان ڕەشایی پەردەی زوڵمەتی نادانی دایان دەپۆشی ڕیگای نەجات و تەرەقی‌یان لێ ون دەکردین و توشی هەزار ئەشکەوتی تاریک و چاڵاوی بێ بن و مەوجی دەریای بەدبەختی و چارەڕەشی‌یان دەکردین هەرچی حەول دەدرا ڕێگای نەجات غەیرە مومکین بو وەکو عەرزو دەکەم بەو هەمو دەردی سەری و بەدبەختی دوبارە خوێنی گەرم و چاک لە ڕەگی کوردەواری دا بە جونبوش دەهات کەمەری مەردانەگی‌یان دەبەست و ڕوڵە ڕەشیدەکانی میللەت دە تەقەلا دەکەوتن و دەستیان دەکرد نەهزەت زۆر بەهێز و تا دوامین هەناسەی ژیانیان پایەداری‌یان دەکرد.

وەکو نەهزەتی شێخ عوبەیدوڵا کە لاپەڕە بەرزەکانی مێژو شاهیدی فیداکاری و جانبازی وین کە تا ئاخر هەناسەی ژیانی عومری خۆی بە هەدەر ڕانەبوارد شوهەدای کوردی شیمال بە خوێنی خۆیان خاکی کوردەواری‌یان ڕەنگاندوە قیامی شێخ سەعید کە لە ڕێی ئازادی میللەت و خاک و خۆڵی کوردستان دا گەردنی خۆی تەسلیمی تەنافی کەمالی بێ کەمال کرد. یا خیر شێخ عەبدولقادری شەمزینی تا ئاخر نەفەسی پایەداری کرد و تا دەرەجەیەکی حازر بە فیدای ڕێ بو وەکو حەزرەتی ئیبراهیم بە ئەمری خودای تەعالا کوڕی خۆی حەزرەتی ئیسماعیلی حازر کرد بۆ قوربانی لە ڕێی خودای خۆی دا ئەویش لە پێش هەمو کەس دا ڕەوشی ئەو زاتە موقەدەسەی کردە سەرمەشق بۆ میللەتی بە شەهامەتی کورد. حازر بو لە ڕێی ئازادی و سەربەستی میللەت دا کوڕی خۆی سەید محەمەد ئەفەندی

کرد بە قوربانی و بە ڕشتەی تەنافی بێ مروەتی کەمالی بێ کەمال لە تەناف درا. وەکو ئێلی جەلالی تەواوی پیاوە گەورەکانی خۆیان فیدای میللەت کرد و منداڵە چوکەکان و بێ دەسەڵاتەکانیان دەربەدەر و تەفرەقە بون بۆ وڵاتی بێگانە. ئیسماعیل ئاغای سمکۆ قەهرەمانی ڕەشید و بە ناوبانگی میللەتی کورد بە فێڵ و فریو بە دەستی دەوڵەتی ئیستیبدادی ئێران لە بەین چو. دەستە گوڵی 6 ی ئەیلول کە لەو ڕۆژەدا چەند منداڵ و لاوی بێ گوناە دەوڵەتی موستەبیدی عێراق وەبەر موسەلسەل و دەسترێژی تفەنگ دران.

هەزارەها وێنەی خوێنڕێژ و زوڵم و زۆر و تەفرەقە و بڵاوکردنەوەی میللەتی کورد هەیە کە زمان لە گوتن و قەڵەم لە نوسینی قاسرە کە شەرحی بدەم وەلێ لە بەرابەری ئەو هەمو زوڵم و دەربدیسەری و بەدبەختی و چارەڕەشی‌یە دا خودای بێ هاوتا ڕەحمی کرد ئەستێرەی ئیقبالی میللەتی کورد لە گۆشەی ئاسمانی کوردستان دا تلوعی کرد تەپڵی بەشارەت ئاوازەی بڵند کردوە و مزگێنی ئازادی بە گوێی تەواوی کورد و کوردەواری دەدا.

شتێکی دی هەیە کە دەبێ بۆ هەوەڵ جار بە خەتی زێڕین لە سەفحەی مێژودا بنوسرێ کە مەرامی ڕەهبەر و کارگەرەکانی حیزبی دیمۆکرات ئەوە بو کە ئازادی بە بێ خوێنڕێژی نسیبی میللەتی کورد بێ و دۆست یا بەرهەڵستەکانی حیزب بە چاوی برایەتی و یەکەتی تەماشا کراوە."(15)

1. 6. 2. شیعری هەژار

سەد بەهار نۆکەری ئەو زستانە
نیشتمان ئەورۆ کوڕانت جێژنی ئازادی دەکەن
بونەوە خێوی وەڵات تالانکراو ڕوت و ڕەبەن
شیرنی خۆی گرتە نێو ئامێز و باوەش کوهکەن
ڕوتەنی کوێستانی کوردان بوە بژوێن و زەمەن
گەرچی ڕێبەندانە ئێستێ پڕ گوڵ و بونە چەمەن
بۆتە جەنناتی عەدەن، چاو و بەدەن، دار و دەوەن
سەد بەهار نۆکەری ئەو زستانە
جێژنی ئازادی کوردستانە
خوێنی کوردانی شیمال و ئەشکی چاوی دایکەکان
شینی خوشکانی وەتەن بۆ لاوەکانی نەوجەوان
چونە داد بۆ لای خودا، دەریای تەرەحوم هاتە جۆش
لاگریکی بۆ مە مەعلوم کرد نەبەرد و قارەمان
یوسف ئەستالین کە ئەورۆ.....
نێوی هۆردوی سور بڵێن دەرژێ زراوی زاڵمان
تۆ لە لات وایە چیە هۆردوی سور
سوری چی؟ کاکە بڵێن کۆگای نور
.... گەلی لاواز لە گێتی نێو برا
تا ڕێگای کوردستانی دیت و لێی هەڵکرد چرا
مستی خۆی کردە گرێ خوێنمژانی مورتەجیع
حەق وە سەر ناحەق کەوت لەو نێوە حەقی کورد درا

جێژنی ئیستقلالتان پیرۆز بێ ئەی لاوانی پاک
دوژمنو یاخوا لە خوێنی خۆی بگەوزێنێ کەلاک
زو هەمو کوردان لە ژێر زنجیری دیلی بێننە دەر
پێکەوە هەوڵێ بدەن بۆ ئاوەدانی ئاو و خاک
من "هەژار"ێکم لە دەستم دا نیە غەیری دوعا
ئەی رەئیسی جمهوری کوردان هەر بژی بۆ کاری چاک
تا هەیە چەرخ و خولی تۆپی زەمین
بژی هۆردوی قزل و ئیستالین(16)

1. 6. 3. شیعری هێمن

نەوجەوانانی ژیر و وریای کورد
پیرەپیاوانی پیاوو ئازای کورد
بێچوە شێرانی چابک و بێباک
تازە لاوانی میللی و خوێنپاک
نەونەمامانی باغچەی ئاوات
کاربەدەستانی حیزبی دیمۆکرات
ئەی ئەوانەی کە چاو بەگریان بون
دڕ و داماو کز و پەرێشان بون
بۆ وەتەن ڕۆژ و شەو دەگریان زار
دیتو لەو ڕێیەدا هەزار ئازار
بەشبراو بون لە خۆشی و شادی
دەرکراو بون لە باغی ئازادی
موژدە بێ لێو کە پاش گەلێک زەحمەت
پاشی زۆر ڕەنج و تاڵی و مەینەت
پاشی تالان و جەنگ و دەربەدەری
پاشی کوشتار و شین و قوڕوەسەری
پاشی وەی سەد مەزن، هەزار سەردار
لەسەر ئازادی ڕۆیینە سەردار
پاشی وەی سەد هەزار کوڕی لاوچاک
دەستی دوژمنان: لە خوێن و خاک
گەوز بو دایکی بۆی لە سینگی دا
بەزەیی هات بە حاڵی ئێمە خودا
یاریدەی داین و کردیە مەئمور
بۆ نەجاتدانی کوردی هۆردوی سور
میللەتی کوردی بێکەسی ڕزگار

کرد، لە ژێر چەنگی دوژمنی زۆردار
کوردەواری بە جارێ ئازاد بو
کوردی غەمگین بە کەیف و شاد بو
ئاشکرا هەڵکراوە بەیرەقی کورد
هاتە دەستی لاوی کورد حەقی کورد
تێ پەڕی ڕۆژی ڕەش نەما دەمی خەم
ڕۆژی کورد هاتەدەر لە ژێر مژو تەم
بۆ مە ئەو ساڵە کە چلەی زستان
خۆشترە زۆر لە مانگی جۆزەردان
گەرچی ئێستا نەماوە گوڵ لە چەمەن
وەک گوڵە ڕومەتی کوڕانی وەتەن
ئێستەکانە تەواوی میللەتی کورد
کچ و کوڕ پیاو و ژن درشت و ورد
بێ خەم و لێو بەخەندە و شادن
بۆچی چونکو ئەوێستە ئازادن
ئەی برایانی میللی و دڵسۆز
ڕۆژتان باش و جێژنەتان پیرۆز
ئەوی ئاواتی ئێوە بو دیتو
نیشتمان سەربەخۆ و ئازاد بو
بەیرەقی جوانی ئێمەیە ئێستا
دەیشەکێنێ لە هەر بڵیندی‌یەک با
کاری خۆمان بە دەستی خۆمانە
ئێستە با کوێر بێ چاوی بێگانە
تا هەزار ساڵی دیکە ئیستالین
هەر بژی یا ڕەبی: بڵێن ئامین
چونکە دەربەست حەقی زەعیفانە
لاگری دیل و بێنەوایانە
بۆ ئەوەی بێ کەسان بکا مەسرور
پایەدار بێ و بمێنێ هۆردوی سور
پێشەوامان بژی لە بۆ خزمەت
کردنی، دین و مەزهەب و میللەت
ڕەبی هەر کەس کە دوژمنی کورد بێ
هەردو چاوی دەرێ و ملی ورد بێ
بمرە "هێمن" کە تۆ لە سەر زیادی
مایەوە، چونکو دیتت ئازادی(17)

1. 6. 4. محەمەد ئەمینی موعینی

"بە ئیفتیخار و سـەربڵیندی دەزانـم دەو ڕۆژە موبارەکـەدا کـە جێژنـی سـەربەخۆیی کوردسـتانەو بـە پشتیوانی خودا و پێشەوای کوردستان دوژمنانی داخلی کـە هـەتا ئـەورۆ شـەریکی دز و ڕەفیقـی قافلـە بـون بۆتان بەیان کەم:

یەکێک لەوانە قەرەنی ئاغای مامەشە. دەوڵەتی ئێران هەرچەنـد جـار تـەلگرافی دەکـرد بـە لەقـەبی شەریفی نێو دەبرد و ئەو نێوەش مەعنای وابوە کە ئەتۆ دەبێ وەتەن و میللەتی خۆت کە کـوردە مـەحوی کەیەوەو بیفرۆشی، ئەو شەخسە شەریفە خائینە کە بە زمانی دەوڵەتی ئێرانی بو بـە حکومـەتی دەوڵـەتی ئێرانی لە مەهاباد دەست بە عەمـەلیاتی وەتەنفرۆشـی و میللەتفرۆشـی کـرد هـەروەها دەگـەل کـە بـو بـە حکومەت لە مەهاباد رونیشت ئەوەڵ کارێکی کە کـردی 30 نەفـەری سـوار نـاردە ماڵـە رەسـولی یـاهوی پولێکی زۆری بە ناحەق لێ ئەستاندو بۆ خۆشی حەبسی بو جیا لەوە چەند نەفەر ئازادیخواە بون کە بـە ئەمری تەورێز و دەستوری ڕەزائیەی کە پێی گەیی بـو خـەیاڵو عـەزمی خـۆی جـەزم کـرد بـو کـە ئـەو ئازادیخواهانە بگرێ و تەحویل بە دەوڵەتی دیکتاتۆری ئێرانی بدا. ئەوانـە محەمـەدی مـەولودی و سـەید محەمەدی سەیدی و چەند نەفەری دیکە بون. بۆ بەجێهێنانی ئەو کارە 100 نەفەری وە کوچە و خیابانان خست. ئەمما چونکە خودای تەعالا نەی ویست کورد زەلیلی دەستی ئەو دیکتاتۆرانە بێ دەستێکی غـەیبی دە نێوی دا بو بە لەمپەری قەرەنی ئاغای مامەش لەقەب شەریف ئەلحەمدولیلا بە ئاواتی خۆی نەگەیشـت و بە تایبەتی مام عەزیزی ئەمیرعەشایەری کوڕی قەرەنی ئاغای مامەش دەو ئاکارانەدا چی وا لە بابی کـەمتر نەبو، هاوڕێیەکانی ئەو نیشتمانفرۆشانە کە لەوانە یەکیان عەلی خانی نەوزەری، دوەم بایزی عەزیز ئاغای گەورک، سێیەمی عەبدوڵا ئاغای مەنگوڕ.

یەکێکی دیکە لە خائینە گەورەکان عەلی یارە کە ئەمیر ئەسعەدی پێ دەڵێن سەهلە ئـەو خائینـە کـە کـورد وێســتا نیــوێکی وایــان نــەبو کــە خائینــەتی دەکــرد ئــەلعانیش کــە حکومــەتی کــوردی ئەلحەمدولیلابەرقەرارە و زۆر ساحیب قودرەتیشە ئەو خائینە حالی حازر لە تارانی دەگەڵ سـتادی لەشـکر کە سەرتیپ ئەرفەعە لە تێکدانی بناغەی حکومەتی کورد ڕاناوەستێ. ئەو ئاغایە سی ساڵ لەوەی پێش کـە بو بە فەرمانداری مەهابادی ئەمری کرد ئەهلی مەهابادی هەموی ژنە ژنیش نابێ ئەسـلەحەی پـێ بـێ. لـە سایەی خودای بێ هاوتا بناغە و دامەزراندنی حکومەتی کـوردی دیمـۆکرات مـەهابادی دانـدرا. پێویسـتە ئەو خائینە بی خۆی دە تەویلەی ئەو مەهابادیانە کە پێی دەگوتن ژنن بهاوێژێ، ئەو وەختە ئـەوان بـۆ خۆیـان دەزانـن عـەفوی دەکـەن یـان نـاو خـۆ دە تەویلـە هاویشـتنی ئـەو خاینـە حەتمییـە و یـەکێ لـە هاودەستانی عەلی یار، ئاغای ڕەحمەتی شافیعی‌یە کە لـە کۆمـەک و یاریـدەی ئـەو خائینـە ڕانەوەسـتاوە. یەکی دیش لەوانە کاکەڵا ئاغای گەورک سـەهلە لـە سـەقزی و مـەهاباد ڕانەدەوەسـتا حەملـەی دەبـرد بـۆ ڕەزائیە و تەورێز و سنە و کرماشان.

ئەمن لەو تاریخەوە لەلایەن حیزبی حکومـەتی دیمـۆکراتی کوردسـتان بـۆ ئامۆژگـاری و ئاگـاداربونی ئەوخائینانە هەتا 15 ڕۆژی دیکە ئیبلاغ دەکەم خۆیان بە حیزبی دیمۆکراتی کوردسـتان بناسـێنن بـەڵکو لـە سوچ و تاوانی ئەوان چاو بپۆشن.

زیاتر لەوە دەڵێم: بژی کورد و کوردستان!

بژی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان!"(18)

1. 7. ئافرەتان

1. 7. 1. یای ویلمەی سەیادیان

مودیرەی مەدرەسەی پەروانەی کچانی مەهاباد

"لە دنیای موتەمەدین و زانست دا. هەر میللەت و نەتەوەیەک، هەر تایفە و قەوم و تیرە و بەرەیەک، بە زمانی خۆی کە دایک لەسەر پشتی لانک حەرفێک و دو حەرف خستویەتیە لێویان و دەگەڵ شیر دە زاری کردون خوێندویانە و دەخوێنن، نوسیویانە و دەنوسن، لە چوار سنور و وڵاتانی خۆیان دا بە ئازادی ژیاون و دەژین. بەڵام داخەکەم میللەتی کورد، ئەو میللەتەی کە تاریخ ئیفتیخار و شانازی شەش هەزارساڵی ڕانی لە بیرە و لەبەر ئەهمییەت و گەورەی لەسەر دڵی کتیبانی داناوە، ئەو میللەتەی لەگەڵ هەمو بەرهەڵستێک، لەگەڵ هەر کەسێک کە پەلاماری نیشتمانی وانی دابێ بەربەرەکانییان کردوە بست بە بست بە خوێنی خۆیان ڕایان گرتوە، مودەیەکی زۆر گرفتاری چنگاڵی ڕەش و برش و پیسی ئیستیبداد دیکتاتۆری بون. زمان و عادات و ئادابی میللی ئێمە قەدەغە کرابو. لە ترسی ئەوەی مەقامی دیکتاتۆری و قازانجی ئیستیعماری خۆیان نەکەوێتە قولە، ئێمەیان لە تەرەقی و زانست و سەرکەوتن دەگێڕاوە و نەیان دەهێشت دنیا لە ئیستیعداد و لیاقەتی ئێمە: میللەتی کورد حاڵی بین. تا لەم شەڕە گەورەیەدا کە پەری عەدالەت و ئازادی بە سەر مۆتە و دێوی فاشیست و دیکتاتۆری غالب بو، بە فەرمانی یەکە پیاوی مەیدانی عەدالەت و بەشەر دۆستی ژەنەرالیسموس ستالین ئێمەش لە زیندانی دیلی هاتینە دەرێ و ڕیگامان بۆ کراوە. لە ژێر ئامۆژگاری حەکیمانە و شارەزایی کردنی پیاوانەی پێشەوای موعەزەمی کوردستان جەنابی قازی محەمەد دا زمان و دین و عەدالەت و ئادابی میللی ئێمە ئازاد بو. ئیستیعدادی میللی و لیاقەتی حەقی ژیانی خۆمان بە موستەقیللی و سەربەخۆیی بە دنیا نیشان دا. دەستی بە هێزی ئەو پێشەوا مەزن و گەورەیە ئەوەتا باسکی ئێمە، میللەتی کوردی کە تا چوار ساڵ لەوە پێش دیل و یەخسیر بوین، گرتوە و زۆرخێرا لە هەمو کەندو کولۆ و هەورازێک وە سەری خستوین و ئەوا لە ژێر باڵی پیرۆزی ویە شاهیدی سەعادەت و خۆشبەختیمان دە باوەش گرتوە. ئێمە مامۆستا و قوتابییەکانی مەدرەسەی کچان موبارەکبادی ئەو موەففەقیەتە گەورە بە دەرماڵی پێشەوا موعەزەم عەرز دەکەین و تەمەننای قبوڵمان هەیە و هەمومان وێکرا بە دڵێک و زارێک دەڵێین:

بژی پێشەوای مەزنی کوردستانی گەورە!"(19)

1. 7. 2. یای خەدیجەی حەیدەری

".... مەشغولی فەعالیەت بون و خودای تەبارەک و تەعالا موەفەقی کردن و دڵی نەشکاندن. ئەلئان ئەی خوشکە خۆشەویستەکان با ئێمەش چاو لە برا خۆشەویستەکانمان بکەین دەستی ئیتیحاد بۆ یەکتری درێژ بکەین. چون دەبینم دایکی نیشتمان چاوەڕێی کچەکانی خۆیەتی کە دەس بە فەعالیەت و خوێندن بکەین بەڵکو تا ئێمە بگەینە برا خۆشەویستەکانی خۆمان لە بەر ئەوەی دنیای ئەورۆ موحتاجی کچ و کوڕە کە بە خوشکو برایەتی دەست بدەینە دەستی یەک بۆ ڕزگار کردنی دایکی نیشتمان.

ئەمن لە تەرەف تەواوی کچ و خوشکەکانی کوردستانی مەزن پیرۆزی ئەو ڕۆژە موقەدەسە تەقدیمی هەیئەتی دەوڵەت دەکەم. وە لە ئاخری دا تەمەننا دەکەم ئێوەش لە گەڵ من هەمسەدا بن و بڵێن: بژی پێشەوای بەرزی کوردستان جەنابی قازی محەمەد!

بژی قارەمانانی کورد! "(20)

8.1. قسەکان و قسەکەرەکان

وەکو لە ناوی قسەکەرەکان دا دەرئەکەوێ پێکهاتنی خێڵەکی سیاسی - کۆمەڵایەتی کۆمەڵی کوردەواری تـا ئەندازەیـەکی زۆر لێـک دراوەتـەوە. نفـوزی مـەلا و شـێخەکان و، کـار و دەسـەڵاتی سـەرانی ئێلـەکان و، ناوبانگی بنەماڵە ناسراوەکانی مەهاباد لە بەر چاو گیراوە.

مەلا حسێنی مەجدی، حاجی بابەشێخی سیادەت، شێخ حەسەنی شەمسی بورهان، سەید عەبدولعـەزیزی سەید عەبدوڵای گەیلانی (شەمزینی) و، سەید محەمەدی تـەهازادە، وەکـو کەسـانی نـاوداری دینیـی و بنەماڵـە دینی‌یە ناسراو و دەسەڵاتدارەکانی موکریان.

عومەر خانی شکاک، زێـرۆ بـەگی هـەرکی، ئیبـراهیم ئەدهـەم ئاغـای مـەنگور، محەمـەد فەیزوڵابـەگی، محەمەدی قادری مامەش، ئەحمەد ئاغای ئێلخانی زادەی دێبوکری و، محەمەد حسێن خانی سەیفی قـازی، وەکـو گەورەپیاوی ئێلە گەورە ناسراوەکانی مەڵبەندی حکومەتی کوردستان.

هێمن و هەژار وەکو دو ڕوی ئەدەبی و ڕۆشنبیری ناسراوی کوردستانی ئێران.

محەمەد ئەمین موعینی، محەمەدی نانەوازادە و، غەنی خوسرەوی، وەکو کـوڕانی بنەماڵـە ناسـراوەکانی مەهاباد.

یای ویلمە و یای خەدیجە وەکو ڕوی خوێندەواری ئافرەتی کورد.

وتاردانی ئەمانە لە سەر سەکۆی ڕاگەیاندنی حکومەتی کوردستان لە مەیـدانی چـوارچرای مـەهاباد‌دا لـە ئاهەنگەکانی 2 ی ڕێبەندان دا، هەر بۆ دەربڕینی خۆشی نەبو، بەڵکو مەعنای تایبەتی خۆیان هەبوە.

ناوەرۆکی وتارەکان لـە دەوری چەنـد بابـەتێکی دیـاری کـراو ئەخولانـەوە: باسـی سـەروەری‌یەکانی ڕابوردوی گەلی کورد و، هێرش کردن بۆ سەر ڕیژێمی دیکتاتۆری ڕەزاخان و، ستایشی سـەردەمی ئـازادی و، پێشەوا و، دەربڕینی دڵسۆزیی و گوێڕایەڵی. ستایشی ستالین و ئۆردوی سور و یـەکێتی سـۆڤێت و، دوعـای سەرکەوتنی. ئەمانە باسە سەرەکی‌یەکانی هەمو "نوتق" و"خیتابەکان" بەڵکو هی شیعرەکانی هەژار و هێمنـیش بون.

لە کۆبونەوەکانی 2 ی ڕێبەندان دا، چەند کەسێ لە قسەکەرەکان لەوانە: محەمەد حسێن خـان، وەزیـری هێزی دیمۆکرات. محەمەد ئەمین موعینی، وەزیری کیشوەر. محەمەدی قادری مامەش. لە بەردەمی دەیان هـەزار کەسی بەشداری خۆپیشاندانەکەدا، بە توندی هێرشیان کردە سـەرچەند کەسـێکی ناسـراوی کـورد سـەبارەت بەوەی هاوکاری‌یان لە گەڵ حیزبی دیمۆکرات و، حکومەتە تازەکەی نـەکرد بـو. لـە مانـەش سـەیرتر ئـەوەبو، زێرۆ بەگی هەرکی لە قسەکانی دا هێرشی کردە سەر سەید عەبدوڵا گەیلانی (شەمزینی) لە کاتێک دا خۆی لەو کۆبونەوانەدا، لەگەڵ قازی محەمەد بەشداری ئاهەنگی دامەزراندنی حکومەتی کوردستان و، ماوەیەک لەوە پێش بەشداری هەوەڵ کۆنگرەی دامەزراندنی حیزبـی دیمـۆکرات بـو. سـەرەڕای ئـەوەش سـەید عـەزیزی کـوڕی، ئەفسەری پێشوی ناو جەیشی عێراق، یەکـێ بـو لـە ئەندامـە ناسـراوەکانی کۆمەڵـەی هیـوا و، یـەکێ بـو لـە هاوکارەکانی مـەلا مسـتەفای بـارزانی. قسـەکانی زێـرۆ بـەگ لـەو کـات و ڕۆژەدا لەوانـە بـو کۆبونـەوەکان بشێوێنێ. سەید عەزیز لە سەر باوکی هەڵی دایە. قازی محەمەدیش لە سەر سەید عەبدوڵای کردوە. گرژی نـاو خۆپیشاندانەکە خاوبوەوە.(21) پاش ماوەیەک هەمان وتار لە ڕۆژنامـەی کوردسـتان دا بڵاوکرایـەوە. دیـارە ئەمە بە "ئەنقەست" و، بە هەڵوێستی سیاسی ئەژمێردرا بۆ کەم کردنەوە لە پایەی سەید عەبدوڵا، چونکە وەکـو ئەڵێن، ئەو یەکێ بو لەوانەی ئـەیان تـوانی لـە گـەڵ قـازی محەمـەد ململانـێ‌ی نفـوز و دەسـەڵاتی سیاسـی و کۆمەڵایەتی بکا.

نەخشەی ٧: کوردەکانی ئێران

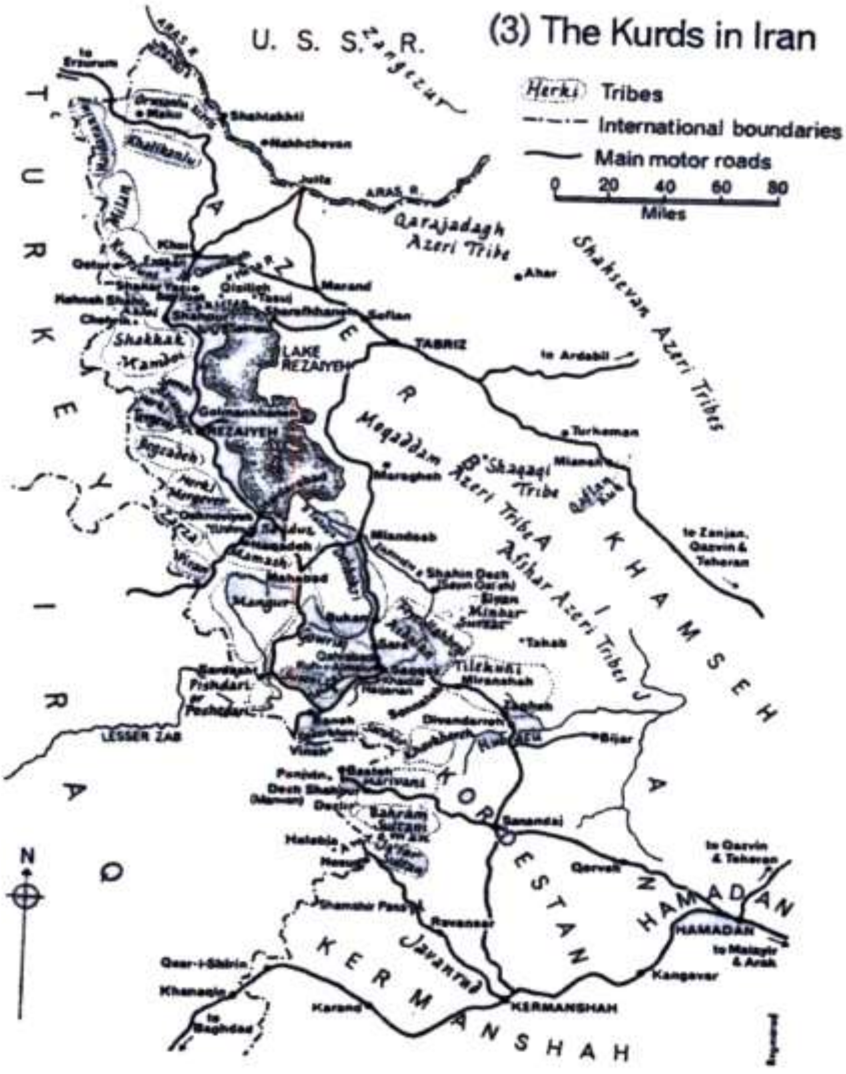

سەرچاوە: حسن ارفع سەرچاوەی ئاویراو

نەخشەی ٨: کوردەکانی تورکیا

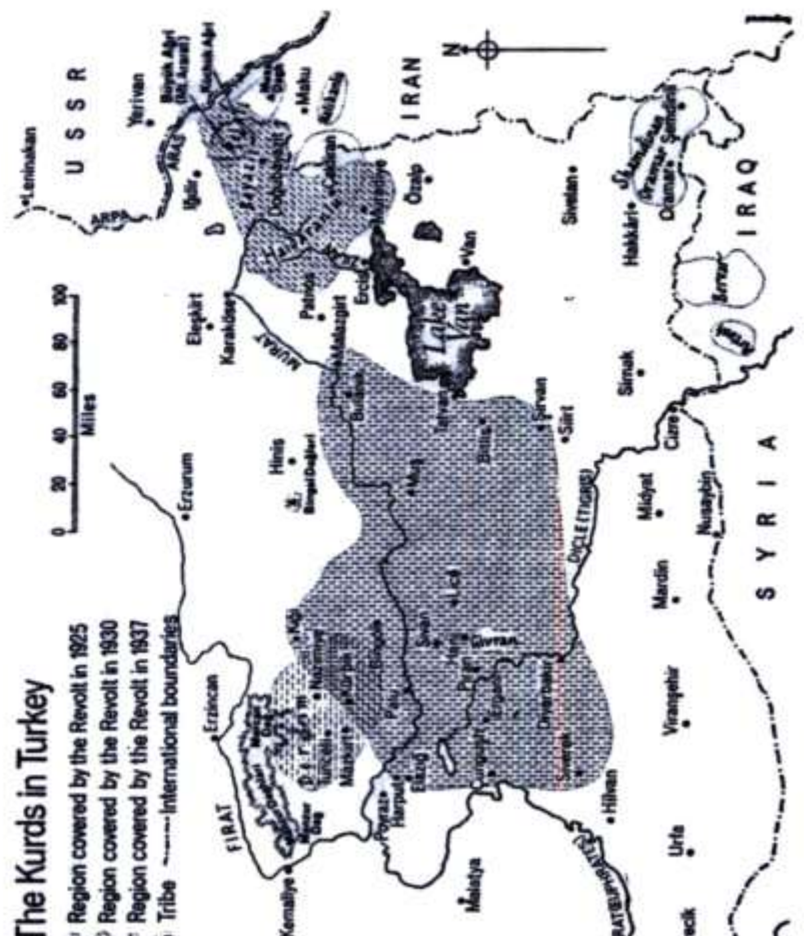

سەرچاوە: حسن ارفع سەرچاوەی ناوبراو

نەخشەی ٩: کوردەکانی عیراق

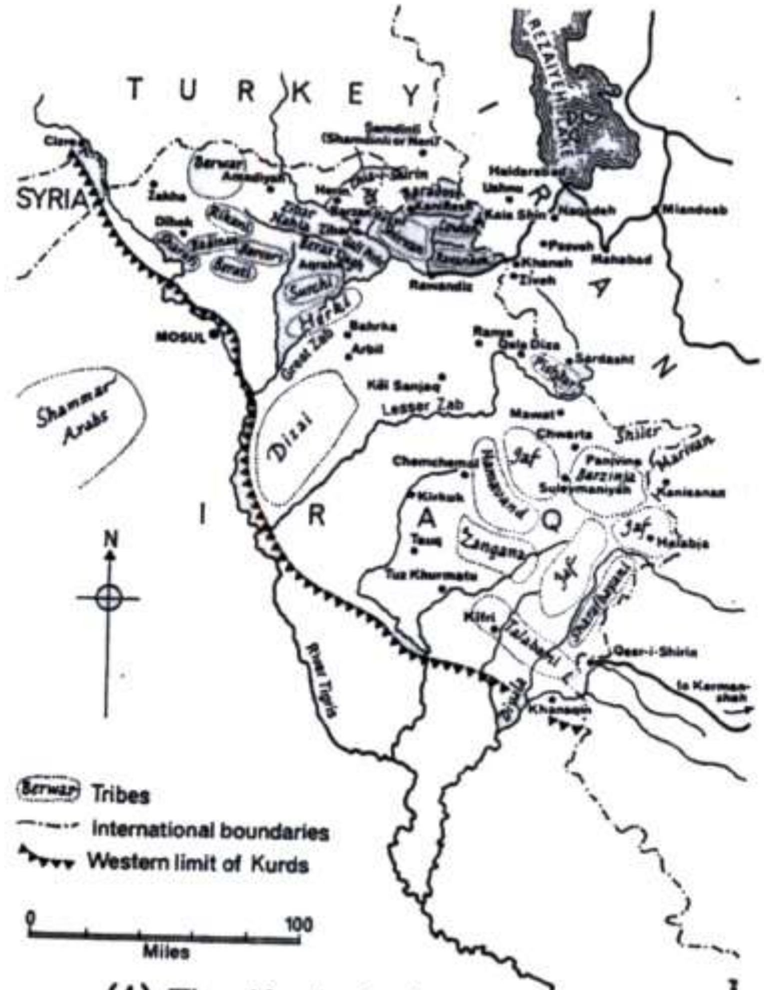

(4) The Kurds in Iraq

سەرچاوە: حسن ارفع، سەرچاوەی ناوبراو

2. بڕیاری کۆبونەوەی 2 ی ڕێبەندان

کۆبونەوەی 2 ی ڕێبەندان هەر بۆ شایی کردن و، دەربڕینی خۆشیی و، خوێندنەوەی سرودی میللی و، شیعری نەتەوەیی دڵرفێن و، وتاری سیاسی بزوێنەری هەستی دەرون... نەبو، بەڵکو بۆ ڕاگەیاندنی بڕیارێکی مێژویی بو، کە پێشتر سەرکردایەتی حیزبی دیمۆکرات و پێشەواکەی، پاش ڕاوێژ و پرس کردن بە کاربەدەستانی سۆڤێتی و، ژمارەیەکی زۆر لە گەورەپیاوەکانی کورد، دابویان ئەویش: دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بو.

ڕۆژنامەی کوردستان، لە ڕێپۆرتاجێکی تایبەتی دا، باسی کۆبونەوەکە و بڕیارەکانی بەمجۆرە بڵاوکردۆتەوە:

"قەرارێک کە لە 2 ی ڕێبەندانی ساڵی 1324 دا لە لایەن 20 هەزار نەفەر نومایندانی تەواوی تەبەقاتی ئەهالی کوردستانی شیمال لە میتینگی شاری مەهابادی دا قوبوڵ کراوە

دە ڕابردوی نەتەوەی کوردیش دا وەک سایری نەتەوەکانی دیکەی دونیایە پادشایی و حاکمییەت و ئوسول و ئیدارە و مەدەنییەت و عادات بوە، بەڵام لە بەر فێڵ و تەڵەکەی دەوڵەتانی مورتەجیع لەت لەت بوە و کراوەتە عەبد و دیل. وە نەبێ هەر لە حاکمێتی بەڵکو لە تەواوی ئیختیاراتی میللی بێ بەش کرا بون.

چەند عەسرە کە کورد گرانایی و ئەزییەتی غەیرە قابیلی تەسەوری ئەسارەتیان لەسەر خۆیان درک کردوە بە تایبەتی لە پاش هاتنە سەرتەختی ڕەزاشای خوێنخۆری مورتەجیع کوردەکان بە گرانایی ئەسارەتی زیاتر دوچار بون و ئەو موستەبیدە لە لایەن هیتلەری مەخبەتەوە کوردی لە هەمو حقوقی میللی خۆی مەحروم کرد و هێندێک لە عەشایەری کوردی بە تەواوی لە ڕیشە دەرهێنا و لە نیشتمانی خۆیانی وە دورخستن و فارسانی مورتەجیع بە خانمان و دین و منداڵانی کورد جنێوی غەیرە قابیلی شەرحیان دەدا و، کوردان نەک هەر خوێندن بەڵکو قسەکردن و دوانیش بە زمانی دایکی خۆیان قەدەغە کرا بو.

کوردەکانی تورکییەش خسوسەن پاش هاتنە سەکاری مستەفا کەمال پاشای هەروا بون ئەو دڕندەیە بۆ بێدەنگ کردنی هەرای ئازادیخواهی شێخ سەعید یەک ملیون و نیوی لە کوردان کوشت.

کوردەکانی عێراقیش دەردی ئەسارەتیان کەم نەکێشاوە. لە لایەن کەسانێک کە دە فکری سەعادەتی بەشەری دا نین بۆ عەبدایەتی دران بە عەرەبان.

دە گەڵ ئەو هەمو تیرۆر و تەعقیب و کوشت و کوشتار و تەلەفاتەش کورد هەرگیز دە موقابیل زاڵمان دا سەری دانەنەواندوە و دە ڕێی ئیستیقلال و ئازادی دا موبارەزەی خۆی دەوام پێ دا و ئیرادەی پۆڵایی فەناناپەزیرە هەر بوە و هەر دەمێنێ. دەو ساڵانەی دوایەدا فرسەت و ماوەیەکی چاک هەبو کە بە ئازادییەکی کە ئەمە ئارەزومان بو پێی بگەین و لە مێژ بو وە دەستمان دەکەوت بزوتباینەوە وەک بزوتنەوەی قارەمانان و مەردانی پێشومان.

بەدبەختی ئەوەیە کە ئێستا دەنێو کوردان دا کەسانێک هەن وە نەبێ هەر خزمەت بەو فارسانە، کە چەن عەسریکە ئەمەیان دە ژێر زوڵمی خۆیاندا ڕاگرتوە، بکەن، بەڵکو بە ئاشکرا میللەتی کوردی دەفرۆشن.

سەودای عەلی ئاغای ئەمیر ئەسعەد دەگەڵ ستادی ئەرتەشی ئێرانی کە هەمو کوردی فرۆشتون لە هەمومان مەعلومە. لە خەڵکی مەعلومە، مەلا عەبدوڕەحمانی سرنجداغی و محەمەدی فاروقی و حەمزە قاوەچی و غەیریهی جاسوسن و میللەت فرۆشن. قەرەنی ئاغای مامەش و محەمەدی عەباسی و عەلی خانی مەنگوڕ و عەبدوڵا ئاغای مەنگوڕ و چەن کەسی دی بە ئاشکرا بۆ ئیختیلاف و پارچە پارچە کردنی کوردان سەعی دەکەن.

عەیبەی بزانن ئەی مەلعونینە!

وە خەبەر بێن تا زۆر درەنگ نەبوە!

تەماشای دوژمنانی کەچ فیکر نەکەین دەزانین کوڕە پێشوی کورد هەرگیز میللەتی خۆیـان و هومێـد و ئارەزوی وانیان لەبیرنەکردوە.

لاوچاکانی مە وەک ڕابردوان بێ موزایەقە قوەی سەرف دەکـەن کـە کـورد خۆشـبەخت و ئـازاد بـێ. ئـەوان زانیان موەفەقییەت وەختێک وە دەست دەکەوێ زۆر توند پاڵ وێک دا یەک... بێ و دە گەڵ برایـانی ئازەربایجـانی پێکەوە بزوتنەوە و پێ گەیشتن ئەو حیزبە کە حیزبی دیموکرات بو بە کۆمەگ و یاری خەڵکی کوردستان دانـدرا لـە مودەتێکی کەمدا بە موەفەقییەتی زۆر گەورە گەیشتوە، زیبیەتێکی دە نێو عەشائێران دا بو هەڵی گـرت و یەکێتی‌یـەکی قایمی دە نێو وان دا پەیدا کرد و هەیئەتی میللی هەڵبژارد و چاپخانـەی تەئسـیس کـرد و ئـەوە لـە تـاریخی کـوردی ئێران دا هەوەڵ جارە بە تەوری عموم بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە دەس پێ کراوە مەدرەسەی میللی تەشکیل کردوە کـە دە وێ دا منداڵانی کورد بە زمانی دایکی خۆیان دەخوێنن و مەسئەلەی خوێنـدنی ئیجبـاری و عومـومی حـەل دەکـات و شارەوانی و عەدلییەی داناوە و هێزی موسەللەحی میللی و... ساز کردوە.

بژی حیزبی دیموکراتی کوردستان!

بژی موئەسیس و ڕەهبەری وی جەنابی قازی محەمەد!

ئەمە دەزانین و باوەڕیمان هەیە کە ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی حیزبی دیموکراتی کوردسـتان ئـەو کارە موقەدەسەی خۆیان بە موەفەقییەت دەبەنە سەرێ.

ئەمە نومایندانی تەواوی تەبەقات و کوردانی شیمالی کوردستانی لە میتینگێـک کـە لـە شـاری مـەهاباد سازمان کردوە و ژمارەمان 20 هەزار نەفەرە ئەوڕۆ ئارەزوی عمومی خۆمان ئیزهـار دەکـەین و لـە کۆمیتـەی حیزبی دیمۆکرات و ئەنجومەنی خۆمان خواهیش دەکەین ئیختیاری دەدەینێ:

1. لەو جێگایانەدا کە ئێستا کوردی تێدا دەژین بە ئیستیقلالی تەواو بگا.
2. ئینتیخاباتی مەجلیسی شورا دەس پێ بکەن.
3. حکومەتی میللی کوردستان وەزیران ئیدارەکانی سازبکەن.
4. هێزی موسەللەحی میللی کورد تەشکیل بدەن.
5. لە گەڵ دەوڵەتانی هەمسایە رابیتەی تیجارەتی و ئیقتیسادی بەرقەرار بکەن.
6. لەگەڵ برا ئازەربایجانی‌یەکان هەمکاری و دۆستایەتی مەحکەم بکەن.

پایەدار بێ کوردستانی ئازاد!

بژی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان!

بژی ڕەهبەری خەڵکی کوردستان جەنابی قازی محەمەد!" (22)

3. ئاینی سوێند خواردن

ڕۆژنامەی کوردستان لە درێژەی ڕیپۆرتاجەکەی دا نوسیویەتی:

"... لە هەوەڵ و ئاخر و نێوان وتارەکان دا و لە هەر کاتێک دا نێوی: ڕیاسەتی جمهور قازی محەمـەد، بە سەر زمان دا دەهات بێوچان موزیکی میللی لێ دەدرا و چەپڵەڕێزان دەکرا و بەیناوبـەینیش قوتابی‌یـەکانی مەداریسی کوڕ و کچ سرودی میللی‌یـان دەخوێنـدەوە. لـەم کاتـەدا ڕەئیسـی جمهـوری بـەرز بـە ئەندامـەکانی کۆمیتەی مەرکەزی ئەمر فەرمو کە قورئانی موقەدەس و نەقشـە و ئـاڵای کوردسـتان حـازر بکرێـت. بێوچـان هەیئەت کۆبونەوە و دوبەدو لە پشت سەری یەک کەوتنە ڕێ و چون لە کانگای حیزبی دیموکراتی کوردسـتان قورئانی موقەدەسیان دەگەڵ ئاڵا و نەقشەی کوردستان، دە گەڵ ئیحترامێکی فەوقولعادە، لە سـەر دەسـتی مـەلا

حسێنی شکاک دانا و، هەیئەت بە تـەرتیبی هـەوەڵ لـە پشـت سـەری وی گەڕانـەوە تـا گەیشـتنەوە حـزوری پێشەوا.

پێشەوا بە دەستی خۆی سەرپۆشی لە سەر قورئانی موقـەدەس و نەقشـە و ئـاڵای بـەرزی کوردسـتان لابرد و مەراسیمی سوێندی:

"ئەمن بە خودا، بە کەلامی عەزیمیخودا، بە نیشتمان، بە شەرافەتی میللی کـورد، بـە ئـاڵای موقەدەسـی کوردستان سوێند دەخۆم کە تا ئاخر هەناسەی ژیانم و ڕژاندنی ئاخر تنۆکی خوێنم بـە گیـان و بـە مـاڵ لـە ڕێی ڕاگرتنی سەربەخۆیی و بەرز کردنەوەی ئاڵای کوردستان دا تێ کۆشم و نیسبەت بە ڕەئیسیی جمهـوری کوردستان و یەکەتی کورد و ئازەربایجان موتیع و وەفادار بم."

خوێندەوە و، هەمو پێشـمەرگەکان و نوێنـەران و حـازران بـەو سـوێندە سـوێندیان خـوارد و قـەولی وەفاداریان دا.

پاش 5 دەقیقە برای خۆشەویسـت غـەنی خوسـرەوی تـەواو بـونی میتینگـی ئـیعلام کـرد. لـە پـێش دا پێشمەرگەکان مەرەخەس بون و جەنابی ریاسەتی جمهـور تەشـریفی چـو بـۆ کانگـای حیزبـی دیمـۆکرات و لـە سالۆنی ئەنجومەنی فەرهەنگی دا قەراری گرت و دەستە دەستە نوێنەرانی تـەوایف و قـەبایل و لکـەکانی حیزبـی دیمۆکرات و خەڵکی شارو دێهات دەچونە حزوری پێشەوا و ئاینی بەیعەتیان بە جێ دەهێنـا. قـەولی فیـداکاری و وەفاداریان دەدا، پاش خواردنەوەی شەربەت و چای لە خزمەت مەرەخەس دەبون.

دەنگی: بژی کورد و کوردستانی گەورە، بژی ڕەئیسی جمهوری موعـەزەمی کوردسـتان، بـژی یەکـەتی کورد و ئازەربایجان، ئینسان و حەیوان، دار و دیواری وە سەما خست بو. دڵان وەها پـڕ لـە شـادی بـو کـە هێندی مەستی مەی ئازادی و بڕێک لەبەر شیددەتی سرور دەگریان و هێندێک لە مەرحەلەی گریـان دەرچوبـو و بێدەنگ دانیشت بو ڕوحی لە عالەمی مەلەکوت دا دەفڕی و خۆی دەعالەمی سەرەوەدا دەدیت و بێوچانیش لە شەقام و کوچەدا دەنگی موسەلسەل و تفەنگ و دەمانچە هەرد و چیای دەلەرزاند. ئەمانە هـەموی بـە شـانازی سەربەخۆیی و ناساندنی ڕەئیس جمهوری کوردستان دەکرا و میتینگ تا ساتی 12 ی پاش نیـوەڕۆ دەوامـی بو لەم وەختەدا ریاسەتی جمهور بۆ مەنزڵ گەڕاوە و حازرینیش لە کاتێک دا کە هەمو غەرقی سرور و مەسـتی سەربەستی بون بۆ مەنزڵی خۆیان چونەوە.(23)

4. ئاینی بەیعەتی پێشەوا

یا: "جەژنەکانی سەربەخۆیی و ناساندنی سەرۆک جمهوری کوردستان"

بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و دڵسۆزی بـۆ پێشـەوا و سـەرۆکی کۆمـاری کوردسـتان و، ناسـینی بـە ڕەسمی، هێزەکانی پێشمەرگە، بەرپرسەکانی هۆکانی ڕاگەیاندن، بازرگانـەکان، سـەرانی ئێـل و هۆزەکـان، هەروەها "کۆمەڵی یەهودی" جەژنیان کردوە و ئاهەنگیان گێڕاوە و، بە خوێندنەوەی وتار و شیعر و سرود و شایی و کۆبونـەوە و دانیشـتنی بـە کۆمـەڵ خۆشـی و دڵسـۆزی و گوێڕایـەڵی خۆیـان بـۆ پێشـەوای کوردستان دەربڕیوە.

4. 1. بەیعەتی پێشمەرگە بە پێشەوا

ڕۆژنامەی کوردستان لە ڕیپۆرتاجێکی تایبەتی دا نوسیوێتی:

"لە کانگای پێشمەرگە لە مەهاباد

"بەیانی ڕۆژی 3 ی 11 ی 24 هەمو سەریان لـە خـەوی مەسـتی هـەڵێنا و گشـت خومـاری شـەرابی سەربەخۆیی بون کە ڕۆژی پێشو دەرخواردیان درابو. ئەوەش پێویستی شکانەوە بو. لـە ناکـاو سـاتی 8 ی بەیانی دەنگی"شەیپور حاززبە" لە کانگای پێشمەرگەکان بڵیند بو. لـە مـاوەی چەنـد دەقیقـەیـەک دا تـەواوی پێشمەرگەکانی کورد، لیزگە، قۆڵ، دەستە، چڵ، لک، پۆل، خولاسـە تـەواوی هێـزی کوردسـتان لـە کاتێکـدا بـە تەجهیزاتی جەنگی ڕازابونەوە. سوارە و پیادە بە جوێ و بەشی موسەلسـەل و تۆپخانـە بـە تـەنێ، نیهایـەتی شادمانی و ڕوحخۆشی کە لە خۆشی‌یان ڕومەتیان وەک گوڵی گەش وا بو وە لەبەر کەیف و سـرور دە پێسـتی خۆیان دا نەدەحجمین لە کانگای کۆبونەوە و، هەمو فەرماندەکان لە قۆڵ یەکەوە بگرە تا سـەرقۆڵ یـەک و لـە سەردەستەوە تا سەرکردە و، لە ناودار یەکەوە تا سەرلک و، لە سەرپۆلەوە تا سەرهێز هەریەک لە جـێی خـۆی دامەزرا. فەرمانی فەرماندەهان دڵی دوژمنانیان رادەوەشان و زراوی خائینـانی دەتوانـدەوە، بێوچـان فـەرمانی حەرەکەت درا. هەمو پێشمەرگەکان قۆڵ قۆڵ و دەستە دەستە سێ کەس سێ کەس حەرەکەتیان کرد و هاتن تا واریدی شەقامی وەفایی بون و فەرمانی ڕاوەستان درا لەم سەر و ئەو سەری شەقامدا هـەمو هەریـەک لـەجێی خۆی ڕاوەستان و لە سان دران.

ئەمە لەبەر چی و بۆچیە؟

هەستی نیشتیمان پەرستی، ڕوحـی پێشـمەرگەیی و لـەخۆ بـوردن، هەسـتی تۆڵـە کردنـەوە، ئـارەزوی مولحەق بون بە شوهەدای ئازادی، چێشتنی لەزەتی سەربەخۆیی، بەرز کردنەوەی ئاڵای موقەدەس، دەنگی دیلی و زەلیلی دایکی نیشتمان، ئەم لاوە نازدارانەی وەجونبوش و جۆش و خرۆش هێنابون و ئێسـتا چـاوەنوڕی ڕەئیسی جمهور و فەرماندەی خۆیان دەکەن کە بەیعەتی دەگەڵ بکەن بەڵێنی بـدەنێ کـە ئـەم لـە خۆبوردوانـە ئامادەن تا ئاخر تنۆکی خوێنیان دەس لە فیداکاری هەڵ نەگرن. لەم کاتەدا ڕەئیس جمهوری بەرزی کوردستان دیاری کرد و لەسەر شەقامی وەفایی دابەزی و ڕۆژباشی لە هەموان فەرمو و لە لایەن پێشـمەرگەکان بـە"زیـاتر فیداکارم" جوابی عەرز کراوە.

ئەمجا ریاسەتی جمهور یەکە یەکە نێو چـاوانی مـاچ دەکـردن و ئـەوانیش بەیعـەتیان دەکـرد و قـەولی فیداکاری‌یان تازە دەکردەوە. لە نێوجەرگەی سوپادا نۆبە گەیشتە سەید باوەجان کە سەیدێکی پەنجا سـاڵەیەو ردێن دارە. بێ وچان دەستی فەرماندەی خۆشەویستی ماچ کرد و وتی "حازرم ئەم ردێنەم لـە ڕێی دیفـاع لـە نیشتمان لە خوێن دا شەتڵ کەم" و فەرماندەی خۆشەویست فەورەن ردێنی ماچ کرد و ئافەرینی لـێ کـرد. لـەم کاتەدا ئاغای سدیقی حەیدەری‌یان لە سەر دەستان هەڵ گرت بو. ئەویش بە دەنگێکی بڵێنـد دەیگـوت: "بـژی کورد و کوردستانی گەورە". "بژی ڕەئیس جمهوری بەرزی کوردستان". دڵی خەڵکی وە جۆش هێنا بو. پـاش تەواوبونی مەراسیمی بەیعەت ماوەی 20 دەقیقـە شـلینگی تفـەنگ و موسەلسـەل کـراو لـە گۆشـە و کـەناری شاریش دا شانازی پێشمەرگەکان هەر تەقە دەهات...(24)

لە ڕیپۆرتاجێکی تردا لەسەر "جەژنی سەربەخۆیی و ناساندنی سەرۆک جەمهوری بەرزی کوردستان لـە پێشمەرگەخانەی هێزی دیمۆکراتی کوردستان" نوسیوێتی:

"شەوی 4 ی 11 ی 24 شەوێکی سەراسـەر خۆشـبەختی بـو. تـەواوی ئەفسـەران و پێشـمەرگەکانی هێزی مەرکەزی دیمۆکراتی کوردستان بو چون لەو شەوەدا پێشمەرگەخانە غەرقی نـوری شـادی بـو، تـەواوی وەتاغەکانی بە جۆرێکی موجەلەل ڕازابونەوە. 20 نەفەر کیشکچی تەشریفاتی کە هەمو ئەفسەر بون لـە پـێش دەرکی پێشمەرگەخانە و تەشریف هێنانی حەزرەتی سەرۆک جـەمهور دامـەزرا بـو. هـەمو جـۆرە شـیرینی و شەربەت بۆ پەزیرائی میهمانانی خۆشەویست لە سەر مێز داندرا بو. دەستەی موزیک لە حاڵی تەرەنوم دا بو. دەهۆڵ و زوڕنا لە پێش دەرکی پێشمەرگەخانە لێ دەدرا و هەزاران برای بە ئیحساسـات لـە پـێش دەرکـی لـە

شادی و هەڵپەڕین دا بون. بە پێی کارتی ڕەسمی کە بۆ میهمانان ناردرا بو میهمانـانی خۆشەویسـت دەسـتە دەستە دەهاتن و 6 وەتاغی تایبەتی پڕ لە میهمان بون. لەو ئانەدا ئوتۆمبیلی حەزرەتی سەرۆک جمهـور دیـاری دا و لە لایەنی فەرماندەی هێزی دیمۆکراتی کوردستان فەرمانی ئیحتیرام درا. موزیک و کێشـکی تەشـریفاتی ئیحتیرامیان بەجێ هێنا. حەزرەتی سەرۆکی جمهوری نیسبەت بـە کێشـکی تەشـریفاتی ئیبـرازی مەرحەمـەتی فەرمو. هورا و چەپڵەڕێزان ساتێک ئیدامەی هـەبو. پاشـان لـە لایـەن محەمـەد نانـەوازادە فەرمانـدەی هێـزی مەرکەزی دیمۆکراتی کوردستان لە عموم مەراسیمی بە خێرهاتن بە عەمەل هات."

ئەوانەی لەم جەژنەدا قسەیان کرد: محەمەد نانەوازادە، قاسم ئاغـای ئێلخـانی زادە، ئەحمـەدی ئێلخـانی زادە، عەبدوڕەحمان ئێلخانی زادە، ئیسماعیل ئێلخـانی زادە، ئیبراهیمـی ئێلخـانی زادە، محەمـەد ئـەمین ئاغـای ئێلخانی زادە. قاسم ئاغای ئێخانی زادە لە باتی حاجی بایز ئاغا و مەحمود ئاغای ئێلخانی زادە، قـادر ئاغـای قارەمانی، مەعروفی، ئیفتیخاری چواردولی، برایم قارەمانی، سولتان ئاغای وەتەمیشی، محەمەد ئـەمین مـوعینی، ڕەحمەتی شافیعی، ئیسماعیل شێخ ئاغایی، حەسەن ئاغا و عەبدوڵا ئاغای داربەسەر، حەسەن خانی بوداغی.

هێمن بەم بۆنەیەوە شیعری لای خوارێی خوێندەوە:

ڕۆژی جێژن و شادییە تێپەڕی ڕۆژی دەرد و خەم
هات شنەبایێکی ڕەحمەت ڕایڕفاند و بردی تەم
دێ لە هەر لایێکی قاقای پێکەنینی لاوەکان
دێ لە هەر لایێک سەدای ساز و تار و زیل و بەم
گەرچی زستانە بە بەفر ئاخندراوە پاک وڵات
ئەورۆ خەملیوە وڵاتی ئێمە وەک باخی ئیرەم
جێژنی ئیستیقلالی کوردستانە، ڕۆژی شادییە
جێژنە پیرۆزە لە هاوخوێنی خوێنگەرمم دەکەم
نەوجەوانانی وەتەن ڕوحم فیداو بێ هەوڵ دەن
بۆ تەرەقی کوردو بۆ پاراستنی خاک و عەلەم
بۆ نەجاتی نیشتمانی خۆشەویستو کاربکەن
زو دەری بێنن لە چەنگی عارەب و ترک و عەجەم
هەر کەسێ بۆ لای سنور و نیشتمانی ئێوە بێ
هەڵدڕن ورگی ئەو و بینێرنە موڵکی عەدەم
لاوەکان! پێشمەرگەکان! ئازایەکان! بێباکەکان!
دەس دەنە شیر ئێوە، ئێمەش تیژ دەکەین نوکی قەڵەم
خوا مەدەد کاربێ لە دەس بێگانەکان دێنێنە دەر
خاکی پاکی کوردەواری نایەڵین بۆ کورد ئەلەم
جێژنە پیرۆزە دەکەم لێت و دەڵێم یا خوا بژی
ئەی ڕەئیس جمهوری کوردو پێشەوای موحتەرەم
گەورەکەم: کورد ئێستاکە موحتاجی کارەو نابێ تۆ
تەک بدەی ساتێک و دانیشی دەمێکی کەمتەرخەم
تۆم بە خوا ئەسپارد و ئەسپاردم بە تۆ ئەی پێشەوا

میللەتە ئازایەکەم، ئازیزەکەم، خوێن پاکەکەم

"لە دوایە حەزرەتی سەرۆکی جمهوری کوردستان لە پشت مێزی خیتابەوە ڕاوەستا لە هەوەڵدا لە ئیحساساتی ئەو برایانە تەقدیری فەرمو و لە خسوسی بە ئارەزو گەیشتنی میللەتی کورد لە دەرگای خودای بێ هاوتا شوکری بەجێ هێنا و بۆ یەکەتی و پێشکەوتنی میللەت نەسائحێکی زۆری فەرمو و مەرحەمەتێکی زۆری نیسبەت بە فەرماندەی هێزی نواند.

پاشان لەنێو هورا و چەپڵەڕێزان دا ساتی 5 ی شەوێ حەرەکەتی فەرمو لە نێو گاردی ئیحتیرام ڕابرد و مەجلیسی شادمانی لە ساتی 8 ی شەوێ تەواو بو."(25)

4. 2. بەرپرسەکانی ڕاگەیاندن

کوردستان لە ڕیپۆرتاجێکی تردا نوسیوێتی:

"ڕۆژی 5 ی 11 ی 1324 بە موناسەبەتی سەربەخۆیی و ناساندنی سەرۆک جمهوری بەرزی کوردستان جێژنێکی موجەلل گیرا"... "لە ساتی دیاری دا بانگکراوەکان کە عیبارەت بون لە ئەعزای کۆمیتەی مەرکەزی و هەیئەتی ڕەئیسەی میللی و کارگەرانی حیزبی دیمۆکرات و نوێنەرەکانی قەبایل و تەوایف و لکەکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و عولەما و ڕوحانیان و موحتەرەمینی شاری مەهاباد تەشریفیان حازر بون و هەرکەس لە جێی خۆی دانیشت و جەنابی سەرۆک جمهوریش لە ساتی 5 لە کاتێک دا کە گاردی تایبەتی مەراسیمی ئیحتیرامیان بە جێ دینا و سرود و موزیکی میللی کوردستان دەخوێندراوە و لێ دەدرا، تەشریفی وارید بو لە سەر جێگای خۆی نزولی ئیجلالی فەرمو و یەک دەورە شەربەت و چای بە میوانەکان پێشکەش کرا."

ئاغای عەلی خوسرەوی مودیری داخلی چاپخانە جێژنی ئیفتیتاح کرد. ئاغای قادری مودەڕیسی مدیری چاپخانەی کوردستان و، سەید محەمەدی حەمیدی مدیر و سەردەبیری ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردستان، هاشم خەلیل زادە ئەندامی هەیئەتی تەحریریەی ڕۆژنامەی کوردستان و، محەمەد شاپەسەندی بە ناوی کارگەرانی چاپخانەی کوردستانەوە وتاریان خوێندەوە. هەژار و هێمن هەر یەکە شیعرێکیان بەو بۆنەیەوە خوێندەوە.(26)

4. 3. بازرگانەکان

کوردستان لە ڕیپۆرتاجێکی تردا نوسیوێتی:

"جێژنی شیرکەتی تەرەقی کوردستان

لە لایەن بەزازان بە بۆنەی سەربەخۆیی و ناساندنی پێشەوای کوردستان

بە بۆنەی جێژنێکی کە لەلایەن ئەعزای شیرکەتی تەرەقی کوردستان و تەبەقەی بەزازانی مەهابادی بە بۆنەی ئازادی و سەربەخۆیی کوردستان کرا بو ساتی 3 ی پاش نیوەڕۆ مەجلیسی جێژن دایر بو و حەزرەتی پێشەوا و جەنابی حاجی سەید عەبدوڵای شەمزینی و جەنابی حاجی باباشێخی سیادەت و حاجی بایزئاغا و مەحمودئاغای ئێلخانی زادە و تەبەقاتی عولەما و ئاغایانی عەشایەر و تیجار و موحتەرەمینی شار تەشریفیان بو.

عەلی خوسرەوی کۆبونەوەکەی کردەوە. لەم کۆبونەوەیەدا ئاغایان: هەژار و هێمن و قادری مەحمودزادە، یەکی شیعرێکیان خوێندەوە. حسێن داودی دەربارەی پێکهێنانی شیرکەتەکە و هەلومەرجی ئابوری دوا. قاسم ئاغای ئێلخانی زادە، ئەحمەد ئاغای ئێلخانی زادە، پیرۆت ئاغای ئەمیرعەشایەری، حاجی بابە شێخ و، مەلا حسێنی مەجدی، لەم جەژنەدا دوان.

پێشەوا وتارێکی دا لە قسەکانیدا وتی: "یەگانە حەملەیی دوژمنـان حەملـەی ئیقتیسـادیە و هەمیشـە خـەریک دەبن کە لەو ڕێگایەوە ئینقیلاب دەخەنـە نێـو میللـەتێ مەسـەلەن مەسـئەلەی تـوتن کـە دەوڵـەتی ئێـران خـەریک بـو وەسائیلی نیفاق و دوبەرەکی لە نێو کوردان دا پێک بێنێ. لازمە کە ئەمە ڕێگایەکی ئیقتیسادی بـۆ خۆمـان بکەینـەوە، شیرکەتی تەرەقی دەبێ تەوسیعەی پێ بدرێ و ڕەوابیتی تیجارەتی لە هەمو کوردسـتان دا بەرقـەراربکرێ. حکومـەتی کوردستان ئیحتیاجاتی زۆرە دەبێ وەزعی خـۆی وەکـو دنیـای ئـەورۆ تـەغییـر بـدا مەسـەلەن فەرهـەنگ، فەلاحـەت، کارخانەجات کە دەبێ دە تەوسیعە و تەرەقی ئەوانەدا سەعی و جدییەت بکرێ."(27)

4. 4. سەرانی ئێلەکان

ڕۆژی 6 ی ڕێبەندان ئاغایان شێرزاد و محەمـەد حسـێن خـان ئـەمیری جـەژنیان کـرد. لـەم جێژنـەدا ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی و نوێنەران و سەرانی کورد ئامادە بون. پێشەواش بەشداری کرد.

بەم بۆنەیەوە چەند کەسێ وتاریان داو هێمن شیعرێکی خوێندەوە.(28)

ڕۆژی 9 ی ڕێبەندان عەبدوڵا ئاغای قادری لە گوندی جەلـدیان جـەژنی گـرت و "مەراسـیمی شـەربەت خۆری بەجێ هێنا" و"لە شادی ئەم جێژنەدا چەند سەر ڕەشە وڵاخی کوشتوەتەوە و عیدەیەکی زۆر لـە ئاغـا و فلەخوی دەوروبەر تێدا حازر بون".

بەم بۆنەیەوە مەلا سالح و چەند کەسی دی وتاریان خوێندەوە.(29)

هەر لەم ڕۆژەدا حاجی سەید عەبدوڵا ئەفەنـدی، گـەورەی بنەماڵـەی شـێخانی شـەمزینان "بـە شـانازی پێشەوای کوردستانەوە" جێژنی گێڕا.

بەم بۆنەیەوە چەند کەس وتاریان دا لەوانە سەید عەبدولعەزیزی کوڕی سەید عەبدوڵا.(30)

ڕۆژی 12 ی ڕێبەندان جەعفەری کەریمی "بە ئیفتیخاری ئازادی و سەربەخۆیی و ناساندنی پێشـەوای کوردستان" لە ساڵۆنی ئەنجومەنی فەرهەنگی جەژنی گێڕا. لەم جەژنەدا حـاجی سـەید بابـا شـێخی سـیادەت، شـێخ محەمــەد مەعسـوم زیـائی و، "ژمارێـەکی زۆر لـە عولـەمای عیـزام و ئاغایـانی عەشـایەر و تیجـار و موحتەرەمین" ئامادە بون. جەعفەری کەریمی و چەند کەسێکی تر وتار و شیعریان خوێندەوە.(31)

ڕۆژی 16 ی ڕێبەندان سەید عەبدوسەلام لە گردیگلان جێژنی کـرد. سـەید حسـێن و سـەید محەمـەد نورانی زەنبیل و چەند کەسێ کە بەشدار بون. سـەید عەبدوسـەلام و سـەید کامیـل و مـەلا عەبـدوڵا و شـێخ ئەحمەد، وتاریان خوێندەوە و شیلینگی تفەنگ کرا.

ڕۆژی 19 ی ڕێبەندان محەمەد ڕەشید خان، ئەحمەد بەگی سـەلیمی، حـاجی گەنجعـەلی بـەگی سـەلیمی لەگەڵ خزمەکانیان و بنەماڵەی شێربەگ و دادخواە و، ئاغایان ئیبراهیم بەگی سەلاح و سەلیم بەگی بـەگزادە و محەمەد حسێن خانی ئەمیری و فەیزوڵا خـانی حـەریقی و محەمـەد کـەریم بـەگی مەجیـدی و محەمـەد بـەگی ئیبراهیم بەگی فەیزوڵابەگی و ئەحمەد خـانی کەیخوسـرەوی ئاغایـانی ئەحمـەد بـەگی فەیزوڵابـەگی تـەواوی ئاغایانی بەگزادە لە یەکشەوە کۆبونەوە. هاشم حەمزەیی سەرۆکی ستادی بۆکان، حەسـەن خـانی بـداقی، بـۆ سەر ئەو جێژنە بانگ کرابـون "لەسـەعات 9 ی بـەیانی دا 150 نەفـەر پێشـمەرگە و غـەیرە تـاقمێکی 300 نەفەری ئاغا و ڕەعییەت و نۆکەر بە ناوی گاردی ئیحتیرامی ئالا لە مەیدانی پێش کۆمیتەدا سەفیان بەست، لەو وەختەدا پێشمەرگە سەلیمی فەیزوڵابەگی هەڵگری تایبەتی ئالا، ئـاڵای موقەدەسـی لـە غایـەتی ئیحتیرامـا دایـە سەرشانی و فەرماندەی لک لە شانی ڕاستی ئاڵاوە و فەرماندەی بەشی سوار لـە شـانی چەپـەوە بـە جـەلال و شەوکەتێکی زۆر جوان هێنایانە مەیدانی پێش کۆمیتە لە قوەی کەس نایەت شەرحی بدا کە لەو سـەعاتەدا چـە خۆشی و شادییەک لە ناو ئەو جەماعەتەدا پەیدا بو.

له حدودی هەزار کەس زیاتر له دێهاتی بەگزادەوە بۆ سەیر و پێشوازی ئاڵا هـات بونـە یەکشـەوە لـە پـاش چەپڵـەرێزان و هورایـەکی زۆر فەرمانـدەی لـک ئاغـای شـێرزاد خیتابەیـەکی زۆر شـیرین و جـوانی خوێندەوە... له دوای ئەوە ئاغای محەمەد شکارچی قەراردادی 2 ی ڕێبەندانی بە دەنگێکی بـەرز خوێنـدەوە. ئاغایانی حسامی دادخواه، پێشـمەرگە مسـتەفا فەیزوڵابـەگی و، ئەسـەدی دادخـواه و، میـرزا محەمـەد ئـەمینی تاهیری، هەر یەک بە نۆبەی خۆیان نوتقێکی زۆر بەتین و تەوژمیان کرد". ئاغای عەبدوڵا نیرومەند نوسـەری حیزبی یەکشەوە شیعرێکی خوێندەوە.

"لە پاش بەجێهێنانی مەراسیمی ئیحتیرامی نیزامی چەپڵەڕێزان و هوراکیشان وە گوتنی بژی پیشەوای کوردستان تاقمی پێشمەرگە لە ژێر فەرمانی حسێن شێرزاد دەسرێژێکی زۆریان کـرد لـە دوای ئەوانـە ئاغـای ڕەئیسی ستادی بۆکان نوتقێکی بێ ئەندازە بەتینی کرد لەو نوتقەدا تەواوی حازرینی بـەلوتف و مەرحەمـەتی پێشەوای موعەزەمی کوردستان ئومێدەوار کرد. ئەوجار بە کەمالی ئیحتیرامەوە ئاڵای موقەدەسیان لە سەربانی کۆمیتەی حیزب نەسب کرد. سەلامەتی پێشەوای کوردستان بە تەقەی دەهۆڵ و زوڕنا، شـەربەتخۆرییان کـرد و خاتیمە بە جێژن درا."(32)

ڕۆژی 23 ی ڕێبەندان "ئەهالی دەوروبەری کولیجە کە بۆ جێژن بانگێشت کرابون "لە دیوەخانی شـێخ حسێن کۆبونەوە" لە پاش سەرفی شەربەت و چایی حەسانەوە بە دەستی گەل هاتنە دەرێ. ماوەی 3 سـەعات بە دەف و بلوێر لاوک گوتن و شایی و زەماوەند ڕایان بوارد." بـەم بۆنەیـەوە مـەلا محەمـەد ئـەیوبی، مـەلا قادری بورهانی، سەید برایمی نورانی، شێخ عەبدوڕەحمان، مـەلا عەبـدوڵا قەمتـەرەیی وتاریـان خوێنـدەوە. 3 کەڕەت شیلینگی تفەنگ کراو "تـەواوی خـەڵکی بـە ڕاهنومـایی مـەلا محەمـەد بـە خـودا و قورئـان و ئـاڵای موقەدەسیان سوێندخوارد کە بۆ سەرکەوتنی کوردستان کۆتایی نەکەن."(33)

ڕۆژی 26 ی ڕێبەندان زیرۆ بەگی هەرکی لە گوندی بالانیش جەژنی گێـڕا. "لـەم جێژنـەدا گـەلێک لـە ئاغایانی دەوروبەری بالانیش و ورمێ تێدا بەشدار بون چەند هەزار کەس لە جـوتێر و فلـەخوی حـازر بـون شایی و هەڵپەڕکێ و خوێندنەوەی گۆرانی میللی کوردستان و موزیک دەهۆڵ و زوڕنا هەمو کەسی سـەرخۆش کرد بو."(34)

4. 5. کۆمەڵی یەهودی مەهاباد

"ڕۆژی 6 ی 11 ی 1324 لە لایەن کۆمەڵی یـەهودی مـەهاباد بـە شـادی سـەربەخۆیی کوردسـتان و ناساندنی پیشەوای کوردستان جێژنێکی زۆر جوان گیرا چەند موغازە لە خیابانی قازی بـە ئـەنواعی پارچـە ڕازابونەوە و بەپێی بانگهێشتنێک کە لە ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی و کاربەدەستان و نوێنەرانی حیزبـی دیمۆکرات و سەرانی تەواوی قەبایل کرابو دەستە دەستە و پۆل پۆل بانگکراوەکان گرد دەبون پاش چـارەکێ دانیشتن و خواردنەوەی شەربەت و چای هـەڵ دەسـتان دەسـتەیەکی دی دەهـاتن بـەوجۆرە ئـەم جێژنـە 48 سەعات دەوامی کرد..."(35)

5. دامەزراندنی دەزگاکانی حکومەت

حکومەتی کوردستان، حکومەتێکی "دی فاکتو" بو، حاڵەتێکی قانونی دیاری کراوی نەبو. نە لە قـانونی ئەساسی ئێران دا دەزگا و دەسەڵاتەکانی باس کرا بو، وە نە خۆیشی دەستور یا قانونێکی ئەساسـی نـوێی بۆ خۆی دانا بو. لە بەر ئەوە جۆرێ لـە پاشـاگەردانی وشـەی سیاسـی و قـانونی و بەڕێوەبەرایـەتی لـە نـاو داودەزگاکانی حکومەتی کوردستان و دەسەڵاتەکانی دا هەبو.

ڕیژێمی ناوەندی سەڵتەنەتی بو کەچی ئەم جمهوری بو. بە ناو بە خۆی ئەگوت "جمهوری خودموختار" بەڵام ڕاستیی‌یەکەی ئەو دەسەڵاتانەی بە خۆی ڕەوا دی بو لە هی فیدراڵی زۆرتر بو.

لە دوای "رەئیسی جمهور" کە پێشەوای حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، قازی محەمەد، بو، بەرزترین دەزگا "هەیئەتی رەئیسەی میللی کوردستان" بو، پێکهێنانی ئەم هەیئەتە کارێکی ناچاری بو. لە مێژ بو مەهاباد دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی تێ‌دا نەمابو. لە دوای 26 ی سەرماوەزیشەوە کە شارەبانی مەهاباد چەک کرا، ئیتر بۆشاییی‌یەکی گەورە لە کاروباری بەڕێوەبەرایەتی‌دا دروست بو بو، ئەبو پڕبکرێتەوە. کۆمیتەی مەرکەزی حیزب بڕیاری پێکهێنانی "هەیئەتی رەئیسەی میللی" دا، ئەم هەیئەتە پێک هات بو لە:

رەئیسی هەیئەت	حاجی بابەشێخ
وەزیری جەنگ	محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی
وەزیری کیشوەر	محەمەد ئەمین موعینی
وەزیری ئیقتیساد	ئەحمەدی ئیلاهی
وەزیری پۆست و تەلەگراف کەریمی	ئەحمەدین
وەزیری فەرهەنگ	مەنافی کەریمی
وەزیری تەبلیغات	سدیقی حەیدەری
وەزیری کار	خەلیلی خوسرەوی
وەزیری تیجارەت	حاجی مستەفای داودی
وەزیری کیشاوەرزی	مەحمودی وەلی زادە
وەزیری ڕێگاوبان	ئیسماعیلی ئێلخانی‌زادە
وەزیری بیهداری	سەید محەمەدی ئەیوبیان
وەزیری موشاویر	عەبدوڕەحمانی ئێلخانی‌زادە
رەئیسی عەدلیە	مەلا حسێنی مەجدی(36)

ئەم دەزگایە لە باتی کابینە، یاخود ئەنجومەنی وەزیران بو. کارەکانی ئەویشی ئەنجام ئەدا. ناو لێنانی بەم جۆرە: یەکەمیان، چاو لێکەری حکومەتی ئازەربایجان بو، چونکە ئەوانیش هەمان ناویان لە دەزگای وەزارەتەکەیان نابو. دوەمیان، بۆ ڕەواندنەوەی ترسی دوژمنەکان بو، بۆ ئەوەی بە جیابونەوەخوازی و پێکهێنانی دەوڵەتی سەر بەخۆ تاوانبار نەکرێن.

جگە لە وەزارەتی کاروباری پێشمەرگایەتی کە هەندێ جار بە "وەزارەتی جەنگ" و هەندێ جاری تر بە "وەزارەتی هێزی دیمۆکراتی کوردستان" و محەمەد حسێن خان بە "وەزیر" ناو ئەبران، بە وەزارەتەکانی تر جاروبار ئەوترا "ئیدارە" و بە وەزیرەکان "ڕەئیسی ئیدارە" هەر بۆیە دەزگاکەش ناو نرا بو "هەیئەتی ڕەئیسە". لە ڕۆژنامەی کوردستان دا "سەرۆکی کیشاوەرزی کوردستان" و"سەرۆکی فەرهەنگی کوردستان" و"سەرۆکی ئیدارەی عەدلییەی کوردستان" نوسراوە. هەروەها "وەزیری تەبلیغات" و"وەزیری پۆست و تەلگراف". جگە لەوانەی ئەندامی هەیئەتی ڕەئیسە بون چەند کەسێکی تر لە پیاوە ناسراوەکانی موکریان لە پایەی "مشاویر" دانران. هەروەها چەند ئیدارەیەکی تریش دامەزرێنرا لەوانە: ئیدارەی دارایی کوردستان بە سەرۆکایەتی عیلمی، ئیدارەی کوللی ئەوقافی کوردستان بە سەرۆکایەتی محەمەد لاهیجان. ئیدارەکان کەوتنە ئەنجامدانی کارەکانیان. حوکمی داوودەزگا ڕەسمیی‌یەکانی حکومەتی کوردستان دەستی پێ کرد.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم

1. ئەم ڕێپۆرتاجە لەبەر درێـژی بـەزنجیرە لـە ڕ کوردسـتان، ژ 10 تـا 15، 11/15 - 1324/11/27 بڵاوکراوەتەوە. دەربارەی 2 ی ڕێبەندان هەروەها بڕوانە:
مەحمود عیزەت، کۆماری میللی مەهاباد: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، 1984. ل 98-102.
جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قەوام السلطنە، چ 2، تهران، تابستان 1299. لێرە بە دواوە ئەنوسین: مەهدی نیا. ل 501-504.
Eaglton ،William ،Jr. The Kurdish Republic of 1946 ،London ،1963. p.64-62 .
لێرە بە دواوە ئەنوسین: ئیگلتن.
2. ڕ کوردستان، ژ 10، 1324/11/15 بەرامبەر2/4/.1946
3. ڕ کوردستان، ژ 10، 1324/11/15 بەرامبەر2/4/.1946
4. ڕ کوردستان، ژ 10-11، 15-1324/11/17. ئەو شوێنانەی نوقتە دانراوە نەخوێنرانەوە.
5. ڕ کوردستان، ژ 11، 11/17/.24
6. ڕ کوردستان، ژ 12، 24/11/20.
7. لەو ژمارانەی لە بەر دەس دان نوتقی عومەرخانی تێدا نیە.
8. ڕ کوردستان، ژ21، 1324/12/11. وتارەکەی زێرۆبەگ دوجار بڵاو کراوەتەوە. جـاری یەکـەم لـە ژ 15 ی ڕۆژی 24/11/27 تەنیا بەشی یەکەمی بێ ئەوەی باسی سەید عەبـدوڵای تـێ دا نوسـرا بـێ، بەڵام جاری دوەم بەو جۆرە بڵاو کراوەتەوە.
9. ڕ کوردستان، ژ 15، 1324/11/27 بەرامبەر16/2/.46
10. لەو ژمارانەی لەبەر دەس دان وتاری محەمەد فەیزوڵابەگی تێ دا نیە.
11. ڕ کوردستان، ژ 13، 1324/11/22 بەرامبەر 11/2/.46
12. لەو ژمارانەی لەبەر دەس دان وتارەکەی حاجی بابەشێخیان تێ دا نیە.
13. ڕ کوردستان، ژ 15، 1324/11/27 بەرامبەر16/2/.46
14. ڕ کوردستان، ژ 13، 1324/11/22 بەرامبەر11/2/.46
15. ڕ کوردستان، ژ 12، 24/11/20. ئەو شوێنانەی نوقتەیان لێ دانراوە نەخوێندرانەوە.
16. ڕ کوردستان، ژ 11، 24/11/17. ئەو شوێنانەی نوقتەیان لێ دانراوە نەخوێندرانەوە.
17. ڕ کوردستان، ژ 12، 11/20/.24
18. ڕ کوردستان، ژ 18، 1324/12/4 بەرامبەر 23/2/.46
19. ڕ کوردستان، ژ 13، 1324/11/22 بەرامبەر 11/2/.46
20. ڕ کوردستان، هەمان ژمارە. ئەو شوێنانەی نوقتەیان لێ دانراوە نەخوێندرانەوە.
21. ئیگلتن، س ن، ل 19. مەهدی نیا، ل .503
22. ڕ کوردستان، ژ 8، 1324/11/8 بەرامبەر 28/1/.1946
23. ڕ کوردستان، ژ 14، 11/24/.24
24. ڕ کوردستان، ژ 14، 11/24/.1324
25. ڕ کوردستان، ژ 15 - 17، 11/27 - 1/ 12/ .1324

26. ڕ کوردستان، ژ 17- 21، 1- 1324./12/11
27. ڕ کوردستان، ژ 23، 12/15/ 1324.
28. ڕ کوردستان، ژ25، 12/26/ 24.
29. ڕ کوردستان، ژ 25، 12/26/ 24.
30. ڕ کوردستان، ژ 25، 12/26/ 24.
31. ڕ کوردستان، ژ 30، 1/12/ 1325.
32. ڕ کوردستان، ژ 24، 12/22/ 1324.
33. ڕ کوردستان، ژ 21، 11/ 12/ 24.
34. ڕ کوردستان، ژ23، 12/15/ 24.
35. ڕ کوردستان، ژ 22، 12/13/ 1324.
36. علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی مەعارف، 1959، ل
گ ڕۆژی نوێ، ژ 10، کانونی دوەی 1961، ل 40.
محمودعزەت، س ن، ل 102- 103.
دکتور عزیز شمزینی، الحرکە القومیە التحرریە للشعب الکردی، مطبعە الشهید ابراهیم عزو، نیسان 1986. ل 162.
ئەرفەع، ل 85.
Hassan Arafa. The Kurds. London. 1966. P. 85.
ئیگلتن، س ن، ل 134.

4. گەشانەوەی ڕۆشنبیریی

حیزبی دیمۆکراتی کوردستان بایەخێکی تایەتی بەکاروباری ڕۆشنبیری و خوێندەواری دا. مەنافی کەریمی بە وەزیری فەرهەنگ و سدیقی حەیدەری بە وەزیری تەبلیغات لە هەیئەتی ڕەئیسەی میللی‌دا دانا. هەردو وەزارەت لەو ماوە کورتەی تەمەنیان دا کاری گرنگ و نرخداریان ئەنجام دا.

1. بە کوردی کردنی زمانی ڕەسمی

لەوەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد دەستی پێ کردوە، بە کارهێنانی زمانی کوردی و پاککردنەوەی لە وشەی بێگانە و پاراستنی لە شێوان و لە ناوچون بۆتە یەکێ لە ئامەنجەکانی.

لە تورکیا دوای ئینقیلابی عوسمانی یەکێ لە خواستە سەرەکی‌یەکانی ڕێکخراوە کوردی‌یەکانی ئەستەمول ناسینی ڕەسمی زمانی کوردی بو لە ناوچە کوردنشینەکان دا وەکو زمانی: دادگا و، قوتابخانە و، نوسینی گۆڤار و ڕۆژنامە. هەر بەو مەبەستەش حەفتەنامەی تورکی - کوردی "کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی" و گۆڤارەکانی "کوردستان" و"ڕۆژی کورد" و"هەتاوی کورد" و"ژین" یان دەرکرد و، لە گەڕەکی چەمبەرلی تاش قوتابخانەیەکی سەرەتایی‌یان بۆ دەرس دانی زمانی کوردی بە منداڵانی کورد دامەزراند. کاربەدەستانی "ئیتیحاد و تەرەقی" و، دوایی تر کەمالی‌یەکان بونی کوردیان ئینکار و بەکارهێنانی زمانی کوردی‌یان لە هەمو بوارەکانی ژیانی ڕەسمی و ناڕەسمی‌دا لە تورکیا قەدەغە کرد.

لە عێراق ئەو هەوڵەی لە دوای بڕانەوەی جەنگی جیهانی یەکەمەوە بۆ کورد ڕەخسا، بۆ بەکارهێنانی زمانی کوردی لە بڵاو کردنەوەی کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە و لە خوێندنی قوتابخانەکان و، لە قسەکردنی ناو دائیرەکانی دەوڵەت دا بە تایەتی دادگاکان، جێگیر بو. بەڵکو چوە قاڵبی قانونی‌یەوە چونکە پارلەمانی عێرق لە 1931 دا "قانون اللغات المحلیة" ی دەرکرد و زمانی کوردی بە ڕەسمی ناسی. بە دەیان کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەی پێ بڵاو کرایەوە.

لە ئێران جگە لەو تاقە حەفتەنامەیەی کە سمکۆ لە ورمێ بۆ ماوەیەکی کورت بێ ڕێگـە پێـدانی قـانونی حکومەتی تاران دەری کرد بو، ئیتر ماوەی دەرچونی هیچ گۆڤار و ڕۆژنامەیەک، یا چاپ کردنی هیچ کتێبێکـی کوردی نەدراوە. بەکارهێنانی زمانی کوردی بۆ قسـەکردنیش لـە دائیرەکـانی دەوڵـەت و لـە قوتابخانـەکان دا قەدەغە بو.

کاربەدەستانی ڕیژێمی پەهلەوی بونی کوردیان ئینکار نەئەکرد، وەکـو کەمالی‌یـەکان لـە تورکیـا ئـەیان کرد، بەڵام دانیان بەوەدا نەئەنا کە کورد نەتەوەیەکی سەربەخۆ و جیاوازە لە فـارس. وایـان بـڵاو ئـەکردەوە: کورد یەکێکە لە قەبیلە ڕەسەنە خوێنپاکـەکانی ئێـران و، زمـانی کـوردی یەکێکـە لـە زاراوە پاکـەکانی زمـانی فارسی. چەندین مامۆستای زانستگای تـاران و، زانـای ئێرانـی لـە لایـەن کاربەدەسـتانەوە ڕاسـپێردران بـۆ ئیسپات کردنی ئەو بۆچونە لێکۆڵینەوە و باسی مێژویی و جوگرافی و زمانەوانی و سۆسیۆلۆجی بنوسن.

کاربەدەسـتانی ئێـران و تورکیـا ئـەیان وت کـوردی زمـان نیـە. لـەوەدا هەنـدێ عـەرەبیش ئەبونـە هاوئاوازیان. ئەمە یەکێک بو لەو هۆیانەی هەمیشە وای لە کورد ئەکرد کە زمانەکەی بـە ڕەمـزی خۆناسـین و سەلماندنی نەتەوایەتی خۆی دابنێ. ڕۆشنبیرەکانی هەوڵی دارشتنی ڕێزمـان و ڕێنوسـی تایبـەتی و، ڕاگرتنـی ئاخاوتنی زمانەکە بە پـاکی و بـژار کردنـی لـە وشـەی بێگانـەی عـەرەبی و، تـورکی و، فارسـی و، نوسـینی فەرهەنگ بدەن. یەکێ لـە خواسـتە سـەرەکی‌یەکانی هـەمو ڕێکخـراوە سیاسـی و ڕۆشـنیری‌یە کوردی‌یـەکانی سەرانسەری کوردستان، تەنانەت هی شۆڕش و ڕاپەڕینەکانیشی ناسینی ڕەسمی زمانی کوردی بوە لـە ناوچـە کوردنشینەکان دا.

یەکێ لە ئامانجەکانی کۆمەڵەی ژ. ک و، دواییتر حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان هـەمان مەسـەلە بـو. حیزبی دیمۆکرات نوقتەی 2 ی خواستەکانی لە حکومەتی ناوەندی لە ناو یەکـەمین ڕاگەیانـدنی دامەزرانـدنی خۆی و، مادەی 13 ی فەسڵی 3 ی مەرامنامەکەی بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرد بو.

کوردەکانی ئێران لە ژێر سایەی ڕیژێمی پەهلەوی دا هەرگیز ئەم ئاواتەیان نەهاتە دی. بـەڵام یـەکێ لـە کارە گرنگەکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان دوای ئەوەی کاروباری موکریانی گرتە دەست ئەوە بو: زمانی کوردی کردە زمانی ڕەسمی خوێندن و نوسین و قوتابخانە و دائیرەکان. قازی محەمەد لە وتارەکـەی ڕۆژی 2 ی ڕێبەندانی دا بەشانازی‌یەوە ئەڵێ:

"... چەند مەدرەسەی کچان و کوڕانمان کردەوە، مەدرەسەی شەوانەمان دایر کـرد و کتێـب بـە زمـانی کوردی تەرجەمە کران... کوڕ وکچ و پیاوی گەورە لە مەدرەسەی شەوانە و ڕۆژانە بە زمانی کوردی دەخـوێنن لە جیاتی ئەوەی شەش حەوت ساڵ خەریکی خوێندن و فێربونی فارسی بن لە مانگێک و دو مانـگ دا دەبنـە خوێندەوار و هەمو شتێک دەخوێننەوە و دەنوسن. بۆ ناساندنی لیاقەتی میللی و دەرخستنی حـەیاتی ئـەدەبی و فەرهەنگی کورد و بۆ ڕاگەیانـدنی هـاواری خۆمـان بـە گـوێی دنیـای بەشـەرییەت و عەدالـەت موحتـاجی وەسیلەی چاپ و بڵاوکردنەوە بوین چاپخانەی زۆر چاک تەئسیس کراو دانـرا لەشـاری خۆمانـدا بـە زمـانی خۆمان بە چاپخانەی خۆمان گۆڤار و ڕۆژنامـە دەردەچـێ و بیـر و فیکـر و داخـوازی ئێمـە لـە دنیـادا بـڵاو دەکاتەوە."

1. 1. مزگەوت

مزگەوت لە کوردەواری دا گرنگی‌یەکی زۆری هەبوە. جگە لـەوەی شـوێنی نـوێژ و خواپەرسـتی بـوە. ماوەیەکی درێژ تەنیا جێگای فێر بونی خوێندەواری و زانسـت بـوە. زۆری شـاعیر و نوسـەر و ئەدیبـەکانی کورد تا کۆتایی چلەکان لە مزگەوتەکان دا پێ گەیشـتون. سـەرەڕای ئـەوەش شـوێنی کۆبونـەوەی خـەڵک و،

پرسە و بەلادا خستنی ناکۆکی بوە. مەلاکان لە دوانگەی مزگەوتەکانەوە ئەیان توانی کار لە بیــروڕای خــەڵک بکەن. لە هەمو شار و ئاواییە گەورەکان دا ڕۆژانی هەینی نــوێژی بــە کۆمــەڵی موســوڵمانانی لــەوێ ئــەکرێ. نوێژی هەینی گرنگی‌یەکی تایبەتی هەیە چونکە لەو ڕۆژەدا ئیمــامی جومعــە وتــارێکی درێــژ ئەخوێنێتــەوە و، ژمارەی بەشدارانی نوێژی جومعەش لە نوێژی جەماعەتی ڕۆژانی تر زۆرترە.

مزگــەوت بــۆ ح د ک و بــۆ حکومــەتی کوردســتانیش گرنــگ بــو. قــازی محەمــەد زۆری کۆبونــەوە گرنگەکانی لە مزگەوت دا ئەکرد و، لەوێ دا لە گەڵ پێشەوا دینیی و دەمڕاست و ئاغاکانی کورد کۆ ئــەبوەوەو ڕاوێژی ئەکرد.

هەمو دینێ بۆ ئەوەی باوەڕ و سەرەتاکانی خۆی بە خەڵک بگەیەنێ ئــەبێ بــە زمــانی خۆیــان بــدوێ. کورد لەم مافەش بێ بەش بو. لە مزگەتی گەورەی شارەکان دا خەتیبی جومعە ئەبو بە زمانی عەرەبی یــان بــە زمانی ڕەسمی دەوڵەت خوتبەی جومعە بخوێنێتەوە. حاجی قادری کۆیی مشتومڕێکی توندوتیژی خۆی لە گەڵ کابرایەک دا ئەگێڕێتەوە، لە سەر ئەوەی کابرا ڕەخنەی لە کاک ئەحمــەدی شــێخ گرتــوە، چونکــە قورئــانی بــە کوردی لێک داوەتەوە.

ح د ک بڕیاری دا کــە ئیتــر خوتبــەی جومعــە بــە کــوردی بخوێنرێتــەوە. بــەو بۆنەیەوەلــە ڕۆژنامــەی کوردستان دا ئەم هەواڵە بڵاو کراوەتەوە:

"هەوەڵ جارە کە خوتبەی جومعە بە کوردی دەخوێنرێتەوە

وەکو برایان هەمو دەزانن ساڵێکی تەواوە کە لە لایەن حیزبەوە دەستور بە ئیمامی جومعە درا بــو کــە خوتبەی جومعە بە کوردی بخوێنرێتەوە و، ئیمــام لــە پــێش دا خوتبــەی بــە کــوردی دەخوێنــدەوە پاشــان بــە عەرەبی. بەڵا دوێنێ 12 ی 11 ی 1324 ئیمام پاش بەسمەلە.... خوتبەی بە کوردی خوێندەوە دڵی هەمو...

بە ئەمری پێشەوا و ڕەئیس جمهوری بەرزی کوردستان لە لایەن حیزبــەوە بــە جــەنابی مــەلا حســێنی مەجدی ئیمام جومعە و سەید محەمەد حەمیدی ئەمر دراوە کە خوتبەی جومعە لە سەر دەستوری ژێــرو تــەنزیم بکرێ:

موبارەزە دەگەڵ خورافات و، ئیحتیرامــی قــانون و دیــن. بیهــداری و ئیجــادی بیمارســتان. تەئســیری ئەمنییەت لە سەرکەوتنی نیشتمان دا. تەمەدونی کوردستانی قەدیم. ئیعتیماد بە نــەفس و ئەهمیــەتی ســەربازی وەزیفە... تەهیەی کودەکستان. چلۆن دەبێ پێش بە تەراخوم بگیرێ. ڕوحی سیلەحشــۆڕی. وەحــدەتی میللــی. عەواقیبی تەبەهکاری، سوخەن چینی و دوزبانی. وە دەستور دراوە جــەنابی ئیمــام جومعــەش ئەمانــە ڕەچــاو بکرێ و خوتەبای دێهاتیش لەم دەستورە پشتیوانی بکەن."(1)

1. 2. خوێندن

قوتابخانەی حکومەتی لە کوردستان دا یەکجار کەم بو، بەشی هەرە زۆری خــەڵک نەخوێنــدەوار بــون. ئەوەش وەنەبێ ڕوداوێکی بە ڕێکەوت بوبێ. بەڵکو ئەمە سیاسەتێکی نەخشەکێشراوی ڕیژێمی پەهلــەوی بــو. یەکەمین سەفیری عێراقی بۆ دەرباری پەهلەوی گفتوگۆی خۆی لە گەڵ سەفیری بەریتانی لــە تــاران دەربــارەی کێشەی کورد بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"ئینجا چوینە سەرباسی سیاسەتی ئێران بەرامبەر کێشەی کوردەکان.

وتم: لەوەتی گەیشتومەتە تــاران تــا ئــەمڕۆ، بەرپرســە ئێرانی‌یــەکان چەنــدین کــەڕەت باســی کێشــەی کوردیان لە گەڵ کردومەتەوە. وا تێگەیشتم ئێران گرنگی‌یەکی زۆر بە کێشەی کوردەکان ئەدا، عێــراق هــەرچی کارئاسانی‌یەک بۆ ئاواتی کورد بکا ئەمان بە جەزربەیەکی دائەنێن بۆ سیاســەتی ئێــران و بــە مەترســی‌یەکی

دائەنێن لە دەرەوە دێتە سەریان. هەروەها وا حاڵی بوم کە سیاسەتی ئێرانی پشت ئەبەستێ بەو تەئمیناتەی دراوێتێ دەربارەی یارمەتی نەدانی کورد بۆ وەرگرتنی لەوە زیاتر کە بەدەستیان هێناوە.

وتی: زۆر جار گفتوگۆمان بوە لە گەڵ تەیمورتاش دەربارەی کورد. ئەتوانم پێت بڵێم هەندێ جار دەمەقاڵەشمان بوە لەسەری. ئەوەی ئەیزانم سیاسەتی تورک بەرامبەر کوردەکانی دانیشتوی ئەو وڵاتە، سیاسەتی توندوتیژی و نەهێشتنیانە بە هەمو ڕێگایەک، ئینجا بە تورک کردنیان. بەڵام سیاسەتی ئێرانی بەرامبەر کورد بریتی‌یە لە سیاسەتی پشت گوێ خستن، واتە فەرامۆش کردنی ڕەگەزی کورد و یارمەتی نەدانی لە ڕوی پەروەردە و تەندروستی و ئیسلاحات و شتی ترەوە تا ڕۆژێ دێ ئەوەندە لاواز ببێ نەتوانێ خۆی ڕابگرێ و، ناچار بێ لە ناو ڕەگەزی ئێرانی‌دا بتوێتەوە و نەمێنێ."(2)

حکومەتی کوردستان بۆ پڕ کردنەوەی دەلاقەی پشت گوێ خرانی دەیان ساڵ چەند هەنگاوێکی گرنگی هاویشت. مەنافی کەریمی لە "هەیئەتی ڕەئیسەی میللی" دا دانرا بە "وەزیری فەرهەنگ" و لە پاڵ ئەوەدا "هەیئەتی فەرهەنگی" یش دامەزرێنرا.

"هەیئەتی فەرهەنگی‌ی کوردستان" لە یەکێ لە کۆبونەوەکانی دا چەند بڕیارێکی گرنگی بەمجۆرە دا:

"ڕۆژی چوار شەممویە 12 ی 10 ی 24 جەلەسەی هەیئەتی فەرهەنگی‌ی کوردستان ساتی دو پێش نیوەڕۆ گیرا لە بابەت مەکتەب و دانانی دو نەفەر پشکنێر بۆ مەکتەبەکان گفتوگۆی لازم کرا. ئاغایانی عەلی خوسرەوی و ڕەحیم لەشکری بۆ پشکنێر هەڵبژێردران و حوکمیان سادر کرا.

قەرار درا ئەو منداڵانەی بێ کەسن وە بە سواڵ مەشغوڵن کۆ بکرێنەوە لە ناو میللەت دا بەش بکرێن و ڕۆژانە لە مەکتەبی گەلاوێژ بخوێنن و بۆ خەرج کردنەوەی ئەم هەژار و بێ کەسانە بە شارەوانی ئەمر درا کە خریان کاتەوە و بیان داتە دەست ئاغایانی حسێن فروهەر و مەنافی کەریمی و ئەوانیش بە نێو میللەت دا بەشیان کەن.

2. بە ئەکسەریەتی ئارا پەسەند کرا ئاغایانی فروهەر و کەریمی خەڵکی بێ سەواد حازر کەن کە شەوانە لە مەکتەب دا بە زمانی کوردی بخوێنن.
3. پەسەند کرا هەمو نیشانەی "تابلۆ" ئیدارات و مەکتەب و تیجارەتخانان و عەمارەتان بگۆڕن و بە کوردی بنوسرێ.
4. پەسەند کرا ئەو منداڵانەی کۆ دەکرێنەوە تەمەنیان لە 6 تا 14 ساڵان زیاتر نەبێ.
5. لە ئاخری جەلەسەدا پەسەند کرا کە جەلەسەی دیکە جۆری لیباسی شاگردی مەکتەب مەعلوم کرێ."(3)

یەکێکی تر لە کارەگرنگەکانی "هەیئەتی فەرهەنگی" ماوەنەدانی شێواندنی زمانی کوردی بو بە ناوی داهێنانی وشەی تازەکورە و دروستکراوەوە. کوردستان لەو بارەیەوە ئەم "ئاگاداری" یەی بڵاو کردۆتەوە:

"بە تەواوی زانایانی بەرزی کورد ڕادەگەیەندرێت:

بۆ وە کارهێنانی وشەی کوردی کە تا ئەورۆ وە کارنەهێندراوە دەبێ لە پێش دا بە هەیئەتی فەرهەنگی پێشنیهاد بکرێ و لەوێ دا تەسویب و ئیجازەی وە کارهێنانی بدرێ وە کەس حەقی نیە وشە ڕۆنێ و دەکاری بێنێ."(4)

ناوە فارسی و ناقۆڵاکانی مەکتەب و شوێنە گشتی‌یەکان کران بە ناوی کوردی و خۆش. بۆ نمونە ئەم "ئاگاداری" یە لە کوردستان دا بڵاو کراوەتەوە:

"بە پێ ی دەستوری پێشەوا و ڕەئیسی جمهوری کوردستان لە 20 ی 10 ی 24 دا هەیئەتێک لە ئاغایانی فەرهەنگی لە ئیدارەی فەرهەنگ کۆبونەوە پەسەند کرا کە مەدرەسەی پەهلەوی بە نێوی مەکتەبی کرمانجی کوردستان نێودار بێ. خواهیش دەکەین لەو تاریخەوە بە نێوێکی کە پەسەند کراوە: (مەکتەبی کرمانجی) بناسن" (5)

قوتابخانەکان بە ناوی "کوردستان" و"گەلاوێژ" و"پێشەوا"... ناونران. وە نەبێ هەرناوی قوتابخانەکان گۆڕا بن، بەڵکو زمانی خوێندن و، جۆری خوێنـدن و، بەرنامـەکانی بـە گـوێرەی هەلومـەرجی سیاسـی نـوێ گۆڕان. کوردستان بە ئیمزای "معاونی حیزب – تەهازادە" بە نـاوی "کۆمیتـەی مەرکـەزی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردستان" ئەم ئاگاداری‌یەی بڵاو کردەوە:

"بە تەواوی ئەهالی خۆشەویستی سابلاغ ڕادەگەیەندرێت:

لە سەر ئەمری پێشەوای موعەزەم و قەراری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لەوێ بـەولاوە پێویسـتە بـۆ پەرەپێدان و ڕەواجی زمانی کوردی خوێندن لە مەدرەسەکان دا بە کوردییە. لەو تاریخەوە تا 10 ڕۆژی دیکـە هەر کەسێک کوڕ و کچی هەبێ کە عومری ئیقتیزای خوێندن بکا دەبێ بنێرێتە مەدرەسە. ئەڵبـەت هـەر کـەس لەو ئەمرە ڕو وەرگێڕێ بە توندترین موجازات تەنبێ دەکرێ. "(6)

لەم بڕیار و فەرمانەدا دو مەسەلەی گرنگی تێ دا باس کراوە:

(1) بە کوردی کردنی خوێندن لە قوتابخانەکان دا.

(2) تەعلیمی ئیلزامی منالان بۆ کوڕ و کچ.

هەنـدێ قوتابخانـەی نـوێ لـە سـابلاخ و بۆکـان و شـنۆ کرانـەوە. لەوانـە قوتابخانەیـەکی کچـان لـە شنۆ.(7)

چەند مامۆستایەکی کوردی عێراق لە وانە: محەمەد تۆفیق ووردی، عەبدولقادر ئەحمەد، عوسمان دانیش، جەمیل بەهادین، لە ڕەوتی گەشەپێدانی خوێندن و پەروەردەدا بەشدار بون. ئیدارەی فەرهەنگی کوردستان بـۆ پێزانینی ئەم چاکەیە لە زمانی: "سدیقی – لە لایەن ڕەئیسی فەرهەنگی مـەهاباد" لـە ڕۆژنامـەی کوردسـتان دا سوپاسی بۆ نوسیون.(8)

چەند هەیئەتێک دانرا بون بۆ "پێ ڕاگەیشتن بە کارەکانی فەرهـەنگ، ئـەوقاف، دانـانی دانیشـکەدەی مەعقول و مەنقول و..."(9) بەڵام تێکچونی حکومەتی کوردستان بو بە هـۆی سـەرنەگرتنی دامەزرانـدنی ئـەم دانیشکەدەیە.

حکومـەتی کوردسـتان ڕێـزی مـافی فەرهـەنگی و دینیـی کەمینـە دینی‌یـەکانی گرتـوە. ڕێگـەی بـە "کلیمی" یەکان، واتە بە جوەکان، داوە قوتابخانەی تایبەتی خۆیان بکەنـەوە. لـە ڕوژنامـەی کوردسـتان دا لـەو بارەیەوە ئەم "ئاگاداری" ە بڵاو کراوەتەوە:

"بە عومومی میللەتی کلیمی‌یانی دانیشتوی مەهاباد ڕادەگەیەنم کە لە ژێر حیمایـەتی حـەزرەتی پێشـەوای موعەزەم و مەحبوبی کوردستان و نەزارەتی ئیدارەی موحتەرەمی فەرهـەنگ بـە ئیجـازە لـە مـەقاماتی بـەرزی کوردستان مەدرەسەیەک بە نێوی تێکەڵی کوردی وعیبری دەکەینەوە. پێویستە لە بـڕواری ئـەو ئاگاداری‌یـەوە منداڵانی خۆتان چە کوڕ و چە کچ بە دەفتەری ئەو مەدرەسە کە ڕوبەڕوی عەمارەتی داودزادەیە بـە موعـەرەفی و بە سەبتی بگەیەنێ. لە غەیری ئەو سورەتەدا مـەجبورەن بـە وەسـیلەی شـارەوانی حـازر دەکـرێن. مـدیر و سەرپەرشتی مەدرەسەی عیبری – داودزادە"(10) ڕیگە دان بـە تـاقمی جـوی خـەڵکی مـەهاباد بـۆ کردنـەوەی قوتابخانەی تایبەتی خۆیان گرنگی‌یەکی تایبەتی هەبو چونکە:

(1) زۆر لە مێژ نەبو جو لە ئەڵمانیا و قەڵەمرەوی ژێردەستی ئەڵمانی دا کەوت بونـە بـەر هێرشـی لـە ناوبردنی بە کۆمەڵ. لە سەرانسەری دنیادا بە کەمایەتی‌یەکی دینیی زۆرلێکراوی بێ دەسەڵات ئەژمێردران.

(2) فراوانی ئاسۆی بیرکردنەوەی سەرانی حکومەتی دیمۆکراتی کوردستانی دەرئەخست سەبارەت بـە ڕێزگرتنی مافی دینیـی و ڕۆشـنبیری کەمایەتی‌یـەکی پچـوکی دینـی، لـە وڵاتێـک دا کـە بـە درێژایـی زەمـان چەوساندنەوەی دینیی، مەزهبی، نەتەوەیی، تێ دا بوبو بە جۆرێ لە نەریتی حوکمڕانی.

1. 3. زمانی حوکمڕانی

زمانی هیچ نەتەوەیەک بێ هەبونی دەسەلاّتی سیاسی نـاتوانێ وەکـو پێویسـت لـە بوارەکـانی قـانون، سیاسەت، ئابوری، دیپلۆماسی... دا گەشە بکات و دەوڵەمەن بـێ. کـوردیش لـەم قانونـە بـەدەر نیـە. چونکـە دەوڵەتی تایبەتی خۆی نەبوە، زمانەکەشی نەی توانیوە پێویستی‌یە زۆرەکانی مەیدانە جیاوازەکـانی ژیـان بـە ئاسانی بەدەستەوە بدات. حکومەتی کوردستان لە مەهاباد لە دوای تەجروبەی حکومـەتی کوردسـتانی جنـوبی بە سەرکردایەتی شێخ مەحمودی حەفید دوەمین تەجروبەی حوکمڕانی کورد بو. هەردوکیان تازە بون. ئەبو لە نوێ خەریکی دانانی بناغەی زمانی دەوڵەت بن.

حکومەتی کوردستان، لە کاروباری ڕۆژانەی خۆی دا وازی لە زمانی فارسی هێنا و، هـەر لـە سـەرەتاوە هەنگاوێکی ئازایانەی هاویشت بۆ دانانی بناغەی ئەو زمانە پێویسـتە. کۆمیتـەی مەرکـەزی، کـە بـە کـردەوە، ئەرکی دانانی قانون و هەیئەتی ڕەئیسـەی میلـی و، وەزارەتـەکانیش یـاخود وەکـو خۆیـان ناویـان بـردون: ئیدارەکان کـە ئـەرکی بـەڕێوەبردنی کاروبـاری ڕۆژانـە و جێبـەجێ کردنـی بڕیارەکـان ئـەبینێ بـە کـوردی کارەکانیان ئەنجام دا. لەوەش دا سەرکەوتو بون و بە شێنەیی خـەریک بـو زمـانی کـوردی ئـەبو بـە زمـانی دەوڵەت و حوکمڕانی. لێرە دا وەکو نمونە بۆ زمانی حکومەتیی: قانونی و ئابوری و بازرگانی چەند بڕیـار و ئاگاداری‌یەک ئەنوسینەوە:

1. 3. 1. زمانی شەرعی

لە 24 ی ڕێبەندانی 1324 دا "ڕەئیسی هەیئەتی میللی کوردستان حاجی سەید بابا شێخ" دو بڕیـاری دەربارەی دو مەسەلەی کۆمەلاّیەتی گرنگ بلاّو کردۆتەوە: ڕەدوکەوتن و، پرسەی مردو.

"ڕەدوکەوتنی کچان و ژنان قەدەغەیە

لە سەر قەراردادی هەیئەتی میللی کوردستان هەر پیاوێک بە زۆر ژنی بـە مێـرد، گوێزرابێتـەوە یـا نـە گوێزرابێتەوە، ڕاکێشێ دەبێ بکوژرێ، بە زۆر ئەگەر کچێکیش ڕاکێشـرێ دەبـێ ئـەو پیـاوە بکـوژرێ. ئـەمما کچێ خوازبێنی بکا مانیعی شەرعییش نەبێ، بە مێرد نەبێ و کچەکە ڕەزای بێ جـەزای نیـە وە گەرنـە لـە 3 مانگەوە تا 3 ساڵ حەبس دەکرێ"

"لە تەرەف هەیئەتی میللی کوردستانەوە قەرار درا کە لێرە بەولاوە سەرەخۆشی کردن دەبێ بـە ئـەمری شەرعی ئیسلام بێ.

مردودار حەقی نیە بە هیچ جۆرێک زەحمەت و مەخاریج بکێشـێ. مەجلیسـی سەرەخۆشـی بـۆ پیـاوان دەبێ لە نزیکتر مزگەوتێ دابنرێ و نابێ پەزیرائی لە سەرەخۆشـیکەران بکـرێ. هـەروەکو شـەرع دەفـەرموێ مەجلیسی سەرەخۆشی ڕەسمەن ڕۆژێکە.

ئەم قەرارداده بۆ هەمو شار و دێهاتی کوردستان حوکمێکی هەیە."(11)

1. 3. 2. زمانی قانونی

نمونەی 1 "ئاگاداری

بە هۆی ئەو نوسراوە لە سەر قەراری کۆمیتەی مەرکـەزی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان بـە تـەواوی مەئمورینی حکومەتی کوردستان و میللەت ڕادەگەیەندرێت هەرکەس لە هەر مەمەڕێکەوە بە هەر نێوێک تمەنێک تا چەند تمەن بۆ هەڵسوڕاندنی کارێکی (چـە قـانونی شـەرعی و غـەیریهی) بـەرتیل و ڕیشـوە بـدات وە یـا

وەربگرێ لە پاش مەعلوم بون بە خاینی میللەت و مەملەکەت دەناسرێ و قەراری موجازاتی ئـەو کەسـانەش لـە دە ساڵ حەبسی هەتا کوشتن (ئیعدام) تەسویب و موقەڕەڕ کراوە.

کۆمیتەی مەرکەزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان."(12)

نمونەی 2 "تەسویبی قانونی موجازات

بەرابەر بە ئەمرییەی ژمارە 1607 - 25/2/1 ی کۆمیتەی مەرکەزی حیـزب، دیـوانی حـەربی هێـزی دیمۆکرات تەشکیل و قانونی موجازاتیش وەک لە خوارەوە نوسراوە تەسویب بو:

قانون

مادە 1 جاسوسی کە بە یەقین گەیشت جەزای ئەو ئیعدامە. ئەمما ئەگەر دەلیلی تەخفیف لە کـاردا بـبن تەواوی دارائی ئەو کەسە دەبێتە هی دەوڵەت، یان زیندانی بەکار لە شەش مانگەوە تا مردن.

مادە 2 مەستی و هەرزەیی لە دە ڕۆژەوە تا یەک مانگ زیندانی لە گـەڵ کـار و لـە پـەنجا تـا دوسـەد قەمچی هەر نۆبەی لە پەنجا قەمچی زیاتر نەبێ.

مادە 3 دزین یان لە نێو بردنی ماڵی دەوڵەت لە چاو ئەو گوناحـە کـە کردویـە ئیعـدام یـا هـەڵگرتنی دارایی ئەو کەسە بۆ دەوڵەت و یان زیندانی بەکار لە دو مانگەوە تا مردن و لـە هـەمو حـاڵ دا دەرکردنـی لـە سەر خدمەت. کەسانێک کە بـە تفـەنگ و یـان ئەسـلەحەیەکی شـەڕ جـەردەیی و ڕێگـری و یـان دزی بکـەن ئەوانیش جەزایان هەروایە.

مادە 4 زۆرهێنان بۆ هاوسەر یان بۆ کەسانی دی یەکساڵ زیندانی بەکار و لێ ئەسـتاندنەوەی ئـەوەی کە سەندویە.

مادە 5 تریاک کێشان بێ بەش بون لە تەواوی حقوقی مەدەنی ئەوانەش کە لەسەر خزمەتن ئەگـەر لـە دوایەدا فێری تریاک بن لە دوای یەکساڵ زیندانی بەکار لە سەر خزمەت دەردەکرێن.

مادە 6 هەڵاتن لە شەڕدا و ئەسلەحە بە دوژمن دان جەزای ئیعدامە.

مادە 7 خەیانەت بە میللەت یان دەوڵەت یان نیشتمان ئیعدامە ئەمما ئەگەر دەلیلی تەخفیف لـە بـەین دا بێ وەک لە مادەی 1 دا نوسراوە ڕەفتار دەکرێ.

مادە 8 دەسدرێژی بە ناموسی خەڵک جەزای هەر بـەو جۆرەیـە کـە لـە هەیئـەتی ڕەئیسـەی میللـی دا گوزەراوە.

مادە 9 بەرتیل وەرگرتنیش هەروەها.

تێبینی 1: تەواوی گرتوان (دوکتۆر، لیسانس، دیپلومە و ناقیس نەبێ) لـە ڕۆژی گیرانـەوە بـە ئـەمری ئەو مەقاماتەی کە سەلاحیەتیان هەیە مومکینە کاریان پێ بکرێ ئەمما ڕۆژی لە 6 سەعات زیاتر نـا و ڕۆژانـی تەعتیلیش هەرنا.

تێبینی 2: ئەفسەران و نەفەراتی هێزی دیمۆکراتی کوردستان و جاسوسانی خاریج ئەگەر یـەکێک لـەو گوناحانەیان لێ ڕو بدا هەر لە دیوانی حەرب پێی ڕادەگەن خەڵکی خـاریج لـە هێـزەوەش بـە پـێی فـەرمانی ڕیاسەتی موعەزەمی جمهور ئەم دیوانە حوکمیان دەکات.

ئەوا بۆ ئاگاداری تەواوی دیمۆکراتی کوردستان ئەم قانونە چوارجار لە دوی یەک لە ڕۆژنامەدا چاپ و بڵاو دەکرێتەوە خودا بکات هیچ کەس یەکێ لەو گوناحانەی لێ ڕونەدا حەتمەن بەو موجازاتـەی کـە نوسـراوە گرفتار دەبێ.

سەرۆکی دیوانی حەربی هێزی دیمۆکراتی کوردستان ئیبراهیم سەلاح "(13)

1. 3. 3. زمانی بازرگانی

"ئاگاداری
له نەتیجەی جەلەسەی ڕۆژی جومعـەی 19 ی ڕێبەنـدانی 24 وا قـەرار درا سـەرمایەی ئەسـڵی شیرکەت بە یەک ملیون تمەن دانراوە کە سولسێکی نەغدە دو سولسی دیکە قەبزی سپەردەی دوخانیەیە لە کەسانێکی پولی نەغدیان نەبێ قبوڵ دەکرێ بەڵام قازانجیان بۆ حساب ناکرێ هەتا وسولی پولی ئەو قەبزانە و شیرکەتی تەرەقی موجاز کرا سەرمایەی خـۆی بـە دو موقابیـل مەبلـەغی ئەسـلی زیـاد بکـا کەسانێکی تا وێستاکە سەهمیان نەکڕیوە ئەوانیش دەتوانن بە قـەبزی سـپەردەی دوخانیـە هەرچەنـد سەهمێک مایل بن بکڕن هەر سەهمی شیرکەت عیبارەتە لە یەک هەزار تمەن لە بـرواری ئـەو نوسـراوە قەبزی سپەردەی دوخانیە قبوڵ دەکرێ هەتا ئـاخر مـانگی ڕەشـەمەی 1324 هەرکـەس مایلـە قـەبزی خۆیان بە نێوی شیرکەتی تەرەقی کوردستان ئینتیقال بدەن. مـودیری شـیرکەتی تـەرەقی کوردسـتان محەمەد ئەمین موعینی"(14)

1. 3. 4. زمانی پێشمەرگایەتی

کاربەدەستانی وەزارەتی هێز تەقەللایەکی زۆریان داوە بـۆ دانـانی نـاو و وشـەی کـوردی لـە جێگـای زاراوەی بێگانە. "سەرۆکی ستادی هێزی مەرکەزی دیمۆکراتی کوردستان مرادی" لە نامەیەکـی ڕەسـمی دا بـۆ ڕۆژنامەی کوردستان نوسیوێتی:

"بەرگەیەک لە ئـەلقابی قـەدیم کـە بـە تـازەگی لـە دانیشـتوی ئەفسـەران دا تەسـویب کـراوە لـە گـەڵ دەنێردرێت پێویستە لە ڕۆژنامەی دا دەستور بە چاپ کردنی دەفەرمون:

ئیستیلاحاتی قەدیم	ئیستیلاحاتی تازە
سەرباز	پێش مەرگە
جوگە	لێزگە
گروە	قۆڵ
دەستە	دەستە
گروهان	چڵ
گوردان	لک
هەنگ	پۆل
تیپ	تیپ
لەشکر	لەشکر
سپا	هێز" (15)

لـە ژمـارەی 17 ەوە بـە ئیمـزای "فەرمانـدەی هێـزی مەرکـەزی دیمـۆکراتی کوردسـتان نانـەوازادە" لیستەیەکی تری "لوغاتی مەربوت بە پێش مەرگەی کە کراوە بە کوردی...." بڵاو کراوەتەوە.

2. دامەزراندنی چاپخانەی کوردستان

چاپخانە یەکێکە لە نیشانەکانی پێشکەوتنی وڵات و، بۆ پێشەوە چونی لە مەیدانی شارستانێتی دا. هەر وەکو حکومەتانی داگیرکەری کوردستان نەیان هێشتوە نوسینی کوردی لە چاپخانە گەورەکانی پایتەخت و شارە گەورەکان دا چاپ بکرێ، مۆڵەتیشیان نەداوە لە کوردستان چاپخانە دابمەزرێ و گەشە بکات. لە کوردستانی عێراق کۆنترین چاپخانە ئەوەبو مێجەر سۆن دوای تێکدانی حوکمدارێتی شێخ مەحمود (1919) لە گەڵ خۆی بۆ چاپکردنی ڕۆژنامەی پێشکەوتن هێنایە سلێمانی. ئەم چاپخانەیە بو بە هی حکومەت. هەمو ڕۆژنامەکانی سەردەمی شێخ مەحمود و دوای ئەو بەمە چاپ کران. دواییتر پیرەمێردیش چاپخانەیەکی کڕی و حەفتەنامەکانی "ژیان" و"ژین" ی پێ چاپ ئەکرد. جگە لە چاپخانەی "بەلەدیە" یاخود "حکومەت"و چاپخانەی "ژین" تەنیا چاپخانە ئەوە بو کە حسێن حوزنی موکریانی لە ڕواندز دای مەزراند بۆ چاپی گۆڤاری "زاری کرمانجی" و هەندێ نوسراوی تری کوردی. هەمویان کۆن بون و بە دەست بەکار ئەخران.

لە کوردستانی ئێران کۆنترین چاپخانە ئەوانی ورمێ بون، ئەوانەش هەندێکیان مولکی میسیۆنێرە بێگانەکان بون و دوای سییەکان چاپخانەش دامەزرابێ هەم بچوک بون و، هەم بەرهەمی کوردییان پێ چاپ نەکراوە. لەبەرئەوە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد و چاپخانەی بۆکان بە ڕوداوێکی گرنگ دائەنرێ لە مێژوی ڕۆشنبیری و سیاسی کوردستانی ئێران. بەگەر خستنی چاپخانەکە و چاپکردنی ڕۆژنامەی کوردستان بە لای تێکۆشەرانی حیزب و گەورە پیاوانی کوردوە بە ڕوداوێکی ئەوەندە گەورە دائەنرا، ئەو ڕۆژە جێژنیان بۆ کرد. کوردستان خۆی لەو بابەتەوە ڕێپۆرتاجێکی نوسیوە:

"جێژنی کردنەوە ئیدارەی ڕۆژنامەی کوردستان

ڕۆژی 20 ی 10 ی 24 ساتی 5 ی پاش نیوەڕۆ لە ئیدارەی ڕۆژنامە و گۆڤاری (کوردستان) بە موناسەبەتی کردنەوەی ئیدارە و بڵاوکردنەوەی هەواڵ و ژمارەی ڕۆژنامەی کوردستان جێژنێکی بە شەوکەت گیرا. عولەمای ئەعلام و ئەعزای حیزبی دیمۆکرات و نوێنەرانی نوقاتی کوردستان و توجار و موحتەرەمینی مەهاباد و زۆر لە ئاغایانی ئەتراف لەم جێژنەدا حزوریان بو.

لە پێش دا جەنابی حاجی باباشێخ بە نوتقێکی کورت جەلەسەی ئیفتیتاح فەرمو و، لە زیمن دا لە جەنابی قازی محەمەد رەئیسی حیزبی دیمۆکرات و پێشەوای میللی و دینیی کوردستان زۆر تەمجید و تەحسینی کرد و فەرموی: "وجودی وی بو مە غەنیمەتە و هەر ئەو دەتوانێ کەشتی کوردستان لە نێو شەپۆلی سیاسەت دا بگەیەنیتە ساحیل."

سەید محەمەدی تەهازادە معاونی حیزب لە لایەن پێشەواوە: قادری مودەڕیسی بە سەرۆکی بنگاهی چاپخانە، عەلی خوسرەوی بە مدیری داخلی چاپخانە، سەید محەمەدی حەمیدی بە مدیر و سەردەبیری ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردستان ناساند."

لەم کۆڕەدا سەید محەمەدی حەمیدی، ئیبراهیم ئاغای ئەدهەم، قاسم ئاغای ئێلخانی زادە، سدیقی حەیدەری، وتاریان خوێندەوە. شاگردانی مەدرەسە سرودی میللییان پێشکەش کرد. بە قسەی ڕۆژنامەکە "لەم ئانەدا کە حوزار لە نێو شادی و چەپڵەڕێزان دا غەرقی شادی بون چرابەرق هەڵ بو و چاپخانە دەستی کرد بە کار و حوزار بو دیتنی چاپخانە بانگ کران. دەستە دەستە ئاغایان دەستگای چاپخانەیان دیدەن کرد و جێژن ساتی 7 ی پاش نیوەڕۆ تەواو بو"(16)

وەکو لە ڕۆژنامەکەدا دەرئەکەوێ سەعید رزگەیی و محەمەدی شاپەسەندی لە چاپخانەکەدا کاریان کردوە. هەندێ جار شیعر و وتاریشیان بڵاوکردۆتەوە.

لە ڕۆژانی داهاتودا قازی محەمەد و زۆری تر لە پیاوە ناسراوەکانی کورد چون بۆ دیـدەنی چاپخانـەی کوردستان و باربویان پێ کردون. چاپخانەی کوردستان لە چـاو کـورتی تەمـەنی دا بەرهـەمێکی زۆری چـاپ کردوە.

2. 1. گۆڤاری کوردستان

ژمارەی یەکەمی ساڵی یەکەمی گۆڤاری "کوردستان" لە 15 ی سـەرماوەرزی 1324. دا بەرامبـەر 6 ی دێسەمبەری 1945 لە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد چاپ و بـڵاو بوتـەوە. گۆڤـاری "کوردسـتان" لـە ژێـر ناوەکەی دا نوسراوە: "بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان" و"گۆڤـارێکی ئـەدەبی، کۆمەڵایـەتی، سیاسییە، هەر پازدە ڕۆژ جارێک بڵاودەکرێتەوە".

سەید محەمەدی حەمیدی سەرنوسەری گۆڤارەکە بوە.

گۆڤارەکـە خـۆی بـە ناونیشـانی "خوێنـدەوارانی بـەڕێز" ئامانجـەکانی خـۆی بـەم جـۆرە رون کردۆتەوە:

"خۆمان گەلێک بە بەختیار دەزانین کە بە یارمەتی خودا یەکـەم ژمـارەی "کوردسـتان" تـان پێشـکەش دەکەین و هیوامان هەیە بە دڵێکی خۆش لێمان وەرگرن و لە حدودی دەسەڵاتی خۆتان دا بـۆ بڵاوکردنـەوە و ژیاندن و پێش خستنی ئەو گۆڤارە یارمەتیمان بدەن تا ئەی گەیەنینـە ڕێـزەی گۆڤـارە هەرەچاکـەکانی گێتـی چونکە ئەو هۆش و لێکدانەوە و گەرمییەی کە ئێمەی خستۆتە سەر دەرهێنانی ئەم گۆڤارە لـە دڵـی گـەرمتر و بەتینترە.

نە کەس لە پڕێ دەبێ بە کوڕێ و نە ئێمەش بە گەورەیی و پۆشتەیی و خوێندەواری لـە دایـک بــوین. هەمو شتێ سەرەتایەکی هەیە و هەمو شتێ لە سەرەتادا کەموزۆر ناتـەواوی و کـەم و کـورتی تێدا دەبێ کوتوپڕ نابێ لێی زویـر بـن و فـڕێی دەنـە لاوە. "کوردسـتان" وەکـو گۆڤارەکـانی گێتـی ڕەنگاوڕەنگ و پڕ وێنە و ڕێکوپێکی نابینن چونکو کالا لە قـەد بالایـە و دیـاری شـوان ئالەکۆکـە و چـاکی و خراپـی و دوا کـەوتن و پێشـکەوتنی هـەمو گۆڤارێـک بـە پـێی کـەموزۆری و دڵسـۆزی و کەمتەرخەمی خوێندەوارەکانێتی.

کوردستان گۆڤارێکی ئەدەبی، تاریخی، کۆمەڵایەتی (اجتماعی) مانگیی کوردیـە یەکـەمین ئارمـانی بژار و ژیانەوەی زمان و ئەدەبیاتی کوردیە و زیندوکردنەوەی کورد و کوردستانە بە پێی شارسـتانێتی ئەمرۆ و بۆ ژیانەوەی نێو و ئاساری زانایـانی کـورد تەقـەلا دەدا لـە بـەر ئـەوە تکـا لـە خوێنـدەوارانی خۆشەویست دەکەین هەر کەس بەیت و حیکایات و سەرگوزەشتەی پیـاوێکی مـەزن وە یـا عەشـیرەتێکی کوردی لە کن بێ و یان نوسراوێکی لەلا بـێ یـا لەبـەر بـێ: کـوردی، فارسـی، عـەرەبی... مادامێـک هـی زانایانی کورد بێ و لە چاپ نەدرابێ بۆمان بنێرن کە بە یارمەتی خودا لە چاپی بدەین کـە بـە سـەرهاتی ڕۆژگار لە نێوی نەبا."

بابەتەکانی ژمارەی یەکەمی بریتییە لە: ل 2 تا 4 شەرحی حاڵی ستالین، ل 5 تا 8 پەیامی من بە میللەتی کورد، ل 9 تا 10 بۆ پەیدا نەبونی جەنگی سێیەم، ل 11 تا 16 کردەوەی حیزبی دیمـۆکرات، ل 18 تا 20 دیموکراسی چیە. هەروەها دو شیعری هەژار و شیعرێکی خاڵـەمین کـە لـە هـەوەڵ کـۆنگرەی حیزب دا خوێندویانەتەوە و، شیعرێکی م م عەشقی و، شیعرێکی کۆکەیی سانی. گرنگتـرین بابـەتی ئـەم ژمارەیە ئەو ڕیپۆرتاجەیە کە لە سەر بەستنی یەکـەمین کـۆنگرەی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان بـڵاوی کردۆتەوە.

ژمارەی دوەمی لە 30 ی سەرماوەزی 1324 بەرامبەر 21 ی دیسەمبەری 1945 دەرچوە. بابەتەکانی بریتی یەلە: ل 1 تا 6 زبان و ئەدەبیاتی کوردی (لێکۆڵینەوەیەکی فارسی) م حەمیدی، ل 6 شیوەنم بۆ وەتەنە (شیعر) خ شێواو، ل 7 تا 9 بژی دیمۆکرات (شیعر) م هێمن، ل 9 تا 10 ئەی دایکی نیشتمان (پەخشان) ع خوسرەوی. ل 10 تا 11 دەورە دەورەی هونەر و کار دەبی (شیعر) م عەشقی، ل 11 تا 14 نامەی کچێکی دیل (وەرگێڕان) م هێمن، ل 14 فرمێسکی هەتیو (شیعر) ع هەژار، ل 14 تا 17 دیموکراسی چیە م نژادی، ل 17 تا 18 هەڵ دەکەم (شیعر) م هێمن، ل 18 تا 20 ژەنرالیسموس ستالین م حەمیدی. گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ڕیپۆرتاجێکە لە سەر "هەڵکردنی ئالای موقەدەسی کوردستان لە نەغەدە".

دەرچونی گۆڤاری "کوردستان" هاوزەمان بو لەگەڵ هەڵچونی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردا لە ئێراندا. لەو ماوەیەدا ڕوداوی مێژوساز قەومان. دەست کرا بە دەرکردنی ڕۆژنامەی ڕۆژنارۆژەی "کوردستان" لە هەمان چاپخانە بە هەمان نوسەر و کرێکار لە بەر ئەوە ژمارەی سێیەمی گۆڤاری کوردستان دواکەوتوە تا خاکەلێوە.

ژمارەی سێیەمی لە مانگی خاکەلێوەی 1325 بەرامبەر مارسی 1946 دەرچوە بابەتەکانی بریتی یە لە: عەکسی پێشەوای موعەزەمی کوردستان، ئێین خەلەکان سەید محەمەد حەمیدی، سۆسیالیستی چیە (وەرگێڕان) ب شیرین، فێلد مارشاڵ کوتوزوف (وەرگێڕان) محەمەدی شاپەسندی، سەرگوزەشتی من (پەخشان) دڵشاد رەسولی، ئەشعاری مەرحوم سەیفولقوزات، یا وەتەن یا مردنم (شیعر) محەمەد گلۆلانی عەتری، سوزەی دەرون (شیعر) محەمەد گلۆلانی عەتری. گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ڕیپۆرتاجێکە لە سەر "هەڵکردنی ئالای موقەدەسی کوردستان لە مەهاباد".

گۆڤاری کوردستان لە گەڵ ڕوخانی حکومەتی کوردستان دا لە دەرکەوتن کەوت.

2 .2. ڕۆژنامەی کوردستان

یەکەمین ژمارەی لە ڕۆژی پێنجشەممو 20 ی 10 ی 1324 بەرامبەر 11 ی کانونی دوەمی 1946 دەرچوە لە سەر ناوی ڕۆژنامەکە نوسرا بو: "بە نێوی خودای بەرز و بێ هاوتا" و لە ژێریشی دا: "بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان".

دەرچونی "کوردستان" تەجروبەیەکی تازە بو لە ژیانی سیاسی و ڕۆشنبیری نەتەوەی کوردا. بۆ کوردستانی ئێران بایەخێکی زۆری هەبو. دوای تەقەللا تەمەن کورتەکەی سمکۆ، یەکەمین جار بو لە شارێکی ئازادی کوردستان دا بە زمانی کوردی بڵاوکراوەیەکی ڕێکوپێکی بەردەوام دەربچێ.

سەید محەمەد حەمیدی سەرنوسەری ڕۆژنامەکە لە ژێر سەر دێڕی "ئامانجی ئێمە" دا لە یەکەمین ژمارەی دا نوسیوێتی:

"لەم کاتەدا کە خاکی کوردستان لە هەمو وەختێک زیاتر پێویستی بە فیداکاری کوڕەکانێتی.

لەو ئانەدا کە هەمو نەتەوەکانی گێتی بۆ ڕاگرتن، بۆ وە دەستهێنانی سەربەستی و ئازادی خۆیان وە بۆ وە دەس خستنی وەسائیلی پێشکەوتنی هاونیشتمانەکانیان دە تەقەلادان.

لەو وەختەدا کە هەمو نەتەوەکانی عالەم غەیرئەز سەربەستی و گەورەیی نیشتمانەکەیان ئامانجێکیان نیەو بە شەو و بە ڕۆژ بۆ گەیشتن بەم ئامانجە هەوڵ دەدەن، ئێمە خەریکی چین و ئامانجمان چیە؟

پاش چەندین ساڵ دەربەدەری و سەرکزی و بەند و تێهەڵدانی بێ ژمار و قوڕبەسەری و هەژاری، لە پاش ئەوەی بە ئیشارەتی دوژمنان بە نێوی مەنگوڕ و مامەش و زەرزا و دیبوکری و گەورک و گەڵباغی و..

کەوت بوینە گیان و ماڵی یەکتر و خوێنی یەکترمان دەمژی و دەڕشت و بۆ قـازانجی شەخسـی خۆمـان هـیچ شتێکمان نەدەهاتە بەر چاو و هەر خەریک بوین دوبەرەکی و تەفرەقە بخەینە نێـو یـەکتر، بـە کـورتی پـاش ئەوەی هیچ وەختێک لە بیری هاونیشتمانی خۆمـان دا نـەبوین و لـە تـەپوتۆزی زەمانـەدا بـە غـەیری نـەفعی خۆمان بیرێکمان نەبو و دوژمنەکانمان نەیان دەهێشت بە زمـانی خۆمـان بخـوێنین و لـە تیشـکەی زانسـتی دەورەی بیستەم بێ بەش کرا بوین بیری سەربەستی لە لامان خەیاڵی پوچ بو و، ئەوانەش کە بیرێکیان هەبو کـەم بـون بـە تایبـەتی غـولی ئیسـتیبدادی ڕەزاخـان بـە جارێـک پشـتی ئێمـەی شـکاند بـو. پیـاوە نیشتمانپەروەرەکانی کوردستان یا کوژران یا لە شیراز و تاران و خۆراسان دا بەنـد کـران. لـەو کاتـەدا کـە زیللەت و دەربەدەری بە نوقتەی ئاخر گەیشت خـودای بـەرز هاتـە سـەر ڕەحـم و بـەزەیی بـە ئێمـەدا هـات. شەهریوەری 1320 هاتە پێش. ئێمە لە زنجیری دیلی ڕزگاریمان بو، وە دەسـتی بەسـتروامان کـراوە، چـاوی نوستومان وە خەبەر هات. کۆمەڵێک لە لاوان و گەنجانی کوردستان کۆبونەوە دەستی برایـەتی و یـەکێتی‌یان دا دەس یەک، بێوچان سەعی‌یان بە خەرج دا تا حیزبـی دیمۆکراتیـان بـە وجـود هێنـا و هـەر بەرهەڵسـت و خائینێک کە لە ناو کوردستان دا هەبو لە نێویان هەڵگرت. حیزبی دیمۆکرات لە مەودایەکی کەم دا توانی لکـی خۆی لە تەواوی شارەکانی کوردستانی ئێران بکاتەوە. ئێسـتا لـە کوردسـتان دا نێـوی مـەنگوڕ و مامـەش و زەرزا و دیبوکری و... و هەر پیتێ کە بۆنی جودایی لێ بێ ناکوترێ. هەمو بە یەکدەنگ دەڵێن: ئێمە کوردین کوردمان دەوێ. ئیمڕۆ سەرکزیمان بە سەربڵیندی و هـەژاریمان بـە دەوڵەمەنـدی و دوبـەرەکیمان بـە یـەکێتی گۆڕیوەتەوە.

... بۆ میللەت کار دەکەین و بە زمانی شیرینی کوردی دەخوێنین، ئەخلاقی خـەراپمان گۆڕیوەتـەوە بـە ئەخلاقی چاک. ئێمە کە بە دڵمان دا نەدەهات خاوەنی چاپخانە و ئینتیشارات بـین، ئـەوا بـە یارمـەتی خـودا نامەی کوردستان داندرا و هەوەڵ ژمارەی بڵاوکراوە، ئەم نامەیە کە لە لایـەن حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان بڵاو دەبێتەوە دەیەوێ قەڵایەکی ئاسنین لە ئیتیحاد و برایەتی بێنێتە بەرهەم کە بناغەکەی بە زانست و هونـەر و لەشساخی داندرا بێ و بتوانێ دە گـەڵ سـێڵاوی دوبـەرەکی و بێـدینی و هـەمو جـۆرە ڕەوشـتێک کـە بـۆ سەربەستی زەرەر بێت بەربەرەکانی بکا.

هیوامان وایە کە ئەم قەڵایە کە خەریکین قایمی بکـەین: وەهـا قـایم و بـەهێز بێـت کـە هـیچ هێزێـک نەتوانێ بەربەرەکانی لە گەڵا بکا."

هەر لە لاپەڕەی یەکەمی ژمارەی یەکەم دا وتار بۆ "ژەنراڵیسموس ستالین بە بۆنەی 66 هـەمین سـاڵی لە دایک بونی" تەرخان کراوە. جگە لەمانە "گفتوگۆی جـەنابی قـازی محەمـەد: پێشـەوای بـەرزی کوردسـتان دەگەڵ خاوەنانی ڕۆژنامەی تاران" و ڕیپۆرتاجێ لە سەر "هەڵکردنی ئـاڵای موقەدەسـی کوردسـتان لـە شـاری بۆکان" لە گەڵ چەند هەواڵ و ئاگاداری‌یەکی کورت.

کوردستان ژمارەیەکی زۆر بابەتی سیاسی، کۆمەڵایەتی، دینیی، ئەدەبی، بڵاو کردۆتەوە. لەو سـەردەمەدا شیعری سیاسی بە جۆرێکی دیار گەشاوەتەوە.

سەید محەمەدی حەمیدی چالاکترین نوسەری ڕۆژنامەکە بو. جگە لە چەنـدین سـەروتار و لێـدوانی سیاسی لە سەر بابەتـەکانی ڕۆژ، بـە زنجیـرە: ڕیپۆرتـاجێکی درێـژی لـە سـەر "جێژنـی سـەربەخۆیی و ئیستیقلالی کوردستان" و، وەرگێڕاوی فارسی "کوردان از بدو تـاریخ تـا سـال 1920" ی لەسـەر مێـژوی کۆنی کورد و، وەرگێڕاوی کوردیی "بەسەرهاتی ئارارات" ی "ڕۆژنامەی کوهستان" ی تارانی و، "زانایـانی کورد" ی بڵاو کردۆتەوە. "بەسەرهاتی ئارارات" ئاگاداری زۆر و زانیاری بە نرخی لە سەر شۆڕشی ئاگری تێ دایە.

حەسەن قزڵجی، هێمن، هەژار، هاشم خەلیل زادە، رەسول مکائیلی، دڵشاد رەسولی، ئیبراهیم نـادری، لە نوسەرە دیارەکانی رۆژنامەکەن. جگە لەوان چەنـدین کەسـی تـر وتـار و بابـەتی جۆراوجۆریـان بـڵاو کردۆتەوە لەوانە: قادر مودەڕیسی، محەمەد مەجدی، مەلا محەمەد ئەیوبی، عەلی خوسرەوی، عەزیز مەولەوی، عەبدورەحمان ئیمامی، محەمـەد شاپەسـەندی، سـەید محەمـەد تـەهازادە، عەبـدورەحمان زەبیحـی، ئەحمـەد ئیلاهی، عەبدورەحمان سالار، سەید عەبدولقادر سـیادەت، قاسـم ئوتەمیشـی، عەبـدولقادر دەبـاغی، محەمـەد یاهو، محەمەد قادری.

جگە لە هەژار و هێمن کە بە بۆنەی جیاوازەوە ژمارەیەکی زۆر شـیعری سیاسـی‌یان لـە کوردسـتان دا چاپ کردوە، چەند شاعیری تریش یەک شیعر یا زیاتریان بڵاو کردۆتەوە لەوانـە: خاڵـەمین، حـەقیقی، خالیـد حیسامی (شێواو)، عەلی حەیدەری، سەید کامیل، سەعید زرگەیی.

لە کوردستان دا ئافرەت بێ بەش نـەبون. سـەرەڕای دواکـەوتنی هەلومـەرجی ئەوسـای وڵات و، زۆری نەخوێندەوار لە ناو پیاوان دا چ جای ژنان، چەند ئافرەتێکیش کە یان لە بۆنە سیاسی‌یەکان دا "خیتابـە" یـان داوە و لە کوردستان دا بڵاو کراوەتەوە وەکو: ویلمەی سـەیادیان، خەدیجـەی حەیـدەری، سـەڵتەنەت داودزادە، عوشرەت عەزیمی، فەریدە زەندی، ئیرانی بلوری، یا وتاریان نوسیوە وەکو: کـوبرا عـەزیمی، حەلـەب سـمایلی فەرەجی، شاە سوڵتان خانم فەتاحی قازی.

چەند نوسەری کوردی عێراقی بە نوسین و شیعر بەشداری "کوردستان" بون. لەوانە: محەمەد مـەحمود (شەهید محەمەد قودسی)، محەمەد تۆفیق ووردی، عەبدولقادر ئەحمەد، یەحیا چروستانی، ئەنوەر دڵسۆز، شوان، میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی، قانع.

ڕۆژنامەی کوردستان نرخێکی مێژویی گەورەی هەیە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕوداوەکانی ئەوسـای کوردسـتان چونکە: بەشێکی زۆری نوتقەکانی قازی محەمەد و کاربەدەسـتەکانی تـر و هەواڵـە سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و پێشمەرگەیی و فەرهەنگی‌یەکانی حکومەتی کوردستانی تێدا بڵاو کراوەتەوە.

نە حکومەتی کوردستان "ئاژانسی دەنگوباسی" تایبەتی خۆی و نە هیچ ئاژانسێکی بێگانـە بنکـەی لـە کوردستان هەبوە، لە بەر ئەوە سـەرچاوەی هەواڵـەکانی کوردسـتان هـەر ڕادیۆکـانی بێگانـە و ڕۆژنامـەکانی دەرەوە بون.

لە گەڵ تێکچونی حکومەتی کوردستان ڕۆژنامەی "کوردستان" یش لە بڵاوبونەوە کەوت. وەکـو ئـەڵێن: بە هەموی 112 یاخود 114 ژمارەی لێ دەرچوە.

ڕۆژنامەی کوردستان ئەهێنێ سەرلەنوێ چاپ بکرێتـەوە، لێکۆڵینـەوەی تایبـەتی لـە سـەر نـاوەرۆک و بابەتەکانی و نوسەرەکانی بنوسرێ.

2. 3. هاواری نیشتمان

یەکـەمین ژمـارەی لـە 1 ی خاکـەلێوەی 1325 دا بەرامبـەر 21 ی مارسـی 1946 لـە مـەهاباد لـە چاپخانـەی کوردسـتان دەرچـوە. هـاواری نیشـتمان "بڵاوکـەرەوەی بیـری یێکـەتی جـەوانانی دیمـۆکرات" و"گۆڤارێکی: ئەدەبی، سیاسی، کۆمەڵایەتی" بوە.

مودیری مەسئولی سدیقی ئەنجیری ئاژەر بوە.

2. 4. گۆڤاری گروگاڵی منداڵان

2. 5. گۆڤاری هەڵاڵە

3. ڕادیۆی: "کوردستان قسان دەکا"

دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی لەو وڵاتانەدا کە کوردیان بەسەردا دابەش کراوە بەشێ بوە لە دەزگاکانی حکومەت. کوردیش کە نە خۆی حکومەتی هەبوە و، نەبەشی لەو حکومەتانەدا هەبوە، هەمیشە لەو دەزگایانەدا بەشی نەبوە. تەنانەت مافی ئەوەشی نەبوە بە زمانەکەی خۆی لەو دەزگایانەوە گۆرانی بڵێ. بەریتانیا و فەرەنسە لە جەنگی جیهانی دوەم دا وەکو بەشێ لەو هێرشە پڕوپاگەندەییە فراوانەی لە ساڵانی جەنگ دا دژی ئەڵمانیا و دەوڵەتانی میحوەر دەستیان پێ کرد، هەندێ کاری پڕوپاگەندەییان، چ بە چاپ و چ بە ڕادیۆ، بە زمانی کوردی کرد.

ساڵی 1939 ئیستگای ڕادیۆی بەغداد 15 دەقیقەی بۆ بەرنامەی کوردی تەرخان کرد. ساڵی 1943 بەریتانیاش 3 کەس لە ئەدیب و هونەرمەندانی کورد: گۆران، ڕەفیق چالاک، ڕەمزی قەزازی بانگ کرد بۆ شاری یافا لە فەلەستین بۆ ڕێکخستنی بەشی کوردی ڕادیۆی عەرەبیی "ڕۆژهەڵاتی نزیک". هەرچەندە ئەم ڕادیۆیە تەرخان کرابو بۆ بڵاو کردنەوەی هەواڵەکانی جەنگ و پڕوپاگەندە بۆ بەریتانیا و هاوپەیمانەکانی، بەڵام سرودی نەتەوەیی و گۆرانی و بەرنامەی کوردی خۆشی پێشکەش ئەکرد. گۆڤاری "گەلاوێژ" لە کوردستانی عێراق و گۆڤاری "نیشتمان" لە کوردستانی ئێران بە خۆشییەکی زۆرەوە هەواڵی دامەزراندنی ئەم ڕادیۆیەیان بڵاوکردۆتەوە.

ڕادیۆ ئەتوانێ دەورێکی کاریگەر لە یەکخستنی زمان و گەشەپێدانی هەست و هۆشی هاوبەشی نەتەوەیی و لە سازدانی بیروڕای گشتی خەڵک دا بگێڕێ. کاربەدەستانی حکومەتی کوردستان گرنگی ڕادیۆیان ئەزانی. یەکەمین ئیستگای ڕادیۆیان دامەزراند. لە چلەکان دا بەهۆی دواکەوتنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دانیشتوان و، بڵاویی هەژاری و نەخوێندەواری لە کوردستان تاکوتوک ڕادیۆ هەبو. لە گەڵ ئەوەش ئەم ڕادیۆیە بایەخی سیاسی گەورەی هەبو. ڕۆژنامەی کوردستان ڕیپۆرتاجێکی لە ژێر سەردێری "کوردستان قسان دەکا" بڵاو کردۆتەوە. لەبەر نرخی مێژوویی ڕوداوەکە، وا لە خوارێ ئەی نوسینەوە:

"ڕۆژی سێ شەممو 10 ی بانەمەڕی 1325 ئیستاسیۆنی ڕادیۆی مەهاباد پایتەختی حکومەتی میللی کوردستان دەگەل 5 دەستگا بڵێندگۆ کە (1. لە حەوشی کانگای حیزبی دیمۆکرات 2. لە پێشمەرگەخانە 3. ڕوبەڕوی شارەوانی 4. ڕوبەڕوی خانوی حەزرەتی پێشەوا 5. ڕوبەڕوی مزگەوتی عەباس ئاغا نەسب کران) دانرا و ڕەسمەن کرایەوە و جێژنێکی جوان گیرا بو. لەم جێژنەدا جەنابی حاجی سەید بابا شێخ ڕەئیسی هەیئەتی ڕەئیسەی میللی کوردستان و ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی و کاربەدەستانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و ژمارەیەکی زۆرلە ئاغایانی دەرەوە و ریجال و موحتەرەمینی شاری مەهاباد حزوریان بو.

لە ساتی چواری پاش نیوەڕۆ ئاغای سەید محەمەد تەهازادە معاونی حیزبی دیمۆکرات جەلەسەی دەست پێ کرد و لە تەرەقیات و پێشکەوتنی... لە ئیتیحادی جەماهیری شورەوی دا بەیاناتێکی چاکی کرد.

پاش ئەو جەنابی سەید بابا شێخ لە لایەن هەیئەتی ڕەئیسەی میللی، ئاغای محەمەد ئەفەندی لە لایەن ژەنەراڵ مەلا مستەفای بارزانی، جەنابی قازی محەمەد لە لایەن کۆمیتەی لکی بۆکان، ئاغای سەلاح لە لایەن هێزی کوردستان، ئاغای عەلی خوسرەوی لە لایەن ئیتیحادیەی جەوانان، ئاغای دڵشادی ڕەسوڵی لە لایەن کۆمیتەی ناوەندی، ئاغای ئەحمەدی ئیلاهی لە لایەن زەحمەتکێشان و جوتیارانی کوردستان، ئاغای کوڕی کورد لە لایەن مەدرەسەی کوڕان، ئاغای حەسەن داودی لە لایەن بازرگانان، ئاغای مایور عەلی زادە هێنەری چتەکان لە لایەن دەوڵەتی با شەهامەتی ئیتیحادی شورەوی، ئەیەزەن ئاغای دڵشادی ڕەسوڵی لە لایەن

وەزارەتی فەرهەنگ لە بەرانبەر میکرۆفۆن وتاری زۆر بە تینیان خوێندەوە و مەراتیبی سوپاسگوزاری خۆیـان نیسبەت بە ئیتیحادی جەماهیری شورەوی کە ئیستاسیۆنی رادیۆی دەگەڵ پێداویسـتی‌یەکانی و دەگـەڵ یـەک دەستگا ماشینی سینەمایی سەیاریان بە نێوی ئەنجومەنی رەوابیتی فەرهەنگی بە کوردستان بەخشیوە، بە جێ هێنا.

پاشان ئاغای سەید محەمەد تەهازادە دەستگاکانی لە ئاغای مایور عەلی زادە تەحویل وەرگرت و دیسان مەراتیبی سوپاسگوزاری لەلایەن میللەتی کوردستانەوە نیسبەت بە ئیتیحادی جەماهیری شـورەوی نوانـد و بـە تایبەتی لە زەحەماتی ئاغای مایور عەلی زادە کە زەحمەتی هێنانی ئەو چتانەی قبوڵ کرد بـو، زۆری تەشـەکور کرد و هەردوکیان دەستیان لە نێو دەستی یەکتر ناو، میهری موتەقابیلیان دەرحەق بـە یـەکتر ئیزهـار کـرد و، جێژن لە ساتی 6 ی پاش نیوەرۆ دوایی هات."(17)

بەم بونەوەیە قازی محەمەد لـە سـەعات 6 ی رۆژی 12 ی 2 ی 1325 دا "نـوتقی ژێـروی بـە هـۆی رادیۆ بە گوێی دانیشتوانی کوردستان گەیاند و بە بڵێندگۆ بڵاوکرایەوە:

برایانی خۆشەویست!

لە دامەزراندنی دەستگای رادیۆ و ئـەم موەفەقیەتـەی کـە دەسـتتان خسـتوە تـەبریکتان لـێ دەکـەم چونکو لە وەختی کردنەوەی دەستگای رادیۆ لێرە نەبوم ئێستا ئیحساساتی خۆم نیسبەت بە پێشـکەوتنی ئێوە ئیزهار دەکەم. ئومێدەوارم کە لێرە بە دوا رۆژ بە رۆژ بتوانین لە مەسـایلی مـەدەنی دا پتـر تـەرەقی بکەین.

لە هەمو شتێ چاتر بۆ ئێمە ئەوەیە کە بتوانین قسەی خۆمان بـە گـوێی دنیـا بگەیـەنین و تەسـدیقی دەفەرمون کە هەمو شتێک ورده ورده تەرەقی پێ دەدرێ. دیسان دەتـوانین بـە هـۆی ئـەم دەسـتگایە دەرسـی ئەخلاقی و، فەلاحەتی و... بە برایانی خۆشەویست بڵێین و لە ئایندەش دا بەرنامەیەکی باش بۆ رادیۆکـەمان دیاری دەکەین."(18)

لەسەرەتای مانگی جۆزەردان دا عەلی خوسرەوی دانرا بە "موعـاوینی وەزارەتـی تـەبلیغات" و"مـودیری ئیستاسیۆن".(19)

مەودای رادیۆی کوردستان ئەوەندە برِی نەئەکرد بگاتە شارەکانی تری کوردستان. وەکو دەنگێکی ناوچەیی بۆ ناو شاری مەهاباد مایەوە تا ئەرتەشی ئێران وڵاتی داگیرکردەوە. ئەوسا ئەویش لـە "قسـان" خرا.

4. دامەزراندنی کتێبخانی میللی

رۆژنامەی کوردستان نوسیوێتی:

"لەبەر ئەوەی پێداویستی‌یەکی زۆر بە بـونی کتێبخانەیـەکی میللـی لـە شـاری مـەهاباد هەسـت دەکـرێ حـەزرەتی پێشـەوای کوردسـتان دەسـتوری فـەرمو کـە بـە زویـەکی زو دەسـت بـە کۆکردنـەوەی کتێبـەکانی قەرائەتخانەی عیسازادە و فەرهەنگ بکرێ و یەکجێ لە سـالۆنی تەنیشـتی چاپخانـەی کوردسـتان دابنـرێن و کتێبخانەیەکی میللی و عومومی ساز کرێ..."(20)

دیارە دامەزراندنی کتێبخانەی میللی گرنگی‌یەکی زۆری هەیە لە ژیانی هەمو گەلێک دا. هەنگاوی یەکـەم بۆ دامەزراندنی نرا. هەندێ کتێب کۆکرایەوە و هەندێ کەس کتێبیان پێ بەخشی. ئەویش لەگـەڵ گیرانـەوەی مەهابادا هەڵوەشایەوە.

5. سینەمای کوردستان

یەکێ لە هەوڵەکانی حکومەتی کوردستان بۆ دامەزراندنی سینەما بـوە. دیـارە سـینەما وەکـو هۆیـەکی ڕاگەیاندنی بینراو هەم بۆ گەشەپێدانی هۆشی سیاسی و کۆمەڵایەتی خـەڵک، بـە تایبـەتی نەخوێنـدەواران و، هەم وەکو هۆیەکی بەسەربردنی کات بایەخێکی زۆری هەبوە. لە پێش دا وەکو پڕۆژەیەکی تایبـەتی جەعفـەری کەریمی ئیجازەی لە حکومەتی کوردستان وەرگرتوە بـۆ دامەزرانـدنی سـینەمایەک. پـێ ئـەچێ ئـەم پڕۆژەیـە سەری نەگرت بێ.

لەگەڵ هێنانی دەستگای ڕادیۆ لە لایەن کاربەدەستانی سۆڤیتیەوە، دەزگای سـینەمایەکی گەڕۆکیشـیان بە دیاری داوە بە حکومەتی کوردستان.

لە ژمارەی 62 دا هەواڵێک دەربارەی سینەما بەم جۆرە بڵاوکراوەتەوە:

"سەحنەی سینەمای کوردستان کە چەندێ لەوەی پێش لە لایەن وەزارەتی بەرزی تەبلیغاتەوە دەست بـە سازکردنی کرا بو دوایی هات و فیلمی نوێی زۆر ئەعلای ئەخلاقی کـە ئەنـدازەی لـە خۆبـوردن و نیشـتمانی پەرستی قارەمانی جەماهیری شورەوی نیشان دەدا و دەنوێنێ کە ئەم میللەتە ئازایە بـۆ پاراسـتنی نیشـتمانی خۆشەویستیان چە فیداکارییەکیان بە خەرج داوە واریدی کراوە و دەستی بـەکار کـردوە. پێویسـتە برایـانی نیشـتەجێی مـەهاباد و دەوروبـەر ئیسـتیفادەی لـێ بکـەن و بـە تایبـەتی لەلایـەن وەزارەتـی تەبلیغاتـەوە ڕاگەیەنـدراوە کـە لـەکاتی چـون بـۆ سـینەما و لـە وەختـی واریـد بـون و دانیشـتن دا موراعـاتی ئینزیبـات بفەرمون."(21)

رۆژنامەوانی ٤. ڕۆژنامەی کوردستان

ڕۆژنامەوانی ٥. گۆڤاری "هاواری کورد"

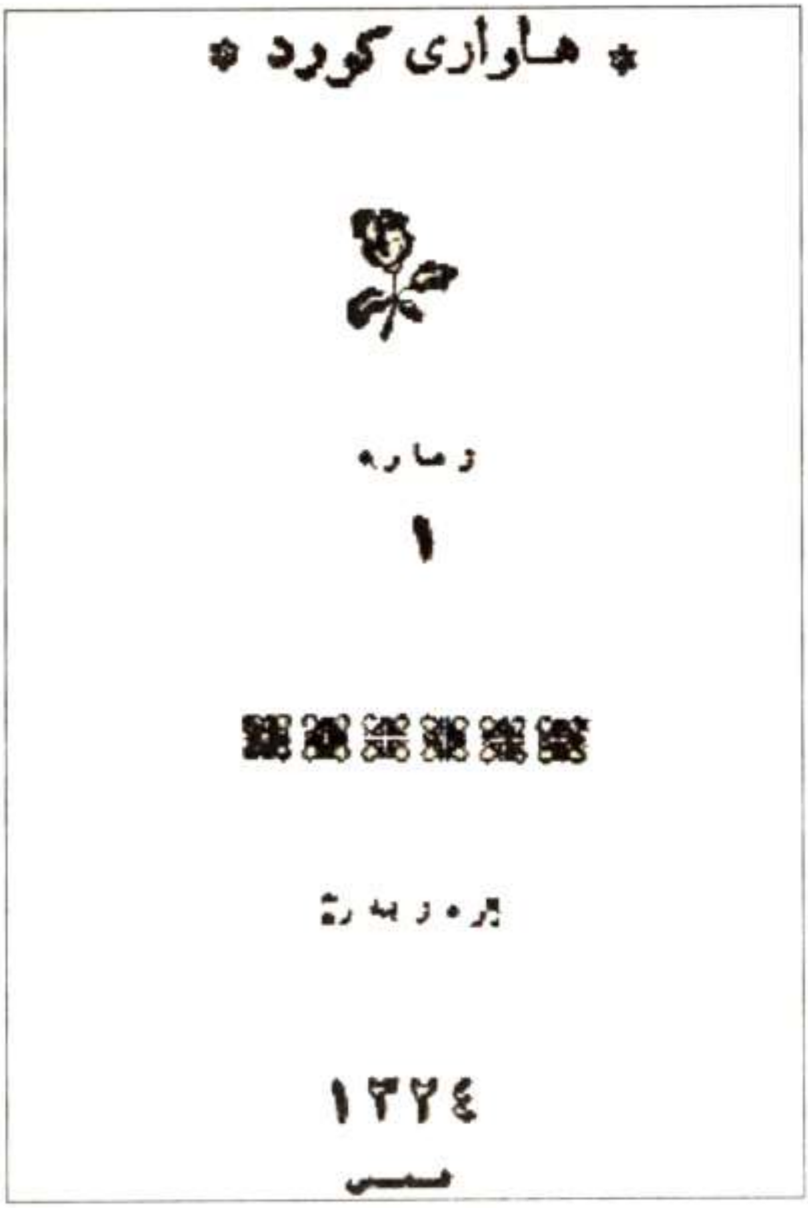
* هاواری کورد *

ژمارە

١

١٣٢٤

شمسی

ڕۆژنامەوانی ٦. گۆڤاری "هاواری نیشتمان"

هـاواری

نیشتمان

مدیری مسئول: ص . انجیری . آذر

بلاوکەرەوەی بیری یەکەتی جەوانانی دیمۆکرات

« گۆواریکی: ادبی . سیاسی . کومەلایەتی »

ساڵی ١ ژمارە ١ — ١ خاکەلیوەی ١٣٢٥ — ٢١ مارس ١٩٤٦

ساڵی تازە

م . عشقی

زەنگی تەمان لێدرا. دڵان لاچو و کوردی هەزار لە ظلمی ڕوزگار نەجاتی
بو. چە هەمەی ئەمەگی لە دڵ هاتە دەر و باغی سعادەتی لە زستاندا هاتە بەر.
مەحانی تاریخی چەرمەشی تەواو بو. تاریخی خوشی و سعادەت هاتە گور
و دونیامان پڕ کردە نور. ئانەی بی حقوقی و مەئاسەی سەفرەتو و گەدی بە
بە پێشوایانی آزادی دونیا گەیشت توزی سەر کزیان لی تەکاندین. خەوی
غفلتیان لی رەواندین. بە آزادی حقیقیان گەیاندین.
ئەورو سەرتاسەری کوردستان ای عراق و تورکیە و ایران بە

رۆژنامەوانی ٧. گۆڤاری "هەڵاڵە" لە بۆکان دەرچوە

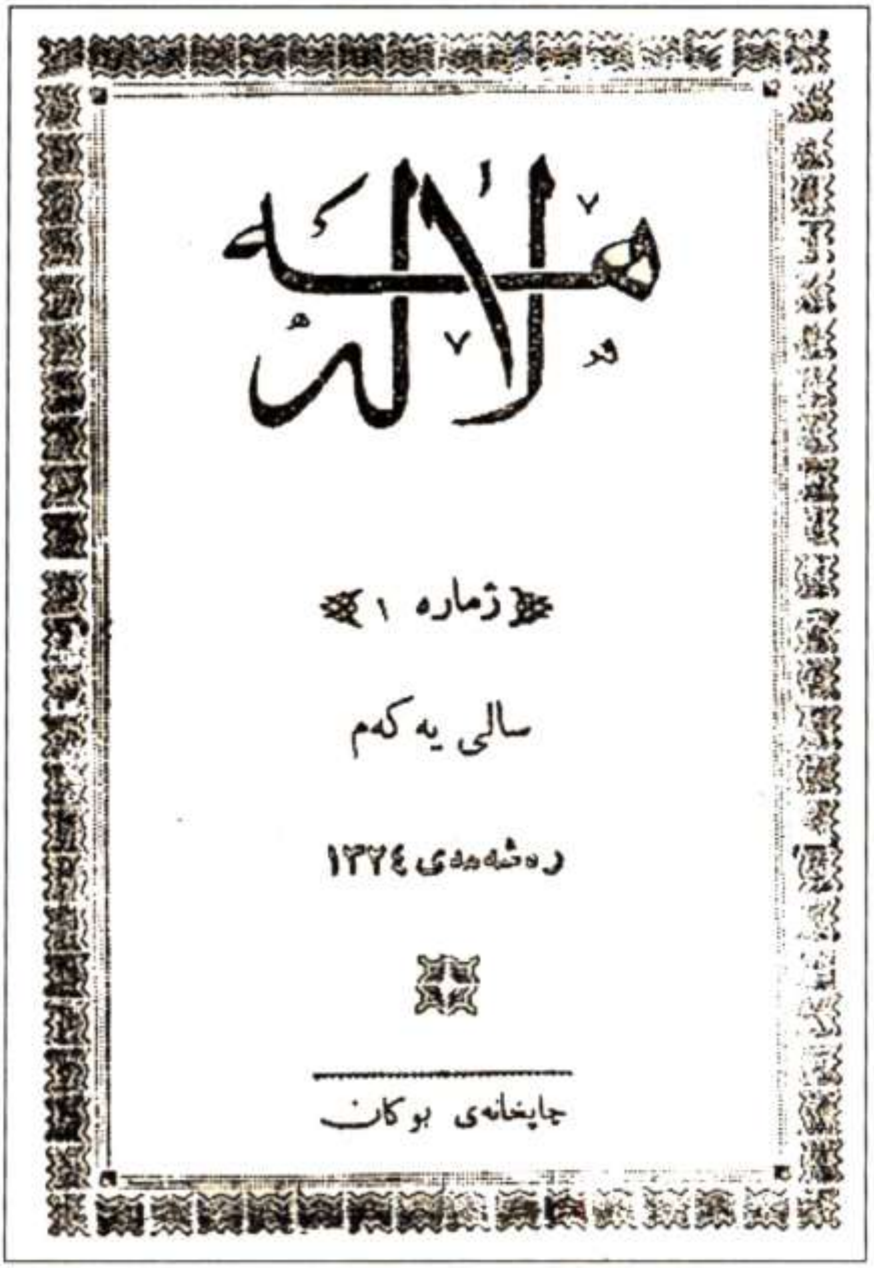

هەڵاڵە

ژمارە ١

سالی یەکەم

رەشەمەی ١٣٢٤

چاپخانەی بوکان

پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

1. ر. کوردستان، ژ 1، 24/11/15 بەرامبەر 46/2/4. ئەو شوێنانەی نوقتە دانراوە کۆپییەکەی خراپ بو نەخوێنرایەوە.
2. توفیق السویدی، مذکراتي: نصف قرن من تاریخ العراق و القضیة العربیة، دار الکتاب العربي، تموز 1969، بیروت، ص 208-.209
3. ر کوردستان، ژ 10، 24./10/20
4. ر کوردستان، ژ 15، 1324/11/27 بەرامبەر 1946./2/16
5. ر کوردستان، ژ 10، 24/11/15 بەرامبەر 1946./2/16
6. ر کوردستان، ژ 1، 24/10/20 بەرامبەر 46./1/11
7. ر کوردستان، ژ 24، 24/12/22 بەرامبەر 46./3/13
8. ر کوردستان، 1325./4/30
9. ر کوردستان، ژ 11، 24/11/17 بەرامبەر 46./2/6
10. ر کوردستان، 1325./5/20
11. ر کوردستان، ژ 17، 1324./12/1
12. ر کوردستان، ژ 18، 1324./12/4
13. ر کوردستان، ژ 41، 25./2/9
14. ر کوردستان، ژ 16، 24./11/29
15. ر کوردستان، ژ 12، 24./11/20
16. ر کوردستان، ژ 3، 24./10/24
17. ر کوردستان، ژ 43، 1325/2/14 بەرامبەر 46./5/4
18. ر کوردستان، ژ 44، 1325/2/16 بەرامبەر 1946./5/6
19. ر کوردستان، ژ 54، 25./3/15
20. ر کوردستان، ژ 25، 24/12/26 بەرامبەر 46./3/17
21. ر کوردستان، ژ 62، 1325/4/5.

5. دامەزراوی پێشمەرگایەتی

1. ستراتیجی سیاسی - پێشمەرگەیی حکومەتی کوردستان

چەککردنی عەشایەر یەکێ لە کۆڵەکە سەرەکی‌یەکانی سیاسەتی رەزاشا بو بۆ جێگیرکردنی دەسەڵاتی دیکتاتۆری خۆی لە ناو عەشایەر و ناوچە دێهاتی‌یەکانی سەرانسەری ئێران دا. ئەرتەشی ئێران بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە لە چەندین شوێن توشی پێکادان و شەڕی خوێناوی درێژخایان بو. بەڵام سەرەنجام دەستی بە سەر هەمو ناوچەکان دا گرت و چەکی لە ناو دانیشتوان دا نەهێشت. هەرەسی ئەرتەش، بە دوای هاتنی هێزی روسی - بەریتانی دا بۆ ناو خاکی ئێران، سەرلەنوێ هەلی بۆ خەڵک هەڵخست خۆیان چەکدار بکەنەوە. کوردستان لەو بارەیەوە هەلی زۆرتری بۆ هەڵ کەوت. لە ناوچە دێهاتی‌یەکانی موکریان دا، تەنانەت لە ناوچە دێهاتی‌یەکانی ئوستانەکانی کوردستان و کرماشان دا بە هەزاران کەس خۆیان چەکدار کردبو. پاسگاکانی ئێرانیان چەک کرد بو. سەربازەکان چەکەکانیان ئەفراند و بە نرخی هەرزان ئەیان فرۆشت، یا خەڵک لێیان ئەسەندن لە پێش 2 ی رێبەندانی 1324 دا کەسانێکی زۆری سەر بە حیزبی دیمۆکراتی کوردستان چەکداربون. سەرکردایەتی حیزب هەندێکی رێک خست بون. لە ئاهەنگەکانی 2 ی رێبەندان دا بە قسەی رۆژنامەی کوردستان "... هێزی بەهێزی دیمۆکرات بە ساز و بەرگ و ئەسلەحەوە لە لایەکەوە و قوتابی‌یەکانی کچان و کوڕانی هەمو قوتابخانەکان لە لایەکی دی..."(1) بەشدار بون. هەر لە ئاهەنگەکانی هەمان رۆژدا محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی "کومەگی فەرماندەی هەمو هێزی کوردستان" "بە نوێنەری لە لایەن هێزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانەوە." و محەمەدی نانەوازادە "فەرماندەی هێزی مەرکەزی حیزبی دیمۆکرات" هەر یەکە وتارێکیان خوێندەوە.

ستراتیجی سیاسی و پێشمەرگەیی حکومەتی کوردستان هەمان ستراتیجی سیاسی - پێشمەرگەیی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان بو. ح د ک هیواکانی خۆی لە سەر بەڵێنەکانی هاوپەیمانەکان بە تایبەتی دۆستایەتی یەکێتی سۆڤێت و راگەیاندنی ئەتلانتیک هەڵچنی بو. ح د ک ئەی ویست لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئێران دا

خودموختـاری یـا خـود ڕاسـتتر مـافی هـەڵبژاردنی گشـتی بـۆ ئەنجومـەنی ئەیالـەتی و ولایـەتی بـۆ مەڵبەنـدە کوردنشینەکانی ئێران دابین بکا. بۆ ئەو مەبەستەش زۆرتر باوەڕی بە خەباتی سیاسـی و گفتوگـۆی سیاسـی و گوشار دروست کردن و ڕێی هێمنانـەی بەلاداخسـتنی ناکۆکی‌یـەکان هـەبو، نـەک بـە لەشکرکێشـی و هێرشـی چەکدار بۆ ڕزگارکردنی شارەکانی کوردستان. قازی لە وتارەکانی دا، چ ئەوی لە بەردەم خـەڵک دا بـە ئاشـکرا و ڕاشکاوی گوتویەتی و، چ لە قسەکانی ناو کۆبونەوە داخراوەکان دا کردویەتی، ئەمەی نە شاردۆتەوە.

مەسەلەی ڕزگاکردنی کوردستانی گەورە و، مەسەلەی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردیی جیـاواز لە ئێران ئەگەر لە شیعر و نوسینی هەندێ کەسی کاربەدەستی ناو حکومەتی کوردسـتان دا ڕەنگـی دابێتـەوە، ئەوا لای پێشەوا ئەوانە قابیلی جێبەجێ کردن نەبون. لە قسەکانی دا لە گەڵ ڕۆژنامە نوسەکان دا بـە ئاشـکرا لەوانە دواوە.

لە گفتوگۆیەک دا لەگـەڵ ڕۆژنامەوانـەکانی "ایـران مـا" و"فرمـان" و"رهبـر" ی تـارانی، کـە ڕۆژنامـەی کوردستان لە یەکەمین ژمارەی دا نوسیوێتی‌یەوە، بێ پێچوپەنا ئەم مەسەلەیە ڕون ئەکاتەوە:

"پرسیار: لە تاران دەڵێن کوردان بە ڕەهبەری جەنابت جوێ بونەوە و ئیستیقلالی کوردسـتانیان دەوێ ئایا ڕاستە؟

وەڵام: خەیر ڕاست نیە لە بەر ئەوەی ئێمە لـە دەوڵـەتی ئێـران ئیجـرای قـانونی ئەساسـی‌مان دەوێ و دەمانەوێ بە خودموختاری لەژێر بەیداغی ئێران دا بژین، وە خودموختاریشمان وە گیرکەوتوە."

هەر بۆیە لە سەرەتای دامەزراندن تا هەرەسی حکومەتی کوردستان دو بۆچونی جیاواز لـە نـاو کاربـە دەستەکانی کوردستان دا بو:

یەکێکیان کە پێشەوا نوێنەرایەتی ئەکرد، لای وابـو بـە ڕێگـەی گفتوگـۆی سیاسـی هـەوڵی سـازین و ڕێکەوتن بدرێ لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی لە تاران. لە ئەنجامی ئەمەش دا ڕێگەی بە هیچ جۆرە پێشڕەوی‌یەکی بـە پێشـمەرگەکانی کوردسـتان نەئـەدا. بـەڵکو ئـەبو لـە حاڵـەتی دیفـاع و چـاوەڕوانی و ڕاوەسـتان دا لـە سەنگەرەکانی خۆیان‌دا بمێننەوە.

ئەولای تریان هەندێ لە سەرکردە لاوەکانی دیمۆکرات و ئەفسەرە کوردەکانی عێـراق و بارزانی‌یـەکان، تەنات کەسانی وەکو حاجی بابەشێخی سەرۆکی هەیئەتی رەئیسە و محەمەد ڕەشـید خـان، پێیـان وا بـو کـە ئەبێ هێزەکانی کوردستان ساز بدرێن بۆ ئازاد کردنی شارە کوردنشینەکانی ئێران یەک لە دوای یەک.

سەرانی کۆمار تا ئەو کاتەی حکومەتەکەیان هەرەسی هێنا لە ناو خۆیان دا لە سەر ئەو مەسەلەیە سـاخ نەبونەوە. لەوەش دا چەند فاکتەر دەوری هـەبو: تـەرازوی هاوسـەنگی هێزەکـانی کـورد و ئێـران. هـەروەها فاکتەری سیاسی، هەڵوێستی ڕوسی، ئینگلیزی، ئەمریکی، لە ڕوداوێکی وەها.

مەترسی هێرشی ئەرتەشی ئێران بۆ سەر کوردستان و گرتنەوەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی کوردستان تا ئەهات زیادی ئەکرد. بـە تایبـەتی لەگـەڵ نزیـک کەوتنـەوەی کـاتی کشـانەوەی هێـزی ڕوسـی. هێزەکانی ئێران لە سنە مۆڵیان ئەخوارد.

پادگانی سەقز بە هێز ئەکرا. لەم ڕووەوە سەقز گرنگی‌یەکی تایبەتی هـەبو. لـە وێـوە ئێـران ئەیویسـت پادگاکانی بانە و سەردەشت بە هێز بکات و ڕێی پێشـکەوتنی هێـزی پێشـمەرگەی دیمـۆکرات ببـڕێ بـەرەو سنەو کرماشـان و لـە دواڕۆژیـش دا ڕیگـەی گەڕانـەوەی خـۆی بـۆ ناوچـەکانی ژێـر دەسـەڵاتی حکومـەتی کوردستان تەئمین بکا.

حکومەتی کوردستان ئەبو هێزەکانی خۆی بۆ پاراستنی خـۆی و سـنورەکانی لـە دەسـتدرێژی ئێـران ساز بدات.

2. ڕیکخستنی پێشمەرگە

2. 1. وەزارەتی هێزی دیمۆکراتی کوردستان

لە پێش ئاهەنگەکانی ڕێبەندان دا سەرکردایەتی حیزب پێشمەرگەکانی لە: لیزگە، قۆڵ، دەستە، چڵ، لک، پۆل، هێز... دا ڕێک خست بو. بۆ "بەیعەتی پێشەوا" بەیانی ڕۆژی 3 ی 11 ی 24 لە "کانگای پێشمەرگە" ئامادە بون. لە مەراسیمێکی پیشمەرگەیی - سیاسی دا بەیعەتیان بە پێشەوا کرد و، ئامادەیی خۆیان بۆ خۆبەختکردن لە پێناوی پارستنی حکومەتی کوردستان دا دەربڕی.(2)

ح د ک کاتێ دامەزراندنی حکومەتی کوردستانی ڕاگەیاند هێزێکی چەکداری هەبو. بۆ سەرپەرشتی ئەم هێزە لە "هەیئەتی رەئیسە" دا محەمەد حسێن خانی بە وەزیری جەنگ دانا و وەزارەتی جەنگی دامەزراند. لە ئەنجامی سیاسەتی رەزاشادا کوردستان بە دواکەوتویی مابوەوە. لە بەر ئەوە بەشی کوردستان، لە کادری پێگەیشتو و کارامەی کیشوەری و لەشکری دا، نەبو یا ئەگەر هەبوبێ زۆر کەم بو. حکومەتی کوردستان کادری جەنگیی دەرچوی زانستگا جەنگییەکانی ئێرانی نەبو. هەر لە سەرتاوە ناچار بو پلەی سپایی و پێشمەرگەیی بە کادرە سیاسی و ڕێکخراوەییەکانی خۆی و سەرۆکەکانی عەشایەر بدات.

محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی بە پلەی جەنەراڵ بو بە وەزیری جەنگ. جەعفەری کەریمی بە پلەی مایور (میجەر) بە معاونی حەربی وەزیر و، محەمەد نانەوازادە بە پلەی پات کۆلۆنیک بە فەرماندەی هێزی مەرکەزی و دواییتر بە معاونی سیاسی وەزیر و، ئیبراهیم سەلاح بە پلەی مایور بە سەرۆکی ستادی گشتی و، محەمەد ئەمین شەرەفی بە پلەی مایور بە سەرۆکی تەخشابی هێز و، عەزیزی سدیقی بە پلەی کاپیتان بە بازرەسی هێز... تاد.

جگە لە سەیفی قازی پلەی جەنەراڵی بەخشی بە 3 لە گەورە پیاوانی کورد: عومەر خانی شەریفی سەرداری ئێلی شکاک، محەمەد رەشید خانی مەزنی بەگزادەکانی بانە و، مەلا مستەفا سەرکردەی ناوداری ئێلی بارزانی. هەمو ئەندامەکانی کۆمیتەی ناوەندی حیزب پلەی "مایور" یان پێ درا. کەسانی تریش پلەی جیاواز وەکو کاپیتان. ئەمانە هیچ کامیان هیچ زانستگایەکی جەنگی‌یان لە ئێران یان لە دەرەوەی ئێران نەدی بو. لە پێدانی پلەی پێشمەرگەیی دا، شارەزایی زانستەکانی جەنگ رەچاو نەئەکرا، ئەوەی ڕەچاو ئەکرا دڵسۆزیی ئەو کەسە بو بۆ حکومەتی کوردستان و، ڕادەی نفوزی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە ناو ئێل و مەڵبەندەکەی خۆی دا. پلەی ئەفسەرەکان و جلوبەرگیشیان هی لەشکری ڕوسی بو، ئەفسەرانی کوردی عێراقی، کە هەندێکیان لە گەڵ بارزانی و هەندێکی تریشیان دوای ئەو، چوبونە کوردستانی ئێران، ئەوانیش پلەی نوێ‌یان درایە.

ئەفسەرانی کوردی عێراق لە زانستگای جەنگی عێراق دەرچو بون، هەندێکیان زانستگاکانی ئەوروپاشیان دی بو. ئەمانە ئەیان توانی دەورێکی کاریگەر بگێڕن بۆ پێکهێنانی سپای کوردستان و پێگەیاندن و مەشق پێ کردنی. هەروەها بۆ دامەزراندنی هەندێ فێرگاو زانستگای جەنگی نوێ. سەرانی حکومەتی کوردستان، وەکو چەند جارێ ئاگاداری سەرکردەکانی ڕێکخروەکانی کوردستانی عێراقیان کرد بو، پێیان وابو جگە لە پزیشک و برینپێچ پێویستی‌یان بە هیچ کادرێکی تر نیە. لەبەرئەوە هانی هیچ کوردێکی عێراقیان نەئەدا بچێتە ئەوێ.

ناوی وەزارەتەکە بە ناوی جیا جیاوە لە ڕۆژنامەی کوردستان و، لە نامە رەسمی‌یەکان دا ئەهات، وەکو: وەزیر و وەزارەتی جەنگ، وەزارەتی هێزی میللی کوردستان، وەزارەتی هێزی دیمۆکراتی کوردستان.

وەزارەتی هێز دەستی کرد بە ڕێکخستنی نوێ و هاوچەرخی هێزەکانی و، دانانی ڕیوشوێنی ڕاهێنان و مەشق پێ کردنی. هێشتا بڕیاری "سەربازگیری" نەدا بو، پێشمەرگایەتی کارێکی ئارەزومەندانە بو.

کوردستان لە ژێر سەردێڕی "تەعلیماتی پێشمەرگەیی" دا نوسیوێتی:

"بە پێی دەستوری کە لـە لایـەن کۆمیتـەی مەرکەزیـیەوە درا بـو ڕۆژی 14 ی 4 ی 1325 تـەواوی ڕوئەسا و کاربەدەستانی ئیدارات و ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکـەزی سـەعات 7 ی بـەیانی لـە پێشـمەرگەخانە حازر بون.

لە پێش دا لە لایەن ئاغایـان حـاجی ڕەحمـان ئاغـای ئێلخـانی زادە، کاپیتـان میزانـی (سـەرکردەیەکی ئازەربایجانی)، عیزەت عەبدولعەزیز، محەمەد مـەحمود، ئیبراهیمـی نـادری، محەمـەد ئـەمین قـادری، جەعفـەری کەریمی معاونی وەزارەتی هێز، سـدیقی حەیـدەری، ئیبـراهیم سـەلاح فەرمانـدەی هێـزی ناوەنـدی لـە بابـەت فێربونی تەعلیماتی پێشمەرگەیی و، خۆشەویستی و پارێزگاری لە نیشتمان و فـەریزەی فـەردی و ئیجتیمـاعی هەر کەسێک نوتق کرا.

پاشان حازرین ڕیزیان بەست و تەعلیمات دەستی پێ کرا و تا سەعات 11 ئیدامەی هەبو."(3)

2 .2. هێزەکانی ئێلاتی کورد

سەعاتی 2 تا 6 ی پاش نیوەڕۆی ڕۆژی هەینی 20 ی 4 ی 1325 "پێشمەرگەکانی هێـزی ناوەنـدی کوردستان بۆ عەمەلیاتی سەحرایی چوبونە دەری شاری" مەهاباد، لـە گەڕانـەوەیان دا "وەزیـری هێـز" نـوتقی ژێروی بۆ دان:

"برایان! پێشمەرگەکان، سەرکردان، ئەهالی موحتەرەم!

شوکری خودا تەواو ناکـەم کـە شـانازی و ئیفتیخـاری ئـازادی کـورد وە چـەنگ مـەهاباد و میللـەتی تێگەیشتوی ئەم شارە کەوت. ئێوە هەرچەندە لە مادییات دا زۆرتان زیان کێشاوە بەڵام لە مەعنـەوییات دا زۆر وە پێش کەوتون.

برایان ئێوە جێگای هومێد و چرا و ئاڵا هەڵگری هەمو کورد و ئازادی کوردستانی مەزنن.

ئێوە دەبێ ڕۆژبەڕۆژ هێزی کارکردنتان زیادتر و ئینزیبات و دیسیپلینتان قایمتر بێت.

برایان مزگێنیتان دەدەمێ بە کوێرایی چاوی دوژمنـانی ئـازادی، کـورد ئـازادی دەسـت کـەوتوە. هـەر ئازادیش دەبێ و هیچ هێزێک ناتوانێ هەستی ئازادیخوایی ئێمە بکوژێنێتەوە و ئازادیخوازانی دنیـاش هـەمو پشتیوانی ئێمەن و بـە هـەر ئیسـم و ڕەسـمێک بێـت کـورد ئـازادە و ئـازادی خـۆی وە گیـر هێنـاوە بـەڵام گەورەترین وەزیفەیەک کە ئەوڕۆ لە سەر ئێوە ئەنجامی پێویستە فیداکارییە لە ڕێگای ڕاگرتنی ئازادی دا.

ئەوڕۆ نزیکەی ملیۆنێک کورد لە ژێر ئاڵای موقەدەسی کوردستانی ئـازادا زۆر بـە خۆشـی دەژیـن و دڵیان پڕ لە هەستی نیشتمان پەرستییە.

ئەوڕۆ چل و پێـنج هـەزار فیـدایی کـورد لـە ژێـر ئیختیـاری مـن دایـە گشـت ئامـادەن بـە چکۆلـەتر ئیشارەیەک خوێنی پاکی خۆیان لە ڕێگای پاراستنی نیشتمانی موقەدەس دا بڕێژن.

ئاغایان ئەوا ڕەسمەن بە هەمو کەس ڕادەگەیەنم لەمەودوا هەرکەس بێتو کارێک بە پێچەوانـەی ئـازادی کورد بکا وە یا زەرەیەک لە دەستورات لا بدا مەحو و نابودی دەکەم و حکومـەتی میللـی و هەیئـەتی دەوڵـەت دەسەڵاتی هەیە دوژمنانی ئازادی کورد بە موجازاتی سەخت بگەیەنێ. لەوە پتر زەحمەتو نادەم و بـە خـوداو دەسپێرم."(4)

لە ڕاستی دا هێزی سەرەکی حکومەتی کوردسـتان، هێـزی ئێلـەکان بـو بـە سـەرکردایەتی گـەورەکانی خۆیان. هەرچەندە سەیفی قازی باسـی چـل و پێـنج هـەزار فیـدایی کـورد ئـەکات، بـەڵام زۆر لـە سـەرچاوە ئاگادارەکان ژمارەی هێزەکان بە جۆرێکی تر باس ئەکەن. لەوانە ئیگلـتن لـە کـاتی سـازدانی هێزەکـان دا لـە جەبهەی سەقز بەمجۆرەی لای خوارێ سەرژمێریان ئەکات:

بارزانی بە سەرکردایەتی مەلا مستەفا	1200 پیادە
بارزانی بە سەرکردایەتی شێخ ئەحمەد (لە جەبهە نەبون)	900 پیادە
جەلالی و میلانی	400 سوار
شوکاک بە سەرکردایەتی عومەر خان	800 سوار
شوکاک بە سەرکردایەتی تاهیرخانی سمکۆ	500 سوار
هەرکی بە سەرکردایەتی رەشید بەگ و بەگزادە	
بە سەرکردایەتی نوری بەگ	1000 سوار
هەرکی بە سەرکردایەتی زێرۆ بەگ	700 پیادە
تاقمی بنەماڵەی سەیدعەبدوڵای گەیلانی	
بە سەرکردایەتی سەید فەهیم	200 سوار
زەرزا بە سەرکردایەتی موسا خان	300 سوار
قەرەپاپاخ (تورک) بە سەرکردایەتی پاشاخان و	
خوسرەوی خان	500 سوار
مامەشی تیرەی کاک عەبدوڵا قادری	400 سوار
مامەش بە سەرکردایەتی کاک هەمزە	
نەڵۆسی ئەمیر عشائیری	500 سوار
پیران بە سەرکردایەتی محەمەد ئەمین ئاغا و	
قەرەنی ئاغا	300 سوار
مەنگوڕ بە سەرکردایەتی عەبدوڵای بایەزید	300 سوار
مەنگوڕ بە سەرکردایەتی سەلیم ئاغای ئۆجاغ	200 سوار
مەنگوڕ بە سەرکردایەتی عەلی خان و	
ئیبراهیم سالاری	400 سوار
گەورکی سەردەشت بە سەرکردایەتی کاکەڵڵا	200 سوار
گەورکی مەهاباد بە سەرکردایەتی بایزی عەزیز ئاغا	300 سوار
گەورکی سەقز بە سەرکردایەتی عەلی جەوانمەردی و	
محەمەد ئاغا و حاجی ئیبراهیم ئاغا	400 سوار
تێکەڵاوی خێڵەکانی سەردەشت	500 سوار
تیرەی سوێسنی	100 سوار
دیبوکری مەهاباد بە سەرکردایەتی جەعفەر کەریمی	400 سوار
دیبوکری بۆکان بە سەرکردایەتی ئاغاکانی ئێلخانیزادە	500 سوار
فەیزوڵا بەگی بۆکان و سەقز	800 سوار
بنەماڵەی بداغی سەقز	200 سوار
تێکەڵاوی تیرەکانی مەهاباد و شاهیندژ	300 سوار
تاقمی حەمە رەشید خانی بانە	300 سوار
پێشمەرگەی جوانرۆ و هەورامان	150 سوار
کۆی هەمویان	12 750 (5)

3. بارزانی‌یەکان

3. 1 پێشوازی ڕەسمیی مەلا مستەفا

لە سەرەتا دا مەلا مستەفا و بارزانی‌یەکان بە جۆرێ پشت گوێ خرا بون، بیریان لەوە ئەکردەوە بگەڕێنەوە تەسلیمی حکومەتی عێراق ببنەوە. نەخۆشی تیفوس و هەژاری و نەبونی تەنگی پێ هەڵچنی بون. لە لایەک مەترسی هێرشی ئەرتەشی ئێران بۆ سەر کوردستان و، لە لایەکی ترەوە مەزبەتەیەکی کە تێکۆشەرانی کوردستانی عێراق، بە یارمەتی شێخ لەتیفی حەفید و هەندێ لە سەرانی ئێلە کوردەکانی عێراق، ڕێکیان خست بو بۆ ناساندنی مەلا مستەفا وەکو نوێنەری هەمو کوردی عێراق و ڕێزلێنانی، ناردبویان بۆ قازی محەمەد، وایان لە قازی و سەرانی حکومەتی کوردستان کرد ئاوڕ لە بارزانی و کوردەکانی عێراق بدەنەوە.

لە مانگی ڕەشەمەدا قازی محەمەد، مەلا مستەفای بانگ کرد بۆ مەهاباد. ئەمجارەیان بە ڕەسمی پێشوازی لێ کرا. کوردستان هەواڵی هاتنی لە "ئەخباری نێوخۆمان" دا بەمجۆرە نوسیوە:

"جەنابی مەلا مستەفا قائیدی کوردی بارزان ڕۆژی 9 ی 12 ی 1324 ساتی 5 ی پاش نیوەڕۆ واریدی مەهاباد بو.

وەختێ گەیشتە نێوباغان ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی پێشوازی‌یان لێ کرد. وەختێ مەلا مستەفا لە چۆمی پەڕییەوە بە ئیحتیرامی ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی دابەزی لەم کاتەدا کۆمیتەی مەرکەزی هەنگاویان توندتر کردو لە قەراخ چۆمی پێک گەیشتن، برای خۆشەویست سدیق حەیدەری مەراسیمی بە خێرهاتنی بە جێ هێناو هەمو ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی بە مەلا مستەفا ناساندو ئەویش دەستی لە ناو دەستی هەموان ناو لە نیهایەتی خۆشی دا بۆ کانگای حیزبی دیمۆکرات هاتن و لە ساڵۆنی ئەنجومەنی فەرهەنگی دانیشتن.

لە ساتی 6 حەزرەتی پێشەوای کوردستان بە پێی (القادم یزار) تەشریفی بۆ کانگا هات و مولاقاتی دەگەڵ مەلا مستەفا فەرمو، لەو وەختەدا محەمەد ئەفەندی خیتاب بە حەزرەتی پێشەوا، خیتابێک کە وێنەی ئیحساساتی قەلبی مەلا مستەفا بو لە خسوس خودەپێناونانی کوردی بارزان و دەربەدەری ئەم قەومە نەجیبە لە ڕێی سەربەستی کوردستان دا خوێندەوە و جەنابی پێشەواش وەڵامی دانەوەو ئەوانی بێ ئەندازە بە حکومەتی کوردستان و حیزبی دیمۆکرات ئومێدەوار کرد.

پاشان حەزرەتی پێشەوا تەشریفی بردە ساڵۆنی تایبەتی خۆی ئەنجا مەلا مستەفا بە حزوری شەرەفیاب بو و، ماوەی دوسات خەریکی گفتوگۆ بون.

مەلا مستەفا پیاوێکی سیاسی و زەعیمی کوردی بەرزانە لە ڕێی سەربەستی کوردستان دا زۆری مەینەت کێشاوە. دوژمنانی کوردستان ئەو و تەواوی ئێل و عەشیرەتی ویان بە گوناهی ئازادیخواهی دەربەدەر و لە نیشتمانی خۆشەویستیان وە دەرناوە. زاتی ناو براو بێجگە لەوەی قائیدێکی بەرزە، پیاوێکی زانا و تێگەیشتوە موتومەدین و نیشتمانپەرستە و تەمەنی لە حدودی چلوپێنج ساڵ دایە."(6)

3. 2 نوتقی محەمەد مەحمود

محەمەد مەحمود، خەڵکی سلێمانی و دەرچوی زانستگای جەنگی عێراق بو. لە ناوەڕاستی سییەکان دا ئەندامی "کۆمەڵی برایەتی" و، دوایی یەکێ لە ئەندامە چالاک و شۆڕشگێڕکانی "حیزبی هیوا" بو. نوسەر و خەتیب بو. چەندین وتاری سیاسی لە بڵاوکراوە نهێنیەکانی حیزبی "هیوا" و گۆڤاری "گەلاوێژ" و لە ڕۆژنامەی "کوردستان" دا نوسیوە. بەشداری شۆڕشی بارزان بو. یەکێ لە دامەزرێنەرەکانی "هەیئەتی ئازادی"

بو. لە گەڵ بارزانی چوە کوردستانی ئێران و یەکێ لە هاوکارە نزیکەکانی بو. لەوێ وەکیلی مەلا مستەفا بـو. لە زۆری بۆنە سیاسی‌یەکان دا محەمەد مەحمود بەناوی مەلا مستەفاوە قسەی ئەکرد. لێرەش دا ئەم وتارەی بـە ناوی بارزانی‌یەوە خوێندەوە:

"پێشەوای موعەزەم! گەورە بەڕێزەکانم!

بە ناوی کوردی وریا بوەوە لە ژێـر مـاوەی پـەیرەوی کـۆنی زەبـر بەدەسـتی، بـە نـاوی سـەرکردەی شۆڕشی گەل لە بارزان، شۆڕشی بەرهەڵستی سەرگەردانی، شۆڕشی نەهێشـتنی زوڵـم و ئیسـتیبداد، ڕۆژبـاش پێشکەشی دانیشتوانی ئەم کۆبونەوەیە دەکەم، کە ئاڵای پیرۆزیـان لـە سـێ یـەکی نیشـتمانی گـەورەدا بڵێنـد کردەوە، بە ناوی خوێنی پاکی گەلێ کۆششکەرانەوە کە لە مەیدانی ئازادی دا پێشکەشـیان کـردوە، هاوارتـان دەکەینێ کە ئەم بەرە پیرۆزە - ئازادی و سەربەخۆیی پێ بگەیەنن. بە ناوی فرمێسکی چاوی بێوەژنان و ئاه و ناڵینی هەتیوانەوە هاوارتان دەکـەینێ کـە پـەیمانی حقـوقی گـەل بـدەن. ئیقتیسـادیاتی بپارێزیـت، پشـتی فەرهەنگ بگرن بە پەروەردە کردنێکی گیانی دیموکراتیەوە، پارێزگـاری لـە دیمـۆکراتی بفـەرمون کـە ڕێگـەی پێشخستنی گەل و سەربەخۆیی نیشتمان و ڕۆیشتنە بـەری وەیـە لـە گـەڵ کـاروانی گـەلانی ئـازادی بـەرەو تەواوەتی.

بێگومان لەبیر ناکرێت کە حکومەتی ئازاد هێشتا لە یەکەم قۆناغیایەتی وە کۆششی ئێوەی پێ دەوێـت، بۆ سەرکەوتنی کوردستانی مەزن و ڕزگار بونی، یارمەتی گەلیشی پێویستە. ئەو بەشانەی نیشتمانی مـەزنمان کە لە ژێر دەستی بێگانەدان، گەلی کوردستانی مەزن چـاوی بڕیوەتـە یارمـەتی ئـەو ئاڵایـە کـە لـە سـەر ئـەم حکومەتە دەشەکێتەوە، دەیەوێت ژێر سێبەریەوە، لە پیاوەکانی حکومەت دەخوازان کە براکانیان لـەو پێوەنـدی ئاسنینە ڕزگاربکەین کە تێدا دەناڵێنن.

پێشەوای موعەزەم! گەورەکانم!

ئەو سیاسەتە حەکیمە جوانەی کە پـارتی دیمـۆکراتی کوردسـتان لـە سـەری ڕۆیشـت و سـەربەخۆیی نیشتمان و ئازادی کوردی وەرگرت، ئامادەیە کە بچێت بە هاواری نیشتمانی گەورەوە و، گەلی کـورد سـەرتاپا ڕزگار بکا.

لەم کاتەدا، لە هەمو کانی دڵمانەوە و یاریدەی ڕاستیمانەوە بەرەو گەورەترین شەخسـیەتی کـورد، ئـەو شەخسیەتەی کە گەلی کوردی بە بیری بەهێزی و سەرکردەیەکی حەکیمانەوە بە ڕێگـای دیمـۆکراتی دا بـرد و گەیاندیە سفرەی ئـازادی، بـە کۆششـێکی عەبقـەری و عـەزمێکی قـایم وە سـەرکردەی دیمـۆکرات، پێشـەوای موعەزەمی کوردستان جەنابی قازی محەمەد، خۆمان پێشکەش دەکەین.

با هەمو پێکەوە هاوار کەین بژی سەرکردەی موخلیسی کوردستان، بژی گەلی کـورد پشـت بەسـت بـە دیمۆکراتی، بژی پارتی ئازادی کوردستان و پارتی گەل، بژی پارتی دیمۆکرات، بـژی نیشـتمانی مـەزنمان بـە سەربەخۆ و ئازادی، بژی یەکێتی سۆڤیاتی مەزن هەتا بێ گەلانی خۆش بەختی ئازادی و سەربەخۆ بێ.(7)

بارزانی و، کوردەکانی تری عێراق ئەیان توانی لەوێ وەکو پەنابەر بە گۆشەگیری دابنیشن، خۆیان لـە هیچ کاروبارێ نەگەیەنن. بەڵام ئەوان بۆ ئەوە نەچو بون پـاڵی لـێ بدەنـەوە. چوبـون بـۆ ئـەوەی بـە هـەمو تواناوە بەشداری بکەن لە پاراستن و سەرخستنی ئەو تەجروبە تازەیەدا. خوێندنەوەی ئـەم وتـارە بـە نـاوی بارزانی‌یەوە، لەو کاتەدا، چەند مەبەستی ئەگەیاند. یەکێکیان، دەربڕینی دڵسۆزی بـۆ حکومـەتی کوردسـتان و پێشەواکەی و، پیشاندانی ئامادەیی خۆ لە پێناونـانی بـە هـەمو توانایەکـەوە. دوەمیـان، بـە درۆ خسـتنەوەی واتەواتی ململانێی پێشەوا - بارزانی و، قوبوڵ کردنی سەرۆکایەتی قازی محەمـەد. سـێیەمیان، پێـداگرتن لـە سەر یەکێتی چارەنوسی کورد و هەوڵدان بۆ ئازادکردنی ناوچەکانی تری کوردستان.

3.3. بەرنامەی گەڕانی بارزانی

کوردستان لە ژ 26 - 27 دا بەرنامەی گەڕانی مەلا مستەفای بەدرێژی بەم جۆرە نوسیوە:

ڕۆژی جومعە 10 ی 12 ی 1324

ئەندامانی حیزب و ئەشراف و ئەعیانی شاری مەهاباد و ڕوئەسای عەشایەر یەک بەدوا یەک دا چونـە خۆپێناسینی میوانی خۆیان. هەر کە کاتی نوێژی جومعە هات زەعیم مەلا مستەفا لە گەڵ ئەنـدامێکی هەیئـەتی مەرکەزی حیزب تەشریفی بردە مزگەوتی جامیعە و فەریزەئی خودای مەزنی لەگەڵ هەمو موسـوڵمانانی شـاری مەهاباد دا لە سەرخۆ لابردو دوایی لە ناو قەلەباڵغی‌یەکی زۆردا گەڕایەوە یانەی فەرهەنگی مەرکەزی حیزب.

ڕۆژی شەممو 11 ی 12 ی 1324

بـەیانی 11 ی 12 ی 1324 زەعـیم مـەلا مسـتەفا و ئەفسـەرانی و یـەکێک لـە ئەنـدامانی هەیئـەتی مەرکەزی ئاغای ئەحمەدی ئیلاهی تەشریفیان چوە هێزی کوردستان و هەر کە گەیشتنە ئەوێ لە لایەن قەرەوڵی تایبەتی‌یەوە رەسمی تەعزیمی بۆ کراو سەرکردانی هێز بـە سـەرکردەی فەرمانـدەی هێـزی مەرکـەزی محەمـەد نانەوازادە پێشوازی کراو یەکە یەکە سەرکردەکانی پێ ناسرا نزیکەی نیو سـەعاتێک لـە گـەڵ سـەرکردەکاندا رای بواردو لە دوایی‌دا یەکە یەکە چوە لای سەرکردەکان لە جێگای خۆیان دا وە پیرۆزبایی خـۆی پێشـکەش کردن و داوای لێ کردن کە هەمو بە گیانێکی پاکی نیشتمانپەروەرانەوە ببنە سپەری نیشـتمان و پێشـخزمەتی پێشەوای موعەزەم کانگای هێزی بەجێ هێشتەوە و بە بە بزۆکـی حـەزرەتی پێشـەوا ڕوی کـردە دەبیرسـتان لەوێ قوتابی‌یەکان هەمو کۆببونەوە لە دوای زیارەتی مامۆستاکان و رەئیسی هەیئەتی فەرهەنگ ئاغای رەشـید ئاغای هەمزە ئاغـا تەشـریفی بـردە لای شـاگردەکان وە لێـرەدا ئەفسـەر عەبـدوڕەحمان تـەیب مـوفتی چەنـد ئامۆژگاری و پیرۆزبایی‌یەکی بەناوی زەعیم مەلا مستەفاوە پێشکەش کردن لـە دوایـی‌دا زەعـیم مـەلا مسـتەفا ڕوی کردە ئیدارەی شارەوانی.

... هەروەها تەشریفی بردە ئیدارەی دژوانی لە دوای ئەوە ڕوی کردە مەدرەسەی گـەلاوێژ و بـە هـۆی ئاغای ئەحمەد ئیلاهی‌یەوە مامۆستایانی ناسین و یەکە یەکە بە پۆلەکان دا گەڕاو لە هەر پۆلێک ئەفسەر محەمەد مەحمود بە ناوی زەعیم مەلا مسـتەفاوە ئیزهـاری خـۆش وەختـی و ئامۆژگـاری بـۆ شـاگردەکان دەکـرد. لـە دوایی‌دا تەشریفی بردە مەدرەسەی کوردستان دیسان لەگەڵ مامۆستایان خۆناسینیان کردو بە ناو پۆلـەکان دا گەڕا و لەهەر پۆلێک دا سرودێک دەخوێندرایەوە.

ئینجا زەعیم مەلا مستەفا گەڕایەوە مەرکەزی حیزب.

شەوی یەکشەممو 12 ی 12 ی 1324

زەعیم مەلا مستەفا تەشریفی بردە چاپخانەی کوردستان وە لە لایەن مـودیری چاپخانـە ئاغـای قـادری مودەڕیسی بە هۆی ئاغای ئەحمەد ئیلاهی‌یەوە خۆناسینیان کردو لە دوایی‌دا لە لایەن محەمەد مەحمودەوە چەن ئامۆژگاری‌یەک بە کارگەرانی چاپ کرا و سپاسی مودیری چاپخانەی بە ناوی زەعیم مەلا مستەفاوە کرد.

ڕۆژی یەکشەممو 12 ی 12 ی 1324

بەیانی لەگەڵ ئەفسەران و ئاغای ئەحمەدی ئیلاهـی تەشـریفی بـردە لای رەئیسـی هەیئـەتی رەئیسـەی میللی کوردستان جەنابی سەید حاجی بابە شێخ لە دوای سەعاتێک گفتوگۆی گیانی بە گیانی بـە خۆشـی‌یەوە زەعیم ئەوێی بەجێ هێشت و گەڕایەوە مەرکەزی حیزب.

ڕۆژی دوشەممو 13 ی 12 ی 1324

بەیانی دیسان زەعیم مەلا مستەفا و ئەفسـەرانی لـە گـەڵ ئاغـای کـەریمی ئەحمـەدین تەشـریفی بـردە ئیدارەی شەهرداری لە لایەن میرزا غەنی خوسرەوی... پێشوازی لێ کرا.

سەعات 10 ی ئێوارە دیسـان خـۆی و ئەفسـەرانی محەمـەد مـەحمود و عەبـدوڕەحمان تـەیب مـوفتی تەشریفیان بردەخزمەت پێشەوای موعەزەم لە یانەی فەرهەنگی... نزیکەی نیـو سـەعات گفتوگـۆی تایبـەتیـیان کرد و گەڕایەوە جێگەی خۆی"(8)

3. 4. ڕێکخستنی هێزی بارزانییان

تاقمێکی باش ئەفسەری کورد لە دەرچوانی زانستگای جەنگی عێراق کە لە هاوکارانی بارزانی بـون و هەندێکیان لەگەڵ ئەو چوبونە کوردستانی ئێران و هەندێکیشیان دواییتر لەوانە: عیزەت عەبدولعـەزیز، سـەید عەزیزی شەمزینی، مستەفا خۆشناو، میرحاج ئەحمەد، محەمەد مـەحمود قودسـی، عەبـدوڕەحمان مـوفتی، بـەکر عەبدولکەریم حەوێزی، خەیروڵا عەبدولکەریم، نوری ئەحمەد تەها، جەلال ئەمین بـەگ، محەمـەد سـالح و نائـب زابت ئەحمەد ئەفەندی کویی و، شەوکەت ئەفەندی.

قازی محەمەد داوای لە مەلا مستەفا کرد بارزانییەکانیش وەکـو هێزێکـی ڕێکوپێـک لـە ڕیـزی هێـزی دیمۆکرات دا ڕێک بخرێن و کاروباریان پێ بسپێردرێ. لە سەرەتای نیسـان دا لـە سـەر داوای مـەلا مسـتەفا زیاتر لە هەزار بارزانی بۆ پێشمەرگایەتی بانگ کران. لە 4 لک دا ڕێک خران. چەکی نوێیـان درایـە. پـاش مەشق پێ کردنێکی کورت نێردرانە جەبهەی سەقز بـۆ پاراسـتنی سـنوری حکومـەتی کوردسـتان لـە هێرشـی چاوەڕوانکراوی ئەرتەشی ئێران. ئەفسەرە کوردە عێراقییەکان، ئەگەرچی کەسیان بارزانی نەبون، دانـران بـە سەرکردەی لکەکانی هێزی بارزانییان. میر حاج ئەحمەد، بەکر عەبدولکەریم حەوێزی، مستەفا خۆشـناو، نـوری ئەحمەد تەها کە 4 ئەفسەری دەرچوی زانستگا جەنگییەکانی عێراق بون، هـەر یەکـەیان بـو بـە سـەرکردەی یەکێ لەم 4 لکە. ئەفسەرەکانی تر هەندێکیان لـە گـەڵ مـەلا مسـتەفا خـۆی وەکـو "هەیئـەتی ئـەرکانی هێـزی بارزانییان" مانەوە و، هەندێکێشیان لە "ستادی کول" بۆ کاروبـاری مەشـق کـەڵکیان لـێ وەرگـرتن. لـە گـەڵ ئەمانیش چەند کەسێ لە تێکۆشەرە ئازاکانی بارزانییەکان پلەی پێشمەرگەییـیان درایە و کران بە فەرمانـدەی چڵەکانی ئەم 4 لکە وەکو: محەمەد ئەمین میرخان، مامەند مەسـیح، فـارس کـانی بـۆتی، سـەعید وەلـی بـەگ، خۆشەوی خەلیل، مستەفا جانگیر، سالح کانیالەنجی، حەیدەر بەگ عارف بـەگ، وەهـاب محەمـەد عـەلی ئاغـای ڕەواندزی.(9)

6. 3. 5. پێکهێنانی پارتی دیمۆکراتی کورد

جیاوازی بیروبۆچونی ئەندامەکانی حیزبی هیوا سەبارەت بە هەڵوێستی سیاسی لە شۆڕشی بارزان و، لە هەردو دەوڵەتی سۆڤێتی و بەریتانی، بو بە هۆی تێکچونی ڕیزەکـانی و، سـەرەنجام پارچـە پارچـە بـونی. ساڵی 1945 چەندین ڕێکخراوی سیاسـی جیـاواز لـە کوردسـتانی عێـراق دا دروسـت بوبـو. لـە نـاو ئـەو ڕێکخراوانەدا حیزبی شیوعی کوردستان "شۆڕش" و، حیزبی ڕزگاری کورد و، لقی عێراقی کۆمەڵەی ژ. ک لـە هەموویان گرنگتر بون. ئەفسەرە کوردەکانی چوبونە نـاو شۆڕشـی بارزانـەوە، ئـەوانیش ڕێکخراوێکیـان بـە سەرۆکایەتی مەلا مستەفای بارزانی بەناوی "هەیئەتی ئازادی" هوە دامەزراند بو، بەڵام لە گـەڵ کشـانەوەیان دا بۆ کوردستانی ئێران ئیتر چالاکییان نەمابو. لە پاڵ ئەم ڕێکخراوانە دا لقی کوردی حیزبی شیوعی عێراق و، چەند وردە ڕێکخراوێکی تر هەبون. بەم جۆرە پەراگەنـدەیی سیاسـی بـاڵی کێشـا بـو بـە سـەر بزوتنـەوەی نەتەوەیی کوردستانی عێراق دا حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، وەکو حیزبێکی ئێرانی، نـەی ئەویسـت و نـەی ئەتوانی ببێتە ڕێخەر و پێشرەوی کوردستانی عێراق و، نوینـەوەرەی ئامـانج و ئاواتـە سیاسـییەکانیان. لـەو سەردەمەدا بیری کۆکردنەوەی ریکخـراوە سیاسـییەکانی کوردسـتانی عێـراق لـە حیزبێکـی یـەکگرتو دا لای

بارزانی و هاوڕێکانی گەلاڵە بو. نوری ئەحمەد تەها بو ئەم مەبەستە بە نهێنی سەری کوردستانی عێراقی دایەوە. بارزانی بە هاوکاری میرحاج ئەحمەد، نوری ئەحمەد تەها، عیزەت عەبدولعەزیز، سەید عەزیزی شەمزینی، خەیروڵا عەبدولکەریم، محەمەد مەحمود و چەند کەسێکی تر "پارتی دیمۆکراتی کورد" یان دامەزراند و بەرنامەکەیان نوسی. بارزانی لە ناو خەڵکی کوردستانی عێراق دا و، لە لای تێکۆشەرەکانی، پایەیەکی تایبەتی هەبو. هەمزە عەبدولاّی بە نوێنەری خۆی ناردەوە بۆ کوردستانی عێراق بۆ پەیوەندی و گفتوگۆ لەگەڵ سەرانی هەمو ڕێکخراوەکان و، ئامادەکردنی ڕێوشوێنی یەکگرتنی هەمویان لەناو ئەو حیزبە نوێیە دا. بیری دامەزراندنی تەنیا حیزبێکی یەکگرتو بۆ سەرکردایەتی خەباتی کورد لە کوردستانی عێراق دا، جۆرێ بو لە چاو لێکردنی کوردەکانی ئێران.

هەمزە لە کارەکەی دا سەرکەوتو بو. لە 16 ی ئابی 1946 دا یەکەمین کۆنگرەی دامەزراندنی "پارتی دیمۆکراتی کورد" لە بەغداد لە ماڵی عەلی حەمدی بەسترا. مەلا مستەفای بارزانی‌یان بە سەرۆکی حیزب هەڵبژارد و بەرنامەکەیان پەسەند کرد.

4. گفتوگۆ لە تاران و شەڕ لە سەقز

4. 1. شەڕی سالح ئاوا: یەکەمین پێکادانی پێشمەرگە و ئەرتەش

ڕۆژی 3 ی 2 ی 25 نوێنەرانی هەردو حکومەتی کوردستان و ئازەربایجان لە تەورێز "پەیمانی یەکێتی و برایەتی" یان ئیمزا کرد.

ڕۆژی 8 ی 2 ی 25 دەستەی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی ئازەربایجان و کوردستان بە سەرۆکایەتی پێشەوەری چو بۆ گفتوگۆ بۆ تاران. محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی، وەزیری جەنگی حکومەتی کوردستان و، ئەبولقاسمی سەدری قازی، نوێنەری مەهاباد لە خولی 14 هەمی مەجلیسی شورادا، ئەندامی هەیئەتەکە بون.

لەو کاتەدا کە نوێنەرانی حکومەتەکانی ئازەربایجان و کوردستان لە تاران سەرقاڵی گفتوگۆ بون هێزەکانی ئێران لە سەقز خەریکی بەهێزکردنی بنکە و سەربازگەکانی خۆیان بون. ڕۆژێک دوای چونی هەیئەتەکە بۆ تاران، هێشتا قازی محەمەد لە تەورێز بو، هێزەکانی ئێران لە قوڵی سەقزەوە هێرشێکیان کرد.

جەنەراڵ مایور محەمەد ڕەشید خان قادر خان زادە "فەرماندەی هێزی بۆکان و مەنتیقە" کە سەرکردەی جەبهەی سەقز بو لە دو نامە دا کە ڕۆژی 12 ی 2 ی 1325 بۆ "پێشەوای بەرزی جمهوریەتی کوردستانی موعەزەم" ی نوسیوە، هەم باسی شەڕەکەی گێڕاوەتەوە و، هەم پێشنیارەکەی خۆی بۆ بەرپەرچدانەوەی هێرشی دوژمن نوسیوە.

سەعات 11 و 15 دەقیقەی ڕۆژی 9 ی 2 ی 325 هێزێکی ئێرانی کە پێک هات بو لە 700 کەس بە تۆپ و ڕەشاش و نارنجۆک بە پشتیوانی 2 فڕۆکەی جەنگیی لە ناکاو لە چەند لایەکەوە هێرشی کردە سەر پۆستەکانی هێزی دیمۆکرات:

لە مەلقەرەنی لە شاخی بێژنگ بەسەر کە لە ژێر سەرپەرشتی بەکر ئاغای حەوێزی و، لە کەلی سەرا کە لە ژێر سەرپەرشتی میرحاج و، لە کێوی بالومان کە لە ژێر سەرپەرشتی مستەفا خۆشناو دا بو.

لەم شەڕە دا زیاتر لە 100 کەس لە هێزی ئێرانی کوژرا و 39 کەسیان لێ بەدیل گیرا و هەندێ چەک و تفاقی جەنگی‌یان دەس کەوت.

شەڕ 7 سەعاتی خایاند. لە کۆتایی‌دا هێزی ئێرانی شکا.

بە قسەی خـان: "لـەو وەختـەی کـە دوژمـن لـە هـەمـو لایەکـەوە خـەریکی تەقـەدوم و ئاگربـاران بـو پێشمەرگەکانی هێزی بارزانی یەک بە یەک نیهایەتی حەماسەت و نەشئەژان گوێیان لە ئـەوامیری فەرمانـدە و قیادەی خۆیان ڕائەگرت بە وێنەی نیزامیی مودەڕەبی دەوڵەتیی و، حەرفیەن تەتبیقی ئـەو پرۆغرامـەیان ئـەکرد کە لە تەرەف قیادە و سەرکردە و ئەفسەران پێیان ئـەبێژرا. بـە ئەندازەیـەک لـە ئیقـدام و فنـونی جـەنگ و نیشان گرتن و هەڵمەت بردن شارەزا بون کە قەڵەم لە تەعریفی عاجزە."

بەو بۆنەیەوە کە: میرحاج، بەکر حەوێزی، مستەفا خۆشناو، وەهاب ئاغا و یارمەتیدەرەکانیان: محەمـەد ئەمین میرخان، مامەند مەسیح، ساکو، خۆشەوی خەلیل لەو شەڕەدا قارەمانەتییان نواندوە، حەمە ڕەشـید خـان تکای لە پێشەوا کردوە کە 4 ئەفسەرە گەنجەکە بە "تەقدیری عەمەلیات" و"موکافـات" و یارمەتیـدەرەکانیان بـە "دەرەجاتی لائیق مەسرور و تەشجیع بفەرمون."(10)

دڵشاد ڕەسولی لە سەروتاری ڕۆژنامـەی کوردسـتان دا لـە ژێـر سـەردێڕی "ڕۆژی نـەنگ و ڕیسـوایی دەوڵەتی فارس" سەبارەت بەم شەڕانە نوسیوێتی:

"... بۆ هەوەڵ جار لە تاریخی 10 ی 2 ی 25 لە جەبهـەی سـەقز - سـالح ئـاوا هـەوەڵ مادەیـان بـە ئیمتیحان گەیشت و لە سەر ئەو هەمو ئەسلەحە گەورانەی کە ئەوان هەیان بو عیدەیەکی 1500 نەفەری ئەوان لە بەرامبەر 200 نفوسی ئێمە بەو نەوعە نەنگ و ڕیسواییە شکاو پەرتوبڵاو کراو هەر لە ماوەی 2 سەعات دا 110 نەفەریان لێ کوژرا و 28 ئەسیریان لێ گیرا جودا لە 300 قەبزە تفەنگ و 3 موسەلسەلی قـورس و 3 موسەلسەلی سوک.

لە ڕۆژێکی وادا دەبو ئەو سەرلەشکرە لوت بڵێندانەی فارسان ئەو مارشـاڵە فیراریيانـەی پـڕ غـروری ئەرتەشی ڕەزا خانی لە شەرمەساری واقیعەی 3 ی شەهریوەری 1320 سەری خەجاڵەتی بەردەنەوە و خۆیان بکوژن. بەرعەکس دەبینین وەک ڕێویيان لێ هاتوە بۆ خۆیان بە تەنها جێگایان نابێتەوە هەژگێکیش لە دوای خۆیان ڕادەکێشن. ئیستیقلالی فارسان بە تەواوی لە ژێر نفوزی بێگانان مەحو بۆتـەوە تـازە ئـەو مارشـاڵانە خەریکی داگیر کردنی کوردستانن..."(11)

4. 2. هاتنی پێشمەرگە و لە خۆبوردوان

ئۆردوی سور لەسەر کشانەوەی یەکجاری بـون. ئێـران هێـزی کـۆ ئـەکردەوە و سـازی ئـەدان. پـەلی ئەهاویشت بۆ بەرزاییەکانی دەوروپشتی سەربازگەکانی. هێزی زیادی لە دەری ناوچەکەوە ئـەهێنا بـۆ بـەهێز کردنی پادگانەکانی. مەترسی پەلاماردان لە قوڵی سەقزەوە زیادی ئەکرد. ئەو هێزانەی پێشمەرگە کە لەوێ بون بەشی پارێزگاری سـنوری حکومـەتی کوردسـتانی نەئـەکرد لـە هێرشـی ئەرتەشـی ئێـران. وەزارەتـی هێـزی دیمۆکرات بەشێ لە هێزەکانی شیمالی سازدا. پێشمەرگەکانی شکاک و هەرکی و بەگزادەی لەگەڵ سـەردارە بـە نفوز و ناودارەکانی وەکو: عومەرخانی شەریفی شکاک، تاهیرخانی سمکۆ، نوری بەگی عەباسی، زێـرۆ بـەگی هەرکی، هینایە ناوچەکانی سەردەشت، بانە، سەقز. بەرامبەر هێزەکانی ئەرتەش دای مەزراندن.

ڕۆژنامەی کوردستان لەو بارەیەوە نوسیویەتی:

"ئەم ڕۆژانە پێشمەرگە و لە خۆبوردوانی کوردستان بێوچان وارید دەبن و بۆ پارێزگاری بـۆ سـنوری کوردستان دەڕۆن.

ئاڵا بە پیرەوە بردن: ڕۆژی 16 ی 2 ی 25 ساتی 6 ی ئێوارە کە پێشمەرگە و لـەخۆبوردوانی ئێلـی قارەمانی هەرکی گەیشتنە قەراخ شاری ئاڵای موقەدەسـی کوردسـتانیان بـە پیـرەوە بـردن و لـە نێـو هەسـت نواندنێکی لە ئەندازە بەدەر واریدی کران. هەر کـە گەیشـتنە پـێش کانگـای حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان

ئاغایانی زێرۆبەگ و تەها ئاغای هەرکی دەستگای ئیستاسیۆنی رادیۆیان دیدەن کرد و یـەکی سـەد تمـەنیان باربوی دەستگای ئیستاسیۆن کرد و ئاغای زێرۆبەگ نوتقێکی بەتینی خوێندەوە لە زیمن دا گوتی: ئێمـە تـا ئاخر تنۆکی خوێنی خۆمان لە کوردستان قارەمانانە پارێزگاری دەکەین و لە باتی ئەو ئالآیە کـە بـە ئێمـەتان پێشکەش کردوە ئێمەش ئامادەین بە کۆمەگی خودا شارێکی گەورەی کوردستان بۆ ئێوە بگرین و بە تەواوی چەک و موهیماتەوە پێشکەش بە حکومەتی کوردستانی بکەین.

لـە خۆبـوردوانی ئێلـی قـەرەپاپاق: ڕۆژی 16 ی 2 ی 1325 سـاتی 360 ئێـوارە لـە خۆبـوردوان (فیدائی‌یان) ی ئێلی غەیوری قەرەپاپاخ بۆ پارێزگـاری کوردسـتان لـە نێـو هەسـت و نوانـدنێکی لـە ئەنـدازە بەدەری خەڵکی شاری دا وارید و لە لایەن حیزبەوە پەزیراییان لێ کرا."(12)

4. 3. هێزەکانی ئێران لە سەقز

بە گوێرەی هەڵسەنگاندنی فەرماندەی جەبهەکـە لـە حەفتـەی یەکـەمی بانەمـەڕی 1325 دا هێزەکـانی ئێران لە جەبهەکەدا بەمجۆرە بو:

3000 نەفەری عەجەم لە ناو سەقزدا

500 نەفەر عەجەم لە دۆڵی میرەدێ و تەموتە و کەلیخان

1500 نەفەر لە ناو بانەدا

1000 نەفەر لە سەر دەشت(13)

بەگوێرەی هەڵسەنگاندنی نانەوازادە، لە حەفتەی یەکەمی پوشپەڕی 1325 دا، ئەبێ هێزەکانی ئێران لە سەقز و دەوروبەری بەمجۆرە بوبن:

1800 سەرباز و ئەفسەر لە ناو سەربازگا.

406 کەس لە ناو بورجەکان دا.

2206 کەس کۆی هەمویان

2 تانکی گەورە و 2 تانکی بچوک و 2 زرێپۆش

7 فڕۆکەی 2 کەسی (فڕۆکەوان و دیدەبان) یەکێکیان شکا بو

15 ئوتومبیلی نیزامی (14).

4. 4. ڕاوەستان یا پێشڕەوی

لەو کاتەدا هێزی دیمۆکرات ڕێگاکانی نێوان پادگانـەکانی بانـە و سەردەشـتی لـە ژێـر دەسـت دا بـو. حەمەرەشیدخان لەنامەیەکی دا نوسیوێتی:

"... بۆ ئەوەی کە جارێکی تر دوژمن نەتوانێ ئەم ئیرادەی تەجاوزە بکاتـەوەو، ئەیـەزەن هێـزی ئێمـە حاکم بێ بەسەر خەتی مواسەلات و هاتوچۆ و ئیتیسالاتی دوژمنان کێوانی ئاڵتون و مل قەرەنی و مەرخوز و سەیداوامان خستۆتە ژێر سەیتەرەی خۆمانەوە. حاڵی حازر هێزی ئێمە لە دو جیهەتەوە تەقریبەن موحاسەرەی مواسەلاتی لە سەقزا کردوە. تا حاڵ ئـەو جێگایانـەی کـە بـە قـوەتی سـیلاح لـە دوژمـن وەرگیـراوە ڕەدمـان نەکردۆتەوە.

....

... هەروەکو بە عەرزی بارەگای بەرزتانم گەیاند هێزی ئێمە لە دو جیهەتەوە قـەتعی خـەتی مواسـەلاتی دوژمنی کردوە و سەقزی خستۆتە شکلێکی خەتەرەوە. بەڵام دوژمنیش بۆ ئەوەی ئەو ئیسـتیحکاماتانەمان لـێ

وەربگرێتەوە هەروەها خەریکی تەرتیبات و تەنزیماتی عەسکەری و پروپاغاندەی عەشائیری ئـەو ناوەیـە. جـا بۆ ئەوەی کە دوژمن مەیدانی ئەوەی نـەبێ ئیتیسـال لەگـەڵ هێـزی بانـە و سەردەشـت و سـەقز و ئاغایـانی ئەترافیا پەیدا بکات و نەتوانێ کە زەفەر بە هەدەفی ئەساسی پێشەوا و خیتەی بەرزی کوردسـتان بـەرێ زۆر بە زەروری ئەزانم کە ئیرادە بفەرموی بە تەرتیباتی حەرەکات بۆ سەر دوژمن..."(15)

ئەفسەرەکانی هێزی بارزانی لە جەبهەی سەقز: میرحاج، مسـتەفا خۆشـناو، وەهـاب ئاغـا، بـە وردی لـە ناوچەکەیان نۆڕی بو. پلانی پاککردنەوەیان داڕشت بو. هەریەکە لە لای خۆیەوە پلانەکەی خـۆی خسـت بـوە بەردەستی فەرماندەی جەبهە بۆ ئەوەی بڕیاری لێ بدات.(16) بەڵام بڕیار دان لە سەر مەسـەلەیەکی وا گرنـگ و ژیانیی نە لە دەس حەمە رەشید خان دا بو، نە لە دەس مەلا مستەفای بارزانیدا. تەنیا کەس کە دوابڕیـاری بە دەس بو قازی محەمەد بو. قازی لە وەڵام دا بۆی نوسین:

"جەنابی ئاغای محەمەد رەشید خان

لەو دیفاعەی کردوتە تەبریک دەکەم. هەر نەوعە ئیحتیاجێکو هەیە فەوری بۆم بنوسن کـە خـەریک بـم رەفعی بکەم. چونکە نوماینداني مە لە تارانێ خەریکی گوفتوگۆیەن بە هیچ وەجە نابێ بچنە سەر دوژمنی. لەو جێ هەن ڕاوەستن و خۆتان مەحکەم کەن.

محەمەد قازی 12 / 2 / 25"

ڕۆژی 23 ی 2 ی 25 وەفدی هاوبەشی کورد و ئازەری بەسەر نەکەوتویی لە تاران گەڕایەوە. سەیفی قازی بەو بۆنەیەوە لە مەهاباد نوتقیکی درێژی دا. هەر بەو بۆنەیەوە قازی محەمەدیش وتارێکی دا. سـەرەڕای تێشکانی گفتوگـۆ "نەچونـە سـەر دوژمـن" و"ڕاوەسـتان لـەو جـێی هـەبون" بـو بـە سـتراتیجی سیاسـی - پێشمەرگەیی حکومەتی کوردستان.

4. 5. بەردەوامی وردە شەڕ

لە نێوان هێزەکانی دیمۆکرات و هێزەکانی ئێران دا ئیتر وردە شەڕ بەردوام بـو. ئێـران ئـەی ویسـت پێشمەرگەکانی کوردستان ماندو بکا.

ڕۆژنامەی کوردستان لە ژمـارەی ڕۆژی 4 ی 3 ی 25 دا لـە ژێـر سـەردێڕی "هێرشـی ئیرتیجـا ع" دا نوسیوێتی:

"بەرانبـەر ڕاپـۆرتێکی ڕۆژی 28 ی 2 ی 1325 گەیشـتوە لـە بەشـی سەردەشـت هـۆردوی فارسـە مورتەجیعەکان عیدەیەک بانەیی‌یان دەگەڵ بون هێرشیان بۆ عیددەی حەسەن ئاغـای هـەنارە و زیـرۆ بـەگ و گەورکەکان هێناوە لە نەتیجەی دیفاع دا مورتەجیعـەکان زۆر خـراپ شـکاون و تەلـەفاتێکی زۆریـان داوە 30 کەس لە بانەیی‌یان بە دیل گیراون و دو ئاغا و دو نۆکەریان کوژراوە 14 قەبزە تفەنگ 4 قـەبزە دەپانچـە و یەک دوربین و 6 ئەسپ بە غەنیمەت گیراوە و بە شپرزەیی گەڕانەوە دواوە."(17)

لە ژمارەی ڕۆژی 6 ی 3 ی 25 دا لە ژێر سەردێڕی "دەنگوباس لە جەبهەی سەردەشت" دا نوسیوێتی:

"خەبەر گەیشتوە کە شەوی چوارشەممو پێشمەرگەکانی ئیرتیجاع بە هەورارەی (!) نێزیکی سەردەشت کە پۆستی کوردستانی لێ دەبێ پەلاماری دەبـەن و پۆسـتەکە دەورە دەدەن و... پـەلاماری ئێلـی گـەورک کـە کاکەڵا ئاغا فەرماندەیان دەبێ دەبەن لە پاش شەڕێکی زۆر هێزی ئیرتیجاع و کوڕانی بـەزۆر هـاتوی ئێرانـی 44 کەسیان لێ دەکوژرێ و نێزیکی 40 کەسیان بریندار بـوە زۆر بـە شـپرزەیی دەشـکێن و هەڵـدین و لـە هێزی کوردستان 5 کەس برینـدارە و سـەعید بـەگ پیـاوی حەمـەدی وسـێن ئاغـا بـە دەرەجـەی شـەهادەت گەیشت.."(18)

لە ژمارەی ڕۆژی 15 ی 13 ی 25 دا نوسیویتی:

"لە کێوی نەسراباد پشتی سەقز لە ڕۆژی 8 ی 3 ی 25 کە هێزی کوردستان لە ژێر فـەرمانی محەمـەد حسێن هەرکی دادەنیشن لەو ڕۆژەدا هێزی ئێرانی دەورەیان دەدەن کە عیدەی کوردستان ئەسـیر بکـەن وەلـێ پاش زەدوخوردێکی زۆر 4 سەرباز بریندار و سەربازێکی ئێرانی دەکوژرێ و 2 ئەسپ و تفەنگیان لێ بەجێ ماوە. هەر لەو ڕۆژەدا 6 ئەمنیە و 1 کوردی عێلی تیلەکۆ لە لایەن هێزەکانی نورکۆ کوژراون."(19)

5. گفتوگۆ یا خلافاندن

5. 1. کۆبونەوەی سەقز

لە خاکەلێوەی 1325 دا سەرلەشکر عەلی ڕەزمئارا، سـەرۆکی سـتادی ئەرتـەش، خـۆی هاتـە ناوچـەی سەقز بۆ دانانی نەخشە. لە پێشەوە کەوتە کات بەسەربردن بە ناوی گفتوگۆوە. خەتی تـەموینی پادگانـەکانی سەقز و بانە و سەردەشت لە ژێر دەستی پێشمەرگەدا بون. نەیان ئەهێشـت خواردەمـەنی و تەقەمـەنی‌یان پـێ بگات. لەو کاتەدا نە هێزەکانی ئەرتەشی هێشتا توانای هێرشی گشـتی‌یان پەیـدا کردبـو، وە نـە هەلومـەرجی سیاسی‌یش هێشتا بۆ کارێکی وەها لە بار بو. ڕەزمئارا ئەی ویست بێ شەڕ ئەم ئابلوقەیە بشکێنێ.

ڕەزمئارا لە سەقز لـە گـەڵ نوێنـەرانی پێشـمەرگەی کوردسـتان دانیشـت. ئیبـراهیم سـەلاح، یـەکێ لـە ئەندامانی دەستەی نوێنەرایەتی کوردستان لە ژێـر سـەردێری "نوێنـەرەکانی کوردسـتان و تـاران لـە سـەقز" ڕاپۆرتێکی دەربارەی ئەم کۆبونەوەیە بـۆ ڕۆژنامـەی کوردسـتان نوسـیوە. وا لـە خـوارێ وەکـو خـۆی ئـەی نوسینەوە:

"ڕۆژی یەکشەممو 5 ی 3 ی 25 هەیئەتی نوایندەگی حکومەتی کوردستان گەیینە سەقز لای ڕۆژئاوا سەرلەشکر ڕەزمئاراش لە گەڵ 3 نەفەر نوایندەگانی ئازەربایجان:

1. ئاغای جەودەت وەزیری کار 2. ئاغای عەلی زادە موفەتیشی مەخسوسـی جـەنابی پیشـەوەری. 3. ئاغای ئازەربادگان فەرمانداری مەراغە لە تارانەوە واریدی سەقز بون سەعاتێک لـە شـەو چـو بـو جەلەسـە لـە مەنزلی سەرتیپ هومایونی تەشکیل بو. موزاکەرە تا سێ سەعات و نیو تولی کێشا:

1. سەرهەنگ 2 عیزەت عەبدولعەزیز بۆ کردنەوەی جەلەسە بە زمانی کوردی بەیاناتێکی زۆر باشـی کـرد کە جوملە بە جوملە بە زمانی فارسی تەرجومە دەکرا بینای ئەو بەیاناتە لەسەر ئەوە بـو کـە زۆرجـێی خۆشوەختی‌یە لە گەڵ برایانی ئازەربایجانی دۆستی‌یەکی مەحکەم و برایەتی‌یەکی تەواومان بۆ حاسـڵ بوە و لەم جەلەسەش دا وا دیارە کە برایانی فارس مـەیلیان لـە سەرحوسـنی تەفاهومـە کـە تـەقازایان کردوە ئەمە بێینە سەقز و ئاغای سەرلەشکریش بۆ موزاکەرات لە تارانەوە هاتۆتە ئێرە تا ئێستا کە دو برای ئازەربایجانی و کورد دەستیان پێک داوە هەوییان هەیە کە لە گەڵ برایانی فارسیش دا لە سـەر ئەسلی برایەتی موافەقەت حاسل بێ و ببنە 3 برا.

2. ئاغای سەرلەشکر ڕەزمئارا لە پاش بەیاناتی برای خۆشەویست سـەرهەنگ 2 کـاک عیـزەت مـەنزوری جەلەسەی بەیان کرد کە:

چونکو بەمزوانە دوبارە موزاکەراتی بەینی دەوڵەتی مەرکەزی تـاران و نوماینـدەگانی ئازەربایجـان و کوردستان دەست پێ دەکرێتەوە لەبەر ئەوە کە موزاکەرە لە سەر ئەسلی حوسنی تەفاهوم قـەرار بگـرێ وا بە چاک زانرا کە ئەم مەجلیسە لێرە تەشکیل بێ و کارێکی وا بکەین لە تەواوی جەبهەدا تا دوایـی موزاکەرە ئارامی بەرقەرار بێت.

3. سەرهەنگ 2 کاک عیزەت جوابی داوە کە ئەسڵی هاتنی ئێمە لە سەر ئیعتیبارنامەیەکە بە ئەمە دراوە و، ئەوەیە کە سابیت بکرێ شەڕی قارەوا برواری 9 ی بانەمەڕ هەوەڵ جار حەملە لە تەرەف کێوە بوە؟ جا لەسەر ئەم ئەسڵە چەندین دەلیلی بەیان کرد لەوانە یەکێک ئەوە بو: بە هەمو قاعیدەیەکی حەربی هەمیشە تەلەفات لە عیدەی موهاجیم زیاتر دەبێ چون لە عیددەی نیزامیی ئێران لەو شەڕەدا تەلەفاتێکی زۆر بوەو لە عیدەی ئەمە یەکێک خوێن لە قامکی نەهاتوە ئەوە خۆی دەلیلە کە عیدەی نیزامیی ئێران حەملەی کردوە بۆیە لێیان تەلەف بوە ئەمما هی ئێمە چون لە سەنگەری خۆیان دا بون گوللە نەی گرتون. دەلیلێکی دی ئەوەیە لە ئەسیرانی خۆتان کە لە مەهاباد و تەورێزن بپرسن تا لێیان مەعلوم بێت کە نیزامیی ئێران حەملەی کردوە.
سەرتیپ همایونی گوتی: من عیدەیەکم بۆ شیمالی سەقز نارد بو ئەمانە چو بونە خاکی مەهابادەوە لەو سورەتەدا ئەوە بە حەملە مەحسوب نیە.
سەرهەنگ 2 کاک عیزەت لە جوابی دا وتی: سەقز و مەهاباد لە یەک جوێ نین هەردوک خاکی کوردستانن هەر کوێ کوردی لێیە ئێمە بە هی کوردی دەزانین.
لەو بەینەدا برای خۆشەویست کاپیتان سەعیدزادە لەسەر دوسێ مەتلەبی دی لە قەبیل فڕینی تەیارە و هێندێ شتی دی پیلەی بە سەرتیپ همایونی گرت. چون سەرتیپ همایونی دەلیلی حەقی بە دەستەوە نەبو ناچار لە مەجلیس وەدەرکەوت ئیدی نەهاتەوە لە ئاخردا ئاغای سرلشکر رەزمئارا ئیقراری کرد کە لەوەدا عیدەیەک لە سەقزەوە نێردراوە بۆ سەر عیدەی کوردستان هیچ قسەی تێ دا نیە. مەوزوعی حەملە بەو جۆرە لە جەلەسەی ڕەسمی دا مەعلوم بو کە خەتای نەیروی ئێران بوە.

4. مەوزوعی بەرقەراری ئارامی لە جەبهەدا لە پاش گفتوگۆیەکی و موتالەعەی نەخشەجاتی نیزامیی ئێران بە ئیتیفاقی ئارا قەرار کرا تا تەواو بونی موزاکەرە هیچ لایەک حەقیان نیە بچنە پێشەوە دەبێ هەر کەس لە هەر جێیەک هەیە ڕابوەستێ و هیچ لاش حەقیان نیە تەقە بکەن. زیمنەن سەرلەشکر رەزمئارا تەقازای کرد کە هێزی کوردستان چوارهەزار گەز لە دەرەوەی سەقز دورەوە کەون و سێ هەزار گەزیش لەسەر جادەی بەینی بانە و سەقز بکشێنەوە و بۆ لای خۆراوا تا نیزامییانی ئێران بتوانن بە ئازادی بۆ عیدەی بانە و میرەدێ ئازوخە بە رێ بکەن و لە موقابیل دا ئیمزایان دا کە تەیاراتی ئەوان هەر بە سەر جادەدا حەقی حەرەکەتی بێ و عەلاوە 3 نەفەر نومایندەی خۆمان هەمیشە لە سەقز و بانە و سەردەشت دا هەبێ و نازری کاری ئەوان بن کە عیدە و موهیمات بۆ ئەو 3 نوختە لە تەرەف دەوڵەتی ئێرانەوە بەڕێ نەکرێ ئەمما ئەگەر عیدەیان بۆ عەوەز کردنی نەفەراتێک کە وادەی خزمەتیان تەواو بوە بێت مانیع نەبو. ئەم مەوزوعە بە مەقاماتی بەرزی مەرکەزی خۆمان عەرز کرا لە جواب دا فەرمویان کە لە سەر ئەسلی ئیحتیرامی دو تەرەفی ئێمە هەرچەند بکشێینەوە دواوە نیزامیانی ئێرانیش هەر بەو قەرارە دەبێ بکشێنە دواوە تەنیا غەیرەمومکینە و هەر جێیەک کە ئیشغالمان کردوە هەر لە دەست ئێمەدا دەبێ و جادەش بە جێ ناهێڵین هەر بەو جۆرە لە جەلەسەی ڕسمی دا بە ئاغای سەرلەشکر رەزمئارا جواب دراوە.

5. لە مودەتی 38 سەعات دا کە ئێمە لە سەقز بوین فەرماندەی نیزامی‌یانی ئێران چەند جار هاواری بۆ ئێمە نارد کە: ئەوا لە میرەدێ شەڕە وەرن مەهێڵن. ئەوا جادەی بەینی سەقز و سنە هێزی کوردستان داگیری کرد بچن بیان گێڕنەوە. تا وابو بۆ وەی نەهێڵن تەقە بکرێ نوێنەرەکانی کوردستان لە ماشین دا کە بەیداغی شەهامەتی کوردستانی لەسەر دەلەراوە لە سەقزەوە بەسەر جادەی بانەدا هاتینە حەرەکەت و لە پشت سەر ئەوانەوە ماشینی نیزامی‌یانی ئێران کە یەکێک لە نومایندەکانی و دو

سەرهەنگی ئێرانی تێدا بو لە ژێر پەناە و حیمایەتی بەیداغی ئەرزی کوردستان دا هێواش هێواش بـە دوای ئێمە دا دەهات لە ئایچی، لە تەموغە، لـە بەلەجـەر و لـە ئەغلـەبی کێـو بـە چـاوی خۆیـان عیـدەی مونەزەمی پێشمەرگان و سەرکردانی کوردیان دەدی کە چـون لـە کـەمالی شـەهامەت و بێبـاکی دا ئـەو جێیانەیان داگیر کردوە و مونتەزیرن بە مەحزی سادر بونی فەرمان قەلبی دوژمن هەڵدرن. یـەکێک لـە نوێنەرەکان ئیبراهیم سەلاح"(20)

ئەم کۆبونەوانە زۆر تر لایەنی سپاییان هەبو نەک لایـەنی سیاسـی. وەکـو دەرئەکـەوێ زۆرتـر بـۆ ڕاگرتنـی شـەڕ و ڕێنـەدانی پێکـادان و پاراسـتنی هێمنـی ڕێگەوبانـەکان و دابینکردنـی نـاردنی پێداویسـتەکانی پادگانـەکانی ئێـران بـوە، نـەک بـۆ گفتوگـۆی سیاسـی لەسـەر پێوەنـدی حکومـەتی کوردستان و حکومەتی ناوەندی و پاشەڕۆژی ناوچەکە.

حەسەن ئەرفەع لەم بارەیەوە نوسیویتی: "هەم هێزەکانی حکومەتی ناوەنـدی و هـەم کوردەکـان ئـەیان ویست کەڵک لەم بەڵگەیە وەربگرن بۆ کات بەسەربردن بۆ ئەوەی هێزەکانیان کۆبکەنەوە. ئێران ئەی ویسـت پاش کۆکردنەوەی هێزی تەواوی هێرشی گشتی خۆی دەست پێ بکـا، کوردەکـانیش بـە تـەما بـون لـە دوای گرتنی شارەکانی بانە، سەقز، سەردەشت، بەرەو ئوستانی کوردستان پێشڕەوی بکەن. بۆ ئـەو مەبەسـتەش لـە هەمو شوێنە شـاخاوییەکانی دەوروبـەر بـۆ ڕێگـرتن لـە بـەهێزکردنی پادگانـەکانی ئێـران پـەلاماری هێـزە نێردراوەکانیان ئەدا..."(21)

5. 2 بۆ چونی کۆمیتەی مەرکەزی

پـێ ئـەچێ کاربەدەسـت و بەرپرسـەکانی کـورد باوەڕیـان بـە کاربەدەسـتانی ئێـران و گفتوگـۆ و بەڵێنەکانیان نەبوبێ ڕۆژی 6 ی 3 واتە ڕۆژی دوای کۆبونـەوەکانی رەزمئـارا و نوێنـەرانی کـورد لـە سـەقز کۆمیتـەی مەرکـەزی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان نامەیـەکی ئاڕاسـتەی نوێنـەرەکانی خـۆی کـردوە بـۆ وەڵامدانەوەی خواستەکانی نوێنەرانی ئێران. لێرە دا تێکستی نامەکە وەک خۆی ئەنوسینەوە:

"حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

کۆمیتەی مەرکەزی

نوینەرانی بەرزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

1. عیددەی مە لەو مودەیەی سەر خود هیچ جۆرە تەجاوز و عەمەلیاتێکی نەکردوە تـا لـە تـەرەف عیـددەی حکومەتی مەرکەزییەوە تەجاوز و حەملەیەک بۆسەر عیددەی مـە نـەکرابێ پـاش تـەجاوز و حەملـەش عیددەی مە مەجبور بوە بۆ وەی کە نەیەڵێ عیـددەی تـەجاوزکار دەفعەیـەکی دیکـە ئـەو جێگایـەی بـە دەستییەوە بوە نەیکاتە مەبدەئی حەملەی سانەوی ئەوەی دەگیر خۆیان بخەن.
2. قیسمەتێکی موهیم لە عیددەی مە عەشایرن. وەکو ئەفرادی نیزامی دیسیپلینە نین هیچ مومکین نیە کە لـە دوای وەی عەسەبانی کرا لە ئیتاعەتـی خاریج دەبن چۆن دەبێ مەئمورینی حکومەتی مەرکـەزی فکـری وەی نەکـەن کە تەیارە بچێتە سەر ئەوان بە موسەلسەلان دایان گـرێ، لێیـان بکـوژێ، دیسـان ئـەوان بـە ئومێـدی واهـی موزاکەراتی سولحێ دەجەرەیان دایە حەملەی موتەقابیلە نەکەن. ئەوە شتێکی غەیرە مومکینە.
3. چۆن دەبێ ئەوانە خەجالەتی نەیان گرێ دەو وەختی دا کە دونیا پێی زانیوە کە موزاکـەراتی سـولحێ دە مابەین دایە و دەو وەختی دا کە نوماینددەی مە چۆتـە بـەر دەرکـە و ئاسـتانی وان ئـەوان شـەرمی نەکەن لە جەبهەی سەقز - سەردەشتی تەواوی عیددەی مە و ژن و منـداڵی دێهاتیـان کـە هـیچ جـۆرە زدێکی هەوایان نیە بە موسەلسەلان دایان گرن و تەلەفاتیان پێ بدەن.

4. نازانین مەئمورینی حکومەتی مەرکەزی تا کەنگێ دەست لە دەسیسی و نەیرەنگی خۆیان هـەڵ نـاگرن کە ئەلعانەکە بە جەبر و زۆر نەیان توانیوە ئێمە بکشێنەوە دواوە بە حیلە و تەزویر خەریکن. ئەگەر... مەقسودیان ئەوە نیە کە ئەو جێگایانە دوبارە تەسەڕوف بکەنەوە حازرین هەرچەندی ئەوان... ئەمەش بکشێینەوە. بە ساعەت دەڵێن، بە فرسەخ دەڵێن، بە مەنزڵ دەڵێن، کە ئەوە قاعیدەیـەکی بەینەلمیلەلیـە. ئیدی کەس نەی بیستوە لایەک بە تەنێ بکشێتەوە.
5. فێڵیکی دی ئەوەیە کە بە بەهانەی خواروبار خەریکن ڕێگایان بە مە چۆڵ دەکەن کە دە سورەتێکی لەو مەنتیقانەی کە دە دەستیان دایە خۆراکیان هەیە و چاترین شاهید ئەو سەربازانەن کە لەوان گیـراون و فیراریان کردوە و ئەلعان حازرن.
6. ئێمە نازانین ئەو بەهانەو بەهانەتراشیە چیە؟ ئەو کشـانەوە و مۆڵـەت و ئیمروزوفـەردا بـۆچی ئەگـەر حکومەتی مەرکەزی ڕاست دەکا و سولح دەکا لە دومانگ موزاکەرە زیاتر؟ فەرمون بیکەن ئەو سـولحەی کە فەوری برایەتی دەنێو میللەتانی ئێرانێ بەرقەرار بێت.

1325/3/6 کۆمیتەی مەرکەزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان(22)

5. 3. بۆچونی فەرماندەی جەبهە

جەنەراڵ محەمەد ڕەشید خان فەرماندەی جەبهەی سەقزیش لەو ڕووەوە نامەیەکی بـۆ پێشـەوا نوسـیوە. تێکستی نامەکە:

بۆ حەزرەتی پێشەوای بەرزی جمهوریەتی کوردستان

مەوزوع: حیلەی دوژمن، و عەدەم موافەقەت بۆ ئینسیحابی هێزەکانمان

1. گوزارشاتی ڕۆژی 5 / 3/ 325 م موفەسەلەن عـەرزی وەزارەتـی حـەربی هێـز کـردوە بـە نوسـراوی ژمارە 338 - 5 / 3/ 325 بەڵام لە بـەر ئـەوەی کـە ئاغـای کـەریمی ئەگەڕێتـەوە بـۆ خزمـەتتان و نەتیجەی موزاکەراتی خۆیانت بە عەرز ئەگەیەنێ، مەجبور مـام کـە منـیش نەزەریـەی حـەتمی خۆمتـان عەرزبکەم. هیچ ئومێد ناکرێ کە دوژمـن لـەم تەلەبـەی دا مەقسـەدێکی ڕاسـتی و دۆسـتایەتی و ڕێـک کەوتنی ببێ لە غەیرەز وەقت و فرسەت زائیـع کردنـی ئێمـە نـەبێ. ئەگـەر دوژمـن بەهانـەی تـەئمینی زەخیـرە و وەسـیلەی مەعیشـەتی هێـزی بانـە و میـرەدێ و سـەقزیەتی، تـەئمینتان دەکـەم لـە هـەمو جیهەتێکەوە وەسیلەی مەعیشەتیان تەواوە. ئەتوانن هەتا مودەیـەکی زۆر بـە ڕەفاهیـەت بـە زەخـائیری حازرەیان ئیدارە بکەن. وە ئەگەر مەتلەبیش بەهانەیەکـە کـە سـەیتەرەتی هێـزی ئێمـە سـەر مەنتیقـەی نفوزی خۆیان دور بخەنەوە. بە سورەتی قەتعی ئیمکانمان نابێ کە یەک بسـت بکشـێینە دواوە. ئـەو جێگایانەیان بۆ چۆڵ بکەین کە بە قوەتی سیلاح لێمان گرتون. بەڵام ئەگەر دەوڵـەتی عەجـەم مەتلـەبی ئاشتی و ڕێک کەوتنە من زامنم کە هەتا نیهایەتی موزاکەرە تەقـەدوم و تـەجاوزات لـە تـەرەف هێـزی دیمۆکراتەوە واقیع نەبێ. جا بەو موناسەبەتەوە بە واجیبم زانـی کـە نەزەریـەی ئیـداری و عەسـکەری خۆمتان عەرز بکەم گەڕانەوەمان بۆ پاشەوە زۆر موشکیلە. ئیتر ئیجابی متەوەقیفی ئەمرتانە.

فەرماندەی هێزی بۆکان و مەنتیقەی لە سەرا"(23)

5. 4. بۆچونی قازی محەمەد

پێشەوا لە وەڵامی محەمەد ڕەشید خان دا نوسیوێتی:

حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

کۆمیتەی مەرکەزی 13/ 3/ 25

ئاغای فەرماندەی هێزی بۆکان و مەنتیقەی سەرا

وە جواب نامەی ژمارە 371 ی 10/ 3/ 25

هەر کارێکی جوزئی ئەلئان دەبێ لە گەڵ ئەوزاعی بەینەلمیەلی تەتبیق بکرێ چە جای کاری مە کە کوللیە لەبەر ئەوەی ئەمە مەجبورین لەرێی سولحەوە تا مومکین بێ ناتوانین بە رێی دی دا بڕۆین ئەو تـاخیرە هـی وەیە دەنا ئەمن لە تۆ بە پەلەترم. لە هاتنی عائیلە لە لایەک خۆشحاڵم کە بە سەلامەتی نەجاتیان بوە لە لایـەک غەمگینم کە تا کەنگێ کورد دەبێ مالیکی جێگای خۆی نەبێ خودا ڕەحمێکی بکا. محەمەد قازی"(24)

بۆچونی پێشەوا لەگەڵ فەرماندە و بەرپرسەکانی جەبهەی سەقز، تەنانەت لەگەڵ هەندێ لـە کاربەدەسـت و بەرپرسەکانی حکومەتی کوردستان لەوانە حاجی بابە شێخ، سەرۆکی هەیئەتی ڕەئیسەی میللـی و، کۆمیتـەی مەرکەزی جیاواز بو، نامەکەی کۆمیتەی ناوەندی بۆ نوێنەرەکانیان لە سەقز لەگەڵ وەڵامەکەی پێشەوا بۆ حەمـە ڕەشید خان جیاوازە.

هەر لەو ماوەیەدا نوێنەرانی کورد سەرلەنوێ چونەوە بۆ سەقز. ڕۆژنامەی کوردستان هەواڵەکەی لـەژێر سەردێڕی"نوێنەری کوردستان بـۆ سـەقز" نوسـیوێتی: "ڕۆژی 8 ی 3 ی 1325 سـاتی 4 ی پـاش نیـوەڕۆ جەنابی حاجی سەید بابا شێخ ڕەئیسی هەیئەتی ڕەئیسەی میللـی کوردسـتان و ئاغایـانی مـەنافی کـەریمی و ئەحمەدی ئیلاهی بۆ گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەرەکانی تاران بۆ حەللی هێندێ جودایی لە نێـوان هـەر دو حکومەتـدا چون بۆ سەقز هومێدمان وایە نوێنەرەکانی کوردستان بە موەفەقیـەت بگەڕێنـەوە."(25) مانـەوەی هێزەکـانی کورد لە سەنگەری پارێزگاریدا بێ ئەوەی توانای دابینکردنی پێویستیـیە سـەرەکییەکانیان هـەبێ، هێزەکـەی توشی زۆر کێشەی نالەبار کردبو. ئەفسەرەکانی هێزی بارزانییـان و حەمەڕەشـیدخان و... پێیـان وابـو کـە ئەبێ پەلاماری شارەکانی سەقز و سەردەشت و بانە بدەن ڕزگاریان بکەن لـە ژێـر دەسـەڵاتی تـاران و، دوای ئەوەش بەرەو سنە بکشێن. بە گوێرەی هەڵسەنگاندنی شارەزاکانی کاروباری پێشمەرگە ئەمە لـە توانـادا بـو پێشەوا ڕێگەی نەدا ئەم کارە بکرێ. تەنانەت خۆی لەو نوتقەدا کـە بـە بۆنـەی شـەڕی مامەشـاوە داویێتـی بـە ڕاشـکاوی باسـی ئـەکا کـە ئـەو ڕێگـەی نـەداوە پـەلاماری سـەقز بـدەن. "... ئـەم ئێلـە ئازایـە - مەبەسـتی بارزانییەکانە - تەنیا داخێ کە هەیانە ئەوە بو خەیاڵیان بو پەلاماری سەقز بەرن و داگیری بکەن بەڵام ئەمن مەنعم کردن..."(26)

هۆی موافەقەت نەکرنی قازی محەمەد ئەوە نەبو کە پێشمەرگە لـە هێرشـەکەیان دا بشـکێن لـەو کاتـەدا ژمارەی پێشمەرگە و لە خۆبوردوانی کورد کە لە بەرامبەر هێزەکانی ئەرتەش دا ڕاوەسـتا بـون و، چـاوەڕوانی فەرمانی هێرش بون، لە هێزەکانی ئەرتەش بە ژمارە زۆرتر و، بە مەعنەویات باشتر بون. ئەوەی وای لێ کـرد موافەقەت نەکا کاربەدەستانی سۆڤێتی بون، بە تایبەتی کۆنسوڵی ڕوسی لە ورمێ، هاشموف.(27)

6. ئاگربڕی تا سەر

6. 1. شەڕی مامەشا: دوایین پێکادانی پێشمەرگە و ئەرتەش

ڕۆژی 12 ی 3 هەیئەتی نوێنەرایـەتی حکومـەتی ئێـران بـە سـەرۆکایەتی موزەفـەر فـەیروز گەیشـتە تەورێز بۆ درێژە پێدانی گفتوگۆ.

هەر وەکو لە کاتی خـولی یەکـەمی گفتوگۆکـانی تـاران لـە 8 - 23 ی 2 هێزەکـانی ئێـران لـە قـۆڵی سەقزەوە ڕۆژی 9 ی 2 هێرشیان هێنایە سەر هێزەکانی پێشمەرگە، ئەمجارەش لە کاتی دەسـتپێکردنی خـولی

دوهەمی گفتوگۆکانی تەورێز لە 21 - 23 ی 3 هێزەکـانی ئێـران لـە قـولی سـەقزەوە رۆژی 25 ی 3 سـەر لەنوێ هێرشیان هینایەوە سەر پێشمەرگەکانی کوردستان.

هەر دو جارەکە قازی محەمەد لە تەورێز لە پەیجوری گفتوگۆ دا بو.

ئەمە کارێکی رێکەوت یا خود تەگبیر کراو بو؟ پرسیارێکە هێشتا وەڵامی نەدراوەتەوە.

لە دوای روداني شەڕ قازی لە تەورێزەوە گەڕایەوە مەهاباد لە وتارێکا کە بەم بۆنەیەوە دای وتی:

"... کە سوئی تەفاهوم ببوە هۆی روداني ئەم جەنگە چونکو من دەستوری تەلگرافیم دابـو کـە ریگـای بۆ میرەدێ و بانە و سەردەشت بکەنەوە کە خواردەمەنی بۆ سەربازەکانی ئێران کە لەو مەڵبەندانە هەن ببرێت نازانم تەلگرافەکە درەنگ گەیشت بو یا ئیجرا نەکرا بو.

سەرتیپ رەزمئاراش کە ئێستا لـە سـەقزە تـەلگرافی بـۆ ئاغـای قـەوام سـەڵتەنە نـارد بـو مـەوزوعی رێگاکردنەوەی وەڵام دا بو و قەوام سەڵتەنەش دەستوری دا بو بـە هێـزی خۆیـان رێگـا ئاوەڵـە بکەنـەوە لـە نەتیجە دا لە حدودی 3 هەزار کەس سەرباز کە بە 8 تۆپ و 2 تەیارە و 2 تانـک پیشـتیوانییان لـێ کـراوە پەلامار بۆ گردی مامە شا دێنن و فەرمانـدەی پۆسـتی ئێمـەش لـەوێ پـەیام بـۆ سـەرکردەی خـۆی مسـتەفا خۆشناو دەنێرێ کە ئەوا هێزی ئیرتیجاع پەلاماری هێناوە چارە چیە؟ ئـەویش دەسـتور دەدا تـا نەیەنـە نێـو سەنگەری ئێوە دەست مەکەنەوە ئەوانیش جەمعەن بە کۆمەکێکەوە کە لە لایـەن سـەرکردەی خۆیانـەوە پێیـان دەگا دەبنە 39 کـەس دەنـگ ناکـەن تـا دوژمـن دەگاتـە نێـو سـەنگەرەکـەیان ئـەمجار لێیـان دەردەپـەڕن و عیدەیەکیان لێ دەکوژن و پەنجا هەزار فیشەکیان لێ دەگرن و دوژمن دەشکێ.

دوای کەمێک دیسان دوژمن پەلامار دێنێ ئەمجار لە حـدودی 30 کـەس لـە پـۆلی سـەرکردە میرحـاج ئەحمەد کۆمەک بۆ کوردەکان دێت و شەڕێکی رۆستەمانە و قورسیان دەگەڵ دەکـەن و گورهانێکیـان لـێ دیـل دەکەن بەڵام چونکو پێشمەرگەکانی کوردستان گەرمی شەڕ دەبن و ژمارەیان لە 70 کەس پتـر نابێـت کـەس نابێ ئەم دیلانە لێ خورێ. ئـەمجاریش دوای لـێ گرتنـی چەنـد تفـەنگ و کـوژراوێکی زۆر دوژمـن دەشـکێ دیسان جاری سێیەم پەلاماری دێنن عیدەی مە کە وەسیلەی هەڵگرتنی برینـدارەکانیان نەبو ناچار بـۆ خۆیـان بریندارەکانیان هەڵدەگرن و دەکشێنەوە و گردی مامەشا بە جێ دێڵن و لە سەربازەکان 500 کەسیان کوژراو و 250 کەسیان بریندارە 2 تانک و 2 تەیارەیان سوتاو و شکاوە.

حەزرەتی پێشەوا فەرموی:

موقارینی ئەم پەلامارە لەوبەر چۆمیش ڕا لە دێی خەیدرەوە و لە پۆستی میـرەدێش ڕا پـەلاماریان بـۆ هێزی کوردستان بـرد بـو هەرچەنـد لـە جەبهـەی خەیـدر پێشـمەرگەکانی ئێمـە لـە بـەر کـەمی لـە هەوەڵـەوە پاشەکشێیان کردوە بەڵام سوارانی ئاغای ئەحمەدخانی فاروقی بە هیمدادیانەوە هاتوە بیلنەتیجـە لـە هـەر دو جەبهە دوژمن برێک تفەنگ و فیشەکی بە جێ هێشتوە و عیدەیـەکی کـوژراو داوە و هـەڵاتون و لـە جەبهـەی میرەدێ محەمەد ئاغا... شەربەتی شەهادەتی نۆشیوە."(28)

رۆژنامەی کوردستان لە راپۆرتێکی درێژدا بـە قەڵـەمی عەبـدورەحمان عـەلی شـەری مامەشـا بـەمجۆرە ئەگێرێتەوە:

"شەڕی مامەشا: 3 هەزار سەرباز، 8 تۆپ، 2 تەیارە، 2 تانک بەرامبەر بە 39 بارزانی"

لە رۆژی 25 ی مانگی جۆزەردان ساڵی 1325 پادگانی سەقز بە سەرکردەیی سەرلەشکر حاجی عەلی رەزمئارا دو ساعەت شەوی مابو دەستی کرد بە ئاگربارانی هێزی ئێمە کە لە دەوری شار بون بەو هیوایـە کـە ئەو پۆستانەی ئێمە دامان مەزراندون لە سەری رێی سەقز و بانە بگێرنـەوە دواوە و خواروبـار بگەیـەنن بـە قشونیان لە میرەدێ، بانە و سەردەشت.

ئەم شەڕە دوازدە سەعات دەوامی کرد، هەرچی لە توانایان بو بەکاریان هێنا 2 هەزار سەرباز، هەشت تۆپ، دو تەیارە و دو تانک بێوچان شەڕیان دەکرد. شەڕی دەکرد لەگەڵ هێزێک وەکی خۆی ئامادە و پڕ چەک؟ نە! پۆستێکی ئێمە کە عیبارەت بو لە 39 تفەنگچی بارزانی بە سەرکردەی پوت پۆلکونیک ئاغای مستەفا خۆشناو دلێرانە خۆیان بۆ لە سەنگەری خست بو وە بە تەنها سینگی بەرامبەر بەو ئاگرە زۆرە ڕاگرت بو.

هێزی ئێمە لە بەر ئەوەی کە دەستوری شەڕی پێ نەدرا بو ئامادە نەبو بۆ شەڕ. لە پاش سەعاتێک فیشەکی تەواو بو. بەڵام سەربازەکانی پۆست سندوقی سەرمۆری فیشەکیان بەجێ هێشت بو لە سەنگەرەکانی پێشەوەیان. ئەو فیشەکانە وە دەست هیزی ئێمە کەوتن ئەوجار هەر دەبینی سەربازە و بە گوللەی خۆی دەکوژرێت.

شەڕ قایم بو: تانکێ ڕوی کردە سەنگەری بارزانی‌یان و بە توندی ئاگری دەهاویشت. تۆپەکانیان چاوی نەئەتروکان (لەو شەڕانەدا نزیکی پێنج هەزار گوللە تۆپی هاویشت). تەیارە لە خول خواردن نەدەکەوت. موسەلسەل(!)بۆمبای نەدەویست و بۆمبارانی خۆی دەکرد و هێزی پیادەش بێوچان هێرشی ئەهێنا بەڵام خێرا ڕایان دەکرد و بە پەلەپڕۆزێ خۆیان گەیاندەوە سەنگەر ئەویش پەرێشان و بریندار بە چەند لاوە.

لەو ئاگربارانەدا بارزانی‌یان مێشیان میوان نەبو. ئاغای مستەفا خۆشناو هاواری دەکرد: کوردایەتی خۆتان بنوێنن، میللەتی کورد ڕوسور کەن. دو تانک بە گوللەی تانکشکێن شکێندران. یەکێ لە شۆفێرەکان کوژران. ئەوی دی هەڵات. ئاغای مستەفا خۆشناو لە تەقریرەکەی دا دەڵێت: هەر بۆ خۆم بیست گوللەی تانکشکێنم بە تانکەکانەوە نا. یەکێ لە بارزانی‌یان بە تەنها هێرشی بردە سەر تانکەکان تا گەیشتێ 5 سەربازی کوشت، سەربازێکی دەی ویست لە پشتەوە بەیدەستی بارزانی بکا. بارزانی نیشتە سەری و گرتی، قەمەی سەربازەکەی دەرکێشاو لە ورگی دا. عیددەی سەقز تەلەفاتێکی زۆری بو، ماندوێتی زۆری بۆ هێنان ئینجا شەڕ دەستی کرد بە کز بون. بەرە بەرە تۆپەکانیان لە ئاگردان کەوتن و هاڕەی تەیارە بڕا. تانکەکانیان ئارەزوی هێرش هێنانیان نەما وەختێ کە دیان دوانیان بەو دەردە چو کە چو. پوت پولکونیک ئاغای مستەفا خۆشناو باسی زەرەر و زیانی هێرش هێنەرەکان ئەکا و دەڵێت: وەکو بە چاوی خۆمان دیتومانە 500 نەفەر سەرباز کوژراوە. خوێن وەکو جۆگە فڕکەی دەکرد. دو تانکمان شکاندوە و شۆفێرێک کوژرا. نزیکەی 250 نەفەر ئەسیر بون. بەڵام مەعەلئەسەف لە بەرئەوەی کە نەفەراتمان زۆر کەم بو لەم شەڕەدا نەمان توانی کۆیان بکەینەوە... دواوەیان بکەین. تفەنگ بێ حەدو حیساب لە گەڵ موسەلسەلی گەورە و پچوک کەوت بو، بەڵام لە بەر ئەوەی ئەمرم کرد بو کە مەمنوعە دەست درێژ کردن بۆ هیچ چەک و سیلاحێک و لە بەر ئەوەی لە ئاخردا شیددەتی ئاگر زۆر زیاد بو نەمان توانی چەک و سیلاح کۆ بکەینەوە لە کیسمان چو.

لەم شەڕەدا لە بارزانی‌یان یازدە کەس بریندار بون. کوژراویان نەبو. با بپرسین و لێی بکۆڵینەوە چ سرێکە ئەو لەشکرە زۆرە پڕ چەکەی سەقز ئەو هەمو زیانەی لێ کەوت و کشایەوە دواوە، بەرامبەر بەو هێزە کەمەی بارزانی‌یان؟

بێگومان ئەو ئاگری نیشتمانپەروەری‌یە کە ئاگری تۆپ و تەیارە و تانک و موسەلسەل، هەرچەندە زۆر بەتین بێت، کەم توانا و بێ کەڵکە و هەروەکو پشکۆ ئاگری ئاوی بە سەردا کەی دەبێتە ڕێژو سارد ئەبێتەوە.

نشوستی نەهێنی هێزی حکومەتی میللی کوردستان

سەربەرز بی هێزی بارزانی‌یان"(29)

یەکێ لەو پێشمەرگانەی لەم شەڕەدا بە سەختی بریندار بو خۆشەوی خەلیل مزوری (1928 - 1946) بو. خۆشەوی کوڕی خەلیل خۆشەوی بو کە دوای کشانەوەی بارزانی‌یەکان بۆ تورکیا لە ساڵی 1931 دا ئەو لە چیاکانی سەرسنور مابوەوە تا لە 1937 دا کوژرا.

خۆشەوی بەشداری شۆڕشی بارزانییان بو بو، لە گەڵ ئەوان کشا بوەوە کوردستانی ئێران. لـە کـاتی ڕێکخستنی هێزی بارزانی یەکان ئەم بە فەرمانـدەی چڵـی 2 ی لکـی 1 ی هێـزی بارزانی یـان دانـرا بـو. بـە برینداری بۆ تەداوی نێردرایە تەورێز. بەڵام لەوێ دوای 4 ڕۆژ لە نەخۆشخانە مرد. بە مەراسیمێکی پڕ شـکۆ لە مەهاباد بە خاک سپێردرا. محەمەد مەحمود لە ڕۆژنامەی کوردستان دا ژیننامەی "قارەمان خۆشـەوی خـەلیل مزوری" نوسیوە و هێمن شعریکی بە ناونیشانی "خونچەی خوێنین" بۆ شیوەنی هۆنیویەتیەوە.(30)

لە پێش مامەشا دا چەند جارێ شەڕ و پێکادان لە نێوان پێشمەرگە و ئەرتەش دا ڕوی دا بو. ئەرتـەش پتەوی دیواری دیفاعی پێشمەرگە، بە تایبەتی هێزی بارزانی یانی تاقی کرد بوەوە.

6. 2. ڕێککەوتنی سپایی قازی – ڕەزمئارا

لە کاتی ڕودانی شەڕی مامەشا دا قازی محەمەد لە تەورێز بـو، نوێنەرایـەتی تـارانیش لـە تـەورێز بـو. خەریکی گفتوگۆ بون. قازی ڕۆژی 26 ی 3 ی 1325 بە پەلە لە تەورێزەوە چو بـۆ گونـدی سـەرا. گونـدی سەرا بارەگای سەرکردایەتی جەبهەی سەقزی لێ بو.

ڕۆژنامەی کوردستان بەمجۆرە هەواڵی "چونی بۆ سەرا" ی بڵاوکردۆتەوە:

"رادیۆی کوردستان وەڵامی دا حەزرەتی پێشەوای کوردستان لە تەورێزەوە چۆتە دێی سەرا و دەگـەڵ سەرتیپ رەزمئارا گفتوگۆیان بوە ئێستاکە خەریکە بە جەبهەکان رابگـا و دەسـتوراتی پێویسـتیان بـۆ سـادر دەفەرموێ."(31)

گفتوگۆکانی سەرا لە نێوان قازی و رەزمئارا دا لایەنی سپایی یان هەبو. هـەردولا ڕێککـەوتن لـە سـەر ڕونەدانی شەڕ و، لابردنی مەرجداری گـەمارۆدانی ئەرتـەش و، دانـانی چەنـد نوێنـەرێکی کـورد لـە ناوچـەی گەمارۆدراوەکان دا. خاڵە سەرکی یەکانی پێکهاتنەکە بریتی بون لە:

1. ڕێگەدان بە هێزەکانی ئێران لە سەقزەوە خواردەمەنی و جلوبەرگ، لە دوای پشکنینی، بنێـرن بـۆ ئـەو هێزانەی کە لە میرەدێ و بانە و سەردەشت لە لایەن هێزەکانی کوردستانەوە ئابڵوقە درابون.
2. نەناردنی چەک و شتومەکی جەنگ بۆ ئـەو شـوێنانە و، نـەگۆڕینی ئەفسـەر و سـەربازەکانی شـوێنە ئابڵوقەدراوەکان، جگە لەوانەی نەخۆش و بریندارن.
3. هەر کاروانێک ئازوخە و جلوبەرگ کە لە لایەن حکومەتی ئێرانەوە، پاش پشکنینی، ئەنێردرا بۆ هێـزە ئابڵوقەدراوەکان ئەبو نوێنەری حکومەتی کوردستانی لەگەڵ بێ.
4. ئەگەر ئەرتەشی ئێران بە پێچەوانەی ئەم بەندانە بزوتەوە ئەیروی کورد حەقی ئەوەی هەبو بەربەسـتی بکا و نەهێڵێ شتومەک بچێ بۆ ئەو شوێنانە.(32)

6. 3. دانانی نوێنەرانی کورد

بۆ جێبەجێ کردنی بەندەکانی ڕێککەوتنەکە نوێنەری حکومەتی کوردستان لە شـارەکانی سـەقز، بانـە، سەردەشت، دانرا. سەرانی حکومەتی کوردسـتان جێبـەجێ کردنـی وردی ئـەم ڕێکەوتنـەیان ئەوەنـدە بـەلاوە گرنگ بو چەند کەسێ لە بەرپرسە پایە بەرزە باوەڕ پێ کراوەکانی خۆیان بـۆ دانـا. "وەزیـری هیـزی میللـی کوردسـتان ژەنـەراڵ سـەیفی قـازی"بـە نامەیـەکی ڕەسـمی لـە 18 ی 4 ی 25 دا "پـات پالکوینـک محەمـەد نانەوازادە معاونی سیاسی وەزارەتی هێزی کوردستان"بۆ ئەم کارە داناوە:

"هەروەکو حوکمی بازرەسی تەواوی هێزی میللی کوردستان بـە تـۆ دراوە ئـەلعان کـە مەئموریـەتت لـە سەقز پێویستە دە غیابی مندا بە چاکی موتەوەجیە بی هەر وەختێ حیست کرد کە نوختەیەک لـە پۆسـتەکانی

قیوای دیمۆکرات عەمەلێک بەر خیلافی ڕوحی موسالەمەت روی دا فەوری شەخسەن بۆ رەفیعی ئەو عەمەلە بچی و لەو مەوزوعە ئیختیاراتی تەواوت هەیە بەو جۆرە ئیختیاراتی تـۆ بـە فەرمانـدەهانی جەبهـە ڕاگەیانـدرا کـە مەسئولیەتی ئەو مەوزوعە متەوەجیە بە تۆیە."(33)

جگە لە نانەوازادە چەندین نوێنەری تر لە شارەکانی سەقز، بانە، سەردەشت، دانران. ئاڵوگۆری نامە و هاتوچۆ لەنێوان نوێنەرانی حکومەتی کوردستان و ئەفسەرانی ئەرتەش دا دەستی پێ کرد.

ڕۆژی 14 ی 4 ی 25 سەیفی قازی و مستەفا بارزانی پێکەوە چون بۆ سەردانی جەبهە.(34)

6. 4. بەربونەوەی نانەوازادە

نانەوازادە لەلایەن وەزارەتی هێزەوە ڕاسپێردرا بو لە سەقزەوە سەرپەرشتی گوێزانەوەی ئەو ئازوقەیـە بکات کە بۆ سەربازگەکانی بانـە و سەردەشـت ئـەنێردران. بـەیانی ڕۆژی 25 ی 4 ی 25 لـە بانـە سـواری فڕۆکە ئەبێ بچێ بۆ سەقز لە نزیک کەلیخان فڕۆکەکەیان ئەکەوێتە خوارێ. فڕۆکەوانەکە بـە چـەتری نـەجات خۆی ڕزگار ئەبێ. بەڵام نانەوازادە لە فڕۆکەکەدا ئەسوتێ.(35)

محەمەدی نانەوازادە کوڕی میرزا عەبدوڵا، لە بنەماڵەی نانەوا، یەکێ لە بنەماڵـە کۆنـەکانی مـەهاباد بـو، باوکی نانەوازادە بازرگان بو. ساڵانی 1298 - 1310 لە قوتابخانەکانی مەهاباد خویند بوی. چەنـد سـاڵێ فەرمانبەری "ئیدارەی فەرهەنگ" بـو. سـاڵی 1316 چوبـو بـۆ سـەربازی "مەدرەسـەی گروهیتـی" بـڕی بـو. ماوەیەک لە "ئیدارەی مالیەی مەهاباد" سەرۆکی "ماڵیاتی غەیرە موستەقیم" بـو. سـالی 1323 وازی لـە کـاری حکومەتی هێنا بو خەریکی بازرگانی بو.

نانەوازادە ساڵی 1320 چوە بۆ ناو "حیزبی ئازادی کوردستان" و، یەکێ لە دامەزرێنەرە چالاکـەکانی کۆمەڵی ژ. ک بو. لە ڕێبەندانی 1324 دا بو بە فەرماندەی هێـزی مەرکـەزی و، موعـاوینی سیاسـی وەزیـری هێزی دیمۆکراتی کوردستان بو.

نانەوازادە یەکێ لە بەرپرسە پایە بەرزەکانی حکومـەتی کوردسـتان و، جێگـەی ڕێـز و بـاوەڕی قـازی محەمەد بو. لە ڕۆژنامەی کوردستان دا زۆر بەرێز و داخەوە لە سـەریان نوسـی و شـیوەنیان بـۆ کـرد. قـانع شعرێکی بە سۆزی بۆ شینی هۆنیوەتەوە.

6. 5. دۆخی جەبهە و ژیانی پێشمەرگەکانی

بارەگای سەرەکی سەرکردایەتی جەبهەی سەقز لە گوندی سەرا بو. جەنەراڵ مایور محەمەد رەشـیدخان فەرماندەی گشتی جەبهەکە لەوێ بو. بارەگا و شوێنی هێزەکان لە نـاو ئاواییـەکانی دەوری سـەقز و، بانـە و، سەردەشت داو لە ناو ماڵی دانیشتوان دا بو. هێشتا هێـزی کوردسـتان، وەکـو هـەر هێزێکـی ڕێـک و پێکـی سپایی، فێر نەکرا بون سەربازگە بـۆ خۆیـان لـە دەرەوەی ئـاوایی دروسـت بکـەن. ئەمـەش دەبـو بـە هـۆی تێکەڵاوی لەگەڵ خەڵک و لە ئەنجام دا دروست بونی گەلێ کێشە و گیروگرفتی ڕۆژانە.

هێزەکـان خێڵـەکی بـون. ڕێکخسـتنی کەرتـەکانی پێشـمەرگەی ئێلـەکان لـە یەکـەی دیـاری کـراودا و دیـاریکردنی پلـەی پێشـمەرگەیی فەرمانـدە و سـەرکردەکانیان نـەی تـوانی بـو دیسـیپلینی سـپاییان تێـدا بچەسپێنێ. زۆر جار گوێیان نەئەدایە سەرۆکەکانیان. شوێنەکانی خۆیان بەر ئـەدا. دەسـتدرێژییان ئـەکردە سەر مافی دانیشتوانی بێ دەسەڵات. لێپرسینەوەش بەهۆی هەلومەرجی ئەو کاتەوە کەم بو.

حکومەتی کوردستان نەی توانی بو وەکو پێویست ئازوقە و خواردەمەنی و، جلوبەرگ و، داوودەرمان، چەک و تەقەمەنی، بۆ هێزەکانی دابین بکات. لەبەرئەوە ئەرکێکی قورس کەوت بوە سـەر دانیشـتوان. هەنـدێ جار پێشمەرگە بە زۆر شتیان لە خەڵک ئەسەند و بێگاریان پێ ئەکردن.

سەرەرای هەمو ئەم کەم و کوری و ناتەواویانە خەلک پێشمەرگەیان بە هێزی خویان ئەزانی، هێزەکانی ئێـران زۆریـان لـێ ئەترسـان و پێشـمەرگەکانی کوردسـتان لەبەردەمـی هێرشـەکانی ئەرتەشـی ئێـران دا، رائەوەستان و هێرشـەکانیان تێـک ئەشـکاندن، شـوێنەکانی خۆیـان چـۆڵ نەکـرد تـا ئەو رۆژەی حکـومەتی کوردستان فەرمانی پاشەکشێ ی پێ کردن.

7. رێکەوتنی سپایی کوردستان و ئازەربایجان

مەترسی هێرشی ئێران بۆ سەر قەڵەمرەوی ئازەربایجان و کوردستان سەرانی هەر دو حکومەتی ناچار کرد بیر لە دانانی رێوشوێنی هاوبەش بکەنەوە بۆ رێکخستنی هێزەکانی خۆیان و پارێزگـاری سـنورەکانیان لە هەرەشە و دەستدرێژی.

لە 16 ی تشرینی یەکەمی 1946 دا سەرانی هەر دو حکومەت رێکەوتنیان ئیمزا کـرد. "کۆمیسـیۆنی دیفاعی موشتەرەک" یان پێک هێنا. خاڵە سەرەکی‌یەکانی رێکەوتنەکە بریتی بون لە:

1. پێکهێنانی لەشکرێکی کوردی - ئازەری هاوبەش. ناوەندەکەیان لە تەورێز بێ.
2. ناردنی هێزی نیزامی ئازەربایجان بۆ بە هێزکردنی جەبهـەی سـەقز لـە کوردسـتان و، نـاردنی هێـزی نانیزامی کوردستان بۆ ئازەربایجان ئەگەر پێویستی کرد.
3. جەنەراڵ عەزیمی سەرکردەی گشتی هێزەکان بێ لە سەقز و سەردەشت و هەوشار.
4. جەنەراڵ بارزانی سەرکردەی گشتی هێزی هاوبەشی کورد و ئازەری جەبهەی سەقز بێ.
5. جەنەراڵ سەیفی قازی سەرپەرشتی ناوچەی هەوشار بکا.
6. قازی محەمەد فەرماندەی هەرە بەرزی هەمو هێزەکانی کورد و ئازەری بێ لە کوردستان.
7. پیشەوەری فەرماندەی هەرەبەرزی هەمو هێزەکانی ئازەری و کورد بێ لە ئازەربایجان.(36)

بە پێی ئەم رێکەوتنە حکومەتی ئازەربایجان چەند ئەفسـەرێک و چەنـد تۆپێکیـان بـۆ بـەهێزکردنی خەتی دیفاعی سنوری کوردستان ناردە جەبهەی سەقز.

ئەم رێککەوتنەش، وەکو هەمو پلانەکانی تری ئازەربایجان و کوردستان، لەگەڵ بڕیـاردانی بـەرەنگاری نەکردنی ئەرتەش دا هەڵوەشایەوە.

نەخشەی ١٠: سنووری دەسەڵاتی حکومەتی کوردستان،
شوێنی شەڕەکانی پێشمەرگەو ئەرتەش، ڕێگای چوونی بارزانییان بۆ سۆڤیێت

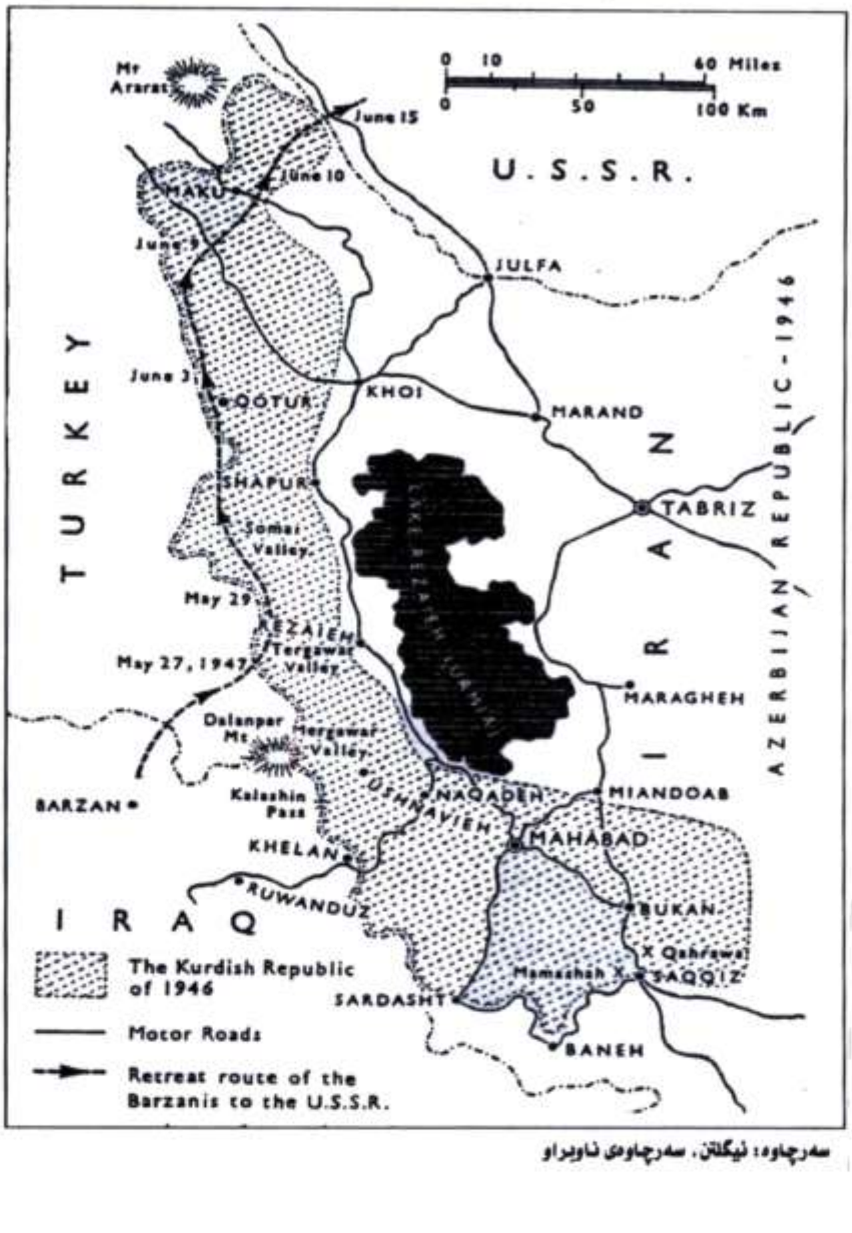

سەرچاوە: ئیگلتن، سەرچاوەی ناوبراو

پەراویزەکانی بەشی پێنجەم

1. ر کوردستان، ژ 10، 24/11/15 بەرامبەر 46./2/4
2. ر کوردستان، ژ 14، 24./11/24
3. ر کوردستان، 1325./4/18
4. ر کوردستان، 25./4/27
5. ئیگلتن، س ن، ل 91-92.

Eaglton, William, Jr. The Kurdish Republic of 1946, London,1963. p. 92-91.

لێرە بە دواوە ئەنوسین: ئیگلتن.

6. ر کوردستان، ژ 21، 1324./12/11
7. ر کوردستان، ژ 23، 1324./12/15
8. ر کوردستان، ژ 26 و 27، 27 /24/12 - 25./1/5
9. بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە:

مەحمود مەلا عیزەت، دەوڵەتی جمهوری کوردستان: نامە و دۆکۆمێنت، ب 1، سوید، ئازاری 1992.

لێرە بە دواوە ئەنوسین: عزز‌ەت.

مسعود البارزانی، البارزانی والحرکە التحرریە الکردیە: ثورە بارزان 1945-1958، کردستان 1987. ل 15-.16

10. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، نامەی ژمارە 22 و .24
11. ر کوردستان، 25./2/16
12. ر کوردستان، ژ 45، 25./2/18
13. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، دۆک 11، ل .37
14. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، دو 180، ل .251
15. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، دو 22، ل 25-.53
16. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، لاپەڕەکانی 78، 94-101، ل 106-.111
17. ر کوردستان، ژ 49، 25./3/4
18. ر کوردستان، ژ 50، 25./3/6
19. ر کوردستان، ژ 54، 25./3/15
20. ر کوردستان، ژ 53، 25./3/13
21. ئەرفەع، ل 91.

Hassan Arafa, The Kurds, London, 1966, P. 91.

لێرە بە دواوە ئەنوسین: ئەرفەع.

22. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، دوک 97، ل .155
23. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، دوک 131، ل .193
24. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، ل .194
25. ر کوردستان، ژ 52، 25./3/11
26. ر کوردستان، ژ 62، 25./4/5

27. د قاسملو، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی: کورتەیەک لە مێـژووی حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتانی ئێران. بەرگی یەکەم، چ 2، 1988. ل 102.
ئیگلتن، س ن، ل 97.
28. ر کوردستان، ژ 62، 25/4/5
29. ر کوردستان، 1325/4/18
30. ر کوردستان، ژ 62، 25/4/5
31. ر کوردستان، ژ60، 25/3/29.
هەروەها بڕوانە: ئەرفەع، س ن، ل 94.
32. علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی مـەعارف، 1959. ل 290. لێرە بە دواوە ئەنوسین: سجادی.
مەحمود عیزەت، کۆماری میللی مەهاباد: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، 1984. ل 172.
ئەرفەع، س ن، ل 91.
33. عیزەت، دەوڵەتی...، ب 1، دو 193، ل 267.
34. ر کوردستان، 1325./4/18
35. ر کوردستان، 1325./4/30
36. سجادی، س ن، ل 308-309.

6. کورد له نێوان دۆست و دوژمنەکانیدا

1. ڕاگەیاندنی ئەتلانتیک و هیواکانی کورد

لەو کۆبونەوەیەدا کە سەرکۆماری ئـەمریکا ڕۆزفێلـت و سـەروەزیری بـەریتانیا چـەرچڵ لـە ئـابی 1941 دا لە ناو ئەتلانتیکدا کردیان، ڕاگەیاندنێکی هاوبەشیان بڵاو کردەوە ئەو سەرەتایانەیان تیا باس کرد بو کە ئـەبو ئـەم دو وڵاتـە پێـڕەوی بکـەن لـە تەقـەلاکانیاندا بـۆ دامەزرانـدنی ئاشـتی‌یەکی ڕەوا و دنیایەکی ئارام دوای ڕوخاندنی ڕژێمی نازی. سەرەتاکان بریتی بون لە: (1) چوار ئازادییەکە: ئازادی لـە ترس و برسێتی، ئازادی دوان و دین، (2) جێبەجێکردنی سەرەتای ئازادی خۆبڕیاردان لـە هـەمو گۆڕانـە ئەرزی‌یەکاندا، (3) مافی هەمو گەلان بۆ هەڵبژاردنی جۆری ئەو حکوماتەنەی بۆ ژیانی خۆیان ئەیانـەوێ، (4) چونی وەکو یەک بۆ بازرگانی و کەرەستەی خاوی بنەڕەتی خۆشیی و هاوکاری ئابوری لە ناو هـەمو نەتەوەکاندا، (5) ئاشتی و ئاسایش بـۆ هـەمو دەوڵەتـەکان، (6) ئـازادی دەریاکـان، و (7) وازهێنـان لـە بەکارهێنانی چەک و دامەزراندنی سیستەمێکی ئاسایشی گشتی تاسەر و چەککردنی هەمو ئەو نەتەوانـەی هەڕەشە لە ئاشتی ئەکەن.

ئەمانە خاڵە سەرەکی‌یەکانی ڕاگەیاندنی ئەتلانتیک بون. ئەمیش وەکو 14 سەرەتاکەی ویلسۆن، کە لـە یەکەم جەنگی جیهـانی‌دا بـڵاوی کردنـەوە، لایـەنی پڕوپاگەنـدەی سیاسـی هـەبو. بـۆ دڵخۆشـکردنی گـەلانی زۆرلێکراوی دنیا و، بـە دەسـتهێنانی لایـەنگیری و پشـتیوانی‌یان بـو دژی ئـەڵمانیا و هاوباوەڕەکـانی. هـیچ هێزێکی لە پشت نەبو جێبەجێ‌یان بکا.

لە ساڵانی دوەم جەنگی جیهانی‌دا سەرکردەکانی کورد، وەکو ساڵانی یەکەم جەنگی جیهـانی هیواکـانی خۆیان لە سەر بەڵێن و گفتە بڵاوکراوەکانی هاوپەیمانەکان هەڵچنی بو. هیچ دەوڵەتێک، بەڵێنێکی دیاریکراوی دەربارەی چارەنوسی سیاسی کورد، بە ئاشکرا یا بە نهێنی، بە گەلی کورد یا بە سەرکردەکانی نەدا بو. قـازی محەمەد و سەرانی تری کورد باوەڕێکی زۆریـان بـە یـەکێتی سـۆڤێت و هیوایـەکی زۆریـان بـە "ڕاگەیانـدنی

ئەتلانتیک" هەبو. لایان وابو، ناوەڕۆکی ئەو ڕاگەیاندنە سەبارەت بە دابین کردنی ئازادی گەلان بۆ دیاریکردنی چارەنوسی خۆیان، کوردیش ئەگرێتەوە.

گۆڤاری "نیشتیمان" زمانی کۆمەڵەی ژ. ک لە دواین ژمارەیدا لە ژێر سەردێڕی "مۆسکۆ، واشینگتۆن، لوندۆن" دا بە قەڵەمی "ع مرۆ" نوسیویەتی:

"ئەوە هاواری هەمو کوردانە بۆ ئەو سێ دەوڵەتە گەورانە کە بۆ ڕزگاری و خۆشبەختی گێتی بە شەڕ دێن، کوڕ و باب و برای خۆیان بە کوشت (دەدەن) تا کوڕ و باب و برای نەتەوە بچوکەکان پێک شادو شکور بن، زەویوزاری کێڵدراو و پرحاسڵی خۆیان بە سوتان دەدەن و دەیکەنە پێشێل و، ماڵ و منداڵی خۆیان برسی دەکەن تا دەشت و کێوی بەیار و ڕەقوتەقی ئەوان بێتە کێڵگە و پێخوست نەبو کوڕوکاڵیان تێر و تەسەل بن، ئەو هەمو کارخانە گەورە و کۆشک و باڵەخانە ڕازەوە و ئاوەدانانەی خۆیان دەکەنە نیشانگەی بۆمب و تۆپ و ئاور، وە بە تێکدان و وێرانبونی دەدەن، بە کەم بەرگی و بێ خانویی میللەتی خۆیان ڕازی دەبن تا دەزگای جۆلایی و خەڕەک و ئاشی ئەوان بە ئارامی بگەڕێ و جاو و، بوزو و، ئاردی ورد، بۆ بەرگ و خواردەمەنی ئەوان ساز بکا و بە کۆک و پۆشتەیی و دڵخۆشی دەکوخ و خانوە نەوی و پچوکەکەی خۆیان دا بژێن!

ئەو ڕەوشتە لای ژوروی پیاوەتی و ئینسانییەت و بەشەرییەتە و دەبێ ببێتە سەرمەشقی هەمو دەستڕۆیوێک.

خشڵ و خۆڕازاندنەوەی پیاوان، ئاکاری چاکە، نەک بگرەوبەردە و زێڕ و زێوەری دیمەنی چاک و دڵ و دەرونی پیس و خراپ. ئەو سێ دەوڵەتە گەورانە بڕیاریان داوە هەر بە چاوێک تەماشای گشت نەتەوەکان بکەن و نەهێڵن زۆردار بێزۆر بخوا، هێزدار بێهێز قوت بدا و، ئازادی و سەربەخۆیی بە تەواوی نەتەوەکان ببەخشن.

کوردیش کە یەکێک لە گەلانی بەشخوراو و زۆرلێکراوە لەسەر ئەو بڕیارە لە ئازادی و سەربەستی و ڕزگاری خۆی دڵنیایە وە هێندی هەمو دنیا بەم بڕیارە دڵخۆشە و شانازی پێوە دەکا، چونکو هیچ میللەتێ وا ژێرچەپۆکە و سوک و چروک و بەشخوراو نەبوە.

دراوسێکانی ئێمە: تورک، عەرەب و فارس ئێمەیان لە ناوخۆیاندا بەش کردوە و بە چاوی دیلی و یەخسیری تەماشامان دەکەن و هیچ چاکەیەکمان پێ ڕەوا نابینن و لە هیچ خراپەیەک دەربارەمان خۆناپارێزن.

بۆ ئەوەی وردەوردە لە ناو خۆیاندا بمان توێننەوە نایەڵن بە زمانی خۆمان بخوێنین و بنوسین، تەنانەت لە قوتابخانەکاندا دەبێ ئاخاوتنیشمان بە زمانی وان بێ نایەڵن خۆبەخۆ ڕێک بکەوین، ئەگەر دو کەس پێکەوە کۆببینەوە بە ناوی سیاسەت دەمان گرن و دەمان کوژن.

خەریکن لە لای ئێوە کە بڕیاری ژیانی سەربەخۆتان بۆ هەمو نەتەوەیەکی پچوک داوە ڕەگەزمان بەرنەوە سەر خۆیان، بە تورک، عەرەب و فارس مان بناسێنن تا هاوارمان نەگاتە پێشگای عەدالەتی ئێوە.

خۆ ئێوەش دەزانن، مێژوش گەوایی دەدا کە کورد نەتەوەیەکی جیاواز و بنەماڵەیەکی سەربەخۆ و پاکە، نە عەرەب، نە تورک و نە فارسە، نە دەش بینە یەک لەوانە.

کورد بە هیچ بارێک لەو نەتەوانەی کە دەژێر سایەی ئێوەدا ئازاد و موستەقیل دەژین کەمتر نین. تکامان وایە ئێمەش لە قەومانی تر هەل ناوێرن وە زیاد لەو هەمو نەتەوە گەورە و بچوکانە، کوردان دڵشکاو و جەرگبڕاو نەکەن و ئاهونزولەی ئەو هەمو ژن و منداڵە بێکەس و هەژارانە مەهێننە سەر خۆتان. ئەوەندەش بزانن عەرەب و تورک و فارسەکانیش تێ بگەهێنن کە کورد چاویان کراوەتەوەو دەزانن: زەمانی یەخسیری و بەندەیی نەماوە، ئەو هەمو شەڕ و کوشتارە لە پێناوی وشەی پیرۆزی "ڕزگاری - ئازادی" یە و تازە

ناچنەوە ژێر باری ئاغا و نۆکەری هیچ کەس. هەرکەس بەتەمای داگیرکردنی کوردستان بێ لازمە سەر و لەشی سەربازانی خۆی و کوردان بکاتە پردەباز و کەشتی تا لە زەریای خوێنی خۆی و کوردان بپەڕێتەوە بەری کوردستانی گەورە.

کورد گەلێکی گەورە، دارای وڵاتیکی پڕ خێر و بەرەکەت، کە بە خوێن کڕاوە و پارێزراوە.

ڕستەیەکی کوردی هەیە کە هەمو کورد باوەڕیان پێی هەیەو دەڵێن: "ژین وەک لێیان کردۆتە هەرا وا خۆش نیە، مردنیش وەک لێیان کردۆتە هەرا واناخۆش نیە". پێداویستە عەرەب، تورک و فارسەکان چاک بیر لە داوای میللی ئێمە (کوردان) بکەنەوە و چی دیکە خۆمان لێ گێل نەکەن و لێمان نەبنە: وشتری ناو پەمو. دەستی ئێمەو دامێنی ئێوە، ئەی حکومەتە گەورە و دادپەروەرەکانی گێتی!"(1)

حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لە ئێران، لە یەکەمین ڕاگەیاندنی خۆیدا نوسیوێتی:

"ئەمڕۆ گەلانی دونیا لە گەورە و بچوک دەیانهەوێ لەو ڕێگایەی کە بەرەو ئازادی خۆش کراوە کەڵک وەرگرن و لەو بەڵێنییانەی کە بە هۆی مەنشوری میژویی ئاتلانتیکەوە دراوە سود ببینن و هەڵسوڕاندنی کاروباری خۆیان بەدەستەوە بگرن و چارەنوسی خۆیان بەویست و مەیلی خۆیان دیاری بکەن."

حیزبی ڕزگاری کورد، لە عێراق، هەر لەو سەردەمەدا لەو یادداشتەدا کە داوێتی بە کۆنفرەسی وەزیرانی دەرەوەی دەوڵەتە گەورەکان لە مۆسکۆ نوسیوێتی:

"مرۆڤایەتی بەخۆشییەوە برانەوەی جەنگ و سەرکەوتنی هێزە دیمۆکراتییەکان و تێکشکانی پیسترین شێوەی ئیستیعمار (فاشیزم) لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوادا وەرگرت. گەلی کوردی دابەشکراوی مافخوراو لە مێژە لەژێر باری زوڵم و چەوسانەوەدا ئەناڵێنێ و، لە هەمو مافە مرۆڤایەتی و نەتەوایەتییەکانی بێبەش کراوە. ئەوەش لە ئەنجامی پلان و قازانجەکانی ئیستیعماری بەریتانی و حکومەتە کۆنەپەرستە فاشیستەکانی ئێران و تورکیا و عێراق دا بوە.

بە بۆنەی برانەوەی جەنگ و سەرکەوتنی هاوپەیمانەکانەوە گەلی کورد تکا ئەکا بە چاوی عەدالەت سەیری مەسەلەکەی بکرێ و، بێ بەش نەکرێ لەو بەڵێن و پەیمانانەی هاوپەیمانەکان دابویان بە گەلانی بچوک، سەبارەت بە ڕزگاری و مافی چارەنوسی خۆیان. ئێستاش کە وەزیرانی دەرەوەی 3 دەوڵەتە زلەکە لە مۆسکۆ کۆئەبنەوە هیوادارین بە ویژدانەوە سەیری مەسەلەی گەلان و نەتەوەکان بکەن.

حیزبی ڕزگاری بە خۆشییەوە ئەم نوقتانەتان ئەخاتە بەرچاو کە پەیوەندییەکی پتەویان هەیە بە کێشەی گەلی کورد و ئاشتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە:

1. ئێمە پشتیوانی لە خەباتی برا کوردەکانمان لە ئێران لە گەڵ برا ئازەربایجانییەکاندا ئەکەین لە پێناوی خودموختاری و حوکمی دیمۆکراتی و خەبات دژی حکومەتی کۆنەپەرست و لایەنگرەکانیان.
2. بە گرنگییەوە سەیری دۆخی گەلی کورد لە تورکیا بکرێ، حکومەتی تورکیای فاشیست بە شێوەیەکی درندانە ڕەفتاریان لەگەڵ ئەکات بۆ ئەوەی بە تەواوی لەناویان ببات بە زۆر بیانکا بە تورک.
3. دۆخی گەلی کورد لە عێراقدا تا ڕادەیەکی زۆر خراپ بوە، لە هەمو مافە دەستورییەکانی بێبەش کراوە بە هۆی بونی ئیستیعماری بەریتانی و حکومەتی کۆنەپەرستی ئێستا و ئوسلوبە فاشیستییەکانیەوە. سوتاندنی دێهاتی بارزانییەکان و ناوچە نزیکەکانی و، پەرەوازەکردنی هاوڵاتییان و گرتنیان، وەکو مەلا مستەفا و لایەنگرەکانی، بەڵگەی عەمەلین لەسەر ئەوە. لەبەرئەوە داوا ئەکەین خواستە نیشتیمانییەکانی کورد لە عێراق دا جێبەجێ بکرێن. هەرچەندە ئێمە باوەڕمان وایە ئەوەش هەر بە لەناو بردنی ئیستیعمار و حکومەتی کۆنەپەرستی ئێستا و گۆڕینی بە حکومەتێکی دیموکراتی ڕاستەقینە ئەبێ مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد لە عێراقدا دابین بکا.

ئێمە وا سەرنجمان ڕاکێشان بو ئەم ڕاستییانە، هیواداریین بە گیانی مرۆڤپەروەری چارەی بکەن، چارەسەرکردنی بە شێوەیەکی واقیعی ڕاستەقینە ئەبیتە هۆی گەشانەوەی شارستانێتی و ئاشتی لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا. کۆمیتەی بەڕیوەبەری حیزبی ڕزگاری کورد".(2)

ئیگلتن لە زمانی قازی محەمەدەوە چیرۆکێ ئەگێڕێتەوە، کە لە یەکێ لەو دانیشتنانەدا کردویەتی، کە لە گەڵ باقیرۆف بویەتی:

"ئاغایەک تانجییەک بە گوندییەک ئەبەخشێ. بۆ ڕۆژی دوەم گوندییەکە دێتەوە لای ئاغاکە و سوپاسێکی لە ڕادە بەدەری ئەکات، بە جۆرێ ئاغاکە چاوەڕوانی ئەو هەمو ستایشە ناکات. سەری سوڕ ئەمێنێ و ئەڵێ: پێم ناڵێی خەلاتێکی وا بچوک ئەم هەمو سپاسە ئەهێنێ؟

گوندییەکە لە وەلام دا ئەڵێ: لەبەرئەوەیە تانجییەکت پێ بەخشیوم ئەوەش مەعنای وایە بۆ تەواوکردنی کەرەسەی ڕاو و ڕاوی نێچیر ئەسپێکیشم ئەدەیتێ، ئەسپیش بێ خواردن ناژێ، مانای خواردنی ئەسپەکەشم ئەدەیتێ. ئەسپ و خاوەنە تازەکەی بێ لانەش ناژین، بۆیە خانویەکیشم ئەدەیتێ. جا من ئەو هەمو شتانەم ئەدرێتێ چۆن کەیفخۆش و لە هەمو کەس زیاتر خۆشحاڵ نابم؟"

ئەم جۆرە بیرکردنەوە و چاوەڕوانییە، لە ڕاستیدا، نمونەیەکە بۆ جۆری بیرکردنەوەی هەمو سەرانی کورد، لەو سەردەمەدا، سەبارەت بەو چاوەنۆڕییە زۆرەی لە هێزە زلەکانی دنیایان هەبو.

ڕۆژنامەی کوردستان لە سەروتاری ڕۆژی 24 ی 10 ی 24 دا نوسیویێتی:

"... هیچ قوەت و قودرەتێک ناتوانێ لە دنیای دیمۆکراسی فیعلیدا ئێمە بێنێتەوە ژێر یوغی ئەسارەت و بەندەگی چون ئەو حەقە ئەوڕۆ ئێمە بەدەستمان هێناوە ڕوحی مەنشوری ئەتلانتیک و موعاهەداتی موتەفیقینە."

محەمەد مەحمود لە ژێر سەردێڕی "کورد و پەیمانی ئەتلانتیک" نوسیویێتی:

"لە لایەن هەموەوە ئاشکرایە کە پەیمانی ئەتلانتیک کەی دانرا.

ئەو پەیمانە مێژوییە کە لە بەینی سەرەکوەزیری پێشوی ئینگلیز میستەر چەرچیل و سەرەک جمهورەیەتی ئەمریکا میستەر فرانکلین ڕۆزفێلت. ئەو پەیمانەی کە هەمو میللەتانی بچوک و گەورەی سەرزەمینی دڵ خۆش کرد و هەر بەو بۆنەیەوە هەمو میللەتانی سەرزەمین بە مەبدەئی خۆیان کە ئازادییە و مژدەیەکی خۆش بو لە لایەن ئەم پەیمانەوە باوەڕیان هێنا و پشت ئەستور بون.

ئەگەر تەماشایەکی ئەم پەیمانە بکەین کە لە لایەن دو گەورەی سیاسی عالەمەوە ئیمزا کراو بڵاوکرایەوە ئەو دەمەمان دێتە پێش چاو کە هێزی دیکتاتۆر و فاشیستان گەیشت بونە پۆپەی سەرکەوتنیان لە هەمو ئەوروپا و زۆری ئەفریقا و بەشی ئۆکراین و بەرەو قەفقازیش دەهاتن. هەر لەم کاتە دا بو ئەم مزگێنییە درایە هەمو میللەتان کە لە چێشتنی تاڵی و ناخۆشی زوڵم و ئیستیعمار دا بون.

ئێستا بێینەوە سەر ئەو کاتەی کە چەرخ وەرگەڕاو بە هۆی هێزی سور و هێزانی سوێندخۆرانەوە شەڕ کۆتایی هات و هەمو میللەتان لە... دیکتاتۆری ڕزگاریان بو.

هەروەها کۆبونەوەی دەوڵەتانی موتەفیقین لە سانفرانسیسکۆ و کۆبونەوەی وەزەرای دەرەوەی ڕوس و ئینگلیز و ئامریکا و چین و فرانسە ئەمانە هەموی بۆ دامەزراندنەوەی دونیای دوای شەڕ بوە لەسەر ئەو پەیمانە پیرۆزە بەنرخە کە پەیمانی ئەتلانتیکە.

بەڵێ هەمو میللەت و دەوڵەتێک چاوەڕوانی ئەوەیە پەیمانی ئەتلانتیک بێتە جێ. چونکو بە تایبەتی میللەتانی بچوک ئەم دوایی شەڕە وەک دوایی شەڕی پێشو تەماشا ناکەن. میللەتی کوردیش، کە یەکێکە لەو میللەتانە کە ئاوارەی دەستی ئیستیعمار بوە، بە هەمو هێزێکەوە تێ دەکۆشێ بۆ هێنانەجێی پەیمانی ئەتلانتیک کە ڕێگای بۆ هەمو میللەتێک کردۆتەوە چە گەورە چە بچوک بەرەو ڕێگای ئازادی بڕوات.

میللەتی کورد خاوەنی جێگای خۆیەتی لەو بەشەی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتدا، کـە دەسـتی ئیسـتیعماری شەڕی پێشـو وای بەسـەر هێنـاو، کردییـە سـێ بەشـەوە. بـەڵام کـوردیش ئـەمڕۆ زۆر بـاش ئاگـاداری ئـەو سیاسەتانەیە کە لەناو دەوڵەتان دا دەگەڕێت و، ئەمینە لەوەی کە پەیمانی ئەتلانتیک تەنها نوسین نیە لـە سـەر کاغەز، بەڵکو پەیمانێکە کە بەرامبەر هەمو میللەتێک دێتە کارەوە و، ئەم هاتنە کارەش دەگاتـە میللـەتی کـوردی خاوەنی مێژو و ئەرز و زبان و ئەدەبیات و عەنعەناتی میللی.

کورد لە هەمو دەمێک دا بۆ تەئمینی ئاسایشی دنیای دوای شەڕ خۆی بە بەشدار دادەنێت بـە تایبـەتی ئەساسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ئازادی و سەربەخۆیی خۆی‌دا دەبینێ و ئـەنجا لـەو دەورەدا خـۆی هـەواڵی هەمو دەوڵەتێکی دراوسێ و هەمو میللەتێکی عادلپەروەری سەرزەمین دەزانێت."(4)

سەرکردەکانی کورد لە نوتقەکانیان‌دا و، نوسەرەکانی ڕۆژنامەی کوردستان لە وتارەکانیـان‌دا زۆر جـار ڕاگەیاندنی ئەتلانتیکیان ئەکردە بنچینەی بیانوی سیاسی و قانونی دامەزراندنی حکومەتی کوردسـتان. بـەڵام ئەم بەڵگەیە هیچ هێزێکی قانونی نەبو دەوڵەتان ناچار بکا پێـرەوی بکـەن و هـیچ هێزێکـی چەکـداریش بـۆ جێبەجێ کردنی تەرخان نەکرا بو. بۆ حکومەتی کوردستانی هاپەیمانی یەکێتی سـۆڤێت، کـە ستایشـێکی بـێ ئەندازەی هۆردوی سور و ستالینی ئەکرد و لەگەڵ حکومەتی ئازەربایـــجانی لایـەنگری کۆمـۆنیزم و حیزبـی تودەی ئێران پەیمانی هاوکاری ستراتیجی بەست بو، چاوەڕوانی و هیواداری بە ڕاگەیانـدنێک کـە لـە لایـەن ئەمریکا و ئینگلیزەوە بڵاو کرابوەوە، دور بو لە واقیعبینی سیاسی‌یەوە.

هەروەها دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بە پشتیوانی سۆڤێتی و خۆ ساغ کردنەوەی یەک لایەنـەی سیاسی و خۆبەستنەوە بە هورودی سوری سۆڤێتی‌یەوە، لە کاتێک دا بە پێی ڕێکەوتنی "یالتا" دیار بو ئێران و هەمو ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت لـە دابەشـکردنی جیهـانیی ناوچـەکان‌دا، ئەکەوتنـە نـاو مەڵبەنـدی دەسـەڵاتی ڕۆژئاواییەوە و ئەبو یەکێتی سۆڤێت بەجێی بهێڵێ، هەڵەیەکی کوشندە بو، سەرکردەکانی حیزب و حکومـەتی دیمۆکراتی کوردستان توشی بون.

2. ترسی کورد: پەژارەی هاوبەش

جمهوریەتی کوردستان لە مەهاباد دەوڵەتێکی سەربەخۆ نەبو. نەخۆی بە جیاواز و سەربەخۆ دائەنا لـە ئێران، نە هیچ دەوڵەتێکیش بە سەربەخۆی ئەناسی. حکومەتێکی "دی فاکتۆ" بو لـەناو چوارچێـوەی دەوڵـەتی ئێران دا. لەبەرئەوە پێوەندی‌یەکانی دەرەوەی سنوردار بو لەگەڵ چەند شوێنێکی دیاری کراودا. بـە واتایـەکی تر دنیای دەرەوەی حکومەتی کوردستان، دنیایەکی زۆر تەنگ بو.

هەلومەرجی جیۆپۆلیتیکی کوردستانی ئێران لە هی بەشەکانی تر باشتر نەبو. لایەکی دەسەڵاتی ئێـران و لایەکی تورکیا و لایەکی عێراق و لای سەروی سۆڤێت بو. واتە لە 3 لاوە دوژمـن دەوری دابـو. دەوڵـەتانی هاوسنوری، جگە لە یەکێتی سۆڤێت، هەمویان بە تونـدی دژی حکومـەتی کوردسـتان بـون. بـە هەڕەشـەیەکی ڕاستەقینە و ترسناکیان دائەنا بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵەتەکانیان.

ئـەمریکا و بـەریتانیا لـە دو سـەرەوە دژی حکومەتـەکانی ئازەربایجـان و کوردسـتان بـون: لـە سەرێکەوە، لەبەرئـەوەی ئـەوان دژی هـەمو شـتێکی یـەکێتی سـۆڤێت بـون و ئـەم دو حکومەتەشـیان بـە دەستکردی ڕوسی دائەنا و لە سەرێکی ترەوە ئەوان ئەمەیان بە هۆی پارچە پارچە کردنی زەمینی ئێران و تێکدانی ئاسایشی تورکیا و عێراق و سوریا دائەنا، کە ڕاستەوخۆ پێچەوانەی قازانجە ستراتیجی‌یەکانیان بو. نوری سەعید بە پەلە سەردانی تورکیای کرد بۆ ئەوەی ڕێوشوێنی هاوبەش دژی کێشەی کورد دابنێن.

عەبدوڕەحمان زەبیحی لە ژمارەی 12 ی ڕەشەمەی ڕۆژنامـەی "ایـران مـا" ی چـاپی تارانـەوە وتـارێکی لەسەر "چونی نوری سەعید بۆ تورکیە" کردۆتە کوردی، لەبەر نرخی سیاسی وتارەکە لێرەدا دوبـارە ئـەی نوسینەوە:

"چەندێک لەمەوبەر هێنـدێک لـە ڕۆژنامـەنیگارەکانی مەرکـەز ئاگـایی چـونی نـوری سـەعید سـەرەک وەزیری ئێستای عێراق و ئەندامی بەکاری یەکێتیی عەرەبیان بە ڕێگای سوریادا بۆ تورکیا بڵاوکردەوە: ئـەو دەمێ نوری سەعید لە کابینەی عێراقدا ئەندامەتی نـەبو لـە کاتێـکدا لەگـەڵ کاربەدەسـتانی سـوریا خـەریکی هاوپرسەکی و گفتوگۆ بو، کابینەی عێراق بە سەرۆکایەتی حەمدی پاچەچی کەوت و، نوری سـەعید لـە لایـەن نایبوسەڵتەنەی عێراقەوە بۆ دامەزراندنی کابینەی تازە بانگ کراوە بەغدا.

ئەو وەختێ هێندێک مەحافیلی سیاسی وایان دەزانی کە سیاسەتی ئیمپریالیزم پـێی بـاش نیـە نـوری سەعید بچێتە تورکیا، بەڵام چەند شەو پێش، ڕادیۆی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست خەبەری دا کە هەیئەتێکی ڕەسـمی بە سەرۆکێتی نوری سەعید دەچێ بۆ تورکیا، لە بەغداش بۆ بێدەنگ کردنی پەیامنێرانی بێگانە بەرنامەی ئەم هەیئەتەیان لە پێنج بەنددا بە هۆی ئیعلامیەیەکی ڕەسمی بڵاو کردەوە.

لە یەکەم سەفەری نـوری سـەعید بـۆ سـوریا گـەلێک لـە پـەیامنێرە بێگانـەکان چاویـان پـێ کـەوت و گفتوگۆیان دەگەڵ کرد لە جوابی پرسیارەکانی ئەم پەیامنێرانەدا دەیگوت: "ئەم سەفەرەی من هـیچ جەنبەیـەکی سیاسی نیە" باسی ئێرانیشی کرد بو گوتبوی: "ئەوزاعی ئێران گەلێک تێکەڵوپێکەڵە پێم چاک نـەبو لـە گـەڵ کاربەدەستانی ئەوێ بـدوێم" لـەم وتەیـەرا دەردەکـەوێ کـە نـوری سـەعید خـەیاڵی بـوە گفتوگۆیـەک دەگـەڵ کاربەدەستانی ئێـران بکـاو نەتیجەکـەی بـە حکومـەتی تورکیـا خەبـەر بـدا بـەڵام چونکـو ئـەوزاعی ئێـران تێکەڵوپێکەڵ بوە، وازی لەم گفتوگۆیە هێناوە.

ئێمە بۆ ئەوەی ماکەی ئەم سەفەرەی نوری سەعید بدۆزینەوە دەبێ چاوێک بـە ڕۆژنامـەکانی بێگانـەدا بخشێنین و بزانین کە پەیامنێرەکانی ئەم ڕۆژنامانە وەزعیەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان چۆن لێـک داوەتـەوەو لەم بابەتەوە چی دەنگوباسێکیان بڵاو کردۆتەوە.

مەسەلەن ڕۆژنامەی "کومبا" چاپی پاریس لە ژمارەی 28 ی نۆڤەمبەری خۆیدا دەنوسێ: "نوری سەعید لە بەیتەلمەقدیس پەیدا بونی نەهزەتێکی تازەی کورد لە ئێران بەیان دەکا، بە ڕاسـتی نـابێ وا بزانن کە تیرەیەک بە تەنهایی لە ئێراندا شۆڕشیان کردوە بەڵکو لە ناو کۆمەڵێکی نۆ ملیـۆنیی کـورد کە لە نێوان 3 وڵاتی تورکیا، عێراق و ئێراندا دابەش کراون هەر لە ئەرزڕۆمەوە تا ئارارات و لە موسڵ تا لوڕستان دەست پێکرانی شۆڕشێکی گەورە دێتە بەرچاو" هەر ئـەم پـەیامنێرە لـە جێگایـەکی دیکـە دەنوسێ: "کوردانی تورکیا لە ژێر زوڵموزۆرێکی بێ مانەنددا دەژین، لە عێراق بە یارمـەتی هێزەکـانی ژەنەراڵ (ڕەنتون) ی ئینگلیسی قەتلـوعام دەکرێن". ڕۆژنامەکانی دیکەش هەر وەکو ڕۆژنامەی کومبا لە بارەی کوردەکان و کارەساتی تورکیا و عێراق بـۆ دامرکانـدنی قیـامی کوردەکـان ئـەخبارێکیان بـڵاو کردۆتەوە کە نیگەرانی زۆری کاربەدەستانی ئەو وڵاتانە لە جوڵانەوەی ئازادی خوازی کوردان نیشان دەدا.

خوێنەرەکانی ڕۆژنامەی "ایران" ئاگایان لێیە کە نیگەرانی کاربەدەستانی تورکیـا لـە کـوردان شـتێکی تازە نیە بەڵکو ساڵەهایە کە تورکەکان بۆ بەربەست کردنی هەستی ئازادی خوازی لە کوردسـتانی تورکیـا بـە هەمو هێزی خۆیانەوە تێ کۆشاون حەتا ڕادیۆی پاریس چەنـد مانگێـک لەمـەوپێش خەبـەری دا: "حکومـەتی تورکیا بۆ پێش گیری لەپەرەسەندنی بیرانی ئازادی خوازی لە نـاو تورکیـا بـە تایبـەتی کوردەکـان هێزێکـی گەورەی ڕەوانەی سنورەکانی ئێران و عێراق و سوریا کردوە."

تورکەکان وایان دەزانی بەمجۆرە دەتوانن ببنە بەرهەڵستی شۆڕشی ئیحتیمالی کوردانی تورکیا و قەومێکی چەندین ساڵە بەبێ ڕوحمی و زوڵموزۆر لە ژێر بەند و دیلی خۆیان دا ڕایان گرتون ڕامیان بکەن، ئیتر بیریان نەکردەوە هەستی تۆڵە سەندنەوەی کوردان کە لەپێناوی ئازادیدا هەزاران قوربانییان داوە موحتاجی بزواندنەوە و تەحریک نیە و لە کاتی خۆیدا بەرانبەر زوڵم و بێدادی تورکەکان ڕادەبن و خۆیان لە دیلی و ژێر دەستیی ڕزگار دەکەن.

کاتێک کە کاربەدەستانی تورکیا هەستیان کرد داخستنی دەرگای وڵات (سنور) ئامانجی تورکەکان پێک ناهێنێ، کەوتنە سەروکاری دامرکاندنی ئەم نەهزەت و شۆڕشە. ئەوەش پێک نەدەهات مەگەر دەگەڵ کاربەدەستانی سوریا و عێراق ڕێک کەون و بیان هێننە ژێر نفوزی سیاسی خۆیانەوە و کوردەکانی ئەم دو ناوچەیان پێ بێ دەنگ بکەن، ئەوەش لە وەختێک دا بو کە نایبوسەڵتەنەی عێراق، عەبدولئیلاە، لە لۆندۆن ڕا بە تورکیا دا دەگەڕاوە بۆ عێراق.

کاربەدەستانی تورکیە بە فرسەتیان زانی پێیان گوت: ئەگەر حکومەتی عێراق ڕێی ئازادی کوردەکانی خۆی بگرێ ئەوان حازرن لە داوای خۆیان دەربارەی ناوچەی موسڵ کە لە جەنگی رابوردودا تا ئێستا ماوەتەوە و حەل نەکراوە وازدەهێنن.

هەروەها خەبەر درا کە نایبوسەڵتەنەی عێراق کچی سەرکۆمار (ڕەئیسی جمهوری) تورکیا مارە دەکا. موسەفارەتی سەرۆک کۆماری تورکیا یا وەزیری دەرەوەی ئەم وڵاتەش بۆ عێراق لەنێو ئەم دەنگوباسانەدا هەبو کە هێشتاش هەر دەیڵێنەوە بەڵام ڕەسمی ئەم بابەتەوە هیچ شتێک نەبێژراوە.

وا هەڵ کەوت کاتێ نایبوسەڵتەنەی عێراق گەیشتەوە بەغدا شۆڕشی مەلا مستەفای بارزانی هاتە پێش، بە تەحریکی حکومەتی تورکیا و ئیقتیزای سیاسەتی ئینگلیسەکان حکومەتی عێراق لەشکری بردە سەر ئەو ڕۆڵە ئازا و ئازدیخوازەی کورد لە نەتیجەدا توشی زەرەروزیانێکی زۆر بو. عیدەیەک لە ئەفسەرە کوردەکان بۆ لای برا ئازا و دلێرەکانیان هەڵاتن و لە پێناو پاراستنی ئازادی نەتەوەکەیان دا ئەوەندەی پێیان کرا جەنگین.

ڕەکێش کردن و هێنانە بەرباری حکومەتە تازە بنیادەکەی سوریاش زۆر سەمەرە و سەیر بو، لە کاتێک دا کە هەیئەتی تورکیا لە لونـدۆن ڕا بە سوریادا ئەگەڕانەوە چەند ڕۆژێک ڕەسمەن دەگەڵ کاربەدەستانی ئەم وڵاتە گفتوگۆیان کرد.

حکومەتی تورکیا بە دو شەرت: یەکێک ئازادی کوردانی سوریا ئەوەندەی مومکین بێ بەربەست بکرێت. ئەوی دیکە سوریا ئیتر داوای وەرگرتنەوەی ناوچەکانی ئەسکەندەرونە و ئەنتاکیە کە لە سەرەتای جەنگ دا حکومەتانی ئینگلیس و فەڕەنسە بە بەرتیل دابویان بە تورکیا، نەکاتەوە.

ئەگەر خوێنەرەکانمان بە چاکی ورد ببنەوە دەزانن کاربەدەستانی تورکیا مودەتێکە هەستیان بە نالەباری وەزعی ئێستای خۆیان کردوە بۆیە جارێک لە یەکێتی عەرەبەکان... و جارێکیش هەوای تازە کردنەوەی پەیمانی فشەگاڵتەی سەعدئابادیان دەکەوێتە مێشک.. وە بەمجۆرە بۆ خنکاندنی ڕوحی ئازادی لە ناو کوردەکان دا تێ دەکۆشن و خەریکن لەم پەیمانە شوم و نەگبەتەی خۆیان دا چەند حکومەتی دیکەش بکەنە بەشدار.

ڕەنگە بە شوێن ئەو گفتوگۆیەدا کە ئێستا لە نێوان تورکیاو عێراق دا هەیە تورکیا لە ئێرانیش بگێڕێتەوە بەڵام حکومەتی ئێران دەبێ بزانێ هاوکاری و یەکڕەنگی دەگەڵ هەر ئەنجومەنێک کە بۆ بێدەنگ کردنی کوردەکان تەشکیل دەدرێ بۆ ئێران زیانی زۆرترە لە قازانج..."(5)

تورکیاو عێراق لە 29 ی 3 ی 46 دا پەیمانی "دۆستایەتی و دراوسێیەتی باش" یان ئیمزا کرد.

3. کورد و ئازەر

3. 1. پاشماوەی ناکۆکی‌یەکانی ڕابردو

عەلی خوسرەوی، یەکێ لە نوسەرەکانی ئەوکاتە، لە ژێر ناونیشانی "کورد و ئازەربایجان" دا لە ڕۆژنامەی کوردستان دا نوسیوێتی:

"تا چەند ساڵ لەوەوپێش کە وێستا شەیپوری ئازادی لێ نەدرا بو هێزی ئەهریمەنی فاشیستی دەدونیادا موسەللەت بون کورد و ئازەربایجانی لە گەڵ یەک زۆر ناکۆک بون. دەستی ئیستیعمار بۆ ئیستیفادەی خۆی شەوورۆژ خەریکی ئیختیلاف لە نێو ئەو دو نەتەوە... دا بون تا بە بۆنەی ئەوە بتوانێ لە مەنفەعەتی مادی ئەو نەتەوانە بەهرەوەر بن و لە مەنافیعی وان کۆشک و باڵەخانەی چەند نهۆمیان ساز دەکردو لە تێک بەردانی ئەوان بۆ خۆیان لە کۆشکەکانی تارانی دادەنیشتن و قاقا بە ڕیشی میللەتی مەزڵوم کە هەڵ فریوا بون پێ دەکەنین.

وەلێ بە یارمەتی خودای بێ هاواڵ ڕۆژی ڕەشمان ڕوناک بو، زنجیری ئەسارەت لە دنیادا پساو ئاخرین نەفەر لە دەستپەروەردەکانی هیتلەر یەک لە دوای یەک بە جەهەننەم موشەڕەف بون.

چاومان هەڵێنا دیمان کە دەستوپێوەندی گۆبڵزی لەعنەتی تا وێستا لە دوبەرەکی ئێمە ئیستیفادەیان کردوە و بۆ مەنزور و مەرامی خۆیان کورد و ئازەربایجانیان پێک وەر کردوە.

بەڵێ وەخەبەر هاتین دیمان کە نەتەوەی ئازەربایجانی بۆ شەجاعەت و سەخاوەت و ئینسانییەت لە دنیادا مەشهورن و لە ڕێی ئازادی و دیمۆکراسی دا کوژراویان زۆر داوە و ئەوانیش هەر وەکو ئێمە بەش خوراون.

بەڵێ بیلئەخەرە بە هیمەتی برایانی بەرزی کوردی و ئازەربایجانی ئیتیحادی مەحکەم لە بەینمان دا بەسترا و دەستی ئیتیحادمان دا دەستی یەک و سوێندمان خوارد تا نەفەرێک لە ماوەی فاشیستەکان بمێنێ دانانیشین و دەبێ لە بەینی بەرین. دوژمنانی مە دەبێ بزانن ئەگەر قەدەمێک لە نیشتمانی ئێمە بێنە پێش بە زۆری باسکی کوڕانی ئازادیخواهی کوردی و ئازەربایجانی مەحو دەبنەوە. ئومێدەوارم کە ئەو ئیتیحاد و برایەتی لە بەینی ئەو دو نەتەوە بەشخوراوە ڕۆژبەڕۆژ بە کوێرایی چاوی دوژمنانی دیمۆکراسی مەحکەمتر و بە دەوامتر بێ.

بەرقەرار و پایەدار بێ برایەتی کورد و ئازەربایجانی."(6)

ناکۆکی‌یەکانی کورد و ئازەر لەوە قوڵتر بون، وا بە سادەیی باس و، وا بە ئاسانی چارەسەر بکرێن. دواییتر ڕوداوەکان دەریان خست کە چەندین کۆبونەوەی هاوبەش و ناوبژی ڕوسەکانیش کەڵکی نەبو. جگە لەو ناکۆکی‌یانەی کە لە ماوەی چەند قەرنی ڕابردودا بە میرات مابونەوە و کەڵەکە بو بون چەند ناکۆکی نوێ قوت بوبونەوە.

ناکۆکی نێوان هەر دولا چەند لایەنێکی هەبو: سروشتی هەر دو حکومەت و حیزب جیاواز بو لە یەکتری حکومەتی ئازەربایجان و فیرقەی دیمۆکرات ڕەنگی کۆمۆنیستی هەبو، حکومەتی کوردستان و حیزبی دیمۆکرات ڕەنگی دیمۆکراتی و نەتەوەیی. ئازەری‌یەکان ئەیان ویست کوردستان بەشێ بێ لەوان، حکومەتی کوردستانیش ئەی ویست ئەویش وەکو ئەوان خودموختار بێ و ڕاستەوخۆ سەر بە حکومەتی ناوەندی بێ. لەمانەش هەموی گرنگتر ناکۆکی ئەرزیی بو لە سەر سنوری دەسەڵاتی هەر دو حکومەت. کورد شار و ناوچەکانی دەوری گۆمی ورمێ: میاندواو، ورمێ، سەڵماس، خوی، ماکۆی، بە بەشێکی سەرزەمینی کوردستان دائەنا، بەڵام ئازەری‌یەکان بە پارچەیەکی ئەرزی ئازەربایجانیان لەقەڵەم ئەدا و ئامادە نەبون بخرێتە سەر حکومەتی مەهاباد.

ئازەرییەکان بەهانەیان ئەوە بو زۆرایەتی دانیشتوانی ئەم شارانە ئـازەرین. کوردەکـانیش بەهانـەیان ئەوە بو کە دانیشتوانی دەوروپشتی ئەم شارانە کوردن، ناوچەکەش بە درێژایی مێژو هی کورد بوە ئەگەرچی لەڕوی ئیدارییەوە سەر بە ولایەتی ئازەربایجان بـون. ئـەم ناکۆکیـیە لـە چەنـد شـوێنێ دەوری میانـدواو و ورمێ بو بە هۆی پێکادان و پێشمەرگەکانی کورد فیداییەکانی ئازەریان دەرئەکرد.(7)

بۆ بە لادا خستنی ئەم شەڕ و کێشانە چەند جارێ لە حکومەتی مەهابادەوە نوێنەر چونە ئەوێ. هـەروەها نوێنەری سۆڤیێتی دەخالەت و ناوبژییان ئەکرد. لە بەهاری 1325 دا لە کۆنسوڵگای یـەکێتی سـۆڤیت لـە ورمـێ نوێنەرانی هەر دو حکومەتی کوردستان و ئازەربایجان بۆ گفتوگۆ بە تایبـەتی بەلاداخسـتنی چارەنوسـی ورمـێ دانیشتن. کۆبونەوەکان بە ئەنجام نەگەیشتن چونکە هەر دو لایان لـە سـەر هەڵوێسـتی خۆیـان سـور بـون.(8) پێشەواش بۆ هەمان مەبەست جارێک چوە ورمێ بۆ گفتوگۆ لە گەڵ نوێنـەرانی تـەورێز بـێ ئـەوەی ئـەنجامێکی هەبێ. هەندێ لـە زەویـدارە گـەورە ئازەرییـەکانی ورمـێ ئـەیان ویسـت بخرێنـە سـەر کوردسـتان، چونکـە لـە ئازەربایجان زەویوزاری مالیکەکان دابەش کرابو بەڵام لە کوردستان دەستی لێ نەدرا بو.(9)

3. 2. پەیمانی یەکێتی و برایەتی

سەرەڕای ئەم ناکۆکییانە مەترسی کشـانەوەی سـپای ڕوسـی و هاتنـەوەی ئەرتەشـی ئێـران هـەر دو حکومـەتی ناچـار کـرد لـە 3 ی بانەمـەڕی 1325 (2 ی ئـاپرلی 1946) دا "پـەیمانی یـەکێتی و برایـەتی" ببەستن. لە بەر گرنگی ئەم پەیمانە وا لە خوارێ وەکو خۆی لە "کوردستان" ڕائەگوێزین:

"مەتنی پەیمانی یەکەتی و برایەتی

حکومەتی میللی کوردستان و ئازەربایجان

چونکو میللەتی ئازەربایجان و کوردستان هەمو کاتێک لە قازانج و زیان دا پێکەوە شەریک بـون و لـە عەینی حاڵیش دا تا وێستا بەدەست ئیستیعمار و ئیستیلاجویانەوە بۆ ئەو دو میللەتە بە یەک ئەندازە فشار و لەتمە وارید کراوە.

میللەتی ئازەربایجان بۆ ڕزگاری تەواوی دانیشتوانی ئێران لـە ژێـر ئیسـتیبداد و دیکتـاتۆری هـەوڵی داوە. هـەروەها میللـەتی کـوردیش لـە ڕێگـای ئـازادی دا فیداکارییـەکی زۆری کـردوە و قوربانییـەکی بـێ ئەژماریشی داوە. بەڵام فیتنە و دەسیسـەی دەڵاڵـەکـانی سیاسـی و ئیسـتیعمار بۆتـە سـەبەب و بەرهەڵسـتی نەگەیشتنی ئەم دو میللەتە بە ئاواتی خۆیان.

هەتاکو ئەو شەڕی ئاخری دنیایە دەست پێ کرا و بە هێـزی بـە قـوەتی دەوڵـەتی عەلەمـداری ئـازادی دەسـگای فاشیسـتی کـە ئالـەتی دەوڵـەتی ئیسـتیعمارچییان بـو تێکوپێـک چـو و بـۆ ئـەو دو میللەتـە ئازادیخواهانەش هەل هەڵ کـەوت لـە نێـو خۆیـان دا بـۆ لـە بـەین بـردن و مـەحو کردنـەوەی فاشیسـتی و دیکتاتۆری قەدی پیاوەتییان بەرزکردەوە و شان بەشانی یەک بەربەرەکانییان دەست پـێ کـرد و ئـاڵای بـە ڕاستی دیمۆکراسی و ئازادییان بڵند کرد و لە بەر ئەوەی ئەو دو میللەتە برایانە نەک هەر بـۆ جێکردنـەوەی ئازادی خۆیان بەڵکو بۆ دامەزراندنی ئازادی لە سەرتاسەری ئێران بۆ هەمو وەختێکی دەستیان داوەتە دەستی یەکدی.

جا لەبەر ئەوە لە ڕۆژی سێ شەممو 3 ی بانەمەڕی 1325 ساتی 5 ی ئێـوارێ لـە شـاری تـەورێز لـە عەمارەتی میللی ئازەربایجان بە حزوری سەرانی حکومەتی میللی کوردستان:

ڕەئیسی حکومەتی میللی کوردستان جەنابی ئاغای قازی محەمەد، ئاغای سەید عەبدوڵای گەیلانی عزوی کۆمیتەی مەرکەزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، ئاغـای عومـەر خـانی شـەریفی عـزوی کۆمیتـەی مەرکـەزی

حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و ڕەئیسی عێلی شکاک، ئاغای محەمەد حسێنی سەیفی قازی وەزیری هێزی حکومەتی میللی کوردستان، ئاغای ڕەشید بەگی جیهانگیری عزوی کۆمیتەی مەرکەزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و ڕەئیسی عێلی هەرکی، ئاغای زێرۆبەگی بەهادوری عزوی کۆمیتەی مەرکەزی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، نوێنەری کوردی شنۆ ئاغای قازی محەمەد خزری.

وە بە حزوری سەرانی حکومەتی میللی ئازەربایجان:

ڕەئیسی مەجلیسی میللی ئازەربایجان جەنابی ئاغای حاجی میرزا عەلی شەبوستەری، سەرۆک وەزیری حکومەتی میللی ئازەربایجان جەنابی ئاغای سەید جەعفەر پیشەوەری، معاونی سەدری فیرقەی مەرکەزی حیزبی دیمۆکراتی ئازەربایجان ئاغای پادگان، وەزیری داخلەی ئازەربایجان دکتۆر سەلامولای جاوید، وەزیری فەرهەنگی ئازەربایجان ئاغای محەمەد بیریا.

بۆ قایم و مەحکەم کردنی دۆستایەتی کە لە بەینی ئازەربایجان و میللەتی کوردستان دا بوە بۆ پایەداری سەمیمیەت و دۆستایەتی زیاتر لە بەینی ئەو دو میللەتەدا ئەو قەرارانەی خوارەوەیان قبوڵ کرد هەردوکیان لەوەدوا لە گەڵ ژیانی خۆیان تەتبیقی دەکەن:

1. لەو جێگایانەی پێویست بزانرێ هەردوک حکومەتی میللی نوێنەر دەگۆڕنەوە.
2. لە ئازەربایجان دا ئەو جێگایانەی کە دانیشتوانی کورد بن کاری ئیداراتی دەوڵەتی بە کوردان دەبێ هەروەها لە کوردستانیش لەو جێگایانەی کە بەشی زۆری دانیشتوانی ئازەربایجانی بن لە تەرەف مەئمورانی حکومەتی میللی ئازەربایجانەوە ئیدارە دەکرێ.
3. بۆ حەل بونی مەوزوعی ئیقتیسادی لە بەینی هەردوک میللەتان کۆمسیۆنێکی تێکەڵاو دادەمەزرێ و قەراری ئەو کۆمیسیۆنە بە کۆششتی سەرانی ئەو دو حکومەتە ئیجرا دەکرێ.
4. لە کاتی پێویست دا لە بەینی حکومەتی میللی ئازەربایجان و کوردستان هاوکاری پێشمەرگەیی دەکرێ و دەبێ ئەوەی لازم بێ بۆ کۆمەگی یەکتری ئەنجام بدرێ.
5. هەر کاتێک پێویست بێ لە گەڵ حکومەتی تاران قسە بکرێ دەبێ موافیقی نەزەری حکومەتی میللی ئازەربایجان و کوردستان بێت.
6. حکومەتی میللی ئازەربایجان بۆ ئەو کوردانەی کە لە خاکی ئازەربایجان دا دەژین تا ئەو ئەندازەی کە بتوانێ بۆ پێشکەوتنی زمان و تەرەقی پێدانی فەرهەنگی میللی وان هەوڵ دەدا.
   هەروەها حکومەتی میللی کوردیش بۆ ئەو ئازەربایجانی‌یانەی کە لە خاکی کوردستان دا دەژین بۆ پێشکەوتنی زمان و تەرەقی پێدانی فەرهەنگی میللی وان ئەو ئەندازەی کە بتوانێ هەوڵ بدا.
7. هەر کەس بۆ تێکدانی دۆستایەتی تاریخی نەتەوەی ئازەربایجان و کورد و لە بەین بردنی برایەتی وە دیمۆکراتی میللی وە یا لەکەدار کردنی یەکەتی وان هەوڵ بدا هەردولا بە یەکدەست ئەو مورتەکیبانە بە جەزای خۆیان دەگەیەنێ.(10)

سەرکردەکانی کورد و نوسەرەکانی گۆڤار و ڕۆژنامەکانی کوردستان بە گرنگیەکی زۆرەوە پێشوازیان لە ڕیکەوتنی کورد و ئازەر کرد. لەم بارەیەوە سەید محەمەدی حەمیدی، حەسەن قزڵجی، هەژار، هێمن... چەندین وتاری سیاسی و لێکدانەوە و تەنانەت شیعریشیان پیا هەڵ دا.

ڕاستیەکەشی ئەوە بو، ئەگەرچی ئەم ڕێکەوتنە هەندێ لە ناکۆکیە بنەڕەتیەکانی بە چارەسەر نەکراوی بەجێ هێشت، بەڵام بەسەر کەوتنێکی گەورە دائەنرا بۆهەر دو نەتەوەی کورد و ئازەری چونکە دوای چەندین ساڵ ناکۆکی و ناتەبایی نوێنەرەکانیان پەیمانیان بە یەکتری دا لە مەیدانی سیاسی و سپایی دا چارەنوسێکی هاوبەش بۆ خۆیان دیاری بکەن.

حکومەتی تاران و، ناحەزەکانی حکومەتەکانی ئازەربایجـان و کوردسـتان، لـەم رێککەوتنـە زۆر تـوڕە بون. پێیان وابو ئەوانـە وەکـو دو حکومـەتی جیـاواز رەفتاریـان کـردوە و بـۆ دابەشـکردنی ئێـران هـەوڵ ئەدەن.(11)

3. 3. گفتوگۆی هاوبەش

3. 3. 1. خولی یەکەمی گفتوگۆ لەتاران

بە دوای ئیمزا کردنی "پەیمانی یەکێتی کوردستان و ئازەربایجان" دا دەستەیەکی تێکەڵاو لە نوێنەرانی هەر دو حکومەتی ئازەربایجان و کوردستان بە سەرۆکایەتی جەعفەر پیشەوەری چون بۆ تاران. نوێنـەرەکانی کورد لەم هەیئەتەدا وەکو قـازی محەمـەد لـە نـوتقی ڕۆژی 12 ی 2 ی 25 دا بـە هـۆی رادیـۆ رای گەیانـد: محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی و ئەبولقاسم سەدری قازی بون.(12) یەکەمیان وەزیری هێـزی دیمـۆکراتی کوردستان و، دوەمیان نوێنەری مەهاباد لە خولی 14 هەمی مەجلیسی شورای میللی ئێران دا.

ڕۆژی 26 ی 2 ی 1325 سەیفی قازی نوێنەری حکومەتی کوردستان لە تاران گەڕایەوە.(13)

وەکـو ڕۆژنامــەی کوردســتان نوســیوێتی، ســەیفی قــازی لــە میتینگــی ڕۆژی 31 ی 2 ی 1325دا گوزارشی ژێروی دەربارەی گفتوگۆکانی خۆیان لە تاران بە ئیتیلاعی عوموم گەیاند:

"هاونیشتمان برایانی خۆشەویست!

ئەمن بە ئەمری پێشـەوای موعـەزەم و بـە دڵگـەرمی و پشـتیوانی برایـانی خۆشەویسـت مـەئمور بـە ئیفتیخاری نوماینده‌گی بۆ حکومەتی تاران بوم. بە پێویست دەزانم کە شەرحی مەئموریەتی خـۆم ئیجمالـەن بە عەرز بگەیەنم.

ڕۆژی یەکشەممو 8 ی بانەمەڕ سەعاتی 9 و 20 دەقیقە لە ئیستگای تەورێزەوە دەگـەڵ نوماینـدەگانی ئازەربایجان کە عیبارەت بو لە: ئاغای پیشەوەری سەرۆکی حکومەتی میللی ئازەربایجان و ڕەئیسـی هەیئـەتی نوماینده‌گی و، ئاغای سادق پادگان و، ئاغای دکتۆر جیهان شاهلو و، ئاغـای ئیبراهیمـی و، ئاغـای دیلمقـانی و 14 نەفەر فیدایی بە ڕیاسەتی 1 نەفـەر کاپیتـان حەرەکـەتمان کـرد و لـە سـاتی 11 و 20 دەقیقـە واریـدی ئیستگای میهراباد بوین لە لایەن ئازادیخواهان و ئەهالی ئازەربایجان ساکنی تاران - با ئینکە کە سـەعاتێک پێش وارید بونی مە بە وەسیلەی مەئمورینی دەستگای دیکتاتۆری عیبـارەت بـو لـە ئـەفرادی ژانـدارمری بـێ شەرمانە مومانەعەتێکی موسەلەحانەی بـۆ پێشـوازی نـەکردن لـە ئێمـە بـە عەمـەل هـات بـو و دو نەفـەر لـەو ئازادیخواهانە کوژرا بون چەند نەفەریشیان بریندار کردن بون - دیسان جەمعیەتێکی یەکجار زۆر کە خۆیان لە چنگی موستەحفیزینی ژاندرم خەلاس کرد بو بە دەسکەگوڵەوە خۆیان گەیاند بوە مەیدانی تەیارەی. شـور و شەعەف و ئیحساساتێکی وایان بە خـەرج دا کـە ڕوحـی مـەیان وە لـەرەزە خسـت و بـە دەنگێکـی بڵێنـد چەپڵەیان لێ دەدا و هاواریان دەکرد: ئەنگۆ ئەمەو نەجات دا. ئەنگۆ خـەڵکی ئیرانـێو لـە ئەسـارەت خـەلاس کرد. ئەمما وشیار بن ئیشتیباهێ نەکەن ئازادی ئێمە بـە حـەرەکاتی ڕاسـت و بـێ خـەتای ئێـوە پێوەنـدە. و هوڕایان دەکێشا و لێکرا دەیان گوت: بژی خەڵکی ئازەربایجان. بژی مەشعەلداری ئازادی ئێمە ئازادیخواهانی کوردستان.

دە واقیع دا ئەو ئیحساساتەی وان ببوە باعیسـی سـەر بڵینـدی ئـەهالی کوردسـتان و ئازەربایجـان و ئەوەیان بە تەواوی مەعلوم دەکرد و دەیان گەیانـد کـە مەعلومـە کوردسـتان و ئازەربایجـان خۆیـان خـەلاس کردوە بەڵکو لیاقەتی ئەوەیان هەیە کە ئازادی تەواوی خەڵکی ئێران وەدەست بێنن و سـابیتی بکـەن. ئاغـای موزەفەر فەیروز معاونی سیاسی نوخست وەزیـری ئێـران و سـەرتیپ سـەفاری ڕەئیسـی تەشـکیلاتی کـوللی

شارەوانی لە تەرەف دەوڵەتێوە بۆ ئیستیقبال حازربون و بە شارەزایی وان بۆ قەسری جوادیە کـە لـە دوازدە کیلۆمەتری تارانیێیەو لە پێش دا بۆ پەزیرایی حازر کرا بو حەرەکەتمان کرد. وەسایلی پەزیرایی مە لە تەرەف وەزارەتی ئوموری خاریجەوە بە عەمەل دەهات.

لە ڕۆژی دوشەممویەوە موزاکەرە دەستی پێ کرا. نومایندانی دەوڵەتی تارانی عیبارەت بون لە ئاغایـان: موستەشارودەولە محەمەد وەلی میرزا، فەرمافەرمائیان، لەنگەرانی، ئیپکچیان، و ئاغـای موئەریخودەولـە سـپەهر وزیری پیشە و هونەر و، موزەفەر فەیروز معاونی سیاسی و پارلەمانی نوخست وەزیر..."(14)

نوێنەرانی ئازەربایجان ئەیان ویست بە حکومەتی ناوەندی بسەلمێنن:

1. کە ئەنجومەنی میللی ئازەربایجان لە باتی ئەنجومەنی ئەیالەتی بە ڕەسمی بناسێ.
2. ئەنجومەنی ئەیالەتی ئوستاندار و، سەرۆکی دائیرەکان لەوانە سەرۆکی بەڕێوەبەرایەتی دارایی دابنێ.
3. زمانی تورکی ئازەری ببێتە زمانی ڕەسمی خوێندن و دادگا و دائیرەکانی دەوڵەت و ئەرتەش.
4. ئەو هێزەی پێکیان هێنا بـو وەکـو بەشـێکی ئەرتەشـی ئێـران وەربگیـرێن و، هـەمو ئـەو پلـەو پایـە سپاییانەی دابویان بە ئەفسەرانی هێزەکەیان حکومەتی ئێران دانی پێدا بنێ.

نوێنەرایەتی حکومەتی ناوەندی نەی ئەویست هیچ کام لەم خواستانە بسەلمێنێ.

داوایان ئەکرد هێزە چەکدارەکانی ئازەربایجـان هـەڵ بوەشـێتەوە، حکومـەتی ناوەنـدی ئوسـتاندار و، سـەرۆکەکانی دەزگاکـانی دەوڵـەت دابنـێ و، زمـانی ڕەسـمی هـەروەکو جـاران فارسـی بـێ و، ئەنجومـەنی ئەیالەتیش هەڵ بگیرێ بۆ دوای هەڵبژاردنی خولی 15 هەمی مەجلیسی شـورای میللـی و دانـانی قـانونێکی تایبەتی بۆ ئەو مەبەستە.

مەسەلەی مانەوە یا هەڵوەشانەوەی هێزە چەکدارەکانی ئازەربایجان بو بـوە گرێکـوێرەی گفتوگۆکـان. حکومەتی قەوام و سەرۆکی ستاد و، شەخسی محەمەد ڕەزاشا بە هیچ جۆرێ ئامـادە نـەبون مـانی ئـەم هێـزە بسـەلمێنن. نوێنـەرانی ئازەربایجـانیش ئامـادە نـەبون هـەڵی بوەشـێننەوە. نوێنەرایـەتی ئازەربایجـان بـۆ گونجاندنی هێزەکەیان لە گەڵ ئەرتەشی ئێران پرۆژەیـەکی 14 مادەییـان دا بـە حکومـەت. حکومـەتی قـەوام موافەقەتی لە سەر نەکرد. بەڵام لە باتی هەمو پـرۆژە و خواسـتەکانی نوێنـەرانی ئازەربایجـان پرۆژەیـەکی 7 مادەییان بەمجۆرەی لای ژێرو دا بە دەستەی گفتوگۆکەر.

1. سەرۆکەکانی کشـتوکاڵ، بازرگـانی، پیشـەو هونـەر(کار)، گوێزانـەوە، فەرهـەنگ، تەندروسـتی، دادگـا، چاودێریکـەرانی دارایـی ناوچـەیی، لـە ڕێی ئەنجومـەنی ئەیالەتیـەوە هەڵئـەبژێردرێن و، بڕیـاری دامەزراندنی ڕەسمییان لە لایەن حکومەتەوە لە تاران دەرئەچێ.
2. ئوستاندار لە لایەن حکومەتی ناوەندییەوە بە لەبـەرچاوگرتنی ڕەئـی ئەنجومـەنی ولایـەت دائـەنرێت. فەرماندەکانی ئەرتەشی و ژاندارمری لە لایەن حکومەتی ناوەندییەوە دائەنرێن.
3. زمانی ڕەسمی ئازەربایجان وەکو هـەمو شـوێنەکانی تـری مەملەکـەت فارسـی ئـەبێ، هـەمو ئـەحکامی ڕەسمی و بەڕێوەبەرایەتی و دادگایی بە زمانی فارسی و ئازەربایجـانی (تـورکی) ئـەبێ. خوێنـدن تـا پۆلی پێنجەم بە زمانی ئازەربایجانی ئەبێ.
4. لە کاتی دانانی بودجە و دەرامەتی ماڵیات دا، حکومەت پێویسـتییەکانی ئازەربایجـان بـۆ چـاکردن و ئاواکردنەوەی شارەکان و، باشکردنی کاری فەرهەنگی و تەندروسـتی و شـتی تـری ئازەربایجـان لـە بەرچاو ئەگرێ.
5. چالاکی ڕێکخراوە دیمۆکراتییەکانی ئازەربایجان و یەکێتییەکان و هـی تـر وەکـو شـوێنەکانی تـری مەملەکەت ئازاد ئەبێ.

6. بەرامبەر ئەهالی و بەشدارانی فیرقەی دیمۆکراتی ئازەربایجان و یەکێتی کرێکاران هیچ کارێ ناکرێ.
7. ژمارەی نوێنەرانی ئازەربایجان بە گوێرەی ژمارەی ڕاستەقینەی دانیشتوانی ئەو ئەیالەتە زیـاد بکـرێ، بۆ ئەم مەبەستە لە سەرەتای کردنەوەی خولی 15 هـەمی مـەجلیس دا پێشـنیاری پێویسـت لـەم ڕووەوە ئەخرێتە بەردەمی مەجلیس و پاش پەسند کردنی بۆ پڕکردنەوەی ژمارە کەمەکەی ئەم خولە هـەڵبژاردن ئەکرێ. (15)

سەیفی قازی لە درێژەی گوزارشەکەی دا ئەڵێ:

"پـاش گفتوگۆیـەکی زۆر لـە ئـەتراف نـەهزەتی دیمۆکراسـی کوردسـتان و ئازەربایجـان داوخـواز و تەقازای 5 ملیۆن کورد و ئازەربایجانی، کە بە خوێنی هەزاران لاو و پیر و جەوانی میللەتی قارەمانی کـورد و ئازەربایجانی، کە ساڵەهای ساڵ لەو ڕێیەدا لە ملـە و موبـارەزادا بـون و بـە دەسـتیان هێنـاوەو دە موقـابیلی ئیبلاغییەی پوچ و بێ مەعنای حەوتگانەی دەوڵەتی تاران، لە بەر ئەوەی کە دونیا بزانێ کـە میللـەتی قارەمـانی کورد و ئازەربایجان حازر بە خوێنڕشتن و براکوژی نین و، بۆ لە دەم دانـی ئیرتیجـاع و خـوێمنژە زاڵـم و گەورەکانی دنیایە کە دەو ڕێیەدا هەزاران ئیفتیرا و بوختانیان بۆ ساز کرد بوین، بە 33 مادان بـە دەوڵـەتی تاران پێشنیهاد کرا کە ئەوە بۆ ئاگاداری ئێوە عەرز دەکرێن.

پاش گفتوگۆ کێشە کێشێکی زۆر و چەند ڕۆژ موزاکەرە بە ئیسـتینادی درۆ و قسـەی پـوچی قـانونی ئەساسی و بەو نەوعەی کە ئەمن لە نیزیکەوە دیومەو لێم مەعلوم بوە قانونی ئەساسـی بـە تـەعبیری دەوڵـەتی تاران، عیبارەتە لە پاماڵ کردنی حقوقی میللەت و دەست و پـێ بەسـتنی وان وە بـەرەڵا کـردن وتـێ بـەردانی عیدەیەکی مەحدود، بە عینوانی جوێ جوێ، مەئمورینی لەشکری و کیشوەری و ژاندارم کـە لـە پامـاڵ کردنـی حەق و عەدالەت، کە مەزامینی قانونی ئەساسی حەقیقی، بە تـەواوی نەتـەوانی ئێرانـی قایـل بـوە و، دانـدراوە درێغیان نەکردوە. هەروەکو بۆ خۆتان دیوتانە لە تەعەڕوز بە گیان و ماڵ و حەیسـیەت و ناموسـی نەتـەوانی ئێرانی مەخسوسەن میللەتی کوردی... دەکەمالی بێ شەرمی و بێ حەیایی دا لە مودەتی 20 ساڵەی دیکتاتۆری ڕەزاخان دا موزایەقەیان نەکردوەو، ئەوان ئێرانێ فەقەت بە تاران دەزانن و، بە غەیری ئیسـتیفادەی شەخسـی و خۆشگوزەرانی و ڕاگرتنی مەقام و جاوجەلالی خۆیان هیچ فیکری دیکەیان نیە. تارانیش چە تاران مەرکـەز و بناغەی فەساد، لائوبالی و بێ عەلاقەیی و بێ خەبـەری و دە حەقیقـەت دا مەرکـەزێکی زۆر زۆر کەسـیف و قەسرو قسوری زۆر عالی و موجەلەل کە بە خوێن و زەحمەت و ڕەنـج و ئـارەقی نێوچـاوانی هـەزاران هـەزار بەدبەخت و بێچارەی نەتەوانی زەحمەتکێشی ئێرانی بناغـەی دانـدراوەو ڕازاندراوەتـەوە، بـە هـیچ نـەوعێکی شوعلەی ڕوناکایی و ئومێدی ڕزگاری دەو عەسری تەمەدون و ئەتۆم دا بۆ میللەت و نەتەوانی ئێرانـی وە بـەر چاو نایەو، هەتاکو ئەو سەفەرە وە دیتنی ئەو دەزگایە، مەعنای کەلیمەی حکومەتانی پوشـالیم نـەدەزانی، بـەڵام لەو موسافەرەتەی تارانێ دا کە بەچاوی خۆم دەستگای هەڵسوڕی خوێنمژ و پوچەڵی حکومەتی تارانم دی لـێم حاڵی بو کە حکومەتی پوشالی ئەوەیە کە ئەلعان لە تاران بەرقـەرارە. ئـەمما ئەوەنـدە هەیـە ئەوڕۆکـە ئـەوەی جەنبەی مەیدانی سیاسەتی بەینەلمیلەلی پەیدا کردوەو دەستگای ئیرتیجاعی دونیایە بە وەسـیلەی کاسەلێسـانی خۆیان، بۆ مەنفەعەت بردنی و قازانجی دائیمەن خەریکی دەسیسەو ئانتریک و هەو و جەنجاڵن، ئەمە دوبـارە لەبەر ئەوەی کە دونیا بزانێ غەیری حەقی حسابی خۆمان و خوێندن و نوسین بە زمانی دایکی و پەرەپێدانی فەرهەنگ و لەشساغی و هاتنە دەر لە غار و ئەشکەوتی بەدبـەختی و خۆگەیانـدن بـە عەسـری تەمـەدون هـیچ مەنزور و دەسایسێکی خاریجی نیە بۆ گوزەشـتێکی زۆر لـەو حەقـەی کـە وە دەسـتمان هێنـاوە حـازربوین، هەرچەند بە سورەتی زاهیر شەخسی ئاغای قەوام سـەڵتەنە موسـاعید و تـا دەرەجەیـەکی حـازر بـوە کـە دە موزاکەراتی دوائی دا کە دەست پێ کرابا موافەقەت، پێشنیهادی خۆیان دە تەحتی 14 مـادەدا تـا ئەندازەیـەک

موافەقەت حاسل بو، بەڵام چەند نەفەر لە وەزیـران کـەوا مـەعلوم نەشـەیان گـولی کـرد بـو بـە ئیسـتیناد بـە فەرمایشی ئاغای پیشەوەری لە ئەوپەڕی قانونی مەنعی تریاک لە ئازەربایجانێ دا عەسەبانی ببون، نەیانهێشت کە دەوڵەتی ئاغای قەوام سەڵتەنە لەو مەوقیعە ئیستیفادە بکا و، ئەو مەسئەلە بە خۆشی تەواو ببێ.

لەبەرئەوە ناچار بوین بە بێ ئەخزی نەتیجەی ڕۆژی دوشـەممو 23 ی بانەمـەڕ هەیئـەتی نومایـندەگی کوردستان و ئازەربایجان سەعاتی 7 و 5 دەقیقە لە تاران گەڕاینەوە و لە پاش گەڕانەوەی مە دەوڵـەتی قـەوام سەڵتەنە ئیعلامیەیەکی لە تاریخی 23 ی 2 ی 25 دا ئینتیشار دا. ئەوا عەرز دەکرێ. هەروەکو لـە تـەورێز لـە تەرەف هەیئەتی نوماینددەگی‌یەوە بە وەسیلەی ئاغای پیشـەوەری ڕەئیسـی هەیئـەت جـوابی دراوەتـەوە ئـەمن نامەوێ دەو مەوزوعەی چی دی بدوێم.

برایانی خۆشەویست! حوسنی تەدبیر و، ئیرادەی پێشەوای بەرز یەکەتی و برایـەتی کوردسـتان و ئازەربایجـان و، غیـرەت و شـەهامەت و جانبـازی پێشـمەرگانی کوردسـتان و فیـدائیيانی ئازەربایجـان، دەستگای زوڵم و ئیرتیجاعی موتەزەلزیل کرد و لێیان مـەعلوم بـوە کـە ئـەو نەهزەتـە کـە بـە پشـتیوانی تەواوی تەبەقاتی میللەتی قارەمان و ڕەشیدی کورد و ئازەربایجان بە وجود هاتوە شۆخی پێ ناکرێ و، بە فشە و گاڵتە ناژمێردرێ و ئەو دو میللەتە برا و ڕەشیدە دە مەیدانی موبارەزە دا خۆیان پـێ ناسـاندون و ئەو حەقەی کە ئەستاندویانە ڕای دەگرن و، لـە لیاقـەتی ئیـدارەکانی خۆیـان بـە دونیـای ئـەورۆ سـابیت کرد."(16)

هەر بە هـەمان بۆنـەوە "ڕۆژی 31 ی 2 ی 1325 لـە میتینگـی ئـەو ڕۆژە دا کـە تـەواوی سـەران و سەرکردان و ژەنەراڵان و مەزنانی کوردستان و چەند هەزار کەس پیاو و ژن و فلەخوی و جوتیـار حزوریـان بو" قازی محەمەد "ئەم نوتقەی ژێروی خیتاب بە حازران ئیراد فەرمو:

"برا خۆشەویستەکان!

مەعلوم تەسدیقی دە فەرمون کە دەگەڵ ئەو هەمو ئیختیلاف و دوبەرەکی‌یە کە دە نێـو کـوردانda هـەبو کە نێوان ناخۆشی وای لێ هات بو تەئسیری دەخانەوادانیش کردبو نێوانی برایانیش تێک چو بـو و حـەتتا باب و کوڕیش پێکەوە یەک نەبون پێشرەفتی کار و دانانی تەشکیلات چەند موشـکیل بـو وەلـێ چونکـو لـە مەردان کار عاسی نابێ و میر بە سەر هەمو چەوت و چەڵەمەیەک دا فایەق دەبـێ بـە هـۆی ڕەنـج و زەحمـەت حەول دانی چەند کەسی ساحیب ئیمان و ڕاست تەشکیلاتیش سازکرا و نەزم و تەرتیبیش دە نێـو مەملەکـەت دا بەرقەرار کرا و دەمودەتێکی کەم دا ئیختیلافات و ناتەباییش دوایـی پـێ درا تـو خوداکـەی چـە شـاهید و دەلیلێک لەوەی گەورەترە هەر ئەوەندە کە خەبەری خەتەرێک لە جەبهەی سـەقزی و سەردەشـتی و تـەجاوەزی دوژمن بە خاکی کوردستانی ئازاد بە کوردان خۆیان گەیشت هـەمو پێکـەوە و لـە دورتـرین نوقـات کـوردان خۆیان گەیاندە حدودی و هەرگاە لە تەرەف حکومەتی میللی کوردستانەوە ئیجازەیـان بـا وەک شـێری ژیـان دەیەک ساعەت دا تەواوی دوژمنیان ونجڕ ونجڕ دەکرد و تا شاری کرماشانی وەک هەژدیهای دەمـان هـەرچی هاتبا پێشیان هەڵیان دەلوشی.

وە ئەگەر ئەو دوبەرەکی‌یەی جاران مابا چلۆن لەبەر یەکتری دەیان وێـراماڵـە خۆیـان بـەجێ بـێڵن و بیست مەنزڵ لە ماڵە خۆیان دور کەونەوە دەوجا دوژمنان تا کەنگێ دەبێ چاوی خۆیان بقوچێنن و تا کەنگێ لەسەر نەفامی بڕۆن و نەزانێ کە تا ئێستا کورد هەر زیللەت و بەدبەختی‌یەکی بە سـەریان دا هـات بـێ لەبـەر نارێکی و ناتەبایی بوە دەنا ئەگەر کورد ڕێک کەوێ و تەبا بێ کێ پێی دەوێرێ پێم وایە دوژمنانی خـارجی دەوەی گەیشتون بۆیە وا وە جولەجول کەوتون و ملیان لە دورەوە دەرێناوە بەڵا دەزگـای دیکتـاتۆری تـارانی هێندەیان خوێن خواردوە کە بێهۆشی‌یەکی وا دای گرتون ئەمانیش نازانن دنیا چە باسـە. هێندێکیشـیان بـە

نەشئەی تریاک سەرخۆشن و عیددەیەکیش مەستی عارەق و شەراب لەگەڵ دلبەرانی مەهوەش خـەریکی عـەیش و نۆشن و دەڵێن:

مارا بجهان خوشتر از این یکدم نیست

کز نیک و بد اندیشەو از کس غم نیست

بەوان چی غەیری تارانی مەرکەزی فەساد و شەرارەت و جندەبازی ئەوی دی هەموی خراپ بێ هێشتا لەبەر ئەو شتانە کە عەرزم کردن متەوەجیهی کاری کوردان بە چاکی نـەبون دەنـا لـە پـاش ئـەوەی کـە ئەمـە ئیستیقلالی تام و تەمامی خۆشمان بەدەست هێنا بۆ وەی لە حکومەتی مەرکەزی مەعلوم بکەین و بـە دنیایـەش نیشان بدەین کە ئەمە ئەو کارانەمان کردوە لەبەر موخالەفەت لەگەڵ دەستگای دیکتاتۆریـە نـەئینکی کـورد لـە برایەتی فارسان حاشا بکا یا بە ئێرانیەتی خۆی ئیفتیخاری نەکا بەڵا ئـەو دەردەی کـە دەسـتگای حکومـەتی تاران چە لە پێش رەزاخان دا و چە لە زەمانی رەزاخانی دا و چە لە پاش رەزاخانی داویە بە کوردان جەنگیز و مەغۆلیش لە گەڵ کەسی نەکردوە.

کێ نەی بیست بێ کە بە چی فێڵ و نامەردیەیەک دە زەمـانی قـەجاران دا جەعفـەر ئاغـای شـکاک لـە تەورێز کوژرا. کوشتنی حەمزە ئاغای مەنگوڕ و هەزاران ئەمسالی وایان نەبیست بێ؟ کێ بێ نەیبیست بێ کە بە چی ناجەوانمەردیەیەکی قشونی رەزاخانی پەهلەوی چۆن دەوەختێک دا کە ئاراراتی گەرمی شـەڕی لـەگـەڵ تورکان بون و چە ناپیاوانە و ناجەوانمەردانە وە نێـو ژن و منـداڵی کـوردان کـەوتن (نـەعوزوبیلا) چیـیـان بەسەر هێنان چییان لێ کردن جەلالی چۆن هەمو بارکران و دەگەل هەزاران ماڵی کورد و لاوی وان هەریەکـە بۆ نوقتەیەکی ئێرانی بران ئەلئانیش بەشی زۆریان کەس نەیزانی چی لێ هات و چـۆن تەلـەف بـون و، ئـەو دەردی دایان بە گەلباغی‌یان کە بە زستانێ باریان کردن سەدها منداڵیان دە بەفری دا قڕبون و پیـاوان دەسـت و پێیان سەرما بردی و گەیەندرانە شارانی هەرەدوری ئێرانی و بە ئەشەدی عەزاب بەشی زۆریان تەلەف بـو، هەتکی ناموسی و بێ عیفەتی‌یەکی کە دەو هەمو کارانە دا بەسەر کوردان هات شەرمێ دەکەم شـەرحی بـدەم و تا ئەورۆ بەشەر نەی کردوە. کاری ئەمنییان چی لـێ بڵـێم سەرتاسـەری ئێرانـی دۆسـت و دوژمـن شـاهیدی فەجایع و جینایات و هەتکی ناموسی وانە حەتتا تەعەرۆزیان بە پیاوان دەکرد. شەهرەبانی و نەزمیەیان سـەد لە ئەمنیە خراپتر. عەدلیـە مەرکـەزی تـالان و بـرۆ و ڕوتانـەوەی خـەڵکی بـون لـە پاڵـەوان پـەنبانی فیـراری شەهریوەر مانگی کە دەشانی وان دا هاتوە:

همه سر به سر پشت بدوشمن دهیم

از ان به که خودرا به کوشتن دهیم

هێندە هەوای تەکەببور و عەزەمەت و گەورەییان لەسەر ئێمە لێ دەدا بە دەرەجـەی خوداوەنـدیش رازی نەبون و کەسری شانیان دەزانی دەنا ئیدیعای ئولوهیەتیان دەکرد و ئەوەی سەرتیپ هۆشمەند بە سەر بانە و هەورامان و مەریوانی هێنا دنیا بیستویە.

لەبەرئەوە چاوترساو بوین حازر بوین هەمو خۆمان بە کوشتن بدەین و ئیتاعـەت و فەرمانـداری ئـەو دەزگایە نەکەین دەنا ئەگەر بێتو ئازادی لە ئێران دا بەرقەرار بێ چە مانعێک هەیە ئەوی لە ئێرانـێ دا دەژیـن تێکڕا دەستی برایەتی بدەن بە یەکتری. بزانن شورەوی چل پەنجا دەوڵەت و میللەتن عەدالـەت کردونیـە بـرا، ئەمریکا چل و چەند جمهورین، سویس دوسێیەکن یەک ڕوح و گیان پێکەوە دەژین، بۆ وەی کە ئەمـە نیشـان بدەین دە وادەی خۆمان دا ڕاستگۆین با وەسفی وەی کە لەگەڵ نەتەوانی دیـی ئازەربایجـانی هـیچ شـتێکمان یەک نەبوە چونکە ئەوانیش بونە ئازادیخواز و دیمۆکرات هـەردو بوینـە یـەک بـە یەکێتی‌یـەک کـە ژیـان و مردنمان پێکەوەیە (چە وێنەی بادام دو مـەغز و یـەک پۆسـت) و بـۆ وەی کـە لـە سـایری نەتـەوانی دیکـەی

ئێرانیش مەعلوم بکەین کە برایەتیمان لەگەڵ وانیش تێک نەداوە دو نەفەر نومایندەمان مەعلوم کرد لە بەردەرک و ئاستانەی وان حازر بێ و بڵێ خۆتان دەگۆڕن و تەشکیلاتو دەکەنە دیمۆکراسی چون ئەنگۆ دەڵێن برایەتیو دەکەین هەرگا خۆتان نەگۆڕن و تەشکیلاتیشتان نەکەنە دیمۆکراسی دیسان ئەمە زدیەتێکمان لەگەڵ ئەنگۆ نیە و برایەتیمان برایەتی کیسەمان جودایەتی. ئەمەش ساڵهای ساڵە بۆ ئازادی هەوڵێ دەدەین پیاوی چابن چی دیکە بە تانک و تۆپ و تەیارە لێمان تێک مەدەن ئەمەش بەشەرین حەقێکمان دە بە شەریەت دا هەیە چە میللەتێک غەیری مە دە ئەسارەت دا ماوە؟ چی دیکەمان قیڵ بە چاویەوە مەنێن و لۆکەمان دەگوێ مە ئاخنن. ئەوانەی ئەو هەمو کارخانەی ساحیب عەزەمەتانەیان دروست کردوە و ئەو هەمو شتە عەجایب عەجاییانە وە دەر دەخەن. دەمێکی وەک تەیری بە حەوای دا دەفڕن هەر ئەوەندە چاو لێک دەی لە مەشریق دەچن بۆ مەغریب. جارێک وەک ماسی هەر ئەوەندە بڵێی یەک و دو بە بن دەریا دا ئەو سەر و ئەو سەری دنیا دەکەن. کێوانیان هەمو بە تونێلان پەڕە پەڕە کردو بە ڕێی ئاسندا سەدها وەتاق کە شارێکی هەڵدەگرن پیاندا لەو دیوئەودیو دەکەن. ئۆتۆمۆبیلی ببینن و تانکی تەماشا کەن و سەرنج بدەنە ڕادیۆ و لە تەلگراف و تەلەفۆن خورد ببنەوە کە لە هەزاران مەنزڵ ڕێوە قسە بە یەکتری دەگەیەنن و چرابەرقی چاو لێ کەن چۆن شەوی کردۆتە ڕۆژ.

خولاسە هەر لە ئەلئان ڕا تا ساڵێکی یەک یەک ئیختیراعاتی ئەو شتانە کە لە سایەی خوێندن و سنعەت بە دەست هاتوە شەرحی بدەم تەواو نابێ. بەڵێ ئەوانە ئەو عەجاییانەیان هێناوەتە سەر دنیایە ئەوانیش وەک مە بەشەرن بەڵا چونکو کاری خۆیان بە دەست خۆیانە و غەمی خۆیان بۆ خۆیان دەخۆن ئەوەی دەی خوێنن تێی دەگەن و ئەوەش پێش کەوتون لێمان گەڕێن با ئەمەش تەکانێکی بە خۆمان بدەین وە دوای خوێندن و سنعەت کەوین و فەلاحەت و کشتوکاڵی خۆمان وەک خەڵکی لێ بکەین میللەتمانی پێ دەوڵەمەند بکەین و کارخانە بێنین و ئەو هەمو کانگا و مەعدەنانەمان هەیە با وە دەری خەین و بە مەنفەعەتی وانە وڵاتی خۆمانی پێ بڕازێنینەوە.

ئاغای محەمەد حسێن خان نومایندەی مە نیشانی دا کە کورد هێندە لە براکوژی و ئیختیلافی خۆی دەپارێزێ کورد کە دە ئێرانێ دا ئەکسەریەتی هەیە بە ئەقەلیەتێکی ئازەربایجانی وەک ئەرمەنی و ئاسوری داندران دەنگی نەکرد.

دیسان حکومەتی تارانێ هێندە لە دیتنی مەنزەرەی کە دایک بۆ کوڕی کوژراویان قورسە وە سەر دەکەن کەیف دەبەن و، بە بیستنی ڕۆڕۆی هەتیو و باب کوژراوان وە دەماغ دەکەون و، بە بە چاوکەوتنی خانوی وێران و گڕگڕ ئایساو شاد دەبن و، بە ناڵەناڵی بریندااران وە نەشئە دێن و دە خوێن تلانەوەی نەوجەوانان خۆشحاڵیان دەکا، کە بە هەمو گوزەشتەی کوردانی ئەهمیەت نەدا. نومایندەی مەی بە مەئیوسی ناردەوە.

ئێستا تەکلیف چیە و میللەتی کورد چلۆنی پێ مەسڵەحەتە؟ بڵێن بزانم حەقمان نیە بڵێین ئەی تاران ئەو هەمو قەسروقسورەت کە بەماڵی مە دروست کردوە بەست بێ با ئەمەش فکرێکی بۆ خانولە گڵینەکانمان کە وە غارانی دەورەی سەنگی دەچن بکەین و ئەو هەمو خیابانی ئەسفالت و کوچەی رازاوەت کافیە ئەمەش دە کوچانێک دا لەبەر تۆزی بە وشکانی و لەبەر قوڕ بە تەڕوتوشی ناتوانین پێدا بڕۆین با ئیسلاحاتێکی بکەین ئەو هەمو تەجەموللە دە هەرخانویەکی تارانیت دا وە خرکردو خەرجو قیمەتی هەمو وڵاتی کوردانە چە ئیستیفادێکت لێ کردوە کە ئی دیت دەوێ؟ سنگ و بەرۆکی خانمانو هێندە زێڕو تێ کردوە کە دو ئێرانی دیشی پێ ئاوەن دەبێ، ئیدی چیت دەوێ لە کوردی ڕوتاوە؟

دیسان دەڵێم: بڵێن سەرانی کورد، بڵێن سەرداران، بڵێن برا جوتێرەکان و زەحمەتکێشەکان، بڵێن چە بکەین و تەکلیف چیە؟

دوای ئەوەی بەیاناتی حەزرەتی پێشەوا لە کاتێکدا تەواوی حازرین پەنجەرەی دڵیان بۆ حاڵی بون ئاوالە کرد بو گوێیان لەو فەرمایشانە ڕاگرت بو لە نێو چەپڵەڕێزان و هوراکێشان و بژی کورد و کوردستان تەواو بو و تەواوی گەورە و چکۆلەی حازران یەکدەنگ و یەکئاواز هاتنە جواب لە وەڵامی حەزرەتی پێشەوای مەحبوب دا کوتیان:

ئاوری نیشتمانپەرستی و ئازادیخواهی ئێمە کوژاندنەوەی بۆ نیە ئێمە مەرامی موقەدەسی (یا مەرگ یا ئازادی) مان وە پێش گرتوە و ئازادی خۆشمان وە چەنگ هێناوە ئێستاش هاسانە ئازادی خۆمان زۆر مەردانە و پیاوانە دەپارێزین و ڕای دەگرین و ئامادەین ئازادی گشت نەتەوەکانی دانیشتوی ئێرانی تەئمین و پایەدار کەین و ئەوان لە ژێر زۆری دیکتاتۆرانی خوێنمژ و خوێنرێژ دەربێنین و وەک خۆمان لە ئازادی بەشداریان کەین.

بژی کورد و کوردستان

بژی ئازادی و دیمۆکراسی بەڕاستی."(17)

3. 3. 2. خولی دووەمی گفتوگۆ لە تەورێز

بەیانی ڕۆژی 21 ی 3 ی 25 هەیئەتێکی حکومەتی ناوەندی لە تارانەوە بە سەرۆکایەتی موزەفەر فەیروز بۆ گفتوگۆ گەیشتە تەورێز. ئەندامانی هەیئەت بریتی بون لە: سەرتیپ محەمەد عەلەوی موقەدەم، موسا زادە، موهەندیس خوسرەو هیدایەت و، چەند کەسێکی تر. لەلایەن ئوستانداری تەورێز سەلامولا جاوید بەگەرمی پێشوازی لێ کرا.

پرۆژە 7 مادەییەکەی حکومەتی ناوەندی بنچینەی گفتوگۆکان بون. هەندێ ئاڵوگۆڕیان تێ دا کرد. پاش گفتوگۆ هەردولا گەیشتنە ئەم ڕێکەوتنەی لای خوارو:

"لە ئەنجامی گفتوگۆی حکومەت و نوێنەرانی ئازەربایجان بە لەبەرچاو گرتنی مەوادی حەوتگانەی ڕاگەیاندنی 2 ی بانەمەڕی 1325 ی حکومەت، کە جێگەی سەیرکردنی نوماینەدەگانی ناو براو بو، لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی بیروڕا ڕێکەوتن کە مادەکانی لای خوارو بۆ ڕون کردنەوە و تەواو کردنی ڕیک بخرێ و جێبەجێ بکرێ:

1. سەبارەت بە مادەی 1 ی ڕاگەیاندنەکەی حکومەت، سەرۆکی دارایی بە پێشنیاری ئەنجومەنی ئەیالەتی و پەسەند کردنی حکومەتی ناوەندی دائەنرێ.
2. ئەنجومەنی ئەیالەتی چەند کەسێ بۆ ئوستانداری ناودێر ئەکات و وەزارەتی کیشوەر یەکێکیان لێ هەڵئەبژێرێ.
3. حکومەت مەجلیسی میللی ئازەربایجان وەکو ئەنجومەنی ئەیالەتی ئەناسێ. دوای دامەزراندنی مەجلیسی پانزەهەم و دانانی قانونی تازەی ئەنجومەنی ئەیالەتی و ولایەتی کە لە لایەن حکومەتەوە پێشنیار ئەکرێ، ئەوسا ئەنجومەنی ئەیالەتی ئازەربایجان بە گوێرەی ئەو قانونە هەڵئەبژێردرێ.
4. هێزەکانی ئازەربایجان بە بەشێ لە ئەرتەشی ئێران دابنرێن. کۆمیسیونێکی تێکەڵاو لە نوێنەرانی حکومەتی ناوەندی و ئەنجومەنی ئەیالەتی پێک ئەهێنرێ بۆ جێبەجێ کردنی.
5. لە 75% ی دەرامەتی ئازەربایجان بۆ خەرجی ناوچەیی و 25% ی ئەنێردرێ بۆ ناوەند بۆ خەرجی گشتی ئێران.

تێبینی 1: دەرامەتی پۆست و تەلگراف و گومرگ و ڕێگای ئاسنین و کەشتیرانی لە دەریاچەی ورمێ دا هەموی بە حکومەتی ناوەندی ئەدرێ.

تێبینی 2: دروستکردن و چاکردنی شەقامەرێکان لە ئەستۆی ناوەند و ڕێگا لاوەکی و ناوچەییەکان لە ئەستۆی ئەنجومەنی ئەیالەتی دا ئەبێ.

تێبینی 3: 25% ی دەرامەتی گومرگی ئازەربایجان بۆ دانیشگاهی ئازەربایجان تەرخان ئەکرێ.

6. حکومەت هەوڵ ئەدا ڕێگای ئاسنینی میانە - تەوریز بە زوترین کات دەس پێ بکا و تەواوی بکا.
7. هێزەکانی فیدائی ئەبن بە ژاندارمری کۆمیسیۆنێکی تێکەڵاو لە نوێنەرانی حکومەتی ناوەندی و ئەنجومەنی ئەیالەتی پێک ئەهێنرێ بۆ جێبەجێ کردنی.
8. ئەو ئەرزانەی دابەش کراون ئەوی هی دەوڵەتە مانیعی لەسەر نیە ئەوی هی زەویدارەکانە ئەبێ بۆیان ببژێردرێ و، بۆ ئەو مەبەستە کۆمیسیۆنێکی تێکەڵاو لە نوێنەرانی حکومەتی ناوەندی و ئەنجومەنی ئەیالەتی پێک ئەهێنرێ بۆ جێبەجێ کردنی.
9. حکومەت موافەقەت ئەکا دوای کردنەوەی مەجلیسی پانزەهەم پرۆژەی قانونی هەڵبژاردن لە سەر بنچینەی ئازادی و دیمۆکراسی، هەڵبژاردنی ئازادی نهێنی ڕاستەوخۆی ژن و پیاو دابنێ. ئازەربایجان بە گوێرەی زیادبونی ژمارەی دانیشتوانی ژمارەی نوێنەرەکانی زیاد بکرێ.
10. ئەیالەتی ئازەربایجان ئوستانەکانی 3 و 4 ئەگرێتەوە.
11. حکومەت موافەقەت ئەکا بۆ دابینکردنی باش بەڕێوەچونی کاروباری ئازەربایجان شورای بەڕێوەبەرایەتی لە ئوستاندار و سەرۆکی دائیرەکان و سەرۆکایەتی ئەنجومەنی ئەیالەتی پێک بێ.
12. لە قوتابخانەی ناوەنجی و بەرز خوێندن بە دو زمانی فارسی و ئازەربایجانی ئەبێ بە پێی بەرنامەی وەزارەتی فەرهەنگ.
13. حکومەت موافەقەت ئەکا کوردەکانی ئازەربایجان لە (مەزایای) ئەم ڕێکەوتنە کەڵک وەربگرن. تا پۆلی پێنجەمی سەرەتایی بە زمانی خۆیان بخوێنن. کەمایەتی‌یەکانی دانیشتوی ئازەربایجان وەکو ئاسوری و ئەرمەنی مافیان ئەبێ تا پۆلی پێنجەمی سەرەتایی بە زمانی خۆیان بخوێنن.
14. لەبەر ئەوەی حکومەت بە تەمایە قانونێکی تازە بۆ هەڵبژاردنی شارداری بۆ هەمو ئێران لە سەر بنچینەکانی دیمۆکراسی، واتە دەنگدانی گشتی، نهێنی، ڕاستەوخۆی وەکویەک پێشنیار بکا بۆ مەجلیسی پانزەهەم، پاش پەسەندکردنی ئەو قانونە هەڵبژاردنی نوێ بۆ ئەنجومەنەکانی شارداری لە هەمو ئێران دا دەس پێ ئەکات. تا ئەو کاتە ئەنجومەنەکانی شارداری ئێستای ئازەربایجان کارەکانی خۆیان ئەنجام ئەدەن.
15. ئەم ڕێککەوتنامەیە بە دوڕونوس ئامادەکراو گۆڕدرایەوە. پاش پەسەند کردنی لە لایەن حکومەت و ئەنجومەنی ئەیالەتی ئازەربایجانەوە جێبەجێ ئەکرێ.

23 ی خوردادی 1325 موزەفەر فەیروز - پیشەوەری (18)

لە کاتی سەردانەکەی نوێنەرانی حکومەتی تاران دا بۆ گفتوگۆ بۆ تەوریز ڕۆژنامەی کوردستان دو وتاری گرنگی بڵاوکردۆتەوە: یەکێکیان لە ژێر سەردێڕی: "قابل توجه نمایندگان حکومت تهران بازربایجان: ما أكراد چه میخواهیم؟" بە زمانی فارسی بە قەڵەمی ئیبراهیم نادری و، ئەوی تریان لە ژێر سەردێڕی: "چی مان لە تاران دەوێ؟" بە زمانی کوردی بە قەڵەمی ئەنوەر دڵسۆز.(19)

مەسەلەی هێزە چەکدارەکانی ئازەربایجان یەکێ لە کۆسپەکانی ڕێگای پێکهاتن بو. سەرانی ئازەری ئەیان ویست ئەفسەرەکانیان چ ئەوانەی دەرچوی زانستگاکانی ئێران بون و دابویانە پاڵ ئەمان و، چ ئەوانەی خۆیان پلەو پایەیان پێ بەخشی بون، لە ڕیزی ئەرتەش دا بە هەمان پلەی هەیان بو وەربگیرێنەوە. ستادی ئەرتەش و، شا ئەمەیان قبوڵ نەکرد. بەڵکو نەیان هێشت ڕێکەوتنەکە هیچی جێبەجێ بکرێ.

3. 4. کێشەی کورد لە سەبەتەی مەسەلەی ئازەربایجان دا

بە بۆنەی خولی دوەمی گفتوگۆکانی نوێنەرایەتی ئێران و ئازەربایجانەوە، ڕۆژنامەی کوردستان لە ژێر سەردێڕی "دەنگوباسی حەفتە" دا نوسیوێتی:

"ئەحوالی سیاسی لەم حەفتەیەدا وا دەردەکەوێ... مەسئەلەی ئازەربایجان دو حەفتە بـو لـە بێـدەنگی دا بو، ڕۆژنامە و ڕادیۆکانی دنیا لەم مەسئەلەیە نەدەدوان. چەند ڕۆژە ئەم مەسئەلەیە دوبارە کەوتۆتە سەر زبـان. هاتنی ئاغای موزەفەر فەیروز معاوینی نوخست وەزیری حکومەتی تاران بۆ تەورێز لە مەحافیلی سیاسی دنیـا دا شتێکی نوێ‌ی نیشان نەداوە لە ئانی برانی موباحەساتی تاران لە بەینی ئاغای پیشـەوەری و ئاغـای قـەوام سەڵتەنە لە لایەن هەردو تەرەفەوە ئیعلامیە درا کە نەگەیشتنە نەتیجەیەک و تەفاهوم حاسڵ نەبو، وە لە هـەردو لاوە بڵاوکراوەکە نییەتی دوبـارە کۆبونـەوەیان هەیـە لەبـەر ئـەوە مەسـئەلەی موباحەسـاتی تـەورێز شـتێکی کوتوپڕی نەبو.

موباحەساتی تەورێز هەر وەکو بۆمان دەرکەوت ئاغای موزەفەر فەیروز هەمیشە لـە گـەڵ ئاغـای قـەوام سەڵتەنە لە ئیتیسال دا بوە، موباحەسات پێش ئەوە لە تەورێزەوە ئیعلان بکرێت لە ڕادیۆکانی بێگانـە ئـیعلان کرا و ڕۆژنامەی (ڕەهبەر) ی تـاران چەنـد ڕۆژە ئینتیهـای موباحەسـات و تـەفاهومی هـەر دولای بـە ئـەهالی گەیاندوە. موخبیرانی ڕۆژنامەی بێگانان لەم چەند ڕۆژەدا ئەم خەبەرەیان وەرگرتوە. ئینتیهای موباحەسـات و تەفاهومی هەر دو تەرەف لە لایەن ئاغای پیشەوەری و ئاغای موزەفەر فەیروز هەر دو سەرۆکی نوماینـدەکانی تەورێز و تاران ئیعلان کران.

گۆیا حکومەتی تاران لە خودموختاریەتی ئازەربایجان موافیقە و ئەنجومـەنی ئەیالـەتی و ولایـەتی بـە ئینتیخاب و لە تەرەف میللەتی ئازەربایجان تەشکیل دەدرێت و ئازەربایجان مەجلیسی میللی خۆی دەبێ وە بۆ خۆی سەرۆکی خۆی تەعین دەکات وە بە گوێرەی ئـەم ئیتیفاقیەیـە حکومـەتی خـود موختـاری ئازەربایجـان لەشکری میللی خۆی دەبێ بەڵام بە ناوی ئەمنیە بۆ موحافەزەی داخلی دەناسرێت.

مەسئەلەی کورد

بێینە سەروکاری مەسئەلەی کورد، خوێندەوارە خۆشەویستەکان هەر وەکـو دەزانـن مەسـئەلەی کـوردی بەرامبەرسیاسەتی دنیا شتێکی بە ترسە پێشەوای موعەزەممان لە بەر ئـەم نوقتەیـە بـە سیاسـەتی حەکیمانـەی خۆی مەسئەلەی کوردستانی ئێرانی بە مەسـئەلەی ئازەربایجـان بەسـتوە وە لـەوەش دا ماعـەدای قـازانج هـیچ زەرەرێکمان نەکردوە، چونکە میللەتی ئازەربایجان هەر وەکو میللـەتی کـورد لـە ژێـر چـەنگاڵی ئیسـتیعمار و چـەپۆکی دیکتـاتۆری ڕەزاخـان دەنـاڵێ لـە هـەرچی ناحیەیـەک نوقسـانیان بـوبێ میللـەتی ئازەربایجـانیش نوقسانیان هەبو، لەبەرئەوە ڕەهبەری داناماں پێشەوای خۆشەویست هیچ مانعێکی نـەدیوە بـەڵکو بـە زەروری زانیوە ئەمڕۆ مەسئەلەی کورد ڕەبتی مەسئەلەی ئازەربایجـان بکرێـت دەلیلیشـم هـەر وەکـو دەبیـنن لـە ڕۆژی ئەوەڵی ئازەربایجان هەرچی شتێک بۆ میللـەتی ئازەربایجـان کرابـێ بـۆ میللـەتی کـوردیش کـراوە لـە هـەر قیسمەتێک دەست بە پڕکردنەوەی نوقسانیان کراوە.

ئەمە لە لایەک لە لایەکی ترەوە حکومەتی تاران تەتبیقی قـانونی ئەساسـی ئێرانـی دەرعوهـدەی خـۆی وەرگرتوە، جا ئەمەش وا نیە تەنیا لە ئازەربایجان بێ بەڵکو لە هەمو ئێران سەراپا. جا ئەگەر بەم چەشمە کـە تەماشای مەسەلەی هەمو کوردستانی ئێران بکەین زۆر بە ئاسانی بۆمان دەر دەکەوێ کە کوێرەوەری ئەمەنـدە ساڵانەمان بە خەسار نەچوە وە گەیشتینە مەرام و ئامانجی خۆمان.

نەگبەتی ئێمە تاکو وێستا هەر هەندە بوە ئێمە بە زوبانی خۆمان نەدەخوێنـد، بێگانـە دەهـاتن دەبونـە حاکمی ئێمە. ئەمیش لە تەتبیق نەکردنی قانونی ئەساسی بو دەگەڵ ئوسوڵی دیمۆکراسی، جا ئەگـەر لـە هـەمو

ئێران قانونی ئەساسی بە ئەمینی تەتبیق بکرێت مەعنای ئەوەیە کە لە کرماشانیش و لە سنەش بە کوردی دەخوێندرێت و ئەنجومەنانی ئەیالەتی و ولایەتی لە تەرەف میللەتەوە بە سورەتێکی دیمۆکراسی ڕاست ئینتیخاب دەکرێت و سەرۆکی خۆیان خۆیان تەعینی دەکەن.

ئەگەر ئەمەش زیاتر تەفسیر بکەم وا دەردەکەوێ: شارەکانی کوردستان چونکە هەموی بە زبانێک گفتوگۆ دەکات تابیعی یەک مەرکەز دەبن یەعنی پاش ئەوەی لە تەرەف ئەهالی ئەم شارانە ئەنجومەنانی ولایەتی ئینتیخاب دەکرێت لە تەرەف ئەم ئەنجومەنانە ئەنجومەنێکی ئەیالەتی لە یەک مەرکەز ئینتیخاب دەکرێت وە لە تەرەف ئەنجومەنانی ئەیالەتی یەک نەفەر یا چەند نەفەرێک بە سەرۆکی ئینتیخاب دەکرێت.

هەر وەکو عەرزم کردن: ئیتیفاقیەی ئازەربایجان و تاران تەنیا مەشمولی میللەتی ئازەربایجان ناکات بەڵکو کوردیش حەتتا ئەرمەنی و ئاسوری لەمەدا بەشدارن. دەبێ هەمو کوردێک ئەم ڕۆژانەی ڕۆژی شادی و بەم خەبەرە بەختیار بێ. بۆ تەمامکردنی مەسەلەی کورد کۆسپەیەکمان لەبەر دەم دەمێنێ ئەو کۆسپەش ئەوەیە کە ئەنجومەنانی ولایەتی کوردستان تەماشای یەک ئەنجومەنی ئەیالەتی بکەن بۆ بڕینی ئەم مەسئەلەیەش زۆر ئیحتیمال دەبینم بە ئاسانی تەفاهوم بکەن چونکە بۆ ئاسایشی ئێران ئەگەر ئەمەندە زەحمەتانە ئاسان بکرێت وە حکومەتی مەرکەزی تاران هەمو مەتالیبمان بدات دەبێ ئەمەشمان دروست بکرێت وە ئیللا هەر وەکو شتێک نەبونی وایە چونکە هەمو کوردستانی ئێران تەماشای سابڵاغ دەکات وە چرای سابڵاغ ڕێگایان بۆ ڕوناک دەکات وە هەمو کوردێک ئیمڕۆ دەیەوێ لە ژێر سێبەری پێشەوای ڕەهبەرمان بەرقەرار بێ."(20)

ناوەرۆکی ئەم وتارە و، ئاگاداریەکانی و، خۆشبینییەکانی لە گەڵ ڕێککەوتنەکەی فەیروز - پیشەوەری دا یەک ناگرنەوە.

هەر لەو کاتەوە کە دەستەی نوێنەرایەتی کورد بانگ کرابون بۆ باکۆ گفتوگۆ لە سەر پاشەڕۆژی سیاسی کوردستان، باقیرۆف و کاربەدەستەکانی تری جمهوریەتی ئازەربایجانی سۆڤێتی ئەیان ویست مەسەلەی کورد لە ئێران دا بخەنە ناو مەسەلەی ئازەربایجانەوە. باقیرۆف، بۆ سەلماندنی قسەکانی، پێوەندی نێوان جمهوریەتەکانی یەکێتی سۆڤێت و نەتەوە بچوکەکانی ئەوێی بە نمونە بۆ هێنا بونەوە. بیانوەکانی باقیرۆف نوینەرایەتی کوردی پێ قانع نەکرا بو. کوردەکان سور بون لەسەر ئەوەی کە هەم حیزب و هەم حکومەتی تایبەتی خۆیان هەبێ.

جۆری بیرکردنەوەی باقیرۆف، نواندنەوەی جۆری بیرکردنەوەی سەرانی حکومەتی میللی ئازەربایجان و فیرقەی دیمۆکرات و نۆڕینی ئەوان بو بۆ مەسەلەی نەتەوایەتی کورد. لە مانگەکانی دواییتریش دا هەر هەمان بۆچون زاڵ بو بەسەر جۆری بیرکردنەوەیان دا. قازی محەمەد لە کۆبونەوەیەک دا ڕۆژی 12 ی 11 ی 24 ئەڵێ: "دو دەفعە لە لایەن ئازەربایجانەوە بۆ تەورێزیان بانگ کردم کە لە ئازەربایجان دا کرێمان (!) هەبێ ئەمن پێشنیهادی ئەوانم قبوڵ نەکرد چون میللەتی کورد چوار ساڵە کە خودموختارە داوای ئیستیقلال و تێکخستنەوەی تەواوی خاکی کوردستان دەکا زۆرم پێ گران بو کە لەو حەقەی دەست هەڵ بگرێ و ئیحساساتی ئێوە مانیعی ئەوەی بو کە ئێمە بە خودموختاری ڕازی بین چونکو لە موددەی ئەو چەند ڕۆژەی کە جێژن گیراوە ئیحساساتێکی ئێوە نواندوتانە وێنەیەکی حەساس و کامیلە و دەبێ دنیا بزانێ کە کورد لیاقەتی ئیستیقلال و سەربەخۆیی هەیە."(21)

لە بۆچونی ئازەرییەکان دا ڕەنگە دو شت کاری کردبێ، یەکێکیان لە بەر ئەوەی کورد بەسەر 4 دەوڵەتی جیاوازی ئێرانی، تورکی، عەرەبی دا دابەش بوبون مەسەلەکەی دوراییەکی سیاسی ڕۆژهەڵات - ناوەڕاستیی هەبو. پشتیوانیی مەسەلەی نەتەوایەتی کورد لە ئێران دا، تورکیا و عێراق و سوریای لە یەکێتیی سۆڤێت ئەوروژاند. ئەوەش بۆ سیاسەتی یەکێتیی سۆڤێت باش نەبو. ئەوی تریان گیانی خۆبەزلزانینی

نەتەوەیی سەرانی ئازەربایجانی کە خۆیان لە کورد بە زلتر و، پێشکەوتوتر و، کوردیان لە خۆیان بە بچوکتر و، دواکەوتوتر دائەنا.

ئەوکاتەی ئەنجومەنی ئازەربایجان دامەزرا قازی محەمەد لە سەر داوای سۆڤێتی 5 کەسی لە خەڵکی مەهاباد: سەیفی قازی، حاجی مستەفای داودی، مەنافی کەریمی، کەریمی ئەحمەدین، وەهابی بلوریان، بۆ بەشداری لەو ئەنجومەنەدا نارده تەورێز.(22) ئەم نوێنەرانە هیچ جیاوازیەکیان نەبو لە گەڵ نوێنەرانی شارەکانی تری ئازەربایجان. بە نوێنەری گەلی کورد، یا تەنانەت بە نوێنەری حکومەتی کودستانیش، حساب نەئەکران.

خولی دوەمی گفتوگۆکانی ئازەری - ئێرانی مەسەلەی کوردی بردەوە بۆ دواوە و خستیە ناو سەبەتەی ئازەربایجانەوە. یەکەم، لەم گفتوگۆیانەدا نوێنەری کورد بەشدار نەکران. نوێنەرانی ئازەربایجان لە باتی هەر دو نەتەوە قسەیان لەگەڵ نوێنەرانی حکومەتی ناوەندی ئەکرد. دوەم، مەسەلەی کورد لە ئێران دا وەکو مەسەلەی تایبەتی نەتەوەیەکی سەربەخۆ کە ئەویش وەکو گەلی ئازەری قەوارەیەکی سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی جیاوازی خۆی هەبێ کە خۆی ئەنواند لە مافی پێکهێنانی ئەنجومەنەکانی ئەیالەتی و ولایەتی دا خرابوە پشت گوێ. کوردیش وەکو کەمایەتی‌یەکانی تری دانیشتوی ئازەربایجان: ئاسوری و ئەرمەنی باس کرابو. قازی لە نوتقەکەی ڕۆژی 31 ی 2 ی 25 دا دان بەمەدا ئەنێ. سێیەم، باسی کوردەکانی دەرەوەی ئازەربایجان، وەکو ئوستانەکانی کوردستان، کرماشان، ئیلام، کە زۆرایەتی کوردی ئێرانی بون بە تەواوەتی لە بیر کرابون. ئەگەر کوردەکانی ئازەربایجان لە "مەزایا" ی ڕێککەوتنی پیشەوەری - فەیروز شتێ کەڵکیان وەربگرتایە: بۆ نمونە پۆلی پێنجەمی سەرەتایی بیان توانیایە بە زمانی خۆیان بخوێنن، ئەوا کوردی شوێنەکانی تر ئەوەشیان پێ نەئەبرا.

4. کورد و تاران

4. 1. بۆچونی کاربەدەستانی ئێرانی بۆ چارەسەری کێشەی کورد

لە ساڵانی دوەم جەنگی جیهانی دا مەسەلەی نەتەوایەتی کورد لە ئێران دا دوراییەکی سیاسی بە خۆیەوە گرت بو. جوڵانەوە پچڕ پچڕ و لە یەک دابڕاوەکانی کوردستان، لە هەر دو ناوچەی نفوزی ڕوسی و بەریتانی دا، ئەگەرچی زۆرتر یاخیبونی خێڵەکی و دەربڕینی ناڕەزایی ڕێک نەخراوی ئێل و هۆزەکانی کورد بو، بەڵام گرنگی شاردراوەی کێشەی نەتەوایەتی کوردی پیشان ئەدا. کۆمەڵەی ژ. ک چالاکیەکی ڕێکخراوەیی، سیاسی، ڕۆشنبیری، بەربڵاوی دەس پێ کرد بو. گۆڤاری "نیشتیمان" و بڵاوکراوە کوردی‌یەکانی لە عێراق و لوبنان و سوریا دەرئەچون بە سەرانسەری کوردستان دا بڵاو ئەبونەوە. هەواڵی جموجوڵی سیاسی کوردەکانی عێراق و، شۆڕشی بارزان ئەگەیشتە گوێی خەڵکی کورد. ئێرانیش کە چەند ملیون کوردی تێ دا ئەژیا نەی توانی هەتا سەر گوێی خۆی بخەوێنێ. ئەترسا کیشەی کورد لەوێش بتەقێتەوە.

لە 16 ی ئۆکتۆبەری 1944 دا حکومەتی ئێران چەند کەسێکی لە پیاوە ناسراوەکانی بۆ گفتوگۆ لە سەر هەلومەرجی ئەوسای کوردستان بانگ کرد بۆ تاران لە وانە: قازی محەمەد، قەرەنی ئاغای مامەش، عەبدوڵا بایەزیدی مەنگوڕ، بایزی عەزیز ئاغای گەورک، عەلی ئاغای دیبۆکری. قازی بە هیوا بو حکومەتی ئێران هەندێ کاری باش لە کوردستان دا بکا وەکو: کردنەوەی قوتابخانە بە زمانی کوردی، نەخۆشخانە و ڕێگاوبان.(23)

سەردانەکەی قازی و هاوسەفەرەکانی هیچ ئەنجامێکی دیار و بە کەڵکی نەبو. لەم سەفەرەدا قازی چەند کەسێکی لە کاربەدەست و بەر پرسەکانی حکومەتی ناوەندی بینی. لەوانە حەسەن ئەرفەع سەرۆکی ستادی ئەرتەش. ئەرفەع خۆی باسی گفتوگۆکانی لە گەڵ قازی ئەگێڕێتەوە و، نوسیوێتی:

"هەر لەو کاتانەدا بو کە قازی محەمەد و سەیفی قازی هاتنە تاران. ڕۆژێکیان براکەی قازی، کە لە مەجلیسی شورای میللی یش دا نوێنەر بو، بە تەلەفۆن داوای لێ کردم خۆی و براکەی ببینم.

ئەوانە هاتنە ستادی ئەرتەش، بە دوورودرێژی گفتوگۆمان کرد. سەدر و سەیف تا ئەندازەیەک محافەزەکارانە و نەرم ئەدوان. وایان دەر ئەخست کە ئومێدەوارن حکومەتی ئێران لە کۆتایی دا خسوسییاتی تایبەتی‌یان دەرک بکا و مافە نەتەوەیی‌یەکانیان بسەلمێنێ و ئەوانیش بۆ پێشکەوتنی هەمو میللەتی ئێران لە گەڵ حکومەت هاوکاری بکەن. قازی محەمەد کە سەریحتر بو، سەرەتا گلەیی لە نارەحەتی‌یەکانی ڕابردو ئەکرد، باسی فەساد و بێ لیاقەتی دەزگا ئیداری‌یەکانی شوێنە کوردنشینەکانی کرد و لەوە دوا بۆچی لەم شوێنانەدا کەڵک لە کوردەکان خۆیان وەرناگرن بۆ کاروباری بەڕێوەبەرایەتی.

من وەڵامم دایەوە، کە ئەعلا حەزرەت همایون شاهنشاه هەمان هەستی بەرامبەر کوردەکان هەیە کە بەرامبەر هەمو کەمە نەتەوەیی‌یەکان هەیەتی. دوای ئەوە بە بیرم هێنایەوە کە زۆر کورد لە ڕابردودا لەم وڵاتەدا گەیشتونەتە پلەی بەرز و تەنانەت یەکێکیان ئەندامی کابینەش بوە. هەڵبەت پێم لێ نا کە هەندێ فەساد و بێ لیاقەتی لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا هەبوە و هەیە. بەڵام ئێمە ئەبێ هاوکاری باش پیشان بدەین و بە ڕێبەری ئەعلاحەزرەتی همایونی ئەم کەموکوڕیانە چاک بکەین. شەخسی ئەعلاحەزرەت شاهنشاه ئیمپراتۆرێکە و هی میللەتێکی تایبەتی نیە، بەڵکو هی هەمو کەمینەکانی وەکو فارس، تورک، بلوچ، کورد، تورکمان، عەرەب و هی ترە، کە هەر کام لەوانە ئاداب و رسومی دێرینەی خۆی زیندو پاراستوە و، شانازی ئەکەن بەوەی بەشێکن لە میللەتی ئێران. لە گەڵ هەمو ئەم درێژەپێدانەدا سەیرم کرد کە قازی محەمەد بیرەک نیە بەم بایانە بلەرزێ و، بێگومان لە پاشەڕۆژا ئەبێتە هۆی تەنگ پێ هەڵچنینمان."(24)

بیرکردنەوەی ئەرفەع نمونەیەک بو لە جۆری بیرکردنەوەی هەمو کاربەدەستانی ئێرانی بەرامبەر ڕێگای چارەسەر کردنی کێشەی نەتەوەیی کورد ئەوانە لایان وابو، یان ڕاستتر، ئەیان ویست وای دەربخەن لە ئێران دا شتێک نیە ناوی مەسەلەی نەتەوایەتی بێ.

4. 2. گفتوگۆی کوردی – ئێرانی

قازی محەمەد لە گفتوگۆیەک دا لە 1 ی مانگی حوزەیرانی 1946 دا لە گەڵ پەیامنێری ئاژانسی "فرانس پرێس" کردی، لە وەڵامی پرسیارێک دا ئەڵێ:

"کورد ڕازی ئەبێ ئەگەر حکومەتی ناوەندی بڕیار بدا قانونی دیمۆکراتی لە هەمو ئێران دا جێبەجێ بکرێ و، دان بنێ بەو قانونانەدا کە ئێستا لە کوردستان دا سەبارەت بە خوێندنی کوردی و ئۆتۆنۆمی بەڕێوەبەرایەتی ناوچەیی و لە شکر کاریان پێ ئەکرێ."

لە وەڵامی پرسیارێکی تردا ئەڵێ:

"هەلومەرجی کوردستان زۆر جیاوازە لە هی ئازەربایجان. وڵاتەکەی ئێمە هەرگیز لە لایەن هێزەکانی سۆڤێتەوە داگیر نەکراوە و، لەو کاتەوە ڕەزاشا وازی لە شاهێتی هێناوە، نە ژاندارم و نە هیچ هێزێکی تری ئێران نەهاتۆتە ناو کوردستانەوە. لە بەر ئەوە ئێمە لەو ساوە بە کردەوە بە سەربەخۆیی ژیاوین. ئێمە هەرگیز چاوپۆشی ناکەین لە هیچ جۆرە دەستێوەردانێکی بێگانە لە هەر کوێوە بێ. کێشەی کوردستان بە تەواوی مەسەلەیەکی ناوخۆیی‌یە ئەبێ لە نێوان کورد خۆی و حکومەتی ناوەندی دا لابەلا بکرێ.

ئەگەر ئێمە ئەمرۆ پێ دائەگرین لەسەر داوای ئۆتۆنۆمی‌یەکی جوزئی بۆ وڵاتەکەمان، گوناحی حکومەتی ناوەندی‌یە کە هیچی نەکردوە بۆ باشکردنی وەزعی ئێمە. ئێمە بـە ڕاسـتی حـەز ئەکـەین ڕێگـای پێشـکەوتن بگرین. ئێمە حەز ناکەین لاسایی ئەمریکا یا ڕوسیا بکەینەوە، بەڵام ئەوەش ڕەت ئەکەینەوە کە وەکو ئـاژەڵی وڵاتانی شارستانی بژین."(25)

حکومەتی کوردستان ئیدیعای جیابونەوە و دامەزراندنی دەوڵـەتی کوردسـتانی سـەربەخۆی نەئـەکرد. بەڵکو ئەیویست وەکو حکومەتێکی "دی فاکتۆ" دانپیانانی قانونی حکومەتی تاران بە دەسـت بهێنـێ و، بێتـە حکومەتێکی "دی ژور" لە چوارچێوەی "قانونی ئەساسی ئێران" دا. بۆ ئەوەش ئـەبو لەگـەڵ حکومـەتی تـاران گفتوگۆ بکات و، هەوڵی سازین و ڕێک کەوتن بدات.

جمهوریەتی مەهاباد خەریک ئەبو جێگیر ئەبو، ئەنجومەنی وەزیران کاروباری خۆی رائەپەڕاند، هیـزی چەکداری جمهوریەت خەریک بو ئەبوە هێزێکی نیزامی ڕێکوپێک بە تایبەتی دوای ڕێکخستنی بارزانی‌یـەکان و پۆلەکانی هیزی ناوەندی لە چەند فـەوجی نیزامـی دا، جمهوریـەتی مـەهاباد پـەیمانێکی لەگـەڵ جمهوریـەتی ئازەربایجان دا بەست، ئەرتەشی ئێرانی لە جەبهەی سەقز لە بەرامبەر هێزی پێشمەرگە دا چەند کـەرەتێ شـکا، گفتوگۆکانی حکومەتی ئازەربایجان لەگەڵ تاران سەری نـەگرت. حکومـەتی قـەوام سـەڵتەنە قـازی محەمـەدی بانگ کرد بۆ تاران بۆ گفتوگـۆ لەسـەر ڕێکخسـتنەوەی جـۆری پەیوەنـدی دەوڵـەتی مەرکـەزی و حکومـەتی کوردستان.

کوردستان لە ژمارەی 67 ی 23 ی 4 ی 1325 نوسیویێتی:

"دەنگوباسی هەرە موهیمی داخیلی هەفتەی ڕابردو، تەشریف بردنی پێشەوای مەحبوبمان بۆ تاران بـو، پێشەوا ڕۆژی دوەمی ئەو ڕۆژەی کە لێرە موسافەرەتی فەرمو لە تەورێزەوە بە تەیارە بـۆ تـاران موسـافەرەتی فەرمو، لە ماوەی دو سەعات و نیو دا گەیشتە فرودگای تاران. لە فرودگـا لـە لایـەن نومایـندەی ئاغـای قـەوام سەڵتەنە نوخست وەزیر و عیدەیەکی زۆر لە کوردانی نیشـتەجێی تـاران و ناسـیاوان لـە پێشـەوا پێشـوازی کراوە.

لە میوانخانەی دەربەند لە تـەرەفی دەوڵەتـەوە میـوانی دەکـرێ، پێشـەوای موعـەزەم لـە ئـەوەڵی ڕۆژی گەیشتنە تارانی لە لایەن نوخست وەزیر ئاغای قەوام سەڵتەنە دەعوەت کراوە، تاکو ئێستا شتێکی ڕەسـمی لـە موباحەساتی پێشەوا و حکومەتی تاران نەزانراوە، بەڵام هەر وەکو بۆمان دەردەکـەوێ، بـێ دڵگیـری لـە ژێـر ئاسمانێکی دۆستایەتی و تەفاهوم بۆ نەتیجە دەڕۆن."

لە ژمارەی ڕۆژی 30 ی 4 ی 25 دا نوسیویێتی:

"پێشەوای مەزنی کوردستان،

کورد و کوردستانی بە دیداری موبارەکی شاد کرد و ژیاندەوە

حەزرەتی پێشەوا کە لە سەفەری تاران گەڕاوە چەند ڕۆژێک تەشریفی لە تەورێز مـاوە و ڕۆژی 26 ی 4 ی 25 کە خەبەری هاتنەوەی بە مەهاباد گەیشت هەیئەتی کۆمیتەی مەرکەزی و سەرانی حکومـەتی میللـی و سەرکردانی ئەرشەدی کوردسـتان و موحتـەرەمین تـا میانـدواو و خانمـان و شـاگردانی مـەداریس و هێـزی ناوەندی و نزیکەی دە هەزار نەفەر پیاو و ژن گەورە و بچوک لە هەمو تەبەقەیەک تا یەک فرسـەخی مـەهاباد بە پێشوازی پێشەوای خۆشەویستی خۆیانەوە چون و سەعات 6 ی نیـوەڕۆ ڕۆژی 27 ی 4 ی 25 لـە نێـو چەپڵەڕێزان و گوڵباران تەشریفی گەیشتەوە مەهاباد. کورد و کوردستانی بە دیـداری موبـارەکی شـاد کـرد و ژیاندەوە و لەگەڵ هەموان بە تایبەتی شاگردانی مەداریس و یەکەتی جەوانان ئەحواڵپرسی و ئیزهـاری لـوتفی فەرمو."(26)

قازی محەمەد دەربارەی گفتوگۆکانی لەگەڵ کاربەدەستانی تاران لەگەڵ ڕۆژنامەی "رەهبەر" ئورگانی حیزبی تودە، گفتوگۆیەکی کرد بو، حەسەن قزلجی کردویەتی بە کوردی و لە ڕۆژنامەی کوردستان دا دوبارەکراوەتەوە. ئەمەش تێکستەکەیەتی:

"موساحەبەی نوێنەری ڕۆژنامەی رەهبەر لەگەڵ پێشەوای مەزنی کوردستان.

ڕۆژنامەی رەهبەر دەنوسێ:

پێرەکە سەعات 6 ی دوای نیوەڕۆ ئاغای قرشی ئەندامی هەیئەتی نوسەرانی رەهبەر لە ڤێللای ژمارە 5 واقیع لە دەربەند لەگەڵ جەنابی قازی محەمەد رەهبەری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان کە دە ڕۆژ پترە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ دەوڵەتی مەرکەزی هاتۆتە تاران موساحەبەی کردوە. شەرحی ئەو موساحەبەیە لە خوارەوە بە نەزەری خوێندەواران دەگا:

جەنابی قازی محەمەد کۆت و شەلوارێکی ساکاری لە بەر دابو و زۆر مەحبوب و بە ویقار و بە هەیبەت دەبیندرا. چەند نەفەر لە موتەنەفیز و گەورەگەورانی کورد کە لەو مەجلیسە دا حازربون ئیحترامێکی زۆر نیسبەت بە رەهبەری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان قایل بون. جەنابی قازی دوای ئەوەی لە تەقازای ئێمە راجیع بە موساحەبە لە تەرەف (رەهبەر) هوە ئاگادار بون زۆر بە مەیل و ئیشتیا حازر بون جوابی پرسیارەکانمان بدەنەوە. جوابەکانیان کورت و موختەسەر وسەریح و لە ڕوی ئیمان و قوەتی قەلبەوە بو:

پرسیار: مەڵبەند و قەڵەمڕەوی ئێستای نەهزەتی دیمۆکراتی کوردستان تا کوێ دەڕوا؟

وەڵام: مەڵبەندی نفوزی حیزبێکی کە بە ناو کۆمەڵێکی زۆروزەوەندا بڵاو بوبێتەوە زەحمەتە مەعلوم بکرێ. بەڵام نەهزەتی ئێمە ڕاستەوخۆ کوردی دەوروبەری ماکۆ، شاپور، خوی، ڕەزائیە، شنۆ، سندوس، سەقز و سەردەشت، کە نزیکەی حەوت سەد هەشت سەد هەزار کەسە شارەزایی و رەهبەری دەکا.

پرسیار: هێندێ لە سابیقە و ڕابردوی تاریخی نەهزەتی خۆتان شەرح دە؟

وەڵام: حیزبی دیمۆکراتی کوردستان سەرەتای لە مەزلومی و نا ڕەزایەتی قەدیم و کۆنەوەیە هەرچەندە سابیقەی زۆرە بەڵام لە نۆ مانگە بەم لاوە دەستی بە فەعالیەتی عەمەلی کردوە (کۆمیتەی مەرکەزی حیزب لە مەهاباده) دەستپێکردنەوەی حیزبی ئێمە بە فەعالیەت عەکسولعەمەلی زۆر بۆ هێنانی دەوڵەتانی مورتەجیعە کە لە پێش دەوڵەتی ئێستادا لە سەر کار بون و دەیانەویست دەگەڵ هەمو نەهزەتێکی لاگیری ئازادی و ئیستیقلالی ئێران بەربەرەکانی بکەن.

پرسیار: چ ئیقداماتێک تا ئێستا لەو ناحیە مەنتیقەدا کراوە؟

وەڵام: کارێکی هەرە گەورە کە نەهزەتی ئێمە لە مەڵبەندی دەسەڵاتی خۆی کردویە ئیجادی گیانێکی سەمیمییەت و یەکەتی‌یەکی بێ نەزیرە لە نێوان چەند سەد هەزار نەفەر برایانی ئێرانی ئێوەدا. ئەمنییەت و ئارامی‌یەکی کە لەو مەڵبەندەدا هەیە قەت نەبوە و میللەتی ئێمە لە خۆڕا لە ئیجاد و ئیبداع و دەست کردنەوەیەکی بە شەرەفانە لە حەیسیەتی میللەتی ئێران زۆر شاکاریان کردوە. دەگەڵ ئەو وەختە کەمە و نەبونی وەسائیل، چاکردنی ڕێگایان، دامەزراندنی مەدرەسان، دامەزراندنی چاپخانە و بڵاوبونەوەی ڕۆژنامەو گۆڤار و... سیاسی و نیزامی کۆمەڵێکی زۆر لە کوردانی هاونیشتمانی ئێوە بەرەو تەرەقی ڕۆیشتوە.

پرسیار: ئاگات لە حاڵی کوردانی جنوبی کە ڕێ و ڕاست لە ژێر نفوزی مەعنەوی نەهزەتی ئێوەدا نین، هەیە؟

وەڵام: لەو جێگایانە لە هەمو جۆرە بزوتنەوەیەکی دیمۆکراتیک پێش گیری کراوە بەڵام ئێمە دەزانین لە هەمو جێگایەک هەمو کوردێکی زۆرلێکراو و عاشقی ئازادی لاگیری نەهزەتی بەرەو تەرەقی ئێمەیە.

پرسیار: وەزعی ئێستای کوردانی دنیا بۆ ئێمە شەرح بدە؟

وەڵام: بێجگە لە کوردانی ساکینی ئێران نزیکەی دو ملیۆن و نیو کورد لە تورکیادا ڕای دەبوێرن. لە تەرزی بزوتنەوە و ڕەفتاری ئێستای دەوڵەتی تورکیە نیسبەت بە کوردانی ساکینی ئەوێ خەبەرێکم نیە بەڵام لەوە پێش کوشتار و عەزیەت و ئازاریان دەکردن. وە ئەمەش کە دەوڵەتی تورکیە ئیدیعای دەکا کە: "مەسئەلەی کوردی لەو مەملەکەتەدا حەل کردوە" لە لای من قابیلی قبوڵ نیە. مەگەر پێمان وابێ کە ئەو حەل کردنە بە باری هەڵگوشین (!) و دامرکاندنی ئارەزوی میللی ئەوان دا بوبێ... بێجگە لەوەش نزیکەی ملیۆنێک و دوسەدهەزار کوردی دیکەش لە عێراق دا دەژین. ئاکار و بزوتنەوەی حکومەتی عێراقیش دەگەڵ ئەوان لە فیرار و هەڵاتنی بە پۆل و کۆمەڵی کوردانی عێراق بۆ مەنتیقە و مەڵبەندی نفوزی نەهزەتی دیمۆکراتیکی ئێمە ڕوناک دەبێتەوەو وە دەر دەکەوێ. بەڵام دەبێ بڵێم کە دەوڵەتی فرانسە دەگەڵ حەوت سەد هەزار کوردی کە لە سوریەدا دەژین باش بوە.

پرسیار: چ ڕابیتەیەکی مەعنەوی لە نێوان نەهزەتی کوردستان و ئازەربایجان دا هەیە؟

وەڵام: هەردک لامان بۆ ئامانجێک کە ئازادی و سەربەخۆیی حەقیقی و بە ڕاستی ئێرانە کار دەکەین.

پرسیار: دەکرێ لە گفتوگۆی تاران، یا کولیاتی ئەوە ئاگادارمان بکەی؟

وەڵام: ئەمن چەند جەلەسە دەگەڵ ئاغای موزەفەر فەیروز معاونی سیاسی ئاغای قەوام سەڵتەنە سەرۆک وەزیر و ئاغای سەرلەشکر ڕەزمئارا وە دوجار دەگەڵ جەنابی سەرۆک وەزیر مولاقاتم کردوە، نەزەری ئاغای سەرۆک وەزیرم زۆر تێکەڵ بە حوسنی زەن و چاک نیەتی دیوە. داخەکەم بەرهەڵستێکی کە گفتوگۆی ئێمەی وەدواخست نەخۆشی جەنابی ئاغای قەوام سەڵتەنە بو. لە خودام تەڵەبە زوتر چا بێتەوە تا موزاکەرە بە خێرو خۆشی و نەفع و قازانجی ئازادی دوایی بێت.

پرسیار: ئایا لەو ناوەدا چلوچۆیی مورتەجیع پاشەکشەکان قابیلی تەوەجوە و لێ وریا بون نیە؟

وەڵام: وەختێکی ئیرادەی میللەت و دەوڵەتێک لە کارێکی سەحیح و چاک دا ڕێک کەوێ. هیچ شتێ ناتوانێ پێشی لێ بگرێ. من ئاتیەیەکی زۆر چاک تێبینی دەکەم و هیوادارم دەوڵەتی مەرکەزی بتوانێ دیمۆکراسی بە هەمو ئێران دا بڵاو بکاتەوە.

پرسیار: نەهزەتی دیمۆکراتیکی کوردستان تا چ ئەندازەیەک یارمەتی دیمۆکراسی ئاتیەی ئێران دەدا؟

وەڵام: نەهزەتی ئێمە لە ئازادیخوازانی تارانەوە ئیلهامی گیر کەوت. ئێمە شاعیرێکی میللی بە ناوبانگمان هەیە بە نێوی هەژار کە قەسەیدەیەکیشی لە ڕۆژنامەی ڕەهبەردا چاپ کرابو. لەم قەسەیدەیەدا گوتویە: "ئێمە بە شمشێر ئەوان بە قەڵەم" ئەمن ئەو قسەیە وا بەیان دەکەم کە قەڵەمی ئێوە لە تاران کاری سەد شمشێری ئێمەی لە مەنتیقەی خۆمان کرد و میللەتی ئێمە زۆریان دڵ بە نەهزەتی ئازادیخوازی ئێرانەوەیە. ڕۆژنامە ئازادیخوازەکانی تاران بە ئیشتیا دەخوێننەوە وەتف و لەعنەت لە ڕۆژنامەی ئیرتیجاعی و پاشەکشە دەکەن.

پرسیار: لەو مانگانەی دوایی دا لە نێوان دەوڵەتی مەرکەزی و نەهزەتی کوردستان دا بەرهەڵستێکی وابو کە نەیەڵێ هەردک لا لێک نزیک بینەوە و ڕێک کەون یان نە؟

وەڵام: پێش دەوڵەتی جەنابی قەوام سەڵتەنە ئەم جۆرە بەرهەڵستانە زۆر بون بەڵام دوای ئەوە کە ئەو دەوڵەتە هاتە سەرکار، دەوڵەتی مەرکەزی هەوڵ و تەقەللای دا بو ڕێک کەوتن و سازان.

پرسیار: بۆچی فەرانسەوی ڕاجیع بە مەسەلەی کورد زۆر عەلاقە دەنوێنن و ئایا ئەو خەبەرەی موخبیری فەرانسەوی بە زمانی تۆوە گوتویە: "ئێمە هەر وەختێک کە کەیفمان لێ بێ کرماشان دە دەست دەگرین"، ڕاستە یا نا؟

وەڵام: من پێم وایە فەرانسەوی دەگەڵ کوردان نەزەرێکی خراپیان نیە لە سوریە ئەوەندەی لە دەستیان هاتبێ کۆمەکیان بە کوردان کردوە. ڕاجیع بە خەبەرێکی موخبیری فرانسە لە زمانی منەوە گوتویە: هەوەڵ ئەوەیە کە ئەم قسەیە بە ئێستا، کە ئێمە لاگیری ئەوەین مەسئەلە بە موسالەمەت حەل بێ، مەربوت نیە. دوەمیش ئەمەیە کە مەنزور دە دەستگرتنێکی غاسیبانە و ئیمپریالیستی نەبوە بەڵکو مەقسود ئازادکردنی بەشێک لە هاونیشتمانان و کۆمەکێکی پتری بە ئازادی تەواوی ئێران بوە و دیسانیش دەڵێمەوە کە دەوڵەتی ئێستا ئەو جۆرە نەزەریاتە کە هی زەمانی حکومەتە ئیرتیجاعی‌یەکانی پێشوە لە ناو دەبا."(27)

قازی لە نوتقی ڕۆژی 4 ی 5 ی 25 دا گۆشەیەکی تری گفتوگۆکانی خۆی لە گەڵ قەوام باس کردو، وتی:

"... بۆ خۆتان دەزانن کە ئەمن بۆ وەرگرتنی حقوقی کورد شەووڕۆژ وچانم نەداوە و ئەو زەحمەتەش بە فەخر دەزانم تا یەک ڕۆژم لە دنیا ما بێ دەست لە فیداکاری هەڵ ناگرم و بە هەمو کەسێکی دەسەلمێنم کە کورد شایانی ژیانە.

دیسان بۆ خۆتان دەزانن کە لە پێش دا ئێمە بە هیچ جۆرێک داوای تەجزییەی ئێرانمان نەکردوەو تەنیا مەبەستمان ئازادی خۆمان و پاراستنی دیمۆکراتی بو. بەڵام لە پێش دا کاربەدەستانی ئێران بێجگە لەوەی جوابیان نەداینەوە شۆخی‌یشیان بە داوای ئێمە کرد و ناچار بوین حکومەتی میلیمان دامەزراندو هێزی خۆمان لە بەرامبەر ئەوان تاقی کردەوە. ئەوان کە ویستیان لەمە بێنە پێش ئێمەش لەوان چوینە پێش ئێستاش ئەوان حازر بون پاشەکشێ بکەن ئێمەش ئامادە بوین بکشێینەوە..

لە سەفەری تارانم دا دەگەڵ ئاغای قەوام سەڵتەنە زۆرم گفتوگۆ کرد. ئاغای قەوام نەزەرێکی موساعیدی دەگەڵ کوردان هەیە. ڕۆژێک ئاغای قەوام پێی گوتم: ئەوا ئێمەش بوینە دیمۆکرات و حیزبی دیمۆکراتی ئێرانمان دامەزراندوەو وا بەباش دەزانم کە نێوی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان بگۆڕن و نێوی بنێن حیزبی دیمۆکراتی ئێران. منیش وەڵامم داوە: کە ئەمن بە بێ تەسویبی کۆمیتەی مەرکەزی هیچ کارێکی ناکەم چونکە دیمۆکراتی مەعنای ئەوەیە کە شەخس ناتوانێ مەسڵەحەتی میللەتێ بێ مشاوەرە بگرێتە دەستی خۆی. ئاغای قەوام دانی بەوەدا هێنا کە کوردستان شایانی تەقدیرە و میللەتی کورد ئامادەی هەمو جۆرە فیداکاری‌یەکە بۆ گەیشتن بە ئازادی و دیمۆکراتی و گوتی: نەهزەتی دیمۆکراتی کوردستان بە پشتیوانێکی گەورەی خۆمان دەزانین و ئومێدمان ئەوەیە کە بە هۆی ئیوەوە دیمۆکراتی لە تەواوی ئێران دا بڵاو بێتەوە..."(28)

قازی لە سەردانەکەی تارانی دا وەکو خۆی ئەڵێ: دوجار قەوام و، چەند جارێ موزەفەرفەیروز و رەزمئارای دیوە. لەو بارەیەوە وتویەتی کە "ئاغای قەوام نەزەرێکی موساعیدی دەگەڵ کوردان هەیە" و"نەزەری ئاغای سەرۆک وەزیرم زۆر تێکەڵ بە حوسنی زەن و چاک نیەتی دیوە". بەڵام بە ڕەسمی شتێک دەربارەی ناوەرۆکی گفتوگۆکانی بڵاو نەکراوەتەوە.

هەمو ئەوانەی لە سەر ئەم ڕوداوەیان نوسیوە، بێ ئەوەی ناوی سەرچاوەیەکی ڕەسمی ببەن، لەوەدا یەک ئەگرنەوە کەوا: سەروەزیری ئەوسای ئێران، قەوام سەڵتەنە، پێشنیاری کردوە بۆ قازی محەمەد هەمو ناوچە کوردنشینەکانی ئێران لە سنوری سۆڤێتیەوە تا کامیاران، لە نێوانی هەردو ئوستانی کرماشان و سنەدا، بکرێتە یەک ئوستان و، قازی محەمەد ببێتە یەکەمین ئوستانداری ئەم مەڵبەندە یەکگرتوە.(29)

کرماشان نەخراوەتە ناو سنوری ئوستانی پێشنیار کراو. یەکەمیان، چونکە کرماشان نەوتی تێ دا بوە. کۆمپانیە بەریتانی‌یەکان نەوتی ئەوێیان دەرئەهێنا دیارە ئەوان بە هیچ جۆرێ قبوڵیان نەئەکرد بخرێتە ناو ئوستانێکەوە کورد بەڕیوەی ببات. دوەمیان، کرماشان لە دابەشکردنی سەرزەمینی ئێران دا بەشی بەریتانی بو. بەریتانیاش ڕازی نەئەبو بەوە.

یـەکێ لـە خواسـتە سـەرەکییەکانی کـورد، چ لـە ئێـران و چ لـە عێـراق، یەکخسـتنی هـەمو ناوچـە کوردنشینەکان بوە لە یەکێتییەکی بەڕێوەبەرایەتی دا. بۆیە ئەمە بە دەسـتکەوتێکی گـەورە دائـەنرا بـۆ گـەلی کورد. لە بەرامبـەر ئـەم دەسـتکەوتەدا قـەوام داوای لـە کـورد ئـەکرد دەسـت لـە دۆسـتایەتی و هاوپـەیمانێتی ئازەربایجان هەڵ بگرێ.(30)

قازی، بە لەبەرچاوگرتنی تەجروبەکانی رابردوی کورد لە گەڵ کاربەدەستانی ئێـران، تـا چـە ڕادەیـەک ئەی توانی باوەڕ بە گفت و بەڵێنەکانیان بکا. هەرچۆنێ بێ ئەگەر کابرایەکی ماکیافیللی بوایە ئەم "عـەرز" ەی قوبوڵ ئەکرد. بەڵام قازی پیاوی "بیروباوەڕ" بو. لە بەرئەوە داواکەی قـەوام لـە قـازی، لـە فـەرزێک دا ئەگـەر ڕاستیش بوبێ، قابیلی قوبوڵ نەبو، چونکە ئەمە سەرەڕای ئەوەی بە پەیمانشکێنی و بێبەڵێنی دائەنرا بۆ قازی محەمەد، گەلی کورد و حکومەتی کوردستانی: هەم لە دۆستایەتی ئازەربایجان بێ بەش ئەکرد، کە قازی بە بـرا و پشت و پەنای دائەنان و، هەم لە دۆستایەتی یەکێتـی سـۆڤێتی دائـەبڕی، کـە بـە تـەنیا پشـتیوانی خۆیـان ئەزانی. یەکێتی سۆڤێتی هەرگیز سەودایەکی وەهای لە نێوان کورد و تاران دا لە سـەر حسـابی ئازەربایجـان پەسەند نەئەکرد. شارەزایەکی ئێرانی دەربارەی قەوام نوسیوێتی:

"... قەوام سەڵتەنە بۆ بەدەسهێنانی دڵنیایی ڕوسەکان و دەستە چەپیـەکان، تـەمایلی زۆری بـە فیرقـە (مەبەستی حیزبی دیمۆکراتی ئازەربایجانە) نیشان ئەدا، لە هەمان کاتا هەوڵی ئەدا ئەگـەر بتـوانێ پیشـەوەری بە دەستی قازی محەمەد یا هەردوکیان بە هۆی حیزبی تودەوە سەرکوت بکا، یا بە پێچەوانەوە بە یارمەتی ئەو دو کەسە کە دو کەسـایەتی سـەرناس و قـودرەت تەلـەب بـون، حیزبـی تـودە لـە نـاوا نـەهێڵێ یـا کەساسـی بکا..."(31) قەوام سیاسییەکی ئێرانی زیرەک بـو، ئەیویسـت کوردسـتان لـە ئازەربایجـان دابـڕێ و، ئـەو پەیمانەی بەست بویان هەڵ بوەشێتەوە، بە تایبەتی ئەیزانی سەرکردایەتی جمهوریەتی کوردستان کۆمۆنیسـت نین وەکو سەرکردایەتی ئازەربایجان. بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کوردستان و ئازەربایجان، هـەوڵی ئـەدا لـە پێش دا ئەمانە بێ بەش بکا لە پشتیوانی یەکێتی سۆڤێتی و، سۆڤێت ناچار بکا هێزە چەکدارەکانی لـە ئێـران بکێشێتەوەو ئەوسا ئەرتەشی ئێران دەس بگرێتەوە بە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی ئازەربایجان و کوردستان دا. گفتوگۆکانی تاران بێ ئەوەی بە ئەنجامێکی باش بگا کۆتاییان هات. قـازی بـە نائومێـدی گەڕایەوەکوردستان.

5. کورد و ڕوس

5. 1. سیاسەتی کوردیی یەکێتی سۆڤێت

یەکێتی سۆڤێت، وەکو دەوڵەتێکی گەورەی کۆمۆنیسـتی دوژمنـی ڕیژێمـی سـەرمایەداری، سـتراتجێکی دنیایی هەبو. کاروباری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەشێکی ئەم ستراتیجە بو. یەکێتی سۆڤێت لـە چەنـد سـەرەوە پەیوەنـدی بـەم مەڵبەنـدەوە هـەبو. لـە گـەڵ دو دەوڵـەتی ناوچەکـە هاوسـنور بـو. دانیشـتوانی هەنـدێ لـە جمهوریەتەکانی ئاسیای هاودین و هاورەگەز و هاوزمان بون لە گەڵ هەندێ لە گەلەکانی ئێران و تورکیا. ئاوی گەرمی خەلیج و، پەترۆڵی ناوچەکەش دو هۆی گرنگی، یەکێکی کۆن و یەکێکی تازەی، ڕاکێشەری بـون. دوای ئەوە لە شەڕی ئەڵمانیاوە گلا، گرنگیی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ستراتیجی سیاسی - سپایی سـۆڤێتی دا، لە چاو جاران دا، چەند جارێ زیادی کرد.

کورد جگە لەو کەمایەتییە بڵاو و ڕاگوێزراوەی کە لە ناو یەکێتی سـۆڤێتی دا ئـەژیان، لـە 4 دەوڵـەتی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش دا هـەبون وەکـو بەشـێکی گرنگـی دانیشـتوان، بـەڵکو وەکـو نەتەوەیـەکی

سەرەکی، بەڵام بێ بەش لە مافی نەتەوەیی و، لە بەشداریی دەسەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتـەکان و، لـە بڕیـاردانی دوارۆژی سیاسی ناوچەکە. کورد لە ستراتیجی سۆڤێتی دا جێگە یا گرنگی‌یەکی تایبەتی نەبو. ئەگەر بایـەخی بە مەسەلەی کورد بدایە لەو ڕوانگەیەوە بو: هەمو کاتێ ئەیان توانی، لەم دەوڵەتانەدا، نائارامی‌یەکی سـەرەنجام نادیار بخوڵقێنن، ئاسایشی هـەمو ناوچەکـە بشـێوێنن. یـەکێتی سـۆڤێت ئـەی ویسـت، ناوچـەی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاست و سنورە سیاسی‌یەکانی بێ گۆڕان وەکو خـۆی بمێنـێ، ئـەو نەتەوانـەی لـەم وڵاتانـەدا ئـەژین لـە چوارچێوەی دەوڵەتەکانی خۆیان دا گەشە بکەن.

ئێران هاوسنور و دراوسێی لای خواروی بو. شارێی گوێزانەوەی کەلوپـەل و تفاقـەکانی دەوڵـەتانی هاوپەیمان بو لە خەلیجەوە. پاش لێخرانی ڕەزاشا و هەڵتەکاندنی نفوزی ئەڵمانی لای سەروی کەوت بوە ژێـر دەسەڵاتی ڕوسی و، لای خواروی ڕۆژئاوای کەوت بوە ژێـر دەسـەڵاتی بـەریتانی و ئەمـەریکی. هـەمو جـۆرە جموجوڵ و نائارامی‌یەک کە ئاسایشی ئەم شارێیەی، کە دوایی ناویان نا پردی سـەرکەوتن، تێـک بدایـە لـە گـەڵ سـتراتیجی سیاسـی - سـپایی سـۆڤێتی دا نەئـەگونجاو، هـیچ جـۆرە قـازانجێکی ئـەوی تـێ دا نـەبو. کاربەدەستانی ڕوسی چەند جارێ پشتیوانی‌یان لە دەسەڵاتی ناوەندی تاران کرد دژی نائـارامی و جموجـوڵی سەرانی کورد، جارێکیان لە بانەمەڕی 1321 دا کە ڕێگایان دا بە ئەرتەشی ئێران لـە تارانـەوە هێـز بنێرێـت پادگانەکانی ورمێ و دەوروبەری ئاوەدان بکاتەوە و دەست بگرێتـەوە بـە سـەر مەڵبەندەکـەدا.(32) جـارێکی تریش لە ڕەزبەری 1323 دا، کاتێ کە داوای وەرگرتنی ئیمتیازی نەوتیان لە حکومەتی ئێران ئەکرد.(33) تـا برانەوەی جەنگ ئاوڕیان لە جموجوڵی کۆمەڵـەی ژ. ک و، بزوتنـەوەی نەتـەوەیی کـورد و، گـەورەپیاوەکانی کورد نەدایەوە.

تورکیاش دەوڵەتێکی تـری هاوسـنور و دراوسـێی لای خـواروی ڕوسـیا بـو. لـە جـەنگ دا بێلایـەن ڕاوەستا بو. ئەمەش بۆ یەکێتی سۆڤێت گرنگ بو. سنورێکی دورودرێژی زەمینی و دەریـایی گرنگـی کـە بـە درێژایی چەند قەڕن لە حاڵەتی دوژمنایەتی دا بو لە گەڵی، لە مەترسی هاوکـاری ئـەڵمانی دور کـەوت بـوەوە. کاتێ کاربەدەستانی تورک پەژارە و ترسی خۆیان لە جموجوڵی کوردەکانی ناو ئەرزی ئێرانی ژێر دەسـەڵاتی ئەوان دەبڕی، یەکێتی سۆڤێتی پەژارەکەی ڕەواندنـەوە. یـەکێتی سـۆڤێتی هـیچ قـازانجێکی لـە نائارامی‌یـەکی کوردی دا نەبو لە ناو ئەرزی ئەم دراوسێ بێلایەنەی دا و، هـیچ قـازانجێکی لـەوەش دا نـەبو تـورک لـە بـەر خاتری کورد بترسێنێ یا بڕەنجێنێ. بزوتنەوەی کوردیش لە تورکیا لە کۆتایی سییەکانەوە وەهـا بـە تونـدی سەرکوت کرا بو بەو نزیکانە چاوەڕوانی بوژانەوە و بەهێزبونی لێ نەئەکرا.

عێراق لە ژێردەستی بەریتانیا دا بـو، بـەریتانیاش هاوپـەیمانێکی جـەنگی کاریگـەری سـۆڤێت بـو. ئەگەرچی بزوتنەوەی کورد لە عێراق دا هەرگیز نەکوژابوەوە، بەڵام لە ساڵانی جەنگ دا بەهێزتر و ڕێکوپێکتر کەوت بوە چالاکی. لە ڕوی سیاسی‌یەوە، کۆمەڵی هیـوا، هێزێکـی سیاسـی کاریگـەری پێـک هێنـابو. لـە ڕوی چەکداریشەوە شۆڕشی بارزان هەڵگیرسابو. شۆڕشی بارزان لە ناکۆکی دا بو لە گەڵ بـەریتانیا، هـەوڵی ئـەدا دۆستایەتی لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت ببەستێ، کەچی کاربەدەسـتانی سـۆڤێتی هـەم لـە کۆمەڵـەی هیـوا و هـەم لـە سەرکردەکانی شۆڕشی بارزان بەدگومان بون، چونکە نەیان ئەویست نائـارامی هـەبێ. بـە چـاوی گومانـەوە سەیری هەمو نائارامی و پشێوی و ڕاپەڕین و جموجوڵێکی شۆڕشگێڕانەیان ئەکرد.

سوریا لە ژێر دەستی فەرەنسـەدا بـو. کاتێـک حکومـەتی پـاریس سـەری بـۆ ئـەڵمانیا دانەوانـد، هێزەکانی فەرەنسە لەسەروی ئـەفریقا و ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت سـەرپێچی‌یان کـردو، حکومـەتی ئـازادی فەرەنسایان دامەزراند. فەرەنسای ئازاد هاوپەیمانی جەنگی یەکێتی سۆڤێت بو. کوردەکـانی سـوریا بـە ژمارە کەم بون، ئەگەر چالاکی‌یەکیان هەبوایە زۆرتر کاری ئەکردە سەر کوردستانی تورکیا. لەبەر ئەوە بۆ

یەکێتی سۆڤێت باش نەبو لە ناو کوردەکانی سوریاش دا هیچ جموجوڵێک هەبێ بۆ ئەوەی نە تورکیا بترسێ و، نە فەرانساش خەریک بێ. بەدرێژایی سالانی جەنگ یەکێتی سۆڤێتی قازانجی لەوەدا بو رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئارام بێ. سیاسەتیشی بەرامبەر بە کورد ئەوە بو: هیچ جموجوڵێ نەکا. بەڵام دوای برانەوەی جەنگ و، پێویستی کێشانەوەی هێزەکانی لە ئێران و، دەرکەوتنی ئەمریکا وەکو زلهێزێکی نوێ و، هەڵگیرسانی "جەنگی سارد"، کوردی ئێران لە سیاسەتی ئێرانیی سۆڤێتی دا جۆرێ لە بایەخی پەیدا کرد.

5. 2. بانگهێشتنی سەرانی کورد بۆ باکۆ

د قاسملو نوسیوێتی:

"پاش پێکهاتنی ح د ک، لە سەرەتای خەرمانانی ساڵی 1324 دا قازی محەمەد بە سەردان چوە تەورێز و لە جێژنی پێکهاتنی فیرقەی دیمۆکراتی ئازەربایجان لە 12 ی خەرمانانی 1324 (3 ی سیپتامبری 1945) دا بەشدار بو. هەر پاش ئەم جێژنە لە گەڵ چەند کەسی دیکە بۆ جاری دوهەم بۆ باکۆ بانگهێشتن کرا. دیارە سەفەری ئەم جارە سەفەرێکی بە تەواوی سیاسی بو، چونکە قازی محەمەد وەک سەرۆکی ح د ک و ئەندامانی دیکەی هەیئەتیش وەک بەرێوەبەرانی ح د ک چونە باکۆ. هەر بۆیەش ئەم جارە داخوازەکانیان فۆرمولە کرا بون. داوایان لە یەکێتی سۆڤێتی ئەوە بو کە پشتیوانی لە حکومەتی کوردستان بکا کە خەریکی پێکهێنانی بون، یارمەتی مالی بەم حکومەتە بکا و چەک و تەقەمەنیشی بۆ بنێری، بۆ ئەوەی حکومەتی کوردستان بتوانێ سوپای میللی و هێزی چەکداری خۆی دابمەزرێنێ.

ئەم جارەش هەیئەتەکە هەر لە گەڵ باقیرۆف قسەی کرد. هەڵوێستی باقیرۆف لە جاری پێشتر زۆر باشتر بو. لە لایەنی یەکێتی سۆڤێتیەوە بەڵێنی دا:

1. چەکی سوک و قورس بدەن بە حکومەتی کوردستان.
2. یارمەتی مالی بدەن.
3. بۆ پێگەیاندنی هەندێ کادری جەنگی لاوانی کورد لە فێرگەکانی خۆیان وەربگرن.
4. چاپخانە لە مەهاباد دابمەزرێنرێ.(34)

نوێنەرایەتی کورد بۆ باکۆ ئەمجارەیان بریتی بون لە: قازی محەمەد، سەیفی قازی، مەنافی کەریمی، عەلی رەیحانی، قاسمی ئیلخانی زادەی دیبوکری، عەبدوڵا قادری مامەش، کاک هەمزەی نەڵۆسی مامەش، نوری بەگی بەگزادە.(35)

سەردانی سەرانی کورد لە باکۆ و، گفتوگۆکانیان بۆ پشتیوانی لێ کردنی دامەزراندنی حکومەتی کوردستان، لە کاتێک دا بو کە جەنگی جیهانیی بڕابوەوە. یەکێتی سۆڤێت بە گوێرەی ئەو بەڵێنەی لە کاتی ئیمزاکردنی پەیمانی 3 قۆڵی دا ساڵی 1321 دابوی، ئەبو ئیتر رێوشوێنی کێشانەوەی ئۆردوی سور و، بە جێ هێشتنی ئێران دابنێ. ئەی بۆچی بە درێژایی سالانی سەردەمی جەنگ کوردی پشت گوێ خست بو، کەچی لەم کاتەدا کەوتە هاندانی سەرکردەکانی ئازەربایجان و کوردستان حکومەتی ناوچەیی خۆیان دابمەزرێنن؟ یا بۆچی سەرانی کورد لە دوای بڕانەوەی شەڕ هەوڵی بە دەستهێنانی پشتیوانی روسیان دا بۆ دامەزراندنی حکومەتی کوردستان و، لە سەردەمی شەڕدا ئەم هەوڵەیان نەدا؟ تۆ بڵێی سەرانی کورد نەیان زانی بێ یا نەیان بیست بێ ساڵی 1321 پەیمانێکی 3 قۆڵی لە نێوان ئێران لە لایەک و، روسیا و بەریتانیا لە لاکەی ترەوە بەسترا بو، یەکێ لە مادەکانی گفتی چۆڵ کردنی ئێران بو دوای شەڕ بە شەش مانگ. خۆ ئەگەر ئەمەیان ئەزانی چۆن هیوایان لە سەر مانەوەی ئۆردوی سوری سۆڤێتی هەڵچنی بو؟

سۆڤێتی‌یەکان هەندێ لەو گفتانەیان بەجێ هێنا کە دابویان بە نوێنەرایـەتی کـوردو، هەندێکێشـیان بـە جێ نەهێنا: 10 هەزار تفەنگی برنەویان دانێ. بەڵام چەکی قورسیان پـێ نـەدان. یارمـەتی ماڵیشـیان نـەدان، مەگەر ئەو سەودایەی لە سەر کڕینی توتنی کوردستان کرا. 60 لاوی کوردیش نێردرانە سۆڤێت بۆ پـەروەردە کردنی سپایی. لە مەهابادیش چاپخانەیەک دامەزرا.(36)

5. 3. سۆڤێت: ئامۆژگاریکەرێکی خراپ

لە دوای دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بۆ ڕێکخستنەوەی پێوەندی‌یەکانی خۆی لە گـەڵ حکومـەتی ناوەندی دو ڕێگەی لە بەردەم دا بو:

یەکەمیان، ئازادکردنی ناوچە کوردنشینەکانی ژێر دەسەڵاتی ئێران.

دوەمیان، سازین لە گەڵ حکومەتی ئێران.

کـاتێ کـە کفتوگۆکـانی 8 - 23 ی 2 ی دەسـتەی تێکـەڵاوی نوێنەرایـەتی کـورد و ئـازەر لـە گـەڵ حکومەتی ئێران بە تێشکان تەواو بو، وە هێزەکانی ئەرتەش لە قۆڵی سەقزەوە کەوت بونـە شەڕفرۆشـتن بـە هێزەکانی پێشمەرگەی دیمۆکرات. حکومەتی کوردستان هێزەکانی خۆی لە قۆڵی سەقز کۆکردەوە. هـەمو ئـەو هێزانە بە گەرمی ئامادە بون پەلاماری سەقز، بانە، سەردەشت، سنە... بدەن. لەوکاتەدا هێزەکانی ئێران چەنـد جارێ هات بونە پێش، شەڕیان بە پێشـمەرگە فرۆشـت بـو، هـەر دولا یـەکتری‌یان لـە مەیـدانی شـەڕدا تـاقی کردبوەوە. ئەرتەش ورەیان ڕوخاو و پێشمەرگەکان ورەیان بەرز بو. سەربازگاکانی میرەدێ، بانە، سەردەشـت و تەنانــەت هێزەکــانی ســەقز لــە لایــەن پێشــمەرگەوە گــەمارۆ درا بــون. نــەیان ئەهێشــت خواردەمــەنی و پێویستی‌یەکانی تریان پێ بگات.

ئەمە هاوزەمان بو لە گەڵ کۆبونەوەکانی پیشەوەری - فەیروز لە تەورێز و، شەڕی مامەشا. هاشـمۆف، کۆنسوڵی ڕوسی لە ڕەزائیە، لەو کاتەدا گەیشتە بنکەی سەرکردایەتی هێزی دیمۆکرات لە سەرا. لەوێ چاوی بە قازی محەمەد، مەلا مستەفا، عومەر خانی شکاک و سەرکردەکانی تری کورد کەوت و پێی وتن:

واز لە هێرشەکەیان بهێنن، ئەگینا لەوانەیە توشی ڕوبەڕو بونەوە بین لە گەڵ هێـزی بـەریتانی، چونکـە بەریتانیا قازانجی ژیانیی لە نەوتی کرماشان دا هەیە، وە ئەگەر توشـی ڕوبـەڕو بونـەوە بـبن لـە گـەڵ هێـزی بەریتانی، ئەوا ناتوانن حساب لە سەر پشتیوانی ڕوسی بکەن و، ناشتوانێ ڕێگا لە ئەرتەشـی ئێرانـی بگـرێ ئەگەر لە قۆڵێکی ترەوە پەلاماری حکومەتی کوردستان بدات.(37)

قسەکانی هاشموف جێگەی خۆی گرت. سەرکردەکانی کورد وازیـان لـە بیـری هێـرش هێنـا. پێشـتر مەنافی کەریمی‌یان نارد بو فەرمان بە هێزەکانی پێشمەرگە بدات پەلاماری سەردەشت بدەن. هێشتا بە ڕێگـاوە بو فەرمانێکی پێچەوانەی ئەوەی یەکەمی پێ گەیشت: فەرمانی پێ درا کە پێیان بلێ ڕاوەستن و چاوەڕێ بن.

لە باتی هێرش کردن گفتوگۆی سپایی لە جەبهەی شەڕ دەستی پێ کرد بو جۆرێ لە ڕێکەوتنی ئـاگربڕ لە نێوان ئەرتەش و پێشمەرگەدا، کە قازی خۆی لە گەڵ ڕەزمئارا ئیمزاو، سەرپەرشتی جێبەجێ کردنی کرد.

دیارە بۆ یەکێتی سۆڤێت گرنگ نەبو، حکومەتی کوردستان ناوچە کوردنشینەکانی تریش بهێنێتە ژێـر دەسەڵاتی خۆیەوە. یا کارەکانی خۆی بۆ پێشەوە ببات. بـۆ یـەکێتی سـۆڤێت لـەو کاتـەدا ئـەوە گرنـگ بـو ڕێککەوتنەکەی پیشەوەری - فەیروز سەربگرێ و، حکومەتی قەوام لە سەر کار بمێنێ بۆ ئەوەی وەکو بـەڵێنی دابو: ئیمتیازی نەوتی شیمال بە ڕوسیا بدات.

بەمجۆرە هێزەکانی کورد لەو سنورە تەسکەدا بە قەتیس ماوی لە سەنگەرەکانی خۆیان دا مانـەوە تـا ئـەو ڕۆژەی هێرشی گەورە و دوایی ئەرتەشی ئێران بۆ داگیرکردنەوەی کوردستان و ئازەربایجان دەستی پێ کرد.

کاربەدەستانی سۆڤێتی هەر وەکو نەیان هێشت کورد بە شەڕ کێشەکەی خۆی بـە لادا بخـات، پێشـیان خۆش نەبو بە سازین و ڕێککەوتن لە گەڵ دەسەڵاتی ناوەندی چارەسەری بکات. لەو کاتەدا کە قازی محەمـەد لە تاران خەریکی گفتوگۆ بو لەگەڵ کاربەدەسـتانی ئێرانـی و، قـەوام پێشـنیاری کـرد ناوچـە کوردنشـینەکان بکرێنە یەک ئوستان و، بەڕێوەبردنی بە کورد خۆی بسپێرن، دیسانەوە کاربەدەسـتانی سـۆڤێتی بـە تونـدی دژی ئەم پرۆژەیە ڕاوەستان و، نەیان ویست کورد بە ئاشتی کێشەکەی خۆی بە لادا بخات، چونکە لە لایـەک ئازەربایجـانی پـێ لاواز ئـەبو، لـە لایـەکی تـرەوە کـارتی کوردیـان لـە دەس ئـەدا. یـەکێتی سـۆڤێت وەکـو ئامۆژگاریکەرێکی خراپ، هەم هەلی شەڕ و هەم هـەلی ئاشـتی لـە کـیس سـەرانی حکومـەتی کوردسـتان دا و، سەرانی کوردیش بە قسەیان کردن.

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم

1. گ نیشتمان، ژ 7 و 8 و 9، خاکەلێوە، بانەمەڕ، جۆزەردانی 1323، ل 5-.6
2. احمد فوزی، قاسم والاکراد: خناجر و جبال، بیروت، 1961، ل 103-.104
3. ئیگلتن: ل 45.

Eaglton,William,Jr. The Kurdish Republic of 1946, London,1963. p. 45.

لێرە بە دواوە ئەنوسین: ئیگلتن.

4. ر کوردستان، ژ 28، 25/1/7 بەرامبەر 1946./3/27
5. ر کوردستان، ژ 24، 24./12/22
6. ر کوردستان، ژ 9، س 1، شەممو 13 ی ڕێبەندانی 2/1324 ی فیوریەی 1946.
7. د قاسملو، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی: کورتەیەک لە مێژووی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران. بەرگی یەکەم، چ 2، 1988، ل 90.
8. قاسملو، س ن، ل 91.
9. ه س، ل 92.
10. ر کوردستان، ژ 45، 25./2/18
11. سرلشکر احمد زنگنه، خاطراتی از ماموریت‌های مـن در أذربایجـان (از شـهریور 1320 تـا دی مـاه 1325)، انتشارات شرق، تهران، بلا. ل 8. لێرە بە دواوە ئەنوسین: زەنگەنە.
هەروەها: جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قوام السلطنه، چ 2، تهران، تابسـتان 1366، ل 509. لێـرە بە دواوە ئەنوسین: مەهدی نیا.
ئیگلتن، س ن، ل 82.
12. ر کوردستان، ژ 44، 1325/2/16 بەرامبەر 5/6/ 1946.
13. ر کوردستان، ژ 49، 1325/3/4 بەرامبەر 1946./5/23
14. ر کوردستان، ژ 50، 1325/3/6 بەرامبەر 1946./5/27
15. مەهدی نیا، س ن، ل 331.
هەروەها: حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات، چ 4، زوار، تهران 1363. ل 447.
16. ر کوردستان، ژ 50، 1325/3/6 بەرامبەر 1946./5/27
17. ر کوردستان، ژ 50، 1325/3/6 بەرامبەر 27 ی مەی 1946. ئەسلی شیعرەکە بە فارسی بەمجۆرەیە:
همه سر بسر تن بکشتن دهیم
ازان به که کشور بدشمن دهیم
18. مەهدی نیا، س ن، ل 335-339. هدایت، س ن، ل 448.
19. ر کوردستان، 25./3/22
20. ر کوردستان، ژ 60، 25./3/29
21. ر کوردستان، ژ 30، 25./1/12
22. ئیگلتن، س ن، ل 60.
23. دکتور عزیز شمزینی، الحرکه القومیه التحرریه للشـعب الکـردی، مطبعـه الشـهید ابـراهیم عـزو، نیسـان 1986. ل 159.

هەروەها: فریدە کوهی - کمالی دیهکوردی، کۆماری کوردستان: دامەزران و ڕوخانی، نامەیەک بۆ بەدەستهێنانی پلەی ماستەر بە ئینگلیزی دراوە بە زانستگای ئۆکسفۆرد، 1986. ل 45-46. ئەویش لە ئارشیفی بەریتانی دەرهێناوە.

24. ئەرفەع، س ن، ل..؟

Hassan Arafa,The Kurds,London,1966,P.....

25. هاوێڵ، ل 188.

HOWELL ،Jr. ،WILSON N. ،The soviet Union And The kurds: A study Of National Minority ،1965 ،P. 188.

26. ر کوردستان، ژ

27. ر کوردستان، ژ

28. ر کوردستان، ژ

29. قاسملو، س ن، 9. ئیگلتن، س ن، ل 106. مەهدی نیا، س ن، ل 518 - 519.

علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی مەعارف، 1959. ل 299. لێرە بە دواوە ئەنوسین: سجادی.

هەروەها: مەحمود عیزەت، کۆماری میللی مەهاباد: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، 1984. ل 177.

30. سجادی، س ن، ل 299.

31. مەهدی نیا، س ن، ل 330.

32. زەنگەنە، س ن، ل 37.

33. دیهکوردی، س ن، ل 41.

34. قاسملو، س ن، ل 66.

هەروەها بڕوانە: عیزەت، کۆماری میللی.... ل 93. ئیگلتن، س ن، ل 43.

35. ئیگلتن س ن، ...

36. قاسملو، س ن، ل 66.

37. ئیگلتن س ن، ل 97. قاسملو، س ن، ل 102.

7. کوردستان لە ژێر هەرەسی سەرماوەزدا

1. کابینەی قەوام سەڵتەنە

1. 1. نائارامی سیاسی

لەو کاتەوە کە رەزاشا لێخرا تا ئەو کاتەی کاروباری وەزارەت بە ئەحمەد قەوام سەڵتەنە سپێردرا ئێران لە نائارامی‌یەکی سیاسی بەردەوام دا بو. وەزارەت دائەنراو پاش ماوەیەک لێ ئەخرا، بێ ئەوەی توانیبێتی هیچ یەکێ لە گیروگرفتە ئاڵۆزەکانی وڵات چارەسەربکا. بێکاری، کەمی خواردەمەنی و کەلوپەلی پێویستی ژیان، پەنمینی دراو، گرانی، هەلومەرجی ژیانی خەڵکیان تاڵ کرد بو.

مەحمود جەم، مەتین دەفتەری، عەلی مەنسور (مەنسورولمولک)، محەمەد عەلی فروغی (زەکائولمولک)، عەلی سوهەیلی، ئەحمەد قەوام سەڵتەنە، دوبارە عەلی سوهەیلی، محەمەد ساعید مەراغەیی (ساعیدولوزارە)، مورتەزا قولی بەیات (سوهامولسولتان)، ئیبراهیم حەکیمی (حەکیمولمولک)، موحسین سەدر (سەدرولئەشراف)، دوبارە حەکیمولمولک، ئینجا قەوام سەڵتەنە، بە ڕیز بە دوی یەک دا ئەهاتن و ئەڕۆیشتن. هەندێکیان لە چەند حەفتەیەک زیاتر نەیان ئەتوانی لەسەر کار بمێننەوە.(1)

لە کاتێک دا هێزەکانی دیمۆکرات پادگانەکانی تەورێزیان گەمارۆ دابو، حکومەتی ناوەندی ویستی لە تارانەوە هێزی ئەرتەش بۆ یارمەتی‌یان بنێرێ. ئۆردوی سور لە نزیک قەزوین ڕێگەیان پێ گرت و گێڕایانەوە دواوە. سەروەزیری ئێران ئیبراهیم حەکیمی، لەم بارەیەوە، پەیامێکی بۆ سەرانی 3 دەوڵەتە گەورەکە نارد. لەو ماوەیە دا دوەمین دانیشتنی کۆنفرەنسی وەزیرانی دەوڵەتانی سەرکەوتو لە مۆسکۆ ئەبەسترا. حەکیمی ویستی بچێتە پایتەختی سۆڤێتی بۆ گفتوگۆ لەگەڵ وەزیرانی دەرەوە. کرملین گوێی نەدایە ئەم ویستە. لە کۆبونەوەکەش دا، نوێنەرانی سۆڤێتی ئەو پێشنیارەیان وەرنەگرت، کە نوێنەرانی لەندەن و واشینتۆن کرد بویان، بۆ لێکۆڵینەوەی ڕوداوەکە و دۆزینەوەی چارە. لە بەر ئەوە حەکیمی گازاندەی ئێرانی دژی یەکێتیی سۆڤیت پێشکەش کرد بە "ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتوەکان". دوای ئەوە

ڕاستەوخۆ لە 1 ی ڕێبەندانی 1324 دا وازی لە سـەرۆوەزیری هێنـا.(2) حـەکیمی بـە لایـەنگیری سیاسـەتی ئینگلیز ناسرا بو.

1. 2. پێکهێنانی کابینەی قوام

لە کۆبونەوەی ڕۆژی 6 ی ڕێبەندانی 1324 ی مەجلیسی شورای میللی دا 104 نوێنەر ئامـادە بـون. لـە ئەنجامی دەنگدان دا بۆ بەخشینی باوەڕ بە سەرۆوەزیر، ئەحمەد قـەوام سـەڵتەنە 51 دەنـگ و مـــوئتەمەنولمولک 50 دەنگی بە دەس هێنا. قەوام بو بە سـەرۆوەزیری ئێـران. قـەوام زەویـوزارێکی فراوانـی لـە ناوچـەکانی ژێـر دەستی روسی دا لە سەروی ئێران هەبو. خۆی وای دەرئەخست کە لە گەڵ سیاسەتی سۆڤێی دا ڕێکە.

ئەنجومەنی ئاسایش لە کۆبونەوەی 30 ی 1 ی 46 دا لە دوای مشتومڕێکی توند لە نێوان نوێنـەرانی ئێران و سۆڤێت دا، بڕیارنامەیەکی پەسەند کرد، کە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا ئیـــرنست بـوین، پێشـنیاری کـرد بـو، بڕیارنامەکـە ئێـران و ڕوسـیای ڕائەسـپارد بـۆ بەلاداخسـتنی کێشـەکانیان گفتوگـۆی ڕاسـتەوخۆ بکەن.(3)

قەوام ڕۆژی 18 ی ڕێبەندان لە کاتی ناساندنی کابینەکەی دا بە مەجلیس وتی:

"لەم کاتەدا کە بە پێی ئارەزوی زۆرایەتی مەجلیس و فەرمانی ئەعلا حەزرەتی هومایونی بـەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت بە عۆدەی من سپێردراوە... قوبوڵکردنی مەسئولیەتێکی وا قورس لە لایەنی منەوە لە بـاری شێواوی ئیستای وڵات و لە گەڵ دژواریی بەینەلمیلەلی‌دا کە مێژو وێنەی کـەمتر دیـوە بـە تـەنیا بـۆ خزمـەتی نیشتمانی پیرۆز و ڕزگاری هاونیشتمانانە لە تۆفانی مەترسی گیروگرفت." قەوام ئەندامانی کابینەکـەی خـۆی بەمجۆرە بە مەجلیس ناساند:

سەر وەزیر و، وەزارەتی کاروباری دەرەوە و،

وەزارەتی کیشوەر	ئەحمەد قەوام سەڵتەنە
معاونی سیاسی و پارلەمانی	موزەفەر فەیروز
وەزارەتی دارایی	بەیات
وەزارەتی ڕێگا	سەرلەشکر فەیروز
وەزارەتی دادگوستەری	ئەنوشیروان سوپەهوبدی
وەزارەتی پیشە و هونەر (کار)	ئەحمەد عەلی سوپهەر
وەزارەتی بیهداری	دکتۆرر ئیقبال

وەزارەتی پۆست و تەلەگراف و تەلەفۆن سوهامەدین غەفاری

وەزارەتی فەرهەنگ	مەلیکوشوعەرا بەهار
جێگری وەزارەتی کشتوکاڵ	شەمسەدین ئەمیر عەلائی
وەزارەتی جەنگ	سوپەهبود ئەمیر ئەحمەدی

هەر لەم کۆڕەدا قەوام ڕای گەیاند، بۆ بەهێز کردنی پایەکانی دۆستایەتی لە گەڵ یەکێتی سۆڤێت لە سەر بنچینەی ڕێزگرتنی یەکتری، سەردانی مۆسکۆ ئەکا.

1. 3. سەردانی مۆسکۆ

قەوام ڕۆژی 29 ی ڕێبەندان لە گەڵ دەستەیەکی نوێنەرایەتی کە پێـک هـات بـو لـە: جـوادی عـامیری، حەمید سەیاح، دکتۆر شەفەق، عەبدولحسێن نیکپور، سەلمان ئەسەدی، دەری، عەمید نوری، جیهانگیر تەفـەزولی،

قاسم مەسعودی، حەمید رەزەوی، پیرنەزەر، چو بۆ دیتنی ستالین و کاربەدەستانی تری سۆڤێتی لە مۆسکۆ. لە سەرەتای رەشەمەدا هەواڵنێری سۆڤێتی لە مۆسکۆ ڕایگەیاند: رۆژی 25 ی شوبات لەو کۆبونەوەیەدا کە لە گەڵ ئاغای قەوام سەڵتەنە کرا، بڕیاری حکومەتی سۆڤێتی پێ ڕاگەیانرا کە لە ڕۆژی 2 هەمی مارتەوە بەشێ لە هێزەکانی سۆڤێتی لە خوراسان، شاهرود، سمنان لە ڕۆژهەڵاتی ئێران، کە ئارامی‌یەکی نیسبی تێدایە، ئەکشێنەوە، بەڵام هێزی سۆڤێتی لە شوێنەکانی تری ئێران دا ئەمێنێتەوە تا وەزع ڕون ئەبێتەوە.

سەردانی قەوام بۆ سەرانی کورد مایەی پەژارە بو. یەکێ لە نوسەرەکانی کوردستان لە وتارێک دا بە ناوی "شورەوی و ئێران" بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی:

"ئێستاش کە قەرارە هەیئەتێک نوێنەر بە سەرۆکیی ئاغای قەوام سەڵتەنە بچنە مۆسکۆ بۆ ئەوەی کە حەق بکەن بە ناحەق و مەرامی شومی هیتلەری نازی زیندو کەنەوەو نەهێڵن ئیستعیمار لە بەین بڕوات... ئێمە بە ناوی مەدەنییەت دەڵێین و دەنوسین سێ دەوڵەتی ڕوس و ئینگلیس و ئەمریکا کە بە یەکەوە مەنشوری ئەتلانتیکیان بەست بۆیە بو... داروەستەکانی مەحو و نابوت کەن و نەتەوەکانی کە هەتا ئەوڕۆ لە ژێر چنگورکی ئیستیبدادو ئیستیعماردا دیل و یەخسیر و ناڵاندویانە ڕزگاریان بێت و سەربەست بژین: ئەگەر بێت و خودای نەکەردە وەفا بە عەهدی خۆیان نەکەن بە زویەکی زو ئاوری چارەرەشی نەتەوە چوکەکان هەڵ دایسێنن و قسەی تیا نیە داوینگیری وانیش دەبێت. جا کەوابو هیوامان وایە دەوڵەتی دیمۆکراسیە ڕاستەکان چاوەنۆڕیی نەتەوە چوکەکانی دونیا بە ناهومێدی نەگۆڕنەوە و گوێش بە گوتەی نوێنەرانی دیکتاتۆری ئێرانی‌یەکان، کە بۆ دەسرێک قەیسەرییەکی ئاور تێ بەر دەدەن، نەدەنەوە."(4)

1. 4. قەوام دەستی ستالین ئەبڕێ

قەوام ماوەیەکی درێژ لە مۆسکۆ مایەوە. لەوێ بەڵێنی بە سەرانی سۆڤێتی دابو: ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی شیمال بدا بە ڕوس و، "تودەیی" یەکانیش لە کابینەکەی خۆی دا بەشدار بکات. کاتێ گەڕایەوە تاران خولی 14 هەمی مەجلیس تەنیا چەند ڕۆژێکی تەمەنی مابو. سەروەزیران دەربارەی گفتوگۆکانی ڕاگەیاندنی خواروی بڵاو کردەوە:

"گفوگۆیەکی کە لە لایەن سەروەزیرانی ئێرانەوە لە مۆسکۆ لە گەڵ کاربەدەستانی حکومەتی یەکێتی سۆڤێتی دەستی پێ کراو لە تاران پاش هاتنی سەفیری سۆڤێتی درێژەی پێ درا لە 15 ی خاکەلێوەی 1325 دا بەرامبەری 4 هەمی نیسانی 1946 بە ئەنجامی ژێرو گەیشت و، لە سەرهەمو مەسەلەکان بە تەواوی پێک هاتن.

1. هێزەکانی لەشکری سور لە تاریخی 24 ی مارتی 1946 هوە واتە یەکشەممو 4 هەمی خاکەلێوە لە ماوەی مانگ و نیوێکدا هەمو خاکی ئێران چۆڵ ئەکەن.
2. ڕێککەوتننامەی دامەزراندنی کۆمپانی تێکەڵاوی نەوتی ئێران و سۆڤێتی و مەرجەکانی لە 14 ی مارتەوە تا 7 مانگی تر بۆ پەسند کردن بۆ مەجلیسی شورای میللی پێشنیار ئەکرێ.
3. لەبەرئەوەی ئازەربایجان مەسەلەیەکی ناوخۆی ئێرانە، ڕێوشوێنێکی هێمنانە بۆ ئیسلاحات بە پێی قانونەکانی ئێستاو بە گیانی خێرخوازی بەرامبەر خەڵکی ئازەربایجان لە نێوان حکومەت و خەڵکی ئازەربایجان دائەنرێ."(5)

1. 4. 1. ڕێککەوتنی نەوتی ئێرانی – ڕوسی

لە ساڵەکانی جەنگ دا هەم کۆمپانیەکانی ئەمریکاو، هەم یەکێتی سۆڤێت ئەیان ویست ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی سەروی ئێران وەربگرن. بڵاوبونەوەی هەواڵی گفتوگۆی ژێربەژێری حکومەتی ئێران و

کۆمپانی نەوتی ئەمریکی "ستاندارد ئۆیڵ" بۆ دۆزینەوەو دەرهێنانی نەوت لە خـواروی ڕۆژهـەڵاتی ئێـران دا، کرملینی وروژان. لە ئەیلولی 1944 دا نوێنەری ڕوسی بە ڕەسمیی ئـەم داوایـەی لـە ئێـران کـرد. مەجلیسـی شورای میللی ئەوسا لە سەر پێشنیاری د. محەمەد موسەدەق قانونێکی دانا کە تا ئەو زەمانەی هێزی بێگانە لـە ئێران دا بێ، مەجلیس بۆی نیە باسی دانی ئیمتیازی هیچ سامانێکی ژێرزەمینی بە دەوڵەتانی بێگانە بکا.(6)

قەوام لە 15 ی 1 ی 25 دا نامەیەکی ڕەسمیی بۆ سەفیری سۆڤێتی لە تاران نوسی:

"جەنابی ئاغای سادچیکۆف سەفیری مەزنی یەکێتی کۆمارە سۆڤێتیە سۆسیالیستەکان

بە دوای گفتوگۆی دەمیـی کـە لـە نێوانمـان دا بـوە بـەڕێزەوە بـە حـزوری ئـەو جەنابـەی ئەگەیـەنێ، حکومەتی ئێران موافەقەت ئەکا کە حکومەتەکانی ئێران و سۆڤێتی کۆمپانییـەکی تێکـەڵاوی ئێرانـی سـۆڤێتی نەوت بۆ گەڕان و کەڵک وەرگرتن لـە ئـەرزە نەوتاوییـەکانی ژورووی ئێـران بـەم مەرجـە سـەرەکیانەی لای خوارو دابمەزرێنێ:

1. لە ماوەی 25 ساڵی کاری یەکەمی کۆمپانی لە 49% بەشەکانی هـی ئێـران و لـە 51% هـی سـۆڤێت ئەبێ و لە ماوەی 25 ساڵی دوەمی دا 50% بەشەکانی هی ئێران و 50% تری هی سۆڤێت ئەبێ.
2. قازانجەکانی کۆمپانی بە پێی ڕادەی بەشەکان لە نێوان هەر دولادا بەش ئەکرێن.
3. سنوری ئەرزەکانی یەکەم کە بۆ گەڕان تەرخان کراون ئەوەیە کە جەنابعالی لە میانەی گفتوگۆکانی 24 ی مارت دا بەم لایەنەی سپارد بو، بێجگە لە خاکی ئازەربایجانی غەربی کە لە ڕۆژئاوای خەتێکـەوە لـە نوقتەی لێکدانی سنورەکانی سۆڤێتی و تورکیا و ئێرانەوە دەس پێ ئەکا و بە کەنارەکانی ڕۆژهـەڵاتی دەریاچەی ڕەزائیەدا ڕائەبورێ تـا ئەگاتـە شـاری میانـدواو. بـەوجۆرەی ڕۆژی 4 ی نیسـانی 1946 خراوەتە سەری و دیاری کراوە. حکومەتی ئێـران بـەڵێن ئـەدا ئـەو خاکـەی کەوتۆتـە لای خۆرئـاوای خەتی باسکراو بە ئیمتیازی کۆمپانیە بێگانەکان بسپێرێ.
4. سەرمایەی لایەنی ئێرانی بریتی ئەبێ لە ئەرزە نەوتاوییـەکانی مـادەی سـێیەم کـە دوای کـاری فـەنی ئەبێتە خاوەنی بیری نەوت و بەرهەمەکەی قابیلی کەڵک لێ وەرگرتنی کۆمپانی ئەبێ. سەرمایەی لایەنی سۆڤێتیش بریتی ئەبێ لە هەمو جۆرە خەرج و ئالات و ئەدەوات و موچەی شارەزا و کرێکارەکـان کـە بۆ دەرهێنانی نەوت و پاڵاوتنی پێویست ئەبن.
5. کارەکانی کۆمپانی پەنجا ساڵە.
6. پاش بەسەرچونی ماوەی کاری کۆمپانی حکومەتی ئێرانی مافی هەیە بەشەکانی سـۆڤێتی لـە کۆمپـانی بکڕێتەوە. یا ماوەی کۆمپانی درێژ بکاتەوە.
7. پاراستنی ئەو ئەرزانەی جێگەی گەڕان و بیری نەوت و هەمو دامەزراوەکانی کۆمپانی بە تەنیا بە هـۆی هێزی ئاسایشی ئێرانەوە ئەبێ."(7)

1. 4. 2. "تودەیی" ئەبن بە وەزیر

لە سەرەتای گەلاوێژی 1325 دا حیزبی تودە گوشارێکی زۆری بۆ قەوام سەڵتەنە برد کە:

1. حیزبی دیمۆکرات (حیزبەکەی قەوام خۆی) و، حیزبی تـودە و، حیزبـی ئێـران و، فیرقـەی دیمـۆکراتی ئازەربایجان و، حیزبی دیمۆکراتی کوردستان بەرەیەکی یەکگرتو پێک بهێنن.
2. کابینەکەی ئێستا هەڵ بوەشێنرێتەوەو کابینەیەکی ئیئتیلافی تـر بـە بەشـدار بـونی ئـەو حیزبانـە بـە سەرۆکایەتی قەوام دابمەزرێنرێ.
3. "شورای موتەحیدەی مەرکەزی" وەکو یەکێتی رەسمی کرێکاران بناسرێ.(8)

قەوام نەچوە ژێر باری خواستەکانی حیزبی تودە. حیزبی تودەش ئەوەندە سور نەبو لە سەری. پاش گفتوگۆیەکی درێژ تەنیا ئەوەی لێ قبوڵ کردن کە 3 کەس لە سەرانی حیزبی تودە لە وەزارەتەکەی دا جێ بکاتەوە.

رۆژی 9 گەلاوێژ بە فەرمانی قەوام وەزیرەکانی کابینەی پێشو وازیان هێناو لە جێگەی ئەوان 3 وەزیری تودەیی: دکتۆر یەزدی، ئیرەجی ئەسکەندەری، دکتۆر کیشاوەرزی، دانا.(9)

قەوام بەم کارە زیرەکانەیە دو نیشانی بە جارێ ئەنگاوت، لەو کاتەدا تودەیی‌یەکان نفوزیان لە تاران و هەندێ شاری تردا زۆر زیادی کرد بو ئەیان توانی گیروگرفتی زۆر دروست بکەن. بەمە دەمکوتی کردن. ئەوی تریان زیاتر باوەڕ و دڵنیایی کاربەدەستانی سۆڤیێتی بە دەس هێنا.

تودەیی‌یەکان ئەو کاتەی لە وەزارەت دا بون، وایان پێشنیار ئەکرد قەوام بەرەیەکی یەکگرتو پێک بهێنێ و، کورسی‌یەکانی پەرلەمان لە نێوان حیزبەکەی قەوام و حیزبی تودە و چەند حیزبێکی تری چەپ و هەر دو دیموکراتی ئازەربایجان و کوردستان دابەش بکەن و، پێکەوە بچنە هەڵبژاردنی گشتی خولی پانزەهەمی مەجلیسەوە.

قازی محەمەدیش، وەکو رۆژنامەی کوردستان نوسیوێتی، بۆ پشتیوانی لە پێکهێنانی بەرەی یەکگرتوی پێشنیار کراو ئەم بروسکەیەی بۆ قەوام ناردوە:

"تەلگرافێک بە مەزمونی ژێرەوە لەلایەن جەنابی ئاغای قازی محەمەد پێشەوا و رەهبەری حیزبی دیموکراتی کوردستان موخابەرە کراوە:

تاران: جەنابی ئەشرەف ئاغای قەوام رەهبەری حیزبی دیموکراتی ئێران

رونوس: جەنابی ئاغای دکتۆر کیشاوەرزی رەهبەری حیزبی تودەی ئێران

رونوس: جەنابی ئاغای سالح رەهبەری حیزبی ئێران

رونوس: تەبرێز، جەنابی ئاغای پیشەوەری رەهبەری فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان

رونوس: تاران، ئاغای پادگان معاونی سەدری فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان

بە ئیحتیرامەوە حیزبی دیموکراتی کوردستان ئامادەیی خۆی بۆ ئیئتیلاف دەگەڵ ئەحزابی ئازادیخواز (دیموکراتی ئێران، تودەی ئێران، دیموکراتی ئازەربایجان، حیزبی ئێران) رادەگەیەنێ و ئەم ئیئتیلافە موجیبی سەعادەت و عەزەمەتی میللەتی ئێران دەزانم و بەم وەسیلە جەنابی ئاغای سەدری قازی لە لایەن حیزبی دیموکراتی کوردستانەوە بۆ گفتوگۆی پێویست و ئیمزای ئیئتیلافنامە بە نوماینەدەیی موعەرەفی دەکەم.

رەهبەری حیزبی دیموکراتی کوردستان - محەمەد قازی" (10)

2. گەڕانەوەی ئەرتەش

2. 1. کشانەوەی ڕوس

بە پێی مادەی 5 ی پەیمانی 3 قۆڵی: ئێران، روسی، بەریتانی 9 ی 11 ی 1320، ئەبو لە دوای برانەوەی جەنگ تا ماوەی 6 مانگ، هاوپەیمانەکان هێزەکانی خۆیان لە ئێران ببەنە دەرەوە.

لە 20 ی گەلاوێژی 1324 دا دوەمین جەنگی جیهانیی بە رەسمی، دوای خۆبەدەستەوەدانی بێ مەرجی ژاپۆن، کۆتایی هات.

سەرانی دەوڵەتانی هاوپەیمان کە لە پۆتسدام بۆ رێکخستنەوەی دنیای دوای جەنگ کۆبونەوە، ئەو بەڵێنەی خۆیان سەبارەت بە چۆڵکردنی ئێران دوای برانەوەی جەنگ دابویان، دوبارە کردەوە.

له 21 ی خەرمانانی 1324 دا حکومەتی ئێران 3 یادداشتی دا بە سەفارەتەکانی 3 دەوڵەتە زلەکە: یەکێتی سۆڤێت، بەریتانیا و ئەمریکا لە تاران، گفتەکانی خۆیانی لە بارەی بە جێ هێشتنی ئێرانەوە بە بیر هێنا بونەوە.

هێزەکانی ئەمریکا لە نیوەی یەکەمی ساڵی 1324 داو، هێزەکانی بەریتانیاش تا کۆتایی هەمان ساڵ هەمو هێزەکانی خۆیان لە ئێران کێشایەوە. یەکێتی سۆڤێت مابو گفتەکانی خۆی بەجێ بهێنێ و ئەویش هێزەکانی لە ئێران بباتە دەرەوە. بەڵام یەکێتی سۆڤێت ئەی ویست لە نرخی چۆڵکردنی ئێران دا ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی سەروی ئێران وەربگرێ.

قەوام سیاسی‌یەکی زیرەک و فێڵباز بو. ستالین و کاربەدەستانی تری ڕوسی قانیع کرد کە ئیمتیازی نەوتی شیمالی ئێران ئەدا بەوان. بەڵام تا لەشکری بێگانە لە خاکی ئێران دا بێ "مەجلیسی شورای میللی" هەقی نیە هیچ پەیمان و ڕێککەوتنی لە گەڵ بێگانە پەسند بکا، بۆیە پەسندکردنی قانونی دانی ئیمتیازی نەوتی شیمال بە ڕوس لە لایەن مەجلیسی شورای میللی‌یەوە ئەبێ بکەوێتە دوای کشانەوەی هۆردوی سور لە خاکی ئێران.

نوێنەری سۆڤێتی بەم نامەیە سەروەزیرانی ئێرانی لە بڕیاری ڕوسی ئاگادار کرد:

"جەنابی ئاغای قەوام سەڵتەنە سەروەزیرانی ئێران

بە دوای دەربڕینە دەمییەکانی کە ئەم لایەنە بە پێی فەرمانی حکومەتی سۆڤێت لە 12 ی مانگی ئەم ساڵ دا دوپاتی ئەکاتەوە کە ڕۆشتنی هێزی سۆڤێتی لە ئێران بە پێی نەخشەی چۆڵکردنی ستادی ناوچەی نیزامی قافقاز لە کۆتایی مانگی مارت دا بڵاو کراوەتەوە 9 هەمی مانگی مایس بە تەواوی جێبەجێ ئەکرێ... سادچیکۆف"(11)

حکومەتی قەوام بە ڕواڵەت بڕیاری دا ئیمتیازی نەوتی شیمال بە ڕوس بدات. ڕوسیش بڕیاری دا خاکی ئێران چۆڵ بکات، بە واتەیەکی تر ئەبو ئازەربایجان بە جێ بهێڵێ و بەوەش هەر دو کۆماری ئازەربایجان و کوردستانی بێ پشتیوان بەجێ ئەهێشت. ئەرتەشی ئێران ئیتر بێ هیچ بەرهەڵستی‌یەک ئەیتوانی بە ناوی گێڕانەوەی دەسەڵاتی ناوەندی و دابینکردنی ئازادی هەڵبژاردنی گشتی‌یەوە بۆ خولی پانزەهەمی مەجلیسی شورای میللی، کە ئەبو ڕێککەوتنی ڕوسی - ئێرانی دەربارەی نەوت پەسند بکات، بچێتەوە ئازەربایجان.

له 27 ی تشرینی دوەم دا سەفیری ئەمریکا لە ئێران جۆرج وی ئالن بە ئاشکرا ڕایگەیاند، ئەوەی ئێران وتویەتی: "... حکومەتی ئێران ناچارە بۆ دابینکردنی ئاسایش، هێزی نیزامی بۆ هەمو شوێنەکانی ئێران بنێرێ..." شتێکی بە تەواوی بەجێ و دروستە.(12)

2. 2. کورد و ڕۆینی ئۆردوی سور

لە مانگی سەرماوەزدا دەستەیەکی نوێنەرایەتی کورد چون بۆ ورمێ بۆ گفتوگۆ لە گەڵ کۆنسوڵی سۆڤێتی، هاشمۆف، دەربارەی کشانەوەی ئۆردوی سور لە ئێران و پاشەڕۆژی سیاسی کوردستان. هاشمۆف بەوانی وت: ئێران هێزێکی پچوک بۆ پارێزگاری ئاسایش ئەنێرێتە کوردستان تا چاودێری هەڵبژاردن بکا، دوای تەواوبونی هەڵبژاردن لە ناوچەکە ئەکشێتەوە. لە بانەمەڕی 1325 دا ئۆردوی سور ئێرانی بەجێ هێشت. شەوی 12 ی 2 لە تەورێز بەم بۆنەیەوە کۆڕێکی شیعر خوێندنەوەیان بەست. لەو کۆڕەدا هێمن ئەم شیعرەی بە ناونیشانی "ئاونگی سور" خوێندەوە:

دوێنێکە کاتێ کازیەوەی بەیان

لە خەو هەڵستام ڕۆیم بۆ گەڕان
گەڕام زۆر کێو و چیاو بەندەنان
گوڵزار و باخ و دەشت و چەمەنان
دیتم دیارە دەدرەوشیّ لە دور
لە سەر گوڵێک ئاونگێکی سور
پرسیم لە یەکیان: "ئەریّ ئەتۆ چی،
بۆچی لە ڕەنگی ئاونگی دی نی؟
ئەمن ئاونگی سورم نەدیوە،
کەنگیّ ئاونگی وەک تۆ باریوە؟"
ئاونگ: "ئەمن ئاونگی ئاسمانی نیم
من: "ئیدی ئەتۆ چی؟"
ئەو: "دەزانی من چیم؟
فرمێسکی سوری کوردی داماوم،
کە لە سویّی ئۆردوی قزل ڕژاوم"
ئەنجام و دوائی چاکە ئەوەیە
ئۆردوی میهرەبان دۆستی وای هەیە
لە پاش ڕۆیشتن لە دوی دەکەن شین
لە چاویان دەتکیّ فرمێسکی خوێنین
ئەی لەشکری سور، ئەی ئۆردوی زەفەر
ئێستا کە دەڕۆی لێرە دەچییە دەر
خودات دەگەڵ بیّ و ئەوەی بزانە
جیّی تۆ هەمیشە دڵی کوردانە
ئەی ئەو فریشتەی کوردت کرد ئازاد
لە ژێر پەنجەیی دێوی ئیستیبداد
لەوەی بەدواوەش قەت مەیکە لە بیر
حەیفە بە تەنها کورد بیّ یەخسیر(13)

کشانەوەی ئۆردوی سور هاوزەمان بو لە گەڵ چەن ڕوداوێکی گرنگ. تازە بە تازە "پەیمانی یەکێتی و برایەتی کورد و ئازەر" بەسترا بو، گفتوگۆی سیاسی نوێنەرایەتی هاوبەشی کوردستان و ئازەربایجان لەگەڵ نوێنەرانی حکومەتی ئێران لە تاران دەستی پیّ کرد بو، هەر لەو ماوەیەش دا بو ئەرتەش بنکەکانی خۆی لە سنە و، سەقز و، بانە و، سەردەشت بەهێز کردو، کەوتە شەڕ فرۆشتن بە پۆستەکانی پێشمەرگەی کوردستان.

دیارە کشانەوەی "ئۆردوی سوری سۆڤێتی" لە کاتێکی وەها ناسکدا بۆ خەڵکی کوردستان شتێکی خۆش نەبو. لە گەڵ ئەوەشدا خەڵک ورەیان بەر نەدا. هەر کە بەرپرسەکانی حکومەتی کوردستان داوایان لە هێزەکانی ئێلات کرد بچن بۆ جەبهەی سەقز بۆ پاراستنی سنوری کوردستان لە هێرشی چاوەڕوانکراوی دوژمن، یا بە قسەیەکی تر، بۆ پێشڕەوی بۆ ئازادکردنی سەقز و سنە، بە هەزاران پێشمەرگە و لەخۆبوردو لە شوێنە دورەکانی کوردستانەوە کۆبونەوە.

قازی محەمەد بەو بۆنەیەوە، لە کۆبونەوەیەک دا لە ڕۆژی 15 ی 2 ی 25 لەگەڵ هەندێ لە "سەرانی عەشائیری مەنگوڕ، مامەش، زەرزا، گەورک، دیبوکری، قەرەپاپاق و، ئەفسەرانی بێباکی هێزی دیموکرات" نوتقێکی داوە. لە قسەکانیدا وتویەتی:

"لە کاتێکیدا ئۆردوی سور لە نێوماندا بو، دوژمنانی ئێمە هەمیشە وایان بڵاو دەکردەوە کە داوا و ئیدیعای کوردان هەموی بە هۆی سیاسەتێکی خاریجیەیە، کە مەقسودیان ئۆردوی سور بو، بەڵام ئەوڕۆ بە ئاشکرای لە هەمو کەسێک مەعلوم بوە، کە کورد ئازادی دەوێ و دەست لەو مەرامە هەڵناگرێ و، وجودی ئەو عەشائیرانە لەوڕۆدا کە بە گیان و ماڵ ئامادەن ئاخرین دڵۆپی خوێنی خۆیان بۆ ئەو مەرامە بڕژێنن شاهیدێکی زۆر گەورەیە بۆ ئەوەی کورد ئازادی دەوێ و دەستی لێ هەڵناگرێ و بۆ وەچنگ هێنانی ئازادی ئیعتیمادی هەر بە خۆیە.

ئەمن زۆر سوپاسی برا مەنگوڕەکان دەکەم هەر بە بیستنی ئەوەی کە زانیویانە ئۆردوی سور وڵاتی تەخلیە کردوە و ڕۆژی کارە، گەورە و بچوکیان، بۆ پاراستنی وڵات ئامادەی خزمەت بون.

برایانی مامەش هەر کە زانیویانە کە ڕۆژی ئەوەیە دەبێ وڵاتی کوردەواری نفوزی بێگانەی تێ دا نەمێنێ و دەستی ئیستیعماری لە سەر لابردرێ هەموی بە گیان و دڵ حازر بون.

هەروەها برایانی گەورک و دێبوکری و زەرزا و ئاغایانی قەرەپاپاق، هەمو ئەوڕۆ وەک گورد لە مەیدانێدا ڕاوەستاون و چاوەنۆڕی فەرمانن کە هەموی شاهیدێکی گەورەیە لەو ڕۆژەدا کە ئۆردوی سور وڵاتی تەخلیە کردوە ئەوان واجیبی موقەدەسی خۆیان بە جێ دێنن و بەڵگەیەکی زۆر زلە بۆ ئەوەی هەستی نیشتمان پەرستی و ئازادی لە دڵی هەمو کوردێک دا جێگیر بوە و دەست لێ هەڵگرتنی نیە.

برایانی خۆشەویستی بارزانی کە لە ڕێگای وەدەست خستنەوەی ئازادی کوردستانی مەزن وڵات و ماڵ و منداڵیان لە بەر چاو نیە و هەمویان لە پێناو ئەو مەتلەبە ناوە. مەردانە لە کۆشش دان جێگای شانازییە و ئازادیخواهی میللەتی کوردەواری نمایش دەدەن و شارەزایی وان لە عەمەلیاتی جەنگی و ئازادی و ڕەشیدییان، کە سیفاتی مومەیزەی کوردانە، لە شەڕی سالح ئاوایەدا مەعلوم بو کە عیدەیەکی 700 نەفەری ئۆردوی فارسەکان دەیویست بۆ لای سەرایە بێت ئەوان 170 نەفەر پێشیان لێ گرتن و تەلەفاتێکی زۆریان لێدان بێ ئەوەی یەک نەفەر خوێن لە کەپوی بێ.

جەنابی حەمە ڕەشید خان کە چەند وەختە لەو ڕێگایەدا ئیمتیحانی خۆی داوە. هەروەها ئەوانە بەڵگەیەکی زۆر گەورەن کە جونبوشی ئازادیخواهی کوردستان بە هۆی سیاسەتی خاریجی نەبوە بەڵکو هێزێکە لە دڵی هەمو کوردێکدا مەوجودە و لە سایەی خودا ئەو هێزەش ئەوەندە بە قوەتە کە دەتوانێ دەستی زاڵم ببڕێ.

بەڵام میللەتی کوردی زۆر خاوەنی ئینساف و ڕوحمە دیسان لەسەر ئەو حاڵەشەوە کە هێزی مە زۆر کافیە بۆ ئەستاندنەوەی وڵاتی خۆمان و تۆڵە ستاندنەوەمان لەسەر ئەوەشەوە ئەوا خەریکین کەوا بە ڕێگایەکی سولح و موسالەمەت حقوقی خۆمان وەرگرینەوە.

ئەگەر هاتو هەر بە موسالەمەت لەگەڵمان نەهاتن و ئیدیعای ئێمەیان قبوڵ نەکرد کە نوماینەدەی کوردستانی ئازاد بۆ ئەو جامیعە لە تاران مەشغوڵی موزاکەرەن. ئەو وەختی بە هومێدی خودای، بە گشتی عالەم بە تایبەتی بە دەوڵەتە زاڵمەکانی کە وڵاتەکەمان لێ داگیر دەکەن، نیشان دەدەین کە کورد چەندە بەهیزە و لێیان مەعلوم دەکەین کە تۆڵە سەندنەوە چۆن دەبێ."(14)

هەروەها ڕۆژی 20 ی 2 ی 25 لە وتارێکی ترا وتویەتی:

"دوژمنانی کورد وایان شۆرەت دەدا کە دەوڵەتی کوردستان ئەساسێکی نیە و بە ڕۆینی هێزی سور تێک دەچێ. درۆ بونی ئەو ئیدیعایە و گۆیە پوچانە زو هاتە جێ و کورد ئیمتیحانی خۆی دا لەو چەند

ڕۆژانە دا کە ئۆردوی سور خاکی ئێرانی چۆڵ کرد سەد هێندی جاران کورد وە جۆشش کەوتوە و هەزارەها کەس لە خۆبوردوان لە سنوری کورد ئامادەن تا ئاخرین تنۆکی خوێنیان لەڕێی کوردستان دا بڕێژن.

دەبێ ئەوجار ئەو دوژمنانە بڵێن چی؟

دەبێ لێیان مەعلوم: بێ ئەگەر زو حەقی کوردی نەدەن بە زۆری ئەسلەحە دەیئەستێنین فەقەت راوەستانی ئێمە لەو ڕۆژەدا بۆ ئەوەیە کە حەقی مە بە بێ شەڕ و بە موسالەمەت بدرێ و، پێمان خۆش نیە دوبارە لە دنیادا ئاوری شەڕ هەڵکەینەوە. ئەوڕۆ کورد سەهلە دەتوانێ حەقی خۆی لە ئێران بستێنێ بەڵکو دەتوانێ حەقی خۆی لە دنیا بستێنێ."(15)

قسەکانی قازی محەمەد بۆ چاوبەستن و بەرزکردنەوەی ورەی خەڵک نەبو، بەڵکو قسەکانی ڕاست و دروست بون. کورد بە لە خۆبڕانێکی ڕاستەقینەوە ئەی ویست ئەو ئازادیە بپارێزێت کە دەستی کەوت بو و، نەیئەویست جارێکی تر بە هیچ جۆرێ بچێتەوە ژێردەستی حکومەتی تاران.

2. 3. فەرمانی شاە

ڕۆژی 24 ی خاکەلێوە هێزەکانی سۆڤێت قەزوینیان چۆڵ کرد.

ستادی ئەرتەش هێزەکانی ئامادە کرد لە تارانەوە بچێ شوێنە چۆڵکراوەکانی ئۆردوی سور بگرێ. بەڵام بە هۆی ئەو گفتوگۆیەوە کە لەگەڵ نوێنەرانی ئازەربایجان هەبو حکومەتی ئێران جوڵاندنی هێزەکانی خۆی تا سەرەتای سەرماوەز دواخست. سەرلەشکر حەسەن ئەرفەع لە سەرۆکایەتی ستاد لابرا بو، لە جێگەی ئەو سەرلەشکر عەلی رەزمئارا دانرا بو. لەو ماوەیە دا ستادی ئەرتەش کەوتە خۆی بۆ سازدان و ڕێکخستنەوەی هێزەکانی و، لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی ئازەربایجان و کوردستان و، دانانی پلانی گرتنەوەی. سەرۆکی ستادی ئەرتەش، سەرلەشکری رەزمئارا، فەرمانی دا بە لەشکری 1 ی مەرکەز و لەشکری 3 ی قەزوین بۆ ئامادەکردنی هێزەکانیان.

ڕۆژی 3 ی سەرماوەز ناوچەی سەرجەم لەسەر ڕێگای زەنجان بۆ میانە لە لایەن ئەرتەشەوە گیرا.

ڕۆژی 15 ی سەرماوەز شای ئێران، محەمەد رەزا پەهلەوی، بە فڕۆکە گەیشتە زەنجان بۆ سەردانی هێزەکانی ئەرتەش. هەر لەوێ فەرمانێکی بۆ "ئەفسەران و دەرەجەدارانی ئەرتەش" نوسی. لەم فەرمانە دا هات بو:

"ئێوە کە ئەمڕۆ لە کوردستان و زەنجان و مەڵبەندەکانی گەیلان بۆ ئازاد کردنی نیشتیمانی هێژا و خۆشەویست کۆبونەتەوە گوێ بە فەرمان چاوەڕوانی زانینی کاتی دەسپێکردنن ئەبێ بزانن ئێرانی خۆشەویست بە درێژایی چەندین قەڕن بە گەورەیی و سەربەرزی لە دنیای کۆن و نوێ دا ناسراوە، لەگەڵ ئەوەی زۆر گەل و وڵات لەو ماوەیەدا بەهۆی ڕەوتی ڕوداوەکانی جیهانەوە لەناوچون و ناویان لە مێژودا سڕاوەتەوە، بەڵام ناوی ئێرانی نیشتیمانی خۆشەویستمان کە کۆنترین وڵاتی دنیایە هەمیشە جێگیر و هەمیشە بە توانا و گرنگییەوە ماوەتەوە.

لاتان وا نەبێ ئەم وڵاتە توشی هێرش و دەستدرێژی نەبوە، سەرانسەری مێژوی پڕ شانازی ئێمە چیرۆکی دەستدرێژی گەلانی بێگانە یا کەسانی لە ژێر کارتێکرانی فریوی دەرەوە بۆ تێکدانی سەربەخۆیی ئەو کارەیان کردوە ئەگێڕێتەوە. بەڵام لام وایە بە درێژای مێژو هیچ کاتێ ڕوداوێکی وەها شومی وەکو ئەوەی کە لە 21 ی سەرماوەزی 1324 دا بەسەر وڵاتە خۆشەویستەکەمان دا هاتوە نەقەوماوە کە مشتێ سەرەڕۆی بێ نیشتیمان ناوچەی گرنگ و سەرسەوزی ئازەربایجان واتە گیانی ئێران لە نیشتیمان جیا بکەنەوە.

لەبەرئەوە بڕیارمان دا هێزەکانی ئاسایش بەرەو ئازەربایجانی خۆشەویست بکشێن و هەمو جۆرە بەرەنگاری و بەرهەڵستی‌یەک بە تەواوی وردوخاش بکەن. هاونیشتیمانانی عەزیزمان لە ژێر باری ئیستیبداد دەربهێنن و سەرەڕۆکان تەفروتونا بکەن و، ئاڵای شێر و خورشید لە هەمو شوێنەکانی ئەم سەرزەمینە دا بخەنە شەکانەوە و.."(16)

2. 4. پلانی گشتی ستادی ئەرتەش

ستادی گشتی پلانی گرتنەوەی دانا بو. عەمەلیاتی گرتنەوەی ئازەربایجان و کوردستان ئەبو لە 3 قۆڵەوە بە هاوکاری عەمەلیاتی عەشایەر جێبەجێ بکرێ:

قۆڵی یەکەم، کە گرنگترینیان بو، لە میحوەری زەنجان - تەوریزەوە بجوڵێ بۆ گرتنەوەی شارەکانی ئازەربایجان و دانانی پادگان لە شارە گرنگەکانی: تەوریز، مەراغە، رەزائیە، میانە و هی تر.

قۆڵی دوەم، ئەبو لە کوردستان (سنە) وە بە میحوەری تیکاب - شاهیندژ - میاندواودا بجوڵێ بۆ دابڕینی کوردستان لە ئازەربایجان تا هێزی بارزانی‌یەکان نەتوانن یارمەتی "موتەجاسیرین" بدەن.

قۆڵی سێیەم، ئەبو لە رەشتەوە بەرەو ئاستارا - ئەردەبیل بجوڵێ بۆ ئەوەی ڕێگای یارمەتی دەرەکی لە سنورەکانی لای سەروی موتەجاسیرین ببڕێ.

سەرەڕای ئەمانەش ئەبو بەهۆی عەشایەرەوە گیروگرفت بۆ هێزەکانی دیمۆکرات دروست بکرێ.(17)

3. هەڵوەشانی حکومەتی کوردستان

3. 1. کۆبونەوەی مزگەوتی هەباس ئاغا

ستادی ئەرتەش پلانی هێرشی گشتی بۆ سەر ئازەربایجان و کوردستان داڕشت بو. بۆ ئەو مەبەستە هێزەکانی خۆی لە زەنجان و کوردستان مۆڵ ئەدا. ڕۆژی 14 ی سەرماوەز سازدانی هێزی پێویستی ئەنجامدانی هێرشەکە تەواو بو. ئەو هێزانەی بۆ لەشکرکێشی کۆکرابونەوە بریتی بون لە:

22 گوردانی تەواوی پیادە، 4 هەنگ سوار، 2 ئاتەشباری تۆپخانەی 57 ملیمی کوهستانی، 2 ئاتەشباری تۆپخانەی 105 ملیمی بڵند، 1 ئاتەشباری دژی ئاسمانی، 1 گروهان موسەلسەلی دژی ئاسمانی، 4 گروهان خومپارە ئەندازە، 3 گروهان ارابە جەنگی، نزیکەی 2 گروهان موهەندیسی بە کەرەستەی پێویستەوە، 4 گروهان تۆپی 37 ملیمی، هەمو دەزگا پێویستەکانی سەررشتەداری، باربەری، بیهداری، دامپزیشکی، تەداروکات، موهیماتی تۆپخانە و پیادە.

هەمو کەس ئەی زانی هێرشێکی گەورە بە ڕێگاوەیە.

ڕۆژی 14 ی سەرماوەزی 1325 بەرامبەر 5 ی دیسەمبەری 1946 قازی محەمەد تاقمێکی 10 کەسیی لەوانە: سەیفی قازی و سەدری قازی، بۆ ڕاویژ دەربارەی پێکهێنانی "شورای جەنگ" بۆ کۆبونەوە بانگ کرد. لەم کۆبونەوەیە دا بڕیار درا هێزەکانی عەشایەر و جمهوری ساز بدرێن بۆ بەرهەڵستی هێزەکانی ئێران. بەڵام دوابڕیاریان بە جێ هێشت بۆ کۆبونەوەی ڕۆژی دوایی کە ئەبو لە مزگەوتی هەباس ئاغا بکرێ.

ڕۆژی 15 ی سەرماوەز سەرۆکەکانی عەشایەر و، ئەندامانی کۆمیتەی مەرکەزی و، گەورە پیاوەکانی ئەوێ، بانگ کران بۆ مزگەوتی هەباس ئاغا بۆ ڕاویژ بۆ بڕیاردانی دوا هەڵوێست بەرامبەر هاتنەوەی ئەرتەش و دەسەڵاتی ئێرانی.

پێشەوا و سەدری قازی رەئیان وابو ئەبێ پێشگیری لە ئەرتەش بکرێ. تەنانەت سەدری قازی وتی: "دەوڵەتی مەرکەزی توانای ئەوەی نیە لە دو جەبهەی ئازەربایجان و کوردستان دا شەڕ بکا. من نیزیکەی 3 ساڵ لە تاران بوم و لە ورەی سەربازان و دەرەجەداران و ئەفسەران ئاگادارم. دەوڵەت لە سەقز و سەردەشت و تکاو هێزێکی نیە و ئێمە بە یارمەتی فیداییە دیمۆکراتەکان بە چاکی دەتوانین هێزی دەوڵەتی مەرکەزی تەفروتونا بکەین. لە رابردودا دەستەیەک لە عەشیرەت دەیان توانی ماوەیەکی زۆر بەرامبەر بە هێزی دەوڵەتی رابوەستن و خۆ ڕاگرن، ئێستا ئێوە لە وان کەمتر نین، نابێ بترسێن، دەبێ خەبات بکەین."(18)

لە بەرامبەر ئەم رەئیەدا، لە ناو خەڵکی شاردا هەندێ کەس وەک مەلا عەبدوڵای مودەرِیسی و مەلا حسێنی مەجدی رەئیان وابو: بەربەرکانی کردنی هێزەکانی دەوڵەت کارێکی بێ سودە، بەوەش بیری ئاشبەتاڵیان لە نێوخەڵک دا بڵاو کردەوە.(19)

ڕۆژی 18 ی سەرماوەز لەشکرکێشی بە پەلاماردانی بەرزاییەکانی قافلانکو لە سەر رێی زەنجان - میانە دەستی پێ کرد. رێگای تاران بۆ تەورێز بەم بەرزاییانە دا تێ ئەپەڕی. فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان کە دیفاعی لە قافلانکو ئەکرد جەنەراڵ غولام یەحیا دانشیان بو. هێزی ئازەری بەرگرییەکی ئەوتۆی نەکرد و زۆر زو شکا. پاش نیوەڕۆی 20 ی سەرماوەز ئەرتەش گەیشتە ناو شاری میانە.

دوای داگیرکردنی میانە سەرکردەکانی ئەرتەش بۆ ئەوەی ماوەی خۆرێکخستنەوەی هێزی دیمۆکرات نەدەن و سەرکەوتنەکە بقۆزنەوە هێزەکانیان خستەوە جوڵان:

قۆڵی سەرەکی، بە شەقامەرێ ی میانە - تەورێز دا ڕوی کردە شاری تەورێزی ناوەندی ئازەربایجان.

قۆڵێکی تر لە میانەوە بەرەو مەراغە.

قۆڵێکی تر لە میانەوە بەرەو بوستانئاباد و، لەوێوە بۆ سەراب و ئەردەبێڵ.

قۆڵێکی تر لە رەشتەوە بۆ ئاستارا.

قۆڵێکی تر لە کوردستانەوە بۆ شاهیندژ و تیکاب.

دیمۆکرات لە هیچ کوێیەک بەرەنگارییەکی ئەوتۆیان نەئەکرد. خەریکی خۆدەربازکردن و هەڵاتن بون. ئەرتەش بە ئاسانی ئەگەیشتە ئامانجە دیاری کراوەکانی.

ڕۆژی 20 ی سەرماوەز لە تەورێز "شورای جەنگ" پێک هات بو. بەڵام توشی ڕاڕایی و سەر لێ شێوان بو بون. لە سەر بڕیارێکی ڕون ساخ نەبو بونەوە. وا بڵاو بوەوە کە سەلامولای جاوید تەلگرافی خۆبەدەستەوەدانی بۆ تاران ناردوە و، سەران و بەرپرسەکانی حکومەت و فیرقەی دیمۆکراتی ئازەربایجان بەرەو سۆڤیت هەڵدێن.

سەرەنجام سەرانی حکومەتی ئازەربایجان بڕیاری بەرەنگاری نەکردن و خۆبەدەستەوەدانیان دا. چەند هەزارێ سەربازی تورکی ئازەری کە بۆ بەهێزکردنی جەبهە لەوێ بون بەرەو تەورێز کشانەوە.

ڕۆژی 21 ی سەرماوەز فەرمان درا بە هێزەکانی پێشمەرگە لە جەبهەکانی سەقز، بانە، سەردەشت، بکشێنەوە و، رێ بۆ ئەرتەش چۆڵ بکەن.

پێشمەرگە بارزانی‌یەکان کە چەند مانگ بو پارێزگاری سنوری حکومەتی کوردستانیان پێ سپێردرا بو لە جەبهەی سەقز، ئەوانیش لە ڕێگەی میاندواوەوە کشانەوە بۆ بۆکان و لە وێوە بە لارێ دا بۆ مەهاباد. هەمان ڕۆژ سەرهەنگ غەفاری گەیشتە بۆکان. هێزی ئێلە کوردەکان دایانە پاڵی. ڕۆژی 22 ی سەرماوەز ئەرتەشی ئێران گەیشتە ناو تەورێز. هەمان ڕۆژ لەوێوە هێزەکانی ئەرتەش بە رێ کەوتن بۆ سەر مەرەند، جولفا، ماکۆ، خوی.

هێمن بیرەوەرییەکانی ئەو ڕۆژانەی خۆی بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"ماوەیەک بۆ ئەوەی کارەکانی حیزب باشتر ڕابپەڕن پاش ئەوەی شەوانە پێشەوا کە زۆر شەو تا درەنگ لە دەفتەری حیزب دا دەماوە دەچوە ماڵی خۆی، کادرێکی حیزبی لە دەفتەری حیزب دا دەماوە بۆ ئەوەی ڕاپۆرتی خوارەوە ئەگەر پێویست بو بە پێشەوا ڕابگەیەنێ و دەستوراتی پێشەوا بۆ خوارەوە بنێرێ. ئەوێ شەوێ نۆرەی منی تازە زاوا بو. لە دەفتەری حیزب دانیشتبوم و خەریکی نوسینی مەقالەیەک بوم بۆ "کوردستان" ئەفسەرێکی پچوک هاتە ژور. دەستی بۆ ڕادیۆکەی سەرمێزەکە برد. لە پڕ شتێکی وامان گوێ لێ بو کە وەختا بو پێمان بە عەرزەوە وشک بێ. ڕادیۆی تاران تەلگرافی پیرۆزبایی دوکتۆر جاوید وەزیری ناخۆی ئازەربایجانی دەخوێندەوە کە بە بۆنەی گەڕانەوەی ئەرتەشی شاهەنشاهی بۆ تارانی نارد بو. دوایە خەبەری ڕاکردنی "موتەجاسیرین" ی ڕاگەیاند... دەسبەجێ بە تەلیفون ئەو خەبەرەم بە پێشەوا ڕاگەیاند.

ئازەربایجان وا تەیارو پڕچەک بە لەشکری سازو پەرداخ و فەرماندە لێزانەکانیەوە بۆ وا زو تەسلیم بو؟ پیشەوەری کارامە و شۆڕشگێڕ و کۆنەپیاو و ئازا و ڕابەرەکانی تری ئازەربایجان بۆ وا بە پەلە ڕایان کرد؟ پرسیارێکە کەس بە تەواوی جوابی نەداوەتەوە و منیش جوابم بۆ نادرێتەوە."(20)

"دەسبەجێ بە تیلیفون ئەو خەبەرەم بە پێشەوا ڕاگەیاند گوتی بۆ خۆت وەرە ئێرە و بە ئەوانی تریش ڕابگەیەنە بێنە ئێرە. بە دوای ئەوانم دا ناردو بۆ خۆم چوم بۆ ماڵی پێشەوا. سەدری قازی برای پێشەوا کە نوێنەری مەجلیس بو لە تاران و بە ڕواڵەت نەدەبو لەو واقیعە بترسێ، لە هەمو کەس پتر شڵەژا بو. ئەو دەسبەجێ گەڕاوە بۆ تاران و لەوێ گرتیان و هێنایانەوە مەهاباد...

بەڵێ کوتوپڕ تەورێز گیراوە و کوردستانیش لە هەمو لاوە گەمارۆ درا. پاش ئەوەی سەدری قازی نازانم بۆچی بەرەو تاران گەڕاوە ڕابەرانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لە ماڵی پێشەوا کۆبونەوە و، ئەو شەوێ ڕوحیەی هەمو کەس دەتوانم بڵێم باش بو. شورای جەنگ بە سەرۆکایەتی حاجی بابە شێخ پێک هات و سورەت جەلەسەی یەکەم ئیمزا کرا و قەراری بەربەرەکانی درا. بەڵام هێشتا مەرەکەبی بڕیارنامەکە وشک نەببوەوە کە خەبەرێ هات یەکێک لە ئەندامانی ئەو شورایە ڕای کردوە.

بۆ بەیانی وەزع گۆڕاو بڕیاری بەربەرەکانی هەڵوەشایەوە و بە پێشمەرگە دەستور درا بێ دەستکردنەوە پاشەکشە بکا و ڕێگا بۆ ئەرتەش بەتاڵ بکا و خەڵک دەستێکی کەوتە ئەولای و یەکێکی کەوتە ئەملای.

پێشمەرگە لە جەبهەی سەقز و سەردەشتەوە بە ڕێکوپێکی پاشەکشەی کرد. بەڵام فیداییەکان کە فەرماندەکانیان ڕایان کرد بو وەک مەڕی بێ شوان بڵاو بون.

فەرماندەی ئەرتەش بێ هیچ زەحمەت گەیشتە گوندی حەمامیان و پێشەوا لەوێ دیتی. لەو ماوەدا من هەمیشە لە گەڵ پێشەوادا بوم. دیارە لە گەڵی نەچومە حەمامیان. بەڵام لە شاری بەجێم نەهێشت، دەمدیت پەشۆکا بو. بەڵام نەک لە ترسان، بەڵکە لە داخان و لەبەر ناهومێدی.

ڕۆژی 26 ی سەرماوەز 1325- 1946 ئەرتەشی شڕو شپرێوی شاهەنشاهی، تەواو ساڵە وەختێک پاش هەڵکردنی ئاڵای کوردستان، شاری مەهابادی گرتەوە."(21)

3. 2. خۆبەدەستەوەدانی سەرانی حکومەت

خۆبەدەستەوەدانی ئازەربایجان بێ شەڕ و بەرەنگاری و، هەڵاتنی سەرکردەکانی کارێکی گەورەی لەورەی سەرکردەکانی کوردستانیش کرد.

ڕۆژی 23 ی سەرماوەز میرزا رەحمەتی شافیعی، شێخ حەسەنی شەمسی بورهانی، عەلی ئاغای ئەمیر عەشائیری و چەند کەسێکی ناسراوی تر چون بۆ میاندواو بۆ پێشوازی سەرتیپ همایونی کە لە گەڵ هێزەکەی دا لە ڕێگەی سەقزەوە هات بون.

ئێواری ی 23 ی سەرماوەز تاقمێ لە پێشمەرگە و بەرپرسەکانیان کۆبونەوە چونە لای قازی بۆ ئـەوەی باسی پەنا بردن بۆ سۆڤێت یا عێراقی لەگەڵ بکەن. داوایـان لـەویش کـرد لـە گـەڵیان بـڕوا. قـازی ڕێی لـێ نەگرتن بڕۆن پێی وتن چییان پێویستە لەگـەڵ خۆیـان ببـەن بـەڵام وتـی: "مـن لـە گـەڵ خـەڵکی مـەهاباد ئەمێنمەوە، چونکە سوێندم خواردوە کـە لـە گـەڵیان بـم و چـاوم لێیـان بـێ. حکومـەتی ناوەنـدی بـە ڕق و تورەییەوە دێتەوە، ئەگەر من بگرێ داخی خۆی بە من ئەڕێژێ و واز لە خەڵک ئەهێنێ، جا بۆ ئەوەی خـەڵکی شار توشی زەرەر و زیان نەبن ناچارم بمێنمەوە."(22)

ڕۆژی 24 ی سەرماوەز ئەسـەدوف نوێنـەری بازرگـانی ڕوس مـەهابادی بـەجێ هێشـت و گەڕایـەوە کۆنسوڵگەی سۆڤێتی لە ورمێ.

ڕۆژی 24 ی سەرماوەز هێزەکەی سەرهەنگ غەفاری و ئێلەکانی هاوپەیمانی گەیشتنە نزیک مەهاباد.

ڕۆژی 25 ی سەرماوەز قازی بە تەلەفۆن قسەی لە گەڵ سەرتیپ هومایونی کرد، ئینجا خۆی و سـەیف و حاجی بابە شێخ و چەند کەسێکی تر بە ئوتۆمۆبیل چون بۆ حەمامیان تەسلیمی سەرتیپ هومـایونی بـون. سەرتیپ همایونی فەرماندەی لەشکری 4 ی کوردستان و، سەرکردەی ئەو هێزە بو کە ئەبو لە قۆڵی سـەقزەوە بەرەو مەهاباد بجولێ. هومایونی، وەکو خۆی گێڕاویەتەوە، بەر لەوەی قازی محەمەد و سەرانی تری حکومەتی کوردستان بچن بۆ لای گفتی "تەئمینی جانی" پێ دابون.(23)

هەمان ڕۆژ مەلا مستەفا بە پەلە خۆی گەیاندە مەهاباد بۆ دیتنی قازی. ئەمە دوایین جار بو بـارزانی قـازی ببینێ. داوای لێ کرد خۆی بە دەستەوە نەدا و لە گەڵ ئەو بچێ. بەڵام قازی بڕیاری دابو بمێنێتەوە.(24)

ڕۆژی 24 مەرەند و ڕۆژانی 25 و 26 شارەکانی ماکۆ، خوی، مەراغە و، ڕەزائیە گیرانەوە.(25)

3. 3. ئەرتەش دێتە مەهابادەوە

ڕۆژی 26 ی سەرماوەز (17 ی دیسەمبەر) قازی و سەرکردەکانی تر لە جـادەی شیمالشـەرقی سـێزدە کیلۆمەتر بە لای گوندی گۆکتەپە چون بۆ ئەوەی بە ڕەسمیی پێشوازی هاتنەوەی هێـزی نیزامیـی ئێـران بـۆ مەهاباد بکەن. ئینجا ئەرتەشی ئێران لە لای شـیمال و هێزەکـەی غـەفاری لـە گـەڵ عەشـایەر لـەلای شـەرقەوە "دروست یەک ساڵ دوای چەک کردنی شارەبانی مەهاباد"(26) هاتنە ناو مەهاباد.

بە گەیشتنی هێزەکانی ئەرتەش و خۆبەدەستەوەدانی قازی و سەرکردەکانی تری، حکومەتی کوردستان بە تەواوی هەرەسی هێنا. ئەگەرچی ئەرتەش بە ئاسانی گەیشـتە بۆکـان و مـەهابادی پایتـەختی جمهوریـەت، بەڵام هێشتا هەندێ لە سەرانی ئێلەکان و چەکدارەکانیان مابون ئەیان توانی گیروگرفت دروست دەکەن. مـەلا مستەفا و بارزانی‌یەکان لە دەوری نەغەدە و، ڕەشید بەگی جیهانگیری هەرکی و، زێرۆ بەگی هەرکی لـە دەوری ورمێ، بون. هێزەکانی ئەرتەش کەوتە دانانی پلانی چەک کردنیـان. لـە نـاو ئەوانـەدا بارزانی‌یـەکان جێگـای مەترسی بون و هێزەکانی ئەرتەش حسابێکی زۆریان بۆ ئـەکردن. ڕەشـیدبەگ دوای چەنـد پێکـا هـەڵپژانێ خۆی دا بە دەست هێزەکانی ئێرانەوە. ناردیانە ورمێ و بەر لێبوردنی گشتی کەوت. زێرۆبوگیش دوای چەنـد پێکدادانێ لە گەڵ ئەرتەش کشایەوە دیوی عێراق و خۆی دا بە دەست کاربەدەستانی عێراقەوە.(27)

قازی محەمەد، ئەی توانی سەرکردایەتی جەنگی بەرگری بکات: بـە شـێوەی "شـەڕی جەبهـەیی" وەکـو چەند مانگی ڕابردو لە جەبهەی سەقز کردبویان، یان بە شـێوەی "شـەڕی پـارتیزانی" وەکـو لـە سـاڵانی دوەم جەنگی جیهانیی‌دا بوبـو بـە نـەریتی خـەباتی زۆر لـە گـەلانی ئـەوروپاو ئاسـیا دژی داگیرکـەرانی نـازی و فاشیستی و ژاپۆن. یاخود ئەی توانی وەکو سەرکردەکانی ئازەربایجـان ڕێگـای هـەڵاتن بگـرێ. هـەمو ئـەو ڕێگایانەی لە بەردەم دا کراوە بون. بەڵام لەناو هەمویان دا ڕێگای خۆبەدەستەوەدانی هەڵبژارد.

3. 4. گیران و موحاکەمەی قازییەکان

لە کاتێکدا قازی محەمەد لە لای سەرتیپ همایونی ئەبێ، رادیۆی تاران هەواڵی گیرانی قازی لە لایەن هومایونیەوە بڵاو ئەکاتەوە.(28) وەکو ئەگێڕنەوە لەو کاتەدا قازی و هومایونی لە ماڵی مەحمود ئاغای ئێلخانی زادە ئەبن. هومایونی، بۆ هێمنکردنەوەی قازی، هەستاوە شەقێکی لە رادیۆکە هەڵداوە و، لە بەر خۆیەوە هەندێ جنێویشی بە قسەکەرەکە دا بو، وت بوی: ئەوان ئاگادار نین لە خۆیانەوە قسە ئەکەن، ئێوە ئازادن بۆ کوێ ئەچن برۆن.

لەو کاتەوە کە قازی چو بو بۆ پێشوازی هومایونی و ئەرتەشی ئێران، نە هومایونی خۆی و نە هیچ کام لە فەرماندەکانی تری ئەرتەش کارێکیان نەکرد بو قازی یا هاورێکانی دوردۆنگ بن یا بسڵەمنەوە. هومایونی هەوڵی ئەدا هیچ شتێ ڕونەدات و بە هێمنی دەست بەسەر کاروباردا بگرێ.

رۆژی 30 ی سەرماوەز هومایونی، سەرەڕای ئەوەی بەڵێنی "تەئمینی جانی" بە قازی محەمەد و هاورێکانی دابو، 28 کەس لە سەرکردەکانی حکومەتی کوردستان لەوانە: پێشەواو، سەیفی قازی گرت.(29) سەدری قازی گەڕا بوەوە بۆ تاران، بە قسە و بەڵێنەکانی قەوام پشت ئەستوربو، بەڵام ئەوانە هیچیان کەڵکی نەگرت. سەدر لە تاران گیرا. بە حەپسی هێنایانەوە مەهاباد. سەرانی ئەرتەش پێیان لە سەر ئەوە داگرت بو، کە هەم موحاکەمەی قازییەکان و هەم ئیعدام کردنیان لە مەهاباد بێ. لەوەش وەکو ئەڵێن مەبەستیان ئەوە بوە هیچ کەسێکی دەسەڵاتدار نەتوانێ بۆ رزگارکردنیان تێ بکەوێ. بەڵام رەنگە هۆی ڕاستەقینەی موحاکەمە و ئیعدامی قازییەکان لە مەهاباد، چاوترساندن و تەمێکردنی داواکارانی مافی نەتەوەیی کورد بوبێ لە هەمان شوێندا کە بانگی ئازادی کوردیان تێ دا دابو.

دادگا یاخود وەکو ناوی لێ نرا بو: "مەحکەمەی بەدەوی سەحرایی" بە سەرۆکایەتی سەرهەنگ پارسی تەبار لە چەند ئەفسەرێکی ئەرتەش پێک هات بو. سەرهەنگ فەیوزی دادستان بو.

تاوانەکانی بە پاڵ قازی و سەرانی حکومەت ئەدرا بریتی بون لە: پۆشینی بەرگی جەنەراڵ، سەرۆکایەتی جمهوریەتی کوردستان، گۆڕینی رەنگی ئاڵای ئێران، لابردنی نیشانەی شێر و خورشید، چون بۆ باکۆ و، کۆبونەوە لە گەڵ جەنەراڵەکانی بێگانە، کوشتنی ئەفسەر و سەربازی ئێرانی، بەڵێندانی بەخشینی ئیمتیازی نەوت بە بێگانە.

هەروەها نامەی دەسخەت و ڕونوسی نوتقەکانی ناو کۆبونەوە گشتییەکان.

لە بەفرانباری 1325 دا هەر 3 قازی بە ئیعدام حوکم دران.(30)

حوکمی ئیعدامی قازییەکان لەو کاتەدا بە بڵاونەکراوەیی هێڵرایەوە. قازییەکان داوایان کرد مەسەلەکەیان بخرێتە بەردەم "دادگاهی تەجدیدنەزەر" بۆ چاو پیاگێڕانەوەی. لەو ماوەیەدا هەوڵێکی زۆریان دا بۆ ئەوەی موحاکەمەکە ببرێتە تاران. بەڵام "ستادی ئەرتەش" سور بو لە سەر ئەوەی هەر لە مەهاباد بکرێتەوە.

رۆژی 7 ی بەفرانباری 1326 ئەندامانی "دادگاهی تەجدیدنەزەر" گەیشتنە مەهاباد. ئەمجارەیان دادگا بە سەرۆکایەتی سەرهەنگ عەتائی و و دادستانی سەرهەنگ نیکوزاد بو.

دادگا دو پارێزەری بۆ قازییەکان دانا بو: سەروان سولح جو و سەروان نەبەوی.

ئەو تاوانانەی لە "دادگای بەدەوی سەحرایی" دا بە پاڵ قازی محەمەد درا بون و لە سەری بە ئیعدام حوکم درا بو، بریتی بون لە: ڕاپەڕینی چەکدار دژی حکومەتی ناوەندی، بەستنی ڕێککەوتنی نەوت لە گەڵ بێگانە، سوکایەتی کردن بە ئەرتەش و حکومەتی مەرکەزی، فەرمانی کوشتن و سوتاندنی ماڵی فەرمانبەرانی حکومەت..

ئەو تاوانانەی بە پاڵ سەیف و سەدریش درابون، شتێکیان کەمتر نەبو، لەوانەی بە پاڵ قازی درا بون.

هەیئەتی دادگا لە گەڵ ستادی ئەرتەش بەردەوام بە بێتەل پێوەندی تەلگرافی هەبو. پرسی پێ ئەکرد و فەرمانی لێ وەرئەگرت. ئەمیش حوکمی ئیعدامی: محەمەد قازی، محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی، سەدری

قازی دایەوە. کاتێ کە ستادی ئەرتەش ئاگادار کـرا لـەوەی دادگـا حـوکمی ئیعـدامی داون. سـتادی ئەرتـەش فەرمانی دا بە فەرمانداری نیزامیی مەهاباد لە ماوەی 24 سەعاتدا حوکمەکە جێبەجێ بکات.(31)

ڕوداوەکانی ناو دادگا لە گۆڤار و ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەی تاران دا بـە یـەک شـێوە و زمـان بـڵاو کراونەتەوە. پێ ئەچێ کاربەدەستانی ئەرتەش، بەو جۆرەی خۆیان ویستویانە، ڕاپۆرتەکەیان بۆ چاپ و بـڵاو کردنەوە ئامادە کرد بێ، بە تایبەتی بۆ شـکاندنی شەخسـییەتی قازییـەکان کـە بوبـون بـە ڕەمـزی خـەباتی ڕزگاریخوازی کورد.

3. 5. چارەنوسی قازی‌یەکان و بەرپرسەکانی حکومەتی کوردستان

هەر وەکو حکومەتی کوردستان هەرەسی هێنا، داوودەزگای حیزبی دیمۆکراتیش هەڵوەشا. شا "عـەفوی عمومی" دەرکرد. بەڵام عەفوی عمومی هەمو کەسێکی نەگرتەوە.

لە 31 ی مارتی 1947 دا:

قازی محەمەد

محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی

ئەبولقاسمی سەدری قازی

لەمەهاباد لە سەیدارە دران.

لە 7 ی نیسانی 1947 دا:

حەمید مازوچی

ڕەسول نەغەدەیی

عەبدوڵا ڕەوشەنفیکر

محەمەد نازمی

لە مەهاباد هەڵواسران.

هەر لەو ماوەیەدا:

عەلی بەگی شێرزاد

لەسەر حەوزی بۆکان و

ئەحمەد خانی فاروقی (سالار)

عەبدوڵا خانی مەتین (برای سالار)

محەمەد خانی دانشوەر (برای سالار)

عەلی خانی فاتیح

محەمەد بەگی فەیزوڵا بەگی

حەسەن خانی فەیزوڵا بەگی

ئەحمەد خانی شەجیعی

شێخ ئەمین ئەسعەدی کەسنەزانی

شێخ سدیق ئەسعەدی یازیبلاغی

عەلی ئاغای جەوانمەردی

ڕەسول ئاغای مەحمودی (برای عەلی ئاغا)

لە سەقز هەڵوسران (32)

قازی محەمەد لە ناو کوردا پایەیەکی زۆر بەرزی هەبو. هەمو شاعیرەکانی ئەو سەردەمەی کوردستانی ئێران وەکو: مەلا مەعروفی کۆکەیی، هەژار، هێمن، خاڵەمین، حەقیقی، سەید کامیل، عەلی بەگی حەیدەری، شێواو... شیعریان لە ستایشی‌دا هۆنیوەتەوە. لە سەردەمی ژیانی خۆی‌دا شاعیر و نوسەر و سیاسی و سەرانی ئێل و مەلا و گەورەپیاوەکانی کورد هەمیشە بەرێز و ستایشەوە ناویان ئەبرد. قازی بوبو بە رەمزی ئازادی و سەربەستی کورد. لە سێدارەدانی ویژدانی هەمو خەڵکی هەژاند. دو کەس لە ئەدیبە هەرەبەرزەکانی ئەو سەردەمەی کوردستانی عێراق: پیرەمێرد و ئیبراهیم ئەحمەد، هەریەکەیان بەم بۆنەیەوە شیعرێکیان داناوە لە ریزی شاکارەکانی ئەدەبی سیاسی کوردا دائەنرێن.

پیرەمێرد شیعرەکەی خۆی بە ناوی "وەلی دێوانە" لە ژێر سەردێڕی "نائومێدی" دا و ئیبراهیم ئەحمەد، کە ئەوسا هەم خاوەنی ئیمتیازی گۆڤاری "گەلاوێژ" و، هەم بەر پرسی لقی عێراقی کۆمەڵەی ژ. ک بو، شیعرەکەی لە ژێر سەردێڕی "یاران" دا. هەردو شیعر لە گۆڤاری "گەلاوێژ" دا بڵاوکراونەتەوە.

4. بارزانی‌یەکان و حکومەتی ئێران

بارزانی‌یەکان ئێرانی نەبون. هێزێکی چەکداری ئازا و ڕێکوپێک بون. ڕوخانی حکومەتی کوردستان نەی توانی بو ڕیزەکانی ئەوان تێک بدا و هەڵبوەشێنێ. کاربەدەستانی ئەرتەش حسابێکی زۆریان بۆ ئەکردن. ئەترسان بین بە پێشەنگی بەرەنگاری چەکدار و نانەوەی شۆڕش. بارزانی‌یەکان نەیان ئەویست تەسلیمی ئێران بین. کاتیان بەسەر ئەبرد. هەوڵیان ئەدا حکومەتی عێراق "لێبوردنی گشتی" یان بۆ دەربکا و بگەڕێنەوە بۆ خاکی باووباپیرانیان. ئەیان ویست زستان تێ بپەڕێ و بە فری چیاکانی ناوچەی 3 سنور بتوێتەوە.

ماوەیەکیان بە گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی لە تاران و ماوەیەکیان بە شەڕ لە گەڵ ئەرتەش بەسەر برد. سەرەنجام گەڕانەوە کوردستانی عێراق. دوای ئەوەی نائومێد بون لەوەی حکومەتی عێراق "لێبوردنی گشتی" یان بۆ دەربکا بون بە دو بەش، بەشێکیان، کە زۆریان ژن و منداڵ بون، لە گەڵ شێخ ئەحمەد خۆیان دا بە دەست کاربەدەستانی عێراقەوە. بەشەکەی تریشیان بە سەرکردایەتی مەلا مستەفا پاش چەندین شەڕ و پێکادان بە پێ گەیشتنە سنوری سۆڤێتی و لەوێ بون بە پەنابەر.

برای عبرت تاریخ — بمناسبت عفو عمومی کردستان

در روز واقعه هنگام سحر در روشنائی صبحدم و در سایه روشن نور شفق سه جسم بیجان در هوا معلق بود!

خون قاضی محمد بوی نفت میداد!

من شاهد تشنجات روح گداز صدر قاضی ونعره‌های گوش‌خراش سیف قاضی بودم!

محمد قاضی تقاضا داشت تیرباران شود

بقلم .....

توقف اوتوبوس و سایر وسایط برای اطفال و سالخورده افسران و درجه داران ارتشی در مقابل ستاد لشکر و سایر مراکز ارتشی در تبریز امری معمولی و عادی شده بود و عابرین و ناظرین می دانستند که منظور اصلی از این نقل و انتقالات [illegible] خطه آذربایجان [illegible] دموکرات آذربایجان و سایر مهاجرین و استقرار امنیت و بسط و توسعه قدرت حکومت مرکزی می باشد.

اما آنروز عصر که یک دستگاه اتوبوس درب ستاد لشکر متوقف و اسباب و اثاثیه عده متجاوز از دوازده نفر افسر ارشد که اکثر آنها سرهنگ تمام و یا سرهنگ دوم بودند بر بالای سقف اتوبوس [illegible] مردم [illegible] می شود که این عده افسران بوده ماموریت موقت خود را خاتمه داده و بطهران مراجعت نمایند

در صورتی که [illegible] ظاهر بوده و این عده افسران برای تشکیل [illegible] (قاضی) [illegible]

رۆژنامەوانی ٨ : ڕیپۆرتاجی ژمارەی ڕۆژی ٢٢ی ئازەرماهی ١٣٢٥ی ڕۆژنامەی "مرد امروز"ی تارانی دەربارەی هەڵواسینی قازییەکان

پەراوێزەکانی بەشی حەوتەم

1. حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات، چ 4، زوار، تهران، 1363، ل 439.
هەروەها: مصطفی الموتی، ایران در عصر پهلوی: پهلوی دوم در فراز و نشـیب، ج 4، لنـدن، 1989، ل 183-184.
2. اندره فونتن، تاریخ جنگ سرد، ترجمه: عبدالرضا هوشنگ مهدوی، چ 1، نشر نـو، تهـران، 1364، ل 360-.361
3. فونتن، س ن، ل .361
4. خلیل زادە، ر کوردستان، ژ 13، 24/11/22. نوسەر لێرەدا بـە هەڵـە چـوە. "مەنشـوری ئـەتڵانتیک" ڕاگەیاندنێ بو ڕۆزفێلت، سەرکۆماری ئەمریکا و، چەرچڵ، سـەرۆەزیری بـەریتانیا ئیمزایـان کـرد بـو. ڕوسیا لەم "مەنشورە" دا لایەن نەبو.
5. جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قوام السلطنه، چ 2، تهران، تابستان 1366، ل 299. لێـرە بـە دواوە ئەنوسین: مەهدی نیا.
6. فونتن، س ن، ل .359
7. مەهدی نیا، س ن، ل 300 - .301
8. هس، ل .320
9. هس، ل .321
10. ر کوردستان، 1325./6/11
11. مەهدی نیا، س ن، ل .302
12. هس، ل 520
13. ر کوردستان، ژ .44
14. ر کوردستان، ژ 46، 25./2/21
15. ر کوردستان، ژ 47، 25./2/25
16. علی دهقان، سرزمین زردشت، انتشارات ابن سینا، تهران، اسفند 1348، ل 782-.784
17. هس، ل .785
18. مەهدی نیا، س ن، ل 521، قاسملـو، س ن، ل 112، ئەویش وەری گرتوە لـە: ن. پیسـیان، از مهابـاد خونین ... ل .173
19. قاسملـو، س ن، ل .113
20. هیمن، تاریک و رون، ل 26-.27
21. هس، ل 27-.28
22. مەهدی نیا، ل 522-.523
23. الموتی، س ن، ل 487 و ل .488
24. مەهدی نیا، س ن، ل .525
25. دهقان، س ن، ل 785-.788
26. قاسملـو، س ن، ل .117
27. دهقان، س ن، ل .796

28. الموتی، ل .488
29. قاسملـو، ل .177
30. مەهدی نیا، س ن، ل .543
31. مەهدی نیا، س ن، ل 547-.555
32. علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی مـەعارف، 1959. ل 317.

هەروەها: گ ڕۆژی نوێ، ژ 10، سلێمانی، 1961/1/1، ل 85. نامەیەکی تایبەتی کـاک عەبـدولقادری دەباغی.

نوسراوەکانی وشە
زنجیرە
مێژوی هاتن
ژمارەی پۆلین
جۆری هاتن

Picking Flowers Along the Way

The Political History

Nawshirwan Mustafa Amin

Volume 3
Book 1

ISBN 978-614-01-1101-1
9 786140 111011

nwf.com
نيل وفرات.كوم
جميع كتبنا متوفرة على الإنترنت
في مكتبة نيل وفرات.كوم
www.nwf.com

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
www.asp.com.lb - www.aspbooks.com